T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

Doktora Tezi

OSMANLI ÖNCESİ ANADOLU KALELERİNDE KAPILAR

Sevgi PARLAK

2502040023

Danışman

Prof. Dr. M. Baha TANMAN

İstanbul 2010

T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

Doktora Tezi

OSMANLI ÖNCESİ ANADOLU KALELERİNDE KAPILAR

İ.Ü. Bilimsel Araştırma Projesi T-953

Sevgi PARLAK

2502040023

Danışman

Prof. Dr. M. Baha TANMAN

İstanbul 2010

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz **SANAT TARİHİ ANABİLİM** Dalında **2502040023** numaralı **SEVGİ PARLAK'ın** hazırladığı **"OSMANLI ÖNCESİ ANADOLU KALELERİNDE KAPILAR"** konulu ~~YÜKSEK LİSANS~~ / **DOKTORA** TEZİ ile ilgili **TEZ SAVUNMA SINAVI,** Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 28.Maddesi **14.12.2010 SALI** günü saat: **10.30'da** yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin .....KABULÜ..... 'ne* **OYBİRLİĞİ /~~OYÇOKLUĞUYLA~~** karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ(*)	İMZA
PROF.DR.M.BAHA TANMAN	KABULÜ	
PROF.DR.ARA ALTUN	KABULÜ	
PROF.DR.SELÇUK MÜLAYİM	KABULÜ	
DOÇ.DR.İLKNUR KOLAY	Kabulü	
YRD.DOÇ.DR.EMİNE NAZA DÖNMEZ	Kabulü	

Adres: Besim Ömerpaşa Caddesi Kaptan-ı Derya Sokağı 34452 Beyazıt/İstanbul
Tel: 0212 440 00 00 / 14219-14220-14221-14222-14226-14227-14243
Fax: 0212 440 03 40 e-mail: sbe@istanbul.edu.tr

ÖZ

Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar

Kale, stratejik bir yeri, yerleşimi veya bir geçidi korumak ve bu amaçla da gerekli askeri kuvveti barındırmak üzere inşa edilmiş bir savunma yapısıdır. Tarih öncesi dönemlerden başlayarak insanoğlunun dıştan gelebilecek tehlikelerden korunma ihtiyacı, temel bir gereksinim olarak kendini belli etmiştir. Bu gereksinim çok erken tarihlerden başlayarak askeri mimarinin, savunma ve kuşatma teknikleriyle araçlarının ortaya çıkmasını ve gelişmesini sağlamıştır.

Coğrafi konumu, ticari ve stratejik önemi gibi sebepler nedeniyle Anadolu pek çok konuda yüzyıllar boyunca bir geçit görevi üstlenmiştir. Bu durum kale mimarisi için de geçerlidir. Haçlı Seferleri'nin olumsuz taraflarının yoğunluğu arasında, bu seferlerin Doğu-Batı kültürleri arasındaki iletişime katkıda bulunmuş olduğunu, olumlu bir durum olarak ifade edebilir ve bunun somut izlerini kalelerde en iyi şekilde izleyebiliriz. Ortaçağ boyunca Anadolu coğrafyasında inşa edilen kaleler ve kalelere yapılan ilaveler farklı kültürlere aittir. Bunlar arasında Bizans, Selçuklu, Ermeni, Haçlı, Gürcü, Memluk, Eyyubi, çeşitli Türk beylikleri, Ceneviz, Zengi, Akkoyunlu ve Karakoyunlu sayılabilir. Tüm bu kültürlere ait örneklerin varlığından hareketle Anadolu coğrafyasının Ortaçağ boyunca inşa edilmiş çok sayıda ve çeşitlilikte örnekleri ihtiva eden adeta bir *"kale müzesi"* olduğunu söylemek aşırılık olmaz.

Ortaçağ dönemi Anadolu kaleleri, Türkiye'de gereken ilgiyi pek görememiştir. Tezimizde cevaplandırmayı istediğimiz öncelikli sorulardan biri, Anadolu'daki Ortaçağ askeri mimarisinin çevre bölgelerle olan ilişkisi, bununla bağlantılı olarak ele alındığında bu dönem içerisindeki önemi ve konumudur. Tüm bu soruları, belirli bir süre ve ayrıca imkânlar dâhilinde aydınlatabilmek için konuya bölgesel bir sınırlandırma getirmek yerine, kalenin belirli bir mimari unsuru olan ve özel olarak planlanan kapıların mimarisi üzerinden giderek yukarıdaki sorulara daha geniş bir perspektiften cevap aranabileceğine karar kılınmış, her şeyden önce özgün ve çalışılmamış önemli bir konu olması sebebiyle yüzyıllara, coğrafyalara ve kültürlere göre farklılıklar gösterdiği anlaşılan kale mimarisinin önemli bir öğesi olan kale kapılarının Anadolu coğrafyasındaki Osmanlı öncesi döneme ait örnekleri detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Sonuç olarak tezimizin asıl amacı, Ortaçağ'a ait Anadolu kalelerinin kapıları için bir tipoloji önerisi getirebilmektir. Yaptığımız tipoloji denemesinin neticesinde ise Ortaçağ dünyası içerisinde, farklı bölgelerdeki ve kültürlerdeki kale kapılarıyla karşılaştırıldığında, Ortaçağ Anadolu askeri mimarisinin önemli bir parçası olan kale kapılarının yeri ve önemi belirlenmeye çalışılmıştır.

ABSTRACT

The Gates in the Pre-Ottoman Anatolia Castles

Castles as defensive structures were built to accommodate necessary military force to protect, a strategic location, placement or a pass. Starting from prehistoric times, human beings need protection from dangers that may come from outside, has manifested itself as a basic requirement. This requirement dates from very early military architecture period and has provided with the emergence and development of defense and siege techniques.

Because of geographical location, commercial and strategic importance of Anatolia made it to have served as a gateway in many areas for centuries. This situation also applies to the castle architecture. Despite the intense negative impact of crusades we can however express that it also contributed positively to the communication between the East and the West. We can see the solid traces of this in castles. Medieval castles and fortresses built along the Anatolian geography with their later additions belong to different cultures. Among these, Byzantine, Seljuk, Armenian, Crusader, Georgian, Mamluk, Ayyubid, and various Turkish principalities, Genoa, Zengid can be good examples of this subject. It is not going to be an exaggeration if we assess that medieval Anatolia was a kind of *"Castles Museum"*.

Medieval castles of Anatolia did not have the sufficient attention of the scholarly world. In this work what we mainly focused on is the relationship of Medieval Anatolian Castles with the neighboring provinces and in this respect to examine their situations and importance. In order to answer all these questions and enlighten the problems within certain period of time instead of limiting our subject we took into consideration the castle gates and in particular specially planned ones and through this we have decided to answer all the questions mentioned above. Castle gates are very original subject and not properly studied so far and they present different features according to their ages, cultures and locations. So those gates which belong to Pre-Ottoman Anatolia were studied in details in this work.

The main aim of this thesis is to present a sort of typology for the gates of Medieval Anatolian castles and we tried to determine significance of the castle gates in different

regions and cultures in the world of the Middle Ages in comparison with the castle gates of the medieval military architecture in Anatolia as those gates important parts of castle buildings.

ÖNSÖZ

Tez çalışmasında konuya karar verme süreci belki de en zor aşamalardan birini meydana getirmektedir. Biz de bu süreci biraz sancılı olarak geçirdik. Başlangıçtan beri özgün bir çalışma yapabilmek için gösterdiğimiz gayret pek çok zorluğu beraberinde getirmiştir. Aslında tüm bunlara hazırlıklı yola çıkılmış olsa da kimi zaman tahmin edilemeyen sorunlarla karşılaşılmıştır. Bu sorunların en başında özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun kimi kırsal yerleşimlerinde yaşanılan sorunlar gelmektedir. Bir diğer sorun, Anadolu'daki Ortaçağ askeri mimarisine olan ilginin geçmiş yıllarda azlığı ve buna bağlı olarak konu hakkındaki yayınların yetersizliğidir. Batı'dakinden farklı olarak Türkiye'de bu konuda yapılmış fazla yayın bulunmamaktadır. Yalnız durum her geçen gün değişmektedir. Geçmişte sadece birkaç kalede gerçekleşen arkeolojik kazılar, bugün sayıca çok daha fazladır. Gerçekleştirilen kazılar, ardı ardına kullanım bulmuş olan İlkçağ ve Ortaçağ dönemi askeri mimarlık örneklerine yapılan farklı dönem eklerini ve katkılarını ortaya çıkarması açısından büyük önem arz etmektedir. Bu durum sadece mimari ile de sınırlı değildir. Yapılan kazılar ayrıca savunma ve kuşatma silahları ile savaş teknolojisine ışık tutmaktadır. Tam bu noktada, Prof. Dr. Işın Demirkent'i, Haçlı Seferleri tarihi konusuna kıymetli katkılarından dolayı saygıyla ve rahmetle anmak isterim.

Güvenlik sorunu ve konu hakkındaki yayınların azlığı dışında, topografik konumu (dağlık ve ormanlık alanlarda yer alanlar) sebebiyle bazı kalelere ulaşmak ve oldukça büyük ölçekli olan bu yapıları incelemek kolay olmamıştır. Yaşanan ilginç durumlar araştırma gezisi esnasındaki anılarımızın sayıca kabarıklaşmasına vesile olmuştur. Köylerin bazı yerlerinde asıl bekçilerin köpeklerden ziyade onlardan daha tehlikeli olan kaz sürüleri olduğunu öğrenmek gibi… Doğu ve Güneydoğu Anadolu kalelerini incelemeye giderken sık sık kontrol noktalarından geçilmek zorunda kalınmıştır. Bu esnada askerlerin ve askeri yöneticilerin gösterdiği nezaket, ilgi ve misafirperverliklerine teşekkür etmek isterim. Van'ın Gürpınar ilçesindeki Hoşap Jandarma Karakol Komutanlığı'na, Ardahan 25. Mekanize Tugay Komutanlığı'na ve Iğdır ili Tuzluca ilçesi Jandarma Komutanlığı'na ve yetkililerine yardımlarından dolayı teşekkür ederim.

Danışmanlığımı yapan tez hocam Prof. Dr. M. Baha Tanman'a yardımlarından ve desteğinden dolayı teşekkür ederim. Prof. Dr. Ara Altun'a ilgisinden dolayı teşekkür

ederim. Konunun her seferinde farklı yönlerini gözler önüne seren, yalın ve toparlayıcı ifadelerine, yol gösterici tasviyelerine ve motive edici enerjisine hayran kaldığım Prof. Dr. Selçuk Mülayim'e çok teşekkür ederim. Hiçbir konuda yardımlarını ve manevi desteğini esirgemeyen Yrd. Doç. Dr. E. Emine Naza Dönmez'e ve Yrd. Doç. Dr. A. Vefa Çobanoğlu'na, ayrıca desteklerinden ve ilgilerinden dolayı Ok. Akın Tuncer'e, Sanat Tarihçisi N. Çiçek Akçıl'a, Yrd. Doç. Dr. Haluk Çetinkaya'ya, Dr. Ferudun Özgümüş'e, Hayri Fehmi Yılmaz'a, Y. Mimar Çiğdem Saruhanoğlu'na, Y. Mimar Gaye Güney'e, Araş. Gör. Dr. Murat Kocaarslan'a, Araş. Gör. Arzu Akkaya'ya, Yrd. Doç. Dr. Cengiz Fedâkar'a, Araş Gör. Burcu Kurt'a, Araş. Gör. Dr. Serap Yüzgüller'e, Araş. Gör. Seda Yavuz'a, Araş. Gör. Dr. Ü. Melda Ermiş'e, Ok. Dr. Fatih Elcil'e, Araş. Gör. Dr. Gülder Emre'ye, Ok. Feyza Aksu'ya,Yrd. Doç. Dr. Anar Azizov'a ve Ok. Tufan Sağnak'a çok teşekkür ederim.

Tez çalışmama maddi destek veren İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Projeleri Birimi'ne ve Amerikan İlmi Araştırmalar Derneği'ne katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Farklı bakış açılarından ve kültürlerden olmamıza karşılık, arazi çalışmaları esnasında iyi bir ekip oluşturduğumuz konusunda hem fikir olduğum Mimar Nobuo ISOME'ye çok teşekkür ediyorum. Konya Rölöve Anıtlar Müdürlüğü'ndeki son derece yardımsever ve mütevazı insan Halil İbrahim Kunt'u tanıdığım için çok mutluyum, yardımlarından dolayı çok teşekkür ederim. Erzurum Röleve ve Anıtlar Müdürlüğü'nden Mehmet Ağırgöl'e desteğinden ve yardımlarından dolayı çok teşekkür ederim. Çeviriler konusunda yanımda olan Sanat Tarihçisi Dr. Deniz Beyazıt'a, Fransızca bazı yayınlara ulaşmamı sağlayan Arkeolog Thomas Lorain'e ve İFEA'dan Anaïs Lamesa'ya, Tunceli Üniversitesi'nden Ok. Uysal Dıvrak'a, fotoğraf sanatçısı Bünyad Dinç'e ve Nazım Arslan'a teşekkür ederim.

Anadolu'daki pek çok il ve ilçede, belediye, valilik, il özel idare, turizm kültür müdürlükleri, rölöve anıtlar, kültür ve tabiat varlıklarını koruma kurullarında yardımlarını esirgemeyen tüm personele teşekkür ederim.

Bu çalışmalar esnasında yanımda olan, sabrını esirgemeyen ve yükümü hafifletmek için elinde geleni her zaman yapmaya çalışan çok sevgili babam Salim Parlak'a, annem Yüksel Parlak'a ve canım yeğenim Salim Burak Parlak'a çok teşekkür ediyorum.

Sevgi PARLAK

İstanbul, 2010

İÇİNDEKİLER

ÖZ iii
ABSTRACT v
ÖNSÖZ vii
İÇİNDEKİLER x
FOTOĞRAF LİSTESİ xvi
ÇİZİM LİSTESİ xlii
TABLOLİSTESİ……..……li
KISALTMALAR LİSTESİ……...……....lii

GİRİŞ 1-19

1.Çalışmanın Amacı ve Yöntemi 1
2.Konunun Niteliği ve Önemi 5
3.Kaynak ve Araştırmalar 9
4.Terminoloji 13

1. ORTAÇAĞ SONUNA KADAR SAVAŞ SANATI ve KALE MİMARİSİ..……...…...…..20-51

1.1. Ortaçağ Sonuna Kadar Savaş Sanatı: Savunma ve Kuşatma Teknikleri ile Araç ve Gereçleri 20
1.2. Ortaçağ Sonuna Kadar Kale Mimarisi 39

2. OSMANLI ÖNCESİ ANADOLU KALELERİNDE KAPILAR 52-700

2. 1. Afyonkarahisar Kalesi 52
2. 1. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler 52
2. 1. 2.Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim 54
2. 1. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı 63
2. 1. 4. Kale Kapıları 68

2. 2. Antalya Kalesi 80
2. 2. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler 80
2. 2. 2.Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim 80
2. 2. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı 91
2. 2. 4. Kale Kapıları 115

2. 3. Beyşehir Kalesi 141
2. 3. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler 141
2. 3. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim 141
2. 3. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı 143
2. 3. 4. Kale Kapıları 144

2. 4. Birecik Kalesi 152
2. 4. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler 152
2. 4. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim 153
2. 4. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı 155
2. 4. 4. İç Kale ve Sur Kapıları 160
2. 4. 4. 1. İç Kale Kapısı 160
2. 4. 4. 2. Sur Kapıları 163

2. 5. Divriği Kalesi 188
2. 5. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler 188
2. 5. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim 192
2. 5. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı 196
2. 5. 4. Sur Kapıları 201

2. 6. Erzurum Kalesi 210
2. 6. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler 210
2. 6. 2.Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim 211
2. 6. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı 223
2. 6. 4. İç Kale ve Sur Kapıları 230
2. 6. 4. 1. Sur Kapıları 230
2. 6. 4. 2. İç Kale Kapıları 237

2.7. Gaziantep Kalesi 246
2. 7. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler 246
2. 7. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim 249
2. 7. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı 255
2. 7. 4. Kale Kapıları 257

2. 8. Harran Kalesi 287
2. 8. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler 287
2. 8. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim 289
2. 8. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı 291
2. 8. 4. Sur ve İç Kale Kapıları 294
2. 8. 4. 1. Sur Kapıları 294
2. 8. 4. 2. İç Kale Kapıları 296

2. 9. Hasankeyf Kalesi 303
2. 9. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler 303
2. 9. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim 303
2. 9. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı 305
2. 9. 4. Kale Kapıları 305

2. 10. İspir Kalesi 313
2. 10. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu 313
2. 10. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim 313
2. 10. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı 314
2. 10. 4. Kale Kapıları 316

2. 11. Kahramanmaraş Kalesi 327
2. 11. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler 327
2. 11. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim 328
2. 11. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı 334
2. 11. 4. Kale Kapıları 336

2. 12. Kastamonu Kalesi 340
2. 12. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler 340
2. 12. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim 343
2. 12. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı 344
2. 12. 3. İç Kale Kapıları 350

2. 13. Kayseri Kalesi 360
2. 13. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler 360
2. 13. 2.Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim 361
2. 13. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı 364
2. 13. 4. Sur ve İç Kale Kapıları 379
2. 13. 4. 1. Sur Kapıları 380
2. 13. 4. 2. İç Kale Kapıları 388

2. 14. Kov (Koğ) Kalesi 404
2. 14. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu 404
2. 14. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim 404
2. 14. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı 406
2. 14. 4. Kale Kapıları 407

2. 15. Niğde İç Kalesi ve Surları 418
2. 15. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler 418
2. 15. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim 419

2. 15. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı....422
2. 15. 4. Sur ve İç Kale Kapıları....434
2. 15. 4. 1. Sur Kapıları....434
2. 15. 4. 2. İç Kale Kapısı....436

2. 16. Oltu İç Kalesi ve Surları....447
2. 16. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler....447
2. 16. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim....448
2. 16. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı....452
2. 16. 4. Kale Kapıları....455

2. 17. Pasinler (Hasankale) Kalesi....462
2. 17. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu....462
2. 17. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim....464
2. 17. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı....467
2. 17. 4. İç Kale Kapıları....468

2. 18. Pertek Kalesi....473
2. 18. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler....473
2. 18. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim....474
2. 18. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı....474
2.18. 4. İç Kale Kapısı....480

2. 19. Ravendan Kalesi....486
2. 19. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler....486
2. 19. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim....487
2. 19. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı....490
2. 19. 4. Kale Kapıları....496
2. 19. 4. 1. Sur Kapısı....496

2. 20. Sinop Kalesi....504
2. 20. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler....504
2. 20. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim....506
2. 20. 3. İç Kalenin ve Surların Genel Mimari Tanımı....517
2. 20. 4. İç Kale ve Sur Kapıları....518
2. 20. 4. 1. Sur Kapıları....518
2. 20. 4. 1. 1. Batı Suru Üzerindeki Kapılar....518
2. 20. 4. 1. 2. Doğu Suru Üzerindeki Kapılar....533
2. 20. 4. 1. 3. Kuzey Suru Üzerindeki Kapılar....539
2. 20. 4. 1. 4. Güney Suru Üzerindeki Kapılar....542
2. 20. 4. 2. İç Kale Kapıları....547

2. 21. Şebinkarahisar Kalesi.....572
2. 21. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler.....572
2. 21. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim.....574
2. 21. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı.....576
2. 21. 4. İç Kale ve Sur Kapıları.....584
2. 21. 4. 1. Sur Kapıları.....584
2. 21. 4. 2. İç Kale Kapıları.....590

2. 22. Tortum Kalesi.....592
2. 22. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler.....592
2. 22. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim.....592
2. 22. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı.....599
2. 22. 4. Kale Kapıları.....609

2. 23. Urfa Kalesi.....611
2. 23. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler.....611
2. 23. 2.Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim.....613
2. 23. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı.....622
2. 23. 4. İç Kale ve Sur Kapıları.....629
2. 23. 4. 1. Sur Kapıları.....629
2. 23. 4. 2. İç Kale Kapıları.....683

3. DEĞERLENDİRME.....700-950

3. 1. Ortaçağda Kale Kapıları.....700
3. 2. Ortaçağ Sonuna Kadar Anadolu ve Yakın Çevresindeki Farklı Kültür Çevrelerinde Kale Kapıları.....701
3. 3. Plan Şemalarına Göre Kale Kapıları (Tipoloji Denemesi).....789

3. 3. 1. Ana Kapılar (Anıtsal Kapılar).....789
3. 3. 1. 1. Kapı Burcu Şeklinde Planlanmış Kale Kapıları.....789
3. 3. 1. 1. 1. "L" Planlı Geçit Şemasına Sahip Kapı Burçları.....792
3. 3. 1. 1. 2. Düz Doğrultulu Geçit Şemasına Sahip Kapı Burçları.....814
3. 3. 1. 2. Alt Geçitli, Kapı Burcu Şeklinde Planlanmış Kale Kapıları.....848
3. 3. 1. 2. 1. Düz Doğrultulu Geçit Şemasına Sahip Alt Geçitli Kapı Burçları.....848
3. 3. 1. 2. 2. "L" Planlı Geçit Şemasına Sahip Alt Geçitli Kapı Burçları.....854
3. 3. 1. 2. 3. "U" Şeklinde Geçit Şemasına Sahip Kapı Burçları.....873
3. 3. 1. 3. Burç(lar)la Tahkim Edilmiş Kapılar.....873
3. 3. 1. 3. 1. Tek Burçla Tahkim Edilmiş Kapılar.....878
3. 3. 1. 3. 1. 1. Minare Formunda Tek Bir Kuleyle Tahkim Edilmiş Kale Kapıları.....878

3. 3. 1. 3. 1. 2. Tek Burçla Tahkim Edilmiş Kale Kapıları 880
3. 3. 1. 3. 2. Çift Burçla Tahkim Edilmiş Kapılar.....883
3. 3. 1. 3. 2. 1. Boyut ve Plan Açısından Benzer Burçlara Sahip Kale Kapıları…..
.....883
3. 3. 1. 3. 2. 2. Boyut ve (veya) Plan Açısından Farklı Burçlara Sahip Kale Kapıları
……..894
3. 3. 1. 4. Doğrudan Sur Beden Duvarı Üzerinde Yer Alan Kale Kapıları 897
3. 3. 1. 5. Zafer Taklarından Dönüştürülmüş Kale Kapıları.....907
3. 3. 1. 6. Kayadan Oyularak Tünel (veya Geçit) Şeklinde Planlanmış Kale Kapıları
.....923

3. 3. 1. 7. Hendek Sistemine Sahip Kale Kapıları 929
3. 3. 2. Tali (Anıtsal Olmayan) Kapılar.....930
3. 3. 2. 1. Yer Altı Geçitleri ve Tüneller.....931
3. 3. 2. 2. Sur Duvarı Üzerinde Açılmış Kapılar.....944
3. 3. 2. 2. 1. Tek Burçla Savunulan ve Gizlenenler 944
3. 3. 2. 2. 2. Doğrudan Sur Duvarı Üzerindeki Savunmasız Kapılar.....945
3. 3. 2. 2. 3. Burçların Cephelerinde Yer Alan Çıkış Kapıları 948

SONUÇ.....……950
KALE KAPILARI ÜZERİNE TİPOLOJİ DENEMESİ (Tablo 1)…...….....953
ASKERİ MİMARİ TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ……...……..…..969
KAYNAKÇA……....973
ÖZGEÇMİŞ……...1005

FOTOĞRAF LİSTESİ

Fot. 1: Afyon Kalesi'nin doğu cephesi (2008) 65
Fot. 2: İç kaleye doğudan bakış (2008) 66
Fot. 3: İç kalenin kuzeydoğu cephesi ve en soldaüzeri külahla örtülü Kız Kulesi isimli gözetleme kulesi (2008) 66
Fot. 4: Kaleye çıkışı sağlayan merdivenli yol (2008) 67
Fot. 5: İç kale kapısının dış yüzü ile kaleye çıkan yol (2008) 71
Fot. 6: İç kale kapısına kale içinden bakış ve kapı önüne denk gelen kaya (2008) 72
Fot. 7: Kale yolundaki kayadan oyma merdivenler (2008) 72
Fot. 8: İç kale kapısının dış yüzü ve kapı önündeki kayalar (2008) 73
Fot. 9: İç kalenin batıya açılan güneydoğu köşedeki giriş cephesi (2008) 73
Fot. 10: İç kalenin güneydoğu cephesinden detay (2008) 74
Fot. 11: İç kale kapısının dış yüzü (2008) 74
Fot. 12: İç kalenin güneydoğu cephesinden detay (2008) 75
Fot. 13: İç kalenin güneydoğu köşesine doğru yuvarlak kemerli tonozlu birim (2008) 75
Fot. 14: İç kalenin güneydoğu köşesinde yer alan yuvarlak kemerli tonozlu birimden detay (2008) 76
Fot. 15: İç kale kapısının iç yüzü (2008) 76
Fot. 16: İç kale kapısına ait yuva izleri 77
Fot. 17: İç kale kapısının kitabesi (2008) 77
Fot. 18: Orta kaleye ait surların onarım sonrası durumu (2008) 78
Fot. 19: Orta kaleye ait surların restorasyon sonucu tümlenmiş durumu (2008) 78
Fot. 20: Kale eteğindeki sur izlerinden ayrıntılar (2008) 79
Fot. 21: Orta kale kapısının bulunduğu düşünülen nokta(2008) 79
Fot. 22: Dairesel burcun izleri (2008) 86
Fot. 23: Antalya limanının girişi ve Büyük Liman Kapısı'na doğru bakış (Lanckoronski, 2005: lev. II) 90
Fot. 24: Antalya limanı ve Büyük Liman Kapısı tarafına doğru bakış (Krickl, 2005: s. 176, III / 17) 91
Fot. 25: Antalya surlarına ait kapılardan biri (Başgelen, 2009: 34) 98
Fot. 26: Antalya surları üzerindeki yıktırılan burç ve kitabesi (Başgelen, 2009: 33) 98
Fot. 27: Yıktırılan burcun bugün Antalya Müzesi'nde sergilenen kitabesi (2006) 99
Fot. 28: Saat Kulesi'yle Tekeli Mehmet Paşa Camii (Sönmez, 2008: 49) 99
Fot. 29: Saat Kulesi'nin görünümü (2008) 100
Fot. 30: Saat Kulesi'nin hemen batısında kalan birinci burç (2008) 100
Fot. 31: Saat Kulesi'nden batıya doğru devam edildiğinde ikinci burç (2008) 101
Fot. 32: Burcun kuzey cephesindeki kitabeden detay (2006) 101

Fot. 33: Antalya surlarının kuzeyiyle su dolu hendek – AK-MED arşivi (Sönmez, 2008: 67) 102
Fot. 34: Ön Sur (Yılmaz, 2002: res. 404) [K. Turfan'dan] 102
Fot. 35: Doğu suru üzerindeki kapı burcunun batı cephesi (2008) 103
Fot. 36: Doğu suru üzerindeki kapı burcunun batı cephesi (2008) 104
Fot. 37: Doğu suru üzerindeki kapı burcunun batı cephesi (2006) 104
Fot. 38: Büyük Liman Kapısı'na geçişi sağlayan kırk merdivenler 107
Fot. 39: Büyük Liman Kapısı'nın merdivenleri (2006) 107
Fot. 40: Günümüze ulaşamamış Büyük Liman Kapısı'nın bulunduğu düşünülen nokta (2008) 108
Fot. 41: Kuzeybatı uçta yer aldığı düşünülen kapı-AK-MED arşivi (Sönmez, 2008: 84) 111
Fot. 42: Yeni Kapı (Krickle, s. 177; III / 18a) 114
Fot. 43: Balık Pazarı Kapısı'na ait olduğu düşünülen kitabe (2006) 116
Fot. 44: Balık Pazarı Kapısı burcunun doğu cephesinin görünüşü (Eylül 2008) .120
Fot. 45: Balık Pazarı Kapısı burcunun kuzeybatı cephesinin görünüşü (Eylül 2008) 121
Fot. 46: Balık Pazarı Kapısı burcunun batı cephesinin görünüşü (Eylül 2008) ...121
Fot. 47: Balık Pazarı Kapısı burcunun güney cephesinin görünüşü (Eylül 2008) 122
Fot. 48: Hadrianus Kapısı'nın sur dışına bakan yüzü 127
Fot. 49: Hadrianus Kapısı ve solda, önündeki duvarın izleri (Lancoronski, 2005: lev. 5) 128
Fot. 50: Hadrianus Kapısı'nı kuzeyden tahkim eden burç (2008) 129
Fot. 51: Hadrianus Kapısı'nı kuzeyden tahkim eden burç üzerindeki kitabe (2008) 129
Fot. 52: Kapının güneyindeki burç ve kapının üzerine çıkışı sağlayan kapı açıklığı (2008) 130
Fot. 53: Hadrianus Kapısı'nın sur içine bakan yüzü ile kapının orta bölümünün zeminindeki tekerlek izleri (2008) 132
Fot. 54: Hadrianus Kapısı'nın orta bölümünün zeminindeki tekerlek izleri (2008) 132
Fot. 55: İskele Kapısı (2008) 135
Fot. 56: İskele Kapısı (2008) 135
Fot. 57: Antalya Müzesi'ndeki Gabriel kabartması (2008) 137
Fot. 58: İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki Balat'tan getirilmiş Nike kabartması (Pasinli, 2001: 136) 137
Fot. 59: Konya surlarından Konya Taş Eserler Müzesi'ne getirilmiş olan 883 envanter numaralı melek figürü (2007) 138
Fot. 60: Gümrük Kapıları'nın bulunduğu nokta (2008) 140
Fot. 61: Gümrük Kapıları (2006) 140
Fot. 62: Kale Kapısı (Sarre, 1998: fot. IL) 143

Fot. 63: Kuzey Kapısı'nın dış yüzü ve sağındaki burç kalıntısı (Eylül 2006) 149
Fot. 64: Kuzey Kapısı'nın kemerinin üzerindeki kitabeler (Eylül 2006).....150
Fot. 65: Kuzey Kapısı'nın iç yüzü ve solda burç kalıntısı (Eylül 2006) 150
Fot. 66: Kapının sağdan görünümü ve arkada kapıyı tahkim eden burcun yan yüzü (Eylül 2006) 151
Fot. 67: Kapıyı sağdan tahkim eden burcun kapıya bakan cephesinin içten görünümü (Eylül 2006) 151
Fot. 68: Yer altı dehlizi (Eylül 2006) 152
Fot. 69: Birecik İç Kalesi'ne batıdan bakış (Eylül 2007) 156
Fot. 70: Birecik İç Kalesi'ne batıdan bakış [İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü'nden 900434/7 numaralı fot.) 157
Fot. 71: Birecik İç Kalesi'nin güneybatı eteği [İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü'nden 900434/11 numaralı fot.) 157
Fot. 72: Birecik İç Kalesi'ne batıdan bağlanan senkendazlı sur duvarı [İstanbul Üni., Nadir Eserler Küt., II. Abdülhamid Fot. Arşivi, 90798/102 numaralı fot.] 159
Fot. 73: İç kalenin güneybatı köşesi (Eylül 2007) 159
Fot. 74: İç kaleye doğudan bakış (Eylül 2007).....160
Fot. 75: İç kale kapısına çıkışı sağlayan merdivenler (Eylül 2007).....161
Fot. 76: İç kale kapısına çıkışı sağlayan merdivenlerden detay (Eylül 2007) 162
Fot. 77: İç kaleye girişi sağlayan kayaya oyulmuş tünel (Eylül 2007) 162
Fot. 78: İç kaleye girişi sağlayan kayaya oyma tünelden iç kaleye doğru çıkış(Eylül 2007) 163
Fot. 79: Kuzey Kapısı'nın sur dışına bakan yüzü [K. A. Creswell fot. arşivinden EA-CA 6561 numaralı fot., http://creswell.ashmolean.museum] 165
Fot. 80: Kuzey Kapısı'nın sur içine bakan yüzü [K. A. Creswell fot. arşivinden EA-CA 6562 numaralı fot., http://creswell.ashmolean.museum] 166
Fot. 81: Surlar üzerindeki kapılardan biri [K. A. Creswell fot. arşivinden EA-CA 6558 numaralı fot. (M. 1100-1300), http://creswell.ashmolean.museum].....166
Fot. 82: Urfa Kapısı'nın sur dışına bakan yüzü (Thomas Lorain, 2007) 171
Fot. 83: Kapının sağında kalan, Kule Mescidi'ne bağlanan burç (Thomas Lorain, 2007) 171
Fot. 84: Urfa Kapısı (Thomas Lorain, 2007) 172
Fot. 85: Urfa Kapısı'nın kartuş içine alınmış kitabesi (Thomas Lorain, 2007) 172
Fot. 86: Urfa Kapısı'nın senkendazları (Thomas Lorain) 172
Fot. 87: Urfa Kapısı [İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü, 90798/98 numaralı fot.) 175
Fot. 88: Urfa Kapısı [İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, 90434/16 numaralı fot.) 175
Fot. 89: Urfa Kapısı [İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 90798/101 numaralı fot.].....176

Fot. 90: Urfa Kapısı'nın sur dışına bakan yüzü [K. A. Creswell fot. arşivinden EA-CA 6564 numaralı fot., http://creswell.ashmolean.museum] 176
Fot. 91: Urfa Kapısı'nın sur içine bakan yüzü [K. A. Creswell fot. arşivinden EA-CA 6566 numaralı fot., http://creswell.ashmolean.museum] 177
Fot. 92: Kapı geçiti – sur içine doğru bakış (Thomas Lorain, 2007) 177
Fot. 93: Kapı geçiti – sur dışına doğru bakış (Thomas Lorain, 2007) 178
Fot. 94: Kapı kanadının oturduğu yuva (Thomas Lorain, 2007) 178
Fot. 95: Meçan Kapısı (Kürkçüoğlu, 1996: 64) 180
Fot. 96: Vâdi-i Ceng (Meçan Kapısı) Kapısı [İstanbul Üni., Nadir Eserler Küt., II. Abdülhamid Albümü, 90434/20 numaralı fot.) 182
Fot. 97: Vadi-i Ceng (Meçan Kapısı) Kapısı (K. A. Creswell fot. arşivi, EA-CA 6563, doğu kapısı, http://creswell.ashmolean.museum) 182
Fot. 98: Zamanla yükselmiş zemin ve Alacaburç Mescidi (Eylül 2007) 185
Fot. 99: Alaburç'a (en solda) bağlanan surlar [İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (II. Abdülhamid Albümü, 90434/14) 186
Fot. 100: Alaburç'a uzanan surlar (K. A. Creswell fot. arşivi, EA-CA 6553 numaralı fot., http://creswell.ashmolean.museum) 186
Fot. 101: Meydan Kapı [İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü ve 90434/17 numaralı fot.] 187
Fot. 102: Meydan Kapı (?),[İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü, 90798/99 numaralı fot.] 187
Fot. 103: Fırat Nehri kenarındaki Alaburç (K. A. Creswell Arşivi, EA-CA 6554 numaralı fot., http://creswell.ashmolean.museum) 188
Fot. 104: Divriği ve Kesdoğan Kaleleri ile Çaltı Çayı (www.googleearth.com) 189
Fot. 105: Divriği Kalesi (www.googleearth.com) 190
Fot. 106: Divriği Kalesi'ne kuzeybatıdan bakış (Ağustos 2007) 190
Fot. 107: Kesdoğan Kalesi (www.googleearth.com) 191
Fot. 108: Kesdoğan Kalesi (Ağustos 2007) 191
Fot. 109: Divriği Kalesi'nin batısından geçen çift sur (Ağustos 2008) 199
Fot. 110: Divriği Kale Camii (Ağustos 2008) 199
Fot. 111: Arslanlı Burç (Ağustos 2008) 200
Fot. 112: Kalenin güney cephesindeki sonradan açılmış kapı 200
Fot. 113: İçteki batı surunun izleri (Ağustos 2007) 200
Fot. 114: Güney cephe (Ağustos 2008) 201
Fot. 115: Batı surları (Ağustos 2007) 201
Fot. 116: Kuzey surları ve soldaki tepe üzerinde Kesdoğan Kalesi (Ağustos 2008) 201
Fot. 117: Güneybatı Kapısı (Ağustos 2008) 203
Fot. 118: Güneybatı Kapısı (Ağustos 2008) 204
Fot. 119: Kapıyı soldan tahkim eden burcun duvar örgüsü (Ağustos 2008) 204
Fot. 120: Kapıyı sağdan tahkim eden burcun duvar örgüsü (Ağustos 2008) 204

Fot. 121:Güneybatı Kapısı'nı güneyden tahkim eden yüksek kulenin güney cephesi (Ağustos 2007) 205
Fot. 122: Burcun üzerindeki figürlü levha (Ağustos 2008) 205
Fot. 123:Arslanlı burcun kitabesinin her iki yanında yer alan aslanlar (Ağustos 2008) 206
Fot. 124: Batı Kapısı'nın sur dışından görünümü (Ağustos 2008) 208
Fot. 125: Batı Kapısı'nın sur içinden görünümü (Ağustos 2008) 209
Fot. 126: 20. yüzyıl başında Batı Kapısı (Sakaoğlu, 2005: 197) 209
Fot. 127: Batı Kapısı'nın sol tarafındaki burçta yer alan kitabe (Ağustos 2008) ..209
Fot. 128: Batı Kapısı'nın sövesi (Ağustos 2008) 210
Fot. 129: İç kalenin doğu cephesinden geçen surların izleri ile karşıda Erzurum Çifte Minareli Medrese (2007) 221
Fot. 130: İç kalenin doğu cephesinden geçen surların izleri ile karşıda Erzurum Çifte Minareli Medrese (2007) 222
Fot. 131: Erzurum iç kalesi (2007) 226
Fot. 132: İç kalenin güneydoğu cephesine bakış (2007) 227
Fot. 133: İç kalenin kuzey cephesine bakış (2007) 228
Fot. 134: İç kalenin doğu cephesi (2007) 228
Fot. 135: Tepsi Minare'den iç kalenin güney cephesindeki kapıya bakış (2007) .229
Fot. 136: Çifte Minareli Medrese'ye doğru uzanan doğu surlarından günümüze gelebilmiş bazı izler (2007) 229
Fot. 137: Aşağı Habip Efendi Mahallesi'nden iç kalenin ve iç kalenin doğusundaki surun görünümü (http://www.erzurumlu.net/ErzurumFotografi-302-erzurum-kalesi-ve-cevresi.html) 234
Fot. 138: İç kale ile iç kalenin doğusundan geçen surun izleri (http://www.erzurumlu.net/ErzurumFotografi-394-tebrizkapi.html) 234
Fot. 139: İç kale ile Tebriz Kapı'ya geçit verdiği düşünülen hendek üzerindeki köprü (http://www.erzurumweb.com/erzurum_resimleri/index.html) 235
Fot. 140: Sağda Çifte Minare Medrese ve solda Doğu Kapısı (Tebriz Kapısı)'nın muhtemel yeri (2007) 235
Fot. 141: İç kalenin güneybatı köşesindeki kapı (2007) 240
Fot. 142: İç kalenin avlusundan güney cepheye ve güneybatı köşedeki kapıya bakış (2007) 241
Fot. 143: İç kalenin avlusundan güneybatı köşede yer alan kemer açıklığına ve sağda Tepsi Minare'nin kaidesine bakış (2007) 241
Fot. 144: Güneybatıdaki kapıyı batıdan tahkim eden Tepsi Minare isimli minare-kule (2007) 242
Fot. 145: İç kalenin batı yöne bakan güney cephedeki kapısı (2007) 242
Fot. 146: İç kalenin güney cephesindeki batıya açılan kapısı (2007) 243
Fot. 147: İç kale avlusuna geçişteki güneydeki ikinci kapı (2007) 243
Fot. 148: İkinci kapının kemeri ve tonozlu örtülü kapı geçiti (2007) 244
Fot. 149: İkinci kapının iç kale avlusuna bakan yüzü (2007) 244

Fot. 150: İç kalenin kuzey cephesindeki örülerek kapatılmış kapının kemeri (sağda) (2007) 245
Fot. 151: İç kalenin kuzeybatı yönünde yer alan burcun cephesindeki tali giriş (2007) 245
Fot. 152: İç kalenin kuzeybatı köşesini tahkim eden burcun cephesindeki tali girişe kale içinden bakış (2007) 246
Fot. 153: Gaziantep Kalesi'ne kuzeybatıdan bakış (Eylül 2007) 248
Fot. 154: Gaziantep Kalesi'ne kuzeybatıdan bakış ve hendek üzerindeki köprü (Eylül 2007) 248
Fot. 155: Gaziantep Kalesi'ne güneyden bakış (Eylül 2007) 249
Fot. 156: Gaziantep Kalesi'nin havadan görünümü (www.googleearth.com) 256
Fot. 157: Kaleye giden yol (Eylül 2007) 269
Fot. 158: Solda kaleye giden yol ile hendek üzerindeki köprü (Eylül 2007) 269
Fot. 159: Kapıya giden yol ve kale kapısı (Ana Kule Kapısı), (Eylül 2007) 270
Fot. 160: Kale Kapısı (Ana Kule Kapısı), (Eylül 2007) 270
Fot. 161: Kapı açıklığının üzerindeki Sultan Ebû'n-Nasr Kayıtbay'a ait kitabe (Eylül 2007) 271
Fot. 162: Kale Kapısı (Eylül 2007) 271
Fot. 163: Kale kapısına giden yolda, soldaki burcun batı cephesindeki senkendazlara ait konsollar ile üzeri kitabeli rozetler (Eylül 2007) 271
Fot. 164: Kale yolunu batıdan tahkim eden onarım geçirmiş sur duvarı (Eylül 2007) 272
Fot. 165: Kapı burcundan hendek üzerindeki ahşap köprüye doğru bakış (Eylül 2007) 272
Fot. 166: Kapı burcunun doğu tarafı (Eylül 2007) 273
Fot. 167: Kapı burcunun batı tarafı (Eylül 2007) 273
Fot. 168: Kapı burcundan çıkınca hendek üzerindeki ahşap köprüye doğru bakış (Eylül 2007) 274
Fot. 169: Kapı burcundan çıkınca hendek üzerindeki ahşap köprüye doğru giden yol üzerindeki siper duvarları ve sekiler (Eylül 2007) 274
Fot. 170: Kalenin çevresini dolanan hendek (Eylül 2007) 275
Fot. 171: Hendek üzerindeki ahşap köprü ve kale kapısının hendeğe bakan yüzü (Eylül 2007) 275
Fot. 172: Hendek üzerindeki ahşap köprü, kale kapısının hendeğe bakan yüzü ve kapı burcunun üzerine çıkışı sağlayan merdivenler (Eylül 2007) 276
Fot. 173: Kalenin etrafındaki hendek (Eylül 2007) 276
Fot. 174: Kalenin etrafındaki hendeğin su tutabilmesi için inşa edilmiş sağ tarafta görülen ihata duvarları (Eylül 2007) 277
Fot. 175: Suriye'deki Krak des Chevaliers'in kapılarından birinde yukarıdan aşağıya doğru düşen porticullis tipi kapının sürgü boşluğu (Tufan Sağnak, 2010) 277

Fot. 176: Suriye'deki Krak des Chevaliers'in kapılarından birinde yukarıdan aşağıya doğru düşen porticullis tipi kapının söve kısımlarındaki sürgü yuvası (Tufan Sağnak, 2010) 278
Fot. 177: Kaleye girişi sağlayan son kapı (Eylül 2007)....281
Fot. 178: Kapı kemerinin üzerindeki boş kitabe levhası ile mukarnas dizisi (Eylül 2007) 281
Fot. 179: Çokgen planlı burç (Eylül 2007) 282
Fot. 180: Çokgen planlı burç (Eylül 2007) 282
Fot. 181: Çapraz tonozla örtülü dehliz (Eylül 2007) 283
Fot. 182: Kalenin avlusuna çıkışı sağlayan tonozla örtülü dehliz (Eylül 2007) 283
Fot. 183: Tonozlu dehlizin sonundaki, kalenin avlusuna çıkışı sağlayan kapı (Eylül 2007) 284
Fot. 184: Çokgen burcun solunda kalan kemer izi (Eylül 2007) 284
Fot. 185: Kaleye girişi sağlayan son kapının güneyinde kalan taş döşeli yüzey (Eylül 2007) 285
Fot. 186: Krak des Chevaliers'in üzerine oturduğu zeminin taşla kaplanmış eğimli yüzeyleri (Tufan Sağnak, 2009) 285
Fot. 187: Krak des Chevaliers'in üzerine oturduğu zeminin taşla kaplanmış eğimli yüzeylerinden detay (Tufan Sağnak, 2009) 286
Fot. 188: Halep Kalesi'ne girişi sağlayan, hendek üzerindeki kâgir köprü (Nisan 2008) 286
Fot. 189: Harran surlarina ait izler (Ağustos 2007)....287
Fot. 190: Harran iç kalesi (Ağustos 2007) 289
Fot. 191: Arslan figürlü ortostatlar (Llyod- Brice, 1951: pl. IX, 3)....291
Fot. 192: Harran İç Kalesi'nin doğu cephesi (Ağustos 2007) 293
Fot. 193: Harran İç Kalesi'ne kuzeydoğudan bakış (Ağustos 2007) 293
Fot. 194: Halep Kapısı'nın sur dışından görünümü 295
Fot. 195: Halep Kapısı'nın sur içine bakan yüzü (Ağustos 2007)....295
Fot. 196: Halep Kapısı'nın sur içine bakan arka yüzünden detay (Ağustos 2007) 296
Fot. 197: İç kalenin güneydoğu kapısının önüne eklenmiş olan duvarın birleşme noktalarındaki kopukluk (Ağustos 2007)....298
Fot. 198: İç kaleye geçit veren, yanlardan iki burçla tahkim edilmiş kapının görünümü (Rice, 1952: pl. II)....299
Fot. 199: İç kaleye geçit veren, yanlardan iki burçla tahkim edilmiş kapının görünümü (Rice, 1952: pl. III)....299
Fot. 200: İç kalenin güneydoğu kapısını iki yandan destekleyen batıdaki duvar payesi üzerindeki figürlü bezeme (Rice, 1952: pl. VII, a)....300
Fot. 201: İç kalenin güneydoğu kapısını iki yandan destekleyen doğudaki duvar payesi üzerindeki figürlü bezeme (Rice, 1952: pl. VIII, b)....300
Fot. 202: Figürlü bezemeden detay (Rice, 1952: pl. VII, b) 301

Fot. 203: İç kale kapısını doğudan tahkim eden tonozla örtülü burcun içten görünümü (Rice, 1952: pl. VIII, a) 302
Fot. 204: III. ve IV. kale kapıları 307
Fot. 205: III. ve IV. kale kapıları 308
Fot. 206: Orta Kapı'nın (III. kale kapısı) görünümü, (Ekim 2007) 308
Fot. 207: Orta Kapı'nın dış yüzündeki kitabe (Ekim 2007) 309
Fot. 208: Orta Kapı'nın dış yüzünde, üst seviyede yer alan senkendaz (Ekim 2007) 309
Fot. 209: Orta Kapı'nın iç yüzü (Ekim 2007 310
Fot. 210: Orta Kapı'nın dış yüzündeki bezemelerden detay (Ekim 2007) 310
Fot. 211: Halep Kalesi kapısının üzerindeki ejder figürleri (Nisan 2008) 310
Fot. 212: Doğu yolu üzerindeki IV. kapı (Ekim 2007) 312
Fot. 213: Doğu yolu üzerindeki IV. kapı (Ekim 2007) 312
Fot. 214: IV. kale kapısının iç yüzü (Ekim 2007) 313
Fot. 215: IV. kale kapısının pahlı köşesi ve kitabe panoları (Ekim 2007) 313
Fot. 216: İspir Kalesi'nin batı ve güney cepheleri (Eylül 2008) 318
Fot. 217: İspir Kalesi'nin kuzey cephesi ve kale eteğinden geçen Çoruh Nehri (Eylül 2008) 323
Fot. 218: İspir Kalesi'nin kuzey eteğinden geçen Çoruh Nehri'ne bakış (Eylül 2008) 323
Fot. 219: Kale Mescidi ve minaresi (Eylül 2008) 324
Fot. 220: İspir Kalesi'ne doğudan bakış ve tepedeki kilise kalıntısı (Eylül 2008) 324
Fot. 221: İspir Kalesi'nin güneydeki kale yoluna bakış (Eylül 2008) 325
Fot. 222: İspir Kalesi'nin güneydeki kale yoluna bakış ve kapının yeri (Eylül 2008) 325
Fot. 223: Kaleye çıkan yol üzerindeki yenilenmiş kapı burcunun günümüzde mevcut olan duvarları (Eylül 2008) 326
Fot. 224: Kaleye çıkan yol üzerindeki yenilenmiş kapı burcunun doğu duvarı (Eylül 2008) 327
Fot. 225: Kahramanmaraş Kalesi'nin batı cephesi (2007) 334
Fot. 226: Kahramanmaraş Kalesi'nin batı cephesi (2007) 335
Fot. 227: Kale kapısına çıkışı sağlayan yol ile güneydoğu köşedeki kapı burcu (2007) 337
Fot. 228: Kale kapısının güneyinde kalan, araç girişi için yıktırılmış sur (2007) ..337
Fot. 229: Kapı burcunun güney cephesi (2007) 338
Fot. 230: Kapı burcunun içi - kuzey cepheye doğru bakış (2007) 338
Fot. 231: Kapı burcunun içi - doğu cephe (2007) 339
Fot. 232: Kapı burcunun kale avlusuna açılan batı cephesindeki sivri kemer (2007) 339
Fot. 233: Kapı burcunun batı cephesine kale avlusundan bakış (2007) 340
Fot. 234: Kastamonu Kalesi'nin doğudan panoramik görünümü ile eğimli kale yolu üzerindeki 1. ve 2. kale kapıları (Ağustos 2007) 342

Fot. 235: Kastamonu Kalesi'nin batı cephesi (Ağustos 2007) 349
Fot. 236: Kastamonu Kalesi'ne çıkan eğimli yol ve birinci kale kapısı (Ağustos 2007) 349
Fot. 237: Kalenin ikinci kapısının hemen arkasındaki sarnıç (Ağustos 2007).....350
Fot. 238: Kastamonu Kalesi'ne çıkan eğimli yol, birinci kale kapısı ve sağda iç kalenin kuzeydoğusundaki burç (Ağustos 2007) 353
Fot. 239: Birinci kale kapısını barındıran kapı burcunun kuzey cephesindeki kapı açıklığı (Ağustos 2007).....353
Fot. 240: Birinci kale kapısını barındıran kapı burcunun güney cephesindeki kapı açıklığı (Ağustos 2007) 354
Fot. 241: Kaleye girişi sağlayan alt geçitli kapı burcuna üstten bakış (Ağustos 2007) 354
Fot. 242: Kapı burcunun kuzey cephesindeki basık kemerli kapı (Ağustos 2007) 355
Fot. 243: Birinci kale kapısına ait tonozla örtülü kapı geçidi (Ağustos 2007) 355
Fot. 244: Birinci kale kapısına ait tonozla örtülü kapı geçidi- güneyden kuzeye doğru bakış (Ağustos 2007).....355
Fot. 245: Kapı burcunun batı cephesinde, burcun üst katlarına çıkışı sağlayan merdivenler (Ağustos 2007) 356
Fot. 246: Solda kuzeydoğu köşeyi tahkim eden burç ile sağda ilk kapıyı ihtiva eden alt geçitli kapı burcu (Ağustos 2007).....356
Fot. 247: İkinci kale kapısını barındıran kapı burcunun kuzey cephesi (Ağustos 2007).....357
Fot. 248: Kuzey cephedeki kapı kemerinden detay (Ağustos 2007) 357
Fot. 249: Doğu suru üzerinden ikinci kale kapısı ve savunma hattının görünümü (Ağustos 2007) 358
Fot. 250: Kapının doğu cephesindeki birleşme detayı (Ağustos 2007).....358
Fot. 251: İkinci kapının geçit bölümü – kuzeyden güneye bakış (Ağustos 2007) 359
Fot. 252: Kapı geçidinin üzeri örtülmeden bırakılmış bölümü – güneyden kuzeye bakış (Ağustos 2007) 359
Fot. 253: İkinci kapının güney (iç kale avlusuna açılan) cephesi (Ağustos 2007) 360
Fot. 254: Kayseri iç kalesinin kuzey cephesi ve sağda Bürüngüz Camii (2007) ...373
Fot. 255: Kayseri iç kalesindeki evler (Gertrude Bell fot. arşivi, 1909).....379
Fot. 256: Yeni Kapı'nın Kayseri Müzesi'ne taşınmış kitabesi (Mehmet Çayırdağ) 380
Fot. 257: Boyacı Kapısı'ya ait olduğu düşünülen kalıntılar (Gabriel, 1954: pl. XXVII ve res. 1) 384
Meydan Kapısı (Meydan Pazarı Kapısı/Odun Pazarı Kapısı) 385
Fot. 258: Kayseri iç kalesinin doğu kapısı (Ağustos 2007) 388

Fot. 259: İç kalenin, H. 814/M.1411-12 tarihli, Dulkadiroğlu Nasıreddin Mahmud'un oğlu Büyük Emir Hüsami Hasan'a ait kitabesi bulunan ve iç kale yönüne açılan sivri kemerli kapısı (2007) 390
Fot. 260: Kitabeden detay (Ağustos 2007) 391
Fot. 261: II. Mehmed dönemine ait kitabesi bulunan basık kemerli kapı (Ağustos 2007) 392
Fot. 262: Ön sur üzerindeki kapının iç kale tarafından görünümü (2007) 394
Fot. 263: Ön sur üzerindeki siper burcuna girişi sağlayan kapının dıştan görünümü (2007) 394
Fot. 264: Ön sur üzerindeki siper burcuna girişi sağlayan kapının içten görünümü (2007) 395
Fot. 265: Güney Kapısı veya Aslanlı Kapı (Akok, 1976: 21, fot. 9) 396
Fot. 266: Güney Kapısı (2007) 397
Fot. 267: Güney Kapısı'nın İki yanındaki aslanlar (üstteki kapının solunda, alttaki kapının sağında), (2007) 398
Fot. 268: Güney cephedeki kapılardan, iç kale avlusuna açılan kapının dış yüzü (2007) 399
Fot. 269: Güney Kapısı'nın (Aslanlı Kapı) önündeki ahşap köprü (Gertrude Bell fot. arşivi, 1909) 403
Fot. 270: Doğu Kapısı'nın (Dizdar veya Komutan Kapısı) önündeki kapıya ulaşımı sağlayan köprü (Gertrude Bell fot. arşivi, 1909) 403
Fot. 271: İç kalenin kuzey cephesi, ön sur ve hendek (Gertrude Bell fot. arşivi, 1909) 404
Fot. 272: Kov Kalesi'nin doğu ve kuzey cepheleri (Ağustos 2008) 411
Fot. 273: Kov Kalesi'nin restorasyon öncesindeki durumuyla onarım öncesi ufak boyutlu kapısı (Bünyad Dinç, Temmuz 2007) 411
Fot. 274: Kov Kalesi'nin restorasyon sonrası durumu (Ağustos 2008) 412
Fot. 275: Kov Kalesi'nin doğu ve kuzey cepheleri ile küçük kapısı (Ağustos 2008) 412
Fot. 276: Kov Kalesi'nin doğu cephesi (Ağustos 2008) 413
Fot. 277: Kov Kalesi'nin doğu cephesi (Ağustos 2008) 413
Fot. 278: Kov Kalesi'nin güney cephesi (Ağustos 2008) 414
Fot. 279: Kov Kalesi'nin güney cephesi (Ağustos 2008) 414
Fot. 280: Kov Kalesi'nin anıtsal burcunun içi (Ağustos 2008) 415
Fot. 281: Kov Kalesi'nin batı cephesindeki giriş kapısı (Ağustos 2008) 415
Fot. 282: Kov Kalesi'nin batı cephesindeki kapı (Ağustos 2008) 416
Fot. 283: Kov Kalesi'nin batı cephesindeki kapı ile güneybatıdaki köşe kulesi (Edwards, 1985: 283, fig. 50 a) 416
Fot. 284: Kov Kalesi'nin giriş kapısına kale içinden bakış (Ağustos 2008) 417
Fot. 285: Kov Kalesi'nin giriş kapısına kale içinden bakış (Ağustos 2008) 417
Fot. 286: Kalenin kuzeydoğu köşesindeki ufak boyutlu kapı (Ağustos 2008) 418

Fot. 287: Niğde iç kalesi ve surları (http://www.loadtr.com/483906-eski_ni%C4%9Fde_resimi.htm) 425
Fot. 288: İç kaleden Alâeddin Camii'ne doğru uzanan surlara batıdan bakış (Eylül 2009) 425
Fot. 289: Sokullu Mehmed Paşa Bedesteni'nin karşısında yer alan güneybatı surlarından günümüze gelen izler (Eylül 2008) 426
Fot. 290: Sokullu Mehmed Paşa Bedesteni'nin karşısında yer alan güneybatı surlarından günümüze gelen izler (Eylül 2008) 426
Fot. 291: Sokullu Mehmed Paşa Bedesteni ile karşısındaki güneybatı surlarından günümüze gelen izler (Eylül 2008) 427
Fot. 292: İç kalenin güneyindeki tonoz örtülü yıkık mekânların restorasyon öncesinde görünümü (Mustafa Yiğit Arşivi'nden) 429
Fot. 293: İç kalenin kuzeybatısına ve iç kale avlusuna bakış (2009) 429
Fot. 294: İç kalenin doğu cephesi (2007) 431
Fot. 295: İç kalenin güneydoğu köşede yer alan kapısının batısında kalan anıtsal burç (2009) 431
Fot. 296: Burç onarım kitabesi (Özkarcı, 2001: res. 25 a) 432
Fot. 297: İç kalenin güneydoğu köşesindeki merdivenlerden anıtsal burca geçiş (2009) 432
Fot. 298: Burcun cephesindeki siren figürü (2009) 433
Fot. 299: Saat kulesine dönüştürülmüş burç (2009) 433
Fot. 300: İç kale avlusunun güneyindeki tonozlu mekanlar (2009) 434
Fot. 301: Güneydeki sur kapısı (Özkarcı, 2001: res. 11) 436
Fot. 302: Güneydeki sur kapısını batıdan tahkim eden burç (Özkarcı, 2001: res. 11) 436
Fot. 303: Niğde iç kalesinin dış kapısı (2009) 440
Fot. 304: Niğde iç kalesinin dış kapısının tonozla örtülü geçiti-ikinci kapı burcuna doğru bakış (2009) 440
Fot. 305: İki kapı arasındaki dar avlu ve ikinci kapı burcu (2009) 441
Fot. 306: İki kapı burcu arasındaki dar avlu ve ilk kapı burcunun kuzey cephesine doğru bakış (2009) 442
Fot. 307: İlk kapı burcunun kuzey cephesindeki sivri kemerli açıklık (2009) 442
Fot. 308: Tonozla örtülü kapı geçiti-güneye bakış (2009) 443
Fot. 309: İç kalenin doğu cephesi (2009) 444
Fot. 310: İki kapı burcu arasındaki dar avluyu doğudan sınırlayan duvar üzerindeki senkendaza ait konsollar (2009) 444
Fot. 311: İkinci kapı burcu (2009) 445
Fot. 312: İkinci kapı burcunun güneye ve batıya açılan kapıları (2009) 445
Fot. 313: Güneye açılan kapının söve kısımlarındaki kapı kilidiyle ilgili yuva izleri (2009) 446
Fot. 314: Güneye açılan kapının söve kısımlarındaki kapı kilidiyle ilgili yuva izleri (2009) 446

Fot. 315: Oltu İç Kalesi'nin batı cephesi (Ağustos 2007) 458
Fot. 316: Oltu İç Kalesi'nin kuzey (giriş)cephesi (Ağustos 2007) 458
Fot. 317: Oltu İç Kalesi'nin eteğindeki sur izleri (Ağustos 2007) 459
Fot. 318: Oltu İç Kalesi'nin girişi (Ağustos 2007) 460
Fot. 319: Oltu İç Kalesi'nin giriş koridoru (Austos 2007) 460
Fot. 320: Oltu İç Kalesi'nin, kale avlusuna geçit veren 2. kapısı (Ağustos 2007) 461
Fot. 321: Oltu İç Kalesi'ne girişi sağlayan 2. kapıya kale avlusundan bakış (Ağustos 2007) 461
Fot. 322: Oltu İç Kalesi'nin kapısını doğudan savunan anıtsal burca, kale avlusundan bakış (Ağustos 2007) 462
Fot. 323: Pasinler Kalesi'nin batı cephesi (Ağustos 2007) 463
Fot. 324: Pasinler Kalesi'nin kuzeybatı cephesi (Ağustos 2007) 463
Fot. 325: Pasinler Kalesi'nin doğu cephesi (Ağustos 2007) 463
Fot. 326: İç kaleye geçit veren Batı Kapısı (Konyalı, 1960: 461) 470
Fot. 327: İç kaleye geçit veren Batı Kapısı'nın sur dışına bakan cephesinin restorasyon sonrası görünümü (Ağustos 2007) 470
Fot. 328: İç kaleye geçit veren Batı Kapısı'nın sur dışına bakan cephesinin restorasyon sonrası görünümü (Ağustos 2007) 470
Fot. 329: İç kaleye geçit veren Batı Kapısı'nın iç kale avlusuna bakan cephesinin restorasyon sonrası görünümü (Ağustos 2007) 471
Fot. 330: İç kaleye geçit veren Batı Kapısı'nın iç kale avlusuna bakan cephesinin restorasyon sonrası görünümü (Ağustos 2007) 471
Fot. 331: İç kalenin güneydoğu köşesinde yer alan kapı (Ağustos 2007) 472
Fot. 332: İç kalenin güneydoğu cephesinde yer alan kapının görünümü (Ağustos 2007) 472
Fot. 333: İç kalenin güneydoğu köşesinde yer alan kapının kale içinden görünümü (Ağustos 2007) 473
Fot. 334: Pertek Kalesi'nin doğu cephesinin restorasyon çalışmaları esnasındaki görünümü (Nazım Arslan, 2010) 474
Fot. 335: Pertek Kalesi'nin doğu cephesinin restorasyon çalışmaları esnasında görünümü (Nazım Arslan, 2010) 474
Fot. 336: Pertek Kalesi'nin restorasyon öncesi görünümü (Erzurum Röleve Anıtlar Müd. Arşivi) 477
Fot. 337: Pertek Kalesi'nin giriş cephesi ve kale kapısının restorasyon öncesi görünümü 479
Fot. 338: Pertek Kalesi'nin kuzeydoğu cephesi ve kale kapısının yeri (Erzurum Röleve Anıtlar Müd. Arşivi) 479
Fot. 339: Pertek Kalesi'nin kapısına giden yolun restoraasyon sonrası görünümü (Nazım Arslan, 2010) 480
Fot. 340: Restorasyon öncesinde Pertek Kalesi'nin giriş cephesi ve kale kapısı (Erzurum Röleve Anıtlar Müd. Arşivi) 482

Fot. 341: Restorasyon öncesinde Pertek Kalesi'nin kapısı (Erzurum Röleve Anıtlar Müd. Arşivi) 482
Fot. 342: Pertek Kalesi'nin kapısının doğusundaki iki sıra mazgallı siper duvarının restorasyon öncesinde dış görünümü (Erzurum Röleve Anıtlar Müd. Arşivi) 485
Fot. 343: Pertek Kalesi'nin kapısının doğusundaki iki sıra mazgallı siper duvarının restorasyon öncesinde kale içinden görünümü (Erzurum Röleve Anıtlar Müd. Arşivi) 485
Fot. 344: Ravendan Kalesi'nin kuzey cephesi (Eylül 2007) 493
Fot. 345: Ravendan Kalesi'nin kuzey cephesinden detay (Eylül 2007) 493
Fot. 346: İç kaleye ait izler (Eylül 2007) 494
Fot. 347: Ravendan Kalesi'nin kale içine geçit veren kapıları ile giriş ünitelerinin bulunduğu güneydoğu cephesi (Eylül 2007) 494
Fot. 348: Ravendan Kalesi'nin girişi ile batısındaki burç ve sur duvarları (Eylül 2007) 495
Fot. 349: Kalenin girişini batıdan tahkim eden çokgen planlı burç (Eylül 2007) 495
Fot. 350: Kalenin mescidi olması muhtemel mekânın görünümü (Eylül 2007) ..495
Fot. 351: Surların güneydoğu cephesindeki kapı (Eylül 2007) 498
Fot. 352: Kapıdan detay (Eylül 2007) 499
Fot. 353: Kapının avlu yönünden görünümü ile batıdaki burç (Eylül 2007) 499
Fot. 354: Kapının ve avlusunun senkendazlı sur bedeni üzerinden görünümü ile batıdaki burç (Eylül 2007) 499
Fot. 355: Sur kapısının kitabesi (Kilisli Kadri, 1993: 15).....500
Fot. 356: Sur kapısını batıdan destekleyen burç ile burca doğudan bitişen senkendazlı sur bedeni (Eylül 2007).....500
Fot. 357: Giriş avlusunun tahkimatını sağlayan senkendazlı sur duvarı ile sağda kale içine geçit veren giriş ünitesi (Eylül 2007).....500
Fot. 359: Kale içine geçit veren ikinci kapı (Eylül 2007).....501
Fot. 360: Kapıdan detay (Eylül 2007) 501
Fot. 361: Kalenin içine geçit veren ikinci kapıdan sonra geçilen giriş bölümünün çapraz tonoz örtülü ilk mekânının doğu cephesine bakış (Eylül 2007) 502
Fot. 362: Giriş ünitesinin beşik tonoz örtülü ikinci mekânının batı cephesinden çapraz tonoz örtülü birinci mekânına bakış (Eylül 2007) 502
Fot. 363: Giriş ünitesinin beşik tonoz örtülü ikinci mekânının batı cephesi (Eylül 2007) 502
Fot. 364: Giriş ünitesinin ikinci mekânının güney cephesi (Eylül 2007) 503
Fot. 365: Giriş ünitesinin ikinci mekânının kuzey cephesi (Eylül 2007).....503
Fot. 366: Kalenin giriş mekânlarının kuzeyindeki bölüm (Eylül 2007).....503
Fot. 367: Kum Kapı Caddesi ve sağda Kum Kapı (Ağustos 2007).....523
Fot. 368: Kum Kapı'nın sur içine bakan yüzü (Ağustos 2007) 524
Fot. 369: Kum Kapı'nın batı cephesi (Ağustos 2007) 524
Fot. 370: Kum Kapı'nın sur içine bakan yönünden kapıya bağlanan kuzey sur duvarı (Ağustos 2007) 525

Fot. 371: Kum Kapı'nın sur içine bakan yönünden kapıya bağlanan kuzey sur duvarı (Ağustos 2007) 525
Fot. 372: Kum Kapı'nın sur içine bakan cephesi (Ağustos 2007) 526
Fot. 373: Kum Kapı'nın sur dışına bakan cephesi (Ağustos 2007) 527
Fot. 374: Kum Kapı'nın sur dışına bakan batı cephesi ve hisarpeçe duvarı (Ağustos 2007) 527
Fot. 375: Kum Kapı'nın güney burcu ile bağlantılı sur duvarı (Ağustos 2007) ...528
Fot. 376: Kum Kapı'yı güneyden tahkim eden burcun mazgal açıklıkları (Ağustos 2007) 528
Fot. 377: Kum Kapı'yı kuzeyden tahkim eden burcun mazgal diş ve açıklıklarıyla sur dışına doğru kapının önü (Ağustos 2007) 529
Fot. 378: Kum Kapı ile doğusundaki büyük burcun kalıntısı (Ağustos 2007).....529
Fot. 379: İç kalenin kuzeydoğu köşesinden kuzey suruna bağlanan yıkılmış sur duvarı ve ortadan kalkmış olan kapının tahmin edilen yeri (Ağustos 2007) 531
Fot. 380: İç kalenin kuzeydoğu köşesinden kuzey suruna bağlanan yıkılmış sur duvarının izi (Ağustos 2007) 532
Fot. 381: Sahil yolu (Kum Kapı Caddesi) üzerindeki günümüze gelememiş kapının (Tabakhane Kapısı) muhtemel yeri (Ağustos 2007) 532
Fot. 382: Kum Kapı Caddesi üzerindeki kapının (Tabakhane Kapısı) muhtemel yeri (Ağustos 2007).....533
Fot. 383: Meydan Kapısı – sur içine bakan yüzü (Ağustos 2007) 535
Fot. 384: Limana ve tersane alanına geçişi sağlayan kapı ile kapıyı kuzeyden tahkim eden burç (Ağustos 2007) 536
Fot. 385: Kapıyı tahkim eden burcun sur duvarıyla birleşme detayı (Ağustos 2007) 537
Fot. 386: Limana ve tersane alanına geçişi sağlayan kapıyı kuzeyden tahkim eden burcun doğu cephesindeki ek ve birleşme detayı (Ağustos 2007) 537
Fot. 387: Limana ve tersane alanına geçişi sağlayan kapının sur dışından görünümü (Ağustos 2007).....538
Fot. 388: Limana ve tersane alanına geçişi sağlayan kapı – liman ve tersane yönüne bakış (Ağustos 2007).....538
Fot. 389: Kuzey surları (Ağustos 2007).....540
Fot. 390: Kuzey suru üzerindeki kapıya deniz yönünden bakış (Ağustos 2007) .540
Fot. 391: Kapıyı doğudan tahkim eden burç (Ağustos 2007) 541
Fot. 392: Kapıyı batıdan tahkim eden eğimli sur duvarı (Ağustos 2007) 541
Fot. 393: Kapının sur içinden görünümü (Ağustos 2007) 542
Fot. 394: Sağda iç kalenin doğu duvarı ile karşıda iç limana geçişi sağlayan kapı (Ağustos, 2007) 543
Fot. 395: Kapı açıklığının sur dışından görünümü (Ağustos, 2007).....543
Fot. 396: Kapının sur içinden görünümü (Ağustos, 2007) 544
.....544
Fot. 397: Sinop Kalesi (Başgelen, 2009: 148-149).....544

Fot. 398: Günümüzde Sinop İç Limanı (Ağustos 2007) 547
Fot. 399: Kale Yazısı Kapısı'nın güneyindeki burcun iç yüzü (Ağustos 2007) 549
Fot. 400: Kale Yazısı Kapısı'nın güneyindeki burcun dış yüzü (Ağustos 2007) 549
Fot. 401: Kale Yazısı Kapısı'nın güneyindeki burcun batı duvarı (Ağustos 2007) 550
Fot. 402: İç kale batı surunun iç yüzündeki su kemerlerine ait izler (Ağustos, 2007) 551
Fot. 403: Kemerli Kapı (Ağustos, 2007) 552
Fot. 404: Kemerli Kapı (Ağustos, 2007) 552
Fot. 405: Kemerli Kapı (Ağustos, 2007) 553
Fot. 406: Kemerli Kapı (Ağustos, 2007) 553
Fot. 407: Kemerli Kapı'nın iç kale yönünden görünümü (Ağustos, 2007) 554
Fot. 408: Kemerli Kapı'nın güneyindeki sur duvarları (Ağustos, 2007) 554
Fot. 409: Kemerli Kapı'nın güneyindeki sur duvarlarından detay (Ağustos, 2007) 555
Fot. 410: İç kale batı suru üzerindeki kapatılmış kapı (Ağustos, 2007) 555
Fot. 411: İç kalenin güney duvarı - sur içinden bakış (Ağustos, 2007) 557
Fot. 412: Kemer açıklığı ve hemen sağındaki kitabe (Ağustos, 2007) 558
Fot. 413: Kitabeden detay (Ağustos, 2007) 558
Fot. 414: Kitabeden detay (Ağustos, 2007) 559
Fot. 415: Kemer açıklığı (Ağustos, 2007) 559
Fot. 416: Lonca Kapısı'nın güneyindeki burç ile yıktırılan burcun bulunduğu yerden geçen Sakarya Caddesi (Ağustos, 2007) 565
Fot. 417: Lonca Kapısı'ndan sonra güneye devam eden doğu suru üzerindeki ikinci burç (Ağustos 2007) 565
Fot. 418: Lonca Kapısı'nın kuzeyi (Ağustos 2007) 566
Fot. 419: Lonca Kapısı'nın kuzeyindeki burç ile kuzey manzarasına hâkim teras (Ağustos 2007) 566
Fot. 420: Lonca Kapısı ile solda kapıya bağlanan iç kale doğu sur duvarı (Ağustos 2007) 567
Fot. 421: Mimar adının okunduğu kitabeden detay (Ağustos 2007) 567
Fot. 422: Lonca Kapısı burcunun doğu duvarı (Ağustos 2007) 568
Fot. 423: Lonca Kapısı burcunun doğu duvarındaki kitabeden detay (Ağustos 2007) 568
Fot. 424: Lonca Kapısı – güney cephe (Ağustos 2007) 569
Fot. 425: Lonca Kapısı'nın güney cephesine içten bakış (Ağustos 2007) 569
Fot. 426: Lonca Kapısı'nın içi – batıya bakış (Ağustos 2007) 570
Fot. 427: Lonca Kapısı'nın iç kaleye geçit veren batı kapısına bakış(Ağustos 2007) 570
İç kalenin kuzey duvarındaki kapı 571
Fot. 428: İç kalenin kuzey duvarındaki kapı (Ağustos, 2007) 571
Fot. 429: İç kalenin kuzey duvarındaki kapıdan detay (Ağustos, 2007) 572

Fot. 430: Şebinkarahisar Kalesi - kuzeybatı cephe (Ağustos 2008) 578
Fot. 431: Surlara kuzeybatıdan bakış (Ağustos 2008) 579
Fot. 432: Dış kale surları üzerinde solda yuvarlak kemerli ufak kapı ile güneye (sağda) doğru anıtsal kapıyı destekleyen silindirik burçlar (Ağustos 2008) 579
Fot. 433: Sur duvarı üzerindeki, kale içine girişi sağlayan yuvarlak kemerli kapı (Ağustos 2008) 580
Fot. 434: Surların güneybatı köşesindeki Kızlar Kulesi (Ağustos 2008) 580
Fot. 435: Kalenin güneybatısındaki işlevi tartışmalı Kırk Badal (Karpuz, 1989: s. 12, res. 2) 581
Fot. 436: İç kalenin doğu ve kuzey cepheleri (Ağustos 2008) 581
Fot. 437: İç kalenin doğu ve kuzey cepheleri (Ağustos 2008) 582
Fot. 438: İç kalenin kuzeybatı cephesi (Ağustos 2008) 582
Fot. 439: İç kalenin güney (giriş) ve doğu cepheleri (Ağustos 2008) 583
Fot. 440: İç kalenin güney (giriş) cephesi (Ağustos 2008) 583
Fot. 441: İç kale avlusu ve avludaki sarnıç (Ağustos 2008) 584
Fot. 442: Anıtsal kale kapısına çıkan yol (Ağustos 2008) 587
Fot. 443: Anıtsal kapıyı iki yandan tahkim eden daire planlı burçlar (Ağustos 2008) 587
Fot. 444: Surlar üzerindeki anıtsal kapı (Ağustos 2008) 588
Fot. 445: Anıtsal kapıyı soldan tahkim eden burç (Ağustos 2008) 588
Fot. 446: Anıtsal kapının sur içine bakan yüzü (Ağustos 2008) 589
Fot. 447: Surlar üzerindeki ufak boyutlu kapı (Ağustos 2008) 589
Fot. 448: Kapının daha yakından görünümü (Ağusts 2008) 590
Fot. 449: İç kale girişi - güney cephe (Ağustos 2008) 591
Fot. 450: İç kale girişi - güney cephe (Karpuz, 1989: s. 14, fot. 3) 591
Fot. 451: İç kale kapısının avlu tarafından görünüşü (Ağustos 2008) 591
Fot. 452: Tortum Kalesi (Eylül 2007) 601
Fot. 453: Tortum Kalesi'ne doğu yönden bakış (Eylül 2007) 602
Fot. 454: Tortum Kalesi'ne doğu yönden bakış (Eylül 2007) 602
Fot. 455: Tortum İç Kalesi – doğu cephe (Eylül 2007) 603
Fot. 456: İç kale (Eylül 2007) 603
Fot. 457: Tortum Kalesi'nin anıtsal burcu ile silindirik burç kalıntısının doğu cepheleri (Eylül 2007) 604
Fot. 458: İkinci kale kapısını tahkim eden anıtsal burcun köşesi ile silindirik burç (Eylül 2007) 604
Fot. 459: Tortum Kalesi'nin dış surundan günümüze gelebilen kısımlara güneydoğudan bakış (Eylül 2007) 605
Fot. 460: Tortum Kalesi'nin dış surundan günümüze gelebilen kısımlar (Eylül 2007) 605
Fot. 461: Tortum Kalesi'nin batısındaki surdan günümüze gelebilen kısımlar (Eylül 2007) 606

Fot. 462: Tortum Kalesi ve eteğindeki kilise kalıntısı ile sağ tarafta ikinci kale kapısını tahkim eden burç kalıntısı (Eylül 2007) 606
Fot. 463: Tortum Kalesi'nin dış surundan günümüze gelebilen kısımlara güneybatı cepheden bakış (Eylül 2007) 607
Fot. 464: Tortum Kalesi'nin dış surundan günümüze gelebilen kısımlara güneydoğu cepheden bakış (Eylül 2007) 607
Fot. 465: Tortum Çayı yönündeki dendana ve seğirdim yerlerine sahip surlar (Eylül 2007) 608
Fot. 466: İç kaleye geçit veren yol (Eylül 2007) 608
Fot. 467: Tortum Kalesi'nin dış surlarıyla orta kale bölümüne geçit veren kapının (ikinci kapı) yeri, (Eylül 2007) 610
Fot. 468: Kale kapısının muhtemel yeri (Eylül 2007) 610
Fot. 469: Yıkılmış olan kale kapısının bulunduğunu düşündüğümüz noktaya kale içinden (yukarıdan) bakış – (Eylül 2007) 611
Fot. 470: İç Kale – kuzey cephe 628
Fot. 471: İç Kale – kuzey cephe 628
Fot. 472: Kral Abgar Ukkama (Abgar V) mandylionu tutarken – 10. yy. – Sina Dağı, Saint Catherine Manastırı'ndan (Markwardt, 2008: 6, fig. 2) 634
Fot. 473: Batı Kapısı'nın üzerine yerleştirildiği düşünülen Hz. İsa ikonasının üzeri örtülürken (Markwardt, 2008: 6, fig. 3) 635
Fot. 474: Güneybatıdaki tepelerde yer alan kaya mezarları (Urfa Top Dağı resmidir), (İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü, Env. No: 90430 /23) 635
Fot. 475: Batı Kapısı (Segal, 1970: pl. 6a) 636
Fot. 476: Urfa Surları, Dağ Kapı
(İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, Env. No: 90430/47) 641
Fot. 477: C. Kürkçüoğlu tarafından IV. Murad Kapısı veya Su Kapısı olarak tanımlanan günümüze gelememiş kapı (Kürkçüoğlu, 1990: 30, res. 53).....641
Fot. 478: Harran Kapısı'nın sur dışına (güneye) bakan yüzü (Thomas Lorain, 2006) 648
Fot. 479: Harran Kapısı'nın sur dışına (güneye) bakan yüzü (Thomas Lorain, 2006) 649
Fot. 480: Harran Kapısı'nı batıdan tahkim eden burcun sur dışına bakan cephesi (Thomas Lorain, 2006) 649
Fot. 481: Harran Kapısı'nın sur içine (kuzeye) bakan yüzü (Thomas Lorain, 2006) 650
Fot. 482: Harran Kapısı'nın tonoz örtülü kapı geçiti- sur dışına doğru bakış (Thomas Lorain, 2006) 650
Fot. 483: Harran Kapısı'nın tonoz örtülü geçiti- sur içine doğru bakış (Thomas Lorain, 2006) 651
Fot. 484: Harran Kapısı'nın, kapı kemerinin üzerindeki çift başlıklı kartal (Thomas Lorain, 2006) 651

Fot. 485: Harran Kapısı'nın sur içine bakan yüzündeki kitabe ile kapı kemerinin sağındaki aslan figürü (Thomas Lorain, 2006) 652
Fot. 486: Harran Kapısı'nın, kapı kemerinin sağındaki aslan figürü (Thomas Lorain, 2006) 653
Fot. 487: Harran Kapısı'nın, kapı kemerinin solundaki aslan figürü (Thomas Lorain, 2006) 653
Fot. 488: Harran Kapısı'nın, kapı kemerinin üzerindeki kitabeden ve rozetlerden detay (Thomas Lorain, 2006) 653
Fot. 489: Harran Kapısı'nın sur içine (kuzey) bakan yüzü [K. A. C. Creswell Arşivi'nden (EA.CA.6614)] 655
Fot. 490: Harran Kapısı'nın sur dışından (güneyden) görünümü (İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü, Env. No: 90430/22) 656
Fot. 491: Harran Kapısı'nın sur dışına bakan güney yüzünde, batıdaki burcun duvar örgüsü (İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü, Env. No: 90430/22) 656
Fot. 492: Harran Kapısı'nın kapı kemerinin sağındaki mimari plastik parça (Thomas Lorain, 2006) 657
Fot. 493: Harran Kapısı Karakolhânesi (İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü, Env. No: 90430/41) 657
Fot. 494: Doğu Kapısı (http://earth.google.com) 663
Fot. 495: Doğu Kapısı'nı tahkim eden burçlar (Thomas Lorain, 2006) 664
Fot. 496: Doğu Kapısı'nı tahkim eden burçlar (Thomas Lorain, 2006) 664
Fot. 497: Doğu Kapısı'nı tahkim eden burçlardan silindirik olanın güney yüzü ve en sağda yıkılan kapı kemerinin kesme taştan örülmüş sövesi (Thomas Lorain, 2006) 665
Fot. 498: Doğu Kapısı'nı tahkim eden burçlardan silindirik olanın güney yüzü (Thomas Lorain, 2006) 665
Fot. 499: Doğu Kapısı'nı tahkim eden çokgen (beş köşeli) planlı burç (Thomas Lorain, 2006) 666
Fot. 500: Doğu Kapısı'nı tahkim eden çokgen (beş köşeli) planlı burç (Thomas Lorain, 2006) 666
Fot. 501: Doğu Kapısı'nı tahkim eden çokgen (beş köşeli) planlı burç (Thomas Lorain, 2006) 667
Fot. 502: Doğu Kapısı'nı tahkim eden burçların sur içine bakan (batı) yüzü (Thomas Lorain, 2006) 667
Fot. 503: Doğu Kapısı'nı tahkim eden burçların sur içine bakan (batı) yüzü (Thomas Lorain, 2006) 668
Fot. 504: Doğu Kapısı'nı tahkim eden burçların arasındaki beden duvarının sur içine bakan iç yüzü (Thomas Lorain, 2006) 668
Fot. 505: Doğu Kapısı'nı tahkim eden silindirik burcun arkasındaki selamlık bölümüne ait kalıntılar (Thomas Lorain, 2006) 669

Fot. 506: Urfa Surları, Doğu Kapısı civarı
[K. A. C. Creswell Arşivi, E.A. C.A. 6615 numaralı fot.] 670
Fot. 507: Doğu Kapısı önündeki dolmuş durumdaki hendek ile üzerindeki kâgir köprü [Gertrude Bell Arşivi, Mayıs 1911, En. No: T 207] 670
Fot. 508: Doğu Kapısı'nın önündeki kâgir köprü ve dolmuş olan hendek (Kürkçüoğlu, 1990: 30, res. 52).....671
Fot. 509: Bey Kapısı'ndaki Ermenice kitabe
(Dowsett, 1971: plate I, fot. G. Fehérvári) 671
Fot. 510: Doğu Kapısı'nı tahkim eden burç ile güneyindeki basık kemerli kapı (İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü, Env. No: 90567/83) 672
Fot. 511: Doğu Kapısı yakınındaki silindirik burç ile solda kapı açıklığı [Gertrude Bell Arşivi, Mayıs 1911, En. No. T 206] 672
Fot. 512: Doğu Kapısı yakınındaki silindirik burcun solunda okla işaret edilen senkendaz ile solda kapı açıklığı [Gertrude Bell Arşivi, Mayıs 1911, Env. No. T 206'dan detay] 673
Fot. 513: Urfa Surlarının kuzey tarafı ve dere üzerindeki köprüler.....677
Fot. 514: Kalenin kuzey tarafı ve köprüler
(Gertrude Bell Fot. Arşivi, Mayıs 1911, T 204).....678
Fot. 515: Hızmalı (Hizmetli) Köprü.....678
Fot. 516: Millet (Ali Saip) Köprüsü.....679
Fot. 517: Karakoyun Deresi üzerindeki Karakoyun (Justinyen)Su Kemeri.....679
Fot. 518: Oklarla yerleri gösterilen iç kale kapıları (Google Earth).....685
Fot. 519: İç kalenin kuzeybatı kapısına çıkışı sağlayan patika ve kuzeybatı kapısının yeri (Google Earth).....685
Fot. 520: İç kale, kuzey cephe.....686
Fot. 521: İç kalenin kuzeybatı cephesindeki kapısına çıkışı sağlayan yol ve kapının yeri.....686
Fot. 522: İç kalenin kuzeybatı kapısını savunan burcun kuzey cephesi.....686
Fot. 523: Burcun cephesindeki iki aslan figürü 687
Fot. 524: İç kalenin kuzeybatı cephesindeki kapısına çıkışı sağlayan yol.....687
Fot. 525: İç kalenin kuzeybatı kapısı (Thomas Lorain, 2006) 687
Fot. 526: İç kalenin kuzeybatı kapısı (Thomas Lorain, 2006) 688
Fot. 527: İç kalenin kuzeybatı kapısından detay (Thomas Lorain, 2006).....688
Fot. 528: İç kalenin kuzeybatı kapısının kuzeyindeki burç (Thomas Lorain, 2006) 689
Fot. 529: İç kalenin kuzeybatı kapısını güneyden tahkim eden burç (Thomas Lorain, 2006) 689
Fot. 530: İç kalenin kuzey cephesi (İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü, Env. No: 90430/14) 690
Fot. 531: Urfa iç kalesinin kuzeybatı kapısına çıkış (İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü, Env. No: 90798/91) 690

Fot. 532: İç kalenin kuzeybatı kapısına çıkış [K. A. C. Creswell Arşivi'nden, E.A. C.A. 6604 numaralı fot.] 691
Fot. 533: İç kalenin kuzeybatı kapısı [K.A. C. Creswell Arşivi'nden, E.A. C.A. 6609 numaralı fot.] 691
Fot. 534: İç kalenin kuzeybatı kapısının 1890 yılında içeriden görünümü (Kürkçüoğlu, 1990: 28, res. 48) 692
Fot. 535: İç kalenin kuzeybatı kapısının kale içerisinden görünümü (K. A. C. Creswell Arşivi'nden, E.A. C.A. 6606 numaralı fot.) 692
Fot. 536: Urfa iç kalesinin güneybatı ucunda yer alan kapısının doğu cephesi (Thomas Lorain, 2006) 695
Fot. 537: Urfa iç kalesinin güneybatı ucunda yer alan kapısının batı cephesi (Thomas Lorain, 2006) 695
Fot. 538: Urfa iç kalesinin güneybatı ucunda yer alan kapısının batı cephesi (Thomas Lorain, 2006) 696
Fot. 539: Urfa iç kalesinin güneybatı ucunda yer alan kapısının tonozlu geçiti (Thomas Lorain, 2006) 696
Fot. 540: Urfa iç kalesinin güneybatı ucunda yer alan kapısının geçit kısmının yıkık durumdaki tonozu (Thomas Lorain, 2006) 697
Fot. 541: Urfa iç kalesinin güneybatı kapısının önündeki iç kale duvarları (Thomas Lorain, 2006) 697
Fot. 542: Duvardaki devşirme parça (Thomas Lorain, 2006) 698
Fot. 543: Urfa iç kalesinin güneybatı ucunda yer alan kapısını kuzey yönden tahkim eden burcun doğu cephesindeki devşirme parça (Thomas Lorain, 2006) 698
Fot. 544: Urfa iç kalesinin güneybatı ucunda yer alan kapısını kuzey yönden tahkim eden burcun cephesindeki devşirme parça (Thomas Lorain, 2006) 698
Fot. 545: Urfa iç kalesinin güneybatı ucunda yer alan kapısının köprüsünü taşıdığı düşünülen kayadan oyma payanda (Thomas Lorain, 2006) 699
Fot. 546: Aslanlı Kapı (http://www.hattusas.com/hat16.jpg) 706
Fot. 547: Aslanlı Kapı'dan detay (Seeher, 2006: 53, res. 51) 706
Fot. 548: Altta Yer Kapı'nın çıkışı, üstte aynı hizada Sfenksli Kapı (http://www.hattuscha.de/English/yerkapi.htm) 707
Fot. 549: Kral Kapı'nın hava fotoğrafı (http://www.altarmodeling.com/hititsavastanrisi.html) 708
Fot. 550: Kral Kapı'ya adını veren kabartma (Seeher, 2006: 91, res. 96) 709
Fot. 553: İki kuleli ve iç avlulu kapılara örnek olarak Perge şehir kapısı (http://site.mynet.com/avgg/mynet_resimlerim/perge-kap_.jpg) 718
Fot. 554: Palmira'daki tören yoluyla bağlantılı üç açıklıklı kent kapısı (Tufan Sağnak, Nisan 2009) 724
Fot. 555: Ephesos'daki Mazaeus ve Mithridates Kapısı (İdil, 1989b: res. 9) 725
Fot. 556: Hierapolis'in Kuzey Kapısı (İdil, 1989b: res. 11) 725
Fot. 557: İstanbul Kapı (Ermiş, 2009: 280, f. 184); [fot. N. Yazıcı 2006] 730
Fot. 558: Lefke Kapı - ön sur üzerindeki kapının dış yüzü (2007) 732

Fot. 559: Lefke Kapı - iç sur üzerindeki kapının sur dışına dönük yüzünün kazı sonrası görünümü-2008 (Melda Ermiş, 2009: 280, fot. 183) 732
Fot. 560: Lefke Kapı - ön sur üzerindeki kapının sağındaki rölyef (Melda Ermiş, 2007) 733
Fot. 561: Yenişehir Kapısı'nın ön sur üzerindeki kapısının sur dışına bakan yüzü (2007) 734
Fot. 562: Yenişehir Kapısı'nın iç sur üzerindeki kapısı (2007) 735
Fot. 564: Kahire, Bâb el-Nasr [K.A.C. Creswell arşivinden EA.CA.3430 nolu fotoğraf] (http://creswell.ashmolean.museum/php/am-search1.php?&db=creswell) 741
Fot. 565: Kahire, Bâb el-Fütuh [K.A.C. Creswell arşivinden EA.CA.1674 nolu fotoğraf] (http://creswell.ashmolean.museum/php/am-search1.php?&db=creswell) 743
Fot. 566: Kahire surlarının güneye açılan kapısı: Züveyle Kapısı (Bab-ı Züveyle) [K.A.C. Creswell arşivinden EA.CA.167 nolu fotoğraf] (http://creswell.ashmolean.museum/php/am-search1.php?&db=creswell) 744
Fot. 567: Halep, Bâb el-Makam (Nisan 2008) 749
Fot. 568: Halep İç Kalesi'ne giriş ve hendek (Nisan 2008 750
Fot. 569: Halep İç Kalesi'ne giriş (Nisan 2008) 751
Fot. 570: İç kaleye girişte ilk kapı burcu (Nisan 2008) 753
Fot. 571: İç kaleye girişte ilk kapı burcu (Nisan 2008) 753
Fot. 572: İç kaleye girişte kapı burcu (Nisan 2008) 754
Fot. 573: İç kaleye girişi sağlayan Ejderli Kapı (Nisan 2008) 754
Fot. 574: Ejderli Kapı (Nisan 2008) 755
Fot. 575: İç kaleye girişi sağlayan kapının bulunduğu noktadaki senkendazlar (Nisan 2008) 755
Fot. 576: Ejderli Kapı'dan sonra geçilen ve iç kaleye geçit veren tonozlu koridorlardan ilki (Nisan 2008) 757
Fot. 577: Batıdaki kapının üzerinde yer alan karşılıklı iki aslan figürü (Nisan 2008) 757
Fot. 578: Rampalı geçit (Nisan 2008) 758
Fot. 579: İç kaleye geçit veren günümüze gelebilmiş son kapının iç yüzünde, sağ tarafta yer alan aslan figürü (Nisan 2008) 758
Fot. 580: İç kaleye geçişi sağlayan basamaklar, burcun cephesindeki kapı ve iç kale eteğindeki tünel kapısı (Nisan 2008) 759
Fot. 581: İç kale eteğindeki tünel kapısı (Nisan 2008) 759
Fot. 582: İç kale eteğindeki tünel kapısı (Nisan 2008) 760
Fot. 583: Krak Des Chevaliers'ın batıdan görünümü (Tufan Sağnak, Nisan 2009) 762
Fot. 584: Kars Kapı – İç kapının sur içine bakan yüzü ve surlar (Eylül 2008) 767
Fot. 585: Kars Kapı – İç kapının sur içine bakan yüzü (Eylül 2008) 767

Fot. 586: Ani yerleşimini çevreleyen çift sur sistemi üzerindeki Aslanlı Kapı – İç ve dış kapılar (Eylül 2008) 768
Fot. 587: Aslanlı Kapı – İç kapının sur dışına bakan yüzü (Eylül 2008).....768
Fot. 588: Aslanlı Kapı – İç kapının sur içine bakan yüzü (Eylül 2008).....769
Fot. 589: Aslanlı Kapı – iç kapının sur dışına bakan yüzündeki aslan rölyefi (Eylül 2008) 769
Fot. 590: Savranda Kalesi'nin girişinin dış yüzü (http://commondatastorage.googleapis.com/static.panoramio.com/photos/original/18387678.jpg).....774
Fot. 591: Savranda Kalesi'nin girişindeki iki kapı arasındaki tepe mazgalının görünümü (http://www.kenthaber.com/Resimler/2006/04/07/00148553.jpg) 775
Fot. 592: Tumlu Kalesi'nin giriş cephesinin dış yüzü (http://www.pbase.com/dosseman/image/96209531TumluKalesi) 776
Fot. 593: Tumlu Kalesi'nin planda "M" harfi ile gösterilen noktada yer alan kapısı (potern/gizli kapı),(http://www.pbase.com/dosseman/image/96209522).....777
Fot. 594: Yılan Kalesi'nin çift burçla tahkim edilmiş kapısının sur içine bakan cephesi (http://www.pbase.com/dosseman/image/94621718) 780
.....780
Fot. 595: Yılan Kalesi'nin kapısının sur içine bakan yüzü ve kapı üzerine çıkışı sağlayan merdivenleri (http://www.pbase.com/dosseman/image/94621834) ...780
Fot. 596: Yılan Kalesi'nin iç kale bölümüne geçişi sağlayan kapısının dış yüzü (http://www.pbase.com/dosseman/image/94621920) 781
Fot. 597: İç kaleye girişi sağlayan kapının üstten görünümü (http://www.pbase.com/dosseman/image/94621893) 781
Fot. 598: Feke Kalesi'nin tonozlu, basamaklı giriş tüneli (Akpolat, 2008: 7, şek. 6) 782
Fot. 599: Amasya Kalesi'nin Yeşilırmak tarafından görünümü (Ağustos 2009) .794
Fot. 600: Amasya Kalesi'ne girişi sağlayan sağda dış ve solda iç kapı burçları (Ağustos 2007) 794
Fot. 601: Amasya Kalesi'nin dış kapısı ve kapı burcu (Ağustos 2009) 795
Fot. 602: Amasya Kalesi'nin dış kapısının iç yüzü (solda) ve iç kapı burcuna giden yola geçit veren kapı (sağda), (Ağustos 2009) 796
Fot. 603: İç kapı burcu (Ağustos 2007).....796
Fot. 604: İç kapı burcunun yazıtlı yüzü (Ağustos 2009) 797
Fot. 605: İç kapı burcunun kale içine bakan yüzü (Ağustos 2009).....797
Fot. 606: Meyyit Kapısı'nın girişi (Ağustos 2008).....802
Fot. 607: Meyyit Kapısı'na geçişte ön engel meydana getiren kapı ve kale yolu (Ağustos 2008) 802
Fot. 608: Meyyit Kapısı'nın girişinin üzerindeki kitabe (Ağustos 2008) 803
Fot. 609: Meyyit Kapısı'nın deniz tarafına bakan cephesindeki mazgal açıklıklarının kapı burcunun içinden görünümü (Ağustos 2008) 803

Fot. 610: Meyyit Kapısı'nın iç görünüşü (Ağustos 2008).....804
Fot. 611: Meyyit Kapısı'ndan kalenin ikinci bölümüne geçişte sivri kemerli kapı (Ağustos 2008) 804
Fot. 612: Esas Kapı ismiyle anılan ön sur üzerindeki ilk kapı ile arkasındaki kapı burcu şeklinde planlanmış ikinci kapının yeri (Ağustos 2008) 805
Fot. 613: Esas Kapı'nın görünümü ve hendek üzerindeki köprü (2008) 806
Fot. 614: Kapı burcunun avlu yönüne açılan kapısı ve üzerindeki kitabesi (2008) 806
Fot. 615: Kitabeden detay (Ağustos 2008).....807
Fot. 616: Kapı burcunun kalenin ikinci bölümüne açılan kapısı ve üzerindeki kitabesi (Ağustos 2008).....807
Fot. 617: Kitabeden detay (Ağustos 2008).....807
Fot. 618: Alanya Kalesi'nin kapısı (sağda) ile önündeki sarnıç (Ağustos 2008)...808
Fot. 619: Alanya İç Kalesi'nden Ehmedek (Ahmedek) bölümüne bakış (Ağustos 2008) 809
Fot. 620: Ehmedek'in (Ahmedek) batıdaki girişinin ilk kapısı (Ağustos 2008) ...809
Fot. 621: Ehmedek'in (Ahmedek) batıdaki girişinin ikinci kapısı (L geçit planlı kapı) (Ağustos 2008).....810
Fot. 622: Ehmedek'in doğudaki "L" geçit planlı kapısına geçişi sağlayan ilk kapı ile kapı yolu (Ağustos 2008) 810
Fot. 623: Ehmedek'in doğudaki "L" geçit planlı kapısının dış yüzü (Ağustos 2008) 811
Fot. 624: Kapı burcunun iç kale dışına bakan yüzü (Ağustos 2008).....812
Fot. 625: Kapı burcunun içi ve sağda iç kaleye açılan kapısı (Ağustos 2008) 812
Fot. 626: Kahta Kalesi'ne kuzeydoğudan bakış (Thomas Lorain, Nisan 2007) ..817
Fot. 627: Kahta Kalesi'nin kuzeybatı cephesi (Thomas Lorain, Nisan 2007).....819
Fot. 628: Kahta Kalesi'nin kuzeydoğu cephesi (Thomas Lorain, Nisan 2007) ...819
Fot. 629: Kahta Kalesi'nin ilk kapısı (Thomas Lorain, Nisan 2007) 820
Fot. 630: Kapı burcuna giden yol ve burcun dış yüzü (Thomas Lorain, Nisan 2007) 820
Fot. 631: Kapı burcuna bağlanan senkendazlı ve mazgallı siper duvarı (Thomas Lorain, Nisan 2007).....821
Fot. 632: Kapı burcunun önündeki alan (Thomas Lorain, Nisan 2007) 821
Fot. 633: Kapı kemerine denk gelen haşlama bacası (Thomas Lorain, Nisan 2007) 822
Fot. 634: Haşlama bacasına burcun üstünden bakış (Thomas Lorain, Nisan 2007) 822
Fot. 635: Kapı burcunun sur dışına açılan kapısının iç yüzü (Thomas Lorain, Nisan 2007).....823
Fot. 636: Kapı burcunun dışa açılan mazgalı (Thomas Lorain, Nisan 2007).....823
Fot. 637: Kapı burcunun sur içine bakan yüzü (Thomas Lorain, Nisan 2007) ...824
Fot. 638: Senkendazın içeriden görünümü (Thomas Lorain, Nisan 2007) 824

,.....825
Fot. 639: Mazgallı kuzey siper duvarı (Thomas Lorain, Nisan 2007) 825
Fot. 640: Rumkale'ye batıdan bakış (Eylül 2007).....829
Fot. 641: Rumkale'nin batı yönündeki 1., 2., 3. ve 4. kapıların batı yönden görünümleri (Eylül 2007).....831
Fot. 642: Rumkale'nin batı yönündeki 3. ve 4. kapıların batı yönden görünümleri (Eylül 2007) 831
Fot. 643: Rumkale'nin batı yönündeki 3. kapının kuzey cephesi (Eylül 2007) 832
Fot. 644: Rumkale'nin batı yönündeki 3. kapının kuzey cephesinin içeriden görünümü (Eylül 2007).....832
Fot. 645: Rumkale'nin batı yönündeki 3. kapının üstten görünümü (Eylül 2007) 833
Fot. 646: Rumkale'nin batı yönündeki 4. kapının iç yüzünde, solunda kayadan oyma mekânlar (Eylül 2007) 833
Fot. 647: Rumkale'nin batı yönündeki 4. kapının üst örtüsü (Eylül 2007).....834
Fot. 648: Rumkale'nin batı yönündeki 4. kapısının kuzey cephesinin içeriden görünümü (Eylül 2007).....834
Fot. 649: Rumkale'nin batı yönündeki 4. kapısının güney cephesi (Eylül 2007) .834
Fot. 650: Rumkale'nin batı yönündeki 4. kapısının güney cephesi (İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Fotoğraf Albümü'nde yer alan 90434-45 numaralı fotoğraf).....835
Fot. 651: Rumkale'nin batı yönündeki 1. ve 2. kapıların batı yönden görünümleri (Eylül 2007) 835
Fot. 652: Rumkale'nin batı yönündeki 1. ve 2. kapıların kale içinden görünümleri (Eylül 2007) 836
Fot. 653: Batı yöndeki 2. kapının kuzey cephesi (Eylül 2007) 836
Fot. 654: Batı yöndeki 2. kapının kuzey cephesi (İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Fotoğraf Albümü'nde yer alan 90434-46 numaralı fotoğraf).....837
Fot. 655: Batı yöndeki 2. kapının güney cephesi (Eylül 2007) 837
Fot. 656: Rumkale'nin doğu cephesindeki kapı (Eylül 2007).....838
Fot. 657: Rumkale'nin doğu cephesindeki kapı (Eylül 2007).....838
Fot. 658: Rumkale'nin doğu cephesindeki kapınn dış yüzü ve merdivenleri (Eylül 2007).....839
Fot. 659: Rumkale'nin doğu cephesindeki kapı ile kapının batısındaki (sağdaki) mekânlar (Eylül 2007) 839
Fot. 660: Yeni Kapı'nın ve kapıya ulaşımı sağlayan rampanın sur dışından görünümü (Eylül 2007).....843
Fot. 661: Er Kapı'ya gelmeden önce geçilen ve ön engel teşkil eden kapı açıklığı (Eylül 2008) 845
Fot. 666: Kapı muhafızlarına ait tonozlu mekanların içinden giriş kapısına doğru bakış (Eylül 2008) 847

Fot. 667: Harput İç Kalesi'nin görünümü (Ağustos 2008) 850
Fot. 668: Harput İç Kalesi'nin girişi (Ağustos 2008) 850
Fot. 669: Harput İç Kalesi'nin girişinin daha yakından görünümü (Ağustos 2008) 851
Fot. 670: Karaman İç Kalesi'ne girişi sağlayan kapı (Eylül 2008) 859
Fot. 671: Karaman İç Kalesi'nin içinden kapı burcuna doğru bakış (Eylül 2008) 859
Fot. 672: İç kalenin kapı burcuna üstten bakış (Eylül 2008) 860
Fot. 673: Kapı burcunun içi - karşıda, üst katta mihrap, altta sağda kapı (Eylül 2008) 860
Fot. 674: Anamur Kalesi (Fot. Bünyad Dinç) 864
Fot. 675: A avlusundan (1. avludan) B avlusuna (2. avluya) geçiş (S.Parlak, 2008) 864
Fot. 676: A avlusundan (1. avludan) B avlusuna (2. avluya) geçişi sağlayan kapının B avlusu yönünden görünümü (2008) 864
Fot. 677: İç kaleye (C avlusuna) geçişi sağlayan kapı (2008) 865
Fot. 678: İç kaleye (C avlusuna) geçişi kapının iç yüzü (2008) 865
Fot. 679: Kuzeyde, hendek tarafındaki Karamanoğlu dönemine ait kapı (2008) 866
Fot. 680: Kapı burcunun yakından görünümü (2008) 866
Fot. 681: Kapının kitabesinin yakından görünümü (2008) 867
Fot. 682: Kapı burcuna geçiş (2008) 867
Fot. 683: Kapı önündeki su dolu hendek (2008) 868
Fot. 684: Bayburt Kalesi'ne bakış (Ağustos 2008) 869
Fot. 685: Bayburt Kalesi'ne girişi sağlayan kapının görünümü (Ağustos 2008) ..870
Fot. 686: Kale kapısının dış yüzü (Ağustos 2008) 871
Fot. 687: Kapı burcunun içi (Ağustos 2008) 871
Fot. 688: Kapı burcunun üstten görünümü (Ağustos 2008) 872
Fot. 689: Kaleye girişi sağlayan iki katlı kapı burcunun onarım öncesi durumu (Çöteli, 2005: 350, fot. 247) 872
Fot. 690: İç kale kapısı (Thomas Lorain, Nisan 2007) 882
Fot. 691: İç kale kapısının dış yüzü (Thomas Lorain, Nisan 2007) 882
Fot. 692: İç kale kapısının iç yüzü (Thomas Lorain, Nisan 2007) 883
Fot. 693: Kulfa Kapısı'nın dış yüzünün görünümü (Thomas Lorain, Mart 2007) 890
Fot. 694: Kapının iç yüzü (Thomas Lorain, Mart 2007) 891
Fot. 695: Kulfa Kapısı (Gertrude Bell Fot. Arşivi, Mayıs 1910) 891
Fot. 696: Kulfa Kapısı (Gertrude Bell Fot. Arşivi, Mayıs 1910) 892
Fot. 697: Keçi Kalesi (Temmuz 2008) 902
Fot. 698: Kapıya çıkan merdivenli yol (Temmuz 2008) 902
Fot. 699: Kapının dış yüzü ve kuru hendek üzerindeki kâgir köprü (Ağustos 2008) 904
Fot. 700: Kapının dış yüzü (Ağustos 2008) 904

Fot. 701: Kapı kemerinin ortasındaki haşlama bacasının yuvası (Ağustos 2008) 905
Fot. 703: Kapının iç yüzü ve solda seğirdim yerine çıkış (Ağustos 2008) 905
Fot. 706: Harput Kapısı'nın sur dışına bakan yüzü (Eylül 2007).....913
Fot. 708: Tokat Kalesi'nin görünümü (Bünyad Dinç, Haziran 2007).....924
Fot. 709: Toprakla dolmuş tünelin ağzı (Ağustos 2007).....925
Fot. 710: Kayadan oyma giriş tüneli (Ağustos 2007).....925
Fot. 711: Mardin Kalesi'nin girişi (Ekim 2007).....927
Fot. 712: Mardin Kalesi'nin girişi (Ekim 2007).....928
Fot. 713: Mardin Kalesi'nin tepe mazgallı kapısı (Gertrude Bell Fotoğraf Arşivi, R. 145).....928
Fot. 714: Kemah Kalesi'nin vadi tabanına inen dehlizi (Ağustos 2008).....934
Fot. 715: Kemah Kalesi'nin vadi tabanına inen dehlizinin devamı (Ağustos 2008) 934
Fot. 716: Yıkılan kale kapısına çıkan merdivenler (Ağustos 2007).....938
Fot. 717: Surların dibindeki kemer açıklığı (Ağustos 2007).....939
Fot. 718: Kemer açıklığının yakından görünümü (Ağustos 2007).....939
Fot. 719: Burcun içindeki kayadan oyma basamaklar (Ağustos 2000).....940
Fot. 720: Kalenin eteğindeki kayadan oyma merdivenler (Ağustos 2007) 940
Fot. 721: Keçi Kalesi'nin eteğindeki, kayalar arasına gizlenmiş, okla gösterilmiş geçit (Ağustos 2008).....941
Fot. 722: Geçitin yakından görünümü (Ağustos 2008).....942
Fot. 723: Bayburt Kalesi'nden Çoruh Nehri'ne inişi sağlayan kayaya oyulmuş basamaklı tünel (2008) 943
Fot. 724: Alanya iç kalesinin kuzeydoğu köşesindeki ufak boyutlu kapı (Eylül 2008).....947
Fot. 725: Nöbethane Kapısı (Ağustos 2008).....948

ÇİZİM LİSTESİ

Çiz. 1: Tez çalışması kapsamında incelenen kaleler 2
Çiz. 2: Ortaçağ kalelerindeki mimari öğeleri ve birimleri gösteren örnek çizim (http://www.castles.org sitesinden alınan çizimden düzeltilerek, Sevgi PARLAK 20 19
Çiz. 3: Sürgülü merdiven (Nossov, 2006: s. 146-147, pl. 1) 22
Çiz. 4: Tekerlekli kuşatma kulesinin kullanımını gösteren bir çizim (Demirkent, 2004b: 256) 23
Çiz. 5: Haçlıların bir kaleye tekerlekli kuşatma kulelerini kullanarak saldırmasını bir minyatür (Demirkent, 2004b: 36) 24
Çiz. 6: Koçbaşı kaplumbağasını gösteren bir çizim (Nossov, 2006: 89) 25
Çiz. 7: Gelişmiş bir koçbaşı kaplumbağası modeli (Nossov, 2006: s. 146-147, pl. 11) 25
Çiz. 8: Sambuca adı verilen tekerlekli vinç (Nossov, 2006: s. 146-147, pl. 20) 26
Çiz. 9: Romalıların Sirakuza kuşatmasın canlandıran bir çizimde *Arşimet pençesi* ile gemilerin batırılmaya çalışılması (Develi, 2009: 145) 27
Çiz. 10: Ballista'nın rekonstrüksiyonu (Nossov, 2006: s. 146-147, pl. 31) 28
Çiz. 11: Yunan ateşinin deniz savaşlarında kullanımını gösteren bir minyatür (Skylitzes History'dan), (http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f7/Greekfire-madridskylitzes1.jpg) 33
Çiz. 12: Yunan ateşinin kara savaşlarında kullanımını gösteren, 1605 tarihli Codex Vaticanus Graecus isimli yazmadan alınma bir minyatür (http://www.bizansbizans.com/2010/01/greek-fire%E2%80%99-yunan-atesi-ya-da-grejuva/) 33
Çiz. 13: Yayı, oku ve kılıçları ile Moğol atlıları (Demirkent, 2004b: 223) 34
Çiz. 14: El-Tarsusi'ye göre İran mancınığı – 12. yüzyılın ikinci yarı (Sezgin, 2004: 112) 35
Çiz. 15: 1462 tarihli *"Al-Aniq fi'l-Manajaniq"* adlı eserden bazı savaş makineleri (Sezgin, 2004: 136) 36
Çiz. 16: Akka'nın Haçlılar tarafından kuşatılması, sol köşede bir mancınık (Demirkent, 2004b: 31) 37
Çiz. 17: İznik kuşatmasında Haçlılar'ın kullandığı mancınık (Demirkent, 2004b: 31) 38
Çiz.18: Afyonkarahisar Kalesi'nin Görünümü (Texier, 1862: Pl.- K, fig. 45; Texier, 2002a: 370) 58
Çiz. 19: Niebuhr' a göre Afyonkarahisar Kalesi'nin planı (Niebuhr, 1994: 132, tab. XI) 61
Çiz. 20: Niebuhr'a göre Afyonkarahisar Kalesi'nin görünümü (Niebuhr, 1994: 132, tab. XI) 61
Çiz. 21: Afyonkarahisar Kalesi (Laborde, 1838: 80; Anonim, 1997a: res. 15) 62

Çiz. 22: Afyonkarahisar Kalesi (Ali Bey, 1816: fig. LXXXI) 62
Çiz. 23: Afyonkarahisar Kalesi'nin planı (H.İ.Kunt, 2009) 64
Çiz. 24: Afyonkarahisar Kalesi'nin krokisi (Gönçer, 1971: 260) 67
Çiz. 25: Piri Reîs'in Antalya kalesi ve limanını gösteren portolanından detay (Piri Reîs, 2002: 572) 83
Çiz. 26: Antalya limanı ve surları (Bruyn, 1974: 21 ve ayrıca fig. 40) 86
Çiz. 27: Sir Francis Beaufort'un Antalya surlarına ait kapılardan birinin üzerinde yer aldığını ifade ettiği armalar (Beaufort, 1818: 113) 88
Çiz. 28: Antalya limanına ve surlarına doğru bakış (Beaufort, 1818: 126-127) 88
Çiz. 29: Antalya surlarının planı (Lanckoronski; 2005: 8; res. 4) 90
Çiz. 30: Antalya surlarının 2008 yılındaki mevcut durumunu gösteren çizim [Plan: Antalya Büyükşehir Belediyesi, 2008] 93
Çiz. 31: Dönemlere göre Antalya Kalesi'nin fiziksel gelişimini gösteren ölçeksiz kroki (Sönmez, 2008: 121) 94
Çiz. 32: Antalya Kalesi'nin restitüsyonu (Sönmez, 2008: 192) 94
Çiz. 33: Antalya limanı ve surları (Lanckoronski, 2005: lev. I) 108
Çiz. 34: Antalya surlarının 1. (beyaz) ve 2. (sarı) evreleri, Büyük Liman Kapısı'nın önü ile limanı tahkim eden mazgallı dehlizlerin restitüsyonu (Sönmez, 2008: 65) 109
Çiz. 35: Antalya surlarının planı (Erten, 1919-1921) 112
Çiz. 36: Balık Pazarı Kapısı'nın ölçeksiz restitüsyon krokisi (Sönmez, 2008: 171) 117
Çiz. 37: Balık Pazarı Kapısı'nın plan, kesit ve cephe çizimleri (Sönmez, 2008: 172) 118
Çiz. 38: Hadrianus Kapısı'ndan Balık Pazarı Kapısı'na bağlandığı düşünülen sütunlu caddenin ölçeksiz restitüsyon çizimi (Sönmez, 2008: 147) 122
Çiz. 39: Hadrianus Kapısı'nın ölçeksiz restitüsyon krokisi (Sönmez, 2008: 147) .127
Çiz. 40: Hadrianus Kapısı'nın sur içine ve dışına bakan cephelerinin çizimi (Sönmez, 2008: 154) 128
Çiz. 41: İskele Kapısı ve Gümrük Kapıları'nı gösteren ölçeksiz restitüsyon krokisi (Sönmez, 2008: 179) 136
Çiz. 42: Charles Texier'e göre 1828'de Pazar Kapısı (Sarre, 1989: 2) 138
Çiz. 43: Gümrük Kapıları'nın restitüsyonu (Sönmez, 2008: 80) 141
Çiz. 44: Kuzey Kapısı'nın ve Beyşehir Eşrefoğlu Külliyesi'nin yaklaşık konumu (Konya Rölöve Anıtlar Müd. Arşivi'nden) 146
Çiz. 45: Kuzey Kapısı'nın planı (H.İ. Kunt, 2006) 147
Çiz. 46: Kuzey Kapısı'nın dış yüzü (H.İ.Kunt, 2006) 147
Çiz. 47: Kuzey Kapısı'nın iç yüzü (H.İ.Kunt, 2006) 148
Çiz. 48: Kuzey Kapısı'nın sol yan cephesinin görünüşü (H.İ.Kunt, 2006) 148
Çiz. 49: Kuzey Kapısı'nın sağ yan cephesinin görünüşü (H.İ.Kunt, 2006) 149
Çiz. 50: Birecik yerleşimini ve sur kapılarının yerlerini gösteren ölçeksiz vaziyet planı (Başgelen, 2006: 142) 158

Çiz. 51: Urfa Kapısı'nın röleve planı (Kurucu, 2006: Çiz. 55).....173
Çiz. 52: Urfa Kapısı'nın doğu cephesinin görünüşü (Kurucu, 2006: Çiz. 56).....173
Çiz. 53: Urfa Kapısı'nın üzerindeki kitabe kartuşunun iki yanındaki palmet (Kurucu, 2006: Çiz. 58).....174
Çiz 54: Urfa Kapısı'nı yatay şerit şeklinde dolanan kitabenin bitimindeki palmet (Kurucu, 2006: Çiz. 59).....174
Çiz. 55: Kule Mescidi'nin rölöve planı ve güneyinde Urfa Kapı (Kurucu, 2006: 215, Lev. XXI, çiz. 22).....174
Çiz. 56: Meçan Kapısı'nın rölöve planı (Kurucu, 2006: çiz. 60) 181
Çiz. 57: Meçan Kapısı'nın cephesinin görünüşü (Kurucu, 2006: çiz. 61) 181
Çiz. 58: Alacaburç Mescidi'nin zemin kat plan rölövesi (Kurucu, 2006: 216, lev. 22, çiz. 23).....185
Çiz. 59: Figürlü levhanın çizimi (Sakaoğlu, 2005: 201).....205
Çiz. 60: Erzurum Kalesi ve Hasankale (Matrakçı Nasuh, 1976: 23 b) 216
Çiz. 61: Erzurum İç Kalesi ve Surları (Tournefort, 1741: 94-95, pl. 106), [soldaki ok: Çifte Minareli Medrese, sağdaki ok: İç kale ve aşağıdaki ok: Tebriz Kapısı ve hendek üzerindeki köprü].....218
Çiz. 62: Erzurum iç kalesiyle surlarının krokisi [1. İç Kale, 2. Şehir, 4. Gümrük, 5. Kahve ve Çeşme, 6. Çeşme, 7. Türbe, 8. Dağ, 9. Kilise], (Fontanier, 1829: 54) ..219
Çiz. 63: Erzurum kentini çevreleyen surlar ve iç kale (Curzon, 1854: iç kapak)...220
Çiz. 64: Erzurum kentini çevreleyen surlar ile Çifte Minareli Medrese yakınından (doğudan) kente girişi sağlayan ana kapı [Tebriz Kapısı], (Curzon, 1854: 40-41) 221
Çiz. 65: Erkân-ı Harp Kaymakamı Kafkasyalı Fuat Bey'e ait, 1904 tarihli Erzurum şehri ve tabyaları ile günümüze ulaşamayan surların izlerini gösteren harita (Yurttaş, 2000: 64) 227
Çiz. 66: Erzurum şehrinin planı (Sinclair, 1989: 189), [1 Tebriz Kapısı, 2 Erzincan Kapısı, 3 Kân Kapısı, 4 Rûm Kapısı].....230
Çiz. 67: Erzurum Kalesi'nin 18. yüzyıldaki görünümünü canlandıran Mahmut Akok tarafından hazırlanmış restitüsyon ve Tebriz Kapısı'nın yeri (Küçük, 1995: 322) 233
Çiz. 68: Gaziantep Kalesi (Chesney, 1850: 350: Anonim, 1997b: 1).....254
Çiz. 69: Gaziantep Kalesi'nin planı (Akpolat, 2009b: 209, şek. 2).....256
Çiz.70: Gaziantep Kalesi'nin 3D çizimi (Google sketchUp'tan) 267
Çiz. 71: Gaziantep Kalesi'nin 3D çizimi (Google sketchUp'tan) 268
Çiz. 72: Kaleye giriş yolu, kapılar ve köprünün 3D çizimi (Google sketchUp'tan) 268
Çiz. 73: Porticullis tipi kapı ile hareketli köprü modeli ve nasıl çalıştığını gösteren çizim (http://www.nps.gov/history/seac/pulaski/0-introduction/index.htm)..278
Çiz. 74: Hareketli köprülerin nasıl çalıştığını gösteren temsili çizim (http://monsterrebellion.files.wordpress.com/2009/05/drawbridge1.jpg).....279

Çiz. 75: Hareketli köprülerin nasıl çalıştığını gösteren temsili çizim (http://content.answers.com/main/content/img/McGrawHill/atchitecture/f0335-01.png) 279
Çiz. 76: Hareketli köprülerin nasıl çalıştığını gösteren örnek modelleme (http://drzoot.se/dom12/prev7.html) 280
Çiz.77: Hareketli köprülerde sistemin nasıl çalıştığına dair hesaplama (http://www.ux1.eiu.edu/~cfadd/1350/Hmwk/Ch12/Images/P12.20d.gif) ...280
Çiz. 78: Harran surları ve iç kalesi (Llyod-Brice, 1951: 85, fig. 3)....288
Çiz. 79: Harran İç Kalesi (Llyod-Brice, 1951: s. 98, fig. 4) 292
Çiz. 80: Harran İç Kalesi'nin doğu cephesi (Llyod-Brice, 1951: s. 100, fig. 5....293
Çiz. 81: İç Kale'ye girişi sağlayan güneydoğudaki kapının planı (Rice, 1952: s. 48, fig. 2)....298
Çiz. 82: İç kaleye geçit veren güneydoğu kapısının restitüsyonu (Rice, 1952: s. 50, fig. 3)....301
Çiz. 83: İç kalenin güneydoğu kapısının restitüsyonu (Rice,1952: s. 64, fig. 12) .302
Çiz. 84: Orta Kapı'nın görünüş çizimi (III. kale kapısı), (Arık, 2003: 86)....309
Çiz. 85: İspir Kalesi'nin rölöve planı (Erzurum Röleve ve Anıtlar Müdürlüğü Arşivi, 2003) 319
Çiz. 86: İspir Kalesi'nin restitüsyon planı (Erzurum Röleve ve Anıtlar Müdürlüğü Arşivi, 2003) 320
Çiz. 87: İspir Kalesi'nin güney cephesinde yer aldığı düşünülen günümüze gelememiş kale kapısı ile cephenin restitüsyonu (Erzurum Röl. ve Anıt. Müd. Arşivi, 2003) 321
Çiz. 88: İspir Kalesi'nin kuzey cephesinin restitüsyonu (Erzurum Röleve ve Anıtlar Müdürlüğü Arşivi, 2003)....322
Çiz. 89: Kale çıkan yol ve kale kapılarının yerleri (Erzurum Röleve ve Anıtlar Müd. Arşivi) 326
Çiz. 90: Kale kapısının kemerinin sağ tarafında yer aldığı bilinen aslan kabartması (Özkarcı, 2007: 522, res. 2)....333
Çiz. 91: Kahramanmaraş Kalesi (Anonim, 1997b: 101)....333
Çiz. 92: Kahramanmaraş Kalesi'nin planı (Özkarcı, 2007: 533, çiz. 1) 335
Çiz. 93: 13. yüzyılın sonunda Kastamonu iç kalesi ve surlarının tahmini durumu (Tanyeli, 1987: lev. 3.4) 347
Çiz. 94: Kastamonu iç kalesinin planı (Bilici, 1991: lev.I, şek. I) 348
Çiz. 95: Kayseri iç kalesi ve surlarının planı (Gabriel, 1954: 9, fig. 2) 366
Çiz. 96: Kayseri iç kalesi ve surlarının restitüsyon planı (Gabriel, 1954: 12, fig. 3) 367
Çiz. 97: Yoğunburç'un güneyindeki sur kalıntılarını gösteren plan (Cantay, 1985: 20, çiz. 1) 368
Çiz. 98: İç kaleyle Yoğunburç arasındaki sur ile Yoğunburç'tan Düvenönü'ne devam eden surlar (Kayseri Rölöve ve Anıtlar Genel Müdürlüğü Arşivi)....370
Çiz. 99: İç kalenin planı (Gabriel, 1954: 25, fig. 10)....374

Çiz. 100: Kayseri iç kalesinin üç boyutlu çizimi (Google Sketchup) 374
Çiz. 101: Kayseri'deki Selçuklu dönemi çarşı ve pazarları (Eravşar, 1998: hrt. 1) 387
Çiz. 102: Doğu Kapısı'nın planı (Kayseri Büyükşehir Belediyesi/Ağustos 2007) 389
Çiz. 104: İç kalenin güney cephesi ve güney kapısının kesitleri (Kayseri Büyükşehir Belediyesi/Ağustos 2007) 397
Çiz. 105: Kapının solundaki aslan heykelinin çizimi (Gabriel, 1954: 32, şek. 11) 398
Çiz. 106: Kov Kalesi'nin planı (Edward, 1985: s. 281, pl. LII, fig. 48) 410
Çiz. 107: Niğde iç kalesi ve surları (Özkarcı, 2001: çiz. 2) 424
Çiz. 108: İç kalenin planı
(Nevşehir Kültür ve Tabiat Varlıkları Kurulu, Mim. M.Fikri Aktan, 2005) 430
Çiz. 109: Niğde iç kalesinin giriş bölümü (Nevşehir Kültür ve Tabiat Varlıkları Kurulu, Mim. M.Fikri Aktan, 2005) 439
Çiz. 110: Niğde iç kalesinin dış kapısının görünüş çizimi (Nevşehir Kültür ve Tabiat Varlıkları Kurulu, Mim. M.Fikri Aktan, 2005) 439
Çiz. 111: Niğde iç kalesine girişi sağlayan iç kapı burcu (F-F Kesiti) ile dış kapı burcuna (E-E Kesiti) iç avludan bakış (Nevşehir Kültür ve Tabiat Varlıkları Kurulu, Mim. M.Fikri Aktan, 2005) 441
Çiz. 112: Niğde iç kale kapılarına doğu yönünden bakış (Nevşehir Kültür ve Tabiat Varlıkları Kurulu, Mim. M.Fikri Aktan, 2005) 443
Çiz. 113: Oltu İç Kalesi'nin planı (Edwards, 1985a: pl. 2).....457
Çiz. 114: Oltu İç Kalesi'nin giriş bölümünün planı (Edwards, 1985a: pl. 2).....459
Çiz. 115: Pasinler Kalesi'nin doğudan görünümü (Tournefort, 1741: 220-221) ..467
Çiz. 116: Pasinler Kalesi'nin güneybatıdan görünümü (Tournefort, 1741: 220-221) 467
Çiz. 117: Pertek Kalesi'nin krokisi (Gür&Ya İnşaat, 2002) 477
Çiz. 118: Pertek Kalesi'nin restitüsyon krokisi ve kale kapısının yeri (Gür&Ya İnşaat, 2002) 478
Çiz 119: Pertek Kalesi'nin giriş cephesinin (doğu cephenin) görünüş rölevesi (Gür&Ya İnşaat, 2002) 483
Çiz. 120: Pertek Kalesi'nin giriş cephesinin (doğu cephesinin) restitüsyonu (Gür&Ya İnşaat, 2002) 483
Çiz. 121: Pertek Kalesi'nin kapısının rölöve planı, cephe ve kesit çizimleri (Gür&Ya İnşaat, 2002) 484
Çiz. 122: Pertek Kalesi'nin restorasyon planı, cephe ve kesit çizimleri (Gür&Ya İnşaat, 2002) 484
Çiz. 123: Pertek Kalesi'nin kapısının doğusundaki mazgallı siper duvarının planları ve görünüş çizimleri (Gür&Ya İnşaat, 2002) 486
Çiz. 124: Ravendan Kalesi'nin planı (Akpolat, 2009a: 22, şek 3).....492
Çiz. 125: Ravendan Kalesi'nin A-A Kesiti (Akpolat, 2009a: 23, şek. 4) 493
Çiz. 126: Ravendan Kalesi'nin batı cephesinin görünüş çizimi (Akpolat, 2009a: 23, şek. 5).....494

Çiz. 127: Ravendan Kalesi'ne giriş (Akpolat, 2009a: 22, şek 3) 498
Çiz. 128: Sinop kalesini ve limanını güneybatıdan gösteren bir gravür (Tournefort, 1718b: 92) 511
Çiz. 129: Sinop Kalesi'nin güney ve doğu surlarını gösteren Jules Laurens'e ait çizim (Martin, 1998: 176, fig.1) 514
Çiz. 130: Kentin doğusundan iç kaleye doğru bakış (Jules Laurens, 1847, En. No. 2278) (http://www.inha.fr/spip.php?article356&id_document=622) 516
Çiz. 131: Sinop iç kalesi ve surlarının Boztepe'den görünümü (Anonim, 1997b: 185) 516
Çiz. 132: Kentin batı ve güney surları (Anonim, 1997b: 184), (Jean Baptiste Henri Durand Brager – Eugéne Cicéri-Ph. Benoist) 517
Çiz. 133: Kum Kapı'nın planı (Gür-Ya İnşaat'ın rölöve planından düzelterek, Sevgi PARLAK, 2010) 521
Çiz. 134: Kum Kapı'nın batı cephesinin görünüş çizimi (Gür-Ya İnşaat, 2000) ..522
Çiz. 135: Kum Kapı'nın batı cephesinin görünüş çiziminden detay (Gür-Ya İnşaat, 2000) 522
Çiz. 136: Kum Kapı'nın görünüş, kesit ve plan çizimleri (Gür-Ya İnşaat, 2000) .523
Çiz. 137: Kum Kapı'nın sur içine bakan cephesinin rölövesi (Gür & Ya İnşaat, 2000) 526
Çiz. 138: Lonca Kapısı ve doğusundaki ahşap köprü ile bağlantılı diğer kapı (Özcanoğlu ve diğ., 2007: 123) 563
Çiz. 139: Lonca Kapısı (Jules Laurens, Les tours fortifiées de la citadelle de Sinope, 1847, En. No. 2257 / http://www.inha.fr/spip.php?article356&id_document=622) 564
Çiz. 140: Lonca Kapısı'nın güney cephesinin görünüşü (Gür-Ya İnşaat, 2000) ...564
Çiz. 139: Şebinkarahisar Kalesi'nin planı (Danık, 2004: s. 61, şek. 1) 578
Çiz. 142: Tortum Kalesi'nin anıtsal burcu (Curzon, 1854: 154-155) 598
Çiz. 143: Tortum Kalesi ve Çayı (Curzon, 1854: 156-157) 598
Çiz. 144: Urfa Şehri Planı (Niebuhr, 1778 / II: Tab. LI, II. Th.)
1- Samsat Kapısı 2- Yengi (Yeni) Kapısı 3- Bey Kapısı 4- Harran Kapısı 620
Çiz. 145: Urfa şehir planı ve sur kapıları (Segal, 1970: pl. I) 624
Çiz. 146: Urfa sur kapıları ile kapıların açıldığı şehirler (Segal, 1970: plan II) 625
Çiz. 147: Urfa surları, sur kapıları ile güneybatıdaki iç kale (Kirsten, 1963:148, şek. 23) 626
Çiz. 148: H.V. Moltke'ye ait Urfa surlarını, sur kapıları ve iç kaleyi gösteren plan (Kirsten, 1963: şek. b) 627
Çiz. 149: Batı sur duvarı üzerindeki kapıdan suyun kente girişi (Kirsten, 1963: s. 170, Abb. 26) 640
Çiz. 150: Harran Kapısı, kapı kemerinin üzerindeki çift başlı kartal (Kürkçüoğlu, 1998: şek. 326) 652
Çiz. 151: Harran Kapısı'nın, kapı kemerinin sağındaki aslan figürü (Kürkçüoğlu, 1998: şek. 330) 654

Çiz. 152: Harran Kapısı'nın, kapı kemerinin solundaki aslan figürü (Kürkçüoğlu, 1998: şek. 331) 654
Çiz. 153: Harran Kapısı'nın kuzey cephesindeki çark-ı felek motifi (Kürkçüoğlu, 1998: şek. 260) 654
Çiz. 154: Harran Kapısı'nın kuzey cephesindeki sekiz kollu yıldız (Kürkçüoğlu, 1998: şek. 285) 654
Çiz. 155: Harran Kapısı'nın cephesindeki dokuz kollu yıldız geçme (Kürkçüoğlu, 1998: şek. 305) 654
Çiz. 156: Harran Kapısı'nın cephesindeki 12 kollu ve 6 kollu yıldız süslemeli rozet (Kürkçüoğlu, 1998: şek. 308) 655
Çiz. 157: Harran Kapısı'nın cephesindeki 16 kollu yıldız süslemeli rozet (Kürkçüoğlu, 1998: şek. 310) 655
Çiz. 158: Harran Kapısı'nın kuzey cephesindeki güneş kursu şeklindeki 18 kollu yıldız süslemeli rozet (Kürkçüoğlu, 1998: şek. 315) 655
Çiz. 159: Urfa Kontu Baudouin de Boulogne, Urfa halkını huzuruna kabul ederken (Demirkent, 2004b: 73) 669
....684
Çiz. 160: Bizans-Arap mücadelesi ve Georgios Maniakes'in Urfa'yı fethi (John Skylitzes, 11. yy.) 684
Çiz. 161: Urfa iç kalesinin kuzeybatı kapısının iç yüzündeki aslan kabartması (sağdaki) (Kürkçüoğlu, 1998: şek. 335) 693
Çiz. 162: Urfa iç kalesinin kuzeybatı kapısının iç yüzündeki aslan kabartması (soldaki)(Kürkçüoğlu, 1998: şek. 336) 693
Çiz. 163: Urfa kalesinin kapısı (Anonim, 1997b: 197) 699
Çiz. 164: Boğazköy (Hattuşaş) yerleşiminin planı (Seeher, 2007: 16) 705
Çiz. 165: Aslanlı Kapı'nın planı (Seeher, 2006: 48, res. 47) 707
Çiz. 166: Üste Yer Kapı'nın çıkışı (potern), altta aynı hizada Sfenksli Kapı (Schirmer, 2002: 206 ve çiz. 2) 707
Çiz. 167: Kral Kapı'nın planı (Seeher, 2006: 86, res.91) 708
Çiz. 168: Kral Kapı'nın restitüsyonu (Seeher, 2006: 94, res. 101) 709
Çiz. 169: Büyükkale'nin planı (Seeher, 2006: 116, res. 121) 710
Çiz. 170: Büyük Kale'nin restitüsyonu (Seeher, 2006: 118, res.122) 710
Çiz. 171: Kargamış surlarının ve sur kapılarının restitüsyonu (Jean, 2001: 178) ...712
Çiz. 172: Bronz kemerler üzerinde betimlenmiş, M.Ö. 8. yüzyıla ait kale kapıları ve kurtinler (Belli, 2005: 163, çiz. 1) 714
Çiz. 173: Mantineia'daki bindirmeli tipe giren şehir kapısının planı (Winter, 1971: 216, şek. 216) 716
Çiz. 174: Miletos'taki yanlardan birer burçla tahkim edilmiş iki kuleli kapı (Akarca, 1998: 153, şek. 99) 716
Çiz. 175: Dikdörtgen planlı iç avlulu kapılara örnek olarak: Assos surları üzerindeki batı kapısı (Winter, 1971: 227, şek. 234) 717

Çiz. 176: İki kuleli ve iç avlulu kapılara örnek olarak Perge şehir kapısının planı (Akarca, 1998: 159, şek. 110) 718
Çiz. 177: Miletos'taki Aslanlı Kapı'nın planı (Akarca, 1998: 154, şek. 100) 720
Çiz. 178: Almanya ve İngiltere'den Roma dönemine ait bazı kale kapıları (Johnson, 1983: 93, res. 70) 724
Çiz. 179: Ain Tounga Kalesi'nin kapısı (Lawrence, 1988: şek. 15) 726
Çiz. 180: Mdaourouch (Madauros) Kalesi'nin kapısı (Lawrence, 1988: şek. 16) ..727
Çiz. 181: Timgad Kalesi'nin kapısı (Lawrence, 1988: şek. 17) 727
Çiz. 182: İstanbul Kapı'nın planı (Schneider-Karnapp, 1938: taf. 13) 729
Çiz. 183: İstanbul Kapı (Schneider-Karnapp, 1938: taf. 15).....729
Çiz. 184: Lefke Kapı'nın planı (Schneider-Karnapp, 1938: 22, abb. 13) 731
Çiz. 185: Yenişehir Kapısı (Schneider-Karnapp, 1938: taf. 7).....734
Çiz. 186: Yedikule ve Altın Kapı'nın planı (Başgelen, 2010: 20) 736
Çiz. 187: El Mansur'un kurduğu yuvarlak planlı Bağdat şehrinin iç ve dış kapıları (Creswell, 1952: fig. 4).....738
Çiz. 188: El Mansur'un kurduğu Bağdat şehrinin giriş planı (Lassner, 1970: 111, fig. III).....738
Çiz. 189: Justinianus'un inşa ettirdiği manastıra ait kuleye eklenen senkendaz ve solda senkendazdan detay (Gregory, 1995: 6. 13b) 739
Çiz. 190: Kahire, Bâb el-Nasr'ın planı (Creswell, 1978a: fig. 83) 741
Çiz. 191: Kahire surlarının güneye açılan kapısı: Züveyle Kapısı'nın (Bâb-ı Züveyle) üst kat planı (Creswell, 1978a: fig. 96).....743
Çiz. 192: Kahire, Matâr Burcu (Burg al-Matâr) Kapısı (Creswell, 1978b: fig. 6) ..744
Çiz. 193: Kahire, İmam Burcu Kapısı (Burg al İmâm / Bâb al Qarâfa) (Creswell, 1978b: fig. 8) 745
Çiz. 194: 13. yy. da Halep şehrinin surları ve sur kapıları (Tabbaa, 1997: fig. 4) ..746
Çiz. 195: Halep, Bâb el-Kanât'ın (Bâb el-Hadid) giriş krokisi (Hadjar, 2006: 69) 747
Çiz. 196: Halep, Bâb el-Nasr'ın giriş krokisi (Tabbaa, 1997: fig. 5a).....748
Çiz. 197: Halep, Bâb-ı Antâkya (a) ve Bab-ı Kinnesrîn'in (b) planı (Tabbaa, 1997: fig. 7a ve 7b) 748
Çiz. 198: Halep, Bâb el-Makam'ın cephesinin görünüşü (Tabbaa, 1997: fig. 6) ...749
Çiz. 199: Halep iç kalesinin ve yakın çevresinin restiitüsyon planı (Tabbaa,1995: fig. 15).....751
Çiz. 200: İç kaleye giriş planı (Tabbaa, 1997: fig. 23) 752
Çiz. 201: Krak Des Chevaliers'ın genel planı (Müller-Wiener, 1966: 63, abb. 14) 762
Çiz. 202: Krak Des Chevaliers'ın giriş planından ayrıntı (Talas-Cellad, 1990: 137) 763
Çiz. 203: Ani surlu yerleşiminin genel planı (Hewsen, 2001: 114, şek. 89) 766
40: Kars Kapısı - 41: Aslanlı Kapı - 16: İç kale ve saray; 46: Gizli geçit.....766
Çiz. 204: Gökvelioğlu Kalesi'nin planı (Edwards, 1983: 289a) 773

Çiz. 205: Gökvelioğlu Kalesi'nin kapı planından detay (Edwards, 1983: 289a) ...773
Çiz. 206: Savranda (Kaypak) Kalesi'nin kapı planından detay (Edwards, 1983: 486) ...774
Çiz. 207: Tumlu Kalesi'nin planı (Edwards, 1983: 590) ...776
Çiz. 208: Yılan Kalesi'nin planı (Edwards, 1983: 627) ...778
Çiz. 209: Yılan Kalesi'nin iç kale bölümüne geçişi sağlayan kapısının planı (Youngs, 1965: 129, fig. 8) ...779
Çiz. 210: Feke Kalesi'nin planı (Edwards, 1983: 631) ...783
Çiz. 211: Feke Kalesi'nin giriş planı (Dunbar, Boal,1964:fig. 1) ...784
Çiz. 212: Feke Kalesi'nin dış kapısının plan, kesit ve görünüş çizimleri (Dunbar, Boal,1964: 178, fig. 2) ...784
Çiz. 213: Feke Kalesi'nin iç kapısının plan, kesit ve görünüş çizimleri (Dunbar, Boal,1964: 180, fig. 3) ...785
Çiz. 214: Kara-Hoto (Hatunsını) şehri surları (Baykara, 1970: VIII, şek. 15) ...788
Çiz. 215: Amasya Kalesi'nin giriş planı (Sevgi PARLAK, 2009) (Amasya İl Özel İdaresi Müdürlüğü Arşivi'nden - Gür&Ya İnşaat 2005 Yılı, Rölöve planından düzeltilerek) ...795
Çiz. 216: Alanya surları ve iç kalesinin genel planı (Lloyd ve Rice, 1989: 11, res. 1) ...801
Çiz. 217: Ön sur üzerindeki kapı (Esas Kapı) ile arkasındaki "L" geçit planına sahip kapı burcu (Lloyd ve Rice, 1989: 21, res. 7) ...805
Çiz. 218: Ehmedek'in (Ahmedek) planı ve kapıları (Lloyd ve Rice, 1989: 26, res. 9) ...808
Çiz. 219: Alanya İç Kalesi'ne girişi sağlayan "L" geçit planına sahip kapı burcu (Antalya Rölöve Anıtlar Müd. Arşivi, Ka-Ba Eski Eserler Koruma ve Değ. Mim. Ltd. Şti, 2001) ...811
Çiz. 220: Kâhta Kalesi'nin planı ve kapıların yerleri (Sinclair, 1990: 56) ...818
Çiz. 221: Rumkale'nin planı (Hellenkemper, 1976) ...830
Çiz. 222: Yeni Kapı'nın planı (Mehmet Alper, 2003) ...842
Çiz. 223: Er Kapı'nın planı (Lloyd-Rice, 1989: 23, res. 8) ...844
Çiz. 224: Karaman Kalesi'nin rölöve planı (Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü Arşivi'nden, Işık Proje İnş. San. ve Tic. Ltd. Şti.) ...857
Çiz. 225: Kale Kapısı'nın planı (Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü Arşivi'nden, Işık Proje İnş. San. ve Tic. Ltd. Şti.) ...858
Çiz. 226: Karaman İç Kalesi'nin giriş cephesi ve kapısının görünüş çizimi (Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü Arşivi'nden, Işık Proje İnş. San. ve Tic. Ltd. Şti.) ...858
Çiz. 227: Anamur Kalesi'nin kapı yerleri (Kültür Bak., Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Arşivi'nden) ...863
Çiz. 228: Bayburt Kalesi'nin giriş kapısının planı (Erzurum Rölöve Anıtlar Müdürlüğü Arşivi'nden, Sayka İnşaat Mim.-Müh. Ltd. Şti.) ...870

Çiz. 229: Savunma tekniğini gösteren çizim (Keeley-Fontana-Quick, 2007: 64, fig. 4) 878
Çiz. 230: Kulfa Kapısı'nın planı ile dış cephesinin görünüş çizimi (Gabriel, 1941: 216, fig. 164) 890
Çiz. 231: Fetih Kapısı'nın zemin ve teras kat planları (Mehmet Alper, 2003) 893
Çiz. 232: Kalelerde görülen farklı tepe mazgalları ile en sağda Tortum Kalesi'ndeki tepe mazgalına benzeyen mazgal biçimi (Saur, 1996: fig. 73-75) 895
Çiz. 233: Harput Kapısı'nın alt kat planı (Mehmet Alper, 2003) 911
Çiz. 234: Harput Kapısı'nın üst kat planı (Mehmet Alper, 2003) 911
Çiz. 235: Harput Kapısı'nın sur içine ve sur dışına bakan cepheleri (Mehmet Alper, 2003) 912
Çiz. 236: Harput Kapısı'nın sur dışına bakan yüzü (Mehmet Alper, 2001) 913
Çiz. 237: Mardin Kapısı'nın alt kat planı (Mehmet Alper, 2003) 914
Çiz. 238: Mardin Kapısı'nın üst kat planı (Mehmet Alper, 2003) 914
Çiz. 239: Mardin Kapısı'nın sur dışına açılan cephesi (Mehmet Alper, 2003) 914
Çiz. 240: Urfa Kapısı'nın alt, üst ve teras kat planları (Mehmet Alper, 2000) 915
Çiz. 241: Urfa Kapısı'nın sur içinden ve dışından görünümü(Mehmet Alper, 2000) 916
Çiz. 242: Urfa Kapısı'ndan detay (Mehmet Alper, 2001) 916
Çiz. 243: Mardin Kalesi'nin girişi (Gabriel, 1940: 14, fig. 6) 927
Çiz. 244: Diyarbakır iç kalesinin planı (Gabriel, 1940: 152, fig. 123) 937

TABLO LİSTESİ

Tab.1: Kale Kapıları Üzerine Tipoloji Denemesi……...……953-968

KISALTMALAR LİSTESİ

AKVAD	Anadolu Kültür Varlıkları Araştırma Derneği
Alm.	Almanca
Ar.	Arapça
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Çiz.	Çizim
dn.	Dipnot
DSİ	Devlet Su İşleri
Enst.	Enstitü
Env.	Envanter
Fak.	Fakültesi
Far.	Farsça
Fig.	Figure
Fot.	Fotoğraf
Fr.	Fransızca
H.	Hicri
IFEA	İstanbul Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü
İ.Ü.	İstanbul Üniversitesi
İng.	İngilizce
İt.	İtalyanca
K.	Kuzey
kg.	Kilogram
Lat.	Latince
m.	metre
M.	Miladi

MEB	Milli Eğitim Basımevi
Müd.	Müdürlüğü
Müz.	Müzesi
Osm.	Osmanlıca
Öl.	Ölümü
Pl.	Plate
res.	Resim
Röl.	Röleve
s.	Sayfa
S.	Sayı
tab.	Table (Tablo)
Tr.	Türkçe
TTAED	Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi
TTK	Türk Tarih Kurumu
Üni.	Üniversitesi
v.b.	ve benzeri
v.d.	ve devamı
yak.	Yaklaşık
Yay.Haz.	Yayına hazırlayan
Yem.	Yapı Endüstri Merkezi Yayınları
Yun.	YunancaC
Yük.	Yükseklik
yy.	Yüzyıl

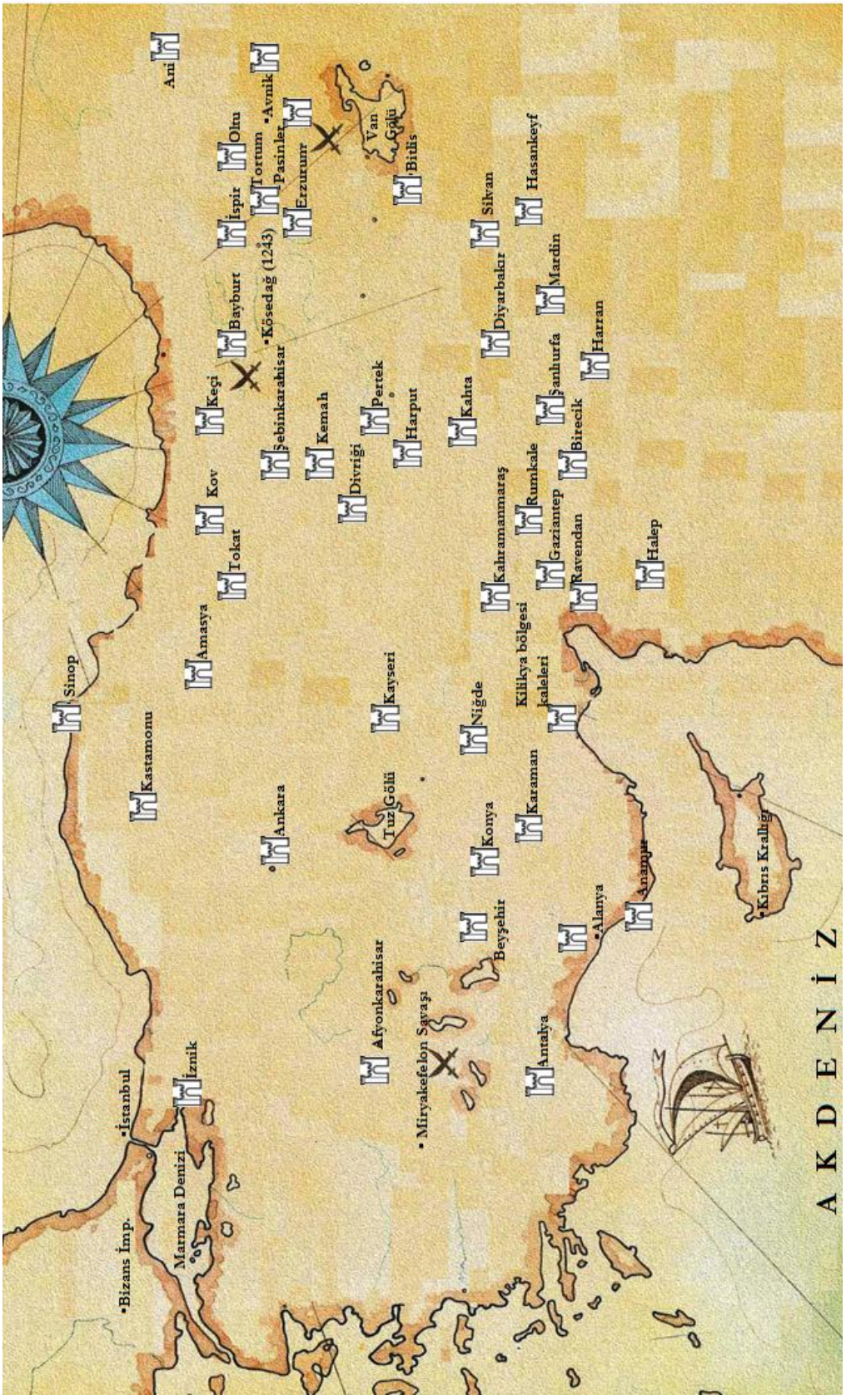
GİRİŞ

1. Çalışmanın Amacı ve Yöntemi

Tez konusunun belirlenme aşamasından başlayarak cevabını aradığımız öncelikli sorulardan biri, Anadolu'daki Ortaçağ askeri mimarisinin çevre bölgelerle olan ilişkisi, bununla bağlantılı olarak ele alındığında bu dönem içerisindeki önemi ve konumudur. Genel hatlarıyla belirlediğimiz ve cevaplandırmak istediğimiz bu soruları, belirli bir süre ve ayrıca imkânlar dâhilinde aydınlatabilmek için tez konusunda bazı sınırlandırmalar gerekmiştir. Bu aşamada konuya bölgesel bir sınırlandırma getirmek yerine, *"kalenin belirli bir mimari unsuru olan ve özel olarak planlanan kapıların mimarisi"* üzerinden giderek yukarıdaki sorulara daha geniş bir perspektiften cevap aranabileceğine karar kılınmıştır.

Tez konusunu daha sınırlı bir alana taşıdıktan sonra yanıtını aradığımız asıl soru ve tezimizin asıl amacı, Ortaçağ dönemine ait Anadolu kalelerinin kapılarında belirli tipoloji gruplarından bahsetmek mümkün müdür, sorusu olmuştur. Kale kapıları için plan tiplerine göre bir tipoloji yapmaya çalışırken, tipoloji çalışmamıza dayanak olarak seçtiğimiz ana belirleyiciler, *"kale kapısının nereden savunulduğu ve ayrıca dönemin kuşatma ve savunma teknikleriyle araç ve gereçlerine göre kale kapılarında bir planlamanın yapılıp yapılmadığı"* düşüncesi olmuştur.

Anadolu'da inceleyeceğimiz kalelere karar verirken, kale kapılarının Anadolu dışında kalan yakın çevreyle olan bağlarını anlayabilmek adına, farklı bölgelerden özellikle bu geçişi sağlayan noktalarda yer alan örnekler seçilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bugün şehir merkezlerinde kalan örneklerle birlikte insan faktöründen uzakta olması sebebiyle daha az müdahaleye maruz kalmış, kırsal noktalardaki kalelerin incelenmesine bilhassa önem verilmiştir. Anadolu coğrafyasındaki Ortaçağ dönemine ait kale kapılarının tamamını içeren eksiksiz bir katalog çalışması yapmak bir tez çalışması için imkânsızdır. Bu sebeple de inceleyeceğimiz örneklerin seçiminde, bir tipoloji çalışmasının yapılmasının amaçlandığı fikri ön planda tutulmuş ve farklı plan şemalarını temsil eden örneklerin incelenmesi tercih edilerek bir sınırlandırmaya gidilmiştir **(Çiz. 1)**.

Çiz. 1: Tez çalışması kapsamında incelenen kaleler

Tezimizde kale kapıları işlevlerinden hareketle iki ana başlık altında incelenmiştir. Bu kapılar, yerleşimin ana arterleri durumundaki anıtsal veya ana yollarla bağlantılı şehir kapısı ya da kalenin ana giriş kapısı işlevini sunan kapılarla, kuşatma ve kaçış gibi amaçlarla planlanmış ikinci grubu meydana getiren anıtsal olmayan (tali) kapılardır. Bu kapıları iki gruba ayırarak incelerken, kapının planlanmasında belirleyici unsurun anıtsal (ana) kapıların *"görünebilmeleri"*, diğerlerinin (tali kapıların) *"gizlenmesi"* düşüncesi, temel belirleyici hareket noktası olmuştur. Kaçış işlevinin yanı sıra su kaynağına veya zindana iniş için tasarlanmış olan poternler (gizli geçitler), gizlenme ihtiyacından hareket edilerek planlanmış, bu düşüncenin daha ileri bir tasarım aşamasını sergileyen ve yine ikinci grup (tali kapılar) içerisinde ele aldığımız örneklerdir.

Ortaçağ'a ait Anadolu kalelerinin kapıları üzerine bir tipoloji denemesi yapmaya çalıştığımız bu çalışma, yeni tiplerin dâhil edilerek gelişebilecek bir konudur. Araştırmamızda en fazla zorlandığımız konu, yapılan tipolojiyi doğru olarak tanımlayabilecek uygun bir isimlendirmenin yapılması olmuştur. Bu bağlamda isimler konusuna da öneriler getirilebilir. Tez çalışmasında yapılan tipolojik isimlendirmelere dair, terminoloji başlığı altında gerekli açıklamalar yapılmıştır.

Kale kapılarından çok fazla müdahaleye maruz kalmış olanların plan şemalarını aydınlatabilmek için çeşitli görsel ve yazınsal kaynaklara (seyahatnâme, gravür, eski fotoğraf, çizim, hava fotoğrafları v.b.) başvurulmuştur. Bu kapıların bazılarının yerlerini belirlemek ve plan şemalarını aydınlatmak oldukça uğraştırıcı olmuştur. Ancak böyle bir çalışma sonucunda bir kısım kaleler tipoloji çalışmasına dâhil edilebilmiştir. Kapıları ortadan kalkmış veya müdahale görmüş kaleleri aydınlatmak detaylı bir incelemeyi gerektirdiğinden ve tezin kapsamını aştığından, altmışın üzerinde kale incelememize karşılık sadece yirmi üç kaleye katalogda yer verilmiştir. Katalogda ele alamadığımız Ortaçağ dönemi Anadolu kaleleri arazi çalışmaları esnasında incelenmiş, değerlendirme bölümünde, ilgili kaleye ait dipnotlarda özet halinde tanıtımları yapılmış ve kapıların hangi plan tipine girdikleri belirtilmiştir.

Anadolu'daki Ortaçağ dönemi kaleleri için tipoloji denemesi yapabilmek kimi örneklerde sıkıntılı olmuştur. Tahmin edildiği ve dönem kaynaklarından da takip edilebildiği üzere, düşman tarafından bir kale kuşatıldığında en fazla saldırılan ve tahrip olan yeri kapılarıdır. Dolayısıyla da kapılar bir kalenin en fazla tamir gören yeridir. Bir kısmı daha

Ortaçağ'da iken yıkılmış ya da özellikle Yavuz Sultan Selim'in ve Kanuni Sultan Süleyman'ın doğuya yaptığı seferler esnasında onarılmış ve Ortaçağ hüviyetini kaybetmiştir. Bazı tahribatlar ise özellikle şehir merkezi olan ya da etrafında yerleşim yerleri bulunan kalelerin sıklıkla başına gelen klasik taş çalma hikâyeleriyle ilgilidir. Tüm bu sebeplerden dolayı, Ortaçağ dönemine ait Anadolu kalelerinin kapılarını incelerken, yaşanılan en önemli sıkıntı, kapıların geçirdiği çok sayıdaki onarım ve bundan kaynaklanan tarihlendirme problemi ve plan şemasını aydınlatma sorunu olmuştur. Ayrıca kale kapılarında birden fazla dönemi aynı anda tespit etmek sıklıkla mümkün olabilmekte, bu nedenle bu tip mimarlık örneklerinin bazılarında Bizans veya Türk kalesi v.b. dönemsel isimlendirmeler yapmak güçleşmekte ve bu tanımlamalar çoğu zaman tam olarak yerine oturmamaktadır. Bu sebeple de tezin başlığında bu tür bir isimlendirmeden kaçınılmıştır. Ayrıca değinilen tarihlendirme problemi sebebiyle tezin katalog bölümünde yer alan kalelerin kapılarının kronolojik değil alfabetik olarak sıralanmasına karar verilmiştir.

Tez çalışmasında, giriş bölümünde, metinde geçen askeri mimarlık terimlerine açıklık getirmek için sözlük yerine geçebilecek bir terminoloji başlığı açılmıştır. Ayrıca kullanılan terimler, örnek model olan bir kale çizimi üzerinde topluca gösterilmiştir. Bunun dışında değerlendirme bölümünde ele aldığımız ve belirlediğimiz tiplere bağlı olarak bir kale kapısı tipoloji tablosu oluşturulmuştur. Tez çalışması esnasında incelediğimiz örnekler de ayrıca toplu bir şekilde bir harita üzerinde gösterilmiştir.

Teze dair yukarıda sorduğumuz soruların yanıtı aranırken tezin ilk bölümünde, Ortaçağ sonuna kadar savaş sanatına, kale mimarisine ve kale kapılarına genel hatlarıyla değinilmiştir. Ortaçağ Anadolu askeri mimarisinin geneli içinde kale kapılarını anlayabilmek, plan tiplerinin gelişimini ve değişimini anlamlandırabilmek ihtiyacı, bu dönem savaş araç ve gereçlerini, savunma ve kuşatma teknik ve yöntemlerini tanımamızı gerektirmiştir. Bu iki genel başlıktan birinin yani askeri mimarinin veya savaş teknolojisinin gelişmesi diğerini de değişmeye mecbur bırakmıştır. Kale mimarisindeki ve kapılardaki değişimi sağlam bir zemine oturtabilmek adına katalogdan önceki ilk bölümde, Ortaçağ'da gerek doğuda gerekse de batıdaki savunma ve kuşatma teknik ve yöntemleri ile savaş araç ve gereçlerine değinilmiştir.

Katalog ve değerlendirme bölümlerinde incelenen örnekler, gerek anıtsallıklarına veya küçük ölçekli olmalarına, kapının plan şemasının tasarımında belirleyici olan temel özelliğe ve ayrıca işlevlerine göre tanımlanmış ve gruplandırılmıştır. Tipolojinin bel kemiğini ise plan şemalarına ve tasarımlarına göre yapılan sınıflandırmalar meydana getirmektedir. Bu sınıflandırmaya kapı binasının plan şeması, kapı geçit planı ayrıca kapıya ulaşan kale yolunun planı da dâhil edilmiştir. Kapılarda karşılaşılan mazgal tipi pencereler, kapı açıklıklarının örtü biçimleri (porticullis/kanatlı kapı) ve tepe mazgalları, kale kapıları konusunu tamamlayan öğelerdir. Bu başlıklara da yeri geldikçe değinilmiş ve açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

Bu tez çalışmasının sonucunda, farklı coğrafyalarda ve yüzyıllarda daha fazla kullanılan ve kabul gören kapı planlarının yaygınlığı da bir tasnife tabi tutulmuş olmaktadır. Böylece nadiren tercih edilmiş plan şemaları da ortaya çıkmaktadır. Bu sınıflandırma yapılırken farklı coğrafyalara ve kültürlere göre bazı farklılıkların olup olmadığı sorusuna da cevap aranmıştır. Bu amaçla, öncelikle gerek Anadolu gerekse yakın çevresindeki kale kapılarının, İlkçağ'ın erken örneklerinden başlayarak, Ortaçağ boyunca nasıl bir gelişim ve değişim şeması sergilediğini takip etmenin, ayrıca bölgelere ve kültürlere göre kapılarda gözlenen bazı özel uygulamaların olup olmadığını tespit etmenin, eğer var ise bu farklı uygulamaların bölgeler arasındaki dolaşımını ve oluşan etkileşimin yol ve yöntemlerini anlamanın faydalı olacağı düşüncesiyle hareket edilmiş ve buna uygun bir çalışma yapılmıştır.

Tüm bunların neticesinde ise tezin asıl amacı, Ortaçağ dünyası içerisinde, farklı bölgelerdeki ve kültürlerdeki kale kapılarıyla karşılaştırıldığında, Anadolu Ortaçağ Askeri Mimarisi'nin önemli bir parçası olan kale kapılarının yerini ve önemini belirlemektir. Yaptığımız bu çalışmanın *"Ortaçağ Anadolu Askeri Mimarisi"* konusundaki boşluklardan sadece çok ufak bir parçasını dahi doldurabilmiş olmasını ve bir kısım sorulara yanıt verebilmiş olmayı ümit etmekteyiz.

2. Konunun Niteliği ve Önemi

Kale, stratejik bir yeri, bir yerleşim yerini veya stratejik bir geçidi korumak ve bu amaçla da gerekli askeri kuvveti barındırmak üzere inşa edilmiş bir savunma yapısıdır.

Tarih öncesi dönemlerden başlayarak insanoğlunun dıştan gelebilecek tehlikelerden korunma ihtiyacı, temel bir gereksinim olarak kendini belli etmiştir. Bu gereksinim çok erken tarihlerden başlayarak askeri mimarinin, savunma ve kuşatma teknikleriyle araç ve gereçlerinin ortaya çıkmasını ve gelişmesini sağlamıştır. Anadolu için konuşulduğunda, bu topraklar üzerindeki varlığı bilinen en eski kale, Orta Kalkolitik Çağ'a ait, M.Ö. 3600 yıllarına tarihlendirilen Mersin yakınında, Yümüktepe'deki (Soğuksutepe) kaledir. Anadolu'da, Eski Tunç Çağı'nda da (M.Ö. 3000-2000) bazı şehir devletlerinin merkezlerinde kaleler inşa edilmiştir. M.Ö. II. bin yıla gelindiğinde ise Anadolu'da kale mimarisinin oldukça önemli bir seviyeye ulaştığı anlaşılmaktadır. Orta Anadolu'daki Alişar yerleşiminde yapılan kazılar, Eski Tunç Çağ'ına ait, II ve III nolu tahkimatlarda, kale kapısına çıkan rampayı yanlardan temelleri taş, üst kısımları kerpiç, dikdörtgen planlı kulelerin tahkim ettiğini ortaya çıkarmıştır. Bu uygulama, kale kapılarında ve hatta kapıya ulaşımı sağlayan rampada özellikle planlanmış güvenlik tedbirlerine dair ilk somut adımlar olması açısından oldukça önemlidir. M.Ö. II. bin yıl Hitit dönemi kale kapılarında da aynı uygulamanın tekrar ettiği anlaşılmaktadır. Benzer şekilde, kalelerin içinden dışarı çıkışı sağlayan gizli huruç poternlerinin varlığı da bu dönemlere kadar geriye gitmektedir. Bu tip poternler Boğazköy'de, Alacahöyük'te ve Keban bölgesinde tespit edilmiştir (Eyice, 1974: 141).

M.Ö. I. bin yıl içinde Urartular, Doğu Anadolu bölgesinde, kale mimarisine dair önemli örnekler inşa etmişlerdir (Eyice, 1974: 141). Roma döneminde Pax Romana antlaşması sebebiyle Roma'nın hakimiyet sahasında kalan topraklarda kalelere gerek kalmamış yalnızca sınırlara yakın yerlerde ve barbar akınlarının tehdit ettiği bölgelerde garnizonları barındırmak üzere ahşaptan veya kârgir malzemeden *"castrumlar"* inşa edilmiştir. Bu tip tahkimatın bu çağa ait Anadolu'daki örnekleri, Mezopotamya bölgesinde daha çok İran'dan gelen tehlikelere karşı alınan tedbirler doğrultusunda inşa edilmişlerdir. Bizans İmparatorluğu da İran'dan gelen Sasani, güneyden gelen Arap, Karadeniz'den gelen Rhôs akınları karşısında, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yeni kaleler inşa etmiştir (Eyice, 1974: 142). Kale mimarisinin en dikkat çekici örneklerinden bir bölümü Yakın Doğu'da Haçlı Seferleri sırasında inşa edilenlerdir. Haçlılara ait kale örneklerine Suriye, Lübnan, Filistin, Rodos ve Kıbrıs dışında Anadolu'da da rastlamaktayız (Eyice, 1974: 143). Haçlılar döneminden etkilenen Anadolu şehirleri arasında, Ege kıyısındaki İzmir, Anadolu yarımadasının kuzeybatısındaki İzmit, İznik, iç bölgelerden Konya ve Kayseri

ile Seyhan üzerindeki Adana sayılabilir (Holt, 2007: 7). Avrupalı şövalyeler, memleketlerinden uzakta yer alan bu topraklarda, çok az kuvvetle savunabilecekleri, son derece kuvvetli ve üslup açısından hem kendi ülkelerinden taşıdıkları hem de doğu kültürlerine özgü özellikleri bir araya getiren ve sentezleyen kaleler inşa etmişlerdir. Ermeni mimar ve mühendislerin Ağrı Dağı çevrelerinde ve Ermenistan'da inşa ettikleri kaleler de oldukça önemlidir. Bu bağlamda Ani surları ve iç kalesi özel bir yere sahiptir. Ani surlarının da içinde yer aldığı, Ermenistan olarak geçen bu bölge XI. yüzyılda Bizanslıların eline geçmiş, Ermeni Kralı II. Gagik bölgeden uzaklaştırılmış ve Kapadokya'ya yerleştirilmiştir. Bu olay Ermenistan'dan Anadolu'nun içlerine ve aşağılarına doğru yoğun bir göç hareketine sebep olmuştur. Kilikya bölgesi olarak adlandırılan, üzerinde Tarsus yerleşiminin bulunduğu, Tarsus Çayı ile sulanan verimli vadisiyle batıda Toroslar, kuzeyde Doğu Toroslar arasında kalan bölge, uzun bir süre Ermenistan'dan akan bu göçlere beşiklik etmiş ve Ermeni kalelerine yurt olmuştur (Holt, 2007: 18).

1071 Malazgirt Zaferi'yle birlikte Türkleşmeye başlayan Anadolu'da Türkler tarafından çoğu zaman mevcut kaleler onarılmış, bazen bazı ilaveler yapılmış veya bazı hallerde kaleler tamamıyla yeni baştan inşa edilmiştir. Anadolu bu tarihten itibaren Türklerin gelişi ile birlikte oldukça hareketli günlere tanık olmuştur. Orta Asya'dan gelen Selçuklu Türkleri ile Batı Avrupa'dan gelen Frank Haçlıları arasında askeri ve siyasal alanlardaki gergin diyalog, Anadolu askeri mimarisinde renkliliğe ve çeşitliliğe neden olmuştur. Malazgirt Zaferi sonrasında, Bizans savunması yıkılıp Türkmenler Kapadokya'ya yayılınca, Kilikya ile daha doğuda Suriye'nin ve Mezopotamya'nın kuzey bölgelerine bir göç akını olmuştur. Bu sebeple de Bizans stratejik davranarak bu bölgedeki Ermeni valilerini serbest bırakmış, onlara yeni kaleler inşa ettirmiş veya mevcut kaleleri tahkim ettirmiştir. Bizans'ın bu bölgedeki amacı Türklere karşı Ermenileri tampon bir bölge oluşturmak amacıyla kullanmaktır (Holt, 2007: 18). Anadolu Selçukluların mücadele verdiği kuvvetlere bir yenisi daha eklenmiştir. 13. yüzyılın ilk çeyreğinde, Orta Asya'yı hakimiyetleri altına alan Moğollar, Anadolu'yu, Yakın Doğu'yu ve Ortadoğu'yu tehdit etmeye başlamışlardır. Moğol kuvvetleri kimi zaman Ermeni ve Gürcü birlikleri ile birlikte hareket etmiş, Kars, Ani ve Erzurum örneklerinde olduğu gibi bazı Anadolu şehirlerini tahrip etmişlerdir (Ersan, 2007: 184-185). Moğol tehlikesiyle karşı karşıya kalan Selçuklular, Anadolu'daki kaleleri sağlamlaştırmaya ve bazı tedbirler almaya çalışsa

da sonucu pek değiştirememişlerdir. Kösedağ bozgunuyla (1243) zarar gören Anadolu şehirlerinde, özellikle Güneydoğu Anadolu bölgesinde, askeri mimaride Memlukluların da varlığı hissedilmekteydi. Memluk devletinin kuzey sınırını teşkil eden özellikle Tarsus, Malatya, Kahta, Ayıntâb (Gaziantep) ve Mardin gibi bazı yerleşimlerdeki kalelerde Memluk izlerini görmek mümkündür. Bunun dışında Memluklular Suriye'nin büyük bir bölümünü ve Anadolu'yu işgal eden Moğol kuvvetlerini durdurmuş ve ayrıca bölgeyi Haçlılardan da temizlemişlerdir (Çetin, 2007: 34). Tüm bu farklı kültürlere ait örneklerin varlığından hareketle Anadolu coğrafyasının Ortaçağ boyunca inşa edilmiş çok sayıda ve çeşitlilikte örnekleri ihtiva eden adeta bir *"kale müzesi"* olduğunu söylemek aşırıya kaçmak olmaz.

Anadolu'da, pasif savunma yöntemlerinin yanı sıra kuşatma yöntem ve tekniklerinde tarih öncesi dönemlerden başlayarak kesintisiz bir gelişme çizgisinden bahsedilebilir. Anadolu'da görülen veya varlığı tespit edilebilen çok sayıdaki kale de buna birer delildir. Teknik konulardaki tüm bu gelişmelerin en önemli sonucu, askeri mimarlık örneklerinde, çeşitli bölümlerin tasarımlarında özel bir planlamaya gidilmesi olmuştur. Kale kapıları ve burçların planları, sur duvarlarının yüksekliği ve kalınlığı, tepe mazgalları ve mazgal tipi pencerelerin biçimleri, kale kapılarını örtme şekilleri (ahşap veya demirden kanatlarla örtülü kapılar, porticullis tipi kapılar), hendek üzerindeki köprünün tasarımı ve inşaat malzemesi, kalelerde tüm bu değişikliklerin gözlendiği en önemli yerler ve konulardır.

Genel bir tarihi özetini sunmaya çalıştığımız, tarih öncesi çağlardan başlayarak farklı devletler ve kültürlerce inşası gerçekleşen Ortaçağ dönemine ait Anadolu kalelerinin şimdiye kadar üzerinde durulmamış olması önemli bir eksikliktir. Aynı durum Ortaçağ savunma-kuşatma teknik ve yöntemleriyle araç ve gereçleri için de geçerlidir. Bu son konuda yeni yeni bazı çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Coğrafi konumu, ekonomik ve politik açıdan önemi sebebiyle Anadolu pek çok konuda yüzyıllar boyunca bir geçit görevi üstlenmiştir. Bu durum kale mimarisi konusu için de geçerlidir. Haçlı Seferleri'nin olumsuz taraflarının yoğunluğu arasında, bu seferlerin Anadolu ölçeğinde dahi doğu-batı kültürleri arasındaki iletişime katkıda bulunmuş olduğunu olumlu bir durum olarak ifade edebilir ve bunun somut izlerini en iyi şekilde kalelerde sürebiliriz. Anadolu'da tutunmaya çalışmış değişik kültürlere ve devletlere ait birbirinden farklı özellikler sergileyen kaleleri incelemek, bu iletişimin renkliğini ortaya koymak adına oldukça

önemli bir konudur. Batıda kale mimarisi etraflıca incelenmiştir. Fakat aynı derece ihtimam verilmesi gereken Ortaçağ dönemi Anadolu kaleleri gereken ilgiyi görememiştir. Özgün ve çalışılmamış önemli bir konu olmasından dolayı yüzyıllara, coğrafyalara ve kültürlere göre farklılıklar gösteren kale kapılarının Osmanlı öncesi Anadolu coğrafyasındaki örnekleri, tez konusu olarak seçilmiş ve çalışılmıştır.

3. Kaynak ve Araştırmalar

Anadolu coğrafyasındaki Ortaçağ dönemine ait kalelerin mimarisini topluca ele alan bir çalışma günümüze kadar yapılmamıştır. Böyle bir çalışma ancak bölgeler hatta şehirler ölçeğinde planlanabilir ve sonuçları ancak bir seri halinde sunulabilir. Anadolu kalelerinin tarihçesini alfabetik bir dizinde ele alan tek çalışma, Nazmi Sevgen'in ilk baskısı 1959 tarihinde gerçekleşen ***"Anadolu Kaleleri"*** adlı tek ciltlik kitabıdır. Yazar, Anadolu dışında kalan, Türk hâkimiyetindeki coğrafyalarda inşa edilmiş kaleleri de ikinci bir cilt olarak planlamış fakat buna ömrü yetmemiştir. Nazmi Sevgen, nadiren de olsa az sayıda fotoğraf ve plana kitabında yer vermiş ve kalelerin mimarisine kısaca değinmiştir. Kitabın asıl konusu ise Anadolu kalelerinin tarihi geçmişidir. Dolayısıyla kitap bir sanat veya mimarlık tarihi araştırması değildir. Bu çalışma, Anadolu kalelerinin birçoğunun topluca ele alındığı bir yayın olması bakımından önemlidir.

Yakın zamanda kaybettiğimiz Aşkıdil Akarca'nın 1972 yılında basılan *"**Şehir ve Savunma"*** isimli kitabı, yerli araştırmacılar arasında, askeri mimari konusunda yazılmış en önemli eserdir. Bu çalışma, tez çalışmamız esnasında en fazla başvurduğumuz yayın olmuştur. Yunan dönemi şehir karakteri, şehir planları, ordu ve savaş düzeni, askeri mimarinin öğeleri konusunda detaylı bilgiler veren kitap, benzer tipteki çalışmalara özellikle de yöntem konusunda kaynak olacak değerdedir. Bu araştırma, bizim çalışmamıza özellikle de kale kapılarının ele alınış biçimi açısından yol gösterici olmuştur.

Clive Foss ve David Winfield'ın birlikte hazırladıkları 1986 tarihli ***"Byzantine Fortification: An Introduction"*** adlı kitap, iki ana bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde, Ortaçağ dönemine ait Bizans kaleleriyle Batı'daki kaleler ele alınmış, ikinci bölümde ise İstanbul ve İznik Surları etraflıca incelenmiştir. Çalışmaya dâhil edilmiş çizimler ve görsel veriler pek yeterli değildir. Bizans Kaleleri'nden örnekler adlı bir başlık altında Amasya, Tokat, Niksar, Şebinkarahisar, Kütahya ve Afyonkarahisar

kalelerine kısaca değinilmiştir. Kitap, Bizans'ın askeri mimarisi üzerine teknik bilgiler vermesi açısından temel bir kaynak olarak başvurulması gereken bir yayındır.

Uğur Tanyeli'nin 1987 yılında, Metin Sözen danışmanlığında hazırlamış olduğu ***"Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15. yy)"*** isimli doktora tez çalışmasında, kentlerin gelişim çizgisi incelenirken hareket noktası kale yerleşimleri olmuştur. Kalelerden hareketle kapalı kent, açık kent modeli v.b. tipolojik kent modelleri belirlenmiştir. Anadolu kentlerinin gelişim çizgilerinden hareketle kale mimarisine de değinilen bu çalışma dolaylı da olsa kale konulu çalışmalarda başvurulması gereken bir kaynaktır. Koray Özcan'ın 2005 yılında Zekiye Yenen danışmanlığında hazırladığı *"**Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Model(ler)i"*** isimli tez çalışmasıyla aynı araştırmacının ***"Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri II: Karahisarlar"*** isimli makalesi, Türkiye Selçuklularının Anadolu'daki yerleşme kültürleriyle birlikte bunun mekansal yansımalarına, kent modelleri üzerinden askeri yerleşimlere değinilen çalışmalardır.

1990 yılında Çekül Vakfı, Kaleli Kentler başlıklı bir çalışmayı gündeme getirmiş, Tarihi Kentler Birliği'ne üye belediyeler bu çalışmaya iştirak etmiş, kale kentler konusunda periyodik toplantılar düzenlenmiştir. 2009 yılında, 19. Kaleli Kentler Sempozyumu'nun sonunda, Anadolu kalelerinin eski fotoğraf ve gravürlerini içeren *"**Kaleli Kentleriyle Türkiye"*** isimli görsel bir kaynak yayınlanmıştır. Konuyla ilgili çalışma yapacaklar için bu çalışma, başvuru niteliğinde, alfabetik dizinde hazırlanmış önemli bir albümdür.

Ali Boran'ın 1997 yılında, Abdüsselâm Uluçam danışmanlığında hazırladığı ***"Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri"*** isimli doktora tez çalışması, 2001 yılında kitap olarak yayınlanmıştır. Çalışmada kale mescitleri ve camileri incelenmiştir. Tez de kalelerin tarihi geçmişine, mimarisine değinilmiş ve daha sonra kale mescitleri ve camileri detaylıca incelenmiştir.

Fulya Okatan'ın 2004 yılında tamamladığı *"**Attaleia Kent Kapıları"*** isimli çalışma, Antalya kent kapıları hakkında yapılmış bir yüksek lisans tezidir. Yüksek Mimar Cemil Cahit Sönmez'in 2008 yılında hazırladığı, Mimarlar Odası Antalya Şubesi tarafından bastırılan *"**Antalya Kenti Kalesi'nin Tarihi: Burçlar, Kapılar ve Sur Duvarları***" adlı kitabı, Antalya Kalesi'nin fiziksel gelişiminin incelendiği bir çalışmadır. Çalışma ayrıca üç

boyutlu çizimlerle desteklenmiştir. Scott Redford ve Gary Leiser'in 2008 tarihli *"**Taşa Yazılan Zafer: Antalya İç Kale Surlarındaki Selçuklu Fetihnâmesi"*** adlı çalışması, Antalya surları konusunda tamamlayıcı önemli bir araştırmadır. Antalya'nın dışında, Alanya hakkında da S. Lloyd ve D. S. Rice'ın birlikte hazırladıkları, 1989 tarihli *"**Alanya ('Alā'iyya)"*** isimli kitap önemlidir. Bu çalışmada surlar, iç kale, kapılar ve kale yapıları dikkatlice incelenmiştir. Kale kapılarıyla ilgili olmasa da Z. Kenan Bilici'nin *"**Kalenin Gemileri: Alanya Kalesi'ndeki Gemi Graffitileri"*** adlı 2008 yılında basılan çalışması, Alanya Kalesi konusundaki diğer önemli bir araştırmadır.

Robert William Edwards'ın 1983 yılında Kaliforniya Üniversitesi'nde hazırladığı *"**The Fortification of Medieval Cilicia"*** isimli doktora tezi, Kilikya bölgesindeki Ortaçağ kalelerini ele alan önemli bir çalışmadır. Bu çalışmanın sonucunda, Kilikya bölgesine ait kaleler hakkında bazı temel özellikler belirlenmiştir. Bu araştırmanın kapılar hakkındaki sonuçları, bizim çalışmamız açısından önemli bir veri oluşturmaktadır.

Gürsoy Solmaz'ın, 2000 tarihli ***"Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri"*** adlı tezden kitap haline getirdiği çalışması, dipnotsuz ve tarihçe ağırlıklı bir çalışmadır. Celal Özdemir'in 2001 tarihinde basılan ***"Amasya Kalesi ve Kral Kaya Mezarları"*** isimli çalışması da tek kaleyi ve kale çevresini ele alan bir çalışmadır. Ertuğrul Danık'ın, 2002 yılında tamamladığı, ***"Tunceli Pertek Kalesi Röleve, Restitüsyon ve Restorasyon Projeleri (Raporu ve Çizimleri)"*** isimli araştırma raporu, çalışmamızda başvurduğumuz kaynaklardan biridir. Halet Çambel, Reha Günay ve Ayyüz (Toydemir) Sabuncu tarafından hazırlanıp, 2007 yılında basılan ***"Kumkale: Toros Eteklerinde Bir Haçlı Kalesi"*** adlı kitap, tek bir kaleyi kazı buluntularıyla, mimarisiyle ve tarihi geçmişiyle birlikte detaylı olarak ele alan önemli bir çalışmadır. Kale günümüzde Ceyhan'ın sularına gömülmüştür. Bu sebeple de yapılan bu çalışma, kaleyi detaylı olarak ve son kez belgeleyen bir araştırmadır. Tek bir kaleden hareketle bu tür detaylı araştırmaların yapılması, Anadolu kalelerinin tek bir mimari öğesini veya bölümünü ele alarak genel bir değerlendirme yapmaya çalışacak araştırmacılar için oldukça önemlidir. Benzer anlayışla ele alınmış daha fazla çalışmaya ihtiyaç bulunmaktadır.

Anadolu kaleleriyle ilgili çalışmalar genellikle tek yapı ölçeğindedir. Konuyla ilgili makaleler arasında Mahmut Akok'un ***"Kayseri Şehri Tarihi İç Kalesi"*** ve ***"Kastamonu Şehri Tarihi İç Kalesi"*** isimli makaleleri; Mustafa S. Akpolat'ın ***"Kilikya***

Bölgesinde Bir Ortaçağ Askeri Mimari Örneği: Feke Kalesi" ve ***"Haçlı Seferleri Sırasında Önem Kazanan Bir Ortaçağ Kalesi: Ravanda"*** ve ***"Gaziantep Kentinin Kalesi"*** isimli makaleleriyle ayrıca aynı konuyla ilgili Rifat Ergeç'in ***"Gaziantep Kalesi"*** **ve** ***"Gaziantep Kalesi ve Hamamı"*** isimli makaleleri; Ali Boran'ın ***"Anamur (Mamuriye) Kalesi, Kale Kitabesi ve İç Kale Camii"***; Ertuğrul Tanık'ın ***"Şebinkarahisar Kalesi"*** *ve* ***"Pertek Kalesi"*** adlı makaleleri; Halil Değertekin'in ***"Diyarbakır Surlarının Bugünkü Durumu"***, Yılmaz Önge'nin ***"Anamur-Mamuriye Kalesi"*** *ve* ***"Karaman Kalesi"***; Erdal Eser'in ***"Divriği Kalesi 2007"***, Robert W. Edwards'ın, ***"The Fortress of Şebin Karahisar (Koloneia)"*** isimli Şebinkarahisar Kalesi'yle ilgili makalesi; Haşim Karpuz'un ***"Erzurum ve Çevresindeki Bazı Selçuklu Kaleleri"*** isimli makalesiyle İ.Umut Kukaracı'yla A. Murat Aktemur'un ***"İspir ve Çevresinden Birkaç Ortaçağ Kalesi"*** adlı makalesi; Kilikya bölgesindeki kalelerle ilgili olarak J.G. Dunbar ile W.W. M. Boal'ın ***"The Castle of Vahga"*** isimli Feke Kalesi'yle makalesi, F. C. R. Robinson'un ve P.C. Hughes'ın ***"Lampron: Castle of Armenian Cilicia"*** isimli makalesi ve G.R.Youngs'un ***"Three Cilician Castles"*** adlı makalesi Kilikya kaleleri hakkında bilgiler veren önemli çalışmalardır. Bunlara ilaveten Seton Lloyd ile William Brice'ın ***"Harran"***, D. S. Rice'ın ***"Medieval Harran: Studies on Its Topography and Monuments, I"*** isimli Harran surları ve iç kalesi hakkındaki makalesi ve ayrıca Robert W. Edwards'ın Pontos bölgesindeki kaleleri konu ettiği ***"The Garrison Forts of the Pontos: A Case Fort he Diffusion of The Armenian Paradigm"*** isimli makalesi sayılabilir. Semavi Eyice'nin kaleme aldığı ***"Kale"*** isimli ansiklopedi maddesi de konuya oldukça geniş bir çerçeveden bakmakta ve kaleler konusunun genel bir özetini sunmaktadır.

K.A.C. Creswell'in 1952 tarihli ***"Fortification in Islam before A.D. 1250"*** isimli araştırması, Robin Fedden ve Jonh Thomson'un 1957 tarihli Haçlı kaleleri hakkındaki ***"Crusader Castles"*** isimli çalışması, Wolfgang Müller Wiener'in 1966 tarihli kutsal topraklardaki sur ve kaleler hakkındaki ***"Burgen der Kreuzritter im Heiligen Land: auf Zypern und in der Ägäis"*** isimli kitabı, F.E Winter'ın 1971 tarihli ***"Greek Fortifications"*** isimli Eski Yunan kaleleri hakkındaki araştırması, Hansgerd Hellenkemper'in, 1976 tarihli ***"Burgen Der Kreuzritterzeit In Der Grafschaft Edessa Und Im Konigreich Kleinarmenien"*** isimli kitabı ve A.W. Mcnicoll'un, 1997 tarihli ***"Hellenistic Fortifications from the Aegean to the Euphrates"*** adlı

Hellenistik dönem kaleleri hakkındaki çalışması, askeri mimari konusunda başvurulması gereken önemli yayınlardır. Bu yayınların bir kısmına tezin katalog bölümü yazılırken bir kısmına da değerlendirme bölümünde, konumuzun karşılaştırılması için başvurulmuştur.

H. Burcu Özgüven'in 1997 tarihli ***"Barut ve Tabya: Rönesans Mimarisi Bağlamında Fatih Sultan Mehmed Kaleleri"*** isimli doktora tezi, ateşli silahların kullanımı ile kale mimarisindeki değişiklileri ele alan bir çalışmadır. Ortaçağ'dan sonraki dönemde kale mimarisindeki değişiklikleri incelemesi nedeniyle bu çalışma tez çalışmamız için bazı açılardan tamamlayıcı olmaktadır.

Anadolu'daki kaleler hakkında çeşitli seyahatnamelerde önemli bilgiler yer almakla birlikte, ***Evliya Çelebi***, ***Katip Çelebi*** ve ***Piri Reis***'te Anadolu'nun iç kesimlerinde ve kıyılarında yer alan kalelere dair önemli bilgiler verilmiştir. Bu üç eser, yoğun olarak kaleler hakkında bilgi vermektedir. Bu sebeple de mutlaka gözden geçirilmesi gereken temel kaynaklardır.

Askeri mimari konusunu tamamlayan bir konu olarak, Ortaçağ savaş araç ve gereçleriyle kuşatma ve savunma teknik ve yöntemleri konusunda daha fazla bilimsel yayına ihtiyaç bulunmaktadır. Bu konudaki önemli araştırmalar arasında, Ahmet Nurullah Özdal'ın ***"Selçuklu Coğrafyasında Türklerin Savaş Sanatı (XI-XIV. yy.)"*** isimli yüksek lisans tezi, Muharrem Kesik'in ***"Türkiye Selçukluları'nda Savaş Geleneği Hile ve Taktikleri"***, Gürkan Engin'in ***"Antik Çağ'ın Savaş Makineleri"***, Ahmet Taşağıl'ın ***"İslam Öncesi Devirde Türk Ordusu"*** makaleleri, Konstantin Nossov'un ***"Ancient and Medieval Siege Weapons: A Fully Illustrated Guide to Siege Weapons and Tactics"*** isimli savaş araç ve gereçleriyle tekniklerini Ortaçağ dönemi sonuna kadar ele alan kitabı, Özgür Develi'nin ***"Antik Çağda Kuşatmalar"*** isimli araştırması, kale mimarisiyle ilgilenen araştırmacılar için önemli çalışmalardır.

Tüm bu özetlenen çalışmalar arasında, Ortaçağ dönemine ait Anadolu kalelerinin kapılarını topluca ele alan bir çalışma bulunmamaktadır.

4. Terminoloji

Kale kelimesi güvenlik amacıyla inşa edilmiş tahkimat için kullanılan genel bir ifadedir. Osmanlı öncesi döneme ait Anadolu askeri mimarlık örnekleri incelenirken,

tanımlamalarda bazı özel terimlere başvurulmuştur. Çoğu zaman bu terimlerin (iç kale, kale, sur, hisar, ahmedek/ehmedek v.b.) kullanımı ve tanımıyla ilgili anlam karmaşaları yaşanmaktadır. Konuyla ilgili çalışmalar çoğaldıkça, *"askeri mimari terminolojisinin"* daha fazla konuşulur ve tartışılır hale geleceği ve bu soruna daha net çözümler getirileceği muhakkaktır.

Bu başlık altında, tez metninde geçen ve Ortaçağ askeri mimarisine özgü terimler ele alınmış ve bu terimlere açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca tezin sonuna aranan terimin rahatlıkla bulunabilmesi için alfabetik bir askeri mimari terimler sözlüğü eklenmiştir. Buna ilaveten tezde geçen terimlerin üzerinde gösterildiği örnek bir çizim hazırlanmıştır **(Çiz. 2)**.

Koruyucu amaçlı inşa edilen yapılara genel olarak ***"tahkimat"*** ve ***"istihkâm"*** adları verilmektedir. Askeri mimariyle ilgili tanımlarda sıklıkla kullanılan ve oldukça geniş bir anlam içeren bu iki kelimenin dışında, bu tip yapılar ve bu mimariye özgü öğeler için kullanılan çeşitli terimler söz konusudur. Bu başlık altında bunlara dair açıklamalar yapılmıştır.

Askeri mimari için en sık kullanılan terimlerden biri kale kelimesidir. Bu kelime Arapça'daki ***"kal'a"*** kelimesinden gelmektedir. Bu kelime dağ veya tepe üstüne inşa edilmiş, müstahkem yapı anlamındadır. Bu kelimenin Farsçası ***"kalat"***tır. İran ve Afganistan'da da bu kelimeye ***"kelat"*** veya ***"kilat"*** biçimlerinde rastlamaktayız. Bunlarda dağ üstünde bulunan kale ya da köy manasındadır. ***"hısn"*** kelimesi de kale kelimesiyle aynı anlamı vermektedir. Aynı anlama gelen kelimeye Fr.da ***"forteresse, château fort"***; Alm.da ***"burg, festung, fort"***; İng.de ***"fortress, castle"*** şeklinde rastlamaktayız. Kale kelimesinin tanımını biraz detaylandırırsak bir geçidi, stratejik bir yer ya da bölgeyi ve orada yaşayanları korumak ve gerekli askeri gücü barındırmak amacıyla yapılmış yüksek ve kalın duvarlı, burçlu, mazgallı yapıdır, şeklinde ifade edebiliriz. Kale bu tanımıyla sınırlı bir alanı çevreleyen hisardan ve geniş bir yerleşme birimini çevreleyen surdan ayrılmaktadır (Ödekan, 1997: 932).

Semavi Eyice ***"hisar"*** kelimesini bir mesken olarak düşünülmüş, tahkim edilmiş tek bir kitle halindeki yapıdır, şeklinde tanımlamıştır. Hisar kelimesinin Batı dillerindeki karşılığı

olarak da şato kelimesinden bahsetmiştir. Fr.da ***"château fort"***, Alm.da ***"burg"*** ve İng. de ***"castle"*** bu kelimeye karşılık gelmektedir (Eyice, 1974: 137).

Bir başka tahkimat biçimi olan ***"palanka"***, İtalyanca ***"palanca"*** teriminin Türkçeleşmiş şeklidir. Palanka bir askeri birliği barındırabilecek büyüklükte, çevresi ağaç kütüklerle çevrilerek meydana getirilmiş bir istihkâmdır. Bu istihkâm biçimi Roma ve Osmanlı dönemlerinde tercih edilmiş ve kullanılmıştır. 19. yüzyılda dahi bu uygulamanın devam ettiğine şahit olmaktayız. Amerikan ordusu palanka tipi istihkâm modelini 19. yüzyılda sıklıkla kullanmıştır (Ödekan, 1997: 932; Eyice, 1974: 137-138)

"Huruç" kelimesinin anlamı çıkıştır. Gerektiğinde düşmanı arkadan çevirerek darbe indirmek veya dışarıya haberci gönderebilmek için kullanılan ufak boyutlu ***"huruç (çıkış) kapılarına"*** ve ***"uğrun kapılarına"*** Ortaçağ kalelerinde sıklıkla rastlamaktayız (Ödekan, 1997: 932). Bu tip kapılar şehrin ana yollarına değil genellikle bir vadiye veya patikaya yani gözlerden uzak bir noktaya çıkışı sağlamaktadır. Fr.'da bu tip kapılara ***"poterne de secours"***, Al.'da ***"schlüpftüre"*** ve İng.'de ***"sally port"*** adı verilmektedir. Kalelerde anıtsal kapıların dışında gizli geçit şeklinde, kayadan oyma veya kârgir malzemeden inşa edilen metrelerce uzunlukta koridorlar bulunmaktadır. Bunlara ***"potern"*** adı verilmektedir. İlk örneklerine Hitit yerleşimlerinde rastladığımız bu tip geçitler, Fr.'da ***"poterne"*** ve İng.'de ***"postern"*** şeklinde adlandırılmıştır.

Kalelerin sınırlarını belirleyen kalın duvarlarını tanımlarken ***"sur, baru ve beden"*** kelimeleri kullanılmaktadır. Kale duvarlarına Fr. ***"enceinte"*** ve Al. ***"festungsmauer"*** denilmektedir. Bazı örneklerde asıl sur önüne (dışına) ikinci ve alçak bir duvar daha örülmektedir. Bu duvara ise ***"dış sur"*** *ve* ***"ön sur"*** gibi isimler verilmektedir. Fr. da ***"enceinte, rampart, murailleˮ***, Al.'da ***"mauer"*** ve İng.'de ***"walls"*** aynı zamanda beden anlamına gelmektedir. Sur, bir şehir veya kasaba hatta bir eyaleti (limes) korumak üzere bir yerin etrafını çeviren, genellikle kuleli tahkimat duvarı adı olarak tanımlanabilir. Fr. ***"murailles"***, Al. ***"land"*** veya ***"stadtmauern remparts"*** ve İng. ***"fortification"*** veya ***"city walls"*** kelimeleri bu anlamı vermektedir (Eyice, 1974: 137).

Kale düşmanın eline geçtiği zaman son savunmayı yapabilmek için sığınılan yüksek ve kapalı kısmın önceleri ***"ahmedek"*** veya ***"ehmedek"*** daha sonraları ise ***"iç kale"*** olarak isimlendirildiği ifade edilmektedir (Eyice, 1974: 139). İng.'de iç kale anlamında

"citadel", Fr.'da ***"citadelle"*** ve Al.'da ***"zitadelle"*** kelimeleri kullanılmaktadır. Ahmedek'le ilgili bu tanıma karşılık aslında ahmedek/ehmedek denilen ve Ortaçağ'a ait dönem kaynaklarında rastlanan bu terimin kaleler için kullanıldığı kesin ise de tam olarak anlamı belirsizdir. Konya ve Alanya Kaleleri'nde bu adı taşıyan bir birimin bulunduğu bilinmektedir. Özellikle de Alanya Kalesi'nin ahmedek birimi oldukça iyi durumdadır.

Roma devrinde sınırların içerisinde kalan topraklarda kalelere gerek olmamış, bunun yerine sadece sınırlara yakın veya barbar akınlarının tehdit ettiği bölgelerde garnizonları barındırmak için ahşaptan veya kârgir malzemeden ***"castrum"*** adı verilen kaleler inşa edilmiştir. Özellikle de K. Afrika, İngiltere, Fransa ve Almanya'da, ayrıca Mezopotamya bölgesinde daha çok İran'dan gelebilecek tehlikelere karşı kare veya dikdörtgen planlı bir sahayı çevreleyen, kulelerle tahkim edilmiş castrumlar inşa edilmiştir.

Sur veya kale duvarlarını güçlendirmek ve savunmasını kolaylaştırmak için belirli aralıklarla kullanılan kulelere ***"burç"*** adı verilmektedir. Bu kelime yerine İng.'de ***"tower"***, Fr.'da ***"tour"***, Al.'da ise ***"turm"*** kelimeleri kullanılmaktadır. Ayrıca Rumca'dan alınan ***"purgos"*** terimi de aynı anlama gelecek şekilde Türkçe'de kullanılmıştır. Kalenin kulelerinden biri hepsinden daha yüksek ve kuvvetli olabilir. Bu kuleye ise ***"başkule, erk ve balahisar"*** gibi isimler verilmektedir. Fr.'da bunun karşılığı ***"donjon"*** ve İng. de ***"dongeon"***dur. Kalenin ilerisinde, uzak bir mesafeye görüş imkanı veren ***"tarassut (gözetleme) kuleleri"*** de kalelerde karşılaşılan bir başka kule tipidir. Bu tip kulelere Fr.' da ***"tour de guet"***, Al.'da ***"wacht-turm"***, İng.'de ise ***"watch tower"*** adı verilmektedir.

Duvarların iç kısımlarında ***"kazamat"*** adı verilen kemerli gözler ve nişler bulunabilir. Bu gözlere Fr. ***"casemate"*** veya İt.'da ***"casamatta"*** adı verilmektedir. Kale duvarlarının üstü, savunanların her yere yetişebilmelerini sağlama amacıyla düz ve dar bir yol şeklinde yapılırdı. Bu yola ***"seğirdim yeri/yolu"*** veya ***"devriye yolu"*** adı verilir. Seğirdim yeri/yolu anlamında Fr.'da ***"chemin de ronde"***, Al.'da ***"wehrgang, rondedgaang"*** ve İng.'de ***"walk-walk*** *ve* ***allure"*** kelimeleri kullanılmaktadır. Duvar üstlerinde, ***"barbata"*** veya ***"baru kalkanı"*** denilen mazgallı bir korkuluk yer almaktadır.

Kale duvarlarının dışında kazılan, kaleyi çepeçevre dolanan içi su dolu veya kuru çukura ***"hendek"*** adı verilmektedir. Ortaçağ'a ait kalelerin dağlık noktalarda yer alan örneklerinin dışında kalan kalelerde hendeğe sıklıkla başvurulmuştur. Hendek

çukurlarında farklı kesit şemaları uygulanmıştır. Hendeğe Fr.'da ***"douve fossé"***, Al.'da ***"graben"***, İng.'de ***"ditch"*** adı verilmektedir.

Ortaçağ'a ait kalelerin duvarlarının üst bölgelerinde ve özellikle kale kapılarında, ***"senkendaz"*** ya da ***"küluhendaz"*** adı verilen hem işlevsel hem de dekoratif görünüme sahip öğeler sıklıkla görülmektedir. Farsça bir kelime olan senkendaz, taş anlamına gelen senk ve atan, atıcı anlamına gelen endaz kelimelerinden meydana gelmektedir. Bu kelimenin karşılığı İng.'de ***"machicolation"***, Alm.'da ***"maschikulis"*** ve Fr.'da ***"mâchicoulis"***tir. Tüm bu kelimeler, alt bölümlerindeki deliklerden taş, kızgın yağ, kaynar su v.b. atılarak duvar diplerinin korunduğu ahşap ya da taş çıkmalar anlamına gelmektedir. Ateşli silahların bilinmediği Ortaçağ dönemi askeri mimarisinde, şekilleri değişen farklı tipte senkendaz örneklerine kalelerde sıklıkla rastlamaktayız. Tez metninde senkendaz kelimesi tercih edilmiş ve kullanılmıştır.

Kale kapıları savunma açısından kalenin önemle üzerinde durulması gereken bir bölümüdür. İndirilip kaldırılabilen köprüler, açılan kapı kanatlarının önüne inen ikinci bir kapı yani ***"hisarpeçe"*** denen ve özellikle kapıyı koruyan kule, güvenliği arttırmak amacıyla başvurulmuş bir uygulamadır. Bu kuleye Fr. ***"barbacane"***, Al. ***"Barbigan"*** ve İng. ***"Barbican"*** adı verilmektedir. Bazı kalelerde dışarıda alçak koruyucu bir duvar daha vardır ki bu duvara da ***"hisarpeçe"*** adı verilmektedir. Bu tip hisarpeçeler içinse Fr. ***"avant-mur, barriére, enceinte extérieure"***, Al. ***"zwingemauer"*** ve İng. ***"outer curtain, outer wall"*** adı verilmektedir.

Ortaçağ kale kapılarında sabit köprülerden ziyade genelde hareketli köprüler tercih edilmiştir. Osmanlıca metinlerde bu tip köprüler ***"cisr-i müteharrik"*** şeklinde geçmektedir. Ahşap olan bu köprü, zincirlere bağlı olarak hendeğin karşı tarafına iner ve gerektiğinde yukarı kaldırılarak, kaleye dışarıdan giriş-çıkış imkânı ortadan kaldırılırdı. Bu tip köprülere Fr.'da ***"pont-levis"***, Al.'da ***"zugbrücke, fallbrücke, aufziehbrücke"*** ve İng.'de ***"drawbridge"*** adı verilmektedir.

Ortaçağ dönemine ait kalelerin kapılarında birdenbire beliren bir tehlike karşısında kapı kanatlarını kapatmaya veya iner kalkar köprüyü kaldırmaya vakit bulunamadığında, acele bir şekilde geçit imkânını yok etmek için, yukarıdan giyotin şeklinde inen ağır, kafesli kapılar da yapılmıştır. ***"Dikenli parmaklık"*** veya ***"asma kapı"*** denilen bu manivelâlar,

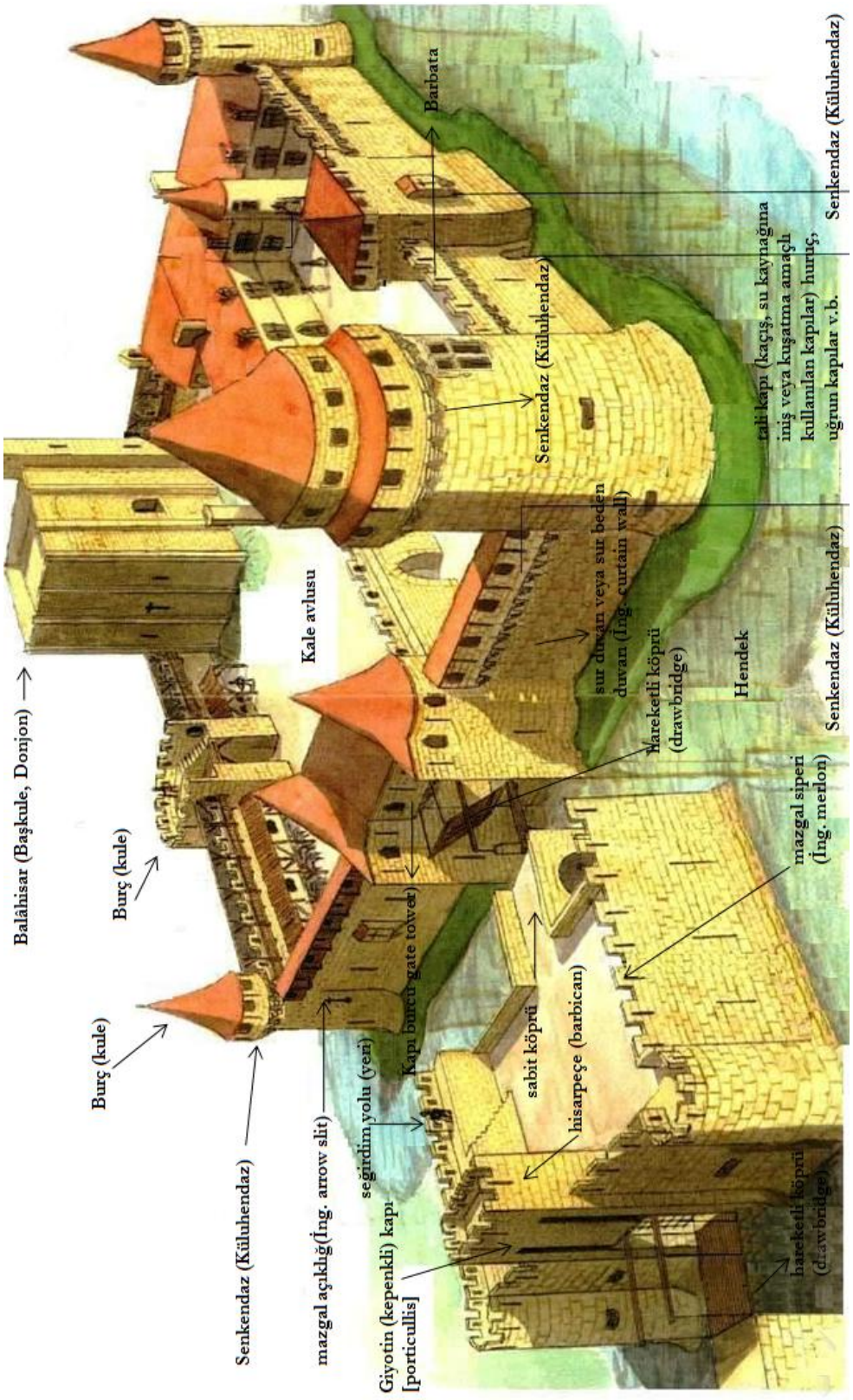
iki yan duvardaki yivler içinde işler ve özel bir mekanizma ile kaldırılırdı. Fr.'da bu tip kapı örtü biçimlerine ***"herse"***, Al.'da ***"fallgatter"***, İng.' de ise ***"porticullis"*** ve ***"herse"*** adı verilmekteydi.

Kalelerin bazılarında arazi durumu gerektirdiğinde bedenlerin eteklerine ve diplerine yaklaşmayı önlemek için meyilli olarak şekillendirilmiştir. Buna Türkçe'de ***"şev"*** veya ***"şiv"***, Fr.'da ***"talus"***, Al.'da ***"mauerböschung"*** ve İng.'de ise ***"batter"*** denilmektedir.

Duvarların en üst kesimini teşkil eden, araları açıklıklı, dişler halindeki ve ortalama bir insan boyu kadar yükseklikteki kısım ***"siper"***, ***"mazgal siperi"*** ve ***"barbata"*** adıyla bilinmektedir. Fr.'da ve İng.'de ***"parapet"*** ve Al.'da ise ***"brustwehr"*** bu anlama gelmektedir. Açıklıklar ***"mazgal"*** olarak adlandırılmakta, bunların aralarında dişler halinde kapalı kısımlar sıralanmaktadır. Bu kısımlara da Fr. ***"crénelage"***, Al. ***"zinnenkranz"*** ve İng. ***"battlement"*** adı verilmektedir. Siper teşkil eden bu kapalı diş halindeki kısımların biçimleri dönemlere ve coğrafyalara göre değişmektedir. Buna Fr.' da ve İng.'de ***"merlon, créneau"***, Al.'da ise ***"zinnenzahn"*** denilmektedir.

Kalenin çeşitli yerlerinde ok atabilmek için planlanmış pencereler bulunmaktadır. Bunlar ***"ok mazgalı"*** olarak bilinmektedir. Fr.'da ***"meurtriére"***, Al.'da ***"schiesscharte"*** ve İng.'de ***"arrow slite"*** buna karşılık gelmektedir.

Tez çalışmasının ilk bölümünde, Ortaçağ sonuna kadar savaş sanatına değinilmiştir. Bu başlık altında, dönemin savunma ve kuşatma teknikleriyle araç ve gereçleri incelenmiştir. Konuyla ilgili terimlere dair bilgi ilgili başlık altında detaylı açıklamalarda bulunulduğundan, bu başlık altında terimler tekrar ele alınmamıştır.

Çiz. 2: Ortaçağ kalelerindeki mimari öğeleri ve birimleri gösteren örnek çizim (http://www.castles.org sitesinden alınan çizimden düzeltilerek, Sevgi PARLAK 20

1. ORTAÇAĞ SONUNA KADAR SAVAŞ SANATI ve KALE MİMARİSİ

1. 1. Ortaçağ Sonuna Kadar Savaş Sanatı: Savunma ve Kuşatma Teknikleri ile Araç ve Gereçleri

Ortaçağ'daki savaşlarda kullanılan savunma ve kuşatma aletleri, İlkçağ'dan beri süregelen uygulamaların geliştirilmesi ile ortaya çıkmıştır. Bu sebeple kullanılan savaş aletlerinin ilk örneklerinin bir kısmı Ortaçağ'dan önce de bilinmekteydi. Savunma ve kuşatma yöntemlerinin, savaş araç ve gereçlerinin kale mimarisi açısından önemi, mimariyle olan bağından kaynaklanmaktadır. Bir başka ifadeyle bu yöntemlerle araç-gereçlerin gelişimi, mimarinin de gelişerek bu duruma cevap verme zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Ortaçağ askeri mimarisinin coğrafyalara ve medeniyetlere göre farklılık göstermekle birlikte, kuşatma ve savunma tekniklerinde ve aletlerindeki ilerlemeyle ilişkili olarak ayrıca yüzyıllara göre de bir gelişim sergilediği anlaşılmaktadır. Savunma ve kuşatma teknikleriyle araç ve gereçlerini tanımak, dönemin kale mimarisini anlamak açısından önem arzettiğinden, bu başlık altında genel bir ifadeyle savaş sanatı ele alınmıştır.

Kuşatma ve savunma makineleriyle araç ve gereçlerin gelişimi ve kullanımı orduların ihtiyacına ve savaş taktiklerindeki ilerlemelere göre zaman içinde şekillenmiştir. Bunların ilk örneklerine Mezopotamya devletlerinin ordularında rastlamaktayız. Ancak mühendislik açısından gelişmiş örnekler genellikle Yunanlılara atfedilmektedir. Romalılar da bu temel bilgileri kullanarak daha da gelişmiş araç-gereçler ve makineler yapmışlardır (Ergin, 2008: 1).

Metal aksamı dışında, ana gövdelerin ahşap malzemeden yapılmış olması sebebiyle kuşatma ve savunma aletlerine ait kazı buluntuları oldukça azdır. Gerek bu konudaki gerekse de kuşatma ve savunma yöntemleri hakkındaki yetersiz bilgiler, dönem yazarlarının verdiği bilgilerden tamamlanmaya çalışılmıştır. Özellikle Antik Çağ için bilgi veren en önemli kaynaklar, M.Ö. 200 civarında, dokuz kitaptan oluşan teknik bir eser kaleme alan Byzantion'lu Philon, M.Ö. 1. yüzyılda yaşamış olan Romalı mimar ve askeri

mühendis Vitruvius ve M.S. 1.yüzyıl civarında kitabını yazan İskenderiyeli Heron'un (Makineci Heron) bıraktığı eserlerdir (Ergin, 2008: 1-2).

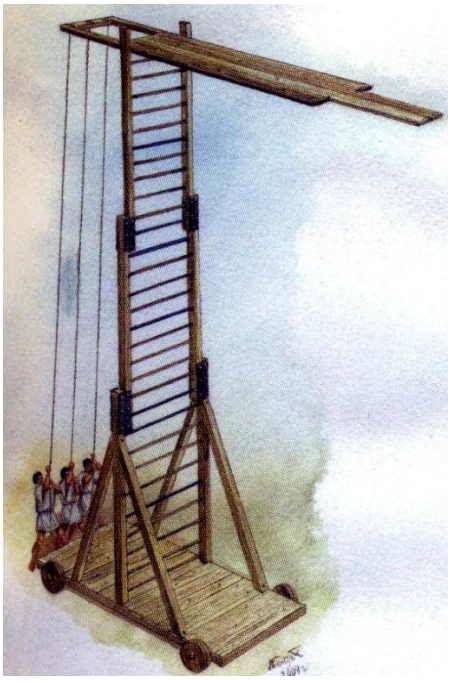
Antik dönem Yunan kaynaklarında, kuşatma makinelerinin ilk kez Atinalı devlet adamı Perikles tarafından Samos'a karşı kullanıldığı aktarılmaktadır. Kuşatma taktiklerinin ve makinelerinin gelişmesinde ise Makedonya Kralı II. Philippos ve oğlu Büyük İskender'in önemli rolü olmuştur. Büyük İskender'le birlikte kuşatma taktikleri başlı başına bir uzmanlığa dönüşmüştür. Özellikle bu taktikler, Pers ülkesinin fethinde ciddi faydalar sağlamıştır. Asıl büyük gelişmeler ise Büyük İskender'in ölümünden sonra gerçekleşmiştir. Büyük İskender'in ardından onun generalleri imparatorluk topraklarından pay alabilmek için birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Bu sebeple de Hellenistik dönem, sürekli savaşların yaşandığı bir dönemdir (Ergin, 2008: 2-4). Bunun sonucunda da yeni kuşatma ve savunma teknikleri ortaya çıkmış, ayrıca savaş araç-gereçleri ile makinelerde teknolojik gelişmeler meydana gelmiştir.

M.Ö. 4.-3. yüzyıllarda hemen hemen tüm şehirler surlarla çevrilmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde İtalya'da kullanılan kuşatma yöntemleri, Yunanistan'da kullanılanlardan pek farklı değildir. *"Abluka altına alma, toprak tepelerle çevirme, şaşırtma, ablukayla zayıflatılan düşmana merdivenler, şahmerdanlar ve toprak rampalar kullanarak saldırma"*, en çok denenen yöntemler olmuştur. M.Ö. 3. yüzyıldan itibaren de Romalılar, Hellenistik kuşatma taktiklerini ve savaş makinelerini kendilerine adapte etmeyi başarmışlardır (Ergin, 2008: 2-4).

Antik Çağ'a ait kuşatma araç ve gereçlerini iki gruba ayırarak ele almak mümkündür. Birinci grupta *"şahmerdan, kuşatma kuleleri, taşınabilir siperler, sürgülü merdivenler ve asker taşıyan vinçler"* gibi doğrudan surları aşmaya yönelik yapılmış, büyük mekanik araçlar yer almaktadır. İkinci gruptakiler, gelişmiş *"ok ve taş fırlatıcılar, mancınık da dâhil olmak üzere burma veya germe kuvvetiyle çalışan makinelerdir"*. İlk grupta yer alan makinelerin geçmişleri daha eskilere dayanmaktadır. Yunanlılar bunlarda bazı yenilikler yapmışlardır. İçeriden bir bocurgatla ilerleyen kuleler ya da vinçler, bu yeniliğe dair en iyi örnektirler (Ergin, 2008: 5).

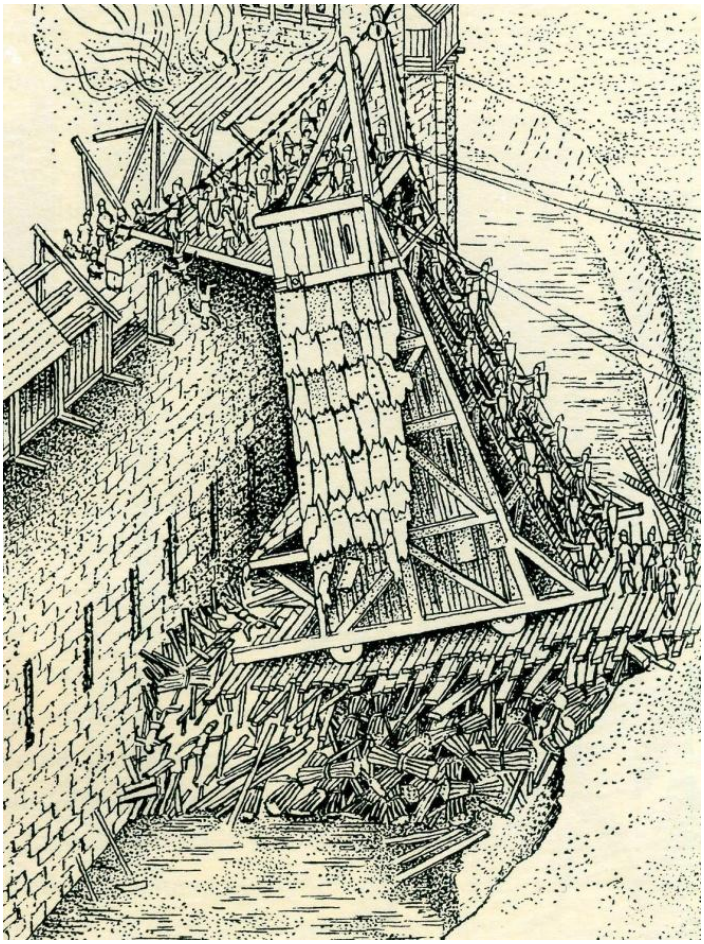
Bir şehir kuşatılacağı zaman yapılması gereken ilk iş, kuşatılacak kaleye yakın ama kalenin atış menzilinden uzak, güvenli bir mesafe ve stratejik bir noktada kamp yapılmasıdır. Bundan sonra gelen ilk iş, kuşatma aletlerinin yapılmasıdır. Bir kaleyi kuşatmaya gidenler aşağıda değineceğimiz pek çok savaş aletini, kendilerini yavaşlatacağı gerekçesiyle yanlarında götürmemekte ve genelde ormandan kestikleri odunlarla kuşatmadan hemen önce inşa etmekteydiler. Özellikle çok katlı tekerlekli kuşatma kulelerini, düz olmayan uzun bir yolda yürütmek oldukça sıkıntılıdır. Örneğin Büyük İskender, M.Ö. 332'de, Tir şehri kuşatmasında mancınık yapımı için gerekli odunları yakındaki Libanos Dağları'ından elde etmiş ve mancınığı hemen oracıkta inşa ettirmiştir (Develi, 2009: 212).

İlk gruptakilerden en basit alet, *sürgülü merdivenlerdir* **(Çiz. 3)**. Birbirine demir sürgüler ile tutturulmuş, her biri yaklaşık 3.5. m. yüksekliğindeki bu tip merdivenler, tekerlekli bir platform üzerinde hareket ettirilir, surlara yaklaştığında merdivenler yukarı doğru sürülerek yükseltilir, en üstteki merdiven de ileri doğru atılabilen bir kalas yer alırdı. Gelişmiş tiplerinde, aşağıdan yukarıya içi kaynar su veya kızgın yağ dolu olan kovalar çıkarken, bir çeşit çıkrık sistemi kullanılırdı. Üstteki asker ise bu kovaları düşmanın üzerine boşaltmaktaydı (Ergin, 2008: 5).

Çiz. 3: Sürgülü merdiven (Nossov, 2006: s. 146-147, pl. 1)

Tekerlekli kuşatma kuleleri en fazla kullanılan âletlerden bir diğeridir **(Çiz. 4)**. Hellenistik döneme gelindiğinde devasal boyutlarda yapılmış olan bu tip kulelere sıkça başvurulmuştur. Örneğin Rodos kuşatmasında, 41 m. yüksekliğe sahip bir kuşatma kulesi kullanılmıştır. Kulenin yanmasını engellemek ve dayanıklılığını arttırmak amacıyla metal levhalarla ve deriyle kaplanmıştır. Kuleler, mancınıklardan atılan, 16.5 kg. ağırlığa kadar ulaşan güllelere karşı dayanıklıydılar. Kulenin içi dokuz katlıydı ve 3400 askeri aynı anda taşıyabilmekteydi (Ergin, 2008: 5). Kuleler surlara yaklaştırıldığında, üst kısmından bir kalas surlara bir köprü gibi uzatılır ve kuledeki askerler böylece kalenin içine geçiş yaparlardı. Ortaçağ'da bu tip tekerlekli kuşatma kuleleri hem Müslümanlar hem de Batılı ülkeler tarafından sıkça kullanılmıştır **(Çiz. 5)**.

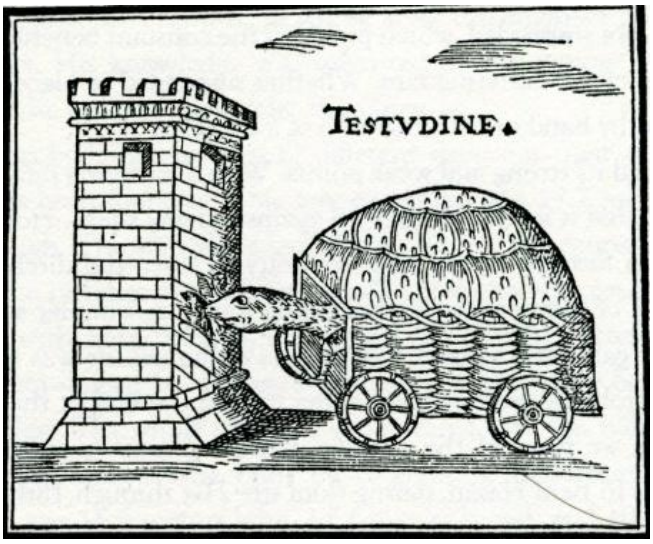

Çiz. 4: Tekerlekli kuşatma kulesinin kullanımını gösteren bir çizim (Demirkent, 2004b: 256)

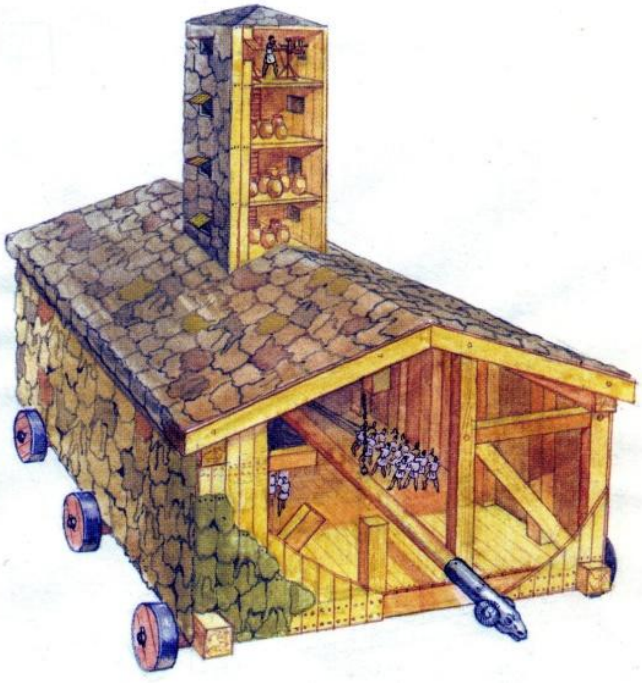

Çiz. 5: Haçlıların bir kaleye tekerlekli kuşatma kulelerini kullanarak saldırmasını bir minyatür (Demirkent, 2004b: 36)

Kapıları kırmak amacıyla kullanılan, basit bir savaş aleti olan tekerleksiz *koçbaşlarının* varlığı oldukça erken tarihlere kadar gitmektedir. Çinlilerin bu aleti kullandıkları hakkında bilgi veren en erken tarihli kaynak, Konfüçyus (M.Ö. 551-479) tarafından kaleme alınan, üç yüz beş adet şiirden meydana gelen derlemedir. Derlemede, bu savaş aletinden *"zhuang"* adıyla bahsedilmiştir (Develi, 2009: 226). Koçbaşlarına eski Yunanlılar *"krios"* adını vermişlerdir. Romalılar, koçbaşlarını yapmayı Yunanlılardan öğrenmişlerdir. Romalılar ise koçbaşları için *"aries"* adını kullanmışlardır (Develi, 2009: 226). Geçmişi çok erken tarihlere inen "*şahmerdanlar"*, tekerlekli ve uzun kapalı platformlar üzerinde hareket ettirilmekteydiler. Vitruvius bu aletin Kartacalıların icadı olduğunu ileri sürmüştür **(Çiz. 6)**. Vitruvius'a göre şahmerdanları tekerlekli bir platform üzerine yerleştiren Khalkedon'lu Geras'tı. Geras bu icadına *"koçbaşı kaplumbağası"* adını vermişti. Bu alet normal koçbaşlarının tekerlekli bir şekliydi **(Çiz. 7)**, (Vitruvius, 2005: 223-224; Ergin, 2008: 6).

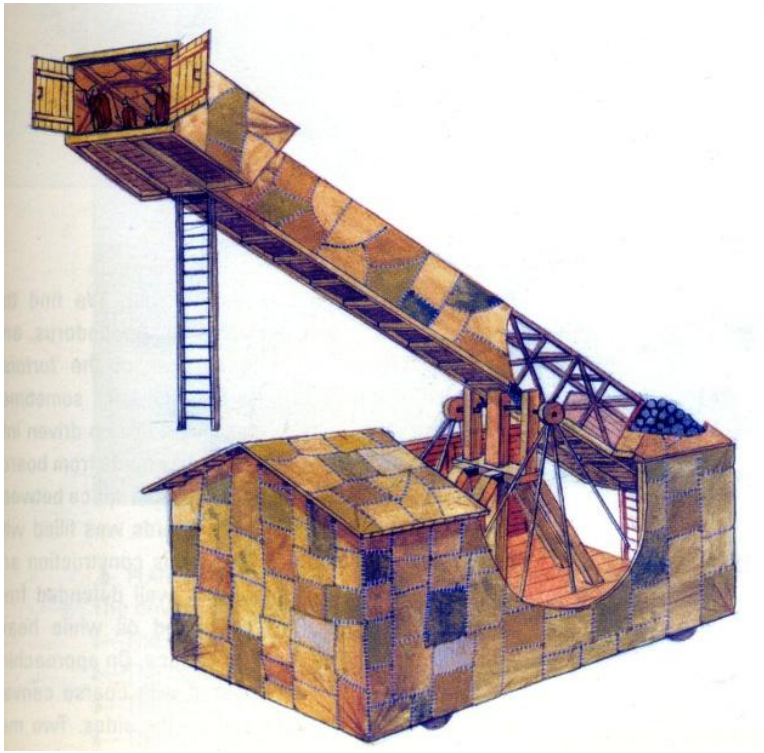
Çiz. 6: Koçbaşı kaplumbağasını gösteren bir çizim (Nossov, 2006: 89)

Çiz. 7: Gelişmiş bir koçbaşı kaplumbağası modeli (Nossov, 2006: s. 146-147, pl. 11)

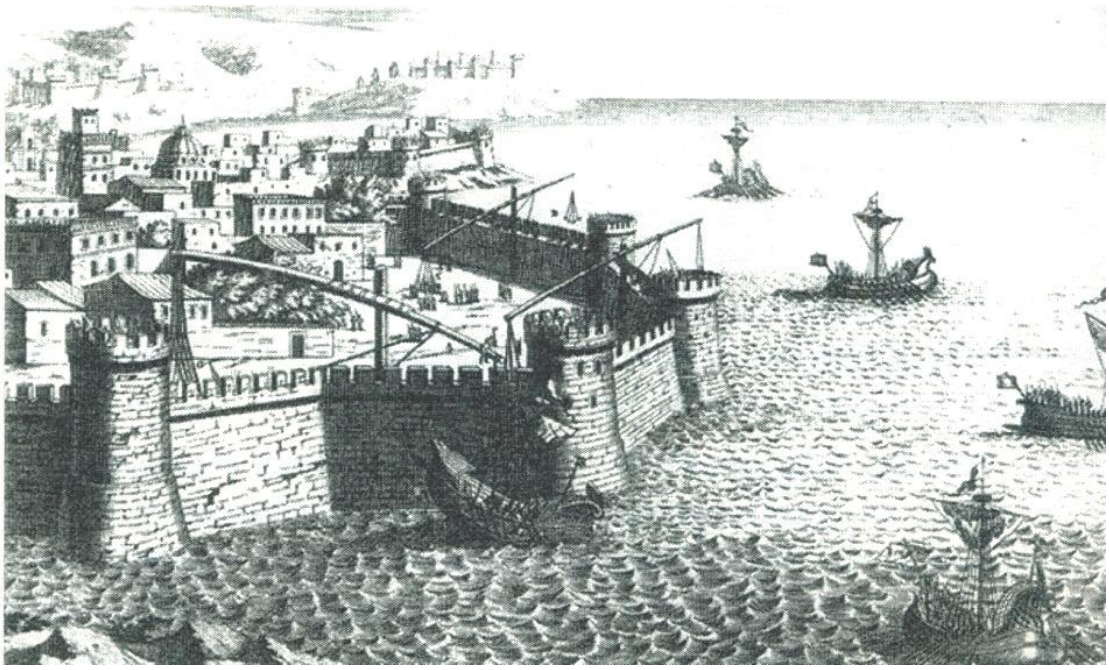
"Sambuca" adı verilen tekerlekli vinçler, şahmerdanlar gibi kapalı ve tekerlekli platform üzerine yerleştirilmiş bir savaş aracıdır **(Çiz. 8)**. Vincin üzerindeki kapalı koridora askerler girmekte ve surlara yaklaşıldığında, koridorun ucundaki kapı açılarak veya hemen altındaki merdiven aşağı sarkıtılarak, askerlerin surların arkasına indirilmesi

sağlanmaktaydı. Koridor yaklaşık 18 m. uzunluğundaydı ve aletin havada kalabilmesi için arkasına 2.5 tonluk bir taş veya kurşun ağırlık asılmaktaydı. Bu alet, savaş gemilerinin güvertesine monte edilerek de kullanılmıştır. Bu tarz bir kullanımda ise gemiler surlara yaklaştığında, askerler vincin ucundaki kapalı platformdan burçlara atlamaktaydılar (Ergin, 2008: 6).

Çiz. 8: Sambuca adı verilen tekerlekli vinç (Nossov, 2006: s. 146-147, pl. 20)

Ünlü bilgin Arşimet de bazı savunma aletleri icat etmiştir. Koruyucu siperler altında gemilerden surlara yaklaşanları geri püskürtmek amacıyla burçların üzerinden büyük taşlar bırakan vinçler inşa etmiştir. Bu aletin dışında, denizden yapılan saldırılarda gemilere karşı bir "*yakalama kancası (Arşimet pençesi)*" tasarlamıştır **(Çiz. 9)**. Ahşap bir vince monte edilmiş zincirin ucuna asılı demir bir yakalama kancası gemiye atılıyordu. Kanca pruvayı sağlam bir şekilde yakaladığı esnada, makinenin manivelası sabitleniyor ve ardından makara gevşetilerek kanca yukarı doğru çekiliyordu. Birden suya gömülen gemi ya alabora oluyor ya da su almaya başlıyordu (Ergin, 2008: 7).

Çiz. 9: Romalıların Sirakuza kuşatmasın canlandıran bir çizimde *Arşimet pençesi* ile gemilerin batırılmaya çalışılması (Develi, 2009: 145)

İkinci grupta yer alan, ok ve taş mancınıklarının büyük ölçüde Yunan mühendislerin eseri olduğu ileri sürülmektedir. Ok mancınığının ilk kez Syrakusai Tiranı I. Dionysios'un mühendisleri tarafından, Kartaca'ya karşı yürütülen savaşta kullanılmak üzere, M.Ö. 399'da icat edildiği aktarılmaktadır (Ergin, 2008: 7).

Bu gruba giren ve Ortaçağ yaylarına benzeyen "*gastraphetes*" tek kişi tarafından kullanılabilen bir silahtır. Sıradan yaydan uzun değildir fakat daha serttir. Bu sebeple de oku fırlatan alete "*karından atan"* adı verilmiştir. Aslında yayın (tatar yayı) ilk olarak Çinliler tarafından Çi (Qi) ve Vei (Wei) eyaletleri arasında yapılmış olan Ma-Ling Savaşı'nda, M.Ö. 341'de kullanıldığı tahmin edilmektedir (Develi, 2009: 228; Ergin, 2008: 8). Ok fırlatan bu aletin, normal oklardan en önemli temel farkı, menzilinin biraz daha uzun (200-250 m. civarı) olmasıdır. Ayrıca daha seri ve zırh delebilecek güçte atış yapabilmektedir. Bunun gelişmiş bir örneği "*oksybeles"*tir. Daha uzak menzillere çok daha sert bir şekilde ok atabilmektedir. Bu tip aletler zamanla iyice geliştirilmiştir. "*Kalkan delen"* (*catapelles*: Yun. *Cata*: delmek, *pelta:* kalkandan adını almaktadır) bu aletlerden birinin adıdır (Ergin, 2008: 8). Çinliler tarafından geliştirilmiş "*lian nu"*, aynı anda birden

fazla ok fırlatabilen bir tatar yayıdır ve M.Ö. 120 yılından kalan belgelerde, bu aletin tekerleklerle taşınan bir çeşitinin olduğundan bahsedilmektedir (Develi, 2009: 229).

"Nmhbolos" veya Romalıların taktığı isimle "*ballista",* burgulu düzenekle çalışan fakat ok yanında gülle de fırlatan makinelere verilen bir isimdir **(Çiz. 10)**. Bunlar ilk kez Büyük İskender tarafından M.Ö. 334'te, Halikarnassos'un kuşatılmasında, iki yıl sonra da Tyros kuşatmasında, surların tahribinde kullanılmıştır. Romalılar bunların daha ufak boyutlu olanlarına "*scorpio"* adını vermişlerdir (Ergin, 2008: 8; Develi, 2009: 229).

Çiz. 10: Ballista'nın rekonstrüksiyonu (Nossov, 2006: s. 146-147, pl. 31)

M.S.100 civarında, Romalılar scorpioyu geliştirerek "*kheiroballista"* veya "*manuballista"* adı verilen el mancınığını yapmışlardır. Bir diğer önemli savaş aleti, İskenderiyeli Dionysios tarafından M.Ö. 3. yüzyılın ortalarında icat edilmiş otomatik ok fırlatıcısıdır. Bu tip ok fırlatma makineleri, tıpkı makineli tüfek gibi ardı ardına ok atabilmektedir. Bu alet, kale kapıları gibi önemli noktalara sabitlenmekte, düşmanın hedef olmaktan kurtulmak için koşmak yerine sürünerek dikkatlice ilerlemesine yani yavaşlamasına sebep olmaktadır (Ergin, 2008: 11-12).

Kuşatma aletlerindeki gelişmeler kale mimarisinde değişikliklere neden olmuştur. Byzantion'lu Philon, mancınıkların fırlattığı güllelerin surlara verdiği zararları aza indirmek için, duvar kalınlığının en az 4.62 m. olması gerektiğini tavsiye etmiştir. İyi bir görüş elde edebilmek için burçlar çok kalın inşa edilemediğinden mancınıkla kolayca yıkılmaktaydı. Kuşatma aletlerindeki gelişme sadece kale mimarisindeki değişikliklere değil aynı zamanda şehir planları ile ilgili değişim fikirlerine de ön ayak olmuştur. Bu sebeple Aristotales, şehirlerin ızgara planına göre değil, düşmanın şehrin içindeki ilerleyişini zorlaştıracak şekilde, karmaşık bir plana göre tasarlanmasını tavsiye etmiştir (Ergin, 2008: 10).

Doğu'da Partlar ve Sasaniler iyi bir şekilde tahkim edilmiş şehirlerde yaşamaktaydılar. Sasaniler, Romalılardan öğrendikleri kuşatma taktiklerini çok iyi uygulamışlardır (Ergin, 2008: 4-5).

Romalı yazar Frontinus, savaş aletlerinin dışında kuşatma ve savunma yöntemlerine dair bilgiler vermiştir. Kuşatma yöntemi olarak en çok kabul gören yöntem, şehrin abluka altına alınması, yiyecek, su v.b. ihtiyaçlarını karşılayamaması için gerekli tedbirlerin alınmasıdır. Bu yöntemin en önemli olumlu yanı, abluka uzun sürse dahi kuşatan taraf askerlerini ve kaynaklarını ekonomik kullanabilmektedir. Ayrıca bu gibi durumlarda, içeriden biri ile anlaşarak tuzak kurulup, şehir bu yöntemle daha kısa sürede ele geçirilebilirdi (Ergin, 2008: 2).

Kuşatma yöntemlerinden biri de tünel açmak suretiyle surların dibine veya içine sızmaktır. Ayrıca bu yöntemle surlar da çökertilebilirdi. Fakat bu iş zahmetli ve ayrıca da tehlikeliydi (Develi, 2009: 217).

Şehir düşman askerlerinin eline geçtiğinde, eğer düşmanın şehri yok etme planı yoksa bir anlaşma yapılıyordu. Eğer kuşatan taraf kalede yerleşmeyi düşünmüyor, ganimetlerini alarak ilerleyecekse ilginç şartlar ileri sürebiliyorlardı. Bunların içinde sıklıkla rastlanılanı surların yıkılması isteğidir. Örneğin Thasos, M.Ö. 645'te Atina'ya karşı ayaklanmış, şehir kuşatılmış ve ele geçirilmişti. Antlaşma şartları arasında, surların yıkılması vardı. Aynı şart, M.Ö. 440-439 yıllarında, Samos için (Develi, 2009: 218) ve hatta Abaka Han

tarafından Divriği Kalesi[1] için de öne sürülmüştü (Sakaoğlu, 2005: 191-192). Bu şart, Anadolu'daki bazı kalelerin daha Ortaçağ'dayken yok olma sebeplerinden biri olmalıdır.

İslam öncesi döneme ait Türk ordusunun kuruluş tarihi olarak, M.Ö. 209 tarihi verilmektedir. Aslında bu tarih düzenli ve disiplinli bir ordunun kuruluş tarihidir. İlk kuruluş tarihi ise M.Ö. 2255'lere kadar geriye götürülmektedir (Taşağıl, 2008: 153).

M.Ö.'ki Hun döneminden itibaren hükümdarın bulunduğu yer ve şehir, "*ordu"* (saray ve karargah manasında) kelimesiyle anılmaktaydı. Zamanla ise bu kelime günümüzdeki anlamını almıştır (Taşağıl, 2008: 153).

Türk ordusu süvari ağırlıklı bir orduydu. Özellikle de bu yönünün Çinlileri etkilediği düşünülmektedir. Çinliler, M.Ö. 307 yılında yaptıkları bir reformla, hareket kabiliyeti az, ağır savaş arabalarını hizmetten kaldırmış, Hunlulardaki gibi süvari birlikleri kurmuşlardır. Türk ordusunun ve süvarilerinin başlıca silahı, yay ve oktu. Özellikle de kurganlarda buna dair arkeolojik veriler çok fazladır. Hunlular sayesinde Doğu Avrupa okla ve yayla tanışmıştır. Kafkaslardan Orta Avrupa'ya kadar, 1. ve 5. yüzyıllara ait ok ve yayların kökeni, Moğolistan ve Baykal Gölü civarı gösterilmektedir. Kurganlarda ayrıca uzun ve kısa kılıçlar, uzun mızraklar (kargı, süngü), kısa mızraklar (kaçut, bıçak, hançer, bügde/bükte), gürz (topuz), kamçı (berge) ve kement (ukruk) gibi çeşitli savaş aletleri tespit edilmiştir. Bunların dışında Hunlular savunma aletleri olarak kalkan (tura), zırh (yarık) ve tolga (tulga, yaşuk/aşuk) kullanmaktaydılar (Taşağıl, 2008: 157, 161-162).

Türklerin kullandıkları savaş taktikleri yıldırma-yıpratma, sahtece geri çekilme ve pusuya düşürerek imha etme olarak özetlenebilir (Taşağıl, 2008: 168-169).

İslamiyet öncesi dönemde Türk ordusunun özellikle Çinlileri çok fazla etkilediği ve korkuttuğu anlaşılmaktadır. Hunlulara karşı askeri gücünü güçlendirmek isteyen Çin'in Chao (Şan-şi) devleti hükümdarı Wu-ling (M.Ö. 325-298), Hun tarzında bir ordu kurmuştur. Çinli kumandan Ho Ch'ü-ping, Türklere özgü tanımlanan bu yaşam tarzını benimsemiş, Hun savaş taktiklerini uygulayan ilk yabancı kumandan olmuştur. Durum

[1] Abaka Han tarafından bu kalenin yıktırılma isteğinin sebebi, kaleden huzuruna silahlı bir şekilde inen ve Mengücek prensi olduğu düşünülen kişinin gösterdiği cüretkar davranışlardır. Bu kişinin Melik Salih veya bir Mengücek prensi olduğu ileri sürülmektedir. Bu kişi öldürtülmüş ve kalenin duvarlarının yıktırılması istenmiştir. Fakat Abaka Han'ın acelesi olduğundan Divriği'de kalamamış ve muhtemelen onun gidişinden sonra yıkıma devam edilmemiş olmalıdır (Sakaoğlu, 2005: 191-192)

sadece bununla da sınırlı kalmayıp, Hun tarzı bozkır kıyafetleri (Hun başlığı, ceket, pantolon, çizme) ve sürek avları Çin'e girmiş, Hunlulardan yapılan askeri alıntılar Göktürk döneminde de devam etmiştir (Taşağıl, 2008: 171).

Ahmet Taşağıl, bu etkinin sadece Çinlilerle sınırlı kalmadığını ileri sürmektedir. Bu tarzda etkilerin görüldüğü ordulardan biri de Pers ordusudur. Kyros'un gayretiyle Pers ordusunda değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Büyük İskender (M.Ö. 323) büyük Doğu seferinde, İran'ın kuzeydoğu bölgesinde Türk ordusuyla karşılaşmış ve Makedonya'daki ordusunda giriştiği reformlara bu etkileri taşımıştır. Türk ordusundan ücretli askerler orduya aktarılarak, ordusuna okçu süvari birlikleri ilave etmiştir. Yeni sistemin Roma ordularının ıslahında da etkili olduğu tahmin edilmektedir. Önceleri atlı askerler Roma ordusunda sadece resmi geçitler için kullanılırken, Julius Caesar (M.Ö. 100-44) zamanında ilk bozkır tipi süvari ordusu kurulmuştur. Ayrıca Türk ordularının kullandığı sahte ric'at ve pusuya dayalı savaş taktiği, bu imparator tarafından kullanılmaya çalışılmıştır (Taşağıl, 2008: 171).

İmparator Hadrianus'tan (Öl. M.S. 138) sonra, Septimus Severus (Öl. M.S. 211) ve Gallianus (Öl. M.S. 268) Roma ordusunu yenilemeye çalışmış, 5. yüzyılda hafif teçhizatlı okçuluk önem kazanmıştır. Doğuda, İran'da Partlar, kuzeyde Gotlar, Vandallar, savaş taktiklerini bozkır Türklerinkine benzetmiş, Partların, Got ve Vandalların bu usulde Roma'ya yaptıkları saldırılar, Roma'yı bu durumdan etkilenme yoluna itmiştir. A. Marcellinus'un (M.S. 5. yüyıl sonları) kayıtlarından Hunluların etkisinin çok yoğun olduğu anlaşılmakta ve artık yay, Roma ordusunda baş silah durumuna gelmektedir. Romalıların dahi tanımadığı üzengi, Avarlar sayesinde Avrupa dâhil olmak üzere yayılmıştır. Bizans'ta devamını bulan bu geleneğin dışında, hatta Türk ordusunun askeri kıyafet ve saç biçiminden de etkilenilmiştir. İmparator Justinianus devrinden itibaren başkent İstanbul'da Hun, Bulgar ve Avar tarzı kıyafet ve tıraş adeta moda olmuştur. Bizans'ın 5.-6. yüzyılda kazanmış olduğu savaşların, bu teknik sayesinde kazanıldığı yorumu dönem kaynaklarında sık sık dile getirilmiştir. Ordusunda köklü değişimler yaparak, Sasanilere ağır darbeler indirmeyi başarmış olan İmparator Herakleios (610-640) dönemine ait *"Taktika"* adlı eserde Göktürk, Bulgar, Avar ve Türk (Macarların) savaş nizam ve usulündeki silahlar ve teçhizatların yer yer Bizans ve İran ordusundakilerden farkı belirtilerek, Bizans ordusu için reform yolları sunulmuştur. Franklar, 9. yüzyılda bu

gelişimi daha da ileriye götürmüş ve yüzyılın ortalarında ordularını tamamen süvarilerden oluşturmuşlardır (Taşağıl, 2008: 172-173).

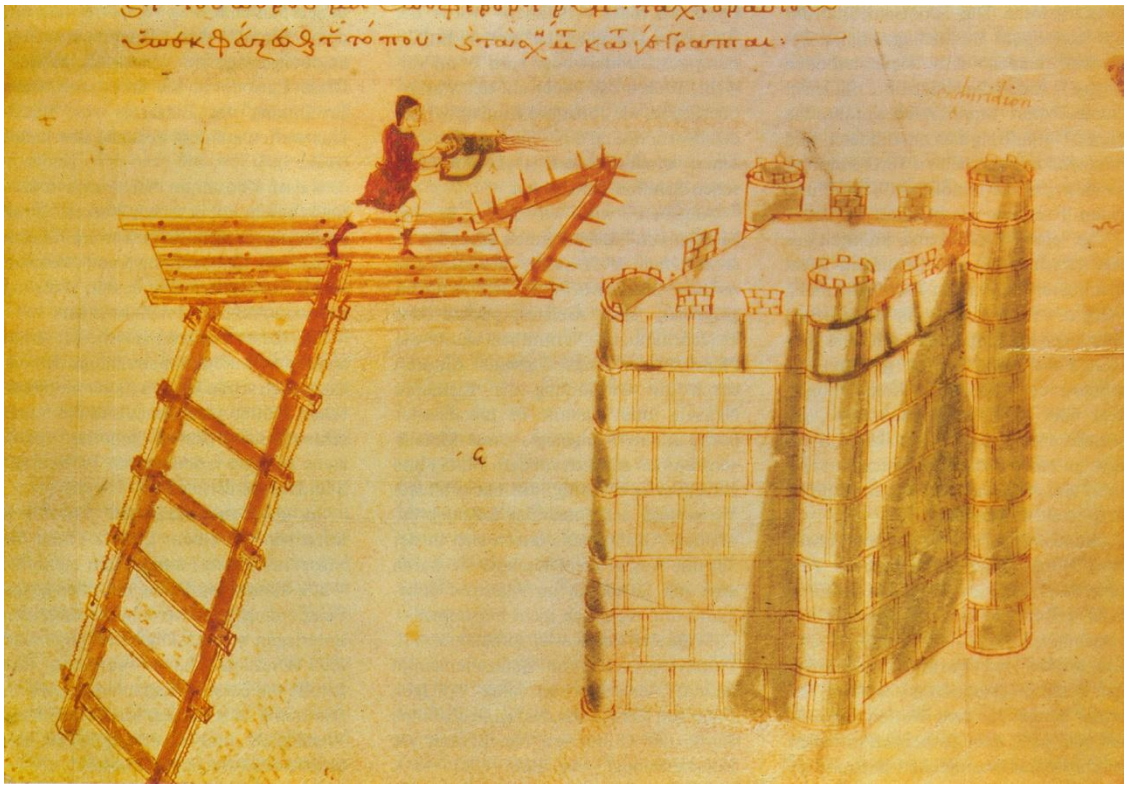
Roma'nın pek çok alanda takipçisi olan Bizans, askeri alandaki gelişmeleri de devam ettirmiş ve Geç Roma uygulamalarının takipçisi olmuştur. 5 yüzyıldan 7. yüzyıla kadar Bizans'ı askeri alanda Geç Roma'dan ayırt edebilmek oldukça güçtür. Bu zamana ait yenilik olarak tanımlanabilecek uygulamalar, *"Yunan ateşi" (Greek fire veya grejuva*[2]*)* denilen ve insan gücüyle çalışan fırlatma makineleridir. Aslında fırlatma makinelerinin Çin'de icat edildiği, muhtemelen de Avrupa'ya ve doğudaki İslam ülkelerine Avarlar yoluyla geçtiği tahmin edilmektedir. 8. yüzyıldan sonra, Bizans daha çok gerilla tipi savaşa ağırlık verdiğinden, kuşatma amaçlı araçlar ve aletler nadiren kullanılmıştır. Yeni bir tip kuşatma makinesine ilgi 10. yüzyılda cereyan etmiştir. Bizans aktif kuşatmaya dönünce, bu tip aletleri tekrar kullanmaya başlamıştır (Nossov, 2006: 57).

Bizans, kullandığı pek savaş aletini ve yöntemini Antik dünyadan almıştır. Bu dönemin en önemli yeniliği şüphesiz ki *"Yunan ateşi"*dir *(Greek fire veya grejuva)*. Hem denizde hem de kuşatma (kara) savaşında kullanılmıştır **(Çiz. 11)**. Yunanlı mimar Kallinicos tarafından yaklaşık 7. yüzyılda icat edilmiştir. 673'te Arap sürülerini yakmak için kullanılmış olmasını erken tarihli bir örnek olarak verebiliriz. Bu savaş aleti ve yöntemi ilk başta daha çok deniz savaşlarında tercih edilmiştir. Örneğin 674 ve 717-718'de, Arapların İstanbul'a yaptıkları saldırılar bu şekilde püskürtülmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu ateş saçan savaş aracı kuşatma makinelerini, ahşap kaleleri ve kale kapılarını yakmak için de kullanılmıştır. Kısa bir süre zarfında, kara kuşatmalarının vazgeçilmez savaş aracı haline gelmiştir **(Çiz. 12)**. Uzun bir süre bu savaş aracı Bizanslıların sırrı iken, 9. yüzyılın ilk yarısında, Müslümanlar tarafından da kullanılmaya başlanmış, Haçlı Seferleri'nden sonra da Batı Avrupa'ya yayılmıştır (Nossov, 2006: 59).

[2] Daha sonraları formülü giderek geliştirilmiş ve *"ıslak ateş"* ve *"deniz ateşi"* anlamına gelen Yunanca isimler almıştır.

Çiz. 11: Yunan ateşinin deniz savaşlarında kullanımını gösteren bir minyatür (Skylitzes History'dan), (http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f7/Greekfire-madridskylitzes1.jpg)

Çiz. 12: Yunan ateşinin kara savaşlarında kullanımını gösteren, 1605 tarihli Codex Vaticanus Graecus isimli yazmadan alınma bir minyatür (http://www.bizansbizans.com/2010/01/greek-fire%E2%80%99-yunan-atesi-ya-da-grejuva/)

Türkiye Selçukluları ordusunun kullandığı savaş aletleri arasında, ok ve yay ilk sırayı almakla birlikte, çarh, tiriçarh[3], kılıç, mızrak (kargı), gürz, topuz ve nacak gibi savaş aletleri yer almaktadır **(Çiz. 13)**. Savaş makinesi olarak da arrâde[4] ve mancınığı kullanmaktaydılar. Şehir kuşatmasında bu aletlere sık sık başvurulmaktaydı. Mancınıkla büyük taşlar, arrâde ile ise küçük taşlar fırlatılarak, surlara zarar verilmeye çalışılmaktaydı. Neffâte ise yangın çıkarmaya yarıyordu. İbni Bibi, Alâiyye kuşatmasında yüz adet mancınığın kullanıldığını aktarmıştır (İbni Bibi, 2007: 78; Kesik, 2008: 248-249).

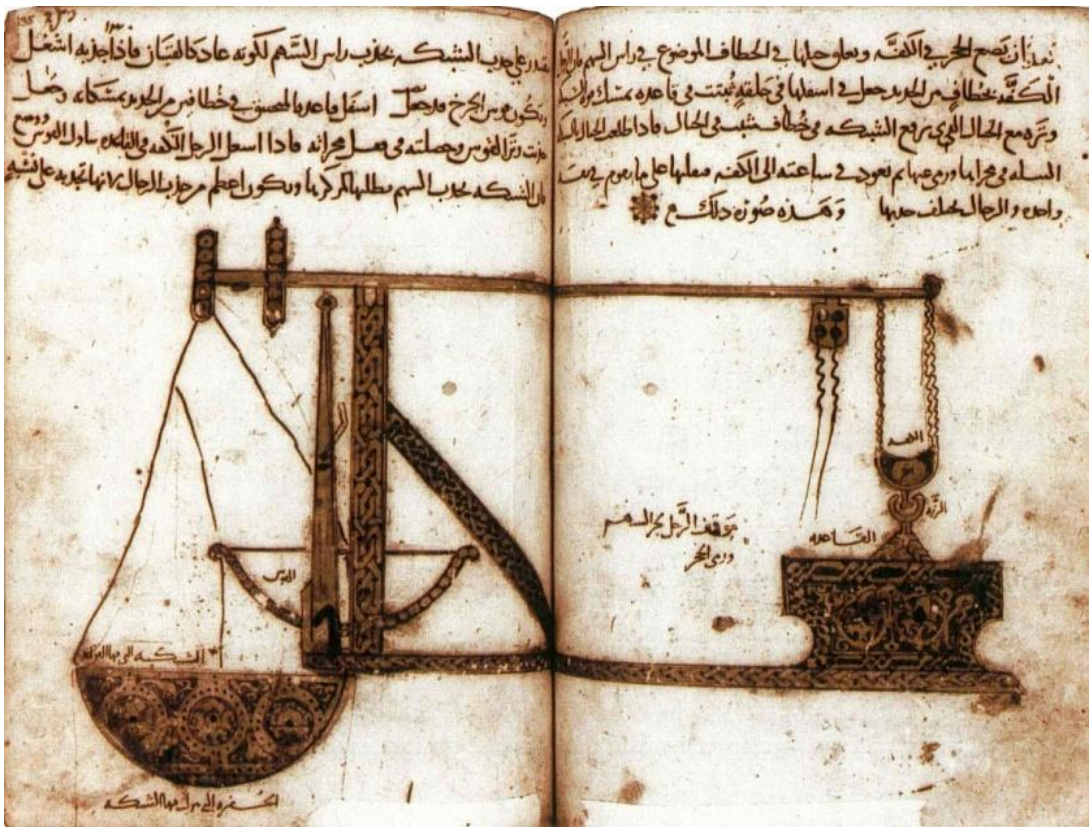

Çiz. 13: Yayı, oku ve kılıçları ile Moğol atlıları (Demirkent, 2004b: 223)

Erenboğa Zerkâşi'nin tasnifinden, mancınıkların farklı farklı malzemeleri fırlatmak için kullanıldığını ve farklı isimler aldığını öğrenmekteyiz. Atılan malzemeler arasında taş, ok, neft, çivi, cam parçaları bulunduğu gibi hatta akrep ve çıyan v.b. hayvanlar bile bulunmaktaydı. El-Tarsusi ise milletlere ve çalışma mekanizmalarındaki farklılıklara göre

[3] Baş parmak kalınlığında ve dirsek uzunluğundaki okları atan zenberekli alet. Bu oka *"enburek"* adı verilmekteydi (Kesik, 2008: s. 248, dn. 34).
[4] Bir tür mancınıktır (Kesik, 2008: s. 248, dn. 35)

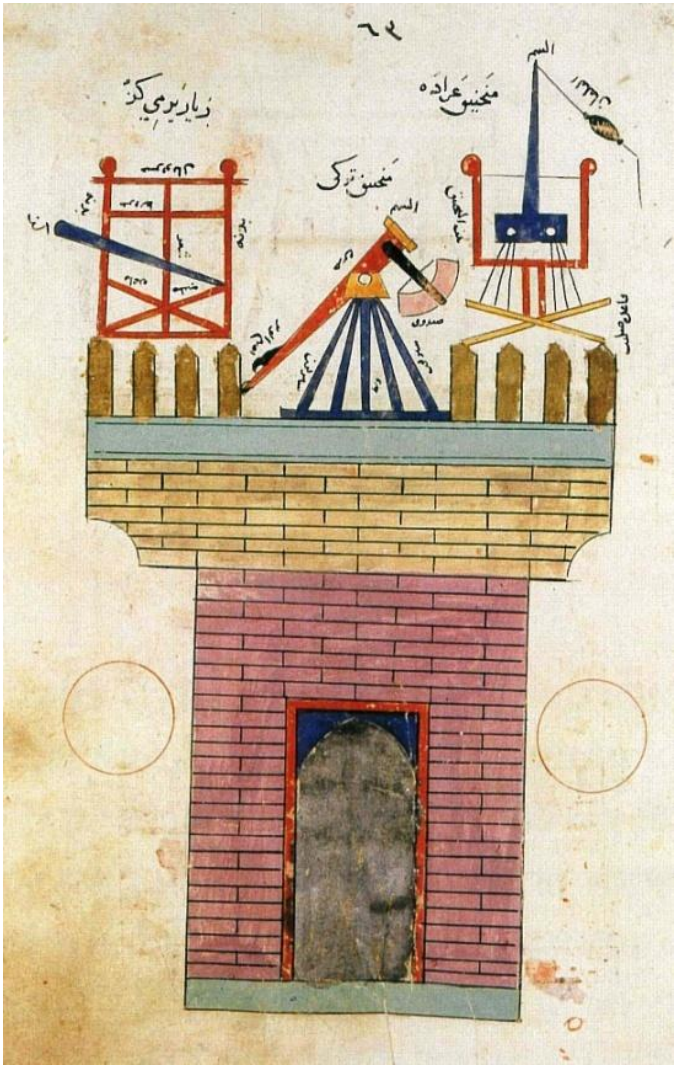
mancınıkları, *"dik mermi yollu ağır mancınıklar"*, *"tekerlek üzerinde taşınan yatık mermi yollu hafif mancınıklar"* ve *"ok fırlatan mancınıklar"* olarak üç grupta toplamıştır. El-Tarsusi'nin, Türk mancınığı diye çizimini yaptığı ve özelliklerini aktardığı mancınığın ise ağırlık esasına dayanan, kullanımı pratik bir mancınık türü olduğu ifade edilmektedir **(Çiz. 14)**. 12. yüzyılda Türkler ve daha sonra da Moğollar, bu tip mancınıkları kale kuşatmasında sıklıkla kullanmışlardır. Bunların boylarının 15-20 m. arasında değiştiği ifade edilmektedir *(mancınık-ı dev)*. Bunların dışında başka mancınık türleri bulunmaktadır. *"Mancınık-ı arus"* dört tarafa atış yapabilen, *"keman-ı gav"* denilen tür ise uzun menzilli atış gerçekleştirebilen bir türdür. Bunun tekerlekli olanlarına ise *"mancınık-ı revan (yürüyen mancınık)"* denilmektedir. Kaynaklarda adı geçen *"Mancınık-ı gûri"* denilen türün ise tanımı henüz yapılamamıştır (Özdal, 2005: 45).

Çiz. 14: El-Tarsusi'ye göre İran mancınığı – 12. yüzyılın ikinci yarı (Sezgin, 2004: 112)

*"Çarh, zemberek, zeyyâre ve ziyar"*lar bilek kalınlığında demir temrenli ve oldukça uzun okların fırlatılmasında kullanılan özel mancınıklardır. 1462'de Suriye veya Mısır'da yazıldığı düşünülen *"Al-Aniq fi'l-Manajaniq"* adlı minyatürlü yazma eserde, bir burcun

üstünde bazı savaş aletleri betimlenmiştir. Bunlardan ortadaki *"klasik mancınık"*, soldaki *"ziyar"* ve sağdaki *"arradah"* denilen savaş makineleridir (Nossov, 2005: 63), **(Çiz. 15)**. Bunların geliştirilmesiyle *"tatar yayları"* denilen kurmalı yaylar ortaya çıkmıştır. *"Lâleke"*nin nasıl çalıştığı bilinmemekle birlikte, bu savaş makinesi aynı anda çok sayıda çiviyi düşmana fırlatabilen bir makinedir. 1188'de Irak Selçukluları ile savaşan Bağdat hilâfeti ordusunda bu aletin kullanıldığı tahmin edilmektedir (Özdal, 2005: 47).

Çiz. 15: 1462 tarihli *"Al-Aniq fi'l-Manajaniq"* adlı eserden bazı savaş makineleri (Sezgin, 2004: 136)

Bileşiğinden dolayı sönmeyen bir ateş olan ve kalelerin yanmasını sağlayan neft ile ilgili olarak farklı tarifler söz konusudur. İbnü'l-Esir, Haçlılara karşı sur savunmasında neft, zift, kibrit (kükürt-sülfür) ve ketenden yapılan özel bir karışımın kullanıldığını aktarmıştır. Ayrıca yanar haldeki neftin pompa ile püskürtülmesi, neft dolu çömleklerin

mancınıkla atılması veya ağzındaki paşavra yanar olduğu halde içi neft dolu şişelerin elle fırlatılması farklı kullanım biçimleridir. Orduda ayrıca düşman üzerine bunları atmakla uzmanlaşmış gruplar (karûre-endâzân, neft-endâzân) bulunmaktadır (Özdal, 2005: 48-49).

1055'te Selçuklular, Malazgirt'i kuşattıklarında, Bitlis'ten on beş adet devasal boyutlu çemberli mancınıklar getirmişlerdir. Mancınığın çalışma biçimini anlatan Urfalı Mateos'un verdiği bilgilerle El-Tarsûsî'nin Bizans mancınığı *(mancınık ar-rûmi)* bölümünde verdiği bilgiler birbirine paraleldir (Urfalı Mateos, 2000: 101-102; Özdal, 2005: 46, dn. 256). Sonraki tarihlerde ise "*Karabuğra"* veya "*Karaboğa"* gibi adlarla bilinen yeni mancınık makineleri geliştirilmiştir (Özdal, 2005: 46). Haçlılar da kuşatmalarda benzer şekilde mancınığı sıkça kullanmışlardır **(Çiz. 16)**. 14. yüzyıla ait bir minyatür, Haçlıların İznik'i kuşatmaları esnasında, Türk garnizonunun moralini bozmak için savaşta şehit düşen Türklerin başlarını kestikten sonra surların üzerinden mancınıkla fırlatma anını göstermektedir **(Çiz. 17)**.

Çiz. 16: Akka'nın Haçlılar tarafından kuşatılması, sol köşede bir mancınık (Demirkent, 2004b: 31)

Çiz. 17: İznik kuşatmasında Haçlılar'ın kullandığı mancınık (Demirkent, 2004b: 31)

Surlarla çevrili bir kentin yöneticileri, düşman tarafından kuşatılacaklarını anladıklarında öncelikle surları sağlamlaştırır, yiyecek ve silah stoklar, burçlardaki gözcüleri arttırır, mazgalları ok, gülle v.b.şeyler atan aletlerle donatırlardı. Kaleyi ele geçirmek isteyenler, kementler atarak burçlara tırmanmaya çalışır veya basamaklar (arek), merdivenler (gavsiper), kuşatma arabaları (gerdûn) dayayarak surları aşmaya çalışırlardı. Kale kapılarını zorlamak içinse şahmerdanları ve koçbaşlarını kullanırlardı. Yüksek bir duvarın en zayıf noktası temelleri olduğundan, levye benzeri aletler olan *"miskab" (matkap)* ve *"külünkler"* kullanılarak duvarda oyuklar açılırdı. Daha sonra bu oyuklar ve gedikler odunla ve mayın kalıplarıyla doldurulup, temelleri destekleyen ahşap merkezler ateşe verilip, taşıyıcı sistem ve surlar kendiliğinden çökerdi. Bunun dışında kuşatan taraf bazen lağım kazma suretiyle içeriye sızmaya çalışırdı (Özdal, 2005: 64-65).

Kuşatmada kaledekilerin su ve yiyecek ihtiyacını karşılamasını engellemek en etkili yöntemlerden biridir. Örneğin Danişmend Emir Gâzi, Kastamonu Kalesi'ndekilerin açlık direncini kırmış ve kuşatma sonucunda rahatlıkla kaleyi zaptetmiştir (1132/33)

(Ioannes Kinnamos, 2001: 12; Özdal, 2005: 67). Aynı şekilde Artuk Bey, Meyyafârikin kuşatmasına katıldığında, önce şehre giden tüm suları keserek, kale halkı üzerinde baskı yapmıştır (Özdal, 2005: 67).

Selçuklular, Zengîler, Atabeyliler ve Eyyûbiler kuşatma esnasında çoğu zaman Halepli nakkâblara başvurmaktaydılar. Örneğin 1145'te, Joscelyn'in elindeki Urfa'yı kuşatan İmâdeddin Zengî, şehre karşı yedi büyük mancınık kurdurmuştur. Halepli nakkâblar lağım kazmaya başlamışlar, Franklar ve Urfa halkı nakkâbları takip ederken, bu sırada Türkler merdiven dayayarak kale içine sızmış ve şehri ele geçirmişlerdir (Özdal, 2005: 68).

1.2. Ortaçağ Sonuna Kadar Kale Mimarisi

"Kale" kelimesinin sözlük anlamı, kökünden koparmak ve kazımak olan *kal'* kökünden türeyen "*ka'la"* kelimesiyle ilişkilidir ve bu kelime tırmanılması zor, çıkılamayan bir dağdan kopan büyük bir kaya parçası veya dağ gibi büyük bulut anlamına gelmektedir. Dağ başlarına inşa edilen müstahkem yapı anlamındaki "*kal'a"* kelimesinin de bu kelimeden geldiği kabul edilmektedir (Eyice, 2001: 234).

Başlangıçtan beri kaleler yol kavşağı, ana yol, geçit yeri, dağlar arasında boğaz, denize uzanan burun, kıyıdan az uzaklıktaki adacıklar, köprübaşları gibi stratejik yerlerde inşa edilmiş ve bu esnada arazinin doğal özelliklerinden faydalanılmıştır (Eyice 2001: 234). Kalenin inşa edileceği yer seçilirken, özellikle kendiliğinden doğal imkânlara sahip, savunmaya elverişli yerler tercih edilmiştir. Uygunluğu belirleyen koşullar arasında, kolay ve az sayıda asker tarafından savunulmaya elverişli bir topografyaya sahip olması, gerektiğinde içeridekilerin belli etmeden ana kapı dışındaki kapılardan dışarı çıkabilmesine olanak sağlayan bir planlamaya imkân verebilecek bir arazi konumu, özellikle uzun süren kuşatmalarda içeridekilerin dayanma gücünü arttırmak adına su kaynağıyla olan ilişkisi ve etrafa hâkim bir bakış imkânı vermesi gibi özellikler sayılabilir. Fakat şehir içinde kurulan kalelerde, biraz daha farklı sebepler söz konusudur. Topografik açıdan zor noktalarda tesis edilmiş, temel işlevi etrafı (ticari veya askeri bir yolu, önemli bir geçiti v.s.) gözetleme olan kalelerde, yüksek noktalarda, sarp tepeler tercih edilmekte genellikle bu tip kalelerde bir garnizon bulunmakta ayrıca kalede, kale komutanı ya da bölgenin feodal beyi yaşamaktadır. Kent merkezinde kurulu olan kaleler

ise genellikle saray-devlet yapısının bulunduğu kalelerdir. Bu tip kalelerde, yer tespitinde belirleyici olan unsurlar değişmektedir. Çünkü her zaman kent merkezinde bu tip koşulları hem bulmak zorlaşmaktadır hem de zor topografik koşulları sebebiyle yaz-kış bu tip kalelerde ikamet etmek oldukça zor olduğundan, topografyası daha yaşamaya elverişli noktalarda kalelerin tesis edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Yüksek tepelerde inşa edilmiş kalelere tekerlekli kuşatma kuleleriyle saldırmak mümkün değildir. Ayrıca düz arazide inşa edilmesi gereken bazı kalelerde, kale, oluşturulan yapay toprak tepenin üzerinde tesis edilmekte ve tepenin eteğine eğim verilerek yüksek noktalarda inşa edilen kalelerde olduğu gibi bu kalelere tekerlekli kulelerle yaklaşarak saldırmak imkânsız hale getirilmektedir. Bu tip örneklerin bazılarında ise kalenin eteği taş ile kaplanarak (şev/şiv), saldırı durumunda buraya kayganlaştırıcı yağ v.b. sıvılar dökülerek, düşman askerlerinin tırmanması güç hale getirilmektedir. Tüm bunların dışında, kale eğimli bir noktada tesis edilmişse yukarıdan aşağıya, düşman üzerine büyük kaya kütleleri veya ateş topları yuvarlanarak, düşman etkisiz hale getirilmeye çalışılmaktadır (Develi, 2009: 203).

Antik Çağ'da Vitruvius, kalelerin keskin açılı bir biçimde değil de daire planlı inşa edilmesini, böylelikle düşmanın daha iyi gözetlenebileceğini ve kalenin daha iyi savunulabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca belirgin açıların bulunduğu yerlerde, açılar kent halkından çok düşmanı koruduğundan, savunmanın iyi yapılamayacağı ileri sürülmüştür (Vitruvius, 2005: 15).

Kale mimarisinin ilk örnekleri Mezopotamya bölgesindedir. Bu bölgedeki saray-tapınak, hazine v.b. binaların, yani şehrin yönetim ve dini merkezlerinin surlarla çevrildiği gözlemlenmektedir. Erken Klasik Mezopotamya'da henüz aktif savunmanın olmadığı ve mimarinin de buna uygun olarak bir gelişme sergilemediği anlaşılmaktadır. Bu tip kalelerde ve surlu yerleşimlerde amaç sadece içeridekilerin güvenliğini sağlamaktır. Birinci bin yıldan itibaren ise kale mimarisinin savaş teknolojisine bağlı olarak bir değişiklik ortaya koymaya başladığı söylenebilir. Artık savunmada kale duvarlarına önem verilmeye başlanmış ve mimaride daha önce düşünülmeyen etmenler göz önüne alınarak buna bağlı planlamalar yapılmıştır. Örneğin, kalenin kurulduğu noktadaki su

kaynağından savunmada faydalanılmaya başlanılmıştır. Duvar yüksekliği, sur duvarının dayanıklılığı, atılan oklara göre sur duvarının arkasındaki askerin güvenliği düşünülmeye başlanmış ve özellikle kullanılan kuşatma aletlerine göre yeni düzenlemelere gidilmiştir. 15. yüzyıla kadar, sonraki dönemleri özellikle de Ortaçağ kale mimarisini etkileyecek bazı ilkeler şekillenmiş ve yüzyıllar boyunca kaleler buna bağlı olarak inşa edilmeye başlanmıştır. Bu temel faktörlerin en önemlileri, kaledeki savunmacıların zarar görmeden dışarıdaki düşmana saldırabilmesine imkân tanıyan dendanların, düşmanın kaleye ulaşmasını engellemek veya hızını kesebilmek adına hendeğin, duvar dibinden etkin bir savunma yapabilmek için tasarlanan galerilerin ve duvarları etkin bir şekilde savunabilmek için kulenin (burcun) inşasıdır (Özgüven, 1997: 9-10).

İlk askeri istihkâmların Mezopotamya'da inşa edilmiş olmasına karşılık, Ege kıyılarına doğru gelindiğinde, savunma taktiklerinin biraz daha ileri olduğu ve savunmada daha aktif yöntemlerin tercih edildiği anlaşılmaktadır. Özellikle M.Ö. 2300-2200 yıllarında, Truva civarında elde edilen arkeolojik buluntular aktif savunmaya yönelik bilgiler vermiştir (Özgüven, 1997: 10).

Miken devletinin merkezi olan Tirynis'te kale planlaması yeniden gözden geçirilmiş, savunma stratejisi, aletler, silahlar ve kalenin verdiği mimari avantajlar bir bütün olarak savunmaya yönelik kullanılmıştır (Özgüven, 1997: 10).

Kale mimarisinde savunma düşüncesinin ağır bastığı ve planlamanın buna göre şekillendiği en ilginç bölüm, kalenin giriş kapısıdır. Düşmanın silahını sağ elinde, kalkanını ise sol elinde kullanmasına bağlı olarak, içeriye girişte düşmanın soluna gelecek yerde duvar, sağına, yani yara almaya açık yönünde ise savunmacıların saldırı için beklediği oda (burç / kule) bulunmaktadır. Bu dönemden itibaren özellikle Ortaçağ'da sıkça kullanılan sağdan giriş, Vitruvius'un kitabında da önerilmektedir (Vitruvius, 2005: 15). İleride Osmanlı bu duruma "*solaklar"* adı verilen bir grupla çare bulmuş, kalelere ilk saldırıya geçen öncü birlikleri solak askerlerden seçilmiştir (Özgüven, 1997: 10).

Kale kapılarına Yunanlılar "*püle"*, Romalılar "*porta",* İslam ülkeleri "*bab"* adını vermekteydiler. Kapıları koçbaşlarının darbelerinden korumak için sur üzerinden, kapı

hizasına gelecek şekilde metal levhalar sarkıtılırdı. Ahşaptan yapılan kapılar, metal levhalarla kaplanarak sağlamlaştırılır ve ateşe verildiğinde yanması böylece engellenirdi. Bazı örneklerde ise kapılar deri ile kaplanmıştır. Antik Çağ'da kapılar genellikle çift kanatlı bir sistemle örtülmekteydi. Yunanlı yazar Aineias Taktios, bu tip kapıların kilit tertibatından bahsetmiştir. Taktios'a göre, kapı kanatlarının karşısına, enlemesine yerleştirilmiş "*mokhlos"* adı verilen kalın tahta, bara yerleştirilirdi. Bunu sabitlemek için ise "*balanos"* adı verilen demir bir sürgü kullanılırdı. Demir sürgü, kalın tahta barın içindeki dikey olarak delinmiş bir yuvadan geçerek altında bulunan taşın, "*balanodoke"* adı verilen soketine girmekteydi. Demir sürgü, sokete tam olarak girdiğinde, "*mokhlosa"* yani kalın barın içine gömülmüş oluyordu. Sürgüyü soketten çıkarmak için ise "*balanagra"* denilen bir çeşit anahtar kullanılmaktaydı (Develi 2009: 203-204).

Vitruvius kale kapılarıyla ilgili olarak, kapıya ulaşan yolun düz değil, kavisli bir hat çizmesini tavsiye etmiştir (Vitruvius, 2005: 15). Böylece bu yolda ilerlemeye çalışan düşman, atış menzilinde daha uzun süre kalmak zorunda olacağından daha fazla zarar görecektir.

Geç Roma döneminde yaşamış Romalı yazar Flavius Vegetius Renatus, *"Epitoma Rei Militari (De Re Militari)"* adlı eserinde, kapılarla alakalı özel bir sisteme değinmekte ve bu sistemin varlığının daha eskilere gittiğini ifade etmektedir. Bu sistemde, şehir kapısının ardında, demir halkalar ve iplerle yukarı doğru asılmış taştan ya da metalden yapılmış ek bir bölüm bulunmakta, düşman kale kapısını kırıp içeri girdiğinde, "*cataracta"* veya *"katarrhaktes"* adı verilen tertibat aşağıya indirilmekte, kale içindekiler bu düşman grubunu kale dışındakilerle bağı koptuğundan rahatça imha edebilmektedir. Bazense bu sistemin çift ve aralıklı olarak yerleştirildiği ve ikisinin ardı ardına indirilerek, düşmanın bu ikisi arasında hapsedilerek ve yukarıdan ok yağmuruna tutulduğu veya taş, kızgın yağ gibi sıvılara maruz kaldığı uygulamalar söz konusuydu. Bu tip kapıların Ortaçağ'daki adı ise "*porticullis"* tipi kapıdır ve aynı mantıkla çalışmaktadır. Bu sistemin hatta Davud zamanında, Kudüs'te İsrailliler tarafından kullanılmış olduğu ileri sürülmektedir (Develi, 2009: 204-205).

Kale mimarisinin diğer bir önemli öğesi olan burçlar (veya kule), sur duvarlarını tahkim eden, düşmana karşı etkili saldırının ve savunmanın yapıldığı yerlerdir. Belirli aralıklarla inşa edilen burçların arasındaki mesafe konusunda Vitruvius, ok atım mesafesinin geçilmemesi gerektiğini tavsiye etmiştir. Ayrıca formları konusunda kare gibi köşeli hatlara sahip burçların saldırıda tahribata daha açık olduğundan bahsetmekte ve daha çok oval hatların tercih edilmesini öğütlemektedir (Vitruvius, 2005: 15).

M.Ö. 400'lü yıllarda, Sicilya'daki Selinus ve Sirakuza kalelerinde savunmanın ön plana çıkmasının dışında, artık kaledeki askerlerin sadece surların arkasından kaleyi savunmak yerine atağa geçtikleri ve planlamanın da buna göre şekillendiği anlaşılmaktadır. Uygun noktalara yerleştirilen gizli kapılardan veya yer altı geçitlerinden (potern), kale içindeki askerler dışarı çıkmakta ve düşmanı türlü taktiklerle kuşatarak zor duruma düşürmektedir. Dolayısıyla artık pasif savunmadan aktif savunmaya geçilmiştir (Özgüven, 1997: 10-11). Mimari ve savaş teknolojisinin karşılıklı etkileşimi, değişimi beraberinde getirmiş ve aktif savunmaya karşılık vermek adına, daha ileri bir teknoloji olarak mancınık M.Ö. 4. yüzyılın başlarında icat edilmiş ve yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu gelişme kule inşasını etkilemiştir (Akarca, 1998: 144).

Antik dönem Yunan kentlerinde sur sistemleri belirli bir geometrik form ve düzgün bir şekil sergilemezler. Şekli belirleyen temel etmen arazi koşullarıdır. Bir de surlar nüfusa bağlı olarak sürekli geliştirilmeye açık bir planlamayla tasarlanmış ve inşa edilmiştir (Özgüven, 1997: 11).

Roma İmparatorluğu'nda ise durum Antik Mezopotamya ve Antik Yunan yerleşmelerinden farklıdır. *"Pax Romana"* yani Roma sınırları içinde süregelen saldırmazlık atmosferi sebebiyle imparatorluğun hâkim olduğu yerlerde şehir suru önemini yitirmiştir. Buna karşılık önemli yol ağları, standart planlı istihkâmlar, zor noktaları ve geçitleri aşmayı sağlayan köprülerin inşası önem kazanmıştır. Özellikle Roma'nın sınır bölgelerinde sıkça görülen istihkâmlarda bölgenin coğrafi koşulları ön plana çıkmaktadır. Gelişmiş yol ağları sayesinde birbiriyle sıkı bir bağa ve yardımlaşma ilişkisine sahip bu istihkâmlar, pasif değil aktif savunma merkezleridir. Hem gerekli asker ve teçhizat buralarda tutulmakta hem de yolların bu ileri karakollar sayesinde rahatça

güvenliği sağlanabilmekteydi. Bu güvenlik ağı şebekelerine göre *"Limes Africae"* (Kuzey Afrika), *"Limes Syriae"* (Ortadoğu) gibi isimler almış ve Ortaçağ'da çeşitli biçimlerde tekrar teşkilatlandırılarak bu sistem kullanılmaya devam edilmiştir. Limes sistemi, Bizans veya Selçuklu'nun son yıllarında *"uç beylikleri"* gibi ancak bu iki döneme göre çok daha merkezi bir sisteme sahipti. Roma askeri istihkâm tiplerinin boyutları itibariyle küçükten büyüğe doğru *"turres"*, *"castellum"* ve *"castrum"* olmak üzere farklı isimler almaktaydı (Özgüven, 1997: 12-13). Sınırları koruyan bu tip kaleler özellikle Kuzey Afrika, İngiltere, Fransa ve Almanya'da, bunlardan başka ayrıca İran'dan gelen tehlikelere karşı Mezopotamya bölgesinde inşa edilmiştir (Eyice, 1974: 142).

Bizans İmparatorluğu kurulduktan sonra da limes sistemi sürdürülmüş ve yol ağı yapımına önem verilmeye devam edilmiştir. Üç ana yoldan birincisi, Karadeniz kıyılarını takip ederek Don Nehri'nin geçtiği ülkelere ulaşımı sağlıyordu. Diğer ikisinden biri, *"Via Militaria"* denilen askeri yoldu. Edirne, Meriç, Sofya ve Merava Vadisi'nden Syrmium'a ulaşmakta, üçüncü yol ise İstanbul'un Anadolu yakasından başlayarak İznik ve Konya üzerinden geçip iki hatta bölünmekte, biri başkenti Hindistan'la diğeri Doğu Anadolu'yla birleşmekteydi. Yol ağı sayesinde garnizonlar birbiriyle sürekli iletişimde kalabilmekte, gerektiğinde de bölgesel hareket etme imkânı bulabilmekteydi. Bizans'ta kullanılan silahlar, M.Ö. 400 yıllarından Ortaçağ sonuna kadar kullanıla gelen silahlara benzemekteydi (Özgüven, 1997: 14).

Hendek sistemi bu dönem kalelerinde sıkça kullanılmaktaydı. Örneğin M.Ö. 52 yılında, Alesia kuşatmasında, Julias Caesar, şehrin etrafına yaklaşık 21 km. uzunluğunda bir hendek kazdırmış, ayrıca şehrin yakınındaki nehrin suyunu hendeğe yönlendirmiş ve içini suyla doldurmuş, bunla da yetinmeyerek ikinci bir hendek daha kazdırmıştır (Develi, 2009: 214).

Limes sistemine örnek olarak Trakya'da Anastasius'un Cermen ve Slav akınlarına karşı set oluşturmak amacıyla (507-511) kurduğu sistemi ve Justinianus'un (527-565) bu sistemi daha etkin hale getirmek adına yaptığı düzenlemeleri örnek olarak verebiliriz (İreçek, 1990: 56). İmparator, Anadolu'daki bazı köylerin de yeni yapılan istihkâmların içine ve bu tip kasabalara taşınmasını emretmiş, halkın güvenliğini fazlasıyla

düşünmüştür. Anadolu özellikle İkonaklast imparatorlar döneminde (726-843) Arapların istilalarına uğramış, ordunun bu dönemde tekrar yenilenmesi gündeme gelmiştir (Özgüven, 1997: 15). Bunun sonucunda meydana gelen bölgesel çaplı yeni kale şebekelerinin olumsuz sonuçlar doğuracağı hesaplanamamıştır. Sınırlardaki giderek güçlenen feodal beyler, merkeze karşı kafa tutmaya hatta düşmanla işbirliğine giderek, kendi çıkarları doğrultusunda merkeze zor durumlar yaşatmaya başlamıştır.

Bizans kaleleri artık düz ovaya kurulmuş geometrik planlı, etkin yol sistemine sahip ve birbiriyle iletişim içinde olacak şekilde planlanmış kaleler değildir. Coğrafi açıdan savunması kolay olan yerlerde inşa edilmekte fakat bu seferde kalede su ve yiyecek sıkıntısı baş göstermektedir (Özgüven, 1997: 15).

İmparator V. Constantinus Copronyme'nin imparatorluğu esnasında (741-775), Patrik Nicephoros'a göre, Anadolu'nun birçok bölgesinden ve Ermenistan'dan çeşitli koloniler getirilmiş ve Balkanlar'daki eski savunma yapıları güçlendirilmiştir (Ostrogorsky, 1959: 62).

Burcu Özgüven, 6.yüzyıldan başlayarak 11. yüzyıla değin genel hatlarıyla iki tip kale mimarisinden bahsetmek gerektiğini ifade eder. Bir yandan Roma'nın geleneklerine dayanan, merkezi odaklanmanın ağır bastığı, ülke sınırlarını koruyan limesler bulunmakta (castrum, castellum, turres) ve diğer taraftan bu limeslerde yaşayan ama asıl savunmayı yapan, sınıra bitişik yerleşmeler aktif rol oynamaktadır. İkinci gruptaki kaleler, düşmanla doğrudan yüz yüze savaşan, merkezi garnizonlardan yardım alamayıp başının çaresine bakmak zorunda kalan, yaşadığı coğrafyayı ve tehlikeleri dikkatlice gözden geçiren yerel beylerce ve yerel yapım teknikleri kullanılarak, ulaşılması güç tepelere inşa edilmiş sınır kaleleridir (Özgüven, 1997: 16).

İstanbul'u çevreleyen surlar, Ortaçağ'da tasarımıyla pek çok kaleye örnek olmuştur. Roma kalesi en yalın tanımlamayla tek kuleli kale bedeni ve hendekten[5] meydana gelirken, Bizans'ta duvarın önüne ikinci bir sur çekilmiş ve üçüncü aşamada hendeğin arkasında alçak bir duvar daha örülerek ardı ardına aşamalı bir güvenlik sistemi meydana getirilmiştir (Eyice, 2003: 227).

[5] Yunanlılar *"tafros",* Romalılar *"fossa"* adını vermekteydiler (Develi, 2009: 214)

Bu dönem kale kapıları içinde söylenebilecek en önemli özellik, ilk kez Miken başkenti Tyrnis'te görülen, Ege kıyılarında, Mezopotamya ve Kuzey Afrika'da sıkça kullanılan "L" planlı (dirsekli) veya bu tipin daha gelişmiş örnekleri olan kapı planlarının, kale kapılarında kullanılmamış olmasıdır (Akarca, 1998: 175). Bizans kalelerindeki girişlerin bir kısmı halk ve tüccarlar, bir kısmı da askeri amaçlı kapılardır. İslam mimarlığında sıkça görülen dirsekli girişlerin (İng. bent entrance), Bizanslılarca bilinip bilinmediği K.A.C. Creswell ve çeşitli uzmanlarca tartışılmaktadır (Creswell, 1952: 100; Gregory, 1995: 137-138). Anadolu'da anıtsal kapılarda bu tipin kullanıldığı, Bizans dönemine ait olduğu ileri sürülen tek örnek olarak Ankara İç Kalesi'nin güney kapısı gösterilmektedir. K. A. C. Creswell hatta bu kapı konusunda, Vitruvius'un kale girişlerinde avlulu tipi önermesinden yola çıkarak, Bizans İmparatorluğu'nda bu tip giriş geleneğinin olmadığını, Ankara İç Kalesi'nin güney kapısının, Bizans dönemine ait olamayacağını ve 9. yüzyılda, Arap istilaları sırasında, kalenin bir süre halife ordusunun elinde kaldığı sırada bu kapının Araplar tarafından eklenmiş olabileceğini ileri sürmektedir (Creswell, 1952: 107-108; Özgüven, 1997: 10).

Ortaçağ İslam şehirlerini ve mimarisini gözden geçirdiğimizde çöl kasırlarının, planlı şehirlerin, ribatların ve kalelerin inşasıyla mimaride önemli adımların atıldığı ve özgün eserlerin tasarlandığı görülmektedir. Şehircilik açısından Halife El Mansur'un 762'de inşa ettirdiği Bağdat şehri ayrıca askeri mimari açısından da oldukça önemli bir örnektir. Daire planıyla özgün bir forma sahip şehir çift surla çevrilmiş, sur içine girişi sağlayan kapılarda ilk kez dirsekli giriş (İng. bent entrance) planı tercih edilmiştir (Creswell, 1952: 100-105; Lassner, 1970: 111, fig. III). Suriye'de ve Kuzey Afrika'daki Roma castrumları gibi İslam ribatları da askeri garnizon merkezleriydiler. Ayrıca bu yapı tipinin kökeninde Budist tapınaklara kadar inen geleneğin izlerini, İran'dan, Maveraünnehir'den ve Horasan'dan gelen birikimleri unutmamak gerekir. Ribatlar kare veya dikdörtgen planlı, kerpiçten yapılmış, oldukça simetrik şemalı ve köşe kuleli yapılardır.

Kalelerde tepe mazgallarının (senkendaz) ilk örneklerine kasırlarda rastlamaktayız. Özellikle de kale kapılarında vazgeçilmez bir unsur olarak kullanılmıştır. Bu dönemin Doğu ülkelerine ait kaleleri gözden geçirildiğinde, iki kuleli tipin veya dirsekli dönüşleri

mecbur kılan labirentvari kapı planlarının tercih edildiğini söyleyebiliriz. Bağdat ve Kahire şehrindeki surlarda ikinci grubun, yine Kahire şehrindeki surlarda ilk grubun çok sayıda örneği bulunmaktadır.

Avrupa'da, Batı Roma'nın yıkılışından sonra baş gösteren karışıklık ancak Charlemagne (Şarlman) döneminde sona ermiş ve ilk kez bir birlik sağlanabilmiştir. Avrupa'da ilk kez Normanlar donjonları inşa etmişlerdir. Donjon aslında Roma İmparatorluğu'ndaki, basit tek bir kuleden meydana gelen ve *"turres"* olarak adlandırılan tahkimatların benzeridir ve bu tip kaleler feodal derebeyin askerleri ve bir süre sonra değişerek ayrıca ailesiyle birlikte ikamet ettiği bir yer olmuştur (Tuulse, 1956: 21). Yani bu tip kaleler, askeri garnizon iken, artık saraya dönüşmüştür. Merkezi yönetim (krallar ve prensler) vassallarına toprak veriyor, burada yerleşmelerini istiyor ve bunun karşılığında savaşta merkezi gücün yanında yer almalarını talep ediyorlardı. Bu tip kalelerde yaşam için gerekli birimler (sarnıç, fırın, hatta hapishane ve atlar için ahır bile mevcuttu) düşünülmüştü. Derebeyler kalenin etrafındaki arazilerden ve bu topraklarda yaşayanların can güvenliğinden sorumluydular. Kale mimarisinde Roma'daki gibi merkeziyet etkisi yoğun olmadığından, yerel etkiler ağır basmaktaydı. Kale Almanya, Fransa ve İngiltere'de, yerel birikimlerden ilham alıyordu, İtalya ve İspanya'da ise İslam mimarisinden ve daha geç tarihlerde ise Sicilya'ya yerleşen II. Friedrich'den etkilenmişti (Özgüven, 1997: 19-20).

Haçlı Seferleri'yle birlikte şövalyelik kurumu farklı yönler kazanmıştır. Haçlılar kendi ülkelerinde kurdukları askeri mezheplere uygun özerk kaleler tesis etmişlerdir. Kale inşaatları sadece kendi yurtlarıyla sınırlı kalmamış, Haçlı Seferleri'yle 1097 yılında Toros dağları üzerinden Suriye kıyılarına gelmiş, Lübnan, Filistin, Kıbrıs, Rodos ve Suriye'de kale şebekeleri ayrıca Kudüs Krallığı, Tripoli, Antakya ve Urfa Kontluklarını tesis etmişlerdir. Haçlı kalelerinin inşasında temel ve en önemli prensip, az sayıda askerle savunulabilen bir kale inşa etmektir. 1291'de bölgeyi terk edene kadar bu süreç devam etmiştir (Özgüven, 1997: 21, Eyice, 1974: 143-144).

Roma'daki limes sistemi ve yol ağına karşılık Haçlı kalelerinde, kalenin inşa edileceği yol ağını bir başka ifadeyle güzergâhı belirleyen temel unsur, ibadet amaçlı yola çıkan hacıların geçtiği yolların güvenliğini sağlayacak şekilde kalelerin inşa edileceği noktaların belirlenmesidir. İsa Peygamberin kutsal kabrini görmek için yola çıkan Hıristiyan

hacıların geçtiği güzergâhlar, şövalyeler ve kaleler tarafından sıkı bir şekilde korunmaktaydı. Bu yollardaki kaleler dışında, bir de çöle yakın stratejik kaleler mevcuttu (Özgüven, 1997: 21). Haçlı kalelerinin mimarisini genel olarak kendi ülkelerinden getirdikleri şemalar ile yerel özelliklerin sentezi olarak tanımlamak gerekir. Bir başka faktör ise değişen arazi koşulları ve inşaat malzemesidir

1204 Latin istilası ile Latinler, İstanbul surlarında gördükleri çift sur sistemini, hendeği, burç sistemini, hisarpeçeyi Avrupa kalelerine taşımışlardır. Aslında çift sur sisteminin ilk örnekleri, Hellenistik dönemde Sirakusa şehri surlarında görülmektedir. İstanbul'da ayrıca El Mansur tarafından Bağdat şehrinde ve çeşitli İslam şehirlerinde kullanılmış, Haçlılar ve Latinler tarafından Avrupa'ya taşınmıştır (Özgüven, 1997: 22, 26).

Çinlilerin icat ettiği, Avrupalıların batıya götürdüğü, Bizans'ın kısıtlı olarak kullandığı bir madde olan barut, savaş teknolojisinde değişiklikler yaratmış ve bu icat kale mimarisinde köklü değişikliklere neden olmuştur (Özgüven, 1997: 22).

Türklerin Anadolu'ya gelmesinden önce, İslamiyet öncesi dönemde, hâkim oldukları coğrafyada büyük boyutlu kale yerleşimleri ile birlikte, düşmanların baskınına uğramamak, onları takip edebilmek ve farklı noktalar arasında haberleşmeyi sağlayabilmek için gözetleme kuleleri inşa edilmiştir. Bunlara *"kargu*[6] *(kargug)"* adını vermekteydiler (Kaşgarlı Mahmud, 2006: 426). Ayrıca bu kulelere *"küzet"*, içindeki askerlere de *"küzetçi"*(közetdeçi/közetküçi) denilmekteydi (Taşağıl, 2008: 156). Kaşgarlı Mahmud'un yazdıklarına göre de bu kuleler minare biçiminde yapılmaktaydılar (Kaşgarlı Mahmud, 2006: 426). Düşmanın durumu, kulelerde yakılan ateşler (gece) ve ateşten çıkan duman (gündüz) vasıtasıyla ifade ediliyordu (Taşağıl, 2008: 156). Buradan hareketle Anadolu'daki Ortaçağ kalelerinde yer alan mescitlere ait bazı minarelerin aşırı yüksek yapılmasını veya camiden kopuk olarak inşa edilmiş olmalarını, gözetleme işlevinden hareketle daha dikkatli yorumlamak gerekmektedir.

723'te Vezir Tonyukuk, devlet meclisinde Bilge Kağan'ın etrafı surlarla çevrili şehirler inşa etmek fikrine şiddetle karşı çıkmış, Türklerin bekâsının ancak bozkır savaşları yapmakla mümkün olacağını vurgulamıştır. Tonyukuk'a göre ise Türklerin sayısı azdı, düşman sayıca kuvvetli bir şekilde geldiğinde kaçıp kurtularak, dağların, vadilerin arasına

[6] Dağ tepelerine minare biçiminde yapılan yapı olup, düşman geldiği zaman herkesin hazır bulunması için üzerinde ateş yakılır (Kaşgarlı Mahmud, 2006: 426)

saklanabilirlerdi. Zaten kuvvetlilerse kolayca savaşır ve problem olmazdı (Taşağıl, 2008: 174).

Türklerin Anadolu'ya gelişi ile birlikte devraldıkları mirastan mümkün olduğunca yararlandıkları söylenebilir. Anadolu dışından bu bölgeye aktardıkları yeni yapı tiplerinden farklı olarak Türkler, Anadolu'daki kaleleri onararak kullanma yoluna gitmişler nadir de olsa yeni kaleler inşa etmişlerdir. Bu durum ihtiyaçla alakalıdır. Fethettikleri yerlerdeki kaleler yeterli ise sadece bunları güçlendirmek, onarmak yeni yapıları sur içine eklemek yeterli olmuştur. Bazı noktalarda da yeni kalelerin inşasına gerek duyulmuştur. Özellikle bu son gruptaki kaleler, Türklerin Anadolu'da inşa ettikleri kalelerin geldikleri bölgedeki kalelerden farkını ve aynı zamanda Malazgirt Zaferi öncesinde Anadolu'da inşa edilmiş kalelerden farkını anlamak adına önemlidir. İç kale ve ahmedek birimlerinin aynı olup olmadıkları ve işlevleri konusu hala tam bir netlik kazanmamıştır. Anadolu'daki kalelerin birçoğu özgünlüğünü yitirmiştir. Avrupa'daki kalelerin aksine, Anadolu'da sarp noktalarda yer alanların dışında kalan kaleler genellikle taş ocağı gibi kullanılmış olduğundan, bazı birimlerini aydınlatmak ve doğru değerlendirmeler yapabilmek oldukça sıkıntılıdır. Anadolu Selçuklu başkenti Konya, Türk askeri mimarisinin en önemli örneğine sahip iken birkaç gravür, alçı ve çini buluntu dışında neredeyse hiçbir iz kalmamıştır. Alâeddin Keykubad, kale inşasına en fazla önem vermiş sultan olarak bilinmesine karşılık, Alanya Kalesi dışındaki örnekler ve bazı kalelerdeki tekil veriler, bu konuya ve soruna dair çok fazla veri sunmamaktadır. Ayrıca Moğol istilasının da kentlere çok fazla zarar verdiği açıktır. Bunun bir diğer sebebi özellikle Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'ın doğuya gerçekleştirdikleri seferler esnasında yapılan onarım ve yenileme çalışmalarıdır. Kaleler 16. yüzyıl Osmanlı mimarisine dair veri sunarken, büyük ölçüde veya tamamen Erken Ortaçağ Türk askeri mimarisine özgü kimliğini yitirmiştir. Kuzeydoğu Anadolu'daki kaleler 19. yüzyıl Osmanlı-Rus savaşları nedeniyle tahrip olmuştur. Erzurum'daki tabyaların inşasında kent merkezindeki Ortaçağa ait kalenin taşlarından faydalanılmıştır (Boran, 2001: 16-18; Karpuz, 1993: 158). Tüm bunlara karşılık Anadolu Selçuklu dönemi askeri mimarisinde mevcut verilerden yola çıkarak özellikle çokgen veya kare formlu burçların kullanıldığını, dirsekli kapı planına (İng. bent entrance) sıkça başvurulduğunu, bazılarında kapıların yakınına askerler için koğuş tasarlandığını, minare tarzı yüksek gözetleme kuleleri inşa

ettiklerini ve bezeme olarak özellikle figürlü süslemeyi (aslan, kartal, ejder v.b.) tercih ettiklerini söyleyebiliriz.

Anadolu'daki Ortaçağ askeri mimarisini anlamak için kervansarayların dikkatlice gözden geçirilmesi gerekmektedir. Perslerin Anadolu'da başlattığı yol, posta ve savunma teşkilatları, ardından Roma'nın geliştirdiği limes sistemi, Bizans'ın genişlettiği yollar ile Haçlılarla birlikte iyice gelişen ticari atmosfer sayesinde, yüzyıllardan beri askeri ve ticari önemini muhafaza edebilmiş bu yolların ve bu yolları çeşitli amaçlarla kullananların (kervanlar, askerler, sıradan halk) güvenliği için kervansaraylar inşa edilmiştir. Güvenlik sağlaması gereken bir yapı olduğundan mimarisini belirleyen ana etmen bu düşünce olmuştur. Kale gibi burçlarla tahkim edilmiş, duvarları payandalarla desteklenerek güçlendirilmiş, duvarlarda siperlik olsun diye dendanlara, bu dendanlara ulaşımı sağlayan seğirdim yerlerine ve kervansarayı savunabilmek için duvarlarda mazgallara yer verilmiş, kalelerdeki gibi kapılarda, düşmanı ürkütmek ve kervansarayı kötülüklerden korusun diye tılsım amaçlı bazı hayvan figürleri tercih edilmiştir. Sorunlu zamanlarda sultanların bu yapılara sığındığı ve buralarda zaman zaman gizlendiği bilindiğinden kalelerle aralarında bir benzerlik olduğu çok açıktır. Belki de iki yapı tipi arasındaki en temel fark, kapılarda karşımıza çıkmaktadır. Kervansaraylarda içeriye insanlar dışında, kervanın yükünü taşıyan develerin, hayvanların ve belki tekerlekli araçların girebilmesi için düz geçit planına sahip bir kapı planı uygulanmıştır. Labirentvari karmaşık planlardan uzak durulmuştur. Ayrıca bu tip yapılarda güvenlik nedeniyle tek giriş çıkış tercih edilmiştir.

Selçuklu dönemi Türk askeri mimarisinde anıtsal örneklerin sayıca azlığının sebebi Selçuklu için önemli merkezlerin (Konya, Sivas, Kayseri, Erzurum, Antalya, Sinop) çok fazla tahrip edilmesiyle alakalı olmalıdır. Alanya örneğinde özel ve önemli uygulamalar tespit edilebilirken, Sivas hakkında bir şey söylemek neredeyse mümkün bile değildir. Konya hakkında ancak bazı bilgiler, gravürler ve arkeolojik veriler mevcuttur. Antalya'da çok fazla tahrip olmuştur. Kayseri ve Erzurum Surları, Osmanlı dönemindeyken daha pek çok özelliğini yitirmiştir. Bu konuda en önemli veri Alanya'dır. Bir diğer önemli örnek Diyarbakır surları, burçları ve kapılarıdır. Anadolu'daki en iyi durumdaki anıtsal kaleler ise genellikle Memluk dönemi kaleleridir veya Memluk dönemi eklerine sahip kalelerdir (Rumkale, Kâhta, Gaziantep). Ortaçağ Anadolu askeri mimarisi bakımından Ermeni ve Haçlı kaleleride büyük önem arz etmektedir. Fakat bu kalelerde her geçen

gün yok olmaktadır. Sadece tepe mazgalları (senkendaz) tipleri açısından bile bu kaleler incelenmeye değer örneklerdir.

Özellikle de Roma'nın çok sıkı bir şekilde uyguladığı limes sisteminde, bir yerdeki sorun ilişkili olduğu ağda diğer yerleşimlerin garnizonlarını da harekete geçirmekte ve düşmana karşı birlikte hareket edilmekteydi. Birlikte hareket düşüncesinin uygulandığı bu sistemle Erken Osmanlı'daki kolonizasyon metodu arasında önemli paralellikler kurulabilir (Özgüven, 1997: 25). Türk askeri mimarisindeki köklü değişim için ise 1300'lü yılların sonunu, Yıldırım Beyâzıd'ın Anadolu Hisarı'nı inşa etmesini beklemek gerekecektir (Özgüven, 1997: 23).

2. OSMANLI ÖNCESİ ANADOLU KALELERİNDE KAPILAR

2. 1. Afyonkarahisar Kalesi

2. 1. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler

Kentin ismini, koyu renkli volkanik kayalar üzerinde yer alan, dik yamaçlı bir tepenin üzerinde inşa edilmiş kalesinden ya da kentte M.Ö. 333'ten itibaren yetiştirildiği düşünülen afyon bitkisinden aldığı ileri sürülmektedir (Emecen, 1988: 443; Gönçer, 1971: 146). Kaleye zemin oluşturan kaya kütlesi, 226 m. yüksekliğe sahiptir. Konumu itibariyle yerleşim yeri, suyunu Akarçay vasıtasıyla Eber ve Akşehir göllerine boşaltan bir ovanın güneybatı kenarında ve deniz seviyesinden 1020-1040m. yükseklikte tesis edilmiştir (Darkot, 1967a: 277).

Kent, Hitit döneminde yüksek tepe anlamına gelen *"Hapanuwa"* ismiyle adlandırılmıştır. Eski Yunanca metinlerde adına *"Akronio"* şeklinde rastlanmaktadır. Kent ve kale, Roma ve Bizans dönemlerinde, sarp ve ele geçirilmesi güç anlamına gelen *"Akronium",* bunun dışında *"Acroenos", "Acroenes", "Akroinos (Akroijnos)"* ve zafer kenti anlamına gelen *"Nikopolis"* adlarıyla anılmıştır (İlaslı-Uyan, 2001: 275; Tuğlacı, 1985: 193; Yüksel, 2004: 45; Darkot, 1967a: 278).

Anadolu Selçuklu döneminde kalenin adının *"Karahisâr-ı Devle"* olduğu dönem kaynaklarından öğrenilmektedir (Ahmed Eflâkî, 2006: 269, 604, 651-652, 731). Bazı kaynaklara göre kente bu adın verilmesinin sebebi, Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubâd'ın hazinelerini burada muhafaza etmesidir (Sevgen, 1959: 26). Kentin 13. yüzyıldan itibaren kaynaklarda adına ayrıca *"Karahisâr-ı Sâhib"* şeklinde rastlanmakta ve bu adın kullanımının Osmanlı döneminde dahi devam ettiği anlaşılmaktadır. *"Karahisâr"* ismine eklenen *"Sâhib"* isminin sebebi, Anadolu Selçuklu Devleti'nin son dönemlerinde yaşayan ve Moğol istilası sırasında buraya sığınan, Selçuklu Veziri Sâhib Ata Fahreddin Ali Bey'dir. Kent, Vezir Sâhib Ata'ya iktâ olarak verilmiş ve vezirin adındaki "*Sâhib"* ismi, kentin adına ilave edilmiştir (Yüksel, 2004: 46). Kentin Türkler tarafından fethiyle aldığı *"Karahisar"* adına, Anadolu'dan başka örneklerde verilebilir. Karahisar-ı Sahib'in dışında Karahisar-ı Kögonya (Şebinkarahisar), Karahisar-ı Yavaş/Nevas (Konya ili

Karapınar ilçesine bağlı Karahisar köyünde), Karahisar-ı Behremşah (Yozgat ili Akdağmadeni ilçesine bağlı Karamağara köyünde), Karahisar-ı Teke (Antalya ili Serik ilçesine bağlı Yanköy'de), İsce Karahisar/İscehisar (Afyonkarahisar'a bağlı ilçe merkezinde), Karahisar-ı Osmancık (Çorum iline bağlı Osmancık ilçesinde), Karahisar-ı Develi (Kayseri iline bağlı Yeşilhisar ilçe merkezinde) ve Karahisar-ı Demirlü (Çorum ili Alaca ilçesine bağlı Kalehisar köyünde) bu tip yerleşimlerdir (Özcan, 2008: 89-101).

"Karahisar" kelimesi etimolojik açıdan incelendiğinde, Anadolu öncesi Orta Asya Türk kültüründe kelime *"kuzey, siyah renk, ulus"* gibi farklı anlamları ifade etmekle birlikte, *"güç, sarp ve yüksek"* anlamlarına gelen *"kara"* kelimesi ile *"kale"* anlamına gelen *"hisar"* kelimesinin birleşiminden oluşan coğrafi adlandırma ya da yer adı terimi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır (Özcan, 2008. 90; Caferoğlu, 1968: 167; Kaşgarlı Mahmud, 1986: 221). Koray Özcan, Anadolu yerleşme ve ulaşım sisteminin stratejik bağlantı ve geçiş noktalarında konumlandırılmış, Bizans egemenliğinden devralınan, sarp ve erişilmesi güç kayalıklar üzerine inşa edilmiş *"castron"(kale-kent)* yerleşimlerini, Orta Asya yer adı verme alışkanlıklarından yola çıkarak Selçukluların, *"Karahisar"* olarak adlandırdıklarını ifade etmektedir (Özcan, 2008: 90). Ayrıca dönem kaynaklarından, bu tür topografyaların sağladığı imkânlar nedeniyle rahat savunulabilen kale–kent yerleşmelerinin, kimi zaman sorun çıkaran asilerin ya da baş kaldıran meliklerin sığındığı ya da yakalanıp denetim altında tutulduğu merkezler veya sultanın, büyük emirlerin v.b. kimselerin hazinelerini sakladıkları yerler oldukları anlaşılmaktadır (Şikari, 1946: 117-118; Aksarayi, 2000: 115; Esterabadi, 1990: 140; Özcan, 2008: 91).

Kent, 1429 yılında Osmanlı egemenliğine girmiştir. II. Bâyezid dönemi tahrir defterlerinde *"Karahisâr"* şekline ismine rastlanmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman dönemi tahrir defterlerinde ise genellikle *"Karahisâr-ı Sâhib"* şeklinde kayıtlıdır (Karazeybek, 2001: 188).

"Karahisâr" ve *"Karahisâr-ı Sâhib"* adlarının dışında, 1635'te kente gelen Evliya Çelebi, kentten ve kalesinden *"Afyonkarahisâr"* ismi altında bahsetmiştir (Evliya Çelebi, 2005b: 19-20). Bu yüzyıla ait arşiv belgelerinde ise *"Karahisâr-ı Sâhib"* olarak geçmektedir (Yüksel, 2004: 46-47).

C. Zeno kentten *"Saibcarascar"* adıyla (Zeno- Contarini, 2006: 28, dn. 38), Seyyah Tavernier *"Aphiom Carassar" (*Tavernier, 1678: 37-38) ve bazı batılı seyyahlar da kentle özdeşleşen afyon bitkisinden dolayı genellikle*"Afiun"* adıyla kentten ve kalesinden bahsetmiştir (Emecen, 1988: 443).

Anadolu Selçuklu döneminde, devletin başkenti olan Konya'dan Bizans egemenliğindeki Ege liman kentleri Smynra (İzmir) ve Ephessus (Efes)'a uzanan Anadolu üretim-dağıtım yolları üzerinde yer alması sebebiyle kent Ortaçağ'da önemlidir ve bu sayede ekonomik işleve sahip bir yerleşme niteliği kazandığı anlaşılmaktadır (Özcan, 2008: 91).

2. 1. 2.Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim

Kentin kalesine Hitit döneminde *"yüksek tepe"* anlamına gelen *"Hapanuwa"* adı verilmiştir. Hitit Kralı II. Mürşili zamanında yapılan Arzava Seferi'nde ordunun burada kışladığı düşünülmektedir (Yüksel, 2004: 45). Ahmet İlaslı, kalede yaptığı araştırma sonucunda, kale eteğinde, çıkış güzergâhında, iri andezit bloklardan oluşan Hitit dönemine ait sur parçaları tespit etmiştir. II. Mürşili ve sonraki yıllarda, Mira-Kuvalya Beyliği zamanında, kentin giderek önem kazandığı anlaşılmaktadır (İlaslı-Uyan: 2001: 91, 275).

Hititlerin son dönemleri ile özellikle Frig dönemine ait olduğu düşünülen basamaklı sunaklar, kayalardan oyma koltuklar ve su çukurları, kalenin üst düzlüğünde yer almakta ve kalenin bu dönemlerine ışık tutmaktadır. Tüm bu izlerden ve arkeolojik verilerden dolayı kalenin özellikle Frig döneminde, ana tanrıça Kibele'nin kutsal evi olduğu tahmin edilmektedir (İlaslı-Uyan, 2001: 275).

Roma ve Bizans dönemlerinde kaya kütlesinin üzerinde bir kısım duvarlar inşa edilmiştir. Roma döneminde orta kalede, Amazon kraliçesi ile savaşan Achileus'un heykellerinin bulunduğu bir anıtın yapıldığı düşünülmektedir. Bu anıta ait olduğu ileri sürülen bir heykel parçası günümüzde Afyon Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir (Gönçer, 1971: 63). Bizans döneminde, 739/740'ta kente Araplar saldırmıştır. Bu esnada, önemli bir komutan olan Battal Gâzi'nin burada şehit düştüğü tahmin edilmektedir (Theophanes, 1982: 84, 103; İlaslı, Uyan: 2001: 276; Gönçer, 1971: 225-226). Ramsay, kentin Bizans döneminde Nikopolis (Zafer Kenti) adını almasının sebebinin, 739/40'taki Bizans-Arap mücadelesinde, önemli bir güç olan Battal Gâzi'nin öldürülmesi olduğunu ifade etmektedir (Ramsay, 1960: 91, 151). Semavi Eyice tarafından kalede yapılan inceleme

sonucunda da, kalenin içinde Bizans dönemine ait bir sarnıç ve çeşme tespit edilmiştir (Eyice, 1973: 303-307). Tüm bunlar kalenin Türk dönemi öncesindeki varlığına dair şüphe bırakmayan somut izlerdir.

1147-57 yılları arasında, Anadolu Selçuk Sultanı I. Mesud'un emriyle Karaşarlar isimli Türk boyu kalenin eteğine yerleştirilmiştir. Bu yerleşim yeri, şimdiki Afyon'un Hıdırlık denilen yeriyle kale arasındaki mahalleleri kapsamakta ve stratejik açıdan önemli yolların kavşağında yer almaktaydı. Kentin buradan başlayarak geliştiği ve zamanla tepenin arasından çıkarak etrafa yayılmaya başladığı düşünülmektedir. Bu gelişmeye Türk döneminde katkıda bulunan en önemli diğer bir gelişme, Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'ın tahta geçmesi, Anadolu'nun pek çok kentinde olduğu gibi bu kaleyi de onartması ve hatta neredeyse baştan inşa edecek kadar kaleye ilgi göstermesidir. Bu amaçla da I. Alâeddin Keykubad'ın, Lalası Mimar Bedreddin Gevhertaşı kale dizdarı olarak tahminen 1231 yılında görevlendirdiği düşünülmektedir (Gönçer, 1971: 255). Bedrettin Gevhertaş kaleyi, burç ve bedenlerini onardıktan sonra, Yukarı Kale (İç Kale) diye tarif edilen kalenin tepesinde, güneye bakan en yüksek yerinde, minareli ve mozaik çini mihraplı küçük bir mescid ile mescidin doğu yanında yer alan bir saray yaptırmıştır. Bu yapılar günümüze ulaşamamıştır. Ayrıca şehir kenarında medrese yaptırmış, hepsinin inşası tamamlanınca da törenle açılışlarını gerçekleştirmiştir. I. Alâeddin Keykubad'ın hazır bulunduğu törene pek çok nâib ve bilgin katılmıştır. Bunlardan biri de Mevlana Celâleddin Rumî'dir. Mevlana törene küçük oğulları Mehmed Bahaüddin (Sultan) Veled ile Alâeddin Çelebi'yi de getirmiştir. Bedreddin Gevhertaş'ın isteği üzerine de 6-7 yaşlarında bulunan çocukların sünnet düğünleri yapılmıştır (Ahmed Eflaki, 2006: 269). Ahmed Eflâkî'nin eseri *"Menâkıbul'l Ârifîn"*de kaleye *"Karahisâr-ı Devle"* adıyla değinilmekte, kalede yapılan bu sünnet düğünü ve kale hakkında bazı bilgiler verilmektedir:

> *"…Bizim Bahâeddin yedi yaşında, kardeşi Alâeddin ise altı yaşındaydı. Karahisar-ı Devle'de kale muhafızı Bedreddin Gevhertaş onları sünnet etti. Büyük Mevlânâ, "bunların anneleri burada değil, çocuklar ağlar ve bu kadının da buna canı sıkılır" diye buyurdu. Kale muhafızı da "kendisine türlü cevaplar veririz" dedi.*
>
> *Düğün yaptıklarında Sultan Alâeddin'in emirleri ve naipleri oradaydı. Bütün kaleyi nefis kumaşlar ve silahlarla baştan aşağıya süslediler. İslâm padişahı da bu toplantıda hazırdı. Öyle bir düğün yaptılar ki, hiçbir dönemde benzeri görülmemişti. Padişah da babama o kadar saygı gösterdi ki sorma…*

Yine o rivayet etti: Bir gün Çelebi'nin huzurunda, Karahisâr-ı Devle Kalesi'nin tepesinde Sultan Alâeddin Keykubad'ın (Tanrı rahmet etsin) Sarayı'nda Sâhib'in oğullarıyla içki içip eğleniyorduk. Gecenin üçte biri geçmişti. Çelebi birdenbire kalkıp dışarı çıktı ve kimsenin arkasından gitmemesini emretti. O gece son derece karanlıktı. Hiç kimsenin mum tutmasına ve kendisiyle dışarı çıkmasına da izin vermedi.

Bir saat kadar dışarıda durdu, içeri gelmedi. Biz onu beklemekten usandık. Kendimden geçmiş bir halde onu aramak için elime mum alıp dışarı fırladım. Bütün köşkleri ve bekçi evlerini dolaştım, ama ona ne olduğunu hiç anlamadım.

Çelebi hazretleri ortaya çıkmadı diye emirlere haber verdim. Emirler feryat ederek dışarı çıktılar. Burcun şerefesinden aşağı düştü ya da bir yerde dinleniyor düşüncesiyle yirmi otuz kişi elimizde mumlar ve meşaleler olduğu halde onu aradık.

Birdenbire kulağıma Çelebi'nin "Hey! Polad ne arıyorsun? Diyen sesi geldi. Hepimiz birden o sesi işittik. Bir de baktım ki Çelebi'nin sesi, aşağıdaki kalenin sarayının damından geliyor. Biz kalenin kapısını açıp, yavaş yavaş koştuk ve bir de baktık ki Çelebi Hazretleri bizim sarayın damında rahat rahat oturmuş, gülümseyerek "Demek ki siz benim düşüp öldüğümden korktunuz" diyordu. Hepimiz baş koyduk…", (Ahmed Eflâkî, 2006: 269; 652).

Ahmed Eflâki'nin eserinden yukarı kalede (iç kale) bekçi (muhafız) odalarının, sarayın ve köşklerin olduğunu ayrıca Çelebi Hazretleri'nin aşağıdaki kaledeki sarayın damına oturmuş olduğu anlatıldığından, orta veya aşağı kalede de köşk tipi bir yapının/yapıların bulunması gerektiği tahmin edilebilir.

Afyon Kalesi'nin mimarı ve dizdarı olan Bedreddin Gevhertaş *"emîri-silâh"* (harbiye bakanı) olmuş, daha sonra da Süleyman Pervane tarafından, Sultan İzzeddin Keykâvus taraftarlığı nedeniyle Moğol beylerine öldürtülmüştür (Kaymaz, 1970: 103-105; Gönçer, 1971: 256).

Yapılan bu açılış töreni ile birlikte *"Karahisâr-ı Devle"* olarak anılmaya başlanan kentin kalesinde artık devlet hazineleri muhafaza edilmeye başlanmıştır. Ayrıca pek çok kale gibi bu kalede hapishane işlevini yerine getirmiştir (İlaslı-Uyan, 2001: 276; Darkot, 1967a: 278). Dönem kaynaklarından öğrendiğimiz Selçuklu dönemi imar faaliyetlerini kanıtlayan en önemli somut veri, kalenin günümüze gelebilen onarım kitabesidir. Kitabe yukarı kale kapısı (iç kale) üzerinde iken, Osmanlı dönemindeki onarım esnasında yan tarafa konulmuş olup, üç satırdan meydana gelmektedir (Gönçer, 1971: 257-258).

Uğur Tanyeli, kentin Bizans ve Selçuklu dönemindeki fiziksel gelişimiyle ilgili olarak yaptığı yorumda, kentin Bizans dönemindeki adının belirsiz olduğuna değinmekte ve bu

sebeple de kalenin bulunduğu bugünkü kent merkezinin, Bizans döneminde kale-kent olmadığını, bunun yerine güçlendirilmiş stratejik bir nokta olabileceğini düşünmektedir. Ayrıca Türklerin kente hâkim oldukları esnada, kendilerine kentin eski adını empoze edecek yoğunlukta bir Rum nüfusla karşılaşmamış olduklarını ileri sürmüştür. Bu sebeple de bu döneme ait kalenin, çevredeki kırsal gelirlerle özerkleşmiş bir Bizans yöneticisine ait bir çeşit *"şato"* olabileceği fikrindedir (Tanyeli, 1987: 75).

12. yüzyıl ortalarından itibaren kalenin sınırları dışında ilk yerleşimler başlamıştır. Kentin ticari alanlarının da şehrin içinde, kale kapısı önünden Ulu Cami'ye çıkan yol üzerinde yer aldığı ve pazar yeri ölçeğinde olduğu ileri sürülmektedir (Aktüre, 1978: 187). Kale kapılarının önü ile kapıya uzanan yolun ve hatta bu çevrede inşa edilen bir binanın pazaryeri olma uygulamalarına başka kentlerde de rastlamaktayız (Chalmeta, 1992: 149).

Kent 13. yüzyılda, Germiyanoğulları beyliğinin eline geçmiştir. 1401'de ise kent Timur tarafından istila edilmiş ve Timur'un kuvvetleri kente büyük zarar verdirmiştir. 1428/29'da Germiyanoğlu beyliğinin bütün toprakları Osmanlı'ya geçince de yerleşim yeri Osmanlı topraklarına dâhil olmuştur (Darkot, 1967a: 278).

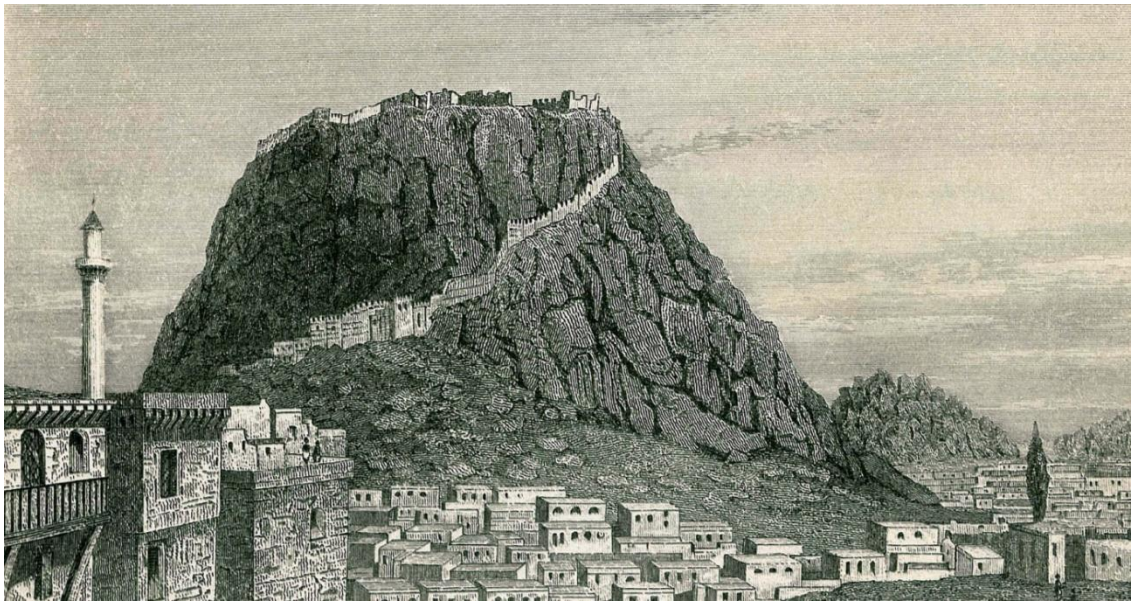
Kaledeki Osmanlı dönemine ait onarım çalışmaları, II. Selim (1524-1574) dönemine aittir. Sancakbeyi Mahmut Bey bu dönemde kalede büyük bir onarım gerçekleştirmiştir. Ayrıca aynı tarihlerde şehir büyümüş ve kalenin çevresine yayılmıştır (İlaslı-Uyan, 2001: 276).

Jean Baptiste Tavernier'in (1605-1689) seyahatnamesinde şehrin adı *"Aphiom Carassar"* olarak geçmektedir. Tavernier, kent hakkındaki izlenimlerini aktarırken haşhaş ekimine, pis ve evleri kötü yapılmış bir kasaba olduğuna, kentte yaşayan Rum ve Ermenilerin bilgisizliğinden kentin eski adını öğrenemediğine değinmekte ve daha sonra kaleye dair kısa bilgiler aktarmaktadır. Kentin kalesini, güney tarafındaki dağlardan ayrılmış, yarım daire biçiminde yüksek bir kayanın tepesinde, kesme taşlardan yapılmış eski bir hisar olarak tanımlamıştır. Fakat seyahatnamede kalenin kapısına dair bilgi vermemiştir (Tavernier, 1678: 37-38).

Charles Texier (1802-1871) kentte bol miktarda yetişen afyon bitkisinden dolayı yerleşim yerinden *"Aphioum"* adıyla bahsetmiştir. Texier, kent ve kale hakkında ayrıca şu bilgileri vermiştir:

"…Frigya'nın güney kesimi, Afyon haşhaşı tarımının merkezidir ve şehir bundan dolayı "Afyonkarahisar" adını almıştır. Şehir, doğuda Bolvadin'e kadar uzanan ve sularını Bolvadin'in güneyindeki Çay Gölü'ne akıtan büyük bir vadinin başında bulunur. Vadinin zemininden dört yüz metreden çok yüksek ve tepesinde Ortaçağ'dan kalma bir kalesi olan dağın eteklerine yapılmıştır. Tepeye, dağın üzerine oyulmuş bir yoldan çıkılır. Bu yolun, zamanında çok sayıda kule ve istihkâm kuleleriyle müdafaa edilmiş olduğu görülür. Bugün bu savunma araçları hep düşerek harap olmuş ve yığılan taşlarından tepenin yolu geçilmez duruma gelmiştir. Kalenin kapısı, yolu kapayan çok büyük bir kayanın karşısına denk gelir. O şekilde ki tam karşıdan ancak bir at ya da iki adamın geçebilmesi uygundur. Kalenin içi bir enkaz yığınından başka bir şey değildir. Kalenin Bizans döneminden daha önceye ait olduğuna ilişkin hiçbir ize rastlanmaz. Dağın içine, yaklaşık olarak sekiz metre derinliğinde ve beş metre eninde üç sarnıç oyulmuştur...", (Texier, 2002a: 369; Texier, 1862: 379).

Charles Texier'in bahsettiği ve kısmen gravürde betimlediği kale yolunu tahkim eden sur ve burçlardan çok azı günümüze gelebilmiştir **(Çiz. 18)**. Bu bölümler, 1999-2002 yılları arasında yapılan restorasyonlarla geçmişle olan bağlarını tamamen yitirmiştir. Texier'in bahsettiği kale kapısı, yukarı kale (iç kale) kapısıdır. Kapının karşısına gelen ve kapı önünü kapatan kaya bugün de görülebilmektedir.

Çiz.18: Afyonkarahisar Kalesi'nin Görünümü
(Texier, 1862: Pl.- K, fig. 45; Texier, 2002a: 370)

1671-72 yılları arasında kente gelen Evliya Çelebi, kale hakkında oldukça detaylı bilgiler vermiştir. Evliya Çelebi'ye göre:

> *"… Ve kal'asını Kayser-i Rûm binâ etmiştir. Ba'dehu sene (…) tarihinde Sultan Alâeddîn-i Selçukıyân Rûm keferesi destinden dest-i kahr ile fethetmiştir. Ba'dehu Âl-i Osmâniyândan Sultân Orhân, Germiyanoğulları elinden almıştır. Cümle altı kat şeddâdi binâ-yı kâdim kal'a-i azîmdir. Hakîr etek dermiyân edüp seyrü temâşâsına bezl-i himmet edüp kal'aya ba'zı şehirli yârânlarımız ile urûc etdik.*
>
> *Evvela iç kal'aya varup kapusu garba nâzırdır. Atebe-i ulyâsı üzre bu gûne târihleri var:*
>
> > *Emera bi-imâreti hâzihili'd-dârı'l-âliye fi devleti Sultânü'l-mu'azzam Alâü'd-dünyâ ve'd-dîn Sultân Keykubâd bin Keyhüsrev ve ebbedallâhu saltanatahu", tahrir olunmuştur.*
>
> *Bu tarihin fevkinde yine bu kapunun kemeri üzre bi çâr-kûşe beyâz mermer üzre celî hat ile bu tarih mastûrdur:*
>
> > *Eyleyüp lütfu kerem devletli şâh*
> > *Ya'ni Sultân Selîm Şâh-ı gayûr*
> > *Emr edüp ta'mir içün bu hısnının*
> > *Mîr Mahmûd yine etdi böyle şûr*
> > *Dedi ta'mirine târî tarihin,*
> > *Oldu bu sedd-i metin ma'mûr (sene H. 981)*
>
> *Ve bu kal'a-i balâ Karahisâr sahrâsının cenûbunda kûh-ı bâlâlara yakın sengistân ve dağıstânlı bir dere ağzında yüzün sahrâya vermiş, evc-i âsumâna ser çekmiş Kahkahâ-vâr bir hısn-ı hâsin-i üstüvâr şâhin ve zağanoz [(…) (…) (...)]âşiyanlı sarı ve kızıl yalçın kaya üzre kehkeşân-âsâ semâya ebr-i kebûdlara ser-çekmiş [(…) (…) (...)] dağlar vardır kim evce urûc etmiş kûh-ı Demâvend-misâl bir kal'a-i yed-i kudrettir. Hattâ [(…) (…) (…)] sa'y etdükde aşağı şehirde Ulu Câmi' önündeki aşağı kal'a kapusundan girüp bu kal'anın tâ zirve-i a'lâsında Hünkâr Câmi'ine varınca kâmil iki sâ'atde çıkdım, ammâ bî-tâb ü bî-mecâl kaldım.*
>
> *Ve bu iç kal'anın içinde tâ zirve-i a'lâda Sultân Keykubâd Câmi'i küçükdür, ammâ gayet musannâ' ve şîrîn câmi'dir….Ve bu câmi'in sağ tarafında Kırklar Makâmı ziyâretgâhtır.*
>
> *Ve bu iç kal'ada üç buğday anbârları ve cebehâne hazîneleri ve yedi sekiz aded su sarnıcları vardır. Gayri âsâr-ı binâdan bir şey yokdur. Dâ'imâ kapuları mesdûd durur.*
>
> *Ve bu kal'a şekl-i muhammes bir sun'-ı Hudâ yed-i kudret ile halk olunmuşdur ve bir kal'a-i balâdır. Ve dâ'iren-mâdâr yirmi iki bin adımdır, ammâ aşağı kat kal'aları ne kadar adım olduğu ma'lûm değildir. Zîrâ cânib-i erba'aları gâyet uçurum mahûf kayalar üzre olmak ile add etmeğe cü'ret edemedik.*
>
> *Ve gerçi bu iç kal'ada hâneler yok şöyle mu'attal durur, ammâ yine a'yân-ı şehrin irs ile intikâl etmiş hudûdları ve ankâ kimesnelerin mahzenleri ve gârları vardır. İçlerinde zî-kıymet eşyâlar ile makfûl ve memhûrlu durur. Şeb(u) rûz kal'a neferâtlarından onar âdem nevbet ile dîdebânlık edüp hıfz (u) hırâset ederler. Hîn-i muhâsarada ve celâlî ve cemâlî havfinden*

herkes emvâl (u) erzâkların bu kal'a kehflerinde pinhân ederler. Anıniçün dâ'imâ kapusu nigehbânlar ile mesdûd durur.

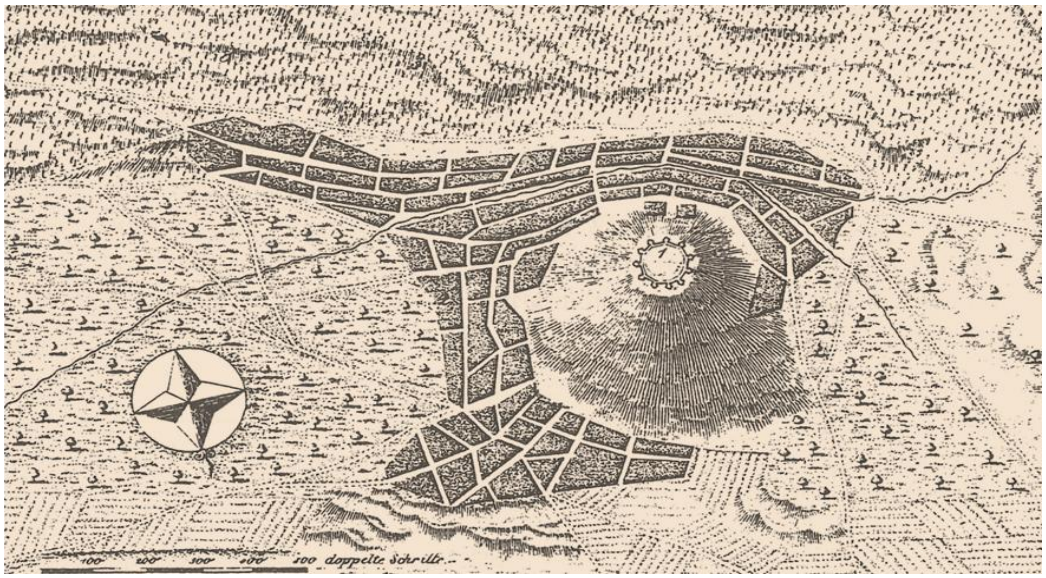
Ve bu iç kal'a kapusundan dik aşağı ne at ve ne katır ve hımâr enüp çıkmak müşkildir. Piyâde âdemlere şâhrâhdır. Hakîr dahi dik aşağı enüp sekiz yüz adımda orta hisâra geldik. İçinde kırk elli mikdârı havlısız kat-ender-kat kal'a neferât hâneleri vardır. Ve dizdâr bunda sakîn olur. Âyende vü revende içün bir divânhanesi ve bir cami'i vardır. Gayri hânu hammâm ve dekâkînleri yokdur.

Ve bu orta hisârın kapusu kıbleye nâzır bir kapudur. Ve bu kapu yanında kullenin taşları üzre beyâz mermerden kal'a sâhibleri ve zengiler sûretleri ceseden putlar gibi timsâller vardır. Anıniçün cemî'i tevârihlerde bu kal'aya kal'a-i Zengibâr derler.

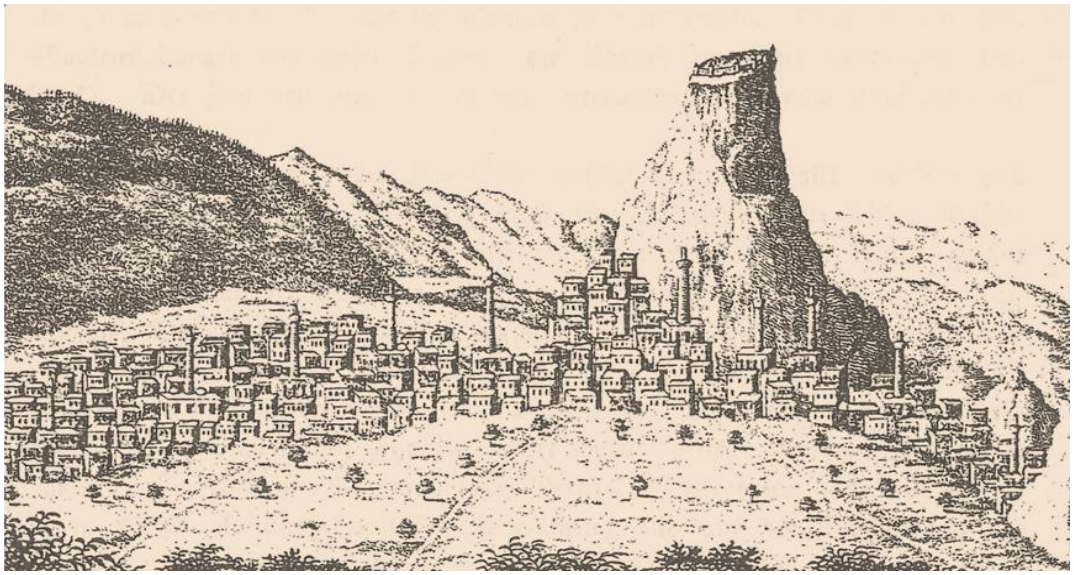
Ve bu kapudan yine yokuş aşağı bir bölme hisâr vardır. Anda dahi kırk elli hâneler vardır. Bunun dahi kapusu garba mekşûfdur. Ve bu kal'aların halkı sularını aşağıdan eşekler ile taşırlar. Bu gûne bir kal'a-i nigîndir ve's-salâm….", (Evliya Çelebi, 2005b: 19-20).

Evliya Çelebi kale kapılarına, yukarı, orta ve aşağı kaledeki yapılara dair bilgiler vermiştir. Evliya Çelebi'den iç kale yani yukarı kalenin kapısının batıya açıldığını, burada iki kitabenin bulunduğunu, kale içinde çeşitli depoların bulunması sebebiyle sürekli kapısında nigehbânların yani kapı muhafızlarının bulunduğunu, bu kapıya at veya katırla çıkmanın mümkün olmadığını, bu kapıdan orta hisara olan mesafenin sekiz yüz adım olduğunu, orta hisarda askerler için barınakların olduğunu, kale dizdarının burada oturduğunu, divanhânesi ve camisi olmasına karşılık, hanı, hamamı ve dükkânlarının olmadığını, kapısının güneye baktığını, hatta bu kapının yanındaki kulesinin taşları üzerinde beyaz mermer üzerine işlenmiş put benzeri timsaller yer aldığını yani figürlü bezeme örneklerinin mevcut olduğunu, bu sebeple de kaleye *"Zengibar Kalesi"* de denildiğini, aşağı kalede de kırk elli hane bulunduğunu ve kapısının batıya baktığını öğrenmekteyiz.

Carsten Niebuhr (1733-1815), 1766 yılı sonunda kentten geçerken kaleye *"Bek Barān Kalesi"* denildiğini yazmıştır. Ayıca kentteki nüfus ve evler hakkında bilgi vermiştir. Niebuhr, kentin kalesini ve etrafındaki yerleşimi gösteren bir plan çizmiş ve aynı noktayı gösteren bir gravür yapmıştır **(Çiz. 19-20)**, (Niebuhr, 1994: 131).

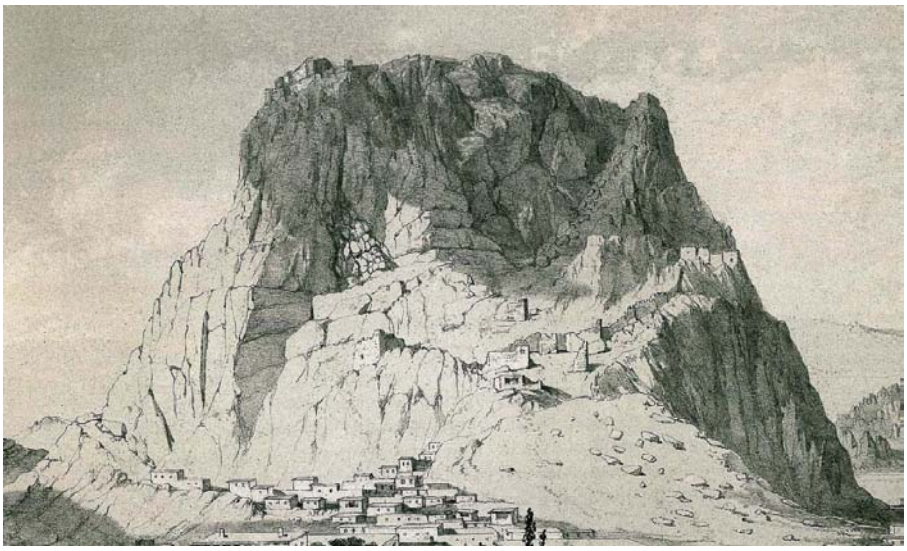

Çiz. 19: Niebuhr' a göre Afyonkarahisar Kalesi'nin planı (Niebuhr, 1994: 132, tab. XI)

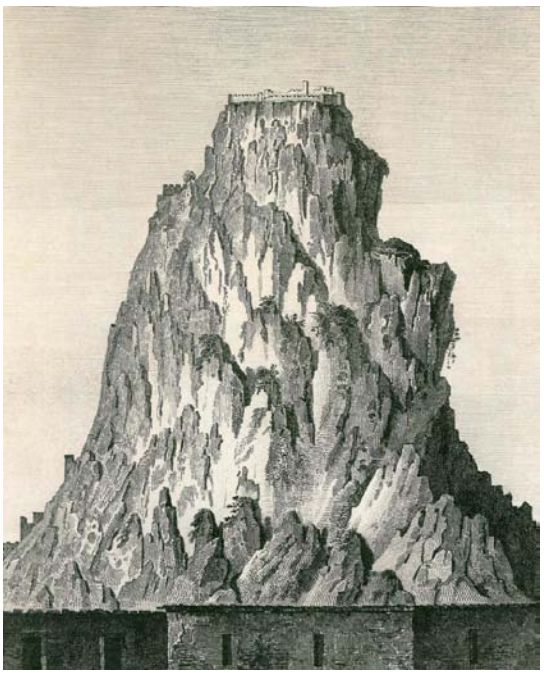
Çiz. 20: Niebuhr'a göre Afyonkarahisar Kalesi'nin görünümü
(Niebuhr, 1994: 132, tab. XI)

L. De Laborde'nin 1837 tarihli seyahatnamesinde, kentin kalesini gösteren bir gravür yer almaktadır **(Çiz. 21)**, (Anonim, 1997a: res. 15). Bu gravürde, yukarı kaleye (iç kale) çıkan yolda yer alan sur ve burçların oldukça kötü durumda olduğu ayrıca kale kapısına çıkan yoldan aşağıya doğru kayaların yuvarlandığı görülmektedir.

Çiz. 21: Afyonkarahisar Kalesi (Laborde, 1838: 80; Anonim, 1997a: res. 15)

1816 tarihli seyahatnamesinde kente *"Assiom Karaissar"* olarak değinen İspanyol Seyyah Ali Bey el-Abbasi (Domingo Badia y Leblich, 1766 – 1818), kenti dere ve çayları sebebiyle Akşehir'e benzetmiştir. Kentteki dağın tepesini bir kalenin taçlandırdığını ifade etmiş, kaleye dair bir gravüre seyahatnamesinde yer vermekle birlikte, kalenin kapılarına dair bir açıklama yapmamıştır **(Çiz. 22)**, (Ali Bey, 1816: 317-318, fig. LXXXI).

Çiz. 22: Afyonkarahisar Kalesi (Ali Bey, 1816: fig. LXXXI)

2. 1. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı

Afyonkarahisar Kalesi, savunma bakımından özellikle topografyanın sunduğu imkânlar açısından oldukça şanslı bir kaledir. Muhtemelen Ortaçağ'da bir çeşit gözetleme kalesi ve ayrıca askeri faaliyetlere yönelik olarak bir hareket üssü olarak kullanılmıştır.

Kale doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır **(Çiz. 23)**. Sur duvarları topografyanın sunduğu koşullara uyum sağlayarak şeklini belirlediğinden, oldukça girintili-çıkıntılı bir hat çizmektedir **(Fot. 1-3)**. Kaleye çıkış oldukça dik ve zikzaklı bir yoldan sağlanmaktadır **(Fot. 4)**.

Kale, Evliya Çelebi tarafından yukarı (iç), orta ve aşağı kale olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır (Evliya Çelebi, 2005b: 19-20). Evliya Çelebi kaleden bahsederken bu üçlü ayrıma girer ve hatta her bir kaleye geçişte ayrı birer kapı olduğuna değinir. Orta ve aşağı kale, iç kaleye (yukarı kale) çıkış yolu üzerinde, Ulu Cami'ye bakan güney cephede yer almakta, topografya nedeniyle bu iki kalenin kapladığı alan sadece bu yönlerle sınırla kalmaktadır.

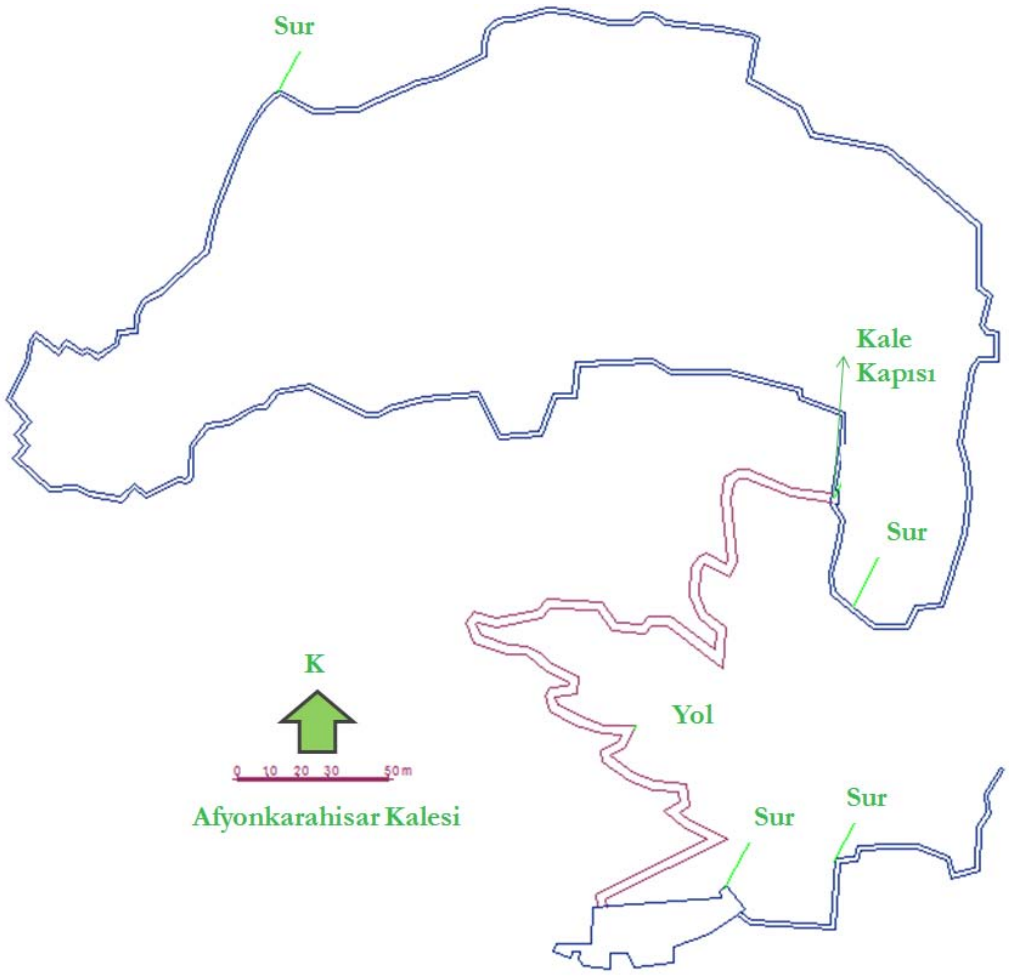
Afyon şehir haritasından alınmış tarihsiz haritada yukarı, orta ve aşağı kalenin sınırları gösterilmiştir **(Çiz. 24)**. Yukarı kaleye ulaşan zikzaklı yolun aşağı ve orta kalenin sınırları içinden geçtiği anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi, orta kalenin kapısının güneye, aşağı kale kapısının ise batıya baktığını aktarmaktadır (Evliya Çelebi, 2005b: 19-20). Bu kısımlara ait kapılar günümüze ulaşamamıştır.

Çok dik bir kaya kitlesinin üzerinde yer alan iç kaleye, güney yönündeki dolambaçlı bir yoldan çıkılmaktadır. Bugün bu patikanın yerinde merdivenli bir yol yer almaktadır **(Fot. 4)**. Kale kapısına ulaşan yolu korumak için bazı burç ve surlar inşa edilmiş olduğu gerek günümüzde çok azı mevcut sur duvarı izlerinden gerekse bazı gravürlerden anlaşılmaktadır (Texier, 1862: Pl.- K, fig.45; Anonim, 1997a: res. 15; Ali Bey, 1816: fig. LXXXI). Özellikle C. Texier'e ait gravür, büyük ölçüde günümüze ulaşamayan bu surları ve kaleye uzanan tahkimatlı yolu göstermektedir **(Çiz. 18)**.

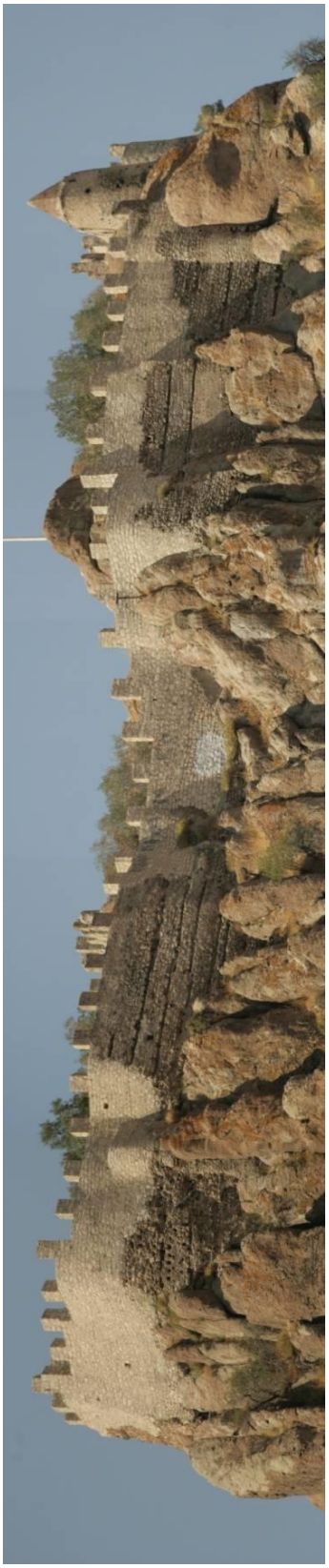
Orta ve aşağı kaleye ait yapılar günümüze gelememiştir. Yukarı kalede (iç kale), kayalara oyulmuş sarnıçlar, Kız Kulesi olarak adlandırılan ve gözetleme kulesi işlevini yerine getiren, konik bir külahla örtülü silindirik burç (Baykara, 2004: 22), Alâeddin

Keykubad'ın günümüze ulaşamamış sarayı, mescidi, erzak depoları, cephâne ve hazine depoları bulunmaktaydı. Sarnıçlar, çeşme ve Kız Kulesi dışında, diğer yapılar tamamen ortadan kalkmıştır. Bunların dışında orta kalede zindan, bekçi evleri, kârgir su sarnıçları bulunmaktaydı. Bazı sur parçaları dışında, bu bölümden günümüze hiçbir şey gelememiştir. Aşağı kalede ise küçük bir mescid ile evler yer almaktaydı (Gönçer, 1971: 259). Bu kapılardan sadece yukarı kaleye (iç kale) girişi sağlayan kapı günümüze gelebilmiştir.

Kalede mevcut olduğunu bildiğimiz tüm bu yapılar veya mimari öğelerin varlığı, kalenin uzun sürebilecek bir kuşatmaya dayanabilecek şekilde planlanmış olduğunun ve planlamada kale içindekilerin yaşamsal ihtiyaçlarının uzun süre karşılanabilmesi ile askeri gereksinimlerle ilgili donanımların her zaman hazır bulundurulmasının ön planda olduğunun açık göstergesidir.

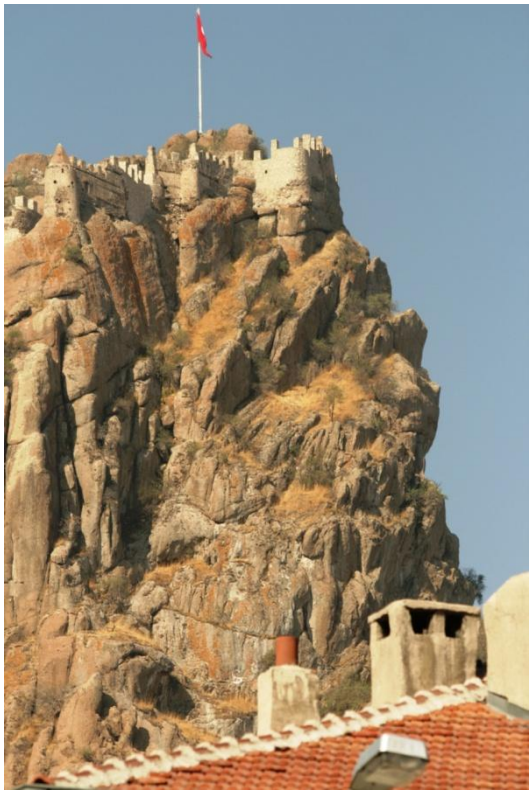
Çiz. 23: Afyonkarahisar Kalesi'nin planı (H.İ.Kunt, 2009)

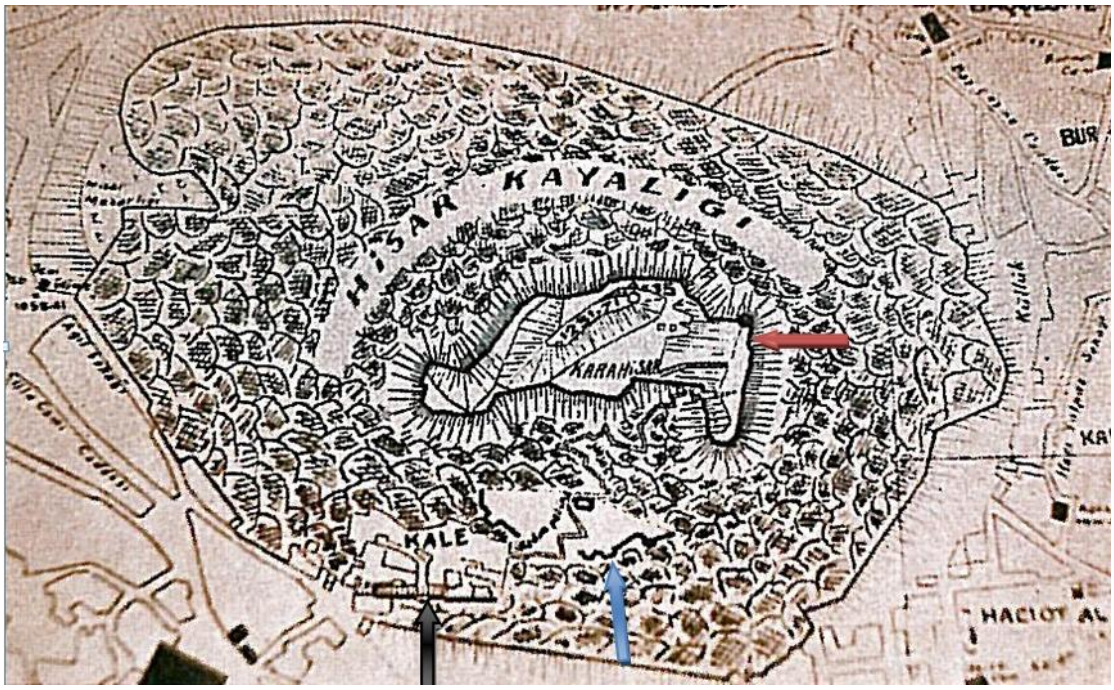
Fot. 1: Afyon Kalesi'nin doğu cephesi (2008)

Fot. 2: İç kaleye doğudan bakış (2008)

Fot. 3: İç kalenin kuzeydoğu cephesi ve en soldaüzeri külahla örtülü Kız Kulesi isimli gözetleme kulesi (2008)

Çiz. 24: Afyonkarahisar Kalesi'nin krokisi (Gönçer, 1971: 260)

Fot. 4: Kaleye çıkışı sağlayan merdivenli yol (2008)

2. 1. 4. Kale Kapıları

İç kaleye ait kapı günümüze ulaşabilmiştir ve iyi durumdadır. Evliya Çelebi'nin bahsettiği orta ve aşağı kaleye ait kapılar bugün ayakta değildir. Kalenin sur duvarları, üzerine oturduğu zemine en iyi şekilde uyum sağlamaktadır. Topografik açıdan oldukça engebeli ve yüksek bir noktada yer alan kale, bu yönüyle ulaşılmaz bir örnekken, kalenin oturduğu kayalık kütle, lağım tekniğiyle kalenin ele geçirilmesini imkânsız kılmaktadır. Yine topografya nedeniyle kaleye merdivenlerle ya da tekerlekli burçlarla yaklaşarak saldırma imkânı bulunmamaktadır.

Oldukça dolambaçlı ve zor bir yoldan iç kale kapısına yaklaşılmaktadır. Yer yer kale kapısına çıkan merdivenlerin kayalardan oyularak yapıldığı ve bu merdivenlerin dışında yolun bir rampadan meydana geldiği gözlenmektedir **(Fot. 5-7)**. Bugün bu rampanın yerini 2005 yılında yapılan merdivenler almıştır. Kale kapısına yaklaşıldığında, Charles Texier'in bahsettiği kapı önüne denk gelen kayalarla karşılaşılmaktadır **(Fot. 8)**, (Texier, 2002a: 369; Texier, 1862: 379). Kapının bulunduğu cephe batıya bakmaktadır. Bu cephe iç kalenin güneydoğu köşesinde yer alır **(Fot. 9)**.

Kapının bulunduğu cephede kapının savunması, kapı üzerindeki mazgal dişleri (dendan) arasındaki açıklıklardan, kale kapısının üzerindeki mazgal açıklığından, kale kapısından güneye doğru uzanan sur hattı üzerindeki açıklıklardan sağlanmaktadır **(Fot. 10-12)**. Bu açıklıklardan kapının da üzerinde yer aldığı batı sur duvarının en güneyindeki açıklık, yuvarlak kemerli tonozla örtülü bir koridor şeklindedir **(Fot. 13-14)**. Bu koridor, konumu itibariyle kale kapısına uzanan merdivenlere hâkimdir. Bu sebeple, aşağıdan gelen düşmanı etkisiz hale getirmede etkili olduğu anlaşılmaktdır. Bu sur hattında, kapıyı müdafa etmek amacıyla yapılan tahkimatlar dışında, iç kale kapısının bulunduğu köşeye bağlanan güney duvarından da kapı önü ve kaleye çıkan yol rahatça savunulmaktaydı.

Yukarı kale (iç kale) kapısı kesme taş malzemeden inşa edilmiştir **(Fot. 15)**. Bu kapının cephesinin dış yüzünde, kapıyı çevreleyen duvarlarda ve bu hattaki sur duvarında moloz taş örgü tercih edilmiştir. Yukarı kale (iç kale) kapısı basık kemerlidir. Bu kemerin üzerinde kitabe için bırakılmış fakat bugün yeri boş olan dikdörtgen bir boşluk ve bunun üzerinde de kesme taştan örülmüş bir kemer örgüsü yer almaktadır. Kapının hemen önünde, günümüze ulaşamamış kale kapısının oturduğu yuva izleri göze çarpmaktadır

(Fot. 16). Kapı açıklığının hemen güneyinde, sur duvarı üzerinde, Anadolu Selçuklu dönemine, Sultan Alâeddin Keykubad'a ait kitabe bulunmaktadır **(Fot. 17)**. Kapıya ait Selçuklu sülüsü ile yazılmış kitabede şunlar yazılıdır:

> "Emere bi-imareti hazihid-darül-âliye fi eyyamü
>
> Devletü-s-sultane-l-muazzam Alâüddünya
>
> Ve-ddin Ebu'l fetih Keykubad bin Keyhüsrev burhane Emirel-Mü'minin", (Gönçer, 1971: 259).

Evliya Çelebi'nin bahsettiği H. 981 (M. 1573/1574) tarihli Sultan Selim'e ait kitabe, günümüze gelememiştir. Evliya Çelebi'ye göre celî hat ile beyaz mermer üzerine yazılmış kitabede şunlar yazılıydı:

> "Eyleyüp lütfu kerem devletli şâh
>
> Ya'ni Sultân Selîm Şâh-ı gayûr
>
> Emr edüp ta'mir içün bu hısnının
>
> Mîr Mahmûd yine etdi böyle şûr
>
> Dedi ta'mirine târî tarihin,
>
> Oldu bu sedd-i metin ma'mûr", (sene H. 981), (Evliya Çelebi, 2005b: 19).

İç kale kapısı burçlarla tahkim edilmiş bir kapı değildir. Her kapı gibi sur hattı üzerinde zayıf bir nokta meydana getiren iç kale kapısı, kapının bulunduğu, batıya bakan sur hattı üzerindeki, seyirdim yerine bakan mazgal dişleri arasındaki açıklıklarından (dendan), tonozlu geçitten, kapıya batıdan gelerek bağlanan ve güney sur duvarını meydana getiren hattan savunulmaktaydı. Kapının üzerinde yer aldığı batıya bakan sur duvarı, batıdan gelerek bu sur duvarına bağlanan ve güney sur duvarını meydana getiren sur hattı ile birlikte yaklaşık doksan derecelik bir köşe ve iki sur hattının oluşturduğu iki cepheden rahatlıkla savunulabilen sınırlı bir alan yaratmaktadır. Bu sebeple de kapının yeri planlamada tespit edilirken, iç kale kapısını düz uzanan, savunmada zorluk yaratacak bir cepheye yerleştirmek yerine, burada topografyanın sağladığı imkândan yararlanılmış ve kapı, iki sur duvarının birbirine dik olarak yerleştirilebildiği, böylece de iki cepheden savunulabildiği bu noktaya yerleştirilmiştir.

Orta ve aşağı kalelerin geniş alanları kaplamadıkları anlaşılmaktadır. Bu kısımlara dair günümüzde çok az iz mevcuttur **(Fot. 18-20)**. 1999-2002 yılları arasında gerçekleştirilen onarım çalışması, kalan bu önemli izleri de neredeyse tamamıyla ortadan kaldırmıştır. Orta hisara dair izler de bu olumsuzluklardan etkilenmiştir. İç kaleye çıkan rampanın ve kısmen kayadan oyulmuş merdivenlerin yerini alan 2005 yılında yapılan yeni merdivenlerin, orta hisara denk geldiği kısımda, adeta tamamıyla baştan inşa edilmiş surun bulunduğu noktada, orta hisara ait kapının bulunması gereken en uygun yer olarak gözükmektedir **(Fot. 21)**. Bugünkü yeni merdivenlerin, eski kale yolunun yerini almış olduğunu, bu yönde kaleye çıkan başka bir yola dair iz mevcut olmadığından kesin olarak söyleyebiliriz. Dolayısıyla orta hisarın kale yoluna denk geldiği bu kısımda, bu hisara ait kapının bulunması beklenmelidir. Aşağı ve orta kale kapılarının işlevi, daha küçük bir alanı kaplayan bu kalelerin girişte güvenliğini sağlamak, hem de iç kaleden önce oluşturulmuş olan bu sur hatları ve kapılarıyla birlikte, iç kaleye uzanan yolda aşamalı bir tahkimat sağlamaktır.

Evliya Çelebi orta hisarın kapısının güneye nâzır bir kapı olduğunu ifade etmektedir. Yön itibariyle de burada bulunması gereken kapının güneye açılması gerekir. Ayrıca bu kale kapısı hakkında önemli bir diğer bilgi de kapının kulesi (burcu) üzerinde kabartma veya daha hacimli yani heykelimsi bezemelerin bulunduğudur. Roma döneminde orta kalede, Amazon kraliçesi ile savaşan Achileus'un heykellerinin bulunduğu bir anıt yapıldığı ve bu anıta ait bir heykel parçasının Afyon Arkeoloji Müzesi'nde yer aldığı ifade edilmektedir. Bahsedilen bu heykelin kapıyla alakalı olduğuna dair bir bilgimiz bulunmamaktadır. S. Gönçer, bu heykelin Evliya Çelebi'nin bahsettiği heykel olduğu görüşündedir (Gönçer, 1971: 63; Evliya Çelebi, 2005b: 20). Bu kapı ile iç kale kapısı arasında ise yaklaşık sekiz yüz adımlık bir mesafenin olduğunu, kırk elli adet asker (neferat) hânelerinin bulunduğunu, dizdarın da burada ikâmet ettiğini, ayrıca bu kısımda bir divânhâne ile bir de caminin bulunduğunu öğrenmekteyiz. Evliya Çelebi, orta hisarda dükkânların ve hamamın bulunmadığını aktarmaktadır, topografyanın zorluğu nedeniyle bu durumda gayet normaldir (Evliya Çelebi, 2005b: 20).

Orta hisar kapısı geçilince yine sur duvarları ile sınırları belirlenmiş aşağı kaleye ulaşılmaktaydı. Evliya Çelebi, bu kısımda da kırk elli hânenin bulunduğunu, aşağı kale

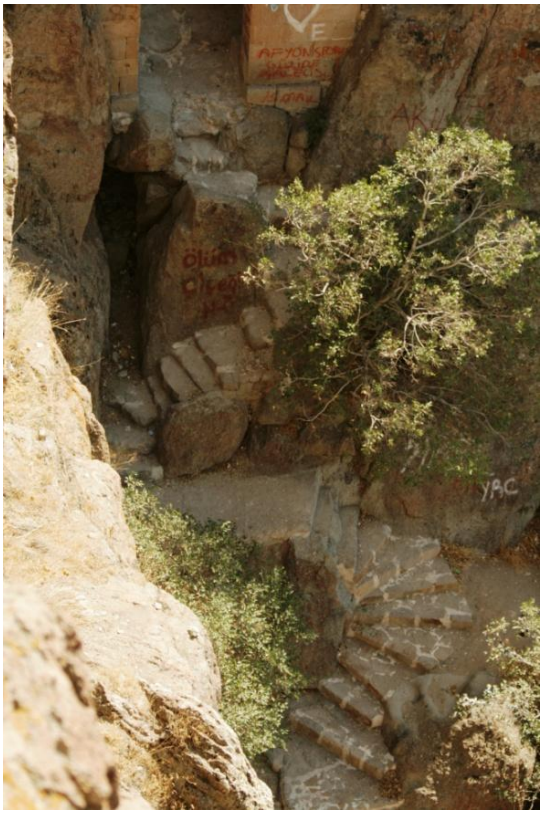
kapısının batıya açıldığını ve kapının Ulu Camii önüne denk geldiğini aktarmaktadır (Evliya Çelebi, 2005b: 19).

Fot. 5: İç kale kapısının dış yüzü ile kaleye çıkan yol (2008)

Fot. 6: İç kale kapısına kale içinden bakış ve kapı önüne denk gelen kaya (2008)

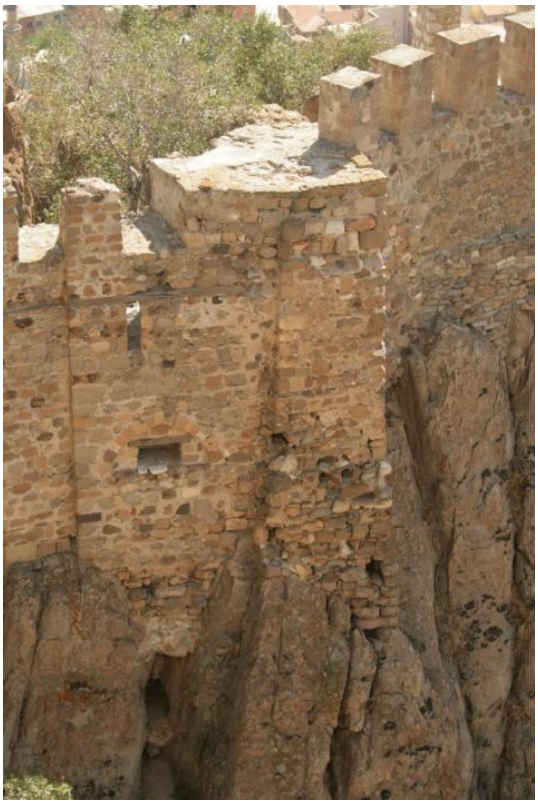
Fot. 7: Kale yolundaki kayadan oyma merdivenler (2008)

Fot. 8: İç kale kapısının dış yüzü ve kapı önündeki kayalar (2008)

Fot. 9: İç kalenin batıya açılan güneydoğu köşedeki giriş cephesi (2008)

Fot. 10: İç kalenin güneydoğu cephesinden detay (2008)

Fot. 11: İç kale kapısının dış yüzü (2008)

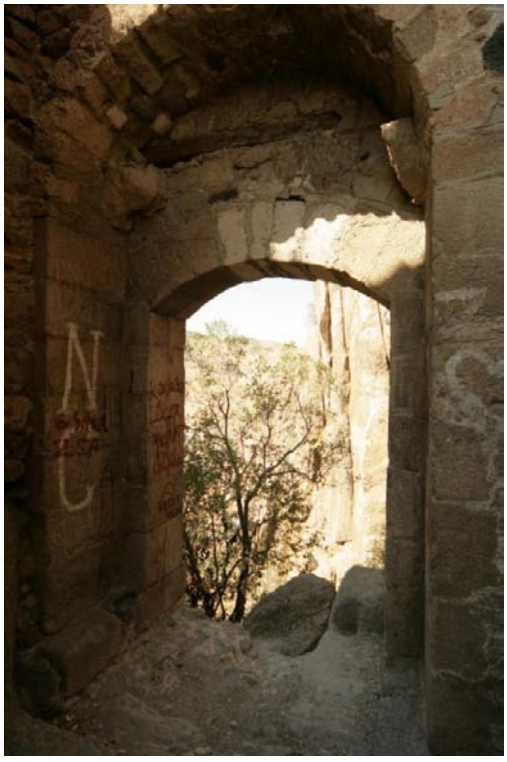
Fot. 12: İç kalenin güneydoğu cephesinden detay (2008)

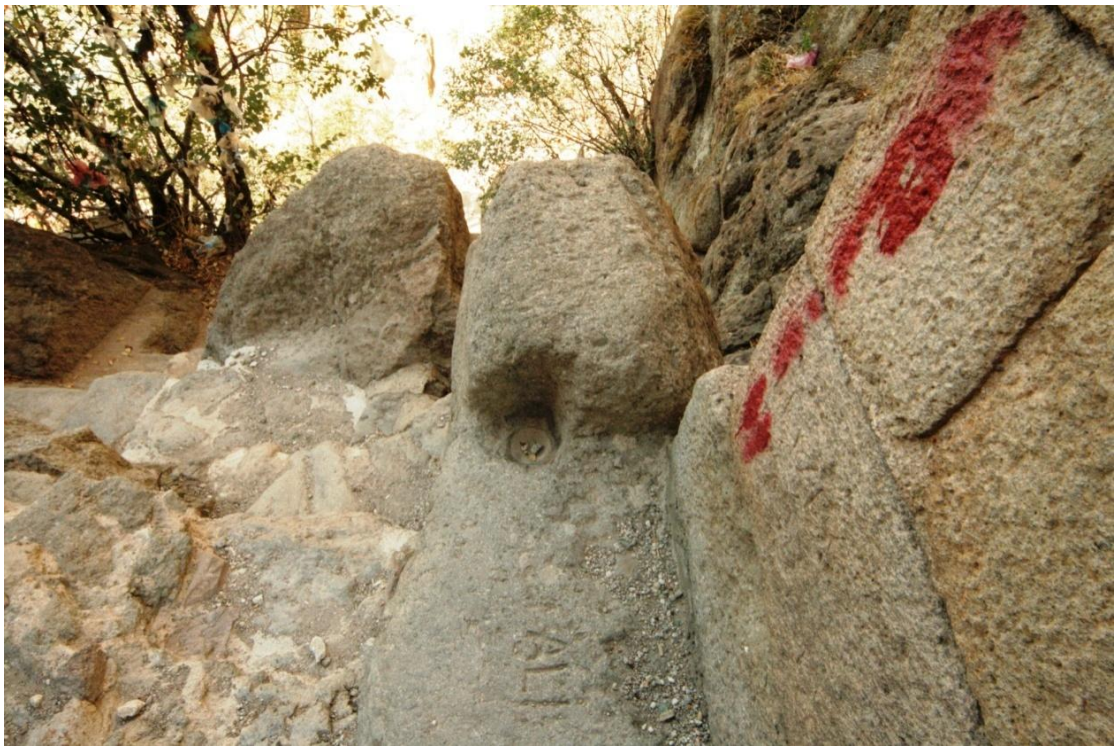
Fot. 13: İç kalenin güneydoğu köşesine doğru yuvarlak kemerli tonozlu birim (2008)

Fot. 14: İç kalenin güneydoğu köşesinde yer alan yuvarlak kemerli tonozlu birimden detay (2008)

Fot. 15: İç kale kapısının iç yüzü (2008)

Fot. 16: İç kale kapısına ait yuva izleri

Fot. 17: İç kale kapısının kitabesi (2008)

Fot. 18: Orta kaleye ait surların onarım sonrası durumu (2008)

Fot. 19: Orta kaleye ait surların restorasyon sonucu tümlenmiş durumu (2008)

Fot. 20: Kale eteğindeki sur izlerinden ayrıntılar (2008)

Fot. 21: Orta kale kapısının bulunduğu düşünülen nokta(2008)

2. 2. Antalya Kalesi

2. 2. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler

Şehrin, yerleşime uygun konumu ve doğal bir limana sahip oluşu çok erken tarihlerden başlayarak uğrak bir yer olmasını sağlamıştır. Ayrıca ticari yönü ve askeri bir deniz üssü olma özelliği sebebiyle sık sık saldırılara uğramış, el değiştirmiş ve güvenlik nedeniyle *"kale-kent"* bir başka tanımlamayla *"kapalı kent"* modelini uzun bir süre korumuştur (Tanyeli, 1987: 48-52).

Kentin eski adı*"Attaleia"*dır. Kent bu adı kurucusu Bergama (Pergamon) Kralı II. Attalos Philadelphos'tan (M.Ö. 158-138) almaktadır (Strabon, 2000: 249). Antik dönemde bu isimle bilinen kent ayrıca *"Atalia", "Attalia", "Adalia"* (Texier, 1862: 705-707), Ortaçağ'da Batı kaynaklarında *"Satalia"* (Bruyen, 1728: 521), Arap ve Türk kaynaklarında ise *"Antâliyye"* ve *"Adalya"* (Evliya Çelebi, 2005b: 146) şeklinde geçmekteydi (Emecen, 1991: 232-233).

2. 2. 2.Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim

Amasyalı Strabon, kentin Bergama (Pergamon) Kralı II. Attalos Philadelphos (M.Ö. 158-138) tarafından kurulduğunu ve adını bu kraldan aldığını ifade etmiştir (Strabon, 2000: 249). Buna karşılık kentin yerleşime uygun konumu, limanın ticari ve askeri bakımdan sağladığı olanaklar nedeniyle muhtemelen tarihi çok daha geriye gitmektedir (Emecen, 1991: 233).

Roma İmparatoru Augustus'tan (M.Ö. 27-M.S. 14) sonra başa geçen İmparator Tiberius (M.S. 14-37) döneminde, kentin kuzeybatıdaki surları ve kapısı ile Balık Pazarı Kapısı'ndan doğuya uzanan sütunlu Side yolu inşa edilmiştir. M.S. 89'da, Suriye Amonosları'nda yaşayan Mardaitler kente savaşçı olarak yerleştirilmiş, böylece kentin askeri açıdan güçlenmesi sağlanmıştır. Bu askerler daha sonra Bizans'ın Akdeniz'deki bütün harekâtlarına ve savaşlarına katılmışlardır. Aynı zamanda burada bir garnizon meydana getiren askerlerin ve donanmanın varlığı, tersanelerin ve kentin limanının daha da gelişmesinde etkili olmuştur (Sönmez, 2008: 183-184).

İmparator Tiberius ve Justinianus'tan sonra İmparator Hadrianus (M.S. 117-138) döneminde, muhtemelen M.S. 130 yılında, kenti ziyarete gelişinin onuruna, imparatorun adının verildiği Hadrianus Kapısı ve devamındaki surlar inşa edilmiştir (Beaufort, 1818: 128).

Antalya limanı, M.S. 4. yüzyıldan itibaren Kibyraiton donanmasının üssü olmuştur. 10. yüzyılda liman Akdeniz'in en önemli ticari ve en fazla gümrük geliri getiren limanıdır (Sönmez, 2008: 184).

1071 Malazgirt Zaferi'yle Türkler Anadolu'da ilerlemeye başlamış, Antalya kenti karadan Türklerin kontrolüne geçmiştir. Türklerin bir kısmının bu tarihte ticaret yapmak için kente yerleştiği tahmin edilmektedir (Sönmez, 2008: 184). 1082 yılında denizler konusunda Venediklilere çok fazla imtiyaz verildiğini düşünen Bizans İmparatoru I. Ioannes Komnenos (1118-1143), 1120 yılında sefere çıkmış, kenti karadan kontrol eden Türklerden birçok yeri geri almıştır (Turan, 2004: 187; Sönmez, 2008: 185). 1142 yılında Anadolu Selçuklu Sultanı Mesud, Antalya'ya kadar olan bölgeyi tekrar kontrolü altına almış fakat bu durum çok uzun sürmemiştir. 1143'te II. Ioannes Komnenos (1087-1143) kenti tekrar ele geçirmiştir. 1147 yılında Alman İmparatoru III. Konrad (1093-1152) ile Fransız Kralı VII. St. Louis (1120-1180) komutasındaki II. Haçlı orduları kara yoluyla kente kadar gelmiştir. Fransızlar büyük kayıp verince, soylular limandan gemilerle Suriye'ye geçmiş, kentte kalan üç bin kadar Franklı ise Müslüman olmuştur. Kent III. Aleksios (1195-1203) döneminde iyice zayıflamış, Bizans'ın kötü yönetimi sonucu korsanların saldırılarına sıkça uğrar hale gelmiştir. Şehir kısa bir süre sonra 1207'de, Anadolu Selçuklular tarafından fethedilmiştir. Fetihten sonra kentin limanı, Türklerin Akdeniz'e açıldığı tek liman olmuştur. Bu tarihten hemen sonra surlar, liman, tersane tamir edilmiş ve bazı ilaveler yapılmıştır. Kıbrıs'ta aynı yıllarda kurulan krallıkla Anadolu Selçuklular arasında ticari ilişkiler kurulmuştur. Ayrıca Venedik'le de ticari bağlar oluşturulmuştur. Bu ilişkilerin olumsuz yanları da olmuştur. 1215 yılında, Kıbrıs Krallığı ile kentteki Hıristiyanlar işbirliği yapmış ve kent tekrar el değiştirmiştir. Bir yıl sonra Anadolu Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus (Öl. 1220) kenti karadan ve denizden kuşatmış ve ele geçirmiştir. Limanın rıhtımı, dalgakıranları, tersanesi ve surları tekrar onarılmıştır. Venedik ve Kıbrıs Krallığı ile ticari bağlar yenilenmiştir. Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubâd'ın (salt. yıl. 1221-1237) donanması ve gemileri, Alanya'yı

fethetmek için hazırlıklarını bu limanda gerçekleştirmiştir. Ayrıca Anadolu Selçuklu döneminde, bu tersanede, hem ticaret hem de savaş gemileri yapılmıştır (Turan, 2004: 203, 211, 239-240, 303, 305-307, 309, 314, 324-325, 329-333, 357-360).

1332 yılında kente gelen İbni Battûta, Antalya ve Kalesi hakkında şu bilgileri vermiştir:

> *"…Ahali içindeki taifeler ayrı ayrı mahallelere yerleşmiş. Hıristiyan tüccarlar "mînâ" (=liman) adıyla anılan semtte oturmaktadırlar. Bu mahallenin çevresini büyük bir duvar kuşatmakta. Cuma vakti ve her gece bu duvarın kapıları kapalı tutulmaktadır.*
>
> *Şehrin asıl halkı olan Rumlar, başka bir mahallede kendi başlarına oturuyorlar, onların bulundukları yer de surla çevrilmiş.*
>
> *Yahudilerin de kendilerine ait bir yerleşim alanları vardır. Burası da yine büyük bir duvarla çevrili.*
>
> *Şehrin beyi ve ailesi, devlet erkânı ve kapıkullarının oturdukları semt yukarıda açıkladığımız diğer taifelerden tamamen ayrılmıştır. Onların etrafı da surla çevrili, neredeyse kale gibi.*
>
> *Müslüman ahaliye gelince bunlar şehrin tam merkezinde yaşamaktadırlar. Şehrin merkezinde bir Cuma Camii, medrese, pek çok hamam, gayet düzenli planıyla kalabalık ve zengin çarşılar bulunmaktadır. Tüm şehrin etrafını; yukarıda bahsettiğimiz semtleri de içine alan geniş bir sur kuşatıyor…. ",* (İbn Battûta, 2004: 403).

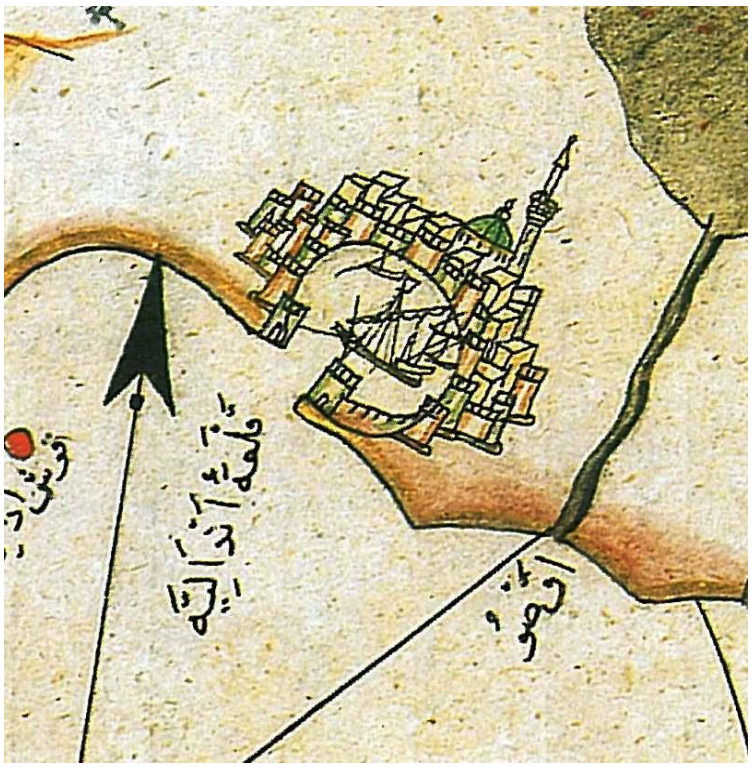
Uğur Tanyeli, İbn Battûta'nın aktardığı, ayrı ayrı surlarla çevrili, etnik yerleşime dayalı gibi gözüken bu ayrımsallığın kökeninde yatan asıl sebebin, kronolojik tarihsel gelişim olduğunu ifade etmiştir (Tanyeli, 1987: 49). Nitekim başlangıçta durumun bu şekilde olduğu sur duvarlarının tarihsel analizi ile de ortaya çıkmaktadır. Fakat yaşanmış olan olumsuzluklar karşılıklı güveni sarsmış ve bu durum zamanla etnik kökene dayalı yerleşim anlayışını pekiştirmiş olabilir.

14. yüzyılda limanın ve kentin sahibi Tekeoğlu Beyliği'dir. 1361'de Kıbrıs Krallığı kenti ve limanı Tekeoğlu Beyliği'nden almıştır. Bu durum 1373'te, Hamidoğlu Beyi Mehmed Bey tarafından sona erdirilmiştir (Tekindağ, 1977: 57, 62-63, 65-67). Kentin toprakları ve limanı 1390 yılında Osmanlı'nın eline geçmiştir (Erten, 1940: 89-90). 1474 yılında, II. Mehmed döneminde, Venedik'le çıkan anlaşmazlık sonucu, Venedikliler seksen beş kadırgadan meydana gelen donanmayla Delos ve Midilli'yi yağmalamış, İzmir'i yakmış, daha sonra da Antalya limanına gelmişlerdir (Sönmez, 2008: 186).

1511'de Antalya'ya gelen Piri Reîs'in eserinde kenti, limanı ve limanı iki yandan tahkim eden burçları gösteren bir portolan yer almaktadır **(Çiz. 25)**. Piri Reîs kale ve liman hakkında ayrıca bazı bilgiler vermiştir:

> *"…Antalya'nın nişânı, doğu tarafındaki dağlarıdır. Gelirken günbatısı tarafında bu dağlar bölünürler. İrili ufaklı tepelere ayrıldığı bu kısımda bir dağ vardır. Dağın günbatısı alçaktır. O alçak kısımlara doğru yaklaşınca, kalenin burç ve bârûsu (kalesi) görünür. Kale önünde bir liman vardır. Bu küçük limana giren gemiler önden, arkadan kuvvetli bağlayıp yatarlar. Liman ağzının iki tarafında birer bergas (Burgaz/burç) vardır. İkisinin arasına zincir gerilmiştir. Yabancı gemi giremez…",*(Piri Reîs, 2002: 571-572).

Piri Reîs'in bahsettiği, limanın kuzeybatı ve güneybatı uçlarında yer alan ve arasına zincir gerilen burçların izleri kısmen mevcuttur. Kenti bu yönden gösteren pek çok gravürde aşağıda değinileceği üzere bu burçlar gözükmektedir. Fakat Piri Reîs'in eserinde yer alan portolan, çizim tekniği nedeniyle ne yazık ki kalenin kapılarına dair bir bilgi sunmamaktadır.

Çiz. 25: Piri Reîs'in Antalya kalesi ve limanını gösteren portolanından detay (Piri Reîs, 2002: 572)

1517 yılında Yavuz Sultan Selim, Mısır'a kadar bütün Doğu Akdeniz kıyılarını fethedince, kentin liman ticareti daha da gelişmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar önemini muhafaza eden liman, İstanbul ile Doğu Akdeniz arasında doğrudan deniz taşımacılığının başlaması sonucu önemini yitirmeye başlamıştır (Sönmez, 2008: 188).

1671-72 yıllarında kente gelen Evliya Çelebi, kente ve kentin yapılarına detaylı bir şekilde değinmiştir. Evliya Çelebi'ye göre:

> *"…..ve kal'ası Adalya körfezinin nihayetinde leb-i deryâda minâre kaddi yalçın kayalar üzre şekl-i mukavves bir şeddâdî taş binâ kal'a-i kâdimdir. Ve dâ'iren-mâdâr cirmi liman kenârı dolaşmasıyla dörd bin dört yüz adımdır. Garb tarafında Paşa Sarayı köşesinden narin kuleye ve varoş kapusu üzre mehterhâne kullesin ubûr edüp şark cânibinde Lala kullesine varınca bu kal'a iki kat kal'a metin (….) dîvârıdır. Ve otuzar arşın, yedi ve sekizer arşın arzı sedd-i İskender-vâr muhkem dîvârdır.*
>
> *Ve bu taraf kırk kulle ve bin üç yüz adımdır. Andan cenûba in adım ve on sekiz kulledir. Andan garba Kız Kullesi burnuna varınca bin adım ve on beş kulledir. Ve bu taraflar kara tarafları olmak ile ikişer kat kal'a dîvârı yigirmi arşın umku Şeddâdi binâ ve on arşın umku ve yigirmi arşın arzı vâsi' kesme kaya handaktır.*
>
> *Ve mezkûr Kız Kulesi katmer gül gibi bir biri içine safî beyâz mermerden bir musanna' vacibü's-seyr bir kulledir. Andan kulle ve mevzûndur. Andan bir kal'adır. Limanı dolaşınca bin yüz adımdır. Ve bu tarafı gerçi yalın kat dîvârdır, ammâ kırk arşın bâlâ divâr-ı metîndir. Ve gayri yerleri on beşer, yigirmişer arşın bâlâdır. Ve liman etrafı on iki kulle-i zîbâalardır.*
>
> *Bu hesab üzre cümle Adalya Kal'ası seksen kulledir. Ve her kule mâbeyni yigirmişer bedendir. Bu hisâb üzre Adalya kal'asının dâ'irenmâdâr iki kat kal'a dîvârı bedenleri iki bin altmış bedendir.*
>
> *Ve cümle dört kapudur. Cümleden işlek şâhrâh taşra varoş kapusudur ki biri birinden geçme yedi kat eğri büğrü kimi şarka ve kimi garba nâzır kapulardır. Ammâ yine bir yoldur. Ve her bir kapu mâbeynlerinde niçe bin mahil [ü]şeytanet tasnifâtlar var kim âdem hayran olur. Ve asma demir kafesler ve Gûnâ –gûn âlet-i harbler ile ârâste ve cebehâne ile pîrâste kapulardır.*
>
> *….Ve bu varoş kapusundan gayri yerden karaya çıkar kapu yoktur. Cümle halk bu kapuya muhtâclardır. Mâ'adâ üç kapu liman cânibine işler. Ve büyük liman kapusundan limana kırk ayak taş nerdübân ile enilir cenûba nâzır bir kapudur.*
>
> *Ve limanın orta kapusu şarka nâzırdır. Ve bu kapunun kemeri üzre bir beyâz mermer üzre bedürüstî âdem kaddînce Freng-pesend bir dervîş tasviri etmişler gûyâ zîrûhudr. Elinde asâsı ve serinde külâhı ile belindeki pâlhengi üzre "Allâhlı" lafzı yazılmıştır. Ve bu tasvirin başı ucunda yine ol mermer üzre üç satır Yunan lisanınca evsâfın tahrir etmişler. Ve ol hattın tercemesi oldur ki:*
>
> > *Bu ol Allâh kuludur ki Seyyid Ahmedü'l Bedevî fukarâsıdır. Her sene Mısır'dan deryâ üzre yürüyerek gelüp bizim Angiliye kraldan ellişer esir alup halâs edüp yine*

gözümüz önünde deryâ üzre giderdi" deyü tahrir etmişler, gören seyyâhân-ı cihâna hafi değildir.

Ve bu kapu ile Gümrük kapusu karîbdir. Gâyet küçük kapudur. Ve kıbleye nâzırdır. Ve Gümrükhâne bu kapunun iç yüzündedir. Yetmiş yük akçe mâl-ı pâdişâhı hâsıl olur âzim iskele-i Mısır'dır.

Ve bu dört kapu taşra hisâr kapularıdır ki büyük kapulardır.Ammâ bölme bölme hisâr dîvârlarının mahalleler içre cümle sağîr ü kebîr yigirmi iki küçük kapulardır. Ba'zısı gecelerde kapanır, ba'zısı makfûllenmez. Zirâ bu kal'a yedi kat bölme pîç-ender-pîç hisâr-peçelerdir. Hazret-i Îsâ asrında ancak liman tarafı küçük kal'a imiş. Devletleri mü'ebbed oldukda kat-ender-kat kal'alar zamm edüp yedi katdır gûyâ kal'a-i Tokat'dır. Ve her katı birer hısn-ı hasîn kule-i metîn dîvârlıdır. Lâkin bu katların handakları ve bedenleri yoktur. Ancak taşra iki katı bedenli ve handaklıdır ve Mevlevîhane ile Eski Câmii' iç kal'a misâl altı kuleli bir kat bölme hisârdır…", (Evliya Çelebi, 2005b: 146).

Evliya Çelebi ayrıca kentin limanı hakkında da şu bilgileri vermektedir:

"… ve limanı amelî limandır. Ancak iki yüz pâre gemi alur. Sekiz rüzgârdan emindir. A'lâ yatakdır, zirâ kapulu limandır. Ağzında iki kulle-i azimler vardır ki kirpi-misâl topları cânib-i erba'âyı muhafaza eder...", (Evliya Çelebi, 2005b: 148).

Evliya Çelebi kale, kaledeki yapılar, kale kapıları ve burçlarıyla hendek ve liman hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Evliya Çelebi'ye göre kalede dördü büyük ve anıtsal olmak üzere toplam dört dış kapı vardır. Ayrıca iç içe geçmiş ve sarmal bir görünüm sergileyen kale içinde, mahalleler arasında irtibatı sağlayan yirmi iki adet küçük kapıdan bahsetmiştir. Surlar üzerindeki anıtsal kapılardan karaya açılan tek kapı, *"Varoş Kapısı"*dır. Bu kapının dışındaki sur kapıları liman tarafındadır. Bunlar, *"Büyük Liman Kapısı", "Limanın Orta Kapısı" ve "Gümrük Kapısı"*dır. Evliya Çelebi kapılardan bazılarına detaylı bir şekilde değinmiştir.

25 Mayıs 1683'te deniz yoluyla Antalya'ya gelen Hollandalı Ressam C. Le Bruyn (L. C. Bruyen), 1728'de basılan *"Voyage Au Levant"* adlı eserinde, limanı ve surların güneydoğu köşesini gösteren bir gravüre yer vermiştir **(Çiz. 26)**, (Bruyen, 1728: 521; Bruyn, 1974: 21 ve ayrıca fig. 40). Gravürde, limanı iki uçtan tahkim eden ve limana girişi kontrol eden iki burç, burçların arasında üç küçük gemi görülmektedir. Resmin solunda iki adet burç daha vardır. Arkadaki burç daireseldir. Pencerelerinden vinçler sarkmaktadır. Burç denizle sıfırdır. Bu durumda burca yaklaşan teknelere buradan yüklemenin yapıldığı düşünülebilir. Gümrük Kapısı da bu civarda aranmalıdır. Bugün bahsedilen burcun ancak izleri görülebilmektedir **(Fot. 22)**.

Çiz. 26: Antalya limanı ve surları (Bruyn, 1974: 21 ve ayrıca fig. 40)

Fot. 22: Dairesel burcun izleri (2008)

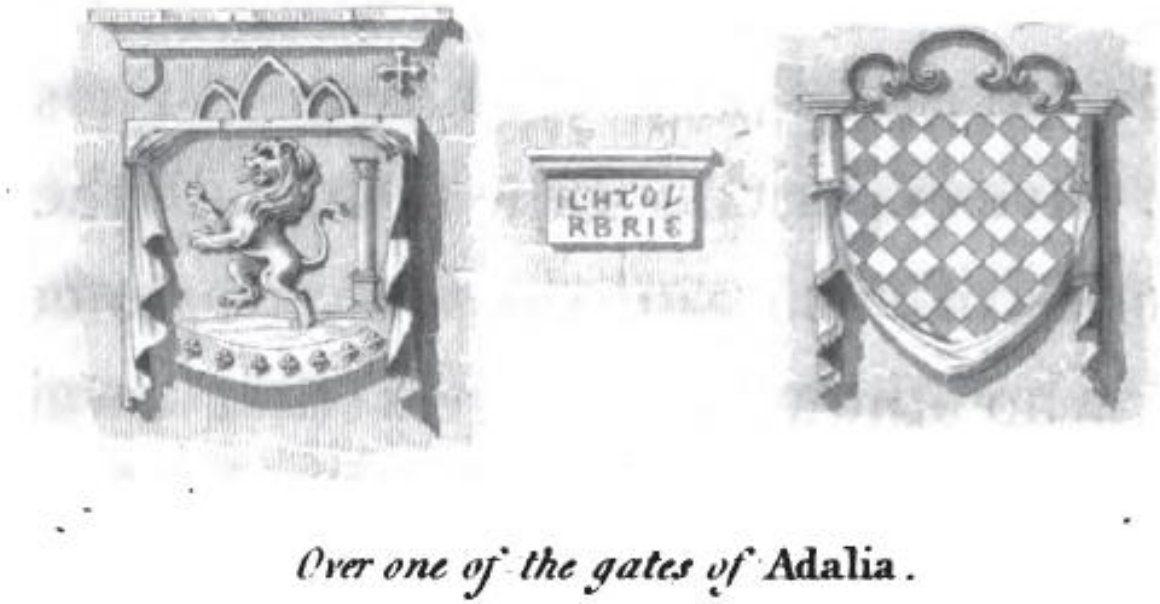
İzmir'e geçmek üzere bir süre burada konaklayan Hollandalı Ressam Corneille Le Bruyn, bu süre zarfında edindiği gözlemleri seyahatnamesinde aktarmıştır. Seyyah, kentin surlarının iki giriş kapısı olduğunu, kapıların birinin kara tarafında, diğerinin deniz kıyısında bulunduğunu, limanın girişinin sur duvarlarına pek uzak olmadığını, aralarında şehrin konsolosunun da bulunduğu birkaç evin burada bulunduğunu, oradan kente gidildiğinde ilk önce yokuş çıkan bir sokakla karşılaşıldığını, bu sokağın sonunda kapılardan birinin bulunduğunu, burada Kudüs armalarının görüldüğünü, kente girildiğinde şimdi Türklerce cami olarak kullanılan birkaç kilise gördüğünü, büyük bir

giriş kapısının yanındaki kiliseyi çok beğendiğini, bu kapının tamamen mermerden yapılmış her iki yanı küçük sütunlarla süslenmiş heykellerle güzelleştirilmiş olduğunu, başka bir mahalleyi ziyareti esnasında harap durumda olan bir saray gördüğünü, çeşitli yerlerde üzerinde Yunanca ve Latince yazılar bulunan büyük taşların dikkatini çektiğini fakat konsolosun not tutmasını istemediğini ve bu konuda uyardığı için bu yazıları kopyalamaya çekindiğini fakat buna rağmen kaldığı evin üst katından görebildiği kadar limanın resmini yaptığını aktarmaktadır (Sönmez, 2008: 23; Bruyen, 1728: 521).

17. ve 18. yüzyıllarda Antalya Tersanesi'nde kalyon, firkateyn ve daha küçük yelkenli gemilerin yapıldığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır (Sönmez, 2008: 188). 6-20 Mart 1743 tarihleri arasında Antalya'da büyük depremler meydana gelmiştir. Bu depremler kente zarar verdiği gibi ayrıca depremden sonra deniz suyu seviyesi düşmüş ve liman kullanılamaz hale gelmiştir (Duggan, 2004: 146). Bu depremden sonra surların, limanın ve tersanenin onarıldığı anlaşılmaktadır. Osmanlı, denizcilikle ilgili gelişmeleri 18. yüzyıldan itibaren pek iyi takip edemediğinden, Batılı ülkelerin gerisinde kalmış, boyları ve borda yükseklikleri artan gemilerin bu tersanede yapılabilmesi imkansız hale gelmiştir. 1743 depreminden sonra da tersane tamamen terk edilerek önüne bir sur çekilmiş, tersanenin olduğu yer doldurulmuştur (Sönmez, 2008: 189) .

1812'de kenti ziyaret eden Sir Kaptan Francis Beaufort, *"Karamania"* adlı kitabında, ziyareti esnasında limanın iyi durumda olmadığını aktarmaktadır. Ayrıca seyahatnamesinde, kale kapılarından birinin üzerinde yer alan bazı armalara ve kenti liman tarafından gösteren bir çizime yer vermiştir **(Çiz. 27)**. Beaufort şehrin bir hendekle çevrili olduğunu, adını vermese de tanımlamalardan yola çıkarak Hadrianus Kapısı'nı, kasabanın bir başka yerinde, bir kapıya doğru, kare bir burcun cephesinde ve üst seviyede iki arma ve küçük bir levhanın üzerinde Ortaçağa ait bir takım Latince kaba sitilde yazılmış yazıların olduğunu anlatmaktadır. Böylece, bir önceki paragrafta değindiğimiz, Bruyen'in Kudüs arması dediği armalara Beaufort'un da değindiği anlaşılmaktadır. Fakat bu armaların yer aldığı kapının hangisi olduğunu tespit etmek ne yazık ki mümkün olamamıştır (Beaufort, 1818: 128-129). Corneille Le Bruyn'un aktardıkları arasında, armaların yokuş olan bir sokağın sonunda yer alan bir kapı üzerinde diye tarif edilmiş olması (Sönmez, 2008: 23; Bruyen, 1728: 521) bu kapının Evliya Çelebi'nin *"Varoş Kapısı"* olarak bahsettiği Saat Kulesi civarındaki günümüze gelememiş

"Kuzey Kapısı" olabileceğini düşündürmektedir (Evliya Çelebi, 2005b: 146). Beaufort ayrıca limanın iki taş iskeleyle kapalı olduğuna, ziyareti esnasında yıkılmış bir takım burçların bir zamanlar limanı koruduğuna değinmiştir (Beaufort, 1818: 128-129).

Çiz. 27: Sir Francis Beaufort'un Antalya surlarına ait kapılardan birinin üzerinde yer aldığını ifade ettiği armalar (Beaufort, 1818: 113)

Çiz. 28: Antalya limanına ve surlarına doğru bakış (Beaufort, 1818: 126-127)

Bu seyyahların dışında, 1834'te Charles Texier kenti ziyaret etmiştir. Seyahatnamesinde şehrin limanının ve deniz aşırı ülkelerle olan bağının önemine değinmiştir. Kentin kalesi ve limanı hakkında ayrıca şu bilgileri aktarmıştır:

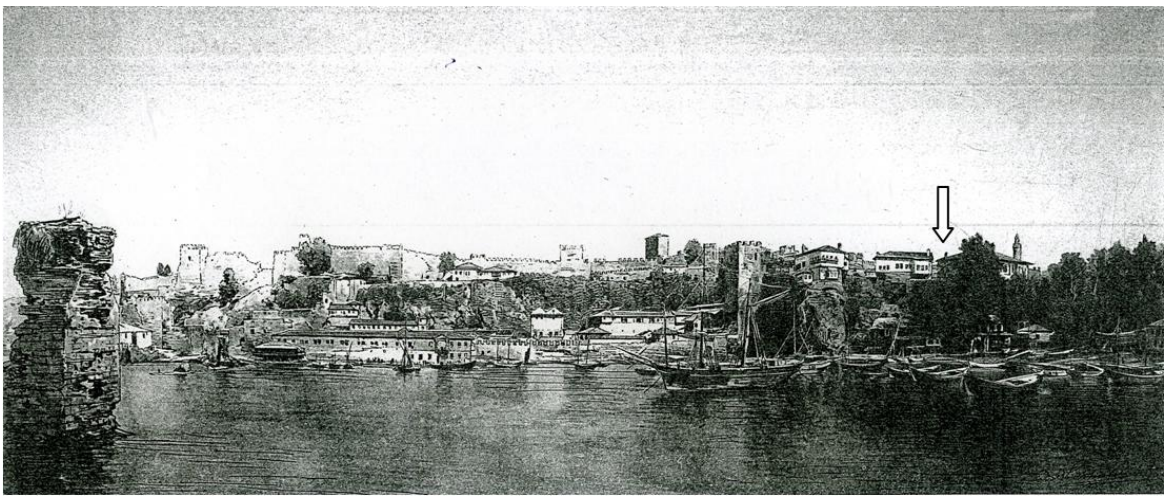
> *"…Antalya'dan başka bütün Pamfilya şehirleri bugün boşalmış oldukları halde, nehir ağızlarından başka limanı olmayan bu sahada, Antalya şehri limanını donanmalara sürekli olarak sığınak yapmıştır. Paul ve Barnabé, Pamfilya'dan ayrıldıktan sonra Adalia (Antalya)'ya gelmişlerdi. Selçuklular Karaman'a sahip olur olmaz Antalya bunların birinci tersanesi olmuş ve şehir yeni bir gelişme içine girmiştir. Eski Yunanlıların bıraktıkları kale ve kuleler tamir edilmiştir…….Yüzbaşı Beaufort, burayı ilk ziyaret ettiği sırada, birçok eski eser kalıntısı bulmuş; bir zafer takı ve korint tarzında sütunlar görmüştür. Bir kenar pervazının üzerinde, imparator Hadrian'ın adı yazılıydı. Surlar üzerinde gördüğüm bazı şövalye armalarının, Franklardan kalmış olması muhtemeldir…",* (Texier, 2002b: 143).

Bruyen ve Charles Texier'in bahsettiği bu armalara dair çizimleri Francis Beaufort'un 1818 tarihli *"Karamania"* adlı eserinde görmekteyiz. (Beaufort, 1818: 113, 128). Bu armalardan birinde bir aslan görülmektedir. Beaufort'un çizimini verdiği, Bruyen ve C. Texier'in değindiği bu armaların dönemi konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. L. Yılmaz bu armaların 14. yüzyılda şehirde kısa süreli hâkimiyeti olan Lusignan idaresine ait olduğunu ileri sürmektedir (Yılmaz, 2002: 115). Texier ise kesin olmamakla birlikte bunların Franklara ait olabileceğini ifade etmiştir (Texier, 2002b: 143).

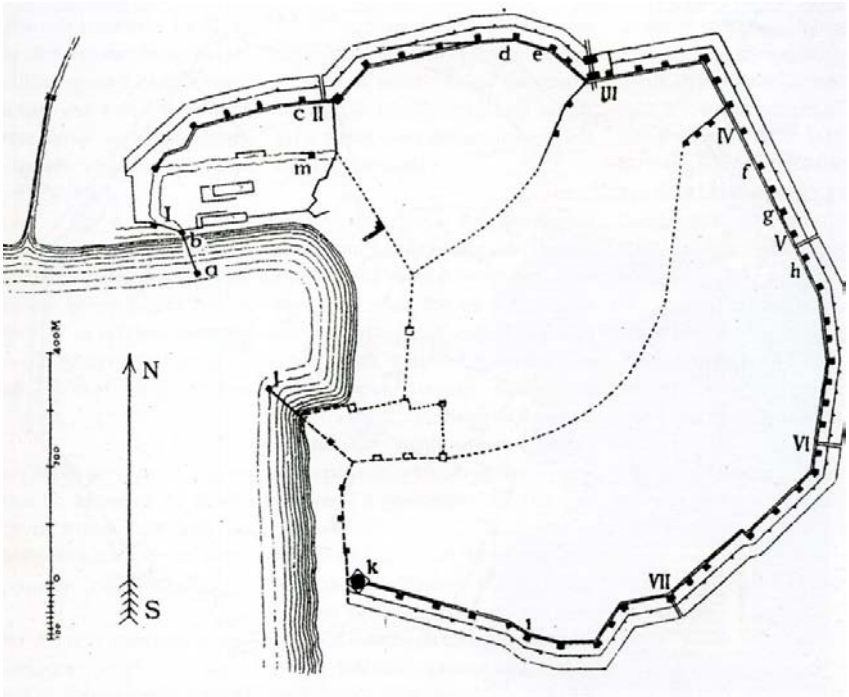
Verdiği detaylı bilgiler, çizim ve fotoğraflardan dolayı Antalya'nın tarihi hakkında başvurulması gereken bir diğer isim Karl Graf von Lanckoronski'dir. Lanckoronski, 1882 yılında ekibinde yer alan G. Niemann ve E. Petersen ile birlikte Antalya'ya gelmiştir. Lanckoronski'nin ekibindeki bu iki isim, limanı tüm yönlerden detaylı olarak resimlemiş ve çizimlerini yapmıştır **(Fot. 23)**, **(Çiz. 29)**. Resimlerde ve fotoğraflarda liman tesisleri, açık tersane, limana bağlı kapılar, surlar ve burçlar kısmen de olsa gözükmektedir. Ayrıca kentin surlarını gösteren bir plan ile Hadrianus Kapısı'nın detaylı çizimleri de yapılmıştır (Lanckoronski, 2005: 7, res. 3; s. 8, res. 4; s. 11, res. 5; s. 12, res. 6; s. 20, res. 8; s. 21, res. 9-10; s. 22, res. 11; s. 23, res. 12; s. 24, res. 13; s. 25, res. 14-15; s. 26, res. 16-18; ayrıca Lev. I-V). Lanckoronski kent hakkında şu bilgileri vermekte ve kentin peyzajının iyi bir özetini sunmaktadır:

> *"… İşte Antalya burada yer almaktadır. Doğu kıyısında mütevazı tersaneler varken kuzeydeki ise gümrük, Osmanlı Bankası, acenteler, depolar, kahveler ve diğer bazı binalarla ile doludur. Bahsi geçen öne taşkın kayalığın yanından merdivenlerle asıl şehre çıkılır.*

Yukarıda kayalığın kenarı surlar ve evlerle çevrilidir. Şehir at nalı biçiminde koyu sarar. Teras kenarından içerilere doğru giderek bir hayli yükselen arazi üzerine kurulu kent, sur duvarlarının içinde birbirine çok yakın inşa edilmiş yapılar ve dar sokaklardan ibaret bir yerleşimdir. Surlarla çevrili alan, ayırıcı duvarlarla bölümlere ayrılmıştır. ……Kent kapılarından çıkıp batıya ve kuzeybatıya ilerlediğimizde, önce kahverengi traverten çıplak bir arazi karşımıza çıkar…… Batı sur duvarının yakınlarında, bir yarın dibinden kıyıya dik akan bir dere vardır. Bu yarın üzerinde ahşaptan yeni bir köprü uzanır..." (Lanckoronski, 2005: 7).

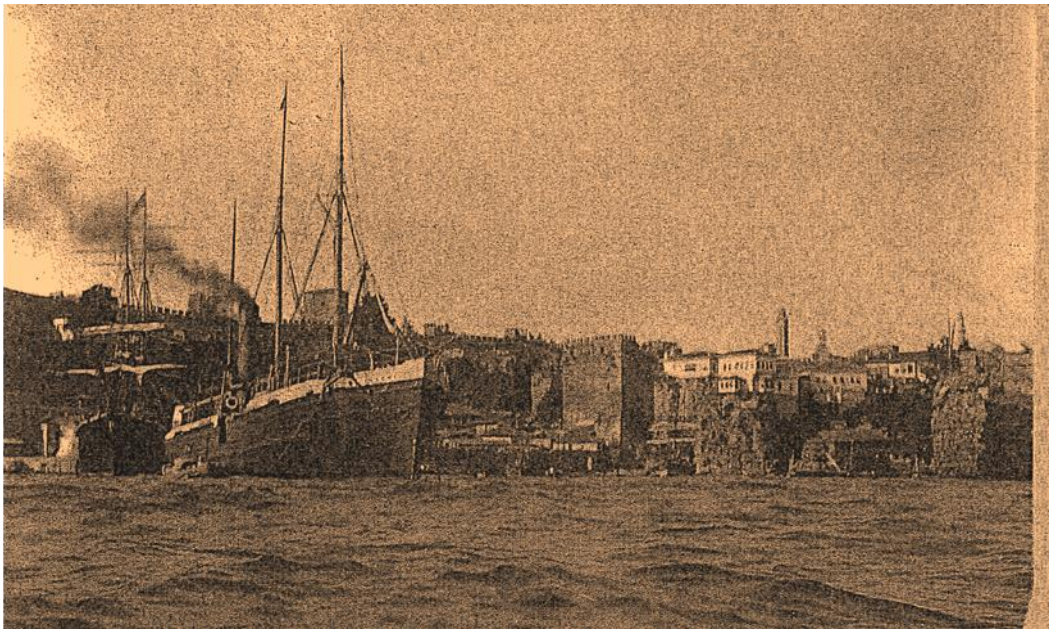

Fot. 23: Antalya limanının girişi ve Büyük Liman Kapısı'na doğru bakış (Lanckoronski, 2005: lev. II)

Çiz. 29: Antalya surlarının planı (Lanckoronski; 2005: 8; res. 4)

Lanckoronski'den on yıl sonra, 1892 yılında kente gelen Ernst Krickl, *"Lykia Günlüğü"* adlı eserinde, liman tarafına bakan farklı açılardan çekilmiş fotoğraflara yer vermiştir **(Fot. 24)**, (Krickl, 2005: s. 170, III / 11; s. 171, III / 12; s. 172, III / 13; s. 176, III / 17). Batıdan ve denizden çekilen bu fotoğraflarda, limanın güneybatısında, tersane alanı olarak düşündüğümüz alanın hemen önünde bulunan sur duvarları günümüze gelememiştir. Bir takım kalıntılar tersane duvarını anımsatmaktadır. Güneybatıdan tersaneyi çevreleyen dalgakıran artık yoktur. Kuzey bölgede bulunan hanlar ve tesisler, limanın hasbahçesi (bugünkü otopark) ve kapının kenarındaki burçlar ayaktadır. Limanın kuzeyi, doğu ve güneyinden ayrıdır ve birleşme noktasında bugünkü rıhtımı yoktur.

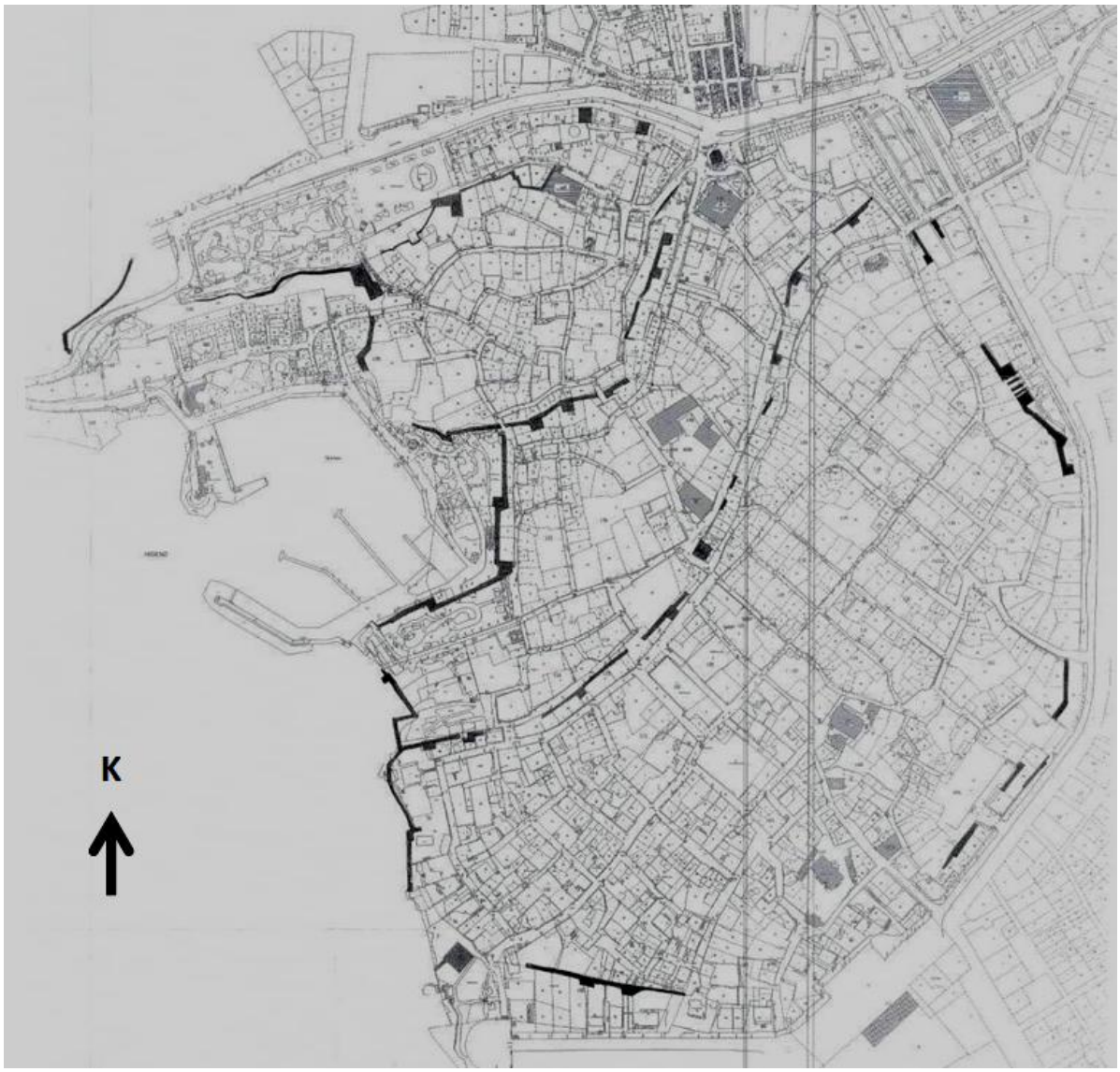
Fot. 24: Antalya limanı ve Büyük Liman Kapısı tarafına doğru bakış
(Krickl, 2005: s. 176, III / 17)

2. 2. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı

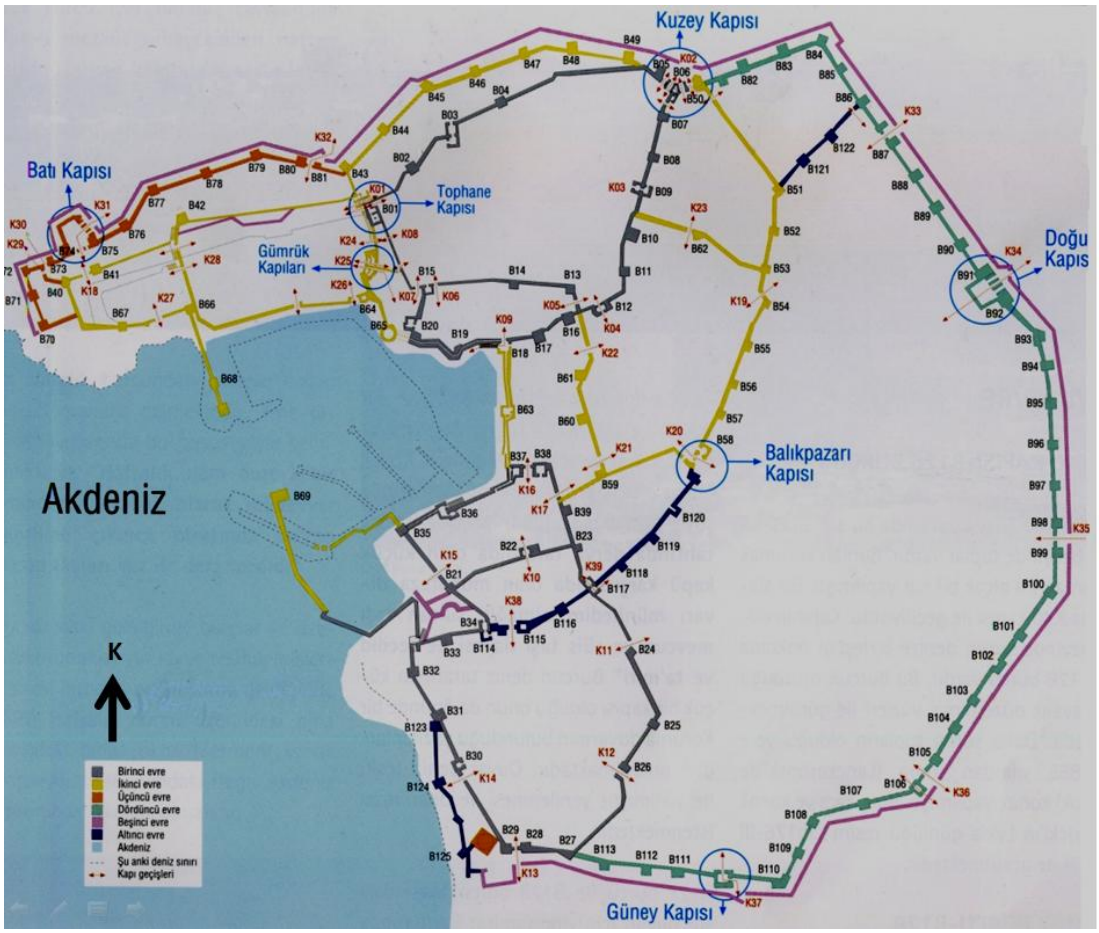
Antalya kentinin günümüze gelebilmiş veya çeşitli nedenlerle yıkılmış olan surlarını, iç kale ve sur kapılarını ele alabilmek için oldukça karmaşık ve iç içe bir plan sergileyen kentin fiziksel gelişimini takip etmek gerekmektedir **(Çiz. 30)**. Sadece yönlere göre kapıları sınırlandırmak ve ele almak Antalya örneği için açıklayıcı olmamaktadır. Bu sebeple günümüze ulaşamamış olan kapılara, kentin tarihi ve fiziksel gelişimi ele alınırken değinilecektir.

Antalya İç Kalesi ve Surları üzerine bir çalışma yapan C. C. Sönmez, kent yerleşiminin ilk oluşumunun limanın kuzey ve güneyinde olmak üzere, çift merkez etrafında geliştiğini ileri sürmektedir. Sönmez'e ait restitüsyonda bu yerleşimler gri renkle renklendirilmiştir **(Çiz. 31-32)**. Birbirine yakın mesafedeki bu iki yerleşimin etrafı muhtemelen önce bir tahkimata sahip değilken, daha sonra surlarla çevrelenmiş olmalıdır. Bu iki noktanın denizle ve limanla olan bağlantısı ön plandadır ve bu noktalardaki yerleşim izlerinden yola çıkarak birinin limanın kuzeyinde diğerinin ise güneyinde yer aldığı tahmin edilmektedir. Bahsedilen bu ilk yerleşimlerin tarihi, kente adını veren Bergama Kralı II. Attalos Philadelphos'tan (M.Ö. 158-138) öncesine ait olmalıdır (Sönmez, 2008: 33-34).

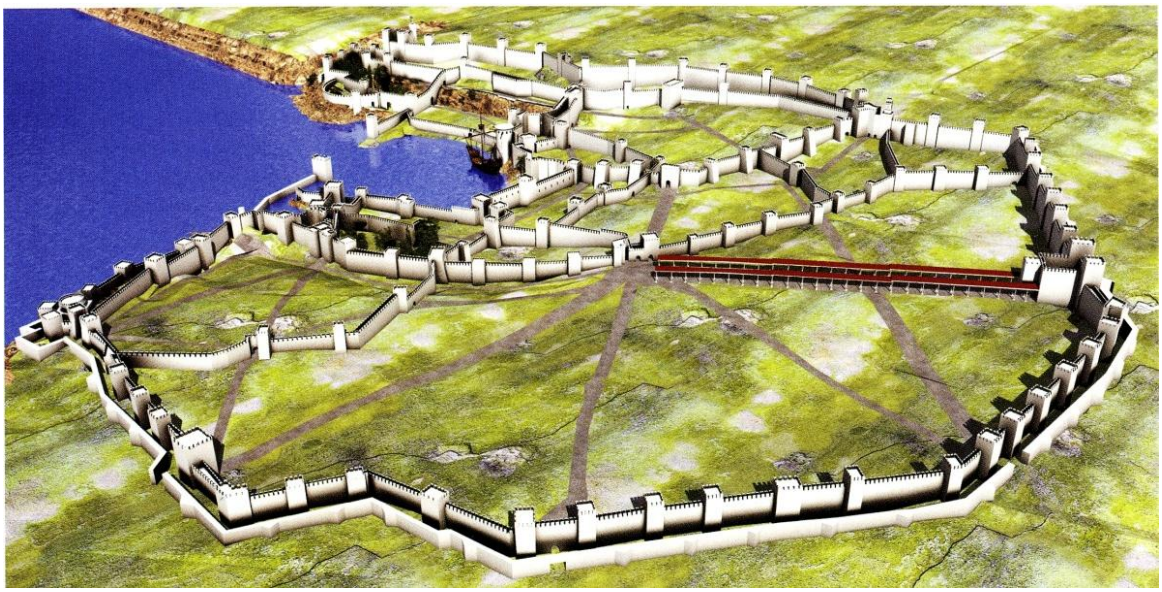
Kale yerleşiminin ilk evresini meydana getiren bu izlere, Tophane Burcu'nun bulunduğu noktadan başlayıp önce doğuya ve ayrıca güneye uzanarak, daha sonra her iki ucun kuzeydoğu noktayı meydana getirdiği yerde birleştiği bir alandan meydana geldiği düşünülmektedir. Kuzeydoğu köşe, bugün *"Saathâne Burcu"* olarak adlandırılan, geç dönemde Saat Kulesi'ne dönüştürülmüş burcun bulunduğu yerdir. Bu alandaki sur duvarlarının ve bu duvarları tahkim eden burç ve kapıların bir kısmı ortadan kalkmış bir kısmının ise kısmen izleri kalabilmiştir. Bu sur duvarları üzerinde, anıtsal ölçekli kapıların dışında birçoğu, sonradan yerleşimin etrafını başka sur duvarlarının çevrelemesiyle birlikte, sur dışındayken sur içine dönüşmüş yerleşimlerle bağlantı kurulmasını sağlayacak anıtsal olmayan yeni kapılar açılmıştır. Bunların birçoğu ufak boyutlu ve mimari olarak da pek bir önem sergilememektedir.

Çiz. 30: Antalya surlarının 2008 yılındaki mevcut durumunu gösteren çizim
[Plan: Antalya Büyükşehir Belediyesi, 2008]

Çiz. 31: Dönemlere göre Antalya Kalesi'nin fiziksel gelişimini gösteren ölçeksiz kroki (Sönmez, 2008: 121)

Çiz. 32: Antalya Kalesi'nin restitüsyonu (Sönmez, 2008: 192)

Yerleşimi çevreleyen surlar üzerindeki anıtsal bir kapının, kuzeyde Saat Kulesi'nin yanında yer aldığı düşünülmekte ve bu kapı sonradan farklı isimler almakla birlikte genellikle *"Kuzey Kapısı"* olarak adlandırılmaktadır. S.C. Sönmez, bu iki kapı dışında surlar üzerinde dokuz adet kapı olduğunu ileri sürmüştür (Sönmez, 2008: 48, pl. Kuzey Kent Planı). C. C. Sönmez, kuzey yerleşimini gösteren planda Tophane Burcu ile Kuzey Kapısı arasındaki kuzey duvarları üzerinde, başka bir kapı göstermemektedir (Sönmez, 2008: 48, pl. Kuzey Kent Planı). Bu duvarın kuzeyi günümüzde doldurularak meydan haline dönüştürülmüştür. Bu sur duvarları Bizans ve Selçuklu döneminde onarımlar geçirmiştir. Özellikle de bu alan, Anadolu Selçuklu dönemi yerleşimlerinden ve doğu suru üzerindeki kitabelerden dolayı bu dönemde ciddi bir onarım geçirmiş ve ayrıca bazı kısımlar da baştan inşa edilmiştir[7]. Bu bölümün, izlerden ve sur içi inşa faaliyetlerinden dolayı, Anadolu Selçuklu döneminde kentin iç kalesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple de, bu sur duvarı üzerindeki Selçuklu dönemine ait kapıların da iç kale kapıları olarak ele alınması ve değerlendirilmesi gerekir. Bu bağlamda, Antalya Kalesi'nin kapılarından bazılarının daha önceden sur kapısı iken, etrafına yapılan yeni yerleşim ve yeni surlarla iç kale kapısına dönüşmüş olduğu anlaşılmaktadır.

Bu hattaki en anıtsal burç, Tophane Burcu'nun hemen kuzeyindeki kapıdan kuzeydoğuya doğru devam eden hattaki ikinci burçtur. Günümüzde burcun kuzeyi yıkılmış olsa da büyük bir kısmı ayaktadır. Kuzeydoğu köşedeki kapı ayakta değildir. C. C. Sönmez bu kapıyı batısından Saathâne Burcu'nun tahkim ettiğini ifade etmiştir (Sönmez, 2008: 48, pl. Kuzey Kent Planı, B05 burcu). Bu burç hakkındaki bir diğer önemli bilgi, 1815-36 yılları arasına ait kayıtlardır. C. C. Sönmez, Antalya Kalesi tamirat kayıtlarında, belge 87-29a'da Kale Kapısı'ndan batıya doğru devamında, *"Nöbethâne burcunun kal'a duvarından parmaklık mahalline çıkınca…"* şeklinde bazı ifadelere rastlanmaktadır. Bu bilgiye dayanarak, C. C. Sönmez, Saathâne Burcu'nun kale kapısının kuzeyinde yer alan nöbethâne burcu olduğunu düşünmektedir. Burcun yanındaki kapının ise 1914'te tamamıyla ortadan kalktığını ilave eder (Sönmez, 2008: 49). Bugün buraya yakın noktada, Tekeli Mehmet Paşa Camii bulunmaktadır.

Nezih Başgelen arşivinde, 1892 tarihli Antalya Kalesi'ni gösteren bir fotoğraf bulunmaktadır (Başgelen, 2009: 34),**(Fot. 25)**. Bu fotoğrafta içte, altta dikdörtgen

[7] İç kalenin doğu suru üzerindeki kitabelerin tamamı hakkında bkz. (Redford ve Leiser: 2008)

açıklıklı, üstü sivri kemerli ve en üstü mazgal dişlerine sahip alçak bir sur duvarı üzerinde yer alan bir sur kapısı gözükmektedir. Bu sur duvarı ve kapının dışında, mazgal dişlerine sahip daha yüksek bir sur duvarıyla, bu duvarı tahkim eden iki burç gözükmektedir. Burçlardan sağdakinin cepheleri incelendiğinde, sivri kemerli bir kitabeye sahip olduğu ve bu kitabenin hemen altından mermer bir kornişin geçerek gövdeyi ikiye böldüğü anlaşılmaktadır **(Fot. 26)**, (Başgelen, 2009: 33). Bu burçtaki kitabe bugün Antalya Müzesi'nde sergilenmektedir[8] **(Fot. 27)**. Bu burç ve fotoğrafın solunda görülen diğer burç yıktırılmıştır. Burcun Saat Kulesi'nin doğusunda yer aldığını düşünmekteyiz. Bugün Saat Kulesi'nin batısında da anıtsal ve kitabeli iki burç yer almaktadır **(Fot. 28-32)**. Bunlardan her ikisinin kuzeye yani sur dışına bakan cephelerinde, Anadolu Selçuklu dönemine ait mermer kitabeler bulunmaktadır. Fotoğrafta yüksek sur duvarı üzerindeki iki burçtan sağdakinin de cephesinde görülen kitabe kuzey yön yani sur dışına bakıyor olmalıdır **(Fot. 25)**. Ayrıca sağdaki burcun gövdesinde yer alan mermer kornişlere, bugün Saat Kulesi olarak geçen burçta da rastlamaktayız. Ak-med arşivinde, kalenin kuzeyini gösteren bir başka fotoğraf bulunmaktadır **(Fot. 33)**. Bu fotoğrafta ise en sağda kitabeli bir burç gözükmektedir. Burca bağlanan hem asıl sur hem de ön sur yıkıktır. Fotoğrafta kalenin kuzeyinin tahkimatı ile ilgili en önemli detay, bu burcun önünden geçerek doğuya yani Hadrianus Kapısı'na doğru devam eden hendeğin gözükmesidir. Hendeğin her zaman su dolu olduğunu kesin olarak söylemek mümkün değilse de bu fotoğrafta su dolu olduğu az çok seçilebilir. L. Yılmaz, bu yüzyılın başlarında çizilmiş Antalya Şehri'nin Harita-i Umumiyesi'nde görülen Şarampol Çayı ve bunu takiben şehre doğru uzandığı anlaşılan Kızıl Ark Çayı'ndan bahsetmekte ve bu suların 13. yüzyılda şehri kuşatan dış surların önündeki hendeği beslediğini ileri sürmektedir **(Fot. 34)**, (Yılmaz, 2002: 123, şek. 26, fot. 405). N. Başgelen arşivindeki fotoğrafta görülen bu kapının, kalenin kuzeyinden geçen Saat Kulesi'nin bitişiğinde olduğunu düşündüğümüz kapının karşısında, surları dışarıdan ikinci kez tahkim eden alçak dış sur (gömlek duvarı) üzerindeki kapı olduğunu tahmin etmekteyiz. Evliya Çelebi'nin bahsetmiş olduğu kapı, bu kapının karşısındaki iç surda yer alan kapı olmalıdır:

[8] Kitabede şunlar yazılıdır:

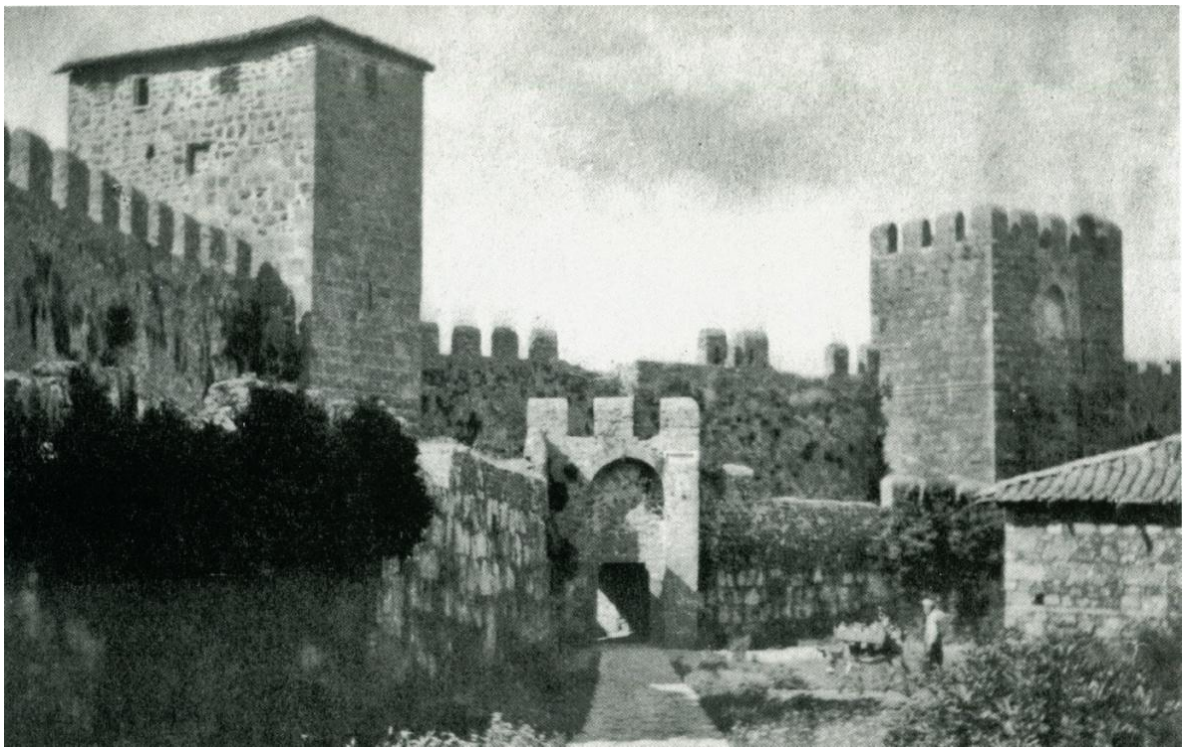
> "Bu mübarek burcu (n yapılmasını) Yüce Sultan, Ulu Şahlar Şahı, milletlerin dizginlerinin sahibi, Dünya Sultanlarının sultanı, Arap ve Acem hükümdarlarının efendisi, ufukların bekçisi, Dünyanın ve dinin yardımcısı, İslamın veMüslümanların yücelticisi, Dünya ve ahirette Allah'ın gölgesi fetih babası, Keyhüsrev oğlu Keykubad oğlu Keyhüsrev- Emir'ül müminin ortağı-emretti sene 642 (M. 1244-45)", (Yılmaz, 2002: 143-144, kitabe no: 50).

"…Ve cümle dört kapudur. Cümleden işlek şâhrâh taşra varoş kapusudur ki biri birinden geçme yedi kat eğri büğrü kimi şarka ve kimi garba nâzır kapulardır. Ammâ yine bir yoldur. Ve her bir kapu mâbeynlerinde niçe bin mahil [ü]şeytanet tasnifâtlar var kim âdem hayran olur. Ve asma demir kafesler ve Gûnâ –gûn âlet-i harbler ile ârâste ve cebehâne ile pîrâste kapulardır.

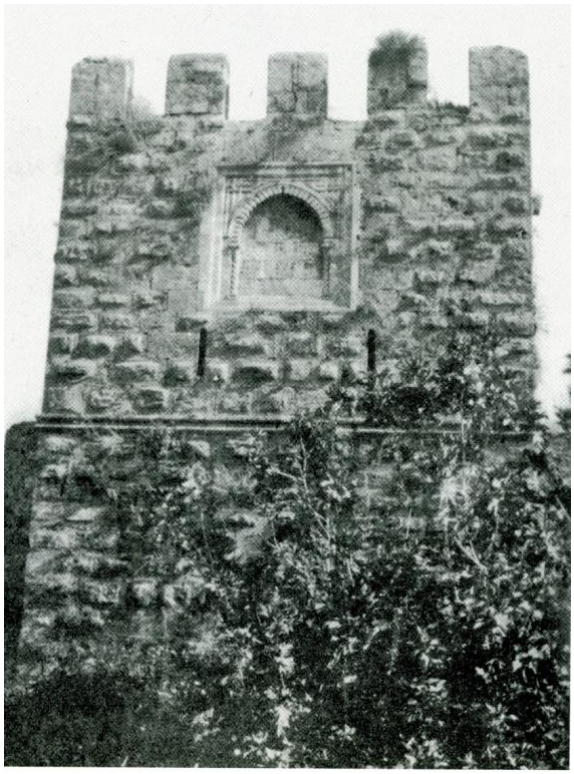
….Ve bu varoş kapusundan gayri yerden karaya çıkar kapu yoktur. Cümle halk bu kapuya muhtâclardır…", (Evliya Çelebi, 2005b: 146).

1815-1836 tarihleri arasına ait Antalya Kal'ası Tamirat Defteri'nde kayıtlı bilgilere göre, bu kapının 19. yüzyıldaki adının *"Çarşı Kapısı"* olması gerekir (Özdemir, 1994: 1373). F. Erten, bu kapının adının *"Kal'a Kapusu"* olduğunu, otuz sene önce kapının mevcut olduğunu, Evliya Çelebi'nin bahsettiği gibi buradaki kapının iç içe iki, üç kapıdan meydana geldiğini ve Antalya Belediyesi tarafından yıktırıldığını yazmaktadır (Erten, 1948: s. 69, dn. 3).

19. yüzyıl sonunda Saat Kulesi'ne dönüştürülen günümüzde çokgen bir plana sahip burcun formu üzerinde değişiklik yapılmış ve bu esnada kitabesi müzeye taşınmış olabilir. Anadolu'daki aynı tarihlere ait Saat Kuleleri'nde genellikle çokgen bir planın tercih edildiği gözlenmektedir. Bu burcun da planında değişiklik yapılmış olmalıdır. Diğer bir ihtimal ise N. Başgelen arşivinde görülen kitabeli burcun, Saat Kulesi'nin doğusunda kalan bir burç olabileceğidir. Fakat kuzey yönden iç kaleye girişi sağlayan bu kapıyı, buraya bağlanan yolların üzerinde yer alması gerektiğinden daha doğuda aramamak gerekir. İç sur üzerindeki asıl kapı ise kitabeli burcun sağında yer alması gerektiğinden N. Başgelen arşivine ait fotoğrafta yer almamıştır.

Fot. 25: Antalya surlarına ait kapılardan biri (Başgelen, 2009: 34)

Fot. 26: Antalya surları üzerindeki yıktırılan burç ve kitabesi (Başgelen, 2009: 33)

Fot. 27: Yıktırılan burcun bugün Antalya Müzesi'nde sergilenen kitabesi (2006)

Fot. 28: Saat Kulesi'yle Tekeli Mehmet Paşa Camii (Sönmez, 2008: 49)

Fot. 29: Saat Kulesi'nin görünümü (2008)

Fot. 30: Saat Kulesi'nin hemen batısında kalan birinci burç (2008)

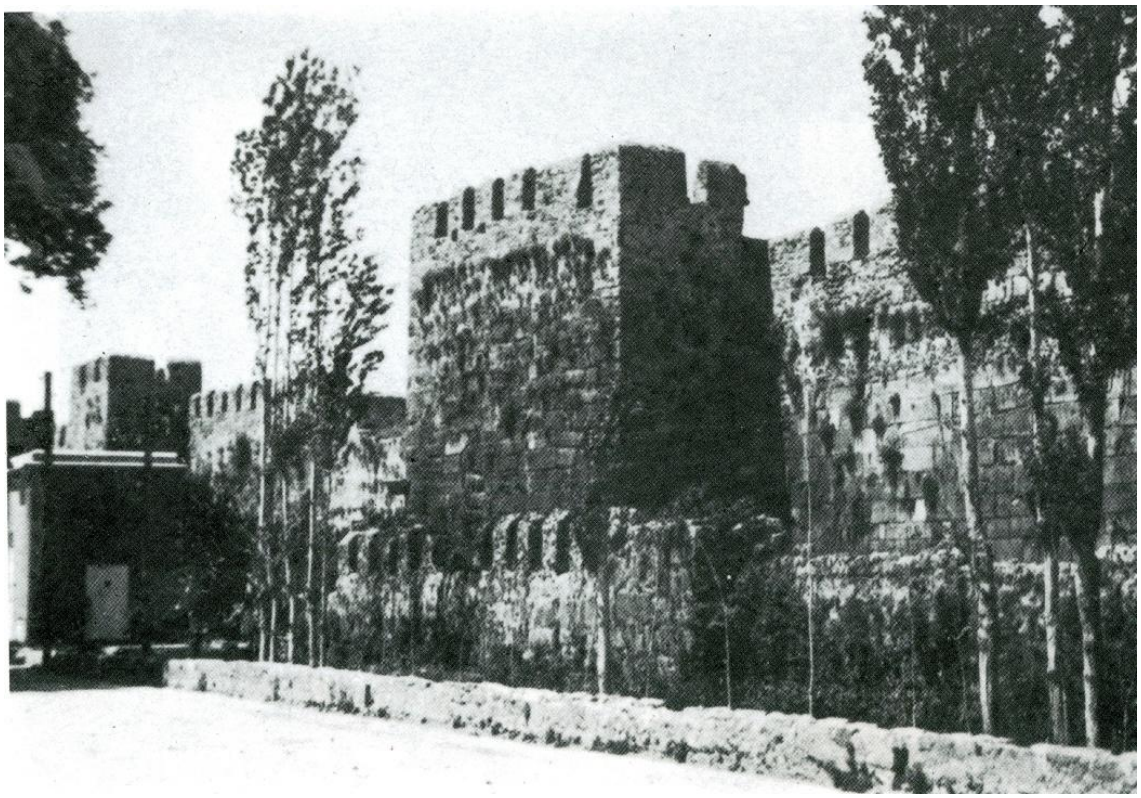
Fot. 31: Saat Kulesi'nden batıya doğru devam edildiğinde ikinci burç (2008)

Fot. 32: Burcun kuzey cephesindeki kitabeden detay (2006)

Fot. 33: Antalya surlarının kuzeyiyle su dolu hendek – AK-MED arşivi (Sönmez, 2008: 67)

Fot. 34: Ön Sur (Yılmaz, 2002: res. 404) [K. Turfan'dan]

Kuzey Kapısı'nın bulunduğu düşünülen noktadan güneye doğru inen ve daha sonra batıya doğru dirsek yapan doğu ve güney surları üzerinde başka kapılar da mevcuttur. Doğu suru üzerindeki kapılardan biri, batıya oldukça yüksek bir yuvarlak kemerle açılmış olan kapıdır. Bu kapıyı *"İç Kale Doğu Kapısı"* olarak adlandırabiliriz **(Fot. 35-37)**. Bu cephe onarımlarla özgünlüğünü kaybetmiştir. Kapı Uzunçarşı Sokağı'nın batısında kalmaktadır. Kapının bu yönüne bir takım binalar eklendiğinden içeri giriş mümkün olamamıştır. İlk inşasında kapının burç tipi bir kapı olduğu ve onarımlarla bu görünümünü kaybettiği tahmin edilmektedir. Burcun doğu cephesinde, pek çok burçta rastladığımız gibi beş adet sütun gövdesi yer almaktadır. Önceleri sur kapısı işlevine sahip kapının duvar işçiliği ve planı sebebiyle Türk dönemi öncesine ait olduğu anlaşılmaktadır. Selçuklu veya Osmanlı dönemi kapısı olmasa da kalenin bu noktasının iç kaleye dönüşmesiyle birlikte iç kale kapısı olarak hizmet vermiş olduğu düşünülmektedir. Sur kapıdan güneye doğru devam etmektedir. Hemen bu duvara, farklı bir döneme ait bu sur duvarını dışarıdan çevreleyen doğu-batı doğrultulu bir sur duvarının bağlandığı izlerden yola çıkarak düşünülmektedir.

Fot. 35: Doğu suru üzerindeki kapı burcunun batı cephesi (2008)

Fot. 36: Doğu suru üzerindeki kapı burcunun batı cephesi (2008)

Fot. 37: Doğu suru üzerindeki kapı burcunun batı cephesi (2006)

Kapıdan sonra güneye doğru inen tahrip olmuş ve yer yer ortadan kalkmış sur duvarları, dirsek yaparak batıya doğru dönmekte ve güney sur duvarını meydana getirmektedir. Bu sur duvarı üzerindeki burçlar ve kapılar da günümüze ulaşamamıştır. Güney sur hattını meydana getiren bu duvar üzerinde iki adet kapının olduğu düşünülmektedir (Sönmez, 2008: 53). Bu sur hattında varlığı daha somut tespit edilen fakat günümüze ulaşamamış önemli bir kapı, limana inişi sağlayan merdivenli "*Büyük Liman Kapısı"*dır **(Fot. 38-40)**. Bu isim Evliya Çelebi tarafından verilmektedir ve muhtemelen kapının 17. yüzyıldaki adı olmalıdır (Evliya Çelebi, 2005b: 146). Evliya Çelebi kapı hakkında ayrıca şu bilgileri vermiştir:

> *"….Ve bu varoş kapusundan gayri yerden karaya çıkar kapu yoktur. Cümle halk bu kapuya muhtâclardır. Mâ'adâ üç kapu liman cânibine işler. Ve büyük liman kapusundan limana kırk ayak taş nerdübân ile enilir, cenûba nâzır bir kapudur…",* (Evliya Çelebi, 2005b: 146).

Ayrıca bu kapının adına, 19. yüzyıla ait Antalya Kal'ası Tamirat Defterleri'nde *"Merdivenli Kapı"* olarak rastlanmaktadır (Özdemir, 1994: 1372). F. Erten, bu kapı ve merdivenin Bizanslılar zamanında Cenevizlilere tanınan ticari imtiyazlar sebebiyle yapıldığını düşünmektedir (Erten, 1948: s. 69, dn. 5).

Büyük Liman Kapısı'na doğru bakışa sahip bazı gravürler ve eski resimler bulunmaktadır. Fakat bunların (gravür, fotoğraf v.b.) hiçbirisi net bilgiler elde etmemiz için yeterli değildir (Beaufort, 1818: 126-127; Lanckoronski, 2005; lev. I; Krickl, 2005: s. 172, III / 13; s. 176, III / 17). Lanckoronski ile kente gelen George Niemann, limanın bu yönünü resmetmiştir **(Çiz. 33)**. Bu gravürde, *"İskele Kapı"* olarak geçen kapının güneyinde kalan ve köşeyi tahkim eden bir burç gözükmektedir. Bu burç, Beaufort'un kitabında yer alan gravürde de gözükmektedir. Burcun yanında yer alması gereken ve günümüze ulaşamamış daire planlı burcun, G. Niemann'a ait bu gravürde ayakta olmadığı gözlenmektedir. Ayrıca bu gravürde iki önemli detay mevcuttur. Köşeyi tahkim eden burca doğru uzanan alçak bir duvar ve duvarın üzerinde ise küçük bir kemer açıklığı görülmektedir. Bu açıklık kuzeydeki liman kapısının ve gümrük kapılarının bulunduğunu düşündüğümüz noktaya geçişte kullanılan küçük bir kapı olabilir. Diğer önemli bir detay, gravürde köşeyi tahkim eden burçtan sağa doğru geldiğimizde kare planlı bir burç gözükmektedir. Bu burca bağlanan sur duvarının devamı sağda görülür.

Bu burcun günümüze gelememiş Büyük Liman Kapısı'nın burcu olduğu tahmin edilmektedir. Fakat bu detayda kapı hakkında fazla bir bilgi vermemektedir.

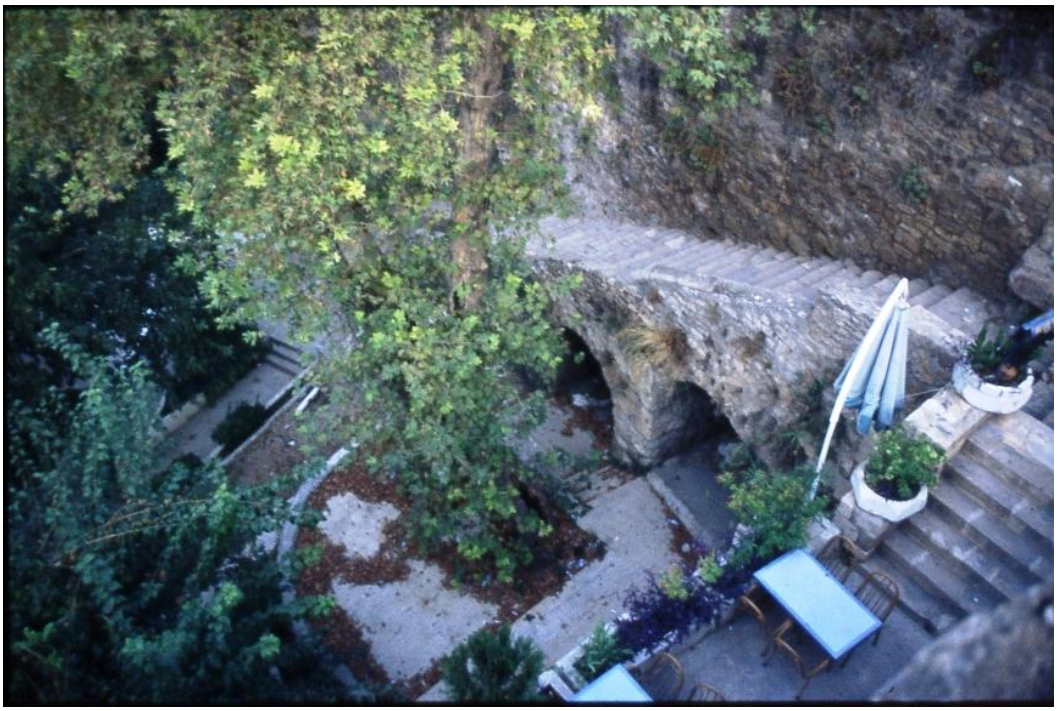
20. yüzyıl başında yıkıldığı düşünülen kapının, 19. Yüzyıl ortalarında tamirat geçirmiş olduğu, Antalya Kaleiçi tamir ve imarına dair keşif kaydını gösteren 87-27b numaralı belgeden anlaşılmaktadır. Bu belgede:

> *"…Mahalli mezkûrdan merd-bânlı kapu üzerinde olan burca varınca ba'zan çivileme ve hisarpeçeleri câbecâ tâmir ve derz tecdidiyle kale duvarı tamiri me'a haric-i iskele…",*
>
> *"…Kapu mezkur üzerinde olan burcun etrafına ba'zan çivileme ve hisarpeçe ve harpüştelerinin tamiri ve tulûs (tonoz)kemerinin derûn birûni derz tecdidiyle burc-ı mezbûr tamiri me'a haric-i iskele…",*
>
> *"…Burc-ı meakûrtahtında merd-bânlı kapunun tarafında olan sû-ki ve kemeri taşçı mâ'rifetiyle ta'mir ve kebir köbri ağacından dört sıra kuşaklı ve kablu ve bayrak fimurunun sûlsâtı mevcud ve sülsi cedid olarak dirhem başlı mismar ile merbûtan âlât ahûnesi mükemmel iki kanaldı cedid kal'a kapısı inşâsı…",* yazılıdır (Sönmez, 2008: 32).

Bu belge, kapı burcuna ait tonoz kemerinin, burca bağlanan sur duvarının tamir edilmesi ve iki kanatlı yeni bir kapı inşası hakkındadır. Dolayısıyla merdivenlerin bitiminde yer alması gereken kapının, burç tipi bir kapı olduğu ve tonozla örtülü kemerinden girilip, kırk beş derecelik bir dönüş yapılarak sur içine geçildiği tahmin edilebilir. Bu kapının batısında uzanan surlarda görülen dar dehlizlerden açılan mazgallar, limanın ve bu kapının önünün savunulması açısından önemlidir **(Çiz. 34)**. Bu sur duvarının limanın kenarında kalan, fakat günümüze gelememiş yuvarlak planlı bir burca bağlandığı anlaşılmaktadır.

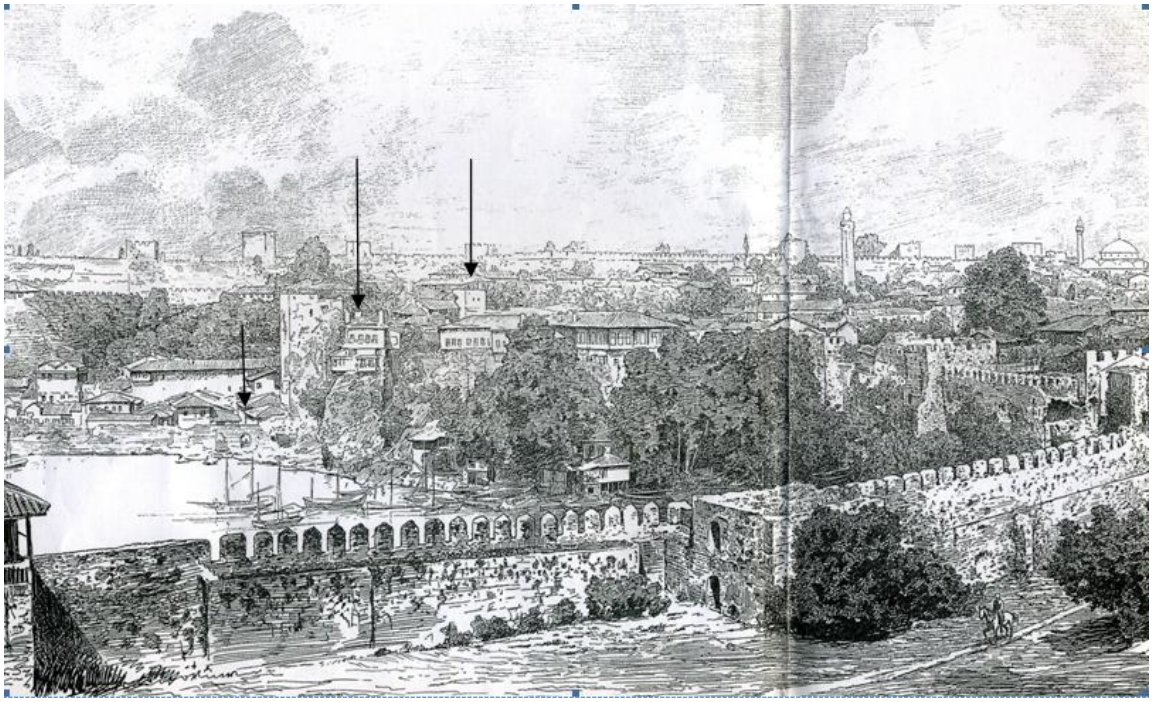
Fot. 38: Büyük Liman Kapısı'na geçişi sağlayan kırk merdivenler

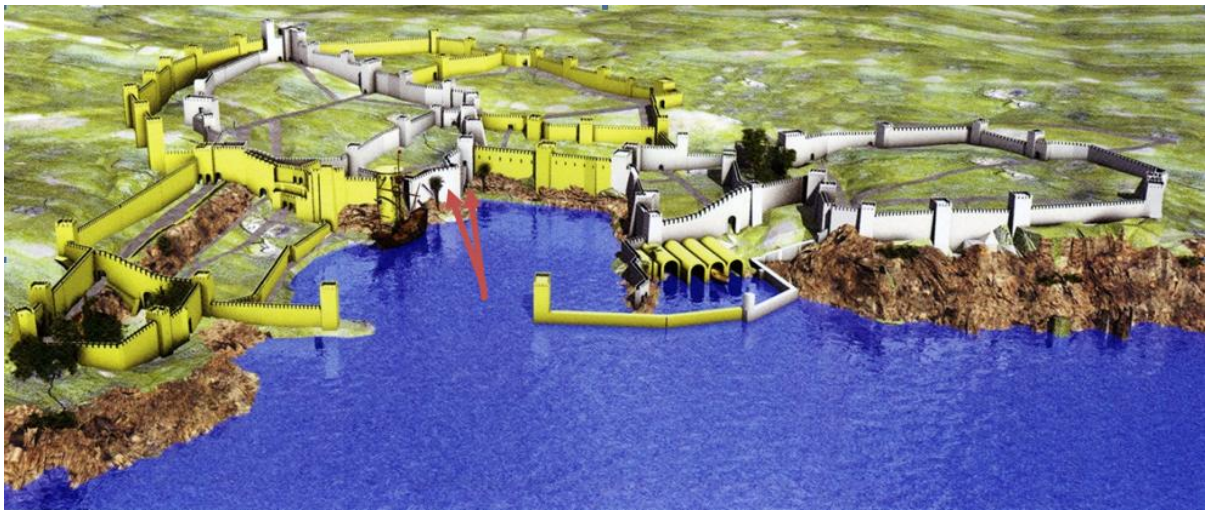
Fot. 39: Büyük Liman Kapısı'nın merdivenleri (2006)

Fot. 40: Günümüze ulaşamamış Büyük Liman Kapısı'nın bulunduğu düşünülen nokta (2008)

Çiz. 33: Antalya limanı ve surları (Lanckoronski, 2005: lev. I)

Çiz. 34: Antalya surlarının 1. (beyaz) ve 2. (sarı) evreleri, Büyük Liman Kapısı'nın önü ile limanı tahkim eden mazgallı dehlizlerin restitüsyonu (Sönmez, 2008: 65)

Batı suru üzerinde günümüzde kemerli bir kapı açıklığı görülmekte ve bu kapı açıklığı bugün dahi *"İskele Kapısı"* adıyla anılmaktadır **(Fot. 55-56)**. Kapının bulunduğu noktanın zemininde kazı yapıldığından kot düşmüş ve kapının kemeri çok yüksekte kalmıştır (Sönmez, 2008: 53). Kapı günümüze ulaşmış olduğundan detaylı olarak *"İskele Kapısı"* başlığı altında incelenmiştir.

Antalya Kaleiçi yerleşiminin ilk evresine ait surlu yerleşim, limanın güneyinde yer almaktadır. Bu bölüm surların en fazla tahrip olan bölümüdür. Limanla bağlantılı kuzeydeki yerleşim gibi, bu yerleşimi çevreleyen sur duvarları, bir kısmı ilk inşa birçoğu da sonraki dönemlere ait kapılara sahiptir. Bu kapıların büyük bir bölümü surlar gibi ortadan kalkmıştır. Tipoloji için elde edilen bilgiler yeterli değildir.

Limanın güneyinde kalan, kıyıya yakın noktadaki ve güneydoğu köşeyi teşkil eden Hıdırlık Kulesi'nden önce kuzeye doğru devam eden sur duvarı, üç farklı noktasından doğuya doğru dönüş yaparak, kuzey yönde iç içe bir sur sistemi meydana getirmektedir. Bu sur kuzeydoğu köşesinden güneye doğru tekrar bir dönüş yaparak batıya yönelmekte ve güneybatıdaki Hıdırlık Kulesi'yle birleşmektedir. Oldukça karmaşık bir yapıya sahip bu sur duvarları üzerindeki kapılar günümüze ulaşamamıştır. Yıkılan kapıların planları ve özellikleri hakkında bilgi elde edilemediğinden tipolojik açıdan değerlendirilememiştir.

C. C. Sönmez'in yapmış olduğu restitüsyona göre, limanın güneyindeki en erken tarihli bu yerleşimde Hıdırlık Kulesi'ne bitişen ortadan kalkmış surlar üzerinde bir kapı bulunmaktaydı (Sönmez, 2008: 59). Bu surlar günümüze ulaşamamıştır. Kapının daha Bizans dönemindeyken kapatıldığı tahmin edilmektedir. Bu kapının dışında, doğu sur duvarı üzerinde, C. C. Sönmez tarafından K11, K12, K 39 ve K 17 (Kapı 11, 12, 39, 17) olarak adlandırılan dört kapının bulunduğu ifade edilmektedir (Sönmez, 2008: 57-58, 62) . Bu kapılar da ortadan kalkmıştır. Batı duvarında iki adet ayrıca kuzeyden yerleşimi çevreleyen ve aynı döneme ait olduğu düşünülen surlardan da iç ve dıştakinde birer adet kapı olduğu tahmin edilmektedir **(Çiz. 31-32)**. İçteki kuzey suru üzerinde yer alan kapının yeri, Ahi Yusuf Mescidi'nden türbesine geçişi sağlayan nokta olarak gösterilmektedir. Bu sebeple de C. C. Sönmez, Ahi Yusuf Mescidi'nin bir kapı olduğunu ileri sürmüştür (Sönmez, 2008: 58). Eldeki veriler ne yazık ki bu kapıların hiçbirini değerlendirmek için yeterli değildir.

İkinci evreyi meydana getiren Bergama Kralı II. Attalos Philadelhos döneminde (M.Ö. 158-138), limanın kuzeyindeki surlar batıdan iki aşamalı, kuzeyden tek, doğu ve güneyden kendi içinde üç bölüme ayrılmış surlarla çevrilmiştir. Bu üç parçaya ayrılmış sur ayrıca ilk evreye ait limanın güneyindeki surların kuzey duvarlarıyla da bağlantı kurmuştur. Sur duvarlarının inşası burayla sınırlı kalmamıştır. Limanın kuzey ve güney uçlarından denize doğru uzayan kolların bitiminde de birer burcun inşa edildiği, limana giriş ve çıkışın sıkı bir denetim altına alındığı anlaşılmaktadır. Bu duvarlar üzerinde on bir adet kapının varlığı üzerinde durulmakla birlikte en somut bilgiye sahip olabildiğimiz kapılar, surla çevrili yerleşimin ilk aşamasını doğudan çevreleyen ikinci evreye ait surların doğusunda görülen ve *"Balık Pazarı Kapısı"* olarak geçen kapı ile Tophane Burcu'nun önünde (batısında) ikinci bir hat meydana getiren ve ikinci evreye ait olduğu düşünülen sur üzerinde yer alan, sivri kemerli iki açıklıktan meydana gelen *"Gümrük Kapıları"*dır. Gümrük Kapıları'nın hemen kuzeyinde ise *"İskele Kapısı"* yer almaktadır. Bunların dışında dokuz adet kapıdan daha bahsedilmekte ise de bunlar hakkında somut verilere sahip değiliz.

Surların inşaatında üçüncü evreyi, kale yerleşimini batıdan ve kısmen kuzeyden bir dış gömlek gibi çevreleyen ve daha çok bu yönden yani karadan gelebilecek tehlikelere karşı bir tahkimat oluşturan Tiberius dönemine (İ.S. 14-37) ait olduğu düşünülen surlar

meydana getirmektedir. Eklenen bu surlar üzerinde dört yeni kapının yer aldığı ileri sürülmektedir. Bu surların hiçbir parçası günümüze gelemediğinden kapılar detaylı bir şekilde incelenememiştir. Kapılardan kuzeybatı uçta yer aldığı düşünülen kapının, Hasbahçe ve Zeytinlik olarak adlandırılan mahalleye geçiş için açılmış olduğu tahmin edilebilir. Bu kapının AK-MED arşivinde yer alan bir fotoğrafı bulunmaktadır **(Fot. 41)**. Sönmez'in eserinde görülen bu fotoğrafta, kapının sadece yuvarlak bir kemer açıklığına sahip olduğu ve bu kapının kuzeyinde kalan bir burcun olduğu gözlenmektedir (Sönmez, 2008: 84). Kapı günümüze ulaşamamıştır. Bu kapının doğusunda kalan, günümüze ulaşamamış diğer bir kapı *"Batı Kapısı"* diğer bir adıyla *"Tiberius Kapısı"*dır.

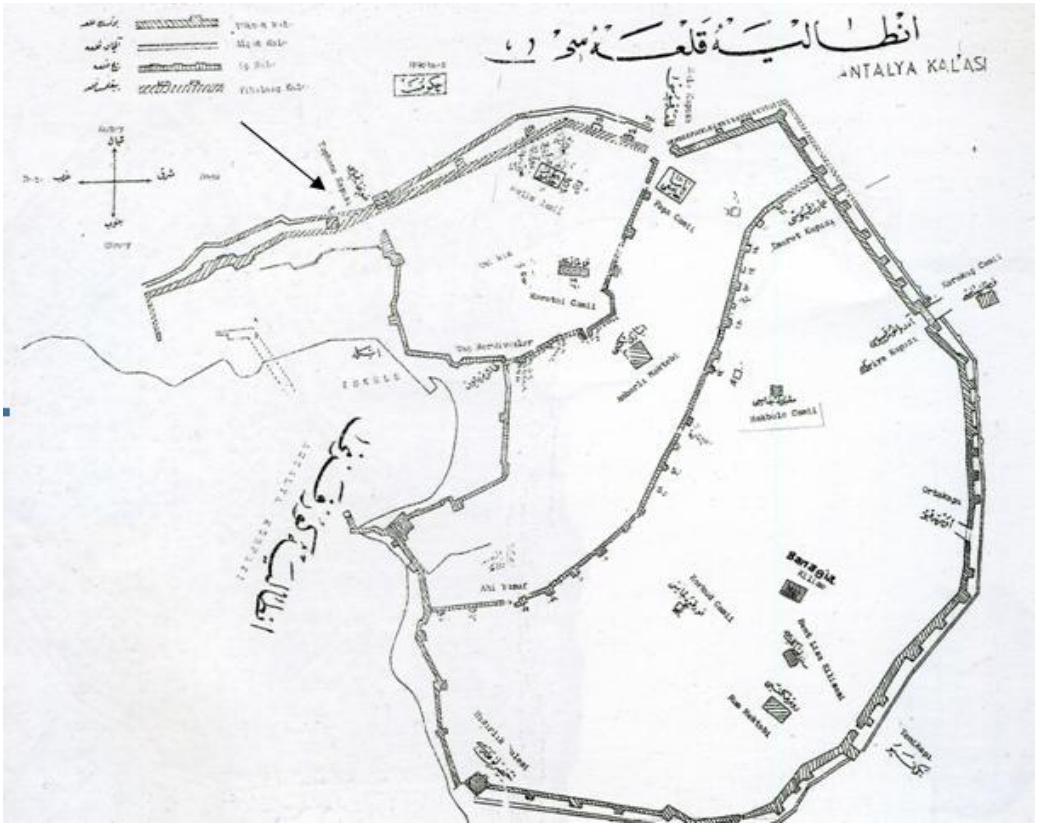
Fot. 41: Kuzeybatı uçta yer aldığı düşünülen kapı-AK-MED arşivi (Sönmez, 2008: 84)

Diğer bir kapının, eklenen bu surun doğu ucunda, bağlandığı ikinci evreye ait sur duvarına yakın bir noktasında yer aldığı tahmin edilmektedir. Bu kapının *"Ali Paşa Sarayı'na giden kapı"* olarak tanımlandığını öğrenmekteyiz. 1914 yılında kente gelen İtalyan heyetinin arasında yer alan Pace tarafından görüntülenmiştir ve kapı *"Tophane Kapısı"* olarak adlandırılmıştır (Sönmez, 2008: 85). Kentin tarihi ile ilgili önemli bir çalışma

yapan Fikri Erten de hazırladığı kent planında kapıyı aynı isimle adlandırmaktadır **(Çiz. 35)**. Kapının 1914'te yıkıldığı tahmin edilmektedir.

Kapının tamiratıyla ilgili olarak ayrıca şu bilgilere sahibiz:

> *"Mâru'l beyan baruthane burcu kurbünde kemikli kapısı dimekle ma'ruf kal'a kapusunun tûlus (tonoz) kemeri devri da'iren mâdâr derziyle tarafından olan sûka ve kemerlerinin ba'zan tecdid ve uğratmasıyla kebir kobri ağaçtan dört sıra kuşaklı ve kablu ve bayrak timurundan kablu dirheme başlı mismâr ile merbutan sâmun ve milli ve Semerkand ve asma kilitli vesair alat ehinesi mükemmel çift kanaldı (kanatlı) cedid kal'a kapusu inşası"* , (Sönmez, 2008: 85).

Çiz. 35: Antalya surlarının planı (Erten, 1919-1921)

C. C. Sönmez'in *"Tophane Kapısı"* olarak andığı kapının anıtsal bir burç olduğunu düşünmekteyiz (Sönmez, 2008: 128-138). Nitekim Antalya Kal'ası Tamirat Defterleri'nde, *"Kızıl Tophâne Burcu"* ve *"Baruthâne Burcu"* gibi ifadelere rastlanmaktadır (Özdemir, 1994: 1376). Aynı adı taşıyan asıl Tophane Kapısı'nın, burcun kuzeyindeki sur

üzerinde olduğunu tahmin etmekteyiz. Bu kapı da günümüze ulaşamamıştır. Fikri Erten'e ait çizimde bu kapının yeri belirtilmiştir **(Çiz. 35)**.

Kale yerleşiminin dördüncü evresini meydana getiren yerleşim ve surlar doğuda karşımıza çıkmaktadır. Bu surlar ve üzerindeki kapılar, İmparator Hadrianus dönemine (M.S. 117-138) tarihlendirilmektedir. Şimdiye kadar özetlenen daha önceki devirlere ait yerleşim ve bu yerleşimi çevreleyen surlar, Saathâne Burcu'nun bulunduğu noktadaki Kuzey Kapısı'nın bulunduğu yerden başlayarak Hıdırlık Kulesi'nin doğusunda yer alan ve günümüze gelememiş, ilk evreye ait olduğu tahmin olunan surlara bağlanmaktaydı. Böylece kent bir kez daha doğudan tahkim edilmiş bulunmaktaydı. Bunun temel sebebi ise yeni yerleşim yerlerine ihtiyaç duyulmasıdır. Böylece bu surun içinde oldukça geniş bir alan meydana gelmiştir. Bahsi geçen sur duvarlarından günümüze kuzeydoğuya doğru Hadrianus dönemine ait olması sebebiyle bu adla anılan bir kapı ile kapının kuzeyinde ve kısmen güneyinde olmak üzere bazı sur parçaları gelebilmiştir. Bunun dışında az ve kopuk kopuk da olsa güneyde ve kısmen bu ikisi arasında, ortalarda bazı sur parçaları bugün de görülebilmektedir. Bu sur hattı üzerinde beş kapının olduğu düşünülmektedir.

Günümüze ulaşabilmiş Hadrianus Kapısı'nın kuzeyindeki kapı, C.C. Sönmez tarafından *"İmaret Kapısı"* olarak adlandırılmaktadır ve bugün ayakta değildir. Bu şekilde adlandırılmasının sebebi, hemen batısında Osman Efendi Mescidi Vakfı'na ait imaretten adını almasıdır (Sönmez, 2008: 90; Yılmaz, 2002: 112). Burcun Hadrianus Kapısı'nın güneyinde yer alan iki kapıdan, bu kapıya yakın olanı Fikri Erten tarafından *"Orta Kapı"*, Lanckoronski tarafından *"Küçük Çıkış Kapısı"* olarak isimlendirilmiştir **(Çiz. 29, 35)**, (Lanckoronski, 2005: 11). Kapı Lanckooronski'nin ziyareti esnasında yıkılmış olabilir. Bu kapının hemen güneyindeki ufak ve basit bir kapı açıklığından ibaret kapının daha sonradan, Rumların sur dışında yeni bir mahalle kurmaları sebebiyle bu mahalle ile irtibatı sağlaması amacıyla açılmış bir kapı olduğu düşünülmektedir. Bu sebeple de *"Yeni Kapı"* adını almıştır. Kapı'nın bulunduğu noktanın 1892 yılında kente gelen Ernst Krickle'ın günlüğünde resmi bulunmaktadır **(Fot. 42)**.

Fot. 42: Yeni Kapı (Krickle, s. 177; III / 18a)

Bu sur üzerindeki son kapı ise güneye doğru görülmektedir. Kapı günümüzde ayakta değildir. Kentin güney kapısı olan bu kapının büyük bir burçtan meydana gelen burç tipi bir kapı olduğu düşünülmektedir.

Kaleiçi yerleşimini çevreleyen ve bir sonraki döneme işaret eden içteki sura göre daha alçak olan surlar, yerleşimi kuzeybatı uçtan başlayarak Hıdırlık Kulesi'ne kadar dışarıdan saran kesintisiz bir sur duvarıdır. Bizans dönemine ait olduğu (10. yüzyıl) düşünülmektedir. Gömlek duvarı olarak da tanımlayabileceğimiz bu dış sur duvarından neredeyse hiçbir şey günümüze gelememiştir. Bu sur duvarının üçgen payandalarla tahkim edilmiş olduğu ve içteki sur duvarında yer alan kapıların karşılarına denk gelen yerlerde kapı açıklıklarının olduğu tahmin olunmaktadır. Ayrıca bu duvarın önünde bir de hendeğin olduğu anlaşılmaktadır. Bu sur duvarı hakkında Lanckoronski'nin verdiği bilgiler önemlidir:

> *"…Daha alçak ikinci bir sur çemberi kuleli kara surunun etrafını döner. Üzerinde kule benzeri üçgen çıkıntılar vardır. Bu duvarın önünde bir de hendek yer alır. Kuzeyde, karadaki ilk kuleden başlayarak limanın kenarındaki kayalığa kadar uzanan, kulesiz ve hendeksiz ama diğer surlara benzer bir duvar, liman tarafında şehrin aşağıda kalan kısmını sınırlar…",* (Lanckoronski, 2005: 9).

Bu sur duvarının Bizans İmparatoru VI. Leo (866-912) ve oğlu VII. Konstantin'e (913-959) ait olduğu düşünülmektedir. Bahsi geçen sur duvarına ait 916 yılını veren bir de

yazıttan bahsedilmektedir. Yazıtta, surların Araplardan şehri korumak için yapıldığı aktarılmıştır (Lanckoronski, 2005:9-11).

Selçuklu dönemiyle ilişkilendirilen ve altıncı evre olarak tanımlanan sur inşası, bazı ek duvarlar ve iç kale duvarlarında yapılan inşa faaliyetleri açısından önemlidir. Bu dönemde Balık Pazarı Kapısı'ndan güneybatıya doğru yeni bir sur duvarı çekilmiştir. Bu duvar üzerinde günümüze ulaşamamış, Fikri Erten'e ait çizimde gösterilen bir kapının bulunduğu tahmin olunmaktadır **(Çiz. 35)**. İç kalenin doğu surları üzerindeki kitabeler, Selçuklu inşa faaliyetleri açısından önemli belgelerdir. Son olarak limanın kuzey ve güneybatısına Osmanlı döneminde surlar inşa edilmiştir. Özellikle 18. yüzyılda tersanenin önemini yitirmesi, bu yüzyıldaki depremden dolayı kullanılamaz hale gelmesi nedeniyle bu kısımlara bir takım sur duvarlarının örüldüğü anlaşılmaktadır.

2. 2. 4. Kale Kapıları

Balık Pazarı Kapısı

Kapı, kale içi yerleşiminin içinde, batıdan gelen Balık Pazarı Sokak, güneyden gelen Hıdırlık Sokak, doğudan gelen Zafer Sokak ve kuzeyden gelen Paşa Camii Sokağı'nın kesişme noktasında yer almaktadır. İnşa tarihinden beri oldukça yoğun bir yol ağının toplandığı noktada yer aldığı ve surla çevrili alanlar arasında bağlantıyı sağladığı, bu kapıya bağlanan bugünkü yol dokusundan da anlaşılmaktadır.

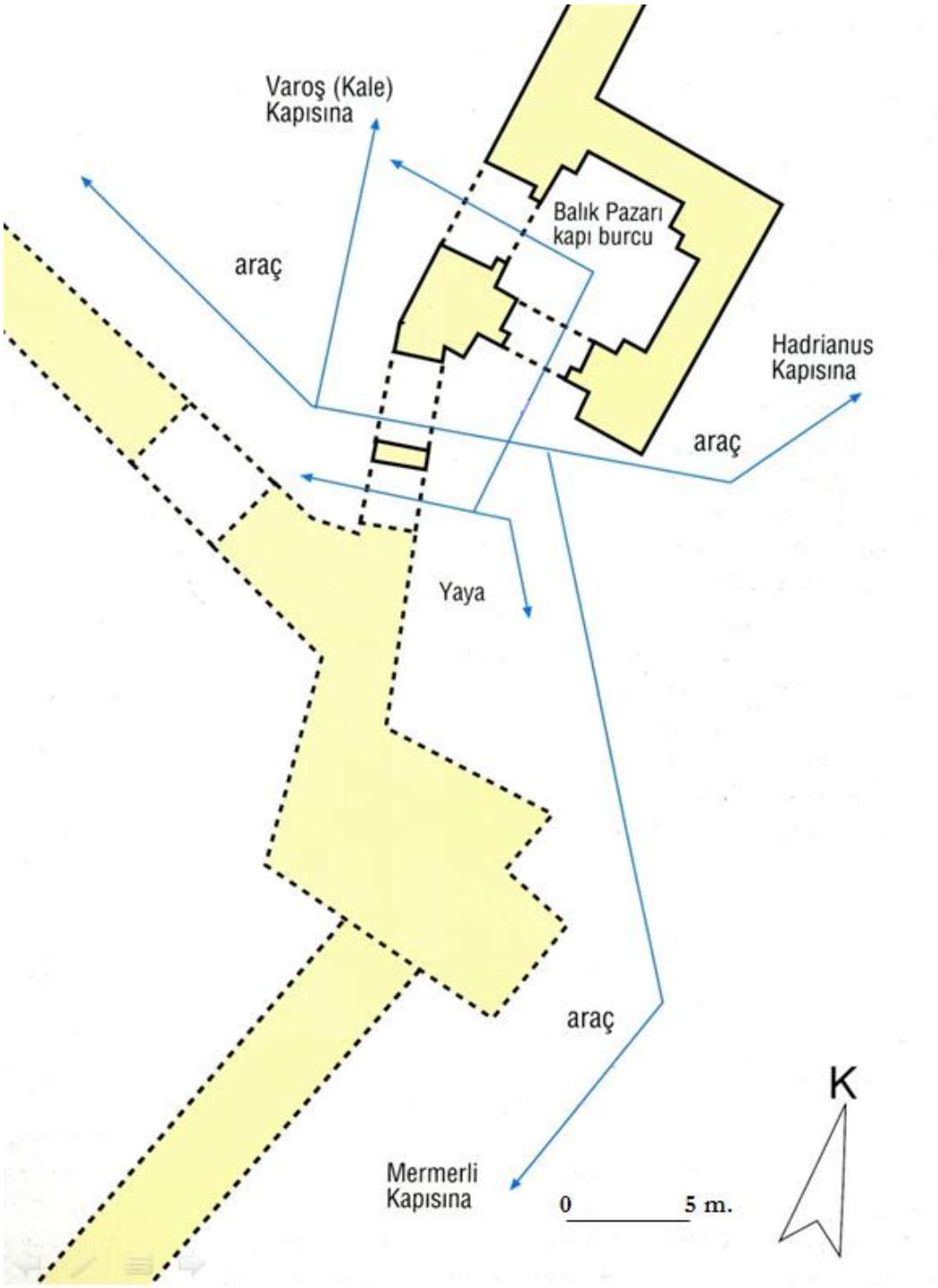
Antalya kentinin 16. yüzyıl sonuna kadar gelişimini inceleyen Leyla Yılmaz, bir vakitler burcun güney cephesindeki kapısı üzerinde bir kitabenin yer aldığını ve bu kitabenin günümüzde Antalya Müzesi'nde bulunduğunu ifade etmiştir **(Fot. 43)**, (Yılmaz, 2002: 111). Kitabede şunlar yazılıdır:

> *"Ancak Allah'a minnet edilir. Ulu Sultan, Dünya'nın ve Din'in yücesi, fetih babası, şehit Sultan Keyhüsrev oğlu Keykubad –zaferi kutlu olsun- zamanında, bu yapı son buldu, zayıf kul Kuki sene 622 (M. 1225)",* (Yılmaz, 2002: 141).

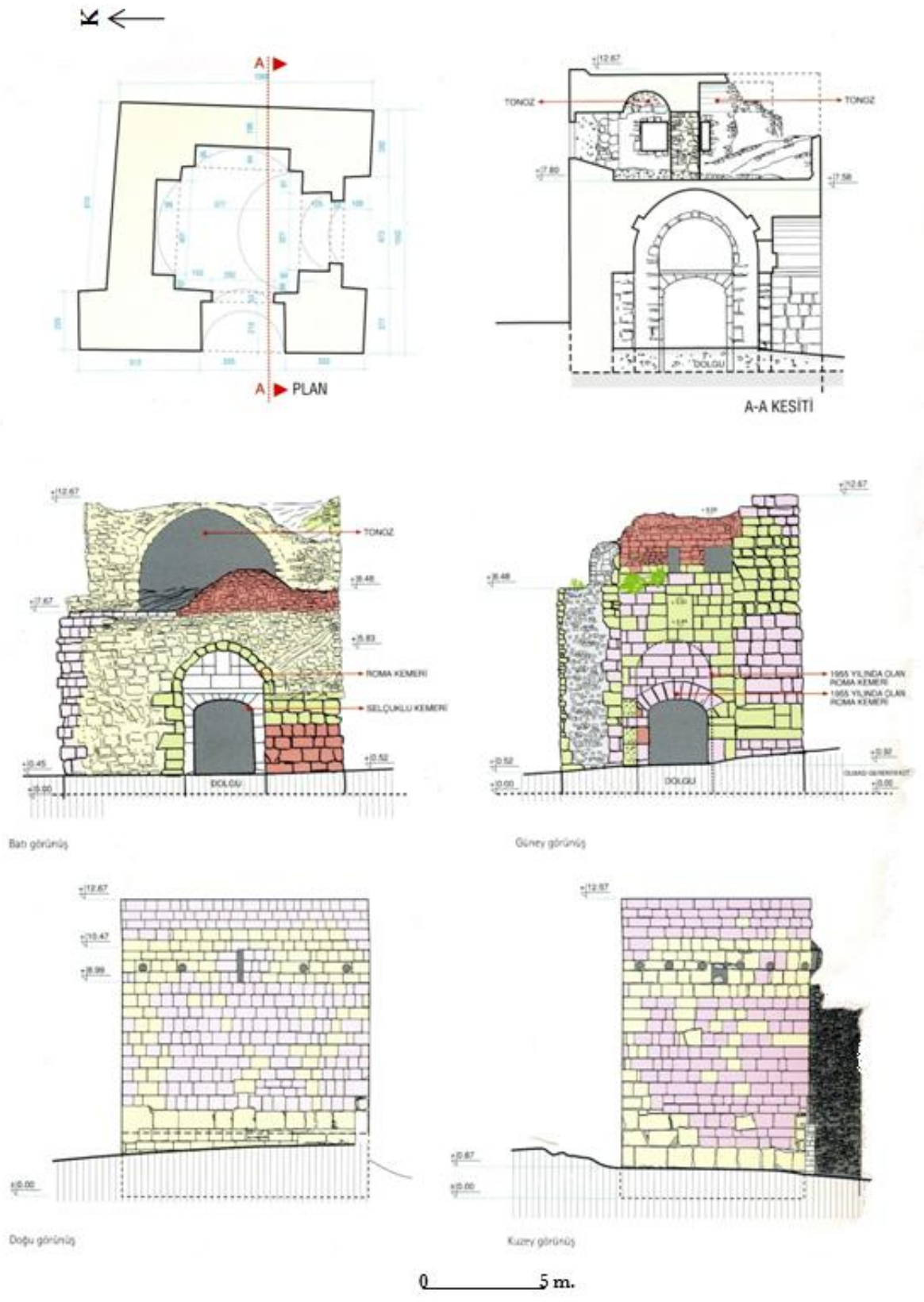

Fot. 43: Balık Pazarı Kapısı'na ait olduğu düşünülen kitabe (2006)

Balık Pazarı Kapısı, burç tipi ve alttan geçitli bir kapı tasarımı sergilemektedir. C. C. Sönmez, bu kapının doğusundaki kapının kapatılmış olduğunu düşünmektedir (Sönmez, 2008: 171). Bugün kapıyı barındıran burç ayakta olmasına karşılık, ikinci kapı ve kapıyı barındırdığı düşünülen sur duvarları ayakta değildir. Burç iki katlıdır. Tek bir bölümden ibaret alt kat, kuzey-güney doğrultulu tek bir tonozla örtülüdür **(Çiz. 36)**. Üst katın ara duvarı günümüze gelememiş olsa da iki bölümden meydana geldiği mevcut izlerden anlaşılmaktadır. Üst katın doğudaki bölümü kuzey-güney, batıdaki bölümü ise doğu-batı doğrultulu birer tonozla örtülmüştür **(Çiz. 37)**. Üst katın tonozları büyük ölçüde yıkılmıştır.

Çiz. 36: Balık Pazarı Kapısı'nın ölçeksiz restitüsyon krokisi (Sönmez, 2008: 171)

Çiz. 37: Balık Pazarı Kapısı'nın plan, kesit ve cephe çizimleri (Sönmez, 2008: 172)

Burcun doğu cephesinin yüksekliği taban kotuna göre 12.67 m.dir. Burcun üst seviyesine doğru dört adet sütun gövdesi görülmektedir. Aynı cephede 1.48 m. boyunda ve 0.25 m. eninde bir adet mazgal tipi pencere yer alır **(Fot. 44)**, **(Çiz. 37)**.

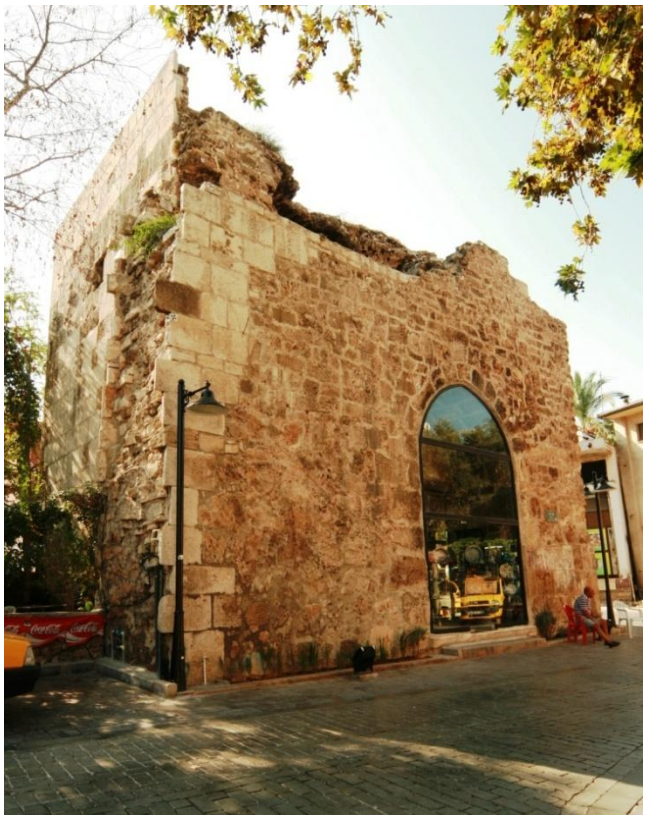
Burcun kuzey cephesi, taban kotuna göre doğu cephesiyle aynıdır. Bu cephede de doğu cephesindeki sütun gövdeleriyle aynı hizada altı adet mermer sütun gövdesi yer almaktadır **(Fot. 45)**, **(Çiz. 37)**.

Burcun batı cephesinin üst kısmı ve örtüsü yıkıktır **(Fot. 46)**, **(Çiz. 37)**. Tonozun kemeri dışarıya yansımaktadır. Bu cephede günümüzde dışta yükseltilmiş bir sivri kemer, bunun altında ise basık kemerli bir kapı açıklığı yer almaktadır. Kapıdan girince yerleşimin doğusuna geçebilmek için burcun güney cephesindeki ikinci kapısından geçmek gerekmektedir. Burada yapılmak istenen güvenlik nedeniyle iki kapının aynı eksende olmasını engellemektedir. Birinci kapıdan diğerine geçiş için doksan derecelik dönüşler yapılması gerekmektedir. Anadolu Selçuklu dönemine ait kale kapılarında bu tip kapı modeline sıkça rastlamaktayız. Doğudaki yerleşime geçit veren kapıyı barındıran burcun güney cephesinde günümüzde sadece tek bir kemer açıklığı görülmektedir. Bu kapı da basık kemerlidir. Kapı burcunun iki köşesi dışarı doğru taşma yapmaktadır. Böylece kapı bu çıkıntılar arasına yerleştirilerek daha korunaklı bir hal almıştır. Bu çıkıntılardan doğudaki 2.92 m. enindedir ve ucu kapalıdır ayrıca bir duvarla bağlantısı yoktur. Batıdaki 2. 77 m. eninde taşma yapmaktadır ve köşenin bitmediği yani bir duvarla bağlantısının olması gerektiği anlaşılmaktadır. Bu köşe güneye doğru devam eden ve ayrıca bir kapı barındırdığı düşünülen sur duvarına bağlanıyor olmalıdır (Sönmez, 2008: 171). Bugün çini v.b. hediyelik eşya satış mağazası olarak kullanılan bu burcun, güney cephesindeki basık kemerli içteki kapı pencereye dönüştürülerek özgünlüğünü yitirmiştir. Kapının üzerinde yer aldığı cephe onarılmıştır. Muhtemelen bu onarım esnasında, basık kemerli kapının üzerindeki sivri kemerli olduğu düşünülen dış kemer ortadan kaldırılmıştır **(Fot. 47)**, **(Çiz. 37)**. C. C. Sönmez, kapının yüksek sivri kemerinin 1955 senesinde yapılan restorasyonda yok edildiğini aktarmaktadır (Sönmez, 2008: 170). Bu cephenin üst hizasında, iki adet, sağdaki 1.15 x 1.15 m., soldaki 0.45 m. x 1.15 m. ölçülerinde dikdörtgen pencere boşlukları mevcuttur. Bunlar da tarihini bilemediğimiz, geç tarihli özgün olmayan müdahalelerin izleridir.

C.C. Sönmez'in Balık Pazarı Kapısı Burcu'nun güney cephesinin batı ucuna bağlandığını düşündüğü ve üzerinde iki kapılı bir tasarımın olduğunu tahmin ettiği sur duvarı günümüze gelememiştir **(Çiz. 38)**. Sönmez bu restitüsyonu, zemin altında kalan bir duvarın hâlihazır haritalarda yer almasını dayanak yaparak önermektedir. Ortasından ikiye ayrılmış bu kapı restitüsyonunda, iki açıklıktan güneydeki daha dar, kuzeydeki ise daha geniştir. Bunun sebebi ise güneydekinin yaya girişi, kuzeydekinin ise Varoş (Kale) Kapısı'na, güney yöndeki Mermerli Kapısı'na ve anıtsal bir kapı olan Hadrianus Kapısı'na bağlanan tekerlekli araçlar için düşünülmüş bir kapı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu restitüsyona dair toprak üstünde herhangi bir iz yer almadığından mevcut kapı dışında, buradaki ikinci kapıyla ilgili açıklamalarımız C.C. Sönmez'in yorumlarını yinelemekten ibaret olacaktır. Bu soruyu ise ancak yapılacak bir sondaj çalışması netleştirebilecektir.

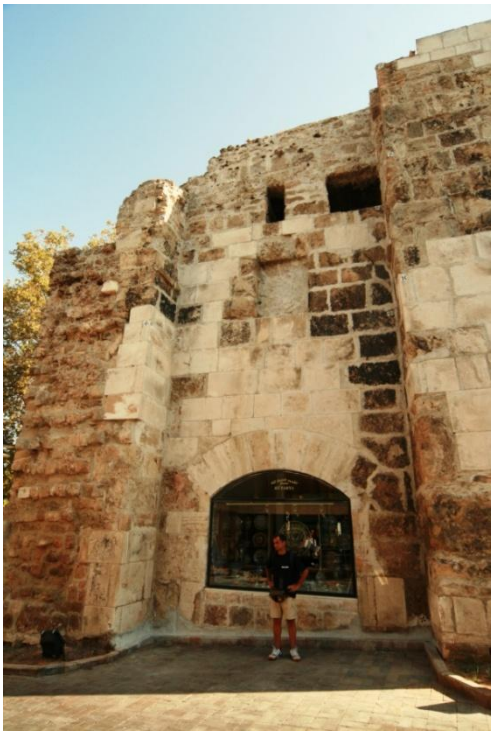
Fot. 44: Balık Pazarı Kapısı burcunun doğu cephesinin görünüşü (Eylül 2008)

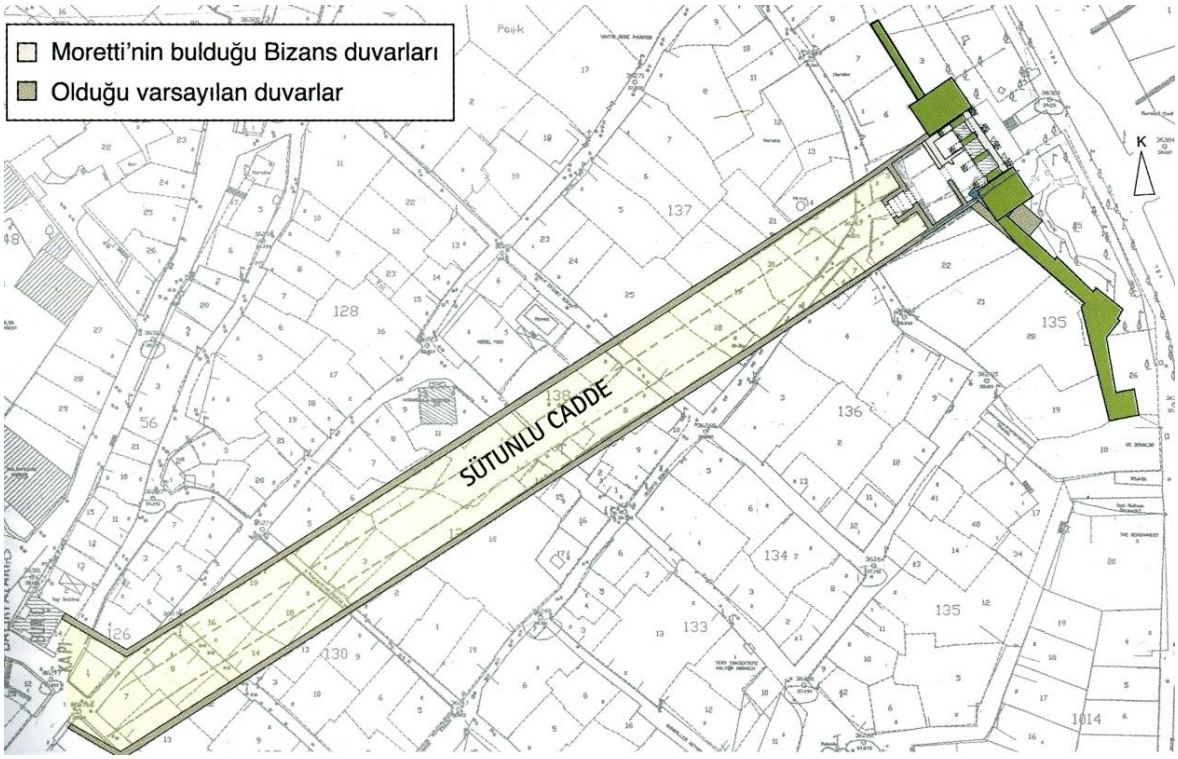
Fot. 45: Balık Pazarı Kapısı burcunun kuzeybatı cephesinin görünüşü (Eylül 2008)

Fot. 46: Balık Pazarı Kapısı burcunun batı cephesinin görünüşü (Eylül 2008)

Fot. 47: Balık Pazarı Kapısı burcunun güney cephesinin görünüşü (Eylül 2008)

Çiz. 38: Hadrianus Kapısı'ndan Balık Pazarı Kapısı'na bağlandığı düşünülen sütunlu caddenin ölçeksiz restitüsyon çizimi (Sönmez, 2008: 147)

Hadrianus Kapısı (Üç Kapılar / Doğu Kapısı)

Kentin günümüze ulaşabilmiş sur kapılarından en anıtsalı olan Hadrianus Kapısı, dış surların doğusunda yer alan ve bu yönden kente geçit veren bir kapıdır **(Fot. 48)**. Kapı, Hadrianus Kapısı dışında üç açıklıklı olması sebebiyle *"Üç Kapılar"* adıyla da bilinmektedir (Seyirci, 1995: 50). L. Yılmaz, Anadolu Selçuklular döneminde bu kapı için muhtemelen *"Kebir Kapı"* ifadesinin kullanıldığını ve bu sebeple de bu kullanımın 19. yüzyıl belgelerinde de devam ettiğini düşünmektedir (Yılmaz, 2002: 112).

Kapı, Roma Çağı'nda imparatorluğun birçok eyaletinde görülen ve kenti taçlandırılan zafer takı planındadır **(Çiz. 39-40)**. Roma'da genellikle sütunlu caddeler üzerinde inşa edilen benzer birçok örnekte olduğu gibi aynı zamanda bir zafer takı olan kent kapısı, Attaliea (Antalya) ile Perge arasında, Asya eyaletinin kurulduğu yıllardan (M.Ö. 129) beri mevcut olduğu bilinen yol üzerindedir ve kente bu yönden giriş için tasarlanmıştır (Okatan, 2004: 40). Bu noktadaki surların varlığı, Hadrianus Kapısı'ndan daha öncesine gittiğinden, bu kapının yerinde kent ile Perge arasındaki yolun karşılığı olan ve sur üzerinden kente girişi sağlayan daha öncesine ait bir kapının olması gerekmektedir.

Hadrianus Kapısı ise imparatorun kenti ziyareti sebebiyle, onun şerefine simgesel bir güç sembolü olarak inşa edilmiş olmalıdır. Kapı, bezemeleri nedeniyle M.S. 130 yılına tarihlendirilmektedir (İdil, 1989a: 357). Tarihlendirme de ağırlıklı olarak asıl üzerinde durulan İmparator Hadrianus'un kenti ziyarete gelişidir. F. Okatan, İmparator Hadrianus'un ilk yolculuğunun haberi alınır alınmaz kapının inşasına başlanıp, imparatorun ilk yolculuğuna yetiştirilmiş olduğunu düşünmektedir. Bu sebeple inşa tarihi olarak M.S. 120'li yılların başını vermektedir (Okatan, 2004: 43).

Kapı, kentin Bizans egemenliğine girmesinden sonra da kullanılmaya devam etmiştir. Kapının planı üzerinde durulurken değinileceği üzere, kapının etrafında yapılan kazı çalışmaları sonucunda, takın açıklığı doğu cephesinde, ayakların hemen ön hizasından orta açıklıkta tonoza doğru genişleyen bir duvar ile kapatılmış ve tonozların sınırladığı alanlar Bizans döneminde kutsal mekân olarak kullanılmıştır. Bu kapatılma işlemine sebep olan şey ise 5. ve 6. yüzyılda bir Bizans eyaleti olarak önemli bir kent olan Pamphylia'nın, 7. yüzyıl ortalarından itibaren başlayan Arap akınlarından korunma amacından kaynaklanmış olabilir (Okatan, 2004: 44). Böyle bir tehditten dolayı sur

duvarını kuvvetlendirmek adına açıklığın her iki cepheden kapatılması tercih edilmiş olabilir. F. Okatan kapının kapatılma sebebinin, aynı yüzyılda meydana gelen bir depremden dolayı kullanılamaz hale gelmesi olabileceğini de ileri sürmüştür (Okatan, 2004: 45). Kapıya ait şehrin içine dağılmış bezeme parçalarını da depremden dolayı meydana gelen tahribata bağlamaktadır. 10. yüzyıl civarında ise kent bu yönden ikinci bir tahkimat meydana getiren daha alçak ikinci bir surla çevrilmiştir. Kapı 1958 yılında, Arkeolog Mahmut Akok, Yük. Mimar Mustafa Ayaşlıoğlu ve Müze Müdürü İsmet Ebcioğlu'nun katkılarıyla onarılmış ve bu esnada kapının önünü kapatan duvar parçaları kaldırılmış, kapı o döneme göre oldukça iyi denilebilecek bir restorasyon geçirmiştir (Akok, 1970: 37 v.d.).

1671-72 yıllarında kente gelen Evliya Çelebi, kentin dört kapısı olduğundan ve bu kapılardan yalnızca birinin kara tarafına açıldığından, bu kapının kuzeye açılan Varoş Kapısı olduğundan bahsetmekte, ziyareti esnasında kapalı durumda olduğunu düşündüğümüz kapıya dair bir bilgi vermemektedir (Evliya Çelebi, 2005b: 146). 25 Mayıs 1683'te deniz yoluyla Antalya'ya gelen Hollandalı Ressam C. L.Bruyn da bu kapıya dair bir bilgi vermemiştir (Bruyen, 1728: 521). Francis Beaufort 1812 yılında Antalya'ya gelmiş ve kapı hakkında şu bilgileri vermiştir:

> *"Kenti çevreleyen surların bir bölümünde, kulelerden ikisinin arasında eskiden bir açıklık olduğunu gözlemledik. Şimdi duvarla kapatılmış olduğu halde, burada bir zamanlar görkemli bir girişin yer aldığı anlaşılmaktadır. Üst sırası korint üslubunda olan on dört sütunun kalıntıları hala ortadadır. Daha büyük boyutlu dördü ise kulelerin dış yüzü ile bir hizada durmaktadır…",* (Beaufort, 1818: 127-128).

1838 yıllında kente gelen Charles Texier de kapıda bir kenar pervazının üstünde İmparator Hadrian isminin yazılı olduğunu ifade etmiştir (Texier, 2002b: 143). Kapı hakkında en detaylı bilgiyi veren araştırmacı ise 1882'de kente gelen Karl Graf Von Lanckoronski'dir. Pamphylia ve Pisidia adlı eserinin birinci cildinde kapı hakkında şu bilgileri vermiştir:

> *"Bu kapı, diğerleri arasında antik olduğu kesin yegâne giriştir. Kara surunun hemen hemen ortasındadır ve konumu nedeniyle Perge Kapısı diye tanımlamak mümkündür. Beaufort'un notlarına göre, kapıda, üstte ikinci bir sütun sırası ve ayrıca bir kuleden diğerine uzanan bir seyirdim yolu vardır. Gerçekten de bu kent kapısının güneyindeki kulede* (planda h ile gösterilen yer), **(Fot. 49)***, seğirdim yolu vardır. Bu kulede yirmi üçüncü taş sırasında f'deki gibi düz bir korniş ve dış yüzünün dokuzuncu taş sırasında 4a nolu yazıtlı levha bulunmaktadır. Yazıt Julia Sancta'nın kuleyi kendi imkânlarıyla inşa ettirdiğini*

anlatmaktadır. İ kodu ile verilmiş kulenin duvarlarına çok sayıda sütun tanburu örülmüştür……Surların kuzeyi ile doğusundaki kulelerden oluşan ikinci grup, görkemli şehir kapısının hemen yanı başında ve bununla sıkı bağlantı içinde olup yazıtlar yardımıyla kesin tarihlenmektedir. Şehir kapısında iki yazıt vardır (4, 5 nolu yazıtlar). Bunlardan biri yukarıda, belki de üst kattaki sütun sırasının kaidesindeydi; ancak kapladığı alan kapının orta bölümüyle sınırlıydı. Yazıtta sadece İmparator Hadrianus'un adı geçmektedir. Anıt, senato ile Attaleia halkı tarafından adanmıştı. Belki de yazıt, şeref taklarında genelde rastlandığı biçimiyle takın en tepesinde yer alan bir heykel veya quadriga ile ilintiliydi. Yapı, ana sütun sırasının arkhitravındaki diğer yazıta göre, yazıtın doğru aktarıldığı kabul edilirse, Hadrianus'a ithaf edilmişti…….Attaleia'daki Hadrianus Kapısı'nın bir topluluk tarafından değil de özel bir şahıs tarafından yaptırıldığını düşünmek daha akla yakındır. Bu konudaki ikilem nasıl çözülürse çözülsün, kapının Hadrianus dönemi eseri olduğu kesindir ve büyük olasılıkla da Hadrianus'un M.S. 130'da şehri ziyareti onuruna inşa edilmiştir…..Antalya'da eski yapılar arasında en kayda değer olanı, kentin doğusundaki üç kemerli kapıdır. Biri Julia Sancta Kulesi diye anılan iki kule arasında sıkışmış olan kapı, surlarla çevrili kentin bir zamanlar ana girişlerinden biri idi. Şimdi ise molozlar arasında birkaç ayak yükselmektedir ve sadece dış taraftan görülmektedir. Kapı iç taraftan yapılarla kapanmıştır. Anıt oldukça iyi korunmuş olmasını, uzunca bir süre dış duvarla örtülü olmasına borçludur…..Kapıyı onu iki yandan sınırlayan kulelerden bağımsız düşünmek gerekir. Güneydeki kule de Hadrianus dönemine tarihlenmektedir. Ama bu kule ile kapı arasında hiçbir bağlantı yoktur. Dolayısıyla kule ile kapı beraber inşa edilmemiştir…", (Lanckoronski, 2005: 11-13, 18, 20, 24)

Lanckoronski ayrıca kapı ve yakın çevresinde tespit edilen yazıtları da kitabında vermektedir (Lanckoronski, 2005: 153-159, 161).

C. C. Sönmez, İtalyan Arkeolog Pace ve Moretti'nin 1921 yılında Antalya'ya geldiklerini, kapının zeminine kadar kazı yaptıklarını, sütunlar ve ayakların arasını kapatan duvarlara rastladıklarını ve iç bölümde mozaikli bir zemin döşemesi tespit ettiklerini aktarmıştır (Sönmez, 2008: 142).

Hadrianus Kapısı eşit büyüklükte üç açıklığa sahiptir **(Çiz. 39-40)**. Açıklıklar 3-3.25 m. arasında derinlikleri değişen beşik tonozlarla örtülmüştür. Tonoz açıklıklarının enleri 4.11-4.14 m. arasında değişmektedir. Üç kemer açıklığından ortadaki yandakilerden 0.23 m. daha geniştir. Cephenin toplam eni ise yaklaşık 17.745 m.dir. Tonozlar zeminden itibaren yaklaşık olarak 7.11 m. yüksekliğindedir. Saçaklığın üst seviyesine kadar kapının yüksekliği ise 8.035 m.dir. Tonozların içi çiçek ve rozet bezemeli tavan kasetleri ile dekore edilmiştir.

Kapının sur içine ve sur dışına bakan cepheleri birbirine benzerdir. İçte ve dışta her dört ayağın önünde birer sütun yer alır. Sütunlar korint başlıklara sahiptir. Tonozda görülen bezemeler dışında sarmal dal bezemeleri, yumurta frizleri ve aslan başı şeklindeki

figüratif bezemeler kapıda görülen diğer dekoratif unsurlarıdır. Malzeme olarak genelinde mermer ve sadece sütunlarda granit kullanılmıştır.

F. Okatan, Hadrianus Kapısı'nı ele aldığı tez çalışmasında, kapı üzerinde detaylı incelemelerde bulunmuştur. Kapının özellikle iki yanında yer alan burçlarla bağlantıları üzerinde durmuştur. Eski kapının yerine bu yeni kapı inşa edilirken sur sisteminde düzenlemeye gidildiğini ve güneydeki kulenin kapıyı bu yönden tahkim etmek ve desteklemek için inşa edildiğini aktırmıştır (Okatan, 2004: 41). Bu kulenin aristokrat bir kişi olan Julia Sacta tarafından inşa ettirildiği ve masraflarının bu kişi tarafından karşılandığı, burcun doğu yüzündeki yazıttan dolayı kesin olarak bilinmektedir (Bosch-Atlan, 1947: 123). Bu kişinin ayrıca İmparator Hadrianus'un birlikte yolculuk ettiği kardeşi Paulina'ya da bir heykel adadığı bilinmekte, bu sebeple de Julia Sacta'nın İmparator Hadrianus döneminde yaşadığı kesin olarak anlaşılmaktadır (Okatan, 2004: 41; Bosch-Atlan, 1947: 123). Yazılı kaynaklar yanında, takın ayakları ve üst döşemesinin kule ile olan fiziksel bağlantısı da kapının güneyindeki kulenin sonradan ilave edilmiş olduğunu göstermektedir.

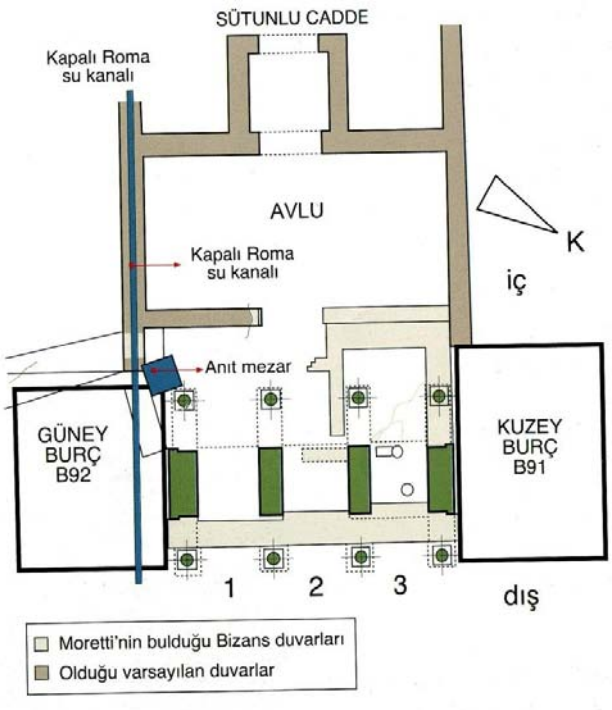
Kapıya kuzeyden bitişen ve alt yapısı Roma dönemine ait olan burcun üst kesiminde yer alan onarım kitabesi H. 617 / 1220 tarihini vermekte ve Alâeddin Keykubad dönemine işaret etmektedir **(Fot. 50-51)**, (Yılmaz, 2002: 112). Kitabede şunlar yazılıdır:

> *"Bu yapı(yı) Ulu Sultan, dünyanın ve dinin yücesi, fetih babası, Keyhüsrev oğlu Keykubad – Emîr'ül-müminin yardımcısı-günlerinde emretti. Cemaziyel-evvel sene 617 (M. 1220 Temmuz)",* (Yılmaz, 2002: 143).

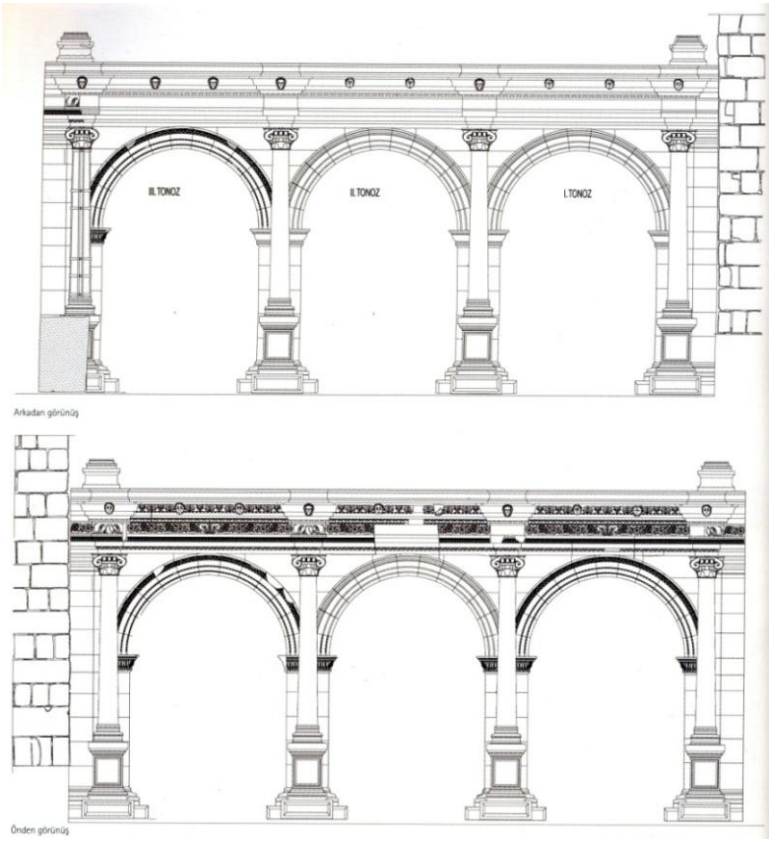
Güneydeki kulenin taka dönük kuzey cephesinde, takın üst kısmına açılan bir kapının bulunduğu görülmektedir **(Fot. 52)**. Kuzeydeki kulenin taka bakan cephesinde de benzer şekilde bir kapı aranmasına karşılık bir kapının bulunmadığı anlaşılmıştır. Güney kuleye ait kapı, takın üzerine açılmaktadır. Güvenlik nedeniyle kapının üzeri gerektiğinde bir seyirdim yeri gibi kullanılmış olmalıdır. Aksi takdirde sadece kapının iki yanında yer alan burçların, üç adet açıklığa sahip, sur üzerinde bütün sur kapıları gibi zayıf bir nokta meydana getirten bir planlamanın kapının savunulabilmesi için yeterli olmadığı açıktır. Bu sebeple de güneydeki burç gibi kuzeydekinde de takın üzerine çıkışı sağlayan bir kapının bulunması beklenmelidir.

Fot. 48: Hadrianus Kapısı'nın sur dışına bakan yüzü

Çiz. 39: Hadrianus Kapısı'nın ölçeksiz restitüsyon krokisi (Sönmez, 2008: 147)

Çiz. 40: Hadrianus Kapısı'nın sur içine ve dışına bakan cephelerinin çizimi (Sönmez, 2008: 154)

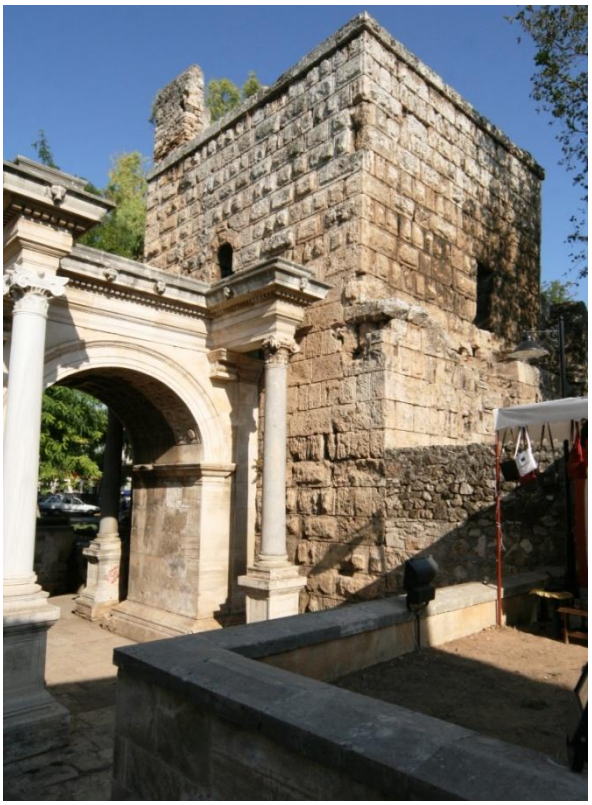
Fot. 49: Hadrianus Kapısı ve solda, önündeki duvarın izleri (Lancoronski, 2005: lev. 5)

Fot. 50: Hadrianus Kapısı'nı kuzeyden tahkim eden burç (2008)

Fot. 51: Hadrianus Kapısı'nı kuzeyden tahkim eden burç üzerindeki kitabe (2008)

Fot. 52: Kapının güneyindeki burç ve kapının üzerine çıkışı sağlayan kapı açıklığı (2008)

C. C. Sönmez, yapılan kazı çalışmaları sonucunda kapının sur içine bakan tarafında, kapının hemen önünde, yanları kapalı bir avlunun bulunduğunu ifade etmiştir **(Çiz. 39)**, (Sönmez, 2008: 147-148). Hazırlamış olduğu restitüsyona göre de bu iç avlunun orta kısmı, yine sur içine doğru taşma yapmaktadır. Buradan ise avlunun sütunlu caddeye bağlandığını düşünmektedir. Sütunlu caddenin sonunda Balık Pazarı Kapısı'na ulaşılmaktadır. Selçuklu kitabeleri taşıyan ve bu dönemde onarım geçirdiği ya da yeni baştan inşa edildiği anlaşılan burçlarda ve hatta sur duvarlarında, üzerinde genellikle kitabelerin yazılı olduğu sütunlar yer almaktadır. Antalya surları sütun üzerine yazılmış Anadolu Selçuklu dönemine ait kitabelerinden dolayı adeta bir açık hava kitabe müzesi gibidir. Kitabeli sütunların bir kısmı da Antalya Müzesi'nde yer almaktadır. Bu sütunların günümüze ulaşamamış sütunlu caddeye ait olmaları kuvvetle muhtemeldir. Bu kapıdan muhtemelen sütunlu caddeyi takip ederek Balık Pazarı Kapısı'na ulaşılmaktaydı. Hadrianus Kapısı'nın orta açıklığındaki tekerlek izlerinden yola çıkarak, kapıdan tekerlekli araçların da geçebildiğini ve buradan Balık Pazarı Kapısı'na ulaşıldığını tahmin etmekteyiz **(Fot. 53-54)**. Fakat bugünkü Balık Pazarı Kapısı, burç tipi bir kapıdır **(Fot.**

44-47). Bu planıyla tekerlekli araçlar için uygun değildir. Bu durumda çok büyük olasılıkla, Selçuklu dönemi kitabesine sahip olduğunu bildiğimiz burç tipi bu kapının yerinde, araç trafiğine uygun, Selçuklu öncesi döneme ait bir başka kapı bulunmaktaydı ve Hadrianus Kapısı'ndan sonra sütunlu cadde boyunca ilerleyen tekerlekli araçlar buradan şehrin içine girebilmekteydi **(Çiz. 32, 38)**. C. C. Sönmez, halihazır haritalarda Balık Pazarı Kapısı'na bağlanan fakat günümüze gelememiş sur duvarı üzerinde iki açıklıklı bir kapının bulunmasının kuvvetle muhtemel olduğunu ifade etmekte ve buna uygun bir restitüsyon önermektedir (Sönmez, 2008: 171). Sönmez'e göre burada hem burç tipi bir plana sahip Balık Pazarı Kapısı hem de üç açıklıklı bir başka kapı bulunmaktaydı.

Zafer Takları veya bu izlenimdeki kent kapıları zafer bayramları nedeniyle yapılmışlardır. Romalılarda zafer töreni yapmak için askeri imperium hakkına sahip olmak gerekiyordu. Romalılar barışta ve savaşta Tanrı'nın iznini almadan hiçbir iş yapmazlardı. Bu nedenle, bir savaş öncesinde, Kapitol'de tapınılır ve sonuçta da zaferi kazanan komutan kentin dışında ordugâh kurarak, senatonun zaferi tanımasını ve kente giriş gününü saptamasını beklerdi. Zafer Takı'nın altından geçen zafer alayı burada günahlarından arınır (purification) ve Kapitol'e çıkar ve Tanrı'ya minnet duygularını belirtirdi. Takların bu dinsel yönü nedeniyle, M.Ö. 2. yüzyılın başlarında takların cephesinde, zaferi kazananın değil tanrıların heykelleri yer almaktaydı. Bu tip heykeller içermemesi yönüyle Hadrianus Takı farklıdır. Zafer Takları'nın inşa edilmelerinin sebebi sadece bir zaferin kazanılması değildir. Diğer sebepler arasında önemli siyasal olaylar, ülke sınırlarının genişlemesi, barış tesisi, uzun süre dışarıda olan imparatorun dönmesi, daha çok eyaletlerde ise kentin Roma egemenliğine girmesi, imparatorun kenti ziyareti, imparator ile tanrıların kutlanması, imparatorun unvan alması yatmakta, bunun dışında estetik nedenlerle de kenti süslemek amacıyla bu tip kapıların veya takların inşa edildiği anlaşılmaktadır (İdil, 1989a: 354).

Fot. 53: Hadrianus Kapısı'nın sur içine bakan yüzü ile kapının orta bölümünün zeminindeki tekerlek izleri (2008)

Fot. 54: Hadrianus Kapısı'nın orta bölümünün zeminindeki tekerlek izleri (2008)

İskele Kapısı (Limanın Orta Kapısı)

Günümüzde İskele Kapısı olarak bilinen, yuvarlak kemerli tek bir açıklıktan ibaret kapı, iç kalenin batı suru üzerindedir **(Fot. 55-56)**. Kapının hemen yakınında, güneye doğru devam eden sur üzerinde, iki sivri kemer açıklığından meydana gelen, tespit

edemediğimiz bir tarihte örülerek kapatılmış iki kapı daha bulunmaktadır. Bu kapılar *"Gümrük Kapıları"* altında incelenmiştir **(Çiz. 41)**.

Evliya Çelebi, kentin karaya tek bir kapısının, limana ise üç kapısının açıldığını ifade etmiştir (Evliya Çelebi, 2005b: 146). Bu kapılardan biri kırk merdivenle ulaşılan *"Büyük Liman Kapısı"*dır. Bu kapının yeri, bugün kesin olarak tespit edilebilmektedir. Merdivenleri günümüze gelebilmiş olsa da kapısı ayakta değildir **(Fot. 38-39)**. Büyük Liman Kapısı, iç limanın kuzeyinde, iç kalenin limana bakan güney cephesindedir ve limana geçişi sağlamaktadır. Evliya Çelebi'nin bahsettiği ikinci liman kapısı olan *"Limanın Orta Kapısı"*, iç kalenin batı duvarında yer alan *"İskele Kapısı"* olmalıdır. Evliya Çelebi ayrıca limanın orta kapısı ile gümrük kapısının çok yakın olduğuna değinmiştir (Evliya Çelebi, 2005b: 146). Nitekim iki kapı birbirine oldukça yakındır. Evliya Çelebi, *"Limanın Orta Kapısı"* hakkında ayrıca şu bilgileri vermiştir:

> *"…Ve limanın orta kapusu şarka nâzırdır. Ve bu kapunun kemeri üzre bir beyâz mermer üzre bedürüstî âdem kaddînce Freng-pesend bir dervîş tasviri etmişler gûyâ zîrûhudr. Elinde asâsı ve serinde külâhı ile belindeki pâlhengi üzre "Allâhlı" lafzı yazılmıştır. Ve bu tasvirin başı ucunda yine ol mermer üzre üç satır Yunan lisanınca evsâfın tahrir etmişler. Ve ol hattın tercemesi oldur ki:*
>
> > *Bu ol Allâh kuludur ki Seyyid Ahmedü'l Bedevî fukarâsıdır. Her sene Mısır'dan deryâ üzre yürüyerek gelüp bizim Angiliye kraldan ellişer esir alup halâs edüp yine gözümüz önünde deryâ üzre giderdi" deyü tahrir etmişler, gören seyyâhân-ı cihâna hafî değildir…",* (Evliya Çelebi, 2005b: 146).

Evliya Çelebi, "*Limanın Orta Kapısı"*nın yönünü verirken yanlışlık yapmış olmalıdır. Bu kapının doğu da olması olası değildir.

Günümüzde kapının üzeri yıkıktır. Zemin kotunda kazı yapılmış olduğundan kapı kemeri yukarıda kalmıştır. Antalya Müzesi'nde sergilenen A. 156 envanter numaralı, Evliya Çelebi'nin bahsettiklerinden dolayı kapıyla ilişkili olduğunu düşündüğümüz bir Gabriel (Baş Melek) rölyefi mevcuttur **(Fot. 57)**. Bu rölyefte meleğin elinde, yuvarlak bir disk üzerinde *"Lillah"* yazılıdır. Bu yazı, Bizans Çağı'na (6. yüzyıl) ait rölyefteki baş meleğin tuttuğu diskin üzerine kazınmıştır. Levhanın arkasında ise bir Latin haçı yer alır. Muhtemelen mermer üzerine işlenmiş *"Freng-pesend"* derviş figürü bu olmalıdır. Evliya Çelebi'nin bahsettiği kaybolmuş Yunanca yazıtın tercümesi de yazıtta böyle bir ifade geçmese de belki de okunamadığından halk tarafından bu şekilde dillendirilmiş olabilir.

Fikri Erten bu rölyeften bahsetmiş ve bu rölyefin H. 1338 tarihinde, un fabrikası yapılırken yıktırılan güneye nazır kapı üzerinde olabileceğini aktarmıştır. Fakat bu kapının yıkılmasından önce bu rölyefi kapı üzerinde görmediğini de ayrıca ilave etmiştir (Erten, 1948: s. 70, dn. 6). Bu kapı tahminimizce Evliya Çelebi'nin *"Orta Liman Kapısı"* olarak bahsettiği ve bizim *"İskele Kapısı"* olarak bugünkü adıyla ele aldığımız kapı olmalıdır. Muhtemelen bahsi geçen rölyef, bir zamanlar kapının üzerinde yer alıyordu.

N. Bayraktar, Erken Bizans döneminde baş meleklerin, İlkçağ'ın Zafer Tanrıçası Nike (Victoria) şeklinde ve Antik kıyafetler içinde betimlendiklerini aktarmıştır. Tanıma göre genellikle bu tip melekler sağ ellerinde bir küre tutarlardı. Küre bir semboldü. Kitab-ı Mukaddes'te *"yaşayan Tanrı'nın mührü"* olarak kabul edilirdi. Sol ellerinde ise birer sancak gönderi *"labarum"* bulunurdu. Bu melek tasviri M.S. 6. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Bayraktar, 1998: 45). R. M. Riefsthal'a göre ise levhanın arkasındaki haç motifi, İkonaklazma dönemine (726-842) aittir (Riefsthal; 1941: 42, res. 95-96). Bu dönemde insan tasvirleri tahrip edildiği halde 6. yüzyıla ait bu melek tasvirine dokunulmamış olmalıdır. Sur duvarlarının ve kapılarının zafer tanrıçaları ile süslenmesi Bizans Çağı'nda da karşılaşılan bir uygulamadır. İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen, İstanbul Balat tarafındaki bir sur kapısı üzerinden getirilmiş olan, 948 envanter numaralı Nike (Victoria) tasviri de buna benzer diğer bir örnektir (Pasinli, 2001: 136), **(Fot. 58)**.

Meleğin elindeki diskin üzerine yazılmış olan *"lillah"* ifadesi ise büyük olasılıkla Anadolu Selçuklu dönemine ait bir uygulamadır. Nitekim Anadolu Selçuklu Sultanları buna benzer uygulamalara başka surlarda da yer vermişlerdir. Konya surlarını gösteren 1825 tarihli Léon de Laborde'e ait çizim, surlardaki bu tip uygulamalara ışık tutmaktadır (Sarre 1989: VII, şek. 2). Ayrıca, Selçuklular surları ve sur kapılarını bezemek, kötülüklerden korumak ve hatta belki de devir aldıkları antik kültürün devamı olarak *"nike / victoria [zafer tanrıçası] / baş melek"* şeklinde devam eden dönüşüme kendi özlerini katarak tekrar yorumladılar, diyebiliriz. Bunun en somut örneği Konya surlarının Pazar Kapısı'nın iki yanında yer alan melek tasvirleridir **(Çiz. 42)**. Pazar Kapısı'ndaki melek tasvirlerinden farklı görünümlere sahip iki adet daha melek tasviri yer almaktadır. Bu iki rölyef, Konya surlarından Konya Taş Eserleri Müzesi'ne taşınmıştır ve 883 envanter numarasıyla teşhir

edilmektedir[9] **(Fot. 59)**. Bu sebeple de baş meleğin elinde tuttuğu küreye Selçuklu dönemindeki zafer sembolü olan kitabeler dışında, *"lillah"* yazılarak kullanmış olabilir.

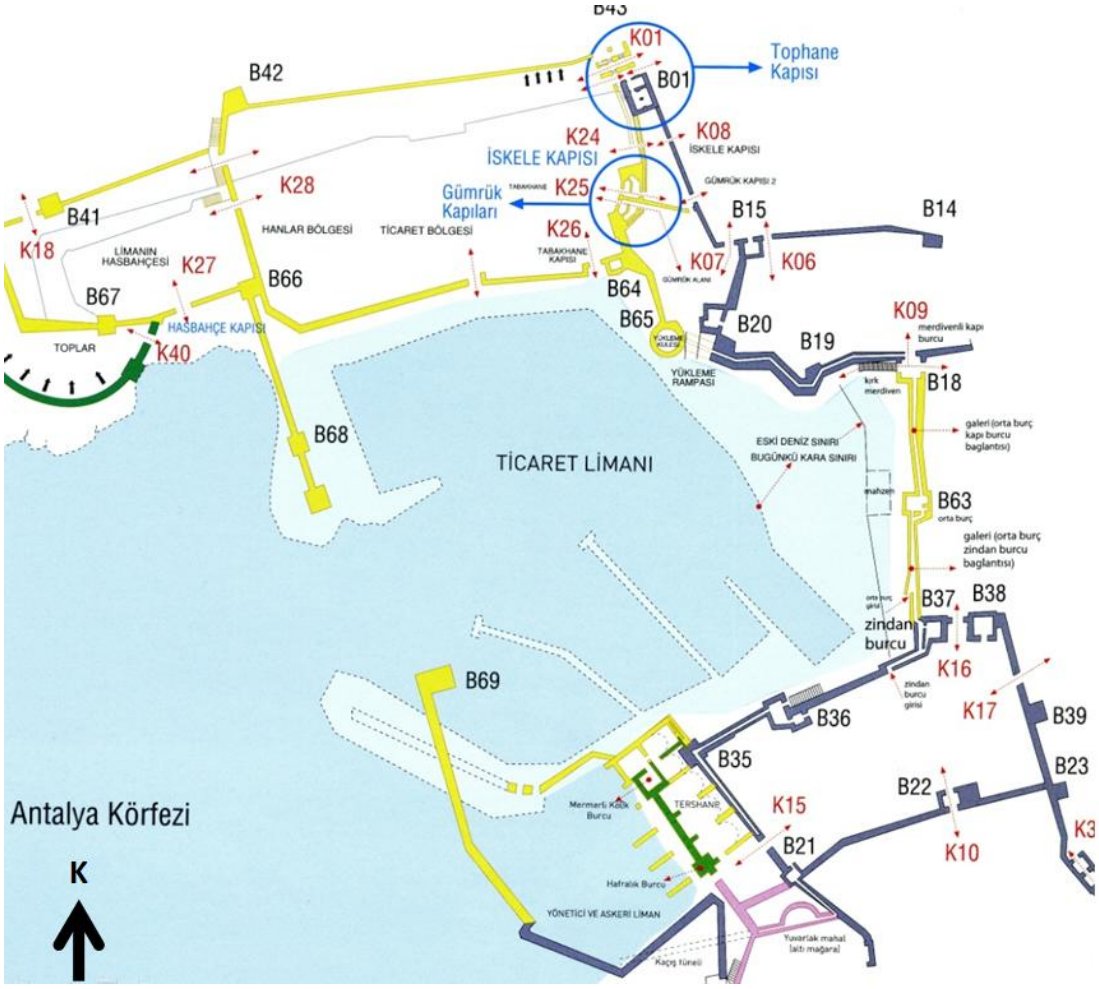

Fot. 55: İskele Kapısı (2008)

Fot. 56: İskele Kapısı (2008)

[9] Konya Taş Eserleri Müzesi'nde sergilenen iki melek figürünün, C. Texier'e ait Pazar Kapısı'nda görülen melekler olmadığına dair bkz. (Mülayim, 1997: 83-103).

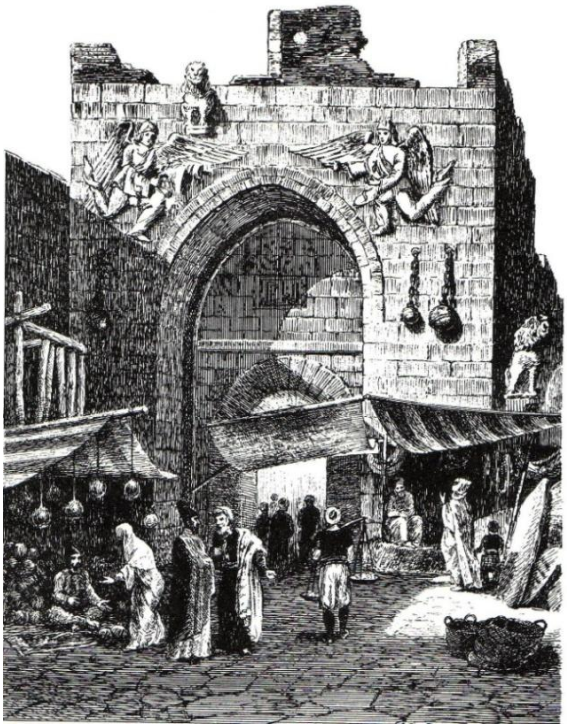
Çiz. 41: İskele Kapısı ve Gümrük Kapıları'nı gösteren ölçeksiz restitüsyon krokisi (Sönmez, 2008: 179)

Fot. 57: Antalya Müzesi'ndeki Gabriel kabartması (2008)

Fot. 58: İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki Balat'tan getirilmiş Nike kabartması (Pasinli, 2001: 136)

Çiz. 42: Charles Texier'e göre 1828'de Pazar Kapısı (Sarre, 1989: 2)

Fot. 59: Konya surlarından Konya Taş Eserler Müzesi'ne getirilmiş olan 883 envanter numaralı melek figürü (2007)

Gümrük Kapıları

Sivri kemerli iki açıklıktan meydana gelen kapıların izleri sur içinden daha net görülebilmektedir **(Fot. 60-61)**. Evliya Çelebi, Gümrük Kapısı'nın Limanın Orta Kapısı'na çok yakın olduğunu anlatmıştır (Evliya Çelebi, 2005b: 146). Ayrıca kapı hakkında şu bilgileri vermiştir:

> *"…Ve bu kapu ile Gümrük kapusu karîbdir. Gâyet küçük kapudur. Ve kıbleye nâzırdır. Ve Gümrükhâne bu kapunun iç yüzündedir. Yetmiş yük akçe mâl-ı pâdişâhı hâsıl olur âzim iskele-i Mısır'dır…",* (Evliya Çelebi, 2005b: 146).

Evliya Çelebi kapının güneye açıldığını ifade etmiştir. Buradan, kapıdan güneydeki limana inişin sağlandığı veya güneydeki limana açıldığı anlamı çıkarılmaktadır. 5 Mayıs 1683'te deniz yoluyla Antalya'ya gelen Hollandalı Ressam C. Le Bruyn (L. C. Bruyen), 1728'de basılan *"Voyage Au Levant"* adlı eserinde, limanı ve surların güneydoğu köşesini gösteren bir gravüre yer vermiştir **(Çiz. 26)**, (Bruyen, 1728: 521; Bruyn, 1974: 21 ve ayrıca fig. 40). Çizdiği gravürde resmin solunda iki adet burç görülmektedir. Arkadaki burç daireseldir. Pencerelerinden vinçler sarkmaktadır. Burç denizle sıfırdır. Bu durumda, burca yaklaşan teknelere buradan yüklemenin yapıldığı düşünülebilir. Bu sebeple, Gümrük Kapısı'nı da bu civarda aramak gerekmektedir. Bugün bu burcun ancak izleri ayaktadır. Bu burç, bu kapılara oldukça yakın konumdadır. 1882'de kente gelen Lanckoronski, gümrüğün limanın kuzeyinde yer aldığını aktarmıştır. Bu iki açıklık, limanın kuzeyinde, iç kalenin ise güneybatı ucuna yakın noktasındadır (Lanckoronski, 2005: 7). Lanckoronski ile kente gelen G. Niemann'a ait gravürde limanın kuzeyi gözükmektedir **(Çiz. 33)**. Limanın kuzeyine doğru alçak bir duvar ve duvarın üzerinde ise küçük bir kemer açıklığı görülmektedir. Bu açıklık kuzeydeki liman kapısının ve gümrük kapılarının bulunduğunu düşündüğümüz noktaya geçişte kullanılan küçük bir kapı olabilir (Lanckoronski, 2005; lev. I).

Gümrük Kapıları, sivri kemerli iki açıklıktan meydana gelmektedir. Kapılar, limanın kuzeyinde kalan kalenin en erken tarihli yerleşimini çevreleyen surları batı yönden tahkim eden sur duvarı üzerindedir. C. C. Sönmez'in restitüsyonuna göre bu iki kemer arasında bir duvar yer almaktadır **(Çiz. 43)**. Böylece iki kapıdan birinin gümrük girişi, diğerinin ise gümrük çıkış kapısı olduğunu ileri sürmektedir (Sönmez, 2008: 77). Bu tür kemer açıklıkları aynı zamanda Sinop Kalesi'nin iç liman tarafındaki surlarda gözlenen

tersaneler için düşünülmüş kapıları da hatırlatır. Fakat tersanenin topografik koşullar nedeniyle limanın güneyinde ve doğusunda yer alması daha uygundur.

Fot. 60: Gümrük Kapıları'nın bulunduğu nokta (2008)

Fot. 61: Gümrük Kapıları (2006)

Çiz. 43: Gümrük Kapıları'nın restitüsyonu (Sönmez, 2008: 80)

2. 3. Beyşehir Kalesi

2. 3. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler

Beyşehir, Konya iline bağlı bir kaza merkezidir. Yerleşim yeri kendi adıyla anılan gölün güneydoğu kenarında ve gölden kaynağını alan Beyşehir Çayı'nın iki yakasında kurulmuştur (Darkot, 1979: 589).

Eski çağlarda göl, *"Karalis (Caralis Lacus)"* adını taşımaktaydı ve yerleşim yeri de *"Karaliya* veya *Karalleia"* şeklinde anılmaktaydı (Darkot, 1979: 589; Eyüboğlu, 1979: 15). Bunların dışında yerleşim yeri ayrıca *"Viranşehir" ve Beyşehir (Süleyman şehri)* adlarıyla da bilinmekteydi (Alperen, 2001: 3).

2. 3. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim

Beyşehir, M.Ö. 120 yılında Romalıların egemenliği altındaydı. 395'ten sonra ise Bizans'ın sınırları içinde yer almış, yerleşim yerinde yaklaşık olarak on iki yüzyıl Roma ve Bizans

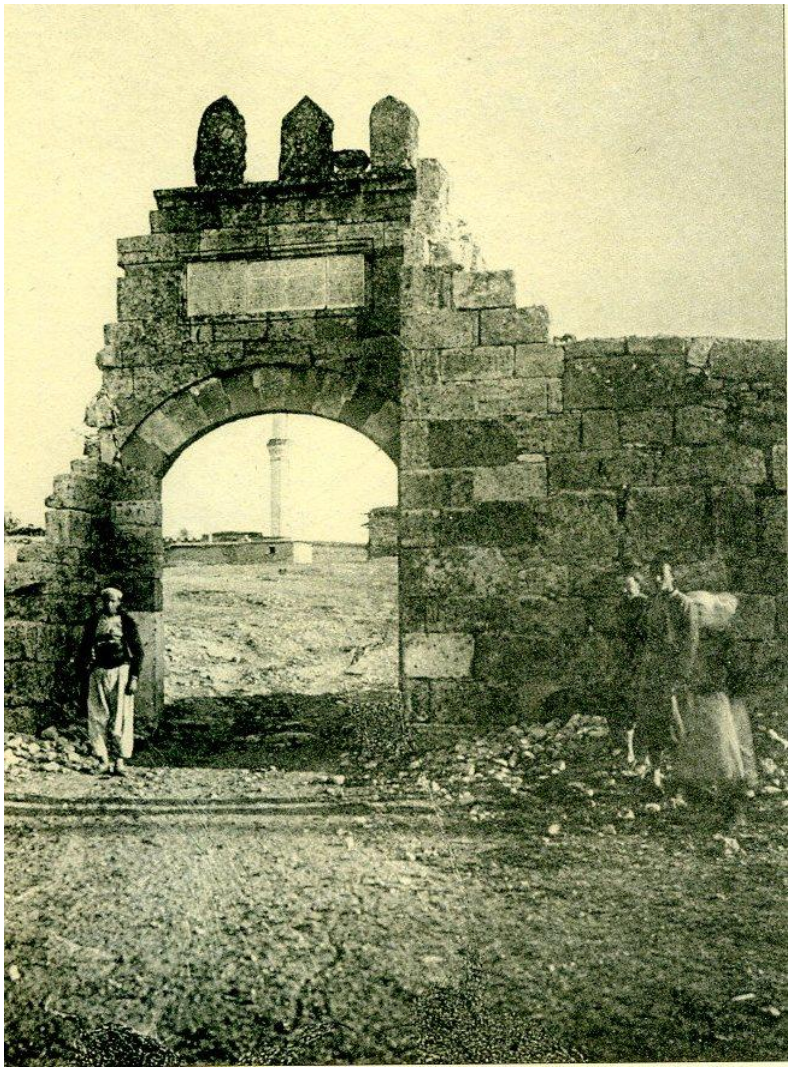
egemenliği görülmüştür (Eyüboğlu, 1979: 120). Bununla birlikte günümüzdeki Beyşehir'in kuruluşu, Alâeddin Keykubad'ın vefatını takiben Anadolu'da baş gösteren Moğol egemenliğinin gücünü yitirmeye başladığı 13. yüzyılın üçüncü çeyreği civarıdır (Eyüboğlu, 1979: 28; Çaycı, 2008: 7). Bu tarihlerde Moğollar güç kaybedince, Anadolu'da birçok beylik tesis edilmiştir. Beyşehir'de kurulan Eşrefoğulları beyliği de bunlardan yalnızca biridir. Beyliğin kurucusu olan Eşref Bey, Beyşehir'de subaşılık yapmıştır. Eşref Bey'den sonra başa geçen Seyfeddin Süleyman Halil Bey, şehri surlarla çevreletmiştir. Aynı zamanda bu noktanın Türklerden önce surlarla çevrili bir höyük olduğu da ifade edilmektedir. Beyşehir'in, eski adı *"Karalis"* olan kentin yerinde kurulduğu tahmin edilmektedir (Eyüboğlu, 1979: 28-29). Eşrefoğlu beyliği döneminde, yerleşim yeri beyin şehri *(Süleyman şehri)* anlamına gelen *"Beyşehir"* adı ile anılmaya başlamıştır (Alperen, 2001: 3).

Karamanoğlu beyliğine yakınlığı nedeniyle Beyşehir zaman zaman bu beyliğin istilasına uğramıştır. 1381 yılına doğru, Hamidoğulları beyliğinden Hüseyin Bey döneminde, Osmanlı Sultanı I. Murad'ın oğlu Bâyezid, Germiyanoğlu Şah Çelebi'nin kızı Sultan Hatun ile evlenmiş ve bu şehri, Yalvaç, Akşehir, Isparta ile beraber Hamidoğulları'ndan satın almıştır. Timur istilasından hemen sonra yerleşim yeri Karamanlıların eline geçmiştir. 1443'te, Çelebi Mehmed devrinde kesin olarak Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir (Alperen, 2001: 39-40).

Katib Çelebi, 1648 (H. 1058) tarihli Cihannümâ adlı eserinde, Beyşehir'in bir gölün doğusunda kurulduğunu, düz bir yerde kurulu taş bir kalesinin bulunduğunu, Sultan Alâeddin'in eseri olduğunu, kalenin iki yöne kapılarla açıldığını, kasaba çarşısı ile pazarının taşradan ayrı bir yerde, Alaga'da da yer aldığını aktarmaktadır (Katib Çelebi, 1145: 618)

1737 yılında (H. 1150), Uluslu İbrahim Efendi tarafından yazıldığı tahmin olunan bir coğrafya kitabında, Beyşehir'in göl kenarında, düz bir yerde taştan inşa edilmiş iki kapılı bir kalesi olduğuna, iç kalede bir hamamı bulunduğuna, pazarının taşrada yer aldığına ve banisinin Sultan Alâeddin olduğuna değinilmektedir (Yaman, 1938: 1216). Uluslu İbrahim Efendi bir anlamda Katib Çelebi'nin aktardığı bilgileri tekrar etmektedir.

1895 yazında gerçekleştirdiği yolcukla alakalı kitabında Beyşehir'e de değinen Alman Seyyah Friedrich Sarre, Eflatun Pınar'dan yola çıkarak Beyşehir Gölü'ne doğru ilerlemiş, gölün doğu köşesindeki akarsuyun her iki tarafında Beyşehir'in yer aldığını, akarsuyun bu taraftaki kuzey kısmına İçerişehir denildiğini, eski surdan bazı kalıntılar ve bir kapının kalmış olduğunu aktarmıştır **(Fot. 62)**, (Sarre, 1998: 155).

Fot. 62: Kale Kapısı (Sarre, 1998: fot. IL)

2. 3. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı

Eşrefoğlu beyliğinin merkezi durumundaki Beyşehir'de yer alan fakat günümüze sadece tek bir kapısı gelebilen kale, şehrin *"İçerişehir"* olarak bilinen bölümünü çevrelemekteydi.

Kuzey yöne açılan bu kapının kitabesine göre kale, Seyfeddin Süleyman Bey tarafından H. 687 (1288 / 1189) tarihinde inşa ettirilmiştir.

Sur duvarları ortadan kalkmış olan kalenin sınırlarının Çemçem Çeşmesi'nin karşısından başlayarak birbirini takip edecek şekilde önce kereste fabrikasının arkasından kuzey kapısına ulaşmakta aynı güzergâhta dolaşıp gölün kıyısında son bulmaktaydı. Kalenin duvarlarının etrafında göl suyunun yer almasının dışında diğer cephelerinde yedi metre genişliğinde, beş metre derinliğinde hendeğe sahip olduğu anlatılmaktadır. Memduh Yavuz'un şarampol olarak adlandırdığı bu hendeğe zaman zaman su verildiği ve düşmanın kaleye girişinin engellendiği anlatılmaktadır. Ayrıca kale içinde iki gizli yer altı tünelinden bahsedilmektedir. Bu yollardan biri su almak için göle ulaşımı sağlamaktaydı. Diğerinin ise doğu yöndeki kapıya çıktığı ifade edilmektedir (Yavuz, 1934: 40).

2. 3. 4. Kale Kapıları

Erken tarihli kaynaklarda kaleye ait üç girişin olduğuna değinilmektedir (Çaycı, 2008: 96, Yavuz, 1934: 40). Bu kale kapılarından günümüzde sadece kuzey kapısı ayaktadır **(Çiz. 44)**. Ortadan kalkan kapılardan birinin Eşrefoğlu Külliyesi'nin doğusunda (Doğu Kapısı) diğerinin ise kalenin göl ile birleştiği batı istikametinde (Göl Kapısı) yer aldığı tahmin edilmektedir (Yavuz, 1934: 40). Doğu surlarının izleri günümüzde Eşrefoğlu İlkokulu'nun bahçe duvarı altında kalmaktadır.

Günümüze gelebilen tek sur kapısı olan Kuzey Kapısı'nın kemer açıklığının eni 2.81 m. dir **(Çiz. 45-49)**. Zeminden dendanın bitiş noktasına kadar ki yükseklik 6.19 m.dir. Kapı basık kemerli bir açıklığa sahiptir. Zeminden, kapı kemerinin kilit taşına kadar olan yükseklik 2.61 m. dir. Kapı kemeri beyaz ve siyah renkli taşlarla geçmeli olarak örülmüştür. Kemerin üzerinde, üç ayrı mermer levha üzerine yazılmış kitabeler yer alır **(Fot. 63-64)**. Üstte ise 80 cm. aralıklarla yerleştirilmiş iki dendan bulunmaktadır. Kapının iki yanındaki dikdörtgen planlı burçlardan sadece batıdaki kısmen ayaktadır **(Fot. 63, 65-67)**. Burç, beden duvarından 2.65 m. dışa taşmaktadır. Bu burcun dış yüzünün eni 2.39 m.dir. İçteki eni 1.54 m.dir. Burcun dış yüzünün uzunluğu ise 3.27 m.dir.

Kapıdaki 1. kitabede şunlar yazılıdır:

> "Bi imâreti hâzihi'l-kal'ati'l-mubaraketi fi eyyâmi's-sultani'l-a'zam Giyasi'd-dün ve'd-dunya Mes'ud bin Keykavus halledellahu mulkehu el-emîru'l-muazzam Seyfu'd-din Süleyman bin Eşraf eazee'llahu'l-imârate fi cumadiye'l-ûlâ fi seneti tis'in ve semanîne ve sittimie", (Tekin-Bilginer, 1945: 31; Çaycı, 2008: 97).

> "Bu mübarek kalenin yapılmasını 689 (1290) yılı cemadü'l-ülasında yüce sultan din ve dünyanın yardımcısı Keykavus oğlu Mesud-Allah mülkünü ebedi kılsın-sultanlık günlerinde Emir Eşrefoğlu Seyfeddin Süleyman-Allah yardımcılarını aziz eylesin emretti", (Çaycı, 2008: 97).

2. kitabede şunlar yazılıdır:

> "Vallahu hayrun hafizan şehru Suleymanâbâd oldî benâmi şehriyâr sultan Ahmed, men dehaleha kane âminen der Hayrullah tehassanet (M. 1545)", (Çaycı, 2008: 98).

> "Allah en hayırlı koruyucudur. Süleyman şehir, memleketin sevgilisi Sultan Ahmed adına mamur oldu. Oraya kim girerse emniyet içindir. Hayır Kapısı Allah için 1013'te (1605) sağlam yapıldı", (Çaycı, 2008: 98).

3. kitabede şunlar yazılıdır:

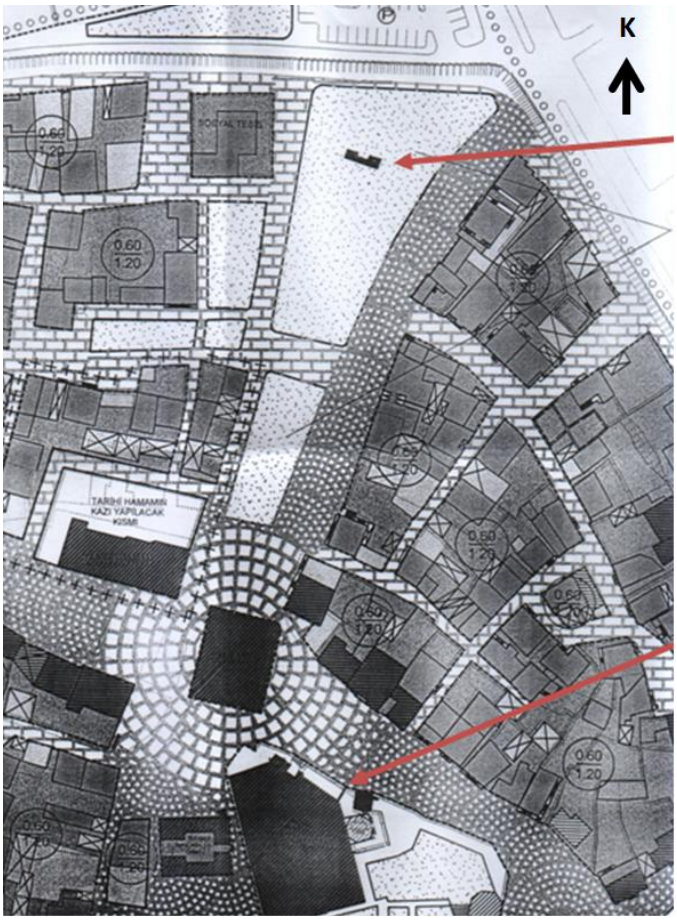
> "Beyşehir'in bir harabe kalesi vardı. Defterdar Fazlullah efendinin teşebbüsü ile vilayet halkı bir araya gelerek 1545'te burayı mamur etti", (Çaycı, 2008: 98).

Bu kitabelerden sağdan sola doğru üçüncü kitabe, Eşrefoğlu Süleyman Bey'e aittir. Sağdan birinci ve ikinci kitabeler ise H. 1013 (1604 / 1605) yılında Osmanlı padişahı Sultan Ahmed zamanında, Defterdar Fazlullah tarafından tamir edildiği esnada konulmuştur.

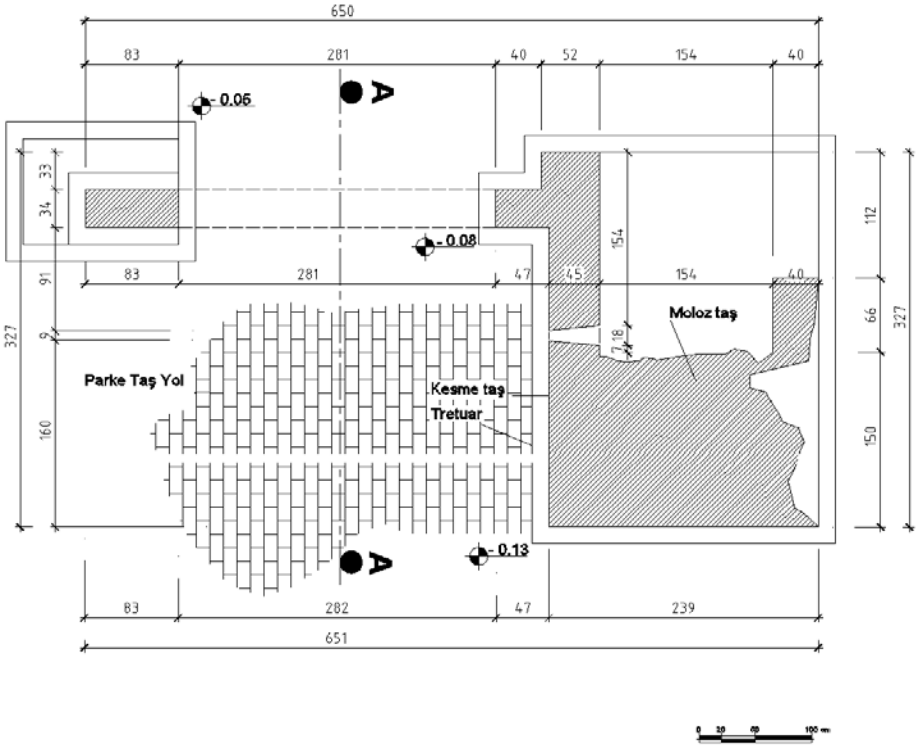
Kale alanında yapılan düzenleme ve temizlik çalışmaları esnasında, bedestenin 35 m.

kuzeyinde bir yer altı geçitiyle karşılaşılmıştır **(Fot. 68)**. Eni oldukça dar olan bu dehlizin (eni 0.90 m,yük. 2.50 m.) üzeri sal taşları ile örtülmüştür. M. Yavuz'un biri göle yani su kaynağına, diğeri kalenin doğu kapısına bağlanan ve *"sıçan yolu"* olarak adlandırdığı yollar, tespit edilen bu geçitler olmalıdır (Yavuz, 1934: 40).

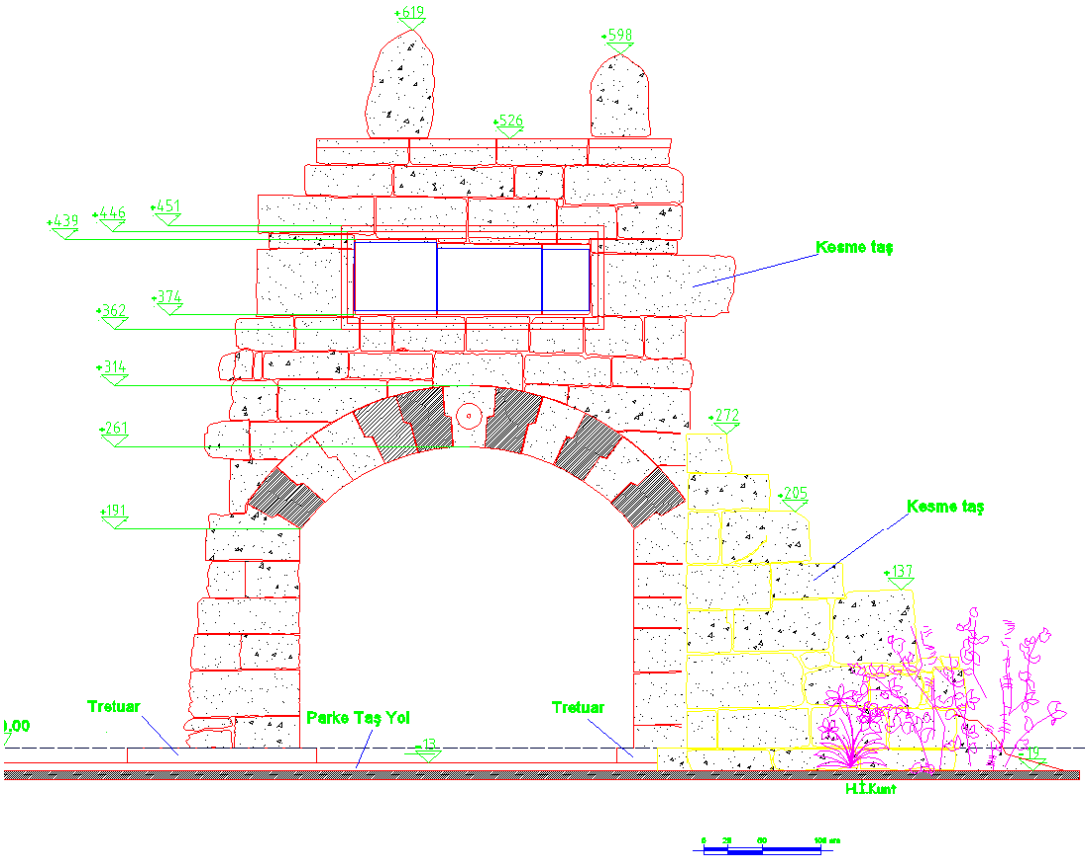
F. Sarre'ye ait 19. yüzyıl sonundan bir fotoğrafta, kalenin kapısının iki yanındaki burçlara ait duvarlar çok daha iyi durumdadır **(Fot. 62)**, (Sarre, 1998: fot. IL). Beden duvarı üzerindeki kapının öne doğru taşma yaptığı çok rahat anlaşılmaktadır. Beyşehir surlarına ait Kuzey Kapısı, tüm bu verilerin ışığında, iki burçla yanlardan müdafaa edilen bir kapı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim kale kapısının daha sağlam halini görmüş olan Memduh Yavuz, kapının ileriye doğru taşma yapan yan kısımlarında, nöbetçi mahâli olarak adlandırdığı bölümlerde, kaleye bakan karşılıklı iki tane mazgalın olduğunu ifade etmiştir (Yavuz, 1934: 40).

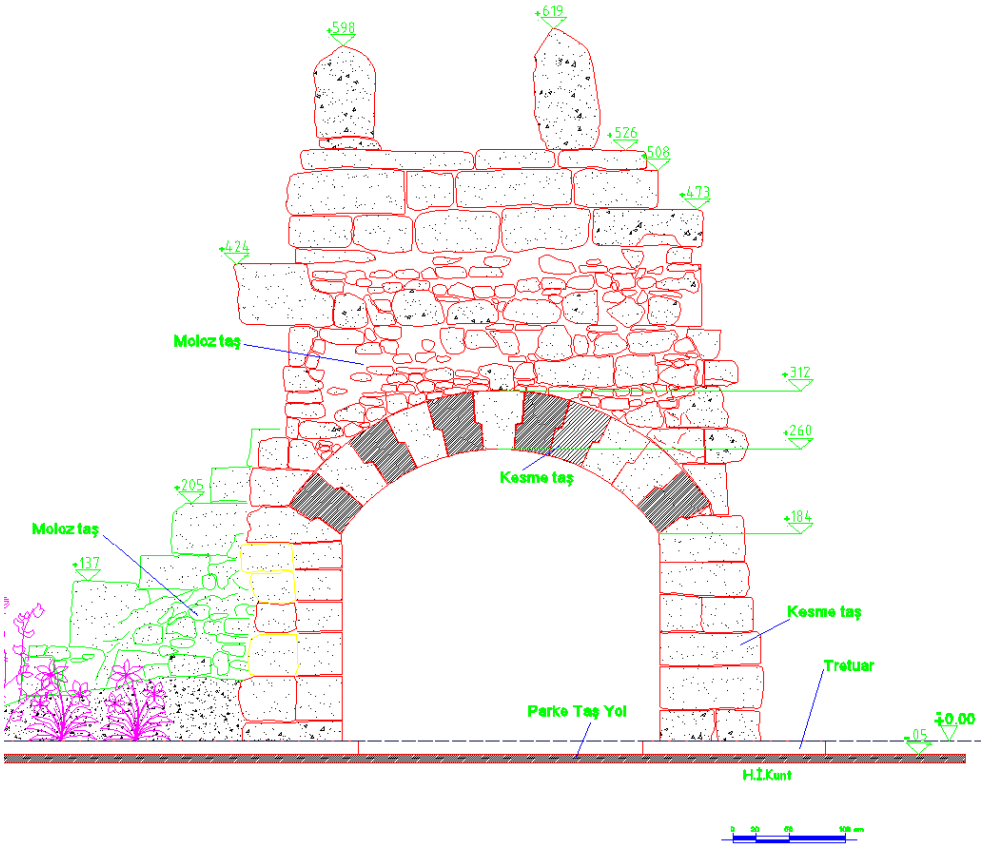
Çiz. 44: Kuzey Kapısı'nın ve Beyşehir Eşrefoğlu Külliyesi'nin yaklaşık konumu (Konya Rölöve Anıtlar Müd. Arşivi'nden)

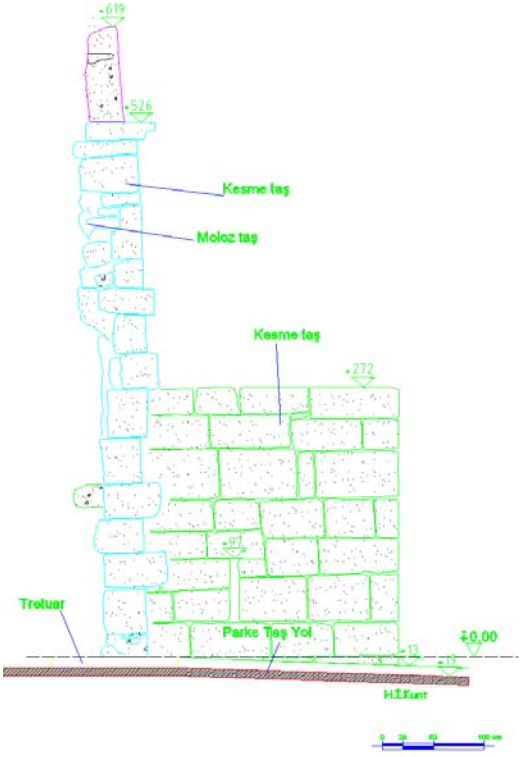
Çiz. 45: Kuzey Kapısı'nın planı (H.İ. Kunt, 2006)

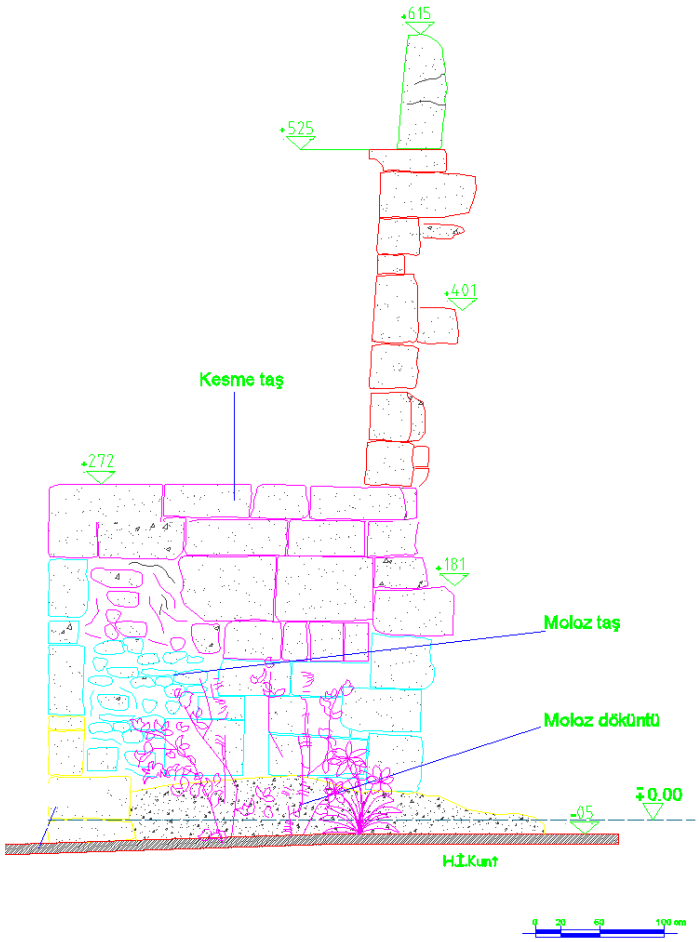
Çiz. 46: Kuzey Kapısı'nın dış yüzü (H.İ.Kunt, 2006)

Çiz. 47: Kuzey Kapısı'nın iç yüzü (H.İ.Kunt, 2006)

Çiz. 48: Kuzey Kapısı'nın sol yan cephesinin görünüşü (H.İ.Kunt, 2006)

Çiz. 49: Kuzey Kapısı'nın sağ yan cephesinin görünüşü (H.İ.Kunt, 2006)

Fot. 63: Kuzey Kapısı'nın dış yüzü ve sağındaki burç kalıntısı (Eylül 2006)

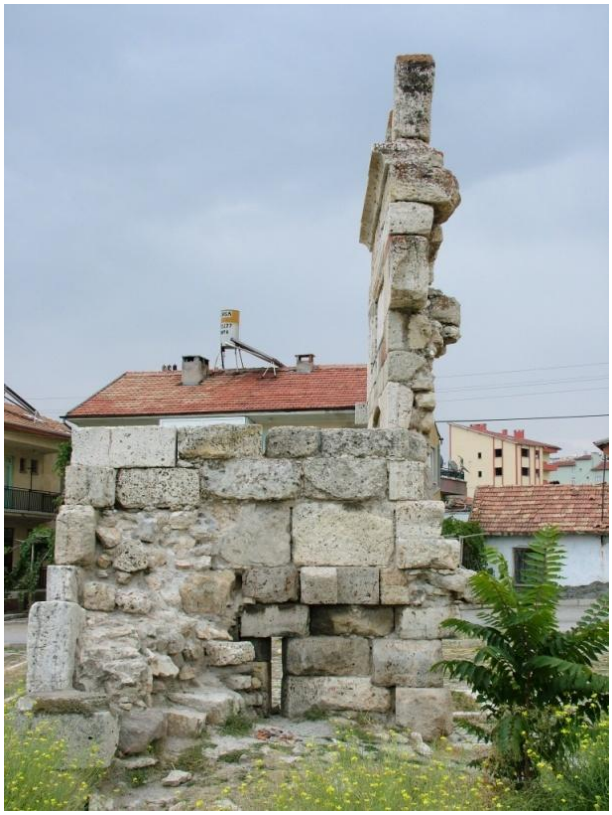
Fot. 64: Kuzey Kapısı'nın kemerinin üzerindeki kitabeler (Eylül 2006)

Fot. 65: Kuzey Kapısı'nın iç yüzü ve solda burç kalıntısı (Eylül 2006)

Fot. 66: Kapının sağdan görünümü ve arkada kapıyı tahkim eden burcun yan yüzü (Eylül 2006)

Fot. 67: Kapıyı sağdan tahkim eden burcun kapıya bakan cephesinin içten görünümü (Eylül 2006)

Fot. 68: Yer altı dehlizi (Eylül 2006)

2. 4. Birecik Kalesi

2. 4. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler

Urfa iline bağlı bir ilçe merkezi olan Birecik'te yer alan iç kale, yerleşimin merkezinde, Fırat Nehri'nin doğusunda, Birecik Köprüsü'nün kuzeydoğusunda ve kalkerden kayalık bir tepe üzerinde inşa edilmiştir. Çok azı günümüze gelebilmiş olan surlar, iç kaleyi kuzeyden, doğudan ve güneyden çevrelemekteydi.

M.Ö. 2000'lerde Hitit yönetiminde bulunan Birecik, bu tarihlerde *"Birthe"* adıyla bilinmekteydi (Anonim, 1996: 190). Yerleşim yeri M.Ö. 9. yüzyılda Asurların eline geçmiştir. Bu döneme ait çivi yazılı tabletlerde yerleşimden *"Till-Barsip"* ya da *"Basrip"* olarak bahsedilmektedir. Asur Kralı II. Salmaneser (859-824) döneminde Birecik, *"Salmaneser Kalesi"* anlamına gelen *"Kar Şulmanu-Aşarid"* adını almıştır. I. Selevkos (M.Ö. 358-281), bugünkü Birecik'in yerinde kurduğu kente, eşinin isminden dolayı *"Apamea"* adını vermiştir (Streck, 1979: 630). Kent aynı zamanda *"Makedonopolis"* olarak da

anılmıştır (Işıltan, 1960: 13). Selevkosların hâkimiyeti zayıfladıktan sonra yerli halk, Aramilerin sıkça kullandığı, kale anlamına gelen *"Birsa"* adını yerleşime vermişlerdir (Streck, 1979: 630). Asur belgelerinde aynı zamanda *"Kummuhi"* olarak geçen ve Adıyaman çevresinden Fırat boyunca güneye uzanan bölge, Hellenistik dönemde *"Kommagene"* adını almıştır (Engin, 1999: 25). Romalılardan sonra Urfa ve çevresine hâkim olan Araplar, *"Birsa"* adı yerine *"Al-Bira"* adını tercih etmiştir. Bazense Haçlı Seferleri'nde ve sonrasında sıkça rastlandığı gibi *"Bira"* adı tercih edilmiştir. 1482/83 yılında Fırat boyundaki kaleleri teftişe çıkan Sultan Kayıtbay, Birecik iç kalesini ve surlarını tamir ettirmiştir (Bostan, 1992: 188). Suriyeliler kale ve yerleşim yeri için daha çok *"Bireh"* adını kullanmışlardır (Görür, 1999: 44). Osmanlı döneminde ise *"Biret'ül-Fırat"* adıyla anılmıştır.

Yerleşimin yerinin almış olduğu farklı isimlerin dışında iç kale, üzerinde inşa edildiği beyaz kalkerden dolayı *"Beyaz Kale"* olarak da tanınmaktaydı. 1837-1839 yılları arasında Birecik'i ziyaret eden Moltke, kaleden *"Kale-i Beda [Beyda]"* adıyla bahsetmiştir (Moltke, 1995: 195-197, 287-288, 310, 314). Yaklaşık son iki yüzyılı geçkin bir süredir de Arapça bir kelime olan *"Bira"* kelimesinin sonuna küçültme edatı eklenerek, *"Küçük Kale/Kalecik"* anlamına gelen *"Birecik"* adı kullanılmaktadır.

2. 4. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim

Urfa'nın önemli bir ilçesi olan Birecik, M.Ö. 2000'lerde Hitit hâkimiyeti altında bulunmaktaydı (Anonim, 1996: 190). Daha sonra Asur Kralı II. Salmaneser (859-824) yerleşim yerini ele geçirmiştir. II. Salmaneser'in, Kuzey Suriye'ye düzenlediği seferlerin hepsinde Fırat Nehri'ni bu noktadan geçtiği düşünülmektedir. I. Selevkos (M.Ö. 358-281) bugünkü Birecik'in yerinde eşinin adını verdiği (Apamea) bir kent kurmuştur. Bu dönemde, Fırat'ın batısındaki birçok yerleşime egemen durumundaki Birecik, stratejik önemi sebebiyle bir garnizon durumundaydı. Büyük bir ihtimalle de bu dönemde yerleşim yeri bir kaleye sahip olmalıdır (Streck, 1979: 630). M.Ö. 190 yılı sonlarında Roma ordusu Selevkos ordusunu yenince Anadolu tümüyle Roma İmparatorluğu'nun egemenliğine girmiştir (Engin, 1999: 25; Jones, 1971: 247). Birecik 451 yılında Bizans'ın Osrhoene bölgesinin piskoposluğu konumundaydı. Yerleşim yeri 637 yılında Hz. Ömer tarafından ele geçirilmiştir (Bostan, 1992: 187). 780'li yıllarda Araplar ve Bizans arasında sürekli el değiştirmiştir. Bazı kaynaklara göre 780, bir kısmına göre ise 788 yılında

Abbasilerin eline geçtiği düşünülmektedir. Yerleşimin bu tarihlerden yaklaşık 1030'lu yıllara kadar ki tarihi hakkındaki bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. 1030 yılında yerleşimin tekrar Bizans'ın eline geçtiği tahmin edilmektedir (Acara-Erel, 1999: 35; Kürkçüoğlu, 1996: 6). Bağlar Kapısı surlarının içinde konumlanan fakat günümüze ulaşamamış 4. yüzyıla ait olduğu düşünülen kiliseden dolayı da kapıyla aynı adı taşıyan surların, Bizans dönemine ait olabileceği düşünülmektedir (Acara-Erel, 1999: 35). Piskoposluk merkezi olan bu kilisenin dışında iç kalede, Şeyh Müftah Türbesi'nin yerinde bir kiliseye sahip olan yerleşimin, korunmak amacıyla bir surla çevrilmiş olması mümkündür. Bizans döneminde pek çok şehirde görüldüğü gibi bu yerleşim yerinde de karşımıza çıkan doğu-batı ve kuzey-güney doğrultulu iki ana cadde, Memluk ve Osmanlı dönemlerinde kapılarla bağlantılı olarak kullanılmaya devam etmiştir (Acara-Erel, 1999: 36). 1040 yılındaki Dandanakan Savaşı'yla yerleşim yeri Büyük Selçuklu topraklarına dâhil olmuştur (Anonim, 1984: 7388). 1064 yılında Birecik, Kılıç Arslan b. Süleyman Şah ve oymağı tarafından yaylak ve kışlak olarak kullanılmıştır (Aksarayî, 2000: 20). 1096'da kent tekrar Bizans'ın eline geçmiştir. 1098'de Urfa'da bir Haçlı Kontluğu tesis edilmiştir. Birecik'te bu kontluğa bağlanmıştır. 1150 yılına kadar da Frank egemenliği altında kalmıştır. Franklar için Birecik'in Antakya-Urfa arasındaki bir geçiş güzergâhı olması sebebiyle güvenliği çok önemliydi. Bu sebeple de burada bir kale inşa ettikleri ifade edilmektedir (Marriner, 1970: 193). Zengiler sürekli olarak Franklara saldırmışlardır. Abû'l Farac'a göre, 1145 yılı civarında Zengilerin saldırılarından korkan Franklar, kaleyi Artukoğullarına teslim etmişlerdir (Abû'l Farac, 1999: 380). 1150 yılında kale bir ara Bizans askerlerinin elinde olmasına karşılık çok sürmemiş aynı yıl Birecik'le birlikte bölge Selçuklular, Artuklular ve Zengiler arasında paylaşılmıştır. Birecik'te ise bu sırada Artuk Beyi Timurtaş'ın hüküm sürdüğü bilinmektedir. 1240'larda Birecik'te Eyyubi egemenliğinden bahsedilmektedir. Yerleşim yeri 1259'da Moğol akınlarına maruz kalmıştır (Grousset, 1936: 581; Abû'l Farac, 1999: 573-574). 1260 yıllarında Memluklu Sultanı Baybars'ın egemenliğine girmiştir. Memluklular için Birecik, Moğolların egemenliğindeki topraklara geçişi sağlayan bir köprü ve Kuzey Suriye'yi koruyan bir kale konumundaydı (Holt, 1986: 92-95). Sultan Baybars böylece Fırat kıyılarında ileri bir savunma hattı oluşturmuş, Birecik ve Rahbe'deki (bugünkü El-Meyâdin, Suriye) garnizonlarıyla geçiş noktalarını ve Kahire ile kurulmuş olan kurye yolunu kontrol altına almıştır (Irwin, 1986: 46). 1282 yılında kale, Haydar isimli bir beyin yönetimindedir

(Abû'l Farac, 1999: 608). Sonrasında kaleye önce 15. yüzyıl başlarında Döğer Beyi Dımaşk Hoca, sonra Akkoyunlular, 1419 yılında ise Karakoyunlular hâkim olmuştur (Sümer, 1967: 100-101). 1482/83 yılında Fırat boyundaki kaleleri teftişe çıkan Sultan Kayıtbay, Birecik iç kalesini ve surlarını tamir ettirmiştir (Bostan, 1992: 188). Birecik, 1514 yılından itibaren ise Osmanlı egemenliğine girmiştir. Yavuz Sultan Selim'in emriyle 1512-20 yılları arasında Ömer Kalfa adlı bir usta tarafından kalenin onarıldığı ifade edilmektedir (Görür, 1999: 44).

2. 4. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı

Birecik Kalesi, surlar ve iç kaleden meydana gelmektedir **(Fot. 69-71)**, **(Çiz. 50)**. Bugün her ikisi de oldukça fazla tahrip olmuş ve duvarları büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Yerleşimi çevreleyen surlardan yalnızca bazı sur duvarları ve iki sur kapısı bugün ayaktadır. İlçenin Selevkoslar zamanından beri hem ticari hem de konumu nedeniyle stratejik açıdan önem arz ettiği bilinmektedir. Surların üzerindeki kapılarda yer alan az sayıdaki kitabede rastlanan tarih 1482-84 yılları arası olmasına karşılık, ilk kez 15. yüzyılın son çeyreğinde surlarla çevrilmiş olduğunu düşünmek, yerleşimin öneminden dolayı oldukça geç bir tarihlendirmedir. Ayrıca sur içinde, bu tarihten öncesine ait olduğu kitabeleriyle kesin olan anıtsal ve önemli yapıların varlığı bu ihtimali biraz daha zayıflatmaktadır. Bu sebeple de surların çok daha önce ve Anadolu şehirlerinin birçoğunda rastlanıldığı gibi doğudan gelen tehlikeleri engellemek amacıyla en geç Bizans döneminde inşa edilmiş olduğunu düşünmek abartılı olmayacaktır. Özellikle surların doğu duvarında açılan *"Meçan Kapı"* civarında ve kentin doğusundaki Bağlar Surları'nın doğusunda görülen Roma dönemine ait kanalizasyon sistemi de (veya su kanalı) Türk-İslam dönemi öncesi yerleşime dair somut izlerdir (Kurucu, 2006: 2; Acara, 1999: 196).

İlçe merkezindeki Birecik İç Kalesi, kalkerden kayalık bir tepe üzerinde kurulmuştur **(Fot. 72-74)**. M.Ö. 2000 yılından başlayarak Birecik Kalesi'nin önemli bir bölümü olan iç kalesinde farklı medeniyetler yerleşmiş ve kaleye çeşitli ekler yapmışlardır. Arami Kralı II. Salmaneser, M.Ö. 859-824 tarihleri arasında iç kaleyi onartarak kendi adını vermiştir. Bir başka görüşe göre kalenin ilk inşasının bu tarihlerde gerçekleşmiş olduğu da ileri sürülmektedir. (Streck, 1979: 630). Bu bilgilerin dışında, kalenin ağırlıklı olarak M.Ö. 298-236 yılları arasında Selevkoslar zamanında inşa edildiği düşünülmektedir. Kale bundan sonra Romalılar, Franklar ve daha sonra da üç kez Memluklar tarafından

onarılmıştır. İç kale günümüzdeki şeklini, 13. ve 15. yüzyılların yaklaşık üçüncü çeyreğinde geçirdiği yenileme ve ilavelerle almıştır. Bugün mevcut olmayan Kale Camii'ne ait üç kitabeden, iç kaledeki yenileme çalışmalarının 1277-1279 yılları arasında, Memluk Sultanı Muhammet Berke Han tarafından yaptırıldığı ve iç kalenin günümüzdeki şeklini yaklaşık olarak XIII. yüzyılda almış olduğu söylenebilir. Memluk Sultanı Kayıtbay 1477-78 yılları arasında, Suriye yolculuğu esnasında, Anadolu'daki pek çok kaleyi tamir ettirmiştir. Bu tarihler arasında, Birecik Kalesi de bazı onarımlar geçirmiştir. (Streck, 1979: 631).

Günümüzde, iç kaledeki bazı burçlar ayakta olmakla birlikte kale pekiyi durumda değildir. İç kaledeki yapıların üç katlı olduğu mevcut kısımlardan yola çıkarak söylenebilir. Surlardan bir kısım parçalarla surlar üzerinden kente girişi sağlayan dört kapıdan biri daha iyi olmakla birlikte sadece ikisi günümüze ulaşabilmiştir.

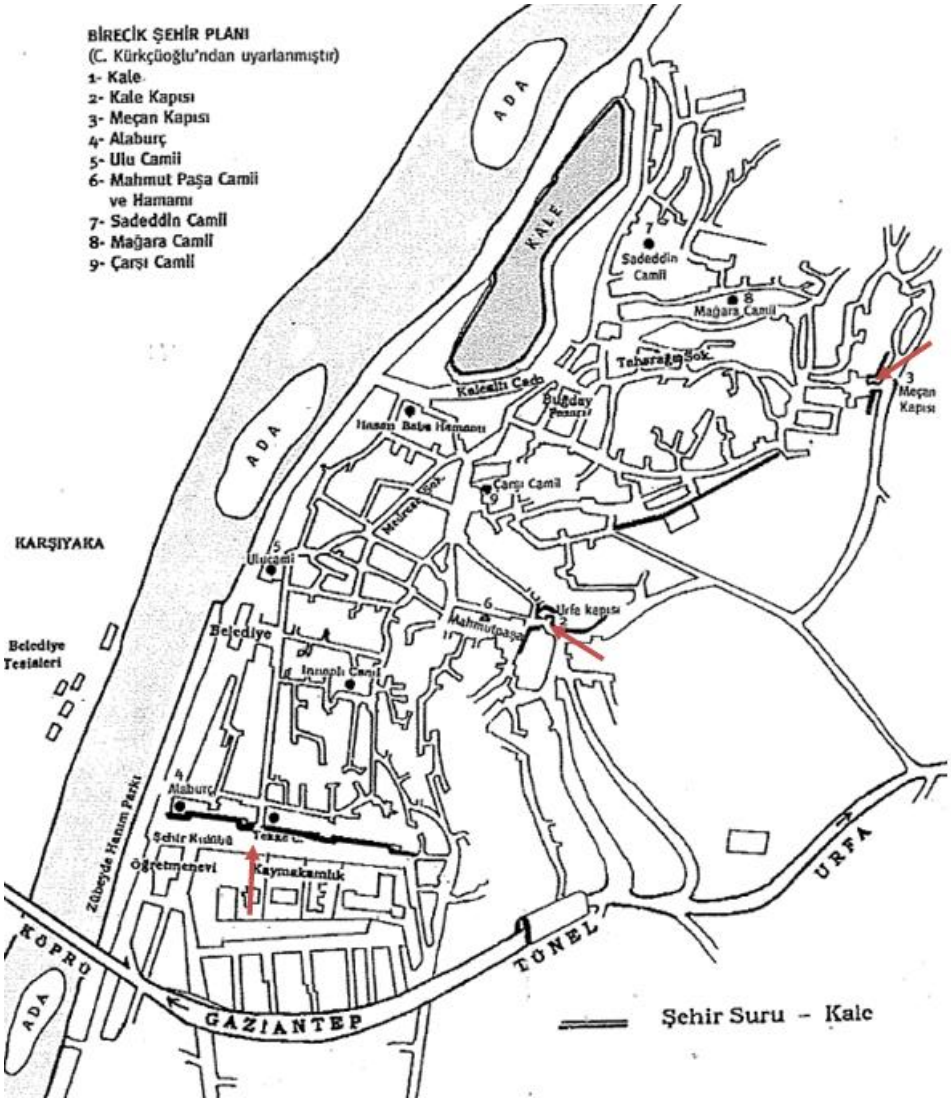
Fot. 69: Birecik İç Kalesi'ne batıdan bakış (Eylül 2007)

Fot. 70: Birecik İç Kalesi'ne batıdan bakış [İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü'nden 900434/7 numaralı fot.)

Fot. 71: Birecik İç Kalesi'nin güneybatı eteği [İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü'nden 900434/11 numaralı fot.)

Çiz. 50: Birecik yerleşimini ve sur kapılarının yerlerini gösteren ölçeksiz vaziyet planı (Başgelen, 2006: 142)

Fot. 72: Birecik İç Kalesi'ne batıdan bağlanan senkendazlı sur duvarı [İstanbul Üni., Nadir Eserler Küt., II. Abdülhamid Fot. Arşivi, 90798/102 numaralı fot.]

Fot. 73: İç kalenin güneybatı köşesi (Eylül 2007)

Fot. 74: İç kaleye doğudan bakış (Eylül 2007)

2. 4. 4. İç Kale ve Sur Kapıları

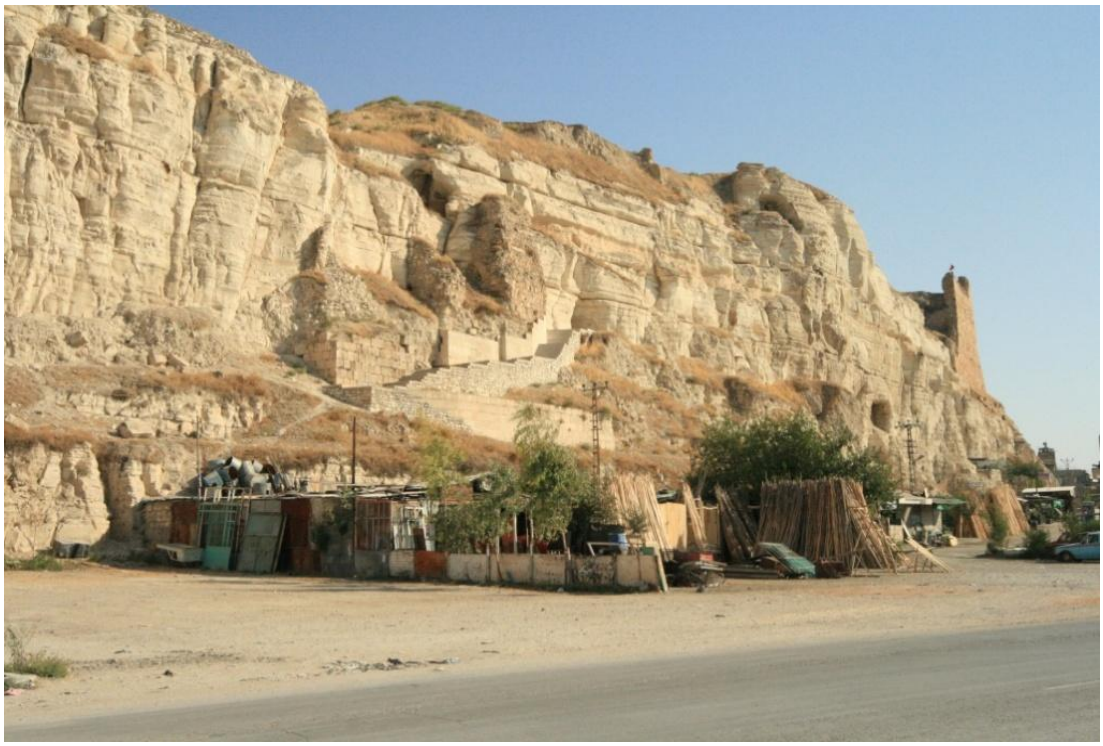
2. 4. 4. 1. İç Kale Kapısı

İç kaleye girişi sağlayan sadece bir kapı tespit edilebilmiştir. Kapı, iç kalenin batı yani Fırat Nehri'ne bakan yönündedir **(Fot. 75-76)**. Günümüzde kapıya çıkışı sağlayan merdivenlerin yerinde daha önceden bir rampanın olduğu tahmin edilmektedir. Kapı ve kapıyla bağlantılı geçit, doğal kayadan oyularak meydana getirilmiştir **(Fot. 77-78)**. Geçitin kuzey ucu iç kaleye doğru çıkışı sağlarken, diğer ucunun (güney) kalenin alt mekânlarına ve/veya su kaynağına inişi sağlayan bir tünel olduğu tahmin edilmektedir. Kapı bölümünde olduğu gibi aşağıya doğru devam eden, kayalardan oyma tünelin taşları yerlerinden kopmuş ve yer yer kalenin yolunu kapamıştır. Güvenlik nedeniyle tünelin sonu incelenemediğinden, tünelin tam olarak nereye ulaşımı sağladığı kesinleştirilememiştir.

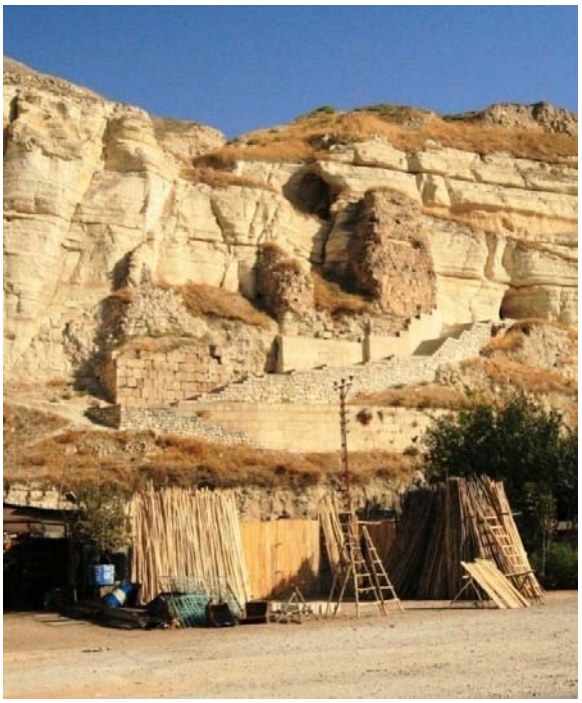
İç kale kapısı, doğal kayalardan oyularak meydana getirilmiş bir açıklık, bu açıklıkla bağlantılı kuzey-güney doğrultulu kapı tünelinden meydana gelmektedir.

İç kale kapısına ait bir kitabenin olduğunu bazı kaynaklardan öğrenmekteyiz. Fakat kitabenin daha önce kale kapısının neresinde yer aldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Kitabede:

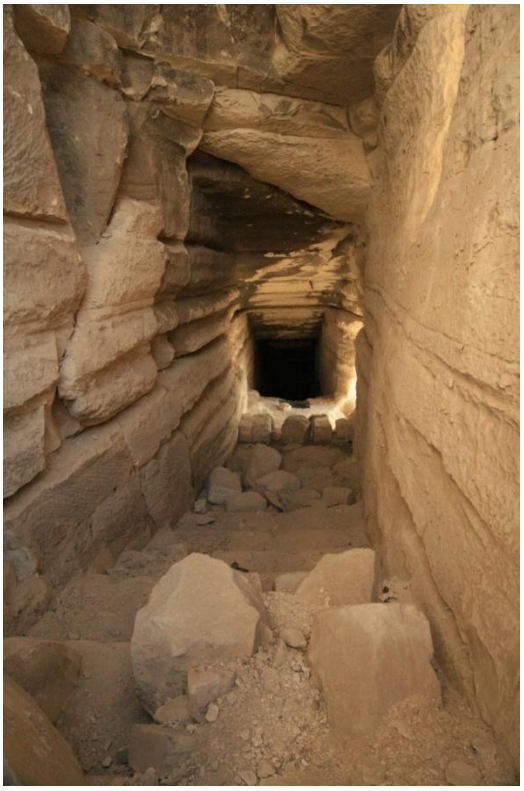
> *"Ceddedet hazihi'l-bedenet el-mübarekete fi eyyam Mevlâna (es-sultan) el-melik es-sa'id el-alim el-adil el-mücahid nasre'd-dünya ve'd-dîn munsef el-mazlumîn mine ezzalimîn kâmil el-havaric ve'l-mütemerridîn Muhammed Bereket han bin mevlâna es-sultan el-Melik ez-Zâhir kasım emir el-mü'minîn halledallahu sultaneh bi tevelli el-emir emâle'd-dîn naib es-saltanata el-muazzamata bi'l-Bîra".*
>
> *"Bu yapı, efendimiz (sultan) melik, mutlu, âlim, adil, mücahit, dini ve dünyayı zafere ulaştıran, mazlumu zalimden koruyan, ayrılmış ve karşı gelenleri mahveden efendimiz sultan melik heybetli kasım, müminlerin emirinin –Allah onun sultanlığını daim eylesin –oğlu Muhammed Bereket Han tarafından Bira'daki muazzam saltanatın naibi Emir Cemaleddin'in vilâyetinde yenilendi",* yazılı olduğunu öğrenmekteyiz (Karakaş, 2001: 319; Oppenheim, 1913: 101, no. 127; Acara, 1999d: 213-214).

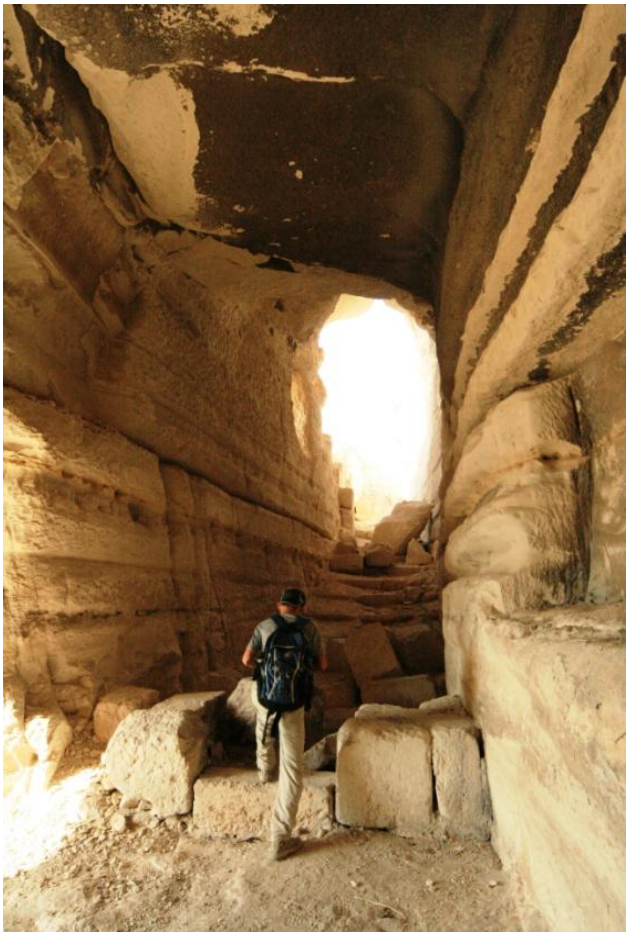
Fot. 75: İç kale kapısına çıkışı sağlayan merdivenler (Eylül 2007)

Fot. 76: İç kale kapısına çıkışı sağlayan merdivenlerden detay (Eylül 2007)

Fot. 77: İç kaleye girişi sağlayan kayaya oyulmuş tünel (Eylül 2007)

Fot. 78: İç kaleye girişi sağlayan kayaya oyma tünelden iç kaleye doğru çıkış(Eylül 2007)

2. 4. 4. 2. Sur Kapıları

Surlar üzerinde varlığı kaynaklardan kesin olarak tespit edilen dört kapıdan sadece biri bütünüyle diğeri ise kısmen günümüze ulaşabilmiştir. Bu iki kapı, yerleşimi zikzaklar yaparak çevreleyen doğu surları üzerindedir **(Çiz. 50)**. *Urfa Kapısı* güneye, *Meçan Kapısı* ise kuzey uca doğru yer almaktadır. Kapılardan en iyi durumda olanı ise Urfa Kapısı'dır. Kapı, yerleşimi çevreleyen surların güneydoğu köşesine yakın bir yerinde açılmıştır. Meçan Kapısı ise doğu sur duvarında üzerindedir. Bu kapının diğer isminin *"Vadi-i Ceng Kapısı"* olduğunu İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan 90434/20 numaralı fotoğraftan öğrenmekteyiz **(Fot. 96)**. Kapının ancak çok az bir bölümü günümüze gelebilmiştir. Bu iki kapı üzerinde, ilgili başlıklar altında detaylı olarak durulmuştur.

Günümüze ulaşamamış diğer iki sur kapısı *"Bağlar Kapısı"* ve *"Meydan Kapısı"*dır. Bağlar Kapısı, Birecik'in doğusundaki Bağlar Surları'nın güneyinde olduğu düşünülen ve günümüze gelememiş surlarla aynı adı taşıyan bir kapıydı. Bağlar Surları'nın ilçenin kale dışındaki en erken tarihli yerleşim yerini kuşattığı düşülmektedir (Acara, 1999a: 195). Anıtsal bir sur kapısı olduğu düşünülen Bağlar Kapısı günümüze ulaşamasa da Bağlar surunun kuzeyinde örülerek kapatılmış sivri kemerli küçük bir kapı açıklığı görülmektedir. Bağlar surlarının kuzeyinde olduğu gibi Meçan Kapısı'nın batısındaki doğu-batı doğrultulu surun yıkık olan kuzey köşesinde, silmeli dikdörtgen bir çerçeveye sahip bir kapı ve kapının gerisinde, batıya açılan sivri kemerli tonozla örtülü bir eyvan yer almaktadır. Bu kapının da bu surların doğuya açılan bir kapısı olduğu anlaşılmaktadır.

Günümüze ulaşamamış diğer bir sur kapısı, ilçenin güneybatı kesiminden sur içine geçit veren Meydan Kapısı'ydı. Kapının bulunduğu düşünülen yer, bu kapının adından dolayı bugün Meydan Mahallesi olarak anılmaya devam etmektedir. Bu kapının bir meydanla ilişkili olabileceği ve sur içinin Fırat Nehri'yle bağlantısını sağlayan bir işlevi yerine getirdiği tahmin edilmektedir. Kentin meydanındaki ticaret dokusunun Fırat nehri kenarındaki limanla olan yoğun trafiği, bu kapı sayesinde karşılanıyor olmalıdır. Günümüzde mevcut olmayan kapının 1482 tarihli kitabesi, Max Freiherrn von Oppenheim tarafından yayınlanmıştır (Karakaş, 2001: 320; Oppenheim, 1913: 102-103). Diğer kitabeleri mevcut kapılar gibi bu kapı da Memluk dönemine aittir.

Bu kapıların dışında, K A. Creswell'in fotoğraf arşivinde, Kuzey Kapısı isimli bir kapının fotoğrafları yer almaktadır **(Fot. 79-80)**. Bu kapının yeri tam olarak tespit edilemese de adından anlaşılacağı üzere kuzey surları üzerinde yer aldığı anlaşılmaktadır. 16. yüzyıl başlarında Birecik'te *"Meydan", "Vâdi-i Ceng", "Merkez"* ve *"Bâb-ı Ruha"* adlarını taşıyan dört mahalle bulunduğundan bahsedilmektedir (Bostan, 1992: 188). Bu dört mahalleden Meydan, Vâdi-i Ceng ve Bâb-ı Ruha aynı zamanda sur kapısı isimleridir. Kuzey Kapısı olarak geçen kapının bulunduğu yön dışında hakkında bir bilgimiz bulunmamaktadır. Fakat mevcut bu fotoğraflardan anlaşılacağı üzere kapı, sur dışından dışarı taşan, iki katlı bir burç üzerindedir. Sur dışına sivri bir kemerle açılmaktadır. Kapının üzerinde oldukça iyi durumda bir senkendaz göze çarpmaktadır. Ayrıca kapı burcunun en tepesindeki dendanlar da sağlam olarak görülmektedir. Kapı burcuna bağlanan sur duvarı üzerinde de başka bazı açıklıklar göze çarpmaktadır. Kapı burcunun sur içine bakan yüzünü

gösteren fotoğraf incelendiğinde, kapı geçitinin iki ucundaki, sur içine ve dışına geçit veren kapıların aynı doğrultuda oldukları anlaşılmaktadır. Kapı burcunun üst katı da, kapıyı sur içinden gösteren fotoğrafta rahatlıkla görülebilmektedir. Bu kapının asıl ismi tespit edilememiştir. Bu kapının dışında yine K. A. Creswell'e ait fotoğraf arşivinde, EA-CA 6558 numaralı bir kapı daha göze çarpmaktadır. Fakat bu kapı hakkında da bir bilgiye ulaşılamamıştır **(Fot. 81)**.

Fot. 79: Kuzey Kapısı'nın sur dışına bakan yüzü [K. A. Creswell fot. arşivinden EA-CA 6561 numaralı fot., http://creswell.ashmolean.museum]

Fot. 80: Kuzey Kapısı'nın sur içine bakan yüzü [K. A. Creswell fot. arşivinden EA-CA 6562 numaralı fot., http://creswell.ashmolean.museum]

Fot. 81: Surlar üzerindeki kapılardan biri [K. A. Creswell fot. arşivinden EA-CA 6558 numaralı fot. (M. 1100-1300), http://creswell.ashmolean.museum]

Urfa Kapısı (Bâb-ı Ruha)

Urfa Kapısı doğu sur duvarı üzerinde açılmıştır **(Fot. 82-86)**. Günümüzde kapıya kuzeyden Kule Mescidi ve mescidin batısında kalan bir çeşme bitişmektedir **(Çiz. 51-54)**. Büyük bir yapı olan Mahmut Paşa Camii, kapının hemen batısında yer almaktadır.

Yerleşimi doğu yönünden çevreleyen sur duvarları üzerinde yer alan ve bu yöne açılan kapının sur dışına bakan ve sivri kemerli kapı açıklığını barındıran anıtsal cephesi, güneydoğu köşeden kareye yakın bir plana sahip, çapraz tonoz örtülü ve doğuya doğru taşma yapan bir burçla, kuzeyden ise Kule Mescidi isimli bir mescidin güney duvarıyla sınırlandırılmıştır **(Çiz. 55)**. Mescidin inşa tarihi bilinmemektedir. Fakat inşa tarihi olarak, kapının inşa edildiği tarih olan 1482/83 yılı kabul edilmekte, Memluk Sultanı Kayıtbay tarafından kapıyla birlikte inşa edildiği ileri sürülmektedir. Bu görüşün yanı sıra kapıyı yandan destekleyen bir burcun, daha sonraki bir tarihte mescide çevrilmiş olabileceği olasılığı üzerinde de durulmaktadır. Mescid, boyuna dikdörtgen planlı, 14.40 x 17.00 m. ölçülerinde oldukça küçük bir yapıdır ve çapraz tonozla örtülüdür (Kurucu, 2006: 51). Mescidin girişinin bulunduğu batı duvarına güneyden bağlanan bir takım duvar parçaları, bu kısmın planı üzerinde bazı değişikliklerin yapıldığına dair dikkatleri üzerine çekmektedir. Urfa Kapısı'nın doğu yüzünün güneyinde olduğu gibi kapıyı kuzeyden de tahkim eden bir burcun olup olmadığı ve buradaki Kule Mescidi'ne bağlanan bir takım duvar parçalarının da bu burçla alakalı olup olamayacağı sorusu akla gelmektedir. Fakat mescidin güney duvarının bahsi geçen duvar parçasıyla olan organik bağ ve anıtsal kapıyı dolanan yatay şerit halindeki kitabenin kesintiye uğramadan mescidin kapı yönüne bakan güney duvarında devam etmesi, mescidin doğu ve güney duvarlarının gerek kalınlık gerekse duvar örgüsü bakımından kapıyla benzerlikleri, kapıyla bu duvarların bir uyum içinde olduğunun açık göstergesidir. Fakat bu durum mescide girişi sağlayan kapının yer aldığı batı cephesi için geçerli değildir. Batı cephe duvar kalınlığı açısından kuzey cepheyle; Urfa Kapı tarafındaki diğer iki cephe olan güney ve doğu cepheler de birbiriyle uyumludur. Ayrıca mescidin avlusu olarak işlev gören kısımda bir takım değişikliklerin yapılmış olabileceği gerçeği de göz ardı edilmemelidir. Mescit, Şanlıurfa Valisi T. Ziyaeddin Akbulut ve Vali Yardımcısı Hasan Duruer'in gayretleri ile restore edilerek 1933 yılı Eylül ayında hizmete açılmıştır.

Yol kotu yükseldiğinden kapı orijinal yüksekliğini kaybetmiştir. Kapı açıklığının üzerinde oldukça enli bir lento taşı yer almaktadır. Lentonun altında, kapının iki yanında, çeyrek daire şeklinde konsollar bulunmaktadır. Konsolların üzeri saç örgüsünü hatırlatan bir bordürle bezenmiştir. Kapı lentosunun üzerinde, iki yandan palmetlerle biçimlendirilmiş kitabe kartuşu göze çarpar. Bu kısmın üstünde yer alan kısa bir yazı şeritinden sonra, sivri kemerin hemen altında madalyon şeklinde bir kitabe daha görülür. Bu madalyon iki yandan akant yaprakları arasına alınmıştır. Daire şeklindeki taşlar üzerine kabartma olarak yazılmış benzer kitabelere, kapının sivri kemerli açıklığının iki yanında ve kapıyı yanlardan kuşatan duvarlarda da rastlanmaktadır. Bunların hemen altında ise gerek kapının bulunduğu doğu cephesini, bu cepheyi güneydoğu köşeden tahkim eden burcun cephesini ve benzer şekilde kapıyı kuzeyden sınırlayan kule mescidinin güney duvarını yatay bir şerit halinde dolanan kitabe kuşağı yer almaktadır.

Kapıda üzerinde durulması gereken önemli bir detay da, kapının üst kısmında, sekiz tanesi tam, ikisi köşe noktalarda yer alması sebebiyle yarım olmak üzere oldukça dekoratif on adet konsol görülmektedir. Konsolların üzerine oturan kapının beden duvarı öne doğru çıkma yapmakta, kapının üstünde yükselen duvarla konsolların üzerindeki duvar arasında bir boşluk gözlenmektedir. Bu konsollu düzenleme dekoratif yönünün yanında işlevsel bir nedenle tasarlanmıştır. Gerek bu kısımdan gerekse bu kısmın üzerinde yükselen dendanlı ve mazgallı siper duvarından kapı önü sıkı bir şekilde korunabilmekteydi. Bu tür senkendazları [konsollu tepe mazgalları] bir şeyler fırlatmak [taş/ok] veya kaynar bir şeyler dökerek düşmanı yakarak etkisiz hale getirmek amaçlı tasarlanmaktaydı. Konsolların hemen üzerinden taşma yapan siper duvarının alt kısmında kaş kemerli, üç dilimli kemerli, tepesi palmetli ve istiridye dolgulu, kemerli dokuz adet dekoratif küçük kemercik yer alır. Bunların hemen üzerinde, toplam beş adet enleri oldukça dar mazgallar bulunur. Kapının üstünde, en tepede ise ikisi tüme daha yakın toplam altı adet bezemeli dendan bulunur. Dendanlardan birinin palmet motifiyle bezenmiş olduğu zor da olsa seçilebilmektedir.

Doğudaki kapı açıklığından sonra ulaşılan kapı geçitinin orta bölümü çapraz tonozla örtülmüştür. Kapının iç tarafında, bu bölüme kuzeyden beşik tonozla örtülmüş bir eyvan açılır. Güneyden ise bir kemer ile orta bölüme açılan ve güney duvarında bir nişe sahip çapraz tonoz örtülü kare bir mekân bağlanır. Kapının sur içine yani batıya açılan cephesi

oldukça yalın bir görünümüne sahiptir. Ortası çapraz tonozla örtülü kapı geçiti, sivri kemerli bir eyvan şeklinde sur içine yani batı yöne açılmaktadır. Bu açıklığın hemen güneyinde yer alan benzer örtü sistemine sahip kısım da yine sivri bir kemerle sur içine açılmaktadır. Bu yönde Mahmut Paşa Camii yer alır.

Urfa Kapısı'nın doğuya açılan cephesini güneydoğu köşeden tahkim eden burç içten çapraz tonozla örtülüdür. Bu mekânın doğu duvarında bir niş, kuzey duvarında ise kapının önünü gözleyen bir adet mazgal yer alır. Bu mekâna geçiş kapının içinden, beşik tonoz örtülü enine dikdörtgen planlı bir koridordan sağlanır. Dış cephesinde, üst seviyelerde konsollara dair bir takım izler görülebilmektedir. Fakat ne yazık ki konsollar üzerine oturan konsollu senkendaz (tepe mazgalı) düzenlemeleri günümüze ulaşamamıştır. Benzer senkendazlar kule mescidinin güney ve doğu duvarında da görülmektedir. Bunlar oldukça iyi durumdadır. Ortadan kalkmış olan benzerleri konusunda fikir vermektedir. Konsollar üzerine oturan bu taşıntıların zemin kısımları açık bırakılmıştır. Senkendazın zemin kısmındaki açıklıklar dışında ön duvarında yer alan mazgal açıklığından da kapı önü sıkı bir şekilde savunulabilmekteydi. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi II. Abdülhamid Albümü'nde görülen fotoğraflar, kapının yıkılan kısımlarını göstermesi açısından önemlidir. Bu fotoğraflardan 90798 98 numaralı fotoğrafta, kapıyı soldan tahkim eden çapraz tonoz örtülü burcun kapıya bakan cephesinde sivri kemerli bir kapı görülmektedir **(Fot. 87)**. Fakat günümüzde bu noktada bir kapı açıklığı mevcut değildir. Aslında bu fotoğraf dikkatlice incelendiğinde ve aynı kütüphanedeki 90434/16 ve 90798/101 numaralı fotoğraflarla karşılaştırıldığında **(Fot. 88-89)**, resmin ters basıldığı ve burada görülen sivri kemerli açıklığın Kule Mescidi'ne açılan sivri kemerli açıklık olduğu ve resmin sağ-sol olması gerektiği anlaşılmaktadır. Nitekim kapının solundaki burcun kapıya bakan cephesinde herhangi bir onarım izine rastlanmamaktadır. K.A. Creswell arşivinde de kapının sur içine ve dışına bakan yüzlerini gösteren iki fotoğraf bulunmakta ve bu fotoğraflar yukarıdaki fotoğrafların verdiği bilgileri tamamlamaktadır **(Fot. 90-91)**.

Kapıda malzeme olarak düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Bosajlı duvar örgüsü tekniği tercih edilmiştir. Farklı tonozlarla örtülmüş kapı geçitinin içindeki mekânların bazılarının duvarları ve üst örtülerinin tespit edilemeyen bir tarihte sıva ile kaplanmış olduğu gözlenmektedir.

Kapı açıklığının üst köşelerindeki konsolların arkasında, iki yanda, kapının oturduğu yuva izleri görülmektedir **(Fot. 92-94)**. Orijinal kapı kanatlarının tasarımının nasıl olduğunu ve ne zaman ortadan kalktığını bilemiyoruz. Yuva izlerinden kapının sadece iki yana doğru açılan, çift kanatlı bir kapıyla örtüldüğü anlaşılmaktadır.

Urfa Kapısı'nın üç farklı kitabesi bulunmaktadır. Bunlardan ilki sivri kemerli, düz lentolu kapı açıklığının hemen üzerinde yer alan ve her iki tarafı palmetlerle bezenmiş iki satırlık kitabedir. Kitabede:

> *"Bismillahirrahmanirrahim. Emere bi-imâretihi Mevlânâ es-Sultan el-Melik el-Eşref Ebu'n Nasr Kayıtbay eazze nasrehu bi-tevellî el-fakir ilâ-ullah Yunus eş-Şerefi nâib el-nubra bi-lûtfullah".*
>
> *"Esirgeyen ve bağışlayan Tanrı adıyla. Allah'ın lûtfu ile saltanat makamının vekili, Allah'ın zayıf kulu Yunus eş-Şerefi'nin yönetimi altında, burasının yapılmasını yüce sultan, zaferler babası Melik el-Eşref Kayıtbay emretmiştir",* yazılıdır (Acara, 1999a: 203; Oppenheim, 1913: 105, no. 132).

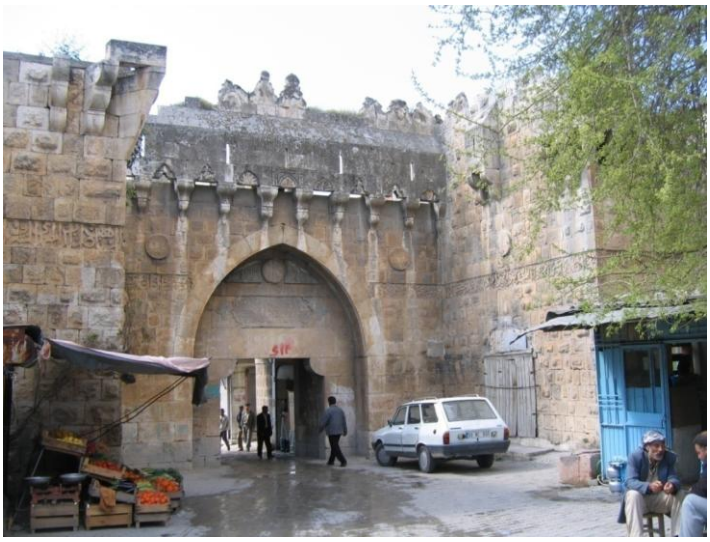
İkinci kitabe, Urfa Kapısı'nın üzerinde dolaşan yatay şeritte yer alır. Tek satır halindeki kitabe taş üzerine yazılmıştır. Kitabede:

> *"Bismillahirrahmanirrahim. Eme-re bi-inşaihi Mevlânâ es-Sultan el-A'zam el-melik el-muazzam kami'ensâb el-bâğin bi-evtâd adlihi ve akir humum el-kasidin bi-ikab-ı fazlihi es-Sultan el-mülûk el-Melik el-Eşref Ebu'n Nasır Kayıtbay âmir gamir el-bilâd bi-diyânetihi ve bezlihi ve muhyî es-sünnet il-Muhammediyye bi-kavlihi ve faalihi râfi'livâ'el-islâm bi-hıfz el-mezâlim ve kami'imâd et-tuğyân bi-radd-i küllu'l-zalimin hüsn-ü münfik fi-ebniyet et-tâat ve münşî el-hüsn li-hafz emân el-müslimîn ve savn ırzi'l-müslimât ifzal mülûk asrihi ale'l-ıtlak ve akvamihim fi zâtullah bilâ-şikak seyf-ullah el-mürhif Nasıreddin el-Muhammedî el-müşrif es-Sultan el-mülûk el-melik el-Eşref Ebu'n Nasır Kayıtbay eazze nasrehu ve kâne intiha el-bina fi haze'l-şühûr el-mübârek ilâ haze'l mekân fi râbi'aşere min Ramazan el-muazzam senet semân ve semânîn ve semâne mie min el-hicre".*
>
> *"Esirgeyen ve bağışlayan Tanrı'nın adıyla. Burasının yapılmasını emreden, zalimlerin soyunu yok eden, adaletin sağlamlığı ve buraya sığınanların kederlerini faziletinin mükâfatı ile yok eden, yüce efendimiz, büyük hükümdar, mülk sahibi sultan, ülkeyi dindarlığı ile imar edip kanatları altına alan, sözü ve yaptıkları ile sünnet-i Muhammediye'yi yaşatan, zalimler denetimi altına alarak İslâm bayrağını yükselten, bütün zalimleri sindirerek isyanın temelini kurutan, ibadet yapılarına isabetli harcamalar yapan, Müslümanların güvenliğini ve Müslüman kadınların şerefini korumak için kaleler yaptıran, çağının kesinlikle en faziletli hükümdarı ve Allah katında en dürüst olanı, tartışmasız Allah'ın hassas kılıcı, şerefli Muhammed dininin destekleyicisi, mülk sahibi, zaferler babası Melik el-Eşref Kayıtbay'dır. Zaferi aziz kılınsın. Bu bina, bu yerde, bu kutsal ramazan-ı muazzama ayının on dördünde, hicretin sekiz yüz seksen sekizinci yılında (16 Ekim 1483) tamamlanmıştır",* yazılıdır (Acara, 1999a: 202-203; Oppenheim, 1913: 103-105, no. 131).

Sonuncu kitabe kapı kemeri üzerindeki daire şekilli madalyonların üzerinde yer alır. Sülüs hattıyla yazılmış olan kitabe, iki satırdan meydana gelmektedir. Bu kitabeden biri tümüyle tahrip olmuştur. Aynı yazıyı taşıyan toplam altı adet madalyon bulunmaktadır. Bu madalyonların hepsinde,

"Ebu'n-Nasr Kayıtbay İzzü'l-Mevlâna es-Sultan el-Melik el-Eşref Eazze Nasrehu".

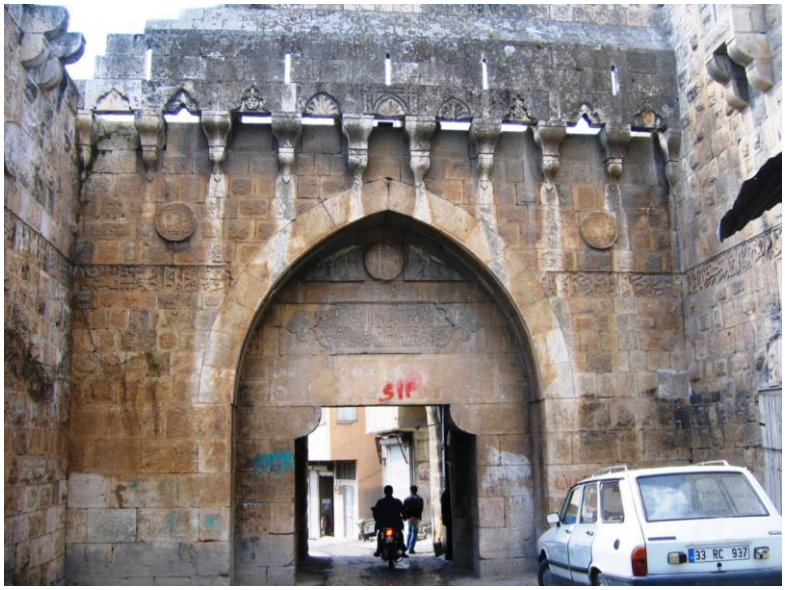
"Zaferler Babası Kayıtbay Yüce Efendimiz Sultan Melik Eşref, zaferi aziz kılınsın", yazılıdır (Acara, 1999a: 204; Oppenheim, 1913: 105, no. 132).

Fot. 82: Urfa Kapısı'nın sur dışına bakan yüzü (Thomas Lorain, 2007)

Fot. 83: Kapının sağında kalan, Kule Mescidi'ne bağlanan burç (Thomas Lorain, 2007)

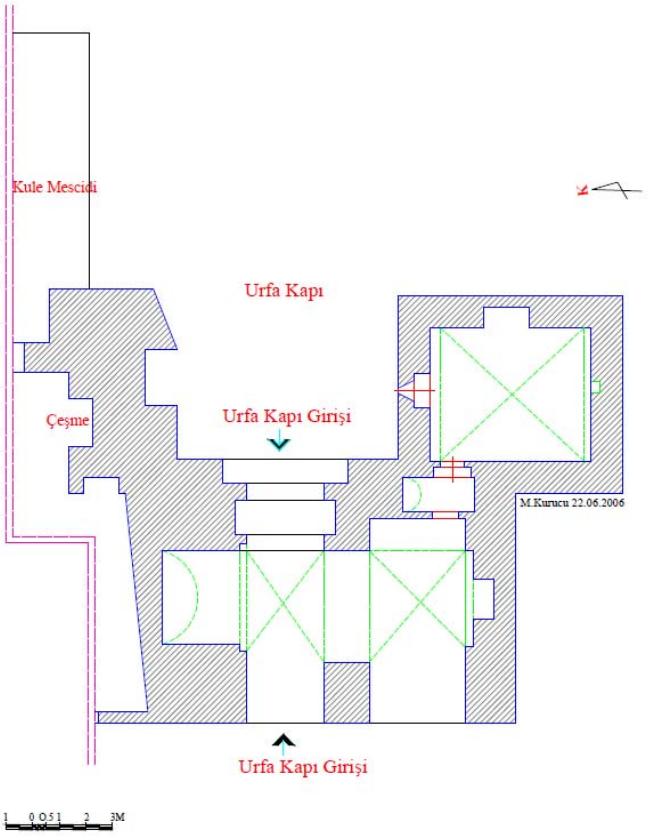
Fot. 84: Urfa Kapısı (Thomas Lorain, 2007)

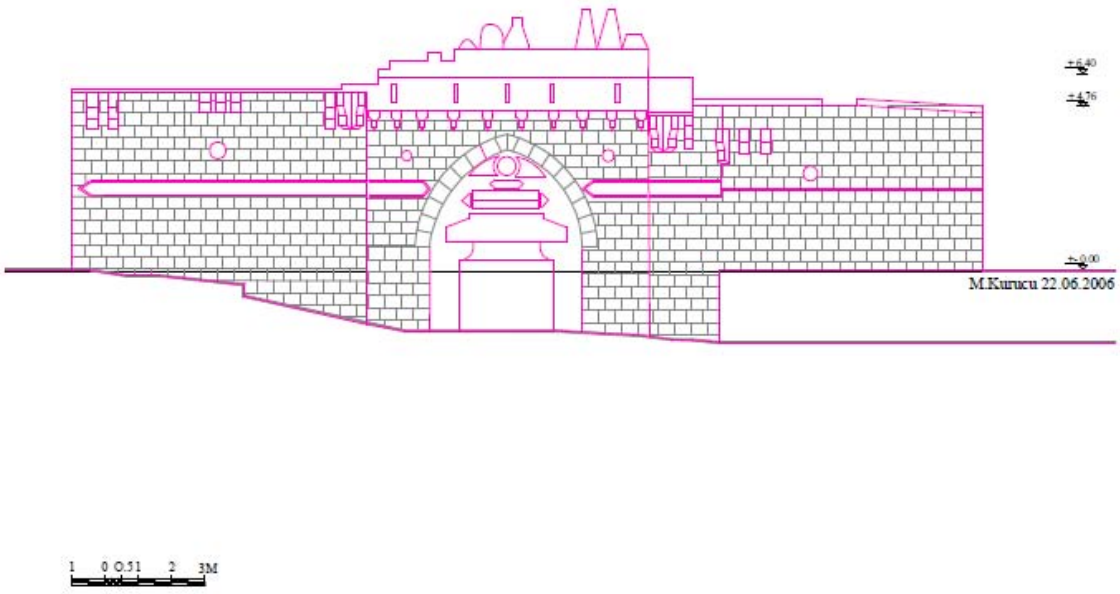
Fot. 85: Urfa Kapısı'nın kartuş içine alınmış kitabesi (Thomas Lorain, 2007)

Fot. 86: Urfa Kapısı'nın senkendazları (Thomas Lorain)

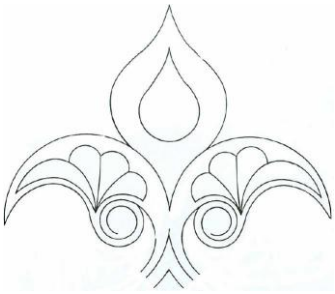
Çiz. 51: Urfa Kapısı'nın röleve planı (Kurucu, 2006: Çiz. 55)

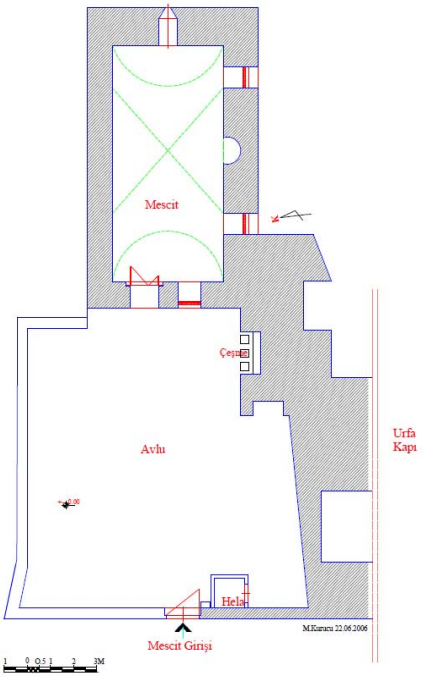
Çiz. 52: Urfa Kapısı'nın doğu cephesinin görünüşü (Kurucu, 2006: Çiz. 56)

Çiz. 53: Urfa Kapısı'nın üzerindeki kitabe kartuşunun iki yanındaki palmet (Kurucu, 2006: Çiz. 58)

Çiz 54: Urfa Kapısı'nı yatay şerit şeklinde dolanan kitabenin bitimindeki palmet (Kurucu, 2006: Çiz. 59)

Çiz. 55: Kule Mescidi'nin rölöve planı ve güneyinde Urfa Kapı (Kurucu, 2006: 215, Lev. XXI, çiz. 22)

Fot. 87: Urfa Kapısı [İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü, 90798/98 numaralı fot.)

Fot. 88: Urfa Kapısı [İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, 90434/16 numaralı fot.)

Fot. 89: Urfa Kapısı [İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 90798/101 numaralı fot.]

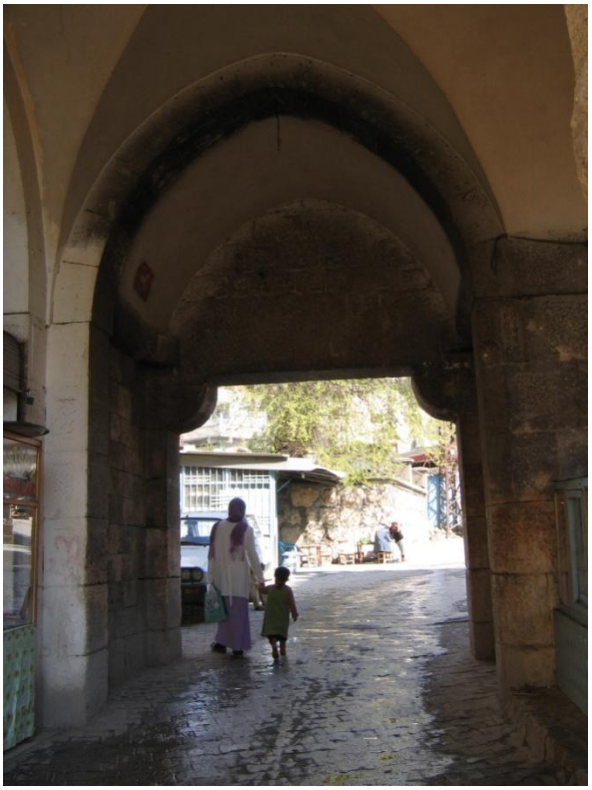
Fot. 90: Urfa Kapısı'nın sur dışına bakan yüzü [K. A. Creswell fot. arşivinden EA-CA 6564 numaralı fot., http://creswell.ashmolean.museum]

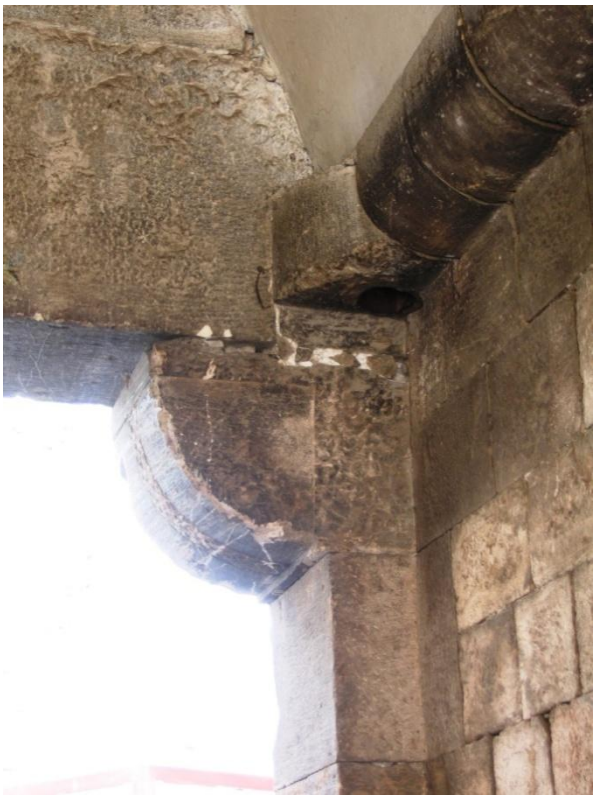
Fot. 91: Urfa Kapısı'nın sur içine bakan yüzü [K. A. Creswell fot. arşivinden EA-CA 6566 numaralı fot., http://creswell.ashmolean.museum]

Fot. 92: Kapı geçiti – sur içine doğru bakış (Thomas Lorain, 2007)

Fot. 93: Kapı geçiti – sur dışına doğru bakış (Thomas Lorain, 2007)

Fot. 94: Kapı kanadının oturduğu yuva (Thomas Lorain, 2007)

Meçan Kapısı (Vâdi-i Ceng Kapısı)

Meçan Kapısı surların doğu duvarında açılmış diğer bir kapıdır. Bulunduğu cadde kapının adıyla anılmaktadır.

Kapı çok fazla tahrip olmuş, büyük bir kısmı ortadan kalkmış, özellikle üst kesimleri yenilenmiş ve bu sebeple de özgünlüğünü kaybetmiştir **(Fot. 95)**. Şehir surları bu kısımda kapıdan çok daha iyi durumdadır. Kapı, yerleşimi doğudan çevreleyen surlardan sur içine girişi-çıkışı sağlamaktadır. Günümüzde eğimli bir yol üzerinde yer alır. Kültür Bakanlığı'nın onarım çalışması sırasında etrafı betondan bir platform ile çevrelenmiştir. Asıl zeminin yaklaşık 3.40 m. daha aşağısında yer aldığı tahmin edilmektedir.

Kapının kuzey, güney ve batı duvarlarının bir kısmı ayaktadır. Kapının sadece bir giriş ve girişin yanındaki birkaç duvardan ibaret olamayacağı açıktır **(Çiz. 56-57)**. Kapıyı iki yandan kuşatan duvarlarda ve güney cephesinde şerit halinde kitabe kuşağı dolanmaktadır. Bu tip bir kitabe şeriti Urfa Kapısı'nda da karşımıza çıkmakta nitekim her iki kitabe arasında sadece bir yıl fark bulunmakta ve yine Memluk Sultanı Melik Eşref Kayıtbay'ın adı geçmektedir. Kapının tam planı hakkında net bir şey söylemek tahribatın büyüklüğünden dolayı oldukça zorlaşmaktadır. Kapı açıklığından geçilince sağda ve solda dikdörtgen birer niş göze çarpar. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi II. Abdülhamid Albümü'nde yer alan 90434/20 numaralı fotoğraf kapının yıkılmadan önceki halini göstermekte ve kapıyla ilgili pek çok soruya yanıt vermektedir **(Fot. 96)**. Bu fotoğraftan kapının burç tipi bir kapı olduğu anlaşılmaktadır. Burcun cephesindeki kapıdan içeri girildiğinde muhtemelen sola doğru dönüş yapılmakta ve sur içine girilmekteydi. Gerek bu fotoğraf gerekse de K. A. Creswell'e ait EA-CA 6563 numaralı fotoğraf, kapının plan şemasını aydınlatmaktadır **(Fot. 97)**. Kapının açıldığı yönde, solda bir burç göze çarpmaktadır. Sur duvarını tahkim eden bu kapının burç üzerindeki yeri tayin edilirken, doğrudan sur dışından görülecek şekilde değil de bu burca bakacak şekilde yerleştirilmiş olması hem kapının doğrudan dışarıdan görülebilmesini engellemiş hem de doksan derecelik dönüşler yapılarak içeriye girilmesini sağlayan bir planlamanın yapılabilmesine imkân tanımıştır. Aksi takdirde kapıda ancak düz doğrultulu bir planlama uygulanabilirdi. Kapı açıklığını barındıran beden duvarının üzerinde, kapının tam üzerinde, kapıyla aynı eksende konsollu bir senkendaz yer alır. Bunun dışında, beden duvarının köşesinde, kapı burcuna bağlanan sur duvarında, kapının tam karşısına denk

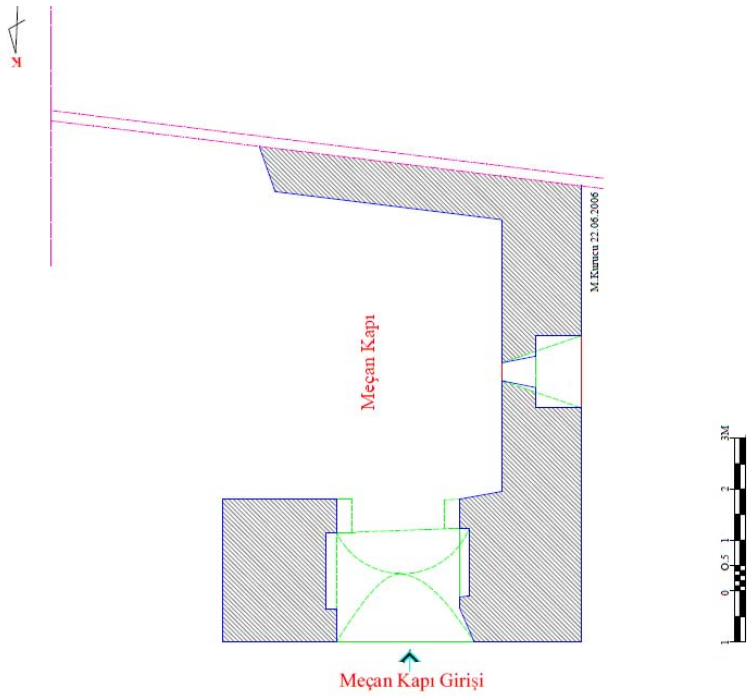
gelen burcun köşelerinde, üst seviyede bu tip senkendaz görülmektedir. Urfa Kapı'da olduğu gibi bu kapıda da dışta düzgün kesilmiş kesme taş ve bosajlı duvar örgüsü tekniği tercih edilmiştir.

Burcun cephesindeki kapının hemen üzerinde ve kapıya bağlanan sur duvarının cephesinde yatay şerit halinde bir kitabe şeriti dolanmaktadır. Kitabede şunlar yazılıdır:

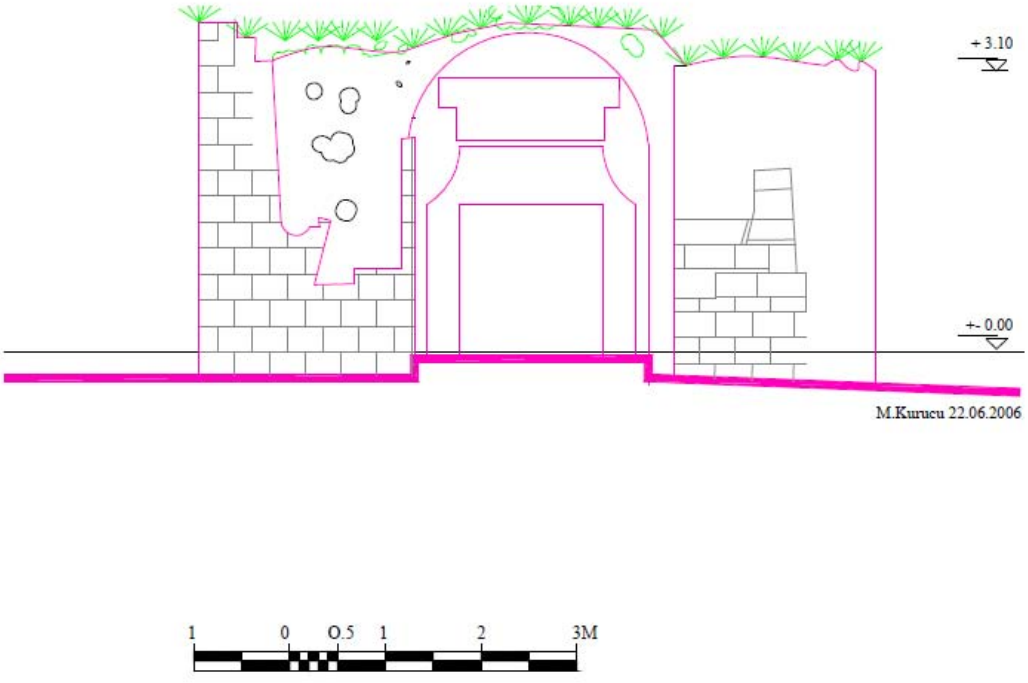
> *"Bismillahirrahmanirrahim. Emere bi-inşaihi Mevlâna es-sultan el-makam el-a'zam el-melik. El-muazzam sultan el-islâm ve'l müslimin muhyî el-adl fi l-âlem hâdim el-haremeyn ve'l kıbleteyn el-hacc ilâ beytullah el-haram Seyfullah el-murhif Mevlâna es-Sultan el-Melik el-Eşref Ebu'n Nasr Kayıtbay eazze nasrehu bi-tevellî el-makarr eş-Şerefi fî Yunus nâib el-nubre afa-ullah anhu ve kâne el-ferağ ilâ haze'l-mekân fi'l-aşere el-âhire sene tis'a ve semânîn ve semâne mie".*
>
> *"Esirgeyen ve bağışlayan tanrı adıyla. Burasının yapılmasını, saltanat makamı Yunus eş-Şerefi'nin –Allah günahlarını affetsin- yönetimi altında, yüce sultanlık makamının efendisi büyük melik, İslâmın ve Müslümanların sultanı, dünyada adaletin koruyucusu, kıble ile Mekke ve Medine'nin kölesi, Allah'ın evine (Kâbe'ye) hacı olmak için giden, Allah'ın hassas kılıcı, efendimiz sultan, zaferler babası Melik el-Eşref Kayıtbay emretmiştir. Bu mekânın tamamlanması da sekiz yüz seksen dokuz yılının son on gününde (21-30 Aralık 1484) gerçekleşmiştir"* (Acara, 1999a: 207).

Fot. 95: Meçan Kapısı (Kürkçüoğlu, 1996: 64)

Çiz. 56: Meçan Kapısı'nın rölöve planı (Kurucu, 2006: çiz. 60)

Çiz. 57: Meçan Kapısı'nın cephesinin görünüşü (Kurucu, 2006: çiz. 61)

Fot. 96: Vâdi-i Ceng (Meçan Kapısı) Kapısı [İstanbul Üni., Nadir Eserler Küt., II. Abdülhamid Albümü, 90434/20 numaralı fot.)

Fot. 97: Vadi-i Ceng (Meçan Kapısı) Kapısı (K. A. Creswell fot. arşivi, EA-CA 6563, doğu kapısı, http://creswell.ashmolean.museum)

Meydan Kapısı

Mescid işlevini yerine getiren Alaburç'un (Muhammed Buhari Türbesi) doğusundaki sur duvarı üzerinde yer aldığı anlaşılan Meydan Kapısı, yerleşimi güneybatıdan çevreleyen surların üzerinde yer almaktaydı **(Çiz. 58)**. Alaburç, yayınlara mescid aynı zamanda Muhammed Buhari Türbesi olarak geçmiştir **(Fot. 98)**. A.C. Kürkçüoğlu, ilçeyle alakalı müstakil çalışmasında, buranın bir türbe olmadığını ifade eder. Ayrıca mekânın güney duvarındaki pencerenin içte mihrap olarak düzenlenmiş olduğunu ve dolayısıyla da bu mekânın Urfa Kapı'ya bitişik Kule Mescidi gibi bir mescid olduğunu ve asıl işlevinin türbe olmadığını aktarmıştır (Kürkçüoğlu, 1996: 60, dn. 22). Dış cephesinde senkendaz bulunması buranın bir savunma yapısı olduğuna açık delildir. Bu nokta günümüzde Meydan Mahallesi olarak geçmektedir. Diğer kapılar gibi Meydan Kapısı da bulunduğu noktaya adını vermiş olmalıdır.

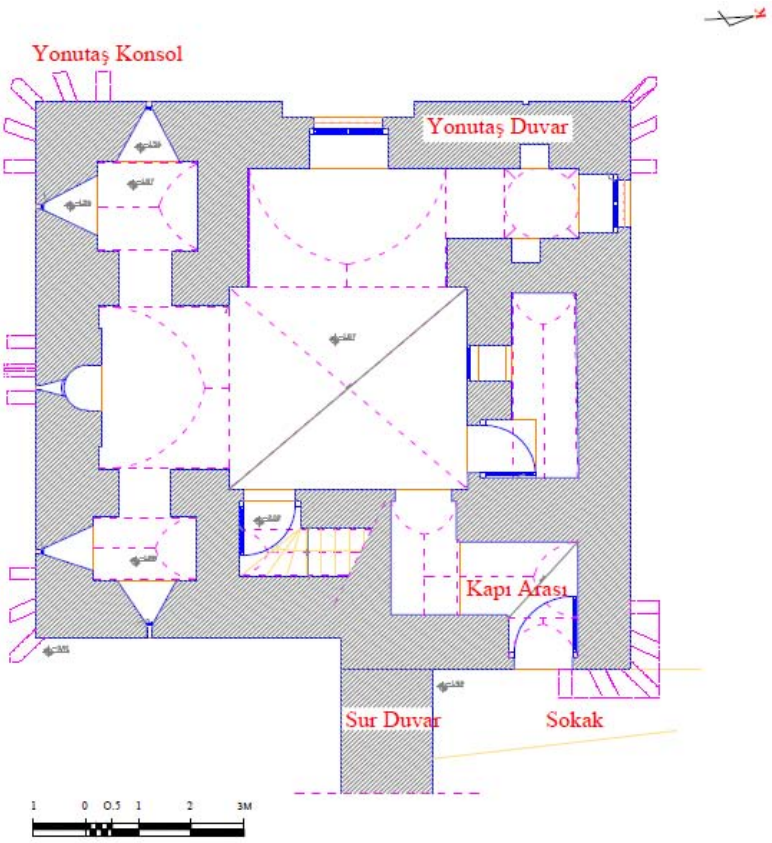
İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü'nde yer alan 90434/14 numaralı fotoğrafta Alaburç'a doğru uzanan surlar ile önündeki yeşil alan görülmektedir **(Fot. 99)**. K. A. Creswell'e ait fotoğraf yaklaşık aynı noktayı göstermektedir **(Fot. 100)**. Bu fotoğrafta farklı olarak surun önünde burçlarla tahkim edilmemiş alçak bir duvar göze çarpmaktadır. Bu duvarın önünde ise yeşil bir alan göze çarpar. Alçak seviyeli bu duvar asıl surun önündeki ön sur olmalıdır. Ön surun hemen önünde çıkan bol miktardaki yeşillik, bir hendeğin varlığına dair şüpheleri üzerine çekmektedir. Güneyden yerleşimi çevreleyen bu surlar oldukça düz bir arazide inşa edildiğinden, burada çift sur sistemine ve bir hendeğe ihtiyaç duyulduğu düşünülebilir. İki farklı arşivden alınan fotoğraflar, Meydan Kapısı'nın üzerinde yer aldığı sur hattını göstermekle birlikte, bu fotoğraflarda kapı ayırt edilememektedir. Sur hattının bir kısmı bugün de görülebilmektedir. Üst katlarına konutlar yerleştirilmiş ve adeta bu sur hattı, iki katlı bitişik nizama uygun inşa edilmiş konut alanına dönüşmüş izlenimi yaratmaktadır. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü'nde yer alan 90434/17 ve 90798/99 numaralı fotoğrafların altında Meydan Kapısı adına rastlamaktayız **(Fot. 101-102)**. Bu fotoğraflardan 90798/99 numaralı fotoğraf aynı zamanda Urfa Kapısı'nı da hatırlatmaktadır. Bu sebeple de bu fotoğrafa şüpheyle bakmak gerekmektedir. Görüntü kısmen ağaçtan kısmen de kervanın kapının önünde bulunmasından dolayı kesilmektedir. 90434/17 numaralı fotoğraftan yola çıkarak,

Meydan Kapısı'nın kapı açıklığı iki yandan konsollu oluşu bakımından Meçan Kapısı'na benzemekle birlikte kapının sivri kemerli bir açıklık içine alınmış olması farklıdır. Kapının üzerinde yer alan cephede senkendaza ait konsol izleri görülmektedir. Kapı kemerinin hemen üzerinde diğer kapılarda da rastlanan üzeri kitabeli yuvarlak bir madalyon göze çarpmaktadır. Benzer şekilde kapı burcunun dış köşelerinde de senkendazların (konsollu tepe mazgallarının) olduğu görülmektedir. K.A.Creswell Arşivi'ne ait EA-CA 6554 numaralı fotoğraf ise suyun burcun kenarına kadar geldiğini göstermektedir **(Fot. 103)**.

Kapının yerinde bugün bir takım konutlar ile Tekke Cami ve bir kısım mahalleler yer almaktadır. Bu kapının Alaburç'un doğusunda, surların bittiği yerde, Tekke Camii'nin batısından geçen İskele Caddesi'ne açıldığı ve kapının Fırat nehriyle bağlantıyı sağladığı tahmin edilmektedir. İsmi nedeniyle de bir meydanla bağlantılı olabileceği de ileri sürülebilir.

Kapının kitabesi günümüzde mevcut değildir. Bu kapıyla ilişkili tek bir kitabenin varlığından bahsedilmektedir. Bu kitabenin de meydanın [El-Meydan/Hipodrom] iç kısmındaki kapı üzerinde bulunduğundan bahsedilmektedir (Acara, 1999a: 208) Tek satırlık, sülüs hatlı kitabede şunlar yazılıdır:

> *"Besmele……eazzehu li-mevlâna es-sultan el-a'zam Seyfullah el-Murhef el-Melik el-Eşref Ebu'n Nasr Kayıtbay bi-tevelli el-fakir ilallah te'ala ……sene seb'a ve semânin ve semâne mie. Allahumme ve edem el-eazze es-Sultan el-Melik el-Eşref Ebu'n Nasr Kayıtbay fi şehr-i Cemaziyelâhir senet seb'a ve semânin ve semâne mie".*
>
> *"Besmele……Aziz Efendimiz, yüce sultan, Allah'ın manevi kılıcı, en şerefli padişah, zaferler babası Kayıtbay –Allah'a vilayet edilen fakir ……887 (1482-83) yılında Allah'ım! Sultanımız en şerefli Melik, zaferler babası Kayıtbay'ın izzetini daim eyle. 887 yılının Cemaziyelâhir ayında/18 Temmuz-15 Ağustos 1482"*, (Acara, 1999a: 208; Oppenheim, 1913: 102-103, no. 130).

Çiz. 58: Alacaburç Mescidi'nin zemin kat plan rölövesi (Kurucu, 2006: 216, lev. 22, çiz. 23)

Fot. 98: Zamanla yükselmiş zemin ve Alacaburç Mescidi (Eylül 2007)

Fot. 99: Alaburç'a (en solda) bağlanan surlar [İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (II. Abdülhamid Albümü, 90434/14)

Fot. 100: Alaburç'a uzanan surlar (K. A. Creswell fot. arşivi, EA-CA 6553 numaralı fot., http://creswell.ashmolean.museum)

Fot. 101: Meydan Kapı [İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü ve 90434/17 numaralı fot.]

Fot. 102: Meydan Kapı (?),[İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü, 90798/99 numaralı fot.]

Fot. 103: Fırat Nehri kenarındaki Alaburç (K. A. Creswell Arşivi, EA-CA 6554 numaralı fot., http://creswell.ashmolean.museum)

2. 5. Divriği Kalesi

2. 5. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler

Divriği, Sivas'ın güneydoğusunda, Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Fırat bölümünün İç Anadolu sınırına yakın kesiminde, denizden 1250 m. yükseklikte, Fırat Nehri'nin kollarından biri olan Çaltı Irmağı ile birleşen derenin vadi tabanında ve yamaçlarında kuruludur **(Fot. 104-105)**. Çaltı Irmağı'nın derin kanyonuna girilirken ırmağın her iki tarafında, oldukça sarp kayalıklar üzerinde inşa edilmiş birer kale görülmektedir. Bunlardan sağdaki *Divriği Kalesi* **(Fot. 106)**, soldaki ise *Kesdoğan Kalesi*'dir **(Fot. 107-108)** (Balgalmış, 1994: 452).

Kale, Bizans döneminde bir sınır karakolu olarak işlev görmüştür. 14. yüzyıl sonlarında Divriği'ye hâkim olan Bozdoğanlı Türkmen kabilesi reislerinden Kutlu Beğ, Tur Ali Beğ ve Kara Yülük Osman Beğ tarafından kale, bölgede çıkan yerel çatışmalar esnasında bir

sığınma üssü olarak kullanılmıştır. Divriği'yi işgal eden Memluk güçleri kaleyi, Yukarı Fırat havzasına kadar genişlettikleri kuzey sınırlarının ileri karakolu ve istihbarat üssü haline getirmişlerdir (Sakaoğlu, 2005: 190, 192).

Yerleşim yeri Eski Yunan kaynaklarında *"Apblike", "Aphrike",* Bizans kaynaklarında *"Tephrice (Tefrike)",* Arap kaynaklarında *"Abrik veya Ebrik"* şeklinde geçmektedir. İbni Bibi, Selçuknâme adlı eserinde *"Difrîgî",* Kudema (880) ve Mes'udî (940) *"Medinetü'l-Baylakani (Paulikianların kenti)"*, 15. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında *"Divrîk" veya "Divrigi"* şeklinde geçen yerleşim yeri, 17. yüzyıldan itibaren daha çok *"Divrigi"* şeklinde anılmış ve dönem kaynaklarına bu şekilde kaydedilmiştir (Balgalmış 1994: 452; Sakaoğlu, 2005: 21).

Fot. 104: Divriği ve Kesdoğan Kaleleri ile Çaltı Çayı (www.googleearth.com)

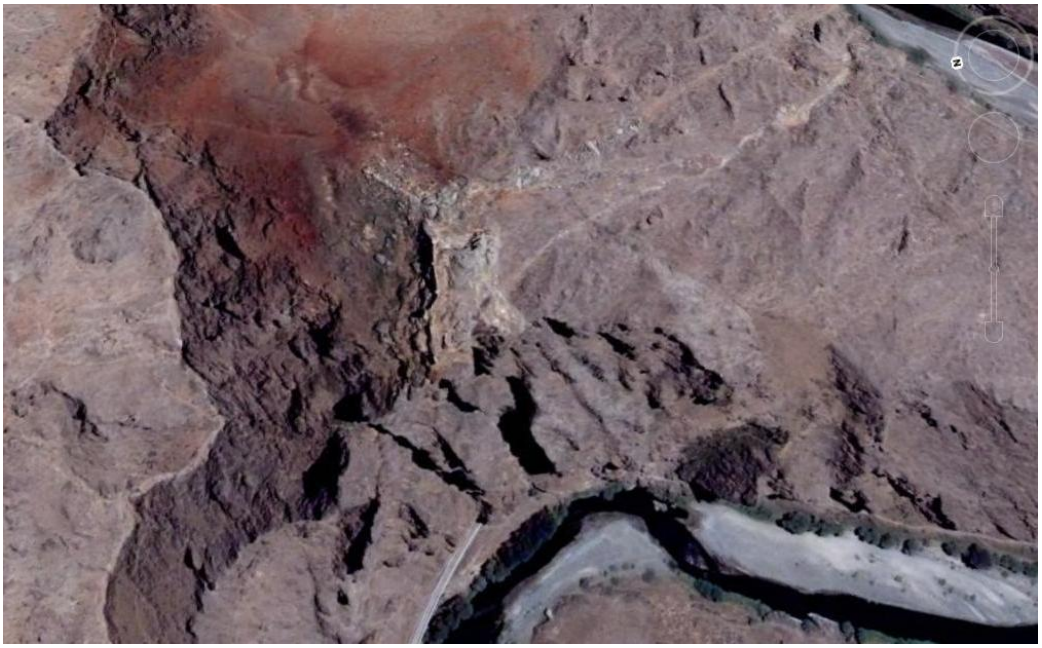
Fot. 105: Divriği Kalesi (www.googleearth.com)

Batı Kapısı

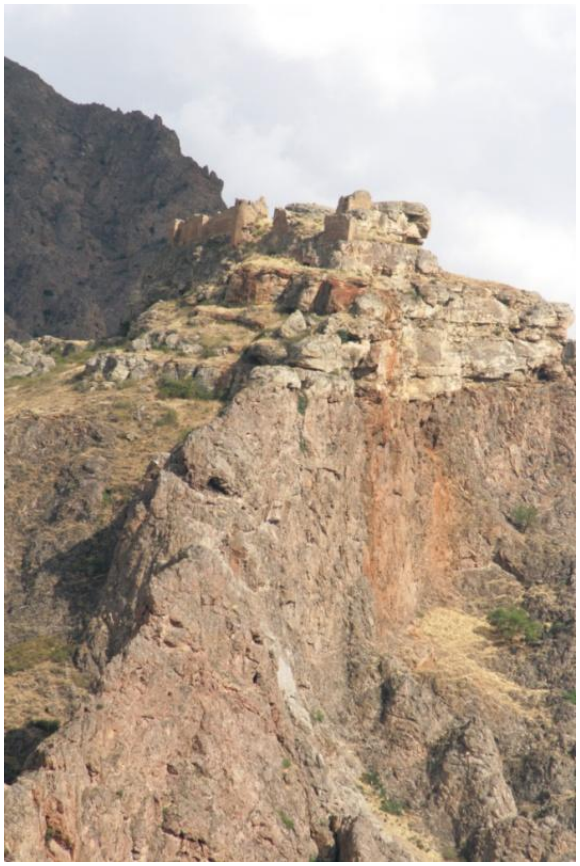
Güneybatı Kapısı

Fot. 106: Divriği Kalesi'ne kuzeybatıdan bakış (Ağustos 2007)

Fot. 107: Kesdoğan Kalesi (www.googleearth.com)

Fot. 108: Kesdoğan Kalesi (Ağustos 2007)

2.5.2.Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim

Yerleşimin ilk ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte, kalenin tepesinde bir temenosa ait kayadan oyma sunak çukurları, bu alanın İlkçağda da kullanıldığına işaret etmektedir (Sakaoğlu, 2005: 199).

Amasyalı coğrafyacı Strabon, Divriği hakkında doğrudan bilgi vermese de Çaltı, Karasu ve Tohma ırmaklarının geçtiği, Divriği yerleşimini de içine alan bölgeyi ve isimlerini vermese de buralardaki kaleleri tanımlamıştır. Strabon bölge hakkında şu bilgileri vermiştir:

> *"…Fakat Mithridates Eupator kuvvetlenince, kendisini yalnız Kolkhis'in değil: fakat Sisis'in oğlu Antipatros tarafından hibe edilmiş olan bu yerlerin de efendisi olarak kabul ettirdi ve bu yerlere o kadar bağlandı ki, burada yetmiş beş kale yaptırıp hazinesinin çoğunu bu kalelere koydu. Bu kalelerin en önemlileri şunlardır: Hydara, Basgoidariza ve Sinoria. Sinoria Büyük Armenia'nın sınırlarına yakındı. Bu nedenle Theophanes imlâsını Synoria olarak değiştirmiştir. Bölgede genel olarak Paryadros Dağ silsilesi arasında iyi sulanmış ve ormanlık yerlerin bulunuşu ve bir çok yerlerin derin vadiler ve dik uçurumlarla kaplı oluşu böyle kaleler yapmaya çok elverişlidir; bu nedenlerden hazinelerini çoğunu yerleştirdiği kaleleri burada yaptırmıştır ve sonuçta, gerçekten Pompeius ülkeyi istila ettiği zaman, Mithridates Pontos Krallığı'nı bu en uç kısımlarına kaçmış ve Akilisene'de, Dasteira, yakınında sulak bir dağı ele geçirmiş ve kuşatılınca, dağları aşarak Kolkhis'e ve oradan Bosporos'a kaçmaya zorlanıncaya kadar burada kalmıştır…",* (Strabon, 2000: 40).

N. Sakaoğlu, Strabon'un aktardığı bu bilgilerden, Mithridates Eupator'un (M.Ö. 132-63) ünlü şatolarından en az ikisinin Divriği'de, Çaltı Çayı'nın iki yanında yer alan kaleler (Divriği ve Kesdoğan Kaleleri) olduğunu ifade etmektedir (Sakaoğlu, 2005: 18).

Yerleşim yerinin önce Mithridates'i yenen Pompeus'un kazandığı zaferin anısına kurduğu *"Nicopolis"* şehrinin bir devamı olduğu sanılmış, daha sonra Nicopolis'in Sivas'ın Suşehri civarında bulunduğu ve Divriği'nin eski Bizans şehri *"Tephrice"*nin yerinde tesis edildiği ağırlıklı olarak kabul edilmiştir (Sakaoğlu, 2005: 18-19)

M.Ö. 550'lere kadar Hititlerin elinde olduğu düşünülen yerleşim yeri, bu tarihten itibaren Perslerin eline geçmiştir. M.Ö. 334'te, kısa süreliğine Makedonların işgaline uğramış, M.Ö. 330'da Kapadokya Krallığı'nın sınırları içinde yer almıştır. Kapadokya Krallığı, Roma İmparatorluğu'na bağlanınca ve Roma 395'te ikiye ayrılınca Divriği Bizans sınırları içerisinde kalmıştır. 7. yüzyılda kısa bir süreliğine Bizans'ın ve Sasanilerin işgali altında

kalmıştı. Kalenin 9. yüzyıla kadar ki tarihi ile ilgili soru işaretli bazı durumlar söz konusu olsa da bu tarihten sonraki bilgiler çok daha kesinlik arz etmektedir. 9. yüzyıl ortalarından itibaren bölgede Pavlikianların varlığı tespit edilmektedir. Pavlikian Kralı Karbeaz, bu tarihlerde Divriği Kalesi'ni inşa ettirmiş ve burayı hâkimiyeti altındaki yerleşimlerin merkezi haline getirmiştir. Pavlikianlar, Araplarla Bizans arasında tampon bir bölge meydana getirmiş, Arapların yardımıyla da Marmara'ya ve Ege'ye kadar ilerlemişlerdir. Pavlikianların Divriği'deki hâkimiyetlerinin bitiş tarihi kesin olarak bilinmemekte, Anadolu'ya yapılan Türk akınları esnasında Divriği Kalesi'nin Bizans'ın elinde bulunduğu ve tahkim edilmiş olduğu düşünülmektedir (Balgalmış, 1994: 452).

1066 yılında Büyük Selçuklu Emiri Gümüştegin'in, Murad ve Dicle havzalarına yaptığı akınlar sırasında yıkılan kalenin surları onarılmıştır. Divriği'nin Türkler tarafından ne zaman fethedildiği kesin olarak bilinmemekte ancak Malazgirt Zaferi'yle birlikte Divriği, Kemah, Erzincan ve Şebinkarahisar'a Mengücek Beyi Mengücek Gazi'nin hâkim olduğu anlaşılmaktadır. 11. yüzyıl sonu 12. yüzyıl başına ait Bizans sınır kalesinin, muhtemelen kale yerleşiminin üst sırtlarında, daha ufak ölçekli bir alanı çevrelediği tahmin edilmektedir. Cengiz Han'ın Asya'da kurduğu askeri Moğol devletinin, Azerbaycan ve İran'dan sonra 1230'lara doğru Anadolu'yu tehdide başlaması, Türk döneminde kalenin tekrar elden geçirilmesi ve güçlendirilmesinin asıl sebebidir. Kaledeki kitabelerden anlaşıldığı üzere, Türk döneminde surların inşasına ve kalenin güçlendirilmesine, 1230'larda başlanıldığı ve 1252'de tamamlandığı tahmin edilebilir (Sakaoğlu, 2005. 190-191). Nitekim bu hazırlıklardan sonra yerleşim yeri, 1276-77'de İlhanlı saldırısına uğramıştır. İlhanlı Hükümdarı Abaka Han, Memluk Sultanı I. Baybars'a karşı Elbistan üzerine yürürken Divriği'ye uğramış ve surları yıktırmıştır (İbni Bibi, 1941: 287; Konukçu, 2006: 59-60). İbni Bibi, Moğol Sultanı Abaka Han'ın 1276-77 yılında Divriği'ye düzenlediği saldırı hakkında bilgi vermektedir:

> *"… Divriği halkı her şeyden habersiz otururken ansızın kalenin karşısındaki sıra dağlardan şehre doğru koşmakta olan süvarileri ve arkadan büyük bir ordunun gelmekte olduğunu gördüler. Şehir etrafından birkaç kişi bunları konuklamak için karşı gitti, yaklaştıkları zaman süvarilerin başında Abaka Han'ın bulunduğu anlaşıldı. İstikbalcılar, hanı konuklamak istediler. Abaka tekliflerini kabul etti. Onlara iltifat buyurdu. Taceddin Zeyrek oğullarını öldürmüş olan küstahların yakalanarak yasaya gönderilmelerini emretti. Divriği halkından bir kişi kale burçları tarafından üzerindeki yay ve okla padişahın huzuruna gelmiş olmasından dolayı yaptığı terbiyesizliğin cezasını buldu. Şehir kalesinin*

temelinden yıktırılmasına ferman verildi. Abaka Han bundan sonra cihangir dizginini Elbistan tarafına çevirdi…", (İbni Bibi, 1941: 287).

Bu olayın ardından son Selçuklu Sultanı III. Alâeddin Keykubâd (1299-1301), Malatya kuşatmasından bir sonuç elde edemeyince, 1300-1301 yılında Divriği'ye gelmiş, yerleşim yeri disiplinsiz askerler tarafından yağmalanmıştır. Şehir bir ara Eretnalıların hâkimiyetine girmiş, 1391 yılında da Memluklar tarafından ele geçirilmiştir. 1398 yılında Yıldırım Bâyezid tarafından Osmanlı topraklarına katılmış fakat bu egemenlik uzun sürememiş, yaklaşan Timur tehlikesi nedeniyle kale tekrar Memluklulara verilmiştir (Balgalmış, 1994: 452). Divriği, Memluk egemenliği altında kaldığı süre zarfında, Halep eyaletine bağlı fazla önemli olmayan bir ileri karakol durumundaydı (Balgalmış, 1994: 452-453). Divriği'de kesin olarak Osmanlı egemenliğinin başlaması, Yavuz Sultan Selim'in 24 Ağustos 1516'daki Mercidâbık Zaferi'nden sonradır. Bu tarihten sonra Divriği, bir ara Vilâyet-i Arab'a bir ara da Eyâlet-i Rûm'a bağlanmıştır (Balgalmış, 1994: 452-453).

1648 yılında Divriği'yi ziyaret eden Evliya Çelebi, kaleye ve kapılarına değinmiştir:

"…Nehr-i azîm mâ-i Furâ kenarında evc-i âsumâne ser çekmiş yalçın kan[t]ara kaya üzre kâr-ı kadîm bir kal'ası ve Mardin Kal'asından sonra bu Divriği Kal'asıdır. Hakkâ ki Süleyman Benî Dîvrîğ'i haps etdüğü kadar vardı. Eyle bir kal'a-i serâmeddir kim muhâsara ile emân deyüp feth ola yohsa bir vecih ile bir tarafdan lağım ve sibe ve meterîs etmek mümkün değildir. Meğer derûn-ı kal'ada kaht [u] galâ ola.

Ammaâ suyu usret çekmezler, zira yukaru iç kal'a kayasının tâ zirve-i a'lâsından iki bin kademe kesme taş nerdübân ile tâ nehr-i Furât'a nüzûl kesme taş nerdübân ile tâ nehr-i Furât'a nüzûl olunur. Bir gûne musanna' su yolu var kim diller ile ta'bir ve kalemler ile tahrîr olunmaz. Suya gidenin başka yolu vardır. Su getirenlerin gayri râhı vardır. Yine birbirlerine nâzırdırlar. Tarz-ı garîb bir râh-ı acîbdir. Bundan gayrı yine derûn-ı kal'ada yine matar-ı rahmetten cem' olma su sarnıcları vardır ve buğday anbârları ve cebehâneleri ve derûn-ı kal'ada cümle üç yüz aded hâk-i pâk ile mestûr hâneleri ve bir câmi'i ve kal'anın cânib-i garba nâzır bir demir kapusu aşağı şehre mekşûfdur.

Kal'ası şekl-i müdevver şedd'adî taş binadır. Burc[u]bârûları metîn u ra'nâdır. Dâiren-mâdâr (….) adımdır. Yeniçeri Ocağı'ndan kal'a dizdârı ve (…) aded kal'a neferâtları vardır. Gerçi iç ildir serhad değildir, ammâ Celâli ve Cemâli mütehassın olmasın içün neferâtları ve kifâyet mikdârı cebehânesi ve şâhâne latîf topları her yevm-i eydde ve leyle-i mübârekelerde atılup şehr velvela-nâk olur.

Ammâ bu kal'a içre bâğ u bağçe ve çâesû-yı bâzâr ve hammâm[u] bezzâzistân yoktur. Zîrâ evc-i semâye ser-çekmiş urûcu mu'sir bir kal'a-i bülenddir.

Bu sûrun dibindeki cirit meydanından cisr ile nehr-i Furât'ı geçüp Divriği sur aşırısından, Kal'a-i Kestigân: Bu dahi Divriği'ye mu'âdil-i bir kal'a-i bî-mu'âdil-i hasîn vâcibü's-seyrdir…..", (Evliya Çelebi, 1999b: 130, 131).

1635'te Divriği'ye gelen Katib Çelebi, Cihannümâ adlı eserinde, Divriği'nin bahçeler içinde büyük bir kasaba olduğunu, kalesini harap bir durumda gördüğünü ve burada demir cevherinin işlendiğini aktarmaktadır (Katip Çelebi, 1145: 624-625)

1830'larda Divriği'den geçen Seyyah W. Ainsworth kaleye değinmekte ve şu bilgileri vermektedir:

> *"…Divriği'nin batısındaki bir kaya üzerinde büyük bir kalenin izleri ile suyun ters tarafında, kayalıklar üzerinde bir de küçük kale vardır…",* (Ainsworth, 1842: 7-8).

İngiliz Seyyah ve Asker Frederick Gustavus Burnaby, 1876'da Divriği'ye gelmiştir. Kaleyi ziyareti esnasında kalenin oldukça harap bir halde olduğunu anlatan Burnaby, İran saldırısı nedeniyle garnizondaki askerlerin tetikte beklediklerini aktarmıştır:

> *"… Derken bu küçük kasaba göründü. Kavak ağaçlarından ince bir kuşak, kasabanın etrafını çerçeve gibi sarıyor. Erişilmez görünen bir kayanın üzerine kuş misali tünemiş eski, yıkık bir hisar, Divriği'nin karşı tarafından bize bakıyor. Daha da yüksek bir noktada bulunan ancak hisara gizli bir patika sayesinde bağlanan kule, hisarın bir saldırıda ele geçirilmesi olasılığına karşı garnizon için sığınak görevi görüyor. Hisarın aşağısında hızlı bir çay; Çaltı Çayı akar……Ertesi gün ev sahibimle beraber yürüyerek kaleye gittik. 600 yıl önce, Anadolu'nun bu bölgesine çok sık saldırılarda bulunan İranlılara karşı savunma amacıyla yapılmıştı. Çoğu yeri yıkılmaya yüz tutmuştu. Ama sağlam taş işçiliği, duvarların başlangıçta büyük bir özenle inşa edildiğini gösteriyordu. Hisara iki bin adam yerleştirilebilirmiş, oysa şimdi köpeklerle kertenkeleler dışında metruk olan bu yer, yağmur ve rüzgâra yenik düşerek hızla yok oluyordu. Kale duvarının en kolay saldırılabilecek tarafında kullanışlı mazgal delikleri bırakılmıştı; hisarı savunanlar, bu deliklerden aşağı ortaçağda bol bol kullanılan ünlü Rum ateşini dökebilirlerdi.*
>
> *Hisarın aşağısında akan çay, hisarın saldırıya uğraması durumunda askerlerin son aşamada çekileceği mevzi olarak kullanılan kuleden ayırıyordu bizi. Yakın çevrede köprü bulunmadığına göre garnizonun akarsuyu nasıl geçebileceğini sorduğumda bir sualtı geçidinin çayın altından karşı yakaya uzandığını, kayanın yanından girilerek döner bir merdivenle kuleye ulaşıldığını öğrendim. Böylelikle savunan taraf, hareketleri düşman tarafından görülmeden hisardan geri çekilebilecekti…",* (Burnaby, 1999: 206-209).

1890 yılında Divriği'ye gelen Vital Cuinet, kalenin 19. Yüzyıl sonundaki terk edilmiş durumuna değinmiş, eski bir kayanın üzerinde yer alan kalenin kısmen ayakta kalabildiğini, yukarısında Türk-Selçuklu üslubunda harap durumda bir caminin yer aldığını aktarmış ve ayrıca şu bilgileri vermiştir:

> *"….Nehrin diğer yakasında sarp tepeler ve bunların üzerinde duvar ve kuleler görülür. Strabon'un rivayetine göre bu harabeler, Romalılarla yaptığı savaşlar esnasında Mithridat'ın hazinelerini muhafaza için yaptırdığı yetmiş beş adet şatodandır…",* (Cuinet, 1892: 688).

William Mitchell Ramsay (1851-1939), Sebastia (Sivas), Tephrike (Divriği) ve Kamacha yerleşimlerinin Roma değil Bizans devrinde var olduklarını, Doğu-Batı Tephrike'ye kadar olan kısmın, Paul mezhebi saliklerine karşı açılan her seferde bahsinin geçtiğini, bunun sebebi olarak da bunların kuvvet merkezinin Tephrike olduğunu ve kendilerine gönderilen her kuvvetin Basilika Therma, Sebastia (Sivas), Sibora ve Agrane yolunu kullandığını ve bu yolun Roma devrinde var olup olmadığına dair bir bilginin tespit edilemediğini ifade etmiştir (Ramsay, 1961: 58, 73).

1890'larda Divriği'ye gelen İngiliz Seyyah Vincent W. Yorke, kentin doğusundaki tepede yer alan ilk duvarların, 9. yüzyılda Pavlikianlarca yapılmış olduğunu ancak kayalardan oyma bölümlerin dışında kaleden pek bir şey kalmamış olduğunu aktarmıştır (Yorke, 1896: 453).

Osmanlı dönemine ait kayıtlardan kalenin 19. yüzyıl sonlarına kadar kullanıldığı ve kalede yerleşim olduğu tespit edilmektedir (Sakaoğlu, 2005: 207-213).

2.5.3.Kalenin Genel Mimari Tanımı

Çaltı Çayı'nın derin kanyonuna girilirken, çayın solundaki sarp kayalıklar üzerinde ve oldukça yüksek bir noktada inşa edilmiş olan Kesdoğan (Kestoğan) Kalesi'nin **(Fot. 107-108)**, Divriği Kalesi'ne göre daha erken tarihli bir kale olduğu düşünülmektedir **(Fot. 109-116)**, (Sakaoğlu, 2005: 189).

Max Van Berchem ve Halil Edhem'in hazırlamış oldukları *"Corpus Inscriptionum Arabicarum"* adlı çalışmada, Sivas ve Divriği'deki tarihi yapılara ve kitabelere değinilmiştir. Bu çalışmada, yakın zamana kadar kalenin aşağısında küçük bir mahalle olduğu, mahalle sakinlerinin aşağı şehre çekildikleri, Ulu Cami'ye yakın olan yukarı şehrin mahallelerinin de büyük bir bölümünün boşalmış durumda olduğu, surun batı cephesinde iki kapı görüldüğü, kapılardan birinin duvarla örülü durumda bulunduğu, güneyde bulunan diğer bir kapının ise yıkık, dörtte üçünün toprakla dolu olduğu aktarılmaktadır (Berchem-Halil Edhem, 1910: 113-141; Mahiroğlu, 2001: 226).

Divriği Kalesi kazısının yürütücü olan Erdal Eser, kalenin iki surlu bir kurguya sahip olduğunu, tepedeki Kale Camii'ni (Şahinşah Camii) içine alan surun, ilk sur olduğunu ve Bizans eseri olduğunu; güney, batı ve kuzeye doğru uzanan dış surun ise Mengücek eseri

olduğunu ifade etmektedir. Kazı çalışmalarının erken sonuçları, kalenin tarihinin M.Ö. I. binden itibaren yerleşime işaret ettiğini ortaya koymuştur (Eser, 2009: 40, 42).

Divriği, günümüzdeki yerleşiminin kuzeybatısında, Çaltı Çayı'nın iki yakasındaki uçurumlardan güneydekinin üzerinde yer almakta, hemen karşısında ise yine bir Ortaçağ yapısı olan Kesdoğan Kalesi bulunmaktadır. Kesdoğan Kalesi, Divriği Kalesi'ne göre daha küçük bir alanı kaplamaktadır**.**

Divriği Kalesi, oturduğu yükseltinin tabanına uyarak kuzey-güney ekseninde uzanmaktadır. Kale yerleşiminin kuzey-güney doğrultusunda çift sur sistemiyle çevrilmiş olduğu, içteki surun büyük ölçüde yıkılmış olmasına rağmen tespit edilebilmektedir **(Fot. 113)**. Bu yönde tahkimata önem verilmesinin sebebi, diğer yönlerde dik uçurumlar ve özellikle de doğu yönde Çaltı Çayı varken, bu yönde eğimin az olmasıdır. Kale içinde varlığını devam ettiren iki önemli yapı, kalenin doğu surlarına neredeyse bitişik konumdaki Şahinşah Camii yani Kale Camii **(Fot. 110)**, bir diğeri de güney sur duvarlarına yakın noktadaki Arslanburç ya da Arslanlıburç'tur **(Fot. 111)**. Kaleye giriş, güney ve batı yönlerindeki kapılardan sağlanmaktadır. Bu girişlerin dışında, daha sonradan yıkılmalar sonucu meydana gelen bir giriş, kalenin güney cephesindeki burç üzerindedir **(Fot. 112, 114)**. Bu giriş, döneminden kalma orijinal bir giriş değildir. Bu burçtan sonra *"Yerdamı"* denilen bir mağaradan geçilerek Arslanburç'un eteğine ulaşılmaktadır **(Fot. 111)**. Bunun dışında kalenin kuzeyinde, *"parmaklık"* olarak adlandırılan hisarpeçe duvarının arkasındaki kaya tünelinden, su kaynağından kale içine geçiş sağlanmaktaydı (Sakaoğlu, 2005: 192).

Arslanburç'tan kuzeye doğru devam eden ikinci sur, iç kale sahasını bu yönden çevrelemekte ve dış surun sahasından ayırmaktaydı. Bu sur oldukça fazla zarar gördüğünden üzerinde yer alması kaçınılmaz olan ve iç kale alanına girişi sağlayan kapının yeri ve özellikleri tespit edilememektedir **(Fot. 113)**.

Divriği Kalesi'nin sınırlarını belirleyen surlardan doğu yöne bakan sur duvarları, bu cephede topografyanın yarattığı güçlükten dolayı bir saldırı beklenmediğinden batıya göre çok zayıf tutulmuştur **(Fot. 110, 115)**. Bu sur duvarlarının olduğu yerde topografya batı istikametine doğru yükselmektedir. Şahinşah Camii adıyla bilinen Kale Camii, bu yükseltinin üzerindeki düzlükte yer almaktadır. Surlar güneydoğu köşeye doğru

uzanmakta, bu köşeden Arslanburç olarak adlandırılan burca bağlanmaktadır. Bu bölümden sonra duvarlar kuzeye doğru devam etmekte ve iç kale alanının batı sınırını meydana getirmektedir. Surların diğer bir kolu ise Arslanburç'tan güneybatı köşeye doğru devam etmektedir. Kalenin düzenli ve sağlam duvar işçiliğine sahip sur cephesi, güney cephedir. Bu cephe kalenin en rahat saldırıya uğrayabilecek cephesi olduğundan, eğimli topografyaya uygun olarak surların ortalama yüksekliği 15 m. civarıdır (Sakaoğlu, 2005: 193).

Güneybatı köşeyi tahkim eden silindirik yüksek kuleden ve bu kulenin kuzeyindeki daha çok *"Şah Kapısı"* olarak bilinen Güneybatı Kapısı'ndan sonra surlar kuzeye doğru devam ederek, yerleşimin batı sınırlarını meydana getirmektedir **(Fot. 115)**. Bu cephede kale içine girişi sağlayan ikinci bir kapı yer alır. Batı surunun duvarlarında ve burçlarında bosajlı teknik denilen duvar örgüsü görülmektedir. Bu cephedeki surların üst kesimi yıkıktır. Surların yıkılmış olan üst hizasında senkendaz, figürlü süsleme ve başka kitabeler olup olmadığını bilememekteyiz. Batı surları kuzeye doğru devam ederek, daha sonra doğuya doğru dönüş yapmakta ve kuzey surlarını meydana getirmektedir **(Fot. 116)**. Kalenin bu cephesinde, dik bir burnun üstünde, düzgün bir taş işçiliği sergileyen yaklaşık 20 m. uzunluğunda ve 6 m. yüksekliğinde hisarpeçe işlevini yerine getirmiş ve muhtemelen bu sebeple de *"parmaklık"* olarak adlandırılmış bir duvar yer alır. Bu duvar büyük olasılıkla su kaynağına ulaşımı sağlayan kaya tünelinin girişinin görülmesini engellemek amacıyla inşa edilmiş olmalıdır. N. Sakaoğlu bu kaya tüneli nedeniyle burada hisarpeçe ve ayrıca tünele geçit veren bir kapının olması gerektiğini ifade etmiştir (Sakaoğlu, 2005: 198). N. Sakaoğlu'na katılmakla birlikte bugün burada böyle bir kapı yeri tespit edilememektedir. Surlar, kuzey cepheden doğuya doğru devam ederek, doğu surları ile birleşmektedir. Kaledeki, Çaltı Çayı'na inen, Evliya Çelebi'nin de bahsettiği yaklaşık 200 m. uzunluğunda olduğu düşünülen gizli su yolu, çöküntüler nedeniyle bütünselliğini kaybetmiştir (Sakaoğlu, 2005: 196, 198: Evliya Çelebi, 1999b: 131.).

Kalenin dış sınırlarını belirleyen surlardan başka, güney cepheye yakın Arslanburç'tan kuzeye doğru devam eden ve Kuşkayası denilen mevkiye uzanan surlar, iç kalenin sınırlarını batıdan çizmektedir. Bu bölümün daha sonraları tekrar elden geçirilmiş olmasına karşılık, kalenin ilk yerleşim sahası olduğu tahmin edilmektedir. Günümüzde iç kalenin sınırlarını belirleyen batı duvarlarından, Mengücek beyliği döneminde yeniden

inşa edilmiş olan Arslanburç ve buna bitişen duvarlar gelebilmiş, kuzeye doğru uzanan surlar yıkılmıştır. İç kale alanına geçit veren kapının yeri duvarların yıkılmış olması sebebiyle tespit edilememektedir.

Kalede günümüzde Şahinşah Camii (Kale Camii), temonasa ait kayadan oyma sunak çukuru ve sarnıç yer almaktadır. Kalede ayrıca günümüze gelememiş Sur Camii adlı bir camiden, büyük bir havuzdan ve 1850'lere kadar kullanıldığı düşünülen çeşme/çeşmelerden bahsedilmektedir (Sakaoğlu, 2005: 199-200).

Fot. 109: Divriği Kalesi'nin batısından geçen çift sur (Ağustos 2008)

Fot. 110: Divriği Kale Camii (Ağustos 2008)

Fot. 111: Arslanlı Burç (Ağustos 2008)

Fot. 112: Kalenin güney cephesindeki sonradan açılmış kapı

Fot. 113: İçteki batı surunun izleri (Ağustos 2007)

Fot. 114: Güney cephe (Ağustos 2008)

Fot. 115: Batı surları (Ağustos 2007)

Fot. 116: Kuzey surları ve soldaki tepe üzerinde Kesdoğan Kalesi (Ağustos 2008)

2. 5. 4. Sur Kapıları

Güney Batı Kapısı [Şah Kapısı (Bâbü'ş-Şah), Bâbü'l-Kıble, Bâbü'l-Kebîr, Bâbü'l Câmi]:

Şah Kapısı (Bâbü'ş-Şah) olarak bilinen güneybatı kapısı ayrıca *"Bâbü'l-Kıble, Bâbü'l-Kebîr ve Bâbü'l Câmi"* gibi isimlerle de bilinmektedir (Sakaoğlu, 2005: 195).

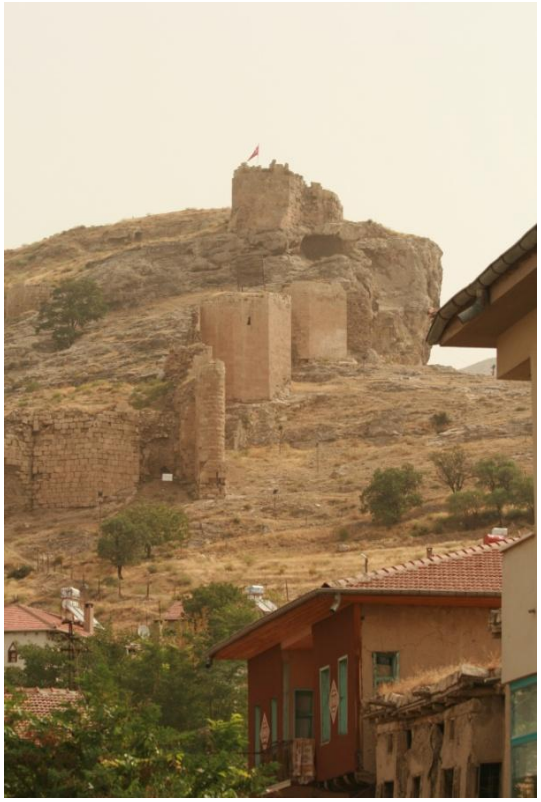
Kapı iki yandan burçlarla desteklenmektedir **(Fot. 117)**. Belirlenemeyen bir tarihte moloz örgüyle örülerek kapatılmıştır **(Fot. 118)**. Kapı kemeri basık kemerlidir. Basık kemerin altında dikdörtgen kapı sövesi yer almaktaydı. Bu söve ile basık kemer arasında yer alan kapı kitabesi, 20. yüzyıldaki tahribatlar esnasında düşürülmüş ve kaybolmuştur. N. Sakaoğlu, basık kemerin üstünde bir sivri kemerin ve en üstte senkendazın yer aldığını ifade etmiştir. Sakaoğlu, kapı fasadının eşik seviyesinden kemerin kilit taşına olan yüksekliğini yaklaşık 9 m. olarak vermektedir (1971). Zemin yıkıntılarla dolmuş olduğundan günümüzde bu yükseklik 4.41 m. dir. Kapının söveler arasındaki eni 2.70 m., sövenin derinliği ise 1.06 m.dir. Kapının soldaki sövesinden bu yönden kapıyı destekleyen burca kadar olan mesafe 166 cm.dir. Kapının sağ tarafındaki söveden, kapıyı bu yönden destekleyen ve müdafaa eden yüksek burca kadar, bu bölümdeki beden duvarları kırılmalarla köşe yapmaktadır. Burcun başladığı noktaya kadar olan toplam mesafe 158 cm.dir. Kapıyı iki yandan destekleyen burçlardan sağ taraftaki soldaki burçtan form ve duvar örgüsüyle ayrılır **(Fot. 119-120)**. Sağ taraftaki burç, bir kuleyi, hatta alttaki kare planlı kaideden üste silindirik forma geçişiyle minareleri andırır. Bu kulenin güney ve batı cephelerdeki durumu dikkatlice incelendiğinde, birleşme noktalarındaki uyumsuzluk, birlikte ve aynı anda inşa edilmediklerini ortaya koymaktadır **(Fot. 121)**. Duvar örgüsündeki bosajlı teknik olarak adlandırılan örgü tekniği de buna ikinci bir delildir. Aynı problem kapının sol tarafında da gözlenir **(Fot. 118)**. Fakat buradaki uyumsuzluk sadece duvarların bağlantı noktalarıyla alakalıdır.

M. Van Berchem, sivri kemerle taçlandırılan bu kapının arkasında özel bir düzeneğin olduğunu ve bununla kapı önündeki köprünün indirilip kaldırıldığını ileri sürmüştür (Berchem-Halil Edhem, 1910: 88). Bahsedilen bu özel kapı düzeneğine dair günümüzde bir iz bulmak söz konusu değildir.

Kapıyı iki yandan destekleyen burçlardan sağ taraftaki yüksek silindirik bir kule şeklindedir. Bu kulenin üst kısmında, üzerinde bir hayvan kabartması bulunan taş bir levha yer alır **(Fot. 122)**, **(Çiz. 59)**. Levha 50 x 80 cm. boyutlarındadır. Taş üzerindeki bu hayvan kabartmasının ne olduğu çok açık değildir. Daha çok bir *"ayı"* figürünü hatırlatmaktadır. Hayvan figürünün sağa doğru yürür vaziyette betimlenmiş olması, bu figürün tek başına değil de birbirini izleyen bir sıra halinde, farklı hayvanların da yer aldığı bir frizin parçası olabileceğini akla getirmektedir. Bu hayvan figürünün dışında Arslanburçta (1251), burcun kitabesini iki yandan destekleyen iki aslan yer almaktadır **(Fot. 123)**.

1950'li yıllara doğru yerinden sökülen ve kaybolan kitabe, 55 x 50 cm. boyutlarında düz bir taşın üstüne işlenmiş bir kitabeydi. Selçuklu sülüsüyle yazılmış iki satırlık Arapça kitabede şunlar yazılıydı:

> "Adaletli melik, dünyanın ve dinin keskin kılıcı, zaferleri çok, Şahinşah oğlu Süleymanşah oğlu Ahmed Şah'ın saltanatında. (O) halifenin yardımcısıdır. Tarihi 640'tır (M. 1242)", (Sakaoğlu, 2005: 205).

Fot. 117: Güneybatı Kapısı (Ağustos 2008)

Fot. 118: Güneybatı Kapısı (Ağustos 2008)

Fot. 119: Kapıyı soldan tahkim eden burcun duvar örgüsü (Ağustos 2008)

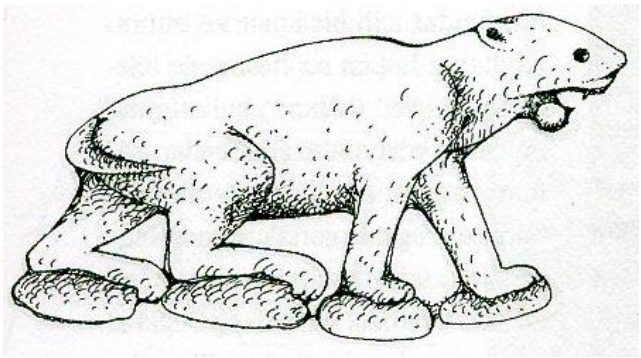
Fot. 120: Kapıyı sağdan tahkim eden burcun duvar örgüsü (Ağustos 2008)

Fot. 121:Güneybatı Kapısı'nı güneyden tahkim eden yüksek kulenin güney cephesi (Ağustos 2007)

Fot. 122: Burcun üzerindeki figürlü levha (Ağustos 2008)

Çiz. 59: Figürlü levhanın çizimi (Sakaoğlu, 2005: 201)

Fot. 123: Arslanlı burcun kitabesinin her iki yanında yer alan aslanlar (Ağustos 2008)

Batı Kapısı

Kapı sağdan daire planlı, soldan ise çok köşeli (dört cepheli) bir burçla desteklenmiştir **(Fot. 124-125)**. Üst kesimde iki burcu birbirine bağlayan sivri kemer, yan burçlara konsolsuz olarak oturtulmuştur. Kemerin üstündeki ve altındaki duvar örgüsü yıkılmıştır. Yıkılmış üst seviyede, kapıyı koruyan senkendazların bulunduğuna dair kesin bir iz bulunmamakla birlikte ihtimal dâhilinde düşünülebilir. M.Van Berchem'in 1910 tarihli çalışmasında görülen fotoğrafta, yıkık bu kısımda, sivri bir kemer altında toprakla dolmuş kapının yatık dikdörtgen bir taş üzerine işlenmiş kitabesi görülmektedir **(Fot. 126)**. Günümüze ulaşamayan M. Van. Berchem'in çalışmasında görülen kitabe, 60 x 155 cm. ölçülerindeki bir taş üzerine Selçuklu nesihiyle yazılmış iki satırlık Arapça bir kitabedir. Kitabede şu bilgiler yer almaktadır:

> "Bu kutlu kapının yapımını, bilgin ve adaletli melik, güçlü, muzaffer (Tanrı'nın) yardım ettiği, devletin ve dinin keskin kılıcı, zaferleri çok Süleymanşah oğlu Ahmed Şah – Rabb'in bağışlamasına muhtaçtır. 634 yılında buyurdu/M. 1237", (Sakaoğlu, 2005: 204; Mahiroğlu, 2001: 227).

Bu kitabenin dışında, kapının sol tarafındaki burcun üzerinde, Memluk dönemine ait başka bir kitabe daha yer alır **(Fot. 127)**. Kapının kitabesi Memluk Sultanı Zahir

Çakmak'a (1438-1453) aittir. Memluk sultanı, kapıyı kullananlara duyurmak istediği buyruğunu, 60 x 40 cm. boyutunda bir taş üzerine nesih yazıyla yazdırmış ve burada duyurmuştur. Kitabede:

> "Verede (?) el-mersûm e'ş –şerif el-Melikü'z-Zâhiri halled-Allahü mülkehü fi eyyâm el-makarrü'ş-şerefi Ebi Bekr bin Melikü'z-Zahiri 'izze nasrahü bi-battal (?) 'addlü'l edyan bi Devriki ve billadeha fi rabi aşer safer sene erba'a ve hamsin ve semane-mie", (Sakaoğlu, 2005: 206).
>
> "Melik Zahir'in –Tanrı saltanatını sonsuz kılsın- resmi emri alındı. Melik Zahir'in –Zaferleri şerefli olsun-oğlu (?) (naibi ?) şerefli Ebu Bekr'in emirleri … (?) Divriği ve mülhakatında aynen uygulanacaktır. Hukuka uymayan uygulamalar da iptal edilmiştir (?) 14 Safer 854 (29 Mart 1450)", yazılıdır", (Sakaoğlu, 2005: 206).

Bu kitabe bir çeşit yürürlükten kaldırılan bir yasayı halka duyuran ferman gibidir. Kitabe, üzerindeki buyrukların duyurulmak istendiği kesim tarafından kullanılan kapıya konulmuş olmalıdır. Bu sebeple de bu kapının halkın kullandığı kapı, güneybatı köşede yer alan kapının ise *"Şah Kapısı"* adından da anlaşılacağı üzere iç kaledeki sarayından çıkan ve özellikle cumaları Ulu Cami'ye giden sultanın/beyin kullandığı kapı olma olasılığı daha da güçlenmektedir.

İç kalede varlığı tespit edilebilen sarnıçların dışında, bu kapıya yakın, üstü açık, 8 x 8 m. boyutlarında bir havuzdan bahsedilmektedir. Kalelerde kapılara yakın noktalarda çeşme, havuz ve sarnıç gibi suyla ilgili birimlere genelde rastlanmaktadır. Sarnıcın dışında bu kapıyla bağlantılı bir başka yapı kalıntısına değinilmektedir. Sur Camii adıyla anılan bir mescitten bahsedilmekte, bu mescidin kapıdan girince hemen sağda ve sura bitişik olarak inşa edilmiş olduğu ileri sürülmektedir. Günümüzde böyle bir yapıya bu kısımda rastlanmamaktadır. Albert Gabriel bu mescide ait olabilecek bir açıklıktan bahsetmektedir (Gabriel, 1934: 172).

Kaleye girişi sağlayan kapı kemeri ve kapıyı sağdan tahkim eden burç çok fazla tahrip olmuştur **(Fot. 124-125)**. Sivri kemerli bir açıklığa sahip kapı kemerinin ayakları yandaki burçlara konsolsuz olarak oturtulmuştur. Yıkıntılarla dolmuş kapının, zemininden bu kemerin kilit taşına kadar olan yüksekliği 5.20 m.dir. Düzgün bir taş işçiliği sergileyen

kapı kemerinin altındaki ikinci sivri kemer günümüze gelememiştir. Bu kemerin altında da günümüzde mevcut olmayan bir kitabe yer almaktaydı. Bu kısmın, hayvanlarını kale avlusuna geçiremeyen çobanlar tarafından yıktırıldığı ifade edilmektedir (Sakaoğlu, 2005: 197). Kapının üzerindeki mimari detaylar hakkında herhangi bir iz mevcut olmadığından yorum yapmak güçleşmektedir. Kapıyı iki yandan birer burç tahkim eder. Bu burçlardan soldaki dört cepheye sahiptir. Bu burcun cephesinde Memluk dönemine ait bahsi geçen kitabe yer alır. Burçların cephelerinde bosajlı örgü kullanılmıştır ve bu cephelerde mazgal açıklıklarına yer verilmemiştir. Sağdaki burç için N. Sakaoğlu yarım daire planlıdır demektedir (Sakaoğlu, 2005: 197). Fakat burcun dışarıya sadece köşeli üç cephesi yansımaktadır ve yarım daire planlı olmadığı açıktır. Kapı, iki yandan birer burçla tahkim edilmiş grup içerisindedir.

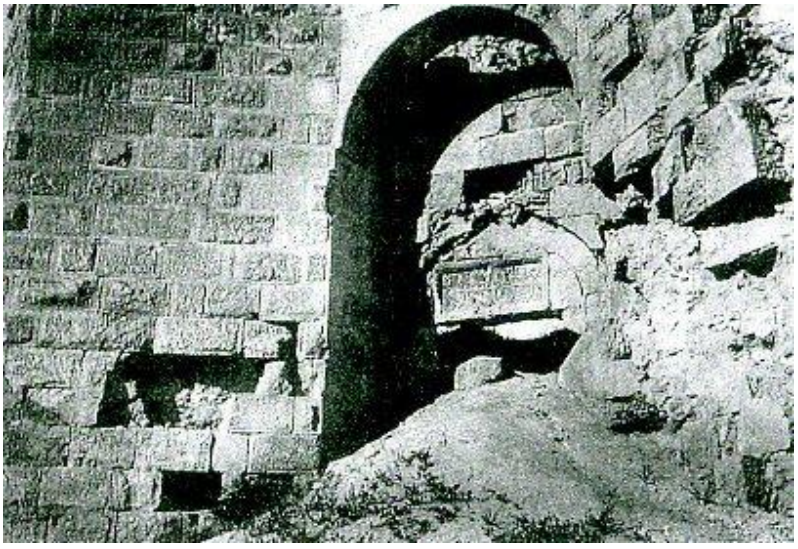
Kapı sövesinde görülen yuva izi, önce porticullis tipi bir kapıyı akla getirmekte fakat dikkatlice incelendiğinde, kapı lentosunun hemen altındaki köşeye yakın olması gereken bu söve taşının aşağısına doğru yuva izinin devam etmemesi bu ihtimali zayıflatmaktadır **(Fot. 128)**. Muhtemelen kapının sağındaki sövede görülen bu yuva izi, kapıyı kilitleyen aksamların yerleştirildiği bir yuva olabilir. Bu durumu kesinleştirmek için sövenin toprak altında kalan devamını incelemek gerekmektedir.

Fot. 124: Batı Kapısı'nın sur dışından görünümü (Ağustos 2008)

Fot. 125: Batı Kapısı'nın sur içinden görünümü (Ağustos 2008)

Fot. 126: 20. yüzyıl başında Batı Kapısı (Sakaoğlu, 2005: 197)

Fot. 127: Batı Kapısı'nın sol tarafındaki burçta yer alan kitabe (Ağustos 2008)

Fot. 128: Batı Kapısı'nın sövesi (Ağustos 2008)

2. 6. Erzurum Kalesi

2. 6. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler

Erzurum, Erzurum Ovası'nın güneydoğu kenarında, bu ova ile Palandöken Dağı'nın arasında ve eğimli bir alan üzerinde yer alır. Şehrin kurulu olduğu alanın yüksekliği 1800-2000 m. arasında değişmektedir (Küçük, 1995: 321).

Şehir, önemli yollar üzerinde yer alması sebebiyle çok erken tarihlerden başlayarak özel konumunu korumuştur. Tiflis-Kars üzerinden gelen Kafkas yolu ile Tebriz-Beyazıt üzerinden gelen Kuzey İran yolu bu şehirden, bir taraftan Sivas üzerinden Diyarbakır, Irak, Suriye, Basra Körfezi'ne ve Akdeniz'e giden yol ile birleşmekte, diğer taraftan da Kuzey Anadolu dağları, Kop ve Zigana geçitleri üzerinden Trabzon ve Karadeniz'e bağlanmaktaydı. Bu bağlamda şehir, Kafkasya ve İran'dan gelen büyük yolların Anadolu'ya açılan önemli bir giriş kapısı olarak tanımlanabilir (Eğilmez, 2004: 23). Bizans döneminde Azerbaycan ve İran üzerinden gelen kervanlar genellikle Erzurum'da konaklar, buradan Trabzon'a geçerek deniz yoluyla Konstantinopolis'e geçerlerdi (Cahen, 2000: 118). Şehirden geçen yollar, Bizans döneminde askeri açıdan da önem arz

etmekteydi. Üç ana yoldan kuzey yönündeki Nicopolis (Koyulhisar) ve Colonia'ya (Şebinkarahisar) ulaşımı sağlamaktaydı. Merkez kol Tebriz ve Theodosipolis'e giderken, güney yol ise Caessarea'ya (Kayseri) geçen yola bağlanan Melitena (Malatya)'ya gidiyordu. Bu ana yol boyunca askeri kamplar bulunmaktaydı ve bu askeri üstlere *"aplecta"* adı verilmekteydi (Eğilmez, 2004: 26).

Erzurum, Selçuklu dönemine kadar farklı isimler almış ve günümüzdeki adına bu dönemde kavuşmuştur. Şehrin bilinen ilk adı, Bizans İmparatoru II. Theodosios'tan (408-450) kaynaklanmaktadır ve *"Theodosiopolis"*tir. Ermeni halkı şehri *"Karin", "Karnoi-Kalak"* isimleriyle adlandırmışlardır. Bizans döneminde bu ad Yunancalaştırılmış ve *"Karintis"*e dönüşmüştür. 9. yüzyılda yaşamış edebiyat ve tarih bilimi uzmanı Belâzürî, bölgeye hâkim olan kişinin ölümü üzerine yönetimin başına *"Kali"* isimli karısının geçtiğini ve bu sebeple de *"Kali'nin ihsanı"* anlamına gelen "*Kalikale"* adının kullanılmaya başlandığını aktarmaktadır. Türkler şehri ele geçirdikten sonra (1048-1049) artık *"Erzen"* adını kullanmaya başlamışlardır. Fakat Siirt yakınlarındaki Erzen'den ayrılabilmesi için bu kelimeyi *"Rum"* kelimesiyle birlikte kullanmışlardır. Nitekim şehirde basılan Selçuklu dönemi paralarında bu adın, *"Erzen-i Rûm", "Erzenü'r-Rûm" ve "Erz-i Rûm"* şeklinde farklı biçimlerine rastlanmaktadır (Küçük, 1995: 321).

2.6.2.Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim

Kalenin ilk kuruluşu M.S. 5. yüzyıldan geriye gitmektedir. M.Ö. 188'de Selevkosları mağlup eden Romalılar Malatya, Bingöl, Tercan, Erzurum ve Çoruh boyları ile Kür-Aras kavşağına kadar olan yerleri ele geçirerek, *"Yukarı-El/Ülke"* anlamına gelen, bu tarihlerde *"Armenya/Armenia"* olarak anılan bölgeye Pers soyundan gelen I. Artaksiyas'ı (M.Ö. 188-153) tayin etmişlerdir. Aslında bu bölge uzun yıllar Roma ve Parthia arasında bir türlü çözülemeyen bir sorundur. Roma İmparatoru Diocletianus'un (284-305) Caesar'ı Galerius bu soruna son vermiş, Sasani Kralı Şapur'un torunu olan Narses ile yapmış olduğu savaş sonunda (297/298) yapılan Nisibis Barışı ile Tigris (Dicle) Irmağı'na kadar olan toprakları ve Erzurum'u içine alan ve *"Armenya/Armenia"* olarak geçen bölgeyi ele geçirmiştir. Bu durum 4. yüzyıl sonuna kadar devam etmiş, bu tarihte tampon bölge konumundaki bu bölge, Romalılar ve Sasaniler arasında paylaşılmış ve Erzurum Roma'nın payına düşmüştür (Kürkçüoğlu, 2007: 30-31). İki devlet arasındaki sorunlar, Bizans döneminde de devam etmiştir. Sasani Hükümdarı Kubad, Bizans

İmparatoru Anastasius'tan Kafkasya'daki geçitlerin Hun boylarına karşı savunulması karşısında para talebinde bulunmuş, reddedilmesi nedeniyle de Bizans-Sasani savaşı baş göstermiştir. Sasaniler 502 yılında şehri işgal etmiş ve yakıp yıkmışlardır. 502'de kent Sasaniler'in eline geçse de uzun sürmemiş, şehir tekrar Bizans'ın eline geçmiş ve Anastasius (491-518) burayı kuvvetli müstahkem bir hale getirmiştir (Honigmann, 1970: 8). Erzurum, bu bilgilerden anlaşıldığı üzere Sasanilerle Bizans arasında yapılan savaşlarda bir sınır kalesi işlevi görmüştür (Konyalı, 1960: 86). Bu tarihlerde kalenin var olduğu kesin olarak söylenebilir. 387 yılında Karin bölgesi adıyla bilinen bölge, Büyük Ermenistan'da Arshakuni/Arsacid Krallığı'nın bir parçasıdır. Bu tarihte krallık bölününce, Karin bölgesi bir kale olarak Bizans toprakları içerisinde yer almıştır. Bu sebeple de olasılıkla kalenin 4. yüzyılda mevcut olduğu tahmin edilmektedir. 7. yüzyıl ortalarında Sasani devletine zarar veren Arapların etkisi yoğunlaşmış ve Araplar tarafından Sasani devletinin İran toprakları üzerindeki hâkimiyetine son verilmiştir. (Kürkçüoğlu, 2007: 37, 39).

Kentin ve kalenin kuruluşuyla ilgili olarak kesinliğe kavuşamayan sorunlar arasında, kentin adını aldığı Theodosius'un kaçıncı Theodosius olduğudur. Procopius ve Ermeni Vakanüvisi Movsēs Xorenac'nin (410-5. yüzyıl sonu) aktardıklarından yola çıkarak şehrin II. Theodosius'un generali Anatolius tarafından kurulduğunu düşünmek mümkündür. Movsēs Xorenac'i yeni şehrin ve ilk kalesinin Theodosius'un onuruna *"ipativ Teodosi/Theodosiopolis"* olarak isimlendirildiğini aktarmıştır. Movsēs Xorenac'iden alıntılar veren René Grousset, Doğu ordusu kumandanı Anatolius için Garin (Erzurum) şehrini yeniden inşa ederken ifadesini kullanmakta ve şehrin bu tarihten önceki varlığına işaret etmektedir (Grousset, 2005: 176). Fransız Tarihçi René Grousset (1885-1952), Ermeni Vakanüvisi Movsēs Xorenac'dan şehir ve kale hakkındaki şu bilgileri aktarmaktadır:

> *"…Bu diyar bereketli, suyu bol Fırat'ın kaynaklarından birine yakın bir diyardır. Yörenin balığı bol, kuşları çok lezzetlidir. Civardaki dağlar harikulade semiren iyi cins sığır, koyun, keçi sürüleriyle doludur. Bu tepelerin eteklerinde sayısız berrak pınar vardır. Anatolius yeni kenti orada kurdu. Kenti geniş bir hendekle çevirdi, duvarların temellerini çok derinlere attı ve surların üzerine muhteşem kuleler dikti; Bu kulelerden ilkine, imparatorun onuruna, çok sayıda silah deposu inşa etti ve buraya Augusteum adını verdi. Şehri silahlarla ve askeri birliklerle doldurdu…",* (Grousset, 2005: 176).

Bizans İmparatoru Anastasius (491-518) döneminde şehir yüksek surlarla çevrilmiş olmasına karşılık savunma yetersiz görülmüştür. Procopius (500-565) kaleye yeni

takviyelerin yapıldığına dair detaylı bilgiler vermektedir (Procopius, 1954: 201-205; III. Book, IV. I8- V. 4 – V. II-Vİ.2). Şehrin 4. yüzyıl sonunda yani Bizans İmparatoru I. Theodosius (379-395) zamanında kurulmaya başlandığını, II. Theodosius (408-450) zamanında tamamlandığını, I. Anastasius (491-518) döneminde ve özellikle de I. Justinianus (527-565) döneminde tekrar tekrar tahkim edilerek İran'dan gelebilecek tehlikelere karşı savunmasının güçlendirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır (Kürkçüoğlu, 2007: 40). Theodosiopolis'in eksik görülen tahkimatına yapılan ilaveler hakkında, Bizans İmparatoru I. Justinianus döneminde yaşamış Tarihçi Procopius (500-565) şu bilgileri vermiştir:

> *"…Romalıların İmparatoru Theodosius, Arsaces (Arshak) arazisini ele geçirince tepelerden biri üzerine inşa ettirdiği kaleye Theodosiopolis ismini verdi. Sasani Hükümdarı Cabades (Kavadh I, 488-531), Amida seferine çıktığında, bölgeden geçerken şehri ele geçirdi. Çok geçmeden Bizans İmparatoru Anastasius yıkılan şehri yeniden inşa ettirdi ve Theodosius Kalesi'nin bulunduğu tepeyi dairesel bir sur ile çevirdi. Bu sur yeterli boyutta olmasına rağmen kalınlığı ile aynı oranda yüksek değildi. Gerçekten de 30 adım yüksekliğinde olan sur, düşmanlar özellikle de Sasaniler tarafından kolayca ele geçirilebiliyordu. Bu nedenle dairesel sur ile yükseltinin seviyesi yukarı çekilmiştir.*
>
> *İmparator Justinianus durumu sağlamlaştırmak için bazı tedbirler almıştır. Bu tedbirlerden birincisi bölgeyi çevreleyen derin bir hendek kazdırmıştır. Bu hendek dağlar arasında dar ve derin vadileri anımsatıyordu. Sonra şehrin yanındaki yükseltiyi parçalayarak çıkış yeri olmayan küçük kanyon şekline dönüştürdü. Diğer taraftan sur, olağanüstü yüksek ve zapt edilmesi zor bir yapıda olmalıydı. Mazgalları çok dar yaparak, sadece savunmacıların atış yapabileceği bir genişlik bırakılmıştı. Bütün çevreyi dolanan galeri şeklinde katlar inşa ettirerek bunların üzerine de mazgallar ekletti. Aynı surun bütün kenarlarına çıkıntılar yaptı. Daras'ın dairesel suruna çok benziyordu. Her kuleye sağlam bir hisar yaptı. Askerleri ve iki Ermeni generali geçici olarak buraya yerleştirdi. Böylece, Ermenileri Sasani sadırlarına karşı güçlü bir duruma getirdi…",* (Procopius, 1954: 201-205; III. Book, IV. I8-V. 4 – V. II-Vİ.2)

Hz. Osman zamanında, Habib b. Mesleme kumandasındaki kuvvetler 653 yılında şehri ele geçirmişler, şehri kuzey ve doğu istikametinde düzenleyecekleri seferlerde bir üs olarak kullanmışlardır (Küçük, 1995: 321). Şehir 686'da Bizans'ın eline geçmiş, 700'de ise tekrar Araplar tarafından fethedilmiştir. 8. yüzyıl ortalarında Bizanslılar Erzurum'u tahrip etmişlerdir. 751'de Bizans İmparatoru V. Konstantinos (741-775) şehri ele geçirmiştir. V. Konstantinos şehri savunulabilecek durumda görmediğinden yıkılmasını emretmiş, burada yaşayanlar başka yerlere nakledilmiş ve böylece şehir kullanılamaz bir yer haline gelmiştir. Bunun üzerine Ermenistan'ın Arap Valisi Yezid İbn Useyd, 752 yılında şehri

ele geçirmiş, tekrar inşa etmiş ve bir kısım Arap nüfusunu buraya yerleştirmiştir (Grousset, 2005: 308-309).

838'de Bizans İmparatoru Theophilos (829-842), Azerbaycan'daki Babek İsyanı'nı fırsat bilerek şehri kuşatıp, surlarını tahrip etmiştir. Bundan sonra Abbasi Halifesi El-Mutasım kalenin surlarını tamir ettirmiştir. 906 yılında Bizans İmparatoru VI. Leon'un (886-912) Doğu Domestiki olan Lalakon, şehrin civarına gelerek tahribatta bulunmuştur (Küçükoğlu, 2007: 50). 949 yılında, Bizans İmparatoru VII. Konstantinos (913-959)'un Doğu Valisi Ioannes Çimişkes büyük bir ordu ile şehri kuşatmış, surda gedikler açmış ve yüksek müdafaa kulelerini yıktırarak şehri ele geçirmiştir (Kürkçüoğlu, 2007: 51).

Bizans İmparatoru II. Basileios (960-1025), Bulgaristan meselesini yola koyduktan sonra 1018 yılının Mart ayında Theodosiopolis'i yeniden inşa ettirmeye başlamıştır. Bundaki amacı ise Transkafkasya'nın yeniden fethi için burayı başlangıç noktası olarak kullanmaktır (Grousset, 2005: 535). Bu nedenle II. Basileios, 1019'da şehrin kalesini tahkim ettirmiş, Pasin, Oltu ve çevresini işgal ederek Bizans topraklarına katmıştır (Kürkçüoğlu, 2007: 53).

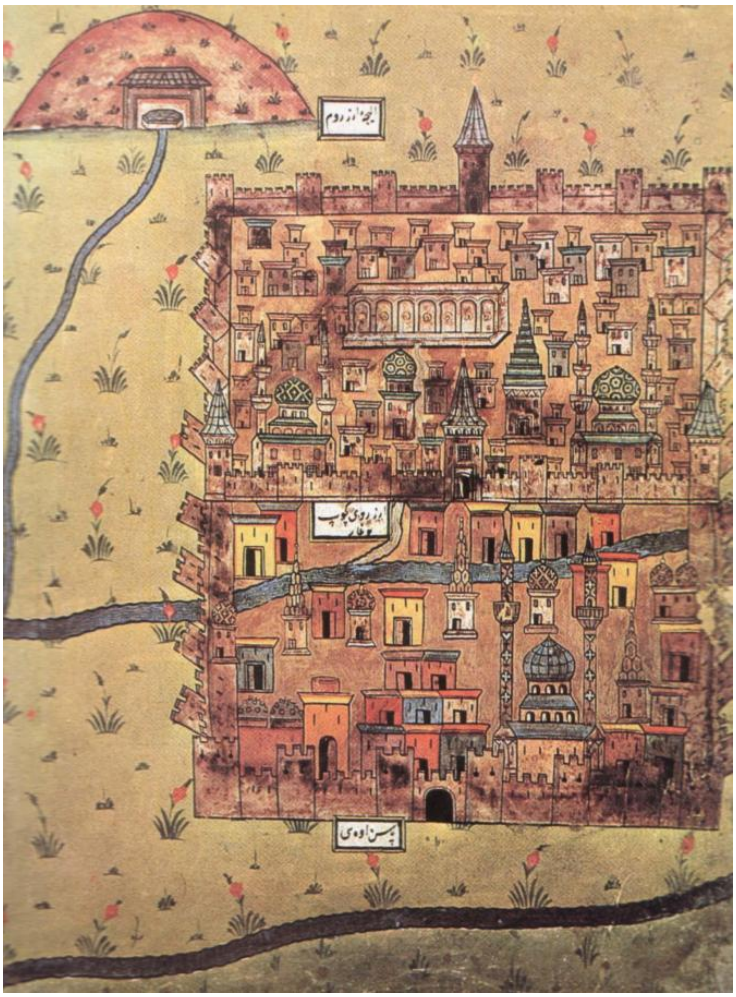
Bizans ordusunun 1071'de Malazgirt'te Türklere yenilmesiyle birlikte şehir Bizans'ın Gürcü asıllı generallerinden Gregorios Bakurian'un idaresine geçmiştir. Sultan Alparslan zaferden sonra Erzurum ve çevresini Emir Saltuk Bey'e iktâ olarak vermiş ve aynı yıl Erzurum'un fethiyle şehirde Türklerin hâkimiyeti başlamıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin parçalanmasından sonra (1157) Saltukoğulları Beyliği, Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağlanmıştır. Saltuklular dönemine ait üç önemli kitabeden biri, iç kalenin güneybatı köşesinde yer alan Tepsi Minare ve Saat Kulesi gibi adlarla anılan tuğla minarede karşımıza çıkmaktadır. İç Kale Cami de 12. yüzyıl Saltuklu eseridir (Küçük, 1995: 322).

1242 yılında Moğol ordusu kumandanı Baycu Noyan tarafından Erzurum tahrip edilmiş ve halkının çoğu kılıçtan geçirilmiştir. I. Alâeddin Keykubad, kumandanlarından Mübârizüddin Çavlı'yı Erzurum'a subaşı tayin etmiş, Moğol tehlikesine karşı şehri tahkim ettirmiş ve çeşitli tedbirler almıştır. Alâeddin Keykubad, Melik Eşref ve onun kardeşleriyle birlikte Erzurum önlerine gelmiş, şehirde bulunan Erzurum beyleri kale kapılarını kapattırarak şehrin ele geçirilmesine mani olmaya çalışmışlardır (İbni Bîbî;

2007: 129). Yine de 1242 yılında şehir Moğollar tarafından zapt ve tahrip edilmekten kurtulamamıştır (Kürkçüoğlu, 2007: 102). İbn Bîbî, şehrin Moğolların eline geçmesiyle ilgili olarak, Moğolların şehri önce teslim almak için haber gönderdiğini, reddedilince şehrin surlarının etrafına mancınıklar kurdurduğunu, eğer Erzurum Valisi Müşrif Düveyni'nin ihaneti olmasa Moğolların kış nedeniyle dayanamayıp geri dönmüş olacaklarını aktarmıştır. Fakat vali bir gece Baycu Noyan'a haber göndererek, kendisinin muhafaza ettiği burca Moğol askerlerini çıkarmış, daha sonra da Moğol askerlerinin gürz ve çomakla dervâzeye (kentin anıtsal kapısı, kale kapısı) giderek kilitleri kırmasına yardım etmiş ve Moğol ordusu kalenin içine sızmıştır (İbn Bîbî, 2007: 173).

Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra (1308) şehre İlhanlılar hâkim olmuştur. Bu devletin de yıkılmasından sonra (1335) şehir sık sık el değiştirmiş, Sutaylılar, Celayirliler, Eratnalılar ve özellikle de Akkoyunlularla Karakoyunlular arasında uzun yıllar çekişme konusu olmuştur (Küçük, 1995: 322). Karakoyunluların, Akkoyunluların ve Safevilerin elinde kaldıktan sonra 1514 yılında Osmanlı topraklarına katılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) birinci ve ikinci İran seferleri sırasında (1534-1548) Erzurum Kalesi'ni iki kez tamir ettirmiştir (Boran, 2001: 16-18; Karpuz, 1993: 158).

Erzurum'la ilgili bilgi veren en önemli eser, Kanuni Sultan Süleyman dönemi tarihi ve 1533-1536 yılları arasındaki ilk İran seferini konu alan *"Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn"*dir. Eseri minyatürlerle resimleyen Matrakçı Nasuh, Erzurum ve Hasankale'yi tek karede gösteren bir minyatür yapmıştır **(Çiz. 60)**. Bunun dışında aynı eserde, Avnik Kalesi yolu üzerindeki Çobandede Köprüsü ile Kızlar Kalesi'ni gösteren ikinci bir minyatür daha bulunmaktadır (Matrakçı Nasuh, 1976: 24 a). Surlarla çevrili Erzurum ve Pasinler Ovası'ndaki Hasankale şematik olsa da burçlarıyla ve sur içindeki yapılarıyla birlikte betimlenmiştir. Bu minyatürün sol üst tarafında, Osmanlı ordusunun konakladığı Ilıca da resmedilmiştir. Fakat minyatür betimleme anlayışına uygun şematik bu betimlemenin birebir gerçeği yansıtması beklenemez. Bu sebeple de kentin bu tarihlerdeki fiziksel gelişimini ve kalelerin konumunu bu çizimlerden yola çıkarak çözümlemek pek mümkün değildir.

Çiz. 60: Erzurum Kalesi ve Hasankale (Matrakçı Nasuh, 1976: 23 b)

Kesin olmamakla birlikte 17. yüzyıla ait olduğu düşünülen ve Erzurum'u gösteren bir gravür, hakkında pek bilgi sahibi olamadığımız Guerin'e aittir. Bu çizimde iç kale ve surlar gerçekçi bir anlayışla gösterilmiş olmasına karşılık, sur kapılarına dair bir bilgi edinilememektedir. Resimde ayrıca Tepsi Minare ile İç Kale Camii'nin mihrap önü külahı da görülmektedir (Kılıç, 1998: res. 3).

1632 yılında Anadolu'da bulunan Jean Baptiste Tavernier kaleyle ilgili şu bilgileri vermiştir:

> *"…Eski Arze ve Arzen kenti dağlarla çevrili büyük bir ovada kurulmuştu. Arze kentinin çevresi güzel köylerle iskân edilmişti. Şehrin bir tepe üzerindeki kalesi çift sıra sağlam surlarla ve bir hendekle çevrilmişti. Surlar üzerinde sık aralıklarla dört köşeli kaleler vardı. Paşa bu kalede oturur. Kalenin içinde kalan binalar çok kötü durumdadır. Aynı kale sınırları içinde kalan küçük bir tepe üzerinde yükselen küçük kale, yeniçeri ağasının evidir.*

…Kalenin birinci ve ikinci kapısı girişinde sağda 24 parça top görülür. Bunların hepsi mükemmel ve iyi durumdadır. Padişahın İran'a karşı yapabileceği savaşlarda kullanılmak üzere bu toplar Erzurum'a getirilmiştir…", (Tavernier, 1679: 19-20).

Evliya Çelebi kentte görev yaptığı esnada (1640-41) kaleyi ayrıntılı olarak incelemiş ve gözlemlerini aktarmıştır.

"…Mezkûr bayır üzre şekl-i murabba' küfegi taşlı dâiren-mâdâr iki kat hisâr-ı üstüvârdır kim iki haytın mâbeyni yetmiş adımdır. Hisârîçe derler ve dâiren-mâdâr handakı vardır. Seksen adım enli ve yigirmi zirâ' umkı vardır. Seksen adım enli ve yigirmi zirâ' umkı vardır, ammâ Gürcî Kapusu ve Azerbaycân Kapusu tarafı handakları derin değildir ve cirmi dâiren-mâdâr kâmil sekiz bin adımdır. Ve üç kapusu vardır. Cânib-i garba Azerbaycân Kapusu, hendek üzre cisrden ubûr olunur, iki kat demir kapudur. Biri dahi cânib-i şarka yine handak üzre cisir ile geçilir iki kat demir kapudur. Bu iki arasında Revân'ı feth eden on pâre balyemezler var. Bir kapu dahi cânib-i şimâle nâzır yine handakdan cisr ile güzer olunur. Gürcî kapusu sahi iki katdır. Lâkin Tebriz Kapusu tarafında evce ser çekmiş iç kal'aya muttasıl olmağla (iç)kal'a dîvârı bir katdır, ammâ gâyet metînu müstahkemdir. Ve kirpi-misâl topları çokdur. Cümlesi Darağacı Mahallesi'ne ve Gümüşlükünbet tarafına nâzır toplardır. Gâyet havâlesiz iç kal'adır. Taşra kal'ya havâle, eflâke ser çekmiş bir tula minâre gibi kulle-i âlisi var. Kesik kulle nâmıyla şöhre-i şehr olmuş, üstü bir tahta örtülü kasr-ı âlîdir. On aded surâhî ve ser-âmed topları var kim kal'anın cânib-i erba'asındaki sahrâlarda kuş uçurmaz, âdedi hod ola, bi't-târik gezdirmez. Zirâ gâyet bâlâ kulle-i ser-âmeddir. Kaddi yüz zirâ'dır, derler. Bu iç kal'a dîvârının kaddi altmış zirâ' âlîdir. Gayrı dîvârları kırkar ellişer zirâ bâlâdır ve dâiren-mâdâr kal'anın iki katına iki yüz on kulle-i metîn ve iki bin seksen bedendir. Ve cümle kurşum mazgallı beden-i dendânlardır. Ve bu kal'ada cümle bin yedi yüz hânedir. Cümle toprak örtülü tarz-ı kadîm evler vardır...", (Evliya Çelebi, 1999a: 106).

Evliya Çelebi ayrıca sur kapıları civarındaki yerleşimlere dair de bilgiler vermektedir. Bu bilgiler kapıların yerini ve konumunu tespit adına önemlidir. Evliya Çelebi'ye göre:

"Varoş-ı Bâb-ı Tebrîz: Bir bayır başında, Darağacı mahallesinden Dönükler mahallesinde tâ Gümüşlükünbet'e varınca varoş-ı azîm re'âyâ vü berâyâ evleridir.

Varoş-ı Gürcî Kapusu: Kal'anın cânib-i şimâlinde niçe bin hâne ve dekâkîn ve hânlar vardır. Hâlâ dahi imâr olmadadır. Cümle ankâ bâzargânlar bunda sâkin olurlar. Hakîrin kâtib olduğumuz gümrük bundadır ve cânib-i erba'asında Arab ve Acem ve Hind ve Sind ve Çin ve Hıtâ ve Hoten bâzargânlarının hânları bu mahaldedir. İslâmbol ve İzmir gümrüğünden sonra bu Erzurum gümrüğü gayet işler. Zirâ tüccâr sevdâgerlerine adâlet ederler.

Varoş-ı Erzincan Kapusu: Kal'anın cânib-i şarkîsinde Deveçeşmesi'nden tâ Alîdeğirmeni'ne varınca varoş-ı azimdir. Bu varoşlarda ekseriya Ermeni re'âyâlar sâkin olduğundan cümle on üç aded kenîse-i kefereler vardır…", (Evliya Çelebi, 1999a: 108).

Erzurum'a 1701 yılında gelen J. Pitton de Tournefort, kenti kuzeydoğudan yüksek bir tepe üzerinden gözlemlemiş ve kentin gravürünü yapmıştır **(Çiz. 61)**. Gravürde iç ve dış kale, kale dışındaki yerleşim ve boş araziler gösterilmiştir. Günümüze gelemeyen ve iç kaleyi çevreleyen çift sur sistemi ve konumu bu çizimde rahatlıkla görülebilmekte ve bu sebeple bu çizim özellikle surlara yönelik yapılacak bir çalışmada önemli bir belge niteliği taşımaktadır. Tournefort, Erzurum'u Trabzon'la karşılaştırmış ve daha iyi bir şehir olduğuna değinmiştir. Şehrin çift sur duvarıyla çevrili olduğuna, kare ve çok köşeli burçlarla tahkim edildiğine fakat hendeğinin çok fazla derin olmadığına değinmiştir. Sur kapıları hakkında ise bilgi vermemiştir (Tournefort, 1741: 96).

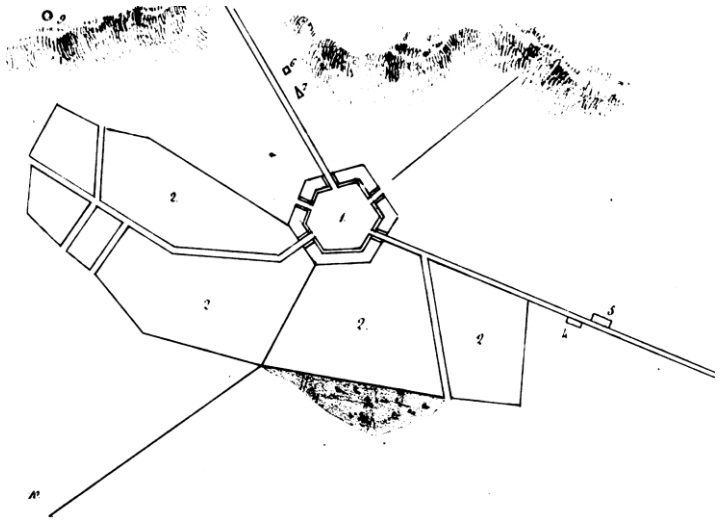

Çiz. 61: Erzurum İç Kalesi ve Surları (Tournefort, 1741: 94-95, pl. 106), [soldaki ok: Çifte Minareli Medrese, sağdaki ok: İç kale ve aşağıdaki ok: Tebriz Kapısı ve hendek üzerindeki köprü]

Britanyalı Diplomat James Justinian Morrier (1780-1849), 15 Haziran 1809'da Erzurum'a gelmiştir. Şehrin yüksek bir zemin üzerinde bulunduğunu, en yüksek noktasında iç kalesinin yer aldığını, çift surla çevrili olduğunu, surlar üzerinde dört kapının yer aldığını, kapıların demir levhalarla kaplanmış olduğunu, oldukça sağlam olan işçiliğe sahip bu kapıların kendisine pek Müslüman işi gibi gelmediğini, surların dışındaki hendeğin güneybatıya doğru uzandığını ve hemen yakında bir tabakhanenin bulunduğunu aktarmaktadır. Ayrıca bazı sur kapılarına değinmektedir. Kemerli bir

girişten bahsetmektedir. Kaba bir işçilik sergileyen bu kapının, kalenin kuzeybatısında ve çok fazla tahrip olan bir minarenin yakınında yer aldığına değinmiştir. Kalenin doğu kapısının yakınında ise İslam yapılarında rastlanan tarzda bir kemere ve bir kufi hatlı kitabeye sahip bir kapıdan bahsetmektedir (Morrier, 1816: 312-314).

Fransız Seyyah Victor Fontanier, 1821-1829 yılları arasındaki yolculuklarını konu alan eserinde, Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde Erzurum'un 1827 yılındaki durumunu tasvir etmiştir. Kentin kuruluşu ile çeşitli yapılarına değinen seyyah ayrıca surlar üzerinde, ziyareti esnasında mevcut olan kapılara değinmektedir. Sur kapılarının isimleri Tebriz Kapısı, Gürcü Kapısı, Erzincan Kapısı ve Yeni Kapı'dır. Şehrin ortasında diye tarif ettiği yer, iç kaledir **(Çiz. 62)**, (Fontainer, 1829: 52-114). Fontanier seyahatnamesine ayrıca mimari çizim bilgisinden uzak bir anlayışla yapılmış basit bir kroki eklemiştir.

Çiz. 62: Erzurum iç kalesiyle surlarının krokisi [1. İç Kale, 2. Şehir, 4. Gümrük, 5. Kahve ve Çeşme, 6. Çeşme, 7. Türbe, 8. Dağ, 9. Kilise], (Fontanier, 1829: 54)

1838 yılının Mayıs ayında Trabzon'dan Erzurum'a geçen Yer Bilim Uzmanı Williame J. Hamilton, seyahatnamesinde Erzurum'a ve Erzurum Kalesi'ne dair önemli bilgiler vermektedir. Hamilton, kentin etrafını mazgallara sahip çift surlu, şehrin ortasında yine çift duvarlı, bir dönem hapishane olarak kullanıldığını aktardığı harap bir iç kalesi bulunan bir yerleşim yeri olarak anlatmaktadır. Şehrin ana kapısının güneye açıldığını ve adının *"Erzincan Kapı"* olduğunu aktarmıştır. Hamilton, Erzincan Kapısı'nın açıldığı yönün batı olmasına karşılık yanlışlık yapmıştır. Ziyareti esnasında kapının üzerinde

kabaca yazılmış, Bizans dönemine ait Grekçe bir kitabeden bahsetmekte ve kitabenin baş kısmında **"ΗΠΟΡΤΑ……"** yazılı olduğuna değinmektedir (Hamilton, 1842: f180-181).

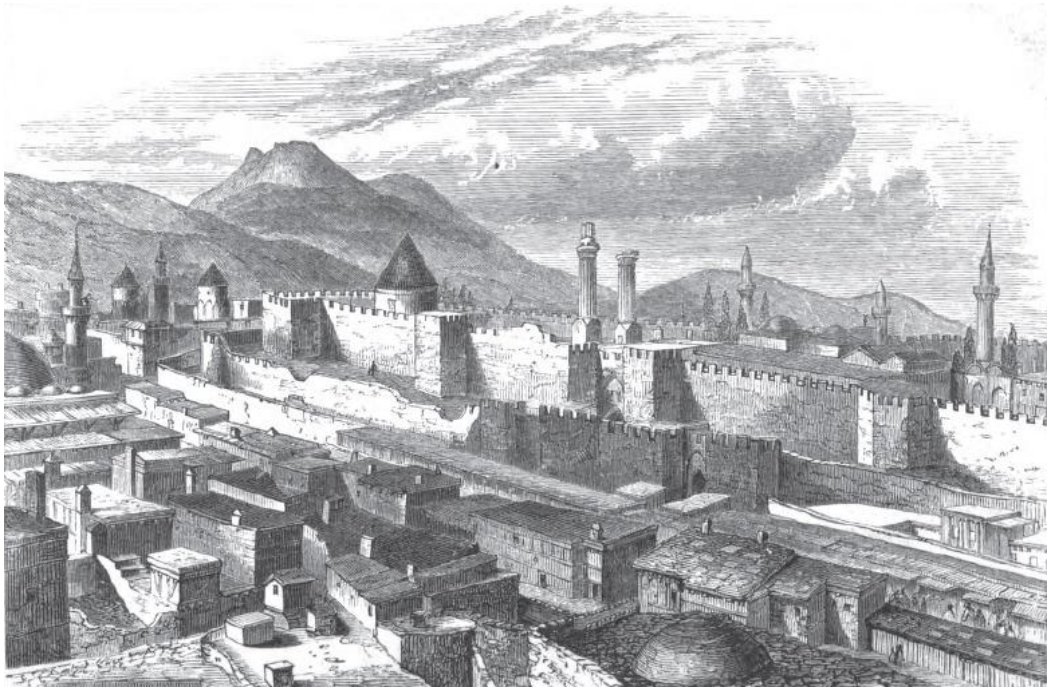
1840'lı yıllarda kente gelen Charles Texier, Erzurum iç kalesi ile surlarını gösteren iki gravür yapmıştır. İki gravürde de bakış noktaları aynıdır. Bu gravürler, kentin bu tarihlerdeki gelişimini göstermesi açısından önemlidir fakat kapılar konusunda bir bilgi sağlamamaktadır (Kılıç, 1998: res.12-13).

İngiliz Diplomat Robert Curzon, Osmanlı ile İran arasındaki sınır meselelerinin çözümü için 1843 yılında Erzurum'da kalmış, seyahatnamesinde şehri gösteren gravürlere yer vermiş ve ayrıca şehirdeki tarihi kalıntılara ve şehrin kalesine dair bilgiler vermiştir **(Çiz. 63-64)**, **(Fot. 129-130)**:

> *"….Erzurum, Deve Dağı olarak geçen iki zirveli bir dağın eteklerinde, küçük tepeler üzerinde kurulmuş bir şehirdir. Kare planlı şehri, beşgen planlı burçları bulunan iki sıra sur çevrelemektedir. Bu burçlardan her kenarda yaklaşık olarak yirmi adet bulunmaktadır. Çevresindeki hendeklerin çöple dolu olduğu duvarların dışında da birçok mahalle vardır. Tüm yerleşimin çevresinde derin ve yeni bir hendek oluşturulmuş ancak yine de bu tedbir yeterli bir savunma meydana getirmemektedir. Bazı eski yapılar ve hapishaneyi içeren iç kale, şehrin ortasında yer almaktadır. Paşa, kadı ve diğer görevlilerde burada ikamet etmektedirler…….Erzurum'un en güzel yapıları iki medresedir. Bunlardan daha iyi durumda olanı şehrin ana girişinin hemen solunda ve "Çifte Minareli" olarak anılmaktadır…."*, (Curzon, 1854: 37-39).

Çiz. 63: Erzurum kentini çevreleyen surlar ve iç kale (Curzon, 1854: iç kapak)

Çiz. 64: Erzurum kentini çevreleyen surlar ile Çifte Minareli Medrese yakınından (doğudan) kente girişi sağlayan ana kapı [Tebriz Kapısı], (Curzon, 1854: 40-41)

Fot. 129: İç kalenin doğu cephesinden geçen surların izleri ile karşıda Erzurum Çifte Minareli Medrese (2007)

Fot. 130: İç kalenin doğu cephesinden geçen surların izleri ile karşıda Erzurum Çifte Minareli Medrese (2007)

Erzurum'a gelen İngiliz Subayı Fred Burnaby (1842-1885), *"At Sırtında Anadolu"* adlı seyahatnamesinde, Erzurum hakkında oldukça detaylı bilgiler vermiştir. Seyyah şehrin içine girişi sağlayan kapılardan bahsetmiş, ziyareti esnasında bu kapı isimlerinin İstanbul, Ardahan ve Kars Kapıları olarak anıldıklarını ifade etmiştir. Bu kapılardan çıkan yolların Ardahan'a, Kars'a, Van'a, Erzincan'a ve Trabzon'a gittiğini aktarmıştır. Bu isimler kapıların açıldıkları yönlerdeki şehirlerden isimlerini almaktadır. Şehrin güvenlik sorunu sebebiyle kurulması planlanan müstahkemlere ve bunlara ne kadar masraf yapılması gerektiğine değinmiştir (Burnaby, 1999: 268-269). Burnaby'ın verdiği bu kapı isimleri Rus tehlikesi nedeniyle yapılan yeni tahkimata ait kapı isimleridir.

1870 tarihli A. Willmore imzalı iki gravürde, Erzurum iç kalesinin kuzeydoğu konumu gösterilmiştir. Bu gravürler sur kapılarına dair bir bilgi vermemektedir (Kılıç, 1998: res. 30-31).

1898 yılında Erzurum'a gelen İngiliz Seyyah Harry Finnis Blosse Lynch, şehrin konumuna, tabyalarına ve ziyareti esnasında yıkık durumdaki surlarına ve kapılarına dair

bilgiler vermiştir. Erzurum'un konumuyla ilgili olarak, doğusunda Deveboynu Geçidi ve burayı denetleyen tabyaların olduğunu aktarmıştır. Şehirdeki tabyaların 1855-1877 yılları arasındaki savaşlar esnasında yapıldığını, toprak olan bu tabyaların ve önündeki hendeğin Paris'tekini andırdığını, tabyaların çevrelediği alanın yaklaşık 7 km^2. lik bir alanı kapladığını, şehrin dört kapısının bulunduğunu, bu kapıların isimlerinden batıya açılanın Erzincan Kapı, doğudakinin Tebriz Kapı, kuzeydeki Oltu ve güneybatıdakinin Harput Kapı olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca her kapıda, şehre giriş ve çıkışı denetlemek için nöbetçi bulundurulduğunu aktarmıştır. Lynch, kenti 6 km.den fazla uzunluğu olan, iki sıra duvarın (sur) çevrelediğini, bu duvarların üzerinde altmış iki adet burcun bulunduğunu, Seyyah Charles Texier, Hamilton ve Poser'in şehri ziyaret ettiğini, bu seyyahların surların Grek karakterli olduğuna değindiklerini, seyyahlardan Poser'in şehre ait bir kapının üzerinde Yunanca bir kitabe ile alçak kabartmalı mermer bir parça gördüğünü aktarmıştır. Lynch ayrıca bu alçak kabartmalı mimari plastik parça konusunda, Yusuf isimli bir kimsenin kendisine aktardığı parçanın Büyükelçi Taylor tarafından kopyası alınarak British Museum'a götürülen parça ile aynı olup olmadığına dair emin olamadığını ifade etmiştir. Bunun yanı sıra Hıristiyanların sur içine giremediklerini, dıştaki mahallelerde ikamet ettiklerini, kaleden sadece iç kale kısmının, surlardan ise güneye doğru yaklaşık çeyreğe yakın bir kısmın ayakta olduğunu, gözetleme kulesi olarak kullanılan kulesinin saatinin 1830'da Ruslar tarafından götürüldüğünü aktarmıştır (Lynch, 1967: 201-203, 209-210).

4 Temmuz 1827'de Erzurum'u işgal eden Ruslar, dış kalenin taşlarını sökerek *"Rus Kalesi"* denilen yeni bir kale yapmışlardır. 1853 Kırım Harbi öncesi Erzurum Tabyaları'nın yapımında, Erzurum surlarının taşlarından yararlanılmıştır. 1867-1874 yıllarında kale tekrar onartılmış ancak I. Dünya Savaşı'nda Rusların işgaline maruz kaldığından günümüze surlardan çok az iz kalmıştır (Boran, 2001: 16-18; Karpuz, 1993: 158). İç kale, 1976 ile 2002 yıllarında tamirler geçirmiştir.

2.6.3.Kalenin Genel Mimari Tanımı

Erzurum Kalesi, Erzurum ovasının güneydoğusunda yer almaktadır **(Fot. 131)**. Kale, yüksekçe bir höyük durumunda olan iç kale ve daha geniş bir alanı çevrelen surlardan meydana gelmektedir. Günümüzde sadece iç kale ve doğu surlarına ait bazı bölümler ayaktadır.

Yerleşimin 20. yüzyıl başındaki fiziksel durumunu ile özellikle Rus işgali tehlikesi sebebiyle 19. yüzyılda inşa edilen tabyaları göstermesi açısından 1904 tarihli, Erkân-ı Harp Kaymakamı Kafkasyalı Fuat Bey tarafından çizilmiş olan harita önemlidir **(Çiz. 65)**. Harita, Hüseyin Yurttaş'a ait makalede Türkçeleştirilerek yayınlanmıştır (Yurttaş, 2000: 64). *"Devre-i muttasıla"* adıyla anılan toprak sur, bu haritaya işlenmiştir. Ayrıca doğuda, Top Dağı üzerinde Mecidiye Tabyası, Aziziye Tabyası, kuzeyde Tüfeklik olarak geçen bir askeri yapı, güneybatıda Büyük Kiremitlik ve Küçük Kiremitlik Tabyaları haritada gösterilmiştir. Bu çizim sayesinde, 19. yüzyılda şehrin nerelerden savunulduğu tespit edilmektedir. Toprak tabya üzerinde yer yer top mevzileri bulunmaktadır. Bu noktalar hem kapılara yakındır hem de geniş bir alanı kontrol imkânı sunmaktadır. Ayrıca bu toprak sur üzerindeki küçük kapıların dışında daha özenli ve anıtsal ana kapılar da bulunmaktadır. Kapılardan doğudaki Kars Kapı, kuzeydeki Kavak Kapı, kuzeybatıdaki İstanbul Kapı ve batıdaki Harput Kapı'dır. Harput Kapı dışındaki tüm kapılar günümüzde mevcuttur. Toprak surun daha içerisinde kalan, Ortaçağ dönemine ait ve sonrasında da çeşitli onarımlar geçirerek kullanılmaya devam edilmiş olan asıl surlar, haritanın çizildiği 1904 tarihinde ayakta değildir. Bu sebeple de kısmen yeri belirtilmeye çalışılmıştır. Yıkılmış bu sur üzerinde doğuda Tebriz Kapı, güneyde Yeni Kapı, batıda Erzincan Kapı ve kuzeyde Gürcü Kapı bulunmaktaydı. Surlara ait malzemeler 19. yüzyılda tabyaların inşası sırasında kullanılmıştır (Yurttaş, 2000: 58-59).

İç kale yaklaşık olarak 50 x 130 m. boyutlarında dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır. Ana kapısı güney cephesindedir **(Fot. 132-135)**. Güney cephenin doğu yönüne doğru açılan kapısından, iç kalenin güney cephesine Osmanlı döneminde eklenen küçük giriş avlusuna geçilmekte, burada muhafız hücreleri ve bir hamam kalıntısı bulunmaktadır. Bu bölümden de tonoz örtülü bir kapı ile iç kale alanına girilmektedir.

İç kalenin duvarlarını payandalar desteklemektedir. Duvarları ayrıca kare, yuvarlak, üçgen ve çok köşeli formlara sahip burçlar tahkim eder. İç kale beden duvarı üzerinde dendan gözlenmemektedir. Bu askeri mimarlık öğesi zamanla ortadan kalkmış olmalıdır.

İç kalede tepsi minare isimli, geç dönemde saat kulesine dönüştürülmüş, 12. yüzyıl Saltuklu eseri olan bir minare ve kale mescidi bulunmaktadır (Arık, 1969: 149-151). Hem minare hem de gözetleme kulesi işlevini yerine getiren çift işlevli minare tipindeki yüksek

kulelere, İspir Kalesi'ndeki Saltuklu eseri olan Kale Mescidi'nin minaresini de örnek olarak verebiliriz.

İç kalenin doğu yöne bakan güneydeki ana kapısı dışında, Tepsi Minare'nin altından güneye, kuzeybatı minare-kulesinin altından da batıya ve kuzeye açılan tali kapılarının bulunduğu anlaşılmaktadır.

Erzurum surları, iç kalenin doğusunda yer alan bir takım sur duvarları dışında ayakta değildir **(Fot. 136)**. Ayrıca kuzeydeki Gürcü Kapı civarında, banka inşaatının temelinde ve Mumcu Caddesi temel kazılarında bir takım sur izlerine rastlanılmıştır. Yıkılan surlar üzerindeki kapılar hakkındaki bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Birçoğu seyahatnamelere dayanan bu bilgiler sayesinde bir kısım bilinmeyenler ve soru işaretli durumlar kısmen de olsa aydınlatılabilmektedir.

Şehri çevreleyen surlar üzerinde yer alan kapılar hakkındaki en erken tarihli bilgilerimiz arşiv dokümanlarına dayanmaktadır. İ. H. Konyalı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan Erzurum'la ilgili bir takım kayıtlara değinmekte, arşiv dokümanlarında adı geçen kapı isimlerine ayrıca kapıların isimleriyle adlandırılmış olan mahallelere dair bilgi vermektedir. Bu bilgiler, seyahatnamelerde kapılarla ilgili olarak verilen bilgilerle birlikte ele alındığında, yüzyıllara göre kapıların isimlerini tespit etmek kısmen karışıklıklar söz konusu olsa dahi mümkün olabilmektedir. İ.H.Konyalı'nın Tapu Serisi'nin 387 numarasıyla kayıtlı diye bahsettiği defterin başındaki fihristte, Karaman ve Rum eyaletlerinin fihristi olduğuna değinilmektedir. Defterin tek bir yerinde, H. 929 (M. 1522) yılı geçmektedir. Bu tarih, Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta oturuşunun ikinci yılına denk gelmektedir. Defterde *"Nefs'i Erzurum"* olarak bahsedilen merkez nahiyenin on iki mahallesi olduğuna değinilmekte ve mahallelerden bir kaçının isimlerini sur kapılarından aldıkları anlaşılmaktadır. Kapılarla alakalı olarak verilen mahalle isimleri Tebriz Kapısı, Erzincan Kapısı ve Kân Kapısı Mahalleleri'dir (Konyalı, 1960: 58-59).

205 tapu numarasıyla arşivde kayıtlı, H. 947 (1542/43) yılında yazımı tamamlanmış bir başka defterde de kapılarla alakalı bazı bilgiler mevcuttur. Kanuni Sultan Süleyman, İran seferine çıktığında, 25 Safer 941 (4/5 Eylül 1534) Cumartesi günü Erzurum'da konaklamıştır. Bu esnada kalenin harap halde olduğunu görmüş ve derhal tamir edilmesini emretmiştir. Bu bilgilerden kalenin, bu defterin yazımının bitmesinden sekiz

yıl önce tamamlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Defterde, Erzurum'un merkez nahiyesinin yirmi yedi mahallesi olduğu belirtilmekte ve bazı mahallelerin isimlerini sur kapıları olan *"Bab-ı Kân", "Bab-ı Erzincan" ve "Bab-ı Tebriz"*den aldıkları anlaşılmaktadır. Defterde daha sonra şehirdeki yapıların kayıtlarına değinilmiştir. Padişahların hasları arasında bulunan arsa ve binalardan Kân Kapısı dışında harap bir hamam, köhne saray ve Kân Kapısı civarında Yakutiye Kervansarayı yakınında iki bezirhâneden ve başka işlevli yapılardan bahsedilmektedir. Ayrıca bu kapı dışındaki diğer iki kapı yakınında yer alan başka yapılara da değinilmiştir (Konyalı, 1960: 62-64).

Bu defterlerde geçen kale kapıları isimlerinden ve mahalle adlarından, surlar üzerinden doğuya açılan kapının Tebriz Kapısı, batıya açılanın Erzincan Kapısı, güneydekinin Kân Kapısı ve kuzeydekinin Rûm Kapısı olduğu anlaşılmaktadır (Konyalı, 1960: 63-64; Tanyeli, 1987: 73, lev. 3.8.2).

Fot. 131: Erzurum iç kalesi (2007)

Çiz. 65: Erkân-ı Harp Kaymakamı Kafkasyalı Fuat Bey'e ait, 1904 tarihli Erzurum şehri ve tabyaları ile günümüze ulaşamayan surların izlerini gösteren harita (Yurttaş, 2000: 64)

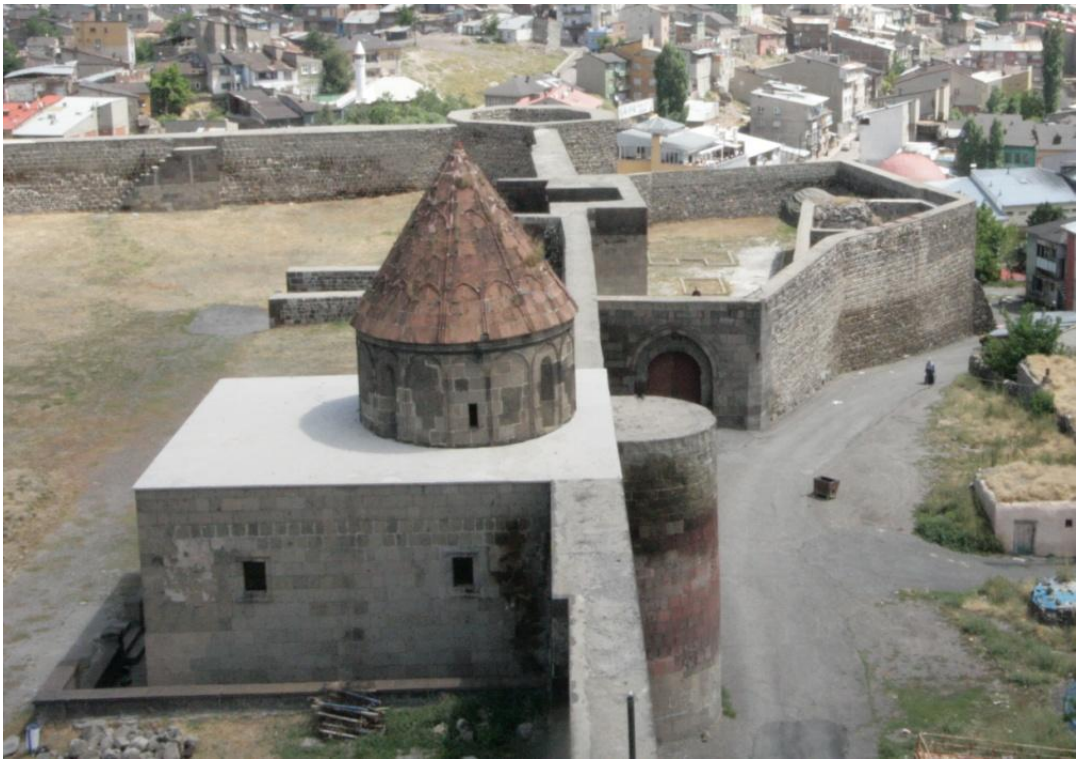
Fot. 132: İç kalenin güneydoğu cephesine bakış (2007)

Fot. 133: İç kalenin kuzey cephesine bakış (2007)

Fot. 134: İç kalenin doğu cephesi (2007)

Fot. 135: Tepsi Minare'den iç kalenin güney cephesindeki kapıya bakış (2007)

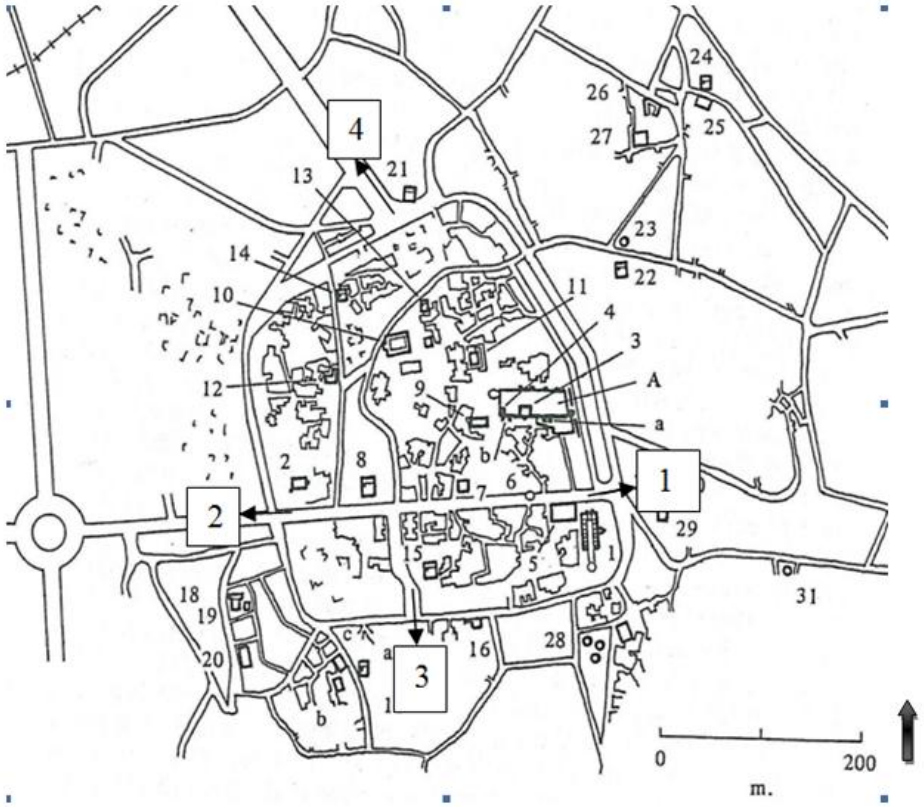
Fot. 136: Çifte Minareli Medrese'ye doğru uzanan doğu surlarından günümüze gelebilmiş bazı izler (2007)

2. 6. 4. İç Kale ve Sur Kapıları

2. 6. 4. 1. Sur Kapıları

Kuzey Kapısı (Rûm Kapısı, Gürcü Kapısı)

16. yüzyıla ait tahrir defterlerine göre kuzeye açılan kapının adı Rûm Kapısı'dır **(Çiz. 66)**, (Konyalı, 1960: 63-64). 1640-41 yılları arasındaki Erzurum hakkında bilgi veren Evliya Çelebi, bu yöne açılan kapının adının *"Gürcü Kapısı"* olduğunu aktarmıştır. Ayrıca kapının önündeki hendeğin pek derin olmadığına, hendekten köprü ile geçildiğine, iki kat demirden bir kapıya sahip olduğuna, kapının bulunduğu bu yönde daha çok hanların, bezirgânların, dükkânların ve gümrüğün olduğuna ayrıca kapı civarında Ermeni mahallelerinin bulunduğuna değinmiştir (Evliya Çelebi, 1999a: 108). Bu kapının bulunduğu noktanın edinilen bilgilerden dolayı bir ticaret alanı olduğu anlaşılmakla birlikte, kapının planı ve özellikleri konusunda bir bilgiye sahip olamadığımızdan herhangi bir yorum yapılamamaktadır.

Çiz. 66: Erzurum şehrinin planı (Sinclair, 1989: 189), [1 Tebriz Kapısı, 2 Erzincan Kapısı, 3 Kân Kapısı, 4 Rûm Kapısı]

Güney Kapısı (Kân Kapısı)

16. yüzyıla ait tahrir defterlerine göre güneye açılan kapının adı Kân Kapısı'dır **(Çiz. 66)**, (Konyalı, 1960: 63-64). 1838 yılının Mayıs ayında Trabzon'dan Erzurum'a geçen Yer Bilim Uzmanı Williame John Hamilton, şehrin ana kapısının güneye açıldığını ve adının *"Erzincan Kapı"* olduğunu aktarmıştır. Kapının üzerinde, Bizans dönemine ait kabaca yazılmış Grekçe bir kitabenin bulunduğuna ve kitabenin baş kısmında **"ΗΠΟΡΤΑ……"** yazılı olduğuna değinmiştir (Hamilton, 1842: 181). Hamilton ya kapının adını ya da yönünü karıştırmış olmalıdır. Erzincan Kapısı'nın batıya açılması gerekmektedir. 1898 yılında Erzurum'a gelen İngiliz Seyyah Harry Finnis Blosse Lynch, sur kapılarına değinmekte, batıya açılan kapının adının Erzincan Kapı olduğunu 16. yüzyıl tahrir defterlerinde geçen bilgileri doğrular yönde ifade etmektedir (Lynch, 1967: 209).

Doğu Kapısı (Tebriz Kapısı)

16. yüzyıla ait tahrir defterlerine göre doğuya açılan kapının adı Tebriz Kapısı'dır **(Çiz. 66)**, (Konyalı, 1960: 63-64). İ. H. Konyalı, Çifte Minareli Medrese'nin 30 m. doğusunda bulunan yere *"kale kapısı"* denildiğini ve yalnızca harap kulesinin mevcut olduğunu ve fırın olarak kullanıldığını aktarmıştır (Konyalı, 1960: 92). Evliya Çelebi'nin saydığı sur kapısı isimlerinden birisi de Tebriz Kapısı'dır. Kapının iç kaleye bitişen sur duvarı üzerinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Aslında kapıların açıldıkları yönlerden bahsederken Evliya Çelebi doğuya açılan kapının Erzincan Kapısı olduğunu ifade etse de yanlışlık yapmış olmalıdır. Doğu yöne açılan kapının hendek üzerinden köprü ile geçilen ve iki kat demirden yapılmış bir kapı olduğunu ifade etmiştir (Evliya Çelebi, 1999a: 106).

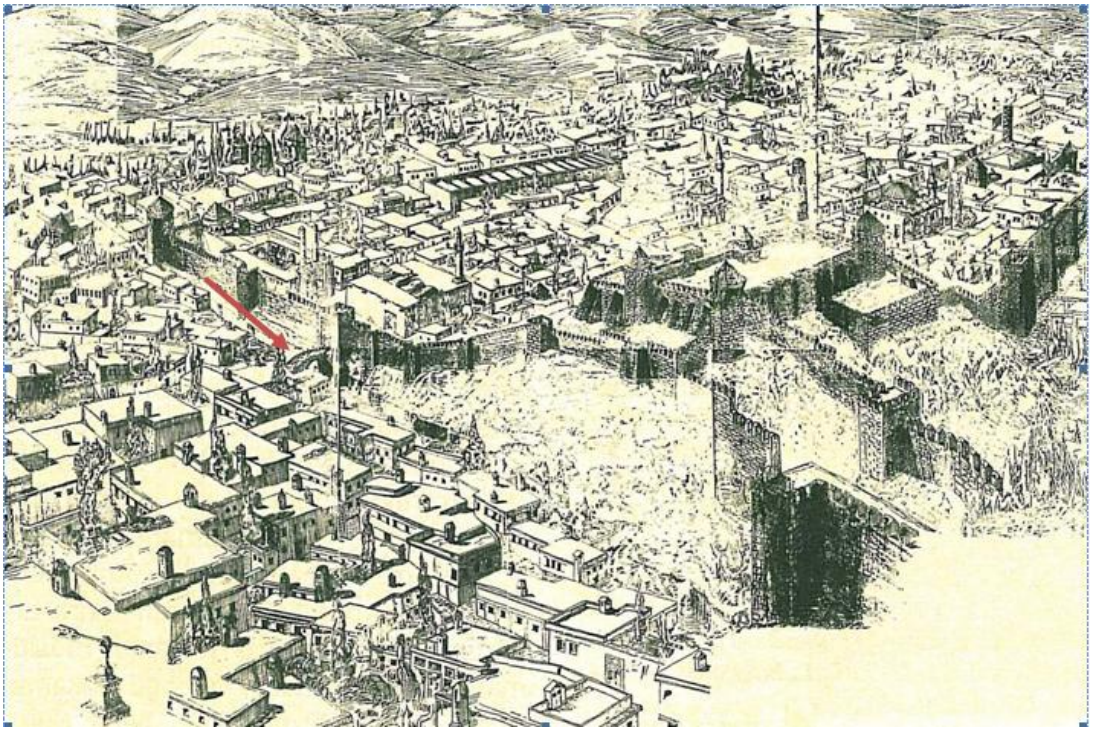
1701 yılında Erzurum'a gelen J. Pitton de Tournefort, kenti kuzeydoğudan yüksek bir tepe üzerinden gözlemlemiş ve kentin bir de gravürünü yapmıştır **(Çiz. 61)**. Gravürde iç ve dış kale, kale dışındaki yerleşim, boş arazilerle güneyde Palandöken Dağları gösterilmiş, günümüze gelemeyen ve iç kaleyi çevreleyen çift sur sistemi ve kalenin konumu gravürde belirtilmiştir. Tournefort ayrıca hendeğinin çok fazla derin olmadığına değinmiştir (Tournefort, 1741: 96). Britanyalı Diplomat James Justinian Morrier (1780-1849), 15 Haziran 1809'da Erzurum'a gelmiştir. Kale hakkında bilgi veren seyyah, Doğu Kapısı olarak tanımladığı, İslami tarzda bir kemere ve kûfi hatlı bir kitabeye sahip bir

kapıdan bahsetmiştir. Morrier'in bahsettiği bu kapı, muhtemelen Tebriz Kapısı olmalıdır (Morrier, 1816: 312-314). İngiliz Diplomat Robert Curzon, 1843 yılında Erzurum'da kalmış, şehirdeki tarihi eserlere değinirken, şehrin ana girişinin doğuda olduğunu belirttikten sonra bu girişin hemen solunda Çifte Minareli Medrese'nin yer aldığını aktarmış, Tebriz Kapısı'nı ve doğu surlarını gösteren bir de gravür yapmıştır **(Çiz. 64)**, (Curzon, 1854: 37-39). 1843 tarihli bu gravür, Tournefort'un gravürünü tamamlar ve doğrular yönde bilgiler sunmaktadır. Gravürde, Çifte Minareleri'nin üst kısmı yıkık medrese ve arkasında medresenin bir parçası olan kümbet göze çarpmakta, bu yapının hemen önünde iki kare planlı burç arasına alınmış, doğu suru üzerindeki iç kapı görülmektedir. Burçlarla kapının üzerinde yer aldığı beden duvarı dendanlara sahiptir. Kapıyı barındıran beden duvarında iç içe iki sivri kemer gözlenmektedir. İçteki kemerin üzerinde ise iki mazgal açıklığı bulunmaktadır. Bu mazgallardan dolayı üst katta, kapının güvenliğini sağlayan muhafızların yer aldığı bir odanın var olabileceği düşünülebilir. Olası bu mekâna geçiş kapıyı iki yandan tahkim eden burçlardan sağlanıyor olmalıdır. Kapının hemen önünden dış sur geçmektedir. Dış surun üzerinde, iç surdaki kapının ekseninde olmayan ikinci bir kapı gösterilmiştir. Bu kapı da iç kapıyla mazgal açıklıkları dışında aynı özellikleri sergilemektedir. Dış kapının önünde, hendeğin üzerindeki köprü, çizimin bakış açısı nedeniyle görünmemekte, yalnız bu gravürde hendeğin varlığı, bu kısımda düşen kottan dolayı fark edilmekte ayrıca hendeğin dışında daha alçakta kalan ve hendeğin başlangıcını ifade eden dendansız bir duvarın varlığı anlaşılmaktadır. Tournefort ile Curzon'un gravürleri arasındaki en önemli fark, doğu suru üzerindeki Tebriz Kapısı olduğunu düşündüğümüz kapıyı tahkim eden burçların Tournefort'ta çokgen, Curzon da kare planlı gösterilmesidir. Bu durumda şehirde daha uzun süre kalması sebebiyle kaleyi daha detaylı inceleme şansı bulmuş, kapıyı daha yakından ve detaylı resmetmiş Curzon'un çizimini, Tournefort'un çizimine göre daha doğru kabul edebiliriz. Sonuç itibariyle Tebriz Kapısı'nın iki yandan burçlarla tahkim edilen bir kapı olduğunu söylemek tipoloji için yeterli bir bilgi olacaktır.

Mahmut Akok tarafından hazırlanan ve Erzurum iç kalesinin ve surlarının 18. yüzyıldaki halini canlandıran çizimde, bu kapı tek burca sahip, hendek üzerindeki köprüsünden sonra burcun içinden geçilerek sur içine ulaşılan bir tasarımda gösterilmiştir **(Çiz. 67)**. Muhtemelen Mahmut Akok bu restitüsyonu, birbirini onaylanan iki gravür olan Tournefort ve Curzon'un çizimlerini görmeden yapmış olmalıdır **(Çiz. 61, 64)**.

Erzurum'la ilgili tarihini tespit edemediğimiz bazı eski fotoğraflarda, doğu surları **(Fot. 137-138)** ile bu sur üzerindeki Tebriz Kapı'ya geçit veren, hendek üzerinde yer aldığını düşündüğümüz köprü görülebilmektedir **(Fot. 139)**.

Uğur Tanyeli kentin ticaret noktalarına değinirken, kent kapılarının birçoğunun dışında han, kervansaray, dükkân v.b. ticaret alanlarının yer aldığını ifade etmekle birlikte özellikle de Tebriz Kapısı civarında daha aktif bir ticaret nüvesinin oluştuğunu ileri sürmüştür **(Fot. 140)**. Ayrıca doğu ticaret yolunun bu kapıya bağlandığını aktarmıştır (Tanyeli, 1987: 74-75). Nitekim F. R. Chesney'e ait 1836 tarihli gravürde ve Théople Deyrolle'ye ait 1869 tarihli gravürde, Çifte Minareli Medrese'ye uzanan yolun bir ticaret alanı olduğu rahatlıkla görülebilmektedir (Kılıç, 1998: res. 7 ve res. 22).

Çiz. 67: Erzurum Kalesi'nin 18. yüzyıldaki görünümünü canlandıran Mahmut Akok tarafından hazırlanmış restitüsyon ve Tebriz Kapısı'nın yeri (Küçük, 1995: 322)

Fot. 137: Aşağı Habip Efendi Mahallesi'nden iç kalenin ve iç kalenin doğusundaki surun görünümü (http://www.erzurumlu.net/ErzurumFotografi-302-erzurum-kalesi-ve-cevresi.html)

Fot. 138: İç kale ile iç kalenin doğusundan geçen surun izleri (http://www.erzurumlu.net/ErzurumFotografi-394-tebrizkapi.html)

Fot. 139: İç kale ile Tebriz Kapı'ya geçit verdiği düşünülen hendek üzerindeki köprü (http://www.erzurumweb.com/erzurum_resimleri/index.html)

Fot. 140: Sağda Çifte Minare Medrese ve solda Doğu Kapısı (Tebriz Kapısı)'nın muhtemel yeri (2007)

Batı Kapısı (Erzincan Kapısı, Azerbaycan Kapısı)

16. yüzyıla ait tahrir defterlerine göre batıya açılan kapının adı Erzincan Kapısı'dır **(Çiz. 66)**, (Konyalı, 1960: 63-64). 1640-41 yılları arasındaki Erzurum hakkında bilgi veren Evliya Çelebi, bu yöne açılan kapının adının Azerbaycân Kapısı olduğunu ifade etmiştir. Hendeği derin olmayan bu kapıdan sur içine giriş bir köprü ile sağlanmakta ve kapı, iki kat demir kapı olarak tanımlanmaktadır. Evliya Çelebi ayrıca Erzincan Kapısı isimli bir kapıdan bahsetmiş ve bu kapının doğuda yer aldığını ileri sürmüştür. Doğuda yer alan ve varlığı neredeyse kesin olan kapı, Tebriz Kapısı'dır. Evliya Çelebi seyahatnamesinde sur kapısı olarak üç kapının olduğunu ifade etmiş fakat dört kapı ismi aktarmıştır. İç kaleye bitişik olan kale kapısının isminin Tebriz Kapısı olduğunu belirtmiştir. Bu durumda doğu kapısının adı Tebriz Kapısı'dır ve Erzincan Kapısı'nın yönü verilirken yanlışlık yapılmıştır (Evliya Çelebi, 1999a: 106, 108). Dolayısıyla bu başlık altında verdiğimiz kapılar, büyük bir olasılıkla surun batı kapısı olmalıdır. Kaleyi bu yönden resmeden bir gravür bulunmadığından ve şekli hakkında seyahatnamelerde herhangi bir bilgi yer almadığından, kapının planı ve özellikleri hakkında, köprüyle geçilen bir kapı olması dışında herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

Yeni Kapı

Fransız Seyyah Victor Fontanier 1821-1829 yılları arasındaki yolculuklarını konu alan eserinde, Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde, Erzurum'un 1827 yılındaki durumunu tasvir etmiş ve sur kapılarının isimlerini vermiştir. Sur kapılarının isimleri Tebriz Kapısı, Gürcü Kapısı, Erzincan Kapısı ve Yeni Kapı'dır (Fontainer, 1829: 52-114). Fontanier ilk kez Yeni Kapı isimli bir kapıya değinmiştir. Bu ada özellikle de Evliya Çelebi'de ve sonraki seyyahlarda rastlanılmaması ve adından dolayı, sonradan açılmış bir kapı olabileceği akla gelmektedir. Nitekim Anadolu'daki başka kalelerde de Yeni Kapı adlı sur kapılarına rastlanılmakta ve bu kapıların Osmanlı dönemi ilavesi olduğu çoğu zaman tespit edilebilmektedir. Seyyah bu kapının mimarisi ve açıldığı yön konusunda bir açıklık getirmemiştir. İ. H. Konyalı, Sultan İbrahim'in başlayıp yarım bıraktığı surları, H. 1150/1737 yılında Sultan I. Mahmud'un (1730-1754) tamamlattığını ve bu esnada surlar üzerine yeni bir kapının açıldığını ifade etmiştir. I. Mahmud'un inşa ettirdiği bu surun Çifte Minareli Medrese'nin güneyinden başlayarak eski lise, ambar ve hapishane binasına doğru uzandığını öğrenmekteyiz. (Konyalı, 1960: 92). Bu kapının da bu dönem

ilavelerinin bir parçası olabileceği ihtimal dâhilinde akılda tutulabilir. Bunların dışında kapı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

2. 6. 4. 2. İç Kale Kapıları

İç kale doğu-batı doğrultusunda uzanan, doğu cephesi çarpık olan enine bir dikdörtgene benzetilebilir. İç kalenin cepheleri incelendiğinde, güney cephe günümüzde kale içine girişi sağlayan kapıyı barındıran cephedir **(Fot. 141)**. Bu cephenin güneybatı köşesinde *"Tepsi Minare" ve "Saat Kulesi"* gibi isimlerle bilinen tuğla minare-kule yer almaktadır **(Fot. 142)**. Kulenin girişi kale avlusundan, kuzey cephesindedir. Saltuklu dönemine ait 12. yüzyıla tarihli minarenin, iç kalenin ortaya yakın noktasında, güney duvarına bitişik camiye değil de iç kalenin güneybatı köşesine yerleştirilmiş olması, işlevinin minareden ziyade gözetleme kulesi olabileceği fikrini ön plana çıkarmaktadır. Türkiye'nin doğu yerleşimleri üzerine bir çalışma yapmış olan T. A. Sinclair de oldukça geniş bir alanı takip etme olanağı veren yüksek tuğla minareyi, *"gözetleme kulesi"* olarak tanımlamaktadır (Sinclair, 1989: 200). 1843 yılında saat kulesi işlevi kazandırılmış olan minare/kule, bu köşeden oldukça geniş bir alanı gözetleme ve bütün noktalara rahatça hâkim olabilme imkânı tanımaktadır (Acun, 1994: 16). Minarenin hemen doğusunda, kale dışına yani güneye doğru taşma yapan, tonozla örtülü bir açıklık ve önünde iki mezar bulunmaktadır. Kapının arkasında, üste, batıdaki minare-kuleden dolayı devam edemeden yarım kalan, kapının güvenliği için düşünülmüş bir seyirdim yeri mevcuttur **(Fot. 143-144)**. Bu yürüme yolu ayrıca doğuya doğru da devam edememekte ve yarım kalmaktadır. Bu kısmın üstündeki, büyük olasılıkla mazgal açıklıkları içeren duvar zamanla ortadan kalkmıştır. Sivri kemerli, tonozla örtülü açıklık da güvenlik nedeniyle kapatılmış olmalıdır. Bu açıklığın duvar işçiliğinin pek müdahale görmediği anlaşılmakta ve Ortaçağ kimliğini muhafaza edebilmiş bir görünüm sergilediği düşünülmektedir. Muhtemelen Saltuklu veya en geç Selçuklu dönemine ait olmalıdır. İç kalenin yine güney duvarındaki, daha doğuda yer alan kapı çok daha yenidir. Güneybatı köşedeki Ortaçağ dönemine işaret eden kapı, Osmanlı döneminde aynı yönde diğer bir kapının inşasıyla kapatılmış olabilir. Kapıyı çevreleyen duvarın, tuğla kule-minareye kaidelik yapan, köşeleri pahlanmış duvarla olan uyumu, tarihlendirmeyi destekleyen yönde bir görünüm sergilemektedir. Kaide kısmı minareyle aynı dönemden yani 12. yüzyıl Saltuklu eseri olmalıdır. Bu cephe doğuya doğru takip edildiğinde, cephenin biri dikdörtgen diğeri kale

mescidinin mihrabının tam arkasına gelen dairemsi olmak üzere payandalarla desteklendiği gözlenmektedir. Payandaların hemen doğusunda ise ufak bir çeşme yer alır. Bu çeşme IV. Mehmed dönemine, H. 1092/1680 tarihine aittir (Konyalı, 1960: 94). Minare görünümlü bu gözetleme kulesi ve kuleye doğusundan bitişen, Osmanlı döneminde daha doğudaki kapıların açılması sebebiyle örülerek kapatılmış olan güneybatı kapısı, Saltuklu dönemi eseri olmalıdır. Kapının güvenliği, batısında kalan ve oldukça geniş bir alana hâkim olan kuleden, kapının arkasında kısmen günümüzde de mevcut seyirdim yerinden sağlanıyor olmalıdır.

İç kalenin günümüzde kullanılan girişi, kalenin güneydoğu köşesinin önüne eklenmiş ve böylece bir ön avlu meydana getirmiş, çarpık planlı bir birimdir **(Fot. 141)**. Bu kısmın batı duvarında açılan ve ilk avluya girişi sağlayan kapı açıklığı, içte yuvarlak kemerli bir açıklık ile bu kemeri dıştan çevreleyen iç içe iki sivri kemerden meydana gelen açıklıklardan oluşmaktadır **(Fot. 145-146)**. İçteki sivri kemerin kapı sövesiyle birleştiği noktalar, gövdeleri bezemesiz yalnızca başlık kısımlarında yüzeysel bezemelere yer verilmiş sütunçelerle yumuşatılmıştır. İçteki yuvarlak kemerin üzerindeki alınlıkta kitabe için bırakılmış dikdörtgen şekilli yuva günümüzde boştur. İ.H.Konyalı, kapının üstünde yer alan tuğralı kitabenin kazınmak suretiyle yok edildiğini aktarmıştır (Konyalı, 1960: 93). Gerek kapıya ait kemerler gerekse çarpık bir plan sergileyen bu bölüm, iç kalenin duvarlarından, duvar işçiliği açısından ayrılmaktadır. Sonraki bir döneme işaret ettiği hem duvar işçiliği hem de kapının tasarımından bellidir. Kapının bulunduğu bu kısmın üzerinde ya da çevresinde mazgal tipi bir açıklığa rastlanmamaktadır. Kapının bulunduğu bu duvarın köşesi yüzeysel mukarnaslarla pahlanmıştır. Yenilenmiş çift kanatlı demir bir kapıdan ilk avluya girilir. Günümüzde kaleye ait taş güllelerin biriktirildiği bu kısımdan, iç kalenin asıl avlusuna geçmek için ilk kapıdan sonra doksan derecelik dönüş yapıldığında, iç kalenin güney cephesindeki kapıya ulaşılmaktadır **(Fot. 147)**. İç kalenin güney kapısı, beden duvarından güneye doğru taşma yapmaktadır, kapı bu yönde yuvarlak kemerli bir açıklığa sahiptir ve kapı geçiti tonozla örtülüdür **(Fot. 148)**. Rampa şeklindeki geçitin iç kaleye çıkış kısmı, iki yandan örülmüş duvarlar arasında alınarak güvenlik için sınırlı bir alan yaratılmaya çalışılmıştır **(Fot. 149)**. Bu duvarlarda kaleye ait özgün eski taşlar yeniden kullanılmıştır. Bu tip bir uygulama Ortaçağ dönemi kale kapılarında görülen bir uygulama değildir. Osmanlı dönemine işaret etmektedir. Muhtemelen Rus İşgali'ne doğru kale elden geçirilerek tamir edilmiş, iç kale tarafındaki bu duvarlarla iç kalenin

güney doğu köşesine de bir ön avlu ve kapı eklenmiş olabilir. İ.H. Konyalı bu kapının Sultan II. Mahmud (1808-1839) döneminde yenilendiğini aktarmıştır (Konyalı, 1960: 93). Rusların şehri işgali 8 Temmuz 1829'dur. Kapı bu tarihten önce tedbir olsun diye veya işgalden sonra yenilenmiş olabilir. Nitekim iki devlet arasında imzalanan Edirne Antlaşması'ndan sonra Ruslar üç aylık işgali sona erdirmiş, Osmanlı Devleti Esad Muhlis Paşa'yı Erzurum Beylerbeyliği'ne atamış, altı yıl görev yapan paşanın zamanında yani II. Mahmud döneminde kale yeniden tahkim edilmiştir (Küçük, 1995: 324). İç kalenin güneyinde yer alan ufak boyutlu çeşme 1680 tarihlidir (IV. Mehmed) ve kitabesinde *"Su getirdi kalenin kapısına"* ifadesi geçmektedir (Konyalı, 1960: 167). Bu sebeple bu cephede, bu tarihten önce bir kapının olduğu kesindir. İç kalenin güneydoğu köşesini dıştan düzgün ve içten pek düzgün olmayan yedi köşeli bir burç tahkim etmektedir.

İç kalenin doğu cephesini dört adet payanda desteklemektedir. Burada kaleye girişi sağlayan bir kapı açıklığına rastlanmamaktadır **(Fot. 134)**. Bu cephenin dışını oldukça fazla müdahale gördüğünden özgünlüğünü yitirmiş, kuzey-güney doğrultusunda uzanan bir sur çevrelemektedir. Bu sur duvarı kot olarak iç kaleden aşağıdadır. Kuzey-güney uçları, doğu ve batıdan gelerek köşe yapması gereken surlarla günümüze gelemediklerinden birleşememektedir. Erzurum'u Ağustos 2007'de ziyaret ettiğimizde bu kısımlarda bazı onarım ve sağlamlaştırma çalışmaları yürütülmekteydi.

İç kalenin kuzey cephesi dördü enine, biri boyuna olmak üzere beş dikdörtgen, bir adet çokgen ve iki adet uçları üçgen şeklinde keskin biten payanda kuleleriyle desteklenmiştir. Kuzey duvarının dışa bakan yüzünde, doğu köşeye yakın yerinde yer alan üçgen şeklindeki payandanın, kale içindeki yüzü incelendiğinde burada bir tonoz izine rastlamaktayız **(Fot. 150)**. Dolayısıyla da burada tonozlu bir geçitin varlığını düşünmek mümkün olabilir. Kemer açıklığının önüne, daha sonraki bir tarihte (18-19. yüzyıllarda) diğer payandalarla birlikte bu payandanın eklenmiş olması mümkün gözükmektedir. Bu geçit, kemer biçimi ve duvar işçiliği sebebiyle iç kalenin güney duvarının doğu ucuna yakın noktasında görülen tonozlu geçite benzemekte ve çağdaş oldukları izlenimi vermektedir. Bu kapı açıklığı hiçbir özel korumaya sahip değildir. Bu iki kapı açıklığı Osmanlı dönemine işaret etmektedir. 1632 yılında Anadolu'da bulunan Jean Baptiste Tavernier iç kaleden bahsederken, birinci ve ikinci kale kapısından sonra içerde topların görüldüğünü aktarmıştır. Bu ifadeden yola çıkarak, 17. yüzyılın ilk yarısında, iç kalenin

arka arkaya geçilen iki kapısının olduğu anlaşılmaktadır (Tavernier, 1679: 19-20). İç kalenin güney beden duvarında yapılan bu düzenleme, Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait olmalıdır. Şehir, Karakoyunlular'ın, Akkoyunlular'ın ve Safeviler'in elinde kaldıktan sonra 1514 yılında Osmanlı topraklarına katılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman'ın birinci ve ikinci İran seferleri sırasında Erzurum Kalesi iki kez tamir geçirmiştir (Aşıroğlu, 1973: 85). Bu iki yeni kapının açılması da bu tarihlere ait olmalıdır. Kapı ihtiyaca bağlı olarak sonraki dönemlerde de onarımlar geçirmiş ve günümüze kadar kullanılmaya devam etmiştir.

İç kalenin batı duvarında herhangi bir açıklık ya da payanda bulunmamaktadır. İç kalenin kuzeybatı köşesini tahkim eden burç, plan ve özellikleri itibariyle güneydoğu köşedeki burcu hatırlatmaktadır **(Fot. 151)**. Bu burç sekiz köşeye sahiptir. Burcun köşelerinden birinde, kuzeybatıya doğru açılan bir kapı yer almaktadır **(Fot. 152)**. Bu giriş daha sonradan güvenlik nedeniyle kapatılmıştır. Bu tür açıklıklar genellikle düşmana arkadan dolaşarak aniden baskın yapmak ya da hiçbir çare kalmadığında kale içindekilerin kaçış için kullandığı kapılardır. Yuvarlak kemer açıklıklı bu basit girişin doğusunda, iki adet mazgal tipi pencere bulunmaktadır. Bu açıklıklar da kapının güvenliği için açılmış olmalıdır.

Fot. 141: İç kalenin güneybatı köşesindeki kapı (2007)

Fot. 142: İç kalenin avlusundan güney cepheye ve güneybatı köşedeki kapıya bakış (2007)

Fot. 143: İç kalenin avlusundan güneybatı köşede yer alan kemer açıklığına ve sağda Tepsi Minare'nin kaidesine bakış (2007)

Fot. 144: Güneybatıdaki kapıyı batıdan tahkim eden Tepsi Minare isimli minare-kule (2007)

Fot. 145: İç kalenin batı yöne bakan güney cephedeki kapısı (2007)

Fot. 146: İç kalenin güney cephesindeki batıya açılan kapısı (2007)

Fot. 147: İç kale avlusuna geçişteki güneydeki ikinci kapı (2007)

Fot. 148: İkinci kapının kemeri ve tonozlu örtülü kapı geçiti (2007)

Fot. 149: İkinci kapının iç kale avlusuna bakan yüzü (2007)

Fot. 150: İç kalenin kuzey cephesindeki örülerek kapatılmış kapının kemeri (sağda) (2007)

Fot. 151: İç kalenin kuzeybatı yönünde yer alan burcun cephesindeki tali giriş (2007)

Fot. 152: İç kalenin kuzeybatı köşesini tahkim eden burcun cephesindeki tali girişe kale içinden bakış (2007)

2.7.Gaziantep Kalesi

2.7.1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler

Kale, il merkezinde, Şahinbey ilçesi sınırları içinde, kayalık bir platformun üzerinde, deniz seviyesinden yaklaşık olarak 900 m. yükseltide ve etrafına hâkim bir konumdadır **(Fot. 153-155)**. Kalenin üzerinde yer aldığı tepenin ortalama yüksekliği ise 25 m.dir (Ergeç, 1999: 295; Çam, 2006: XXIII).

Kalelerin uzun süren kuşatmalara dayanabilmesi için su kaynağıyla olan ilişkisi oldukça önemlidir. Gaziantep Kalesi'nin hemen kuzeyinde, batıdan doğuya doğru akan ve zamanla bir lağım haline gelen, Fırat Nehri'ne karışan Sâcur Çayı'nın yukarı kollarından Allaben Deresi (Ayınleben) yer almaktadır (Çam, 2006: XXIII). Kale inşa edilirken, Alleben Deresi'nin yakınındaki bu tepenin etrafındaki toprak alınıp tepenin üzerine çekilmek suretiyle kale için elverişli bir zemin meydana getirilmiştir.

Gaziantep Kalesi'nin surları bulunmamaktadır. Bu sebeple de yerleşim yeri gerek Ortaçağ'da ve gerekse sonrasında emniyet açısından Diyarbakır, Urfa ve Birecik örnekleri kadar güvenli değildir. Buna rağmen, kentin önemli bazı yolların kavşak noktasında yer alması sebebiyle özellikle M.Ö. 1200'lerden başlayarak büyük gelişme gösterdiği tahmin edilmektedir (Çam, 2006: XXIII). Buradan Halep'e giden yol, Osmanlı döneminde *"Sultan Murad Yolu"* veya *"Rah-ı Saf (Rasaf)"* yani *"geniş yol"* adıyla anılarak kullanılmaya devam etmiştir. Bugünkü Gaziantep-Kilis yolunun kısmen bu güzergâhtan geçtiği veya bu yola paralel gittiği ileri sürülmektedir (Ergeç, 1999: 296). T. A. Sinclair, 13. yüzyıl ortalarından 16. yüzyıl başına kadar şehrin Memluklar için önemli bir ticaret ve yönetim merkezi olduğunu, özellikle de 1315'te Malatya'nın Memluklar tarafından fethinden sonra, şehrin öneminin yollar sayesinde kurulan haberleşme ağı aracılığıyla daha da arttığını ifade etmiştir (Sinclair, 1990: 100).

İlkçağ'a ait kaynaklarda *"Antep"* kelimesine rastlanmamaktadır. Kent merkezinin 12 km. kuzeyinde, Antep-Maraş yolu üzerindeki *"Dülük (Doliche)"* oldukça eski bir yerleşim yeridir. Daha çok kaynaklarda bu yerleşim yerinin adına rastlanmaktayız. Bu sebeple de Dülük'ün kentin en eski yerleşim yeri olduğu tahmin edilmektedir. Ancak Yakut el-Hamavî'den aktaran H. Özdeğer'den, şehir merkezine 12 km. mesafedeki bu yerleşim yeri dışında, kent merkezinin isminin de önceleri *"Dülük"* olduğu ve buradaki kalenin de bu isimle anıldığı öğrenilmektedir. Bu durum Dülük adıyla anılan yerleşim yerinin neresi olduğu konusunda biraz karışıklık yaratmaktadır. 499 yılında meydana gelen büyük bir depremde, kent merkezi dışındaki Dülük yerleşimi ve kalesinin tahrip olduğu tahmin edilmektedir. Bizans'ın Arap sınırında yer alan yerleşimin, bu depremde yıkılan kalesinden sonra yeni bir kale ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Kent merkezinde, höyük üzerindeki birkaç gözetleme kulesinden ibaret karakol mahiyetindeki Roma kalesinin yerini bu depremden sonra, arkeolojik verilerin ışığında, I. Iustinianos devrine (527-565) ait kalenin aldığı ağırlıklı olarak düşünülmekte ve kabul edilmektedir (Özdeğer, 1996: 466).

İlk Arap coğrafyacılarının eserlerinde *"Dülük"* adına sıkça rastlanmaktadır. Antep kelimesinin eski hali olan *"Ayıntab"* adının da kente Araplarca verildiği düşünülmektedir. 13. yüzyılda yaşayan Yakut el-Hamevî'nin ifadesine göre *"Aynütâb"* sağlam bir kale olup, *"Dülük"* adıyla da anılmaktaydı (Özdeğer, 1996: 466). *"Ayıntab"* kelimesi ve bu kelimenin

çeşitli versiyonları Arapça-Farsça birleşimi bir kelime olup, *"Güzel-pınar"* anlamına gelmektedir (Çam, 2006: XXVII). Haçlı Seferleri ile ilgili vekâyinâmelerde ayrıca *"Hamtap"*, Ermeni kaynaklarında *"Anthaph"*, diğer bazı kaynaklarda ise *"Hantab", "Entab" ve "Hatab"* gibi isimlere rastlanmaktadır (Özdeğer, 1996: 466; Çam, 2006: XXVI). Halk arasında Antep şeklinde bilinen kent, 6 Şubat 1921 tarihinde çıkan bir kanunla *"Gaziantep"* ismini almış ve bu tarihten itibaren bu isimle anılmaya başlamıştır (Özdeğer, 1996: 468).

Fot. 153: Gaziantep Kalesi'ne kuzeybatıdan bakış (Eylül 2007)

Fot. 154: Gaziantep Kalesi'ne kuzeybatıdan bakış ve hendek üzerindeki köprü (Eylül 2007)

Fot. 155: Gaziantep Kalesi'ne güneyden bakış (Eylül 2007)

2.7.2.Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim

Kentin tarihinin şehrin civarında yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen sonuçlar sebebiyle Paleolitik Çağ'a (M.Ö. 10.000-7000) kadar geriye gittiği tahmin edilmektedir. İl sınırları içerisindeki en eski yerleşim yerleri Dülük, Zincirli, Sakçagözü, Tilmen Höyük, Gedikli, Zeugma ve Karkamış'tır. Kentin genelindeki yerleşimin tarihi çok eskilere gitse de ve kent merkezi dışındaki yerleşimler Bizans dönemi öncesinde gelişmiş olsa da özellikle kent merkezinin Bizans İmparatoru Iustinianos dönemine (527-565) kadar önemli bir yerleşim yeri olmadığı düşünülmektedir (Çam, 2006: XXVI). Bu döneme kadar yerleşim yeri Eti, Hitit, Asur, Pers, İskender İmparatorluğu, Selefkoslar, Kommagene İmparatorluğu ve Roma hâkimiyetinde kalmıştır (Gökhan, 2000: 59). 190-395 yılları arasında, kentin ve yakın çevresinin Roma hâkimiyetinde olduğu arkeolojik verilerden kesin olarak anlaşılmaktadır (Özdeğer, 1988: 2). Bu esnada buradaki kalenin gözetleme yapmak, bir çeşit karakol görevi görmek ve Alleben Deresi'yle ona paralel giden yolların güvenliğini kontrol altında tutmak amacıyla höyüğün tepesinde, kuzeybatı yönünde ve birkaç kuleden ibaret bir kale olduğu ileri sürülmektedir (Ergeç, 2000: 269). Bizans İmparatoru Iustinianus'un (527-565) Sasanilere karşı Orta Fırat bölgesinin tahkimi için birçok kale yaptırdığı veya tamir ettirdiği bilinmektedir (Procopius, 1954:

157-164; Çam, 2006: 532). Özellikle de Selefkos takvimi ile 800, miladi 499 yılı civarında, kentte çok şiddetli bir deprem olduğu, Dülük isimli yerleşim yeri ve kalesi yıkılınca da Antep Kalesi'nin bulunduğu yerin şehir merkezi olarak seçildiği düşünülmektedir (Çam, 2006: XXVI).

636 yılında, Bizans İmparatoru Heraklius (610-641) döneminde, Yermuk Savaşı'nda Hz. Ömer'in komutanı İyâz bin Ganem yönetimindeki bir Arap ordusu Bizanslıları mağlup etmiş ve şehir İslam topraklarına dâhil edilmiştir (Hellenkemper, 1976: 48; Özdeğer, 1988: 3). Yerleşim yeri bir süre sonra Bizans'ın, 782'de de tekrar Harun er-Reşid tarafından Müslümanların eline geçmiştir. 951/952'de Kuzey Suriye'de meydana gelen deprem sonucu, Dülük Kalesi'nin üç burcu yıkılmış ve bu tarihten sonra yerleşim yeri eski önemini yitirmiştir (Hellenkemper, 1976: 48). Bu olay üzerine Gaziantep Kalesi'nin öneminin giderek arttığı düşünülmektedir. 962'de, Hamdanioğulları Beyi Seyfü'd-Devle zamanında, iki taraf arasında muharebeler devam etmiş ve Bizans İmparatoru II. Nikephoras Phokas (963-969), Dülük'ü Müslümanların elinden alarak boşaltmıştır (Ostrogorsky, 1981: 265; Çam, 2006: XXVII). Türkler 1064 ve 1066 yıllarında iki kez kente akınlar yaptıysalar da pek başarılı olamamışlardır. Ancak 1067 yılında, Selçuklu Sultanı Alparslan'ın komutanlarından Afşin Bey tarafından kentin fethi gerçekleşmiştir (Honigman, 1970: 117)

Selçuklu idaresi altındaki kent 1098'de Haçlı istilasına uğramış, Urfa ve Maraş Haçlı Kontluğu'na bağlanmıştır. Bizans kaynaklarında Antep kenti ilk kez 12. yüzyılda geçmektedir. Urfalı Mateos, *"Aintab"* (Ayntab, Hamtap, Hatap) olarak (Urfalı Mateos, 2000: 295, 304 ve dn. 35, 313 ve dn. 48, 319, 321) *"Dülük"* (Doliche, Deluk, Diluk, Tulupa), (Urfalı Mateos, 2000: 156 ve dn. 115, 219) yerleşiminden ayrı bir şekilde kente değinmiştir (Urfalı Mateos, 2000: 277 ve dn. 148). Hatta Urfalı Mateos ve Anna Kommena da bu iki yerleşime değinilirken Dülük'ün tema, Antep'in de kent olduğuna dair ipuçları bulunmaktadır (Urfalı Mateos, 2000: 219, 321; Anna Komnena, 1996: 430). 1150'de Urfa Haçlı Kontu II. Joscelin'in elinde bulunan kent, kontun Zengi hükümdarı Nureddin'in ordusu tarafından yakalanmasından sonra, Franklar tarafından Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'a verilmiştir. Selçuklu Sultanı I. Mesud, oğlu II. Kılıçarslan ve Suriye Atabeyi Nureddin Mahmud 1151'de bölgeye sefer düzenlemiş ve kent tekrar Türklerin eline geçmiştir. Antep'i yağmalamaya giderken pusuya düşürülen

Frank Kralı Joscelin'den sonra tamamen Türklerin olmuş (Turan, 2004: 213-214) ve özellikle de Memluk Sultanı Baybars zamanında Türkler kente iyice yerleşmiştir (Çam, 2006: XXVII).

Nureddin Zengî aynı zamanda kayınpederi olan Selçuklu Sultanı Mesud'un ölümünü fırsat bilerek 1155'te Anteb'i kendi topraklarına katmıştır. Bu sırada kaleye de zarar vermiştir (Turan, 2004: 225; Urfalı Mateos, 2000: 319; Abu'l Farac, 1999: 393). II. Kılıçarslan toprakların iadesini talep ettiyse de isteği reddedilmiş ve bunun üzerine büyük bir orduyla kente girmiş, kentin kalesine büyük zarar vermiştir. Bu durum üzerine endişelenen Nureddin Zengî, 1157 yılında el koyduğu şehirleri tekrar Selçuklulara iade etmiştir (Turan, 2004: 226). Fakat bu durum çok uzun sürmemiş ve şehir kısa bir süre sonra Halep emirliğine dâhil edilmiştir. Bir süre sonra da 1183 yılında Salâhaddin Eyyûbi'nin eline geçmiştir. Özellikle de Eyyubilerden Melik Salih Ahmed bin Melik Zahir Gazi (13. yüzyıl başları) zamanında kent çok fazla gelişmiş ve zenginleşmiştir. Hülagû Han komutasındaki Moğol ordusu, 1259'da bütün Suriye ile birlikte Anteb'i de işgal etmiştir. İşgal çok fazla sürmemiş, Memluklar kente hâkim olmuşlardır. 1270'te Moğol ordusu kenti bir kez daha işgal ve tahrip etmiş ama Memluk Sultanı Baybars'ın gücüne daha fazla dayanamamıştır (Çam, 2006: XXVII-XXVIII).

1316-1321 yılları arasında kaleme aldığı *"Takvimü'l-Büldan"* adlı eserinde Ebu'l Fida, *"Aintab"* adı altında çok kısaca kente değinmekte fakat kale kapıları hakkında bir bilgi vermemektedir (Ebü'l Fida, 1985: 45).

Moğol-Memluk mücadelesinin ardından Dulkadiroğlu Beyliği ile Memluklar arasında sorunlar baş göstermiştir. Dulkadiroğlu Beyi Suli Paşa, Antep Kalesi'ni bir ay boyunca kuşatmış fakat alamamıştır (Tekindağ, 1961: 72). 1390'da tekrar denediyse de yine başarılı olamamıştır. Bu yenilginin acısını Timur'u bu bölgeyi fethe teşvik ederek çıkarmaya çalışmış ve bunun üzerine Timur 1400'de kente gelerek kaleyi ele geçirmiş, binalarını, evlerini yıkmış ve halka zarar vermiştir (Nizamüddin Şâmî, 1987: 267; Alpargu, 1999: 84-85).

1401-1402 yılında, Nizamüddin Şamî tarafından Farsça olarak kaleme alınan *"Zafernâme"* adlı eserde, Gaziantep Kalesi'yle ilgili olarak şu bilgiler verilmektedir:

"…Bu hisar hakikaten muhkem ve metindi. Hendeğinin yüksekliği 30 gez ve arzı yetmiş gez idi, hendeğinin kenarında, etrafında öyle arklar yapmışlardı ki süvari oradan at sürebilirdi, bundan başka dağı da delmişlerdi öyle ki hiçbir kimse onu almak için muharebe etmek teşebbüsünde bulunamazdı. Her iki tarafında olan duvarları beyaz taştan yaptıp yükseltmişler üzerine tirendazlar (okçular) oturtmuşlardı. Hendeğin üzerinde bir köprü kurmuşlardı ki istedikleri zaman bu köprüyü iplerle çekebilirlerdi…", (Nizamüddin Şâmî, 1987: 267).

Bir ara Karakoyunlular kente gelmişse de devamlı bir yerleşim söz konusu olmamış ve Memluk hâkimiyeti devam etmiştir (Alpargu, 1999: 86-87). Fatih'in yardımı ile Dulkadiroğlu Beyi Şehsuvar, 1468'de Memluk Sultanı Kayıtbay'ın ordusunu yenerek, sınırlarını Halep'i de içine alacak şekilde genişletmiştir. Dulkadiroğlu-Memluk mücadelesi uzun bir süre daha devam etmiş, Osmanlının yardımını alan Dulkadiroğulları genellikle daha başarılı olmuştur. I. Selim, 20 Ağustos 1516'da (21 Receb 922) kalenin anahtarını teslim almış ve kale artık Osmanlı hâkimiyetine kesin olarak girmiştir (Gökhan, 2000: 63-64; Çam, 2006: XXVIII).

17. yüzyılın önemli seyyahı Evliya Çelebi kale ve kapıları hakkında şu bilgileri vermiştir:

"El-hâsıl ma'mûr-u müzeyyen şâhrâhları pâk şehr-i şirindir. Ve câ-be-câ sûk-ı sultanisinde Haleb tarzı kârgir bina çarşularıdır. Ammâ bu medh etdiğimiz varoş-ı azîm kal'a içinde değildir. Ammâ her sokak başında birer tedribe kapuları var kim her biri birer bevvâbân açar kapar. Ve her şeb cümle sokaklarında kûçe-be –lûçe kanâdiller ile çerâğân olup dîdebân ve pâsbân eyle âmâde olup şeb-i tavilde şubaşı cümle tevâbi'âtları ile kol dolaşır.

Ve bu vasf etdiğimiz şehr-i ma'mûrenin tâ ortasında bir kudret kayası üzre şekl-i müdevver bir içkal'a-i zîbâ-yı âlîdir ve gâyet metîndir. Ve handakı kenârınca dâ'iren –mâdâr yirmi bin üç yüz adımdır. Ve handakı kırk arşın enli ve yigirmi arşın amîk kesme kaya handaktır. Ve handak içinden tâ kal'anın esâsına varınca kaplıbağa-misâl münharif eğri binâdır. Her taşı fil cüssesi misâldir.

Ve bu kal'a dâiren-mâdâr yigirmi altı kulle-i ra'nâdır. Her birinde birer san'at-ı mi'mâri icrâ olunmuşdur. Ve cümle bin bir bedendir. Ve bu kal'anın temeli altında kesme kayalar içinde dâ'iren-mâdâr kal'ayı ihâta etmiş handaka nâzır mazgal delikleri vardır ki handak kenârında kuş kondurmaz.

Ve bu kal'a(nın) ancak garba nâzır bir kapudur ammâ yedi kat demir kapudur. Her bir kapusunun mâbeyninde gûnâ-gûn muhyel ceng içün demir âletler ve demir asma kafesler ve paçarızlar ve gûnâ-gûn saçma toplar vardır. Bu kapı Mâbeynleri âlât-ı harb ve elvân silahlar ile ârâstedir ve kal'a neferâtıyla pîrâstedir. Ve bâdger-misâl bir hevâdar câ-yı karârdır. Ve handak kenârında olan iki kat demir kapu üzre beyaz mermerde celi hatt ile,

Lâilâhe illallâh Muhammedün Resulullâh, Allâhümme salli alâ Muhammedin erhm Ebû Bekra ve Ömera ve Osmane ve Alî ve ummira hâze'l-bâbu fî eyyâmi Sultân

Süleymân Hân ibn Selîm Hân, târih fî şehri Muharremü'l-harâm sene hams ve sittin ve tis'i mie (965) tastir olunmuşdur.

Ve bu kapudan içeri yüz adım handak üzre cisirden geçüp ana kal'a kapusudur, anın kemeri üzre tektîb olunan târîh budur:

Emera bi-imâreti Mevlânâ es-Sultânü'l-melik Ebû'n-Nasr Kayıtbay azze nasruhu sene sitte ve semânîn ve semâne mie min hicreti'n-Nebeviyye, (866) tahrirdir.

Ve handak içine nâzır dörd kulle-i azîmler var. Anların dahi celî hatlar ile târîhleri var. Her birinin birer padişah inşa eylemiş. Tahririnde tatvîl-i kelâm olur.

Ve ana dîvâr kapusunun önünde asma kepenkli tahta cisir vardır. Her şeb mustahfızân makaralar ile çeküp kapuya siper ederler. Bu mahalden aşağı handaka bakmağa âdemin zehresi çâk olur.

Bu kapudan içeri yokuş yukarı bir kat demir kapudur. Andan içeri yine yokuş yukarı bir karanlık yoldur. Ol mahalde zindânı ubûr edüp sol cânibde bir parmaklık çekülmiş kemer altında ziyâret-i hazret-i Muhammed-i Gazâlî medfûndur. Anı geçüp bu kal'a içi kırk hâne ve bir câmi ve bir hamam ve birkaç buğday anbarı var. Gayri çârsû-yı bâzârdan bir imâret yoktur. Cümle aşağı şehirdedir. Ancak cümle neferât ile dizdâr ber-karâr bunda bîzâr mahpûsdur. Taşra bağu bağçelere ve top menzili yere gitse katl ederler. Kânûn-ı kadîm böyledir. Ve cebehânesi ve yetmiş pâre topları iledir. Hafizakallâh.

Ve gûyâ bu kal'a Haleb kal'asının oğludur. Hemân eyle bir püşte üzre vâki' olmuşdur.

Ve böyle bir sevâd-ı azîme hayât-ı câvidân veren âb-ı hayât nehr-i Sâcûr: Battal Öyük nâm mahal altından hurûc edüp bir kolu şehrin bağu bağçe ve bostân ve gülistânlarına tevzî olup ray eder. Ve bir bölüğü şehrin cemî'i çeşme ve câmi've imâret ve medrese ve hammâm ve sarây-ı âlîlere taksîm olunup mâ-bâkîsi tabahâneden ve kal'a altındaki cisirden ubûr edüp kıble cânibine cereyân edüp Haleb şehrine revân olur," (Evliya Çelebi, 2005b: 179-180).

1697 yılında Kudüs'ü ve Halep'i ziyaret ettikten sonra Antep'e geçen H. Maundrell, kent ve kalesi hakkında bazı bilgiler vermiştir. Kentin kalesini pek çok seyyah gibi H. Maundrell de Halep Kalesi'ne benzetmiştir. Ayrıca kalenin yuvarlak bir yükseltinin tepe noktasında tesis edilmiş olduğunu, etrafında derin bir hendek bulunduğunu, kalenin etrafının tamamını da kayalardan oyulmuş bir galerinin çevrelediğini aktarmıştır. Burada ise bazı atış için düşünülmüş kapılardan bahsetmiştir. Fakat kalenin batısında yer alan kale kapılarına ve köprüye dair bir bilgi vermemiştir (Maundrell, 1836: 265-266).

1813-1814 yılları arasında Anadolu'yu gezen İngiliz Seyyah John Macdonald Kinneir, Gaziantep Kalesi'ni Halep Kalesi'ne benzetmiş, sık sık geçirdiği depremlerden ve sivil savaşlardan dolayı kentin neredeyse harabeye dönüştüğünü ifade etmiştir. Şehrin nüfusuna ve yöneticilerine dair bilgi verdikten sonra da Maraş'a geçmiştir. Kinneir'in

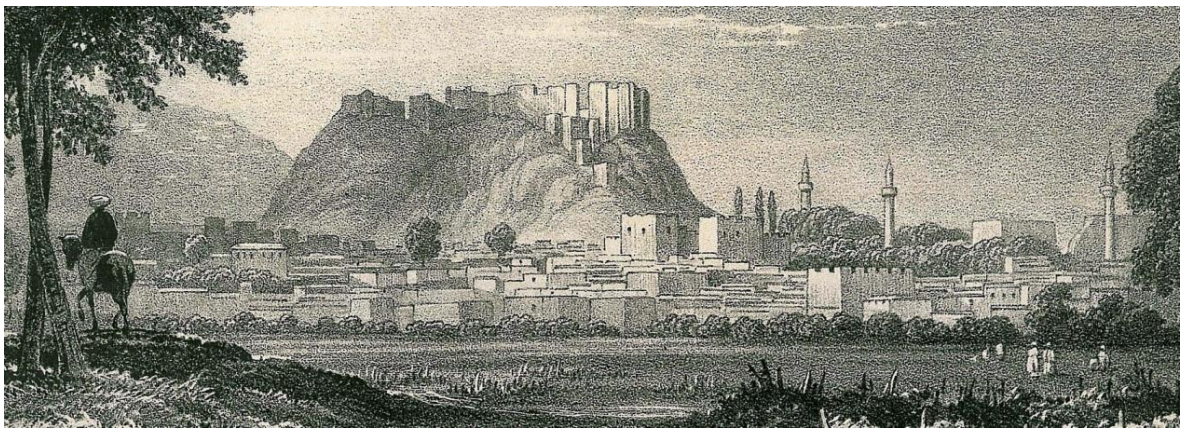
seyahatnamesinde kaleye ve özellikle de kale kapılarına dair detaylı bir açıklama bulunmamaktadır (Kinneir, 1818: 558).

19. yüzyıl ortalarına doğru kente uğrayan bir başka seyyah, General Francis Rawdan Chesney'dir. 1835-1837 yılları arasında yapmış olduğu seyahatin notlarını yayınlamıştır. Chesney, kentin kalesine dair bir bilgi vermemiş sadece kalenin daha çok kuzey tarafını gösteren bir gravüre seyahatnamesinde yer vermiştir **(Çiz. 68)**, (Chesney, 1868: 136, 212, 219).

Osmanlı Devleti, 24 Haziran 1839'daki Nizip Savaşı'nda Mısır ordusuna yenilmiş, Antep, Suriye, Çukurova ve Kütahya'ya kadar bütün İç Anadolu, İbrahim Paşa tarafından işgal edilmiştir. İbrahim Paşa'nın, şehri ele geçirmesinden sonra Gaziantep Kalesi'nin bazı yerlerini tamir ettirdiği ve bir de köprü yaptırdığı ifade edilmektedir (Güzelhan, 1959: 65-72)

Mustafa Güzelhan, kale kapılarının Antep Savaşı'ndan önceki durumu hakkında şu bilgileri vermektedir:

> *"Antep Savaşı'ndan önceye kadar Kale Kasteli'nin tam karşısında Antep Kalesi'nin birinci kapısı vardı. Kale kapısına giden yol bir arabanın geçeceği genişlikte idi. Yolun her iki tarafı pencereli duvarlarla kaplı idi. Pencerelerin üzerinde merdiven denilen 2-3 metre uzunluğunda büyük taşlar vardı. Antep Savaşı'nda bu yol ile kale kapısı odası harap oldu. Yalnız ikinci kale kapısı kaldı. Burası da iki katlı geniş bir oda idi. Buradan tahtadan asma bir köprü ile kaleye çıkılırmış",* (Güzelhan, 1966: 5).

Çiz. 68: Gaziantep Kalesi (Chesney, 1850: 350: Anonim, 1997b: 1)

Kente zarar veren son saldırı ve işgal 1919 yılında, İngiliz ve Fransızlar tarafından yapılmıştır. Fransızlar daha fazla dayanamayıp 25 Aralık 1921'de kenti boşaltmışlardır. Kent, Fransızlara karşı verdiği mücadeleden dolayı T.B.M.M. tarafından 6 Şubat 1921'de bir kanunla *"Gazi"*lik unvanı almıştır (Çam, 2006: XXIX-XXX).

Kale fazla onarım geçirmediğinden, Anadolu'daki örnekler içerisinde özgünlüğünü en iyi koruyanların başında gelmektedir. 1989-1999 yılları arasında kalede küçük ölçekli onarımlar ve konsolidasyon yapılmıştır. Kalenin özellikle hamam kısmında ve kale eteğindeki hendekte kazı çalışması gerçekleştirilmiştir. Ayrıca proje yürütücülüğünü Prof. Dr. M. Akpolat'ın yaptığı, Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nden geniş bir proje ekibi, kalede tarihsel belgeleme çalışması yapmış ve bu çalışma 1994 yılında tamamlanmıştır (Akpolat, 1994).

2.7.3.Kalenin Genel Mimari Tanımı

Kalenin dış şekli oldukça çok köşeli, kuzey yöne doğru sivrilen bir daireye benzetilebilir **(Fot. 156)**, **(Çiz. 69)**. İçten yaklaşık 100 m. genişliğe sahip kale, yer yer 2.00 m. civarında kalınlığa sahip bir sur duvarıyla çevrilmiştir. Dik bir yamaç olan kuzey tarafında ise sur duvarı oldukça zayıftır. Sur duvarının tamamını toplam on iki adet, planları birbirinden farklı (çokgen, kare v.s.) burçlar tahkim etmektedir. Kapıdan sağa yani güneye doğru sırasıyla birinci, üçüncü, beşinci, yedinci, sekizinci, onuncu ve on birinci burçlar dörtgen; ikinci, dördüncü, altıncı, dokuzuncu ve on ikinci burçlar beşgen planlıdır. Bu burçlardan dört ve altı numaralı burçlarda, sülüs harflerle yazılmış birer kitabe kuşağı bulunmaktadır.

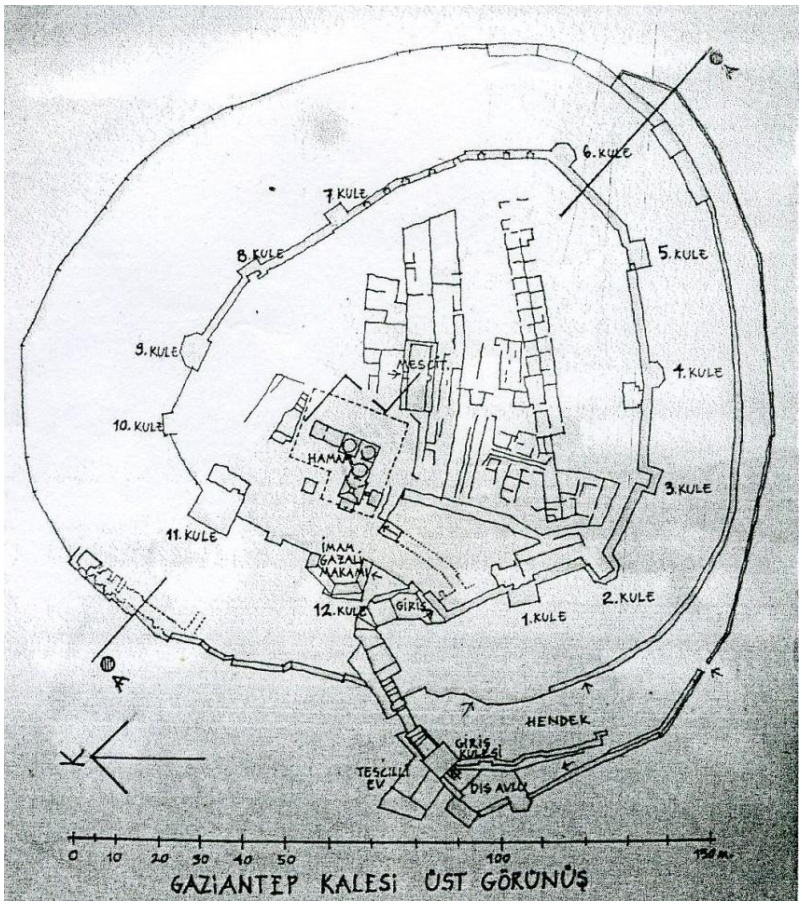
Kaleye girişi sağlayan kapı batıdadır. Kalenin içine girebilmek için kıvrılarak yukarı çıkan bir hat üzerinde ardı ardına dizilmiş kapıları ve bir köprüyü geçmek gerekmektedir.

Kalenin içerisinde bir kale mescidi, hamam, sarnıçlar, zindan ayrıca askeri koğuşlar ve depolar bulunmaktadır.

İç kalenin sınırlarını belirleyen sur duvarı dışında, iç kalenin eteğindeki mahalleleri çevreleyen bir sur sistemiyle karşılaşmıyoruz. Mahallelerin sınırlarını belirleyen duvarlar veya mahalleler arasında geçişi sağlayan duvarlar üzerindeki kapılar, sur sisteminin bir parçası değildir (Tupev, 2009: 392).

Fot. 156: Gaziantep Kalesi'nin havadan görünümü (www.googleearth.com)

Çiz. 69: Gaziantep Kalesi'nin planı (Akpolat, 2009b: 209, şek. 2)

2. 7. 4. Kale Kapıları

Yerleşime hâkim konumdaki Gaziantep Kalesi'ne giriş, batıdan ve ardı ardına düzenlenmiş kapılardan sağlanmaktadır **(Çiz. 70-72)**, **(Fot. 157-158)**. Bu kapıların hepsi birbiriyle ilişkilidir ve sonunda kaleye girişi sağlayan dehlizle ilişkili son kapıya ulaşılmaktadır.

Kapılardan birincisinin ve bu kapıya ait yolun Antep Harbi'nden önce mevcut olduğunu ve harp esnasında yıkıldığını öğrenmekteyiz (Güzelhan, 1966: 5). Kapı, Kale Kasteli'nin tam karşısında yer almaktaydı. Kapıya giden yol bir arabanın geçebileceği genişlikteydi. Kapıya geçit veren bu yolun iki tarafının mazgal tipi pencereli duvarlarla tahkim edildiğini, pencerelerin üzerinde de M. Güzelhan'ın merdiven dediği, 2-3 m. uzunluğunda, büyük taşlardan meydana geldiğini ifade ettiği, muhtemelen senkendazlara ait konsolların izleri bulunmaktaydı. Savaşta birinci kale kapısı harap olmuş ve zamanla ortadan kalkmıştır (Güzelhan, 1966: 5).

Evliya Çelebi, kale kapılarına değinirken aslında bir sıra takip etmiştir. İlk bahsettiği ve H. 965 tarihli kitabesini verdiği kapı, bu kapı olmalıdır. Kapıdan bahsederken şu ifadeleri kullanmış ve kapının beyaz mermer üzerine celi hat ile yazılmış günümüzde mevcut olmayan kitabesini vermiştir:

> *"…Ve handak kenârında olan iki kat demir kapu üzre beyaz mermerde celi hatt ile,*
>
> > *Lâ ilâhe illallâh Muhammedün Resulullâh, Allâhümme salli alâ Muhammedin erhame Ebû Bekra ve Ömera ve Osmane ve Alî ve ummira hâze'l-hâbu fî eyyâmi Sultân Süleymân Hân ibn Selîm Hân, târih fî şehri Muharremü'l-harâm sene hams ve sittin ve tis'i mie (965) (Ekim/Kasım 1557) tastir olunmuşdur…",* (Evliya Çelebi, 2005a: 180; Yener, 1958: 46).
> >
> > *"Allah'tan başka Tanrı yoktur ve Muhammed O'nun resulüdür. Allah'ın duası merhum Muhammed'in, Ebu Bekr'in, Ömer'in Osman'ın ve Ali'nin üzerine olsun. Bu kapının yapılması Sultan Selim oğlu Süleyman'ın zamanında emredildi. Tarihi dokuz yüz altmış beş senesinin Muharrem ayı",* (Çam, 2006: 538).

Yıkılan bu ilk kapıdan *"Dizdar Evi Kapısı"* ve bu mahalden de *"Dizdar Mahali"* olarak bahsedilmektedir. Nusret Çam, kalenin bu kapısının etrafında eskiden kale görevlileri için yapılmış odaların bulunduğunu ifade etmiştir (Çam, 2006: 535). Bahsetmiş olduğu muhafız odaları muhtemelen kapıya uzanan yol üzerinde, iki yanda yer alıyorlardı. Nitekim kapının solunda yer alan sivri kemerli açıklık, kapı güvenliğinden sorumlu

muhafızların hem kapıyı korudukları, gerektiğinde müdafaa ettikleri muhafız odası olmalıdır **(Fot. 159)**. Kapının savunması kapı yolu üzerindeki muhafız odalarından, siper duvarları üzerindeki mazgallardan, kapıda bulunan muhafızlardan, ayrıca kapıya hâkim bir konumda olması için özel olarak açılı bir şekilde planlanmış siper duvarları ve burçlardan sağlanmaktaydı.

Evliya Çelebi bu kapıdan sonra içeri doğru yüz adım ilerlendiğini ve burada hendek üzerinde yer alan bir köprünün bulunduğunu, buradaki kapının *"ana kale kapısı"* adını taşıdığını **(Fot. 160)**, kapının kemerinde ise H. 866 tarihi ile Sultan Ebû'n-Nasr Kayıtbay'ın adının yazılı olduğunu aktarmıştır **(Fot. 161)**, (Evliya Çelebi: 2005b: 180).

M. Güzelhan, ikinci kapıyı iki katlı geniş bir oda olarak tanımlamış ve ayrıca buradan tahta, asma bir köprü ile kale kapısına ulaşıldığını aktarmıştır (Güzelhan, 1966: 5). Bu durumda bugün kalenin dışından içeri doğru bir yol takip ettiğimizde, birinci kapı olarak ayakta gördüğümüz kapının aslında kalenin ikinci kapısı olduğunu, bu kapıdan daha önce bir kapı ve bu kapıyı koruyan pencereli ve senkendazlı siper duvarlarının olduğunu kesin olarak anlamaktayız **(Fot. 162)**. Günümüzde ilk kapı durumundaki kapıya ulaşan, iki yanı duvarlı ve zemini geç tarihte taşla döşenmiş bir yol bulunmaktadır. Bu yolun ve iki yanındaki duvarların bu kısımdan kalan ve yenilenen bölümler olduğunu söyleyebiliriz.

Günümüzde birinci kapı işlevini yerine getiren kapı burcuna yaklaşırken hemen solda sivri kemerli geniş bir açıklığa sahip, kuzey-güney doğrultulu bir eyvan görülmektedir **(Fot. 159)**. Bu mekânın üzeri sivri bir beşik tonozla örtülmüştür. Güney ve batı cephelerinde, eksende birer mazgal pencere, doğuya bakan cephesinde ise daha sonradan camekânla kapatılmış sivri kemerli geniş bir açıklık göze çarpar. Birimin batı cephesinin üstünde, düz bir konsol ile buna simetrik iki yanda üçer kademeli altı konsol yer almaktadır **(Fot. 163)**. Yarım kalmış yıkık durumdaki konsol izlerinden, bir üst katın varlığına dair şüphe uyanmaktadır. Ayrıca bu cephede üzeri yazılı iki adet oval formlu rozet göze çarpmaktadır. Bu rozetlerin benzerlerine kalenin bazı burçlarında ve kaleye girişte geçilen ilk kapının dış yüzünde rastlamaktayız **(Fot. 160)**. Bu burçta kalenin genelinde olduğu gibi bosajlı teknikte işlenmiş taşlardan meydana gelen bir duvar örgüsü tercih edilmiştir. Bu kısımdan, aşağıda değinilecek kapı burcuna bağlanan mazgallı bir duvar mevcuttur. Duvarın kuzeybatıya bakan dış yüzüne bu mazgal açıklıkları yansımaktadır. Bu cephenin önünde sonradan eklenen bir bina mevcut olduğundan

duvar dokusu kesintisiz olarak izlenememektedir. Eyvan tipi birimin kuzeyinde yer alan mazgallı duvardan başka güneyinde de devam eden yenilenmiş bir duvar mevcuttur. Bu duvar kapıya ulaşan yolu batıdan tahkim etmektedir. Duvar ayrıca üst kısmı yıkılmış beşgen bir burçla da tahkim edilmiştir **(Fot. 164)**.

Buradan itibaren, muhtemelen daha önceleri taş döşeli olan rampanın yerini alan merdivenlerden dikdörtgen planlı, kuzey-güney doğrultulu kapı burcuna ulaşılmaktadır **(Fot. 160, 162)**. Kapının önünde, kapıya ulaşan merdivenlerin bitiminde iki yanda birer seki yer almaktadır. Kapının dışa bakan yüzünde geniş sivri kemerli bir açıklık, yüzeysel bir niş şeklindeki sivri kemerli bu açıklığın altında, köşeleri konsollarla yumuşatılmış dikdörtgen bir kapı açıklığı mevcuttur. Kapı burcunun sivri kemerinin iki yanında üzeri yazılı rozet şeklinde birer kitabe ayrıca dikdörtgen kapı açıklığının düz atkı taşının üzerinde, Memluk Sultanı Kayıtbay'a ait Arapça, sülüs hatlı bir başka kitabe yer alır **(Fot. 161)**. Hicri 866 tarihli kitabede şunlar yazılıdır:

> *"Emere bi'imâretehi mevlâna es-Sultan el-melikü'l-Eşref Ebu'n-Nasr Kayıtbay Azze nasrehu seneti sittete ve semâniye ve semânemie mine'l-hicteri'n-Nebeviyyeti ale'l-İslâm (H. 866)".*
>
> *"Bu (kalenin) yapılmasını Efendimiz Sultan Melik'ül Eşref Ebu'n Nasr Kayıtbay –Allah onun yardımını keskin etsin-İslami usûlde Peygamberin hicretinin sekiz yüz seksen altıncı yılında emretti (M. 1461/62[10]),* (Çam, 2006: 538).

Bu kitabenin sağında ve solunda yer alan rozetlerin üzerinde, sülüs hatla yazılmış yazılar bulunmaktadır. Fakat bu yazılar okunamamaktadır. Dairesel formlu, yazılı rozetlerin Memluk dönemine ait olduğu tahmin edilmektedir (Çam, 2006: 538).

Kapı burcunun güneye bakan yüzündeki kapı, üzeri saçla kaplanmış ahşaptan iki kanatlı bir kapıdır. Saç kaplanmasının nedeni, kapı ateşe verildiğinde zarar görmesini engellemektir.

Kapı burcunun giriş ekseninin iki yanını, doğu-batı doğrultulu sivri kemerli beşik tonozlar örtmektedir **(Fot. 165)**. Burcun doğu ve batısında, zeminden 0.60 m.

[10] Nusret Çam, H. 866 tarihini yanlışlıkla Miladi 1481/82 olarak vermiştir. Fakat Hicri 866 yılı çevrildiğinde, Miladi 1461/62 yılına tekabül etmektedir (Çam, 2006: 538).

.

yükseklikte sivri kemerli nişler yer alır. Doğudaki nişin içinde dikdörtgen bir pencere, batıdaki nişin içinde ise mazgal tipi bir pencere görülmektedir **(Fot. 166-167)**. Burcun kuzey cephesindeki açıklıktan ahşap köprüye gelmeden önce iki yanda duvar ve sekiler bulunan kısma geçilmektedir **(Fot. 168-169)**. Bu yolun doğu ve batısındaki sekiler ile kuzeyde biri dört, ikincisi iki basamaklı iki merdiven ve aralarında bir sahanlık bulunmaktadır. Sekiler zeminden 0.80 m. yükseklik ve genişlikte olup, kademeli olarak kuzeye doğru yükselmektedir. Sekilerin üzerindeki duvarın zamanla biraz yıkılmış olabileceği düşünülebilir. Muhtemelen bu duvarda da seğirdim yeri işlevini yerine getiren sekiler üzerindeki tirendazları (okçuları) korumak maksatlı mazgallı siper duvarlarının bulunması gerekir. Bu kısım kapı hizasındaki hendeğe hâkim konumdadır **(Fot. 170)**. Hendeği geçmeye çalışanlar buradan ok yağmuruna tutulmaktaydılar. Ayrıca burada batıda, kapı burcunun üzerine çıkışı sağlayan merdiven yer almaktadır. Bu sayede kapının önü burcun üzerinden de savunulabilmekteydi **(Fot. 171-172)**.

Kapı burcu ve sonrasındaki sekili yol geçildiği zaman hendek üzerinde yer alan köprüye gelmekteyiz. Kaleyi incelemeye gittiğimiz 2007 yılında, Gaziantep Müzesi kalenin hendek kısmında kazı çalışması yapmaktaydı. Bu esnada hendeğin etrafını çevreleyen ihata duvarlarının bir kısmı, kale içinden hendeği muhafaza eden tonozla örtülü dehlizlerin mazgalları, bu kısımda yer alan ve tarihlendirme için önem arz eden kitabeleri gün ışığına çıkarılmıştı **(Fot. 173)**. Evliya Çelebi mazgallı bu dehlizlere değinmiş, bu siper duvarlarından dolayı hendeğe kuşun bile konamadığı şeklinde yorum yaparak, savunmanın güçlülüğüne işaret etmiştir (Evliya Çelebi, 2005b: 179). Nusret Çam, kalenin eğimli bir platform üzerinde yer almasından dolayı, hendeğin su tutmasının mümkün olamayacağını, su tutabilmesi için bir havuz sistemine sahip olması gerektiğini ifade etmiştir (Çam, 2006: 533). 2007 yılında tespit edilen arkeolojik veriler ve özellikle hendeğin su tutabilmesi için oluşturulan havuz sistemine ait duvar izleri ve kazı esnasında hendekten sürekli olarak çıkan su, hendeğin su ile dolu olduğuna açıkça işaret etmektedir **(Fot. 174)**. Büyük olasılıkla da Alleben Deresi'nden hendeğe bağlanmış bir takım arkların olması gerektiğini düşünmekteyiz. Nitekim kale içinde yer alan hamam v.s. gibi binalar da kalenin su sistemine sahip olduğunun açık delilidir. Ayrıca Evliya Çelebi ile Nizamüddin Şâmi, hendeğin su dolu olduğuna dair bilgiler vermektedirler. Evliya Çelebi, Sâcur Nehri'ne ve bu nehirden su alan yapılara değinirken suyun ayrıca taba(k)hâneden ve kale altındaki köprünün bulunduğu mevkiden güneye doğru

döndüğünü ve buradan da Halep'e uzandığını aktarmıştır (Evliya Çelebi, 2005b: 180). 15. yüzyıl başında eserini kaleme alan Nizamüddin Şâmî de hendeğin kenarında, hendeğin etrafını dolaşan arkların, süvarinin at sürebileceği genişlikte olmasına dikkati çekmiştir (Nizamüddin Şâmî, 1987: 267).

Kale üzerindeki köprü, günümüzde sabit ve orijinal olmayan özensiz ahşap bir köprüdür. Seyahatnamelerde köprüye dair önemli bilgiler verilmekte ve burada savunmanın nasıl yapıldığına dair açık deliller sunulmaktadır. Evliya Çelebi, hendeğin eninin kırk arşın yani yaklaşık 27 m. 20 cm, derinliğinin ise 20 arşın yani yaklaşık 13 m. 60 cm. olduğunu ifade etmiştir (Evliya Çelebi, 2005b: 179). Nizamüddin Şamî, hendeğin 30 gez yüksekliğinde yani yaklaşık 19 m. 80 cm., eninin ise 70 gez yani yaklaşık 46 m. 20 cm. olduğunu ve hendeğin kayadan oyularak yapıldığını aktarmıştır (Nizamüddin Şâmî, 1987: 267). Nizamüddin Şâmi'den hendeğin üzerindeki köprünün istenildiğinde iplerle çekilebilen, hareketli bir köprü olduğunu öğrenmekteyiz (Nizamüddin Şâmi, 1987: 267). 17. yüzyılda kente gelen Evliya Çelebi de köprüden asma kepenkli tahta köprü olarak bahsetmekte, makaralar yardımıyla köprünün hareket ettirildiğini, köprünün gerektiğinde kaldırılarak siper edildiğini ve bu noktadan aşağıya bakıldığında insanın ürktüğünü anlatmıştır (Evliya Çelebi, 2005b: 180). Dolayısıyla köprünün makaralı ve zincirli bir sistemle yukarıya doğru kaldırılarak siper edildiğini ve düşman askerlerinin karşıya geçmesinin de böylece engellendiğini anlamaktayız. Evliya Çelebi'nin köprünün karşısında yer alan ve köprüyü hareket ettiren sistemle ve kapılarla ilgili verdiği bazı bilgiler önemli detaylar içermektedir. Buna göre:

> *"…Her bir kapusunun mâbeyninde gûnâ-gûn muhyel ceng içün demir âletler ve demir asma kafesler ve paçarızlar ve gûnâ-gûn saçma toplar vardır. Bu kapı Mâbeynleri âlât-ı harb ve elvân silahlar ile ârâstedir ve kal'a neferâtıyla pîrâstedir. Ve bâdger-misâl bir hevâdar câ-yı karârdır…",* (Evliya Çelebi, 2005b: 179-180).

Evliya Çelebi'nin aktardığı bilgiler arasında en önemli detaylardan biri *"demir asma kafesler"* ifadesidir. Burada kastedilmek istenen her kapı arasında yer alan ve demir zincirlerle asılan kafeslerdir. Bu çeşit kafes uygulamaları *"porticullis"* tipi kapıları hatırlatmaktadır. Böylece kaleye giriş aşamasında düşmanın aşması gereken engeller arttırılmakta ve kaleye giriş zorlaştırılmaktadır. Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinden benzer tipte kale kapılarına, Ankara Kalesi'nde de rastlandığını öğrenmekteyiz (Evliya

Çelebi, 1999a: 224)[11]. Alanya Kalesi'nde de bu tipte bir kapının bulunduğunu tahmin etmekteyiz. Suriye'deki Krak des Chevaliers *"porticullis tipi, demir kafesli ve sürgülü"* kapı örneklerine sahiptir **(Fot. 175-176)**. Benzer tip uygulamalara aslında pek çok kalede rastlamamız gerekirken, buna dair izler genellikle yok edilmiştir **(Çiz. 73-77)**.

Makaralı veya dişlilere sarılan zincirlerle hareket eden ahşap köprünün mekanizmalarının bu durumda köprünün kale tarafında olduğunu ve köprüyü hareket ettiren mekanizmaların yerleştirildiği bir duvarın ya da bir kapının burada bulunmasının gerektiği anlaşılmaktadır. Ayrıca günümüze ulaşamadığını düşündüğümüz, üst kısmı yıkık bu bölümün duvarının veya kapısının arkasında, bu işle meşgul olan bir iki askerin de bulunması gerekmektedir.

Köprüden geçildikten sonraki ilk sahanlıktan on üç basamaklı bir merdivenle ikinci ve üçüncü sahanlığa, üçüncü sahanlıktan güneydoğuya dönülerek iki basamakla dördüncü sahanlığa, oradan da beşinci ve altınca sahanlığa çıkılmaktadır. Altıncı sahanlıktan sonra güneybatı köşede yer alan kalenin son kapısına ulaşılmaktadır **(Fot. 177)**.

İç içe iki basık kemerli açıklığa sahip kapıya günümüzde basamaklarla çıkılmaktadır. Kapı kemerlerinin hemen üzerine uçları palmetlerle biten boş bir kitabe levhası yer alır **(Fot. 178)**. En tepede ise ufak boyutlu yirmi bir sivri kemerden meydana gelen tek sıra mukarnas dizisi göze çarpar. Kalenin bu son kapısının yerleştirildiği beden duvarının kırılma yaparak açılı yerleştirilmiş olması, savunma açısından kapı önündeki alana hâkimiyeti arttırmıştır. Kapının kuzeyinde kalan İmam Gazali Türbesi olarak da adlandırılan çokgen burçtan sonra beden duvarı güneye doğru devam etmektedir **(Fot. 179)**. Duvar bu noktada kırılarak içeri doğru yönelmektedir. Köşede tekrar kırılarak güneye doğru devam etmektedir. Burada yaklaşık 0.80 m. dışa taşan duvar, kırılarak güneye doğru devam ettikten sonra bir duvarla kesilmektedir. Bu duvar düz olarak yaklaşık 6 m. devam ettikten sonra güneydeki duvarla birleşmektedir. Güneydeki duvar köşeden doğuya doğru yaklaşık 4 m. devam ettikten sonra çok az dışa taşma yaparak 14 m. daha devam edip birinci burçla birleşmektedir. Ayrıca bu beden duvarının kuzeyinde dörtgen bir burç yerine bütün noktalara olan hâkimiyeti arttırmak amacıyla çok köşeli

[11] "…Cânib-i garba dörd kat birbirinden geçme demir kapulardır kim bir kal'ada bu gûne hadîd bâb-ı kavîler yokdur. Ve her kapu mabeyninde asma demir kafesler âmâde olup demir zincirler ile maslûbdur. Her kafesin demirleri bazu kalınlığı kadar vardır. Hîn-ı muhâsarada kal'a divârı içinden aşağı kapular önüne bırağup siper ederler…", (Evliya Çelebi, 1999a: 224).

anıtsal bir burç tercih edilerek tahkimat daha da güçlendirilmiştir. Evliya Çelebi'nin aktardıklarından dolayı bu burcun İmam Gazali Türbesi olduğuna inanılmaktadır (Evliya Çelebi, 2005b: 180). Fakat bu burcun türbe olduğuna dair bir veri elde edilememiştir. Nusret Çam, bu burcun Bizans dönemine ait olduğunu düşünmekte ve burcun İmam Gazali Türbesi olarak yorumlanmasının nedeni olarak, fethin sembolik anlamına gönderme yapmak olduğunu ileri sürmektedir (Çam, 2006: 536).

Kapının kuzeyinde kalan bahsi geçen çokgen burcun, kalenin son kapısının bulunduğu yöne açılan yuvarlak kemerli bir kapısı bulunmaktadır **(Fot. 180)**. Kapıya beş adet basamakla çıkılmaktadır. Burcun cephesinin üst kısımları pahlanarak bitirilmiştir. Bu burcun kapı önü savunmasına destek verilmesi için düşünüldüğü anlaşılmaktadır, Özellikle asker sayısı yeterli gelmediğinde, asker takviyesi yapmak ve hücum etmek maksadıyla cephesine, kalenin beden duvarına doğru yaklaştırılarak kısmen gizlenmeye çalışılmış bir kapı açılmıştır. Dolayısıyla düşmanın tüm bu engelleri aşarak içeri girebilmesi oldukça zorlaştırılmıştır.

Kalenin son kapısından içeri girildiğinde haç tonozla örtülü bir koridora geçilir **(Fot. 181)**. Haç tonozlu bu bölümün hemen üzerinde, kareye yakın dikdörtgen planlı, sivri beşik tonozla örtülü bir üst kat yer almaktadır. Mekânın kapının hemen üzerinde, kapı önünü denetlemeye imkân tanıyan küçük, dikdörtgen bir pencere açıklığı mevcuttur. Bu pencerenin üzerinde, beden duvarının üst seviyesinde, kapının müdafaası için düşünülmüş anahtar deliğini hatırlatan iki adet mazgal pencere mevcuttur **(Fot. 177)**. Haç tonozla örtülü koridordan içeri girildiğinde, 7-8 m. güneye doğru yürüdükten sonra biri hafif güneydoğuya doğru diğeri ise kuzeydoğuya doğru yönlenen tonozla örtülü iki dar dehliz yer almaktadır. Bu dehlizler, kalenin duvarlarının oldukça önemli bir kısmını içeriden çevrelemektedir. Bu dehlizlerden güneydoğuya yönlenen diğerine göre oldukça uzundur (yak.180-190 m. civarı) ve zindanlarla bağlantıyı kurmaktadır. Diğer dehliz oldukça kısadır (yak. 23 m.) ve dehlizin sonundaki sivri kemerli kapı açıklığından kalenin kuzeybatı ucuna yakın bir konumdaki hamamın önüne ve kalenin avlusuna çıkılmaktadır **(Fot. 182-183)**. Nusret Çam, güneydoğuya doğru yönlenip kaleyi batıdan, güneyden ve kısmen doğudan saran bu dehlizin eninin yaklaşık 7-8 m., yüksekliğininse 8 m. olduğunu aktarmaktadır. Mazgallara sahip kısmen yuvarlak kemerli ve büyük bir bölümü de sivri beşik tonozla örtülü bu dehlizden kale savunulmaktaydı. Ayrıca bu tünelin içinin Fransız

Harbi öncesi, kalenin bu kısmını top güllelerine karşı güçlendirmek amacıyla toprak ve etrafta yıkılan binalardan getirilen enkazla doldurulmuş olduğunu öğrenmekteyiz. 1990 yılında, dehlizin bu durumdaki 180 m. lik kısmı temizlenmiştir. Günümüzde ise bu yükten tamamen kurtarılmıştır. Nusret Çam, bu dehlizin önce doğuya sonra kuzeye devam ederek kaleyi çepeçevre sardığını, buradan da kalenin su ihtiyacını sağlayan tatlı ve acı suya ulaşıldığını, herhangi bir tehlike anında gizli çıkışı ve girişi ya da lojistik desteği sağlayan *"Uğrun Kapısı"*nın da kuzeydeki Alleben Deresi'ne açıldığını rivayetlerden yola çıkarak ileri sürmüştür (Çam, 2006: 536).

Kalenin kuzeybatıya bakan cephesinde, on bir ve on iki numaralı burçların arasında kalan beden duvarının üzerinde, içi örülerek doldurulmuş büyük bir kemerin izi göze çarpmaktadır **(Fot. 184)**. Bu kemerin alt seviyesinde, güneyde küçük yuvarlak bir kemer bulunmaktadır. Kemerden içi toprakla dolu 0.50 m. genişliğindeki bir koridora geçilmektedir. Koridor güneye 2.50 m. uzandıktan sonra doğuya yönelmektedir. Doğuda, yaklaşık 1 m. sonra bir lento göze çarpar. Lentonun alt kısmı toprakla dolu olduğundan daha ilerisi hakkında fikir edinilememektedir. Örülerek kapatılmış olan bu kapı, kalenin Türk dönemi öncesinde, Roma (Ergeç, 2000: 270) ve Bizans çağında kullanılmış olan kapısı olabilir. Nitekim üzerinde durduğumuz kapılar gerek mimari üslupları gerekse kısmen kitabelerinden de anlaşıldığı üzere ağırlıklı olarak Memluk ve Osmanlı dönemi izleri taşımaktadır. Ayrıca R. Ergeç, Roma ve Bizans çağına ait olması muhtemel bu kapının kuzey kesimindeki ön kule ve bu noktadan, bir kısmı kayaya oyulmuş merdivenlerle çıkılan yolun da, on bir ve on iki numaralı burçlar arasındaki örülerek kapatılmış bu kapıya yönelmiş olmasını, bu kapının varlığına delil olarak kabul etmektedir (Ergeç, 1999: 297). Topografik zorluklar ve güvenlik nedeniyle bu noktanın ancak uzaktan fotoğrafı çekilebilmiş, yerinde inceleme mümkün olamamıştır. Türk dönemi öncesindeki kalenin varlığına işaret eden izlerin bu yönde olmasından dolayı, örülerek kapatılmış yuvarlak kemerli açıklığın bir kapı olması muhtemel bir fikir olarak kabul edilebilir. Bu durum ancak gerekli tedbirler alındıktan sonra yapılacak bir temizlik ve kazı çalışmasıyla netleşebilir.

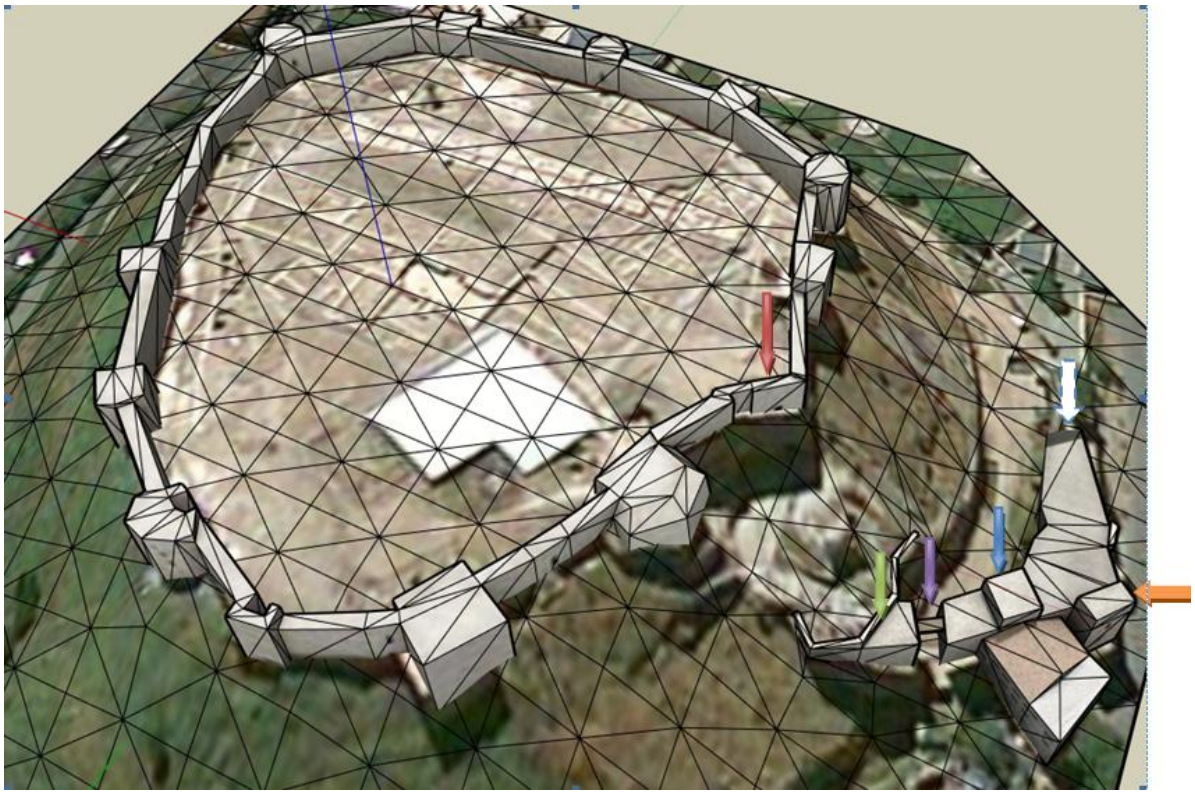
R. Ergeç kalenin içine girişi sağlayan son kapının güneyinde kalan bir taş döşemeden bahsetmiştir **(Fot. 185)**. Eğimli toprak üzerinde yer alan, pere tekniğinde yapılmış bir taş kaplama olarak tanımlanan döşemenin, düşmanın yokuş yukarı tırmanmaya çalışırken

zeminine yağ v.b. kayganlaştırıcı şeyler dökülerek kaymalarını sağlamak amacıyla yapılmış olduğu aktarılmıştır. Kalelerin bazılarında arazi durumu gerektirdiğinde bedenlerin eteklerine ve diplerine yaklaşmayı önlemek için meyilli olarak şekillendirilmiştir. Buna Türkçe'de ***"şev"*** veya ***"şiv"***, Fransızca'da ***"talus"***, Almanca'da ***"mauerböschung"*** ve İngilizce'de ise ***"batter"*** denilmektedir. R. Ergeç, bu sebeple de Bizans dönemine ait kale kapısının da güneyde olması gerektiğini ileri sürmüştür (Ergeç, 1999: 297). Özellikle Geç Ortaçağ Kaleleri'nde kalenin oturduğu tepenin alt yüzeylerinin oldukça dik bir eğim verilerek taşla kaplandığı bilinmektedir. Bu tip uygulamalara sıklıkla Haçlı Kaleleri'nde de rastlamaktayız. Bu tür bir kale eteğine sahip en iyi örnek, Suriye'deki Krak des Chevaliers'dir **(Fot. 186-187)**. Kale eteğine uygulanan bu tür yüzeyler, kaleye tekerlekli kulelerle yaklaşılmasını, seyyar merdivenlerin yanaştırılmasını engellemekte, eğimin oldukça dik olması sebebiyle de bir yaya askerin tırmanması mümkün olamamaktadır. Gaziantep Kalesi'ndeki taş kaplamanın dönemi ve bir kapıyla ilişkili olup olmadığına dair bir bilgi tespit edilemediğinden, R. Ergeç'in fikrine katılıp katılmamak konusunda bir fikir beyan etmek mümkün gözükmemektedir. Taş döşemenin oldukça dik olması, yukarı çıkışı engellemek amacıyla yapılmış olduğunu düşündürse de burada bir kapının bulunup bulunmadığı sorusu yanıtsız kalmaktadır. Nitekim bu tür taş kaplama yüzeyler kalenin bütün yüzeyinde de uygulanabilmektedir.

Kaleden Gaziantep Müzesi'ne taşınmış 1718 envanter numaralı, H. 660/1262 tarihli bir kitabe bulunmaktadır. Bu kitabenin kalenin neresine ait olduğu bilinmemektedir. Yıkılan ilk kapıyla bir ilgisinin bulunup bulunmadığını cevaplayamamaktayız. Kûfi hatlı, sekiz satırdan oluşan kitabede *"El hâc Eyyûb bin Hûd"* ismi geçmektedir. Kitabenin tarihi Memlukluların Moğolları Ayn Calut'ta, 1260'ta yenerek Suriye ve Güney Anadolu'ya tekrar hâkim oldukları tarihe denk gelmektedir (Çam, 2006: 537-38). Evliya Çelebi'nin anlattığı, Osmanlı dönemine ait kitabesini verdiği kapının, Mustafa Güzelhan'ın aktardığı bilgilerden yola çıkarak ilk kapı olduğunu ve en aşağıda yer aldığını düşünmekteyiz (Evliya Çelebi, 2005b: 180; (Güzelhan, 1966: 5). Bu kitabenin kaleye ait olduğu bilinse de bir kapıya ait olup olmadığı bilinmemektedir. Antep Harbi'nde yıkılan bu kapının dışında, muhtemelen çok daha önce yıkıldığını düşündüğümüz, hareketli köprüyle alakalı bir kapı daha olmalıdır. Bu kitabenin bu kapıyla ilgili olup olamayacağı bilinemese de ihtimaller dâhilinde bu soru akılda bulundurulabilir.

Gaziantep Kalesi'nin kapı yönündeki savunması, kapılarla bağlantı yollar üzerindeki duvarlarda açılmış mazgallardan, kapı burcu üstünden, yeterli gelmez ve düşman engellenemezse hareketli köprü kaldırılarak, bu da yeterli gelmezse anıtsal çokgen burçtan asker takviyesi yaparak, kalenin beden duvarı üzerindeki son kapının bulunduğu duvar üzerindeki mazgallı siperlerden sağlanmaktaydı. Tüm bu engellere rağmen, düşman son kapıdan içeri girmeyi başarırsa kollara ayrılan dar tonozlu geçitlerde düşman şaşırtılmaya ve imha edilmeye çalışılmaktaydı. Bu sebeple de Gaziantep Kalesi'nin oldukça güçlü bir kapı tahkimatına sahip olduğunu, yıkılan kapı (veya kapılarda) dâhil edildiğinde arka arkaya sıralanmış aşamalı bir kapı sistemine sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Gaziantep Kalesi, Halep Kalesi'ne bazı açılardan benzetilmektedir **(Fot. 188)**. Halep Kalesi'nde de ardı ardına geçilen aşamalı bir kapı sistemi bulunmakla birlikte hendeği geçen köprü kâgirdir. Halep Kalesi buradaki gibi ahşap, hareketli bir köprüye sahip değildir.

Çiz.70: Gaziantep Kalesi'nin 3D çizimi (Google sketchUp'tan)

Kale giden yolun başlangıcı

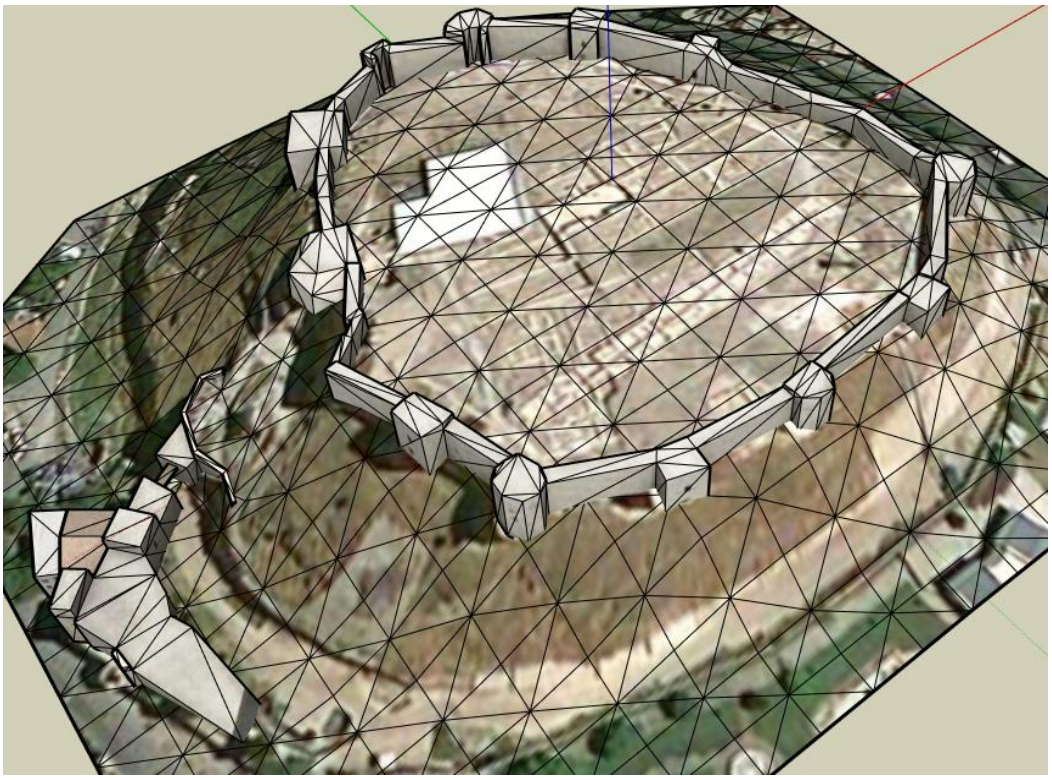
Kale kapısına giden yolun batısındaki eyvan

H. 866 (M. 1461 / 62) tarihli, Sultan Ebû'n-Nasr Kayıtbay kitabesini taşıyan kale kapısı

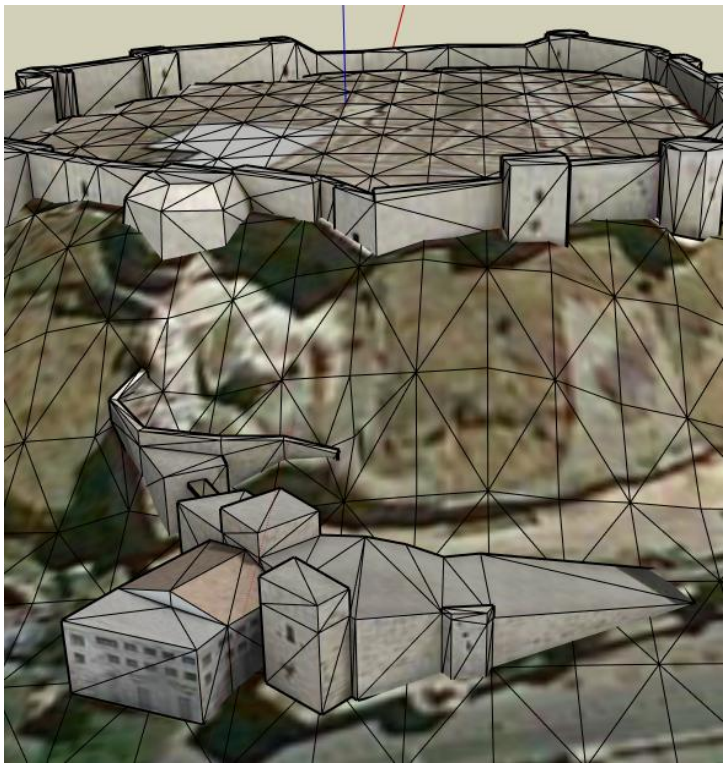
Köprü

Hareketli köprünün bağlantılı olduğu ortadan kalkmış kapının muhtemel yeri

Kaleye girişi sağlayan son kapı

Çiz. 71: Gaziantep Kalesi'nin 3D çizimi (Google sketchUp'tan)

Çiz. 72: Kaleye giriş yolu, kapılar ve köprünün 3D çizimi (Google sketchUp'tan)

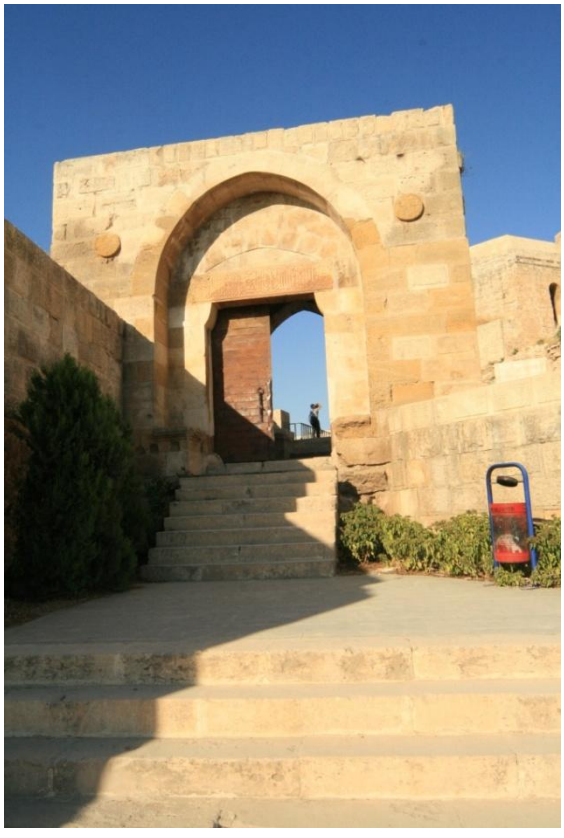
Fot. 157: Kaleye giden yol (Eylül 2007)

Fot. 158: Solda kaleye giden yol ile hendek üzerindeki köprü (Eylül 2007)

Fot. 159: Kapıya giden yol ve kale kapısı (Ana Kule Kapısı), (Eylül 2007)

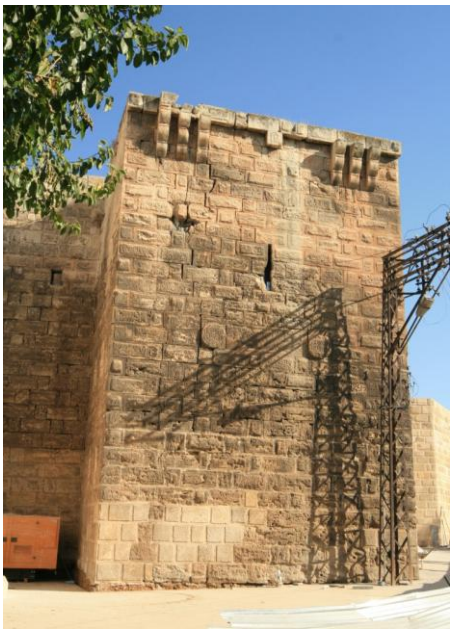
Fot. 160: Kale Kapısı (Ana Kule Kapısı), (Eylül 2007)

Fot. 161: Kapı açıklığının üzerindeki Sultan Ebû'n-Nasr Kayıtbay'a ait kitabe (Eylül 2007)

Fot. 162: Kale Kapısı (Eylül 2007)

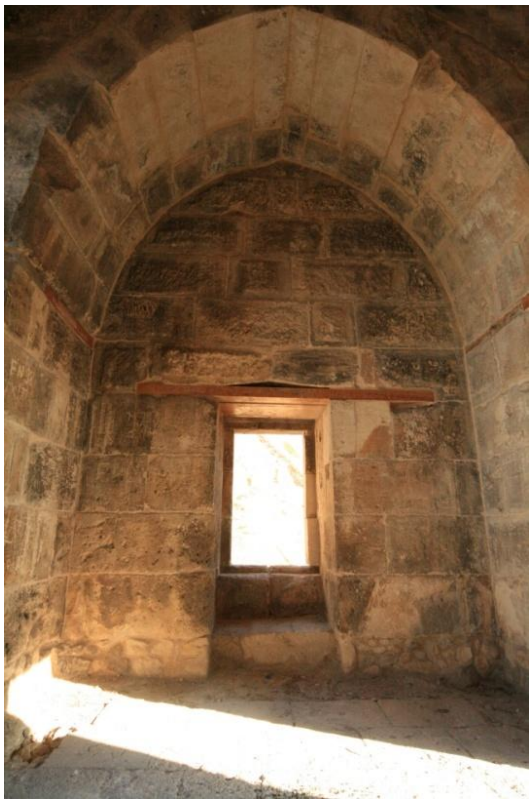
Fot. 163: Kale kapısına giden yolda, soldaki burcun batı cephesindeki senkendazlara ait konsollar ile üzeri kitabeli rozetler (Eylül 2007)

Fot. 164: Kale yolunu batıdan tahkim eden onarım geçirmiş sur duvarı (Eylül 2007)

Fot. 165: Kapı burcundan hendek üzerindeki ahşap köprüye doğru bakış (Eylül 2007)

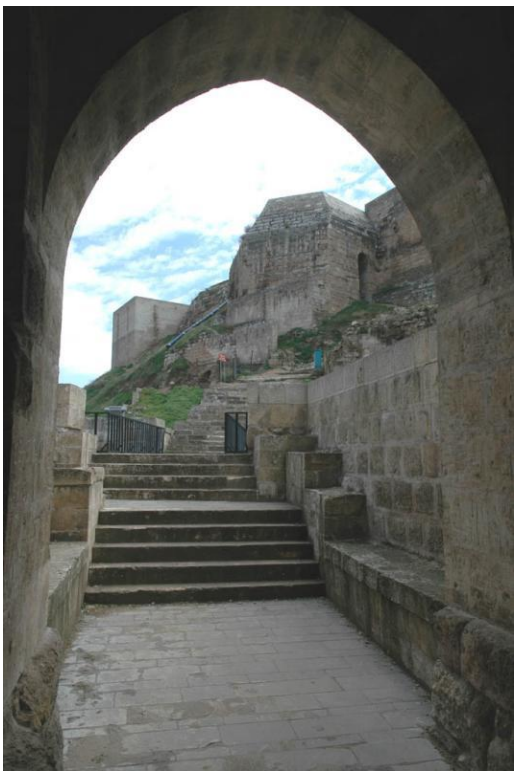
Fot. 166: Kapı burcunun doğu tarafı (Eylül 2007)

Fot. 167: Kapı burcunun batı tarafı (Eylül 2007)

Fot. 168: Kapı burcundan çıkınca hendek üzerindeki ahşap köprüye doğru bakış (Eylül 2007)

Fot. 169: Kapı burcundan çıkınca hendek üzerindeki ahşap köprüye doğru giden yol üzerindeki siper duvarları ve sekiler (Eylül 2007)

Fot. 170: Kalenin çevresini dolanan hendek (Eylül 2007)

Fot. 171: Hendek üzerindeki ahşap köprü ve kale kapısının hendeğe bakan yüzü (Eylül 2007)

Fot. 172: Hendek üzerindeki ahşap köprü, kale kapısının hendeğe bakan yüzü ve kapı burcunun üzerine çıkışı sağlayan merdivenler (Eylül 2007)

Fot. 173: Kalenin etrafındaki hendek (Eylül 2007)

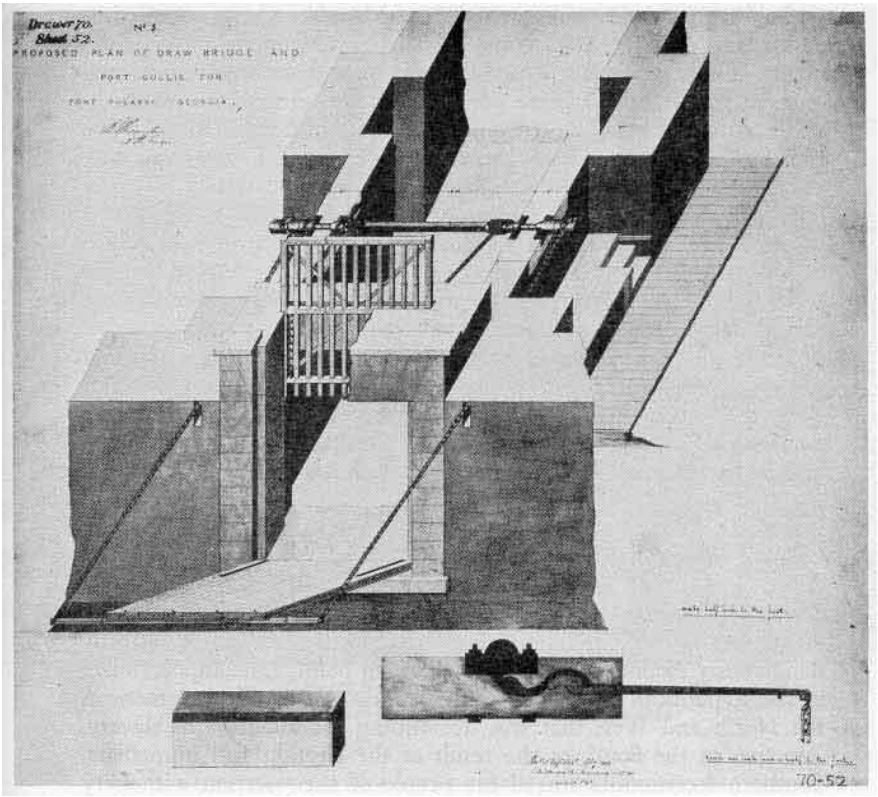
Fot. 174: Kalenin etrafındaki hendeğin su tutabilmesi için inşa edilmiş sağ tarafta görülen ihata duvarları (Eylül 2007)

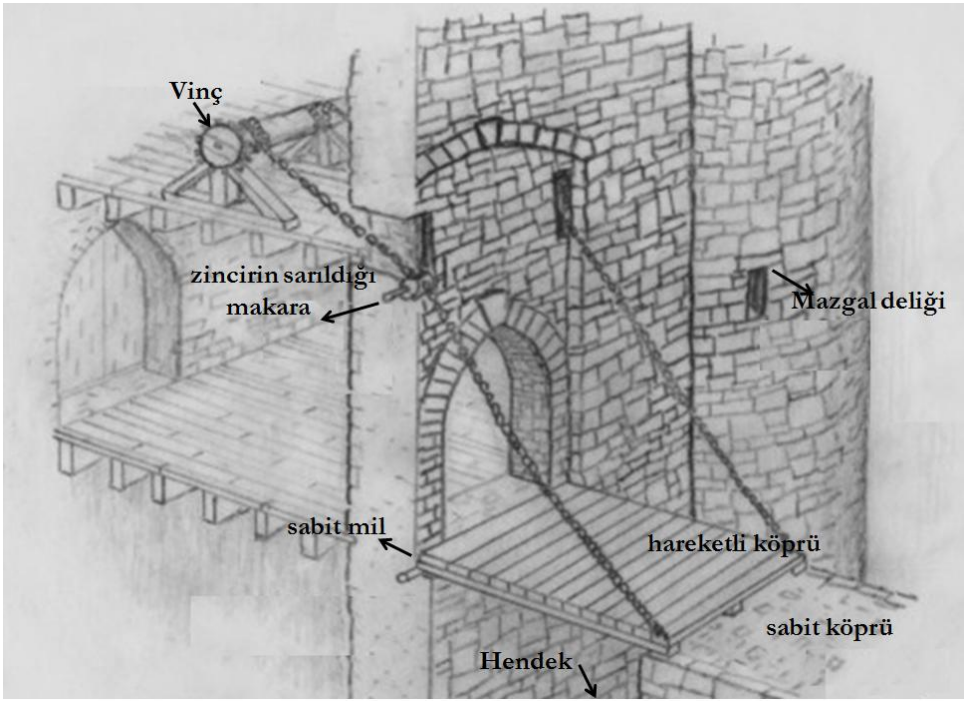
Fot. 175: Suriye'deki Krak des Chevaliers'in kapılarından birinde yukarıdan aşağıya doğru düşen porticullis tipi kapının sürgü boşluğu (Tufan Sağnak, 2010)

Fot. 176: Suriye'deki Krak des Chevaliers'in kapılarından birinde yukarıdan aşağıya doğru düşen porticullis tipi kapının söve kısımlarındaki sürgü yuvası (Tufan Sağnak, 2010)

Çiz. 73: Porticullis tipi kapı ile hareketli köprü modeli ve nasıl çalıştığını gösteren çizim (http://www.nps.gov/history/seac/pulaski/0-introduction/index.htm)

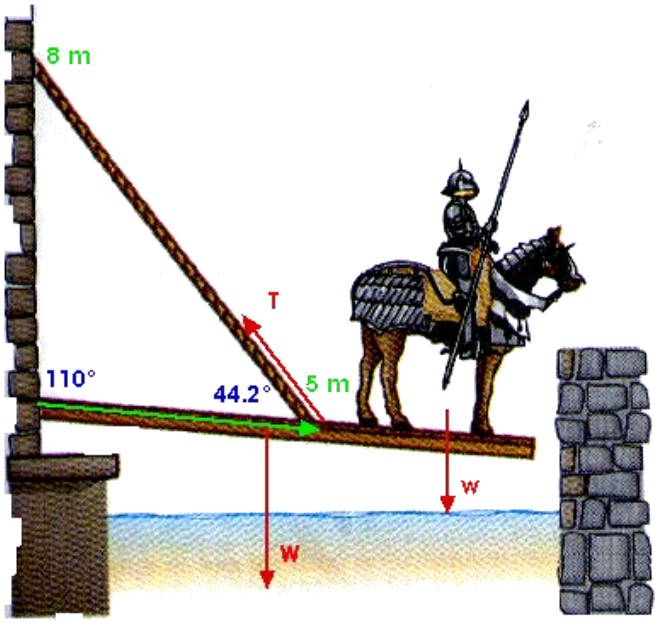
Çiz. 74: Hareketli köprülerin nasıl çalıştığını gösteren temsili çizim (http://monsterrebellion.files.wordpress.com/2009/05/drawbridge1.jpg)

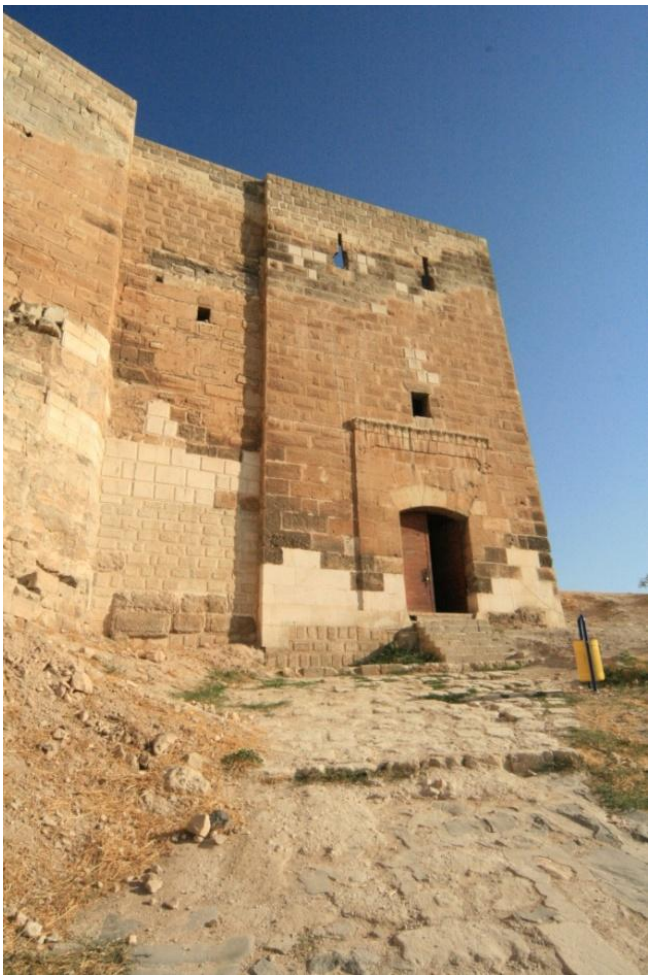
Çiz. 75: Hareketli köprülerin nasıl çalıştığını gösteren temsili çizim (http://content.answers.com/main/content/img/McGrawHill/atchitecture/f0335-01.png)

Çiz. 76: Hareketli köprülerin nasıl çalıştığını gösteren örnek modelleme (http://drzoot.se/dom12/prev7.html)

Çiz.77: Hareketli köprülerde sistemin nasıl çalıştığına dair hesaplama (http://www.ux1.eiu.edu/~cfadd/1350/Hmwk/Ch12/Images/P12.20d.gif)

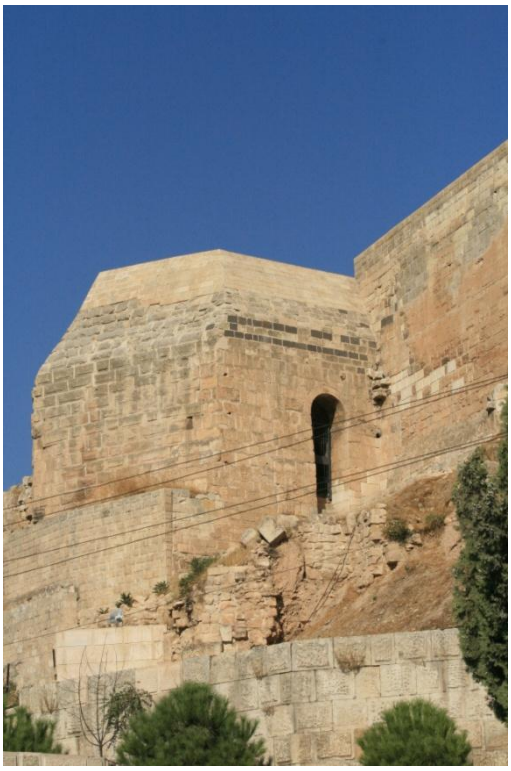
Fot. 177: Kaleye girişi sağlayan son kapı (Eylül 2007)

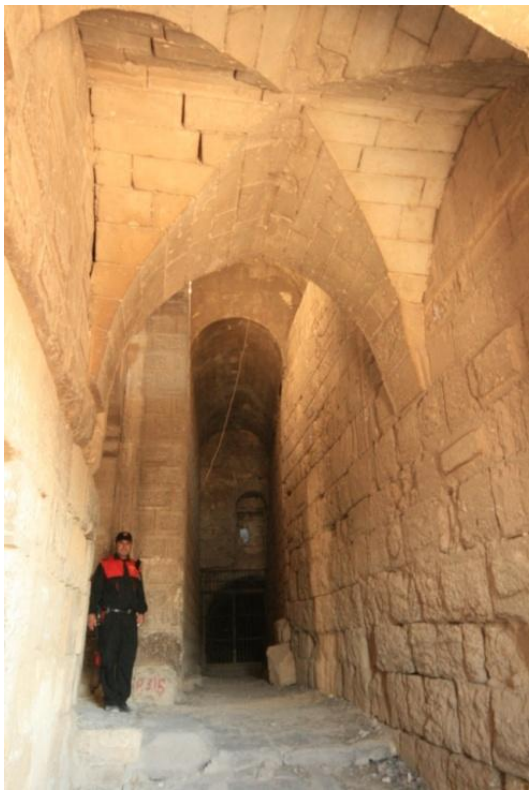
Fot. 178: Kapı kemerinin üzerindeki boş kitabe levhası ile mukarnas dizisi (Eylül 2007)

Fot. 179: Çokgen planlı burç (Eylül 2007)

Fot. 180: Çokgen planlı burç (Eylül 2007)

Fot. 181: Çapraz tonozla örtülü dehliz (Eylül 2007)

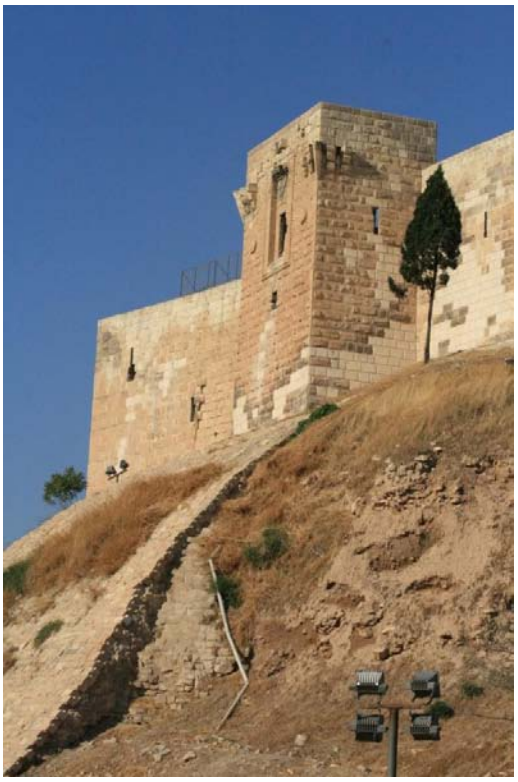
Fot. 182: Kalenin avlusuna çıkışı sağlayan tonozla örtülü dehliz (Eylül 2007)

Fot. 183: Tonozlu dehlizin sonundaki, kalenin avlusuna çıkışı sağlayan kapı (Eylül 2007)

Fot. 184: Çokgen burcun solunda kalan kemer izi (Eylül 2007)

Fot. 185: Kaleye girişi sağlayan son kapının güneyinde kalan taş döşeli yüzey (Eylül 2007)

Fot. 186: Krak des Chevaliers'in üzerine oturduğu zeminin taşla kaplanmış eğimli yüzeyleri (Tufan Sağnak, 2009)

Fot. 187: Krak des Chevaliers'in üzerine oturduğu zeminin taşla kaplanmış eğimli yüzeylerinden detay (Tufan Sağnak, 2009)

Fot. 188: Halep Kalesi'ne girişi sağlayan, hendek üzerindeki kâgir köprü (Nisan 2008)

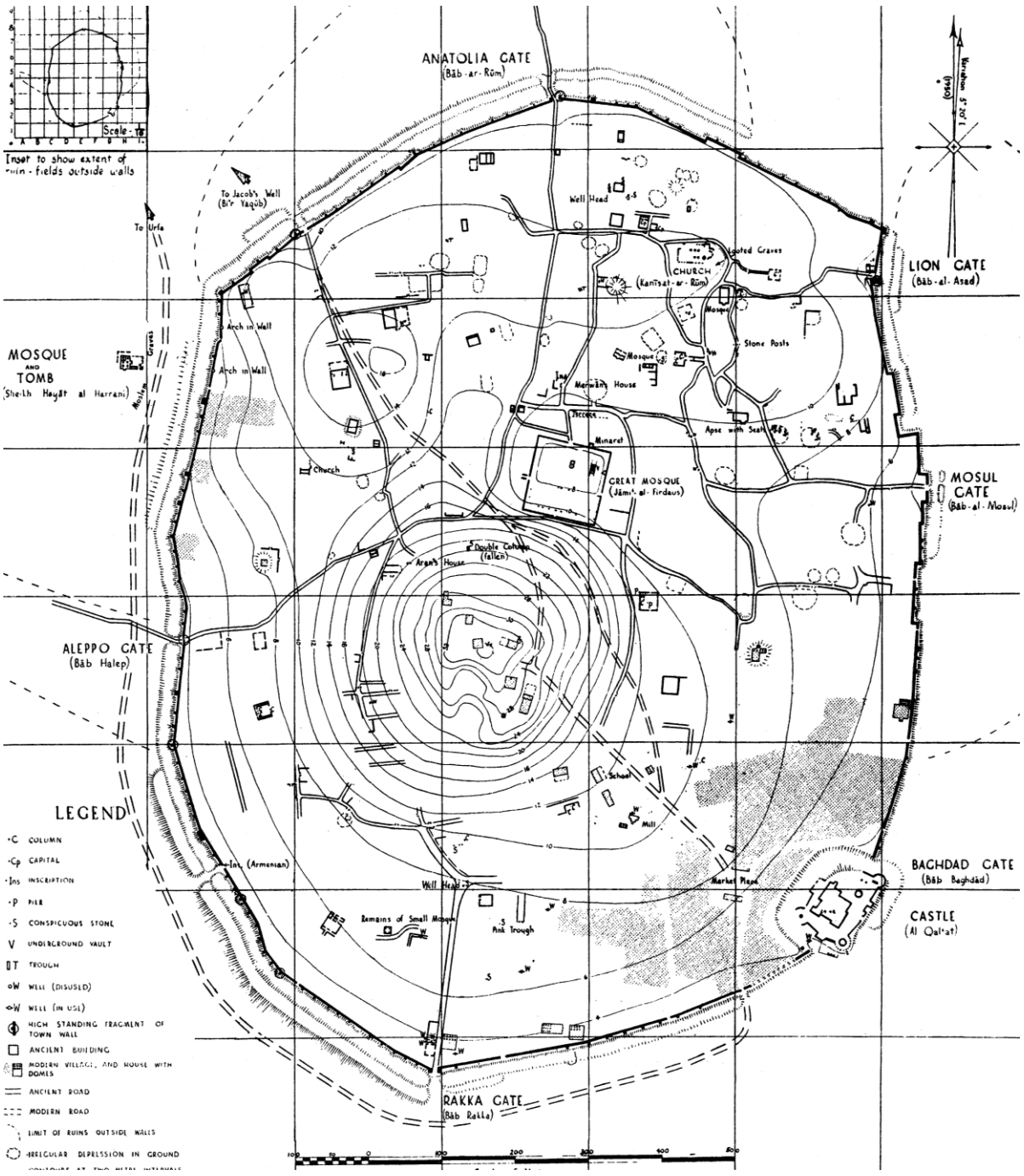
2. 8. Harran Kalesi

2.8.1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler

Şanlıurfa ilinin 44 km. güneydoğusundaki ilçe merkezi olan Harran, doğudan Tektek Dağları, batıdan alçak tepelerle sınırlandırılmış Harran Ovası'nın ortasında yer alan bir yerleşim yeridir. Yaz aylarında büyük ölçüde kuruyan Cullap Çayı'nın sol kıyısında kurulmuş olan kalenin hendeğinin suyu da bu çaydan sağlanmaktaydı (Yardımcı, 2007: 15). Kuzey-güney yönünde 1350 m., doğu-batı yönündeyse 1100 m. kadar genişlikteki bir alana kurulu olan yerleşimin yaklaşık olarak orta noktasında, 20-25 m. yüksekliğinde bir höyük bulunmaktadır **(Fot. 189)**, **(Çiz. 78)**, (Özfırat, 1994: 69). Günümüze büyük ölçüde ulaşamayan surların çevrelediği alanın güneydoğu ucunda, bir yükselti üzerinde iç kale yer almaktadır **(Fot. 190)**.

Fot. 189: Harran surlarina ait izler (Ağustos 2007)

Çiz. 78: Harran surları ve iç kalesi (Llyod-Brice, 1951: 85, fig. 3)

Fot. 190: Harran iç kalesi (Ağustos 2007)

2.8.2.Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim

Arkeolojik veriler ışığında yerleşimin tarihinin M.Ö. 6000'lere kadar geriye gittiği anlaşılmaktadır (Şeşen, 1997: 237; Şeşen, 1993: 4). 1959 yılında höyüğün doğu kesiminde sondaj çalışmaları gerçekleştiren D.S. Rice, M.Ö. 2. binyılın sonu ve M.Ö. 1. binyıl ile Klasik dönemlere ilişkin karışık buluntular veren İslami tabaka ve M.Ö. 3. binyıldan İslami döneme kadar veri veren bir tabaka ve İlk Tunç Çağı tabakası tespit etmiştir (Rice, 1952: 36-84).

Asur-Uballit'in, istilacıların elindeki son başkentini, Mısırlıların yardımıyla birkaç ay abluka altında bulundurmasına değinen Yeni Babil dönemine ait yazılı bir belgeden dolayı Harran'ın bu çağda da tahkimatlı bir yerleşim yeri olduğu tahmin edilmektedir. Sur kapılarından kuzeydoğudaki Arslanlı Kapı ve güneydoğudaki Bağdat Kapısı civarında tespit edilen, bazalttan yapılmış iki kabartma parçası, surların daha önceki varlığına kanıt olarak gösterilmiştir. Bu iki kabartmada arslan figürü, ortostat olarak işlenmiştir **(Fot. 191)**. Bu ortostatlar Geç Hitit eseri olarak kabul edilmektedir. Bu

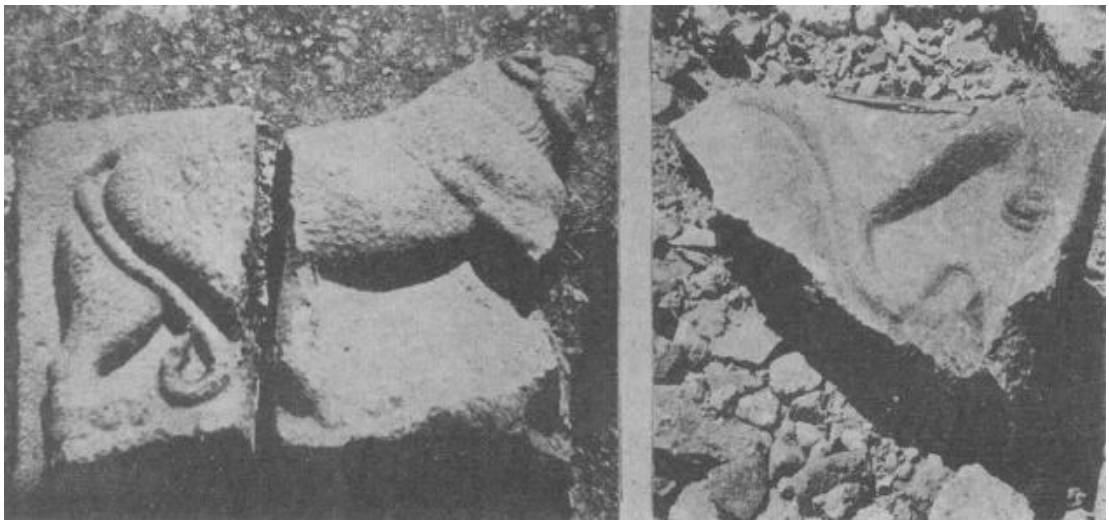
ortostatların güneydoğudaki bir kapının girişinin iki yanında yer aldıkları ve girişi korudukları tahmin edilmektedir (Özfırat, 1994: 70-71). Dolayısıyla arkeolojik veriler, yerleşimin çok daha önceden bir surla çevrili olduğuna ışık tutmaktadır.

Yerleşimin etrafını çevrelen surların ve iç kalenin son şeklinin Ortaçağ'a ait olduğu bilinmekle birlikte, genel planın, çok kapılı surun, sura bitişik iç kale düzeninin ve aşağı şehir şeklindeki yerleşimin, Yeni Asur dönemi merkezlerinde rastlanan bir anlayışta olduğu ifade edilmektedir. Özellikle Assur'un Kuzey Mezopotamya eyâletlerinde görülen türde yuvarlak planlı surları ve ortasında yer alan iç kalesiyle İslâhiye ovasındaki Zincirli (Sam'al/Gaziantep) ve Suriye'deki Hadatu (Arslantaş) surlu yerleşimlerle bu yerleşim yerinin paralellik gösterdiği düşünülmektedir (Özfırat, 1994: 71). Bundan yola çıkarak kentin Ortaçağa ait sur duvarları ve burçlarının planını Yeni Assur döneminde belirlediğini ve Ortaçağ'da da bu şemayı muhafaza ettiğini düşünebiliriz.

Yerleşimi çevreleyen, daireye yakın bir plan sergileyen ve üzerinde çok sayıda kapısı bulunan hendekle çevrili surlar bir Ortaçağ yapısıdır (Özfırat, 1994: 70). Surlar hakkındaki en eski ve en somut bilgi, Roma çağına ve İmparator II. Constantius (337-361) dönemine ve Ammianus Marcellinus'a aittir. Ammianus Marcellinus surların kötü bir durumda olduğuna değinmiştir (Ammianus Marcellinus, 1936-1964: XVIII, 7, 3). Bu bilgiden sonraki en önemli bilgiyi 6. yüzyılda yaşamış Procopius vermiştir. Procopius, I. Iustinianus'un (527-565) kentin harabeye dönmüş olan surlarını yıktırdığını, kenti çok güçlü duvarlarla kuşattığını aktarmıştır (Procopius, 1961: II, 7, 17).

Surların neredeyse tamamı ortadan kalkmıştır. Surlar üzerindeki kapılardan sadece Halep Kapısı ayaktadır. Halep Kapısı'nın alınlığındaki kitabede Selahâddin Eyyûbi'nin kardeşi El-Melik El Adil'in adı ve H. 588 (M. 1192) tarihi geçmektedir. Kale, Selahâddin Eyyûbi döneminde, Haçlı Kontluğu ile yapılan savaşlarda savunma amacıyla kullanılmıştır (Yardımcı, 2007: 42-43).

İç kale, surların güneydoğusundadır. Dört evreye tarihlendirilmekle birlikte ilk evreye dair pek bir iz mevcut değildir (Yardımcı, 2007: 85). Diğer üç evre, 1032'den yani Fatimiler'in yerleşimi ele geçirişinden sonraya, üçüncü evre 1098 yılına, son evre ise 11.yüzyıl sonları ile 12. yüzyıl ortalarına aittir (Özfırat, 1994: 94).

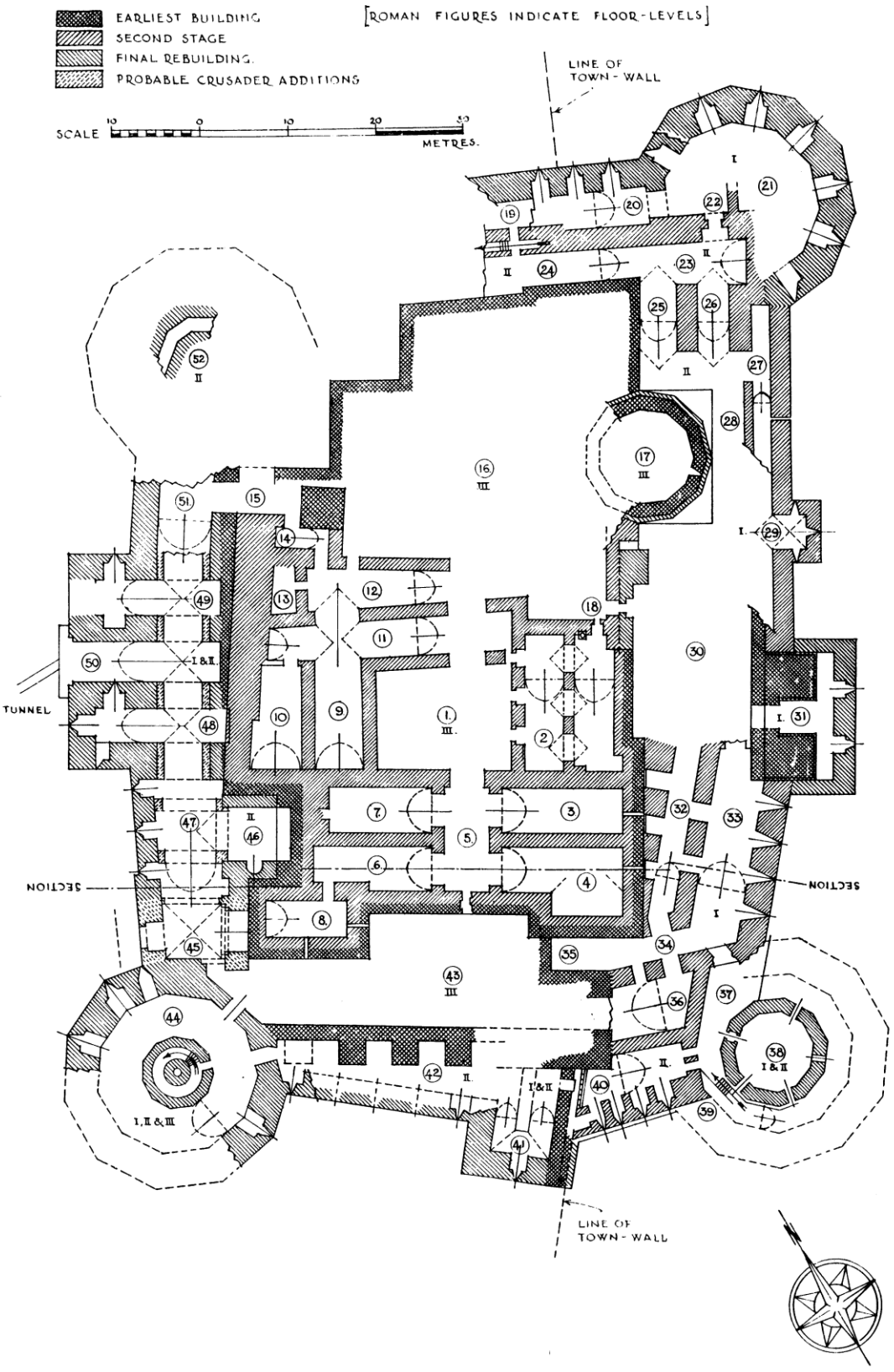

Fot. 191: Arslan figürlü ortostatlar (Llyod- Brice, 1951: pl. IX, 3)

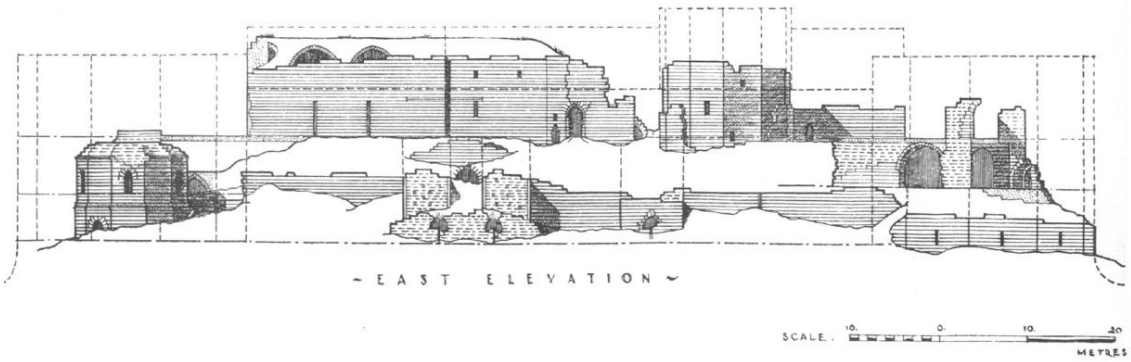
2. 8. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı

Yerleşimi çevreleyen surlar kuzey-güney doğrultusunda 1350 m., doğu-batı doğrultusunda ise 1000 m. boyutlarındadır **(Çiz. 78)**. Yaklaşık 4 km.yi bulan sur, 5 m. yüksekliğinde ve 3 m. kalınlığındadır. Daha önceleri surların dışında derin olmayan bir hendek mevcuttu. Surların üzerinde altı adet kapı tespit edilmiştir. Kapılardan kuzeydeki Anadolu Kapısı, doğudakiler Arslanlı Kapı, Bağdat Kapısı ve Musul Kapısı, güneydeki Rakka Kapısı, batıdaki Halep Kapısı'dır. Bu kapılardan sadece Halep Kapısı ayaktadır (Özfırat, 1994: 91).

İç kale yaklaşık olarak 130x90 m. boyutlarındadır **(Çiz. 79-80)**, **(Fot. 192-193)**. Köşeleri çokgen planlı burçlarla tahkim edilmiştir ve genel planı dikdörtgene yakındır. İbn Cübeyr kalenin kent surundan hendekle ayrıldığını aktarmıştır (İbni Cübeyr, 2003: 181). Bundan yola çıkarak surların dışında iç kalenin de bir hendeğe sahip olduğu ileri sürülebilir. Hendeğin büyük olasılıkla da su dolu olduğu tahmin edilmektedir (Lloyd-Brice, 1951: 97).

Çiz. 79: Harran İç Kalesi (Llyod-Brice, 1951: s. 98, fig. 4)

Çiz. 80: Harran İç Kalesi'nin doğu cephesi (Llyod-Brice, 1951: s. 100, fig. 5

Fot. 192: Harran İç Kalesi'nin doğu cephesi (Ağustos 2007)

Fot. 193: Harran İç Kalesi'ne kuzeydoğudan bakış (Ağustos 2007)

2.8.4.Sur ve İç Kale Kapıları

2.8.4.1.Sur Kapıları

Surların üzerinde altı adet kapı tespit edilmiştir. Kapılardan sadece batıdaki Halep Kapısı ayaktadır **(Fot. 194-195)**. Kapı iki yandan kareye yakın bir plana sahip birer burçla tahkim edilmişti. Kapı açıklığını barındıran cephede, kapı kemerinin hemen üzerinde iki adet, düzgün hatlara sahip olmayan iki açıklıklar söz konusudur **(Fot. 196)**. Bu beden duvarı iki yandan önce duvar payeleriyle desteklenmiş, daha sonra da her iki yandan birer burçla tahkim edilmiştir.

Yerleşim yerinde ve kalenin çeşitli noktalarında kazı çalışmaları gerçekleştirmekte olan Nurettin Yardımcı, surların bu kapıya bağlanan bölümünde, Harran'a ulaşan asfalt karayolunun yıkılmış sur duvarından geçtiği alanda, gerek sur içinde gerekse sur dışında kazılar gerçekleştirmiştir. Bu çalışmalar neticesinde, surun yaklaşık olarak 4 m. lik bir bölümü ayrıca bu sur duvarı ile Halep Kapısı arasında kalan alanda tuğla duvar izleri tespit edilmiş ve böylece burada bazı mekânların var olduğu anlaşılmıştır. Halep Kapısı'nın kapı geçitinin solunda ve kuzeybatısında, sur içinde yapılan kazılarda, Eyyûbi dönemine tarihlendirilen büyük bir askeri kışlanın kalıntıları tespit edilmiştir. Tonozlu yapılardan meydana gelen kışlanın içerisinde yatakhane, hayvanların bağlanmasına yarayan duvarlara gömülü bağlama taşlarının bulunduğu büyük boyutlu ahırlar, erzak depoları ve taşlardan yapılmış ve büyük ocaklara sahip bir mutfak ortaya çıkarılmıştır (Yardımcı, 2007: 42-43). Bu sebeple de bu mekânların kapının güvenliğinden sorumlu muhafızlara ait olduğu düşünülmektedir.

S. Lloyd ve W. Brice, Harran iç kalesi ve surları hakkında değerli bilgiler vermiştir. Lloyd ve Brice, savunma amaçlı bir yapı için şart olmadığı halde kapının cephesinde gözlenen dekoratif öğelerin tercih edilmesinin sebebinin, 11. yüzyıl ortalarından itibaren kalenin savunma fonksiyonunun ortadan kalkması olduğunu ifade etmektedirler (Llyod-Brice, 1951: 78).

Fot. 194: Halep Kapısı'nın sur dışından görünümü

Fot. 195: Halep Kapısı'nın sur içine bakan yüzü (Ağustos 2007)

Fot. 196: Halep Kapısı'nın sur içine bakan arka yüzünden detay (Ağustos 2007)

2. 8. 4. 2. İç Kale Kapıları

İç kaleye girişi sağlayan kapı güneydoğuda yer almaktaydı **(Çiz. 81)**, **(Fot. 197)**. S. Llyod kapıyı tespit etmiş ve 1951 yılında kaleme aldığı makalede bu kapıya değinmiştir. Fakat kapı ne yazık ki günümüze gelememiştir. Bu sebeple de kapıya ait bilgiler, D.S. Rice, S. Llyod ve William Brice'ın aktardıklarından öğrenilebilmektedir **(Fot. 198-202)**. D.S. Rice, günümüze ulaşamamış kapının restitüsyonunu yapmış ve kapının mimarisi hakkında detaylı bilgiler vermiştir **(Çiz. 82)**.

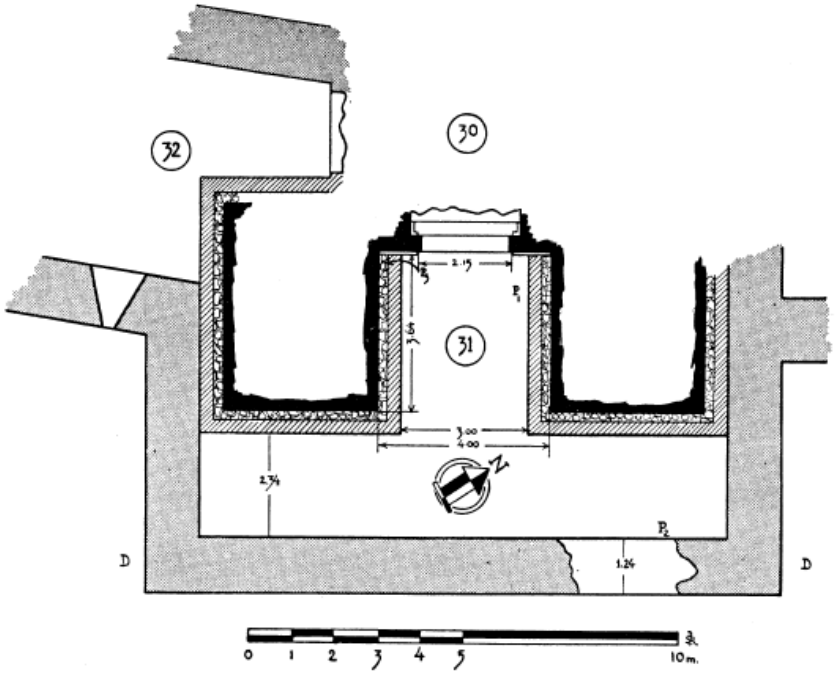
Kapı iki yandan dikdörtgen planlı birer burçla tahkim edilmişti. Burçların içi ve kapı geçiti çöküntülerle doluydu. Fakat yine de kapıyı batıdan tahkim eden burcun beşik tonoz örtülü olduğu tespit edilebilmiştir **(Fot. 203)**. İki dikdörtgen burç arasındaki kapı açıklığına sahip beden duvarının eni yaklaşık 3.00 m., burçların, kapı açıklığını barındıran cepheye bakan yüzlerinin uzunluğu 3.64 m., kapı açıklığı ise 2.15 m.ydi. Kapı üstte at nalı, altta ise sivri kemerli açıklıklara sahipti **(Fot. 198-199)**. At nalı kemer iki yanda duvar payelerine (destek kulelerine, eni 92.5 cm., boyu 80 cm.) yaslanmaktaydı. Kemer köşeliklerinde, her iki yanda bir çift kuş kabartması yer almaktaydı. Kapının bulunduğu beden duvarının cephesini iki yandan birer kule desteklemekteydi. Bu destek kulelerinin dışa bakan yüzünde birer köpek figürü yer bulunmaktaydı **(Fot. 200-202)**, **(Şek. 82)**. Bu hayvan figürünün burada kullanılış amacı D.S. Rice'a göre felaketlerden ve hastalıklardan koruyucu ve düşmanı savıcı olmasıyla ilgilidir. Ayrıca bu destek kuleleri arasında, Hitit

eseri olan, kesme taş üzerine işlenmiş bir aslan tespit etmiştir. Kapının önünden, kapıyı tahkim eden burçların yaklaşık olarak 3.64 m. uzağından bir sur duvarı geçmekteydi. Bu sur duvarı 1.24 m. kalınlığındaydı (Rice, 1952: 48-53). Yanlardan iki burçla tahkim edilmiş kapının önündeki bu duvarın sur duvarıyla birleşme noktalarındaki kopukluk, bu duvarın kapı önüne sonradan güvenlik nedeniyle eklendiğine bir kanıttır **(Çiz. 81)**. Kapı bu tarihten sonra kullanılamaz hale gelmiştir.

Seton Llyod kapıda dört farklı döneme ait izler tespit etmiştir (Llyod-Brice, 1951: 103). Rice yaptığı çalışmalar esnasında, kapının eşiğinde, Numeyrilerin üçüncü hükümdarı Meni'nin adına ait ve H. 451 (M. 1059) inşa tarihini taşıyan kûfi hatlı kitabe parçaları bulmuştur. Rice gerek bu kitabeden gerekse girişte bulunan bazı seramik kaplardan dolayı, kalenin bu kısmının 10. yüzyılda inşa edilmiş olabileceği sonucuna varmıştır. Rice, yaptığı araştırma ve kazı çalışmaları sonucu bu kitabeden başka, kapının bulunduğu cepheyi ve kapıya bakan burcun yan yüzlerindeki cepheleri dolaştığını tespit ettiği diğer kitabelerden bir kısmını da tespit edebilmiştir. Ayrıca yaklaşık 6.5 m. aşağıya inerek kapı eşiğine de ulaşmıştır. Yapılan sondaj çalışmasına bağlı olarak kapının önündeki hendeğin 1.3 m. eninde ve yaklaşık 6.5 m. derinliğinde olduğu ifade edilmiştir (Rice, 1952: 48-63).

Kapı geçitini ihtiva eden cephedeki at nalı kemerin üzerinde iki adet bazalt taş tespit edilmiştir. 33 cm. yüksekliğindeki bu levha üzerinde, Kuran'ı Kerim'in İhlâs suresinin üçüncü ayeti yer almaktaydı. Bu kitabenin yazı tarzından dolayı yine H. 451 (M. 1059) tarihine ait olduğu düşünülmüştür (Rice, 1952: 51).

Yerleşimin etrafını çevreleyen sur kapılarından batıdaki Halep Kalesi ile iç kalenin doğu cephesinin güneyine yakın tarafında yer alan İç Kale Kapısı, plan şemaları itibariyle *"İki Yandan Birer Burçla Müdafaa Edilen Kapılar"* grubuna girmektedir **(Çiz. 83)**. Surlar üzerindeki diğer kapılar günümüze gelemediğinden ve planları hakkında kesin bilgiler bulunmadığından bu kapıları tipolojiye dâhil edememekteyiz.

Çiz. 81: İç Kale'ye girişi sağlayan güneydoğudaki kapının planı (Rice, 1952: s. 48, fig. 2)

Fot. 197: İç kalenin güneydoğu kapısının önüne eklenmiş olan duvarın birleşme noktalarındaki kopukluk (Ağustos 2007)

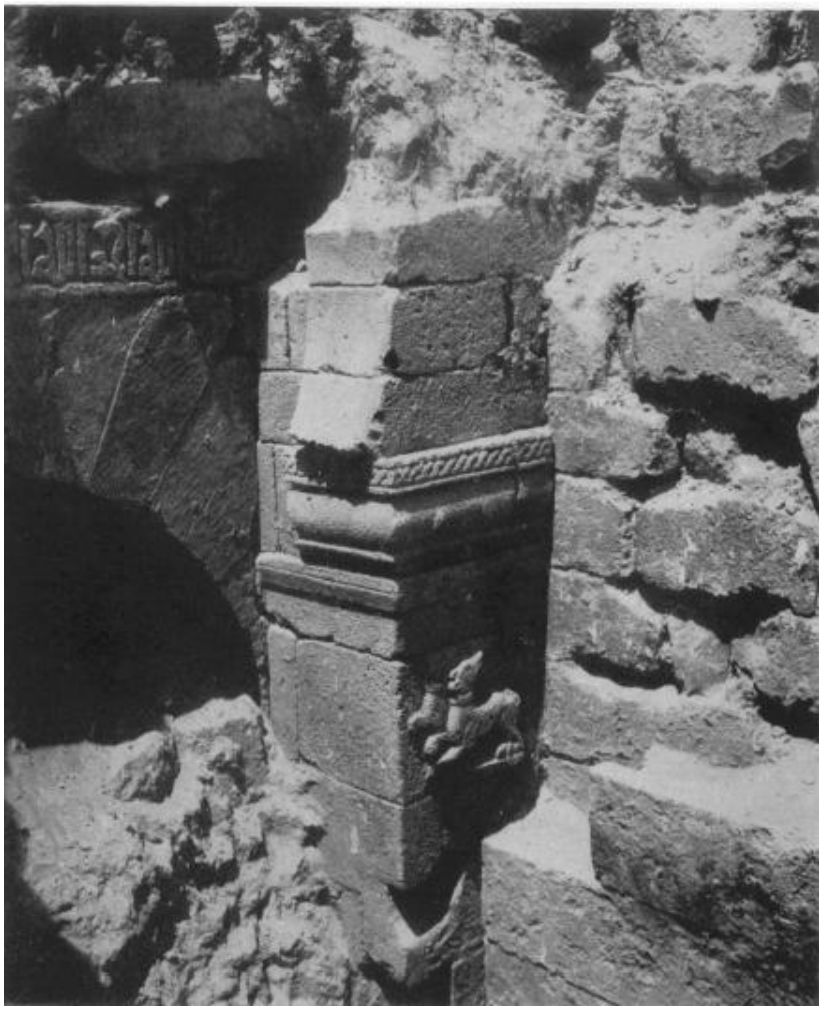
Fot. 198: İç kaleye geçit veren, yanlardan iki burçla tahkim edilmiş kapının görünümü (Rice, 1952: pl. II)

Fot. 199: İç kaleye geçit veren, yanlardan iki burçla tahkim edilmiş kapının görünümü (Rice, 1952: pl. III)

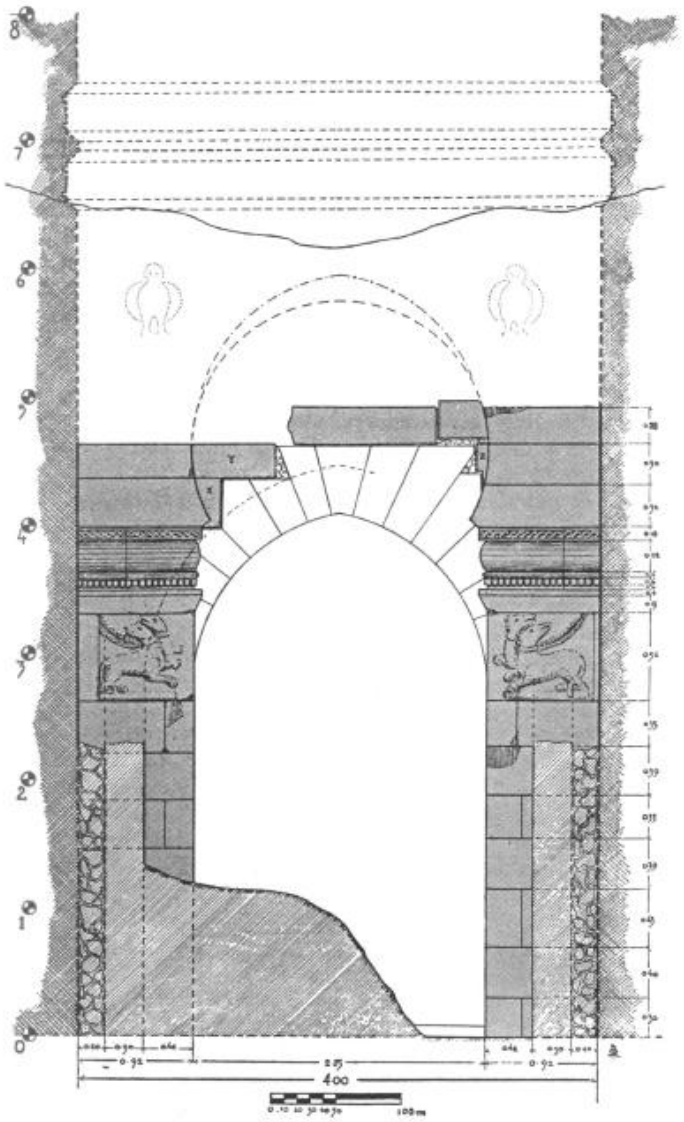
Fot. 200: İç kalenin güneydoğu kapısını iki yandan destekleyen batıdaki duvar payesi üzerindeki figürlü bezeme (Rice, 1952: pl. VII, a)

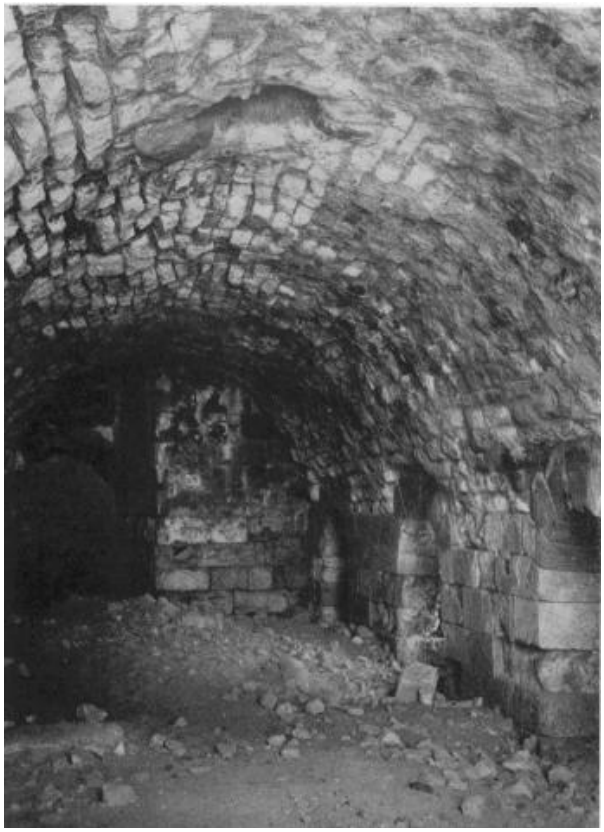
Fot. 201: İç kalenin güneydoğu kapısını iki yandan destekleyen doğudaki duvar payesi üzerindeki figürlü bezeme (Rice, 1952: pl. VIII, b)

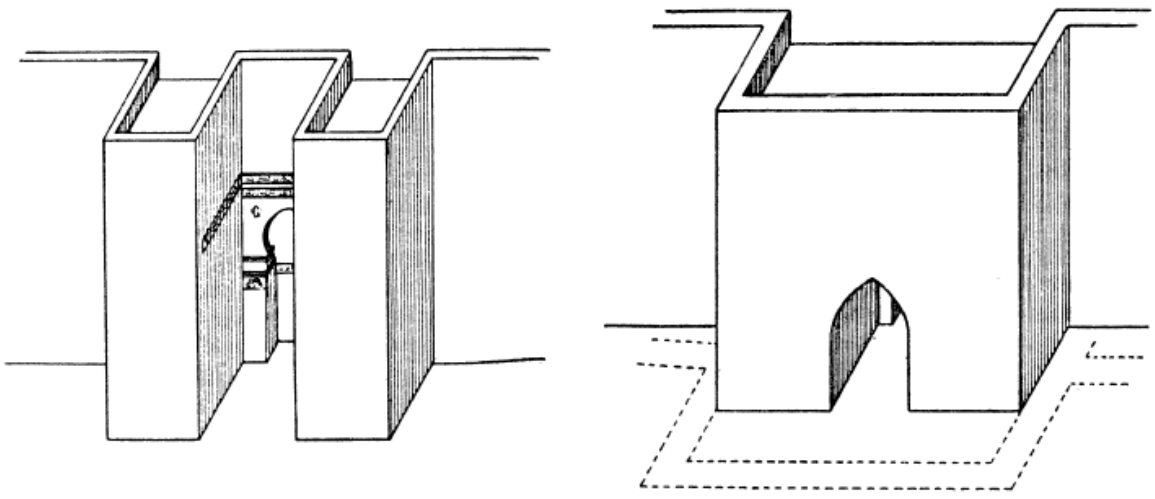
Fot. 202: Figürlü bezemeden detay (Rice, 1952: pl. VII, b)

Çiz. 82: İç kaleye geçit veren güneydoğu kapısının restitüsyonu (Rice, 1952: s. 50, fig. 3)

Fot. 203: İç kale kapısını doğudan tahkim eden tonozla örtülü burcun içten görünümü (Rice, 1952: pl. VIII, a)

Çiz. 83: İç kalenin güneydoğu kapısının restitüsyonu (Rice,1952: s. 64, fig. 12)

2. 9. Hasankeyf Kalesi

2. 9. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler

Hasankeyf, Mezopotamya'yı Bitlis-Van üzerinden İran ve Kafkasya'ya bağlayan güzergâh üzerindedir ve oldukça stratejik bir noktada kurulmuştur. *"Yukarı Şehir"* olarak adlandırılan kale yerleşimi, Dicle Nehri'nin doğu kenarında konumlanmıştır. Hasankeyf Kalesi, Dicle Nehri'nin yatağından 100 m. kadar yüksekte, nehre hâkim sarp bir yarın üstündedir. Kuzeydoğusunda bulunan şehirden kanyon biçiminde yarılmış derin bir sel yatağı ile ayrılmaktadır (Oğuzoğlu, 1997: 365, 367). Şehir, kale tipi bir yerleşim olan yukarı şehir, günümüzde ikamet edilmeye devam edilen aşağı şehir ve Karşıyaka denilen Dicle'nin sol yakasındaki üçüncü bir kesimden meydana gelmektedir.

Yerleşim yeri Roma ve Bizans kaynaklarına, Süryânîce *"kifo"* (Kaya) kelimesinden türetilmiş *"Kifos* ve *Cepha/Ciphas"*, Arapça kaynaklara *"Hısnu Keyfâ/Keybâ* ve daha sonra Osmanlı dönemi kaynaklarına *"Hısnıkeyf"* olarak geçmiştir (Oğuzoğlu, 1997: 364-365). "*Hısnıkeyf "* ismi halk arasında *"Hasankeyf"* şekline dönüşmüş ve giderek bu haliyle yaygınlaşmıştır. Günümüzde de bu isimle anılmaya devam etmektedir.

2. 9. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim

Kaledeki Urartu uygarlığına ait arkeolojik veriler, en geç M.Ö. 9. yüzyılda burada yerleşimin olduğuna dair kesin delildir (Yurttaş, 2002: 100). Kalenin Sasanilerin Anadolu'daki Roma topraklarını tehdit eden bir güç durumuna geldikleri sırada, İmparator II. Constantios (337-361) tarafından inşa ettirildiği ve Erzen bölgesinin merkezi yapıldığı düşünülmektedir (Oğuzoğlu, 1997: 365; Honigmann, 1970 2-3). Fakat yerleşimde bu döneme ve daha öncesine ait bir mimari eserin bulunmayışı, bu dönemde çok gelişmiş bir mevkiden ziyade küçük bir yerleşim olabileceği fikrini uyandırmaktadır. Hasankeyf'e Hıristiyanlık inancının yayılması 4. yüzyıldan itibarendir. Bu dönemde bölgede ayrıca Yahudiler ve güneşe tapan Şemsiler de yaşamaktaydı. Ayrıca Hıristiyanlığın beş mezhebi de burada yayılmıştı. 5. yüzyılda Nestûrî piskoposu burada ikamet etmekteydi.

Yerleşim yeri ve yakın çevresi, Hz. Ömer'in halifeliği zamanında, 640-641 yılında İyâz b. Ganm kumandasındaki İslâm ordusu tarafından fethedilmiştir (İpek, 2007: 182). Bu tarihten başlayarak 10. yüzyıla kadar yerleşim yeri hakkında pek bir bilgi bulunmamaktadır.

Yerleşim yeri hakkında bilgi veren önemli isimlerden birisi Arap Coğrafyacı Makdisi'dir (945/946-1000). Makdisi, Hasankeyf'i müstahkem kalesi, çok sayıda kilisesi, çarşıları, hanları ile taştan ve tuğladan yapılmış evleri bulunan güzel bir şehir olarak anlatmıştır (İpek, 2007: 184; Al-Muqaddasi, 1994: 129).

Urfalı Mateos, Tel Bâşir Haçlı Kontu Joscelin'in, Urfa Kontu Baudouin du Bourg ile birlikte mağlup oldukları Harran Savaşı'ndan sonra (7 Mayıs 1104), Sökmen b. Artuk ve Çökürmüş tarafından esir alındığı, bu kaleye getirildiği ve burada hapsedildiğini aktarmıştır (Urfalı Mateos, 2000: 224).

10. yüzyıl başlarında Hamdaniler, Abbasi Halifeliği'nin siyasi gücünün zayıflamasını fırsat bilip Irak bölgesine yönlenince, Bizans kuvvetleri İmparator I. Romanos Lakapenos döneminde (920-944), 931 yılında, Hasankeyf'e yakın yerleri ele geçirmiştir. Bizans'sın saldırıları 11. yüzyılda devam etmesine karşılık, Mervânîler bölgeye yönelmiş, Musul, Diyarbakır ve Hasankeyf'i ele geçirmiş, böylece bu dönemde Türk nüfuzu da bölgeye yerleşmiş, Tuğrul Bey 1043'ten sonra Boğa, Anası-oğlu ve Göktaş adlı Türkmen beylerine buraları iktâ olarak vermiştir (Sümer, 1972: 95-96). 1071'den sonra da Yıva, Döğer ve Kayı boyuna mensup Türkmen boyları buraya yerleşmişlerdir. Daha sonra Sultan Melikşah, 1085 yılında Mervanilerin bölgedeki hâkimiyetini bitirmiştir. 1102 yılında ise burada Artukluların Hasankeyf kolu kurulmuştur. Artukluların şehirdeki hâkimiyetleri, 1232 yılında Eyyûbi Hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil Nâsırüddin Muhammed'in önce Âmid'i daha sonra da burayı almasıyla sona ermiştir (Zengin, 1994: 24-42; Oğuzoğlu, 1997: 365). Moğollar 1260 yılında şehri tahrip etmişlerdir (Sevgen, 1959: 133)

14. yüzyıla gelindiğinde, Hasankeyf'in eski önemini kaybettiği anlaşılmaktadır. Yerleşim yeri 15. yüzyılın başlarında Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen beylerinin kontrolüne girmiştir (Turan, 1993a: 210-211). Şehrin Eyyûbi melikleri zaman zaman bunlara bağlanarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Daha sonra Akkoyunlu Hükümdarı Uzun

Hasan tarafından zapt edilen şehir, 1501'den sonra Safevilerin egemenliğine girmiştir. Şah İsmail, burayı ve Siirt'i elinde bulunduran ve aynı zamanda eniştesi olan Eyyûbi Meliki Halil'i hapse attırmış ve buraların idaresini eline almıştır. Çok sürmeden Osmanlı Sultanı Yavuz Sultan Selim'in, Çaldıran Zaferi'yle Melik Halil hapisten kurtulmuş ve Osmanlı'ya itaat edeceğine söz vermiş, Osmanlı'nın desteğini alarak Hasankeyf'i ele geçirmiş, şehrin idaresi Melik Halil'e bırakılmakla birlikte böylece Hasankeyf'te Osmanlı egemenliği başlamıştır. Yerleşim yeri 16. yüzyılda önemli bir konumdayken, 17. yüzyılda, Basra-Bağdat üzerinden gelen ticaret yolu önemini kaybetmiş, bu durum Hasankeyf'i oldukça olumsuz etkilemiş ve eski önemini yitirmiştir (Zengin, 1994: 63-66; Oğuzoğlu, 1997: 366-367).

2.9.3.Kalenin Genel Mimari Tanımı

Kale yerleşiminin özellikle orta kesimi yoğun bir yapılaşma sergilemektedir. Kalenin güneybatı tarafında yerleşim yoktur. Burası kutsal alan ve mezarlıktır. Sarnıçlar ve su kanalları bu kesimde yer almaktadır. Doğu ve güneydoğudaki vadide mağara tipi kayalardan oyma ev ve dükkânlar bulunmaktadır. Kalenin güney ucuna yakın yüksek tepede, zeminde kayaya oyulmuş Urartu geleneğini sürdüren iki mezar ve libasyon çukuru görülmektedir. Bu kutsal alanın hemen güneyinde, kalenin su ihtiyacını karşılamak için düşünülmüş dev bir sarnıç ve su kanalları görülür.

Her tarafı derin uçurumlarla çevrilmiş olan kaleye iki yoldan ulaşılmaktadır. Bu yollardan biri yerleşimin doğu ucundaki dolambaçlı, taş döşemeli yoldur. Aynı zamanda basamaklı bu yol, Dicle nehrinden su almak amacıyla da kullanılmıştır. Pek işlek olmayan ikinci yol, daha sarp bir patikayla, batıdan dar bir geçitle Dicle'ye bağlanmaktadır. Ayrıca su kaynağına inen kayadan oyma tüneller de bulunmaktadır (Yurttaş, 2002: 100-101).

2.9.4.Kale Kapıları

Doğu yolu üzerindeki dört adet kale kapısı, dolambaçlı bir hat sergileyen yol üzerinde yer almaktadırlar. Yukarı şehre ulaşımı sağlayan, arka arkaya sıralanmış kapılardan ilki, yerleşimin kuzeydoğu köşesinde yer almaktaydı. Vadinin girişi durumundaki bu geçitte, düzgün bir kesme taş örgünün tercih edildiğini öğrenmekteyiz (Yurttaş, 2002: 101). Prof. Dr. M. O. Arık, tarihi köprünün kente ulaştığı giriş yerinden, Rızk Camii tarafından, güneydeki kanyonlar ve yaylalar hinterlandına giden yol ile kale arasında, kayalara

oyularak yapıldığı izlenimini veren, yola paralel kanal gibi uzanan bir hendekten bahsetmektedir. Prof. Dr. M. O. Arık, çukurda kalan bu kalıntının, aslında hendek değil de kalenin birinci giriş kapısı olması gerektiğini ifade etmiştir. Kalenin en dar noktasındaki bu hendekli yol, dar açılı bir dirsek yaparak geriye ve yukarıya, kalenin tepesine doğru yönlenmektedir (Arık, 2003: 80). Kapı günümüze gelemediğinden mimari özelliklerini değerlendirmek ve plan şemasına göre doğru bir sınıflandırma yapmak mümkün değildir.

Kaleye çıkışı sağlayan yolun ilk dönemecinde yer alan ikinci kale kapısı zamanla tahrip olmuş ve ortadan kalkmıştır. Kapıda inşaat malzemesi olarak kullanılan taşların, Kızlar Camii'nden ve çevre yapılardan getirilmiş olduğu bilinmektedir. Düzgün bir kesme taş işçiliğine sahip olduğu bilinen kapının atkı taşının solunda bir aslan figürünün yer aldığı ifade edilmektedir. Bu kapı 1992 yılı Aralık ayında, şiddetli yağışlardan sonra çökmüştür. Kapıdaki aslan kabartması ile geometrik bezemeli levhalar da korumaya alınmıştır (Arık, 2003: 80). Bezemeli ve figürlü bu taşların dışında kapıda yer alan yazılı bir levhadan da bahsedilmektedir. Günümüze gelememiş bu kapı hakkındaki bilgilerden, kapının inşasında kullanılan malzemenin yakın çevredeki yapılardan elde edildiği, bunun sebebinin ise kapıya yapılan geç dönem müdahaleleri olduğu ifade edilmektedir. Burada bir kale kapısının yer aldığını söylemek kesin olmakla birlikte, kapının ilk şekli ve planı konusunda hiçbir bilgiye sahip değiliz. Kapıda yer aldığı bilinen aslan figürünün karşılıklı olmaları gerektiği ifade edilmektedir (Yurttaş, 1991: 237-238). Fakat diğerinin ne olduğu konusunda bir bilgi mevcut değildir.

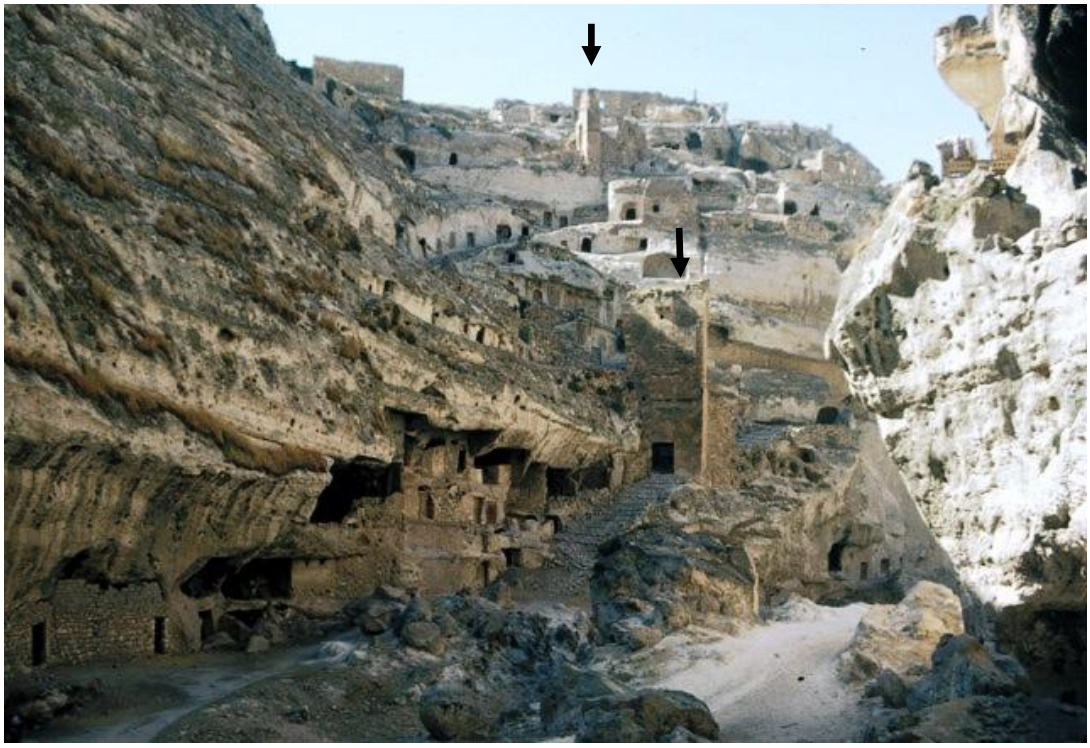
Orta Kapı olarak adlandırılan üçüncü kale kapısı, dükkân sıraları önünden yukarı doğru çıkan yolun kuzey yönündeki kıvrımı üzerindedir **(Fot. 204-205)**. Kapının giriş kısmı, atkı taşı ve alınlık süslemeleriyle dikkati çekmektedir **(Fot. 206), (Çiz. 84)**. Kapı açıklığı düzgün bir dikdörtgendir. Atkıyı oluşturan taşlar *"S"* biçimlidir. Alınlığın üzerinde, tek bir satırdan oluşan ve üstten bir silmeyle sınırlanmış nesih hatla yazılmış kitabe yer almaktadır **(Fot. 207)**. Kitabede şunlar yazılıdır:

> *"Haza ma emere bi inşai hazihi'l-imarete el-mubarekete el abdü'l-fakir illallahi teala Süleyman İbn Gazi İbn Muhammed İbn Ebubekir İbn Abdullah İbn Turan Şah El-Eyyubi. Halledallahu teala sultanehu fi hücceti (sitte) işrin ve semanemaye"*
>
> *"Bu mübarek binanın yapılmasını Allah'ın muhtaç kulu, Eyyubi Turanşah'ın oğlu Abdullah'ın oğlu Ebubekir'in oğlu Muhammed'in oğlu Abdullah'ın oğlu Ebubekir'in oğlu*

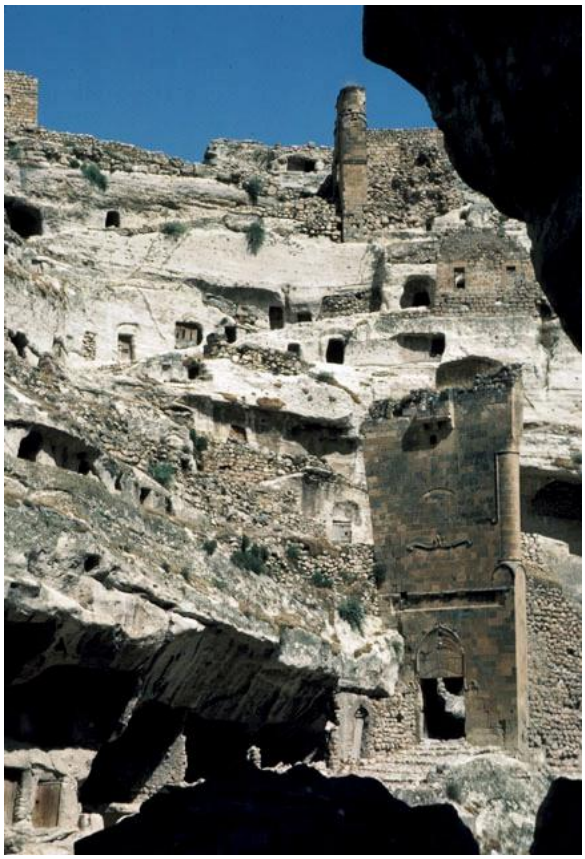
Muhammed'in oğlu Gazi'nin oğlu Süleyman, Allah Teâlâ saltanatını devam ettirsin, 826 H. (1423 M.) senesinde emretti", (Yurttaş, 1991: 243).

Kapı açıklığının üzerinde yer aldığı kapı beden duvarının üst seviyesinde bir senkendaz göze çarpar **(Fot. 208)**. Senkendazın tam altında, kapının hizasına gelen açıklıkları düşman üzerine kızgın yağ dökmek, ateş ve ok yağdırmak için kullanılıyordu. Senkendazın arka hizasında, kapının güvenliğini sağlamaya çalışan askerlerin bulunduğu seğirdim platformu yer alıyordu **(Fot. 209)**. Bu kapı batıdan ana kaya kütlesine dayanmakta, doğusunda ise bugüne ulaşamadığından göremediğimiz surlarla birleşmekteydi. Kapının doğu kenarının dış yüzlerinin köşeleri minare pabuçlarını hatırlatır şekilde ovalleştirilerek yumuşatılmıştır.

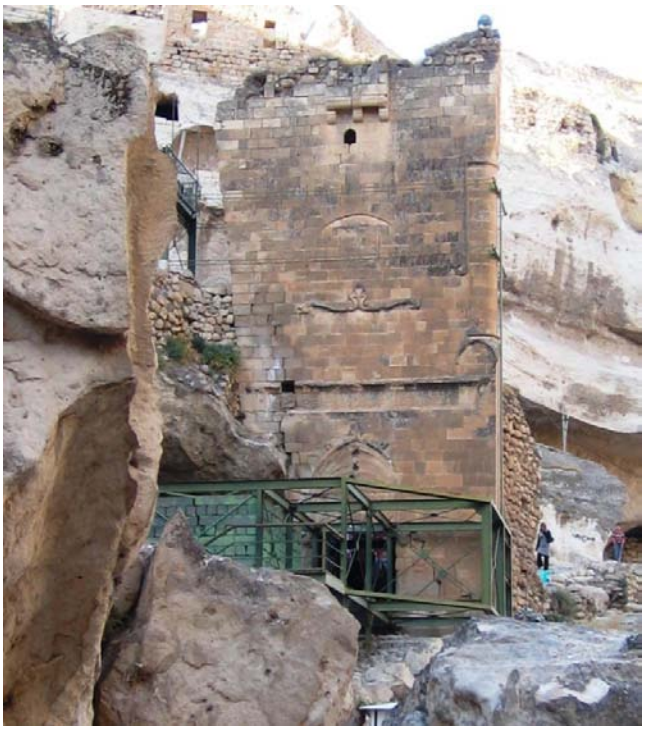
Kapı ayrıca bezemeleri açısından da önemlidir. Özellikle de tılsım amaçlı düşünülmüş bazı motifler içermesi açısından ilginçtir. Uçları palmetli, aşırı stilize edilmiş ejder figürü kapının cephesini bezemektedir **(Fot. 210)**. Prof. Dr. M. Oluş Arık bu bezemenin, Eyyûbi dönemi mimarlığının önemli eseri olan Halep Kapısı'ndaki ejderli kabartmayı akla getirdiğini ifade etmiştir **(Fot. 211)**, (Arık, 2003: 86).

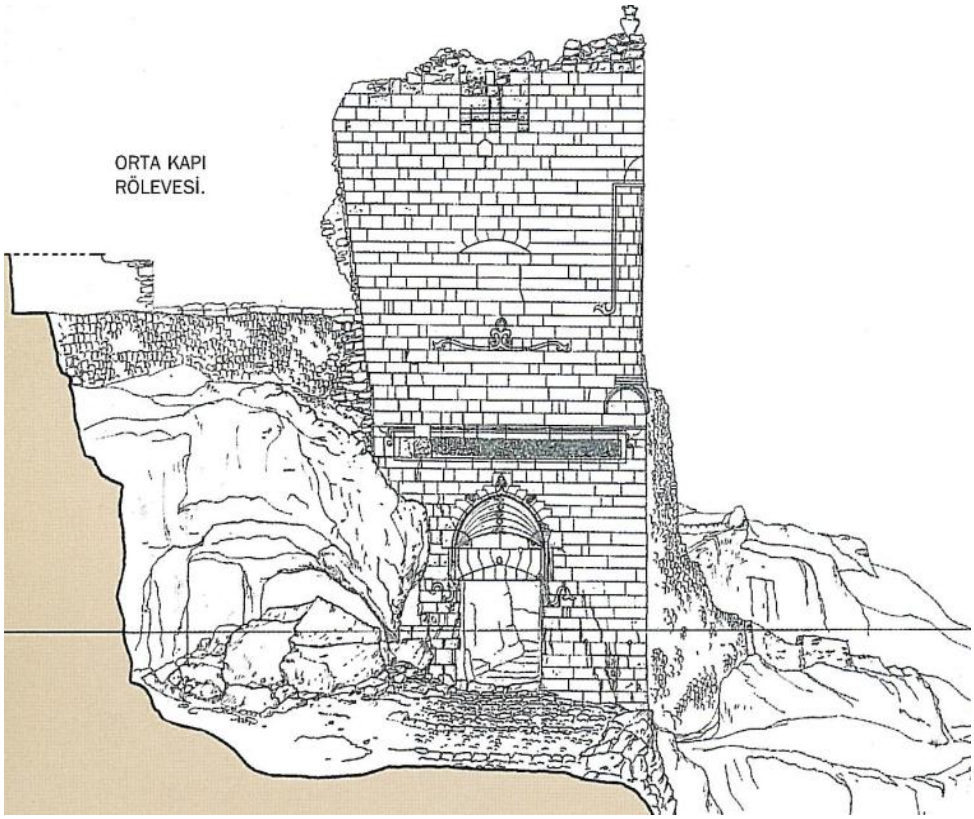
Fot. 204: III. ve IV. kale kapıları

Fot. 205: III. ve IV. kale kapıları

Fot. 206: Orta Kapı'nın (III. kale kapısı) görünümü, (Ekim 2007)

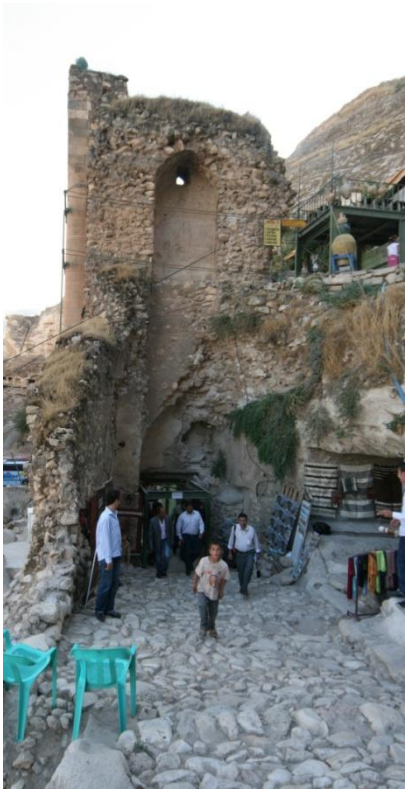
Çiz. 84: Orta Kapı'nın görünüş çizimi (III. kale kapısı), (Arık, 2003: 86)

Fot. 207: Orta Kapı'nın dış yüzündeki kitabe (Ekim 2007)

Fot. 208: Orta Kapı'nın dış yüzünde, üst seviyede yer alan senkendaz (Ekim 2007)

Fot. 209: Orta Kapı'nın iç yüzü (Ekim 2007

Fot. 210: Orta Kapı'nın dış yüzündeki bezemelerden detay (Ekim 2007)

Fot. 211: Halep Kalesi kapısının üzerindeki ejder figürleri (Nisan 2008)

Doğu yolu üzerindeki son yani dördüncü kapının batı kısmı yıkılmıştır **(Fot. 212-214)**. Kapının batı yönünü oluşturan yamaçta sur izleri görülmektedir. Bu kapı, Orta Kapı olarak da bilinen, kaleye çıkan doğu yolu üzerindeki üçüncü kapıya benzemektedir. Kapının doğu tarafı üçüncü kale kapısında olduğu gibi minare şeklinde ovalleştirilmiştir. Gövdesinde, güney ve doğu yüzünde birer pano yer alır **(Fot. 215)**. Doğudaki panoda, dikdörtgen formlu bir çerçeve içine alınmış kûfi hatla *"kelime-i tevhid"*in yarısı, güneydeki kare formlu panoda ise yine kûfi hatla *"kelime-i tevhid"* yazılıdır.

Güneye bakan yüzün sağ kanadında, kare pano içinde:

> *"Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed Allah'ın resulüdür",* yazılıdır (Yurttaş, 1991: 243).

Kapının doğu panosunda, dikdörtgen formlu bir çerçeve içinde, kûfi hatla,

> *"O'ndan başka ilah yoktur",* yazılıdır (Yurttaş, 1991: 243-244).

Kapı açıklığının üzerinde iri bir blok taş, atkı taşı olarak kullanılmıştır. Dışta dişli bir silmenin, içte düz ve mukarnaslı iki kuşağın çevrelediği kısmın içinde bir kitabe veya bir bezeme yer almaktaydı. Bu kısımdan günümüze hiçbir iz gelememiştir. Bu kapı da üçüncü kapıyla çağdaştır ve Eyyûbi dönemine aittir.

Bu kapılar dışında, kale yerleşiminin batısında ve kuzeyinde kayadan oyma, bir kısmı su kaynağına inişi sağlayan genellikle kayadan oyularak meydana getirilmiş tüneller ve geçitler söz konusudur.

Fot. 212: Doğu yolu üzerindeki IV. kapı (Ekim 2007)

Fot. 213: Doğu yolu üzerindeki IV. kapı (Ekim 2007)

Fot. 214: IV. kale kapısının iç yüzü (Ekim 2007)

Fot. 215: IV. kale kapısının pahlı köşesi ve kitabe panoları (Ekim 2007)

2. 10. İspir Kalesi

2. 10. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu

İspir, Erzurum'un yaklaşık olarak 130 km. kuzeyinde, Çoruh Nehri kenarında kurulmuş bir ilçe merkezidir. Kale ilçe merkezinin kuzeybatısında, yerleşim yerine ve Çoruh Nehri'ne hâkim bir noktada yer almaktadır **(Fot. 216)**.

2. 10. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim

Kalede henüz bir kazı çalışması gerçekleştirilmediği için arkeolojik bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Kalenin tarihinin nehre inen gizli su yolundan dolayı Urartulara kadar geriye

gittiği tahmin edilmektedir. Roma, Bizans ve Saltuklu dönemlerinde onarım ve eklemelerle yenilen kale kullanılmaya devam etmiştir. Erzurum ve yakın çevresine daha sonra Anadolu Selçuklular (1202-1243), Moğollar, İlhanlılar, Karakoyunlular, Timurlular, Akkoyunlular ve Atabeğlerin hâkim olduğunu bilinmektedir. Yerleşim yerinin 1514 yılında, Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı topraklarına katıldığı esnada, Gürcü beylerinden Keyhüsrevoğlu Mirza Çabuk'un hâkimiyetinde olduğu tahmin edilmektedir (Konyalı, 1960: 504-505). Kalede son büyük onarım, Osmanlı döneminde, Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle 1535'te gerçekleştirilmiştir (Konyalı, 1960: 501 v.d.; Kukaracı-Aktemur, 2003: 63). H. 956 (1549) yılında tekrar Gürcülerin eline geçmiş, ikinci vezir Ahmed Paşa çok geçmeden kaleyi tekrar teslim almıştır (Konyalı, 1960: 505).

2. 10. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı

Kale iç ve dış olmak üzere iki ana bölümden meydana gelmektedir **(Çiz. 85-88)**. Yaklaşık olarak 125 x 150 m. lik bir alanı kaplamaktadır. Kalenin şeklini oturduğu kayalık taban belirlemektedir. Özellikle de Çoruh Nehri'ne bakan batı ve kuzey cepheleri oldukça sarptır **(Fot. 217-218)**. Bu yönde ayrıca nehre inen gizli bir su yolu bulunmaktadır (Konyalı, 1960: 503). Doğu surları yıkılmış, batı ve güney surları ile bu surları tahkim eden burçları kısmen günümüze gelebilmiştir. Dış kaleye ait sur duvarları ise tamamen ortadan kalkmıştır. İç kale daha iyi durumdadır. İç kalenin güney suruna Kale Mescidi ile minaresi dayanmaktadır **(Fot. 219)**. Kale Mescidi'nin minaresi aynı zamanda gözetleme işlevine de yerine getirmekteydi. Cami ve minaresi 12. yüzyıl Saltuklu eseridir (Aktemur, 2002: 40, 42; Boran, 2001: 22). Aynı zamanda kalenin de bu tarihte ciddi bir onarım geçirdiği ve daha sonra Mugiseddin Tuğrul Şah'ın Erzurum melikliği zamanında (1202-1225) Bayburt Kalesi'yle birlikte yenilendiği düşünülmektedir (Karpuz, 1993: 161; Konyalı, 1960: 503-504). Kale içinde, Türk dönemine ait bu yapının dışında, bu dönem öncesine ait bir kilise mevcuttur **(Fot. 220)**. Kilise iç kale sınırları içinde ve hemen doğuda yer almaktadır (Kukaracı-Aktemur, 2003: 63).

Kilisenin Komnenoslar döneminde ve 1223-1225 yılları arasında yaptırılmış olduğu düşünülmektedir. Mevcut izlerden üç nefli, bazilikal planlı bir şemaya sahip olduğu anlaşılan kilisenin günümüzde, batıda yer alan narteksine ait duvarlarının bir kısmı ile doğudaki üç dilimli apsis bölümüne ait duvarların bir bölümü ayaktadır. Kiliseye ait diğer

duvarların ise genellikle temel seviyesinde izleri mevcuttur (Aktemur-Kukaracı, 2002: 9-10; Bryer-Winfield, 1985a: 355).

İç ve dış kaleden meydana gelen İspir Kalesi'nin dış surları büyük ölçüde yıkılmıştır. Kalenin çeşitli bölümlerini çevreleyen duvarlar, moloz taş örgüye sahiptir. Ayrıca günümüze ulaşan duvarlarda farklı malzeme kullanımları ve örgü teknikleri, kalenin değişik dönemlerde geçirmiş olduğu onarımlara dair bilgi vermektedir. Duvarlar kimi zaman dairevi kimi zaman kare, dikdörtgen ve düzgün bir plan sergilemeyen köşeli hatlı burçlarla tahkim edilmiştir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan sur duvarları arasındaki alanda yer yer kayalık bir zemin gözlenmektedir. Kalenin en iyi durumdaki cephesi güney cephesidir. Kalenin kapladığı alan doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. Bu alan kabaca doğu cephesi tabanı yani geniş kısmı olmak üzere bir üçgene benzetilebilir. Kalenin güney surunun batıya uzandığı ve güneybatı köşeyi meydana getirdiği noktada önce dikdörtgen şeklinde başlayıp daha sonra güney ve batı cepheleri çok köşeli plana dönüşen büyük bir burç tahkim etmektedir. Bu burçtan doğuya doğru uzanan hattaki diğer burç silindirik bir forma sahiptir. Bu noktadan sonra sur duvarı kırılma yaparak önce kuzeye doğru uzanmakta daha sonra ikinci bir kırılma daha yaparak tekrar doğuya doğru dönmektedir. Bu noktada oluşan köşeden sonra İç Kale Camii'ne doğru uzanan sur duvarında mazgal açıklıklarına ve dendanlara sahip sur duvarı başlamaktadır. Bu sur duvarı üzerinden yapılan savunmanın dışında camiye ait yaklaşık 18 m. yüksekliğindeki minarede aynı zamanda kalenin güney cephesinden gelebilecek tehlikelere karşı oldukça geniş bir alanı içine alacak sayede hâkimiyet sağladığından bir gözetleme kulesi olarak ele alınabilir. Bu bağlamda kale camileri birbirine benzeyen Erzurum Kalesi'yle bir başka önemli ortaklık söz konusu olmaktadır. Erzurum Kalesi'ndeki tuğladan inşa edilmiş minarede gözetleme işlevi nedeniyle caminin yakınına değil kale kapısının güvenliği için kalenin köşesine ve kapıya hâkim olabilecek şekilde inşa edilmiştir. Caminin güney duvarını meydana getiren sur hattı doğuya doğru devam etmektedir. Bu sur duvarı biri dikdörtgen diğeri çarpık planlı, dört köşeye sahip bir burçla tahkim edilmiştir. Buradan sonra sur duvarı kesintiye uğramaktadır. Bu burca bağlanması gereken doğudan gelerek güneybatıya yönlenen ve çok büyük bir olasılıkla da iç kaleye girişi sağlayan kapıyı barındıran sur hattı günümüze gelememiştir. Sadece çok ufak bir duvar parçası mevcuttur. Bu sur duvarının hemen arkasında, kuzeyde üç dilimli bir apsise sahip kilise kalıntısı görülür.

Kalenin güneyi, sur duvarı bakımından en yoğun cephedir. Çok ciddi şekilde tahrip olmuş bu cephe, kalenin saldırıya açık en önemli cephesidir. Aynı zamanda da yıkılan kale kapısı da bu yönde yer almaktaydı **(Fot. 221-222)**. İç kalenin güneydoğu cephesinden geçen ve iç kaleye girişi sağlayan son kapının yer aldığını ifade ettiğimiz yıkılmış sur hattının dışından yani güneyinden birden fazla sur duvarı geçmektedir. Bu sur duvarlarının bir kısmı kale kapısıyla alakalıdır. Bu yoğunluğun sebebi, topografyanın kuzey ve batı cephelerindeki gibi burada sarp olmayışı ve kaleye çıkışı sağlayan labirenvari rampalı yolu ve bu yollarla ilişkili kademeli bir savunma hattı meydana getiren kale kapılarını koruma ihtiyacıdır **(Çiz. 89)**. Bu kısımla ilgili bilgilere kale kapısı adı altında değinilmiştir.

Kaleyi doğudan çevreleyen sur hattı kuzeydoğu köşede yer alan ufak boyutlu sur duvarı dışında ortadan kalkmıştır. Bu cepheden de mevcut izlerden yola çıkarak çift sur duvarının geçtiğini kesin olarak söyleyebiliriz. Bu çift sur hattı belli bir mesafeye kadar kuzey cephede de devam etmekte daha sonra ise kuzey sur duvarı batı cepheye doğru tek olarak uzanmaktaydı. Buradaki kayalık alanın ve sarp cephenin varlığı, kaleye buradan gelebilecek bir saldırıyı neredeyse imkânsız kılmaktadır. Ne yazık ki kuzey sur hattını meydana getiren duvarlar da çok büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Benzer şekilde bu noktadan, güneybatı köşede yer alan burca bağlanması gereken batı suru da ayakta değildir. Sur duvarlarının oturduğu zemin incelendiğinde ve buna uygun bir restitüsyon yapıldığında, kuzey ve batı sur duvarlarının tabana uygun olarak girintili çıkıntılı yani zikzaklar çizen bir hatta sahip olduğu tahmin edilebilir. Kalenin bu yönünden Çoruh Nehri akmaktadır.

2. 10. 4. Kale Kapıları

İç kaleye güneydoğu yöndeki basamaklı bir yolla ulaşılmaktadır **(Fot. 221-222)**, **(Çiz. 89)**. Bu yönde yer alan dış surun özgün izleri tamamen yok olacak şekilde kale onarım geçirmiştir. Güneydoğu yönden kaba yontu taşlarla inşa edilmiş merdivenlerle önce batıya doğru daha sonra da aksi yöne yani doğuya yönelerek kaleye çıkılmaktadır. Bu iki zıt yönlere yönelmiş merdivenlerin aralarında mevcut izlerden dolayı sur hatlarının olduğu anlaşılmaktadır. Kale girişinin başladığı noktadan başlayan ve batıya doğru uzanan ve daha sonra kuzeye yönelen sur hattı, Kale Camii'nin yer aldığı güney sur duvarına bağlanmakta ve bu yöndeki en dış savunma hattını meydana getirmektedir.

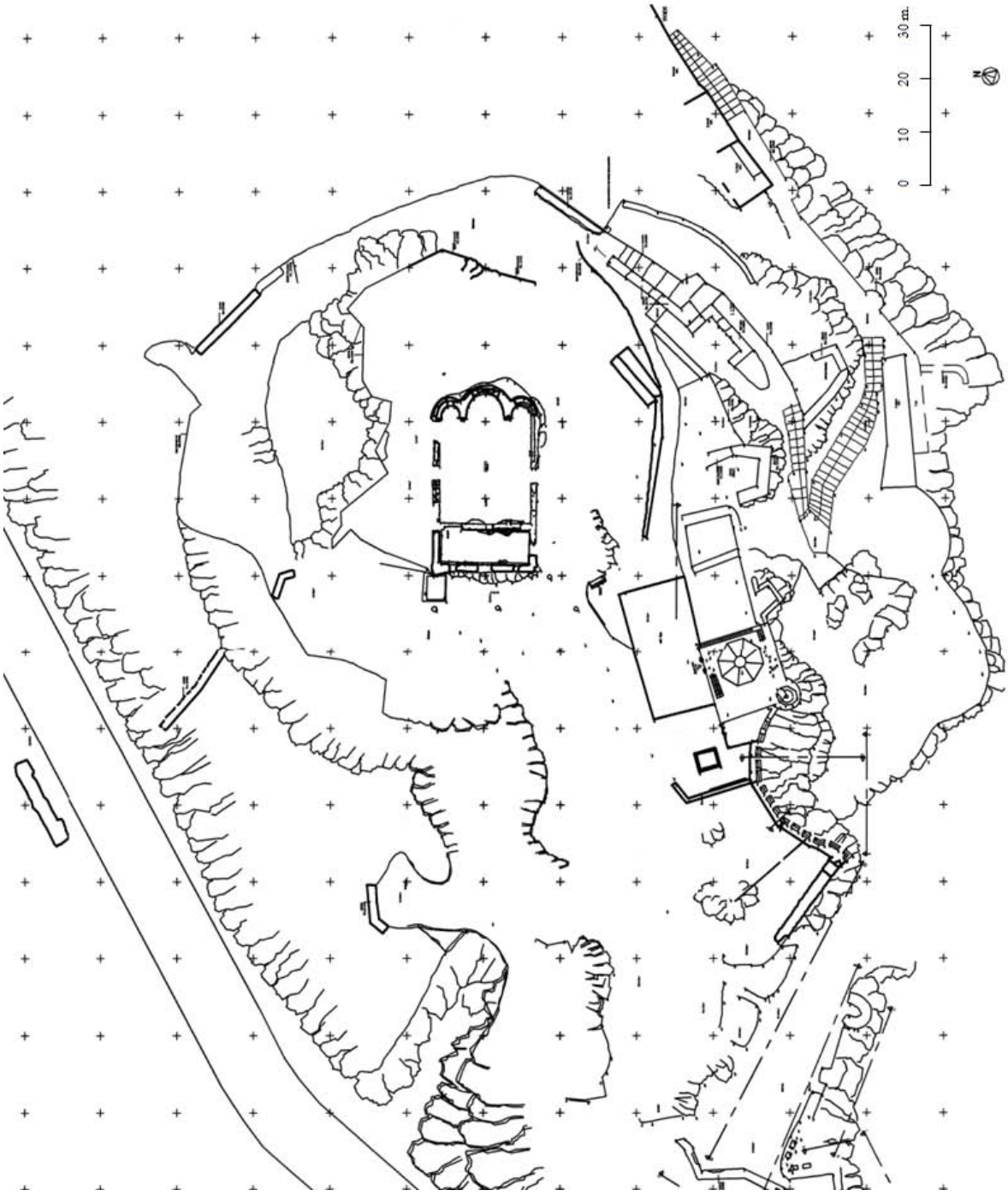
Burçların mevcut kalıntılarından, bu sur duvarının bir dikdörtgen ve iki silindirik planlı burçla tahkim edildiği söylenebilir. Güneydoğudan başlayıp batıya doğru uzanan merdivenli yolun kuzeyinde de bir surun izi tespit edilmektedir. Merdiven bu noktadan aksi yöne yani doğuya döneceği noktada sur duvarı bir burçla tahkim edilmiştir. Bu merdivenli rampanın bittiği noktada dikdörtgen planlı bir burç ve burçla ilişkili sur duvarı ayrıca bu burca kuzeyden bağlandığı mevcut izlerden anlaşılan ikinci bir sur duvarı daha tespit edilmektedir. Bu durumda iki sur duvarı arasında kalan, kaleye geçit veren ilk kapının, kapı burcu şeklinde planlandığını tahmin etmekteyiz **(Fot. 223-224)**. Bu burcun günümüzde güney duvarı tam olmak üzere doğu ve batı duvarlarının bir kısmı yenilerek gelmiştir. Kalenin ilk kapısının yer aldığını düşündüğümüz bu noktasından sonra iç kaleye geçit veren yol tekrar bir dönüş yaparak batıya yönelmektedir. Böylece iç kalenin sur duvarının güneydoğu köşesinde yer aldığını düşündüğümüz kapıya ulaşılmakta ve buradan kale içine girilmekteydi.

Kaleye geçit veren kale yolu oldukça dolambaçlı ve zikzaklar çizen bir plan sergilemektedir. Rampalı kale yolu üzerinde dönüşler yaptırmak amacıyla yapılan planlamanın temel amacı, kaleye hücum eden düşmanı yavaşlatmaktır. Dönüşlerde yer alan burçlar kale yolunun güvenliğini sağlamakta ve burçlardan yapılacak müdahalelerle düşman etkisiz hale getirilmeye çalışılmaktadır. Kaleye ulaşan yolda alınan tedbirler bununla sınırlı kalmamıştır. Kale yolu üzerinde yer alan günümüzde bir kısım duvarları mevcut burçta büyük bir olasılıkla da kaleye girişte engel teşkil edecek ilk kapı olmalıdır. Burç tipi bu kapının dışında muhtemelen ikinci kapı iç kalenin sınırlarını belirleyen surların güneydoğusunda yer alıyor olmalıdır. Bu ikinci kapının sur duvarı üzerinde, bir kemer açıklığından ibaret basit bir kapı olduğunu tahmin etmekteyiz.

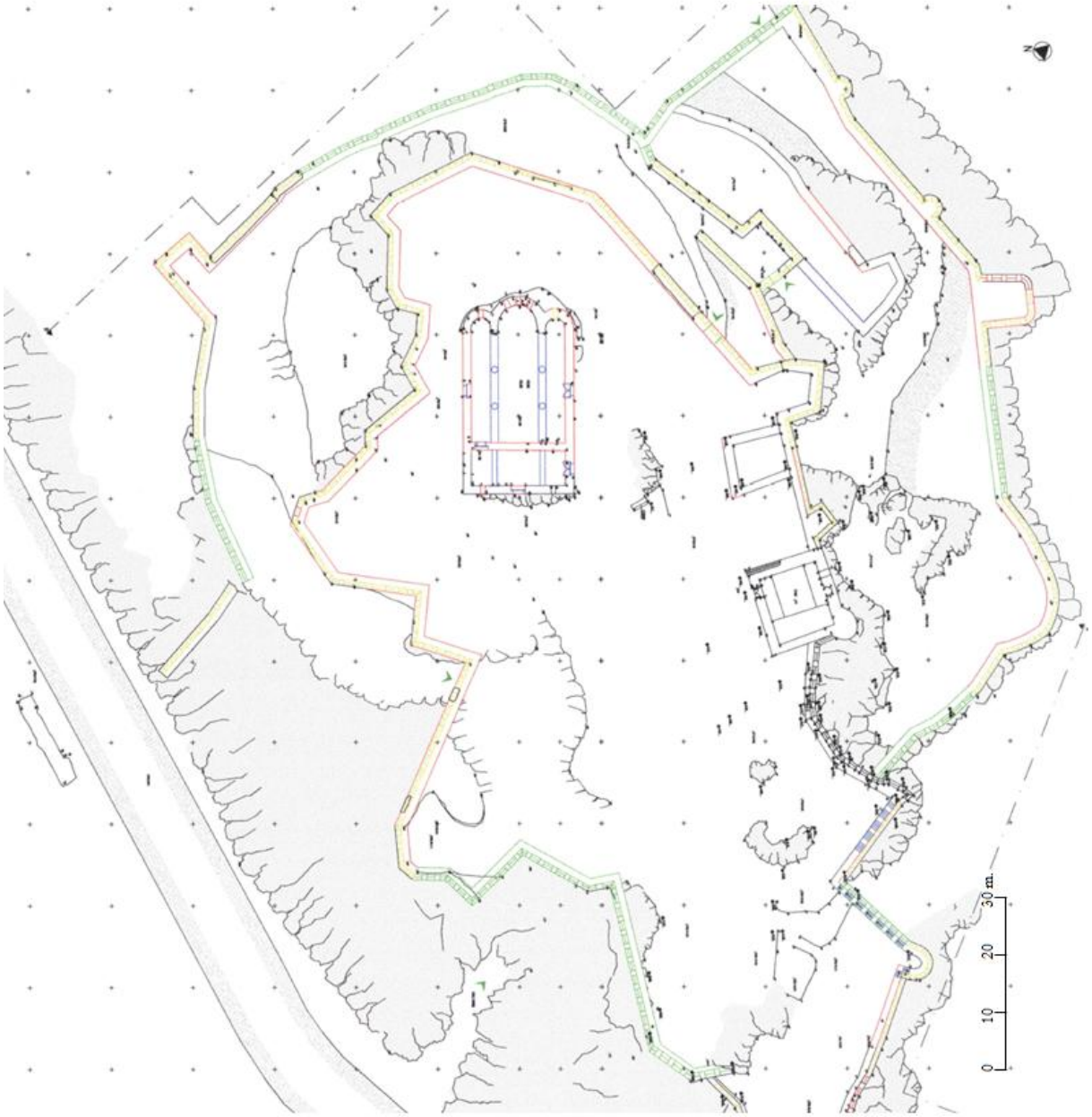
Kaleye girişi sağlayan kale yolunu, labirentvari hatlar çizmesi nedeniyle *"Labirentvari (Dolambaçlı) Kale Yoluna Sahip Kapılar"* başlığı altında tanımlayabiliriz. Bu yol üzerindeki burç tipi kapı da düşmanın içeriye sızmasını engellemek amacıyla bir diğer güvenlik tedbiridir. Kale yolunun ve kapılarının savunması da bu yola ve kapılara hâkim sur hattından ve burçlardan yapılmaktaydı.

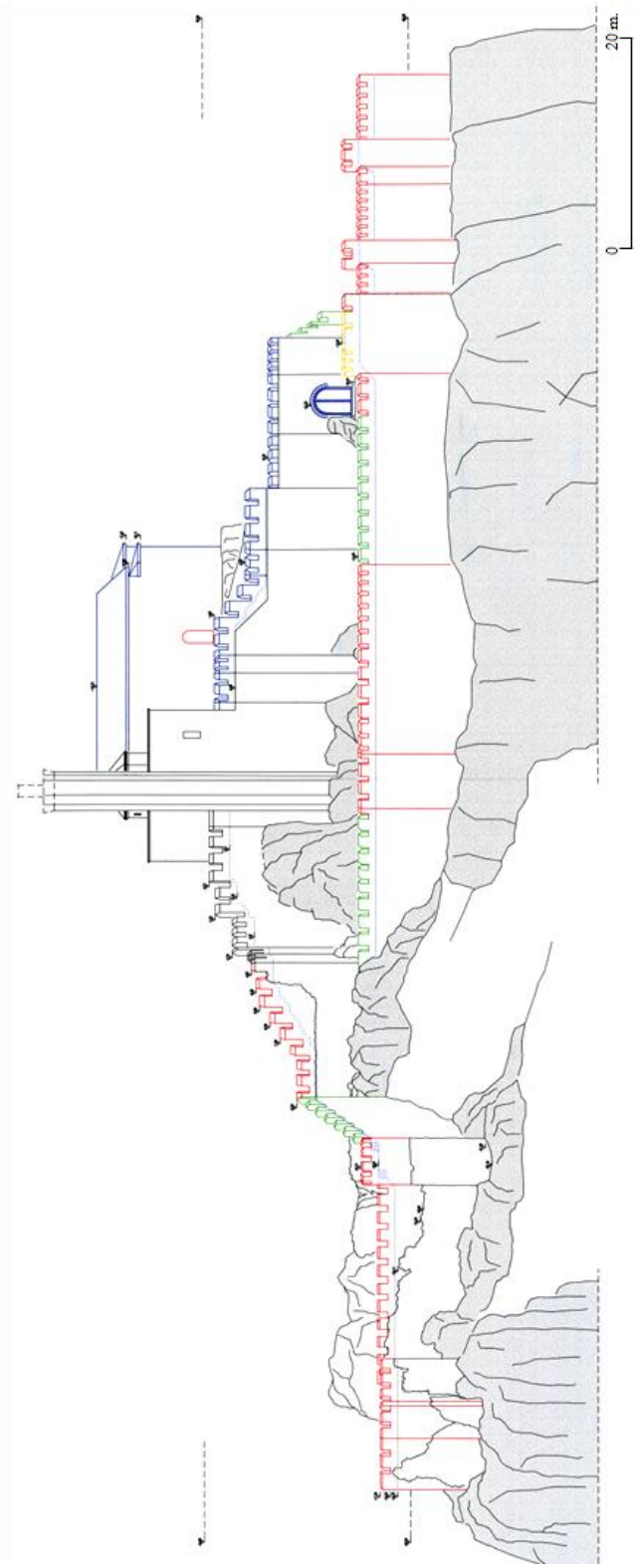
Fot. 216: İspir Kalesi'nin batı ve güney cepheleri (Eylül 2008)

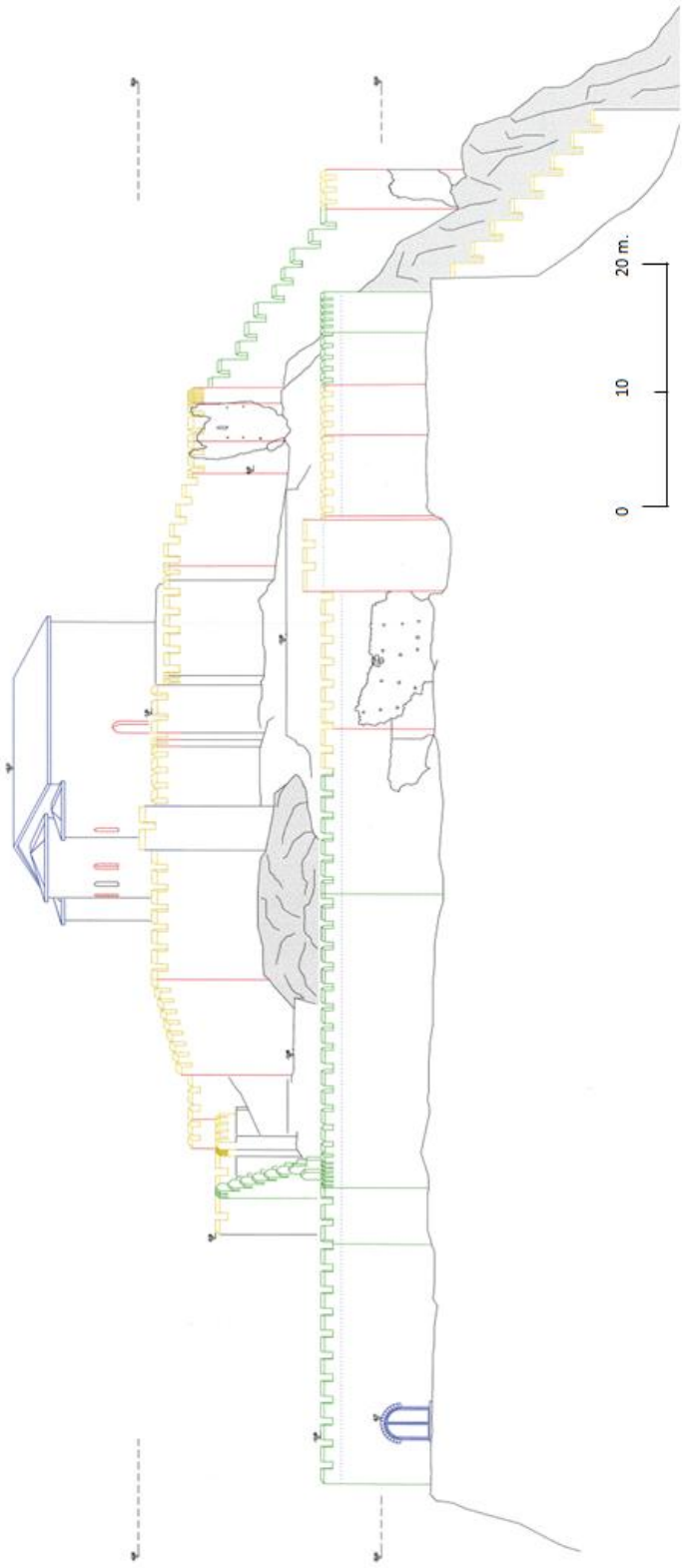
Çiz. 85: İspir Kalesi'nin rölöve planı (Erzurum Röleve ve Anıtlar Müdürlüğü Arşivi, 2003)

Çiz. 86: İspir Kalesi'nin restitüsyon planı (Erzurum Röleve ve Anıtlar Müdürlüğü Arşivi, 2003)

Çiz. 87: İspir Kalesi'nin güney cephesinde yer aldığı düşünülen günümüze gelememiş kale kapısı ile cephenin restitüsyonu (Erzurum Röl. ve Anıt. Müd. Arşivi, 2003)

Çiz. 88: İspir Kalesi'nin kuzey cephesinin restitüsyonu (Erzurum Röleve ve Anıtlar Müdürlüğü Arşivi, 2003)

Fot. 217: İspir Kalesi'nin kuzey cephesi ve kale eteğinden geçen Çoruh Nehri (Eylül 2008)

Fot. 218: İspir Kalesi'nin kuzey eteğinden geçen Çoruh Nehri'ne bakış (Eylül 2008)

Fot. 219: Kale Mescidi ve minaresi (Eylül 2008)

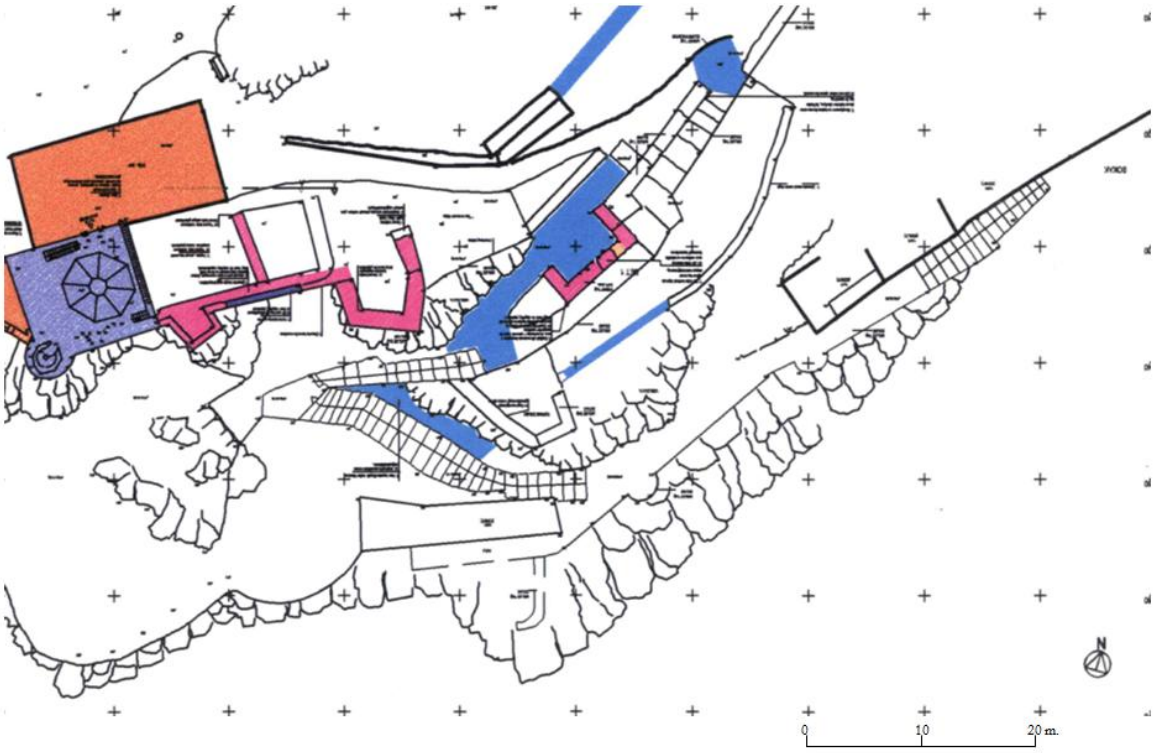
Fot. 220: İspir Kalesi'ne doğudan bakış ve tepedeki kilise kalıntısı (Eylül 2008)

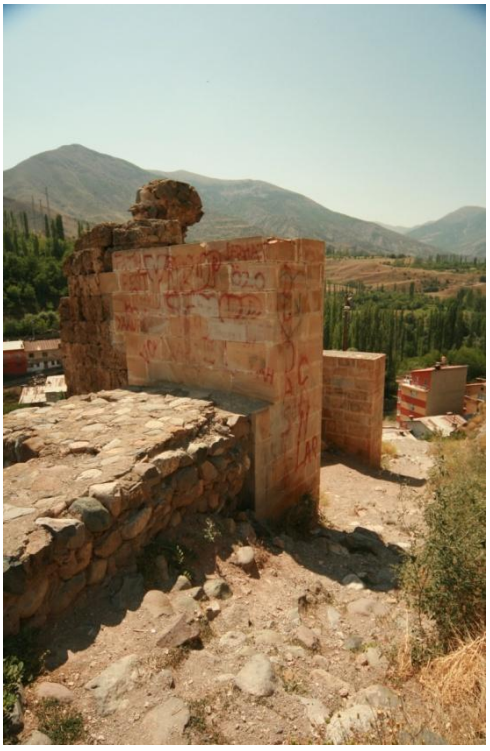
Fot. 221: İspir Kalesi'nin güneydeki kale yoluna bakış (Eylül 2008)

Fot. 222: İspir Kalesi'nin güneydeki kale yoluna bakış ve kapının yeri (Eylül 2008)

Çiz. 89: Kale çıkan yol ve kale kapılarının yerleri (Erzurum Röleve ve Anıtlar Müd. Arşivi)

Fot. 223: Kaleye çıkan yol üzerindeki yenilenmiş kapı burcunun günümüzde mevcut olan duvarları (Eylül 2008)

Fot. 224: Kaleye çıkan yol üzerindeki yenilenmiş kapı burcunun doğu duvarı (Eylül 2008)

2. 11. Kahramanmaraş Kalesi

2. 11. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler

Kahramanmaraş, Ahır Dağı'nın güney eteklerinde, şehirle aynı ismi taşıyan ovanın kuzeyinde ve meyilli bir alanda kurulmuş bir yerleşim yeridir. Kuruluş tarihi antik dönemlere kadar inen Maraş'ın ilk yerleşim yerinin, şimdiki şehrin güneydoğusunda bulunan Erkenez Çayı kenarı civarı olduğu düşünülmektedir. Roma devrinde Karasu kıyısına taşınan şehir daha sonra doğusunda bulunan Kara Maraş'a taşınmış, bugünkü yerleşim yerine ise Dulkadiroğlu beyliği zamanında yerleşmiştir (Gündüz, 2001: 192).

Konumu itibariye önemli bir yol güzergâhı üzerinde yer alan şehrin adının, Hitit kaynaklarında *"Maraj"* veya *"Markasi"* şeklinde geçtiği ifade edilmektedir. M.S. 1. yüzyılda Romalılar kenti ele geçirince şehrin adını bir görüşe göre *"Kaisereia Germanikeia"* diğer bir görüşe göre de*"Germanicia"ya* çevirmişlerdir (Gökhan, 2008a: 11-13). Urfalı Mateos da kentten bu isim altında *(Germanik)* bahsetmiştir (Urfalı Mateos, 2000: 299). Bu isim Bizans döneminde de kullanılmıştır. Şehir 637'de İslâm hâkimiyetine girince, Hitit dönemindeki adına yani *"Maraj"*a geri dönülmüştür. Söyleniş açısından bu kelimedeki *"j"*

harfi Arap dilinde olmadığından kelime zamanla *"Mer'aş"* veya "*Mar'aş"a* dönüşmüştür (Gökhan, 2008a: 13). Maraş kelimesi, bölgedeki çeltik ekimi ve bataklıkların sebep olduğu sıtma hastalığı dolayısıyla *"titreme yeri"* anlamına geldiği şeklinde izah edilmekteyse de bu tanımlamanın bilimsel hiçbir değeri yoktur (Darkot, 1970: 311). Şehir tekrar kısa bir süreliğine Bizans hâkimiyetine geçmiş ve bu arada *"Marassion"* veya *"Marasin"* şeklinde anılmıştır. Osmanlı idaresine girince *"Maraş"* adıyla anılmıştır. Bu isme, 7 Şubat 1973'te, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Millî Mücadele dönemindeki çabalarından dolayı *"Kahraman"* unvanı eklenerek şehir onurlandırılmıştır (Gündüz, 2001: 192).

2. 11. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim

Şehir, Asur ticaret kolonileri çağında (M.Ö.1975-1723) Anadolu'yu Mezopotamya'ya bağlayan önemli bir ticaret yolu üzerinde yer almış, Hitit imparatorluğu yıkıldıktan sonra Geç Hitit şehir devletlerinden Gurgum adı verilen şehir devletine başkentlik yapmıştır. Bu şehir devletinden günümüze *"Maraş Aslanı"* olarak bilinen aslan heykeli gelmiştir. Gerek bu heykel gerekse bir kısmı ortadan kalkmış olan başka aslan heykelleri bir zamanlar kalede yer almaktaydı (Gökhan, 2008a: 11, 54). 17. yüzyılda kaleyi ziyaret eden Evliya Çelebi, kalenin kapısında dört adet aslan heykelinin olduğundan bahsetmiştir (Evliya Çelebi, 2005b: 174).

M.Ö. 720-612 yılları arasında şehre Asurlular hâkim olmuştur. İskitler'in ve Kimmerler'in şehri istilâsı kalıcı olmamış, bir müddet sonra tekrar Asur hâkimiyeti başlamıştır. Asurlar M.Ö. 612'de Medlerin istilâsına uğramış, şehir daha sonra Pers hâkimiyetine girmiştir. İskender'in Asya seferi sırasında Kapadokya satraplığının önemli merkezlerinden biridir. M.Ö. 323 – M.Ö.64 yılları arasında Selevkoslar şehre hâkim olmuşlardır (Gökhan, 2008a: 57-58-60.) Romalılar zamanında şehir Kuzey Suriye vilâyeti sınırları içerisine dâhil edilmiştir. Roma'nın Sâsânîlerle yaptığı savaşlarda ise zaman zaman saldırılara ve tahribata uğramıştır. Roma İmparatorluğu'nun 395'te ikiye ayrılması üzerine pek çok Anadolu şehri gibi Maraş da Bizans'ın hâkimiyetine geçmiştir. Sâsânîler 605'ten itibaren Kayseri ve Maraş gibi önemli ticaret şehirleri üzerinde hâkimiyet kurdularsa da fazla uzun sürmemiş, 611'de geri çekilmişlerdir. Sâsânîler'den sonra Araplar bölgeye akınlar düzenlemişlerdir. Hâlid b. Velid, 637 yılında şehri kuşatmış, halka zarar vermemek kaydıyla Maraş'ı almış ve kalesini yıktırmıştır (Gündüz, 2001: 192;

Atalay, 2008: 54). Emevîler zamanında Muâviye'nin emriyle şehir yeniden inşa edilmiştir (Atalay, 2008: 55). I. Yezîd'in ölümünün (H. 64/M. 683) ardından Maraş'a yönelik Bizans saldırıları yoğunlaşınca Müslümanlar Maraş'ı terk etmek zorunda kalmışlardır. Abdülmelik'in Bizans'la yaptığı antlaşma uzun süreli olmamış, 693 yılı Eylül'ünde Mervân'ın oğlu Muhammed antlaşmayı bozmuş ve ertesi yıl Bizans topraklarına girmiştir. 694 yılı Eylül'ünde Bizanslılara karşı saldırıya geçmiş, Antakya yakınlarındaki Amik ovasına kadar ilerledilerse de başarılı olamamışlar ve Maraş ovasında yapılan savaşta mağlûp edilerek geri püskürtülmüşlerdir. Halife I. Velîd'in oğlu el-Abbas b. el-Velid b. Abdülmelik Maraş'a gelip, şehri tamir ve tahkim ettirmiştir. Bir kısım halkı şehre yerleştirerek Maraş'ın nüfusunun artmasını sağlamış ve büyük bir cami yaptırmıştır. Son Emevî Halifesi II. Mervân zamanında (744-750), H. 129 (M. 746/747) yılında Bizanslılar Maraş'ı kuşatmışlardır. Bizans İmparatoru V. Constantin (741-775) şehri yıktırmış, Mervân, Humus'u fethettikten sonra Maraş'ı yeniden ele geçirmiş ve şehri imar etmiştir. Bu esnada iki tarafı dere olan şehrin etrafına bir de sur inşa ettirmiştir. İçeride kalan kalenin surlarını tamir ettirip, kaleye asker yerleştirmiştir (Gökhan, 2008b: 79-82). Bizans kuvvetleri tekrar şehri ele geçirmiştir. Daha sonra Abbasî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr devrinde (753-775) Salih b. Ali tarafından onarılan şehir, Halife Mehdî-Billâh döneminde tekrar tahkim edilmiştir. H. 161 -162 (M. 778-779) yıllarında büyük bir Bizans ordusu Maraş'ı kuşatmış, şehri alamadıysa da etrafı yakıp yıkmıştır. Şehir 962'lere kadar Bizans'ın, Ermenilerin, Hamdanilerin eline geçmiş ve zaman zaman bu devletler arasında el değiştirmiştir (Gündüz, 2001: 192).

Malazgirt Zaferi ile birlikte Türklerin Anadolu'yu fethe başlaması sırasında yaşanan kargaşadan Maraş ve çevresi de büyük ölçüde etkilenmiştir. Daha önce Bizans'ın Türklere karşı güçlü bir direniş hattı oluşturmak amacıyla Ermenileri Doğu Anadolu'dan, Anadolu'nun iç ve güney kesimlerine çekmiş olmaları Maraş ve çevresindeki Ermeni nüfusunu arttırmıştır. Bunun sonucunda Fırat bölgesinde bazı küçük Ermeni prenslikleri tesis edilmiştir (Gündüz, 2001: 193; Kaya, 2008: 108-109). Bizans tarafından Türklere karşı Malatya-Antakya hattının savunmasına memur edilen Ermeni asıllı Philaretos, Maraş'ı da içine alan büyük bir prenslik kurmuştur (M. 1079), (Turan, 2004: 69). Ancak I.Süleyman Şah'ın ve Emir Buldacı'nın 1085'te Anadolu'nun güneyine yönelik fetihleri sırasında Maraş, Buldacı tarafından ele geçirilince, Philaretos Urfa'ya gitmiştir. Urfa'nın

fethi üzerine de Melikşah'ın yanına giderek müslüman olmuş ve Maraş kendisine verilmiştir (M. 1087), (Kaya, 2008: 110-111).

Godefroi de Bouillon kumandasındaki Haçlı ordusu 1097'de Maraş'a girmiştir. Bu sırada şehri Ermeni Vali Thathul yönetmektedir. Haçlılar valinin hükümranlık yetkilerini kabul etmiş, Maraş uzun süre Haçlıların Urfa, Antakya ve Çukurova'ya yönelik harekâtlarında üs vazifesi görmüştür. Haçlılar daha Kudüs'e ulaşmadan Antakya ve Urfa'da iki devlet kurmuşlardır. Urfa Kontu II. Baudouin de Bourg, Maraş ve çevresini kontluğun sınırlarına katmıştır. Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos'un kumandanlarından Butumites, Maraş'ı ele geçirmiş ve şehrin idaresini Ermeni Prensi Thathul'a vermiştir. Şehirde 1144 yılında büyük bir deprem olmuş ve birçok kişi hayatını kaybetmiştir (Gökhan, 2008c: 143). Bizanslıların bölgeden çekilmesinin ardından, H. 532 (M. 1137-38) yılında Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mesud, Maraş yakınlarında, Haçlılara ait köyleri yağmalamıştır. 1141'de Malatya Emîri Muhammed, 1146/47'de Şehzade II. Kılıçarslan şehre saldırmış ve tahribatta bulunmuşlardır. I. Mesud, oğlu Kılıçarslan ile birlikte Maraş'ı kuşatarak Frankların elinden almıştır (H. 544/M. 1149). Atabeg Nûreddin Mahmud Zengî, Urfa Kontu Joscelin'i esir aldıktan sonra Urfa Kontluğu'na tâbi olan Maraş'ı ele geçirmiştir. Sultan Mesud, Nûreddin Mahmud ve Artuklu Karaarslan arasında yapılan taksimde Maraş, Sultan Mesud'a pay edilmiştir (H. 546/M. 1151). Mesud, Haçlılar'ın elinden aldığı yerlerin idaresini, Elbistan merkez olmak üzere oğlu Kılıçarslan'a bırakmıştır. 1156'da şehir Ermeni hâkimi II. Thoros'un kardeşi Stefan tarafından tahrip edilmiştir. Şehirdeki Hıristiyanlar da dâhil olmak üzere halkın pek çoğu öldürülmüş yahut esir alınmıştır (Kaya, 2008: 119-120; Gündüz, 2001: 193). Nûreddin Zengî ile II. Kılıcarslan arasındaki ilişkilerin bozulmasından sonra Maraş Nûreddin Zengî tarafından ele geçirilmiştir (Gündüz, 2001: 193).

II. Kılıçarslan'ın vefatından (H. 588/M. 1192) hemen sonra, Kilikya Ermenileri vakit kaybetmeyip Maraş ve çevresine saldırmışlardır. Bu olay üzerine I. Gıyâseddin Keyhüsrev, 1208 yılında Ermenileri cezalandırmak için Maraş üzerine sefer düzenleyerek Maraş'ı tekrar ele geçirmiştir. Bu yıllarda Maraş, Haçlılar ve Ermeniler tarafından büyük ölçüde tahrip edilmiş, nüfusu da hayli azalmıştır. Bu sebeple de Hüsâmeddin Hasan ve onun oğlu ile torunu tarafından şehir yeniden imar edilmiştir (Gündüz, 2001: 193).

13. yüzyıl başlarında ortaya çıkan Moğol baskısı nedeniyle pek çok Türkmen kitlesi, Moğolların önünden kaçarak Anadolu'ya gelmiştir. Maraş yaylak ve kışlak alanlarına sahip olduğundan Türkmenler tarafından rağbet görmüştür. Maraş'ı ele geçirmek için mücadele eden Memlûk Sultanı I. Baybars, Kilikya Ermeni kralından gelen elçileri kabul edip, Maraş'ın Memluklara bırakılmasını istediyse de kendisine yüklü bir meblağ ödendiğinden bu fikrinden vazgeçmiştir. Memlukların çekilmesinden sonra Maraş tekrar Ermenilerin eline geçtiyse de 1298'de Memlukların Halep naibi Bilbân et-Tabahî tarafından geri alınmıştır. Ermenilerle yapılan antlaşmada Ceyhan Nehri sınır kabul edilmiş ve Maraş Memlukların hâkimiyetine geçmiştir. Anadolu'da Moğol hâkimiyetinin sona ermesi üzerine Maraş, Zeyneddin Karaca Bey'in etrafında toplanan Dulkadiroğlu beyliğinin idaresine girmiştir. Şehir, 1381-1384 yılları arasında, bu beylikle Memluklar arasında sık sık el değiştirmiştir. 1507'de Şah İsmail tarafından tahrip edilen şehir, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında ve sonrasında Dulkadir oğullarının elinde kalmıştır. Ancak Şehsuvaroğlu Ali Bey'in 1522'de idamının ardından doğrudan Osmanlı hâkimiyetine katılmıştır (Gündüz, 2001: 193-194; Karadeniz, 2008: 30).

17. yüzyılda yaşamış olan Evliya Çelebi, şehrin kalesi hakkında şu bilgileri vermiştir:

> *"…Hâlâ kal'ası bir bayır üzre şekl-i murabba' bir küçük şeddâdî bina bir kal'a-i zîbâdır. Cirmi altı yüz adımdır. Ve bir topraklı püşte üzre olmak ile câninb-i erba'asında aslâ handakı yoktur. Ve cümle (…) kulledir. Ve kıbleye nâzır şehre havâle üç kat kapusu var ve bu kapunun taşrasındaki kullelerin iki yanında birbirine nâzır siyâh taşdan dörd dâne mehîb arslan tasvîri vardır, gûyâ zî-rûhdur:*
>
> *Ve bu kapu üzre kal'anın târîhi budur:*
>
> *El-Hamdü ve leyletü's-salât ala Muhammed'in hayrü'l-ıbâd ve âlâ leyâli'l-emcâd ve bâd emerâ kale e'azze'l-kadriyyeti'l ma'mûriyyeti sultânü'l-berreyn ve hâkânü'l-bahreyn Sultân Süleyman Han ibn Selim Hân. Sene 915 tarihinde.*
> *Ve bu kapunun iç yüzünde kapular mabeyninde dizdâr loncasında bir tahta üzre mastûr olan tarih:*
> *Anınçün dedi hâtif tarihini devam ü izz ü rif'at kıl ilâhî.*
> *Diğer tarih, amma ta'mir olunduğuna târihdir:*
> *Saklıya Hak eyleye cümle elemlerden beri. Sene 1054.*
> *Ve bir uğrun kapu dahi şimale nazırdır amma da'imâ mesdûddur. Ve bu kal'a içi bir mahalle ve yüz toprak örtülü hûrde evlerdir. Ve bir Süleyman Hân Câmi'i var, küçükdür. Ve şeb [u] rûz dizdârı kapular mâbeyninde sâkindir. Ve cümle (…) neferâtı vardır…",* (Evliya Çelebi, 2005b: 174).

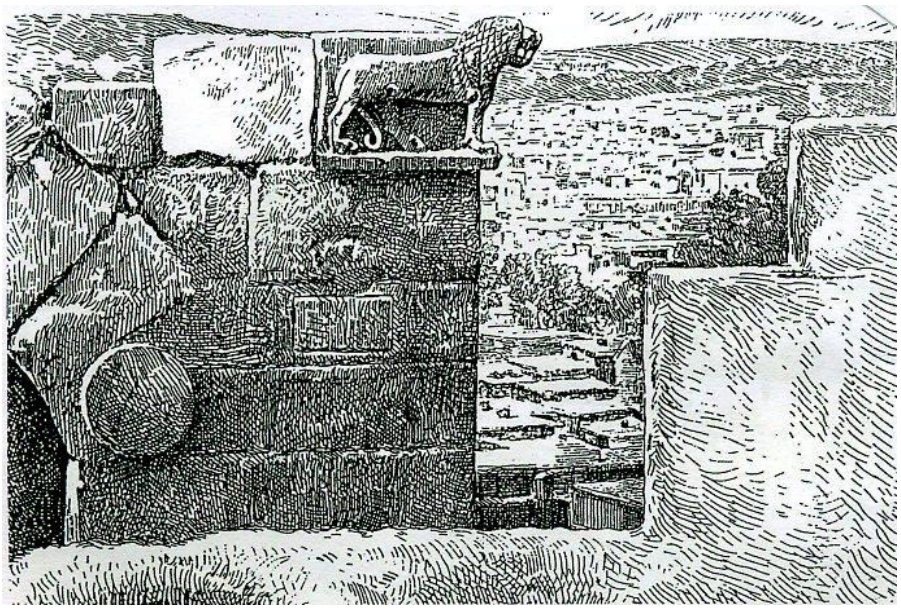
Evliya Çelebi bu bilgiler dışında kale hakkında ayrıca şunları aktarmıştır:

> *"Kal'ası (…) üzre şekl-i murabba'dan tûlânîce bir seng-binâ kal'a-i ra'nâdır. İçinde cümle (…) hâne ve câmi'i var, ammâ çârşû-yı bâzârı yokdur. (…)nâzır bir kapusu var. Ve aşağı varoş cümle (…) adet toprak örtüli bağlı ve bâğçeli ve âb-ı hayât sulı ma'mûr kasabadır. Şehr (…) den nehr-i sagîr-i (…) cereyân edüp iner. Nehr-i (…) mahlût olur. Bu şehrin ekseriyyâ ahâlîsi Mamalı Türkmânı'dır (…) …",* (Evliya Çelebi, 1999b: 104).

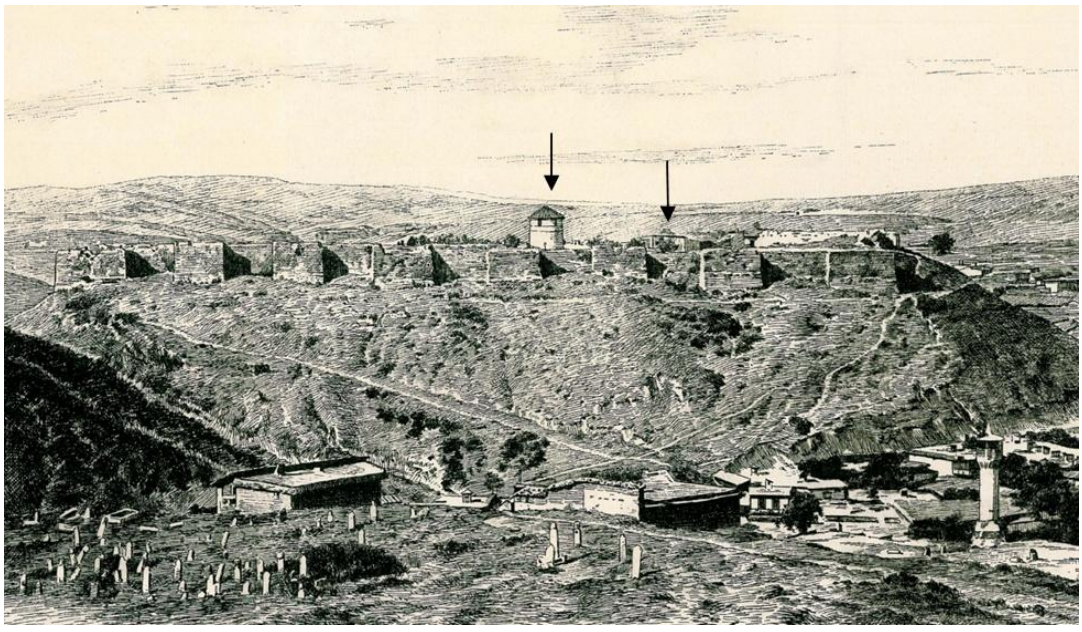
Kalenin günümüzde mevcut olmayan tamir kitabelerini, 1648 ve 1672 yıllarında olmak üzere şehri iki kere ziyaret etmiş olan Evliya Çelebi'den öğrenmekteyiz. Buna göre kale Kanuni Sultan Süleyman tarafından tamir edilmiştir. Ayrıca H. 1001 (M. 1592-93) ve H. 1053 (M. 1643) yıllarında iki kez daha tamir edilmiştir (Sevgen, 1959: 257-258). Kitabenin dışında kalede olduğuna değinilen cami ve evlerde günümüze ulaşamamıştır. Kalede yer aldığına değinilen aslanlardan biri *"Maraş Aslanı"* adıyla tanınmaktadır ve İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi'nde sergilenmektedir. Kale kapısındaki aslanlardan biri ayrıca bir gravürde de betimlenmiştir **(Fot. 90)**.

Hafız Ahmet Nuri tarafından kaleme alınmış olan *"Târîh-i Zelzele-i Maraş"* adlı eserde, H. 1210 (M. 30 Kasım 1795) tarihinde, Maraş'ta büyük bir deprem olduğu ve deprem sonunda şehrin dörtte üçünün harap hale geldiği, kalenin burçlarının, kale içindeki evlerin, han ve dükkânların durumunun oldukça kötü olduğu aktarılmıştır (Daş, 2005: 356-357).

Le Petit'e ait, 19. yüzyıla ait olduğu tahmin edilen gravürde kalenin içerisinde, kale alanının ortalarına doğru bazı yapıların yer aldığı gözlenmektedir **(Çiz. 91)**.

Çiz. 90: Kale kapısının kemerinin sağ tarafında yer aldığı bilinen aslan kabartması (Özkarcı, 2007: 522, res. 2)

Çiz. 91: Kahramanmaraş Kalesi (Anonim, 1997b: 101)

Maraş Kalesi 18. yüzyılda hapishane olarak kullanılmıştır. 1960 yılında kalenin güneydoğu köşesinden kaleye girişi sağlayan kapının yanındaki sur duvarı yıktırılmış ve yol geçirilmiştir. Bu sebeple de kapı işlevini kaybetmiştir. Kaleye ulaşımı sağlayan doğu yöndeki meyilli yol, bu yıllarda yapılmıştır. Kale 1970'li yıllarda ve ayrıca 2004 yılında onarım görmüştür (Özkarcı, 2007: 525-526).

2. 11. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı

Kalenin üzerinde inşa edildiği tepe, hem çevreye hem de ovaya hâkim bir konumdadır **(Fot. 225-226)**. Yaklaşık 83 x 140 m. boyutlarındaki kale kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır **(Çiz. 92)**. Genel formu bir dikdörtgene benzetilebilir. Kalenin batı kenarı 130 m., doğu kenarı 146 m., kuzey kenarı 96 m. ve güney kenarı 70 m. uzunluğundadır. Sur duvarlarının kalınlığı ortalama 1.70 m. dir. Sur duvarlarının yüksekliği 4.50 m. ile 8.00 m. arasında değişmektedir. Kalenin sınırlarını belirleyen duvarlar, kare ve dikdörtgen planlı burçlarla tahkim edilmiştir. Ayrıca duvarlar düz bir hat yerine, dışarıdan burç izlenimi verecek şekilde, beden duvarından ileriye doğru kare ve dikdörtgen çıkıntılar meydana getirmektedir. Bu kısımların içerisinden tıpkı burçlarda olduğu gibi kale savunulabilmekteydi. Kalenin duvarlarını tahkim eden burçlar, büyük ölçüde özgünlüğünü muhafaza edememiştir. M. Özkarcı'nın hazırlamış olduğu plana göre kaleyi güneyden bir, batıdan üç, kuzeyden ve doğudan birer adet olmak üzere altı adet burç tahkim etmektedir. Ayrıca kale içinde günümüzde herhangi bir mimari yapı mevcut değildir (Özkarcı, 2007: 527, 529, 533 ve çiz. 1).

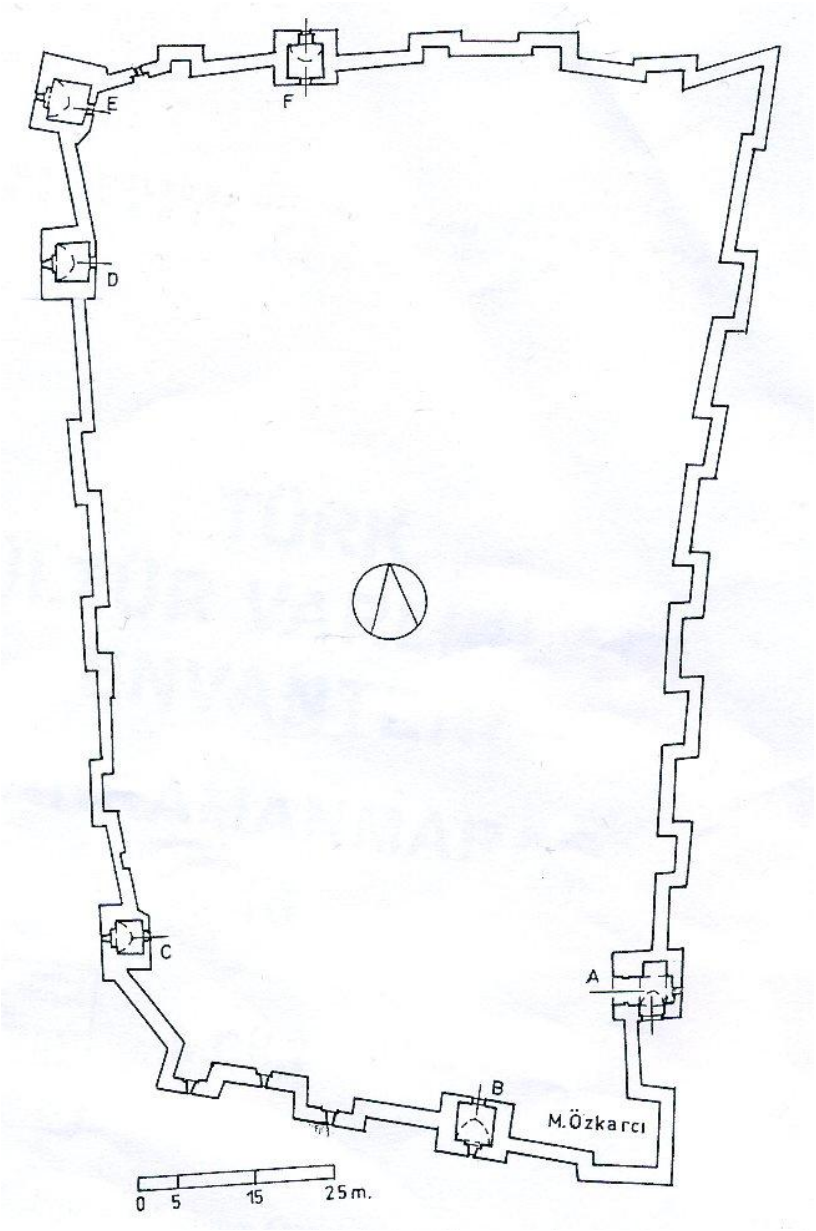
Kaleye giriş, kalenin doğu duvarının güneye yakın köşesinde yer alan kapı burcundan sağlanmaktadır. Diğer bir girişin ise kuzey cephede olduğu bilinmektedir.

Fot. 225: Kahramanmaraş Kalesi'nin batı cephesi (2007)

Fot. 226: Kahramanmaraş Kalesi'nin batı cephesi (2007)

Çiz. 92: Kahramanmaraş Kalesi'nin planı (Özkarcı, 2007: 533, çiz. 1)

2. 11. 4. Kale Kapıları

Kalenin duvarları üzerindeki iki kapıdan biri, doğu sur duvarının güneye yakın köşesindedir **(Fot. 227)**. Diğer kale kapısının ise kuzey cephede yer aldığı bilinmektedir. Güneydoğu köşede yer alan kale kapısına çıkışı sağlayan rampa şeklindeki yol, kuzey-güney doğrultusunda uzanmakta ve güneydoğu köşedeki kapı burcunun önüne ulaşmaktadır **(Fot. 228)**.

Güneye açılan burç şeklinde düzenlenmiş kale kapısı, dıştan 8.30 x 8.35 m. ölçülerindedir **(Fot. 229)**. 1970 yılında Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından kapı burcu restore edilmiştir. Restorasyon öncesinde kapının güney cephesindeki kemeri basık bir kemerdi. Yapılan onarımlar esnasında bu kemer sivri kemere dönüştürülmüştür.

Burcun kapı açıklığı yaklaşık olarak 2.25 x 2.56 m. ölçülerindedir. Sivri kemerli kapıdan, kapı burcunun 2.85 x 3.30 m. ölçülerindeki iç mekânına girilmektedir **(Fot. 230)**. Günümüzde bu kapı burcunun üzeri örtülü değildir. Oysaki kapı burcunun üzerinin, kalenin beden duvarlarındaki diğer burçlar gibi beşik tonozla örtülü olduğu tahmin edilmektedir. Kapı burcunun doğuya bakan beden duvarında mazgal tipi bir pencere yer almaktadır **(Fot. 231)**. Kapı burcundan kalenin içine, sonradan eklenmiş basamaklardan çıkılarak girilmektedir **(Fot. 232)**. Bunun sebebi kale avlusundaki zeminin zamanla dolmasıdır **(Fot. 233)**. Nitekim kale avlusunda yer alması gereken yapıların yıkıntıları buna sebep olmuş olabilir.

Bu kapının dışında, kalenin kuzey cephesinde ikinci bir kapının yer aldığı anlaşılmaktadır (Sevgen, 1959: 258). Kapının 1960'lı yıllara kadar mevcut olduğu ve bu tarihten sonra ortadan kalktığı aktarılmıştır (Özkarcı, 2007: 528). Planda *"F"* ile gösterilen burç, günümüzde ayakta değildir. Kaleye girişi sağlayan ikinci kapının bu noktada olduğu düşünülmektedir. Burada sadece birkaç basamağın izi mevcuttur. Kapının plan şemasının güneydoğu köşedeki kapı burcuna benzer (planda A ile gösterilen burç) olduğunu tahmin etmekteyiz.

Fot. 227: Kale kapısına çıkışı sağlayan yol ile güneydoğu köşedeki kapı burcu (2007)

Fot. 228: Kale kapısının güneyinde kalan, araç girişi için yıktırılmış sur (2007)

Fot. 229: Kapı burcunun güney cephesi (2007)

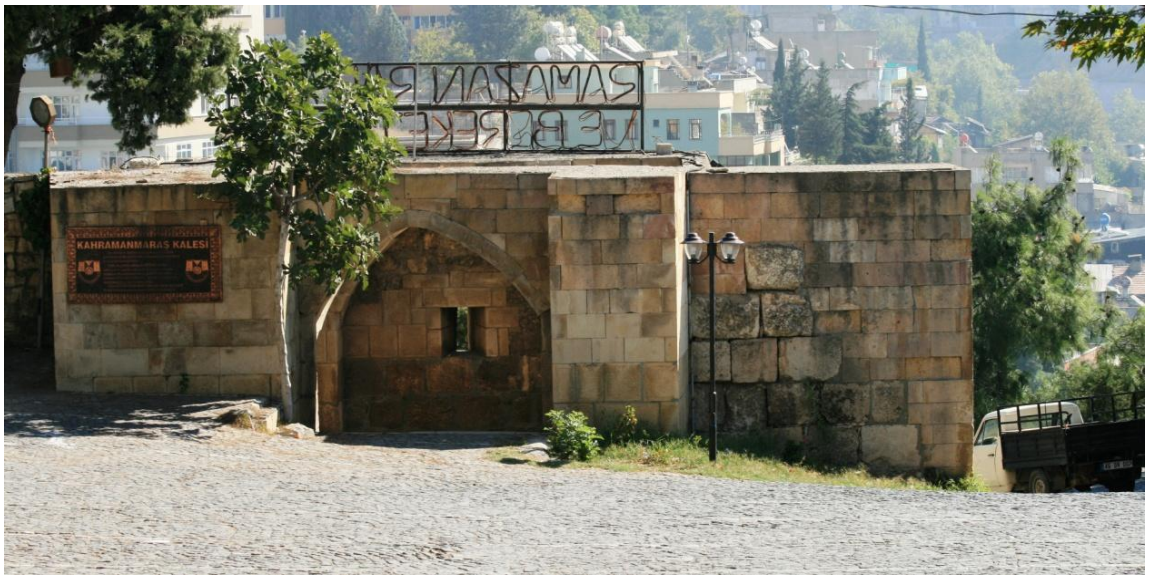
Fot. 230: Kapı burcunun içi - kuzey cepheye doğru bakış (2007)

Fot. 50: Kapı burcunun içi - doğu cephe (2007)

Fot. 232: Kapı burcunun kale avlusuna açılan batı cephesindeki sivri kemer (2007)

Fot. 233: Kapı burcunun batı cephesine kale avlusundan bakış (2007)

2. 12. Kastamonu Kalesi

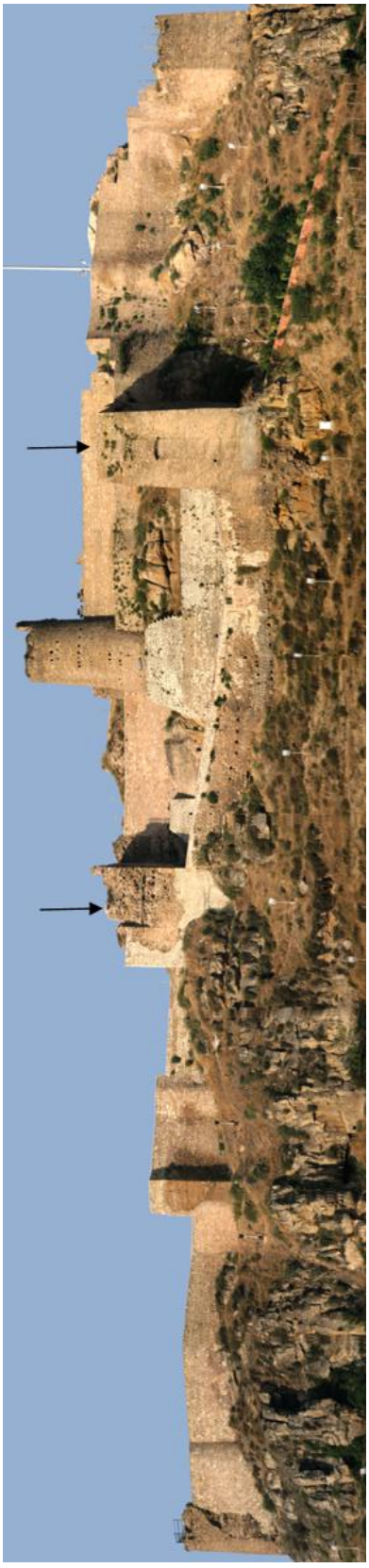
2. 12. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler

İç kale ve surlardan meydana gelen kale yerleşiminin surları günümüze gelememiştir. Çok iyi durumda olmasa da ayakta olan iç kale, doğusunda şehir merkezi, batısında Kerpiçlik, güneyinde Vakıf Deresi (Gümüşlüce Deresi) denilen üç boğazın ortasında ve 112 m. yükseklikteki doğal kayalık bir alan üzerinde inşa edilmiştir **(Fot. 234)**, (Gökoğlu, 1952: 171-172).

Kentin ne zaman kurulduğu ve adının kaynağı konusunda kesin bir bilgi söz konusu değildir. Kente yerleştiği düşünülen en eski kavim, Kaşka kavmidir. Kaşka kavminin buraya şehir anlamına gelen *"Tum(m)"* adını vermiş olduğu, bundan dolayı da kentin *"Kaşkalar'ın Şehri"* anlamına gelen *"Gastumanna"* adını aldığı, daha sonra da bu adın bugünkü Kastamonu'ya dönüştüğü ileri sürülmekle birlikte tüm bu görüşler kesinlik arz etmemektedir. Kaleye, Bizans döneminde *"Kastra-Komneni"* denildiği, bu isimden yola çıkarak da adının Kastamonu'ya dönüştüğü de ayrıca ileri sürülen bir diğer fikirdir. Bu adın kaynağı, Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos'un, kentin ve kalenin kurucusu olarak düşünülmesidir (Sevgen, 1959: 197; Yaman, 1935: 173, 175). Paflagonya bölgesini

çalışan Arkeolog A. Gökoğlu, Bizans kaynaklarından özellikle de Konstantin Porf'un Thema'sından bazı önemli bilgiler aktarmıştır. Bu kaynağa göre: Komnenos ailesi zamanında, Pont Valisi I. Isaac Komnenos burada oturmaktaydı, yeğeni Aleksios Komnenos'un kenti ziyarete geldiğinde kent harap bir durumdaydı. Bu duruma Aleksios Komnenos üzülmüş ve bu olaydan sonra yerleşimin ihyasına başlanılmıştır. A. Gökoğlu, bu kaynaktan elde edilen bilgiden dolayı ilk kalenin Son Bizans Çağı'nda, 1185–1195 yılları arasında, Komnenoslar tarafından inşa edildiğini ileri sürmektedir (Gökoğlu, 1952: 17; Yaman, 1935: 63). Mahmut Akok, iç kale hakkındaki makalesinde, kalenin Ortaçağ karakterini belirtmekle birlikte aynı zamanda iç kalenin üzerinde kurulu olduğu kayalık zeminde ve çevresindeki yamaçlarda kaya mezarlarının, merdivenli geçitlerin ve yer altı yollarının bulunduğuna bu sebeple de bu noktanın daha eski zamanlarda bir müdafaa mevki ve nekropol olduğuna değinmiştir(Akok, 1945: 402).

Kalenin hiçbir yerinde ne Türk fethi öncesine ne de sonrasına ait bir kitabe bulunmamaktadır. Yukarıdaki isimler dışında kentin adı İslâm coğrafyacılarının eserlerinde *"Kestamûniyâ", "Kastamûniye ve Kastamûnî"* şekillerinde, Bizans kaynaklarında *"Kastamon"*, Ortaçağa ait Batılı kaynaklarda ise "*Castamea", "Casstimana" ve "Castemol"* ve son olarak Osmanlı dönemi kaynaklarında *"Kastamoni"* şeklinde geçmektedir (Şahin, 2001: 585).

Fot. 234: Kastamonu Kalesi'nin doğudan panoramik görünümü ile eğimli kale yolu üzerindeki 1. ve 2. kale kapıları (Ağustos 2007)

2. 12. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim

Kastamonu kenti ve yakın çevresinin tarihinin Alt Paleolitik Yontma Taş Çağı'na kadar indiği arkeolojik verilere dayanarak ifade edilmektedir. Erken döneme ait en somut bilgi, Kastamonu'nun M.Ö. 1660 yıllarında Kızılırmak kavisinde kurulan Eski Hitit Krallığı'nın kuzeybatısında yer aldığı ve Hitit coğrafyasında *"Tum(m)ana"* olarak bilinen bölgenin sınırlarına dâhil olduğudur. Hemen bu bölgenin kuzeyinde, Hititlerin düşmanı olarak tanımlanan Kaşka kavmi yaşamaktaydı. M.Ö. 1190 yıllarına doğru, Orta Avrupa'dan Friglerin gelmesiyle Hitit İmparatorluğu sona ermiş ve Frig egemenliği başlamıştır. M.Ö. 676'da Kimmerlerin istilası ile bölgede bu sefer Lidyalılar üstün gelmiştir. M.Ö. 546'dan sonra ise kentte Pers hâkimiyeti başlamıştır. Perslerden sonra, M.Ö. 334-333'te, kent Makedonyalıların hâkimiyetine girmiştir. M.Ö. 323'te Büyük İskender'in ölümü nedeniyle çıkan karışıklık sonucu kente ve çevresine Pontus Krallığı hâkim olmuştur. M.Ö. 64 yılına kadar kent için Pontus ve Roma arasında ciddi savaşlar yaşanmış, bu tarihten sonra kentte ve çevresinde Roma egemenliği başlamıştır (Şahin, 2001: 585; Sevgen, 1959: 199; Yaman, 1935: 43). 395'ten sonra, kentin Türklerin egemenliğine girmesine kadar devam eden süreçte ise Bizans egemenliği aralıksız devam etmiştir (Şahin, 2001: 585).

Kentin Türklerin egemenliğine giriş tarihi konusundaki belirsizliklere karşılık Malazgirt Zaferi'nden sonra bu çevrede Türk egemenliğinin başladığı, 1084 yılı civarında kısa bir süreliğine de olsa Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleyman Şah'a bağlı beylerden Emir Karategin'in buraya hâkim olduğu bilinmektedir (Sevgen, 1959: 199). Uzun sürmeyen bu hâkimiyetten sonra kent tekrar Bizans idaresine girmiştir. Kastamonu, Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos zamanında Danişmendliler tarafından fethedilmiştir. Bu el değişikliği yine kalıcı olmamış, kent Bizanslılarla Danişmendliler arasında sık sık el değiştirmiştir. Daha sonra Emir Gazi (Melik Gazi) kenti alıp, sınırlarını Karadeniz kıyılarına kadar genişletmiştir.12. yüzyıl sonlarına gelindiğinde ise Anadolu Selçuklulara bağlı bir uç beyliği olan Çobanoğulları'nın egemenliğine girmiştir (Sevgen, 1959: 199). 14. yüzyıl başlarından itibaren de Candaroğlu Beyliği hâkimiyeti başlamıştır. Kastamonu, I. Murad zamanında Osmanlı topraklarına dâhil edilmiştir. Fakat bu hâkimiyette istikrarlı bir gidiş gösterememiş, kent Osmanlı ve İsfendiyaroğulları arasında zaman zaman el değiştirmiş, 1461 tarihine gelindiğinde ise

Fatih Sultan Mehmed tarafından kesin olarak Osmanlı egemenliğine dâhil edilmiştir (Şahin, 2001: 586).

2. 12. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı

Kenti çevreleyen surlardan ve sur kapılarından hiçbiri günümüze gelememiştir **(Çiz. 93)**. Surların geçtiği hatla ilgili olarak Paflagonya bölgesini çalışmış olan Arkeolog A. Gökoğlu, surların İbni Neccar Camii, Vakıf Hamamı ve Sinan Bey Camii içine alarak Kastamonu Deresi'ne indiğini, oradan kuzeye dönerek derenin kenarını takip ederek Nasrullah Köprüsü'nün başında bir sur kapısı bulunduğunu Şeriyye Mahkemesi Sicilleri'nden tespit etmiştir. Bu noktadan itibarense surların, Araba Pazarı, Kefeli Başı ve Kale Hamamı'nın yanından kalenin kuzey tarafına ulaştığını yaşlı nüfustan öğrendiğini aktarmıştır (Gökoğlu, 1952: 172). Z. Kenan Bilici, kentin güneyinden geçen ve Gümüşlüce Deresi diye de bilinen Vakıf Deresi'nin, Şeyh Şaban-ı Veli Külliyesi'nin önündeki yol boyunca devam ederek Hisarardı denilen kesimde vadi yatağını izlediğini ve iç kalenin güneybatı eteklerini dolaşıp kıvrılarak İbn Neccar Camii ve Vakıf Hamamı'nın güneyinden Sinan Paşa Camii'nin bulunduğu kesimde Kastamonu Çayı'na karıştığını aktarmaktadır. Ortaçağ'da ve sonrasında muhtemelen iç kalenin su ihtiyacını karşılayan Gümüşlüce Deresi'nin (Vakıf Deresi) üzeri tamamen asfaltlanmış ve geniş bir cadde haline getirilmiştir. Muhtemelen kenti güneyden çevreleyen sur duvarı da dere yatağını izlemekte, İbn Neccar Cami ile Sinan Paşa Cami'leri sur içinde kalmaktaydı. Bugün Atabey Sokağı olarak geçen sokağın başında bir sur kapısının ve ayrıca derenin devam etmesi nedeniyle de derenin üzerinden geçişi sağlayan bir köprünün bulunması gerektiği ifade edilmekte ve köprüye ait olması muhtemel bir kitabeden bahsedilmektedir (Bilici, 2007: 93).

Güneyden Sinan Paşa Camii'ni içine alan su, güneydoğu istikametine yönelerek Kastamonu Çayı boyunca uzanıp kenti doğu kenarı boyunca sınırlandırmaktaydı. Selçuklu döneminde, bu sur üzerinde, kent merkezine açılan bir kale kapısının bulunup bulunmadığı yeterince açık değilse de ağırlıklı olarak burada bir kapının olabileceği düşünülmektedir **(Çiz. 93)**, (Gökoğlu, 1952: 172; Tanyeli, 1987: 52). Z. Kenan Bilici, bu noktada Frenkeşh Hamamı, Yılanlı Darüşşifa ve hamam çevresinde dokuz adet

dükkânın varlığının hamamın vakfiyesinden tespit edilmesi, buradaki yoğunluğun dışarıyla bağlantısını sağlayacak bir kapı ile köprünün varlığını mantıklı kılsa da 18. yüzyıla ait arşiv belgelerinde Nasrullah Köprüsü başında yer aldığına değinilen *"kale duvarı kapısı",* kenti doğu yönünden sınırlandıran sur üzerindeki kapısına ve önündeki köprüye delilse de bu kapının ve köprünün Ortaçağ'a ait olduğunu kanıtlamadığı görüşündedir. Z.K.Bilici, köprünün üzerinde yer aldığı çayın doğusunda, 13. yüzyıla ait bir yapılaşma bulunmadığını, kentin kuzey-güney doğrultulu bir ana yolu ve bu yönlerdeki surlarda birer kapısı olduğunu ve bu sebeplerden dolayı üçüncü kapının 13. yüzyıla ve Selçuklu dönemine ait olamayacağını ve geç tarihli bir kapı olduğunu ileri sürmektedir. Bilici, bu kapıya ihtiyaç duyulmasının nedenini, şehrin bu yöne yayılmasıyla paralel bir gelişme olarak yorumlamakta ve en erken tarihli yapıların İsfendiyaroğlu beyliğine ait olması sebebiyle de kapıyı ve köprüyü en erken 1393-1439 tarihleri arasına yerleştirmektedir (Bilici, 2007: 94).

Kuzeye uzanan doğu surunun, bugünkü Belediye Caddesi'nin bittiği noktadan batıya doğru kıvrılıp, Topçular mahallesini geçerek, Kevser Tepesi diye anılan tepenin eteklerinden Aşıklı Sultan Türbesi adlı 13. yüzyıl eserini de içine alarak Honsalar civarına uzandığı ve bundan sonra da iç kalenin kuzeyindeki tepenin eteklerinden geçerek iç kaleye bağlandığı tahmin edilmektedir. Muhtemelen bu sur da güney ve doğu suru gibi dere yataklarını takip ederek ilerlemekteydi. Bu hatta Kerpiçlik veya Gökdere olarak bilinen dere akmaktaydı. Bu dere de ıslah edilmiş ve üzeri asfaltlanmıştır. Bu sebeple de Ortaçağ şehir dokusunu yorumlamak güçleşmektedir. İkinci kent kapısının da kuzey suru üzerinde, İsmail Bey Külliyesi'ne giden yolun Kale Kapısı Sokağı diye geçmesi sebebiyle, bu noktada yer aldığı tahmin edilmektedir (Bilici, 2007: 94-95). Batıda topografyanın zorluğundan dolayı bir kapının yer alması beklenmemektedir. Bahsi geçen sur kapılarının günümüze ulaşmaması ve haklarında mimari bir bilginin yer almaması sebebiyle kapıların plan şeması ve tipolojisi hakkında bir yorumda bulunmak mümkün değildir.

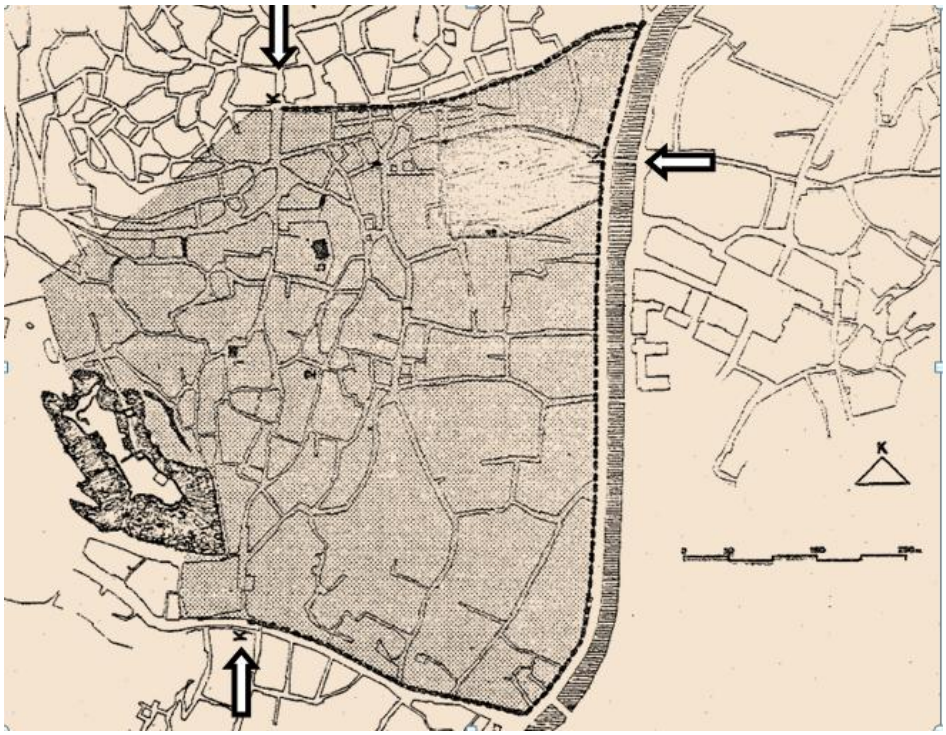
İç kale, oldukça sarp ve kayalık bir zemin üzerinde, kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır **(Çiz. 94), (Fot. 235)**. Uzunluğu ortalama olarak 155 m., genişliği ise 30-50 m. arasında değişmektedir (Akok, 1945: 402; Sevgen, 1959: 205). İç kalenin sur duvarları kare, dikdörtgen ve silindirik formlu burçlarla tahkim edilmiştir.

İç kaleye kuzeydoğudaki rampadan çıkılmaktadır **(Fot. 236)**. Kale içine giriş için takip edilen bu eğimli yolun üzerinde ilk rastlanan birim, birinci kale kapısıdır. İlk kapı dikdörtgen planlı yüksek bir kapı burcu şeklindedir. Birinci kapı burcunun ön ve arka yüzlerinde yer alan aynı eksendeki kapılardan geçtikten sonra ikici kale kapısına ulaşmak için eğimli yol takip edilmektedir. İkinci kapı da kapı burcu şeklinde düzenlenmiş olmasına karşılık ilk kapı burcu kadar yüksek ve sağlam değildir. Bu kapıdan geçildikten sonra, iç kalenin avlusuna ulaşılır. Kalenin avlusunda, özellikle de batı yöne doğru bazı kalıntılar gözlenmekte, burada daha önceleri bazı binaların var olduğu anlaşılmaktadır.

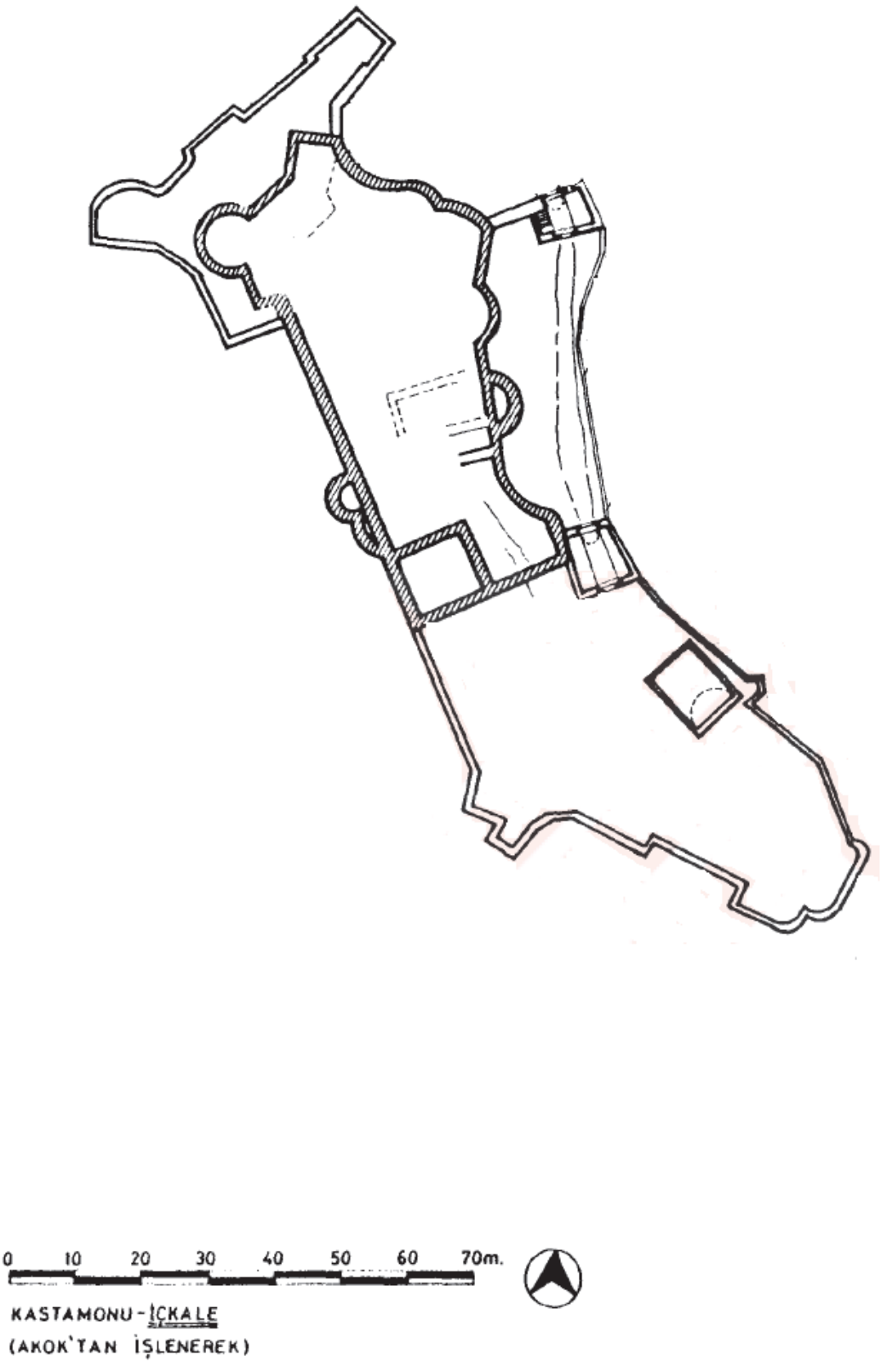
Doğudaki sur duvarının ortasında, sur duvarına oldukça yakın, kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu dikdörtgen planlı bina, beşik tonozla örtülü bir sarnıçtır **(Fot. 237)**. Alanya Kalesi'nin Esas Kapı (veya Otakbaşı Kapısı) adlı kapısının iç tarafında da oldukça büyük boyutlu bir sarnıç bulunmaktadır. Sarnıcın kapıya yakınlığının işlevsel bir nedeni bulunmaktadır. Düşmanın kapıyı ateşe verdiği durumlarda sarnıcın kapıya yakınlığı büyük bir kolaylık sağlamaktadır. Sarnıcın güneye bakan cephesinde, dikdörtgen formlu bir açıklık bulunmaktadır. Bu açıklıktan sarnıcın içine girilmektedir.

İç kaleye geçit veren ikinci kale kapısı ile kapının arkasındaki sarnıcın bulunduğu alanda, üzeri demir ızgara ile örtülü, tünel olduğu ifade edilen kayadan oyma bir mekân bulunmaktadır. Fakat buranın geçit işlevine sahip olup olmadığı ancak burada yapılacak bir araştırmayla netleştirilebilecektir.

İkinci kale kapısı burcunun batısındaki rampadan, sarnıcın ve güneyindeki alanın konumuna göre daha yüksekte yer alan kuzey bölümüne geçilmektedir. Burada da gününüze ulaşamamış bir takım yapılara ait kalıntılar bulunmaktadır. İç kalenin kuzeybatı dış duvarı üzerindeki *"Bayraklı Burç"* olarak bilinen burcu üzerinde Kırkkızlar Türbesi denilen bir yatır bulunmaktadır (Gökoğlu, 1952: 173). Benzer şekilde Oltu Kalesi'nin kuzeydoğu köşesini teşkil eden silindirik burcun içerisinde, altta Kadı Zünnûn-i Mısrî'ye ait kubbeyle örtülü bir türbe bulunmaktadır. Bu tip mezar yapılarıyla kalelerde karşılaşılmaktadır. Genellikle de bu mezarlar, kalenin fethi esnasında ya da savunmasında şehit düşmüş kişilere aittir ya da zamanla bu şekilde ilişkilendirilmiştir.

Çiz. 93: 13. yüzyılın sonunda Kastamonu iç kalesi ve surlarının tahmini durumu (Tanyeli, 1987: lev. 3.4)

Çiz. 94: Kastamonu iç kalesinin planı (Bilici, 1991: lev.I, şek. I)

Fot. 235: Kastamonu Kalesi'nin batı cephesi (Ağustos 2007)

Fot. 236: Kastamonu Kalesi'ne çıkan eğimli yol ve birinci kale kapısı (Ağustos 2007)

Fot. 237: Kalenin ikinci kapısının hemen arkasındaki sarnıç (Ağustos 2007)

2. 12. 3. İç Kale Kapıları

İç kaleye girişi sağlayan ilk kapı, kalenin kuzeydoğu tarafındandır **(Fot. 238)**. Kapıya uzanan rampa günümüzde taş döşelidir. Kapı, yüksek bir burç üzerindedir **(Fot. 239)**. Kapılardan ilki bu burcun kuzey cephesindedir. Burcun güney cephesinde ise bu kapı ile aynı eksende bir çıkış yer alır **(Fot. 240)**. Burcun güney cephesi oldukça fazla tahrip olmuştur. Burcun geçit işlevi sunan alt katı, yarım daire kesitli beşik tonozla örtülmüştür. Kapı burcuna (kapı kulesine), batısındaki kuzey-güney doğrultulu sur duvarından başlayıp doğuya doğru uzanan bir sur duvarı bağlanmaktadır. Bu surun kuzey cephesinde, en üstte üç adet dendan göze çarpmaktadır. Kapı burcunun üzerinde de bulunması gereken bu mimari öğeler zamanla ortadan kalkmıştır. Gerek kapı burcuna bağlanan bu sur duvarının üzerinden, gerekse kapı burcunun üzerinden, kapıların önlerine hâkimiyet oldukça etkilidir **(Fot. 241)**. Aslında ilk kapı burcuna gelmeden önce de savunma açısından bazı engeller söz konusudur. İç kalenin kuzeydoğu köşesini teşkil eden dikdörtgen burç, kuzeydoğu yöne doğru uzatılarak ve bu yöne hâkim olacak doğrultuda yerleştirilerek, ilk kapıya geçit veren rampaya, kuzeyden gelebilecek

tehlikelere göre planlanmış ve inşa edilmiştir. Kuzey cephede farklı dönemlere ait iki sur duvarı bulunmaktadır. Tehlikelere karşı iç kalenin bu cephesi iki kez tahkim edilerek güçlendirilmiştir. Tüm bu savunma tedbirleri dışında, iç kaleye geçit veren eğimli yol, kuzey-güney doğrultulu ve burçlarla tahkim edilmiş iç kalenin doğu suru üzerinden de savunulabilmekteydi. Ayrıca kapı burçlarının doğusundan geçen alçak sur duvarı da kaleye doğusundan gelebilecek saldırıları engellemek amacıyla muhtemelen önceleri biraz daha yüksekti. Kapı burcunun kuzeye bakan cephesinde, kapı açıklığının hemen solunda (doğusunda) bir takım duvar izleri görülmektedir. Bu duvar muhtemelen iç kaleyi en doğudan tahkim eden eski surun izleri olmalıdır.

Kapı burcunun kuzey cephesindeki kapı, basık kemerli bir açıklıktır **(Fot. 242)**. Basık kemer iki kez tekrarlanmıştır. İçteki kemer kesmetaştan daha düzgün bir örgüye sahiptir. Bu kapıdan sonra tonozlu kapı geçidinden geçilir **(Fot. 243)**. Kapı burcunun güney açıklığı tahrip olmuştur **(Fot. 244)**. Bu sebeple de özellikleri bilinmemektedir. Muhtemelen tonozla örtülü kapı geçidi, iç kalenin ikinci kapısına doğru uzanan güneydeki yola basık bir kemerle açılmaktaydı. Çok katlı kapı burcunun batı cephesinde, rampanın olduğu yola açılan dikdörtgen açıklıklı bir kapısı bulunmaktadır **(Fot. 245)**. Bu kapıya ulaşımı sağlayan merdivenler neredeyse ortadan kalkmıştır. Burcun içine girilerek özellikle de kuzeye, güneye ve doğuya açılan mazgal tipi pencerelerden kapıların etrafı savunulmaktaydı. Kapatılmış ya da tahrip olmuş bu tip açıklıkların izlerine kuzey, güney ve doğu cephede rastlamaktayız. Kapı burcunun içine, burcun batı cephesindeki kapıdan ulaşılabildiği gibi gerek bu kapı burcunun üzerine gerekse de buraya bağlanan sur duvarının üzerine aynı zamanda iç kale avlusundan da ulaşılmaktadır **(Fot. 246)**.

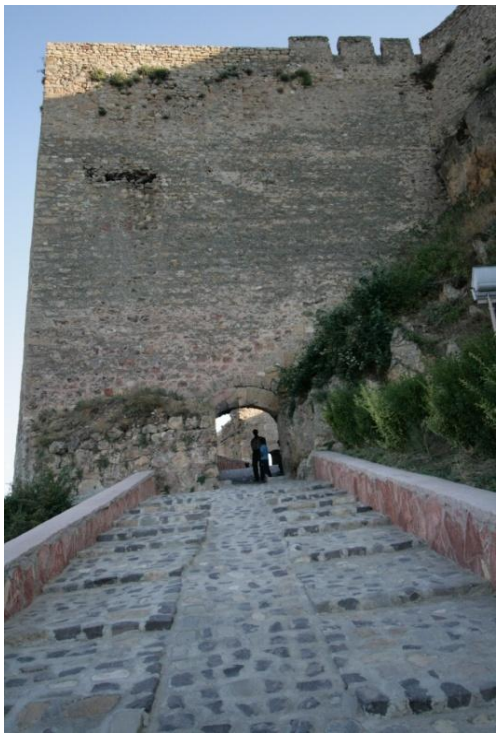
Birinci kapı burcundan sonra yaklaşık olarak 50-60 m. lik rampadan yukarıya (güneye) yüründüğünde ikinci kapıya ulaşılmaktadır **(Fot. 247)**. Dıştan dikdörtgen planlı kapı burcu, ilk kapı burcu kadar yüksek değildir **(Fot. 248-249)**. Tek bir kattan ibarettir. Kapı burcu incelendiğinde sonraki bir tarihte güneye ek bir kısmın yapıldığı ve bu yöne doğru uzatıldığı anlaşılmaktadır **(Fot. 250)**. Bu kapı burcuna doğudan bakıldığında, birleşme noktalarındaki kopukluk çok rahat seçilebilmektedir. Kapı burcunun planı incelendiğinde, öncelikle kapının kuzeye düzgün kesme taş örgülü basık bir kemerle açıldığı görülmektedir. Bu cephe çok fazla tahrip olduğundan ciddi bir onarım geçirmiştir. Basık kemerli kapı açıklığından kapı burcunun içine girilmektedir. Kapı

geçidinin içi ayrı ayrı beşik tonozlarla örtülmüştür. Öncelikle kuzeydeki basık kemerli kapıdan girilince tonozla örtülü bu kısım güneye doğru daraltılmış ve bu kısım ayrı bir beşik tonozla örtülmüştür. Kapı geçidinin devamını meydana getiren bölüm incelendiğinde, buranın sonradan eklendiği özellikle de bu burcun doğusundaki birleşme noktasında görülen izlerden çok rahat anlaşılmaktadır. Bu bölümü kapı burcunun içinden incelediğimizde, kapı geçidinin devamındaki bu kısmın bir bölümünün üzerinin örtülmediği görülmektedir **(Fot. 251-252)**. Devamında ise tekrar sivri beşik tonozla örtülü bölüm gelmekte ve kapı geçidi sona ermektedir. Kapı geçidindeki üzeri örtülmemiş bölüm, iki kapı arasında üstten savunulabilen ve iki kapı kapatıldığında bir çeşit çıkışsız alan yaratmaktadır. Bu tip bir planlama düşmanı imha etme fırsatını arttırmaktadır. Üzeri örtülü olmayan bu bölümün güneyinde basık kemerli bir kapı bulunmaktadır. Bu kapı doğrudan burcun güney cephesinde değildir ve biraz içeri kaydırılmıştır **(Fot. 253)**. Kapı burcunun güney cephesinde ise fazlaca müdahale görmüş özgün olmayan dikdörtgen bir açıklık bulunmaktadır.

Kastamonu İç Kalesi'nin kapılarından birinci kapı, alt geçitli kapı burcu şeklinde planlanmış kapı grubu içerisinde değerlendirilebilir. Burcun alt katı aynı eksende iki açıklığa sahip beşik tonozla örtülü kapı geçidini barındırmaktadır. Üst katlardan ise kapı önü savunması yapılmaktaydı. İkinci kapı, burç tipi bir kapıdır. Günümüzdeki şekliyle kapı burcu tek katlıdır. Burcun güneyine eklenen kısımla birlikte, üstten savunulabilen ve karşılıklı iki kapı kapatıldığında düşmana kaçış noktası bırakmayan adeta bir iç avlu oluşturulmuştur. Benzer şekilde Niğde İç Kalesi'nin avlusuna geçit veren kapı burcunun da üzeri örtülü değildir. Bu kapı burcunda da savunma üstten yapılmaya imkân tanımaktaydı. Ayrıca Niğde İç Kalesi'ndeki ilk kapı da alt geçitli, kuleli kapılar grubunda değerlendirilmelidir. İki kalenin kapılarının planlanış biçimleri arasında benzerlikler söz konusudur. Aradaki en temel fark, Niğde İç Kalesi'nin düz bir arazide, Kastamonu İç Kalesi'nin ise eğimli bir arazide kurulmuş olmasıdır. Her iki kale giriş üniteleri açısından karşılaştırıldığında, bu tip kapıları eğimli bir topografyada uygulamanın, savunma açısından çok daha fazla kolaylık sağladığı anlaşılmaktadır.

Fot. 238: Kastamonu Kalesi'ne çıkan eğimli yol, birinci kale kapısı ve sağda iç kalenin kuzeydoğusundaki burç (Ağustos 2007)

Fot. 239: Birinci kale kapısını barındıran kapı burcunun kuzey cephesindeki kapı açıklığı (Ağustos 2007)

Fot. 240: Birinci kale kapısını barındıran kapı burcunun güney cephesindeki kapı açıklığı (Ağustos 2007)

Fot. 241: Kaleye girişi sağlayan alt geçitli kapı burcuna üstten bakış (Ağustos 2007)

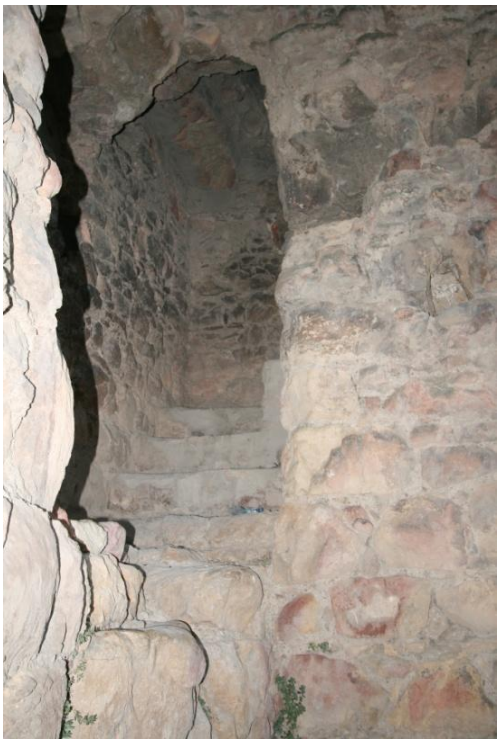
Fot. 242: Kapı burcunun kuzey cephesindeki basık kemerli kapı (Ağustos 2007)

Fot. 243: Birinci kale kapısına ait tonozla örtülü kapı geçidi (Ağustos 2007)

Fot. 244: Birinci kale kapısına ait tonozla örtülü kapı geçidi- güneyden kuzeye doğru bakış (Ağustos 2007)

Fot. 245: Kapı burcunun batı cephesinde, burcun üst katlarına çıkışı sağlayan merdivenler (Ağustos 2007)

Fot. 246: Solda kuzeydoğu köşeyi tahkim eden burç ile sağda ilk kapıyı ihtiva eden alt geçitli kapı burcu (Ağustos 2007)

Fot. 247: İkinci kale kapısını barındıran kapı burcunun kuzey cephesi (Ağustos 2007)

Fot. 248: Kuzey cephedeki kapı kemerinden detay (Ağustos 2007)

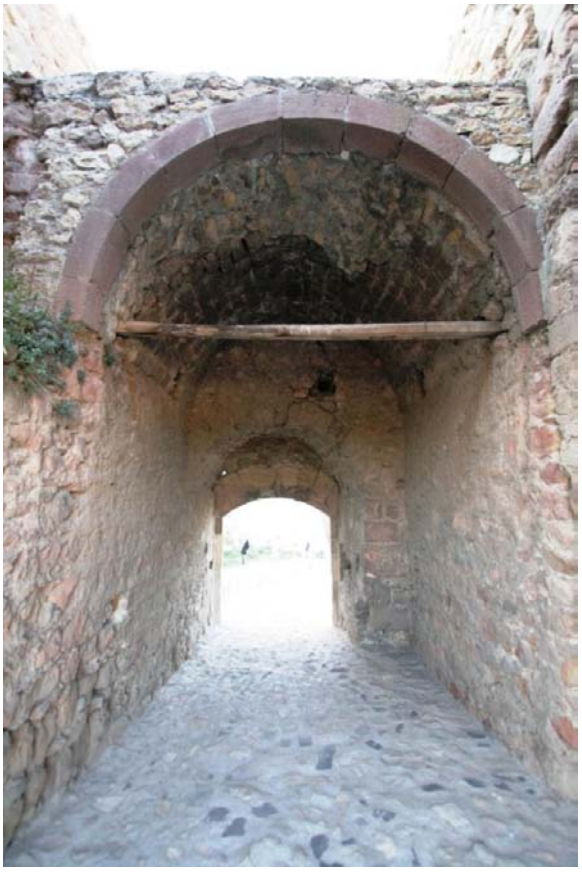
Fot. 249: Doğu suru üzerinden ikinci kale kapısı ve savunma hattının görünümü (Ağustos 2007)

Fot. 250: Kapının doğu cephesindeki birleşme detayı (Ağustos 2007)

Fot. 251: İkinci kapının geçit bölümü – kuzeyden güneye bakış (Ağustos 2007)

Fot. 252: Kapı geçidinin üzeri örtülmeden bırakılmış bölümü – güneyden kuzeye bakış (Ağustos 2007)

Fot. 253: İkinci kapının güney (iç kale avlusuna açılan) cephesi (Ağustos 2007)

2. 13. Kayseri Kalesi

2. 13. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler

Kayseri, çok erken tarihlerden beri Anadolu'yu doğu-batı yönünde kesen askeri ve ticari yolun üzerinde yer alması sebebiyle stratejik bir öneme sahip olmuştur.

Yerleşimin bilinen ilk adı *"Mazaka"*dır. Bu ada ilaveten *"Eusebeia"* adıyla anılmıştır (Baydur, 1970: 19-27, 91, 93, 139-140). Amasyalı coğrafyacı Strabon (M.Ö. 63/64–M.S.. 21) kenti Kapadokyalıların metropolisi olarak tanıtmaktadır (Strabon, 2000: 8, 241). *"Mazaka"* ve *"Eusebeia"* adlarıyla bilinen şehre Roma İmparatoru Tiberius (M.S. 17-37) tarafından manevi babası Augustus'un hatırasına izafeten *"Caesarea"* adı verilmiştir (Darkot, 1967b: 484; İpşirli, 2002: 96; Baydur, 1970: 77-83). Caesarea adı Arap coğrafyacı ve tarihçiler tarafından *"Kaysariya" (Ḳaysāriya) ve "Kayseriya" (Kayṣariya)* şekillerinde yazılmış ve ikinci şekli Osmanlı'nın son devirlerine kadar resmi yazılarda kullanılmıştır (Darkot, 1967b: 484).

2.13.2.Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim

Kayseri ovasındaki iki önemli merkezden biri olan ve *"Mazaka"* olarak bilinen yerleşime, M.Ö. 11. yüzyıl ortalarından itibaren iskânın başladığı tahmin edilmektedir. Kent ayrıca Pers satraplığının merkezi olmuştur. Satraplar tarafından yönetilen Kapadokya'da III. Ariarathes (255-220) tarafından Kapadokya Krallığı tesis edilmiştir. Bölgede Helenleşme politikasının bu kral ile başladığı kabul edilmektedir. Yerleşim geçici olarak kralın adıyla anılmış, daha sonra tekrar *"Mazaka"* adıyla ve bu ada ilaveten *"Eusebeia"* adlarıyla anılmaya başlanmıştır (Baydur, 1970: 19-27, 91,93, 139-140). Amasyalı coğrafyacı Strabon (M.Ö. 63/64 – M.S. 21) kenti Kapadokyalıların metropolisi olarak tanıtmaktadır (Strabon, 2000: 8, 241). M.S. 17 yılına doğru kent bir Roma eyaleti haline gelmiştir (Baydur, 1970: 99). İmparator Traian (M.S. 98-117) zamanında Kapadokya, Romalıların Partlara karşı belirlediği sınır bölgesinin merkezi olmuş ve burada M.S. 107-114 yılları arasında askeri yollar yapılmıştır (Baydur, 1970: 101) Kent bu çağda, Roma İmparatorluğu'nun önemli bir üssü olmasının yanında askeri açıdan emniyetin sağlandığı güvenli bir yer olması sebebiyle tacirlerin uğrak yeri haline gelmiştir (Tufantoz, 2003: 511). İmparator Septimius Severus (M.S. 193-211) zamanında Kapadokya askeri açıdan önem kazanmış ve imparator, Caesarea'ya bir Roma garnizonu yerleştirmiştir (Baydur, 1970: 101-102).

Strabon'un anlattıklarından onun zamanında şehrin açık bir şehir olduğunu yani henüz surlarla çevrilmemiş olduğunu öğrenmekteyiz (Strabon, 2000: 9) III. Gordianus (M.S. 238-244) zamanında Caesarea'da Pers tehlikesine karşı şehri korumak amacıyla yerleşim surlarla çevrilmiştir (Baydur, 1970: 102). Ramsay, Roma İmparatorluğu döneminde Sebasteia'dan (Sivas), Pontus'tan (Karadeniz), Tavium'dan (Yozgat'ın 30 km. batısı/Büyüknefes Köyü), Cilicia'dan (Çukurova) gelen önemli yolların Caesarea'da (Kayseri) toplandığını ve şehrin Bizans döneminde önemli bir toplanma merkezi olduğunu aktarmış, kentin askeri ve ticari yönüyle alakalı olarak verdiği bu bilgilerin dışında, 4. yüzyılda önemli bir dini merkez olduğundan bahsetmiştir (Ramsay, 1960: 51, 222, 241, 243, 311). Kent bu dönemde Bizans'ın thema (askeri bölge/eyalet) sistemi içinde Kapadokya'ya dâhil edilmiştir. E. Honigmann da Bizans çağında burada bir piskoposluk merkezinin bulunduğundan bahsetmektedir (Honigman, 1970: 208).

Kayseri kentinin ilk kuruluş yerinin günümüzdeki kent merkezinin güneyinde, Erciyes Dağı'nın kuzey eteklerindeki ovaya hâkim alçak tepecikler üzerinde ve bu tepeler arasında bulunan, halkın *"eskişehir"* dediği yer olarak düşünülmektedir. Tarif edilen bu bölgede bulunan Tontar (Torumtay), Battal, Baruthane ve Beştepeler[12] gibi adlarla bilinen yerleşim yerleri, sahip olduğu kültürel izler sebebiyle Kapadokya Krallığı, Yunan ve Roma uygarlıklarına beşiklik ettiğini ortaya koymaktadır (Çayırdağ, 2001: 1). Strabon ayrıca Mazaka'nın Metropolis olduğunu, şehrin ayrıca *"Argaios'un[13] yanında"* şeklinde tarif edildiğini aktarmıştır. Strabon, Erciyes'in eteklerinde kurulmuş şehrin kuruluş yerinin uygun olmadığını vurgulamıştır. Bunun temel nedenleri arasında, yerleşim yerinde suyun bulunmayışını, tabii bir tahkimata sahip olmayan savunmasız bir yerleşim yeri olduğunu, valilerin ihmali yüzünden sur inşa edilmediğini, tepelerin önündeki ovanın da kıraç ve tarım için elverişsiz olduğunu saymıştır. Buna ilaveten miladın ilk yıllarındaki şehrin ve yerleşimin Erciyes dağının tepelerine bir ok atımlık mesafede ve tepelerin önündeki ovada kurulu olduğunu aktarmıştır. Burada yaşayan halkın, surlara güvenerek yağmacılık yapmasınlar diye belki de kasten tahkimatın yapılmadığını ileri sürmüştür (Strabon, 2000: 8-9). Tontar (Torumtay), Battal, Baruthane ve Beştepeler gibi Erciyes'in eteklerinde tesis edilmiş bu yerleşim yerlerinden, yerleşimin bugünkü Kayseri kent merkezine ne zaman kaydığı sorusu tam olarak cevaplanamamaktadır.

Strabon'un anlattıklarından yola çıkarak miladın ilk yıllarında, Kayseri kent merkezinde bir surun olmadığı ileri sürülebilir. Kayseri Kalesi'nin ilk nüvesi konusunda en somut bilgi Roma İmparatoru III. Gordianus (M.S. 238-244) zamanına aittir. Bu düşünceye sebep olan veri, III. Gordianus dönemine ait sikkelerin üzerinde, "*Enteixion"* yani *"surla çevrili"* ifadesinin Kayseri şehri için kullanılmış olmasıdır. Sikkelerdeki tarihlerden yola çıkarak Kayseri Kalesi'nin ilk olarak Roma İmparatoru III. Gordianus zamanında (M.S. 238-244) ve sikkelerin üzerindeki bilgilerden dolayı III. Gordianus'un dördüncü hükümdarlık yılında basıldığı anlaşıldığından, surların inşa tarihi olarak nümizmatlar 241/242 yılını ileri sürmektedirler[14]. Bu tarihten öncesine ait hiçbir kaynakta şehrin surla

---

[12] *"Beştepeler",* yerleşimi adını burada tespit edilen beş Roma dönemi tümülüsünden almıştır. Bkz. (Çayırdağ, 2001: 1, dn. 3).

[13] *"Argaios"*, Erciyes Dağı'dır (Güler, 1995: 11).

[14] Roma İmparatoru Gordianus III 'ün (M.S. 238-244) tahta çıkışının şerefine kendisi ve karısı Trankulliana adına bastırılmış beş çeşit bronz sikkenin üzerinde, surla ile ilgili olarak "entix" ve "entixion" yani "sur" ve "surla çevrili" ibareleri geçmektedir. Sikkelerin üzerinde ayrıca ET. Δ (4. yıl) ifadesi

çevrili olduğuna dair bir bilgi yer almamaktadır. Kent, İmparator I.Valerian (M.S. 253-260) zamanında, sur sayesinde bir süre Pers kuşatmasına karşı koyabilmiştir (Baydur, 1970: 103). Kenti çevreleyen geniş Roma surları, Bizans döneminde, Justinianus hâkimiyetindeyken (527-565) güvenlik nedeniyle daraltılmıştır. Bu bilgiyi bize İmparator Justinianus döneminin önemli tarihçisi Procopius (M.S. 550) aktarmıştır (Yılmaz ve Arıhan, 2006: 54; Texier, 2002b: 63; Eravşar, 2000: 31; Procopius, 1996: 333, 335). Procopius, İmparator Justinianus'tan önceki surun oldukça geniş ve gereksiz büyüklükteki bir alanı çevrelediğinden, şehrin dağınık ve geniş bir alana sahip olması sebebiyle şehre saldırmanın oldukça kolay olduğundan ve bu kadar geniş bir alanı savunmanın imkânsızlığından, güven vermeyen bu yerleşim yerine bu sebeple de bir süre sonra halkın yeni yapılar inşa etmediğinden, zamanla da bazı kısımların terk edilmiş duruma düştüğünden bahsetmiştir. Durumun farkında olan İmparator Justinianus hem bu durumu ortadan kaldırmak, hem de doğudan gelebilecek saldırılara karşı kenti daha güvenli bir yer haline dönüştürebilmek için surlarla çevrili alanı daraltmıştır. Bu maksatla yeni sur duvarları örülmüş ve tehlikelere karşı şehri korumak amacıyla daha sınırlı bir alana sahip bir garnizon (muhtemelen iç kale) inşa edilmiştir. Tanju Cantay, Yoğunburç'tan güneye doğru devam eden bir sur parçası tespit etmiştir. Yoğunburç'un güneyindeki Han Camii ile Emir Cemaleddin Kümbeti (M. 1188/89) arasındaki sur bakiyesi, İmparator Justinianus hâkimiyetinden öncesine yani III. Gordianus dönemine ait daha geniş bir alanı çevreleyen surlarla alakalı olmalıdır. T. Cantay ise bu sur parçasını Justinianus (527-565) dönemiyle ilişkilendirmiştir (Cantay, 1985: 20).

Bizans hâkimiyetini müteakip kente hâkim ilk Türkler Danişmentliler'dir. Bu iki dönem arasında, surlar ve iç kaleyle alakalı gelişmeler ve olaylar hakkında bilgi sahibi değiliz. 1169 (veya 1175) yılında II. Kılıç Arslan, Danişmentli hâkimiyetine son vermiş ve bu tarihten sonra kentte Anadolu Selçuklu egemenliği başlamıştır (Abû'l-Farac, 1999: 406; Turan, 2004: 228-230). Türklerin kenti fethini müteakip iç kale üzerindeki müdahaleleri belgeleyen kitabelere ve mimari izlere rastlanmakta ise de surlar üzerindeki birkaç burç yapısı ve kalıntısıyla sur kapılarından Yeni Kapı'ya, II. Selim döneminde (1567) yapılan genişletme müdahaleleri dışında, gerek surlara ve gerekse de sur kapılarına bu dönemde ne gibi müdahalelerin yapıldığı sorusu cevaplanamamaktadır. Sadece dönem

geçtiğinden, nümizmatlar surların İmparator Gordianus III'ün (M.S.. 238-244) tahta çıkışının dördüncü yılı olan 241 / 242 yılında inşa edilmiş olabileceğini düşünmektedirler. Bkz. (Baydur, 1970**:** 102-103).

kaynaklarında bazı onarım, sağlamlaştırma faaliyetlerine işaret eden ifadeler bize Türk dönemi hakkında bilgi vermektedir. Bu kaynaklardan en önemlisi Kayseri şehrinin Moğollar tarafından istilası arifesinde yaşananlar hakkında bilgi veren İbni Bibi'dir. İbni Bibi, Moğolların Kayseri üzerine yürümeleri üzerine zahitlerin ve hassaların meliki Camedar Samsamüddin Kaymaz ile Topal Fahreddin Ayaz'ın, Kayseri şehrinin savunma ve kuşatma araçlarını düzenlemeye başladıkları anlatılmıştır (İbni Bibi, 1996b: 73-75). Şehrin sipahi ahîleri (feteyân) şehrin burç ve duvarlarını sağlamlaştırmışlardır. Moğol ordusunun başındaki Baycu Noyan, Sivas Burcu karşısındaki dericiler çarşısı tarafına (debbağ) üç mancınık yerleştirerek surları atışlarla dövdürmüştür. Surların zarar görmesine karşılık halk cesaretle şehri savunmaya devam etmiştir. Sonuç olarak Moğollar surlarda yarıklar açmış, merdiven dayayarak surlara çıkmış, kale kapılarını kırarak kaleyi ve askerlerini ele geçirmiş ve esir almıştır. Esir askerleri, Kayseri'nin Meşhed ovasında katletmiş, esir kadın ve çocukları yanlarına alarak, kenti de yakarak terk etmişlerdir. Dolayısıyla gerek şehrin Bizans'tan alınışı esnasında gerekse de Moğol saldırıları esnasında kentin ve kalenin zarar gördüğü ve sonrasında bazı onarım ve güçlendirme çalışmalarına ihtiyaç duyduğu kesindir.

Danişmendliler ve Anadolu Selçukluların dışında kente İlhanlılar, Eretnalılar, Kadı Burhaneddin Devleti (1381-1398), Dulkadiroğulları, Karamanoğulları ve Osmanlılar egemen olmuştur (Narin, 1997; Eravşar, 1998; Cirtil, 2001; Ilıcalı, 1999). Özellikle de iç kale mimarisiyle Türk dönemi öncesine ve sonrasına dair izlerini muhafaza etmekte, mevcut kitabeler ise özellikle de farklı Türk beyliklerine ve devletlerine ait dönemleri belgelemektedir.

2. 13. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı

Kayseri Kalesi, iç kale ve surlardan meydana gelmektedir **(Çiz. 95-96)**. Surların bazı bölümleri dışında büyük ölçüde ortadan kalkmış olduğu gözlenmektedir. İç kale sulara göre daha iyi durumdadır.

Kayseri surlarının mevcut bilgilere göre 3. yüzyılda inşa edildiği ve Bizans İmparatoru Justinianus'un (527-565) kenti daha iyi koruyabilmek amacıyla surlar üzerinde değişiklik ve ilaveler yaptığı anlaşılmaktadır (Baydur, 1970: 102-103; Yılmaz-Arıhan, 2006: 54; Texier, 2002b: 63; Procopius, 1996: 333, 335; Eravşar, 2000: 31). İmparator Justinianus,

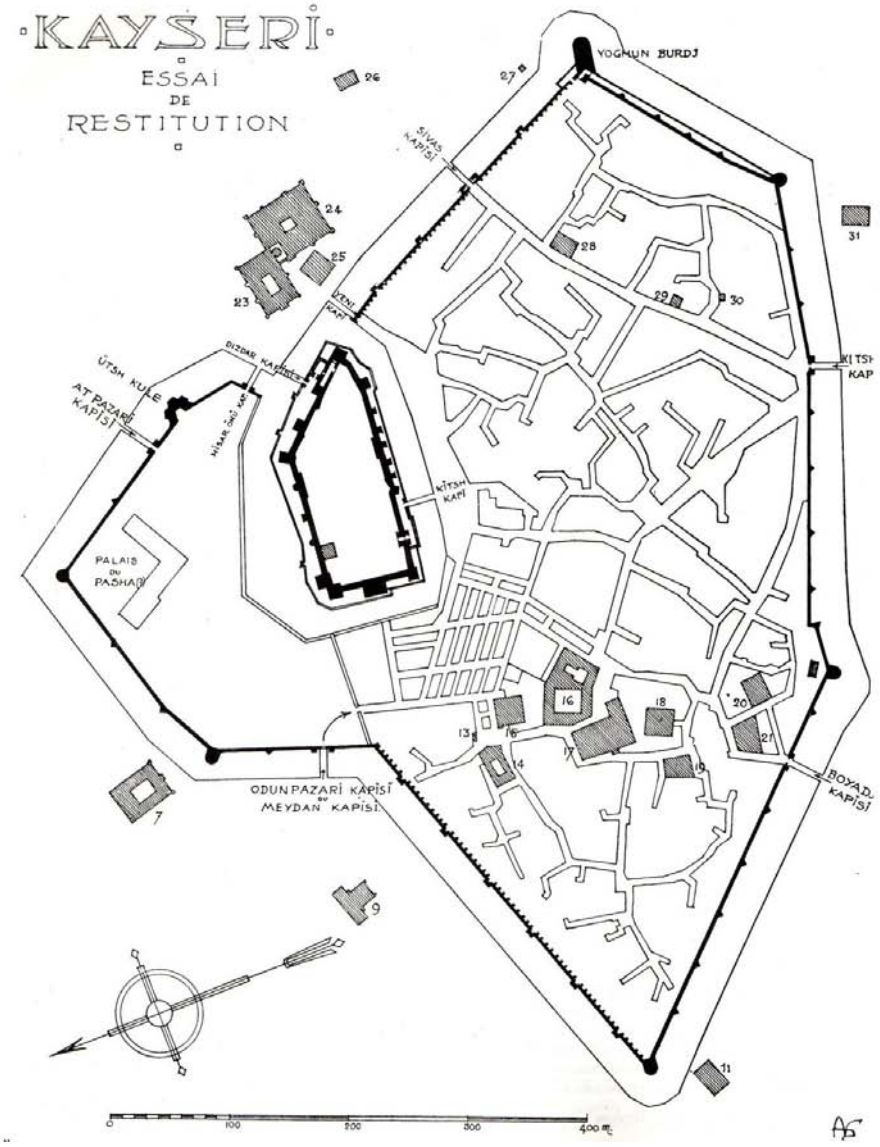
6. yüzyılda yaptığı bu düzenlemeyle surlarla çevrili alanı daraltmış, kent merkezindeki yerleşimi daha derli toplu tutarak savunmayı güçlendirmiştir. 6. yüzyılda daraltılmış olan Roma dönemi surlarının ne kadar geniş bir alanı çevrelediğini bilememekteyiz. Tanju Cantay, surların Yoğunburç'ta sona ermediğini ve buradan güneye doğru devam ettiğini tespit etmiştir **(Çiz. 97)**. Bu surların Justinianus dönemine ait olduğunu ifade etmiştir. Han Camii'nin[15] güneybatı duvarını meydana getiren bu sur duvarının üzerindeki ayak çıkıntıları, Yoğunburç'tan İç Kale'nin güneydoğu köşesine doğru uzanan surlarla ve İç Kale'nin kuzeybatı köşesinden Düvenönü'ne doğru devam eden surlarla benzerlik göstermektedir. Sur duvarında 1.60 x 1.60 m. ölçülerinde iki adet ayak yer almaktadır. İki ayak arasındaki açıklık yaklaşık olarak 3.50 m. dir (Cantay, 1985: 20, 23). Benzer ölçülerdeki ayak ve kemer açıklıklarına diğer iki sur duvarı grubunda da rastlanmaktadır. Bu surların hepsi muhtemelen Roma dönemine (III. Gordianus dönemi) ait olmalıdır.

Kent surları büyük ölçüde ortadan kalkmış ve çok az bir bölümü günümüze gelebilmiştir. Bu kısımlar, Düvenönü'nden İç Kale'ye yani doğuya doğru devam eden hatta karşılaşılan, iki kat halinde yuvarlak kemerli düzenlemelere sahip birinci tip surlar ile Yoğunburç'tan Ayavasil Kapısı'na doğru devam eden hatta karşılaşılan, üçgen kulelerle tahkim edilmiş ikinci tip surdur. İkinci tip surun da Düvenönü'ne kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.

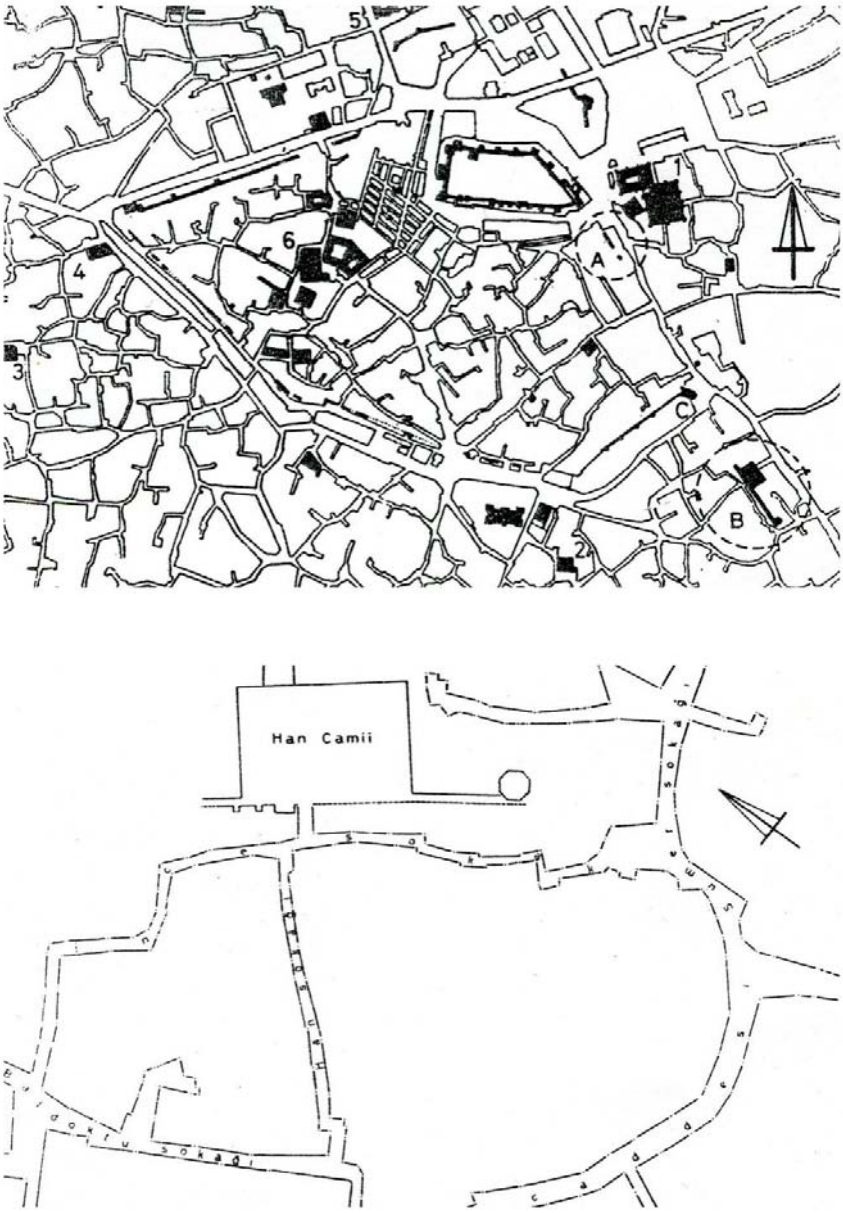
[15] Han Camii, ilk başta han olarak inşa edilmiş, sonradan yapılan değişikliklerle camiye dönüştürülmüştür. Caminin bir kitabesi bulunmamakla birlikte güney yönüne inşa edilen Emir Cemaleddin Kümbeti'nin (M. 1188 / 89) konumu ve cami ile olan ilişkisi sebebiyle hanın kümbetin inşa edildiği tarih olan M. 1188-89 yılları arasında camiye dönüştürülmüş olduğu kabul edilmektedir. Hanın üzerinde olduğu yol, Kayseri-Malatya yoludur. Sura bitişik böyle bir hanın inşa edilme sebebi ise şehir kapıları kapandığında şehre ulaşan kervanların konaklaması için sura bitişik bu hanın inşa edilmiş olabileceği düşüncesidir. Bkz. (Cantay, 1985: 20). Hanın inşa edildiği tarihten çok daha önce surlar daraltıldığından artık hanın güney duvarını oluşturan duvarların bu dönemde sur işlevinin olmadığı çok açıktır.

Çiz. 95: Kayseri iç kalesi ve surlarının planı (Gabriel, 1954: 9, fig. 2)

Çiz. 96: Kayseri iç kalesi ve surlarının restitüsyon planı (Gabriel, 1954: 12, fig. 3)

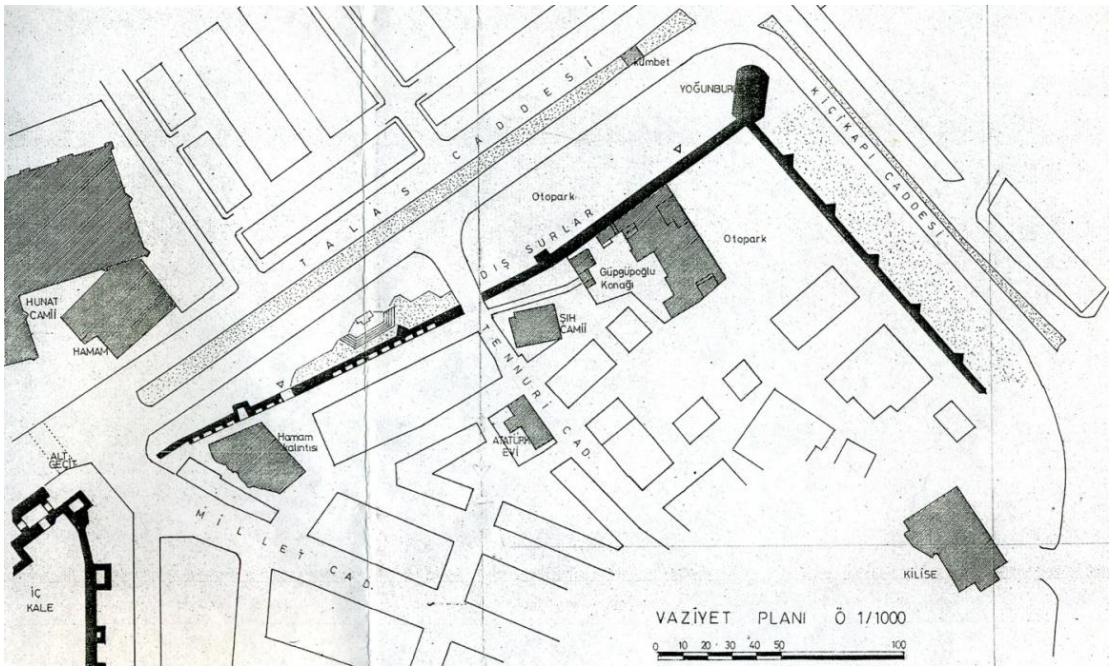
Çiz. 97: Yoğunburç'un güneyindeki sur kalıntılarını gösteren plan (Cantay, 1985: 20, çiz. 1)

Birinci tipteki sur, iç kalenin kuzeybatı köşesinden Düvenönü'ne yani batıya doğru devam eden hatta karşımıza çıkmaktadır. Bu sur, önde yaklaşık 180 cm. kalınlığındaki bir sur duvarına sahiptir. Bu kısım, surun asıl bedenini teşkil etmektedir. Sur bedeni, arkada (sur içine bakan yüzünde) ölçüleri 300-350 cm. arasında değişen kemer aralıkları arasında, ortalama ölçüleri 150 x 160 cm. olan ayaklara dayanmaktadır. Sur içine bakan yüzünde, üst üste çift sıra kemerlerden meydana gelen mimari bir düzen hâkimdir. İki

kemer arasında muhtemelen seğirdim yerinin zemini yer almaktaydı. Sur duvarı genellikle arada 9-11 kemer kalacak şekilde yaklaşık 50 m. de bir sur dışına doğru taşma yapan kare planlı burçlarla tahkim edilmiştir. Burçlardan sadece üç tanesi sağlam olarak günümüze ulaşabilmiştir. Diğer iki burç yıkılmıştır ve sadece tek birer köşeleri ayaktadır. Düvenönü'nden doğuya doğru devam eden surlar Kapalıçarşı önüne gelindiğinde, mezar anıtı (M.S. 2.-3. yy.) işlevi kazandırılmış bir burcu arada bırakarak İç Kale'ye doğru yön değiştirip bir dirsek yapar ve iç kalenin kuzeyinde kaldığı düşünülen Meydan Kapısı'na doğru devam eder. Buradan başlayarak iç kaleyi kuzeyinden saran surlar dönemsel açıdan ayrıca üzerinde durulması gereken bir konudur. İç kalenin kuzey cephesine bitişik konumdaki İç Kale Camii (Fatih Camii) arkasındaki surda rastlanılan kemer ve ayakların araları sonradan doldurulmuştur. Özellikle Düvenönü'nden iç kalenin batısına doğru yaklaşan üst üste çift sıra yuvarlak kemerlerden meydana gelen sur duvarının, III. Gordianus dönemine yani Roma dönemine (M.S. 242) ait olduğu düşünülmektedir. İç kalenin doğu kapısının güneyinden Yoğunburç'a doğru devam eden hattaki sur duvarları da bu grup içerisinde değerlendirilmelidir (Gabriel, 1954: 19, şek. 3). Sur duvarı yaklaşık 350 cm. aralıkta bir 160 x 160 cm. ölçülerine sahip ayaklarla tahkim edilmiştir. Sur içine bakan yüzünde iki katlı bir kemer düzeni sergilemektedir. Bu sur bedenini benzerlerinde olduğu gibi kare planlı bir burç tahkim etmektedir. Burç 680 x 670 cm. ölçülerindedir. İç kaleden Yoğunburç'a doğru devam eden hattaki sur, Tennuri caddesi hizasında kesintiye uğramaktadır **(Çiz. 98)**. Bu noktaya gelmeden önce surun dışarıdan üçgen bir burç ile tahkim edildiği görülmektedir. Çift kemer ve ayak sistemine sahip benzer özellikleri taşıyan surlarda bu tip bir burca rastlanmaz. Bu tip kuleler ikinci tip olarak adlandırdığımız surlarda karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla, aslında iç kalenin doğu kapısının güneyinden başlayan ve Yoğunburç'a kadar devam eden sur duvarlarındaki bu burç, sonraki bir dönemin ilavesi olmalıdır. Yani ikinci tip surlarla birlikte Roma surlarına Bizans çağında (6. yüzyıl) eklenmiş olmalıdır. Tennuri caddesinin hizasından Yoğunburç'a doğru devam eden surlar çok fazla müdahale görmüştür. Muhtemelen bu surda aynı hat üzerindeki önceki sur ile aynı döneme ait olmalıdır.

Selçuklu eseri olduğu kitabesi ve mimarisiyle kesin olan Yoğunburç'tan batıya doğru, günümüze ulaşamamış sırasıyla *"Kiçi Kapısı"* ve *"Boyacı Kapısı"*nı geçerek Düvenönü'ne ulaşan surlar, 250-270 cm. kalınlığında, her 20-21 m. de bir, bir kenarı yaklaşık 5 m. olan üçgen planlı burçlarla tahkim edilmiştir. Sur bedenini tahkim eden üçgen planlı

burçlardan beş adeti günümüze ulaşabilmiştir. Burçların iç tarafı da dış yüzü gibi üçgen planlıdır ve iç tarafı dolgulu değildir. Günümüzde Yoğunburç'tan sonra kısmen parçaları görülen sur duvarlarının Düvenönü'ne kadar kesintisiz devam etmesi gerekirken, 1970'li yıllarda buralara yapılan yeni apartmanlar esnasında tahrip edilmiş ve ortadan kaldırılmıştır. Bu sur duvarıyla aynı yapı karakterini sergilen sur duvarlarına, iç kalenin kuzeybatı köşesinden güneye, güneyden de güneydoğu köşeye doğru çizilecek hatta, iç kalenin beden duvarlarının temellerinde rastlanmıştır. Özellikle de batı cephesinin ortasında ve güney cephede üçgen planlı burçlar sur duvarlarıyla aynı karakteri sergilemektedir (Akok, 1976: 8). Muhtemelen bu burçlarda ikinci tip sur duvarlarıyla birlikte aynı dönemde inşa edilmiş olmalıdır. Bu izler, Procopius'un bahsettiği, Bizans çağındaki, 6. yüzyıl ortalarına tarihlenen Justinianus dönemi değişikliklerine işaret ediyor olabilir.

Çiz. 98: İç kaleyle Yoğunburç arasındaki sur ile Yoğunburç'tan Düvenönü'ne devam eden surlar (Kayseri Rölöve ve Anıtlar Genel Müdürlüğü Arşivi)

Justinianus döneminden yani 6. yüzyıldan, kentin ve kalenin Türkler'in eline geçtiği tarih olan 12. yüzyılın ikinci yarısına kadar geçen süre zarfında, surlara herhangi bir müdahale yapıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Surlar, Türklerin eline geçtiği zaman kente ilk hâkim Türk beyliği olan Danişmentliler tarafından onarılmış olabilir. Fakat somut veriler

en erken tarihli onarımın Anadolu Selçuklu döneminde, Sultan I. İzzeddin Keykubad (1211-1220) döneminde gerçekleştiğine işaret etmektedir. Üzerinde I. İzzeddin Keykubad'ın adının geçtiği kitabe[16], surların güneydoğu köşesini teşkil eden ve mimari özellikleriyle Ortaçağ Anadolu Türk Mimari karakterini ortaya koyan iki katlı, tonozla örtülü Yoğunburç'ta karşımıza çıkmaktadır.

I.İzzeddin Keykubad'tan sonra en büyük müdahaleyi, yaklaşan Moğol tehlikesini önlemek maksadıyla Anadolu'daki pek çok kaleyi sağlamlaştıran I. Alâeddin Keykubad (1220-1237) yaptırmıştır. Bu döneme ait en yoğun ilaveler, iç kalede karşımıza çıkmaktadır. Nitekim İç kalenin doğu cephesindeki burçta karşılaşılan, I. Alâeddin Keykubad'ın adını veren tarihsiz kitabe[17], bu durumu açıkça belgelemektedir. Surlar üzerindeki onarım ve sağlamlaştırma çalışmalarına I. Alâeddin Keykubad'ın katkısının olup olmadığını tanımlamak, somut verilerin (kitabe v.b.) yetersizliği nedeniyle pek mümkün değildir. Özellikle de iç kaleyi ve iç kalenin kuzeyinde bulunduğu düşünülen sarayı kuzeyden müdafaa eden ve günümüze yalnızca tek bir burcu (Uç Kale/Ok Burcu/Meydan Burcu) ulaşmış surların bu döneme ait olduğu düşünülmektedir. Bu sura ihtiyaç duyulmasının gerekçesi, Danişmendli veya Anadolu Selçuklu hâkimiyetindeyken iç kalenin kuzeyine eklendiği düşünülen sarayı bu yönden savunmasız bırakmamak olmalıdır (Çayırdağ, 2001: 31). Halil Edhem, Kayseri Müzesi'nde bulunan I. Alâeddin Keykubad dönemine ait, 621 H./1224 tarihli ve iç kalenin kuzeyindeki surlarla ilişkilendirdiği kitabeyi, kale kitabesi olarak kabul etmektedir (Halil Edhem Eldem, 1982: 34; Ahmet Nazih, 1987: 74). M. Çayırdağ 1975'te, Cumhuriyet Meydanı'nda belediye tarafından yapılan yer altı çarşısı hafriyatı esnasında bu sura ait temel izlerini incelemiş ve ölçüler almıştır (Çayırdağ, 2001: 9). Günümüze tonozla örtülü alt katı ulaşan üç kule çıkıntısına sahip Ok Burcu, gerek mimarisi gerekse de üzerindeki taşçı işaretleriyle birlikte Türk dönemi yapısı olduğunu ortaya koymaktadır.

M. Çayırdağ, iç kaledeki kare planlı burçlarla birlikte çift sıra kemerlerle takviye edilmiş Roma surlarının kemer aralarının Alâeddin Keykubad döneminde doldurularak kalınlaştırılmış olabileceğinden bahsetmiştir (Çayırdağ, 2001: 30). Türk dönemine işaret

[16] Kitabede, *"Büyük Sultan …… zamanında, kara(ların) ve denizlerin …. Büyük Sultan ….., Kılıçarslan oğlu Keyhüsrev oğlu Keykavus"* yazmaktadır. (Halil Edhem (Eldem), 1982, 67).
[17] Kitabede, *"Keyhüsrev'in oğlu, büyük sultan fatih, halifenin delili Alaeddin Keykubad",* yazılıdır. Bkz. (Çayırdağ, 2001: 30).

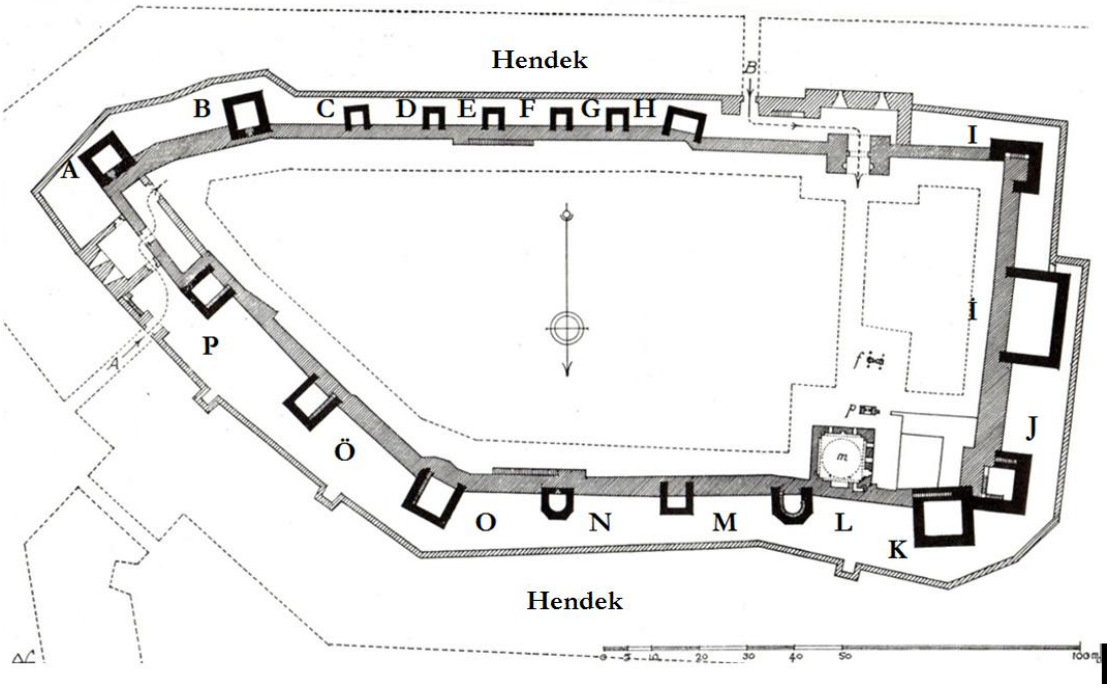
eden bu ilaveler, İbni Bibi'de anlatılan, Moğolların Kayseri'ye saldıracakları haberi üzerine şehrin sipahi âhilerinin (feteyân) burç ve duvarlarını sağlamlaştırma çalışmalarıyla alakalı olmalıdır (İbni Bibi, 1996b: 73). Nitekim I. Alâeddin Keykubad'ın tahminleri doğru çıkmış ve oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında, 1243'te, Moğollar Kösedağ yakınlarında bulunan Selçuklu ordusunu mağlup ettikten sonra Kayseri'ye gelerek kente ciddi zararlar vermişlerdir. Moğol ordusunun başındaki Baycu Noyan *"Sivas Burcu (Kapısı)"* karşısında dericiler çarşısı tarafına (debbağ) üç mancınık yerleştirerek surları atışlarla dövdürmüştür. Surların zarar görmesine karşılık halk cesaretle şehri savunmaya devam etmiştir. Kentin Moğolların eline geçmesinin temel sebebi, şehrin yöneticilerinden İğdişbaşısı Hacuk oğlu Hüsam ile Subaşısı Topal Fahreddin Ayaz'ın Baycu Noyan'a destek vermeleri ve surların içindeki halkın durumu hakkında bilgi sızdırmalarıdır. Sonuç olarak, Moğollar surlarda yarıklar açmış, merdiven dayayarak surlara çıkmış, kale kapılarını kırarak kaleyi ve askerlerini ele geçirerek esir almış ve esirleri Kayseri'nin Meşhed ovasında katletmiş, kadın ve çocukları yanlarına alarak kenti yakarak terk etmişlerdir (İbni Bibi, 1996b: 73-75). Şehirde Moğol saldırıları sonrasında bazı onarım ve güçlendirme çalışmalarına ihtiyaç duyulmuş olmalıdır.

Selçuklulardan sonra kitabelere göre iç kale, Dulkadiroğulları, Karamanoğulları ve Osmanlılar zamanında tamirler geçirmiştir. Fakat surlarda bu dönemlere ait herhangi bir iz tespit edilememiştir. Osmanlılar zamanında özellikle de Evliya Çelebi döneminde, iç kaleye mahallelerin kurulmuş olması, şehrin müdafaasına ihtiyaç duyulmadığının açık bir göstergesidir (Evliya Çelebi, 1999b: 106). Büyük olasılıkla da bu tarihlerde artık surların tahkimine ihtiyaç kalmamış ve önceki dönemlere ait, Osmanlılara kadar ulaşabilmiş surlar ve sur kapıları yenilenmeyerek zamanla ortadan kalkmıştır. Yenileme çalışmalarına dair elimizdeki bilgiler, 1567 ve 1574 tarihlerine aittir. II. Selim döneminde, 1567'de, *"Yeni Kapı"* adı ile bilinen sur kapısı ihtiyaçtan dolayı genişletilmiştir (Çayırdağ, 1981: 555, 573, res. 19). Diğer bir bilgi de, M. Çayırdağ'ın yazma bir kitapta gördüğünü ifade ettiği, "*Ayavasil (Kişi) ve Boyacı Kapıları"*nın H. 982/M. 1574'te tamir edildiğine dair bilgilerdir (Çayırdağ, 1985: 16-17). Fakat bu tarihten sonra Osmanlı döneminde sur ve sur kapılarında bir çalışma (onarım v.b) yapılıp yapılmadığına dair bir bilgimiz bulunmamaktadır.

İç kale, büyük bir bölümü ortadan kalkmış olan surların kuzeyinde yer alır **(Fot. 254), (Çiz. 99-100)**. Sur duvarlarının aksine çeşitli dönemlerde geçirmiş olduğu onarımlar sayesinde sağlam olarak günümüze gelebilmiştir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir plan sergilemektedir. Bu şekli bozan tek unsur, yamuk bir plan sergileyen doğu cephesidir. İç kaleye giriş, üzerinde detaylı olarak kapılar başlığı altında durulan, güney cephesinin batı ucuna yakın tarafındaki güney kapısı ile yamuk bir plan sergileyen doğu cephesindeki kapıdan sağlanmaktadır. İç kaleyi şekilleri ve boyutları birbirinden farklı (kare, dikdörtgen, çokgen) toplam on sekiz adet burç tahkim etmektedir.

Fot. 254: Kayseri iç kalesinin kuzey cephesi ve sağda Bürüngüz Camii (2007)

Çiz. 99: İç kalenin planı (Gabriel, 1954: 25, fig. 10)

Çiz. 100: Kayseri iç kalesinin üç boyutlu çizimi (Google Sketchup)

İç kaleyi tahkim eden burçların dönemsel analizi, kalenin geçirmiş olduğu aşamalar açısından önem taşımaktadır. Bu sayede iç kale kapılarının beden duvarları ve burçlarıyla

bağları daha şeffaf bir şekilde ortaya konulabilecek ve tanımlanabilecektir. Burçların bazılarının beden duvarları üzerine yerleştiriliş biçiminde karşılaşılan açısal sapmaları, beden duvarlarıyla bağlantı noktalarındaki uyumsuz durum ve konumları, plan ve boyut açısından birbirleri arasındaki farklılıklar gibi somut veriler sebebiyle bir kısmının yıkılmış olan burçların yerinde tekrar inşa edilmesine karşılık bir kısmının da tamamen ihtiyaçtan dolayı yeniden ve stratejik hesaplara göre sonraki tarihlerde ilave edilmiş olduğu gözlenmektedir.

İç kaleyi şekilleri ve boyutları birbirinden farklı (kare, dikdörtgen, çokgen) toplam on sekiz adet burç tahkim eder. Burçlar planda tanımlamaya kolaylık olması amacıyla alfabetik sırayla A'dan P harfine kadar harflerle adlandırılmıştır **(Çiz. 99)**. İlk harf (A) doğu kapısının doğusundaki burca verilmiş, saat yelkovanının ters yönünde (doğu cephe, kuzey cephe, batı ve güney cepheye doğru) gidilerek bütün burçlar planda harflerle adlandırılmıştır. Doğu cephesinde, bu cephe üzerindeki kapının güneyinden kuzeybatıya doğru devam eden yamuk hat üzerinde sırasıyla A, B, C ve D harfleriyle adlandırdığımız kareye yakın bir plana sahip toplam dört adet burç yer alır. İç kalenin güneydoğu köşesinde yer alan A burcunun beden duvarlarıyla birleşme noktalarında bazı problemler gözlenmektedir. Burcun bağlantı kurduğu iç kale beden duvarı üzerinde, doğuya açılan mazgalın varlığı, bu duvarın önüne A burcunun sonraki bir dönemde eklenmiş olduğunun açık delilidir. B burcu temel seviyesi incelendiğinde eski yerini ve biçimini muhafaza etmiş olmalıdır. Bu burcun iç kale tarafından önüne gelen ve seyirdim yerlerine ulaşımı sağlayan tek yönlü merdivenlerinin alt basamak izleri görülmekle birlikte tespit edemediğimiz bir tarihte bu merdivenler iptal edilmiştir. A ve B burçları dışında C ve D burçları da iç kaleyi doğudan müdafaa etmek amacıyla düşünülmüşlerdir. C burcunun temel izleri ve zemin kat duvarları uyum içerisindedir. Bu bölüm daha erken bir döneme, kalenin Türk çağı öncesine [Bizans çağı/muhtemelen de Justinianus dönemine (527-565)] işaret etmektedir. Taş bir tonozla örtülü alt kısımdan sonra yükselen üst kısımlar daha geç bir tarihe, Türk dönemine ait olmalıdır. C burcu, iç kaleyi tahkim eden burçlardan özellikleri sebebiyle daha çok B burcuyla benzeşmektedir.

D burcundan batıya doğru devam eden iç kale beden duvarını E, F, G ve H harfleriyle gösterdiğimiz burçlar tahkim etmektedir. D burcu dıştan kare planlıdır. Burç alt katta Bizans dönemine ait izlerini muhafaza edebilmiştir. Alt kat taş bir tonozla örtülmüştür.

Üst seviyeler ise daha geç bir döneme, Türk dönemine işaret eder. Burcun seyirdim seviyesine yakın kotlarında üç yöne açılan mazgalları mevcuttur. Daha alt seviyede sadece bir mazgalı mevcuttur. İç tarafa bakan yüzünde, G burcunda olduğu gibi duvar yoktur. Bunlardan E ve G çokgen, diğer ikisi (F ve H) ise kare bir plan sergilemektedir. G burcu dikkatlice incelendiğinde, iç taraftan duvarlar yuvarlak bir planlama gösterir. Ayrıca bu burcun içinde ikinci bir dairevi duvar izine rastlanmaktadır. Burcun yerinde, daha önceki planı kesin olarak tespit edilemeyen bir burcun varlığından şüphelenilmektedir. Burcun temelleri dikdörtgendir ve yukarı doğru çokgen şeklini almaktadır. Çokgenin dışa bakan üç cephesinde toplam üç mazgal açıklığı mevcuttur. Burcun iç tarafa bakan yüzünde duvar bulunmamaktadır.

İç kaleyi batı yönden ikisi kare planlı köşelere (I ve J), büyük boyutlu ve dikdörtgen planlı (İ) olanı ise cephenin ortasına gelecek şekilde üç burç savunmaktadır. Ayrıca İ burcunun içinde üçgen planlı, daha önceki dönemlere ait kale kuruluşuyla ilgili, bir burcun kalıntıları mevcuttur (Akok, 1976: 8). İç kalenin güney batı köşesindeki J burcunun seyirdim yerine kadar genel ifadesi Bizans dönemi karakterindedir. Seyirdim yeri ve dendanlar sonraki dönemin yenilemeleridirler. İçte de katları ayıran ahşap kirişler üzerindeki toprak zemin, burcun üst seviyelerindeki gibi Türk dönemi onarım ve düzenlemeleri olmalıdır. İç kalenin kuzeybatı köşesini tahkim eden iki burcun yerinde (H ve I burçları) daha evvel J burcu gibi tek bir burcun yer alması kuvvetle muhtemeldir. Bugün bu köşeyi tahkim eden iki burçtan I burcu Bizans dönemine ait burcun yerinde tesis edilmiş olmalıdır. H burcu ise tahkimatı güçlendirmek maksadıyla Türk dönemi onarımları esnasında eklenmiş olmalıdır.

Güney cephe burç sayısının en yoğun olduğu cephedir. Burçların hepsi kare planlıdır. Güneybatı köşedeki burçtan itibaren (J) güneydoğuya doğru sırasıyla burçlar K, L, M, N, O, Ö ve P harfleriyle gösterilmişlerdir. İç kalenin güney beden duvarı yatayda düz bir hat sergilemez. Bu durumun nedeni sonraki dönemlerde ihtiyaca bağlı olarak yeni burçlar eklenirken beden duvarının da çok fazla müdahaleye maruz kalmasıyla alakalı olmalıdır. Özellikle de K burcundan P burcuna kadar olan duvar, değişikliklerin en rahat gözlemlenebildiği kısımdır. Bu bölümdeki burçlardan özellikle de L, M, N, O ve Ö burçları kuruluş özellikleri ve ölçüleri birbirinin neredeyse aynısıdır. Burçların zemin katlarının üst örtüleri taş tonozlarla örtülüdür. Beden duvarlarının orta kısımlarımda dışa

açılan mazgalları mevcuttur. İç kale tarafında, beden duvarlarının üst katları duvarsızdır. M. Akok burçların yerinde yaptığı sondajlar esnasında Bizans Çağ'ına ait olması kuvvetle muhtemel, üçgen planlı başka burçların bulunduğunu tespit etmiştir (Akok, 1976: 14). Özellikle de L ve M burçları arasında temel duvarları tespit edilmiş ve izler muhafaza edilmiştir. Büyük olasılıklı da bu burçlar birlikte ele alınarak inşa edilmiş ve günümüzdeki görünümlerini Türk döneminde almış olmalıdır. Güney beden duvarı üzerindeki en iri burç konumundaki P burcu, zemin kat ve kısmen orta katta Bizans dönemi karakterini sergilemektedir. Dendanlar tamamen Türk dönemi yapı karakterindedir.

İç kaleyi tahkim eden burçların büyük bir bölümünün kale içine bakan yönlerinde, üst kat seviyelerinde duvarları bulunmamaktadır. M. Akok, bu biçiminin Bizans dönemine ait burçlarda görülen bir özellik olduğunu, Trabzon ve Sinop Kaleleri'nde benzer duruma rastlanıldığını ifade etmektedir (Akok, 1976: 9). Burçlar için yapılabilecek bir başka önemli genelleme her birinin en az üç katlı olduğu ve ilk halini muhafaza edebilmiş olanlardan anlaşıldığı üzere de alt katlarının kargir bir tonozla örtülü olduğudur.

Seyirdim yerinin genişliği dendanlar dâhil olmak üzere ortalama 175 cm. civarındadır. İç kale seyirdim yerlerine doğu, kuzey ve güney yönlerinden kargir merdivenlerle çıkılmaktaydı. Bunlardan kuzey ve güney yönlerindeki, beden duvarlarına bitişik seyirdim yerleri günümüze kadar ulaşabilmişken, eğik bir plan sergileyen doğu cephesindeki seyirdim yerinin duvar izlerinden yola çıkarak ancak tahmini yapılabilmektedir. Muhtemelen bu bölümdeki dışarı taşan ve yamukluklar sergileyen beden duvarının önünde de bu yönden kaleyi koruyabilmek amacıyla seyirdim yerlerine çıkışı sağlayan kuzey ve güney cephedeki gibi merdivenlerin olması kuvvetle muhtemel gözükmektedir.

İç kalenin beden duvarlarından özellikle de kuzey ve doğu cephenin alt sıralarında Bizans dönemine ait örgülere rastlanırken daha üst seviyeler ve özellikle de dendanlar Türk dönemi yenilemelerini yansıtmaktadır. İç kalenin iç tarafa bakan yüzü çok daha karmaşık bir dönem karakteri sergilemekte bu sebeple de dönemsel bir tanımlama yapma çok daha güçleşmektedir. Batı cephenin dış yüzünün genel karakteri Türk dönemini yansıtır. Bu cephe de özellikle dikkati çeken iz, bu cephenin orta kısmındaki dikdörtgen burcun iç tarafında rastlanan üçgen formlu kuledir. Bu burç dikdörtgen bir burç ile Türk döneminde dışından sarılmıştır. Güney cephe dıştan büyük ölçüde Türk dönemi

yenilemelerini ve eklerini sergilemektedir. Bu cephedeki ön siper burcu ve K burcu hariç gerek beden duvarları gerekse diğer burçlar (L, M, N, O, Ö,P ve A burçları) Türk dönemi ekleridir. Bu burçların bir kısmının yerinde, temel seviyesinde daha önceki döneme (Bizans dönemi) ait burç izleri tespit edilmiştir.

İç kalede G ve H burçları arasına gelen kısımda kare planlı kubbeli bir mescit yer almaktadır. 20. yüzyıl başına ait bazı fotoğraflarda iç kalede cami dışında bazı evlerin mevcut olduğu görülmektedir **(Fot. 255)**. Caminin ve bugün dükkânların üzerinde yer aldığı zemin, kalenin eşik kotuna göre yüksekte kalmaktadır. Bu sebeple de M. Akok'un da belirttiği gibi iç kaledeki bu dükkânların zemininde yapılacak sondaj v.b. çalışmalarda, günümüze ulaşamamış yapıların temel izlerine ulaşılması kuvvetle muhtemeldir.

İç kalenin büyük ölçüde ortadan kalkmış olan surlarla fiziksel bağlantısının olup olmadığı netlik kazanamamaktadır. İç kalenin güneydoğu köşesini tahkim eden A burcu ile güneyindeki mevcut sur parçalarının istikameti birbirinin hizasını tutmaktadır. Bu kısımda iç kalenin surlarla bağlantı kurmuş olması ihtimal dâhilinde düşünülebilir.

İç kale güney ve doğu kapısının önünde görüldüğü üzere ön siper burcuyla güçlendirilmiştir. Güney ve kısmen doğu cephenin önünde görülen ve sonrasında, zamanla büyük ölçüde yıkılmış olduğundan kesintiye uğrayan ön sur, iç kalenin her iki kapısının önünde yer alan siper burçlarıyla birlikte, iç kalenin ve kapılarının müdafaasını güçlendirmektedir. Ön sur, iç kale beden duvarlarına göre daha alçaktır. İç kale kapılarından bahsederken ön surun önünde bir hendeğin bulunup bulunmadığı konusu detaylı olarak tartışılmıştır.

Fot. 255: Kayseri iç kalesindeki evler (Gertrude Bell fot. arşivi, 1909)

2. 13. 4. Sur ve İç Kale Kapıları

Kayseri şehir surlarından bazı bölümlerin günümüze ulaşabilmiş olmasına karşılık, sur kapılarının tamamı ortadan kalkmıştır. Sur kapılarıyla ilgili elimizdeki tek görsel veri, A.Gabriel'in çalışmasında fotoğrafı görülen ve 1980'li yıllarda Kayseri Büyükşehir Belediyesi tarafından yıktırılan *Boyacı Kapısı*'dır (Gabriel, 1954: pl. XXVII; Çayırdağ, 2001: 7). Surların üzerinde herhangi bir yazıta rastlanmamasına karşılık, günümüze ulaşan sur parçalarının mimari özelliklerinden yola çıkarak dönemsel bir genelleme yapılabilirken, sur kapılarından elimizde sadece eski bir fotoğrafı bulunan *Boyacı Kapısı* dışındaki kapılar için ait oldukları dönem ve mimari özellikleri hakkında yorum yapmak mümkün değildir. Surlara ait parçalar ve surların üzerindeki mevcut burçlar/kuleler Roma, Bizans ve Anadolu Selçuklu dönemlerine dair bilgiler verirken, sur kapılarının kuşatma esnasında en fazla müdahale gören kale bölümleri olmaları sebebiyle bu çağlardan sonra el değiştirdikçe onarılmış olmaları ya da yeni baştan inşa edilmeleri kuvvetle muhtemeldir. Fakat bu konuda daha kesin söz söylemek ve yorum yapmak, verilerin yetersizliği nedeniyle mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla da *Boyacı Kapısı*

dışındaki kapılar hakkında vereceğimiz bilgiler, sadece dönem kaynaklarından elde edilen tarihi bilgilerle sınırlı kalacaktır.

Surlara göre daha iyi durumda olan iç kalenin iki kapısı bulunmaktadır. Bu kapılar üzerinde aşağıda ayrıntılı olarak durulmuştur.

2. 13. 4. 1. Sur Kapıları

Yeni Kapı

Kapı hakkındaki bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Mevcut bilgiler 16. yüzyıldan sonrasına aittir. 1500 tarihli tahrir defterinde, Kayseri merkezindeki mahallelerin sur kapılarıyla bağlantılarına açıklık getirilmiştir. Tahrir defterinde, sur kapılarından bazılarına ve bağlı bulundukları mahallelere değinilirken, *"Yeni Kapı"* adına yer verilmemiştir (Gökbilgin, 1950-55: 94-96). Kapı hakkındaki somut en önemli bilgiyi, Kayseri Müzesi'ne taşınmış olan ve bu kapıya ait 1567 tarihli kitabeden öğrenmekteyiz (Çayırdağ, 1981: 555, 573, res. 19). Üç satırlık kitabe, 87 x 39 cm. ölçülerine sahiptir **(Fot. 256)**. Kitabede:

> *"Bu kapı halka küçük geliyordu, onu genişletenin Allahû Teâlâ rızkını genişletsin, Sultan Süleyman Han'ın oğlu Büyük Sultan Selim Han zamanında, H. 975 senesinde (genişletildi)",* yazılıdır.

Fot. 256: Yeni Kapı'nın Kayseri Müzesi'ne taşınmış kitabesi (Mehmet Çayırdağ)

Bu bilgi, daha önceki tarihlerde kapının var olduğuna fakat ihtiyacı karşılayacak genişlikte olmaması sebebiyle genişletildiğine açık delildir. Kapıya 1567'de (Sultan II. Selim

dönemi) yapılan genişletme çalışmasından sonra mı yoksa önce mi *"Yeni Kapı"* adının verildiği tam netlik kazanamasa da sonra olma ihtimali oldukça yüksektir[18]. 1567 tarihindeki genişletme çalışmasıyla kapı kısmen ya da tamamen Osmanlı Türk Mimarisi'ne özgü bir görünüm kazanmış olmasına karşılık, kapının mimari şekli ve özellikleri konusunda hiçbir bilgi elde edilememiştir.

Sivas Kapısı

Kapı, Sivas istikametine baktığı için bu adı almış olmalıdır. İbni Bibi'de, 1243 Kösedağ Savaşı'ndan sonra Moğollar'ın, Kayseri'yi istila ettiklerinde, "*Sivas Burcu* (*Kapısı) "* [19] karşısında bulunan dericiler çarşısı yani Debbağ tarafına üç mancınık kurarak kapıyı zorladıkları aktarılmıştır. Dolayısıyla bu kapının Anadolu Selçuklu döneminden beri var olduğu ve bu adla anıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu kapı yönünde dericiler çarşısının varlığı da tespit edilmektedir (İbni Bibi, 1996b: 73; Yuvalı, 1998: 475). 14. yüzyıl sonlarında da kapının bu adla anılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır (Esterâbâdî, 1990: 473). Sivas Kapısı'nın, Huand Hatun Külliyesi'nin yakınında olduğu 906 H./M. 1500 tarihli tahrir kayıtlarından kesin olarak tespit edilmektedir (Karagöz, 1998: 251; Gökbilgin, 1950-55: 96). Ayrıca kapının sur içine bakan yüzünde, sağlı sollu her iki yanında, Kapıcıbaşı Konağı'nın yer aldığını öğrenmekteyiz (Özdoğan, 1948: 174).

Ayavasil Kapısı (Kiçi/Geçi/Keçi/Küçük Kapı)

Kapı, Anadolu Selçuklu döneminde, *"Ayavasil Kapısı"* adıyla bilinmekteydi. Bu adı almasının sebebi yakınında bu adla anılan bir kilisenin bulunmasıdır. Kapının açıldığı yerde Hıristiyan mahallelerinin olduğu anlaşılmaktadır. Kapının yanında ayrıca Kasaplar Çarşısı yer almaktaydı (Turan, 1948: 112). 906 H./M. 1500 tarihli tahrir kayıtlarından,

---

[18] Yılmaz Can, İslâm şehirlerinin 6-9. yüzyıllar arasındaki fiziksel yapısını konu aldığı çalışmasında, şehir kapıları konusuna açıklık getirmeye çalışmıştır. Kitabında, ***"Yeni Kapı"*** olarak adlandırılan şehir kapılarıyla ilgili bazı yorumlara yer vermiştir. Can, fetihle birlikte ele geçirilmiş ve İslam şehri haline dönüştürülmeye çalışılan şehirlerde yapılan uygulamalara dair, fethin bir simgesi olarak mevcut sur kapılarının dışında şehir surlarının üzerinde yeni bir kapı açıldığına değinmiştir. İlave edilen bu kapıya da ***"Bab'ı Cedid"*** yani ***"Yeni Kapı"*** adının verildiğini anlatmıştır. Bu geleneğin 9. yüzyıldan sonra da devam etmiş olması durumunda, bu adla anılan kale ve sur kapılarının tarihsel geçmişine dair incelemelerde bu bilgi de göz önünde bulundurularak değerlendirmekte fayda görülmektedir. Kayseri Surları üzerinde bu adla anılan bir kapının varlığı tespit edilebilse de ne yazık ki kapı ayakta olmadığından mimarisi incelenememekte ve kentin Türklerin eline geçmesinden sonra mı yoksa önce mi bu kapının surlara ilave edildiği bilgisi tespit edilememektedir. Fakat diğer şehirlerdeki bu isimle anılan kale ve sur kapılarının bu gözle de ele alınıp incelenmesinde fayda görülmektedir. Bkz. (Can, 1995, 102).

[19] Aynı isimle anılan kapı, bu burcun yanında olmalıdır. Bkz. (Turan, 2004: 460).

Kiçi Kapısı'nın Lala Camii'nin yakınlarında olduğu anlaşılmaktadır (Gökbilgin, 1950-55: 95). Albert Gabriel'in restitüsyonunda kapının yeri, tahrir defterindeki tanıma uygun konumda gösterilmiştir[20]. M. Çayırdağ, yazma bir eserde okuduklarından yola çıkarak Ayavasil (Kiçi) Kapısı'nın Boyacı Kapısı'yla birlikte, H. 982/M. 1574'te tamir edildiğini ifade etmiştir (Çayırdağ, 1985: 16-17). Kapının *"Kiçi Kapı"* yani *"Küçük Kapı"* diye anılması nedeniyle tamiratın bununla alakalı olup olmadığı akla gelmektedir. Fakat bu soruya net bir cevap verilememekte, mimarisi hakkında bilgi sahibi olamadığımız bu kapının eğer bu tamirat gerçekleşmişse, en azından bu tarihten sonra, kısmen ya da tamamen Osmanlı Türk mimarisine özgü özellikler kazanmış olabileceği akla gelmektedir. 1617'de Kayseri'yi ziyaret eden Polonyalı Simeon, bu kapıya *"Talas Kapısı"* ya da *"Erciyes Kapısı"* da denildiğini ifade etmiştir. Simeon, ayrıca şehrin iç kısmında Surp Asduadzadzin ve Surp Sarkis adlarını taşıyan iki kilisenin daha bulunduğundan bahsetmiştir. İnciciyan'da mezkûr kiliselerin Sivas Kapısı'nın yakınında, Kiçi Kapısı'na kadar uzanan Hıristiyan mahallesinde bulunduğunu, Rumların da iki kiliseleri olduğunu ifade etmiştir (Polonyalı Simeon, 1964: 158, dn. 5). 1649'da şehre gelen Evliya Çelebi, seyahatnamesinde kapıdan *"Kiçi Kapısı"* adıyla bahsetmiştir (Evliya Çelebi, 1999b: 106). Özetle kapının tam olarak ne zaman *"Ayavasil"* yerine *"Kiçi"* adıyla anılmaya başlandığı kesinleşemese de, en geç 16. yüzyılın başından itibaren bu adla anılmaya başlandığı anlaşılmaktadır.

Anadolu Selçuklu Döneminde, Kayseri'deki Türk-İslam dönemi yapılarının dağılımına ve mahalle isimlerine bakıldığında, Ayavasil Kapısı'yla Sivas Kapısı arasındaki alan dışındaki kısmın Türklere ait olduğu anlaşılmaktadır (Akşit, 1997: 11-12). Gayri Müslimler ise bu iki kapı arasındaki alanda ikamet etmekteydiler. Anadolu Selçuklular devrinde, Kayseri şehir merkezinde varlığı kesin olarak tespit edilen tek Hıristiyan yapısı Ayavasil Kilisesi'dir (Turan, 1948: 112). Osmanlılar zamanında da buranın etnik yapısı Anadolu Selçuklu dönemiyle aynıdır[21]. Polonyalı Simeon, şehir dışında yer alan Surp Karabet Manastırı'na gitmek için şehrin içinden geçtiğinden, bu esnada taşlandığından ve şehrin Hıristiyan semtinde yer alan Kiçi Kapısı'nın (Ayavasil Kapısı) Hıristiyanlara

[20] (Gökbilgin, 1950-55: 95). Lala Camii'nin ve Keçi Kapısı'yla ilişkisi için A.Gabriel'in genel kent planına bkz. (Gabriel, 1954: 17, şek. 2), (Kent planında 32 no ile gösterilen Lala Paşa Camii'dir).

[21] 1500 tarihli tahrir defterinde Rumlar, Sivas, Boyacı ve Kiçi (Ayavasil) kapılarına tabi olarak kaydedilmiştir Bkz. (Gökbilgin, 1950-55: 96-97). 17. yüzyıldaki durum için ayrıca bkz. (Ünal, 1995: 66; Akşit, 1997: 11).

kullandırılmadığından bahsetmektedir (Polonyalı Simeon, 1964: 160). Bu bilginin doğruluğu konusunda net bir şey söylenememekle birlikte, Türkler tarafından güvenlik gerekçesiyle bütün kapıların halen bu yüzyılda denetim altında tutulması ve geçişlerin sıkı sıkıya kontrol edilmesi ve bazı sorunların yaşanmış olması muhtemeldir. Aynı yüzyılda, İç kalede konutların var olduğunun bilinmesi, iç kalenin bir askeri garnizon olmaktan uzaklaştığının açık delilidir. Bu sebeple de iç kalede olduğu gibi sur kapıları için de artık güvenlik sorununun kalmamış olması akla gelmektedir.

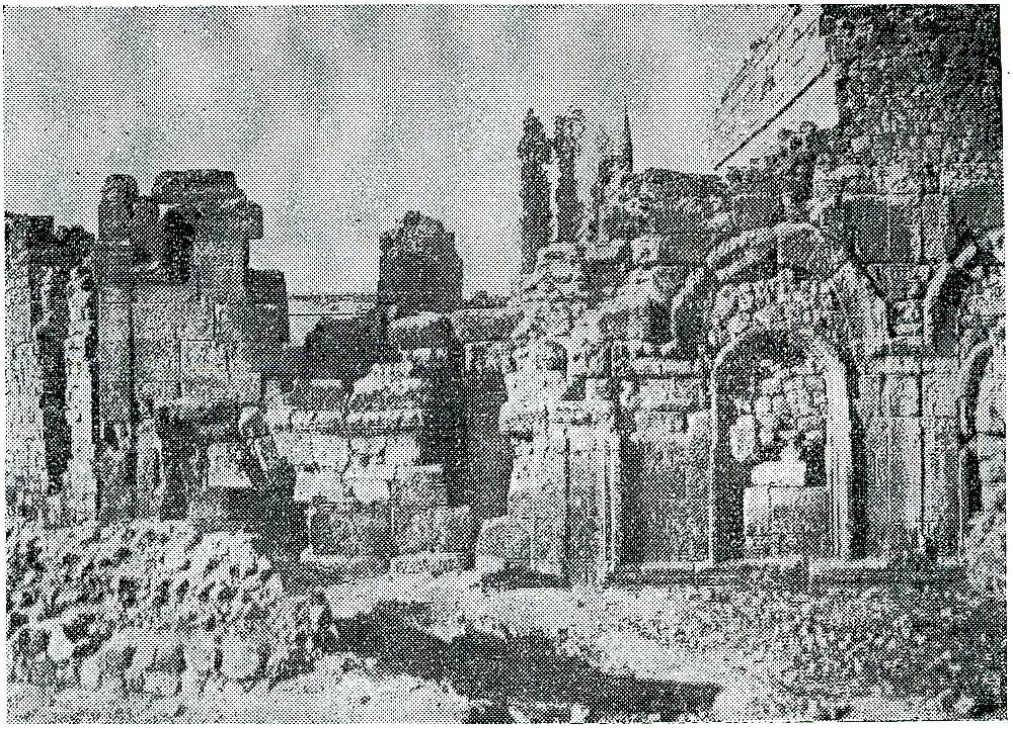
Boyacı Kapısı

Kapıyla ilgili bilgilere ilk olarak, Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdi'nin "*Bezm u Rezm"* adlı eserinde (H. 800/M. 1397-98) *"Dervaze-i Sabbagî" (Boyaci Kapısı)* adı altında rastlamaktayız (Esterâbâdî, 1990: 285). Bu adı almasının sebebi yakınında Boyacılar Çarşısı'nın yer almasıyla ilgilidir [22]. 12. yüzyılın ortalarından itibaren Kayseri'de, sur dışında mahalleler kurulmaya başlamıştır. Danişmendli eseri olan Külük Külliyesi'nden adını alan Külük/Gülük mahallesi de Kayseri'deki ilk sur dışı yerleşim yeri gibi görünmektedir (Akşit, 2000: 5). Külliyenin 1135-1142 (Yurdakul, 1996: 23) veya 1143-1164 (Tanman, 1993: 475) yılları arasında inşa edildiği düşünülmektedir. Bu tarihler aynı isimle anılan mahallenin ortaya çıkış tarihinin tespiti açısından önemlidir. Fakat külliye ilk inşa tarihinden bugüne kadar bu isimle anılmamaktaydı. Külliyenin adıyla ilgili olarak, banisi olduğu düşünülen Nizameddin Yağıbasan isminden bahsedilmektedir. Külliyenin Külük ismini almasının sebebi ise 1335 yılında harap duruma düşen külliyeyi tamir ettiren Külük Şemseddin'den dolayı olmalıdır. Belgelerde bu isme M. 1495 tarihinden sonra rastlanmaktadır (Uzunçarşılı, 1970: 156). Külük/Gülük mahallesiyle bağlantı bu kapı sayesinde sağlanmaktaydı (Gündüz, 1994: 30). Ayrıca bu isimle anılan mahalleye 16. yüzyıldan itibaren de rastlanmaktadır (Gökbilgin, 1950-55: 96). M. Çayırdağ, yazma bir eserde okuduklarından yola çıkarak Boyacı Kapısı'nın Ayavasil Kapısı'yla birlikte, H. 982/M. 1574'te tamir edildiğini ifade etmiştir (Çayırdağ, 1985: 16-17). 17. yüzyılda kenti ziyaret eden Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde *"Boyacı Kapısı"* adına rastlanmaktadır

[22] Burada muhtemelen kapıya adını veren ve kuruluşu Selçuklu dönemine giden bir boyahânenin ve bununla ilgili bir çarşının bulunması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim III. Selim dönemine ait şer'iyye sicillerinde bir boyahânenin varlığı kesin olarak tespit edilmektedir. Burada mayi-i cedit yani sıvı boya üretilmekteydi. Bkz. (Sezer, 2003: 467).

(Evliya Çelebi, 1999b: 106). Kapının 1960 yılında Kayseri Belediyesi tarafından yıktırıldığı ifade edilmektedir (Akşit, 2000: 5; Çayırdağ, 2001: 7).

A. Gabriel'in Kayseri hakkındaki kitabında, *"Bizans harabeleri"* adlı bir fotoğraf yer almaktadır **(Fot. 257)**, (Gabriel, 1954: pl. XXVII ve res. 1). Gabriel, fotoğraftaki mimari yapı hakkında bilgi vermemiştir. M. Çayırdağ bu fotoğraftaki mimariyi *"Boyacı Kapısı"* olarak tanımlamıştır (Çayırdağ, 2001: 387). Kapının arkasında, sağ tarafta, burca benzer bir mimari söz konusudur. Eğer bu fotoğraftaki gerçekten *"Boyacı Kapısı"* ise M. Çayırdağ, M. 1574'te tamir edildiğine dair bir kayıttan bahsetse de (Çayırda, 1985: 16-17), kapının mimari özelliklerinin kentin Türklerin eline geçmesinden önceki dönemlerine işaret ettiği çok açıktır. Fotoğrafta yuvarlak kemerli, sonradan doldurulmuş iki açıklık görülmekte ve bu cephede, üç kemer açıklığına sahip zafer taklarını hatırlatan bir giriş düzeninin olabileceği akla gelmektedir. Cephede oldukça düzgün bir kesme taş işçiliği görülmektedir. Bu cephenin özellikle Geç Roma (III. Gordianus dönemi) veya en geç Erken Bizans dönemine (İmparator Justinianus dönemi) ait olabileceği düşünülebilir.

Fot. 257: Boyacı Kapısı'ya ait olduğu düşünülen kalıntılar (Gabriel, 1954: pl. XXVII ve res. 1)

Meydan Kapısı (Meydan Pazarı Kapısı/Odun Pazarı Kapısı)

Kapı, Anadolu Selçuklu devrinde "*Meydan Kapısı"* adını taşıyordu. Kapıyla alakalı önemli bir bilgi, I. Alâeddin Keykubad'ın vefatı üzerine (1237) II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Saltanat Sarayı'nda tahta çıkmasıyla ilgilidir. İbni Bibi'de, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'i destekleyen emirlerin, bu duruma muhalif olanlara engel olmak için "*Meydan Kapısı"* hariç bütün diğer kapıları, yani şehrin kapılarını kapattırdıkları aktarılmıştır (İbni Bibi, 1996b: 20). Dolayısıyla bu bilgi, diğer kapıların şehirle, Meydan Kapısı'nın ise önemli bir yerle yani Saltanat Sarayı [23] (Devlethane) ile ilişkili olabileceğini düşündürmektedir[24].

Kapı, almış olduğu isimden dolayı Anadolu Selçuklu döneminden beri bir meydanla bağlantılı olabileceğini düşündürmektedir. Meydan Kapısı'nın yakınında savaş ve güreş talimleri yapıldığı, top ve çokan oyunu oynandığı aktarılmaktadır (Özdoğan, 1948: 176). Kapı, yaklaşık olarak Cumhuriyet Meydanı'nda, Bürüngüz Camii yakınlarında yer almaktaydı. Kapının kuzeyinde Sahabiye Medresesi yer almaktaydı. Albert Gabriel'in restitüsyonunda, bu kapıdan sonra sarayın alanına geçildiği, kapının önündeki ön surda açılan kapıdan geçilerek de yerleşimin olduğu güneydeki sur içine girildiği gözlenmektedir. Kapının adının Evliya Çelebi'nin ziyareti esnasında "*Odun Pazarı Kapısı"* olduğu anlaşılmakta, Evliya Çelebi ayrıca kapının yakınında bir mahkeme binasının varlığından bahsetmektedir (Evliya Çelebi, 1999b: 106, 108; Ünal, 1995: 70). Ayrıca çarşıların daha çok şehrin güneyinde yoğunlaştığı gözlenirken, pazarın kuzeyde ve bu kapı civarında olduğu düşünülmektedir (Akşit, 1998: 43).

Mehmet Çayırdağ, Kayseri'deki günümüze ulaşamamış Pervane Bey Medresesi ve Mescidi'nin yeri konusunu tartıştığı makalesinde, medresenin iç kalenin batısında, kapalı

[23] Kadı Burhaneddin (1381-1398) döneminde yaşanan bir olayda, iç kalenin kuzeyinde yer alan bir sarayın varlığına dair açık işaretler söz konusudur. Bu konuya iç kalenin doğu kapısından bahsedilirken ayrıntılı olarak değinilmiştir. Bkz. (Esterâbâdî, 1990: 468).

Şeyh Evhadü'd-Din Hâmid El-Kirmânî'nin menâkıbnâmesi'nde, 65. numaralı hikayede, Alâeddin Keykubad'ın şeyhle olan diyaloguna dair bilgiler yer almaktadır. Şeyhi darıltan Alâeddin Keykubad'ın bir türlü şeyhi göremediğinden ve şeyhin sultanın davetlerini kabul etmeyişinden bahsedilmektedir. Bu sebeple, Alâeddin Keykubad'ın şeyhin cumayı hangi camide kıldığını öğrendiği aktarılmaktadır. Bu cami İç Kale Camisi'dir. Menâkıbnâmede saraydan iç kale camisine açılan ve adı Babu's-Sırr (Gizli Kapı) olan bir kapıdan bahsedilmektedir. Bu bilgi bir menâkıbnâmede yer almış olsa dahi iç kaleyle sarayın yakın olduğu gerçeği doğru olarak aktarılmıştır. Bkz. (Bayram, 2005: 274-275).

[24] Sarayın kaleye yakın olabileceğine dair bkz. (İbni Bibi, 1996a: 283-292).

çarşının bulunduğu yerde yer aldığını ifade etmektedir (Çayırdağ, 1997: 225, 227, 229-230; Ahmed Nazif, 1987: 91). Mescid ise medresenin kuzeybatısındaki Bürüngüz (İki Kapılı) Camii'nin güneyinde yer almaktaydı (Çayırdağ, 1997: 229-230). Günümüzde mescidin yerinde bir iş hanı bulunmaktadır. 1500 tarihli tahrir defterinde Pervane Mescidi mahallesi adına rastlanmaktadır (Gökbilgin, 1950-55: 95). Medrese ve mescid adını mahalleye vermiştir. Bu mahallenin de Meydan Kapısı'na tabi olduğu tahrir kaydında açıkça görülmektedir. 16. yüzyıla ait bu kayıt, böylece kapının yerinin doğruluğu konusunda bir kez daha sağlama yapmamıza olanak sağlamaktadır.

At Pazarı Kapısı

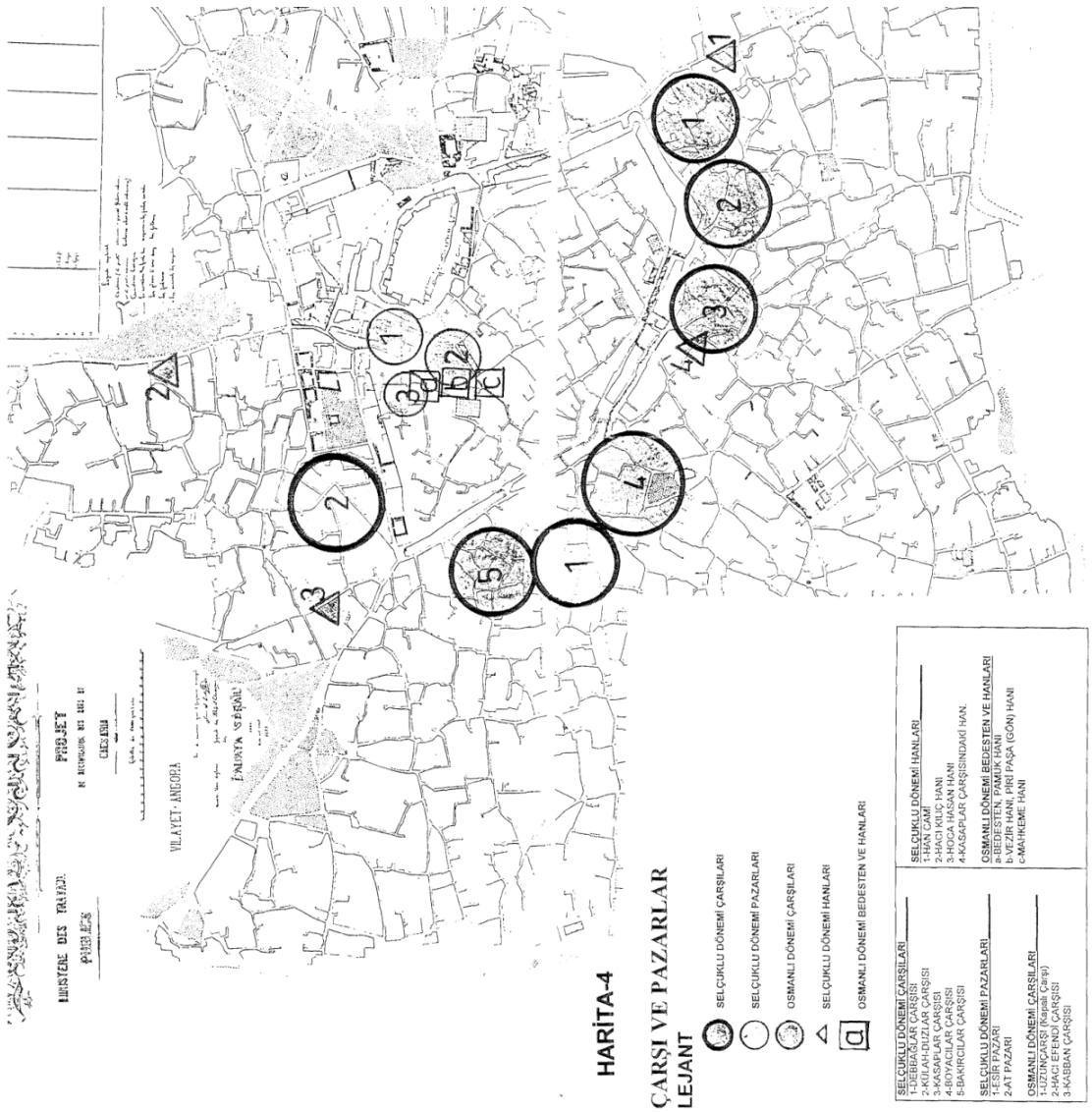
A. Gabriel'in restitüsyonuna göre bu kapının iç kalenin kuzeyindeki Ok Burcu'na (Uç Kale/Meydan Burcu) çok yakın bir noktada yer aldığı tahmin edilmektedir. 12. yüzyıldan itibaren pek çok Anadolu Selçuklu şehrinde, bir at pazarının veya bu adla anılan bir kent kapısının varlığı tespit edilmektedir. Bu genellemeye, Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti olan Konya'da, kent surlarının güneydoğu köşesinde yer aldığı bilinen *At Pazarı Kapısı*'nı (İbni Bibi, 1941: 292) ve 12. yüzyılda Ankara Kalesi'nde, kale kapısının yanında bulunan *At Pazarı Meydanı*'nı (Baykara, 1987: 401) örnek olarak verebiliriz. Osmanlılar zamanında Meydan Kapısı civarında bir At Pazarı veya At Meydanı'ndan bahsedilmektedir (Gündüz, 1994: 147). *"Meydan Kapısı"* ve *"At Pazarı Kapısı"*, A. Gabriel'in restitüsyonuna göre birbirini takip eden, yakın iki kapıdır. "*At Pazarı*" veya "*At Meydanı"* olarak adlandırılan meydan ve pazar yeri, muhtemelen sur üzerindeki kapının önünde ve sur dışında yer alıyor olmalıdır (Akşit, 1998: 44).

Hisarönü Kapısı

Evliya Çelebi, mahkeme kapısı daha doğrusu bir mahkeme binasının kapısının yakınında bu kapının yer aldığını ifade etmiştir. Ayrıca Evliya Çelebi, Odun Pazarı Kapısı'nın yakınında bir mahkeme binasının varlığından bahsetmiştir (Evliya Çelebi, 1999b: 106; Ünal, 1995: 70). Kapının *"Hisarönü Kapısı"* adıyla adlandırılmasının sebebi, iç kalenin yani hisarın hemen önünde yer almasından dolayı olabilir. Albert Gabriel'in restitüsyonuna göre de iç kalenin doğu kapısının yakınında *"Hisarönü Kapısı"* yer almaktadır.

Osman Eravşar'ın Kayseri kentinin Ortaçağ'daki fiziksel gelişimini incelediği doktora tez çalışmasında, şehir kapılarından A.Gabriel'in restitüsyonunda geçen Yeni Kapı'yla

Hisarönü Kapısı'na, Kayseri şehrinin Ortaçağ dönemini gösteren haritada yer vermez **(Çiz. 101)**, (Eravşar, 1998: hrt. 1). Bir başka fark, bizim kaynaklarda ismine rastlamadığımız *"Demir Kapı"* isimli bir kapıdan bahsetmektedir. Hazırlamış olduğu haritada bu kapının yeri, iç kalenin batı tarafıdır ve Meydan Kapısı'na oldukça yakındır.

Çiz. 101: Kayseri'deki Selçuklu dönemi çarşı ve pazarları (Eravşar, 1998: hrt. 1)

2. 13. 4. 2. İç Kale Kapıları

Doğu Kapısı

Kapı, iç kalenin yamuk bir plan sergileyen doğu cephesindedir **(Fot. 258)**. *"Dizdar Kapısı"* ve *"Komutan Kapısı"* gibi adlarla da bilinmektedir.

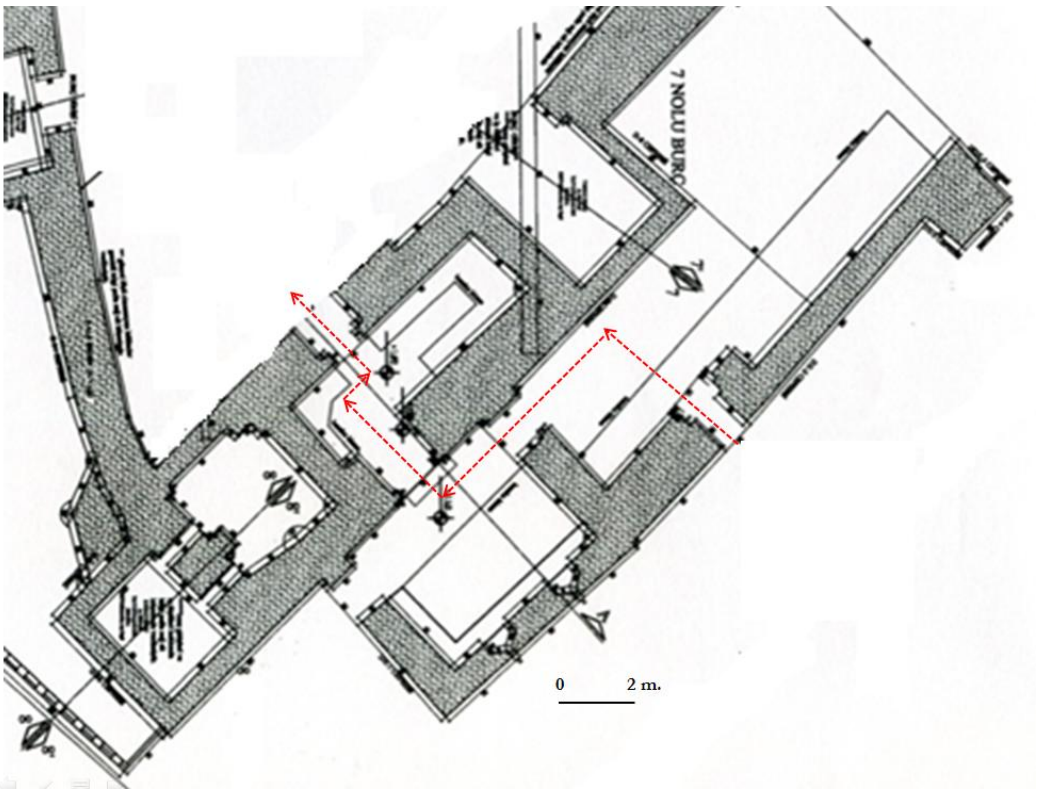
Kapı hakkındaki en önemli ve erken tarihli bilgi, Kadı Burhanedddin (1381-1398) dönemine aittir. Kadı Burhanedddin, Kayseri şehrini ele geçirince, Saltanat (Emaret) Sarayı'nda bulunan yeğeni Şeyh Müeyyed'in iç kaleye kaçmasını önlemek istemiştir. Bu amaçla da doğu kapısının tutulmasını emretmiştir (Esterâbâdî, 1990: 467). Gerek bu bilgi ve gerekse Meydan Kapısı'yla alakalı bilgiler sebebiyle sarayın bu kapı civarında yani iç kalenin kuzeyinde yer aldığı düşünülmektedir (Çayırdağ, 2003: 131-135). Olayın devamında, 1396 yılına kadar ayakta olan sarayın Şeyh Müeyyed tarafından yakıldığını, Kadı Burhaneddin'in yanında bulunan ve *"Bezm-ü Rezm"* adlı eseri kaleme alan Aziz bin Erdeşer-i Esterabadi'nin anlattıklarından yola çıkarak öğrenmekteyiz (Esterâbâdî, 1990: 468).

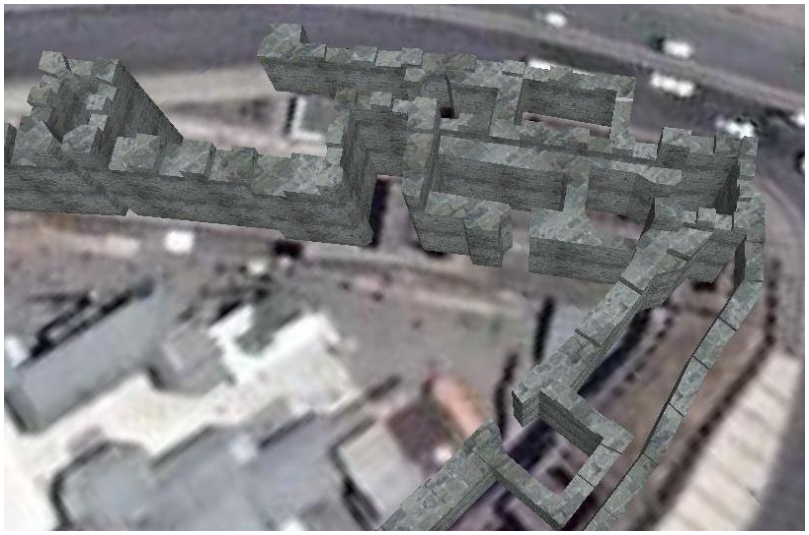
Fot. 258: Kayseri iç kalesinin doğu kapısı (Ağustos 2007)

Doğu Kapısı günümüzdeki şeklini ilavelerle almıştır. İç içe geçilen aşamalı bir düzen sergilemektedir **(Çiz. 102-103)**. İç kalenin asıl beden duvarları üzerindeki iki kapısı, bu yöndeki iki burç arasında, aynı eksende yer almayacak şekilde planlanmıştır. Bu iki

kapıdan iç kale yönüne açılanı sivri kemerlidir ve tonozla örtülüdür. Kapı kemerinin üzerinde, sola kaymış vaziyette, mermer üzerine yazılmış H. 814/1411 tarihli Dulkadiroğlu dönemine ait üç satırlık kitabe yer alır **(Fot. 259-260)**.

Çiz. 102: Doğu Kapısı'nın planı (Kayseri Büyükşehir Belediyesi/Ağustos 2007)

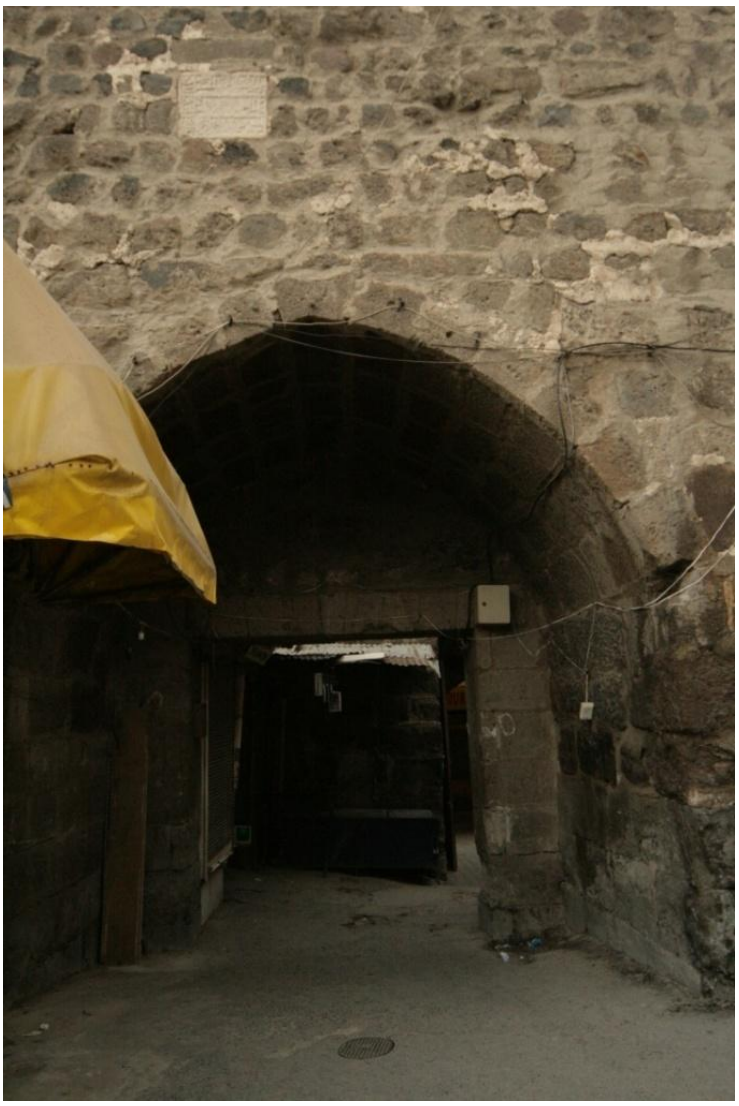

Çiz. 103: Doğu Kapısı [Dizdar (Komutan) Kapısı], (Google sketchUp)

Kitabe 0.50 x 0.50 m. ölçülerindedir. Dili Arapça'dır. Kitabede:

> *"Dulkadiroğlu Nasıreddin Mehmet'in oğlu, Büyük Emir Hüsami Hasan tarafından H. 814/1411 senesinde yaptırıldığı" yazılıdır,* (Çayırdağ, 1981: 532; Erkiletlioğlu, 1993: 219).

Kitabeye göre kale, bu tarihte Dulkadiroğulları'nın eline geçmiş ve Dulkadirli beyi Nasıreddin Mehmed'in oğlu Hasan Bey tarafından tamir ettirilmiştir.

Fot. 259: İç kalenin, H. 814/M.1411-12 tarihli, Dulkadiroğlu Nasıreddin Mahmud'un oğlu Büyük Emir Hüsami Hasan'a ait kitabesi bulunan ve iç kale yönüne açılan sivri kemerli kapısı (2007)

Fot. 260: Kitabeden detay (Ağustos 2007)

Bu kitabedeki tarih ile Dulkadiroğulları'nın kenti ele geçirdikleri bilinen tarih arasında çelişki söz konusudur. Kentin Memluk-Dulkadir orduları ittifakından oluşan bir birlik ile 16 Nisan 1419 yılında fethedildiği kaynaklardan yola çıkılarak ifade edilmekte (Gökhan, 2003: 226) ise de bu kapı üzerindeki kitabede 1411 tarihi geçmektedir (Çayırdağ, 1993: 533; Gündoğdu, 1986: 77-78). Memluk ordusuyla birlikte kazanılan zaferden sonra Dulkadir Beyi Nasreddin Mehmed Bey'in Memluk sultanı adına Kayseri'de hutbe okuttuğu, sikke bastırdığı ve kaleye sultan adına bir kitabe koydurduğu bazı kaynaklarda aktarılmaktadır (Makrizi, 1972: 417; İbn Tağribidi, 1992: 229, Arifi, 1331: 373; Uzunçarşılı, 1969: 19, 171; Çayırdağ, 1981: 534; Gökhan, 2003: 226). Fakat kalede 1419 yılına ve sonrasına tarihli bir kitabe mevcut değildir. Ayrıca mevcut kitabe 1411 tarihlidir ve kitabede Memluk sultanı adına gibi bir ifadeye rastlanılmamaktadır

Kapının iç kaleye açılan yönü, kitabesi ve mimarisiyle Türk dönemi karakteri sergilerken, dış yüzü taş lentolarla örülmüş dikdörtgen bir çerçeveye sahiptir ve Türk dönemi öncesine ait bir yapı karakteri sergilemektedir. Mahmut Akok'a göre bu kapı eskiden kurulduğu yerdedir ve neredeyse tamamıyla eski kuruluşunu muhafaza etmektedir (Akok, 1976: 11). Bu kapının kuzeyindeki burç, temel kuruluşu ile eski yerinde ve biçimindedir. Güney yöndeki kare planlı diğer burç daha sonraki bir tarihte buraya eklenmiş olmalıdır.

Dışa açılan ikinci giriş, bu iki burcun ön uçlarını birbirine bağlayan beden duvarı üzerinde ve duvarın orta hizasına gelecek şekilde planlanmıştır. İç kalenin içine ve dış

yüzüne bakan bu iki kapı aynı eksende değildir. Böylece kaleye giriş daha güvenli bir hal almıştır. İki beden duvarı arasında da bir çeşit enine koridor şeklinde bir avlu mekânı meydana getirilerek kapı güvenliği arttırılmıştır. Ayrıca bu avluyu iki taraftan sınırlayan kare planlı burçlar sayesinde de kapı önleri ve iki burç arasında meydana gelen avlu rahatlıkla gözlenebilmekte ve savunulabilmektedir. İç kalenin dış yüzüne açılan kapısı ise tamamen Türk dönemi karakteri ortaya koymaktadır. Mahmut Akok bu kısımda yaptığı sondaj çalışmaları sonucunda, günümüzdeki girişin eski girişin bir miktar kuzeyinde kurulmuş olduğunu ifade etmiştir (Akok, 1976: 12). Kapının üst katında, kapı önüne bakan cumbalı bir kat ve daha üstünde dendan sıraları göze çarpar. Tüm bu düzenlemelerde Ortaçağ'ın sonlarına ait düzenlemeler olmalıdır. Düzgün kesme taş işçiliğine sahip kapı basık kemerlidir **(Fot. 261)**. Kemerle kapının etrafını çevreleyen dikdörtgen çerçeve arasında yer alan kitabe, II. Mehmed dönemine aittir. Kitabede:

> *"Bu mübarek kale, Murad Han'ın oğlu Mehmed'in şerefine karşılıksız bir cilve olarak süslendi", yazılıdır.*

Fot. 261: II. Mehmed dönemine ait kitabesi bulunan basık kemerli kapı (Ağustos 2007)

İç kalenin dış yüzüne bakan bu ikinci kapının hemen önünde iç kaleyi dört bir yönden çevreleyen ön surla (peçe duvarıyla) bağlantılı bir burç düzeni (siper burcu/peçe burcu) görülmektedir **(Fot. 262)**. Bu ön sur özelliklerinden dolayı Anadolu Selçuklu dönemine

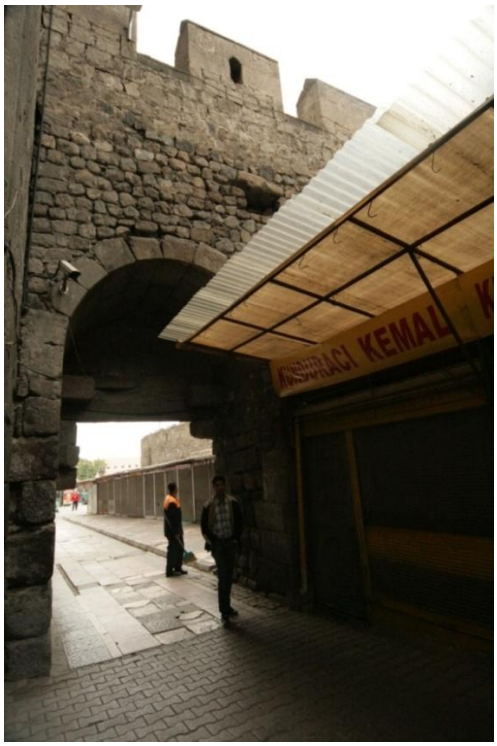
ait olmalıdır. Kapının önündeki burç biçimindeki bu kısım iki katlıdır. Özellikle de doğu duvarı, yani dışa bakan duvarı daha sağlam olması amacıyla diğer yönlerdeki duvarlarına göre daha kalın inşa edilmiştir. Bunun en temel sebebi saldırıya özellikle de bu yüzün maruz kalmasıdır. Bu yüzde iki adet mazgal tipi açıklık yer alır. Üst katında dendan sıraları ve seyirdim yeri işlevini gören gezinti yeri söz konusudur. Ön siper burcunun kuzey ve güney duvarında iki adet kapı açıklığı bulunmaktadır. Kuzey duvarındaki geçit yuvarlak kemerli ve tonozla örtülüdür. Kapı üstü de düz lentoludur **(Fot. 263-264)**. Bu özellikleriyle Türk dönemi öncesine ait izlenimi vermektedir. Gerek kalın duvarlı ve iki katlı burç biçimli siper gerekse kuzey duvarındaki geçit, tam anlamıyla Bizans dönemi karakteri sergilemektedir. Bu burcun kuzeye açılan kapısı da aynı karakteri ortaya koymaktadır. 2. kapıdan sonra ön siper üzerindeki kapılardan çıkış sağlamak için doksan derecelik dönüşler yapmak gerekmektedir. Bu da aynı zamanda kale kapılarında sıkça karşılaştığımız, güvenliği arttıran bir tedbirdir. Ayrıca bu siper burcu, bir başka ifadeyle ön sur üzerindeki burçla iç kaleye girişte ikinci bir avlu meydana getirilmiştir. Düşmanı, oluşturulan bu dar avlularda sıkıştırarak boğmak amaçlanmıştır. Siper burcunun üst katındaki dendanlar Türk döneminde yenilenmiştir. Peçe burcundan tekrar sağa doğru doksan derecelik dönüş yapıldığında, ön sur üzerinde yer alan son kapıya gelinmektedir. Bu kapı, iç kalenin doğu kapısıdır. *"Dizdar Kapısı"/"Komutan Kapısı"* gibi isimlerle anılmaktadır. Bu kapının eşiği diğer kapıların eşiklerinden daha yüksekte kalmaktadır. İç kalede ve çevresinde sondaj ve inceleme çalışmalarında bulunan Mahmut Akok'un aktardıklarına göre bu farkın sebebi zamanla seviyesi yükselen yol kotuna kapının uydurulmak istenmesiyle ilgili geç tarihli bir düzenleme olabileceği gibi kapının önünde bulunan, kenarı yüksek setli bir hendeğin köprü ayağını kurtarmak amacıyla da kurulmuş olabilir, demektedir (Akok, 1976: 11). İkinci fikir akla daha yakın gelmektedir. Kapının içe ve dışa bakan yüzlerinde basamaklar yer aldığından ve genişlik olarak kapı dar oluşundan dolayı, kapının sadece yayalar için düşünülmüş olduğu ve tekerlekli araç girişinin mümkün olmadığı açıktır. Kapının dış yüzü basık kemerli ve oldukça yalın bir kuruluş sergiler. İç yüzdeki giriş nişinin üstü sivri kemerli bir tonozla örtülüdür. Kapı üstü yan dendanlardan biraz daha yüksekçe küçük burç biçiminde şekillendirilmiştir.

Fot. 262: Ön sur üzerindeki kapının iç kale tarafından görünümü (2007)

Fot. 263: Ön sur üzerindeki siper burcuna girişi sağlayan kapının dıştan görünümü (2007)

Fot. 264: Ön sur üzerindeki siper burcuna girişi sağlayan kapının içten görünümü (2007)

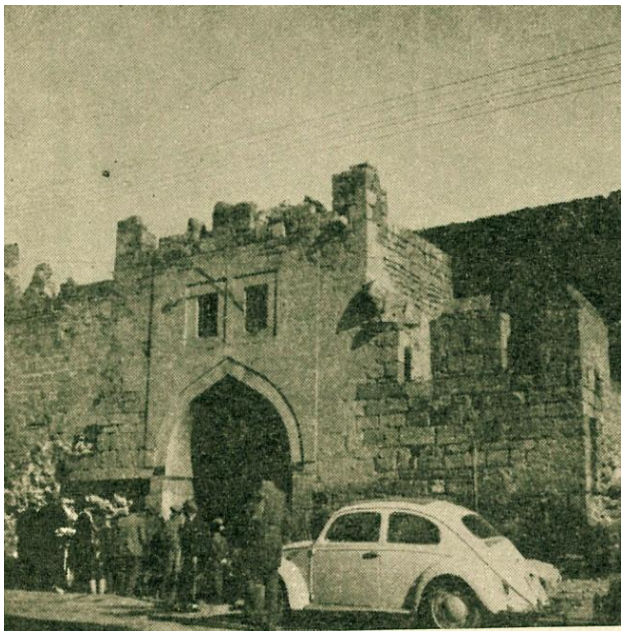
Doğu Kapısı'nın iç kalenin beden duvarları ve burçlarıyla olan ilişkisi kapının yapım aşamalarını çözebilmek açısından önem taşımaktadır. İç kalenin güneydoğu köşesinde yer alan A burcunun beden duvarlarıyla birleşme noktalarında bazı problemler gözlenmektedir **(Çiz. 99)**. Burcun bağlantı kurduğu iç kale beden duvarı üzerinde, doğuya açılan mazgalın varlığı, bu duvarın önüne A burcunun sonraki bir dönemde eklenmiş olduğunun açık delilidir. Mazgallı duvar, A burcunun eklenmesiyle birlikte, yeni burcun arka duvarı haline dönüşmüştür. Aslında bu köşede, beden duvarları içerisinde kalan ve dışarıya taşma yapmayan bir burcun bulunduğu, burcu sınırlayan duvarların bir takım izlerinden yola çıkarak anlaşılmaktadır. A burcunun eklenmesinin ve içteki burcun iptalinin nedeni, doğu kapısının üzerinde yapılan değişiklikler olmalıdır. Doğu girişinin üzerinde farklı tarihlerde değişiklikler yapıldığı mimari detaylardan ve kitabelerden dolayı kesindir. Bu esnada A burcunun gerisindeki, güneydoğu köşeyi teşkil eden burç üzerinde oynamalar yapılmıştır. Eski burcun bazı duvarları iç kaleye girişi sağlayan kapılar üzerinde yapılan değişikler sonucu iptal edilmek zorunda kalınca, kapıları ve iç kalenin güneydoğu köşesini bu yönden savunacak yeni bir burç ihtiyacı gündeme gelmiş ve A burcu böylece bu köşeye eklenmiş olmalıdır. Dolayısıyla içteki burç daha erken bir

döneme, günümüzdeki burçta daha geç tarihli düzenlemelere işaret etmektedir. A burcunun içerisindeki katlar birbirinden diğerlerinde olduğu gibi ahşap döşemelerle ayrılmıştır. Doğu Kapısı'nın kuzeyinde yer alan B burcu temel seviyesi incelemelerine göre eski yerini ve biçimini muhafaza etmiş olmalıdır.

Güney Kapısı

Güney Kapısı, doğu kapısında olduğu gibi aşamalı ve iç içe geçilen bir tasarım sergilemektedir **(Fot. 265), (Çiz. 104)**. Bu şema zamanla ve ilavelerle ortaya çıkmıştır.

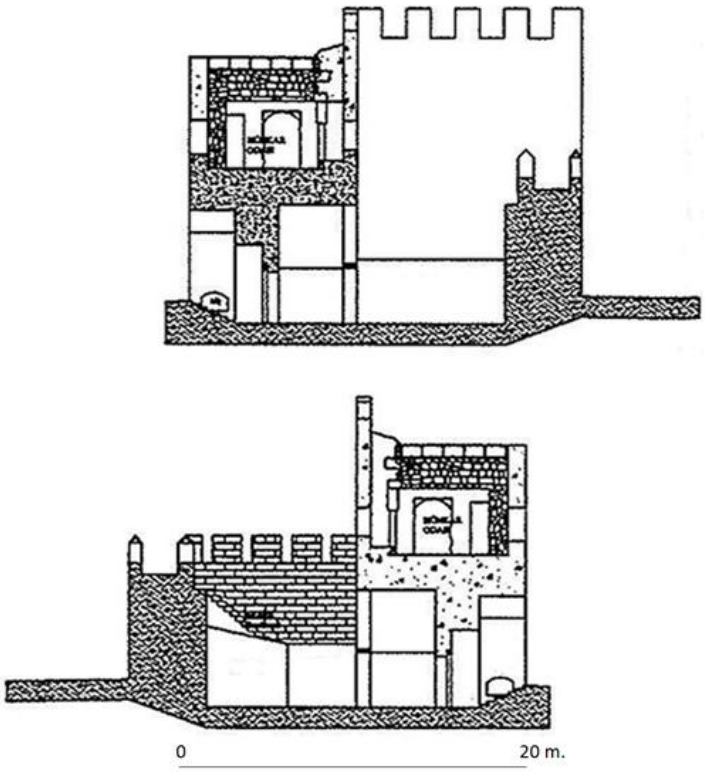
Güney kapısı ayrıca *"Dervaze-i Zerrin"* yani *"Altın Kapı"* adıyla anılmaktadır [25]. Ayrıca kapının iki yanındaki, Anadolu Selçuklu dönemine ait birer Aslan heykelinden dolayı *"Aslanlı Kapı"* olarak da anılır[26] **(Fot. 266-267), (Çiz. 105)**. *"Dervaze-i Zerrin"* adıyla anılması nedeniyle bir meslek grubuyla ilişkili olabileceği de ileri sürülmüştür. İlişkilendirildiği meslek grubu kuyumculardır ve kapının açıldığı yönde bir kuyumcular çarşısının olabileceği ifade edilmiştir (Akşit, 1998: 43).

Fot. 265: Güney Kapısı veya Aslanlı Kapı (Akok, 1976: 21, fot. 9)

[25]"Dervaze-i Zerrin" yani "Altın Kapı" adına "Bezm u Rezm" adlı eserde rastlanmaktadır. Bkz. (Esterâbâdî, 1990: 469).

[26] Evliya Çelebi, bu kapıyla ilgili olarak aktardığı bilgiler arasında hayvan heykellerine değinmekte, kapıda karşılaşılan heykellerin birinin aslan diğerinin kaplan heykeli olduğunu ifade etmektedir. (Evliya Çelebi, 1999b: 106)

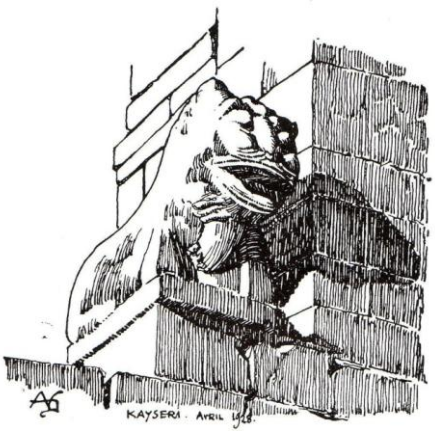
Çiz. 104: İç kalenin güney cephesi ve güney kapısının kesitleri (Kayseri Büyükşehir Belediyesi/Ağustos 2007)

Fot. 266: Güney Kapısı (2007)

Fot. 267: Güney Kapısı'nın İki yanındaki aslanlar (üstteki kapının solunda, alttaki kapının sağında), (2007)

Çiz. 105: Kapının solundaki aslan heykelinin çizimi (Gabriel, 1954: 32, şek. 11)

Güney Kapısı'nın iç kaleye açılan iç kapısı kalenin beden duvarı üzerindedir **(Fot. 268)**. Kapı beden duvarından dışa ve içe doğru taşma yapmaktadır. Girişin ön kısmı, yüksek kemerli derin bir niş görünümündedir. En alttaki kemer basık kemerlidir. Yüksek sivri kemerli bir tonozla kapının üzeri örtülmüştür. İç kaleye açılan yönde, kapının sağında ve solunda birer adet niş yer almaktadır. Kapının üzerinde başka mekanlar bulunmaktadır.

Hemen girişin üstünde mimarisi ve iç dekoruyla 18. yüzyıl özellikleri sergileyen *"direkli salon"* olarak geçen bir mekân bulunmaktadır. Orta kattaki bu salonun dış yüze ve kale içine açılan yani kuzey ve güney cephelerinde, üçerden altı adet penceresi bulunmaktadır. Ayrıca mekânın batı duvarında da bir adet pencere daha vardır. Bu salonun özellikleri, mekânın buraya biraz zorlamayla eklendiğini ortaya koymaktadır. Nitekim buraya ulaşım yanlarındaki ek binalardan veya kalın beden duvarları içindeki çıkışlardan sağlanır. Orta salonun üstünde, kapı önünü korumak için başka bir kat ile cumbanın bulunduğu, mevcut izlerden yola çıkarak tahmin edilmektedir. Aslında bu tip bir kapı biçimi kale kapısı için çok güven verici değildir. Kapı bir kale kapısından ziyade bir han veya çarşı kapısını hatırlatmaktadır. Bugünkü şeklini de sonraki zamanlarda yapılan değişikliklerle ve ilavelerle almıştır. Mimari özellikleri itibariyle Türk dönemine ait olduğu açıktır.

Fot. 268: Güney cephedeki kapılardan, iç kale avlusuna açılan kapının dış yüzü (2007)

Güney Kapısı'nın dış kapısı, ön sur üzerinde yer almaktadır. Gerek kapının bulunduğu duvar, gerekse de bu kısmın batısında kalan siper burcu oldukça kalın duvarlara sahiptir. Burcun güney cephesine savunma amaçlı iki adet mazgal tipi pencere açılmıştır. Kapının üstünde kubbeyle örtülü bir oda bulunmaktadır. Bu kısmın dışa açılan iki penceresi ve

bir ocağı vardır. Kapının dış yüzü sivri kemerli bir kapı açıklığına sahiptir. Bu kuruluşta tıpkı iç yüze bakan kapıda olduğu gibi çarşı ve han kapılarını hatırlatmaktadır.

İç kalenin güney kapısının ikinci kapısı üzerinde, II. Mehmed dönemine ait, 1465-66 tarihli, Fars dilinde yazılmış bir kitabe yer almaktadır. İki satır halindeki 1.40 x 0.40 m. ölçülerindeki kitabenin transkripsiyonu şöyledir:

> *"Çün nazar gerd Rumra Şehzad Nam-ı vey Han Muhammed ame dest bende-i o bedest-i Pir Ahmed ger zemen-i hicret-i nebi pürsî Kala-ı Kayseriyye kist âbâd bad beyt-i saadeteş Bağdad Şûd temam ıyn esas ıyn bünyad Heşt sad sâl bud ba heftâd (H. 870)",* (Erkiletlioğlu, 2001: 46).

> *"Rum (Anadolu) şehzadesinin bir bakışı ile Kayseri Kalesi mamur oldu. O hanın nâmı Mehmed'dir. Saadet evi Bağdad olsun, onun kulu Pir Ahmed'in*[27] *eliyle bu bina tamamlandı. Eğer hicri tarihini bana sorarsan sekiz yüz yetmiş senesidir (M. 1465-66)",* (Erkiletlioğlu, 2001: 46).

Kapının önündeki hendek ve ahşap köprü, Gertrude Bell'e[28] ait Haziran 1909 tarihli fotoğrafta rahatlıkla görülebilmektedir **(Fot. 269)**. Bu kapıda da doğu kapısında olduğu gibi doksan derecelik dönüşler yapılarak iç kale kapısına ulaşılmaktadır. Bu noktaya gelirken geçilen, planlanmış avluda düşmanın dar bir alanda yok edilmesi amaçlanmıştır.

İç Kale'nin hendekle çevrili olup olmadığı ve eğer bir hendek var ise hendeğin su dolu olup olmadığı konusu, hendeğin kapılarla olan ilişkileri ve iç kalenin savunma mevzusu açısından önemlidir. Bu konuyla ilgili elimizdeki bilgileri özetlemeye çalışırsak, konuyla ilgili en erken tarihli bilgi Kösedağ Savaşını (1243) müteakip Kayseri'nin Moğollar tarafından işgal edilmesiyle alakalıdır (İbni Bibi, 1996b: 73-74). Kayseri'nin Moğollar

---

[27] Pir Ahmed Bey, 1463'te vefat eden Karamanoğlu İbrahim Bey'in iki oğlundan (Pir Ahmed Bey ve İshak Bey) biridir. Her ikisi de babaları vefat edince II. Mehmed'e başvurarak tahta geçmek için yardım istemişler, II. Mehmed'de İbrahim Bey'in zevcelerinden olan, halasından doğma Pir Ahmed'e yardım etmeye karar vermiştir. Pir Ahmed'de II. Mehmed'in yardımına karşılık bir kısım Karaman şehirlerini Osmanlılar'a bırakmayı kabul etmiştir. Bu yerler arasında Kayseri şehri de bulunmaktadır. II. Mehmed, bundan sonra şehre ve kaleye kendi askerlerini koymuştur. 1465-66 tarihli bu kitabede bu olayı açıklığa kavuşturmakta ve durumu belgelemektedir. (Aşıkpaşazade, 1970: 188-190; Uzunçarşılı, 1949: 88-89).

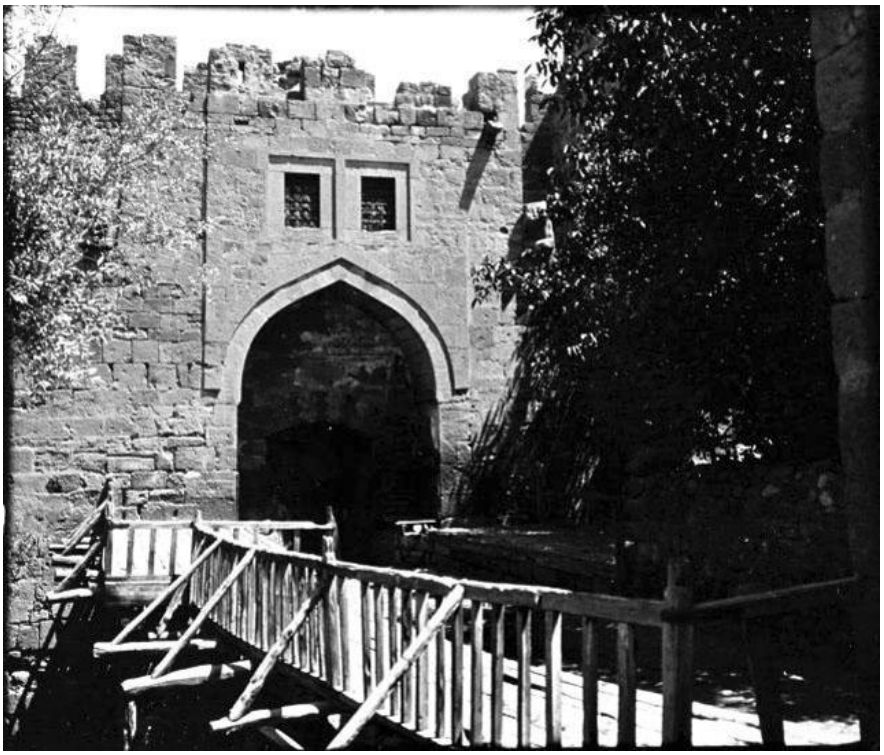
[28] Gertrude Bell (D. 1868- Ö. 1926) özellikle de 1900-1918 yılları arasında Orta Doğu ülkelerinin arkeolojik yerleşimlerini detaylı olarak gezmiştir. Bu esnada ailesine, gezdikleri yerlerle ilgili bilgiler içeren 1600 adet detaylı mektup göndermiştir. Ayrıca günlükler tutmuş (16 adet) ve 7000 adet fotoğraf çekmiştir. Web adresinde Gertrude Bell'in arşivindeki tüm dökümanlar araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Web adresi: **http://www.gerty.ncl.ac.uk** / Fotoğraflar "O" Klasöründeki O 145, O 146, O 149, O 150, O 151, O 153, O 154, Kayseri Kalesi'yle ilgili fotoğraflardır. Konuyla alakalı fotoğraf no O 154'tür.

tarafından işgal edilmesi esnasında, Moğollar Sivas Burcu (Kapısı) karşısına mancınıkları kurarak ve şehrin duvarlarını taş atışıyla döverek şehri ele geçirmeye çalışmışlar fakat başarılı olamamışlardır. Umutsuzluğa düşüp bu işi seneye bırakmaya karar vermişlerken, kararlarını değiştirmelerine sebep olan önemli bir gelişme olmuştur. Bu gelişme, şehrin İğdişbaşısı Hacuk oğlu Hüsam ile şehir Subaşısı Topal Fahreddin Ayaz'ın Moğollarla işbirliği yapması ve halkın düştüğü zor durumu Moğollara aktararak onlara bilgi ve moral vermesidir. Bu bilgi verilirken aktarılan önemli bir detay gözden kaçırılmamalıdır. Şehrin İğdişbaşısı Hacuk oğlu Hüsam'ın gizlice Moğol komutanı Baycu Noyan ile görüşmeye giderken şehrin kapıları sıkı sıkıya kapalıdır. Hacuk oğlu Hüsam, sur içinden sur dışına çıkmak için geceleyin su kanalını kullanır. Bu su kanalı, içinden insanın geçebileceği genişlikte bir kanal olması gerektiğinden, geçtiği kanalın hendeğe ait bir kanal olma ihtimali ya da doğrudan hendeğin kendisi olma ihtimali akla gelmektedir. M. Çayırdağ bu kanalı *"çirk-ab"* yani *"lağım kanalı"* olarak yorumlamaktadır (Çayırdağ, 2001: 11).

Hendeğin suyunun Talas Irmağı'ndan geldiği ifade edilmektedir (Polonyalı Simeon, 1964: 158, dn. 5). Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde, 2005 numaralı defterin 371. sayfasında ve 246. sırada kayıtlı, aslı Kayseri Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nde bulunan, "El-Hac Mehmed bin Nasrullah" vakfına ait Şaban 992/M. 1584 tarihli Türkçe vakfiye (Çayırdağ, 1981: 561-562), bu iç kale etrafındaki hendeğin 1584 yılındaki varlığına dair açık deliller sunmaktadır. Vakfiyede, At Pazarı'nda, yani iç kalenin kuzeyinde yer alması gereken yerdeki dükkânlara değinilirken şu ifade kullanılmıştır: *"At Pazarı'nda su ve hendek ile mahdud (sınırlı) dükkanlar"* denilmektedir. Bu bilgiden yola çıkaran iç kalenin kuzeyinde bir hendeğin bulunduğu ve hendeğin su ile dolu olduğu düşünülebilir. İç kalenin güney yönündeki kapıyı gösteren Haziran 1909 tarihli fotoğraf[29], hendeğin üzerindeki asma köprünün varlığına açık delildir **(Fot. 269)**. Doğu kapısının ve iç kalenin kuzey cephesinin önünde de böyle bir düzenin ve hendeğin varlığı, Gertrude Bell'in Haziran 1909 tarihinde çektiği fotoğraftan yola çıkarak anlaşılmaktadır **(Fot. 270-271)**[30]. Fakat köprünün kagir mi yoksa ahşap mı olduğu fotoğraftan anlaşılamamaktadır. Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi'nde iç kalenin kapıları hakkında, *"Sur dâhilinde olup siyah taşlarla yapılmış iki kapılı küçük kalenin yani iç kalenin sadece bir kapısının önünde bulunan ahşap, müteharrik (hareketli) yani kaldırılıp indirilebilen köprü, lüzumu takdirinde ve Talas'dan*

[29] Web adresi: http://www.gerty.ncl.ac.uk / Güney Kapı O Klasörü 154 nolu fotoğraf (O 154).
[30] Web adresi: http://www.gerty.ncl.ac.uk / Doğu Kapısı O Klasörü 146 nolu fotoğraf (O 146).

getirilen suyu akıtmak üzere yukarı kaldırılırdı", demektedir (Polonyalı Simeon, 1964: 158, dn. 5). Bu kapı fotoğraflarda da tespit edilen "*Aslanlı Kapı"* yani "*Güney Kapısı*"dır. Evliya Çelebi'de kalenin önündeki hendeğin varlığından bahsetmiştir. Ayrıca dizdar kapısı adıyla andığı bu kapının önünde bahçe ve şadırvanların olduğundan bahsetmiştir (Evliya Çelebi, 1999b: 106). M. Akok, iç kalenin etrafında bir hendeğin olup olmadığını anlamak amacıyla sondaj ve inceleme çalışmaları yapmıştır (Akok, 1976: 16-17). Akok, kalenin etrafındaki toprağın iç seviyelerinde yer suyu akıntılarına rastlandığından bahsetmiştir. Bir hendeğin varlığını kesinleştirebilmek amacıyla özellikle de hendeğin iç tabanını ve sınırlarını tespite çalışmıştır. İç kalenin güneydoğusundaki trotuardan Huand Hatun Medresesi'ne yer altı geçidi yapmak amacıyla kazılan alanları gözden geçirmiş, dış korunma hattı duvar dibinde, üç metre derinlikte, yüzleri işlenmiş taşla örülü bir duvar tespit etmiştir. Fakat tespit ettiği bu örgülerin hendeğin taban veya yan duvar örgüsü olabileceğini kesin bir dil kullanarak ifade etmekten kaçınmıştır. Bugün görülen ön sur parçaları büyük ölçüde Türk dönemi eseri olmalıdır. Savunmanın gereği olarak da gerek hendeğin gerekse ön surun bugünden farklı olarak kesintisiz olarak iç kalenin etrafında devam etmesi gereklidir. Gertrude Bell'e ait fotoğraflardan yola çıkarak, hendeğin kuzey ve güney cephede varlığı tespit edildiğinden, iç kalenin diğer yönlerinde de hendeğin kesintisiz devam ettiği sonucu kuvvetle muhtemeldir. Varlığı tespit edilen hendeğin her zaman su dolu olup olmadığı kesinlik kazanmamakla birlikte, suyun bir başka yerden kent merkezine künklerle getirilmiş olma ihtimali olmakla birlikte pek çok doğrudan su kaynağı etrafında kurulmamış kalelerin hendeklerinde olduğu ve Evliya Çelebi'nin de değindiği gibi hendeğin yağışlarla birlikte özellikle kışın su ile dolu olduğu fakat yazın kuru veya bataklık şeklinde olduğu düşünülebilir. Nitekim, Evliya Çelebi yazın kuruyan hendek alanında sebze yetiştirildiğinden bahsetmiştir (Evliya Çelebi, 1999b: 106). Sonuç olarak varlığı kesinleşen hendekle birlikte ön sur, iç kale tarafından, etraftan iç kaleye gelebilecek tehlikeleri önlemek amacıyla düşünülmüş önemli bir savunma birimidir.

Fot. 269: Güney Kapısı'nın (Aslanlı Kapı) önündeki ahşap köprü (Gertrude Bell fot. arşivi, 1909)

Fot. 270: Doğu Kapısı'nın (Dizdar veya Komutan Kapısı) önündeki kapıya ulaşımı sağlayan köprü (Gertrude Bell fot. arşivi, 19**09)**

Fot. 271: İç kalenin kuzey cephesi, ön sur ve hendek (Gertrude Bell fot. arşivi, 1909)

2. 14. Kov (Koğ) Kalesi

2. 14. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu

Kaleye Gümüşhane-Erzincan yolundan Dağteke Köyü'ne ayrılan yol takip edilerek ulaşılmaktadır. Kale, Gümüşhane il merkezinin 15 km. güneydoğusunda, Pir Ahmet Köyü'nün 6 km. güneyindedir. Bu noktada yeni Erzincan yolu Kanis'ten (Harşit) Işık Deresi'ni takip ederek güneye dönmektedir. Kale çevresinde Antik Sadissa şehrinin yer aldığı tahmin edilmektedir. Kov Köyü'ndeki yeni yerleşim ise kalenin güneydoğu eteğinde kuruludur ve yaklaşık olarak kalenin 80 m. aşağısındadır. Kale 890 m. yüksekte yer almaktadır. (Bryer-Winfield, 1985a: 310; Uslu, 1980: 17; Edwards, 1985b: 182).

2. 14. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim

Gümüşhane ilinin ve yakın çevresinin dip tarihinin M.Ö. 3000'lere kadar indiği tahmin edilmektedir. M.Ö. 12. yüzyıldan yaklaşık olarak M.Ö. 6. yüzyıla kadar yerleşimin tarihi hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz. M.Ö. 1410 yıllarından 1320'lere kadar

Gümüşhane'nin Bayburt ve Erzincan şehirleri ile birlikte Hayaşa ve Azzi Krallığı'nın güneyini teşkil ettiği düşünülmektedir. Bölgede bu krallıklarla Hititliler arasında birçok savaşlar cereyan etmiştir. Yakın çevrede ayrıca Hitit (M.Ö. 1750-1200), Urartu ve İran hâkimiyeti görülmüştür. İranlıların on dokuz satraplığından birinin Gümüşhane'de olduğu bilinmektedir. M.Ö. 331'de Asya seferine çıkan ve İran Krallığı'nı yıkan Makedonya Kralı Büyük İskender, bu şehri de hâkimiyeti altına almıştır. Büyük İskender'den sonra ise bu çevrede İran asıllı Ermeni krallarının egemenliği görülmüştür. M.Ö. 80'de Roma, Pontos Krallığı'nı yıkmıştır. M.S. 395'te Roma İmparatorluğu ikiye ayrılınca tüm Anadolu gibi bu şehirde de Bizans egemenliği başlamıştır. Daha sonra Partlar ve Sasaniler, bu bölge için önemli mücadeleler vermişlerdir. Bölgedeki Ermeni kralları bazen Bizanslılara bazense İran'a tabi olarak durumu idare etmeye çalışmışlardır. 7. yüzyılda Bizans-Sasani mücadelesi oldukça yoğundur. Selçuklu akınlarına kadar yerleşim yeri Emevi, Abbasi ve Bizanslılar arasında sürekli el değiştirmiştir. Türkler ilk defa Tuğrul Bey komutasında, 1058 yılında, bu çevreye akınlar düzenlemişlerdir. Selçuklu emirlerinden İbrahim Bey bölgeyi ele geçirmiş, bundan sonra Gümüşhane ve Kelkit, Mengücekoğulları Beyliği'ne bağlanmıştır. Daha sonra Selçukluklar, 1243'ten sonra İlhanlılar, 1335'te Celayirliler ve sonra da Akkoyunlular yerleşim yerine hâkim olmuşlardır. Fatih Sultan Mehmet'in 1461'de Trabzon Rum İmparatorluğu'na son vermesi ve Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ı Otlukbeli Savaşı'nda (11 Ağustos 1473) mağlup etmesinden sonra ise kentte ve çevresinde Osmanlı hâkimiyeti başlamıştır (Uslu, 1980: 1-2; Uslu, 1991: 143-146).

Robert W. Edwards, Pontus bölgesindeki garnizon tipi kaleleri konu aldığı makalesinde, bu çevredeki kalelerin Bizans kalelerinden neden farklı olduğunu açıklamaya çalışmış ve Kov Kalesi'ne de değinmiştir. Trabzon İmparatorluğu'nun hâkimiyet sınırları içerisinde yer alan kaleler arasında, Kov Kalesi'nin konumu itibariyle en stratejik noktada yer alan kale olduğuna değinmiştir. Kaleden kuzeydoğu doğrultuya bakıldığında, sağda Işık Deresi'ni takip eden yeni Ak Erzincan yolu, dümdüz ileriye bakıldığında ise Erzincan karayolunun günümüzde nadiren kullanılmakta olan Kelkit-Gümüşhane arasından yola bağlanan doğu-batı yolu görülmektedir (Edwards, 1985b: 182, 214).

Kalenin kapısı üzerinde ya da herhangi bir yerinde bir kitabeye rastlanmamıştır. Kalenin 1360 yılı civarında Trabzon İmparatoru III. Alexios Megas Komnenos (1338-1390)

tarafından inşa edildiği ifade edilmektedir. Bu kale, III. Alexios'un güneydoğudaki son sınırını teşkil etmektedir (Edwards, 1985b: 214; Bryer-Winfield, 1985: 311; Sinclair, 1989: 147).

2. 14. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı

Kalenin sınırlarını belirleyen sur duvarları, üzerinde yer aldığı zeminin girinti ve çıkıntılarına uyarak inşa edildiğinden, düzenli bir geometrik plandan ziyade şeklini tamamıyla topografyaya uydurmuştur **(Çiz. 106), (Fot. 272-279)**. Kaleye girişi sağlayan ana kapı batıdadır. Kalenin içerisinde planda *"F"* harfi ile gösterilmiş, etrafı duvarlarla çevrili bir bölüm bulunmaktadır (Edwards, 1985b: 281, pl. LII, fig. 48). Dryer ve Winfield'a ait planda burası kalenin iç kale kısmı olarak belirtilmiştir (Bryer-Winfield,1985a: 311, pl. 109). Bu bölümün bütün duvarlarının mazgal tipi pencerelerle donatılmış olması nadir görülen bir özelliktir. Bu sebeple de bu bölümün, büyük olasılıkla kalenin, artık hiçbir çaresi kalmayınca savunmanın yapıldığı, askerlerin çekildiği ve direndiği son nokta yani kalenin en yüksek ve en anıtsal ana burcu (donjon) olabileceği ifade edilmektedir **(Fot. 280)**. Fakat bu tip anıtsal burçlardan ayrı olarak burcun girişinin alçak bir seviyede olması ve geniş açıklıklı olması farklılık sergilemektedir. Ayrıca bu tip burçların içerisinde, içeridekilerin dayanabilmesi için bir sarnıcın yer alması gerekirken, bu bölümde bir sarnıca rastlanmamıştır. Bu bölümün kuzey ve doğu cephelerindeki duvar izleri de burcun kuzeydoğu köşesinde bir odanın olabileceğini akla getirmektedir (Edwards, 1985b: 214-215).

R. W. Edwards'a ait planda, B ve C harfleriyle gösterilmiş olan burçlar, sur duvarlarını tahkim eden burçlar arasında, savunma açısından en sağlam olanlarıdır. Bu burçlardan B burcu beş, C burcu ise dört adet mazgal tipi pencereye sahiptir. Burçların içerisinde görülen ahşap hatıllara ait yuva izleri, burçtan savunma yapan askerler için düşünülmüş üst katın zeminini taşımaktadır. Muhtemelen bu katın üst kısmı örtülü değildi ve üst kat günümüze ulaşamamış olsa da mazgallarla çevrili olmalıydı. Kalenin planda H ve G harfleri ile gösterilen bölümlerinin işlevi konusunda bir fikir yürütülememektedir. H harfi ile gösterilen mekanın batı duvarındaki iki adet mazgal tipi pencerenin varlığı, mekanların depolama amaçlı bir birim olamayacağını göstermektedir. Ayrıca G mekanı ile birlikte bu birimde sarnıç sıvasına rastlanmadığından bir sarnıç olma ihtimali de ortadan kalkmaktadır. Planda L ve M harfi ile gösterilen mekânların sarnıç, I ile

gösterilen mekanın doğu duvarındaki ocak izinden dolayı kalenin mutfağı olduğu düşünülmektedir. K ile gösterilen burç, üç adet mazgal pencereye sahiptir. Kalenin en fazla olumsuz etkiye maruz kalan cephesi, giriş yani batı cephesi ile güney cephesidir **(Fot. 279-281)**. Bu sebeple de özellikle güney cephedeki mazgal sayısı kesin olarak tespit edilememektedir. Ayrıca bu cephede bulunması gereken orijinal seyirdim yeri de ortadan kalkmıştır (Edwards, 1985b: 214-215).

R. W. Edwards, Trabzon İmparatorluğu'nun sınırları dâhilinde yer alan kalelerde karşılaşılan ortak bir özellik olarak, sur duvarlarının çeşitli noktalarında yer alan çıkıntıların ovalleştirilerek ve köşeleri yumuşatılarak inşa etme anlayışının, bu kalede de görüldüğünü ifade etmektedir. Burçlarda da silindirik burçların tercih edilmiş olma sebebi, hem burcun hakim olacağı açının genişlemesi hem de bu tip burçların saldırı halinde köşeleri olmadığından daha az tahrip olmasıdır. Bu çevrede ortak bir özellik olarak duvar örgülerinde moloz taş tercih edilmiştir ve hiçbir kalede tuğla kullanımına rastlanmamaktadır. (Edwards, 1985b: 216).

2. 14. 4. Kale Kapıları

Kaleye girişi sağlayan ana kapı batıdadır **(Fot. 281-283)**. R. W. Edwards, kaleyi ziyareti esnasında, bu kapıya ait kilit sürgüsünün duvardaki yuva izlerini görmüştür. Kale kapısında, basit ve düz doğrultulu, dolambaçsız bir planlama anlayışı söz konusudur. R. W. Edwards, bu tür düz eksenli basit girişlerin, Geç Bizans askeri teorileriyle uyumlu olduğunu ileri sürmektedir (Edwards, 1985b: 216, 220). Yalnız kapı yerleştirilirken, surlarla çevrili alanın dar bir cephe teşkil eden batı cephesi tercih edilerek, bu noktada daha sınırlı ve ufak bir alanın, daha yoğun bir şekilde güvenliğinin sağlanabileceği düşünülmüş olmalıdır. Trabzon İmparatorluğu sınırları dahilinde, yüksek bir vadide kurulan pek çok kalede olduğu gibi bu kalenin de hareketli kuşatma kuleleri kullanılarak ele geçirilmesi mümkün değildir. Bu sebeple de bu kalede masraflı bir hendek inşasına ihtiyaç duyulmamıştır. Topografyanın sağladığı doğal imkânlar sebebiyle ana kapının önünde hendek uygulamasına ihtiyaç duyulmamıştır.

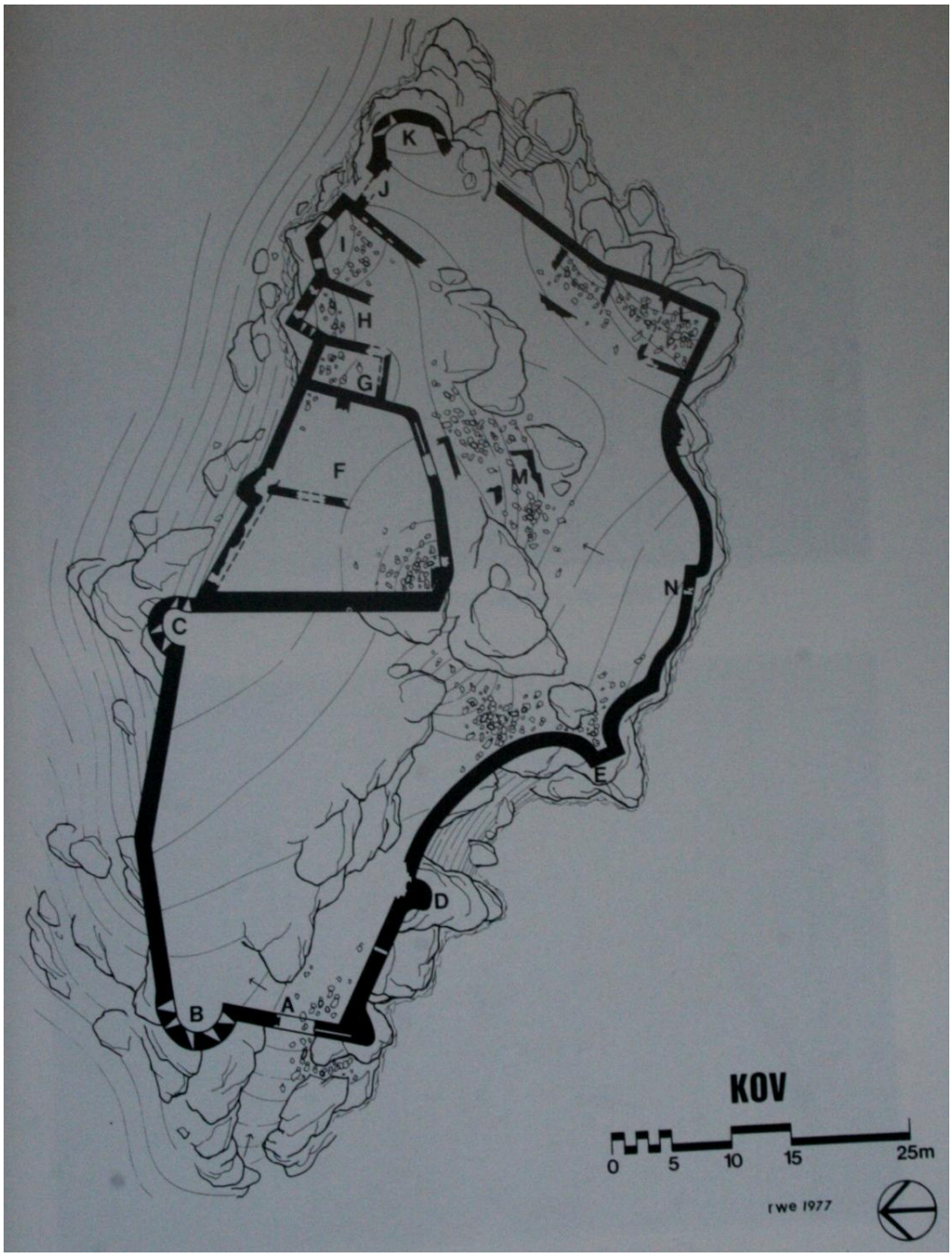
Kalenin ana kapısı konumundaki batı kapısı doğrudan sur duvarı üzerinde yer almaktadır. Yuvarlak kemerli basit bir açıklığa sahiptir. Kapının üzerinde dendanlar ve seyirdim yeri mevcuttur **(Fot. 284-285)**. Seyirdim yeri kapıya iki yandan bağlanan sur

duvarı üzerinde de devam etmektedir. Kapının hemen solunda (kuzeybatı köşesinde) silindirik formlu anıtsal bir burç yer almaktadır. Beş adet mazgal açıklığına sahip bu burcun zemini bugün doldurulmuş durumdadır. Kapının bulunduğu beden duvarının güneybatı köşesinde silindirik bir köşe kulesi göze çarpar. R. W. Edward'a ait makalede kalenin batı cephesini gösteren fotoğraftan, önce sur duvarının inşa edildiği ve bu kulenin cepheye sonradan bitiştirildiği anlaşılmaktadır **(Fot.)**. Kalenin batı kapısı, kuzeyindeki burçtan, kapının üzerinden, kapının üzerinde bulunduğu sur duvarına bağlanan seğirdim yerlerinden müdafaa edilmekteydi. Kalenin ana kapısı tipolojik olarak da tek burçla müdafaa edilen grup içerisine girmektedir.

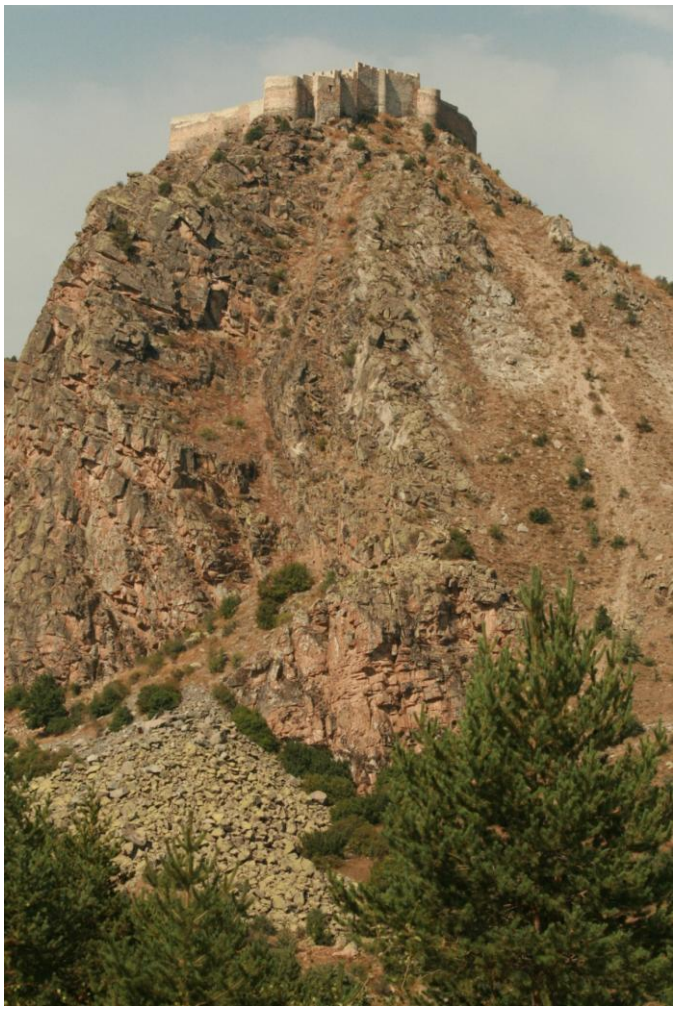
Kale içine girişi sağlayan bu anıtsal kapının dışında, planda J ile gösterilen noktada ufak boyutlu bir kapı görülmektedir **(Çiz. 106), (Fot. 286)**. Bu kapı çok büyük olasılıkla kale halkının özellikle savaş halindeyken, sessizce kaleye sığınabilmesi veya düşmana belli etmeden kaleyi terk edebilmesi için düşünülmüş, dikkat çekmemesi düşünüldüğünden ufak boyutlu ve kalenin kır tarafına ve düşmanın beklenmeyeceği arka cepheye yerleştirilmiştir. Bazen bu tip kapılar kaleyi kuşatan düşmana arkadan baskın yaparak imha etmek amacıyla da kullanılmaktaydı. Bu kapı, her iki amaç için de çok uygundur. Kapıdan oldukça sarp, kayalık bir noktaya çıkılmaktadır. Edwards, bu kapının bir el merdiveni ile kullanılmış olabileceğini düşünmektedir. Ayrıca bu noktadan aşağıya doğru inen basamaklı bir bölümden söz etmektedir. Dolayısıyla buranın bir pencere değil bir kapı olduğunu kesin olarak söyleyebiliriz. Bryer-Winfield bu kapı açıklığının ölçülerini 1.5 x 3 m. olarak vermekte ve kapının doğu burcundaki açıklıklardan savunulduğunu ifade etmektedir (Bryer-Winfield, 1985a: 310). Ağustos 2008 yılında kaleyi incelemeye gittiğimizde, kaledeki restorasyon çalışması tamamlanmıştı. Kapı günümüzde dikdörtgen bir açıklıktan ibaret, oldukça yalın bir görünüme sahiptir. Kalenin saldırı beklenmeyen sarp noktasına ve görülmesi neredeyse mümkün olamayacak bir noktasına özellikle yerleştirildiği çok açıktır. Kapının açıldığı noktaya, kalenin buradaki eteğinden doğrudan ulaşmak mümkün değildir. Ancak batı kapısının önünden dolaşarak kuzeydoğuya doğru yürünürse bu kapıya ulaşılabilir. Kapının yapılış amacı da artık hiçbir çare kalmadığında, kalenin kuzey duvarına bitiştirilmiş anıtsal burçtan çıkarak hemen bitişiğindeki bu kapıyı kullanarak, kaçmak olmalıdır. Ayrıca bu kapıdan çıkarak ve batı kapıya yönelerek, kalenin asıl kapısına (batı kapısına) saldırı durumunda olan düşmanı arkadan kuşatmak mümkündür. Gerekli durumlarda ufak boyutlu bu kapının savunması doğusundaki

(solundaki) burçtan yapılmaktaydı. Tipolojik açıdan ele alındığında anıtsal olmayan ikincil kapılar adı altında değerlendirilen bu kapıyı, sorunlu durumlarda kaleyi boşaltmak veya düşmana arkadan dolaşarak ani baskın yapmak amacıyla planlanmış, sur duvarı üzerinde yer alan solundaki silindirik planlı tek bir burçtan müdafaa edilen bir kapı olarak tanımlayabiliriz.

R. W. Edwards, bu çevrede askeri mimaride görülen yeniliklerin kaynağı olarak Ermenistan'ı göstermektedir. Ermeni Askeri Mimarisi'nin 9. yüzyıla kadar standart bir hale geldiğini ve aslında Ermeni Mimarisi'nde ve pek çok farklı bölgede görülmekle birlikte, Doğu Anadolu ve çevresinde Asurluların ve diğerlerinin karmaşık kuşatma taktiklerine cevap veren, akıllıca planlanmış kaleler geleneğinin ihtiyaca ve savaş tekniklerine bağlı olarak geliştirildiğine değinmektedir. Ermeni Askeri Mimarisi'nin bu mirasa sahip çıktığını, komşularından ve yakın çevrelerinden pek çok pratik bilgiyi, bu birikime dahil ettiklerini ve üstün bir seviyeye ulaştırdıklarını aktarmaktadır. Bu bölgede askeri mimaride görülen Ermeni Mimarisi'nin etkilerini, 1064 yılında Alp Arslan tarafından Ani'nin başarılı bir şekilde kuşatılmasından sonra Pontus bölgesine gelen Ermeni göçlerine bağlamaktadır. Kilikya bölgesindeki Ermeni Krallığı ile kurulan bağ sayesinde Akdeniz'le ticaret yapılmaya başlanmış ve bu sayede Trabzon İmparatorluğu da umulmadık bir gelişme göstermiştir. Garnizon tipi kalelerin bu bölgeye yerleşmesinde Türk akınlarının tetikleyici rol üstlenmiş olduğu düşünülmektedir. Bu çevredeki ilk kaleler, Chaldian derebeyleri tarafından inşa ettirilmeye başlanmış, daha sonra ise Trabzon İmparatorluğu himayesinde inşaatlar devam etmiştir. Edwards ayrıca Kov Kalesi'ni, yerli bir Grek mimarın birikimlerini Ermeni askeri mimarisiyle sentezlemesinin bir sonucu olarak tanımlamaktadır. Ayrıca bölgedeki Gürcü mimarisinin de göz ardı edilmemesi gerektiğini sözlerine eklemiştir (Edwards, 1985b: 223).

Çiz. 106: Kov Kalesi'nin planı (Edward, 1985: s. 281, pl. LII, fig. 48)

Fot. 272: Kov Kalesi'nin doğu ve kuzey cepheleri (Ağustos 2008)

Fot. 273: Kov Kalesi'nin restorasyon öncesindeki durumuyla onarım öncesi ufak boyutlu kapısı (Bünyad Dinç, Temmuz 2007)

Fot. 274: Kov Kalesi'nin restorasyon sonrası durumu (Ağustos 2008)

Fot. 275: Kov Kalesi'nin doğu ve kuzey cepheleri ile küçük kapısı (Ağustos 2008)

Fot. 276: Kov Kalesi'nin doğu cephesi (Ağustos 2008)

Fot. 277: Kov Kalesi'nin doğu cephesi (Ağustos 2008)

Fot. 278: Kov Kalesi'nin güney cephesi (Ağustos 2008)

Fot. 279: Kov Kalesi'nin güney cephesi (Ağustos 2008)

Fot. 280: Kov Kalesi'nin anıtsal burcunun içi (Ağustos 2008)

Fot. 281: Kov Kalesi'nin batı cephesindeki giriş kapısı (Ağustos 2008)

Fot. 282: Kov Kalesi'nin batı cephesindeki kapı (Ağustos 2008)

Fot. 283: Kov Kalesi'nin batı cephesindeki kapı ile güneybatıdaki köşe kulesi (Edwards, 1985: 283, fig. 50 a)

Fot. 284: Kov Kalesi'nin giriş kapısına kale içinden bakış (Ağustos 2008)

Fot. 285: Kov Kalesi'nin giriş kapısına kale içinden bakış (Ağustos 2008)

Fot. 286: Kalenin kuzeydoğu köşesindeki ufak boyutlu kapı (Ağustos 2008)

2. 15. Niğde İç Kalesi ve Surları

2. 15. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler

Kale güneyden Bolkar, güneydoğudan Aladağlar (Toroslar), batıdan Melendiz ve kuzeybatıdan Hasandağı ile kuşatılan, 1229 m. yüksekliğindeki bir plato üzerinde ve tahkime elverişli bir tepede tesis edilmiştir (Oflaz, 2007: 92; Akşit, 2005: 27). Dağlar arasında bulunan tek geçit yeri Niğde kenti olup, savunmaya elverişli bir konuma sahiptir. Yerleşimin kalesinin doğu eteğinden *"Niğde Suyu"* adı ile anılan *"Karasu"* geçmektedir. 1330'lu yıllarda kente gelen İbni Battuta, Karasu'dan *(=Nehr-i Esved)* bahsetmekte, bağ ve bahçelerin bu suyla sulandığına ve şehrin tamamen harap durumda olduğuna değinmektedir (İbn Battûta, 2004: 415). Ayrıca her dönemde önemli bir merkez olmuş Kayseri'nin Akdeniz kıyıları ve Suriye ile olan bağlantısını sağlayan ana yol, kalenin bulunduğu tepenin doğusundan geçmekteydi (Darkot, 1988a: 253).

Kentin tarih boyunca almış olduğu isimler gözden geçirildiğinde, şehrin merkezini meydana getiren, üzerinde kalenin yer aldığı tepeye ilk olarak kimlerin yerleşmiş olduğu sorusunun yanıtlanabilmesi için kazı çalışmaları gerekse de, Hitit belgelerinde okunan *"Naghita" veya "Nagidos"* adlı yerleşimin burası olabileceği ileri sürülmektedir. Niğde şehir merkezinden ziyade, kent merkezinin 26 km. güneybatısında yer alan antik Tyana kentinin (Kemerhisar) daha eski bir yerleşim yeri olduğu anlaşılmaktadır (Oflaz, 2007: 92). Ortaçağ kaynaklarında kent için *"Nekîdâb"* ve *"Nekîde"* isimleri kullanılmıştır. 1335 yılında inşa edildiği tahmin edilen Niğde Sungur Bey Camii'nin doğu yönüne açılan taçkapısındaki kitabede de *"Nekîde"* şeklinde kentin ismine rastlamaktayız (Özkarcı, 2001: 67; Oflaz, 2007: 92). Bugünkü şekline en yakın *"Nîkde"* ve *"Nîgde"* isimlerine ise ilk kez Hamdullah el-Müstevfi'nin *"Nüzhetü'l-kulûb"* isimli eserinde rastlanıldığını öğrenmekteyiz. Şehrin bu isimlerinin dışında, Ortaçağa ait İslam kaynaklarında kent için *"Dârülpehlevâniyye"* ve *"Ma'şûkıyye"* unvanları da kullanılmıştır (Oflaz, 2007: 92).

2. 15. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim

Kalenin M.Ö. 12. yüzyılda, Hitit Kralı Sarruannas'ın hâkimiyetinde olduğu bilinmekle birlikte ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu bilinmemektedir (Akşit, 2005: 26). Kentin kuruluşunu isminden yola çıkarak aydınlatmaya çalışan Albert Gabriel, Anamur'un doğusundaki Nagidos kentinden gelenlerin burada bir şehir kurduklarını aktarmaktadır (Gabriel, 1962: 17, 18). Niğde şehir merkezinden ziyade kentin 26 km. güneybatısında yer alan antik Tyana kenti (Kemerhisar), Roma – Bizans dönemlerinde bölgenin en önemli şehirlerinden biridir ve Niğde'den daha eski bir yerleşim yeridir (Topal, 2005: 17). Amasyalı coğrafyacı, tarihçi ve seyyah Strabon, bugünkü Niğde'nin merkezi hakkında bilgi vermemektedir. Niğde kenti yerine yaşadığı yıllarda daha gelişmiş bir yerleşim olan Tyana hakkında bazı bilgiler aktarmıştır. Tyana kentinin adına, coğrafi özelliklerine ve yerleşimin, iyi şekilde tahkim edilmiş olan Semiramis Tepeleri'nden birinde kurulmuş olduğuna değinmektedir (Strabon, 2000: 8). Niğde'nin başlangıçta sadece kalesinde garnizon barındıran bir yerleşim yeri olduğu, Tyana'nın eski önemli durumunu yitirmeye başlamasıyla Niğde'nin canlanmaya başladığı düşünülmektedir. Tyana kenti Anadolu ile Kuzey Suriye arasında çok önemli bir güzergâh üzerinde yer almaktaydı. Roma İmparatoru Valens (M.S. 364-378), Kapadokya eyaletini ikiye ayırdığı zaman Mazaka'yı (Kayseri) kuzey, Tyana'yı da güney kısmın merkezi haline getirmişti

(Ramsay, 1960: 386). Tyana'nın önemli konumu İslam-Bizans mücadelesinden olumsuz etkilenmiş ve bu durum Niğde kentinin gelişimine ön ayak olmuştur (Honigman, 1970: 37). Tyana'dan ayrılan halk, daha güvenli olduklarını düşündükleri garnizon tipi bir yerleşim olan Niğde'ye gelerek kalesine ve yakın çevresine yerleşmişlerdir (Akşit, 2005: 26-27).

Kent, Türklerin idaresine geçince kale çeşitli onarımlar geçirmiştir. II. Kılıç Arslan (1155-1192), (Turan, 1993b: 234, dn. 92), II. Rükneddin Süleyman Şah (1196-1204), (Turan, 1993b: 264) ve Alâeddin Keykubad (1220-1237) döneminde kalede tamiratlar yapılmıştır (Özkarcı, 2001: 14).

İbn Batûta, H. 733 (1332-33) tarihinde Niğde'ye gelmesine karşılık kentin kalesi hakkında pek bir bilgi vermemiştir. Kentten *"Nekde"* adıyla bahsetmiştir. Tamamen harap bir durumda diye bahsettiği kenti, Karasu (Nehr-i Esved) adında bir ırmağın ikiye böldüğünü, bu suyun üzerinde üç köprü bulunduğunu ve köprülerden birinin şehir içinde diğer ikisinin ise dışında yer aldığını aktarmıştır (İbn Batûta, 2004: 415).

Kale, Anadolu Selçuklulardan sonra Karamanoğlu Beyliği döneminde de önemini muhafaza etmiştir. Güney cephedeki anıtsal burca ait H. 814 (M. 1411-12) tarihli onarım kitabesinden gerek bu burcun gerekse de kalenin bu dönemde bir onarım geçirmiş olduğu düşünülmektedir (Özkarcı, 2001: 19). A. Gabriel, bu burcun Selçuklulardan sonra yapılmış olabileceğine değinmekte ve 14. yüzyıl sonuna hatta 15. yüzyıl başına tarihlendirmektedir (Gabriel, 1962: 113).

1397-98 yılında, Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî tarafından Sivas Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed adına Farsça olarak kaleme alınan Bezm u Rezm'de, Kadı Burhaneddin'in kayınpederi olan Eretna Beyi Ali Bey'in, Karahisar'ı (Develi) ele geçirmesi üzerine Niğde halkının bu durumdan dolayı telaşlanmaları anlatılmaktadır. Halk doğan bu tehlike üzerine şehri tahkim ederek, kale kapılarını ve pencerelerini kapamış, yolları ve geçitleri tutmuş, sığınak ve barınakları onarmış, savaş araç ve gereçlerini hazırlamıştır. Ayrıca bu bilgilerin dışında, surlara ait olması kuvvetle muhtemel olan bir sur kapısının ismine de değinmiştir. Kapıdan "*Dervaze-i Bozorg" (Büyük Kale Kapısı)* olarak bahsedilmekte fakat yeri konusunda bir bilgi verilmemektedir (Esterâbadi, 1990: 142).

Kentin Osmanlı topraklarına katılması Fatih Sultan Mehmed dönemindedir. Şehrin ele geçirilmesi için kuşatıldığı esnada kale çok fazla zarar görmüş ve İshak Paşa tarafından H. 875 (M. 1470-71) yılında tamir görmüştür (Konyalı, 1974: 465-466, 469).

Kanuni Sultan Süleyman'ın İran seferine katılan Matrakçı Nasuh, 1533 tarihli minyatürde kenti resmetmiştir. Bu minyatürden kentin iç kale ve surlardan meydana geldiği anlaşılmaktadır (Matrakçı Nasuh, 1976: 18a).

17. yüzyılın önemli tarihçilerinden olan Seyyah Kâtib Çelebi, Niğde Kalesi hakkında bazı bilgiler aktarmaktadır:

> *"…Bu şehirde üç kat hisar vardır. Ve cümle şehri ihata eder. Suru metin taş duvardır. Ve şehrin bir tabakasında Sultan Alâeddin'in ve Sungur Bey'in mükellef camileri kale içinde olup, Alâeddin'in "Beyza" namındaki huceratı fevkâni ve tahtani iki kat bînazir medrese-i âliye vardır. Kale ve hisarda on bir cami vardır ve mükellef hamamları vardır. Üç minaresi vardır. Eski saray kadar bir kâfirî kale yerli kaya üzere vazolunup şehir tarafından nice minare kadar mürtefi görünür. Ve şehirden garba çıkar yollar yapılmıştır. Ve kale duvarı üzre müşerref biyutu âliye vardır. Ve bu kale vasatında üç harman cürmünde bir kale dahi vardır ki dizdarı, dahi müstahfızları ve anların büyutu ve mescidi vardır. İkinci kale mürtefidir. Ve bu şehirden munfasılca sonradan hadis olmuş bir mahalle-i azime vardır. Ve bu Niğde bağlu ve bağçelû ve suları fravan, ve şehrin önünde bir vasi kaza vardır ki yer yer akar suları ve çınar sayeleri vardır…"*, (Kâtip Çelebi, 1145: 617-618).

Evliya Çelebi, 1649 yılında Niğde'nin Bor ilçesine uğramış, ilçenin coğrafi konumu, Bor Kalesi, yerleşimin fiziksel özellikleri hakkında bilgi vermiş, fakat Niğde'nin merkezine gelmemiştir. Bu sebeple de seyahatnamesinde, Niğde Kalesi'ne dair bir bilgi bulunmamaktadır (Evliya Çelebi, 1999b: 113-114).

Fransa Kralı XIV. Louis tarafından doğu ülkelerini incelemesi için görevlendirilen Fransız kökenli bir hekim olan Paul Lucas, Niğde'yi 1705 yılının Kasım ayında ziyaret etmiştir. Lucas, "*Niguedée"* adıyla bahsettiği kente ve kalesine dair şu bilgileri vermiş fakat sur kapılarına değinmemiştir:

> *"…Niğde eşek sırtında inşa edilmiş bir şehir. Kalesi ortada ve en yüksek noktada. Eskiden heybetliydi ama şimdi pek bir şeyi kalmamış, hatta gün be gün yok oluyor. Burada, çok sayıda Yunan ve Ermeni yaşıyor. Her iki dinin kilisesi var…"*, (Lucas, 1714: 144).

1727 yılına kadar kalenin iyi durumda olduğu tahmin edilmektedir. Kalenin eski önemini kaybetmeye başlamasının nedeni, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın 1720 yılına doğru Nevşehir'i imar etmek için Niğde Kalesi'ndeki yönetici ve askerleri Nevşehir Kalesi'ne aktarmasıdır (Halaçoğlu, 1991: 74). İşlevini kaybeden kale, bu tarihten sonra yıkılmaya başlamıştır

19. yüzyılda kente uğrayan seyyahlar, surlar ve iç kale hakkında çok az bilgi vermişler ve özellikle de sur kapılarına değinmemişlerdir. 1813'te Niğde'den geçen John Macdonald Kinneir, kaleye ait taşların ve sütunların sokaklara dağılmış olduğunu ve surların sadece bir kısmının ayakta kalabildiğini belirtmektedir (Kinneir, 1818: 112-113). Nitekim 1834'te Niğde'ye gelen Charles Texier de kalenin harap durumda olduğunu tekrarlamıştır (Texier, 2002b: 111).

H. 19 Recep 1286 (M. 26 Ekim 1869) tarihli bir belgeye göre ise kentin sokaklarının kaldırımsız olduğu, yıkılmasına karar verilen harap kalenin taşlarının kaldırım döşenmesi için kullanılması, kale arsasının satılarak yerine dükkân yaptırılması belirtilmektedir. Kenti çevreleyen surların büyük olasılıkla da bu tarihteki karardan sonra yıktırıldığı düşünülmektedir (Çadırcı, 1992: 263-264). İç kale, Osmanlı devrinin sonlarından itibaren yeni bir cezaevi yapılana kadar tutuk evi olarak hizmet vermiştir (Özkarcı, 2001: 15).

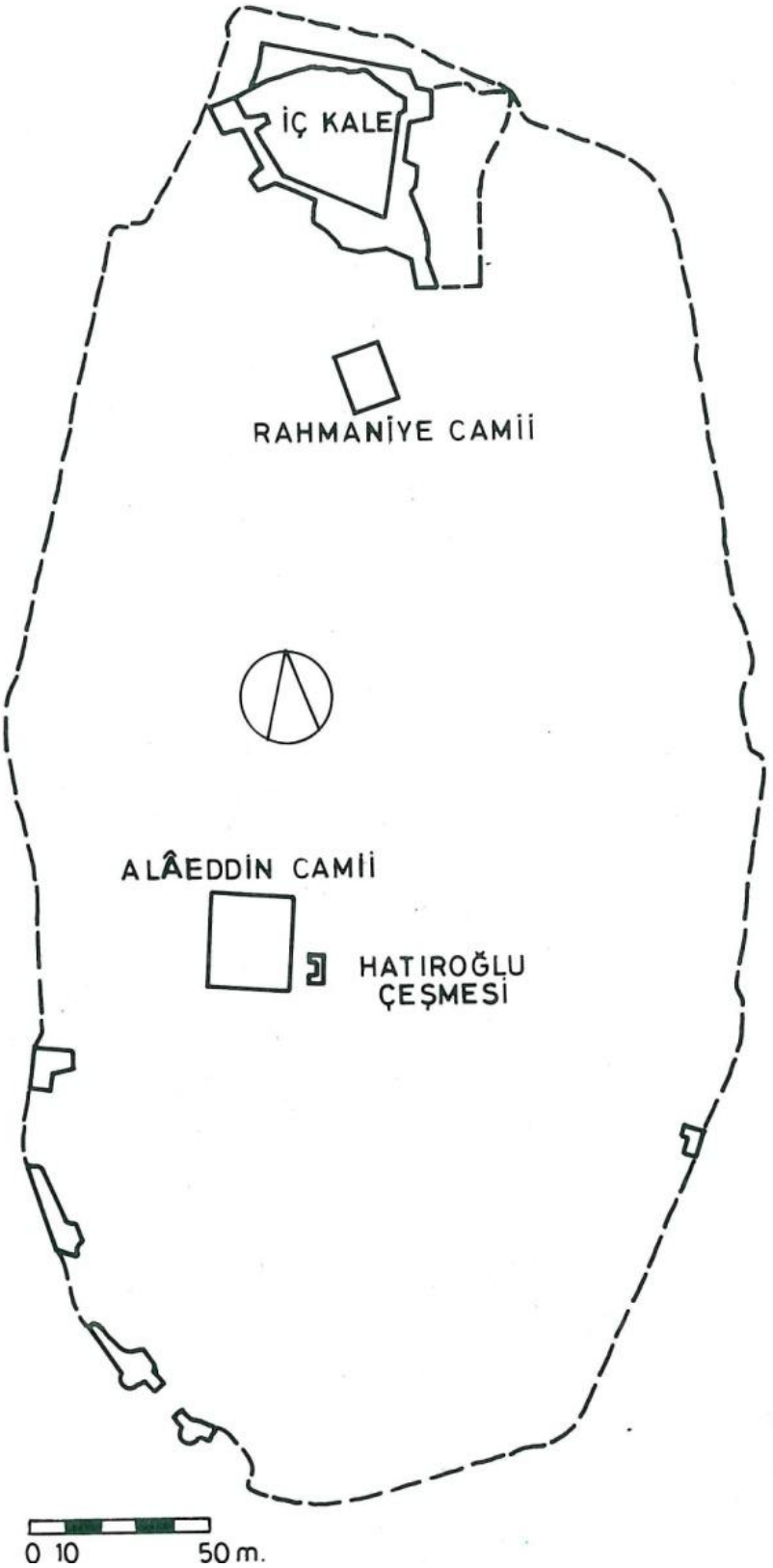
2. 15. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı

Niğde Kalesi'nin, Alâeddin Tepesi'ni çevreleyen surlar, bu tepenin kuzeyinde kalan küçük bir bölüm (iç kale) ve şehri ihata eden surlar olmak üzere üç bölümden meydana geldiği ifade edilmekle birlikte (Halil Etem, 1936: 8), kalenin aslında iç kaleyle Alâeddin Tepesi'nin sınırlarını çevreleyen surlardan (dış kale) meydana geldiği anlaşılmaktadır. İç kale ve surlar, şehrin doğu tarafında yer alan ve fazla yüksek olmayan, kuzey-güney doğrultulu bir tepenin üzerinde inşa edilmiştir. Ovaya hâkim olan tepe, kuzeyden güneye doğru hafif eğimli olmakla birlikte, doğu tarafı biraz sarptır ve eteğinden Karasu geçmektedir.

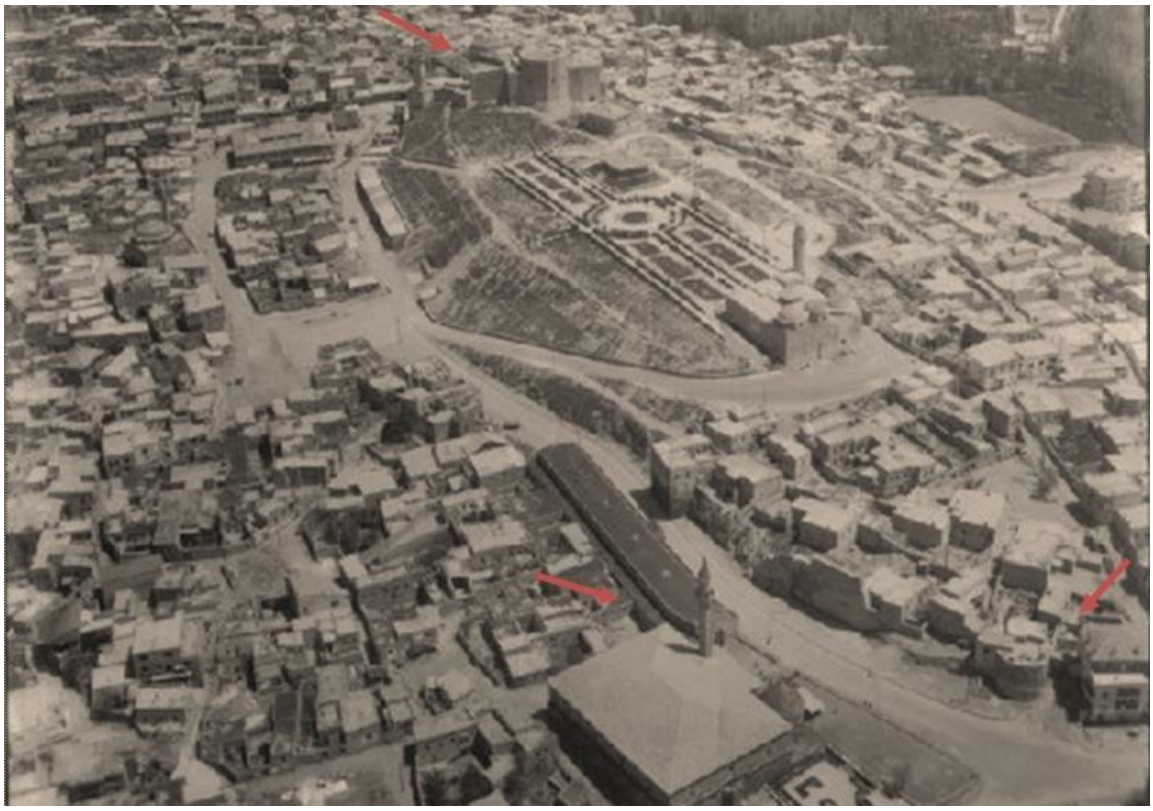
Kuzeyinde iç kalenin bulunduğu tepenin etrafı burçlarla tahkim edilmiş bir surla çevriliydi. Surların çevrelediği alan ovale yakın bir plana sahiptir, kuzey-güney doğrultusunda uzunluğu yaklaşık 400 m., doğu-batı doğrultusunda genişliği 110 m. ile 210 m. arasında değişmektedir **(Çiz. 107), (Fot. 287)**, (Özkarcı, 2001: 16). Surlardan

günümüze güneybatıya yani Sungur Bey Camii ile Türbesi'ne doğru bazı sur duvarları ile bu duvarları tahkim eden kare veya dikdörtgen planlı burçlar gelebilmiştir **(Fot. 288-291)**. Bu duvarların güneye doğru devamında, iki silindirik burç arasına alınmış ve bu kısma bağlanan tek bir kemer açıklığından meydana gelen bir sur kapısı bulunmaktadır. Bunun dışında Alâeddin Tepesi'nin güneydoğusunda çok küçük bir duvar parçası mevcuttur. Dolayısıyla surların neredeyse tamamına yakın bir kısmının ortadan kalkmış olduğunu söylemek yanlış olmaz. Albert Gabriel, iç kalenin doğusundaki surlardan kalma bir takım izler ve konuta çevrilmiş iki burçtan bahsetmiştir (Gabriel, 1962: 23, 24, dn. 6). Fakat bu izler bugün mevcut değildir. Nitekim surların güneybatı duvarını teşkil eden ve bugün mevcut olan bazı burçlar, konuta dönüştürülmesi esnasında özgünlüğünü kaybetmiştir.

1600 tarihinde inşa ettirilen Dışarı Camii, surların batıdaki sınırı hakkında önemli ipuçları vermektedir. Ahmet Akşit, bu caminin surların dışında olduğu için bu şekilde isimlendirildiğini ve şehrin batı sınırında yer aldığını ifade etmektedir. Kentteki diğer önemli bir yapı olan Ak Medrese de sur içinde kalmakta, kent surunun bu iki yapı arasında kaldığı ve bugün de kullanılan ana caddenin bu plana uygun düştüğü ifade edilmektedir. Ayrıca bunların yanında, kuzeyde olduğu ifade edilen Paşa Kapısı da surların bu yöndeki varlığına delil gösterilmektedir (Akşit, 2005. 28-29).

Çiz. 107: Niğde iç kalesi ve surları (Özkarcı, 2001: çiz. 2)

Fot. 287: Niğde iç kalesi ve surları (http://www.loadtr.com/483906-eski_ni%C4%9Fde_resimi.htm)

Fot. 288: İç kaleden Alâeddin Camii'ne doğru uzanan surlara batıdan bakış (Eylül 2009)

Fot. 289: Sokullu Mehmed Paşa Bedesteni'nin karşısında yer alan güneybatı surlarından günümüze gelen izler (Eylül 2008)

Fot. 290: Sokullu Mehmed Paşa Bedesteni'nin karşısında yer alan güneybatı surlarından günümüze gelen izler (Eylül 2008)

Fot. 291: Sokullu Mehmed Paşa Bedesteni ile karşısındaki güneybatı surlarından günümüze gelen izler (Eylül 2008)

Alâeddin Tepesi'nin ve bu tepeyi çevrelediği mevcut izlerden anlaşılan surların kuzey bölümünü teşkil eden iç kale, 2005 yılında restorasyon geçirmiştir **(Fot. 292)**. Oldukça küçük bir alanı kaplayan iç kalenin, geniş bir nüfusun yerleşimi için uygun bir alana sahip olmadığı açıktır **(Fot. 293), (Çiz. 108)**. Niğde'nin gelişiminin antik Tyana (Kemerhisar) kentinin gözden düşmesinden sonra gerçekleştiği düşünüldüğünde, başlangıçta burada ikamet eden geniş bir nüfus olmadığına göre surlara ihtiyacın da olmadığı açıktır. Arap istilasından kurtulamayan Tyana halkının bugünkü Niğde'ye göç etmesi ile surların inşası gerçekleşmiş olmalıdır. Tyana halkının buraya gelişi 708 yılında, İslam kuvvetlerinden Maslama ve 'Abbās b. Al-Valid'in, Tyana'yı zaptederek boşaltılmasından hemen sonra olmalıdır (Honigman, 1970: 37, 39). Surlarda bu tarihlere yakın bir zaman aralığında inşa edilmiş bir Bizans yapısı olmalıdır. İhtiyaca bağlı olarak geçirmiş olduğu onarımlarla da ilk görünümünden uzaklaşmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple bugünkü iç kalenin başlangıçta bir grup askeri birliğin ikamet ettiği ve güvenlik nedeniyle gözcülük yaptığı *"Roma castrumu"* tarzı bir kale olduğunu söylemek mümkündür.

İç kaleye girişi sağlayan kapı burcunun yer aldığı güney cephe ile doğu cephe, tahkimatın yoğun olduğu cephelerdir **(Fot. 294)**. Diğer cephelerde bu yoğunluğu görememizin sebebi zamanla meydana gelen tahribatlardır. İç kaleyi kuzeyden ve batıdan çevreleyen sur beden duvarları ile bu duvarları tahkim eden burçlar günümüze gelememiştir. Bu sebeple de iç kalenin bu yönleri tahkim edilmemiş izlenimi vermekle birlikte, bu

durumun askeri bir yapı için uygun olmadığı çok açıktır. Bugün iç kale beden duvarları üzerinde toplam yedi adet burç görülmektedir **(Çiz. 108)**. Bu burçlardan üçü kaleyi doğu yönden tahkim etmekle birlikte, güneyden kuzeye doğru ilk ikisi aynı zamanda kaleye girişi sağlayan kapı burçlarıdır. Ayrıca bu iki burç arasında oldukça dar, boyuna uzanan çarpık bir giriş avlusu meydana getirilmiştir. Bu iki burçtan sonra, iç kalenin doğu cephesindeki son burç, kuzeydoğu köşeyi tahkim etmektedir. Bu burçların üçü de kare veya kareye yakın dikdörtgen planlıdır.

İç kalenin giriş kapısı güney cepheye açılmaktadır. Girişin hemen batısında, çokgen bir plan sergileyen anıtsal bir burç yer alır **(Fot. 295)**. Bu burcun, güney yöne doğru yedi köşeli olduğu anlaşılmaktadır. A. Gabriel, iç kalenin güney cephesinde yer alan anıtsal burcun, Selçuklulardan sonra yapılmış olabileceğine değinmekte ve burcu 14. yüzyıl sonuna hatta 15. yüzyıl başına tarihlendirmektedir (Gabriel, 1962: 113). Kaleden müzeye taşınmış, H. 814 (M. 1411-12) tarihli Karamanoğlu dönemine ait kitabenin bu burca ait olduğu ifade edilmektedir (Özkarcı, 2001: 19). Kalenin, Selçuklu dönemindeki onarımlardan sonra, bu beyliğe ait burç onarım kitabesinden dolayı Karamanoğlu döneminde tekrar onarım geçirmiş olduğu düşünülebilir.

Niğde Müzesi'nin deposu olarak kullanılan Ak Medrese'de bulunan Karamanoğulları dönemine ait burç onarım kitabesi, mermerden bir levha üzerine sülüs hatlı yazıyla iki satır halinde yazılmıştır **(Fot. 296)**. Kitabede şunlar yazılıdır:

> "Bismihi el-müftî, el-eşref, el-âli el-allâme Karaman eânellâhu ensârehu İmâretü'l-burc es-sa'id târîh erba'aşere ve semâne mi'e", (Özkarcı, 2001: 19).
>
> "O'nun (Allaah'ın) ismiyle başlarım. Müftü, şerefli, yüce ve her şeyi bilen Karaman-Allah, ona yardım edenin yardımcısı olsun, yüksek burcu 814 (hicri) tarihinde imar (etti)", (Özkarcı, 2001: 19).

20.80 m. yüksekliğindeki çok köşeli anıtsal burca giriş, iç kalenin ana avlusundan, avlunun güneydoğu köşesinde yer alan merdivenlerden sağlanmaktadır **(Fot. 297)**. Burç üç katlıdır ve güney cephesindeki basık kemerli dar kapıdan içerisine girilmektedir. Burcun güneye bakan cephesinin doğu yüzlerinden birinde yer alan ve zeminden 2.75 m. yüksekte duran siren figürü, yaklaşık 0.60 x 0.80 m. ölçülerindeki bir taşa işlenmiştir **(Fot. 298)**. Kanatları iki yana açık figürün baş ve gövdesi cepheden verilmiştir. Başında

üç dilimli taç bulunmaktadır. Bu burcun dışında güney cepheyi tahkim eden kare planlı dört burç daha bulunmaktadır. Burçlardan güneybatıdaki burç yıkık durumdayken içi doldurulmuş ve üst kısmı 1866 tarihinde Ziya Paşa tarafından saat kulesine dönüştürülmüştür **(Fot. 299)**, (Acun, 1994: 33).

Burçların üzerinde ve aralardaki beden duvarlarının üzerinde dendan v.b. mimari öğelere rastlanmamaktadır.

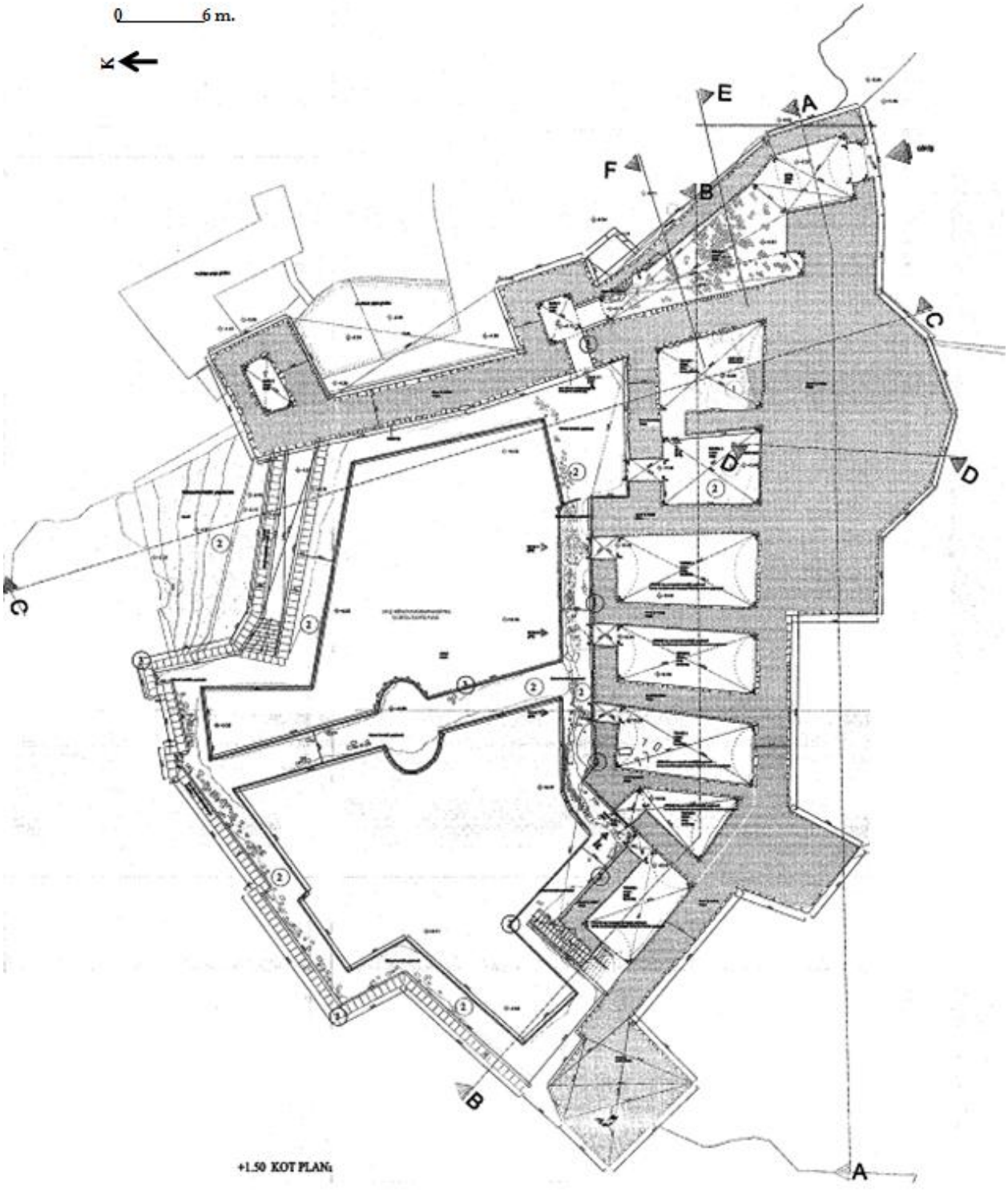
Kaleye girişi sağlayan kapı burçlarından sonra kalenin avlusuna geçilmektedir. Bu avlunun güney yönünde toplam yedi adet beşik tonozla örtülü mekânlar yer almaktadır **(Fot. 300)**. Bu mekânlar askerler ve depolama için düşünülmüş mekânlar olmalıdır.

Fot. 292: İç kalenin güneyindeki tonoz örtülü yıkık mekânların restorasyon öncesinde görünümü (Mustafa Yiğit Arşivi'nden)

Fot. 293: İç kalenin kuzeybatısına ve iç kale avlusuna bakış (2009)

Çiz. 108: İç kalenin planı
(Nevşehir Kültür ve Tabiat Varlıkları Kurulu, Mim. M.Fikri Aktan, 2005)

Fot. 294: İç kalenin doğu cephesi (2007)

Fot. 295: İç kalenin güneydoğu köşede yer alan kapısının batısında kalan anıtsal burç (2009)

Fot. 296: Burç onarım kitabesi (Özkarcı, 2001: res. 25 a)

Fot. 297: İç kalenin güneydoğu köşesindeki merdivenlerden anıtsal burca geçiş (2009)

Fot. 298: Burcun cephesindeki siren figürü (2009)

Fot. 299: Saat kulesine dönüştürülmüş burç (2009)

Fot. 300: İç kale avlusunun güneyindeki tonozlu mekanlar (2009)

2. 15. 4. Sur ve İç Kale Kapıları

2. 15. 4. 1. Sur Kapıları

Alâeddin Tepesi'ni çevreleyen surlar üzerindeki bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Bugün sur kapılarından yalnızca güneybatıya doğru bakan ve Sungur Bey Camii'ne yakın olan tek bir sur kapısı ayaktadır **(Fot. 301-302)**. Diğerleri hakkındaki bilgilerimiz yalnızca dönem kaynaklarının aktardıkları ile sınırlıdır.

14. yüzyılda yaşayan Niğdeli Kadı Ahmed ile 16. yüzyılda yaşamış Tarihçi Şikari'nin verdiği bilgilerden, şehrin birden fazla kapısı olduğu anlaşılmakta ise de kesin bir kapı sayısı verilememektedir (Şikâri, 1946: 40: Akşit, 2005: 29). İki kapıdan bahseden Kadı Ahmed, bu kapılardan birinin adının *"Büyük Kapı"* olduğunu ifade etmiştir (Turan, 1996: 342, dn. 29). Aynı kapı ismi yani *"Dervaze-i Bozorg" (= Büyük Kapı)*, Esterâbadî'nin *"Bezm u Rezm"* adlı eserinde de geçmektedir (Esterâbadi, 1990: 142). Niğdeli Kadı Ahmed, kalenin ilk surlarının ve güney tarafta yer alan şehrin güzel, büyük mermer kapısının Rükneddin Süleyman Şah (1197-1204) tarafından yaptırıldığını aktarmıştır. Cuma namazlarının da Emir Zeyneddin Başara Camii'nde kılındığını anlatmıştır (Turan, 1993b, 342). Şehri muhasara eden Kadı Burhaneddin karargâhını bu kapı önünde kurmuştur (Esterâbadî, 1990: 142). Niğde Kalesi'nde II. Kılıç Arslan'ın imar faaliyetlerine işaret eden mermer bir kitabenin, sur kapılarından biri olan Ereğli Kapısı'nda 14. yüzyılda

mevcut olduğu aktarılmaktadır. Bu kapının Karataş ve Hasandağ karşısında olduğu ileri sürülmektedir (Turan, 1993b: 234 ve dn. 92).

Ahmet Akşit, Büyük Kapı (Dervaze-i Bozorg) ile Ereğli Kapısı'nın aynı kapılar olduğunu ileri sürmüştür. Niğdeli Kadı Ahmed'den aktaran Osman Turan, bu kapılardan Büyük Kapı'nın banisinin Rükneddin Süleyman Şah, Ereğli Kapısı'nın ise II. Kılıç Arslan'ın yaptırmış olduğunu aktarmıştır (Turan, 1993b: 342 ve dn. 29, s. 234 ve dn. 92; Akşit, 2005: 29). M. Akif Erdoğru, 16. yüzyılda, *"Bor Kapısı"* olarak geçen bir sur kapısına değinmekte ve burada aynı isimle anılan bir mescidin vakıflarından bahsetmektedir (Erdoğru, 2004: 153). Ahmet Akşit bu kapının Ereğli Kapısı ile aynı kapı olduğunu düşünmektedir (Akşit, 2005, 29, dn. 28). Akşit ayrıca Ereğli Kapısı ile ilgili olarak, Niğde-Aksaray yoluna işaret eden kapının yeri hakkında yeterli bir bilginin bulunmadığını, ancak kapının şehrin batısındaki Sarıhan (1357) ile Dışarı Camii'nin (1600) hemen yakınında olduğunu düşündürdüğünü ifade etmiştir (Akşit, 2005: 29). 1913 yılında kente gelen Bela Horvath, konumunu tarif etmeden ayakta olan ve adı *"Karakapı"* olan bir sur kapısından bahsetmiştir (Horvath, 1996: 74). Ahmet Akşit, Horvath'ın Karakapı olarak adlandırdığı kapının, Niğde-Aksaray yoluna işaret eden kapı olması gerektiğini ileri sürmüştür (Akşit, 2005: 29). Fakat bu yorumları doğrulayacak bir bilgi olmadığından, kapının yönü ve ayrıca Karakapı'nın farklı mı yoksa bu kapılardan birinin diğer bir adı olup olmadığı konusunda bir şey söylemek mümkün gözükmemektedir.

Ahmet Akşit bunların dışında, surların üzerinde bulunduğunu düşündüğü üçüncü bir kapıdan bahsetmiştir. Akşit'e göre bu kapı kuzeydedir. Kayseri istikametindeki bir grup Osmanlı yapısının varlığından dolayı, burada bir kapının olması gerektiğini savunmuştur. Günümüzde Paşa Kapısı olarak geçen bu yerin, Selçuklular dönemindeki ismi konusunda bir bilgi mevcut değildir (Akşit, 2005: 29).

Günümüze gelemeyen sur kapılarının ne isimleri konusunda net bir bilgi bulunmakta ne de mermer kitabelere sahip olmaları dışında, mimari ve bezeme özellikleri bilinmemektedir. İslami kitabelerinden dolayı Selçuklu döneminde inşa ya da tamir edildikleri anlaşılmaktadır. Surlar üzerindeki kapılardan günümüzde sadece güneydeki kapı ayaktadır.

Surların güneyinde kalan kapı günümüzde bu yönden konutlarla çevrili sıkışık bir alanda kalmaktadır **(Fot. 301-302)**. Batıdaki burcun önünden geçen yolun karşısında yer alan konutun duvarına basık kemerli bir açıklığa sahip bir duvar bağlanmaktadır. Kapı açıklığını barındıran duvar, örgüsü itibariyle silindirik burçlardan farklıdır. Kapı, iki yandan burçlarla tahkim edilmiş bir plan şemasına sahip kapılar başlığı altında değerlendirilmiştir.

Fot. 301: Güneydeki sur kapısı (Özkarcı, 2001: res. 11)

Fot. 302: Güneydeki sur kapısını batıdan tahkim eden burç (Özkarcı, 2001: res. 11)

2. 15. 4. 2. İç Kale Kapısı

İç kaleye giriş, güneydoğu köşede yer alan kapı burcundandır **(Çiz. 109-110)**. Burcun batısındaki beden duvarı ile birleştiği noktada kırılma vardır ve kapıyı barındıran beden

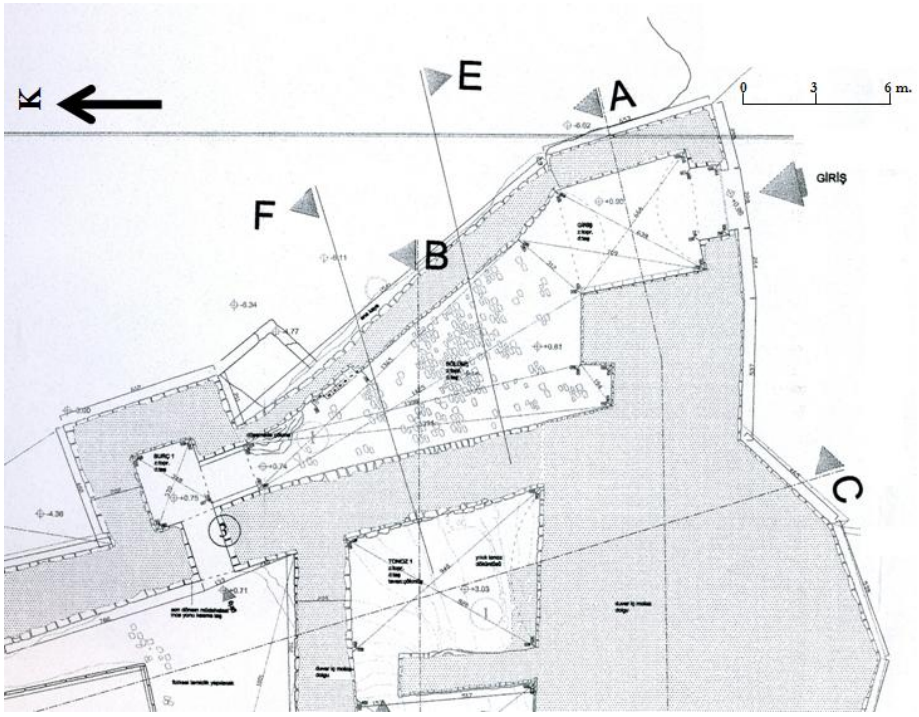
duvarı, batısındaki beden duvarından yaklaşık 10-15 cm. içeride yer alır **(Fot. 303)**. Geçit şeklinde düzenlenmiş giriş, beşik tonozla örtülü burcun kuzey ve güney cephelerine açılan kemer açıklıklarından meydana gelmektedir **(Fot. 304-305), (Çiz. 111)**. Kapı burcunun güneye açılan cephesi basık kemerlidir. Kapı yüksekliği 3.30 m., eni ise 2.15 m. civarıdır. Basık kemer örgüsünde renkli taş kullanılmıştır. Burcun içeriye geçit veren kapısı 3.80 m. yüksekliğinde ve yaklaşık 3.90 m. enindedir. Sivri kemerli bir açıklığa sahiptir **(Fot. 306-308)**. Kapı burcunun üst katından güneye iki, bu burca bitişik beden duvarından olmak üzere kapı önünü gözetleme imkanı veren üç açıklık bulunmaktadır. Bu burcun doğu ve kuzey cephelerinde de iki adet benzer tipte pencere bulunmaktadır. Böylece kapının içe, dışa bakan yüzlerinin dışında doğu cephesinin de güvenliği bu burca yerleştirilen okçulardan sağlanmaktaydı. Kapı burcuna batıdan bitişik yedi kenarlı bir cepheye sahip çokgen planlı burç ve cephesindeki açıklıklar, gerek kapıya yapılabilecek saldırıları gerekse de iç kalenin güney cephesinin güvenliğini sağlamada etkili rol üstlenmiştir. Çok kenarlı bu burcun cephesinde döneminden kalma mazgal açıklıkları bulunduğu gibi bazılarının sonraki müdahalelerle orijinalliğini yitirdiği ve büyütülerek klasik pencereye dönüştürüldüğü gözlenmektedir. Burcun bu kadar çok parçalı bir cephe tasarımına sahip olması, açıldığı yöndeki bütün noktalara olan hâkimiyetini arttırmakta ve burcun baktığı yönde hiçbir ölü noktanın kalmamasını sağlamaktadır. Kapı burcunun kuzeye bakan cephesinin, batısındaki surla birleştiği noktada burcun gövdesinin aşağıya doğru genişleyerek eğimli bir iniş yaptığı görülmektedir.

Kapı geçitinden geçilince, doğusundan ve batısından duvarlarla sınırlandırılmış çarpık planlı, kuzey-güney doğrultulu, zemini düz, dar bir avluya geçilir **(Çiz. 112), (Fot. 309)**. Bu bölümü doğudan sınırlayan duvar, avlunun batısındaki duvara göre daha alçaktır ve bu duvarın üzerine çıkışı sağlayan bir merdiven bulunmaktadır. Muhtemelen bu duvar daha yüksekti ve kaleye bu yönden yanaşacakları durdurmak için, bu merdivenle duvar üzerindeki seyirdim yerine çıkılmaktaydı. Günümüze gelememiş mazgal tipi açıklıklarından ve dendan ihtiva ettiğini düşündüğümüz siper duvarından kaleye gelebilecek saldırılar etkisiz hale getirilmeye çalışılmaktaydı. Avluyu batıdan sınırlayan duvar daha yüksektir. Bu duvarın kapı geçiti işlevini gören ikinci kapı burcuna yakın noktasında, iki adet taş konsol izi bulunmaktadır **(Fot. 310)**. Bu konsolların yerinin orijinal olup olmadığı konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Alt kısımlarından kızgın yağ dökülen veya ok atılabilen konsollu tepe mazgallarına

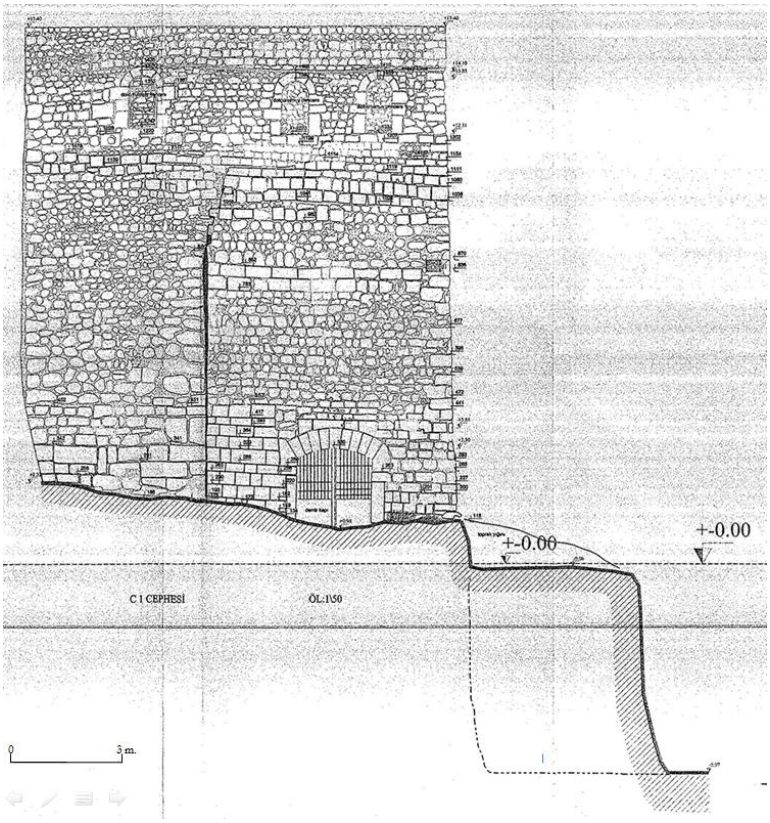
(senkendaz) özgünlüğünü koruyabilmiş Ortaçağ kalelerinin özellikle kapılarında veya kapıyla ilişkili yerlerinde (kapıyı tahkim eden burçlarda) sıkça rastlanmaktadır.

Kapı geçitinden ve doğu-batı doğrultulu dar avludan sonra kale içini girişi sağlayan ikinci kapı burcuna gelinmektedir **(Fot. 311-312)**. Kare planlı bu burcun, güney ve batı duvarında yuvarlak kemerli birer kapı yer almaktadır. Kapılardan güneye bakanın taştan yapılmış sövelerinde, buradaki kapı sistemiyle alakalı bir takım izler söz konusudur **(Fot. 313-314)**. Bu durumda dar avludan sonra bu kapı burcuna gelindiğinde, kale içine girebilmek için doksan derecelik bir dönüş yapmak gerekmektedir. Bu uygulama kapılarda içeri sızmaya çalışan düşmanı yavaşlatmak amacıyla Ortaçağ dönemi kale kapılarında sıkça uygulanmaktadır. Bu kapı burcunun üzeri örtülü değildir. Kapı burcunun cepheleri incelendiğinde duvar örgüsündeki farklılıklar rahatça görülebilmektedir. Burcun üst kısmında daha özenli bir kesme taş işçiliği göze çarpar. Burcun batı cephesindeki kapıdan kale içine giriş sağlanmaktadır.

Niğde iç kalesinin girişi, kapı burcu (kulesi) şeklindedir. Bu plan şemasındaki bazı örnekler eğimli bir topografyada inşa edilmişlerdir. Bu tip örneklerde kaleye giriş, kapı burçlarının içindeki mekanlardan açılan mazgallardan, burcun üzerinden, kapı burçlarının oluşturduğu geçite uzanan yol üzerindeki sur duvarı üzerinden yapılan savunma ile önlenmeye çalışılmaktadır. Düşmanın birinci kapıdan sızması halinde, ardı ardına sıralanmış kapılar arasında oluşturulan bu dar avlularda düşman imha edilmeye çalışılmakta, eğimli arazide inşa edilen örneklerde ayrıca topografyanın yarattığı zorluk kaledekilerin yararına olmaktadır.

Çiz. 109: Niğde iç kalesinin giriş bölümü (Nevşehir Kültür ve Tabiat Varlıkları Kurulu, Mim. M.Fikri Aktan, 2005)

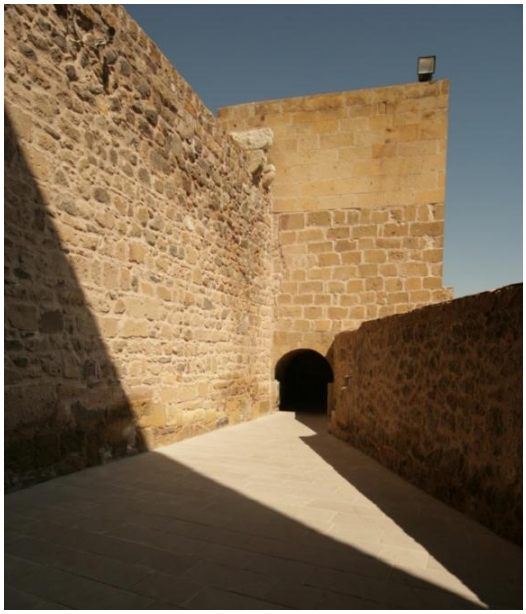
Çiz. 110: Niğde iç kalesinin dış kapısının görünüş çizimi (Nevşehir Kültür ve Tabiat Varlıkları Kurulu, Mim. M.Fikri Aktan, 2005)

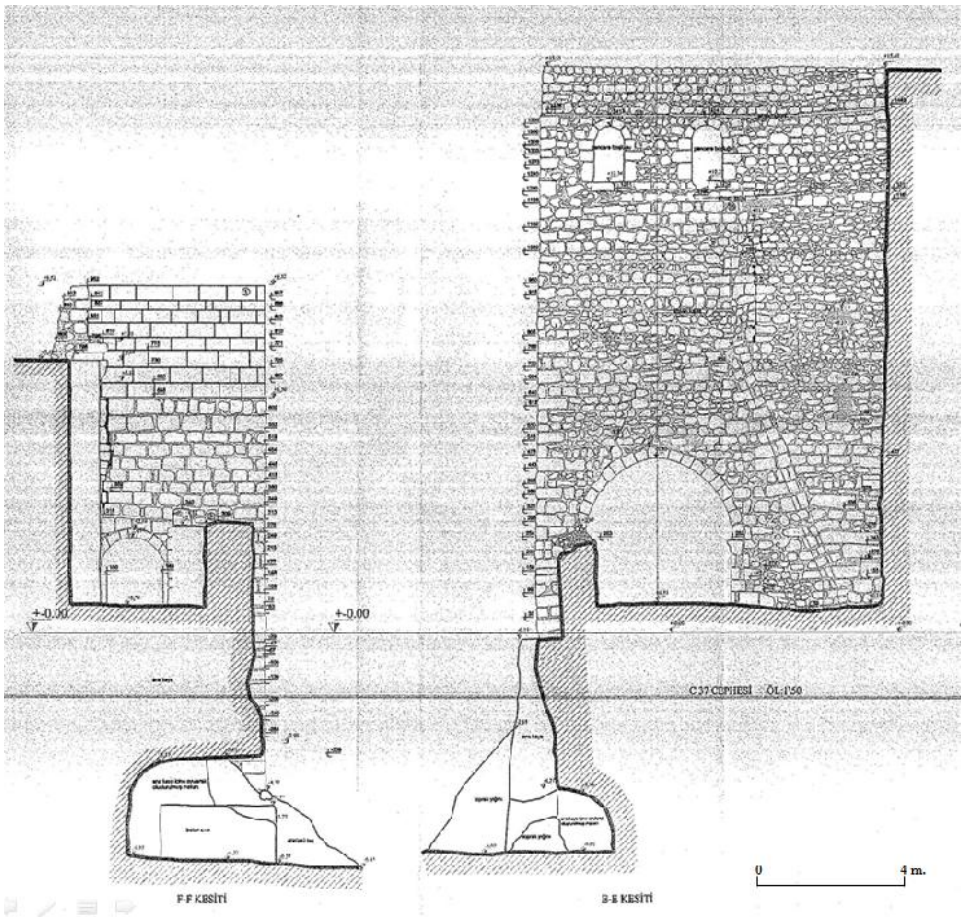
Fot. 303: Niğde iç kalesinin dış kapısı (2009)

Fot. 304: Niğde iç kalesinin dış kapısının tonozla örtülü geçiti-ikinci kapı burcuna doğru bakış (2009)

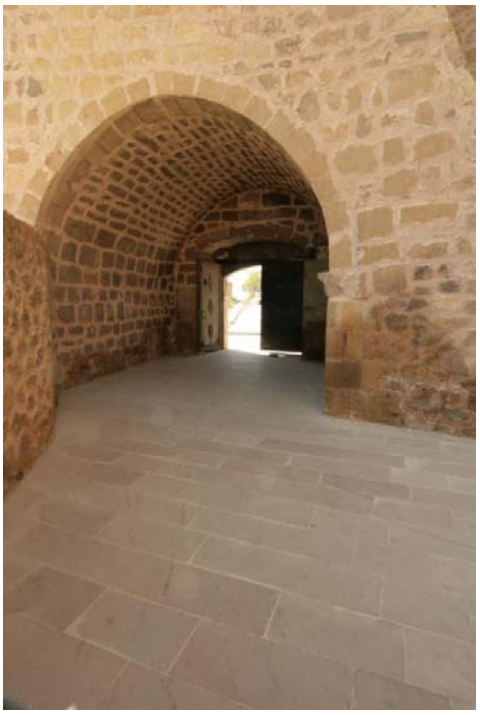
Fot. 305: İki kapı arasındaki dar avlu ve ikinci kapı burcu (2009)

Çiz. 111: Niğde iç kalesine girişi sağlayan iç kapı burcu (F-F Kesiti) ile dış kapı burcuna (E-E Kesiti) iç avludan bakış (Nevşehir Kültür ve Tabiat Varlıkları Kurulu, Mim. M.Fikri Aktan, 2005)

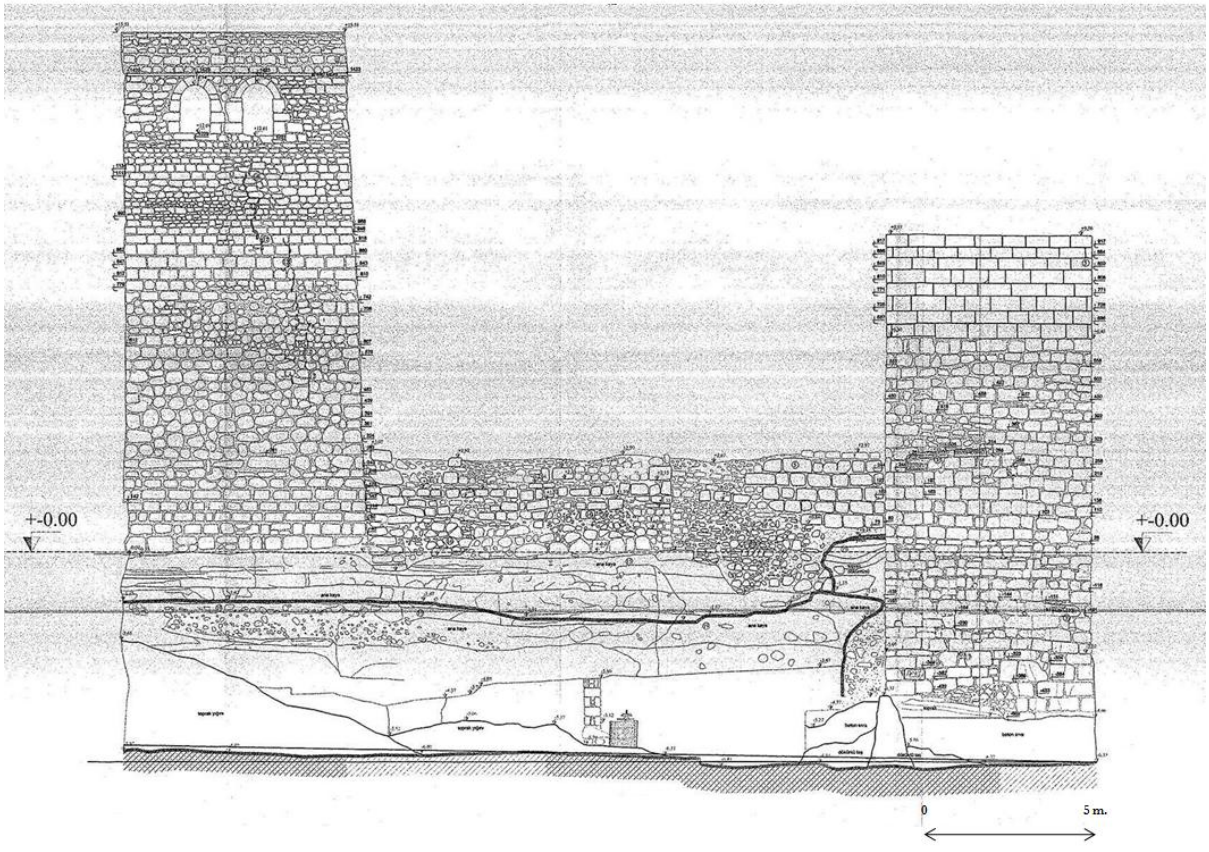
Fot. 306: İki kapı burcu arasındaki dar avlu ve ilk kapı burcunun kuzey cephesine doğru bakış (2009)

Fot. 307: İlk kapı burcunun kuzey cephesindeki sivri kemerli açıklık (2009)

Fot. 308: Tonozla örtülü kapı geçiti-güneye bakış (2009)

Çiz. 112: Niğde iç kale kapılarına doğu yönünden bakış (Nevşehir Kültür ve Tabiat Varlıkları Kurulu, Mim. M.Fikri Aktan, 2005)

Fot. 309: İç kalenin doğu cephesi (2009)

Fot. 310: İki kapı burcu arasındaki dar avluyu doğudan sınırlayan duvar üzerindeki senkendaza ait konsollar (2009)

Fot. 311: İkinci kapı burcu (2009)

Fot. 312: İkinci kapı burcunun güneye ve batıya açılan kapıları (2009)

Fot. 313: Güneye açılan kapının söve kısımlarındaki kapı kilidiyle ilgili yuva izleri (2009)

Fot. 314: Güneye açılan kapının söve kısımlarındaki kapı kilidiyle ilgili yuva izleri (2009)

2. 16. Oltu İç Kalesi ve Surları

2. 16. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler

İç kale ve surlardan meydana gelen Oltu Kalesi, Erzurum ilinin Oltu ilçesinde, Oltu Çayı yakınında yer almaktadır **(Çiz. 113)**, **(Fot. 315-316)**. Oltu Çayı, Çoruh'un kollarından olan ve Kargapazarı Dağları'ndan doğup, Narman'ı geçtikten sonra Oltu'ya ulaşan 128 km.lik bir çaydır. Oltu'nun deniz seviyesinden yüksekliği 1275 m., Oltu Havzası'nın yüksekliği ise 1400-1500 m. civarındadır (Topaloğlu, 2008: 153). Kalenin yerinin seçiminde, su kaynağına olan yakınlığı belirleyici rol oynamıştır.

Yerleşimin, sahip olduğu su kaynaklarının ve maden yataklarının zenginliğinden kaynaklanan öneminin dışında, Anadolu'yu Kafkaslara bağlayan iki ana yoldan birisi üzerinde yer alması, tarih boyunca önemini korumasını sağlamıştır. Bu yollardan ilki Erzurum-Aşkale-Bayburt-Gümüşhane yoludur ve Trabzon üzerinden Kafkaslara açılmaktadır, diğeri ise Erzurum-Tortum-Narman'dan Oltu'ya ulaşan yoldur. Bu yol, Artvin üzerinden Doğu Karadeniz kıyılarına ulaşımı sağlamaktadır. Karadeniz kıyılarından gelip, Çoruh Havzasını takip eden yol, Oltu'dan geçerek Gaziler (Bardız) üzerinden Sarıkamış ve Kars bölgesine ulaşmaktadır. Yine Erzurum'dan gelen diğer yol Tortum-Narman-Oltu'ya ulaştıktan sonra, Göle üzerinden Ardahan'a ulaşır. Bu yol Ardahan'da ikiye ayrılmaktadır. Kuzeybatıya giden yol Artvin üzerinden Doğu Karadeniz'e, güneydoğuya giden yol ise Kars'a ulaşır (Topaloğlu, 2008: 154).

Oltu-Penek Vadisi'nde incelemelerde bulunan Robert W. Edwards, Oltu'nun konumu hakkında bilgi vermiştir. Edwards, yerleşimin önemli bazı yolların birleşme noktasında yer aldığına dikkati çekmiştir. Yollardan birincisi, Narman'ın kuzeyinden dolaşarak Erzurum-Artvin yoluna bağlanmaktadır. Kara Dağ ve Masrik Dağı arasında ikinci bir yolun daha bulunduğunu aktarmıştır. Bahsi geçen yol da Tortum ve Oltu'yu birbirine bağlamaktadır. Bu ikinci yolun, antik bir yol olduğuna değinmiştir. Her iki yol Ortaçağ'da stratejik bir öneme sahipti ve Oltu Kalesi etkili bir şekilde buralardan kontrol edilebilmekte ve güvenliği sağlanabilmekteydi. Oltu-Penek Vadisi'nin batı kanadında, daha küçük boyutlu iki geçit daha bulunmaktadır. Bu yollar günümüzde ancak dağ yollarına uygun araçlarla ya da binek hayvanlarıyla kullanılabilir. Ayrıca geçmişte bu

yolların güvenliği, Cücürüs ve Siksor yakınlarındaki küçük garnizon tipi kalelerle sağlanmaktaydı. Vadinin bitiminde, kuzeyde, yol Pernek Kanyonu'na doğru Artvin'e geçit vermektedir. Burası da Kız Kalesi isimli bir kaleyle korunmaktadır. Kuzeydoğudaki diğer önemli yol ise Göle'yi Oltu'ya bağlayan yoldur. Buradaki bir başka kale, Sağoman Kalesi'dir. Kale, Penek ve Kamhis'i kuzey noktalara bağlayan ikinci yolun güvenliğini sağlamaktadır (Edwards, 1985a: 16). Değindiğimiz bu kalelerin inşası sayesinde, Oltu Kalesi'ne geçit veren yolların güvenliği sağlanmaya çalışılmış ve Oltu Kalesi'ne ulaşmadan önce tehlikenin, bu kalelerin yakınlarında etkisiz hale getirilmesi amaçlanmıştır.

Kaleye ve yerleşime adını vermiş olan *"Oltu"* kelimesinin etimolojik çözümlemesi henüz yapılmamıştır. Yerleşim yerinin ilk sakinlerinin Tao'lar oldukları düşünülmektedir. *"Taik", "Tayk=Taique*" diye geçen isim, hem yerleşim yerine hem de buraya yerleşen ilk halkına karşılık gelmektedir. Bu kelimeyle ilişkili *"Tav"* ve *"Tao"* kelimelerinin Türkçedeki *"Dağ/Tağ"ı* kelimelerini hatırlattığı düşünülmektedir. Oltu kelimesine Grek, Gürcü, Ermeni ve İslam kaynaklarında *"Olt'isi", "Ult'ik", "Uthik", "Oğtik" ve "Oltu"* şeklinde rastlanmaktadır (Eğilmez, 2004: 223-224). R. W. Edwards, Oltu kelimesine Ermeni dilindeki kaynaklarda "*Ult'ik', Uxt'eac, Utt'eaci, Olti"*, Gürcü dilindeki kaynaklarda ise "*Oltisi"* şeklinde rastlandığını ifade etmektedir (Edwards, 1985a: 16). F. Kırzıoğlu ise Oltu isminin Saka göçleri ile gelerek Çoruh boylarına yerleşen ve Kıpçak kolundan olan *"Tavok/Tavlar"*dan geldiğini ileri sürmektedir. Kırzıoğlu ayrıca, Ortaçağ Ermeni kaynaklarında, buraya *"Olti'k(=Olti'lar)"* denilmesinden dolayı, yerin adının kavmi bir kelime olduğunu ileri sürmüştür (Kırzıoğlu, 1984: 94).

2. 16. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim

Kalenin kesin olmamakla birlikte M.Ö. 7. yüzyılda Urartular tarafından inşa edildiği ileri sürülmektedir (Özav, 1996: 158). Bazı araştırmacılar ise ilk inşa tarihi olarak M.Ö. 4. yüzyıla işaret etmektedirler. Yerleşimin 10. yüzyılın ikinci yarısında var olduğu kesin olarak bilinmektedir. Günümüzdeki Oltu, Tortum ve Yusufeli yerleşimlerini içine alan ve *"Tayk"* adını taşıyan Akheltshka eyâleti ve şehrinin, bu tarihlerde kesin olarak mevcut olduğu bilinmektedir (Solmaz, 2000: 71, 80).

P‘awstos Buzand’a göre, 4.-8. yüzyıllarda yaşamış soylu bir Ermeni ailesi olan *“Mamikonialar”,* 4. yüzyıl gibi erken bir tarihte Tayk Ermeni Eyaleti’nin yöneticisi konumundaydılar (Buzand, 1933: 58, 76, 137; Edwards, 1985a: 16, dn. 7). Oltu’nun (Ermenice *Ult‘ik‘, Uxt‘eac, Utt‘eaci, Olti*; Gürcüce *Oltisi*) bu yüzyıllarda, belirtilen eyaletin sınırları içerisinde yer almasına karşılık, günümüze ulaşabilmiş dönem kaynaklarının hiçbirinde, 8. yüzyıla kadar varlığına dair bir bilgi yer almamakta ve bu yerleşim yerine dair bilgi bulunmamaktadır (Edwards, 1985a: 16). (Pseudo)Movsēs Xorenac‘i, Tayk eyaletinin ve hatta piskoposluğunun erken bir tarihte Ermeni kaleleriyle korunduğu bilgisini vermektedir (Movsēs Xorenac, 1865: 610; Edwards, 1985a: 16, dn. 9). 1977-1983 yılları arasında Oltu-Penek Vadisi’ndeki kilise ve kaleleri incelemiş olan Robert W. Edwards, tüm bu bilgilere rağmen Oltu’da Ermenilerin bu kaleyi ne zaman inşa ettiklerine dair kesin bir şey söylemenin riskli olduğuna değinmekte, 9. yüzyılda Gürcü Bagratiler bu bölgeyi işgal ettiklerinde, burada bir kalenin bulunduğunu söylemenin ve inşasının bu tarihten öncesine ait olduğunu ileri sürmenin daha kesin bir yorum olabileceğini ifade etmektedir (Edwards, 1985a: 16).

Tais/Taik/Tayk Kralı Kuropalates David ülkesini Bizans İmparatoru II. Basil’e (976-1025) vaat etmiştir. David, 31 Mart 1000 tarihinde öldürülmüştür. Bunun üzerine II. Basil, Tarsus’tan hareket ederek Eleşgert’e gelmiş ve burada Ani’nin Ermeni Kralı Gagik’i beklemiştir. Ermeni Kralı Gagik’in gelmemesi üzerine II. Basil, Tayk’ın hâkimiyet bölgesi içerisinde kalan alanı ele geçirmiştir. Bu sınırlar içerisinde kalan *“Uht ’ik’ i (Oltu)”* ve diğer kaleleri işgal etmiş, bu kalelere Bizanslı kumandanlar tayin etmiş, daha sonra da burada ikâmet eden Tayk asillerinin mensuplarını veraset antlaşmasında tespit olunduğu üzere beraberinde götürmüş ve Erzurum (Karin) üzerinden İstanbul’a dönmüştür (Honigman, 1970: 156; Edwards, 1985a: 16-17).

Tayk/Taik denilen yerleşim yerinin merkezi Oltu (Uht’ik’i) idi. Bizans devletinin doğu sınırında yer alan bu yerleşim yerinin 979 yılı itibariyle sınırlarını güneyde muhtemelen Erzurum’un kuzeyindeki Dumlu Dağı, bu sınırı doğuda devam ettirip Pasinler’i kuzeyinden sınırlayan silsilenin etekleri, doğuda merkezi Kars olan Vanand, kuzeyinde İberia Krallığı ile hem sınır olan bir çevreden meydana gelmekteydi (Honigman, 1970: 156-157).

Tayk/Taik Kralı David'in yiğeni Gürcü Kralı Gurgen/Giorgi, 1001/2'de tahkim edilmiş Oltu'yu ele geçirmek için uğraşmış fakat başarı elde edememiştir (Honigman, 1970: 159). Gürcülerin adlandırmasıyla Oltu, *"yukarı ülke"* olarak adlandırılan sınırlar dâhilinde yer almıştır (Solmaz, 2000: 71).

Kral III. Bagrat 1014 yılında vefat etmiş, yerine oğlu Giorgi (1014-1027) geçmiştir. Bizans İmparatorluğu, III. Bagrat'a vermiş olduğu toprakları oğlu Giorgi'den geri talep etmiş ve reddedilmiştir. Bunun üzerine İmparator Basil, Giorgi üzerine bir ordu göndermiştir. Kral Giorgi bu orduyu Uht'ik (Oltu) civarında geri püskürtmeyi başarmıştır. Ayrıca Giorgi bununla da durmayıp, Bizans İmparatorluğuna ait Tao ve Basin'i (Pasin) zapt etmiştir. Bu olaydan sonra Bizans İmparatoru Basil, 1021'de doğuya ve yerleşim yerlerine gelmiş, Giorgi İmparatora Erzurum'a gelir gelmez yanına geleceğini bir elçiyle bildirmesine karşılık, İmparator Basil bölgeye geldiğinde Giorgi'yi ortalıkta görememiş ve bunun üzerine Basean'e (Pasin) girmiştir. Bu sırada Giorgi de Uht'ik'i (Oltu) yakıp yıkmış ve yağmalamıştır. Bu duruma sinirlenen Bizans İmparatoru Basil, Giorgi'yi Ardahan'ın güneyindeki Göleh kantonuna kadar takip etmiştir. Bunun üzerine imparator ve Giorgi arasında bir anlaşma yapılmış, Oltu Kalesi de dâhil edilmek üzere Giorgi'nin ele geçirmiş olduğu on dört kale Bizans İmparatoru Basil'e teslim edilmiştir (Honigman, 1970: 160-164).

1044 yılı civarında Uht'ik (Oltu), Bizans kontrolündedir. Bizans İmparatoru, Ani Kralı Gagik tarafından bu tarihte bozguna uğratılınca, ordu kışlamak üzere Oltu Kalesi'ne gelmiştir (Urfalı Mateos, 2000: 81, dn. 197) .

1064 yılında Büyük Selçuklu İmparatoru Alparslan'ın yerleşimi ele geçirme denemeleri, Oltu'ya ancak 40 km. yanaşabilmesine imkân sağlamıştır. 1080'de Büyük Selçuklu tahtına oturan Melikşah, emirlerinden Emir Ahmet'i Gürcistan'ın fethine tayin etmiş, Emir Ahmet Gürcistan Kralı II. Giorgi'yi ağır bir yenilgiye uğratmış, Kars, Erzurum ve Oltu kasabasını fethetmiş ve bölgedeki Hıristiyan egemenliğine son vermiştir (Yınanç, 1988: 349). Bu tarihten sonra buralarda Türk yerleşimleri başlamıştır. Fakat 1089'da Gürcü tahtına çıkan David, Melikşah'ın ölümü üzerine Selçuklu hanedanının kendi içinde yaşanan çalkantılarından faydalanma yoluna giderek vergiyi kesmiş ve 1110, 1115, 1116 ve 1118 yıllarında Türklere karşı saldırılar düzenlemiş ve başarılı olmuştur. 1120 ve 1121'de de Kür boylarında kışlayan Türkmenleri yenilgiye uğratmıştır. Bunun üzerine

Türkmenler, Artuklu ailesinin başı Mardin-Meyyafarikin hükümdarı İlgâzi'den ve Gence'de oturan Mehmet Tapar'ın oğullarından Melik Tuğrul'dan yardım istemesine ve hazırlanan orduya rağmen başarılı olamamıştır (1120). Kazandığı zafer üzerine Gürcü Kralı David, İspir'e kadar rastgeldiği Türkmenleri öldürmüş ya da esir etmiş ve Oltu'yu yakmıştır (Turan, 1993b: 165).

Urfalı Mateos, Gürcüler ile Saltuklular arasında 1161'de Oltu'da yapılan savaş hakkında, iki ordunun bu noktada karşı karşıya geldiğini, Gürcülerin Türkleri mağlup ettiğini, birçoğunu kılıçtan geçirip bir kısmını da (300) esir ettiğini anlatmıştır (Urfalı Mateos, 2000: 330).

1183 yılına gelindiğinde, Saltuklu beyliğinin emiri, Emir Saltuk'un eniştesi olan Ermen Şâh vefat etmiş, oğlu olmadığından yönetim kölelikten yetişmiş olan Seyfeddin Bek-Timur'un eline geçmiştir. Ermenice kaynaklarda, Ahlat'a bağlı küçük bir beyliğin başındaki Oltu-Kağızman bölgesine hâkim Emir Karaca'nın isminden bahsedilmektedir (Kırzıoğlu, 1953a: 408). Saltuklu beyliğinin sınırları çok kesin bir şekilde tarif edilemese bile Erzurum'u, Bayburt'u, Micingert'i, Avnik'i, İspir'i Oltu'yu ve bu yerleşim yerlerinin kalelerini içine aldığını kesin olarak söyleyebiliriz.

Oltu, Saltuklu-Gürcistan sınırında kalan bir yerleşim yeri ve kale olduğundan, bazen Gürcistan'a dâhil olmuş ve bu durumda Gürcistan Türk beylerine vergi vermiştir (Solmaz, 2000: 74).

1267'den sonra Kıpçak Ortodoks Türklerinden Atabekler sülalesinin hüküm sürdüğü Atabek-Yurdu (Gürcü dilinde Sa-Atabago) denilen bölgenin sınırları içerisine Bayburt, İspir, Livana (Yusufeli, Artvin), Tortum, Ardanuç, Göle, Ardahan, Ahıska, Ahkılkelek, Azgur ve Oltu dâhildi. Osmanlılar döneminde sınırlarına değinilen bölgenin yönetiminde Mirza Çabuk (1502-1516) bulunmaktaydı. Oltu, Penek Kalesi ile birlikte 1516'da Osmanlı sınırlarına dâhil edilmiştir (Kırzıoğlu, 1993: 162-163).

Kale ve yerleşim yeri, Osmanlı döneminde de önemini muhafaza etmiştir. 1578-1590 yılları arasında, Osmanlı'nın İran'a karşı düzenlediği seferlerde barut ihtiyacı Oltu'da tesis edilmiş baruthâneden karşılanmıştır (Özav, 1996: 158). Baruthânenin varlığı yerleşim yerinin ve kalenin Osmanlı döneminde önemli bir askeri merkez olduğuna delildir.

17. yüzyılda çıkan Celâli İsyanları sebebiyle Oltu oldukça sorunlu günler yaşamıştır. Bu esnada Oltu, Çıldır Eyâleti'ne bağlı bir yerdir. Celâli İsyanlarını fırsat bilen Gürcüler de yerleşim yerine akınlar düzenlemişlerdir. Oltu'dan sorumlu Hacı Ali Paşa bu durumu düzeltebilmek için Gürcülerle anlaşma yoluna bile gitmeye razı olmuştur. Çıldır Eyâleti Kadısı Zinnûn-i Mısrî ve Hacı Ali Paşa tüm bu sorunlarla başa çıkmaya çalışmıştır. Hacı Ali Paşa, Narman Köyü civarında öldürülmüştür. Kadı Zinnûn-i Mısrî elinden geleni yapsa da o da yaralanmış, iç kaleye çekilmiş, orada vefat etmiş (1655) ve kaleye defnedilmiştir (Önal, 1970: 547). İç kaledeki türbesi günümüze kadar ulaşabilmiştir.

17. yüzyılda kaleyi ziyaret eden Evliya Çelebi, Oltu Kalesi hakkında şu bilgileri vermiştir:

> *"…Gürcistan melikleri binasıdır ve Selim Han fethidir. Beğinin hâssı 2000.017 akçedir. Timar ve ze'âmetleri ve alaybeğisi ve çeribaşısı vardır ve yüz elli akçe kadısı ve dizdârı ve neferâtları ve a'yân (u) eşrafı var ma'mûr sancakdır. Kal'ası bir yalçın püşte üzre çâr-kûşe bir şeddâdi seng-âbâd iki kat bir kal'a-i bünyâddır. İki kapusunun biri şarka biri garba meftûh dervezelerdir. Kal'a dibinde Oltı Çayı cereyân edüp şehrin bağu besâtinlerin saky edüp cânib-i kıblede nehr-i Araz'a munsab olur. Cümle (…) aded hane-i ma'murelerdir. Serâpâ hâk-i amber-i pâk ile mestûr büyût-ı ma'mûrlardır …",* (Evliya Çelebi, 1999a: 166).

1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı sonucu, Ahıska Bölgesi'nin Rus Çarlığı'na bırakılması nedeniyle Oltu bir süre Çıldır Sancağı'nın merkezi olmuştur.1877-78 Osmanlı Rus Savaşı sonucunda da, savaş tazminatı olarak Ardahan, Kars, Batum ve Artvin'le birlikte Ruslara bırakılmıştır. Bu durumdan ancak 25 Mart 1918 tarihinde 5. Kafkas tümeninden Yarbay Mürsel Bey komutasındaki kuvvetlerce kurtarılabilmiştir (Özav, 1996: 46-47: Edwards, 1985a: 17). 1924-1977 yılları arasında Türk ordusu tarafından kullanmıştır. Bu tarihten sonra askeri işlevi sona ermiştir.

2. 16. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı

Oltu Çayı'nın çizdiği yayın sınırları içerisinde kalan, iç kale ve surlardan meydana gelen kaleden günümüze sadece iç kale bölümü gelebilmiştir **(Çiz. 113)**. Daha önceleri şehrin Çarşıbaşı semtine kadar uzandığı mevcut izlerden anlaşılmaktadır. Surlardan günümüze çok azı gelebilmiştir **(Fot. 317)**.

İç kalenin planını kabaca bir üçgene benzetebiliriz. Günümüzde iç kaleye geçiş için ardı ardına düzenlenmiş iki kapının geçilmesi gerekmektedir **(Çiz. 114)**. Dış kapı güneydoğu doğrultusunda yerleştirilmiştir **(Fot. 318)**. Kalenin en anıtsal burcu, dış kapıyı doğudan tahkim eden burçtur. Burcun dış yüzü ovalleştirilerek saldırılarda daha fazla zarar

görmesi engellenmeye çalışılmıştır. Bu burcun kale içine bakan yüzdeki cephesi köşeli hatlar sergilemektedir. Burcun çok katlı olduğu içerisindeki günümüze gelememiş olan döşeme kirişlerine ait yuva izlerinden tahmin edilmektedir. Dış kapıyı barındıran bu kısmın burçlara ve beden duvarlarına ait taş işçiliği incelendiğinde homojen bir yapıya sahip olmadığı, zamanla ihtiyaca bağlı olarak eklemelerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Dış kapıyı batıdan ise iç kalenin oturduğu zemine göre şeklini belirlemiş bir başka burç tahkim etmektedir. Bu burcun güneybatı ucuna bağlanan sur duvarı, güneydoğuya doğru dönerek biraz devam etmekte ve daha sonra yarım kalmaktadır. Dış kaleye ait duvar izlerine iç kalenin kuzey doğusunda da rastlamaktayız **(Fot. 317)**. Hamam ise iç kalenin eteğinde, kuzeybatıda yer almaktadır.

İç kalenin dikdörtgen şekilli basit bir açıklıktan ibaret kapısına geçilince kapıyı doğudan tahkim eden anıtsal burç ile batıdaki duvar arasındaki dar koridordan ikinci kapıya gelinmektedir **(Fot. 318-320)**. Bu kapı, doğudan anıtsal olarak tanımladığımız burçla batıdan ise silindire yakın bir plan sergileyen diğer burçla tahkim edilmiştir **(Fot. 321)**.

İç kale duvarlarını batı duvarında iki, doğu duvarında bir, ayrıca kuzeydoğu köşesinde büyük boyutlu bir burç tahkim etmektedir. Kalenin kuzeydoğu köşesini teşkil eden silindirik burcun içerisinde altta Kadı Zünnûn-i Mısrî'ye ait kubbeyle örtülü bir türbe, üstte ise dıştan yuvarlak, içten altı yarım dairenin bir araya gelmesinden meydana gelen bir plana sahip bir kilisenin izleri bulunmaktadır. R. W. Edwards, kiliseyi 11. -15. yüzyıllar arasına yerleştirmekte ve bir Gürcü kilisesi olarak tanımlamaktadır (Edwards, 1985a: 22). İç kale duvarları sadece batı yönünde çift duvar sistemine sahiptir.

İç kaleye ait duvarlar incelendiğinde, tek bir dönemden fazla dönemin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. İç kalenin kuzeydoğu köşesindeki dış köşesi, yuvarlatılmış burçtan başlayıp güneye doğru uzanan bir adet silindirik kule ile tahkim edilmiş güneye doğru uzanan doğu sur duvarı, iç kalenin güneyindeki anıtsal burca bağlanmaktadır. Günümüzde bu birleşme noktasında aşağıya kadar inen derin bir yarık söz konusudur. Anıtsal burcun ayrıca dış kapının doğusundaki duvarla da bağlantılarında sorunlar vardır. Ayrıca gerek bu duvar gerekse dış kapıyı çevreleyen duvarlar arasında işçilik farklılığı olduğu taş boyutlarından anlaşılmaktadır. Dolayısıyla dış kale kapısının buraya sonradan ilave edildiği anlaşılmaktadır.

İç kale burçlarının ve duvarlarının tarihlendirilmesi konusunda, anıtsal burcun dışarı taşan yüzeyi, iç kaleye geçit veren ikinci kapıyı batıdan tahkim eden burç, Kadı Zünnûn Mısrî'nin türbesini barındıran kuzeydoğu burçtan anıtsal burca kadar uzanan bölüm ve aynı burçtan kuzeybatıya doğru uzanan hat aynı döneme işaret etmektedir. Duvar işçiliği gözden geçirildiğinde, dikdörtgen taşlar harç kullanılarak düzgün paralel sıralar meydana getirecek şekilde örülmüştür. Edwards, duvar işçiliği üzerinde durarak kaleyi Kilikya ve Ayrarat bölgelerindeki Ermeni kaleleriyle ilişkilendirmektedir. Ayrıca kaleye girişi zorlaştırmanın, anıtsal ve şişkin köşelerin, asimetrik plan şemasının ve kalenin dış yüzeyinde keskin ve köşeli yüzeylerden kaçınmanın, Ermeni askeri mimarisinde yaygın kullanıma sahip olduğunu ifade etmektedir. Bu sebeple de kalenin bu ilk döneminin Mamikoneanlara (Ermeni) ait olabileceğini ve bu unsurların Gürcü askeri mimarisine ait olmadığını ileri sürmektedir (Edwards, 1985a: 18).

Kalenin ikinci dönemi olarak tanımlayabileceğimiz dönem, güneydeki anıtsal burcun batısına eklenen ve günümüzdeki şekliyle kaleye girişte ilk kapıyı oluşturan kısımdır **(Fot. 318)**. Kaleye girişte ikinci kapı durumunda olan ve iç kaleye girişi sağlayan kapıdan, bu ilk kapıya kadar olan bölümde kısmen örtülü, açılı bir koridor meydana getirilmiştir **(Fot. 319)**. Edwards, iç kaleye yapılan ilavelerin ikinci dönemini meydana getiren bu uygulamaların Ermeni, Gürcü, Bizans ve Selçuklu dönemlerinde yapılmış olan ilavelerle alakalı olabileceğini iddia etmiştir (Edwards, 1985a: 18). Fakat iç kaleye geçit veren kapının önüne tam olarak ne zaman bu kapının ve kapıyla bağlantılı kule ve duvarların inşa edilme gereğinin duyulduğu sorusunu cevaplamak şu anki bilgilerimiz dâhilinde mümkün olamamıştır.

1977'den önce Türk Silahlı Kuvvetleri'ndeki mühendisler tarafından kalede bazı onarım ve sağlamlaştırma çalışmaları yapılmıştır. Bu esnada kabaca yontulmuş kare ve çok köşeli taşlar onarımda kullanılmıştır. Anıtsal burcun güneydoğu eteğinde kullanılmış olan hafif kırmızımsı taşlar, bu döneme işaret etmektedir. Muhtemelen bu kaplama, daha önceki dönemlere ait, kaygan ve eğimli bir zemin yaratarak kaleye yaklaşmayı zorlaştırmayı amaçlayan taş döşeli zeminin yerini almış olmalıdır. Ayrıca kalenin güneybatı eteğindeki gri renkli taşlar da bu onarımda eski zeminin yerini alan onarım izleri olmalıdır.

Sinclair, kalenin temel taş işçiliğinin Erken Ortaçağ'a ve muhtemelen 9. veya 10. yüzyıla ait olabileceğini ileri sürmüştür. Ayrıca kalenin ağır toplara ve Yeniçağ'ın savaş

teknolojisine uyum sağlayabilmesi için Osmanlı döneminde çeşitli onarımlar geçirmiş olduğunu söyleyebiliriz. Sinclair, kuzeydoğu köşede yer alan burcun genişletildiğini, güneybatı duvarının kalınlaştırıldığını, kalenin güneydoğu ucunun tasarlandığını (giriş merdivenleri, bir dış kapı ve yuvarlak burç) ve kuzeydeki burcun içerisine aynı tarihlerde, savaş esnasında yaralanarak ölen Kadı Zünnûn-i Mısrî'nin gömülmüş olduğunu ve böylece burasının bir türbeye dönüştürüldüğünü ifade etmiştir (Sinclair, 1989: 24). Kalenin içerisinde, kuzeydoğu köşeyi tahkim eden burcun içinde altı yuvarlak dilimden meydana gelen bir Ortaçağ kilisesinin kalıntıları göze çarpmaktadır.

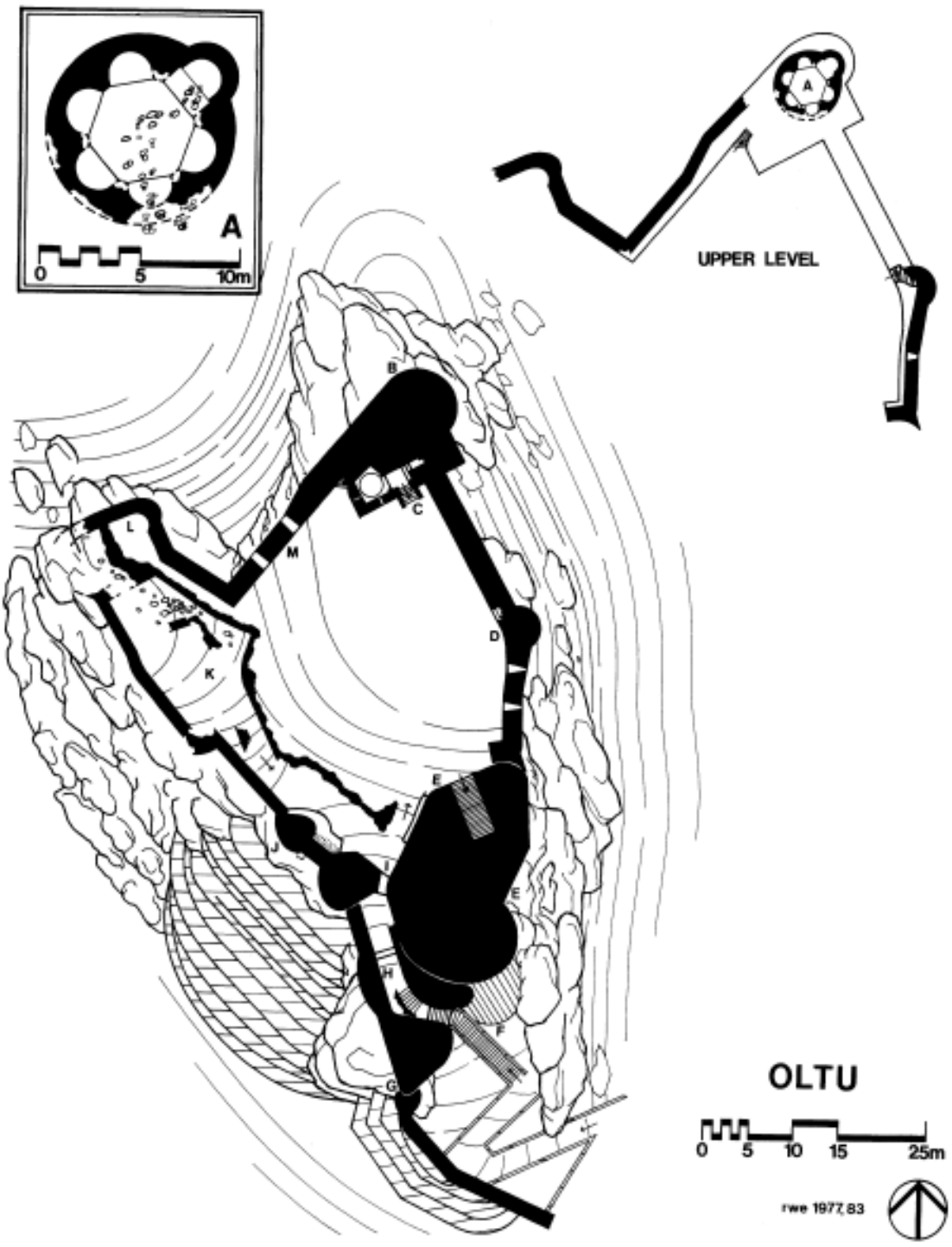
R. W. Edwards, 1983 yılının Ağustos ayında kalede yaptığı çalışmalar sonucu Grekçe ve Ermenice olmak üzere çift dille yazılmış bir yazıt tespit etmiştir. Yazıtta geçen *"Nersēs"* ifadesinden dolayı III. Nersēs (641-661) dönemine yani 7. yüzyıla ait olabileceğini ifade etmiştir. Kalenin inşa sebebi olarak da bu yüzyılda, bu bölgelere gerçekleştirilen Arap istilaları gösterilmektedir. Ayrıca Gürcülere özgü hiçbir kalenin Tayk Eyaleti'nde bulunmadığını, Oltu-Penek Vadisi'nin kuzeybatı hattı boyunca uzanan bu savunma yapılarının da, 9. yüzyılda Thither Tao/Tayk'ın ortaya çıkmasına kadar somut Ermeni sınır hattının bir parçası olarak işlev yerine getirdiğini aktarmıştır (Edwards, 1985a: 23, 37)

2. 16. 4. Kale Kapıları

İç ve dış kaleden meydana gelen kaleden günümüze sadece iç kale gelebilmiştir. Sur kapıları hakkında bir bilgimiz bulunmamaktadır. Dış kaleye ait izlere, iç kalenin güneybatısında ve kuzeydoğusunda rastlamaktayız.

İç kaleye geçit veren kapı, kalenin güneyindedir ve dış kapı güneydoğu yöne açılmaktadır **(Fot. 318)**. Bu kapıyı doğudan tahkim eden anıtsal burç, gerek kuzeyindeki duvarla gerekse dış kapının doğusundaki duvarla bağlantılarında sorunlar söz konusudur. Özellikle de dış kapıyı çerçeveleyen duvardaki taş boyutları ile anıtsal burçtaki duvar örgüsü birbirinden farklıdır. Bu kapının ve kapıyla bağlantılı duvarın, buraya ilave edilmiş olabileceği sorusu üzerinde durmak gerekmektedir. Dış kapıyı batıdan tahkim eden duvar, kuzeye doğru devam etmekte ve silindirik bir burca bağlanmaktadır. Bu burcun doğusunda oldukça ufak boyutlu, dikdörtgen şekilli ikinci kapı yer almaktadır. İki kapı arasında, üzeri örtülü olmayan dar bir geçit meydana getirilmiştir **(Fot. 319)**. Doğudaki

anıtsal burç ise gerek bu kapıların bulunduğu noktalara gerekse iki kapı arasındaki geçide hâkim durumdadır. Günümüze ulaşamamış üst kısımlarında, kapıyı gözetleyen okçuların yer aldığı mazgallı açıklıkların bulunması gerekmektedir. Robert W. Edwards, anıtsal burcun güneydoğusunda ahşap direk (pole) izlerine rastladığını, muhtemelen bu ahşap direklerin okçular tarafından kapının savunması için kullanılan taşınabilir konsollu tepe mazgallarına ait olabileceğini ileri sürmüştür. Ayrıca, anıtsal burcun güneydoğu köşesindeki çıkıntının alt kısmının taşlarla kaplanarak, buradaki topografyanın güçleştirilmeye çalışıldığı ve böylece kaleye çıkışın zorlaştırılmak istendiği ifade edilmektedir (Edwards, 1985a: 18). Benzer şekilde, Gaziantep İç Kalesi'ne girişi sağlayan son kapının güneyinde de, oldukça dik bir eğim verilerek taş döşenmiş bir zemin bulunmaktadır **(Fot. 185)**. Özellikle Geç Ortaçağ Kaleleri'nde, kalenin oturduğu tepenin alt yüzeylerinin oldukça dik bir eğim verilerek taşla kaplandığı bilinmektedir. Böylece tekerlekli kulelerin bu tip bir temele sahip kalelere yaklaşması imkânsız hale geldiği gibi, kaledekiler için düşman üzerine kızgın yağ dökmek ya da taş yuvarlamak kolaylaşmaktaydı. Bu tür bir kale eteğine sahip en iyi örnek, Suriye'deki Krak des Chevaliers Kalesi'dir **(Fot. 186-187)**. Oltu Kalesi'nin özellikle batı eteği, restorasyonlar sonucu asıl görünümünü kaybetmiştir. Taşla kaplı kademeli yüzeylerden meydana gelen eğimli bir kale eteği oluşturulmuştur.

Çiz. 113: Oltu İç Kalesi'nin planı (Edwards, 1985a: pl. 2)

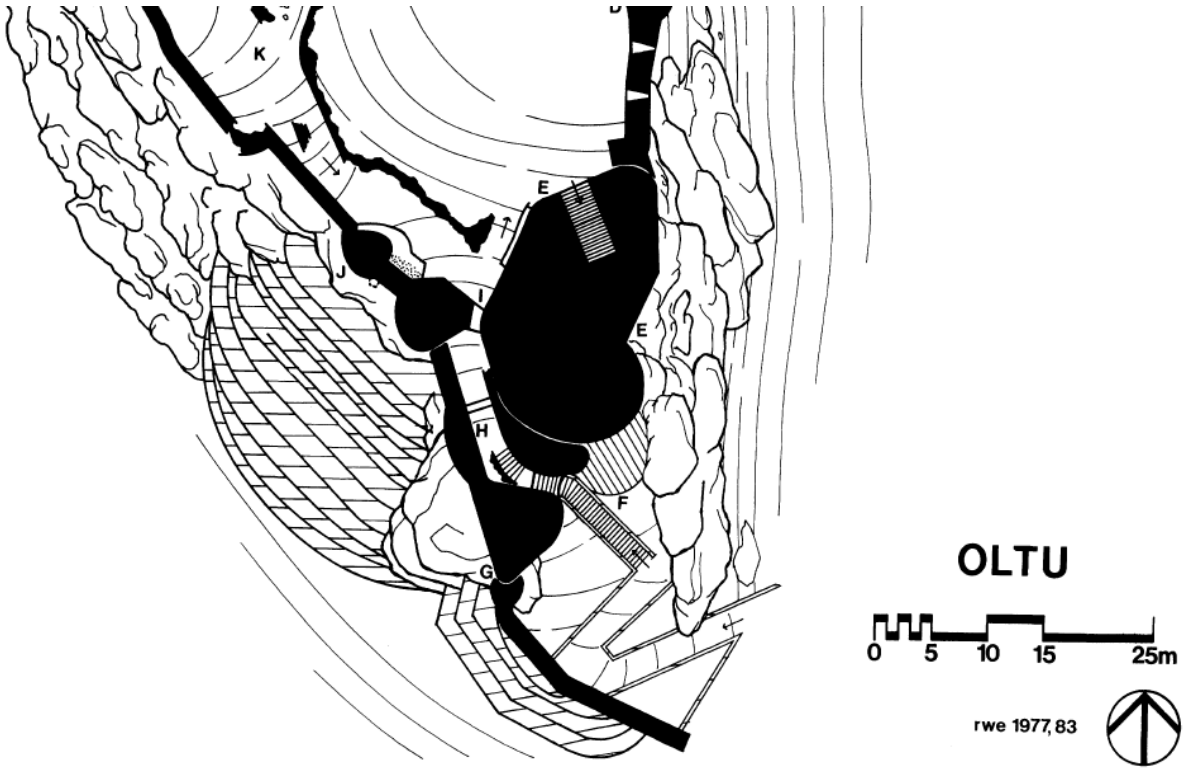
Fot. 315: Oltu İç Kalesi'nin batı cephesi (Ağustos 2007)

Fot. 316: Oltu İç Kalesi'nin kuzey (giriş)cephesi (Ağustos 2007)

Fot. 317: Oltu İç Kalesi'nin eteğindeki sur izleri (Ağustos 2007)

Çiz. 114: Oltu İç Kalesi'nin giriş bölümünün planı (Edwards, 1985a: pl. 2)

Fot. 318: Oltu İç Kalesi'nin girişi (Ağustos 2007)

Fot. 319: Oltu İç Kalesi'nin giriş koridoru (Austos 2007)

Fot. 320: Oltu İç Kalesi'nin, kale avlusuna geçit veren 2. kapısı (Ağustos 2007)

Fot. 321: Oltu İç Kalesi'ne girişi sağlayan 2. kapıya kale avlusundan bakış (Ağustos 2007)

Fot. 322: Oltu İç Kalesi'nin kapısını doğudan savunan anıtsal burca, kale avlusundan bakış (Ağustos 2007)

2. 17. Pasinler (Hasankale) Kalesi

2. 17. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu

Erzurum iline bağlı Pasinler kazası, kuzeyden Tortum ve Narman, doğudan Karayazı ve Tekman ile batıdan Erzurum merkez ilçe topraklarıyla sınırlı olup, kuzey ve güneyden çevrelenmiş yüksek bir yaylada bulunmaktadır. Kaza merkezi, Erzurum-Tebriz ticaret yolunun üzerinde yer alması sebebiyle tarih boyunca önemini korumuştur (Ünal, 1994: 1). Pasinler Kalesi ise ilçenin kuzeydoğusunda yer alan Hasandağı'nın güney kısmının ovaya en fazla taşıntı yapan, yüksekliğiyle ovayı kontrol eden noktasında ve tarihi İpek Yolu üzerinde yer almaktadır **(Fot. 323-325)**, (Altuğ-Çelik, tarihsiz: 231; Kılıç, 2010: 241).

Fot. 323: Pasinler Kalesi'nin batı cephesi (Ağustos 2007)

Fot. 324: Pasinler Kalesi'nin kuzeybatı cephesi (Ağustos 2007)

Fot. 325: Pasinler Kalesi'nin doğu cephesi (Ağustos 2007)

2. 17. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim

Pasinler yerleşiminin geçmişi Paleolotik Çağ'a kadar geriye gitmektedir. *"Pasin"* adının, M.Ö. 140 yıllarında Baktirya'ya kuzeydoğu ile doğudan gelerek yerleşen kavimlerden biri olan *"Pasionoi"*lerden geldiği kabul edilmektedir. Bölgede M.Ö. 7. yüzyılda Kimmer ve İskit, 8. ve 4. yüzyılda Med, Pers, Part ve M.S. 1. yüzyıldan itibaren de Roma egemenliği görülmüştür. Bu çevre, 4-8. yüzyıllar arasında Bizanslılarla Sasaniler, 10. yüzyıla kadar da Bizanslılarla Müslüman Araplar arasında sürekli bir çekişme konusu olmuştur. 1049 yılında Pasinler Ovası'nda Türklerle Bizanslılar karşılaşmıştır. 1202 yılına kadar Saltuklular, 1230 yılına kadar da Selçuklular Pasinler'e hâkim olmuştur. Daha sonra 1336 yılına kadar İlhanlılar, 16. yüzyılın ilk çeyreğine kadar da Karakoyunlular ve Akkoyunlular bu çevrenin yönetiminde söz sahibi olmuşlardır.

Pasinler adının yanı sıra kale, *"Hasankale"* ismiyle de bilinmektedir. Bununla ilgili olarak iki farklı görüşten biri, tarihi kayıtlardan kalenin İlhanlılar'dan Hacı Togay'ın oğlu Hasan Bey'in 1336-1339 tarihleri arasında, eskiden mevcut izlere göre bu kaleyi yenilettiği ve bu sebeple de bu adı aldığıdır (Konyalı, 1960: 463). İkinci bir fikir ise 15. yüzyılda bölgede hüküm süren Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın kaleyi yenilettiği ve hükümdarın isminden dolayı kalenin bu adı aldığı görüşüdür (Altuğ-Çelik, tarihsiz: 235; Sözen, 1981: 198). Kanuni Sultan Süleyman döneminde yerleşim, bir sınır şehri konumuna gelmişti. T.A. Sinclair, kalenin 1540 civarında onarılmış olabileceğini ileri sürmüştür (Sinclair, 1989: 228). 16. ve 17. yüzyıllarda, İran üzerine gerçekleştirilen seferlerde Pasinler bir menzil merkezi olarak işlev görmüştür. IV. Murad, 1635 Revan Seferi esnasında Pasinler'de konaklamış ve otağını burada kurmuştur (Evliya Çelebi, 1999a:112).

17. yüzyılda kaleyi görmüş olan Evliya Çelebi, uzun uzun kaleden bahsetmiş ve kale kapıları hakkında bilgi vermiştir. Evliya Çelebi, kalenin Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan tarafından yeniden inşa ettirildiğine ve bu sebeple *"Hasankale"* olarak anıldığına değinmiştir. Ayrıca kalenin, Pasin Ovası'nın kuzey tarafında yer aldığını, İç Kalesi'nin yalçın kayalıklar üzerinde konumlandığını, doğusunda ılıcaların bulunduğunu ve hatta burayla bağlantılı aynı ismi taşıyan Ilıcalar Kapısı'nın olduğunu aktarmıştır. Evliya'ya göre bu nokta kalenin çok yüksek bir yeridir. Ayrıca Revan fatihi olarak bahsedilen Sultan Murad'ın burada bir cihannümâsının olduğundan bahsetmiştir. Kalenin kapılarından da bahseden Evliya Çelebi, batıda yer alan demir bir kapıdan bahsetmiştir.

Bu kapının adı Erzurum Kapısı'dır. Kalenin önce hendeğinin olmadığına değinmekte fakat bahsi geçen bu kapıdan sonra, üç yönünde alçak bir hendeğin olduğunu aktarmaktadır. Kalenin çift duvarlı ve zemininin sulu olduğunu belirtmekte bu sebeple de etrafını bataklığa benzetmektedir. Diğer iki kapı adı olarak verdiği Ilıca Kapısı ile Uğrun Kapısı'nın kapalı olduğuna değinmiş ve bu kapıların doğuya, Kars yönüne açıldıklarını aktarmıştır. Kale içinde yerleşimin olduğuna değinmiş ve yaklaşık 590 adet toprak damlı, Kâgir kış evinden bahsetmiştir (Evliya Çelebi, 1999a: 111-112). Evliya Çelebi kale hakkında ayrıca şu bilgileri aktarmıştır:

> *"Esvâf-ı kal'a-i Kahkahâ-yı Rûm Hasan-Âbâd: Sene (…) târihinde Azerbaycân pâdişâhı Sultân Uzun Hasan Ebü'l Feth havfinden müceddeden bina etmiştir. Anınçün Hasankal'ası nâmıyla meşhûr-ı âfâk bir hüsündâr kal'a-i gevher-nigûndur kim Pasin sahrâsına göğüs verüp eflâke ser çekmiş kal'a-i âlîdir. Sene (…) tarihinde cebren ve kahren muhâsara ile Kara Yusuf evlâdı Ekrâdları destinden (…) Han Gâzi feth edüp eyâlet-i Erzurûm'da Pasin sancağı beğinin tahtıdır. Beğinin hâssı taraf-ı padişâhiden kânun-ı Süleymân Hân üzre 12.400 akçedir. Erbâb-ı zü'amâsı altıdır ve erbâb-ı timarı 325, alaybeğisi ve çeribaşısı ve yüzbaşısı vardır. Hîn-i gazada cümle cebelüleri ile bin beş yüz asker olup ve nıfs kal'a neferâtlarıyla paşa fermânıyla imdâda geldiler. El-azametullah kaçan paşa-yı zevi'l-ihtirâm bu kal'a zîrinde meks etdikde kal'ada bir yaylım tüfenk ve bir yaylım top-ı pür-renk (ve) alay-ı veng eyledi kim zemin ü âsumân dir dir ditreyüp Kal'a-i Hasan mürg-i semender-vâr âteş-i nemrûd içinde kaldı. Acem elçisi bu hâli görüp dem-beste kaldı. Bu mahalde Paşa'yı Aristo-tedbir buyurdı-ı şerif ile kal'a dizdârına bir iç mehteri gönderüp "Tiz kal'ayı donadup bedenler üzre cümle askerleri pür-silâh olup biz kal'a temâşâsına vardıkda cümle cebehâneyi müzeyyen edüp bir dem gülbâng-i Muhammedî getirüp bir yaylım tüfenk ve bir yaylım top atsınlar" deyü fermân-ı vezir varup ba'de'l-'asr Paşa, pasin beği ziyâfetine Acem elçisiyle kal'aya giderken sadâ-yı Allah Allah gülbâng evce peyveste olup top u tüfenk velvelesinden sit u sadâ-yı top ayyûka çıkup elçi engüşt-i ber-dehen olup, "Hey kayser-zemîn şahı!" Aceb kal'a-i Hasan-âbâd'a mâliksin" dedi. Ba'dehû kal'aya dâhil olunca Ilıca Kapusu'nun iç yüzünde iki kapu mâbeynin tuğulka ve serpenâh zırh u zereh külâh (u) gûnâ-gûn âlât-ı silâh ile iki kapu mâbeynin müzeyyen edüp bu Ilıca Kapusu'ndan cümle pürsilâh kullar şâhrâhın yemîn-ü yesârına kat-ender-kat kal'a neferâtları da ta iç kal'aya varınca selâma durup derûn-ı kal'ada salât-ı Cum'a edâ olunup taşra çıkınca azamet-i Hudâ Kal'anın cümle burc (u) bârûların filândıra ve gûnâ-gûn bayrak (ve) sancaklar ile tezyîn etmişler. Andan Paşa iç kal'aya çıkup kırk dörd karış Sultân Süleymân topların atdırup gülleleri tâ Çoban cisrine vardı...*
>
> *Eşkâl (u) ecrâm-ı Hasankal'ası: pasin sahrasının şimâl cânibinde (….) (…)dağının dâmeninde başka bir evc-i âsumâna ser çekmiş yalçın kaya üzre iç kal'ası vardır kim cânib-i şârkisinde Ilıcalar tarafından aşağı bakmaya âdemin zehresi çâk olur. Cümle sahrâya göğüs vermiş bir mehâbetli kehkeşân-âsâ semâya ser çekmiş kal'a-i hasen-i hüsündar, sengîn bünyâd-ı üstüvârdır. İçinde dizdâr ve imâm ve mü'ezzinden gayrı kimesne olmaz ve bunda at ve hımâr çıkamaz. Fatih-i Revân Murâd Hân-ı Râbi' içün müfid (u) muhtasar bi cihân-nümâ kasrı var. ……Bu iç kal'a dâiren-mâdâr bin adımdır ve aslâ handakı yokdur. Garba nâzır bir demir kapusu var ammâ bu iç kal'anın şimâli tarafında havâlisi var*

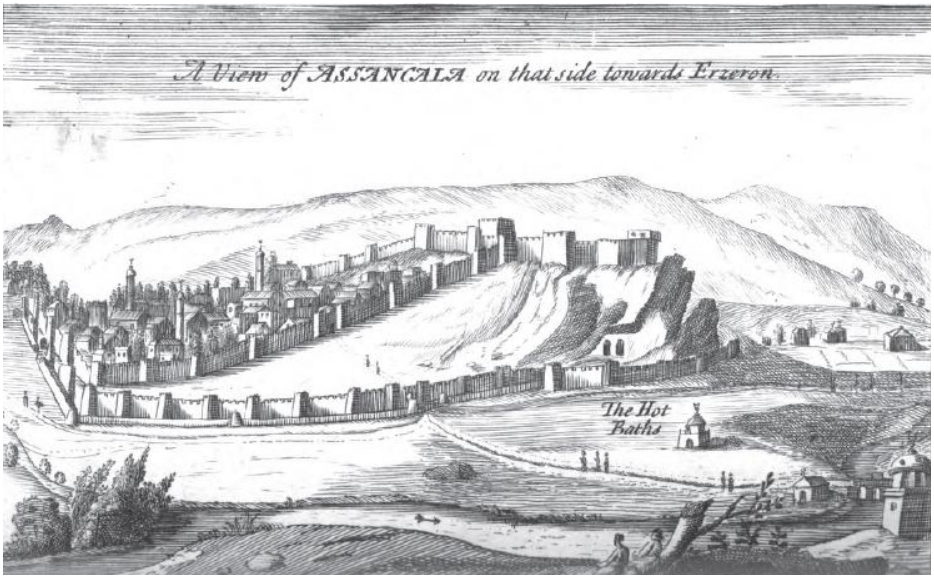
Andan aşağı varoş, Ribât Kal'ası alçak yerde iki kat bir kal'a-i azîmdir. Dâiren-mâdâr cirmi altı bin adım şekl-i murabba'dan tûlânîce seng-binâ bir kal'a-i ra'nâdır kim beyâz kuğu gibi nümâyândır. Ammâ divarları ok sekizer arşın alçak kaddi vardır. Lâkin iki dîvârdır ve cânib-i selâsında handakı dahi gayet alçakdır, ammâ düşmandan aslâ havf (u) haşyeti yoktur. Zira alçak sulu zemin olmağıla düşman meterise giremez. Bir zira' kazılsa suyı çıkar, batak ve çatak yerdir. Ve cümle (…) kapussu var, cânib-i garba Erzurum Kapusu, demir kanatlı azîm kapudur, Ilıca Kapusu ve Uğrun Kapusu mesdûd, cânib-i şarkda cânib-i Kars'a açılır……Bu kal'a içinde cümle beş yüz doksan hâne toprak örtülü tahtânî ve kârgîr binâ kış evleridir" , (Evliya Çelebi, 1999a: 111-112).

1702 yılında Pasinler'e gelen İngiliz Seyyah Tournefort, kaleyi iki farklı yönden resmetmiştir. Bu gravürlerden biri kaleyi doğudan diğeri güneybatıdan göstermektedir **(Çiz. 115-116)**. Tournefort, kalenin içindeki asker sayısının üç yüzden fazla olmadığını ve bu kalenin savunulabilmesi için en az beş yüz askere ihtiyaç duyulduğunu, surları tahkim eden burçların surların yüksekliğini aşmadığını, kalenin etrafındaki kayadan oyularak yapılan hendeklerin iki kulaçtan uzun ve ayrıca derin olmadığını, tüccarların Erzurum'dan Erivan'a gitmek için bu yolu tercih ettiklerini, bu yolu kullanmak için kaleye, her iki istikamette de yani Erzurum'dan Erivan'a ya da Erivan'dan Erzurum'a miktarı değişen ücretler ödediklerini aktarmıştır (Tournefort, 1741: 220-221).

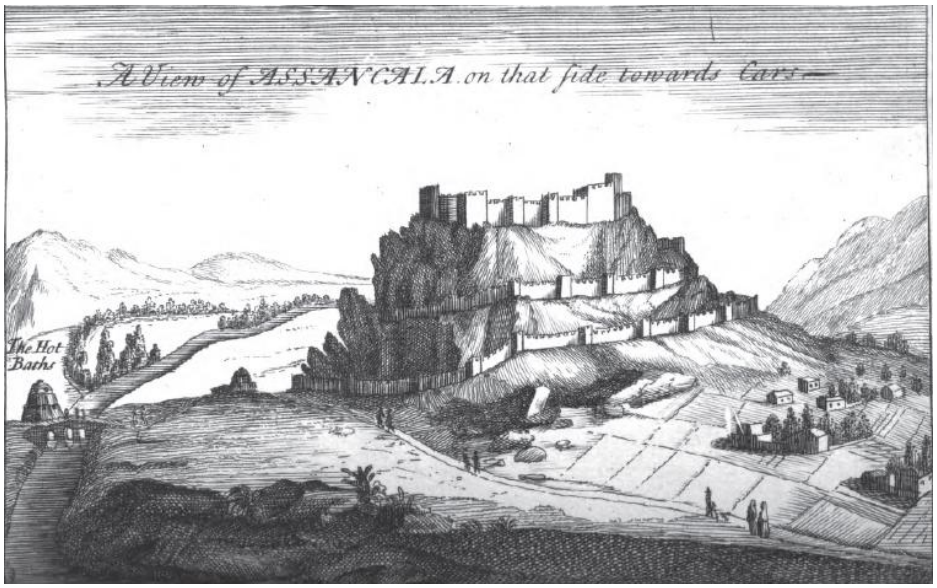
Tournefort'un kaleyi doğudan gösteren gravüründe, doğudaki mezarlık ile bir kaç evden oluşan mahalle görülmektedir. Gravürde ayrıca en tepede iç kale, kuzey, güney ve doğuda ise kısmen kayalık zemin üzerinde yer alan surlar betimlenmiştir.

Tournefort'a ait kaleyi güneybatıdan betimleyen diğer gravürde, en yüksek noktada iç kale, altta ise iç kaleyi iki kez çevreleyen surlar yer alır. Kalenin sol tarafına dikkat edildiğinde, hamam (ılıca – kaplıca binası) binasının hemen önünden bir çay geçmektedir. Hasankale Çayı olan bu suyun üzerinde günümüze gelememiş bir köprü görülmektedir.

Kale, İran'a yapılan seferler nedeniyle stratejik konumunu 18. yüzyılda da devam ettirmiş fakat Osmanlı-Rus savaşları sebebiyle 19. yüzyılda şehir geri kalmıştır (Kılıç, 2010: 243-244)

Çiz. 115: Pasinler Kalesi'nin doğudan görünümü (Tournefort, 1741: 220-221)

Çiz. 116: Pasinler Kalesi'nin güneybatıdan görünümü (Tournefort, 1741: 220-221)

2. 17. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı

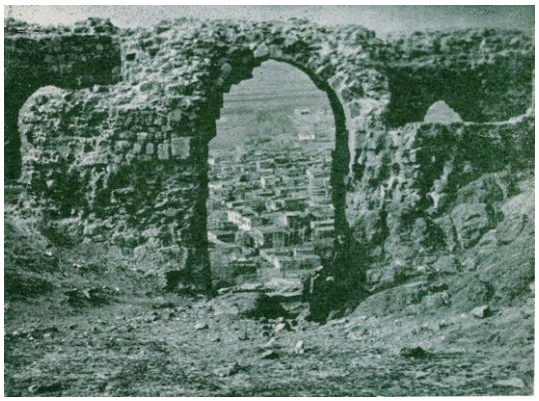
Kalenin günümüze en iyi şekilde ulaşabilen bölümü iç kalesi ise de 2007 yılında geçirmiş olduğu restorasyon, özgünlüğünden çok şey kaybetmesine neden olmuştur. İç kalenin etrafında bir takım sur duvarları iyi durumda değilse de halen ayaktadır. İ.H. Konyalı, 1959 yılında iç kalede gördüğü bir takım yapılara ait izlerden bahsetmekle birlikte,

günümüzde bu izler görülememektedir. İç kaledeki en somut iz, bu alanı ikiye bölen duvarın izidir. İç kalenin eteklerinde, çift surun kısmen ayakta olan kısımları kısmen de temel izleri seçilebilmektedir. İç kale ve buna paralel doğu ve batı duvarlarını yaklaşık olarak birbirine eşit kabul edersek, güney cephesi kuzey cephesine göre daha uzundur ve iç kalenin şekli, güneyi üçgenin geniş olan tabanı kabul edilirse kabaca bir üçgene benzetilebilir. Gerek surları gerekse iç kalenin duvarlarını ağırlıklı olarak kare veya dikdörtgen planlı burçların tahkim ettiği ve silindirik burca tek bir örnek dışında rastlanmadığı gözlenmektedir. Kalenin özellikle kuzey tarafı oldukça sarptır. İç kaleyi dışarıdan saran ilk surun güneybatısında gizli geçit işlevine sahip, kayalardan oyma bir tünelden bahsedilmekte, bu tünelin Osmanlı döneminde önemini yitirdiği ve kullanılmaktan vazgeçildiği aktarılmaktadır (Sinclair, 1989: 230-231). İç kale sınırlarını belirleyen batı ve güneydoğu duvarlarında birer kapı bulunmaktadır.

2. 17. 4. İç Kale Kapıları

Evliya Çelebi batıya açılan ve demirden kapısı olan Erzurum Kapısı isimli bir kapıdan bahsetmiştir (Evliya Çelebi, 1999a: 112). İ. H. Konyalı'nın eserinde, iç kaleye batıdan girişi sağlayan kapının onarım öncesi durumunu gösteren bir fotoğraf mevcuttur **(Fot. 326)**. Bu kapı, *"Erzurum Kapısı"* olarak tanımlanmıştır. Kale içinden çekilmiş bu fotoğrafta, kaleye geçit veren sivri kemer açıklığı ile kısmen kemerin iki yanındaki mekânlar görülmektedir (Konyalı, 1960: 461). Bu mekânların, batı cephelerinde, kapı önüne bakan geniş kemer açıklıkları bulunmaktadır. Fakat bu uygulama kale kapısını tahkim eden burçlar için uygun bir tasarım değildir. Burcun kale önünü savunması için düşünülmüş mazgal pencerelerinin büyütülmesiyle bu pencereler ortaya çıkmış olmalıdır. Son restorasyonda da pencereler, mazgal pencere olarak inşa edilmiştir **(Fot. 327-330)**. Kapıyı destekleyen iki kare burca girişler kapı geçitinden değil kalenin içinden, avludan sağlanmaktadır. 2007 yılındaki restorasyon çalışması esnasında bu burçların üzeri örtülmemiştir. Fakat normalde üzerlerinin örtülü olması güvenlik nedeniyle daha uygun gözükmektedir. Sonuç itibariyle iç kalenin batı kapısını, iki yandan burçlarla tahkim edilmiş kapılar adı altında değerlendirmek gerekmektedir. Bu tip kapılar hem yaya hem de tekerli araçların geçişi için uygun olduğundan, kalenin ana kapılarında sıklıkla tercih edilmişlerdir.

İç kalenin diğer bir kapısı güneydoğu köşede yer almaktadır **(Fot. 331-333)**. Kapı, yuvarlak kemerli basit bir açıklıktan ibarettir. Kapının kemeri pek düzgün olmayan taşlarla örülmüştür. Bu kapıdan sonra oldukça kayalık ve topografyası zor bir noktaya çıkış sağlanmaktadır. T. A. Sinclair, bu kapının özellikle şüphe çekmeyecek ve pek görülmeyecek bir noktada planlandığını ifade etmiştir (Sinclair, 1989: 230). Kapının bulunduğu cephenin dışa ve içe bakan yüzlerinde bazı yuva izleri mevcuttur. Kapının bulunduğu bu noktada, içte kayalık bir zemin söz konusudur. Kanatlı bir kapının kullanımı burada pek uygun değildir. Bu yuva izleri, kapıyı yukarıya doğru kapaklı bir sistemle açıp kapatan aksamlarla alakalı yuvaların izleri olabilir. Kapının iç tarafında, daha üstte ise ahşap kirişlere ait yuva izleri görülmektedir. Kapının üzerine gelen bu kısım çok fazla tahrip olmuştur. Bu kapı güneye yani Hasankale Çayı'nın ve kervanların geçtiği yola doğru iniş sağlamaktadır. Yayaların rahat bir şekilde girişi ve çıkışı için oldukça sıkıntılı bir noktadadır. Kapı dikkat çekmesi istenmeyecek boyutta ve konumdadır. Buradan, batıdaki ana kapının önünde bekleyen düşmana müdahale etmek için sağa doğru bir dönüş yapmak yeterlidir. Kapının, iç kalenin tekrar ikinci bir duvarla ayrılmış ana bölümünde yer alması aynı zamanda problemli bir anda kaçış amaçlı da kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir. İ. H. Konyalı, halkın batıdaki ana kapıya Uğrun Kapı (Gizli Kapı) adını verdiğini ifade etse de Evliya Çelebi'nin bahsettiği şekliyle "Ilıca Kapusu ve Uğrun Kapusu mesdûd, *cânib-i şarkda cânib-i Kars'a açılır"* sözlerinden hareketle uğrun yani gizli kapının bu kapı olabileceğini düşünmekteyiz (Evliya Çelebi, 1999a: 112). Evliya Çelebi, Uğrun Kapısı'nın doğuda olduğunu aktarmaktadır. Bu kapı iç kalenin doğu cephesinin güneye yakın bir noktasında olduğundan yönü de Evliya Çelebi'nin aktardıklarıyla tutarlılık göstermektedir. Bu kapıdan çıkıldığında karşılaşılan ilk surun güneybatısındaki kayalık noktada, kayadan oyulmuş bir tünel bulunmaktaydı. Bu tünelin, Evliya Çelebi'nin bahsettiği kapatılmış geçitlerden biri olabileceği akla gelmekle birlikte, bu konuda somut bir şey söylenemez. İç kaleyi çevreleyen surlar üzerindeki diğer kapıların yerleri ve planları hakkında, surlar ayakta olmadığından bir bilgi edinilememiştir.

Fot. 326: İç kaleye geçit veren Batı Kapısı (Konyalı, 1960: 461)

Fot. 327: İç kaleye geçit veren Batı Kapısı'nın sur dışına bakan cephesinin restorasyon sonrası görünümü (Ağustos 2007)

Fot. 328: İç kaleye geçit veren Batı Kapısı'nın sur dışına bakan cephesinin restorasyon sonrası görünümü (Ağustos 2007)

Fot. 329: İç kaleye geçit veren Batı Kapısı'nın iç kale avlusuna bakan cephesinin restorasyon sonrası görünümü (Ağustos 2007)

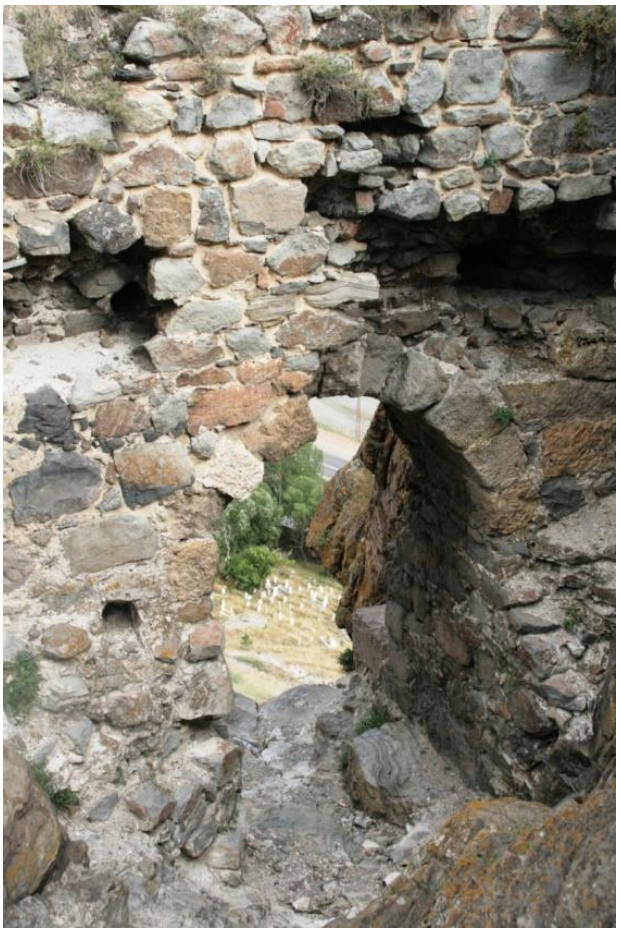
Fot. 330: İç kaleye geçit veren Batı Kapısı'nın iç kale avlusuna bakan cephesinin restorasyon sonrası görünümü (Ağustos 2007)

Fot. 331: İç kalenin güneydoğu köşesinde yer alan kapı (Ağustos 2007)

Fot. 332: İç kalenin güneydoğu cephesinde yer alan kapının görünümü (Ağustos 2007)

Fot. 333: İç kalenin güneydoğu köşesinde yer alan kapının kale içinden görünümü (Ağustos 2007)

2. 18. Pertek Kalesi

2. 18. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler

Pertek Kalesi, Tunceli iline bağlı Pertek ilçe merkezinin doğusunda kalmakla birlikte, günümüzde Keban Baraj Gölü'nün alanı altında kaybolan Murat Nehri ve nehir kenarındaki kent bölümünün kuzeyinde, yüksek kayalık bir alan üzerinde kurulmuştur. Kalenin üzerinde kurulu olduğu alan, günümüzde baraj gölü içinde kalan bir ada durumundadır **(Fot. 334-335)**, (Danık, 2005: 404-405).

Fot. 334: Pertek Kalesi'nin doğu cephesinin restorasyon çalışmaları esnasındaki görünümü (Nazım Arslan, 2010)

Fot. 335: Pertek Kalesi'nin doğu cephesinin restorasyon çalışmaları esnasında görünümü (Nazım Arslan, 2010)

2. 18. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim

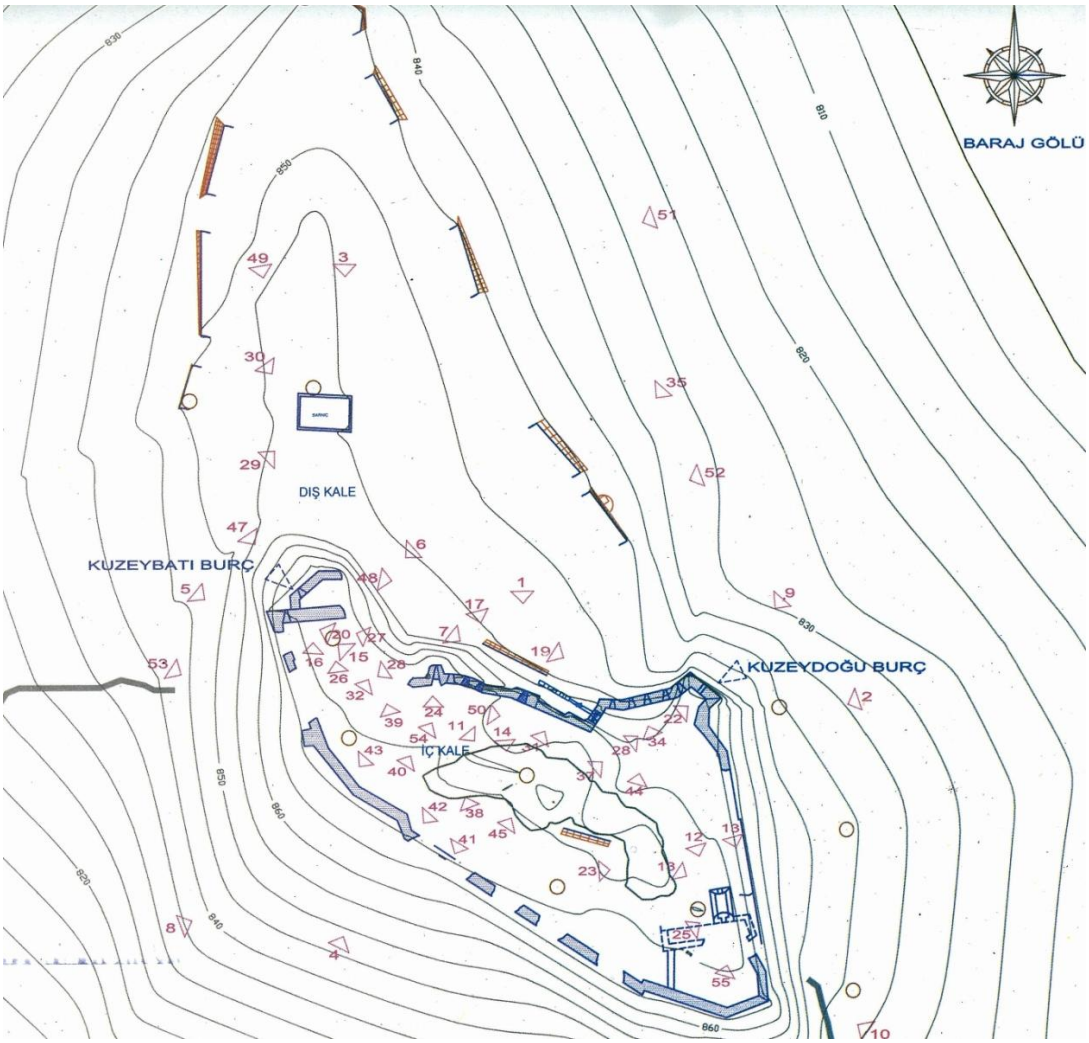
Kale, iç ve dış kale olmak üzere iki bölümden meydana gelmektedir. İlk inşa dönemi konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Urartu dönemine ait kaya basamakları,

kutsal alan, sarnıç ve kayadan yapılma yerler, kale alanının erken dönemde kullanıldığına işaret etmekle birlikte, bu veriler burada bir kalenin varlığına delil teşkil etmezler. Urartu döneminden Geç Roma ve Bizans dönemine kadar kale alanının kullanıldığına dair bir bilgi söz konusu değildir. Geç Roma ve Bizans dönemlerinde, kalenin günümüzdeki şeklinin biçimlendiğini söylemek mümkün değilse de büyük ölçüde bugünkü sınırlarının belirlendiği tahmin edilmekte ve asıl şekline Ortaçağ'da kavuştuğu düşünülmektedir. Bunun dışında, kalenin daha geç tarihlerde, Osmanlı döneminde özellikle de 16. yüzyılda tamir geçirdiği bilinmektedir. 16. yüzyılda Pertek'e yerel beyler (Pir Hüseyin Bey oğulları) hâkimdir. Feodal beylerin kullandıkları Murat Nehri kenarındaki saray, cami, türbe, hamam ve han yapıları gibi muhtemelen savunma kaygısıyla kaleyi de onartmış oldukları düşünülmektedir. Kalenin giriş kapısı üzerindeki dolgu ile kimi sur duvarlarındaki kaba işçilik sergileyen onarım ve eklemelerin bu döneme işaret ettiği tahmin edilmektedir. Yerleşime hâkim Pir Hüseyin Bey oğullarının 16. yüzyılın devamında etkisini yitirmesi sebebiyle bu yüzyıldan sonra kalenin önemini kaybettiği ve bir daha onarım geçirmediği düşünülmektedir (Danık, 2005: 405-406).

2. 18. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı

Pertek Kalesi, iç ve dış kaleden meydana gelmektedir **(Çiz. 117)**. Aslında dış kale olarak tanımlanan bölümü, oldukça küçük bir alanı çevrelemesi, duvar kalınlığının ince oluşu, savunma niteliğinin zayıflığı ve özensiz duvar örgüsü v.s. gibi sebeplerden dolayı, iç kalenin etrafında bir çeşit ön engel meydana getiren bir savunma hattı olarak tanımlamak yanlış olmaz. Ayrıca eski Pertek yerleşimi de bu duvarın dışında kaldığından, bahsi geçen bu duvar bir surun sunduğu işlevi sunmamıştır. İç kale kayalık bir platformun üzerinde inşa edilmiştir **(Fot. 336)**. Bu platformun kuzeyinde ve kısmen batısında dış surlar yer almaktadır. Surlar ayrıca iç kalenin kuzeydoğu köşesinde yer alan burçtan itibaren kuzeybatıya doğru uzanarak, önce güneye daha sonra da doğuya yönelerek, güneybatı köşede yeniden iç kale duvarları ile birleşmektedir **(Çiz. 118)**. Dış surların Geç Roma ve Erken Bizans yapısı olduğu kabul edilmekte, Osmanlı döneminde, 16. yüzyılda ya da tahminen biraz öncesinde yeniden elden geçirilerek onarıldığı anlaşılmaktadır (Danık, 2005: 406).

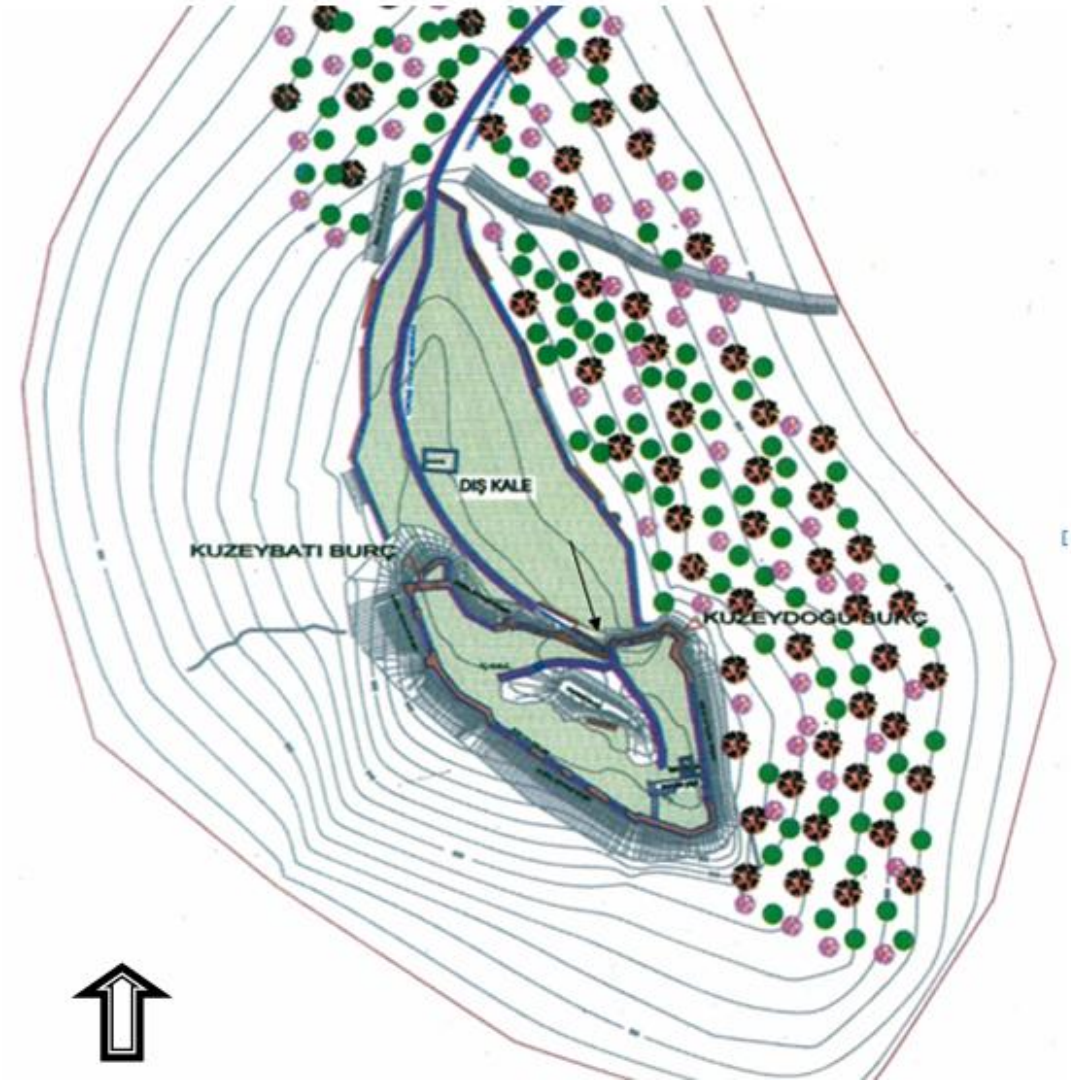
İç kalenin planı, doğu yönünde daha geniş olmak üzere doğu-batı yönünde gelişmiş düzensiz bir dikdörtgene benzetilebilir. İç kalenin sınırlarını belirleyen duvarlar, kuzey yönde daha alçak, diğer yönlerde ise daha yüksek kayalıklar üzerine inşa edilmiştir. İşçilik bakımından içeriye geçit veren kale kapısının bulunduğu kuzey cephe daha özenlidir. Doğuya hatta doğu cepheden sonra güneye doğru gidildikçe, duvar örgüsünün kalitesi giderek bozulmaktadır. Bunun bir diğer sebebi özellikle de güney cephede, kayalıkların adeta doğal bir sur meydana getirmesinden dolayı sur inşasının burada fazla önemsenmemiş olmasıyla alakalı olmalıdır. Batı surlarının kuzeye doğru yöneldiği köşede yer alan kuzeybatı burcundan sonra kısa bir boşluk görülen iç kale duvarları, 20 m. kadar sonra başlayarak, çeşitli açılarda kırılmalar yaparak ve belirli oranda alçalarak doğuya doğru devam eder. Daha sonra da içeriye geçit veren kale kapısıyla birleşir. Kuzeybatı burçtan sonra başlayıp, giriş kapısına kadar olan ve düzenli kesme taş arası dolgu tekniğinde yapılan sur duvarları, iki nokta da geniş payanda çıkıntısı yaparken, kalenin en sağlam olarak günümüze ulaşan sur duvarları üzerinde seğirdim yolunun izleri de rahatlıkla görülebilmektedir **(Fot. 337-339)**, (Danık, 2005: 406-407).

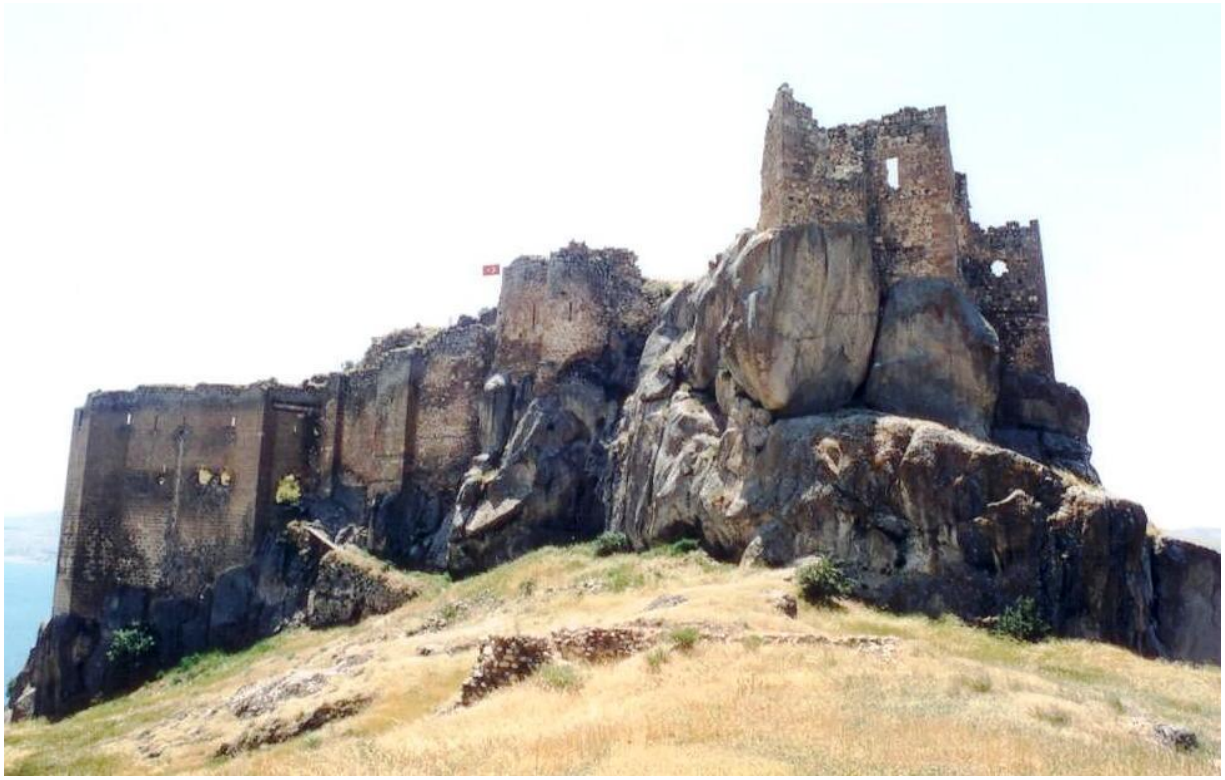
Çiz. 117: Pertek Kalesi'nin krokisi (Gür&Ya İnşaat, 2002)

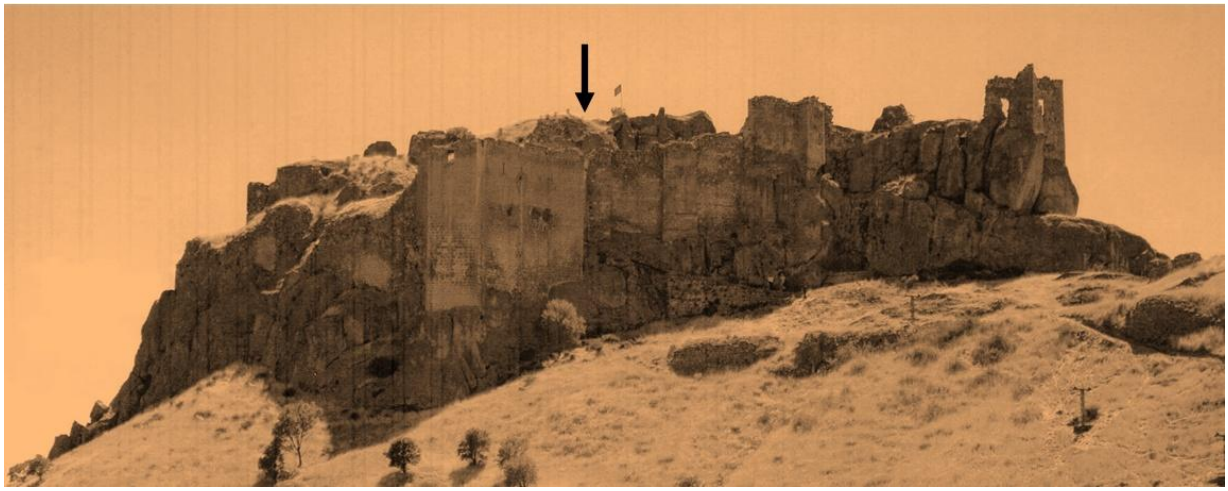
Fot. 336: Pertek Kalesi'nin restorasyon öncesi görünümü (Erzurum Röleve Anıtlar Müd. Arşivi)

Çiz. 118: Pertek Kalesi'nin restitüsyon krokisi ve kale kapısının yeri (Gür&Ya İnşaat, 2002)

Fot. 337: Pertek Kalesi'nin giriş cephesi ve kale kapısının restorasyon öncesi görünümü

Fot. 338: Pertek Kalesi'nin kuzeydoğu cephesi ve kale kapısının yeri (Erzurum Röleve Anıtlar Müd. Arşivi)

Fot. 339: Pertek Kalesi'nin kapısına giden yolun restoraasyon sonrası görünümü (Nazım Arslan, 2010)

2.18.4. İç Kale Kapısı

İç kaleye girişi sağlayan kapı, kuzey surlarının doğuya yakın bölümündedir **(Fot. 340-341)**, **(Çiz. 119-122)**. Kapıya döneminde hareketli yani kaldırılıp-indirilebilen bir köprüyle ulaşıldığı tahmin edilmektedir. Kale içine geçit veren kapı, tuğladan örülmüş basık bir kemere sahiptir. Kapı, kuzey duvarı doğuya doğru devam ederken kırılma yaparak kuzeye yönelmekte ve tekrar kırılma yaparak doğuya doğru uzanmaktadır. Kale kapısı da dar cepheli bu kırılma yüzeyinde yer almaktadır. Kapının bulunduğu cephenin üst bitiminde tek bir örneği kalmış konsol parçası, günümüze ulaşamamış senkendazın varlığına işaret etmektedir **(Fot. 340-341)**. Kapının bulunduğu dar cepheden sonra doğuya doğru devam eden iç kale duvarı, önce kuzeydoğu köşeyi meydana getiren üç cepheli burca kadar ilerlemekte ve daha sonra güneye doğru dönmektedir. Böylece iç kalenin doğu cephesi meydana gelmektedir. Nazmi Sevgen, güney cephede yontma taşların arasında gördüğü kırmızı tuğlalar ve mavi renkli çinilerle meydana getirilmiş bezemelere değinerek, bu özelliğin kaleye Türk-Arap sentezi bir görünüm kattığını aktarmıştır (Sevgen, 1959: 267). Bugün bu çiniler mevcut değildir.

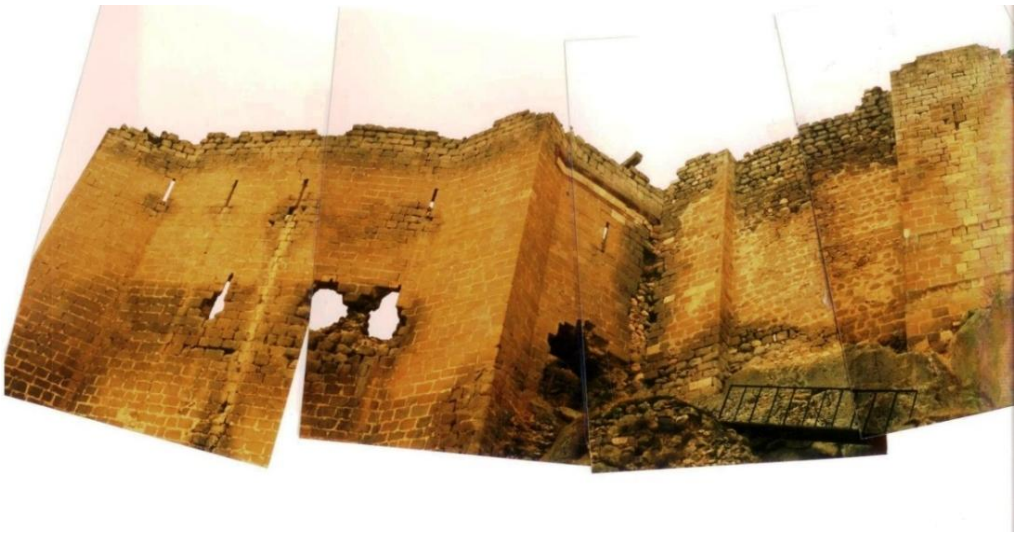
İç kale kapısından doğuya doğru devam eden duvarlarda yer alan iki sıra halindeki mazgal pencere, gerek bu cephenin gerekse kapıya yönelen tehlikenin önlenmesinde önemli rol üstlenmiştir **(Fot. 342-343), (Çiz. 123)**.

İç kaleye geçit veren giriş kapısı üzerinde bir kitabe mevcuttur. Kitabe bazalttan işlenmiş silmeli bir çerçeve içerisine alınmıştır. Kalenin bir bütün olarak yenilendiği veya yeniden şekillendirildiği dönemi anlatan kitabenin bazı bölümleri okunamaz haldedir, bir kısmı ise tamamen tahrip olmuştur. Kitabeden, yaptıran kişinin adı okunamasa da kitabenin Ortaçağa ait olduğu açıktır.

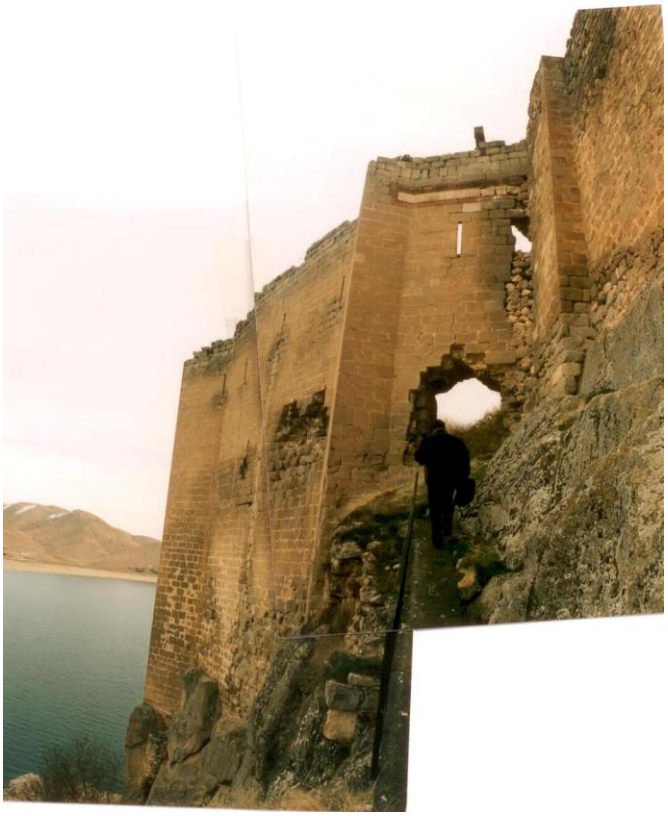
Kitabede okunabildiği kadarıyla şunlar yazılıdır:

> *"(…) Meliku'l-Alimu'l-Adil Muhiyyul Adl fi'l-Alemin (…) hallede'llahu mülkehu"* ,
> (Danık, 2005: 405).

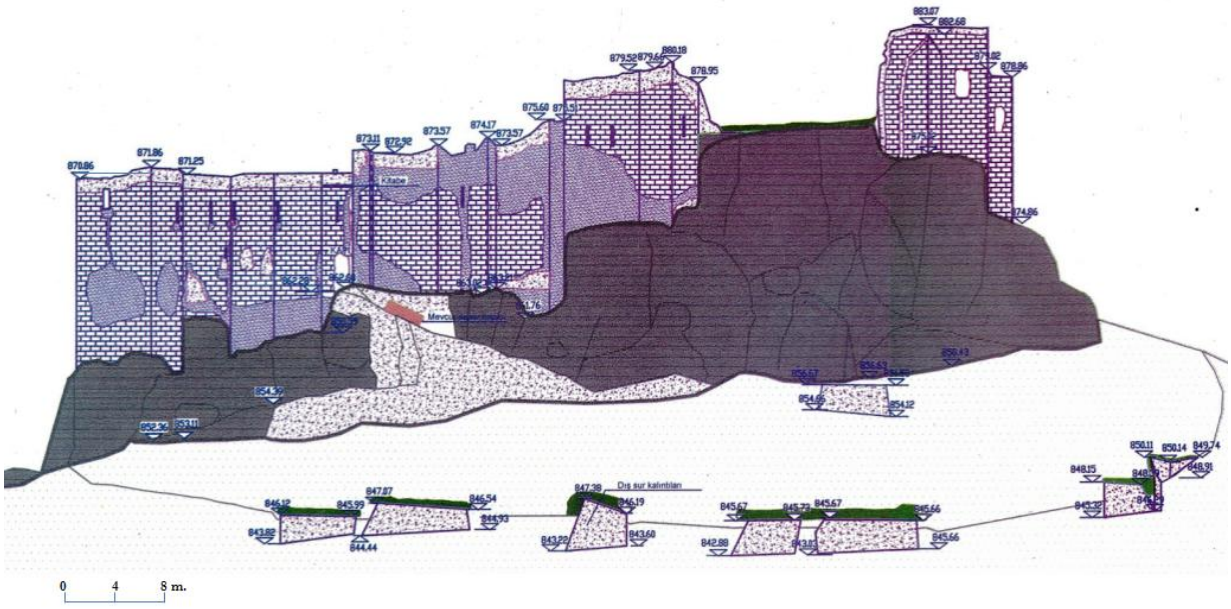
Kale kapısında herhangi bir bezeme unsuru yer almamaktadır. Kale içine geçit veren kale kapısı yerleştirilirken, kuzeybatıdan güneydoğuya doğru bir hat çizen sur duvarında doksan derecelik bir kırılma meydana getirilmiştir. Bu planlamada belirleyici olan temel sebep, hiçbir kırılma yapmadan düz bir şekilde uzanan bir sur duvarı üzerine açılmış olan bir kapının emniyeti sağlamada yaratacağı aksaklıklardır. Bu sebeple sur duvarında yapılan bu kırılma ile birlikte, kapı önünde, kapı üzerinden ve kapıya bağlanan surlardan savunulabilen bir iç bölge meydana getirilmeye çalışılmıştır. Kırılmaların meydana getirdiği açılardan kapı önünü savunmak, düz sur hattından çok daha iyi sonuçlar doğurmaktadır. Kale kapısının kuzeybatı ve kuzeydoğu köşelerine oldukça güçlü burçlar yerleştirilmiş, bu yönlerden gelebilecek tehlikelere karşı savunma güçlendirilmiştir. Bunun dışında özellikle kapıya doğudan bitişen sur duvarı üzerindeki çift sıra mazgala sahip siper duvarı, savunma açısından oldukça önemlidir. Doğudan ve kuzeydoğudan gelebilecek saldırılarda etkin rol oynamış olduğu tahmin edilebilir.

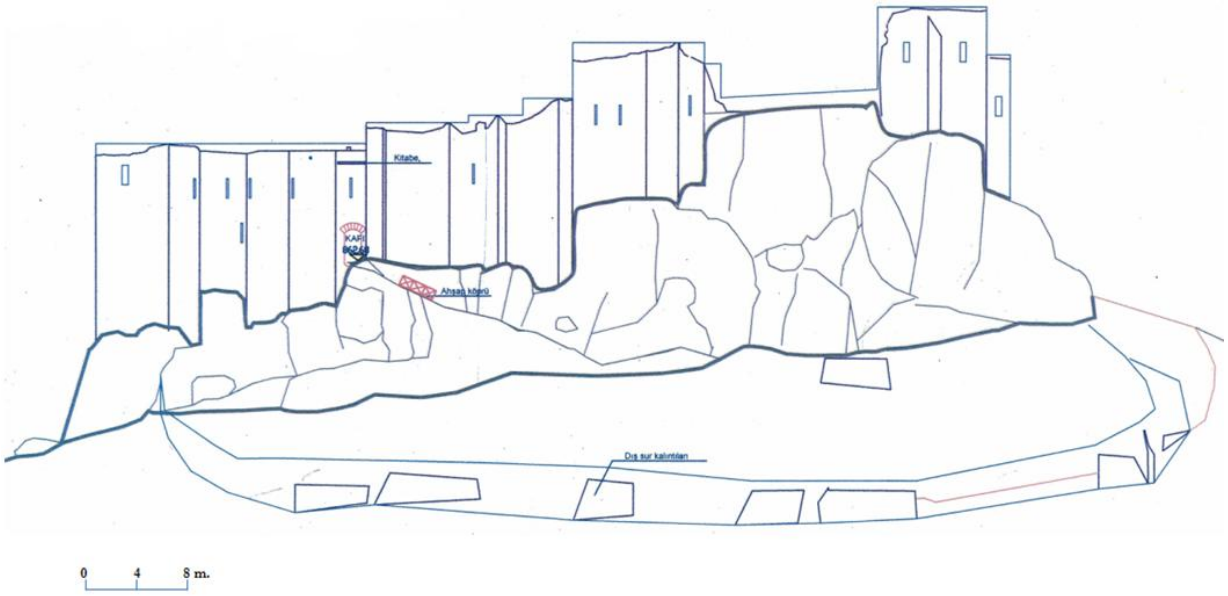
Fot. 340: Restorasyon öncesinde Pertek Kalesi'nin giriş cephesi ve kale kapısı (Erzurum Röleve Anıtlar Müd. Arşivi)

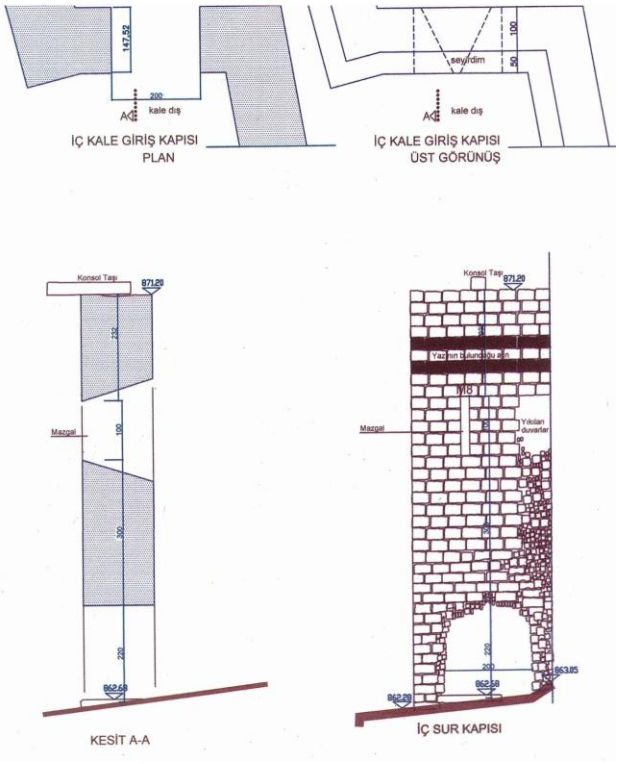
Fot. 341: Restorasyon öncesinde Pertek Kalesi'nin kapısı (Erzurum Röleve Anıtlar Müd. Arşivi)

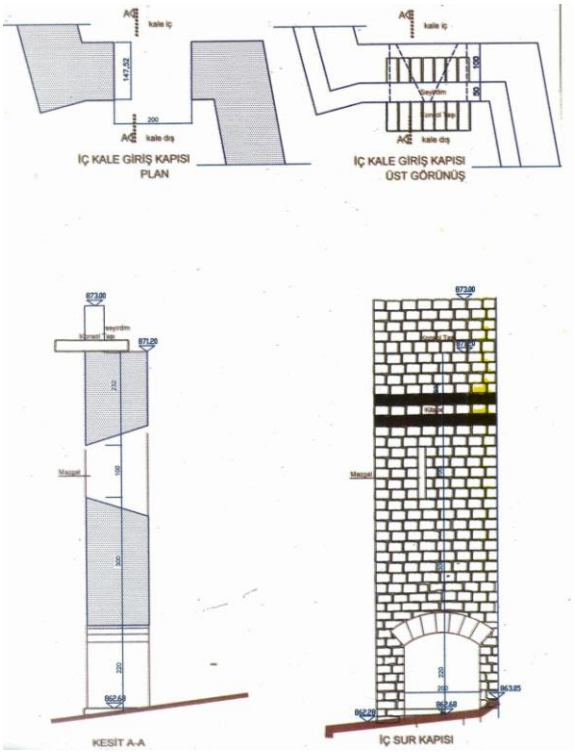
Çiz 119: Pertek Kalesi'nin giriş cephesinin (doğu cephenin) görünüş rölevesi (Gür&Ya İnşaat, 2002)

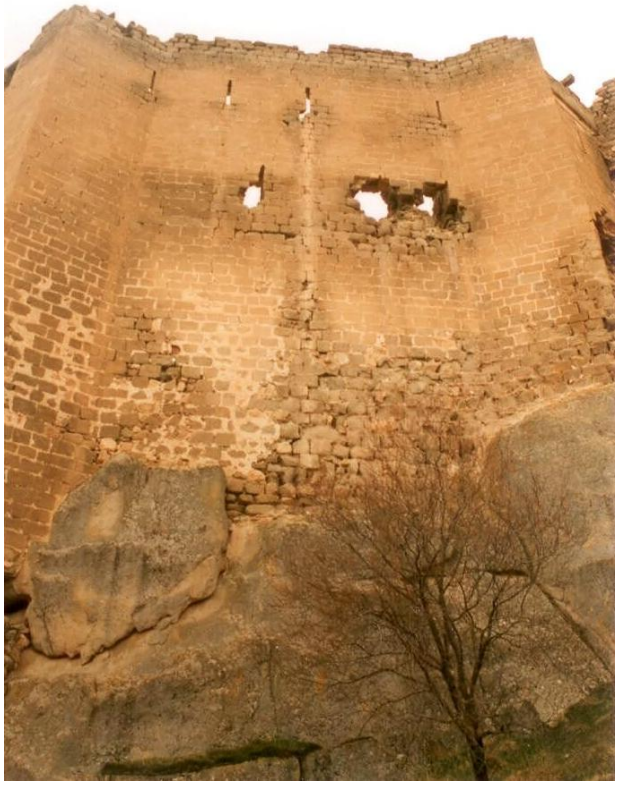
Çiz. 120: Pertek Kalesi'nin giriş cephesinin (doğu cephesinin) restitüsyonu (Gür&Ya İnşaat, 2002)

Çiz. 121: Pertek Kalesi'nin kapısının rölöve planı, cephe ve kesit çizimleri (Gür&Ya İnşaat, 2002)

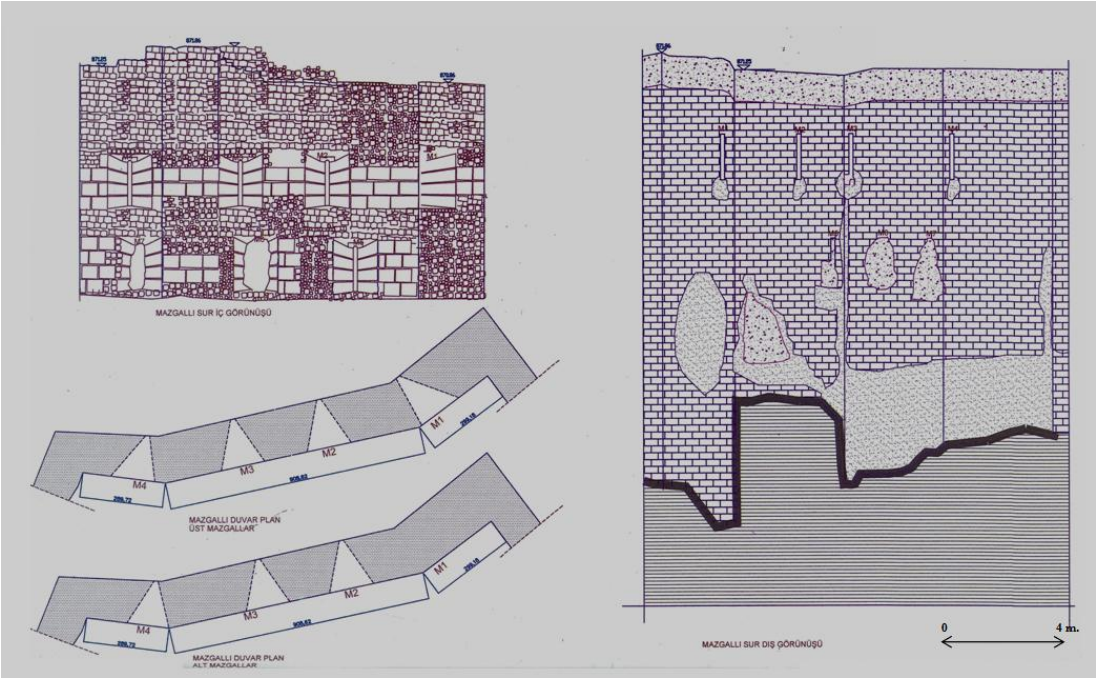
Çiz. 122: Pertek Kalesi'nin restorasyon planı, cephe ve kesit çizimleri (Gür&Ya İnşaat, 2002)

Fot. 342: Pertek Kalesi'nin kapısının doğusundaki iki sıra mazgallı siper duvarının restorasyon öncesinde dış görünümü (Erzurum Röleve Anıtlar Müd. Arşivi)

Fot. 343: Pertek Kalesi'nin kapısının doğusundaki iki sıra mazgallı siper duvarının restorasyon öncesinde kale içinden görünümü (Erzurum Röleve Anıtlar Müd. Arşivi)

Çiz. 123: Pertek Kalesi'nin kapısının doğusundaki mazgallı siper duvarının planları ve görünüş çizimleri (Gür&Ya İnşaat, 2002)

2. 19. Ravendan Kalesi

2. 19. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler

Kale, Kilis kentinin kuzeybatısında, Kilis kent merkezine 28 km., Gaziantep'in merkezine ise 40 km. uzaklıktadır. Kale, Afrin Vadisi'ne ve batısından akan Afrin Çayı'na hâkim bir konumda ve yüksekçe bir tepe üzerindeki düzlükte inşa edilmiştir.

Önemli konumunu Ortaçağ boyunca sürdüren kale, Urfa Haçlı Kontluğu döneminde, Urfa'yı Antakya'ya bağlayan yol üzerinde, Afrin Vadisi'nde önemli bir geçit yeri durumundaydı. Urfa'dan Antakya'ya giden yollardan Fırat Nehri'nin batısındaki yol kolay bir ulaşıma sahipken, Sinâb suyunun batısındaki arazi Afrin Vadisi'ne kadar, kuzeyden güneye doğru uzanan Cabrî (Hayberi) Dağı'nın yüksek tepeleriyle kesilmiş olduğundan, yol bu dağ tepelerini kuzeyde ve güneyde ancak iki geçit vasıtasıyla aşmaktaydı. Kuzeydeki geçit *"Burc er-Rassâs (Turris Plumbea) Kalesi"* tarafından gözlenmekte ve kontrol edilmekteydi. Güneydeki geçit önceleri *"Hısn Sînâb"* isimli bir

Bizans kalesi tarafından korunurken zamanla önemini kaybetmiş, bu kalenin batısında inşa edilmiş olan *"Ravendan Kalesi"*, bu kalenin görevini üstlenmiştir (Demirkent, 1992: 376). Selâhaddin Eyyûbi'nin kaleye hâkim olduğu dönemde, Haçlı döneminde olduğu gibi kalenin bulunduğu bölgenin geçit olma özelliği devam etmiştir. Ayrıca kuzeyden Ayıntâb (Gaziantep) ve Mercidâbık'tan gelen yol buradan geçerek Azâz ve Halep'e geçit vermekteydi. (Demirkent, 1992: 385). Kale, tüm bu yolların kilit noktası durumunda olduğundan Ortaçağ boyunca önemini korumuştur.

Arap kaynakları kaleden *"er-Ravendan",* Haçlı kaynakları *"Ravendel", "Ravandel", "Ravenel"*, Ermeni kaynakları ise *"Areventan"* adıyla bahsetmiştir (Hellenkemper, 1976: 44; Demirkent, 1992: 372).

2. 19. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim

Kalenin ilk inşa tarihi hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Bulunduğu konum itibariyle çok erken tarihlerden beri burada bir kalenin bulunması mümkün gözükmektedir. Kale, Afrin Vadisi'ne hâkim bir konuma sahiptir. Bu çevreye hâkim olduğu bilinen Hititlerin, kalenin bulunduğunu noktaya yerleşip yerleşmedikleri sorusunun yanıtı ancak bir kazı çalışması ile neticelendirilebilir. Kalenin buradaki varlığı bu dönemlere inse dahi, görünüm itibariyle kalenin bir Ortaçağ eseri olduğu çok açıktır. İngiliz arkeolog ve Yakın Doğu uzmanı John Garstang'ın kaleme aldığı *"The Lands of Hittites"* adlı kitapta da, Afrin Vadisi'ne hâkim bu yüksek nokta üzerinde, çevresinde üzüm bağları ve dut ağaçları olan kalenin *(Rowanduz Kalesi)* bir Ortaçağ yapısı olduğuna değinilmiştir (Garstang, 1910: 9).

Yapının ilk inşa dönemiyle ilgili olarak, Bizans İmparatoru Büyük Justinianus (527-565) döneminin önemli tarihçisi Procopius'un kaleme aldığı *"De Aedificiis=The Buildings"* adlı eserde, Bizans'ın askeri mimarisi hakkında önemli bilgiler bulunmasına karşılık bu kalenin ismine rastlamamaktayız (Procopius, 1954).

Ortaçağ ve Haçlı tarihi uzmanı Prof. Dr. Işın Demirkent, 7. yüzyıl ortalarına doğru başlayan ve hızla yayılan İslam fütuhâtının, Suriye ve Elcezire'nin fethinden sonra Anadolu'da Toros Dağları'na kadar ulaştığını, bu dağların Bizans ve İslam devletleri arasında sınır teşkil ettiğini aktarmıştır. Bu sınırın güneyinde ve doğusunda kalan toprakların, *"Avâsım ve Sugûr"* adı verilen askeri bölgeler olarak geliştiklerini, buralarda

Bizans'a karşı saldırılar düzenlemek veya gelebilecek saldırıları müdafaa etmek amacıyla da pek çok kalenin bu dönemden itibaren tahkim edildiğini ifade etmiştir. Prof. Dr. Işın Demirkent, tahkim edilen kaleler arasında bu kalenin adının geçmediğine dikkati çekmiştir. İslami kaynaklarda, kalenin adına en erken olarak 12. yüzyılda, *"Er-Râvendan"* şeklinde rastlanmaktadır. Ayrıca, 10. yüzyılın ikinci yarısında, Bizans İmparatoru Nikephoros Phokas (963-969) ve İmparator Ioannes Çimiskes (969-976)'in doğu sınırında başlattıkları seferler hakkında bilgi veren kaynaklarda, sınır kalelerinin ve müstahkem mevkilerin pek çoğunun isimlerinin verildiğini fakat bu kaleye değinilmediğini öğrenmekteyiz. Demirkent, bu durumun 11. yüzyıl kaynakları için de geçerli olduğunu aktarmıştır (Demirkent, 1992: 373 ve dn. 10).

Kale hakkındaki en somut bilgi, 1097 yılı sonlarında kalenin Türklerin elinde olduğu ve bu tarihte Haçlılar tarafından ele geçirildiğidir. Dolayısıyla kalenin en geç 11. yüzyılda var olduğu kesinleşmektedir. İbn el-Adîm'in kaydına göre, kalenin Haçlılar tarafından ele geçirilmesinden önce kalede, Haleb Meliki Rıdvan b. Tutuş bulunmaktaydı (Demirkent, 1992: 374). Bu tarihte kalenin gerek varlığı gerekse kimlere ait olduğu kesinleşse de İslam ordularının fethinden önce Bizans sınırları içerisinde yer alan bu yerleşim yerinin ne zaman Türklerin eline geçtiği sorusu yanıtlanamamakta sadece 1097 sonbaharında Türklerin elinde olduğu ve bu tarihten sonra Haçlıların eline geçtiği anlaşılmaktadır.

Ravendan Kalesi, Türklerin elinden Baudouin de Boulogne tarafından alınmıştır. Baudouin, adları Fer ve Nicusus olan Ermeni beylerinin yardımıyla Tell Bâşir'le (Turbessel) birlikte Ravendan Kalesi'ni ele geçirmiş, bu kalelerden Tell Bâşir'i Fer'inin, Ravendan'ı da Bagrat'ın kumandanlığına vererek yardımlarından dolayı onları ödüllendirmiştir. Fakat Ravendan Kalesi'ndeki Bagrat yönetimi fazla uzun sürmemiş, Baudouin, Ermeni beyinin elinden kaleyi almış ve burada bir Haçlı karargâhı tesis etmiştir (Demirkent, 1992: 375). Baudouin, 10 Mart 1098'de ilk haçlı kontluğunu kurmuş, Fırat'ın batısında ele geçirdiği kaleleri bu kontluğa bağlamış, böylece Ravendan Kalesi de Urfa Haçlı Kontluğu'nun batı bölgesindeki en uç ve en önemli savunma noktalarından birisi haline gelmiştir (Demirkent, 1992: 376).

1101/1102 yılında, Urfa Haçlı Kontluğu'nun ve sınırlarındaki pek çok kale gibi Ravendan Kalesi'nin yönetimi Baudouin de Boulogne'nin Kudüs Kralı olması üzerine önce kuzeni Baudouin du Bourg'un, daha sonra da kahramanlıklarıyla meşhur teyzesinin

oğlu Joscelin'nin yönetimine geçmiştir. 1144 yılına kadar kale, Kilikya Ermeni Krallığı ile Urfa Haçlı Kontluğu arasında sık sık el değiştirmiştir. 24 Aralık 1144'te Selçuklu Atabeyi İmâdeddin Zengi, Urfa Haçlı Kontluğu'na son vermiştir. Fakat Haçlılar bir süre daha gerek Ravendan Kalesi'nin gerekse bu bölgedeki birkaç kalenin egemenliğini ellerinde tutabilmişlerdir. Kalede yarım yüzyılı aşkın bir süre devam eden Haçlı hâkimiyetine 1151 yılında, Halep hükümdarı Nureddin Mahmud, Anadolu Selçuklu Sultanı Mesud ve Mardin Artuklu Emiri Hüsameddin Timurtaş'ın ortaklaşa giriştikleri mücadele sonucunda son verilmiş ve kale Nureddin Mahmud'un hâkimiyetine girmiştir. Bu tarihten itibaren de kale Halep vilayetine bağlanmıştır (Demirkent, 1992: 377-382).

Kale, 1176 yılında Selâhaddin Eyyûbi'nin yönetimine geçmiştir. Bu esnada kale tahkim ve tamir edilmiştir. Kilisli Avukat Kadri (Timurtaş) Bey'in kaleme aldığı 1933 tarihli *"Kilis Tarihi"* adlı kitaptan, giriş kapısının üzerinde bu tamiri belgeleyen bir kitabenin yer aldığını öğrenmekteyiz (Kilisli Kadri, 1933: 15). Kitapta ayrıca kitabenin de bir fotoğrafı yer almaktadır. 14 Kasım 1987 tarihinde kaleyi inceleyen Prof. Dr. I. Demirkent, kitabenin yerinde olmadığı bilgisini vermekte ve tarihsiz kitabenin, 1176-1181 yılları arasına ait olabileceğini düşünmektedir (Demirkent, 1992: 384-385). Bu bugün de kayıptır. Selâhaddin Eyyûbi dönemi tahkimatıyla ilgili olarak Hellenkemper, C. Cahen'in bilgilerine dayanarak, kalenin doğu bölümünün bu dönemde inşa edildiğini ifade etmiştir (Hellenkemper, 1976: 45).

Prof. Dr. Işın Demirkent, 12.-13. yüzyıllarda yaşamış olan İbnü'l-Adim'den (1192 - ?) kale hakkında bazı önemli bilgiler aktarmıştır. Bu bilgiler, İbnü'l-Adim'in 1242/43'ten önce kaleme aldığı düşünülen *"Bugyeytü't-taleb fî Tarihi Haleb"* adlı eserinde yer almaktadır. Kaleye gittiğini ifade eden İbnü'l-Adim, kaleye at sırtında çıktığını, kalenin yüksek, yolunun ise dar ve dik olduğunu aktarmış ayrıca kale hakkında şu bilgileri vermiştir:

> *"…Tek ve yüksek bir dağın üzerinde mancınığın hükmedemeyeceği, okun işleyemeyeceği bir yerde metin bir kaledir. Dağın eteğinde küçük bir dış suru da vardır. Bu (Ravandan), kalelerin en sağlamlarından ve yeri en güzel olanlarındandır. Kuzey ve batı tarafından kaleyi hendek gibi derin bir hendek sarar ve bir de nehir akar…",* (Demirkent, 1992: 382).

Kale ve çevresi, H. 659 (Aralık 1260/Aralık 1291) yılına kadar Eyyûbi hâkimiyetindeyken, bu tarihten sonra Moğol yönetimine girmiştir. Moğol hükümdarı Hülâgu'nun birlikleri, Halep ile birlikte bu merkeze bağlı bütün bölge ve kaleleri ele

geçirmişlerdir. Ravendan Kalesi de bu tarihten sonra Moğol egemenliğindedir. 1268 yılında Memluk Sultanı Baybars'ın (1260-1277) Antakya'yı zaptından sonra bölgedeki diğer kalelerle birlikte Ravendan Kalesi de Memluk hâkimiyetine geçmiştir. Ayrıca Sultan Baybars, Moğoların yıktığı Ayıntâb Kalesi'yle (Gaziantep) birlikte Ravendan Kalesi'ni tamir ettirmiştir. Kale 1516'da, Yavuz Sultan Selim'in düzenlediği Mercidâbık Zaferi'nden sonra Osmanlı hâkimiyetine girene kadar Memluk egemenliğinde kalmıştır. Fakat Osmanlı hâkimiyetindeyken önemini kaybettiğinden, bundan sonra muhtemelen bir onarım geçirmemiştir (Demirkent, 1992: 387-389). Kale yerleşiminde Osmanlı dönemine dair hiçbir ize rastlanmamıştır.

2. 19. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı

Ravendan Kalesi, daireye yakın bir plan sergileyen, iç içe inşa edilmiş iç kale (anıtsal gözetleme kulesini ihtiva eden bölüm) ve surlardan meydana gelmektedir **(Çiz. 124)**. Kalenin dış sınırlarını belirleyen sur duvarları ile bu duvarları tahkim eden burçlar büyük ölçüde yıkılmıştır **(Fot. 344-345), (Çiz. 125-126)**. İç kale de oldukça kötü bir durumdadır **(Fot. 346)**. Kale içindeki yapıların büyük bir kısmı yıkılmış, mevcut kısımların da büyük bir bölümü toprak altındadır.

Kaleye giriş, surların güneydoğu yönündendir **(Fot. 347-349)**. Bugün kaleye betondan inşa edilmiş merdivenlerle çıkılmaktadır. Kalenin günümüze gelebilmiş en iyi durumdaki bölümü, girişin batısında yer alan bölümdür.

Giriş açıklığının batısındaki burçtan başlayarak saat yelkovanının tersi yönünde surları incelediğimizde, kapının bulunduğu beden duvarına bitişik ilk burç, içten yedi dıştan ise altı köşeli bir plana sahiptir ve tonozla örtülüdür **(Çiz. 124)**. Batı ve doğu cephelerinde, giriş avlusunu ve önünü denetlemeye imkân veren mazgal açıklıklarına sahiptir. Bu burcun doğusundaki duvarın içindeki merdivenlerden, giriş mekânına bitişen beden duvarının üzerine çıkılmaktadır.

Kalenin planında işlendiği şekliyle, 1 nolu burç ile batısındaki 2 nolu burç arasındaki beden duvarı, diğerlerine göre daha iyi durumdadır **(Çiz. 124)**. Cephesinde bir adet mazgal açıklığı ile 2 nolu burca yaklaşık 2.50 m. mesafede beşik tonozla örtülü küçük bir mekân bulunmaktadır. 2 nolu burç da beşik tonozla örtülmüştür. 2 nolu burçla 3 nolu burç arasındaki beden duvarında iki adet mazgal tipi pencere bulunmaktadır. 3 nolu

burç iki katlıdır ve at nalına yakın bir plana sahiptir. Burcun alt katı tonozla örtülüdür ve üst katı yıkıktır. 3-4 ve 5-7 nolu burçlar arasındaki sur duvarlarının neredeyse tamamı ortadan kalkmıştır. Bazılarının sadece temel izleri görülebilmektedir. Benzer şekilde, 4 ve 5 nolu burçların da sadece temel izleri görülebilmektedir. 6 nolu burç beş cepheli bir plana sahiptir. 7 nolu burç, 3 nolu burç gibi at nalına yakın bir plan sergiler. Üç katlı burcun en üst katının çok azı günümüze gelebilmiştir. 8 nolu burç kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Sadece temel kalıntıları mevcuttur. Bu burcun doğusunda, üst bölümü burç ve alt kısmı destek payandası işlevini yerine getiren bir burç yer almaktadır. Bu bölümün doğusundaki beden duvarı ile 10 nolu burç çok fazla tahrip olmuş ve büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. 10 nolu burcun güneyinde, giriş bölümüne kuzeyden bitişen kısımda beşik tonoz örtülü bir mekân mevcuttur. Bu mekân, girişin güvenliği ile ilişkili bir birim olmalıdır (Akpolat, 2009a: 24-26).

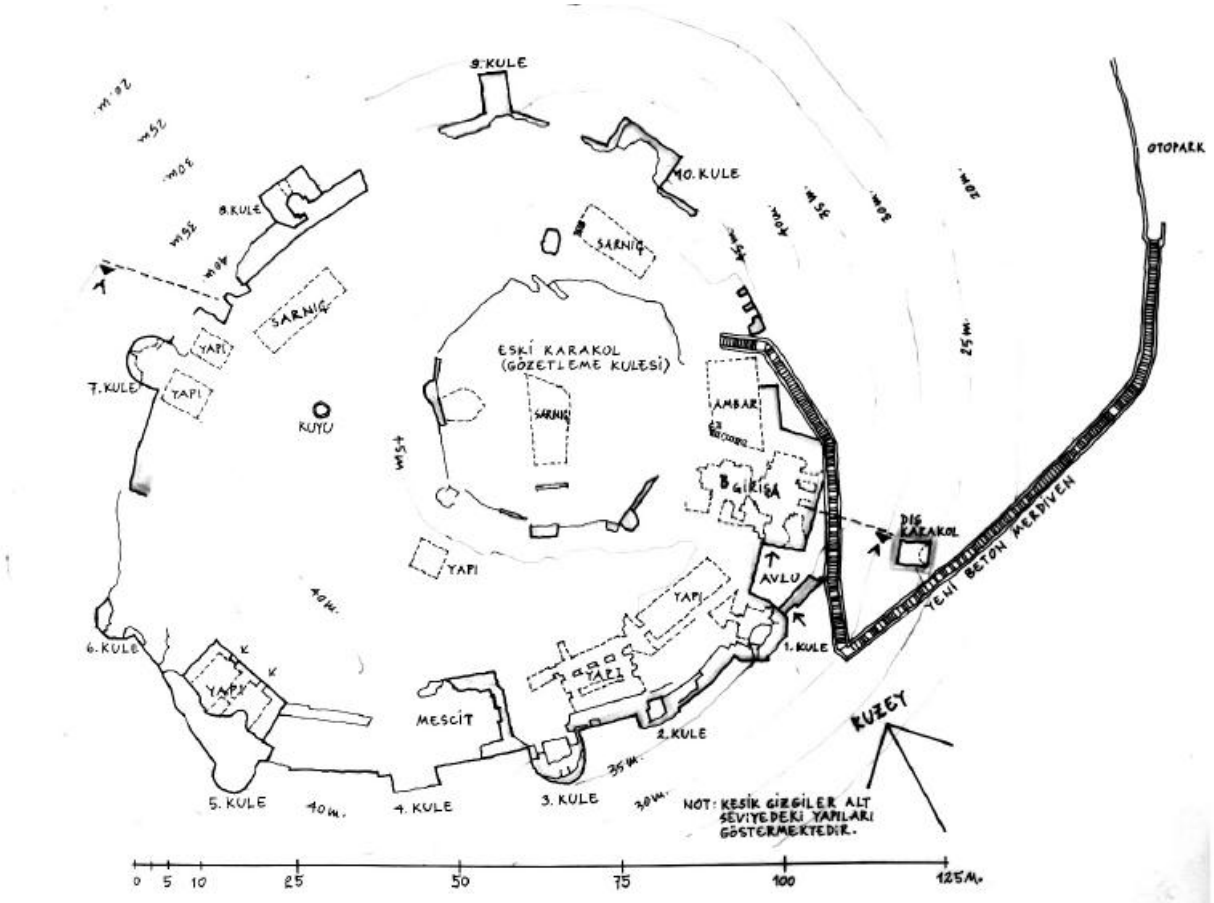
Sur duvarlarının içinde kalan mekânlara göz attığımızda, 1 ve 3 nolu burçların arasında, surların gerisinde, yaklaşık 34.50 m. uzunluğunda iki bölümden meydana gelen, bodrum kat olarak inşa edilmiş bazı mekânlar bulunmaktadır. 1 nolu burcun arka hizasına denk gelen dikdörtgen mekân, doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır ve beşik tonozla örtülüdür. İçerisine giriş batı cephesindendir. Üst örtüsünde üç adet tepe penceresi bulunmaktadır. Bu dikdörtgen mekânın batısında üç nefli, tonozla örtülü bir mekân daha mevcuttur. 3 ve 4 nolu burçların arasında, beden duvarına bitişik olarak inşa edilmiş mekân, yaklaşık 7 m. enindedir. Doğu duvarı yıkık olduğundan mekânın tüm uzunluğu tahmin edilememektedir. Güneydoğu duvarında üç dilimli bir kemer bulunmaktadır. Muhtemelen bu mekân Selahaddin Eyyûbi'nin kalede gerçekleştirdiği onarımlara işaret ediyor olmalıdır. Mekânın güneydoğu cephesindeki üç dilimli nişin yönünden dolayı, buranın kalenin mescidi olması kuvvetle muhtemeldir **(Fot. 350)**, (Akpolat, 2009a: 27).

Sur duvarlarına güneybatıdan bitişen bir diğer mekân, 5 nolu burcun arkasında yer almaktadır. Aradaki bir kapıyla bağlantı kuran, iki bölümden meydana gelen, beşik tonoz örtülü mekân, doğu-batı doğrultuludur ve içerisine giriş, kalenin avlusundandır.

Dış surların çevrelediği bu alanın içinde, daha evvelki bir döneme işaret ettiğini düşündüğümüz, muhtemelen Bizans döneminde gözetleme kulesi/karakol işlevini yerine getirmiş, sonradan eklenen sur hattı ile iç kaleye dönüşmüş, oval bir plana sahip bölüm yer alır. Kısaca iç kale olarak adlandırdığımız bu kısımdaki tahribat oldukça yoğundur

(Fot. 346). Bu bölümde bir sarnıç yer alır. Ayrıca burada en uzun yeri 43 m. olan, anıtsal bir burcun kalıntıları mevcuttur. Burcun beden duvarı yuvarlak ve kare payandalarla desteklenmiştir. Muhtemelen 11. yüzyılda, gözetleme kulesi/karakol olarak kullanılan bu burçtan, Afrin Vadisi ve kalenin batısından akan Afrin Çayı gözetlenmekte ve sorun çıktığında burada mevcut bir birlik tarafından gerekli müdahale yapılmaktaydı. Bu sebeple de günümüze gelememiş bu anıtsal burcun bir gözetleme kulesi ve kalenin yakınındaki geçitleri kontrol eden bir çeşit karakol gibi hizmet vermiş olduğunu düşünebiliriz.

Dış surların içerisinde, birisi kuzeybatı diğeri kuzeyde olmak üzere dikdörtgen planlı iki sarnıç bulunmaktadır. Bunların dışında suyla ilgili diğer bir birim, batıda yer alan kuyudur. Ayrıca iç kale olarak tanımlayabileceğimiz bölümde de kuzey-güney doğrultulu, dikdörtgen planlı bir sarnıç daha yer almaktadır.

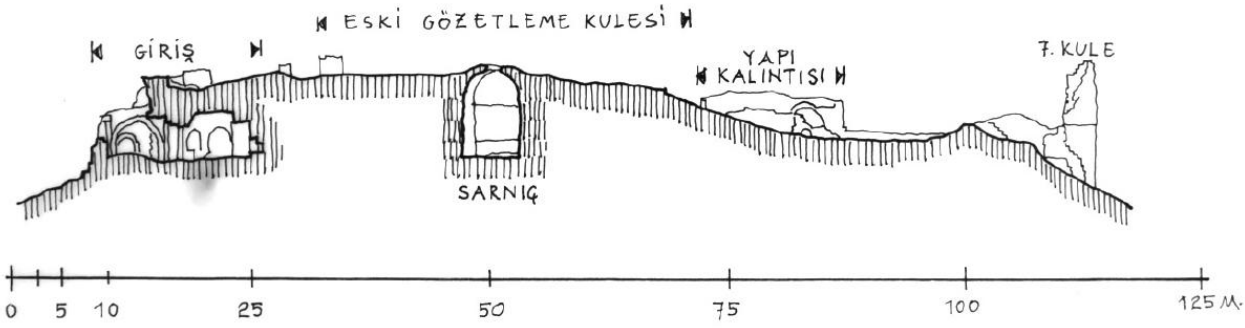
Çiz. 124: Ravendan Kalesi'nin planı (Akpolat, 2009a: 22, şek 3)

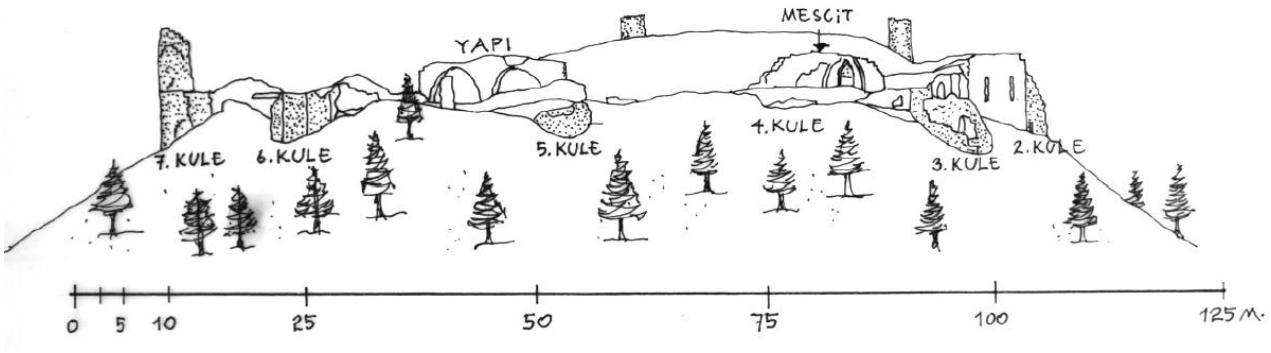
Fot. 344: Ravendan Kalesi'nin kuzey cephesi (Eylül 2007)

Fot. 345: Ravendan Kalesi'nin kuzey cephesinden detay (Eylül 2007)

Çiz. 125: Ravendan Kalesi'nin A-A Kesiti (Akpolat, 2009a: 23, şek. 4)

Çiz. 126: Ravendan Kalesi'nin batı cephesinin görünüş çizimi (Akpolat, 2009a: 23, şek. 5)

Fot. 346: İç kaleye ait izler (Eylül 2007)

Fot. 347: Ravendan Kalesi'nin kale içine geçit veren kapıları ile giriş ünitelerinin bulunduğu güneydoğu cephesi (Eylül 2007)

Fot. 348: Ravendan Kalesi'nin girişi ile batısındaki burç ve sur duvarları (Eylül 2007)

Fot. 349: Kalenin girişini batıdan tahkim eden çokgen planlı burç (Eylül 2007)

Fot. 350: Kalenin mescidi olması muhtemel mekânın görünümü (Eylül 2007)

2. 19. 4. Kale Kapıları

2. 19. 4. 1. Sur Kapısı

Ravendan Kalesi, daire planlı, iç içe inşa edilmiş iç kale (gözetleme kulesi/eski karakol) ve surlardan meydana gelmektedir. Kaleye girişi sağlayan kapıya ve girişle ilgili mekânlara günümüzde betondan inşa edilmiş merdivenlerle çıkılmaktadır **(Çiz. 127)**. Kalenin girişi dıştaki surun güneydoğu cephesindedir. Yuvarlak kemerli kapı, batısındaki içten yedi, dıştan altı köşeli bir plana sahip burca (1 nolu burç) bitiştirilmiş beden duvarı üzerinde yer almaktadır **(Fot. 351-352)**. Bu burcun doğu ve batısında yer alan mazgal açıklıklarından, yuvarlak kemerli kapıdan sonra geçilen giriş avlusu ve sur dışında kalan kapının önü rahatlıkla savunulabilecek durumdadır **(Fot. 353-354)**. Ayrıca bu burcun içinden, doğu tarafından bir merdivenle burca doğudan bitişik sur beden duvarı üzerine ulaşılmakta ve kapı gerektiğinde buradan savunulmaktaydı.

Kilisli Avukat Kadri Bey'in (Timurtaş) 1933 yılında kaleme aldığı *"Kilis Tarihi"* adlı kitapta, kalenin giriş kapısının üzerinde yer alan kitabenin fotoğrafı görülmektedir **(Fot. 355)**, (Kilisli Kadri, 1933: 15). 14 Kasım 1987'de kaleyi inceleyen Prof. Dr. Işın Demirkent'te, kitabenin bu tarihte mevcut olmadığını ifade etmiştir. Kaleyi ziyaret ettiğimiz Eylül 2007 tarihinde, bu kitabeye kalede ve yakın çevresinde rastlayamadık. Demirkent, tarihsiz olduğu bilinen bu kitabeyi, 1176–1181 yılları arasına yerleştirmiştir (Demirkent, 1992: 384-385). Kale, 1176 yılında Selâhaddin Eyyûbi'nin yönetimine geçmiştir. Bu esnada tahkim ve tamir edilmiştir. Hellenkemper, C. Cahen'in bilgilerine dayanarak, kalenin doğu bölümünün bu dönemde inşa edildiğini ileri sürmektedir (Hellenkemper, 1976: 45).

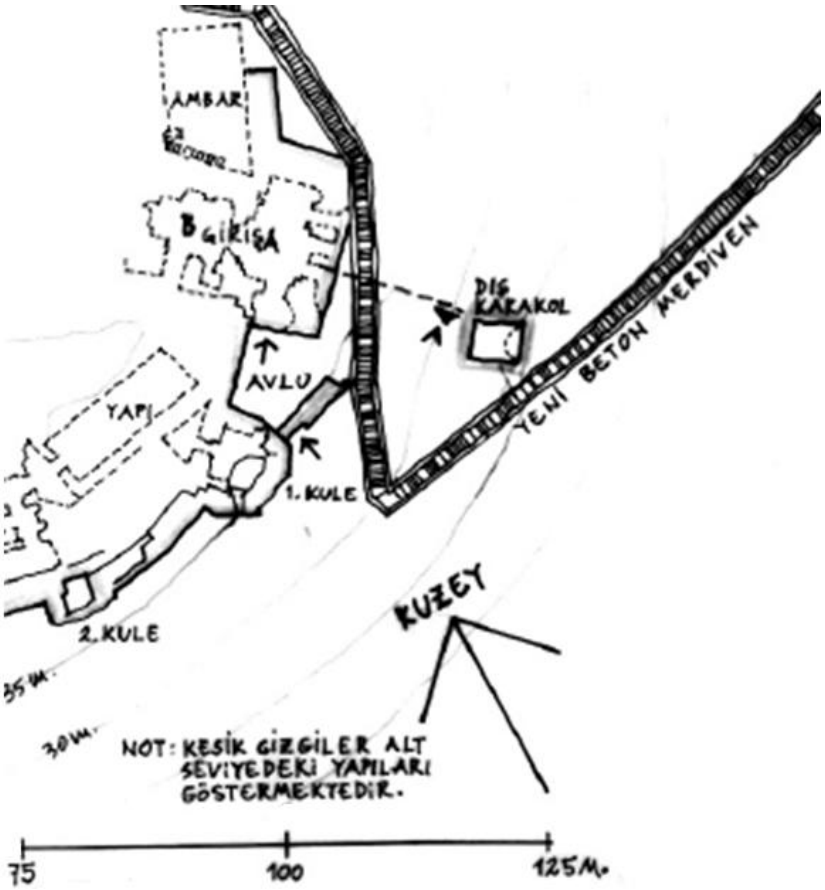
Beden duvarı üzerindeki kitabesi kayıp yuvarlak kemerli kapı açıklığından sonra çarpık planlı küçük bir avluya geçilmektedir **(Fot. 351-354)**. Batıdaki burcun cephelerindeki mazgal açıklıklarından burası denetlenebildiği gibi bu burca doğusundan bitişen sur beden duvarı, kapının tahkimatı için önem arz etmektedir. Bu duvarın uzunluğu 4.20 m., yüksekliği ise 4.00 m.dir. Duvarın örgüsünde altta koyu renkli moloz taş, üstte ise iri blok taşlar halinde kesme taşlar kullanıldığından, iki farklı döneme veya tarihe işaret ettiğini söyleyebiliriz. Cephesinde altta iki, üstte ise üç adet mazgal açıklığı, bu duvarın hemen önündeki avluyu denetlemek içindir. En üstte ise altı adet konsolu kısmen günümüze

gelebilmiş, kale avlusuna sızmış düşmana ok ve bunun yanında taş fırlatmak ya da kızgın yağ v.b. bir şeyler dökerek etkisiz hale getirebilmek için düşünülmüş tepe mazgallarının (*Tr. senkendaz; İng. machicolation; Fr. Machicolis)* izleri mevcuttur **(Fot. 356-358)**.

Düzensiz bir plan sergileyen kapı avlusunun zemini zamanla yıkıntılarla ve toprakla dolmuştur. Avlunun kuzeyinde kaleye geçit veren ikinci giriş ve bu girişle ilişkili mekânlar bulunmaktadır **(Fot. 359-360)**. Benzer şekilde girişle ilgili mekânların da içi toprakla dolmuştur. Giriş bölümü doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır ve iki mekândan meydana gelmektedir **(Fot. 361-366)**. Bu bölüm iki katlıdır ve üst katı çok fazla tahrip olmuştur. İki bölümlü giriş mekânına güneyindeki açıklıktan girilir. Kare planlı ilk mekân çapraz tonoz örtülüdür. Doğu duvarı tamamen yıkılmıştır ve bu duvarda iki büyük niş bulunmaktadır. Nişlerin üzerinde tahrip olmuş küçük bir pencere bulunur. Ayrıca aynı duvarda alt kata inen merdivenin izi mevcuttur. Batı duvarındaki açıklıktan, batısındaki beşik tonoz örtülü ikinci mekâna geçilir.

Kapının tahkimatıyla ilişkili diğer bir birim de kalenin giriş kapısının güneydoğusunda ve yaklaşık olarak 7-7.50 m. uzaklıkta yer alan, beşik tonozla örtülü dikdörtgen mekândır. Bu mekân, kapının tahkimatına bu yönden destek vermek amacıyla inşa edilmiştir.

İkinci kale kapısından ulaşılan, birbirine bir kapıyla açılan, biri çapraz diğeri kayadan oyma beşik tonozla örtülü giriş ünitesinden kale içine girebilmek için açılı dönüşler yapmak gerekmektedir. İlk kapıdan sonra doksan derece sola dönülmekte, ikinci kez aynı derecede tekrar sola dönüş yapılarak kale avlusuna geçilmektedir. Buradaki planlamanın temel amacı, kale içine girişte kullanılan, üzeri örtülü ufak boyutlu bu mekânda düşmanın hareketini kısıtlamaktır. Bu sebeple de özellikle de kale girişlerinde bu açılı dönüşleri mecbur hale getirebilmek ve bu sayede içeri sızmaya çalışan düşmanı hem yavaşlatmak hem de şaşırtmak amaçlanmıştır.

Çiz. 127: Ravendan Kalesi'ne giriş (Akpolat, 2009a: 22, şek 3)

Fot. 351: Surların güneydoğu cephesindeki kapı (Eylül 2007)

Fot. 352: Kapıdan detay (Eylül 2007)

Fot. 353: Kapının avlu yönünden görünümü ile batıdaki burç (Eylül 2007)

Fot. 354: Kapının ve avlusunun senkendazlı sur bedeni üzerinden görünümü ile batıdaki burç (Eylül 2007)

Fot. 355: Sur kapısının kitabesi (Kilisli Kadri, 1993: 15)

Fot. 356: Sur kapısını batıdan destekleyen burç ile burca doğudan bitişen senkendazlı sur bedeni (Eylül 2007)

Fot. 357: Giriş avlusunun tahkimatını sağlayan senkendazlı sur duvarı ile sağda kale içine geçit veren giriş ünitesi (Eylül 2007)

Fot. 358: Kapı avlusunu tahkim eden sur duvarı üzerindeki senkendazlardan detay (Eylül 2007)

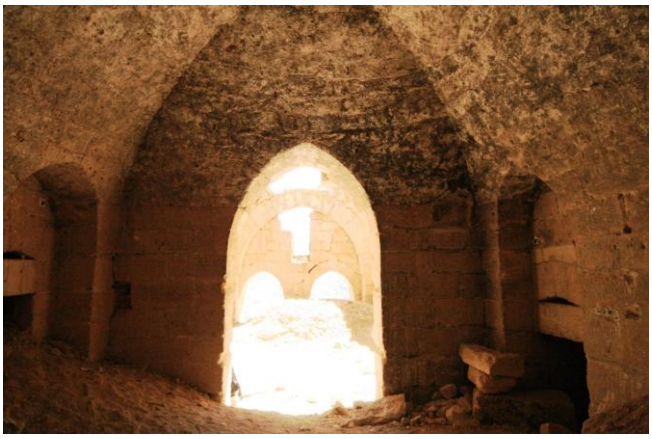
Fot. 359: Kale içine geçit veren ikinci kapı (Eylül 2007)

Fot. 360: Kapıdan detay (Eylül 2007)

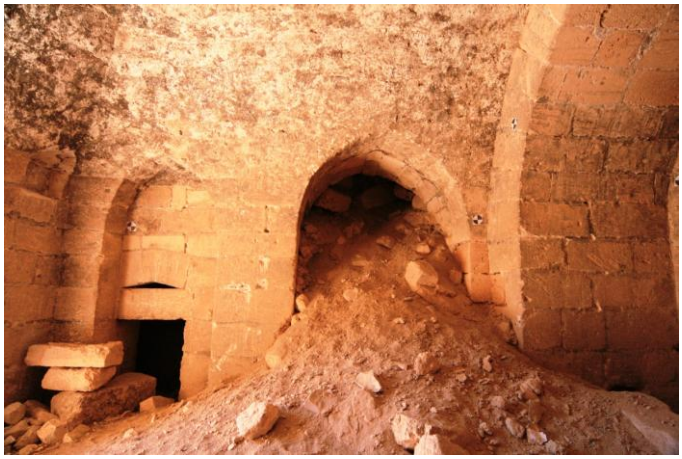
Fot. 361: Kalenin içine geçit veren ikinci kapıdan sonra geçilen giriş bölümünün çapraz tonoz örtülü ilk mekânının doğu cephesine bakış (Eylül 2007)

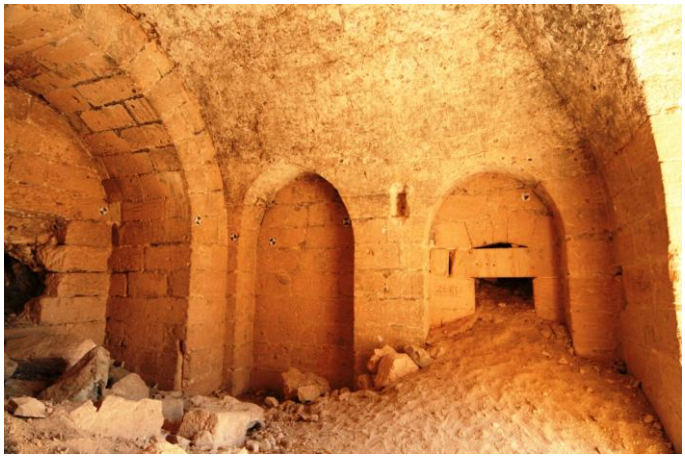
Fot. 362: Giriş ünitesinin beşik tonoz örtülü ikinci mekânının batı cephesinden çapraz tonoz örtülü birinci mekânına bakış (Eylül 2007)

Fot. 363: Giriş ünitesinin beşik tonoz örtülü ikinci mekânının batı cephesi (Eylül 2007)

Fot. 364: Giriş ünitesinin ikinci mekânının güney cephesi (Eylül 2007)

Fot. 365: Giriş ünitesinin ikinci mekânının kuzey cephesi (Eylül 2007)

Fot. 366: Kalenin giriş mekânlarının kuzeyindeki bölüm (Eylül 2007)

2. 20. Sinop Kalesi

2. 20. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler

Sinop kenti, tarih boyunca sur dışına pek taşmayan özelliği nedeniyle *"kale kent"*, aynı zamanda Karadeniz kıyıları boyunca en önemli limana sahip olması sebebiyle de *"liman kent"* özelliği taşımıştır. Kentin iki limanı bulunmaktadır. Berzahın kuzeydoğusunda kalan liman, dış limandır. Antik Çağ'da daha çok bu liman kullanılmasına karşılık, fırtınalara açık oluşu ve denizcilik açısından pek kullanışlı olmaması nedeniyle zamanla önemini yitirmiştir. Daha çok erken tarihlerde kum dolan ve kullanılamaz hale gelen bu liman, berzahın güneydoğusundaki iç limana bir kanalla bağlanmaktaydı. Bu kanalın Anadolu Selçuklular döneminde kapatıldığı tahmin edilmektedir. Yarımadanın güneydoğusunda kalan iç liman ise rüzgârlara kapalı konumuyla ve sakin deniziyle Güney Karadeniz'in en önemli limanıydı. Bu özellikleri nedeniyle tarih boyunca burada işlek bir liman ve tersane faaliyetinin yaşandığı anlaşılmaktadır (Anonim, 1982-83: 6803). Osmanlı döneminde Kırım'a geçecek Anadolu askeri, Sinop ya da Samsun limanlarını kullanmaktaydı (Ünal, 2008: 241). Kent, 17. yüzyılda bütün Karadeniz ve hatta İstanbul Boğazı gibi Don Kazakları'nın saldırılarına uğramıştır (Ünal, 2008: 242; İlgürel, 1988: 175). Bu sebeple 17. yüzyıl başına ait bir mukataa belgesinde, kentin liman gelirinin düştüğü, 18. yüzyılda ise tekrar düzeldiği anlaşılmaktadır (Ünal, 2008: 242).

Şehrin gelişimi daha çok doğu yönünde, Boztepe burnuna doğru gerçekleşmiştir. Kuzeydeki Akliman ve Anadolu yönünde birkaç azınlık yerleşiminden başka bir yerleşim olmamıştır. Doğudaki yarımada ise gittikçe sarplaşmakta, 187 m. yüksekliğe ulaşmakta ve deniz yönünde dik yarlarla kuşatılmaktadır. Bu sebeple de şehrin berzahtan ve deniz yönünden kuşatılması neredeyse imkânsız bir hale gelmiştir (Esemenli, 1990: 3).

Aslında kent engebeli yapısı ve tarım alanlarının azlığından dolayı önemli bir yerleşim yeri değildir. Orta yükseklikte dağlara sahip olmasına karşılık dağlık saha, kıyı ile iç kesim arasındaki iletişimi zorlaştırmaktadır. Kentin asıl önemi, Anadolu'yu Karadeniz'e ve kuzeyine bağlamasından dolayı, Antikçağ'dan başlayarak tarih boyunca askeri ve ticari konuma sahip olmasından gelmektedir. Dağlık bölge aldığı yağışlardan dolayı zengin bir bitki örtüsüne sahiptir. Bu durum İlkçağ'dan başlayarak her devirde Sinop'ta bir tersane

kurulabilmesine uygun koşullar sağlamıştır. Fakat kent ve tersane, güvenirliğini kaybettiği 1853 Sinop Rus baskınından sonra önemini de kaybetmeye başlamıştır (İlgürel, 1988: 168-177). Bu tarihten sonra kale kent özelliğini yitirerek güney doğu yönünde azınlıklar, batıya doğru yönetim ve eğitim gibi kamu yapılarıyla yeni yerleşim noktaları ortaya çıkmaya başlamıştır (Esemenli, 1990: 3).

Kentin yerleşim ve ulaşım planı gözden geçirildiğinde, ızgara planına sahip olduğu anlaşılmaktadır (Bryer-Winfield, 1985a: 75-76). Antikçağ'dan beri geometrik yapısını koruduğu anlaşılan yerleşimin, ulaşımının ana arteri Boyabat yolu ile bu yolun kale içindeki devamı olan özellikle Sakarya caddesi olmak üzere Cumhuriyet ve Fatih caddeleridir.

Sinop Kalesi, iç kale ve surlar olmak üzere, Sinop yarımadasının karayla birleştiği berzah üzerinde inşa edilmiştir. Günümüzde doğu-batı doğrultusunda uzanan kentin surları, kentin yarımadayla birleştiği arazinin mevcut konturlarına uygun olarak biçimlendirilmiştir. İlk inşasından günümüze kadar çeşitli onarımlar geçirmiş olan kalenin batı surları üzerinden kente girişte iki önemli cadde olan Sakarya ve Kum Kapı caddeleri yer almaktadır ve bu caddelerin batı surlarına denk gelen kısımları yıkıktır. Bu yöndeki tahribat batıdaki surlardan dıştakinde çok daha fazladır. Kum Kapı ile iç kalenin güneydoğu köşesine yakın kısımlar dışında, batı yöndeki dış sur ve üzerindeki kapılar ve burçlar tamamen ortadan kalkmıştır. Caddelerin devamı olan ve iç kalenin doğu surunu meydana getiren sur, burç ve kapılarda bu tahribattan nasibini almıştır. Tahribatın en yoğun olduğu yerlerden biri de kuzey surlarıdır. Denizin dalgalı olması ve bu yönün rüzgâra daha açık oluşu nedeniyle büyük ölçüde surlar yok olmuştur. Doğu surlarının sadece güneydoğu ve kuzeydoğu köşelere yakın kısımları ayaktadır. Güney suru sakin bir iç limana bakması nedeniyle daha iyi durumda olmasına karşılık, iç kalenin güney duvarına göre güney sur duvarı daha fazla tahrip olmuş ve limana doğru taşma yapan güney sur duvarı, bu hattaki en fazla tahrip olan sur duvarı olmuştur. İç kalenin hapishaneye dönüştürülmüş olması, bu kısma yapılabilecek müdahaleleri azalttığından sur duvarları daha iyi korunabilmiştir.

Sinop kentinin adının kökeni konusunda farklı fikirler söz konusudur. Asur tanrılarından Sin'den Hititçe Sinova'ya kadar farklı görüşler mevcuttur. M.Ö. 200 yıllarında, Skymnos adlı şairin şiirlerinde kentin adına *"Sinope"* şeklinde rastlanmakta ve Amazon kraliçesinin

adından geldiği ifade edilmektedir. M.Ö. 7. yüzyılda, Milet şehrinden gelerek kente yerleşen Miletliler de kente aynı ismi vermişlerdir (Başoğlu, 1978: 6-8). Grek kaynaklarında da aynı isim geçmektedir. Romalılar kente *"Sinuessa"* adını vermişlerdir (Işık, 2001: 104). A. Işık, Diodoros Sicilius'un eseri olan M.Ö. 1. yüzyıla ait *"Bibliotheka Historika"* adlı kaynakta ise *"Sinope"* adının Asopus'un kızlarından birinin adı olarak geçtiğini aktarmıştır (Işık, 2001: 185-186). İslam kaynaklarında ise kentin adına *"Sinab"* veya *"Sanub"* şeklinde rastlanmaktadır. Selçuklu döneminde Sinop'tan Rusya'ya geçen Rubruq ise kent için *"Sinopolis"* adını kullanmıştır (Darkot, 1988b: 685). Osmanlı kaynaklarında ise kentten *"Sinop"* adıyla bahsedilmiştir (Ünal, 2008: 27).

2. 20. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim

En geç M.Ö. 7. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kentte yerleşimin olduğu bilinmektedir (Koçak, 1995: 248). Miletli kolonistlerin kentin kuruluşunda ve özellikle de kent planında etkin oldukları düşünülmektedir (Bryer-Winfield: 1985a: 76). Kent önemli konumu sebebiyle bu tarihlerden itibaren Ortaçağ sonuna kadar sürekli el değiştirmiştir. Kente saldıranlar ya da kısa süreliğine hâkim olan devletler arasında Lidyalılar, Persliler ve Pontos Krallığı gelmektedir. Mithradates VI. Eupator dönemi (M.Ö. 121-63), Sinop'un her yönüyle geliştiği bir dönemdir (Koçak, 1993: 74). VI. Mithradates tahttan inene kadar şehrin adeta yeni baştan imar edildiği bilinmektedir. Bu dönemde kentin gymnasion, agora ve sütunlu caddelerle gösterişli bir şekilde süslenmiş, surlarla çevrili bir yerleşim yeri olduğu anlaşılmaktadır (Strabon, 2000: 23). Bazı kısım araştırmacılara göre, M.Ö. 7 yılında, bir kısmına göreyse M.Ö. 18 yılında bir coğrafya kitabı kaleme alan Amasyalı Strabon, Sinop kenti ve kalesi hakkında önemli bilgiler vermiştir. Aktardıklarından bu tarihte kalenin kesin olarak var olduğu anlaşılmaktadır. Strabon'a göre:

> *"….sonra Sinōpē'ye gelinir. Burası Armenē'den elli stadion uzaklıktadır; dünyanın o kısmındaki kentlerin en önemlisidir. Bu kent Milētos'lular tarafından kurulmuştur; burada bir deniz üssü kurmak suretiyle kent, Kyaneai berisindeki denizlere egemen oldu ve hatta Kyaneai'nin ötesinde bile Helenlerle beraber birçok mücadelelere katıldı; uzun süre bağımsız kaldığı halde sonunda bu bağımsızlığını koruyamadı ve kuşatılarak zapt edildi ve ilk önce Pharnākes, ondan sonra Eupator'a kadar (VI. Mithridates) onun selefleri ve en son olarak da Eupator'u yenen Romalılar tarafından ele geçirildi. Eupator Sinōpē'de hem doğdu hem de yetişti; ve buraya özel bir onur payesi verdi ve krallığının metropolisi olarak kabul etti. Sinōpē hem doğa hem de insanlar tarafından çok güzel bir şekilde süslenmiştir. Çünkü bir yarımadanın boynu üzerinde kurulmuştur. Berzahın her iki tarafında da iç ve dış limanları ve*

olağan üstü palamut dalyanları bulunur. …….Kent surlarla, güzel bir şekilde çevrili olup, ayrıca gymnasion, agora ve sütunlu caddelerle gösterişli bir şekilde süslenmiştir. Burası tahkim edilmiş bir kent olduğu halde iki kere zaptedilmiştir; birincisinde Pharnakes birdenbire hiç beklenmedik bir zamanda kente saldırmış, ikincisinde ise dışarıdan Lucullus ve içeriden tiranın garnizon komutanı olan Bakkhides tarafından aynı anda çifte saldırıya uğramıştır. Bakkhides daima ihanetten kuşkulandığı için içeridekilere saldırılarda bulunarak ve cinayet işleyerek halkın onurlu bir şekilde savunma yapmasını ya da saldırganlarla uzlaşmasını engelledi. Sonunda kent zaptedildi; her ne kadar Lucullus kentin geri kalan zenginliklerini korudu ise de Billaros'un küresini ve Sthenis'in yapmış olduğu, kentin kurucusu olarak kabul edilen ve bir Tanrı gibi saygı gören, Autolykos'un heykelini aldı. Kentte ayrıca Autolykos'un bir de kehanet merkezi vardı. Onun, Iason'la seyahate gidenlerden ve bu yeri alanlardan biri olduğu zannedilir: böylece sonradan bu yerin doğal üstünlüklerini ve oturanların zaafa düştüklerini gören Miletos'lular burayı kendilerine mal ettiler ve kolonistler yolladılar. Fakat burada şimdi Romalıların da bir kolonisi vardır. Kentin ve toprakların bir kısmı bunlara aittir."…… Sinopitis'te ve hem de Bithynia'ya kadar uzanan ve evvelce sözü edilen kıyının gerisindeki topraklarda gemi yapımı için olağanüstü elverişli olan ve kolaylıkla ihraç edilen kereste bulunur…" (Strabon, 2000: 22-25).

Sinop Kalesi'nin batı sur duvarları ile bu sur duvarlarının iç kaleye yakın kısımları incelendiğinde, *"isodomos"* örgü tekniğinin kullanıldığı ve ayrıca örgüde kullanılan taşların bosajlı denilen teknikte işlenmiş olduğu gözlenmektedir. Benzer sur duvarına, iç kalenin kuzey duvarında, bugün otogar olarak kullanılan alanı kuzeyden çevreleyen duvarlarda da rastlamaktayız. İç kalenin güney ve batı surlarının birleştiği noktalarla kısmen güney surda, *"pseudo isodomos"* denilen bir sıra kalın, bir sıra ince yüzeyi dışarı gelecek şekilde örülen, M.Ö. 1. yüzyıla tarihli Hellenistik duvar örgüsü görülmektedir. Bu sur duvarlarının üzerinde ise Selçuklu dönemi onarımları söz konusudur. Bu duvar tekniğinin M.Ö. 5. yüzyılda kullanıldığı bilinse de en yaygın kullanımı M.Ö. 4. yüzyıldadır (Akarca, 1998: 114-117). Ayrıca iç kalenin kuzeybatı ve güneybatı burçları arasındaki hendeğin de yaklaşık bu tarihlerden beri mevcut olduğu tahmin edilmektedir.

Romalı Komutan Lucullus, M.Ö. 70'te kenti ele geçirmiştir. Bu sırada yerleşim yeri ağır tahribata uğramıştır. Roma egemenliği döneminde, Vali Plinny kentin su sorununu çözmüştür. Batı surlarının iç tarafında görülen su kemerleri bu döneme ait olmalıdır (Koçak, 1993: 83-84, 90). Bu dönemde, kentin akropolis alanı tapınak ve hükümet konağının bulunduğu alan ile iç kale yakınlarında yapılan sondaj çalışmalarına dayanarak, iç kale ve cezaevinin bulunduğu alan olarak önerilmektedir (Erzen, 1956: 69-71). Bu sondaj çalışmaları sonucu Hellenistik, Roma ve Bizans dönemlerine ait buluntular tespit edilmiştir. Kent daha sonra Bithynia-Pontos çifte eyaletinin sınırları içinde kalmış, M.Ö.

452'de Caesar tarafından koloni statüsü verilerek, *"Colonia Julia Felix Sinopensis"* ismini almıştır (Koçak, 1993: 79-80, 83). Kent, M.S. 395'ten itibaren Bizans sınırları içinde kalmıştır (Koçak, 1995: 252-253). Bu tarihte kentin gelişiminde önemli rol oynayan unsurlar, amphora ve kiremit atölyeleri ile zeytinyağı ve şarap işlikleridir. 6-7. yüzyıllara ait Balatlar Kilisesi de bu dönemin önemli bir dini yapısıdır (Karakaya, 1993: 24-28). 1204 yılında, IV. Haçlı Seferleri sırasında, Bizans'ın başkenti İstanbul ele geçirilip yağmalanınca, bu karışıklıktan faydalanan Trabzon Rum İmparatorluğu, Sinop dâhil olmak üzere Karadeniz kıyılarını sınırları içerisine dâhil etmiştir. Bir ara İznik merkezli kurulan prensliğin başında bulunan Theodoros Laskaris, Sinop'u ele geçirse de kısa bir süre sonra kent tekrar Trabzon Rum İmparatorluğu'nun eline geçmiştir (Tokgöz, 1973: 20-24). Anadolu Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus, 1214 yılında Bizans İmparatoru I. Kir Aleksi'nin elinde bulunan kenti ele geçirmiştir (İbni Bîbî, 2007: 50-54). Kalenin fethinde bulunan komutanlarla birlikte, bu tarihten sonra kale esaslı bir onarım geçirmiş ve yerleşime bir iç kale eklenmiştir. Bu inşa faaliyetlerine katılan komutanların isimlerini de surlarda ve özellikle de iç kaleye ait burç, kapı ve beden duvarlarında görmekteyiz (Mehmet Behçet, 1930: 43-39). Alâeddin Keykubad döneminde Akdeniz'in en önemli liman kenti Antalya iken, Karadeniz'in en önemli liman kenti Sinop olmuş, Venedik ve Cenevizlilerle ticari ilişkiler kurulmuş ve burada bir tersane tesis edilmiştir. Moğol istilası sebebiyle pek çok Anadolu şehrinde olduğu gibi Sinop'ta da merkezi otorite zayıflamış, II. Mesud'un oğullarından Gazi Çelebi kentte korsanlık yaparak uzun bir süre varlığını devam ettirmiştir (Sarre, 1998: 52-54). 1261 yılında IV. Kılıçarslan ile kardeşi II. İzzeddin Keykavus arasında baş gösteren taht kavgalarından faydalanan Trabzon Rum İmparatoru I. Manuel, kenti bir ara ele geçirmişse de, kenti tekrar geri alması için görevlendirilen Muinüddin Pervane 1262'de amacına ulaşmıştır. Sinop'un alınmasından sonra, burada Pervaneoğulları beyliği kurulmuş ve bu beylik 1322'ye kadar varlığını devam ettirmiştir (Tokgöz, 1973: 26).

14. yüzyılda kenti ziyaret eden Seyyah İbni Battûta kısmen de olsa kaleye değinmekte ve surlar üzerindeki iki kapı hakkında bilgi vermektedir. İbni Battûta'ya göre:

> *"…Ahi Nizameddin'in tekkesinden ayrıldıktan sonra Sanûb'a (Sinop'a) yöneldik. Burası gayet kalabalık ve güzel bir şehir; güzellik ve sağlamlık bir arada! Doğu yönü hariç, çepeçevre denizle kuşatılmış! Doğuda bulunan tek kapısından da hükümdarın izniyle girilebilir. O esnada şehrin beyi daha önce andığımız Süleyman Paşa'nın oğlu İbrahim Bek'ti. Bizim için*

gereken izin çıkarılınca şehre girdik; Ahi İzzeddin Çelebi'nin Deniz Kapısı civarında bulunan dergâhında konakladık…" (İbni Battuta, 2004: 442).

1322'den sonra kentin toprakları Candaroğlu beyliğinin eline geçmiştir. Sinop'un askeri ve ticari öneminin farkında olan Osmanlı Sultanı II. Mehmed, kentin topraklarını 1461'de Osmanlı topraklarına dâhil etmiştir (Öztürk, 2009: 155; Yücel, 1991: 109-113). 1613 yılındaki Kazak saldırılarına kadar sakin günler geçiren kent, bu tarihten sonra giderek alevlenen Rus sorunuyla uğraşmak zorunda kalmıştır (İlgürel, 1988: 163-177).

Osmanlı dönemi arşiv belgelerinden, Sinop Kalesi'nin geçirmiş olduğu onarımlara yönelik bazı bilgiler elde edilmektedir. 22 Ramazan H. 966 (28 Haziran 1559) tarihli mühimme defterinde, Sinop kadısına gönderilen hükümde, kalenin tamire muhtaç yerlerinin olduğu, bu iş için Mehmet Çavuş adlı birinin gönderildiği, kalenin tamiri için gerekli paranın bu kimse ile birlikte gönderildiği ve miktar yeterli gelmezse geri kalan masrafları Sinop kadısının temin edeceği yazılıdır (Ünal, 2008: 291).

İç kale günümüzde görülemese de doğu tarafından derin bir hendekle ayrılmaktaydı. 16. yüzyılda yazılmış bir hükme göre, hendeğin zamanla toprakla dolmuş olduğu ve burada bağ ve bahçeler oluştuğu ifade edilmektedir. Bu bilgiler bugün görülemeyen hendeğin varlığına dair delil oluşturmaktadır. Divân'a sorun hakkında bilgi verilmekte, bunun kaleye zararının olup olmadığının tahkik edilmesi istenmekte ve eğer ki bir zarar teşkil etmiyorsa, hendeğin yerinde meydana gelen bu bahçelerin tapu ettirilip, kanun üzerine resmi tapusunun alınması emredilmektedir (Ünal, 2008: 293)[31].

17. yüzyıla ait bir ahkâm defterindeki kayda göre, kalenin tamiri için her sene Sinop İskelesi mukataası malından yirmi beş bin akça sarf olunması istenmiştir (Ünal, 2008: 291). Temmuz 1633'ten, Temmuz 1637'ye kadar (Muharrem 1043-Muharrem 1047) dört senede seksen bin akça toplanmış ve bu para Demirciler Çarşısı yakınında otuz zira uzunluğunda yıkılmış olan sur inşasına ve ona bitişik olan surların yirmi zirâ yükseltilmesi işine altmış bin akça olmak üzere sarf olunmuştur. Ayrıca nöbethânelerin de bu esnada elden geçirildiği anlaşılmaktadır. Bu bilgiler arasında özellikle önemli olan bilgi, kalenin deniz tarafındaki kapısının yenilenmesine dairdir. Bu ve bir takım tamiratlar için altı bin akça harcanmıştır (Ünal, 2008: 291-292). Alınan bu tedbirler ve inşa faaliyeti,

[31] *"…kal'anın handakında ihdâs olan bağları ve bağçeleri dahi göresin ne mikdâr bağ ve bağçe ve ne zamandan beri ihdâs olunmuşdur ve ihdâs olunan bağların ve bağçelerün kal'aya zararı var mıdır necedir ma'lûm edinüp zararı olmaduğu takdirce kanun üzere resm-i tapusun alındıkda ne kadar akça hâsıl olur…"* (Ünal, 2008: 293, dn. 689).

1613'lerden itibaren baş gösteren Don Kazakları'nın saldırısıyla ilgili olmalıdır[32] (İlgürel, 1988: 175).

Osmanlı'nın klasik döneminde gerek dış, gerekse iç kale kapılarının (içerü ve taşra kapısı) kale dizdarı ve kale neferâtı ile birlikte açılıp kapandığı anlaşılmaktadır. Kale anahtarlarının dizdarda durduğu bilinmektedir. 17. yüzyıl başında dizdarın kale neferâtı olmadan kendi başına kale kapılarını açıp kapatması şikâyet konusu olmuştur. I. Ahmed tarafından gönderilen, 2 Zilkâde H. 1013/M. 22 Mart 1605 tarihli hükümde de bu durum belirtilmiş, konuyla ilgili olarak III. Murad emir vermiş ve Sultan III. Mehmed tarafından da bu emir tecdid edilmiştir. Kapılarla ilgili bu sorunun temelinde yatan gerçek, kapıdan elde edilen bir menfaat yani gelirle alakalı olmalıdır (Ünal, 2008: 294 ve dn. 695). 20. yüzyıl başına gelindiğinde, kale kapılarının her gece kapatılması sorun olmaya başlamış, 20 Şevval H. 1326 (M. 14/15 Kasım 1908) tarihli DH. MKT. fon kodlu, 2657 dosya ve 88 gömlek numaralı belgede şehrin dâhili ve harici mahalleleri arasındaki gidiş ve gelişi zorlaştırdığından, bu uygulamanın kaldırılması için Sinop'un bağlı olduğu Kastamonu vilayetine durum tebliğ edilmiştir (Ünal, 2008: 294).

İbni Battûta'dan yaklaşık üç yüz yıl sonra Sinop'a gelen Evliya Çelebi, kent ve kale hakkında bilgiler vermiştir. Kapılar konusunda en fazla bilgiyi sunan seyyah olmasına karşılık, kapıların yerleri konusuna bir açıklama getirmemiştir. Evliya Çelebi'ye göre:

> *"…. Bu kale Samsun'un batısında, Samsun'a dört konak mesafededir. Kalesi yüksek bir tepe üzerinde, üç kat şeddadi bir rıhtımdır ki; Rum Kayseri oğlu Sinopa adlı kralın yapısıdır. Ama gayet sağlam ve dayanıklı taş kaledir. Fırdolayı büyüklüğü (….) adımdır. Tamamı (….) kule ve altı bin altı yüz bedendir.*
>
> *(….)adet kapısı vardır. Evvela Kum Kapısı, Meydan Kapısı, Tersane Kapısı, Yenice Kapı ve Tabahane Kapısı ve İçhisarın Lonca Kapısı cihannümadır. Uğrun Kapı ve aşağı kalede Deniz Kapısı. Bu sayılan kapıların tamamı ikişer kanatlı demir kapılardır ki, her biri birer kahkaha kalesi kapısıdır.*
>
> *Bu kale bir düz yerde yapıldığından, iki yanını deniz döver. Bu kalenin şekli dikdörtgen uzunlamasına yapılmıştır. Ama Boztepe dağından bakılırsa, gemi alboratası kesiminde üç kat bir çeşit sağlam kaledir.*

[32] Sinop mollasının, Karadeniz'den gezen Kazak eşkıyasına karşı Sinop Kalesi için aldığı tedbirlerle ilgili olarak ayrıca bkz. **83 Numaralı Mühimme Defteri (1036-1037/1626-1628) Özet - Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkıbasım,** Yay. Haz. Hacı Osman Yıldırım ve diğerleri, Devlet Arşivleri Genel Müd., Ankara 2001, s. 69.

…Bu derece dayanıklı olan sağlam kalenin içinde ve dışında 24 mahallesi vardır. Kefere (Hıristiyan) mahallesi tamamen deniz kıyısında kurulu olup, 1100 kadar haraç veren keferelerdir. Ancak yüz kefere kalenin tamiri ve bakımı için muaflardır. Tamamı 106 adet kat kat eski tarz kargir yapı, tarihi evlerdir, genellikle (….) örtülüdür. Bütün haneleri batı tarafına, denize bakmaktadır.

….Limanı kapılı limandır, gayet geniştir. Sekiz rüzgardan emin, iyi demir tutar yataktır…" (Evliya Çelebi, 2005a: 89-90).

Aynı yüzyılda kenti ziyaret eden bir başka seyyah, Kâtib Çelebi'dir. Seyyah kale hakkında şu bilgileri vermiştir:

"…Kale ile deniz arasında ovaya açılır mezkur ada kaleye bitişiktir ve kalenin bir tarafından bir tarafına adam devri dokuz mildir. Üzeri düz yer olmağla bağ ve bahçe olmuştur. Ve şehrin suları dahi ol taraftan gelir…İç kalesi azim sa'b (sarp) ve yüksektir. Asma köprü ile geçilir ve kara tarafına düşer….", (Katip Çelebi, 1145: 649).

1701 yılı ilkbaharında Sinop'u ziyaret eden botanikçi ve nümizmat Tournefort, kentin iskelesinin önemine değinmiş ve kale hakkında sadece harap bir durumda olduğuna, ziyareti esnasında az sayıda yeniçerinin kalede bulunduğuna ve Rum mahallesinin kale dışında olduğuna açıklık getirmiştir. Ayrıca seyahatnamede kalenin güneybatıdan yapılmış bir çizimi de yer almıştır **(Çiz. 128)**,(Tournefort, 1718b: 91-93). İç limanda yer alan yelkenli gemilerin varlığı, kentin bu yüzyılda uğrak bir liman olduğunun göstergesidir.

Çiz. 128: Sinop kalesini ve limanını güneybatıdan gösteren bir gravür (Tournefort, 1718b: 92)

H. 1195/M. 1780'de, Sinop kadısı ve kalenin bina emini tayin edilmiş olan Dergâh-ı Âlî Kapıcıbaşılarından Hafız Es-Seyyid Muhammed'e gönderilen hükme göre, kalenin ihtiyaç duyulan binalarının inşası ve tamiri istenmektedir. Ayrıca Seyyid Bilal Türbesi'nin bulunduğu yarımada da yeni bir kale inşa edilecektir (Ünal, 2008: 292 ve dn. 681). Kalenin tamiri, yeni bir kale inşa edilmesi ve limanın temizlenmesi için keşif yapması amacıyla bir mimar-ı hassa halifesi gönderilmiştir (Ünal, 2008: 292).

Trabzon'lu P. Minas Bijiskyan, 1817-1819 yılları arasında yazdığı, Karadeniz kıyılarının tarihi ve coğrafyası hakkındaki kitabında, Sinop hakkında bilgi vermekte ve kaleyle ilgili olarak bazı önemli noktalara değinmektedir. Bijiskyan'a göre:

> *" Ağlimanın dokuz mil mesafesinde, eski devirde Pamfilagonya denilen eyaletin baş şehri olan Sinop veya Sinap'ın doğu koyunda mükemmel bir limanı ve Roma devrinden kalmış olup içinde bugün Osmanlı devleti için büyük gemiler inşa edilen bir tersanesi vardır.*
>
> *Sinop Kalesi Strabon zamanında çok güzelmiş, fakat zamanla eski bina yıkılmış ve Grekler zamanında kalıntıları ile yenisi yapılmıştır. Bazıları yeni kalenin Cenovalılar zamanında yapıldığını söylerler. Eusebios, Sinop'un M.Ö. 625'te Peygamber Eremya'nın zamanında yapıldığını söyler ki bununla kalenin ikinci yapılışı ima edilse gerektir. Kale duvarları üzerinde birçok yerde taşlarla beraber örülmüş insan ve hayvan heykelleri, tezyinat ve sütun parçaları, Müslüman mezarlığında da sütun kaideleri ve parçaları gördük. Bunlar Strabon'un tasvir ettiği eski akademiya holünün kalıntıları olsa gerek. Kalıntıların içinde Grekçe yazılar vardı fakat kopya etmeğe vaktim olmadı. Kule duvarının içinde bulunan çok eski şeylerin arasında yüzü bozulmuş, fakat boynu ve saçları görülen mermer bir büst vardır. Deniz tarafında, elinde bir kap, yan gelmiş bir adam, bunun ayak tarafında da elinde bir kapla yatmış çıplak bir kadın, biraz ötede hendekten su çeken bir çocuk, yatmış kadının yanında üç geyik ayaklı halkavi bir masa resmedilmiş mermer bir heykel vardır. Bunun biraz ötesinde bir tapınak duvarının kalıntısı görünür.*
>
> *Kale kuzey taraftadır, güneyde iç kale vardır. Kapının birisinin üzerinde Grekçe yazı iki set üzerinde Cenovalılardan kalmış tamamıyla mevcut iki aslan şekli vardır….. Kalenin kumluk arazi üzerinde bulunması, Türkler arasında bir efsanenin vücut bulmasına vesile olmuştur. Güya kale önce kumla örtülü imiş sonra devler onu sihirle açmış ve kumu Ağlimana (Aklimana) dökmüşlerdir.*
>
> *Sinop'un Boztepe (Grekçesi Karapi) denilen yarımadası ucu sekiz yüz adım genişliğinde bir dildir. Denildiğine göre; bu dil vaktiyle açık olduğundan kaleye gitmek için karadan bir köprü yapılmış, kayıklar da bir koydan diğerine geçerlermiş…. Dilin üzerinde Seyit Bilal Tekkesi denilen meşhur bir ziyaretgâh ve mezarlık gördük. Orada iyi bir su dahi vardı. Yakınında, bir köşesi Ağlimana (Akliman'a), biri kaleye, diğeri de limana bakan üçgen şeklinde bir harabe vardır ki, bunun bir şapele ait olması muhtemeldir. Romalılara ait mezarlar aynen kalmış olup, buradan çok defa eski taş ve sikkeler çıkarılır…..Romalılar dini yazılarını ve hazinelerini kalede muhafaza ederlerdi….. Hıristiyan halk kale dışında oturur. Rumlar cesur ve gururlu insanlar olarak kalmışlardır. Ermenilerin sayısı azdır ve bir kiliseleri vardır…",* (Bijiskyan, 1969: 28-31).

Sinop'u 1835'te gören Charles Texier, tersane ve kent içindeki bazı anıtlardan bahsetmiş fakat kale kapılarına dair bir bilgi vermemiştir (Texier, 2002b: 209-210).

Bir dönem Anadolu'da görev yapan Feldmareşal Helmuth Von Moltke'nin Tokat'tan yazdığı 8 Mart 1838 tarihli mektupta, Sinop'a dair bilgiler bulunmaktadır. Fakat mektuplarında kaleyle ve özellikle de kapılarıyla alakalı bir bilgi yer almaz. Moltke'ye göre:

> *"….. Hava mükemmeldi, deniz sakindi, biz de hep yüksek ve sarp olan ve üzerlerinden ta uzaklardaki daha yüksek karlı ve ormanlı tepelerin baktığı kıyılar boyunca keyifle ilerliyorduk. Gemi Sinop'ta kömür aldı, biz de bu duruştan eski Ceneviz Kalesi'ni parlak bir ay ışığında seyretmek için faydalandık. Bu kale bir berzah üzerindedir ve şaşılacak kadar iyi inşa edilmiş olan şehirle arızalı bir yarımadanın kara ile arasını kesmektedir. Burası savunmaya pek elverişli, çok güzel gemi inşa tezgâhları da var. Ilık hava birçok zeytin ağaçları ve serviler, parıldayan deniz, eski burçlar ve surlar güzel bir güney manzarası meydana getiriyor. İkinci gün öğleyin Samsun limanına vardık….."*, (Moltke, 1960: 154).

Kenti ziyaret eden William Francis Ainsworth limana kısaca değinmiştir (Ainsworth, 1842: 22). Bir başka isim Hommaire de Hell'in (1812-1848) başlattığı ve yönettiği gezi, ölümü üzerine Jules Laurens tarafından devam ettirilmiştir. Hommaire de Hell, kaleye ve yazıtlarına değinmekte ve bazı bilgiler vermektedir (Hell, 1860: 58-59, 72, 110, 151, 232, 240, 344, 348-349, 410). J. Laurens tarafından devam ettirilen Türkiye-İran yolculuğu sonucunda, taş baskı yüz levhadan meydana gelen bir tarih ve bilim atlası yayınlanmıştır. Sinop kenti ve kalesi hakkındaki bilgiler dışında, Sinop Kalesi'ni ve Lonca Kapı'yı gösteren J. Laurens'e ait çizimler önemlidir. Laurens'in diğer çizimleri gibi Sinop Kalesi'ni gösteren resimlerinde doğruluk payı oldukça yüksektir. Sinop Kalesi'ni güneydoğudan ele alan resminde, doğu surunun dışında daha alçak ikinci bir sur duvarının olduğu görülmektedir **(Çiz. 129)**. Bu resimde *"Saathane Burcu"* çok açık bir şekilde seçilmektedir. Doğu surunun dışında ufak bir iskele göze çarpar. Lonca Kapı'yı gösteren resmi de iç kalenin doğu surunda yıkılan kısımları göstermesi açısından önemlidir.

Çiz. 129: Sinop Kalesi'nin güney ve doğu surlarını gösteren Jules Laurens'e ait çizim (Martin, 1998: 176, fig.1)

1853 yılında Ruslar kente baskın düzenlemiş, tersane, Osmanlı savaş gemileri ve kale baskınından çok fazla zarar görmüştür (İlgürel, 1988: 168-177). 1856 yılına kadar tersane olan iç kalenin güneyine, 1885 yılında Sinop mutasarrıfı Veysel Paşa bir cezaevi inşa ettirtmiştir (Kuru, 2001: 173). Ayrıca aynı yıl imzalanan Paris Barış Antlaşması ile Karadeniz'in Osmanlı ve Rusya için tarafsız hale getirilmesi sonucu (İlgürel, 1988: 177), Karadeniz'deki tersanelerle birlikte Sinop Tersanesi de işlevini ve önemini kaybetmiştir (Karal, 1956: 190).

16 Temmuz 1879'da Sinop'a gelen H.F.Tozer, şehrin konumunu Kartaca'nın antik dönemdeki yapısıyla ve Tunus'la karşılaştırmıştır. Coğrafi yapısının çok özel olduğuna ve yarımadasına değinmiştir. Kentin surlarla ve burçlarla tahkim edilmiş olduğunu ve 1853'te Rus saldırısına uğradığını anlatmıştır. Fakat ne iç kaleye ne de surlara ait kapılar hakkında bir bilgi vermemiştir (Tozer, 1881: 6-7).

29 Şaban H. 1316 (M. 11/12 Ocak 1899) tarihli, DH. MKT fon kodlu, 2159 dosya ve 44 gömlek numaralı belgeden, Sinop kasabasının girişindeki kalenin iç ve dış kapılarıyla bu kapılara bağlı yolların tamir edildiği anlaşılmaktadır.

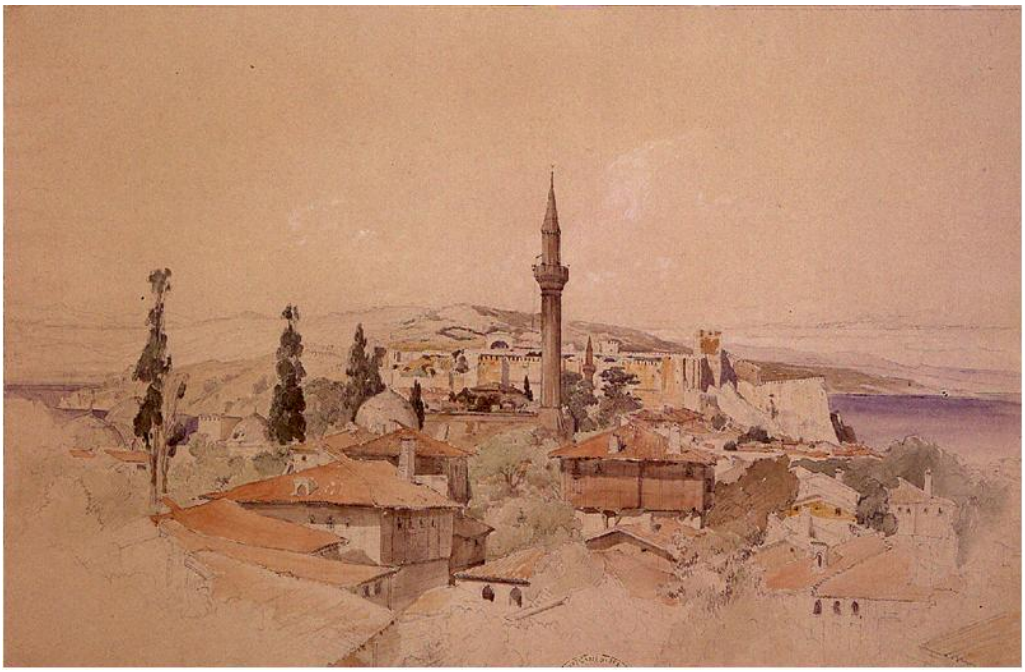
Ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki 18.-19. yüzyıllara ait çok sayıdaki belgeden, kalenin çeşitli yerlerinin bu yıllar arasında tamiratlar geçirdiği ve hatta yeni kalelerin ve

burçların inşa edilmesinin istendiği anlaşılmaktadır (Esemenli, 1990: 65-72). Bunun temel sebebi 17. yüzyıl başından itibaren Kazak saldırıları ile özellikle giderek gerginleşen Osmanlı-Rus ilişkileridir (İlgürel, 1988: 175).

1903 Haziran ayında bir süreliğine Sinop'ta kalan ve kentle ilgili gözlemlerini aktaran David M. Robinson, kaleyle ilgili şu bilgileri vermiştir:

> *"…. Şehre dönersek eski şehir merkezinin yerine iç duvarlarla çevrilmiş bir avlu ve bir Türk Kalesi, bir hapishane buluruz. Burasının Sinop'un akropolisinin yeri olması muhtemeldir. Duvarın dışında Hıristiyan ve Rum mahalleleri vardır. Yüksek tepeden aşağıya bakarak nereleri stoa, gymnasium, çarşı, Mithridat'ın Sarayı ve Serapis Mabedi olabileceğini zihnimde canlandırmaya boşuna çalıştım. Fakat hareket noktası olabilecek hiçbir harabe ve yığınımsı bir ana nokta bile yoktur. Binalardan çıkan temel taşları, oyukları aşınmış Romalılardan kalma sütunlar, şurada burada kalmış heykel parçaları, bazen bir duvarın en üstüne, bazen de en altında taş yerine kullanılmış aslan heykelleri, korniş parçaları vardır. Başka birçok parçaları öteki beriki almış götürmüş, bir takımı müzelere gelişi güzel konmuştur. Karaya yakın duvarın iç tarafında, Roma su kemerlerini gösteren kemerler vardır. Eski zamanlarda güney limanı ıslah edilmiş olacak ki Büyük Mithridates zamanından kalma olduğu zannedilen bir iskele harabesi vardır…."*, (Robinson, 1906: 130-131).

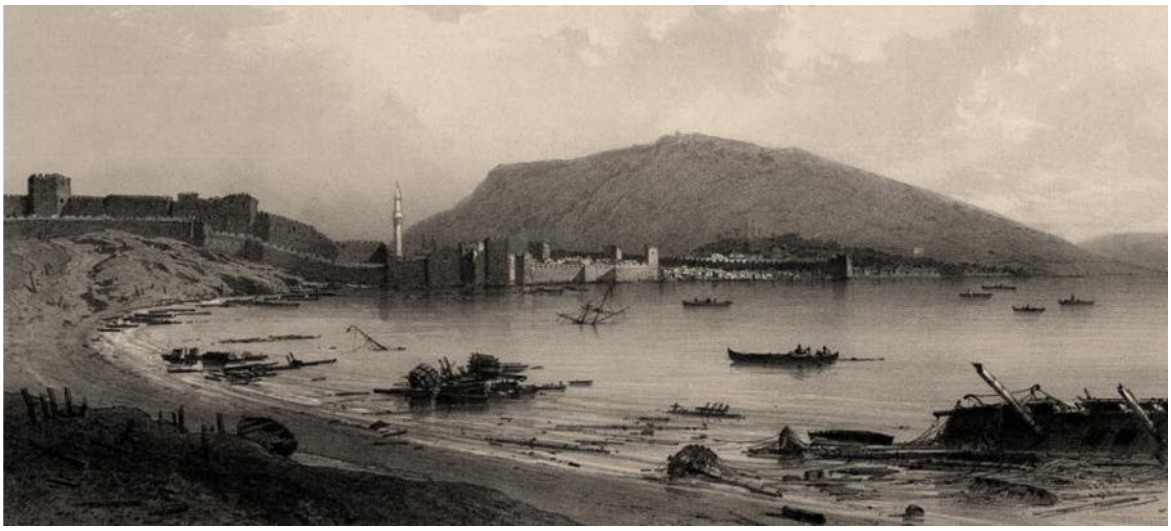
Sinop'u gösteren çok sayıda gravür ve resim bulunmaktadır. Fakat Jules Laurens ait Lonca Kapısı'nı gösteren resim ile ressamını bilemediğimiz 1855 tarihli çizim dışındakiler kalenin kapılarına dair net bilgiler vermez. Bunlar Sinop Kalesi'nin doğu, batı ve güney surlarını gösteren ve bu yönlerden yapılmış çizimlerdir. Bunlar arasında 1847 tarihli Jules Laurens'e ait çalışmada, kentin iç kalesinin doğu suru ile kentin en büyük camisi olan Alâeddin Camii gösterilmiştir **(Çiz. 130)**. 1855 tarihli bir diğer gravür, kentin surlarına Boztepe'ten bakılarak yapılmış bir çizimdir **(Çiz. 131)**. Dolayısıyla özellikle de surları doğu yönünden resmetmektedir. Gravürde ayrıca dikkati çeken batı surlarının iç tarafında yer alan su kemerlerinin, Lonca Kapısı önündeki çift surlu savunma sisteminin ve doğu suru üzerindeki bugün Saathane Burcu olarak adlandırılan Meydan Kapısı yanındaki burcun gösterilmiş olmasıdır. Jean Baptiste Henri Durand Brager'in 1855 tarihli çalışmasında yer alan gravür, kentin batı ve güney surlarını göstermektedir **(Çiz. 132)**. Bu çalışma, kentin ve limanın 1853 tarihli Rus baskınından sonraki halini göstermektedir. Resmin solunda ise parçalanmış gemi parçaları gözükmektedir.

Çiz. 130: Kentin doğusundan iç kaleye doğru bakış (Jules Laurens, 1847, En. No. 2278) (http://www.inha.fr/spip.php?article356&id_document=622)

Çiz. 131: Sinop iç kalesi ve surlarının Boztepe'den görünümü (Anonim, 1997b: 185)

Çiz. 132: Kentin batı ve güney surları (Anonim, 1997b: 184), (Jean Baptiste Henri Durand Brager – Eugéne Cicéri-Ph. Benoist)

2. 20. 3. İç Kalenin ve Surların Genel Mimari Tanımı

Ortaçağ boyunca kale-kent ve liman-kent özelliğini sürdüren yerleşim, berzahın iki yanına doğru uzanan doğu-batı doğrultusunda gelişmiş bir plan sergilemektedir. Berzahın kuzeyinde dış, güneyinde ise iç liman yer almaktaydı. Yerleşimin liman taraflarını çevreleyen surlar, kıyıların konturlarına göre şekillendirmiştir. Antikçağ'daki akropolisin surlarla çevrili yerleşimin kuzeybatısında yer aldığı düşünülmektedir. Türk dönemine ait ve asıl şeklini Selçuklu döneminde alan iç kale ise yerleşimin yine batısında kalmaktadır. Kale içi yerleşime batıdan Anadolu tarafından, doğudan yarımada tarafından, kuzey ve güneyinden ise deniz yoluyla ulaşımı ile bağlantılı giriş-çıkışı sağlayan kapılar tesis edilmiştir. Bu kapıların büyük bir bölümü günümüze gelememiş ya da zamanla özgünlüğünü yitirmiştir. Bu bağlamda batı suru üzerindeki Kum Kapı ile Kemerli Kapı, özgün mimarisini muhafaza edebilmiş en iyi durumdaki örneklerdir.

2. 20. 4. İç Kale ve Sur Kapıları

2. 20. 4. 1. Sur Kapıları

2. 20. 4. 1. 1. Batı Suru Üzerindeki Kapılar

Sinop Kalesi'ni batıdan çift surlu bir tahkimatın savunduğu mevcut izlerden kesin olarak anlaşılmaktadır. Yerleşimi bu yönden tahkim eden surlardan, Sakarya ve Kum Kapı caddelerine denk gelen kısımlar dışında iç surun büyük bir bölümü ayaktadır. İç surun batısında kalan ve ikinci bir savunma hattı oluşturan dış surdan, surun kuzeybatı kapısı olan Kum Kapı, Kale Yazısı Kapısı'yla Kemerli Kapı arasındaki sur parçası ve güneybatı uca doğru uzanan bazı sur parçaları gelebilmiştir. Bugün daha iyi durumda olduğu görülen batı suru (iç sur) aslında iç kalenin de bu yöndeki surudur. Dış sur, 19. yüzyıldaki Rus baskınından etkilenmiş olmalıdır (İlgürel, 1988: 163-177). Bu yüzyılın sonlarından itibaren, diğer surlarda olduğu gibi şehirleşme amacıyla batı surunun bazı kısımları tahrip edilmiştir (Esemenli, 1990: 46).

Batı dış suru üzerinde günümüzde sadece Kum Kapı isimli tek bir kapı ayaktadır. Kapı kuzeybatı köşede yer almaktadır. Batı dış suru üzerinde, günümüze ulaşamasa da kuzeyden güneye doğru Tabakhane Kapısı'nın ve yıkılan Kale Yazısı Kapısı'nın dış sur üzerinde karşılığının olduğunu düşünmekteyiz. Kum Kapı ile Tabakhane Kapısı sur kapılarıdır. Batı yöne açılan kapılardan yıkılmış olan Kale Yazısı Kapısı ile Kemerli Kapı doğrudan iç kaleye geçit vermektedir. Bu sebeple de Kum Kapı ile Tabakhane Kapılarına sur; Kale Yazısı Kapısı'na ve Kemerli Kapı'ya iç kale kapıları başlığı altında yer verilecektir. Batı yöne açılan kapılardan günümüze sadece sur duvarı üzerindeki Kum Kapı ile iç kalenin batı duvarı üzerinde yer alan ve Türk dönemi öncesine ait olduğu duvar örgüsü ve mimari özeliklerinden anlaşılan, Kemerli Kapı olarak adlandırdığımız kapı gelebilmiştir. İç kalenin batı duvarı üzerindeki Kale Yazısı Kapısı ile batı suru üzerindeki Tabahane / Tabakhane Kapısı ayakta değildir. Ayrıca iç kale duvarı üzerinde kapatılmış ufak boyutlu ve yuvarlak kemerli bir kapı daha bulunmaktadır.

Kum Kapı

Kapı, kalenin kuzeybatı köşesinde yer almaktadır. Yerleşimin kuzey sınırını tahkim eden surlar, bu kapıya bağlanmakta ayrıca bu sur duvarı kapıyı deniz yönünde savunacak ikinci

bir hat oluşturmak amacıyla kuzeybatıya doğru hisarpeçe duvarı olarak uzanmaktadır **(Çiz. 133-136)**, **(Fot. 367-371)**. Bu sebeple de D. Esemenli kapıyı, Evliya Çelebi'nin ismini verdiği *"Kum Kapı"* adı yerine, *"Hisarpeçe Kapısı"* adıyla adlandırmaktadır (Esemenli, 1990: 48; Evliya Çelebi, 2005a: 89). Kapının hemen arkasında büyükçe bir burç kalıntısı görülmektedir. Bu burçtan güneye doğru inen surlar, iç surla bağlantılıdır. Bugün kuzey kıyı şeridi boyunca uzanan sahil yolu, bu kapıdan dolayı Kum Kapı Caddesi adını almıştır **(Fot. 367-368)**. Ayrıca yerleşim Kumluk olarak da adlandırılmaktadır (Ünal, 2008: 293). Aslında kapı, yerleşimi batı yönden tahkim eden dış sur duvarı üzerinde yer almaktadır **(Fot. 369-371)**. Kapının üzerinde bulunduğu, güneye doğru devam eden dış sur duvarının oldukça büyük bir bölümü ortadan kalkmıştır.

Kum Kapı dış liman tarafına bakmaktadır. Kapı, kuzey ve batı surlarının birleştiği noktada yer alan iki burç arasına alınarak tahkim edilmiştir **(Çiz. 133)**. Kapıyı kuzeyden tahkim eden burcun batı cephesi 4.10 m., güney cephesi 4.06 m. ve kuzey duvarı 4. 18 m.dir. Burcun yüksekliği 10.45 m. dir **(Çiz. 135)**, **(F. 373-374, 377)**. Burç, batıya ve kuzeye birer pencereyle açılır. A. Bryer ve D. Winfield'ın değerlendirmesine göre burçta altı farklı dönemin izleri okunmaktadır. Bu dönemler burcun alt seviyesinden üst seviyesine kadar sırasıyla Mithridat öncesi ve Mithridat dönemi, ikinci evre Mithridat ve Erken Roma dönemi, üçüncü evre Roma dönemi (5. yüzyıl), dördüncü evre Erken Bizans döneminden 13. yüzyıla kadar oldukça geniş bir zaman aralığına tarihlenmekte ve beşinci evre 1215 yılında, Selçuklu döneminde gerçekleştirilen onarımlar ve son olarak da 1461'den sonra gerçekleştirilen Osmanlı onarımıyla ilişkilendirilmektedir (Bryer-Winfield, 1985a: 77). Burcun bedeninde en alt sırada görülen dikdörtgen blok taşlar harçsız olarak örülmüştür. Bu taş blokların boyları oldukça uzundur. Benzer duvar örgüsüne kapının güneyindeki burcun alt seviyelerinde de rastlamaktayız **(Fot. 373-376)**. Bryer ve Winfield'dan aktardıklarından sonra kale çeşitli onarımlar geçirmiş ve en son 2008 yılında tekrar bir onarım görmüştür. Dolayısıyla yayın tarihinden günümüze kadar duvar örgüsüne sağlamlaştırma amacıyla çeşitli müdahaleler yapılmıştır. Duvar örgüsünde ayırt edilen diğer önemli bir örgü, Mithridat öncesi, Mithridat ve Roma dönemlerine ait olan kesme taşların harç kullanılarak tekrar örüldüğü duvar örgüsüdür. Bryer ve Winfield, bu örgünün harcına toprak katılmış olduğunu ve ayrıca düzensiz tuğla parçalarına rastlanıldığını ifade eder. Bu örgü Erken Bizans'tan başlayarak 13. yüzyıla kadar uzanan oldukça geniş bir zaman aralığına ait uygulamalarla bağlantılıdır (Bryer-

Winfield, 1985a: 78). Batı duvarındaki pencerenin hemen altında görülen büyük boyutlu dikdörtgen taş bloklar, devşirilerek tekrar kullanılmıştır. Bu müdahale 1215 sonrasına ait olabilir. Bunun üzerinde ise küçük düzensiz taş parçalarıyla harçlı olarak örülmüş, düzensiz bir örgü göze çarpar. Harcında tuğla parçacıkları yer almaktadır. Bu örgünün dışında, kuzey burcuna batıdan saplanan hisarpeçe duvarında, küçük boyutlu, kabaca yontulmuş ve koyu gri renkli farklı bir duvar örgüsü görülmektedir. Bu duvar örgüsünün harcında çakıl ve tuğla kırıkları bulunmaktadır. Bahsettiğimiz bu son iki dönemin de 1461 sonrası, Osmanlı onarımına işaret ettiğini düşünmekteyiz.

Kapıyı güneyden tahkim eden güney burcunun kuzey cephesi 8.87 m., güney duvarı 4. 26 m. ve batı duvarı 5. 67 m.dir **(Fot. 373-376)**. Burcun yüksekliği 10. 79 m.dir. Bu burç, kuzey burcuna göre batı yönde daha fazla öne doğru taşmakta ve böylece kapı, güney burcu tarafından hem tahkim edilmekte ve aynı zamanda bu sayede gizlenmektedir **(Fot. 369)**. Bu yönden gelen bir saldırıda, düşmanın sol elinde kalkan olacağından, kalkanın koruyamadığı sağ taraf bu burçtan saldıracaklar için açık hedef durumundadır. Ayrıca gerek kuzey burcuna batıdan bağlanan duvarlar, gerekse güney burcuna bağlanan yıkılmış duvarlar arasında, kapı önünde dar bir avlu meydana getirilmiş ve böylece bir boğma alanı oluşturulmuştur **(Çiz. 133)**. Güney burcu kuzey burcuyla yaklaşık aynı onarımları geçirmiştir. Burcun batı cephesinde görülen Roma veya Bizans dönemine ait sütun gövdeleri, Selçuklu döneminde, 1215 sonrasına ait onarımda kullanılmış olmalıdır. Bryer ve Winfield, bu burcun son onarımını Selçuklu döneminde geçirdiğini ve bu tarihten sonra bir müdahaleye maruz kalmadığını ifade etmektedirler (Bryer-Winfield, 1985a: 77). Fakat burcun özellikle batı yöne açılan yuvarlak kemerli batı cephesi incelendiğinde, pencerenin alt hizasının biraz aşağısından başlayarak tıpkı kuzey burcu gibi moloz taş düzensiz bir örgüye sahip olduğu ve kuzey burcuyla benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Büyük olasılıkla bu iki burç son onarımını birlikte geçirmiş olmalıdır.

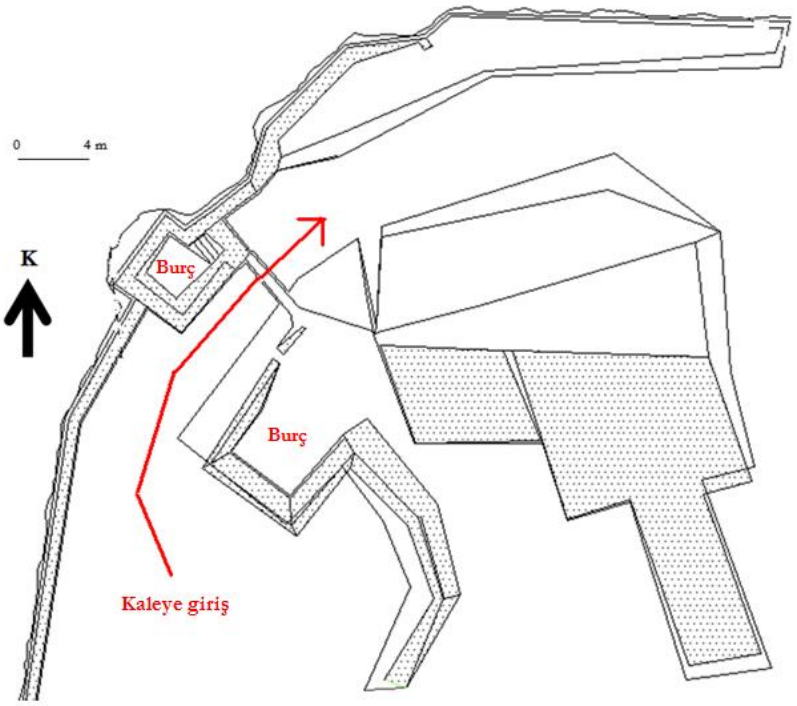
İki burç arasındaki kapı, Osmanlı onarımlarının izlerini yansıtmaktadır **(Çiz. 135-137), (Fot. 372)**. Kapı içte basık bir kemer ve bu kemerin üzerinde ise yuvarlak bir kemer açıklığına sahiptir. Kapı açıklığının eni 4.38 m.dir. Kapı açıklığına sahip beden duvarının toplam yüksekliği 6.89 m. dir. Zeminden kapının ilk kemerine kadar olan yükseklik 4.69 m., ikinci kemer açıklığının alt sınırına kadar ki yükseklik 7.08 m.dir. D. Esemenli, bu kapının kuzeydoğu yönde bağlandığı paralel iki duvarlı ve alçak seviyeli duvar

bölümünün ise bu kapıyla birlikte düşünülmüş ve planlanmış korunaklı bir kayıklık olabileceğini ifade eder (Esemenli, 1990: 49).

Kapıyı kuzeyden ve güneyden tahkim eden burçların, alt sıra duvar örgülerinden dolayı çok erken tarihlerden beri orijinal yerini ve hatta şeklini muhafaza ettiğini, kale el değiştirdikçe farklı tarihlerde ihtiyaca bağlı olarak onarılarak kapının kullanılmaya devam ettiğini söyleyebiliriz. Kapı iki burçla tahkim edilen ve burçlarından güneydeki (sağdaki) sur dışındaki düşmana geliş yönüne bağlı olarak kapıyı gizlemek maksatlı olarak öne çıkarılan bir planlama anlayışı sergilemektedir. Böylece kapı güney burcu tarafından gizlenmiştir.

Kapıyla ilgili olarak, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki 7 Şaban H. 1271 [24 / 24 Nisan 1855] tarihli, MKT.DV. fon kodlu, 79 dosya ve 94 gömlek numaralı arşiv belgesinde, 1855 tarihinde bu kapının kapıcılığını Hacı Mehmed Kaptan'ın yaptığı yazılıdır.

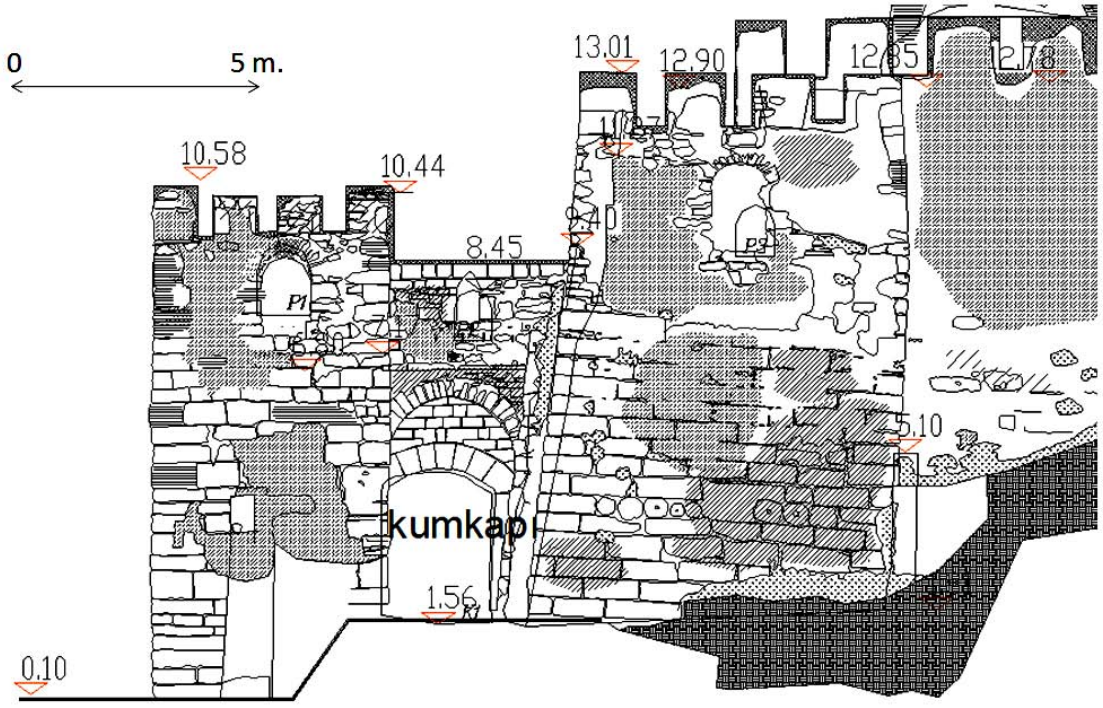
Bu kapıdan sonra, burçlarla tahkim edilmiş kuzey surları, koyların tüm konturlarına uyum sağlayacak şekilde doğuya doğru devam eder **(Fot. 378)**. Ayrıca bu sur duvarı üzerinde denize geçişi sağlayan başka kapılar da söz konusudur.

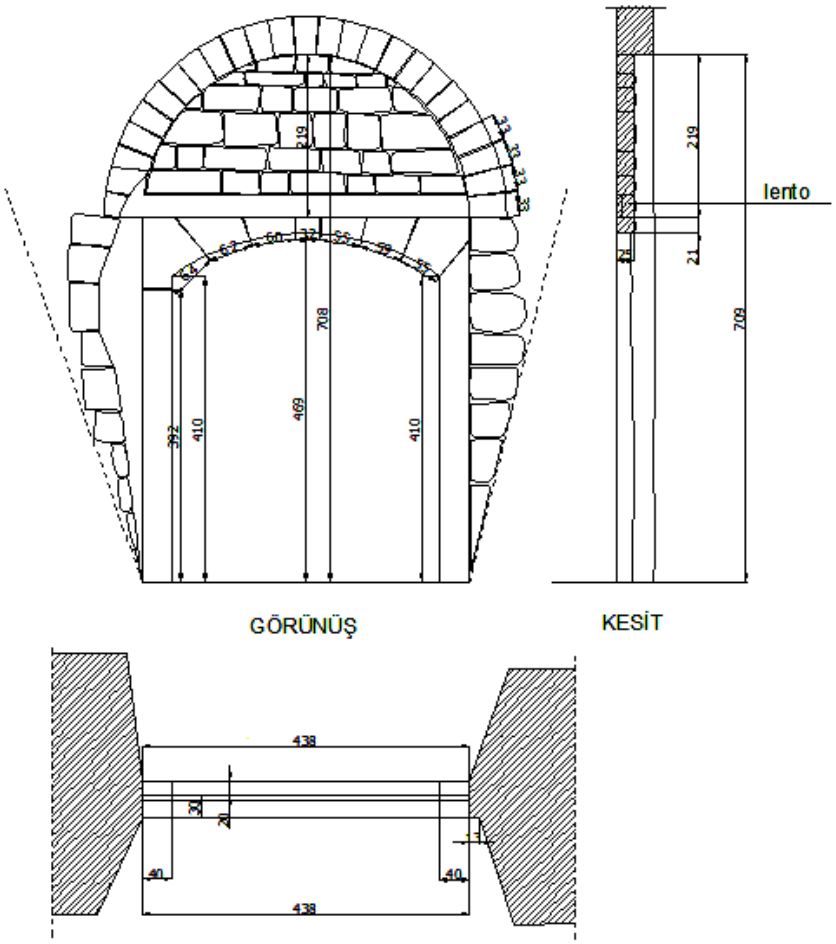
Çiz. 133: Kum Kapı'nın planı (Gür-Ya İnşaat'ın rölöve planından düzelterek, Sevgi PARLAK, 2010)

Çiz. 134: Kum Kapı'nın batı cephesinin görünüş çizimi (Gür-Ya İnşaat, 2000)

Çiz. 135: Kum Kapı'nın batı cephesinin görünüş çiziminden detay (Gür-Ya İnşaat, 2000)

Çiz. 136: Kum Kapı'nın görünüş, kesit ve plan çizimleri (Gür-Ya İnşaat, 2000)

Fot. 367: Kum Kapı Caddesi ve sağda Kum Kapı (Ağustos 2007)

Fot. 368: Kum Kapı'nın sur içine bakan yüzü (Ağustos 2007)

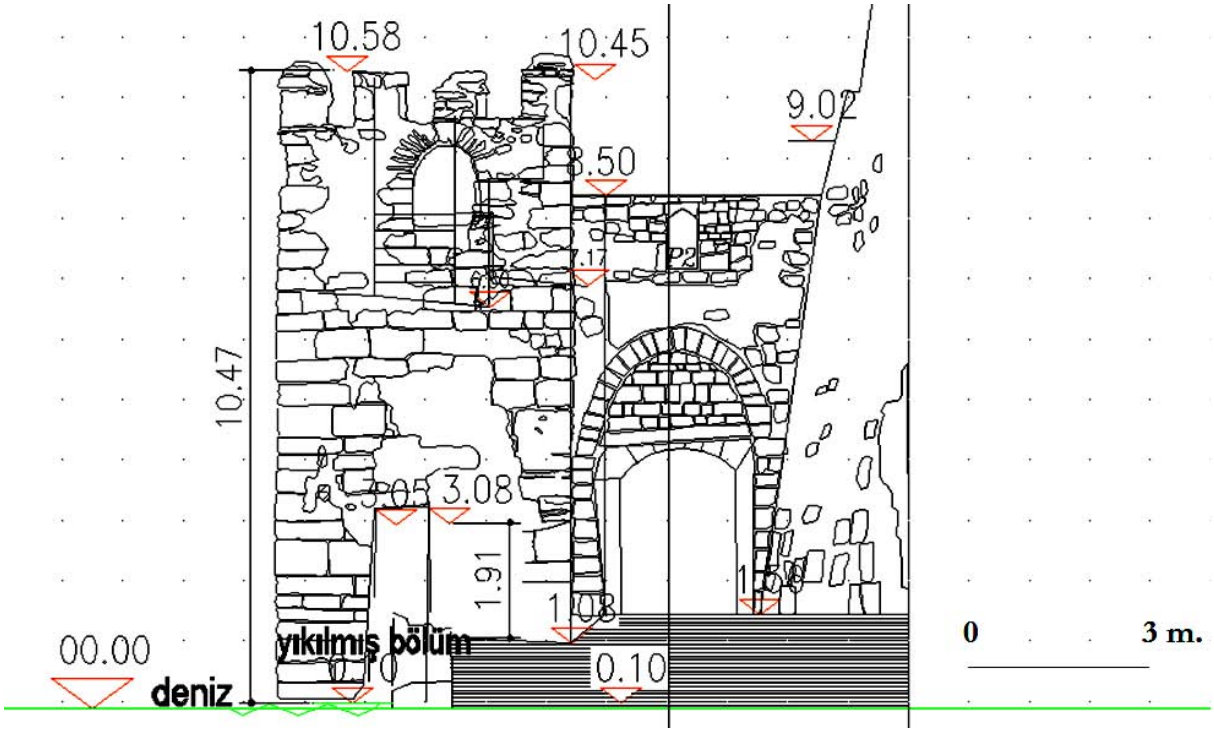
Fot. 369: Kum Kapı'nın batı cephesi (Ağustos 2007)

Fot. 370: Kum Kapı'nın sur içine bakan yönünden kapıya bağlanan kuzey sur duvarı (Ağustos 2007)

Fot. 371: Kum Kapı'nın sur içine bakan yönünden kapıya bağlanan kuzey sur duvarı (Ağustos 2007)

Çiz. 137: Kum Kapı'nın sur içine bakan cephesinin rölövesi (Gür & Ya İnşaat, 2000)

Fot. 372: Kum Kapı'nın sur içine bakan cephesi (Ağustos 2007)

Fot. 373: Kum Kapı'nın sur dışına bakan cephesi (Ağustos 2007)

Fot. 374: Kum Kapı'nın sur dışına bakan batı cephesi ve hisarpeçe duvarı (Ağustos 2007)

Fot. 375: Kum Kapı'nın güney burcu ile bağlantılı sur duvarı (Ağustos 2007)

Fot. 376: Kum Kapı'yı güneyden tahkim eden burcun mazgal açıklıkları (Ağustos 2007)

Fot. 377: Kum Kapı'yı kuzeyden tahkim eden burcun mazgal diş ve açıklıklarıyla sur dışına doğru kapının önü (Ağustos 2007)

Fot. 378: Kum Kapı ile doğusundaki büyük burcun kalıntısı (Ağustos 2007)

Kum Kapı caddesine açılan kapı (Tabakhane / Tabahane Kapısı)

Evliya Çelebi surlar üzerindeki kapılardan bahsederken, *"Tabahane Kapısı"* isimli bir kapıdan bahsetmiştir (Evliya Çelebi, 2005a: 89). Evliya Çelebi kapının konumu hakkında bilgi vermemekte ve bu isimle anılan kapının kesin yeri bilinmemektedir. D. Esemenli bu kapıyı *"Cihannümalı Tabakhane Kapısı"* olarak adlandırmıştır (Esemenli, 1990: 47-48). Evliya Çelebi'nin bahsettiği cihannümalı yani manzaraya hâkim olan kapı, bize göre bu kapı değil, Lonca Kapısı olmalıdır (Evliya Çelebi, 2005a: 89). 1840'lı yıllarda kente gelen W. J. Hamilton, iç kaleye Türk ailelerinin yerleştiğini, yaklaşık elli ev mevcut olduğunu aktardıktan sonra, kale içinde kuzeye doğru kasabayı geçerken bir çıkış kapısının içinden geçtiğini ve kumsala indiğini anlatmıştır. Bundan hemen sonra bir tabakhanenin avlusunda birkaç lahit gördüğünü, bu lahitlerden birinin yalak olarak kullanıldığını ifade etmiştir (Hamilton, 1842: 310). Hamilton'un takip ettiği kapı, iç kalenin kuzey duvarındaki kemerli ve tonoz örtülü ufak kapı olabileceği gibi, iç kalenin kuzeydoğu köşesinde kalan, günümüze ulaşamamış ancak kapının üzerinde yer aldığını düşündüğümüz sur duvarı parçaları mevcut olan yer, Hamilton'un kullandığı kapının bulunduğu nokta olabilir. Seyyahın anlattıklarından çıkarılması gereken en önemli bilgi, tabakhanenin iç kalenin kuzeyinde yer aldığı dolayısıyla da Tabakhane Kapısı'nın bu yönde ve bu alana geçit verecek yollar üzerinde aranması gerektiğidir.

Sinop ilini, 15.-18. yüzyıllar arasına ait arşiv belgelerine göre değerlendirmiş olan Prof. Dr. M. A. Ünsal, Sinop mukataalarına değinirken, bu yüzyıllar arasına ait defterlerde tabakhâne işletmeleriyle ilgili bir kayıt bulunmadığını aktarmıştır (Ünsal, 2008: 235). Yazar aynı eserinde, şehrin kuzey tarafında bulunduğu anlaşılan Debbağhane (Tabahane) Mescidi'ne değinmektedir. Bu mescidden Evliya Çelebi de bahsetmiştir (Evliya Çelebi, 2005a: 90). Mescidin inşa kitabesi mevcut değildir. A. Gökoğlu da bu yöndeki mahallenin adının Tabakhane Mahallesi olduğunu ve aynı adla anılan bir de çeşmenin bulunduğunu aktarmıştır (Gökoğlu, 1952: 154). Deri tabaklama işinin yakın çevresinde sağlıksız koşullar yaratabileceği gerekçesiyle şehir içinde yapılması pek makbul karşılanmamaktaydı. Bu sebeple belki de sur dışında, kapıya yakın bir noktada bu işin yapılmış olabileceği düşünülebilir.

Kesin olmamakla birlikte Tabahane/Tabakhane Kapısı'nın, Kum Kapısı'nın doğusunda kalan burçtan, iç kalenin kuzeybatı köşesini tahkim eden burca bağlanan sur hattı

üzerinde yer aldığını düşünmekteyiz **(Fot. 379-381)**. Bugün bu sur duvarı ortadan kalkmıştır. Kapının bulunduğunu düşündüğümüz bu noktadan bugün Kum Kapı Caddesi geçmektedir **(Fot. 381)**. Kapı günümüze ulaşamadığından, mevcut bir fotoğrafı veya çizimi bulunmadığından özellikleri hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Dolayısıyla kapıyı planı açısından değerlendirememekteyiz. Bu kapının önünden dış sur geçmekteydi. Dolayısıyla iki sur üzerinde ayrı ayrı iki kapı ya da iki sur duvarı arasında planlanmış tek bir kapı geçiti geçilerek sur içine giriliyor olmalıdır. Kum Kapısı Caddesi'ni sur içine doğru takip ettiğimizde, iç kalenin kuzeydoğu köşesini teşkil eden Lonca Kapısı'nın bulunduğu noktada, manzaraya hâkim teraslı kısımdan kuzeyindeki sahil sur duvarı üzerindeki burca bağlanan bir sur duvarının olduğu, yarım kalmış duvar izinden kesin olarak tespit edilmektedir **(Fot. 379-382)**. Bu durumda sur içine girmek isteyenlerin, Tabakhane Kapısı'ndan sonra ikinci bir kapı daha geçtiklerini ve böylece sur içi yerleşimine geçtikleri anlaşılmaktadır. Fakat günümüze ulaşamamış bu kapının ne adı ne de özellikleri hakkında bilgi sahibi olunamamıştır.

Fot. 379: İç kalenin kuzeydoğu köşesinden kuzey suruna bağlanan yıkılmış sur duvarı ve ortadan kalkmış olan kapının tahmin edilen yeri (Ağustos 2007)

Fot. 380: İç kalenin kuzeydoğu köşesinden kuzey suruna bağlanan yıkılmış sur duvarının izi (Ağustos 2007)

Fot. 381: Sahil yolu (Kum Kapı Caddesi) üzerindeki günümüze gelememiş kapının (Tabakhane Kapısı) muhtemel yeri (Ağustos 2007)

Fot. 382: Kum Kapı Caddesi üzerindeki kapının (Tabakhane Kapısı) muhtemel yeri (Ağustos 2007)

2. 20. 4. 1. 2. Doğu Suru Üzerindeki Kapılar

Meydan Kapısı

Kapı, kenti doğudan çevreleyen sur duvarı üzerindedir **(Fot. 383)**. İsmi nedeniyle bu kapının bir meydanla bağlantılı olması beklenebilir. J. W. Hamilton, kenti ziyareti esnasında, doğu kapısından çıkarak adaya geçmiştir (Hamilton, 1842: 308). Hamilton, akşam üzeri kasabanın doğusuna geçmiş, doğudaki tepelere doğru kısa bir yolculuk yapmış, taş ve tuğladan inşa edilmiş bir Bizans kilisesinin yıkıntılarını görmüş ve ayrıca şehrin su ihtiyacının tamamıyla yarımadadan sağlandığını, suyun pişmiş topraktan yapılmış künklerle şehrin Doğu Kapısı'na getirildiğini ifade etmiştir. Hamilton, yarımada ile şehrin batı tarafı arasından geçen ve Selçuklu döneminde doldurulduğu bilinen kanala da değinmiştir. Kanal boyunca uzanan sur duvarında antik mimariye ait malzemelerin kullanılmış olduğunu anlatmıştır (Hamilton, 1842: 308 ve 312).

1487 tarihli defterde, *"Mahalle-i Mescid-i Bâb-ı Meydân"* adını taşıyan ve kapıdan adını alan bir mahalle ve mescid ismine rastlamaktayız (Ünal, 2008: 300; Ünal, 1999: 805). Bu adla

anılan kapıya yakın bir konumdaki ahşap minareli mescid günümüzde ayaktadır. 1530 tarihli icmal defterinde de *"mahalle-i meydan"* ifadesine rastlanmaktadır. 1560 tarihli evkaf tahrir defterinde aynı adla geçen mescidin vakıflarına değinilmektedir (Ünal, 2008: 300). Bu bilgilerden yola çıkarak Meydan Kapısı'nın en geç 15. yüzyılın son çeyreğinden beri mevcut olduğunu kesin olarak söyleyebilmekteyiz. Benzer isimle anılan bir kapı, Kayseri İç Kalesi'nin kuzeyinde de yer almaktaydı.

17. yüzyılda şehri ziyaret eden Evliya Çelebi, Meydankapı Mescidi adlı bir mescidden bahsetmiştir (Evliya Çelebi, 2005a: 91). Mescid 1878 yılında mutasarrıf Ahmed Kemal Paşa tarafından, Kanuni Sultan Süleyman namına tamir ettirilmiştir (Ünal, 2008: 301). Ayrıca aynı isimle anılan bir çeşme de bulunmaktadır (Ünal, 2008: 330). Evliya Çelebi'nin adını verdiği bir başka cami, Kefeli Camii'dir. Bu caminin yeri, Meydan Kapısı'nın taşrasıdır, yani dışındadır (Evliya Çelebi, 2005a: 90). Bu cami, hükümet dairesinin doğu tarafında ve Kefevi mahallesinde yer almaktadır. Konumunun uygunluğu sayesinde, bu tarifle de Meydan Kapısı'nın yerinin doğu suru üzerinde olduğu kesin olarak anlaşılmaktadır.

14 Safer H. 1327 (6 / 7 Mart 1909) tarihli, DH. MKT fon kodlu, 1305 dosya ve 15 gömlek numaralı belge, Sinop'ta Meydan Kapı denilen yerde maarif namına ruhsatsız olarak inşa edilen dükkânların şikâyet edilmesine karşılık, bu dükkânların kale hapishanesine yakın olmadığı ve bir sorun teşkil etmediği hakkında verilen bir cevaptır. Meydan Kapı, belgede bahsedildiği gibi gerçekte de iç kaledeki hapishaneye oldukça uzak bir yerdedir.

Doğu surlarını güneyden kuzeye doğru tahkim eden burçlardan üçüncü burca gelmeden hemen önce, sur duvarı üzerinde, bugün bu adla anılan bir kapı bulunmaktadır. Düz lentolu kapı açıklığının eni 5.30 m.dir. Kapı yüksekliği 4.40 m.dir. Zamanla zemin yükseldiğinden, bu yükseklik kapının orijinal yüksekliği değildir. Ayrıca kapı özgün bir mimari sergilemez, bazı yerlerinde çimento harcı görülmektedir. Basit dikdörtgen bir açıklıktan ibaret kapının tek özgün yönü kapının yeri olmalıdır. Bu kapıdan batıya doğru bir aksın (yolun) olduğu açıktır. Bryer ve Winfield, kentin Miletlilerin gelişi ile birlikte ızgara planına kavuştuğunu, bu bağlamda kentin ana caddesinin Sakarya Caddesi olduğunu ve bu caddeye paralel kuzeyden bir hattın, ayrıca güneyden de bir veya iki hattın olduğunu ifade etmiştir (Bryer-Winfield, 1985a: 76). Doğu-batı doğrultulu bu ana

aksları dikey sokaklar kesmektedir. Doğu-batı doğrultulu ana caddelerden biri de bu kapıya ulaşan Sakarya Caddesi'nin güneyindeki yoldur. Bu sebeple de kapının şeklinin olmasa da kapıya ulaşan, özgünlüğünü çok erken tarihlerden beri muhafaza edebilmiş yoldan dolayı, yerinin özgün olduğunu söyleyebiliriz.

Fot. 383: Meydan Kapısı – sur içine bakan yüzü (Ağustos 2007)

Doğu suru üzerindeki 2. kapı

Doğu suru üzerinde, dönemi tespit edilemeyen ve hakkında bilgi sahibi olamadığımız ikinci bir kapı mevcuttur **(Fot. 384-386)**. Kapı, güneydoğu köşedeki burçtan başlayıp kuzeye doğru devam eden doğu suru üzerinde, birinci burçtan hemen sonra görülmektedir. 2.61 m. eninde ve 4.30 m. yüksekliğindedir. Dikdörtgen şekilli ve önemli bir mimari özelliği olmayan basit bir kapıdır **(Fot. 387-388)**. Bu kapı, doğu yönünden limana ve tersane alanına geçişi sağlamaktadır. Kapı, kuzeyindeki burç ile sur duvarı üzerindeki seyirdim yerinden savunulmuştur **(Fot. 384-386)**. Kapının üzerinde mermer hatıl, yanlarında ise yine mermerden lentolar kullanılmıştır. Bu kapı, Meydan Kapı'ya göre orijinalliğini daha iyi muhafaza etmiştir. Surların üzerindeki seyirdim yerleri, kapıyı koruyan burcun güneye açılan yuvarlak kemerli, hafif taşıntılı cephesi incelendiğinde, bu sur duvarının Roma veya Bizans dönemine ait bir karakter sergilediğini düşünmekteyiz

(Fot. 385). Kapıda bu döneme ait olabilir. Kapının kuzeyinde kalan burcun, kapıyı daha iyi koruyabilsin diye doğuya doğru uzatıldığı ve kapıya olan hâkimiyetinin bu şekilde arttırıldığı gözlenmektedir. Kapı öne doğru taşırılan bu burçla hem korunmaya hem de bir nebze gizlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca önemli bir detayda, bu burcun bu köşede sur duvarına daha sonradan eklenmiş olabileceğidir. Nitekim özellikle üstteki yuvarlak kemerli pencere açıklığının, bu burçla birleşme noktaları incelendiğinde durum anlaşılmaktadır **(Fot. 385)**. Bunun dışında burcun doğu cephesinde eklerin olduğu görülmektedir **(Fot. 386)**. Bu sebeple gerek bu burçta ve gerekse de bağlantılı olduğu sur duvarında değişiklikler yapıldığı kesin olarak söylenebilir. Nitekim bu fark, duvar örgüsünden ve malzemeden de anlaşılmaktadır. Bu burç, limana ve tersane yönüne geçenleri ve kapıyı kontrol etmek için düşünülmüştür. Kapıyı kuzeyden tahkim eden burç ayrıca kapı görevlilerinin barınması için de kullanılmış olabilir.

Fot. 384: Limana ve tersane alanına geçişi sağlayan kapı ile kapıyı kuzeyden tahkim eden burç (Ağustos 2007)

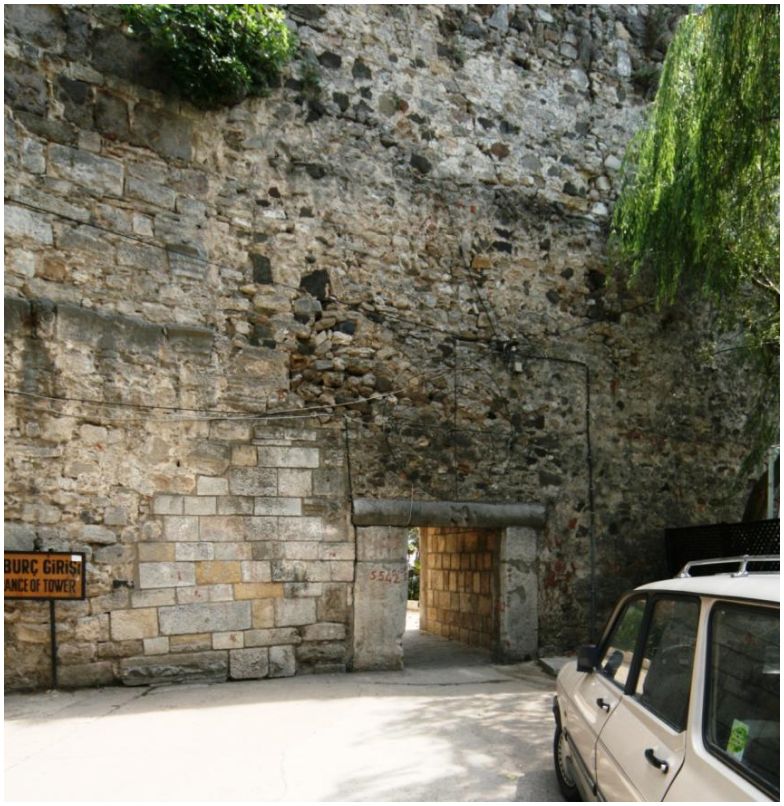
Fot. 385: Kapıyı tahkim eden burcun sur duvarıyla birleşme detayı (Ağustos 2007)

Fot. 386: Limana ve tersane alanına geçişi sağlayan kapıyı kuzeyden tahkim eden burcun doğu cephesindeki ek ve birleşme detayı (Ağustos 2007)

Fot. 387: Limana ve tersane alanına geçişi sağlayan kapının sur dışından görünümü (Ağustos 2007)

Fot. 388: Limana ve tersane alanına geçişi sağlayan kapı – liman ve tersane yönüne bakış (Ağustos 2007)

2. 20. 4. 1. 3. Kuzey Suru Üzerindeki Kapılar

Deniz Kapısı

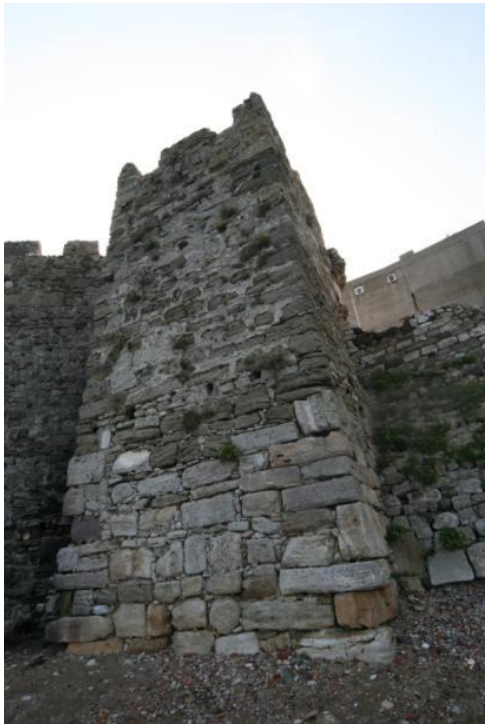
Kuzey surları Karadeniz'in dalgalarından çok daha fazla etkilendiğinden, bu yöndeki surlar iç limana bakan güney surlarına göre daha fazla tahrip olmuş ve büyük bir kısmı parçalar halinde yerinden koparak denize doğru kaymıştır. Kuzey surlarının bir kısmı evlerin sınırları içerisinde kaldığından ve bir kısmı da büyük ölçüde yıkıldığından, bu yöndeki surlar incelenirken bütün kapıları tespit edebileceğimiz verimli bir çalışma yapma olanağı bulunamamıştır. İnceleme imkânı bulunan bu yöndeki sur duvarları üzerinde ise kuzeydoğuya doğru, dikdörtgen açıklıklı bir kapı tespit edilmiştir **(Fot. 389-390)**. Kapının doğusunda bir burç bulunmaktadır **(Fot. 391)**. Burcun batıya bakan cephesi 4.48 m., kuzeye bakan cephesi 4.80 m. ve doğuya bakan cephesi ise 1. 55 m. uzunluğundadır. Burca geçiş, burcun güneyindeki merdivenlerdendir. Kapıyı batıdan tahkim eden eğimli bir beden duvarına surla bağlantılı merdivenler ise batı cephesine yerleştirilmiştir **(Fot. 392-393)**. Kapıdan sonra özgünlüğünü muhafaza etmiş merdivenlerle sahile inilmektedir. Kapının üst kısmı yıkılmıştır. Yanındaki beden duvarları müdahale gördüğünden özgünlüğünü kısmen yitirmiş olsa da kapıda ve kapının kuzeyindeki sur duvarında düzgün bir kesme taş işçiliği gözlenir. Bu kapı taş işçiliği sebebiyle Hellenistik çağa ait olmalıdır. A. Gökoğlu, bu kapının dışında, kapının doğusunda denize açılan iki adet kemerli ve tonoz örtülü kapılar olduğunu aktarmıştır (Gökoğlu, 1952: 154).

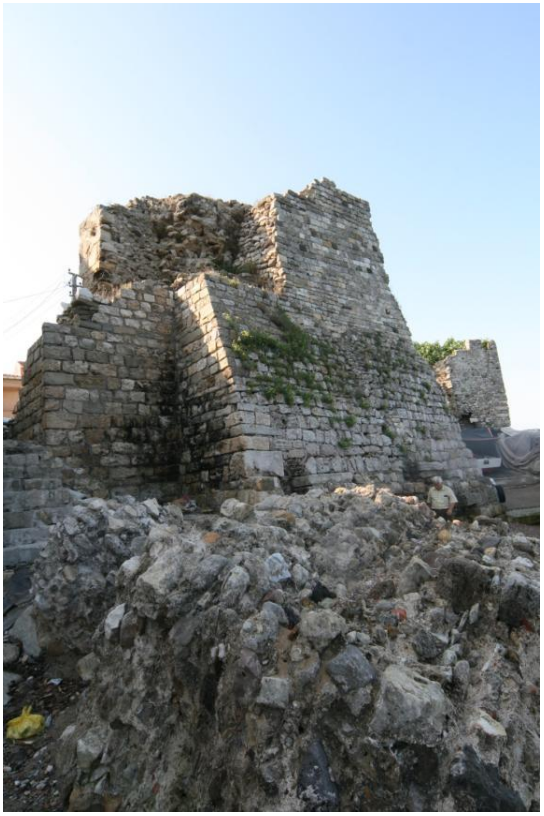
Fot. 389: Kuzey surları (Ağustos 2007)

Fot. 390: Kuzey suru üzerindeki kapıya deniz yönünden bakış (Ağustos 2007)

Fot. 391: Kapıyı doğudan tahkim eden burç (Ağustos 2007)

Fot. 392: Kapıyı batıdan tahkim eden eğimli sur duvarı (Ağustos 2007)

Fot. 393: Kapının sur içinden görünümü (Ağustos 2007)

2. 20. 4. 1. 4. Güney Suru Üzerindeki Kapılar

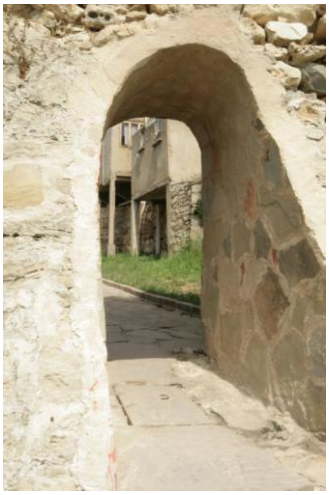
1 Nolu Kapı

Güney suru üzerinde yer alan iki kapıdan ilki, iç kalenin sınırları dışında ve güneydoğu köşesine yakın bir noktasında yer almaktadır **(Fot. 394)**. Basık kemerli, basit bir kapı açıklığından ibarettir **(Fot. 395-396)**. Bu kapının hemen arkasında, iç kalenin güneyden kuzeye doğru bir hat çizen çift aşamalı doğu suru uzanmaktadır. Kapı, iç kaleden çıkıldığında iç limana kolayca çıkışı sağlamaktadır. Kapının eni yaklaşık 2.30 m. ve yüksekliği ise 4.50 m.dir. Kapının tarihi bir kapı olduğuna dair bir bilgi mevcut değildir. Ayrıca mimarisi de bir önem arz etmez. Duvar örgüsünün iç kale ile birleştiği noktada görülen farklardan anlaşıldığı üzere, düzensiz bir örgü sergileyen kapının bulunduğu beden duvarının yenilendiğini düşünmekteyiz. Fakat iç kaleden güneydeki limana geçiş için bir kapının olması işlevsel açıdan gereklidir. Tersane Kapısı gemiler için kullanıldığından, iç kaledekiler için iç limana geçişi sağlayan bir yaya girişine ihtiyaç bulunmaktadır. İç kalenin Lonca Kapısı'ndan çıkılıp güneye doğru yürüdüğünde kolayca bu kapıdan iç limana geçilebilir. Selçuklu ve hatta Osmanlı dönemlerinde, iç

kalenin batı duvarı üzerindeki kemerli kapının kapatılarak iptal edilmediği ve kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Kemerli Kapı olarak adlandırdığımız kapının varlığını düşündüğümüzde, akropolisten sonra iç kaleye dönüşen iç kalenin kuzeyindeki yerleşimin, iç limana inmek için bu kapıyı da kullanmış olabileceği düşünülebilir. Bu durumda güney sur duvarı üzerinde Ortaçağ'da böyle bir kapıya ihtiyaç duyulmadığı ve dolayısıyla da kapının sonradan açıldığı tahmin edilmektedir. Nitekim Bezih Başgelen arşivine ait tarihsiz fotoğrafta bu kapı gözükmemektedir **(Fot. 397)**. Dolayısıyla bu yüzyılda açılmış olmalıdır.

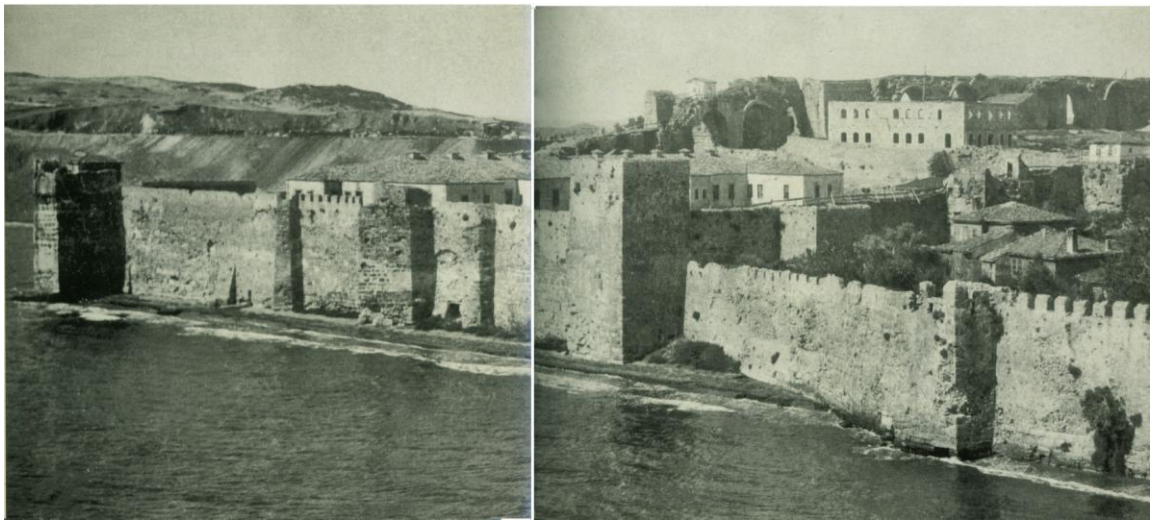
Fot. 394: Sağda iç kalenin doğu duvarı ile karşıda iç limana geçişi sağlayan kapı (Ağustos, 2007)

Fot. 395: Kapı açıklığının sur dışından görünümü (Ağustos, 2007)

Fot. 396: Kapının sur içinden görünümü (Ağustos, 2007)

Fot. 397: Sinop Kalesi (Başgelen, 2009: 148-149)

2 Nolu Kapı

Güney suru üzerindeki ikinci kapı, güneydoğu köşeden batıya doğru ayrılarak güney surunu teşkil eden sur duvarı üzerinde yer almaktadır. Kapı hakkında tarihi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Basit dörtgen bir açıklıktan ibaret kapının yaklaşık olarak eni 1.04 m. ve yüksekliği 2 m. dir. Liman tarafından sur içine geçişi sağlamaktadır. Bu yönden sur içine

geçiş için bu kapı kullanılmış olabilir. Bunun dışında sur içine girmek için güneydoğu burcuna yakın sur kapısından önce sur dışına çıkılıp, daha sonra doğu suru üzerinde yer alan kapılar kullanılmış olabilir. Kuzeydeki limana göre, güney yöndeki iç liman sakin yapısı nedeniyle gemilerin yanaşması bakımından daha elverişlidir **(Fot. 398)**. Bu sebeple de karaya çıkmayı düşünen düşmanın bu yönden saldırması daha sık karşılaşılan bir durumdur. 1853 Rus saldırıları esnasında, en fazla top atışına maruz kalan surlar, güney surları olmuştur (İlgürel, 1988: 168-177). Doğal olarak, güney sur duvarı üzerinde anıtsal kapılara yer verilmek istenmemiş olmalıdır.

Mevcut bu iki kapının özgünlüğü tartışırken liman konusuna da değinmek gerekmektedir. Sinop, Kırım'la ve Karadeniz'in kuzeyindeki diğer limanlarla irtibatı sağlayan önemli bir konuma sahip olduğundan, limandan elde edilen iskele gümrük geliri Osmanlı için önemli bir gelir kaynağıdır (Ünal, 2008: 223). 1214'te kentin Türkler tarafından fethiyle, Türk tacirler Sinop'tan gemilerle Karadeniz'in kuzeyindeki Suğdak'a çıkmakta, pamuklu, ipekli ve baharat götürmekteydiler (Heyd, 2000: 328). Bunun dışında Basra yoluyla İran üzerinden gelen bazı kervanlar, Sinop iskelesini kullanarak deniz yoluyla Kırım ve Karadeniz'in kuzeyindeki diğer limanlara geçmekteydiler (Ünal, 2008: 243). Sinop İskelesi mukataası ile ilgili ilk belge 1482 tarihli Samsun ve Sinop iskeleleri kanunnâmesidir. Elde edilen gelirlere baktığımızda Osmanlı'da kente gerek kara gerekse deniz yoluyla bir mal sokulacaksa bu gümrük resmine amediyye, şayet ticareti yapılan şey (emti'a ve eşya) dışarıya çıkarılacak olursa gümrük resmine reftiyye, dışarıdan gelen mallar ülke içerisinde sarf olunmayıp başka bir ülkeye götürülürse (transit) bundan da alınan gümrük resmine "masdariyye" ya da "mürûriyye" adı verilen gümrük gelirleri elde edilmekteydi (Ünal, 2008: 223). Askeri anlamda da bu liman Selçuklu ve Osmanlı donanması için önem arz etmekteydi. Selçuklular döneminde deniz üssü olan Sinop limanında *"emîrü's-sevâhil veya reisü'l-bahir"* denilen Selçuklu amirali bulunmaktaydı (Ünal, 2008: 295).

Osmanlı döneminde liman zaman zaman dolduğu için temizleme yoluna gidildiği anlaşılmaktadır. 1099 (1687/88) tarihli bir avârız defterinde, avârız vergisinden muaf tutulan altı Rum mahallesinin halkının liman temizliği ile ilgilendikleri anlaşılmaktadır (Ünal, 2008: 295). 28 Cemaziyyelahir H.1169 (30 Mart 1756)'da da bu iş için dört nefer dalgıç istenmiştir (Ünal, 2008: 296). 1780 yıllarında ise liman ciddi bir tamirat geçirmiştir.

Bu belgelerde limanın 900 m. uzunluğunda, 225 m. genişliğinde ve 2-3 m. derinliğinde olduğu belirtilmektedir. Döküntü taşların üzerinin 1.5 m. doldurulduğu ve tersane bitişiğinden itibaren eskiden deniz olan yerlerin bu tarihte dolduğu ve üzerine dükkanlar inşa olunduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihte bu fazlalıkların yıkılması ve temizlenmesi istenmektedir (Ünal, 2008: 296-297, dn. 704 ve ayrıca dn. 705-707).

Evliya Çelebi, Sinop hakkında bilgi verirken, sur kapıları arasında saymasa da liman hakkında şu bilgileri vermektedir:

> *"….Limanı kapılı limandır, gayet geniştir. Sekiz rüzgardan emin, iyi demir tutar yataktır……"* (Evliya Çelebi, 2005a: 91).

Evliya Çelebi'nin aktardıklarından muhtemelen limandan kente geçişte, limandan kente girecek mal ve insanları kontrol altında tutacak ve denetlemeyi kolaylaştıracak bir kapı düzeninin olduğu düşünülebilir. Nitekim Alanya Kalesi'nin liman kısmında da buna benzer bir uygulama mevcut olmalıdır. Evliya Çelebi de liman hakkında bilgi verirken limanının kapılı olduğunu ifade eder. Fakat bu kapının surların devamı olan bir hat üzerinde mi yoksa bağımsız mı olduğu, ayrıca planının nasıl olduğu sorusu yanıtsız kalmaktadır. Çelebi dışında da hiçbir kaynakta buna dair bir bilgiye rastlanmamıştır. J. W. Hamilton limandan bahsederken surların güneybatı köşesinde antik limanın izine rastladığını, limanın düzensiz bir hat çizerek suyun altında devam ettiğini, küçük gemiler için bırakılan dar açıklıktan gemilerin ayrıldığını ve hatta ziyareti esnasında bu dar açıklıkların limana girişi sağladığını aktarmıştır (Hamilton, 1842: 310). Hamilton'un anlattığı küçük gemiler için düşünülmüş bu açıklıkların tersaneye ait kemerler olduğu düşünülebilir. Sonuç olarak, yeri ve planı tespit edilemese de, limana giriş ve çıkışları ve limandan elde edilen gümrük vergilerini kontrol altında tutabilmek için, denizden şehre girişi ve çıkışı denetim altında tutacak bir kapı tipi olarak Evliya Çelebi'nin de bahsettiği gibi bir liman kapısının varlığı düşünülebilir.

Fot. 398: Günümüzde Sinop İç Limanı (Ağustos 2007)

2. 20. 4. 2. İç Kale Kapıları

Kale Yazısı Kapısı

Kale Yazısı mevki, iç kalenin kuzeybatısındadır **(Fot. 399-401)**. 18. yüzyıl Şer'iyye sicillerinden yola çıkarak aynı isimle bilinen bir çarşının olduğu tespit edilmektedir (Ünal, 2008: 339). Bugün de bu mevki *"Kale Yazısı Mahallesi"* olarak geçmektedir. Günümüze ulaşamayan kapı, kuzeyden güneye doğru, batıdan sur içi yerleşime girişi sağlayan üçüncü kapıdır. Kapı doğrudan iç kaleye geçit vermesi ve iç kale iç suru üzerinde yer alması nedeniyle sur kapıları başlığı yerine bu başlık altında ele alınarak incelenmiştir. Kalenin batı yönünde çift sur sistemine sahip olduğu, mevcut iç kale batı duvarından ve bu duvarın batısında yer yer gözlenen sur parçalarından anlaşılmaktadır. Kapının bulunduğunu düşündüğümüz yer günümüzde Sakarya Caddesi'ne geçit vermektedir. Bu cadde gerek günümüzde gerekse geçmişte Sinop'un en geniş caddesidir.

J. W. Hamilton, Kale Yazısı Kapısı ile ilgili olması muhtemel bazı önemli bilgiler vermektedir. J. W. Hamilton, kenti ve surları dolaşmaya kuzeybatıdan başlamıştır. Kentin kuzeybatı tarafını sağlam surların çevrelediğini aktarmakta ve bu duvarları Bizans dönemine tarihlendirmektedir. Hamilton kentte üç gün kalmıştır. Kale içine, kalenin dar dış kapısından ve rüzgârlı bir dehlizden geçerek girdiklerini ifade etmiştir. Kapıdan

girince doğuya doğru yürümüşler, bu esnada sağ taraflarında iç kalenin, sol taraflarında ise kıyı duvarlarının bulunduğunu ve bu ikisi arasında da doğuya doğru bir iç kapının bulunduğunu aktarmıştır. Kendilerine vali tarafından Rum mahallesinde bir evin tahsis edilmiş olduğunu, kale içinde beş yüz Türk evine karşılık, kale dışında üç yüz Rum mahallesinin bulunduğunu anlatmıştır (Hamilton, 1842: 307). Hamilton'un anlattıklarından Sinop kentine kuzeybatıdan yaklaştığı ve buradan kenti gezmeye bağladığını tahmin etmekteyiz. Tarif edilen bu dehliz, Kale Yazısı Kapısı'nın tonoz örtülü kapı geçiti olmalıdır. Kapıyla ilgili olarak ayrıca şu bilgiyi vermiştir. İçteki batı surunun kapısına doğru ilerlerken, kapının üzerinde 1781 tarihini veren bir yazıt tespit etmiştir (Hamilton, 1842: 309). Bahsedilen bu yazıt, batıdan kenti tahkim eden çift surun iç surunda ve sur dışına bakan yüzünde ve kapı üzerinde olmalıdır. Bu tarih Osmanlı dönemi inşasına ya da onarımına işaret etmektedir. Kapının yerinde Türk dönemi öncesinde bir kapı var mıydı, bilemiyoruz. Hamilton, yazıtla ilgili aktardıklarından hemen sonra da iç kaleyi ziyaret ettiğini anlatmıştır. İç kalenin batı tarafında, sur duvarlarının iç bölümünde payandalarla desteklenen kemerler gördüğünü ve bunların Roma dönemi su kemerine ait olması gerektiğini ilave etmiştir (Hamilton, 1842: 309). Bugün de iç kalenin batı duvarlarının içeriye bakan yüzünde, su kemerlerine ait izler açık bir şekilde görülmektedir.

Kale Yazısı Kapısı'nın üzerinde bulunduğunu düşündüğümüz iç sur bu kısımda yıkıktır. Sakarya Caddesi'nin güneyinde kalan burç kalıntısı, Kale Yazısı Kapısı'nı güneyden destekleyen burç olmalıdır **(Fot. 399-400)**. Kuzey duvarı yıkık durumdaki burcun güney ve batı cepheleri yaklaşık 11.00 m., doğu cephesi ise yaklaşık 6.85 m. uzunluğundadır. Burcun güney cephesine çeşitli müdahaleler yapılarak orijinalliği bozulmuştur. Bu yöndeki cephenin iç yüzünde basık kemerli bir giriş ve solunda bir pencere bulunmaktadır. Cephenin bu tasarımı güvenlik nedeniyle bir burç için uygun değildir. Kapıya basamaklarla çıkılmaktadır **(Fot. 401)**. Burç kalıntısının batı cephesinde ise herhangi bir açıklık bulunmamaktadır. Burcun batı duvarının alt sıralarında, dikdörtgen şekilli, düzgün yontulmuş kesme taş bloklara rastlanmaktadır. Bu üç sıra bosajlı teknikte yontulmuş kesme taşlar, Hellenistik duvar örgüsüne işaret etmektedir. Dolayısıyla da bu duvar örgüsü, buradaki surların ve onu tahkim eden burçların erken dönem varlığı için önem arz eder.

Fot. 399: Kale Yazısı Kapısı'nın güneyindeki burcun iç yüzü (Ağustos 2007)

Fot. 400: Kale Yazısı Kapısı'nın güneyindeki burcun dış yüzü (Ağustos 2007)

Fot. 401: Kale Yazısı Kapısı'nın güneyindeki burcun batı duvarı (Ağustos 2007)

Kemerli Kapı

Kenti batı tarafından tahkim eden surlardan, içteki surun duvar örgüsünde görülen kemer izleri, bu duvarın aslında bir su kemerine ait olduğunu açıkça göstermektedir **(Fot. 402)**. Duvar üzerindeki kemerlerden çok daha geniş olan bir kemer açıklığı, duvar örgüsüyle de diğerlerinden ayrılır **(Fot. 403-407)**. Bu kemer açıklığı iç kaleye batı yönünden girişi sağlayan Kemerli Kapı'dır. Bu kapı, batı sur duvarının ortasına yakın bir yerinde yer alır. Yuvarlak kemerli kapı açıklığının eni ortalama 8.30 m. civarındadır. Tonozla örtülü kapının derinliğiyse 5.80 m.dir. Kapının önüne 8.56 m. boyunda, 3.56 m. eninde, kuzeybatı ve güneybatı köşeleri pahlanmış, moloz taş örgülü Kemerli Kapı'dan bağımsız bir duvar eklenmiştir. Oldukça düzgün bir kesme taş işçiliği sergileyen bu kapı, Helenistik döneme ait olmalıdır. Bu kapıdan sonra güneybatıya doğru devam eden iç sur, oldukça düzgün bir taş işçiliği sergiler **(Fot. 408-409)**. Bosajlı teknikte işlenmiş kesme taş duvarlar, iç surun güneybatı köşesine doğru devam etmektedir. Bu suru ise dıştan yer yer

kesme taş, çoğu zamanda moloz taş kullanılarak örülmüş ikinci bir sur yani dış sur tahkim eder. Dış surun büyük bir bölümü günümüze gelememiştir.

Kapıdan çıkınca güneye yani denize doğru yürüdüğünde, Sinop'un iç limanına inilmektedir. Bu kapı, güneydeki limanla bağlantılı, iç kalenin kuzeybatısında olduğu düşünülen akropolisin batı kapısıdır. Aynı zamanda gerek kuzey gerekse güneydeki limanlara geçiş için kullanılmış olmalıdır. Antikçağ'da fırtınalı olmasına rağmen kuzeydeki liman tercih edilmekteydi (Öz, 2009: 252). Durum daha sonra değişmiş, özellikle de Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı döneminde güneydeki iç liman tercih edilmiştir (Anonim, 1982-83: 6803). Kapı, kentin Helenistik dönemde hem batı karayoluyla hem de limanlarla bağlantısını sağlayan bir kapı olmalıdır. Bu sebeple de kapının deniz kapısı olabileceği de ihtimaller dâhilinde düşünülebilir. Bryer ve Winfield bu sur duvarı önünde, iç kale kuzeybatı ile güneybatı burcu arasında hendeğin varlığına değinmiştir (Bryer-Winfield, 1985a: 76, 88 ve fig. 4). Kemerli Kapı oldukça yüksekte kalmaktadır. Hendek üzerinden kapıya bir köprü ya da özel bir düzenekle geçiliyor olmalıdır. Ayrıca batı surunun iç kale yönünde, zemine yakın noktada yuvarlak kemerli, içi örülerek kapatılmış bir kapı açıklığı mevcuttur **(Fot. 410)**. Bu kapının hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Fot. 402: İç kale batı surunun iç yüzündeki su kemerlerine ait izler (Ağustos, 2007)

Fot. 403: Kemerli Kapı (Ağustos, 2007)

Fot. 404: Kemerli Kapı (Ağustos, 2007)

Fot. 405: Kemerli Kapı (Ağustos, 2007)

Fot. 406: Kemerli Kapı (Ağustos, 2007)

Fot. 407: Kemerli Kapı'nın iç kale yönünden görünümü (Ağustos, 2007)

Fot. 408: Kemerli Kapı'nın güneyindeki sur duvarları (Ağustos, 2007)

Fot. 409: Kemerli Kapı'nın güneyindeki sur duvarlarından detay (Ağustos, 2007)

Fot. 410: İç kale batı suru üzerindeki kapatılmış kapı (Ağustos, 2007)

Tersane Kapıları

Kent, kuzeyde ve güneyde olmak üzere iki limana sahiptir. Kuzeydeki liman rüzgârlara çok fazla açık olması nedeniyle pek güvenli değildir. Özellikle de Türk döneminden itibaren pek kullanılmamış ve bunun yerine güneydeki daha sakin bir denize sahip olan iç liman tercih edilmiştir (Anonim, 1982-83: 6803). Selçuklu döneminde tersane bu yöndedir. Selçukluların fethinden önce kentte bir tersane olduğu kabul edilmektedir. Günümüze ulaşmış olan tersaneye ait izler kesin olmamakla birlikte I. Alâeddin Keykubad dönemine tarihlendirilmektedir (Kuru, 2001: 165). İnşa tarihi olarak da 1220-1224 yılları arası düşünülmektedir (Kuru; 2004: 5). Günümüze gelemeyen Sinop tersanesi de Alanya tersanesindeki gibi muhtemelen tonoz örtülü neflerden meydana gelmekteydi. Bugün iç kalenin güney duvarında gördüğümüz sivri kemerli açıklıklarda, yine sivri kemerli tonozlarla örtülü gözlerden meydana gelen tersanenin iç kale duvarına bitiştiği kuzey cephesinin izleri olabilir. J. W. Hamilton, iç kalenin güneybatı köşesindeki burcun olduğu noktadan denize doğru uzanan antik bir liman kalıntısı gördüğünü, şehrin tüm uzunluğunca düzensiz bir hat çizerek suyun altında bu kalıntıların devam ettiğini, küçük gemiler için bırakılan dar açıklıktan gemilerin ayrıldığını ifade etmektedir (Hamilton, 1842: 310). Kenti 17 yüzyıldan beri gösteren çizimlerde iç kale güney duvarından dışarı doğru taşan bir tersane yapısı görülmemektedir. Bu durumda tersanenin iç kale avlusunda olabileceği akla gelmektedir. Tersane yapısının varlığını kesinleştirebilmek için bazı çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

İç kalenin güney duvarı üzerinde sivri kemerli iki açıklık görülmektedir **(Fot. 411-415)**. Bu iki açıklık, tersane-liman bağlantısını sağlayan gemiler için düşünülmüş açıklıklar olabilir. Bu sebeple de iç kalenin aynı zamanda gemilerin inşasında kullanılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Bu kapılar muhtemelen 1885 yılında Sinop Mutasarrıfı Veysel Paşa tarafından cezaevi yaptırıldığı esnada, güvenlik nedeniyle örülmüş olmalıdır (Kuru, 2004: 11). Buradaki zemin kemer üzengilerine kadar doldurulmuştur. Bu açıklıkların gemilerin denize indirildiği açıklar olması muhtemeldir.

Tersane Kapısı'na ait kemerlerden güneybatı köşeye yakın olanın açıklık mesafesi 10.78 m.dir. Diğer açıklığın mesafesi ise 9.40 m.dir. Kesme taş örgülü kemer açıklıkları Selçuklu döneminde, tersane inşa edilirken açılmıştır. Sivri kemerli bir alınlık içinde yer

alan iki kitabe, bu kemer açıklıklarının tarihlendirilmesi açısından önemlidir. Kitabelerde şunlar yazılıdır:

1. **Kitabe:**
   " Ammere hâzel'beden bi emri sultan il-galib İzzi'ddünya ve'ddin Keykâvus b. Keyhüsrev el abd ül muhtac ilâ mağfiret il-lâh Şücaüddin Ahmet Bey Sahib-ül Arakliye fi şehri rabi il âhir sene isnâ aşere ve sitte mie", Güldal, 2003: 78-79).

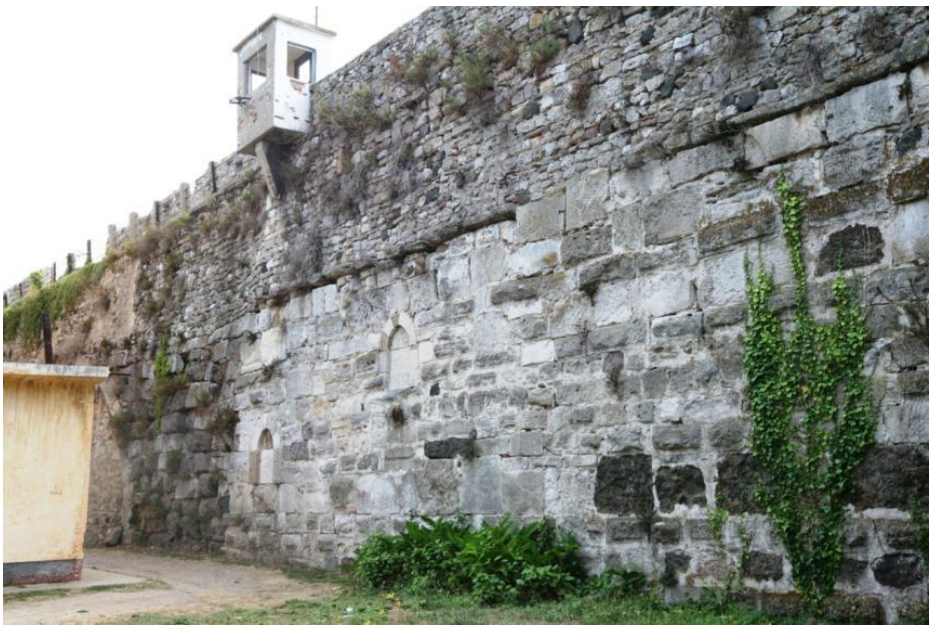
   "Ereğli beyi, Tanrı'nın yargılamasına muhtac kul Şücaüddin Ahmed Bey bu kale bedenini yenici sultan, dünyanın ve dinin değeri Keyhüsrev oğlu Keykâvus emriyle 612 yılı Rebiülâhir ayında onardı" , (Güldal, 2003: 78-79).

İkinci kitabe ilk kitabenin yakınındadır. Onun gibi sivri kemerli bir alınlık içinde, 65 x 70 cm. ölçülerindeki mermer bir levha üzerine yazılmıştır.

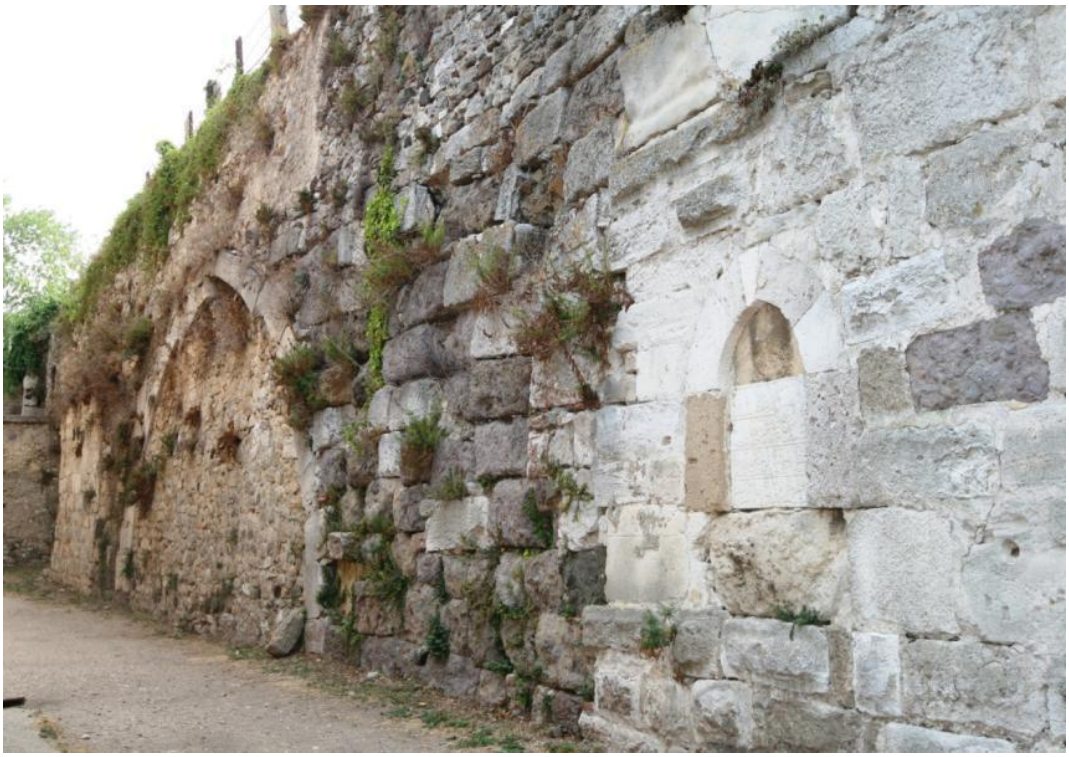
2. **Kitabe:**

   "İttevfika bi Tevfik Allah fi eyyam el'sultan il-galib İzzü'ddünya ve'ddin Keykâvus b. Keyhüsrev amere hâze'l bedene el-abd üzzaif el-muhtac ilâ rahmet ilâhi teâlâ zahîr ü'ddin Seyfü'ddin İldeniz Sahib-i mahrûsa-i Kırşehir Aksaray derban fi tarihi rebiülahir sene isna aşere ve sitte mie", (Güldal, 2003: 79) .

   "Allah'ın yardımının rastlamasıyla Kırşehir ve Aksaray beyi, dinin dayancı, dinin kılıcı, Tanrı'nın rahmetine muhtaç, zayıf kul Seyfüddin İldeniz, yenici sultan, dünyanın değeri Keyhüsrev oğlu Keykâvus zamanında, 612 rebiülahiri tarihinde bu kale bedenini onardı",(Güldal, 2003: 79).

Fot. 411: İç kalenin güney duvarı - sur içinden bakış (Ağustos, 2007)

Fot. 412: Kemer açıklığı ve hemen sağındaki kitabe (Ağustos, 2007)

Fot. 413: Kitabeden detay (Ağustos, 2007)

Fot. 414: Kitabeden detay (Ağustos, 2007)

Fot. 415: Kemer açıklığı (Ağustos, 2007)

Lonca Kapısı

Kuzey-güney surlarını doğu yönünden birbirine bağlayan ve iç kalenin doğu sınırını meydana getiren çift surlu tahkimat, bugün doğu-batı doğrultusunda uzanan Sakarya Caddesi isimli bir ana caddeyle kesilmektedir **(Fot. 416-417)**. Bu sebeple de bu kısımda surların bir bölümü yok olmuştur. Jules Laurens'e ait 1847 tarihli resim ile 1855 tarihli ressamını tespit edemediğimiz çizim incelendiğinde, caddenin tam üzerinde, bugün yol nedeniyle yok olmuş olan doğu suru üzerinde görülen diğer burçlara benzer dikdörtgen planlı bir burcun olduğu anlaşılmaktadır **(Çiz. 138-139)**. Dolayısıyla bu kısımda bir kapının olmadığı kesindir. Günümüzde mevcut sur ve kapı tasarımı, Selçuklu döneminden günümüze gelebilen izleri ve tasarım anlayışını muhafaza etmektedir. İç kalenin kuzeybatısında olduğu düşünülen Antikçağ'a ait akropolise doğu yönünden geçit veren bir kapının bulunması gerekmektedir. Fakat ne bu kapının yeri ne de şekli konusunda bir bilgiye sahip değiliz. Özellikle iç kalenin kuzeydoğu köşesinden güneye doğru inen hat üzerindeki uygulamalar ve ilaveler Anadolu Selçuklu dönemine aittir **(Fot. 417)**. Kalenin geneline bakıldığında da Selçuklu kitabelerinin büyük bir bölümü bu hat üzerindeki sur beden duvarlarında ve burçlarda karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla Selçuklu fethi sonrasında, buraya daha güçlü bir doğu sur duvarı çekildiği ve akropolise geçişi sağlayan kapının değiştirildiği anlaşılmaktadır. 1215 yılına ait olduğu kitabelerden tespit edilen Selçuklu dönemi onarım çalışmaları esnasında, Roma ve Bizans dönemlerine ait kesme taş bloklar, mimari plastik parçalar özellikle de bu bölümü tahkim eden burçların cephelerinde yapı ve bezeme malzemesi olarak devşirilerek kullanılmıştır.

Lonca Kapısı iç kalenin kuzeydoğu yönünde, iç sur üzerinde yer almaktadır **(Çiz. 140), (Fot. 418-420, 422-427)**. Kapı, iç kaleyi doğu yönden tahkim eden iç surun, kuzeyden güneye doğru uzanan hattında yer alan ikinci burçtur. Selçuklu dönemine ait bu kapıyı bu sebeple *"burç tipi kapı"* başlığı altında değerlendirebiliriz. Burcun güneye bakan kapısından sivri bir beşik tonozla örtülü iç mekânına girilmekte ve burcun batı duvarındaki kapıdan iç kaleye geçilmektedir **(Fot. 420, 424-425, 427)**. Bu kapı düzenlemesi Anadolu Selçuklu dönemine işaret etmektedir. Nitekim burcun cephesindeki kitabelerde bu bilgiyi doğrulamaktadır **(Fot. 421-423)**.

Kapı burcu yaklaşık olarak 15.75 x 9.15 m. ölçülerindedir **(Çiz. 140)**. Güneye bakan kapının bulunduğu kemer açıklığı önce 3.61 m. enindeki yüksek bir kemer açıklığı içine

yerleştirilmiştir. Bu kemer açıklığı, burcun gövdesindeki korniş üzerine oturmaktadır. Kemer açıklığının yüksekliği 7.80 m.dir. Bu kemerin içinde de ikinci bir kemer açıklığı bulunur ve kapı açıklığının eni 2.30 m.dir. Boyu ise 3. 40 m.dir. Batıya açılan kapısının eni ise 2.80 m.dir.

Evliya Çelebi iç kalenin Lonca Kapısı hakkında "*İç hisarın Lonca Kapısı cihannümadır",* ifadesini kullanmıştır (Evliya Çelebi, 1999a: 44). Bu tanımdan kapının manzaraya hâkim bir noktada yer aldığını anlamaktayız. D. Esemenli'nin cihannümalı bir kapı olarak tanımladığı Tabakhane Kapısı fikrine katılmamaktayız (Esemenli, 1990: 47-48). Hommaire de Hell (1812-1848)'in yönettiği gezi, vefatı üzerine Jules Laurens tarafından devam ettirilmiştir. Gerçekleştirdiği Türkiye-İran yolculuğu ile ilgili olarak taş baskı toplam yüz levhadan meydana gelen bir tarih ve bilim atlası yayımlamıştır. 1847'de başladığı Karadeniz yolculuğu esnasında Sinop'a gelmiş, iç kale etrafında yaptığı gezinti esnasında Sinop kenti ve kalesiyle Lonca Kapı'yı resmetmiştir **(Çiz. 139)**. Lonca Kapı'yı gösteren resimde iç kaleyi doğudan çevreleyen iç sur görülmekte ve tam karşıda iç kale doğu kapısı olan Lonca Kapısı görülmektedir. Ayrıca solda kısmen de olsa iç kalenin dış sur duvarı görülmektedir. Resim oldukça gerçekçidir. Kapıdan güneye doğru inen burçlardan ikincisinde bugün dahi mermer konsollar bu resimdeki gibi görülebilmektedir **(Fot. 417)**. Bunun dışında Sakarya Caddesi üzerinde yer alması gereken yıkık burçta bu resimde gösterilmiştir.

17. yüzyılda kenti ziyaret eden Katip Çelebi, iç kaleye asma bir köprü ile geçildiğini aktarmıştır (Katip Çelebi, 1145: 649). *"Geçmişin Fotoğraflaryla Sinop Tarihi"* adlı kitapta, Sinop'u ziyaret eden seyyahların resim ve gravürlerine yer verilmiştir **(Çiz. 138)**. Bu kitapta 1855 tarihli fakat ressamı belirtilmemiş bir çizim yer almaktadır. Çizimde Lonca Kapısı'nın doğusunda (sağında) kemerli ve üzerinde çatı örtülü bir mekân bulunan köprülü bir kapı mevcuttur. Altta basık bir kemer, üstte ise yüksekçe bir sivri kemere sahip kapıyı barındıran burcun üzeri yıkıktır. Üstteki kemer Lonca Kapısı'nda ve doğu surunu tahkim eden Selçuklu dönemine ait burçların bazılarında görüldüğü gibi kornişler üzerine oturmaktadır. Kapı burcunun üzeri yıkıktır, burcun üzerine geç döneme ait ve burcun gövdesindeki mimariyle uyum göstermeyen üzeri çatıyla örtülü ve güneye açılan tek pencereli bir mekân eklenmiştir. Kapının hemen batısında, iç kaleyi doğudan tahkim eden ikinci surun yıkılmış parçaları görülür. Kapıya geçit veren köprü doğu yöne doğru

kıvrılmaktadır. Hendek üzerindeki köprü, iç kalenin doğusunda yer alan ve iç kaleden bir hendekle ayrılan doğudaki sur içi yerleşimini Lonca Kapısı'na bağlıyor olmalıdır. Dolayısıyla köprünün sonundaki kapı burcundan girildikten sonra Lonca Kapı'ya geçmek için doksan derecelik bir dönüş yaparak, kapı burcunun batısındaki kapıdan iç kale doğu kapısının yani Lonca Kapısı'nın önüne geçiliyor olmalıdır. D. Esemenli, belge numarasını vermeden kalenin geçirdiği tamiratlara değinirken iç kalede hendek köprüsü inşasından bahsetmektedir (Esemenli, 1990: 71). Bryer-Winfield, iç kalenin güneybatı-kuzeybatı burçları arasındaki hendek dışında, iç kalenin doğu surunun dışında, kuzeydoğu köşeye yakın noktasında da bir hendeğin olduğuna değinmektedir (Bryer-Winfield, 1985a: 76, 88 ve fig. 4). Günümüzde dolmuş durumdaki bu hendeğin yerleşimin dışından getirilen suyla doldurulmuş olması deniz suyu imkânı nedeniyle muhtemeldir. Fakat bunu doğrulayacak bir bilgi mevcut değildir. 16. yüzyılda yazılmış bir hükme göre, hendeğin zamanla toprakla dolmuş olduğu ve burada bağ ve bahçeler oluştuğu ifade edilmektedir. Divân'a bu durum hakkında bilgi verilmekte, bunun kaleye zararının olup olmadığının tahkik edilmesi istenmekte ve eğer ki bir zarar teşkil etmiyorsa hendeğin yerinde meydana gelen bu bahçelerin tapu ettirilip kanun üzerine resmi tapusunun alınması emredilmektedir (Ünal, 2008: 293, dn. 689)[33].

İç kale Lonca Kapısı'nın önünden önce doğudan iç kaleyi tahkim eden dış sur (ikinci) geçmektedir. Dış surun doğusunda kalan hendeğin üzerinde burç tipi ve ahşap bir köprüyle bağlantılı bir kapıdan geçilerek Lonca Kapısı'nın önüne gelinmekte ve böylece iç kale ile doğudaki sur içi yerleşimi arasında bağlantı kurulmaktaydı. Bu tasarımın Selçuklu dönemine ait olduğunu düşünmekteyiz. Osmanlı döneminde ise onarımlar geçirerek 19. yüzyıl ortalarına kadar köprülü kapı varlığını sürdürmüştür.

Lonca Kapısı'na ait kitabelerden biri basık kemerli kapının üzerinde yer almaktadır. 70 x 100 cm. ölçüsündeki kitabenin baş tarafı silinmiş ve yalnızca mimar adını veren aşağıdaki satır günümüze gelebilmiştir **(Fot. 421)**. İnce ve pek düzgün olmayan Selçuklu nesihi ile yazılmış kitabede:

> *"…min 'amelî Ebû Ali ibn el-Kettânî el-Halebî rahamüllah", yazılıdır (Mehmet Behçet, 1930: 45; Güldal, 2003: 71).*

[33] bkz. dn. 31.

"…… (ilk üç satır tahrip edildiğinden okunamaz) (bu burç) Allah'ın rahmetine kavuşası Halepli Ketenci oğlu Ebu Ali'nin yaptığı istendir", (Güldal, 2003: 71).

Kapı burcunun doğu duvarında ise bir başka kitabe yer alır **(Fot. 423)**. Selçuklu nesihi ile yazılmış kitabede şunlar yazılıdır:

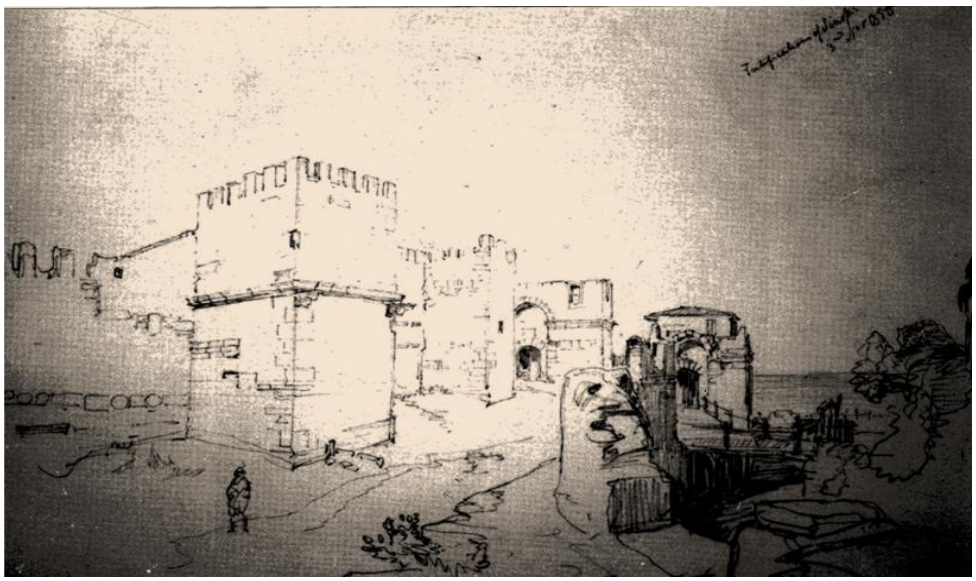
"İttefeka bi-tevfik il-lâhi fi eyyam el-Sultan el galib İzzi'ddünya ve'ddin Ebü'l fetih Keykâvüs bin Keyhüsrev bürhanü emir il-mü'minin amere hâze'l burca ve'l beden el abd ül muhtac ilâ rahmet il-lâhi teâla Bedrü'ddin Ebubekir sahibü simre fi şehri Rebi il'ahir sene isna aşere ve sitte mie ketebehü Yavaş ül-Kayseriyevi" (Mehmet Behçet, 1930: 44).

"Galebe çalıcı sultan, dünyanın ve dinin şerefi, fetihler babası, mü'minlerin emiri olan zatın ulağı Keyhüsrev oğlu Keykâvus'un zamanında yüce tevfikiyle bu burç ile kale bedenini, Ulu Tanrı'nın rahmetine muhtaç Simre Beyi Bedrüddin Ebu Bekir (H. 612) yılı Rebîülâhiri'nde yaptırdı. Bu kitabeyi Kayserili Yavaş yazdı"[34] (Ülkütaşır, 1949: 124-125).

Kitabenin hemen altında beş satırdan oluşan Yunanca bir kitabe yazılıdır. Kitabede:

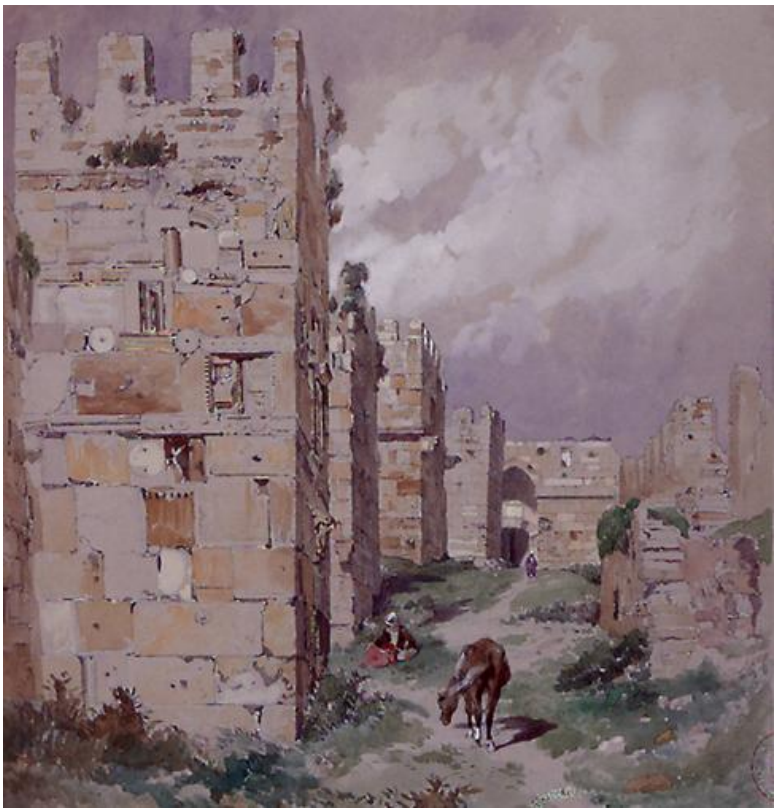
"Sinop, Kasım'ın birinde Pazar günü büyük Sultan İzzeddin Keykavus tarafından alındı. Ve ben büyük sultanın kölesi Paprüddin Pupak (Bedreddin Ebubekir) burç ve kale bedenini bina ettim. Ve Nisan'ın …. gününde başladı, Eylül'ün birinde tamamlandı. Ve sene 6724 (1215-16) İndiktonos 4", (Bees,1922: 54-55).

S. Redford, bu kitabenin çift dilli olmasının surlardaki simgeciliğin iki kültür tarafında paylaşılan bir olgu olduğunu gösterdiğini ifade eder (Redford, 1993: 152-153; Redford, 2001: 55).

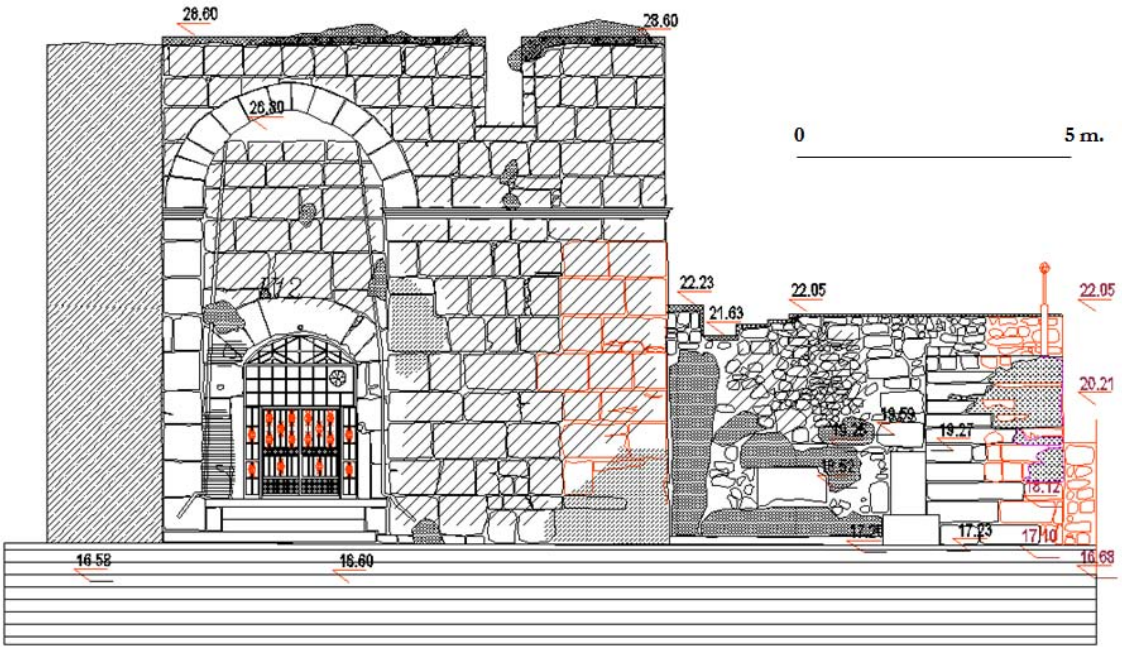

Çiz. 138: Lonca Kapısı ve doğusundaki ahşap köprü ile bağlantılı diğer kapı (Özcanoğlu ve diğ., 2007: 123)

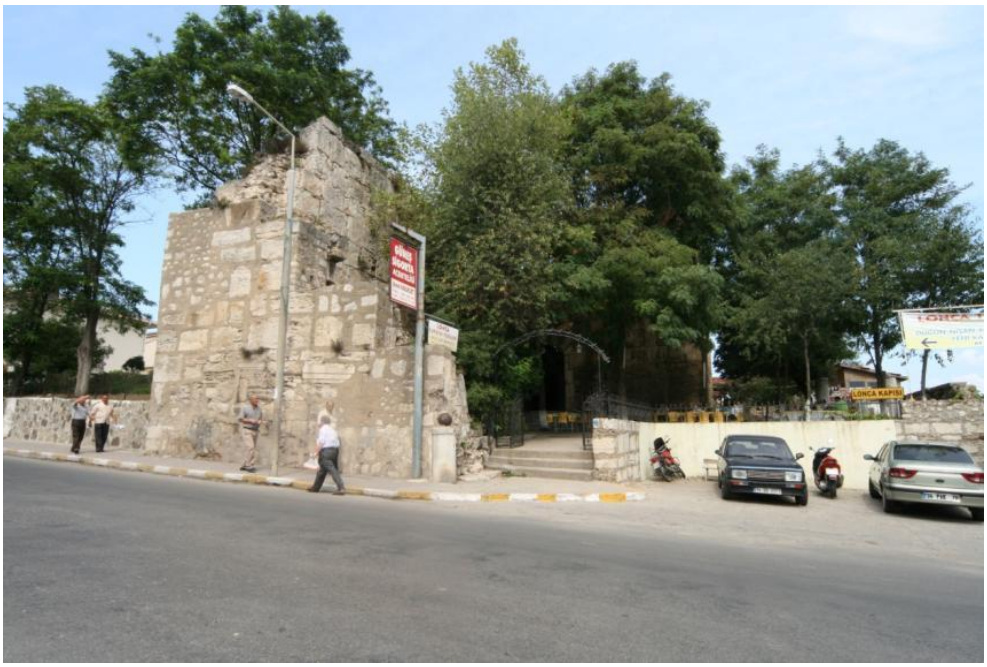
[34] Kitabenin bir başka okunuşu için bkz. (Güldal, 2003: 75).

Çiz. 139: Lonca Kapısı (Jules Laurens, Les tours fortifiées de la citadelle de Sinope, 1847, En. No. 2257 / http://www.inha.fr/spip.php?article356&id_document=622**)**

Çiz. 140: Lonca Kapısı'nın güney cephesinin görünüşü (Gür-Ya İnşaat, 2000)

Fot. 416: Lonca Kapısı'nın güneyindeki burç ile yıktırılan burcun bulunduğu yerden geçen Sakarya Caddesi (Ağustos, 2007)

Fot. 417: Lonca Kapısı'ndan sonra güneye devam eden doğu suru üzerindeki ikinci burç (Ağustos 2007)

Fot. 418: Lonca Kapısı'nın kuzeyi (Ağustos 2007)

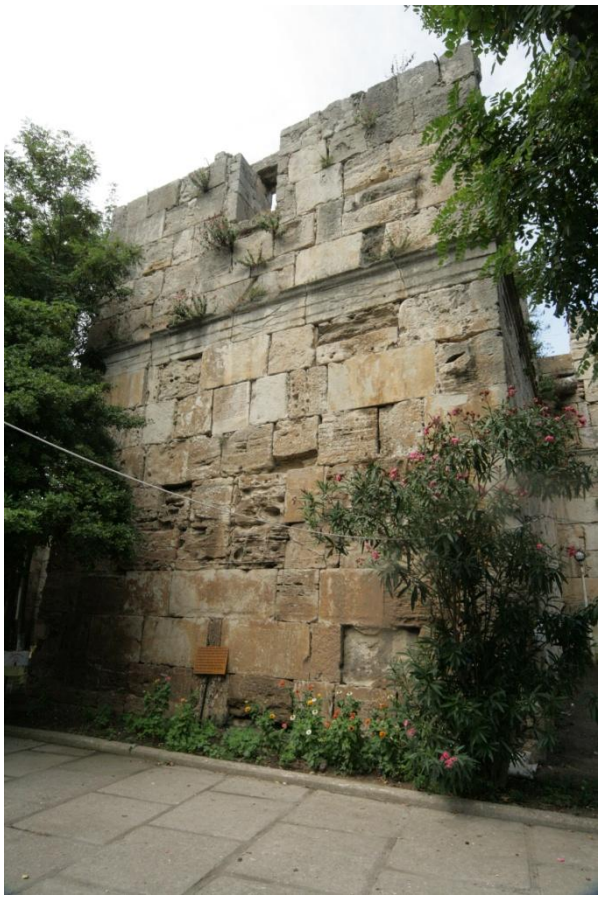
Fot. 419: Lonca Kapısı'nın kuzeyindeki burç ile kuzey manzarasına hâkim teras (Ağustos 2007)

Fot. 420: Lonca Kapısı ile solda kapıya bağlanan iç kale doğu sur duvarı (Ağustos 2007)

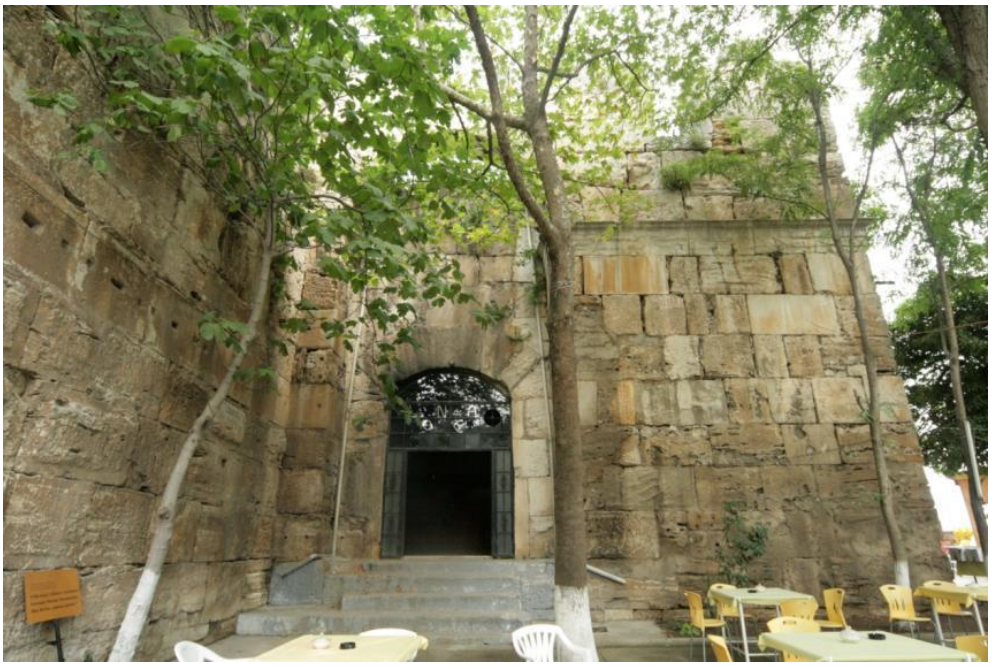
Fot. 421: Mimar adının okunduğu kitabeden detay (Ağustos 2007)

Fot. 422: Lonca Kapısı burcunun doğu duvarı (Ağustos 2007)

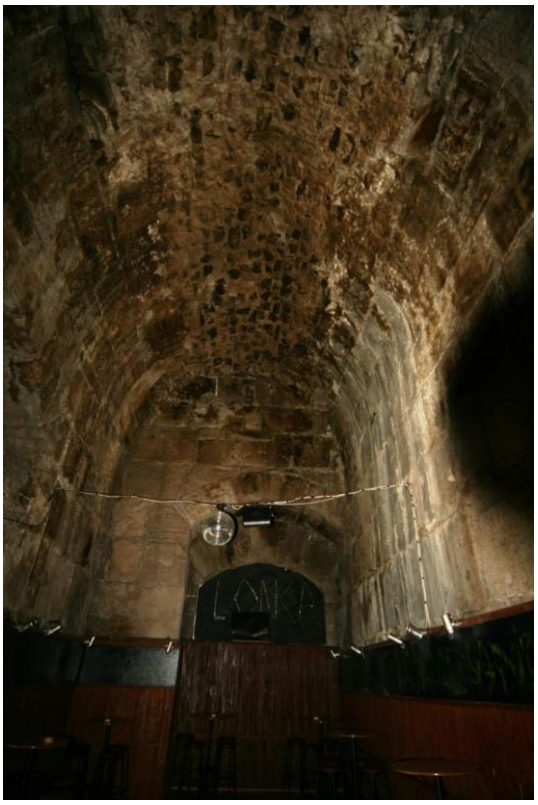
Fot. 423: Lonca Kapısı burcunun doğu duvarındaki kitabeden detay (Ağustos 2007)

Fot. 424: Lonca Kapısı – güney cephe (Ağustos 2007)

Fot. 425: Lonca Kapısı'nın güney cephesine içten bakış (Ağustos 2007)

Fot. 426: Lonca Kapısı'nın içi – batıya bakış (Ağustos 2007)

Fot. 427: Lonca Kapısı'nın iç kaleye geçit veren batı kapısına bakış(Ağustos 2007)

İç kalenin kuzey duvarındaki kapı

J.W. Hamilton, iç kalede yerleşmiş Türk ailelerine değinirken, iç kalede kuzeye doğru yürüdüğünü ve bir çıkış kapısından geçerek kumsala indiğini aktarmıştır (Hamilton, 1842: 310). Bu kapı, iç kalenin kuzey duvarında yer alan kapı olabileceği gibi sur içinden kuzeye yüründüğünde, iç kalenin kuzeydoğu köşesinde yer alan fakat günümüze ulaşamamış kapı da olabilir. Sivri bir beşik tonozla örtülü kapı, Türk dönemine ait olmalıdır. Bu kapı daha sonradan örülerek kapatılmıştır **(Fot. 428-429)**. Hakkında bir bilgi sahibi olamadığımızdan ayrıca kapıda bir bezeme unsuru veya yazıt bulunmadığından tam bir tarihlendirme yapmak pek mümkün değildir. Kapı *"Uğrun Kapı"* olarak adlandırılan ufak boyutlu, gizli kapıları da andırmaktadır. Bu tarafta pek güvenli olmayan ve aslında Türk döneminde de pek kullanılmayan dış liman yer almaktadır (Anonim, 1982-83: 6803). Kapının adı ve işlevi konusuna eldeki bilgilerin yetersizliği sebebiyle açıklık getirilememekle birlikte özellikleri itibariyle Türk döneminde açılmış, gözlerden uzak durumdaki kullanılmayan dış limandan kaçış için kullanılmış, bir çeşit gizli kapı işlevini yerine getiren Uğrun Kapı olabileceği düşünülebilir. Evliya Çelebi bu kapı adını kale kapılarına değinirken vermekte fakat konumu hakkında bir şey söylememektedir (Evliya Çelebi, 2005a: 88).

Fot. 428: İç kalenin kuzey duvarındaki kapı (Ağustos, 2007)

Fot. 429: İç kalenin kuzey duvarındaki kapıdan detay (Ağustos, 2007)

2. 21. Şebinkarahisar Kalesi

2. 21. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler

Şebinkarahisar Kalesi, Kelkit Vadisi'nin kuzeyinde, denizden yaklaşık olarak 1560 m. yükseklikte kuruludur. Geçmişte özellikle boya sanayisinde ve kuyumculukta kullanılan şap madenleri açısından zengin, milletlerarası öneme sahip bir yerleşim yeriydi. Türk fethi öncesinde ve Anadolu Selçuklu döneminde, Cerasus (Giresun) limanı yoluyla Avrupa'ya dış satımı yapılan şap madenlerinin üretim-dağıtım merkezi işlevini sürdürmüş ve bu özelliği yüzyıllar boyunca devam etmiştir (Mordtmann- Planhol, 1978: 578-579; Darkot, 1955: 280-282; Uzunçarşılı, 1933: 289-290; Edwards, 1985c, 23-61; Bryer-Winfield, 1985: 146-149).

İlçe, Sebasteia (Sivas), Satala (Erzincan yakını) ve Theodosiopolis (Erzen-i Rum) güzergâhında uzanan Bizans askeri yolunun üzerinde yer almaktaydı. Türk fethi

öncesinde, *"thema"* adı verilen Bizans eyalet sistemi kapsamında, *"Koloneia Theması"* adıyla bilinen idari birimin yönetim merkeziydi (Ostrogorsky, 1999: 231, 235; Ramsay, 1960: 58–59, 294-295). Doğu Karadeniz'e açılan yolları, Kelkit Vadisi'ni kontrol etmekte, bu yollara ve Karadeniz limanlarına geçit vermekteydi. Ekonomik yönünün yanı sıra askeri açıdan da stratejik bir konuma sahip olması, Şebinkarahisar'ın ve kalesinin önemini yüzyıllar boyunca muhafaza etmesini sağlamıştır.

Şebinkarahisar Kalesi ve bulunduğu yerleşim yeri günümüze gelinceye kadar farklı isimlerle anılmıştır. Türklerin ilçeye ve yakın çevresine hâkimiyetinden önce adının ***"****Koloneia (Colonia)"* olduğu düşünülmektedir (Darkot, 1955: 280-284). Bu ismin kaynağı, Tarihçi Procopius'un verdiği bilgiler (Anonim, 1982: 3127) ve O. Blau tarafından kalede bulunan, 9. ya da 10. yüzyıla ait olduğu düşünülen bir Bizans yazıtıdır (Darkot, 1955: 280)[35]. *"Colonia"*nın bozulmuş şekli olan *"Colonae"* adının yerini, Türklerin bölgeye yerleşmesinden sonra, *"Kögoniye*, *Kögonya ve Keyguna"* gibi isimler almış ve bu isimler uzun bir süre kullanılmıştır (Baykara, 2000: 1; İbni Bibi, 1996a: 368-370; Tuğlacı, 1985: 194). Kaleye verilen bu adların dışında kale ve kaleden adını alan kent aynı zamanda, 1. yüzyılda, *"Karahisar"* anlamına gelen *"Mavrakastron"* ve 13. yüzyılda *"Harsar"* adlarıyla da anılmıştır (Darkot, 1955: 281; Anonim, 1982: 3127; Karpuz, 1989: 5; Turan, 1993a: 72). Bizans devlet adamı ve tarihçisi Attaliates, 11. yüzyılda buradaki themadan ve kasabadan "*Mavrakastron"* yerine "*Koloneia"* adıyla bahsetmiştir (Bryer-Winfield, 1985b: 145, dn. 3). Anna Komnene ise 12. yüzyıla kadar kasabanın eski adı olan *"Koloneia"*yı kullanmıştır (Anna Komnena, 1996: 381, 472). Eretnalılara ait geç tarihli sikkelerde ve İbni Bibi'de kasabanın adı Ermenice versiyonu olan *"Kögonya"* olarak geçmektedir. Ortaçağ'dan itibaren *"Karahisar"* adının kullanımı gündeme gelmiş, Fatih Sultan Mehmed zamanından itibaren de aynı adı taşıyan diğer kentlerden ayrılabilmesi için, *"Karahisar-ı Şarki"* olarak ismine ek getirilmiştir. 18. yüzyılda Şebinkarahisar'da yaşayan Rumlar, Karahisar'dan bozulma *"Garasaris"* adını kullanmaktaydılar (Darkot, 1955: 281; Bryer-Winfield, 1985: 145). Cumhuriyet döneminin başlarında, M. K. Atatürk'ün isteğiyle, yerleşimin bir şap merkezi olması sebebiyle, *"Şap"*tan bozulma *"Şeb"* ekini alarak, bugünkü adı olan *"Şebinkarahisar"* adı ortaya çıkmıştır (Özdemir-Özhan, 1983: 27; Anonim, 1973: 11).

[35] Kalede bulunan ve bir kiliseye ait olduğu düşünülen yazıtın 1868'den sonra harap durumdaki bir kiliseye kaldırıldığı ifade edilmektedir. Bkz. (Bryer-Winfield, 1985b: 145 ve dn. 1).

2. 21. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim

Kentin ve kalenin kurulu olduğu Kelkit Vadisi'nin özellikle de erken dönemleri hakkındaki bilgiler oldukça yetersizdir. Yüzey araştırmalarına göre bölgenin tarihi Eski Tunç Çağı'na kadar gitmektedir (Karpuz, 1988: 326). M.Ö. 63'te, Pompeius, Pontos Kralı Mithridates Eupator'u yenmiş ve Pontos Krallığı'nın egemenliğine son vermiştir. Bu tarihten itibaren bölgede Roma egemenliği başlamıştır. Bugünkü Bayramköy yakınlarında *"savaşı kazanma evi"* anlamına gelen Nikopolis'i kurmuş (Özdemir-Özhan, 1983: 15) ayrıca *"Koloneia"* adıyla anılan kaleyi tamir ettirmiş ve garnizon amaçlı kullanmaya başlamıştır (Karpuz, 1989: 4-5). Kalenin ilk kez bu tarihte tesis edildiğine dair bilgiler de mevcuttur (Anonim, 1982: 3127). M.S. 415'te, Pavlikianler'ın yoğun olarak yayıldığı bölge içinde kalan yerleşim yeri, St. Paul'un mektuplar gönderdiği altı kasabanın adını taşıyan ve altı kolun merkezi olan Şebinkarahisar ve Kalesi (Texier, 2002b: 132), Bizans İmparatoru Justinianus döneminde çok daha fazla önem kazanmıştır. Bu tarihlerde piskoposluk merkezidir ve *"Karahisar"* anlamına gelen *"Mavrakastron"* adıyla anılmaktadır. İmparator Justinianus döneminde kale önemli derecede onarım görmüştür (Darkot, 1955: 280; Anonim, 1982: 3127; Karpuz, 1989: 5). Varlığı bilinen fakat günümüze ulaşamayan kilise de bu tarihte inşa edilmiş olmalıdır. Ayrıca kale, 778'de kısa bir süreliğine Emevilerce (Darkot,1955: 280; Karpuz, 1989: 5), 939-940 yılları arasında Abbasilerce (Bilgin, 1997: 95) kontrol edilmiştir. 1071 Malazgirt Savaşı'nı takiben Şebinkarahisar, ilk Türk Beylikleri'nden Danişmentliler ile Mengücekliler'in hâkimiyetleri altında kalmış, zaman zaman çekişme konusu olmuş ve bunun sonucunda Trabzon Komnenos Devleti tarafından ele geçirilmiştir. Kale ve yerleşim yeri, Komnenos Devleti krallarından Kral Theodora Gavras ve oğlu Gregory Toronites'in hâkimiyeti altında kalmış, daha sonra Mengücekliler tarafından tekrar ele geçirilmiştir (Özdemir-Özhan, 1983: 16; Karpuz, 1989: 5; Darkot, 1955: 281). Mengücek Beyi Fahreddin Behramşah mücadele sonucu yıpranan kaleyi onartmış ve ilaveler yaptırmıştır. Fahreddin Behramşah kale içine bir saray, kale dışında yer alan, bugünkü adı *"Avutmuş"* olan mahalleye bir cami yapılmasını emretmiş, kentin ve kalenin yönetimini oğlu Muzaffereddin Mehmed'e teslim etmiş ve Erzincan'a geçmiştir. Muzaffereddin Mehmed, kaleye bir iç kale ve saray inşa ettirmiş, kale dışına da babasının adını taşıyan Behramşah Camii'ni yaptırmıştır (Tuğlacı, 1985: 194; Özdemir-Özhan, 1983: 17). Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad 1228 yılında Mübarizeddin Ertokuş komutasındaki

bir ordu ile Erzincan, Kemah ve Şebinkarahisar'ı almış ve bu yerleşim yerlerinde bu tarihten sonra Selçuklu egemenliği başlamıştır (İbni Bibi, 1996a: 368-371). Kösedağ Savaşı esnasında (1243) Anadolu Selçukluların düştüğü zor durumdan yararlanan Trabzon Rum İmparatoru I. Manuel Komnenos kaleyi ele geçirmişse de, egemenliği çok uzun sürmeden bölgede İlhanlı egemenliği baş göstermiştir (Tuğlacı, 1985: 194). İlhanlı veziri Emir Timurtaş'ın oğlu Şeyh Hasan-i Küçük tarafından Şebinkarahisar'da bir beylik tesis edilmiştir. Şeyh Hasan-i Küçük, beyliğin yönetimini ve kaleyi hazineleriyle birlikte kendisi adına kardeşi Servet Hüseyin'e bırakmıştır. 1343 yılına gelindiğinde, kentin ve kalenin yönetimi Eretnalılar'ın eline geçmiştir (Bilgin, 1997: 96-98). Kale, 1403'te Yörük Beyi Gözleroğlu tarafından kuşatılmış, Amasya Valisi Şehzade Mehmed Çelebi yardıma gelince, Yörük Beyi Gözleroğlu kuşatmadan vazgeçmiştir (Darkot, 1955: 281; Bilgin, 1997: 99-100). Fakat yine de 1418'de kale Karakoyunluların eline geçmiştir. Karakoyunluların Erzincan Valisi Pir Ömer Bey kaleye hâkim olmuştur. Amasya Valisi Şehzade Murat'ın bu konuda elinden bir şey gelmemiştir. 1459/60'larda ise kale Akkoyunlu Beyi Uzun Hasan tarafından ele geçirilmiştir. 1473'te Otlukbeli Savaşı'nı kazanan Fatih Sultan Mehmed, savaştan dönüşte üç gün süreyle kalede ikamet etmiştir (Darkot, 1955: 281; Özdemir-Özhan, 1983: 18). Bu tarihten sonra tımar sistemi içine alınan kale Osmanlı egemenliğine girmiş, *"Karahisar-ı Şarki"* adıyla anılmaya başlamış ve yerleşim yeri Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir sancağa dönüştürülmüştür (Darkot, 1955: 281-282). 1515'te Karahisar-ı Şarki Erzincan'a, 1538'de Amasya'ya, 1543'te Erzurum'a bağlanmıştır. 1558'de sancak olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın torunu Beyazıt'ın oğlu Şehzade Osman'a verilmiştir (Özdemir-Özhan, 1983: 18-19). 1622'de Erzurum Beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa'nın isyanı sırasında kale ve kent tahrip edilmiştir (Okutan, 1949: 144-145). Bu tarihte yeniden Erzurum'a bağlanan sancak, 1805'te Trabzon'a, 1865'te tekrar Amasya'ya bağlanmıştır (Özdemir-Özhan, 1983: 19). 19. yüzyılda Sivas'a bağlanmış, Cumhuriyetin ilk yıllarında il olmuş ve *"Şarki Karahisar"* olarak meclise milletvekili göndermiştir. 1915'te kent ve özellikle de kale, Türk-Ermeni mücadelesi sorunu nedeniyle çok fazla tahrip olmuş, kale surlarının büyük bir kısmı da bu tarihte ortadan kalkmıştır. 1933 yılında çıkan bir kanunla da ilçe olarak Giresun iline bağlanmıştır.

2. 21. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı

Kale, ilçe merkezinin güneydoğusunda, deniz seviyesinden yaklaşık 1560 m. yükseklikte, kayalıklar üzerinde tesis edilmiştir **(Fot. 430)**. Kalenin oturduğu kayalık alan yaklaşık 1000 m. uzunluğunda, 500 m. eninde ve 160 m. yüksekliğindedir **(Çiz. 141)**. Şebinkarahisar Kalesi, iç kale ve surlardan meydana gelmektedir **(Fot. 430)**.

Surlar oturduğu tabanın şekline uyum göstermekte ve bu sebeple oldukça düzensiz bir plan şekli sergilemektedir. Surların bugünkü durumu oldukça kötüdür. Özellikle de kuzey-güney hattının doğusundaki surlar tamamen tahrip olmuş ve büyük ölçüde ortadan kalkmıştır **(Fot. 431)**.

Batıdaki surların üzerinde yer alan kapılardan anıtsal olanı iki burçla sağdan ve soldan desteklenmektedir **(Fot. 432)**. Bu kapıdan sonra surlar kuzeydoğuya doğru kırılmalarla devam etmektedir. Anıtsal sur kapısından sonra ilk kırılma noktasında, sur içine girişi sağlayan ikinci bir kapı bulunmaktadır **(Fot. 433)**. Bu kapı toprak dolgu nedeniyle günümüzde büyük ölçüde kapalıdır. Girişten sonra surlar ayrıca güneybatıya doğru da devam etmekte, yer yer tahrip olmuş ya da ortadan kalkmış surlar, Kızlar Kalesi/Kulesi (Baykara, 2004: 23) olarak adlandırılan ve güneybatı köşeyi teşkil eden kısma bağlanmakta, buradan da doğuya yönelmektedir **(Fot. 434)**. Bu kısımdan kuzeye kadar büyük ölçüde sur duvarlarına rastlanmamaktadır. Kalede, güneybatıda yer alan, işlevi tartışmalı basamaklı tünelin (Kırk Badal), su sarnıcına inişi sağlayan merdiven-tünel mi, yoksa zindan mı olduğu konusu problemlidir **(Fot. 435)**. Bu mekânın yanı sıra surların içinde yer alan Bizans dönemi kilisesinin, şapel(ler)in, Küçük Fatih Cami ile darphane binasının yeri tespit edilememektedir. Bu sorunlar belki bir kazı çalışmasının sunacağı veriler doğrultusunda yanıt kazanabilir.

İç kale, surlarla çevrili alanın kuzeydoğu köşesine yakın bir noktasını teşkil etmektedir **(Fot. 436-438)**. Etrafını çevreleyen duvarlar dikdörtgene yakın fakat kırılmalar yapan düzensiz bir şekil sergilemektedir. Girişi güneyde yer almaktadır **(Fot. 439-440)**. Kapının bulunduğu güney cephe üç burçla tahkim edilmiştir. Bu üç burçtan ikisi aynı zamanda iç kaleye girişi sağlayan kapıyı da yanlardan desteklemektedir. Yarım daire planlı bu burçların dışında, doğu cepheyi de aynı plana sahip bir burç desteklemektedir. İç kalenin batı duvarı düz bir hat çizerken, doğu duvarı iç bükey ve dış bükey kırılmalar yaparak

kuzey cepheye bağlanmaktadır. Kuzeyde, iç kale duvarının bulunduğu noktada ise aynı zamanda saray yapısı olarak yorumlanan sekizgen bir burç yer almaktadır **(Fot. 438)**, (Danık, 2004: 69). Burcun kapısı batıdandır. İç kalede kayadan oyma, tonozla örtülü olduğu mevcut izlerden anlaşılan, 367 x 630 cm. ölçülerinde dikdörtgen planlı bir sarnıç yer almaktadır. Bu sarnıcın dışında dört adet daha sarnıçtan bahsedilmektedir (Bryer-Winfield, 1985b: 150). Ayrıca iç kalenin güneybatı köşesine yakın noktada ve kuzeydoğu köşesinde, işlevi bilinmeyen bazı yapılara ait temel izleri görülmektedir.

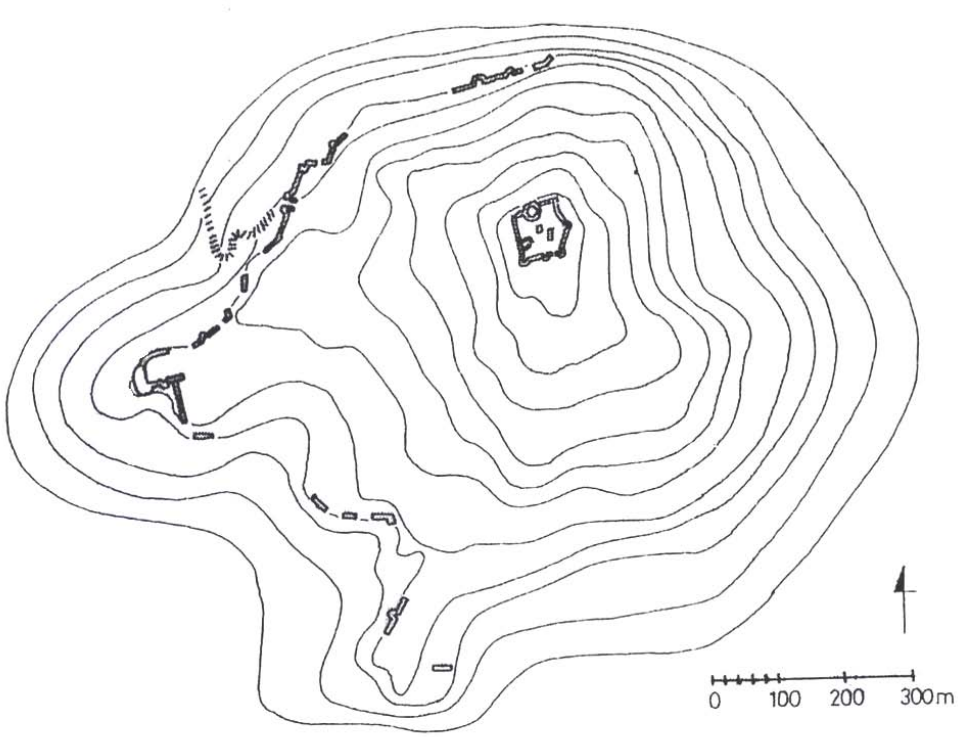
Şebinkarahisar Kalesi'nin yerinde, Helenistik dönemde, Pontos Krallığı'na ait bir kalenin varlığı bilinmektedir. Fakat kalenin gerek Pontos Krallığı gerekse de Roma dönemindeki sınırları ve şekli bilinmemektedir. Dış surlardan kalenin içine girişi sağlayan anıtsal giriş kapısının kuzeyine doğru devam eden surların üzerindeki, iki yuvarlak kemer açıklığı içine alınmış basit kapının dönemi konusunda Bizans Çağı'na göndermeler söz konusudur **(Fot. 433)**, (Sinclair, 1989: 150; Foss-Winfield, 1986: 20; Bryer-Winfield, 1985: 147). Bu kapının devamındaki surlar ve kalenin güneydoğusundaki surlar da Bizans dönemiyle hatta büyük bir onarımın yapıldığı I. Justinianus dönemiyle ilişkilendirilmektedir (Danık, 2004: 60). Kalenin doğu yönünde ana kayalardan oyularak yapılmış olan mezarlar da, Türk dönemi öncesine işaret etmektedir.

Kale, Mengücekli Beyi Behramşah tarafından ele geçirilirken tahrip olmuş, fethi takip eden süreçte onarım geçirmiş, ayrıca bazı yeni binalar inşa edilerek kaleye Türk karakteri kazandırılmıştır. Dış surlar üzerindeki kaleye girişi sağlayan anıtsal kapı bu onarımın bir ürünüdür **(Fot. 432)**. 1890'lı yıllarda, bu kapıdan sökülerek çalınan bir kartal kabartmasının olduğu bilinmektedir (Sinclair, 1989: 150; Danık, 2004: 60). Daha sonra bu kabartma bulunarak Sivas Valiliği'ne gönderilmiştir. Kartal kabartmalı, muhtemelen kitabeli bu taşın Mengücekli dönemine ait olması güçlü bir olasılıktır. Kalenin Ortaçağ Türk dönemindeki onarımına işaret eden kabartmalı taşın dışında başka deliller de mevcuttur. İç kaleye girişi sağlayan kapıda, iç kaledeki sekizgen burcun duvarlarında ve kapısında taşçı işaretlerine rastlanmaktadır. Benzer taşçı işaretlerine 13. yüzyıldaki yapılarda da rastlanmaktadır (Çayırdağ, 1982: 84-92). Kale Mengücekli dönemi dışında, Osmanlı döneminde, 1515 yılında Murat Bey, 1622 yılında Abaza Mehmed Paşa isyanı sırasında tahrip olduktan sonra onarım geçirmiştir (Danık, 2004: 60). Yakın gelecekte de 1915 Türk-Ermeni sorunu sırasında da zarar görmüş (Sarısaman, 1997: 203-208;

Demirel, 2000: 81-88; Kuruca, 2000: 139-151), özellikle de sur duvarlarının büyük bir bölümü bu esnada tahrip olmuş ya da yıkılmıştır. Bu olaylardan sonra kale bir daha kullanılmamış ve uzun bir süre onarım görmemiştir. 2000'li yıllarda sadece iç kalede bazı basit onarımlar yapılmıştır.

Fot. 430: Şebinkarahisar Kalesi - kuzeybatı cephe (Ağustos 2008)

Çiz.141: Şebinkarahisar Kalesi'nin planı (Danık, 2004: s. 61, şek. 1)

Fot. 431: Surlara kuzeybatıdan bakış (Ağustos 2008)

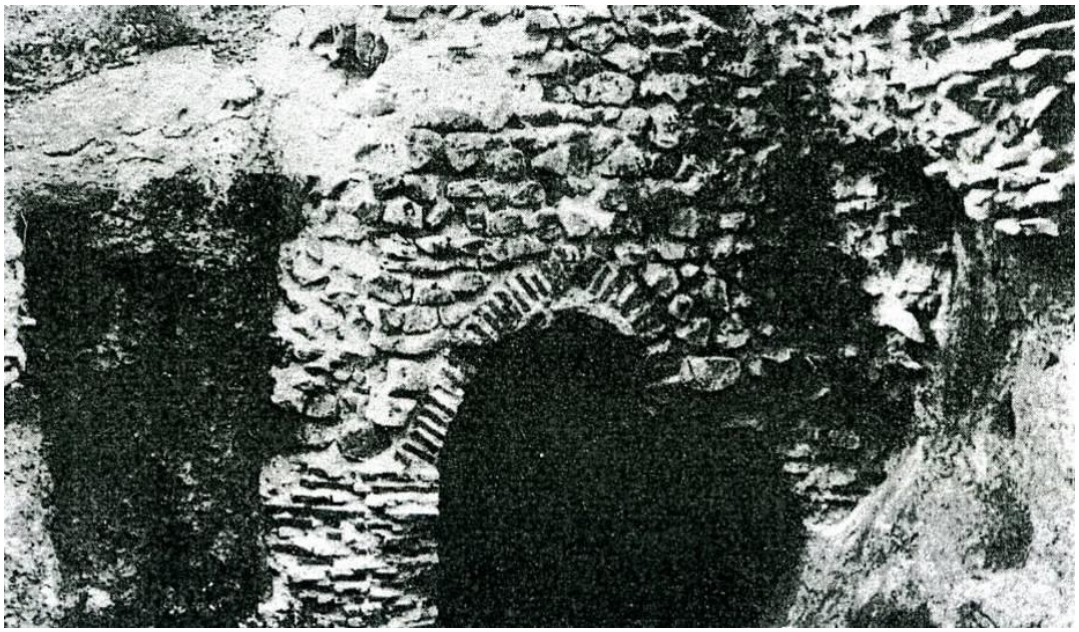
Fot. 432: Dış kale surları üzerinde solda yuvarlak kemerli ufak kapı ile güneye (sağda) doğru anıtsal kapıyı destekleyen silindirik burçlar (Ağustos 2008)

Fot. 433: Sur duvarı üzerindeki, kale içine girişi sağlayan yuvarlak kemerli kapı (Ağustos 2008)

Fot. 434: Surların güneybatı köşesindeki Kızlar Kulesi (Ağustos 2008)

Fot. 435: Kalenin güneybatısındaki işlevi tartışmalı Kırk Badal (Karpuz, 1989: s. 12, res. 2)

Fot. 436: İç kalenin doğu ve kuzey cepheleri (Ağustos 2008)

Fot. 437: İç kalenin doğu ve kuzey cepheleri (Ağustos 2008)

Fot. 438: İç kalenin kuzeybatı cephesi (Ağustos 2008)

Fot. 439: İç kalenin güney (giriş) ve doğu cepheleri (Ağustos 2008)

Fot. 440: İç kalenin güney (giriş) cephesi (Ağustos 2008)

Fot. 441: İç kale avlusu ve avludaki sarnıç (Ağustos 2008)

2. 21. 4. İç Kale ve Sur Kapıları

2. 21. 4. 1. Sur Kapıları

Kuzeybatı yönünde yer alan iki kapıdan güney yöndeki, surlardan kale içine girişi sağlayan en anıtsal kapıdır **(Fot. 442-443)**. Kapı sağından ve solundan iki daire planlı yüksek cepheli burçla desteklenmektedir **(Fot. 444)**. Bu burçlardan kuzeydeki (soldaki) oldukça fazla tahrip olmuştur **(Fot. 445)**. Günümüze ulaşmış şekliyle 8.00 m. yüksekliğindedir. Yaklaşık 5.50 m. çapındadır. Bu burcun alt sıra örgüsünde daha iri boyutlu ve düzgün formlu taşlar kullanılmış, üst sıralara doğru daha ufak boyutlu ve düzensiz formlu taşlar tercih edilmiştir. Gövdesinde üç sıra hatıl izi görülmektedir. İçi dolu olan bu burcun zamanında mı dolu inşa edildiği yoksa daha sonradan mı doldurulduğuyla ilgili olarak, burcun koçbaşları ya da güllelerle delinerek içeriye girişi engellemek amacıyla belli bir yüksekliğe kadar dolu inşa edildiği, aynı zamanda gerek giriş kapısının üzerindeki seyirdim yerindeki kazematlardan (kapatılmış iki mazgal açıklığının izleri) gerekse burçların üzerinden kapıyı korumak amacıyla, burçların

üzerinde de siperlikli alanların oluşturulmuş olduğu tahmin edilmektedir **(Fot. 446)**. Kapının güneyinde kalan 10.50 m. yüksekliğindeki burç da belirli bir noktaya kadar dolu inşa edilmiştir. Muhtemelen bu burcun üzerinde de mazgallı siperlikler bulunmaktaydı. Bu burcun yarısından fazlası yıkıldığı için yaklaşık olarak 5-5.50 m. ölçülerinde bir çapa sahip olduğu söylenebilir. Bu burç da malzeme ve duvar örgüsü açısından daha düzgün formlara sahip taşların kullanıldığı kesme taş bir örgü gözlenmektedir. Ayrıca diğer burç yenilenmişse de bu burcun orijinal durumunu daha fazla muhafaza ettiği ve yenilenmediği görülmektedir. Kapıyla aynı dönemden (Mengücekli) kalmış ve yenileme görmemiş olması kuvvetle muhtemeldir. Her iki burcun gövdesinde pencere açıklıklarına rastlanmamış olması, burçların içlerinin dolu olarak inşa edilmiş olduğunun da delili olabilir[36].

Kapının dışa açılan cephesi düzgün iri kesme taşlarla örülmüştür. Dıştan kale kapısının eni 5.15 m. dir. Kapı, iç içe iki sivri kemer içine alınmıştır. Günümüzde bu kemerin yarısı yıkıktır. Kemerin et kalınlığı 70 cm.dir. Kapının enine kesiti 2.56 m.dir. Solda iki kaval silme kapı cephesine hareket kazandırmaktadır. Fakat silmenin devamını kapı kemerinin üstünde ve kapının sağında görememekteyiz. Kapının her iki yanındaki duvarların eni 140 cm. dir. Kapı açıklığının eni 2.35 m., yüksekliği 4.45 m.dir. Kapının cephesini kaplayan düzgün kesme taş işçiliği 4.95 m. kadar devam etmekte, bu yükseklikten itibarense 8.7 m. yüksekliğe kadar çıkan düzensiz bir örgüye sahip bir duvar yükselmektedir. Bu duvarda kapatılmış iki adet uzunca dikdörtgen açıklık yer almaktadır. Kapının arkasındaki izlerden kapatılmış bu açıklıların önünde, girişin arkasında kapıyı korumak amaçlı askerlerin bulunduğu bir seğirdimin yer aldığı anlaşılmaktadır. Kapatılmış bu iki açıklık kapı önünü gözetleyen mazgal tipi açıklıklar olabileceği gibi, inen kalkan ve vinç sistemiyle çalışan bir kapının zincirlerinin geçtiği yuvaların izleri de olabilir. Ayrıca zamanla bu yuvaların büyütülerek mazgallara dönüşmüş olabileceği düşünülebilir. Bu kısmın çok fazla tahrip olduğu ve Ortaçağ'dan sonraki tarihlerde özensiz olarak tekrar tekrar onarıldığı, mevcut izlerden yola çıkarak söylenebilir.

[36] Genellikle burç üzerine ağır bir mancınık yerleştirilecekse, bu durumda ağırlığı taşıyabilmeleri için burçlar genellikle içi dolgulu olarak inşa edilirdi. Mancınıktan etkili bir sonuç alabilmek ve mümkün olduğu kadar atış menzilini arttırmak için de mancınıklar mümkün olduğu kadar yüksek noktalara yerleştirilirdi (Akarca, 1998:145–146).

Kapının enine kesitine bakıldığında, her iki tarafta, kemer kalınlığının (70 cm.) bitiminde içeriye doğru giden kare yuvalar görülmektedir. Bu yuvalar, kapı arkasına sürülen demir ya da ahşaptan bir sürgüye ait yatak izleridir.

1890'lı yıllara kadar yerinde olan fakat bu tarihlerde sökülerek çalınan kartal kabartmasının, kale kapısındaki yeri tespit edilememektedir. Kabartmalı taşın kapının üzerindeki yıkılmış olan ve daha sonradan yenilenen kısımda bulunabileceği önerilebilir. Aynı zamanda bu taşın kitabeli olduğundan da bahsedilmektedir. Kapı mimari kuruluşu, taş işçiliği, kemer tipi, kaval silmeleri açısından Ortaçağ Türk Dönemi'ne ve büyük olasılıkla da bu yüzyıllarda kaleye uzun bir süre hâkim olan ve kalede onarımlar yapılan Mengücekli dönemine işaret etmektedir.

Anıtsal kapının kuzeyinde kalan ufak boyutlu kapı ve kapının çevresindeki duvar örgüsü oldukça düzgün bir kesme taş işçiliğine sahiptir **(Fot. 447-448)**. İki yuvarlak kemer içine alınmış kapı özellikleri itibariyle Türk dönemi öncesine, büyük olasılıkla da Bizans dönemine, onarımın yapıldığı Justinianus zamanına ait olabilir. Bu kapı boyutları itibariyle sur duvarları üzerinden yoğun bir giriş-çıkış için düşünülmediğini ortaya koymaktadır. Ayrıca bulunduğu nokta ulaşım açısından pek rahat bir nokta değildir. Boyutu ve konumu sebebiyle de ilgi çekmemesi istenerek planlanmıştır. Bu kapı kuzeybatıdaki iki kapıdan güneydeki anıtsal kapının kuzeyinde yer alır. Bulunduğu duvar, sur duvarının içe doğru kırılma yaptığı bir yerdir. Bu sebeple de dikkati çekmeyecek ve görülmeyecek bir konumdadır. Tüm bu özelliklerinden dolayı kapının bir ana giriş kapısı olmadığını, bir kaçış kapısı ve ayrıca güneyindeki ana kapıya saldırı durumunda olan düşmanı yandan ve arkadan kuşatmak amaçlı planlanmış bir kapı olması gerektiği anlaşılmaktadır.

Fot. 442: Anıtsal kale kapısına çıkan yol (Ağustos 2008)

Fot. 443: Anıtsal kapıyı iki yandan tahkim eden daire planlı burçlar (Ağustos 2008)

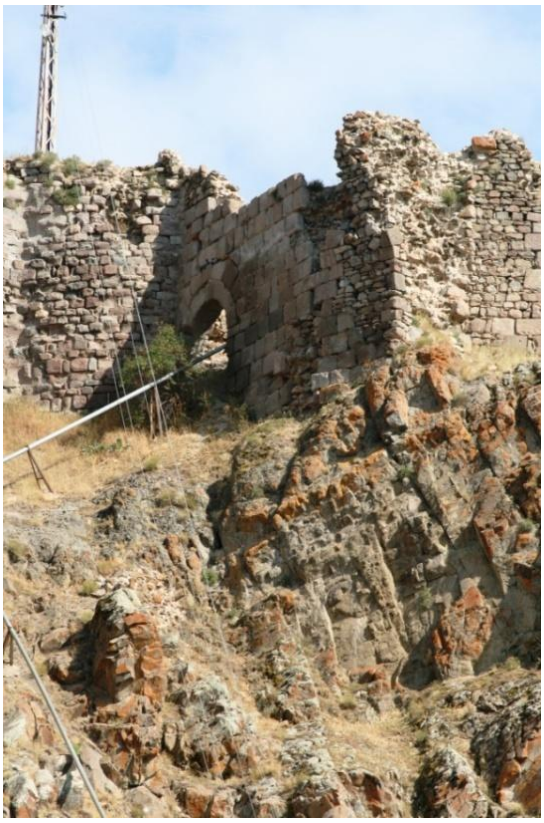
Fot. 444: Surlar üzerindeki anıtsal kapı (Ağustos 2008)

Fot. 445: Anıtsal kapıyı soldan tahkim eden burç (Ağustos 2008)

Fot. 446: Anıtsal kapının sur içine bakan yüzü (Ağustos 2008)

Fot. 447: Surlar üzerindeki ufak boyutlu kapı (Ağustos 2008)

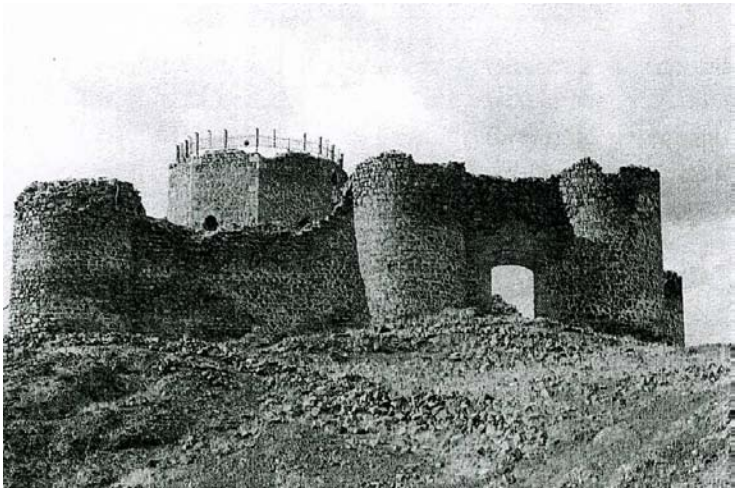
Fot. 448: Kapının daha yakından görünümü (Ağusts 2008)

2. 21. 4. 2. İç Kale Kapıları

İç kaleye girişi sağlayan kapı, dıştan basık kemerli bir açıklığa sahiptir **(Fot. 449-450)**. Dışa açılan yüzünde, kapı kemerinde, sövelerinde ve kapının çevresindeki duvarda düzgün kesme taş işçiliği görülmektedir. İç kale kapısı, avlu yönünden sivri bir kemer açıklığı içine alınmıştır **(Fot. 451)**. Gerek bu kemerde gerekse kemerin aşağıya doğru devam eden duvar köşelerinde, düzgün kesme taş örgü tercih edilmiştir. Kapının kemer biçimi, malzeme seçimi, örgü teknikleri itibariyle iç kale içerisindeki, sekizgen burca girişi sağlayan kapıyla aynı özelliklere sahiptir ve birlikte inşa edilmiş oldukları açıktır. Kapı açıklığı 2.95 m.dir. Basık kemerin yüksekliği 3.27 m., içteki sivri kemerin yüksekliği 5.23 m. dir. Kapı sövesinin kalınlığı 32 cm.dir. Kapıda bir kitabeye rastlanmaz. Yalnızca kesme taş örgüde taşçı işaretlerine ve büyük olasılıkla çini yerleştirilmek amacıyla açılmış yuvalara (üçgen, yıldız şekilli yuvalar) rastlanmaktadır. Fakat bu yuvaların devamları izlenemediğinden başka bir yapı için kesilmiş fazla taşların burada kullanılmış olma olasılığı da yüksektir. Kapının enine kesitine bakıldığında, başka bir yapıdan silmeli parçaların da bu kapıda kullanıldığı görülmektedir.

Fot. 449: İç kale girişi - güney cephe (Ağustos 2008)

Fot. 450: İç kale girişi - güney cephe (Karpuz, 1989: s. 14, fot. 3)

Fot. 451: İç kale kapısının avlu tarafından görünüşü (Ağustos 2008)

2. 22. Tortum Kalesi

2. 22. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler

Kale, Erzurum İli, Tortum ilçesinin kuzeybatısında, kale ile aynı adı taşıyan çayın kenarında yer alır. Kaleden adını alan yerleşimin adına kaynaklarda, *"Tortomi", "T'orto'm", "Tortoman", "Tartum" ve "Torcon"* şekillerinde rastlanmaktadır. Türkçe'de *"Tör"* kelimesinin yüksek dağ örüşü, derenin yukarı başındaki otlak yeri sözünden ve Gürcüce kelimenin sonuna ilave edilmiş "i" harfinden meydana geldiği düşünülmektedir. Kuzey Kafkasya'da Ter eyaletinin Nazran dairesinde *"Tor Çudra",* dağ, Kazan kazasında ise *"Tor"* tepe anlamına gelmektedir (İnbaşı, 2008: 2).

Tortum kelimesine kaynak olan ve bu kelimenin değişik varyantlarının kökeni olan kelime *"Tor"*dur. Meşkler ile birlikte Gürcü kaynaklarında adı geçen Tor kabilesinden, yerleştikleri bölge, kasaba ve kale adı olarak varlığını bugüne kadar devam ettirmiştir (Kırzıoğlu, 1992: 164, 168-169).

Tortum Kalesi bu çevredeki bazı kalelerle birlikte kuzey veya kuzeydoğudan gelebilecek tehlikelere karşı Gürcü Boğazı ile Erzurum'u korumak amaçlı düşünülmüş bir tahkimattır. Bu kalenin yakınında Rabat/Ribat isimli bir yerin bulunması, yerleşim yerinin geçmişteki ticari etkinliğine dair ipuçları vermektedir (İnbaşı, 2008: 22).

2. 22. 2. Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim

Kalenin ilk inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Kent, coğrafi ve stratejik konumu nedeniyle farklı yerlerden gelen kavimlerin uğrak yeri olmuştur. Hayaşa ve Azzi Krallığı, Hurriler, Sami kavimleri ve Urartuların istilasına uğrayan bölge, daha sonra Kimmer ve Helen kolonilerinin yönetimine geçmiştir. Urartuların yıkılmasından sonra da bölgeye kısa bir süreliğine Ermeniler yerleşmiştir (İnbaşı, 2008: 29).

Kale ve yakın çevresi hakkında bilgi vermiş olan Amasyalı Coğrafyacı Strabon, Erzurum'dan Karadeniz istikametine doğru ulaşan ve Gürcistan Boğazı'ndan başlayan dağlık bölge hakkında kısa bilgiler vermiştir. Strabon, bölgenin topografyasının kale yapmaya çok elverişli olduğuna ayrıca sarp kayalar üzerinde inşa edilmiş bu kalelerde

hazinelerin muhafaza edildiğine değinmektedir. Strabon bu yerleşim yeri hakkında ayrıca şu bilgileri vermiştir:

> *"…Bölgede genel olarak Paryadros dağ silsilesi arasında iyi sulanmış ve ormanlık yerlerin bulunuşu ve birçok yerlerin derin vadiler ve dik uçurumlarla kaplı oluşu, böyle kaleler yapmaya çok elverişlidir; bu nedenlerden hazinelerinin çoğunu yerleştirdiği kaleleri burada yapmıştır…",* (Strabon, 2000: 40).

Doğu Anadolu M.S. 1. yüzyılda Roma hâkimiyetindedir. Bölge sık sık Roma-İran mücadelesine sahne olmuş, 387'de ikiye bölünmüş ve bu esnada bu bölgedeki yerleşimler yerel prenslikler tarafından yönetilmiştir. 395'ten sonra Bizans toprakları olarak anılan bölge, Sasanilerle mücadele konusu olmuştur. Doğu Anadolu'daki pek çok kale, Sasani saldırılarını engellemek için inşa edilmiştir. Erzurum'un merkezindeki Theodosiopolis kenti ve kalesi de bu tip bir kale-kenttir (İnbaşı, 2008: 29; Aydın, 1998: 15-16).

Erzurum'un kuzey tarafı oldukça dağlık bir topografyaya sahiptir. Sarp, kayalık bir noktada inşa edilmiş olan kalenin, Gürcistan'a karşı Bizans'ın savunma merkezlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır (İnbaşı, 2008: 30; Konukçu, 1992: 6). Bu hat üzerinde özellikle de Çoruh Nehri boyunca inşa edilmiş olan bu tip kaleler adeta bir zincirin halkası gibi bir koruma koridoru meydana getirmiştir.

Sasani devletinin ortadan kalkmasından sonra Doğu Anadolu ve bu çevre, Müslüman Arapların saldırılarına maruz kalmıştır. Arapların Suriye'yi fethinden sonra bu bölgeye gerçekleştirdikleri saldırılar giderek artmış hatta bazı şehirlere yerleşerek garnizonlar tesis etmişlerdir. Gürcistan, Emeviler'den sonra Abbasilerin idaresi altına girmiştir. Abbasilerin zayıf düşmesiyle güçlenen ve Kral IV. Bagrat (1027-1072) etrafında birleşen Gürcüler, bu defa da Selçuklu akınlarına maruz kalmıştır. Özellikle de 1071 Malazgirt Zaferi'yle Gürcüler, Selçuklu egemenliğini kabul etmişlerdir (Konukçu, 1992: 12-13; Gümüş, 2000: 32-33). Sultan Melikşah zamanında Gürcistan taraflarının fethi için görevlendirilmiş olan Emir Ahmed, 1080 yılında, Kars, Oltu ve Erzurum'a tabi şehir ve kasabaları fethedip bölgedeki Hıristiyan egemenliğine son vermiş, onun mahiyetindeki Emir Yakub ile İsa, Karadeniz'e kadar olan Çoruh Vadisi'ni ele geçirerek bazı oymakları buraya yerleştirmiştir. 1087 yılından itibaren de Doğu Anadolu'nun neredeyse tamamı Selçuklu egemenliğine girmiştir. 1092-1202 yılları arasında, Erzurum ve civarında Saltukoğulları Beyliği'nin hâkimiyeti görülmüştür. Daha sonraları, Selçuklu egemenliğinin

zayıflaması ve parçalanmasına bağlı olarak Gürcistan'da giderek güçlenen Bagrat sülalesi, bölgenin idaresini ele geçirmiştir. Ayrıca bölgeye gelip Türk unsurları ile karışan Gürcüler, zamanla Şavşat, Ardanuç, Oltu, Tortum ve Kars gibi kasaba ve şehirleri ele geçirerek buralara yerleşmişlerdir (Aydın, 1998: 22-23). Bölgedeki Saltuklu hâkimiyeti devam ettiği sıralarda, Saltuklu beyliğinin komutanları, Gürcüler tarafından gelebilecek saldırılara karşı Tortum Kalesi'ni tahkim etmişlerdir (Konukçu, 1992: 28). Saltuklulardan sonra Erzurum ve çevresi Moğol hâkimiyetine girmiştir. 1335'ten sonra Erzurum ve çevresinde Sutaylıların hâkimiyeti görülmüştür. Sutay beyleri İspir, Oltu ve Tortum taraflarında hüküm sürmeye başlamışlardır. Sutaylılardan sonra bu yerleşim yerlerine Çobanoğulları ve Eretnalılar hâkim olmuştur (İnbaşı, 2008: 33).

Konya Selçuklularından I. Alâeddin Keykubad zamanında, H. 629/1282 tarihlerinde Gürcistan fethedilmiş ve bu civardaki Hah ve Nihah Kaleleri alınırken, Tortum Kalesi de Türklerin hâkimiyetine geçmiş olmalıdır (İbni Bibi, 1941: 166-167).

Timur 1402'de Anadolu'ya gelince, Hıristiyanların Müslüman ahaliye baskı yapmaması için Tortum civarına bir sefere karar verilmiştir. Bu esnada VI. Atabeg Akboga'ya (1391-1451) tabi olan Gürcü beyi buraya hâkimdir. Togay ailesinin tasarrufunda bulunan, ancak el değiştiren kale halkı, Timur'un Erzurum'a geldiğini haber alınca, bu baskılardan kurtarılmaları için Timur'a haber göndermişlerdir. Timur, bu haber ve talep üzerine, ordugâhından Şeyh Nureddin Bahadır, Şah Melik Bahadır ve Emir Musa Timurtaş idaresindeki bir kısım güçlerini Tortum üzerine yollamış, kaledeki Müslüman halka yardım etmiş ve kale yıktırılmıştır. Bu olaylar üzerine Tortum Kalesi'nin hâkimi Togay, Timur'un huzuruna gelerek af dilemiş, Müslüman halka hoşgörülü davranması ve vergi vermesi koşuluyla yeniden kalenin muhafızlığına tayin edilmiştir (Eğilmez, 2004: 178; Konukçu, 1992: 98-99; Nizamüddin Şâmî, 1987: 299).

Nizamüddin Şâmî, Zafernâme adlı eserinde Timur'un 1402 sonrasında Tortum Kalesi'ne yaptığı sefere değinmiş ve şu bilgileri vermiştir:

> *"… Bu sırada Emir'e yakında bir kale vardır, adına Tortum derler, bu kalenin hâkimi olan Togay kaybolmuştur. Yerine onun naibi olarak Gürcbek adında biri vardır; iki yüze yakın Gürcü o kaleye tahassun etmişlerdir, Müslümanlar bunlardan çok zahmet çekiyorlar, cizye vermiyorlar diye bir tebliğde bulundular. Bunun üzerine Emirzâdeler Şeyh Nureddin Bahadır, Şahmelik Bahadır, Emir Musa, Timur Melik'in oraya teveccüh etmeleri için emir sadır oldu ve onlara bir elçi ile haber gönderdi: Eğer muti olur ve cizye verirseniz âmâna nail olursunuz,*

dedi. Fakat bu bedbahtlar kalenin netanetine güvenerek muharebeye giriştiler, beş gün canla başla çalıştılar; altıncı günü iş tersine döndü, dâdü feryada baladılar; bunun üzerine bütün o gebrleri yakalayarak öldürdüler ve kaleyi kökünden yıktılar. Bundan sonra kalenin hâkimi olan Togay gelerek huzurda yeri öpmeğe nail oldu. Emir, onun kabahatini af ile canını bağışladı ve oradan Erzurum'a ve Erzurum'dan da Erzincan'a giderek orada nazil oldu …", (Nizamüddin Şâmî, 1987: 299).

İspanyol Elçisi Ruj Gonzales de Clavijo, Timur ile görüşmek için Mayıs 1404'te Erzurum'a gelmiştir. Timur'un vefatı üzerine Karakoyunlular Erzurum ve Erzincan'da etkili olmaya başlamış, bunun üzerine İspanyol elçisi Ani, Kars, Tortum ve İspir üzerinden Trabzon'a dönmüştür. Clavijo kaleye değinmesine karşılık kale hakkında detaylı bilgi vermemiştir:

"Dik bir dağı tırmandık. Dağın tepesini aştık, tepenin öte tarafındaki yüksek bir şahikanın üstünde duran bir kaleye vardık. Bu kalenin adı Tartum'du. Burası oldukça tanınmış yerdi. Timur burayı zapt etmiş, burası Gürcistan'a bağlı olduğu halde Timur onu vergiye bağlamıştı. Bu kaleyi geçerek ilerledik" şeklinde anlatır (Clavijo, 2007: 199).

1380'li yıllarda Karakoyunlular, Erzurum ve civarını ele geçirmişlerdir. 1438'de Karakoyunlu Devleti'nin başına Cihan Şah (1438-1467) geçmiştir (Sümer, 1967: 142). Karakoyunluların düşmanı olan Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, 11 Kasım 1467'de Cihan Şah'ı öldürmüş ve böylece Karakoyunlular devletine de son vermiştir (Konukçu, 1992: 107-108; Woods,1993: 173-175). Uzun Hasan, 1458 baharında Çoruh boyundaki topraklara girerek, başta Nihah Kalesi olmak üzere altı kaleyi, Gürcülerin elinden almıştır (Kırzıoğlu, 1993: 36). Uzun Hasan bölgede fetihlerde bulunduğu sıralarda, yaklaşık 15. yüzyıl ortalarında, Gürcistan beş kola ayrılmıştı ve Atabekler Yurdu (Sa-Atabago) olarak geçmekteydi. Şavşat, Artvin, Ardanuç, Oltu, Barduz, Narman, Tortum, Pertekrek (Yusufeli) ve İspir bölgelerini içerisine alan Sa-Atabago/Atabek Yurdu, Ortodoks Kıpçak beyliğinin başında Mirzâ-Çabuk (1502-1516) bulunmaktaydı ve beylik Osmanlılara tabi durumdaydı (Kırzıoğlu, 1993: s. 36-37, 45-46, 100-103). 1473'te, Otlukbeli Savaşı'ndan sonra Osmanlıların bölge üzerindeki etkilerinin giderek arttığı anlaşılmaktadır. Uzun Hasan'ın 1478'de vefatından sonra Osmanlı'nın sınırı ilk defa Çoruh Nehri'nin doğusuna geçmiştir. Bu durum Gürcistan'ın batı ile ilişkisini sağlayan ticaret yollarının Osmanlının kontrolüne geçtiği anlamına gelmektedir ve oldukça önemli bir gelişmedir (Gümüş, 2000: 28-29). Erzurum'un ilk Beylerbeyliği'nin kurulmasından sonra, Tortum Kalesi'nin batısındaki yerler, 1536-37 yılları arasında devam eden savaşlar sonucunda fethedilmiştir. Tortum ve civarı daha sonra tekrar Gürcülerin kontrolüne

geçmiştir. 10 Eylül 1549'da, Osmanlı ordusu Erzurum önlerine gelip gerekli hazırlıkları yapmış, 13 Eylül 1549'da yerleşim yeri tekrar Osmanlı'nın eline geçmiştir (İnbaşı, 2008: 45, 49).

Kale özellikle Gürcü Atabeyleri tarafından önemli bir savunma noktası olarak kullanılmıştır. Gürcüler dışında Saltukluların ve Osmanlıların eline geçmiş ve ihtiyaç dâhilinde kaleye bu devletler ve beylikler tarafından gerekli tahkimatlar yapılmıştır.

1549 yılında Osmanlı Serdarı Veziri Ahmed Paşa, gerçekleştirdiği Gürcistan seferi sonucunda Tortum, Akçakale, Kemhis ve Oltu yerleşimlerinin fethini tamamlamıştır. Bölgede elliden fazla kale fethedilmiştir. Celalzâde'nin kaydına göre on beş, Feridun Bey'e göre ise yirmi bir kaleye muhafız konulmuş, dizdar tayin edilmiş ve geri kalan kaleler de yıktırılmıştır (Celal-zâde, 1981: vr. 409 b; Feridun Bey, 1274: 606)

Kale ve yerleşim yerinin, 16 yüzyıldan itibaren, Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlı bir sancak merkezi olduğu anlaşılmaktadır (İnbaşı, 2008: 23). ,

17. yüzyılda kaleyi ve yerleşimi gören Kâtip Çelebi de kalenin yakın çevresindeki yerleşime kısaca değinmiş ve şu bilgileri vermiştir:

> *"…Tortum, Erzurum'un şimalinde vaki'dir. İki merhale kadar Erzurum'a ba'iddir. Bir derenin içerisinde bir belde-i sağiredir. Kurbunda güherçile ma'deni vardır. Ve Tortum mevki'i olan derenin enhariyesi Akçakal'a Nahiyesi'ne nüzül idüp ba'dehû Gürcistan'a ve andan Bahr-i Esved'e karışır. Ve Akçakal'a Nahiyesi-i Tortum'un canib-i şimalisindedir…",* (Katip Çelebi, 1145, 426).

1647 yılında Bayburt üzerinden Tortum'a gelen Evliya Çelebi, pek çok kalede olduğu gibi bu kale hakkında da en detaylı bilgiyi veren seyyahtır. Evliya Çelebi, kale hakkında şu bilgileri vermiştir:

> *"Zamân-ı kadîmde Gürcîstân meliklerinden Mamrol Melîk binasıdır. Ba'dehû sene 871 tarihinde Uzun Hasan Şah tasarrufunda idi. Andan Ebu'l feth, feth edüp yine Gürcîstân keferesi istila etdi. Andan Selîm Hân-ı Evvel, şehzâdeliği âleminde Tarabefzûn hakimiyken feth edüp Süleymân Hân asrında yine Gürcistan keferesinin isyân (u) tuğyânı zâhir olup niçe kılâ'ları vu bu Tortum Kal'asına istila etdüği mesmû'-ı Süleyman Hân olunca veziri sâni Ahmed Paşa'ya seksen bin asker verüp sene (…) tarihinde serdâr-ı mu'azzam olup kat'-ı menâzil ederek Kal'a-i Tortum üzre gelüp rûz-ı rûşende emân vermeyüp meterise girerler. Bi-inâyetillahi te'âla yedi günde ve yedi sa'attde ceng-i azim ile yürüyüş edüp içinde mütehassın olan Gürci Aznavuru küffârın dendân-ı tiğdan geçirüp feth olundukda ta'mir (u) termim edüp içine kifâyet mikdârı asâkir-i İslâm müstahfızân ve cebehâne ve top-ı kal'a-i kûpân ve*

müsevfâ zahâ'ir ve gayrı ma'ûnet-i firâvân koyup yine asker-i deryâmisâl ile Gürcistan vilayeti içre gidüp...

Kal'ası bir seng-i âlî püşte üzre şekl-i murabba' bir şeddâdî binâ kal'a-i zîbâdır. Ammâ dâiren-mâdâr cirmi mâ'lumum değildir. Cânib-i (…) bir demir kapusu var ve derûn-ı kal'ada cümle on sekiz mikdârı hâne ve câmi'-i muhtasar-ı Süleyman Han ve bir anbâr-ı zehâyir-i insan var. Gayrı hân ve hammâm ve sûk-ı sultânîden bir âsâr yokdur. Ancak dizdâr ve nefâratlar bunda sakinlerdir, amma aşağı varoşu ma'mûr ve şirin binalardır kim cümle yedi yüz hâk-i amber-i pâk ile mestûr hâne-i kadîmlerdir. Cümle mahalle ve yedi mihrâbdır. Cümleden çârşû içinde (…) câmi'i, cemât'at-i kesîreye malik câmi'-i kadimdir. (….) (…) (…) (…) (…) mâ'adâ mesâcidlerdir...", (Evliya Çelebi, 1999a: 175- 176).

Evliya Çelebi'den kalenin büyük bir kaya kütlesi üzerinde inşa edilmiş, demir kapılı, iç kalesinde on sekiz hanesi olan, Kanuni Sultan Süleyman'a ait bir camisi bulunan, zahire ambarına sahip bir kale olduğunu, kale içinde han veya hamam benzeri bir yapı bulunmadığını, dizdar ve neferlerin iç kalede ikamet ettiklerini öğrenmekteyiz.

İngiliz diplomat Robert Curzon, 1853 yılında Osmanlı ile İran arasındaki bazı sınır problemlerinin çözümü için Erzurum'a gelmiş ve bir süre burada kalmıştır. Erzurum'un merkezi ve kalesi hakkında detaylı bilgiler veren Curzon, validen aldığı özel izinle Tortum Kalesi taraflarına da geçmiştir. Onun Tortum'la ilgili verdiği en önemli bilgi, seyahatnamesine eklediği, içinde birkaç asker bulunan kayığın Tortum Çayı ve Kalesi yakınında resmedilmesidir. Ayrıca aynı seyahatnamedeki bir başka çizimde, kalenin bu tarihlerde kötü bir vaziyette olan bir burcu gösterilmiştir **(Çiz. 142-143)**. Fakat kalenin kapılarına yönelik bir bilgi vermediği gibi seyahatnamesine eklemiş olduğu gravürlerde, kalenin kapılarına yönelik bir bilgi sunulmamaktadır. Ayrıca kalenin Cenevizliler tarafından inşa edildiğini söyleyerek büyük bir hata yapmıştır. Çizimde gözüken büyük burç, bugün yaklaşık iki cephesi yıkılmış olan anıtsal burçtur. Çizim dikkatlice incelendiğinde, burcun üst kısmında, günümüze ulaşamamış, alt kısmından ok veya saldırı amaçlı kızgın yağ v.b sıvılar dökülebilen tepe mazgallarının mevcut oldukları görülmektedir (Curzon, 1854: 154-158).

Çiz. 142: Tortum Kalesi'nin anıtsal burcu (Curzon, 1854: 154-155)

Çiz. 143: Tortum Kalesi ve Çayı (Curzon, 1854: 156-157)

2. 22. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı

Kalenin büyük ölçüde pek çok bölümü yıkılmış ve çok fazla tahrip olmuş olsa da dış, orta ve iç kaleden meydana geldiği mevcut izlerden anlaşılmaktadır **(Fot. 452-455)**.

İç kalenin bazı mekânları tahrip olmuştur **(Fot. 456, 466)**. Ancak kalenin en iyi durumda olan bölümüdür. Dış kalenin sınırlarını belirleyen surlardan ancak bir takım duvar parçaları günümüze gelebilmiş, surların neredeyse tamamına yakını ortadan kalkmıştır. Orta kalenin kapısının yer aldığını düşündüğümüz güney duvarı ile doğu duvarı bir burç kalıntısı ve bir takım duvar parçaları dışında çok fazla tahrip olmuştur **(Fot. 457-458)**. Bu bölümün en iyi durumdaki kısmı, batıdan kaleyi tahkim eden anıtsal burcudur. Bu burcunda özellikle doğu duvarı büyük ölçüde ortadan kalkmıştır.

Kalenin kuzeyinden Tortum Çayı geçmektedir. İç, orta ve dış kale olarak ayırdığımız bölümlerden dış kale, yani surların izlerine kalenin güneyinde, güneybatısında ve anıtsal burcun kuzeybatısında rastlamaktayız **(Fot. 459-460, 463-464)**. Bu bölümün, kale eteğindeki bir kısım yapıları içerisine aldığı anlaşılmaktadır. Surların batıya doğru devam ettiğini ve bugün diğerlerine göre daha iyi durumda olduğu gözlenen, çay tarafındaki surlarla birleştiğini tahmin etmekteyiz. Tortum Çayı tarafındaki surlar dendanlarını ve seyirdim yerlerini günümüze kadar kötü durumda da olsa muhafaza edebilmiştir **(Fot. 461, 465)**.

Surların dışında, topografyanın yükselmeye başladığı kuzey yöne doğru bir takım yapılar mevcuttur. Bu noktada ilk göze çarpan, kaleye çıkışta kullanılan yolun batısında yer alan, oldukça büyük boyutlu, kareye yakın bir alanı kaplayan ve T.A. Sinclair'in 19. yüzyıl Rus yapısı olarak tanımladığı büyük boyutlu burç yer almaktadır **(Fot. 462-463)**, (Sinclair, 1989: 14). Burcun çok katlı olduğu, zeminde kullanılan ahşap döşemeye ait yuvalardan anlaşılmakla birlikte, günümüzde bu zeminin hiçbir izi görülememektedir. Erzurum'un kuzeyinde ve Çoruh Nehri boyunca tespit ettiğimiz kalelerin bazılarının içlerinde manastır yapılarına da rastlamaktayız. Bir diğer kale grubu ise bulunduğu bölgeye hâkim olan derebeyin, askerleriyle birlikte bulunduğu ve hazinesini muhafaza ettiği bir çeşit şato ya da kontrol noktası gibi bir işleve sahip olduğu anlaşılmaktadır (Strabon, 2000: 40). Evliya Çelebi, ziyareti esnasında bu kalenin Gürcîstân meliklerinden Mamrol Melîk'a ait bir kale olduğunu aktarmaktadır (Evliya Çelebi, 1999a: 175-176). Bu durum Ortaçağ'da

da geçerli olmalıdır. Erzurum'daki Oltu Kalesi'ni, Gümüşhane'deki Kov ve Keçi Kaleleri'ni de aynı grup içerisinde değerlendirebiliriz. Bu üç kale de, Tortum Kalesi'ne benzer olarak, böyle büyük boyutlu birer burca sahiptir **(Fot. 279, 698)**. Muhtemelen anıtsal burç, kendisine bağlı muhafızlarından ayrı olarak kalan kalenin beyine ait olan bir birim olmalıdır.

Büyük boyutlu ve kareye yakın bir planı olan, kuzeybatı duvarı ovalleştirilerek yumuşatılmış bu burçtan güneye doğru uzanan bir duvarın bulunması gerekmektedir **(Fot. 464)**. Burcun güneydoğu köşesindeki yıkılmış duvar izleri bu duruma işaret etmektedir. Buradan güneye doğru inen duvarların, günümüze kısmen gelebilmiş, daire planlı güneydeki burca bağlanması gerekmektedir **(Fot. 458)**. Daire planlı burca bağlanan duvarların çok azı ayaktadır. Büyük burç ile daire planlı burcu birbirine bağlayan duvarda, kaleye girişi sağlayan ikinci kapının bulunduğunu düşünmekteyiz. Oldukça eğimli bir noktaya yerleştirildiğini düşündüğümüz kapı, batısındaki büyük burçtan ve doğusundaki silindirik burçtan müdafaa edilmekteydi. Kaleye çıkışa imkân veren tek yol burasıdır. Bu sebeple de kalenin kapısının bir başka yerde olması mümkün değildir. Benzer planlama anlayışının Oltu Kalesi'nde de görüldüğünü söyleyebiliriz **(Çiz. 113)**, **(Fot. 315, 322)**. Oltu Kalesi'nde güneydoğu köşede, eğimli bir alan üzerine yerleştirilmiş olan kale kapısının bir tarafında silindirik planlı ufak bir burç hemen diğer tarafında, bitişiğinde, büyük boyutlu anıtsal burç yer almaktadır **(Fot. 316)**.

Evliya Çelebi, kalenin demirden yapılmış bir kapısı olduğundan bahsetmektedir (Evliya Çelebi, 1999a: 175-176). Fakat bu kapının yerine dair açıklayıcı bir bilgi vermemiştir. Kapının yönüyle ilgili vermiş olduğu bilgi okunamamıştır. Günümüzde kalede hiçbir kapı veya kapı izi görülmemektedir. Evliya Çelebi'nin bahsettiği kapı, üzerinde durduğumuz bu kapı olabilir. Bu kapı, kalenin ikinci kapısı olmalıdır. Yıkılmış olsa da mevcut izlerden, kalenin güneyinden geçen sur duvarlarının bu yönde de devam ettiği ve muhtemelen kale kapısının sağında (doğusunda) yer alan daire planlı burca bağlandığını düşünmekteyiz. Bu sebeple de planı hakkında kesin bir öneride bulunamasak da ikinci kale kapısının bulunduğu kapının yaklaşık hizasında, sur duvarı üzerinde mutlaka bir kapının bulunması beklenmelidir. Kale altı ya da eteği olarak tanımlayabileceğimiz bu kısımda ise ihtiyaç duyulan ve bir kısmının da izleri seçilebilen yapılar yer almaktaydı.

Birinci ve ikinci kale kapılarından sonra yukarıya doğru devam edildiğinde önce büyük boyutlu burca ulaşılmaktaydı. Bu burcun doğusundan kıvrılarak kuzeye doğru devam edildiğinde, kendi içinde sınırları bir sur duvarı ile çevrilmiş, tepenin en yüksek noktasındaki iç kaleye ulaşmaktayız **(Fot. 465-466)**. Bu kısmın güney duvarı büyük ölçüde ayakta değildir. Büyük olasılıkla buradan içeriye girişi sağlayan basit bir kapının bulunması gerekmektedir. Bu kısımda dizdar odaları, cephanelik, erzak depoları ve sarnıçlar bulunmaktadır. Ayrıca yerleşimin kuzey tarafında kubbesi çökmüş bir hamam kalıntısı mevcuttur. Evliya Çelebi kale içinde on sekiz kadar hane, Süleyman Han'ın küçük bir camii ve zahire ambarı olduğunu fakat han, hamam ve çarşının bulunmadığını, kalede ancak kale dizdarının ve neferâtlarının oturduğunu aktarmaktadır (Evliya Çelebi, 1999a: 175-176). Gerçekten de kalenin kapladığı alan ve sur duvarlarının izleri incelendiğinde, kalenin çok geniş bir nüfusu barındıracak bir yapıya sahip olmadığı anlaşılmaktadır. En tepede kalan bu kalenin kuzey ve doğu duvarlarına bitişik konumda, duvar izlerinden anlaşıldığı üzere bahsettiğimiz bu kale birimleri yer almaktadır. Buradaki mekânların işlevlerine ve toprak üstünde görülmeyen mekânlar hakkındaki soru işaretlerine ancak yapılacak bir kazı çalışması cevap verebilecektir.

Kalenin hiçbir yerinde tarihlendirmeye destek olabilecek bir kitabeye rastlanmamıştır.

Fot. 452: Tortum Kalesi (Eylül 2007)

Fot. 453: Tortum Kalesi'ne doğu yönden bakış (Eylül 2007)

Fot. 454: Tortum Kalesi'ne doğu yönden bakış (Eylül 2007)

Fot. 455: Tortum İç Kalesi – doğu cephe (Eylül 2007)

Fot. 456: İç kale (Eylül 2007)

Fot. 457: Tortum Kalesi'nin anıtsal burcu ile silindirik burç kalıntısının doğu cepheleri (Eylül 2007)

Fot. 458: İkinci kale kapısını tahkim eden anıtsal burcun köşesi ile silindirik burç (Eylül 2007)

Fot. 459: Tortum Kalesi'nin dış surundan günümüze gelebilen kısımlara güneydoğudan bakış (Eylül 2007)

Fot. 460: Tortum Kalesi'nin dış surundan günümüze gelebilen kısımlar (Eylül 2007)

Fot. 461: Tortum Kalesi'nin batısındaki surdan günümüze gelebilen kısımlar (Eylül 2007)

Fot. 462: Tortum Kalesi ve eteğindeki kilise kalıntısı ile sağ tarafta ikinci kale kapısını tahkim eden burç kalıntısı (Eylül 2007)

Fot. 463: Tortum Kalesi'nin dış surundan günümüze gelebilen kısımlara güneybatı cepheden bakış (Eylül 2007)

Fot. 464: Tortum Kalesi'nin dış surundan günümüze gelebilen kısımlara güneydoğu cepheden bakış (Eylül 2007)

Fot. 465: Tortum Çayı yönündeki dendana ve seğirdim yerlerine sahip surlar (Eylül 2007)

Fot. 466: İç kaleye geçit veren yol (Eylül 2007)

2. 22. 4. Kale Kapıları

Kaleye ait kapılardan hiçbirisi günümüze gelememiştir. Ancak kapıların yerleri tahmin edilmektedir. Bu tahminlerden özellikle ikinci ve üçüncü kale kapılarının yerleri neredeyse kesindir. İlk kapının yeri de oldukça büyük olasılıkla doğrudur. İlk ve üçüncü kapının mimari planı hakkında yorum yapmak ve sınıflandırmak elde hiçbir veri olmadığından mümkün değildir. Yerleri konusuna da kalenin planından bahsedilirken değinilmiştir.

İkinci kapı olarak adlandırdığımız, kaleye girişte ikinci aşamayı meydana getiren kapı, batısından büyük boyutlu burçtan, doğusundan dairevi planlı burçtan ve muhtemelen ikisi arasındaki sur duvarı üzerinden savunulan bir kapı olmalıdır **(Fot. 467-469)**. Özellikle batıdaki anıtsal ve oldukça büyük boyutlu ve yüksek burç, kapıya ve kapı yoluna tam bir hâkimiyet sağlamakta ve yol üzerinde hiçbir ölü nokta kalmamaktadır. Bu amaçla da bu burcun özellikle de güney ve doğu duvarlarında yer alan mazgallardan kapı savunması rahatlıkla yapılabilmekteydi. İngiliz Diplomat Robert Curzon, anıtsal burca ait günümüze gelemeyen burcun güney cephesindeki tepe mazgallarını resmetmiştir **(Çiz. 142)**, (Curzon, 1854: 154-155).

Kale yerleşiminin Tortum Çayı tarafındaki kuzey duvarları oldukça yüksek yapılmış ve bu yönden gelebilecek tehlikelere karşı özellikle kalenin batı tarafında yer alan duvarlarda seyirdim yerine ve dendanlara yer verilmiştir **(Fot. 461)**.

Kalenin görünümü itibariyle fazla bir müdahale görmediği ve özgünlüğünü kaybetmediği görülmektedir. Bu bakımdan kale, özellikle Ortaçağ Askeri Mimarisi için önemli bilgiler sunacak bir örnektir.

Fot. 467: Tortum Kalesi'nin dış surlarıyla orta kale bölümüne geçit veren kapının (ikinci kapı) yeri, (Eylül 2007)

Fot. 468: Kale kapısının muhtemel yeri (Eylül 2007)

Fot. 469: Yıkılmış olan kale kapısının bulunduğunu düşündüğümüz noktaya kale içinden (yukarıdan) bakış – (Eylül 2007)

2. 23. Urfa Kalesi

2. 23. 1. Yerleşimin ve Kalenin Konumu ile Tarih Boyunca Aldığı İsimler

Surların ve iç kalenin ilk inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Selevkoslar döneminde (M.Ö. 301-M.Ö. 129) varlığı kesin olarak tespit edilmekte (Çelik, 2007a: 127-134) ve coğrafi konumu sebebiyle de bölgeyi elinde tutmak isteyenlerin, yerleşim yerinin güvenliğini sağlamak amacıyla etrafını çevirerek tedbir almamış olması düşük bir ihtimal olarak görünmektedir. Nitekim kent, Selevkoslar döneminden çok daha önce, önemli yolların kavşak noktası durumundaydı. Bu yollardan biri Ermenistan'dan gelmekte, Büyük Amid'in (Diyarbakır) merkezinden geçerek, aşağıya doğru inmekte ve bu noktada dağlardan ovaya kavuşmaktaydı. Yol buradan da güneye yani Harran'a devam etmekteydi. Belih Irmağı boyunca uzanmakta, Fırat Nehri'ni geçerek batıda ve güneyde Suriye'nin bütün şehirlerine ulaşımı sağlamaktaydı. Urfa'da kuzey-güney yolu, Nusaybin'i ve onun üzerinden doğuda İran, Hindistan ve Çin'i; batıda Fırat'ın geçit veren yerleri ile birleştiren doğu-batı yolu ile birleşiyordu (Segal, 2002: 32). Gerek Selevkoslar

döneminde (M.Ö. 301-M.Ö. 129) gerekse muhtemelen bu dönemden önce, bu yol boyunca kervanlar, Hindistan'dan aldıkları baharat, kıymetli taşlar ve müslini, Çin'den aldıkları ipeği, Ön Asya şehirlerine ve Akdeniz sahillerine taşıyorlardı. Nitekim çivi yazılı tabletlerde buna dair bilgiler olduğu ifade edilmektedir (Segal, 2002: 32-33).

Urfa kenti ve kalesi çok erken tarihlerden başlayarak farklı isimlerle anılmıştır. Araştırmacı J.B. Segal, M.S. 4. yüzyılda, Süryani Aziz Efraim'in, Tekvin üzerine şerhinde, *"Nemrud'un Orhay (Edessa / Urfa) olan Erekh'de hüküm sürdüğünü"* yazdığını aktarmıştır (Segal, 2002: 29). Aziz İsidoros ise Nemrud'un *"Babil'den göç ettikten sonra Mezopotamya'da bir şehir olan Edessa'yı (Urfa) kurduğunu ve bu tarihten önce Erekh diye adlandırılan bu şehirde hüküm sürdüğünü"* ileri sürmüştür (Segal, 2002: 29). Bölgeyi ele alan erken tarihli metinler ve çivi yazılı güzergâh haritalarında *"Orhay"* adına rastlanmamaktadır (Segal, 2002: 34). Segal, bunun sebebinin belki de henüz o tarihlerde politik ve askeri bir öneme sahip olmaması nedeniyle tahkim edilmemiş olabileceğini ve bu sebeple de metinlerde bahsedilmeye değer görülmemiş olma ihtimali üzerinde durmuştur (Segal, 2002: 34). Fakat Büyük İskender'in seferleriyle durum değişmiş olmalıdır. Orhay (Urfa) doğal şartları sebebiyle korunmaya elverişli bir yerleşim yeriydi. Batıdan gelebilecek tehlikeleri önceden haber alabilecek kadar nehirden uzak bir mesafede bulunuyordu. İki yanındaki tepeler savunma açısından doğal bir engel meydana getirmekteydi. Fakat şehir güneydoğu yönünden, Harran Ovası tarafından gelebilecek tehlikelere açıktı. Ancak bu tarafta da gerek şehre gerekse de kırsal bölgeye hâkim olan iç kale, kireçtaşından yüksek bir tepe üzerinde, güvenli bir konumda inşa edildiğinden tehlikenin oranı azalmaktaydı. Su, şehre güneybatıdan girmek üzere, kuzeybatıdan derin bir vadi boyunca akıp gelen bir dere tarafından sağlanır. Bu dere, doğuda kendisi de Belih'in bir kolu olan Cullab'la birleşir[37]. Uzun süren bir kuşatma durumu söz konusu olduğunda, şehrin su ihtiyacı surlarının çevrelediği alan içinde kalan, Balıklı Gölü besleyen pınarlardan sağlanmaktaydı (Segal, 2002: 34-35). Arâmiler tarafından *"Orhay"* olarak adlandırılan şehir, Selevkoslar tarafından yeniden kurulmuş ve yeni isimler almıştır. Antiokhos Epiphanes (Öl. M.Ö. 163)'e ait sikkelerin üzerinde *" Kallirrhoe yanındaki Antakya"* veya *"güzel akar (su) kenarındaki Antakya"* olarak adlandırıldığı aktarılmaktadır (Segal, 2002: 35). Şehir,

[37] Bu dere Süryanice *"Daysan"* ; Yunanca *"Skirtos"* adını taşır ve her ikisi de *"zıplayan, sıçrayan"* anlamına gelmektedir (Segal, 2002: 35).

Selevkos Nikator'un hâkimiyeti döneminde[38] ise *"suları bol"* anlamına gelen *"Edessa"* adını almıştır. Bu isim aynı zamanda, Selevkoslar'ın Makedonya'daki başkentlerine de[39] verilmiştir (Segal, 2002: 35). Kentin bir başka adı "Urhay", Arapça "Er-Ruha" adının, yerleşimin sularının bolluğu ile alakalı olabileceği düşünülmektedir (Çelik, 2007a: 136).

2. 23. 2.Tarihsel Süreç ve Fiziksel Gelişim

Surların ve iç kalenin ilk olarak hangi tarihte inşa edildiği kesin olarak bilinmemektedir. İç kalenin muhtemelen M.Ö. 306'da şehre hâkim olan Selevkoslu yöneticilerin oturduğu bir yer olduğu düşünülmektedir (Uçkun, 2002: 68-69; Segal, 2002: 37)[40]. Bu durumda, tarihlendirmenin bu dönemden önceye gittiği kesin olmamakla birlikte düşünülebilir (Segal, 2002: 32). Urfa İç Kalesi'nin, 201 yılında meydana gelen sel felaketinden[41] sonra, Kral VII. Abgar[42] tarafından kışlık saray olarak yeniden yaptırıldığı düşünülmektedir (Segal, 2002: 49). Kral bu felaketten sonra, izin olmaksızın dere kenarına barakalar inşa edilmesini yasaklamıştır (Segal, 2002: 54).

İç kalede kitabesi olan ve Antik dönemden günümüze gelen çift sütun, halk arasında *"mancınık"* olarak adlandırılmaktadır. Bu iki sütun, şehirde ikamet eden garnizonun, kraliyet ailesine olan bağlılıklarını ifade etmek maksadıyla şehrin askeri yöneticisi olan Barş'ın (Amaş) oğlu Aftuma adlı komutan tarafından diktirilmiştir (Segal, 2002: 51). İç kalenin üzerindeki, iki zarif korint sütun başlığına sahip, bağlılık ve saygının sembolü

---

[38] Şehrin I. Selevkos Nikator tarafından M.Ö. 303/302 yılında kurulduğu düşünüldüğünden hâkimiyet yılları bu tarihten sonra başlatılabilir (Çelik, 2007a: 135).

[39] Bu şehir şimdi *"Vodena"* adını taşımaktadır. "*Voda"* kelimesi de su ile ilişkilidir ve muhtemelen sularının bolluğu ile alakalı olarak şehir bu adı almış olmalıdır (Segal, 2002: 35-36).

[40] 303'te Hıristiyanlara yapılan eziyetlerden bahsedilirken, Hıristiyanların dinlerinden vazgeçmeme direnişleri aktarılmakta, şehirdeki olayların takibini yapan muhbirlerin, Edessa'nın iç kalesinde oturan valiyi görmek için huzuruna çıktıkları aktarılmaktadır. Pek çok iç kalede olduğu gibi Edessa İç Kalesi'nin de yönetici kesime ait olduğu açıktır (Segal, 2002: 128).

[41] Şehrin güvenliğinden sorumlu Ceziraye'ye (şehir muhafızı) bu tarihte yaşanan sel felaketinden sonra, tedbir olsun diye ve bundan sonraki sel felaketlerini engellemek amacıyla ekim ayından nisan ayına kadar surların üzerinde uyumaları ve benzer bir durumda, geç olmadan halkı uyandırmaları emri verilmiştir (Segal, 2002: 51). Ayrıca yine bir tedbir olarak, bu sel felaketinden sonra zanaatkârlara barakalarını dere kenarından kaldırmaları talimatı verilmiş ve barakalarını ancak belediye ölçüm memurlarının ve diğer uzmanların tayin edeceği yerde, dereden belli bir uzaklıkta kurmalarına müsaade edilmiştir (Segal, 2002: 54).

[42] Bu felaketten sonra Kral Abgar, gerek şehrin içinde, gerekse köyler ve çiftliklerde oturanların vergi borçlarının bağışlanmasını emretmiştir (Segal, 2002: 54).

olan bu anıt sütunlardan doğudakinin kente dönük yüzünde, yerden yaklaşık 3 m. yukarıdaki Süryanice kitabede, buna dair açıklamalar söz konusudur (Segal, 2002: 51, 59). Kitabede:

> *" Ben Bars(h….)'in*[43] *oğlu, Yönetici Nu(hadra)Aftuma… bu sütunu ve bulunan heykeli Pa(s)griba Ma'nu'nun kızı, (Kralın) karısı… efendim Kraliçe Şalmat için diktim" ,* yazılıdır (Segal, 2002: 51).

Kitabeden de anlaşıldığı üzere sütunlardan birinin üzerinde Kraliçe Şalmat'ın bir heykeli yer almaktaydı. Fakat bu heykel[44] günümüze kadar gelememiştir (Segal, 2002: 67).

504-505'te, şehrin valisi, imparatordan aldığı yaklaşık iki yüz libre altın parayla şehrin surlarını tamir ettirmiş ve bunun yanında harabeye dönen Birecik Surları'nı da onartmıştır (Segal, 2002: 171). Paranın Urfalı Piskopos Petrus'a verildiği ifade edilmektedir. Urfa dışında aynı tarihte Birecik Piskoposu Sergius da masrafı imparatora ait olmak üzere şehir surlarını onartmıştır (Segal, 2002: 178).

Süryani Rahip Mar Yeşua, Vali Demosthenes zamanında, 501 yılının Ocak ayında, şehirde yaşanan kıtlıktan dolayı insanların açlıktan ve ayrıca soğuktan öldüklerini aktarmıştır. Halk cenazelerini görmek için "*Enodokseyon Kapısı*"nda toplanmıştır (Mar Yeşua, 1958: 25). O zamana kadar mevcut olan kapılardan biri bu iş için ayrılmış olmalıdır. Böylece cesetlerden kaynaklanacak bir hastalığın şehrin içerisine dağılması engellenmek istenmiştir. Muhtemelen bu kapının yeri, ölülerin defnedileceği sur dışındaki yere yakın olacak şekilde tercih edilmiş olmalıdır. Havariler Kilisesi'nin altındaki Büyük Kapı yanındaki hamamın da hastalarla dolduğu ve her gün buradan birçok ölünün çıkarıldığı anlatılmaktadır (Mar Yeşua, 1958: 25). Bahsi geçen kapının, hastane gibi kullanılan bu hamama yakın olma durumu da düşünülebilir. Fakat bu kapının mevcut kapılar arasında hangisi olabileceği sorusu yanıtlanamamıştır. Mar Yeşua'da *"Tar'o-d Rabo"* olarak yani *"Büyük Kapı"* olarak bahsedilen kapı güneydedir (Mar Yeşua, 1958: 71). Mar Yeşua'nın verdiği plana göre surlar üzerindeki diğer kapılar ve yönleri şu şekildedir (Mar Yeşua, 1958: 71):

---

[43] Muhtemelen *"Barşuma, Barşelama veya Barsamya"* (Segal, 2002: 51, dn. 38).

[44] Şehri muhtemelen 5. yüzyılda ziyaret ettiği düşünülen Aquitania'lı Rahibe Egeria, Balıklı Gölü'n kenarındaki yazlık sarayda bulunan ve muhtemelen krallık döneminde yapılan heykellerden çok etkilenmişti (Segal, 2002: 67).

1- Batıda Kemerler Kapısı (Tar'o-dKafe)
2- Güneybatıda Saatler Kapısı (Tar'o-d Şoe)
3- Güneyde Büyük Kapı (Tar'o-d Rabo)
4- Doğuda Tiyatro Kapısı (Tar'o-d Edevatrun)
5- Kuzeyde Güneşevi Kapısı (Tar'o-d Bet Ş'mes)
6- Kuzeybatıda Tanrıoğlu Kapısı (Tar'o-d Barloho)

502 yılının Kasım ayında, şehirde İran tehdidi başlamıştır. Bunun üzerine Mar Yeşua, Urfa'da şu tedbirlerin alındığını anlatmıştır:

> *" Edessa kapatıldı ve koruma altına alındı, hendekler kazıldı ve surlar onarıldı. Şehrin kapıları harap hale gelmiş olduğu için taş bloklarla barikatlar yapıldı. Edessa'lılar yeni kapılar inşa ettiler ve kimsenin oralardan girmemesi için derenin kanallarına kol demirleri taktılar. Ancak bu iş için yeterli miktarda demir bulamadılar. Bunun üzerine Edessa'daki her evin 5 kilo demir temin etmesi konusunda bir emir çıkarıldı. Bu emir yerine getirilince iş tamamlandı* (Segal, 2002: 208-209; Mar Yeşua, 1958: 31)."

Şehir 503 yılında, İran Kralı Kubad tarafından kuşatılmıştır. Kubad şehrin güneyinde, doğusunda ve kuzeyinde karargâh kurmuştur. Bu esnada Urfa halkı, Kubad'ın, Hz. İsa'nın vaatlerinden dolayı şehri ele geçiremeyeceğini düşünmekte ve şehrin bütün sur kapılarını açık tutmaktaydılar (Mar Yeşua, 1958: 38; Segal, 2002: 209-210, 233).

Kent, iç kale ve surlar, 525 yılında, dört defa sel baskınına maruz kalmıştır. Sel baskınları üzerine, Justinianus'un mühendisleri şehrin kuzeyinde ve batısında, dere yatağı üzerinde, önemli bazı değişiklikler yapmışlardır. Ayrıca iç kale de esaslı bir şekilde onarılmış ve yeni ilaveler yapılmıştır (Segal, 2002: 36, 244). J. B.Segal, geç tarihli ve adını bilemediği bir kronik yazarın, Justinianus zamanından önce Selevkos ve Nemrud zamanında, dere yatağıyla ilgili çalışmaların ilk kez yapıldığını ve Addai zamanında da yenilendiğini düşünmektedir. J. B. Segal bu kronikten şu bilgileri aktarmaktadır:

> *" Addai …. dere yatağını gördü. Çünkü Selevkos ve Nemrut tarafından eskiden inşa edilen yol ve giriş, bu zamandan (Addai'nin zamanından) önce taşlarla ve iki katlı büyük ve geniş kemerlerle ve üç yolla tekrar yapılmıştı ve sel suları onların içinden geçmekte ve hiçbir zarara yol açmamaktaydı. Ancak o yıllar boyunca sürüklenip gelmiş olan kum, ot, kamış ve ekin sapıyla dolmuştu. Havari çok gayretliydi ve Kral Abgar'ın gayreti, yardımı ve ilgisiyle şehrin Batı Suru dışından Stadyum Vadisi diye adlandırılan vadinin başına büyük taşlardan bir set yaptırdı. Kocaman taşları enlemesine ve boylamasına üst üste yığdırdı, onların üzerine kireçli harç koydurdu ve hendek, şehrin kuzey tarafındaki surun dışında şehrin etrafını çevreleyen hendekle birleşinceye kadar toprağı kazdırdı. Böylece, bu zamandan (Addai'nin zamanından)*

itibaren şehir, bu set tahrip oluncaya kadar sellere kapılıp gitmekten kurtuldu ve zaman zaman sular bu settin üzerinden taştı" (Segal, 2002: 244-45).

Justinianus, dereyi şehrin içine girdikten sonra düz bir yol takip etmeye zorlamış ve bu yoldan sapmaması için su yolunun her iki yanına yükseltiler inşa ettirmiştir (Segal, 2002: 245).

525'teki sel felaketi esnasında surlar, iç kale ve saray zarar görmüş ve bundan sonra gerekli tahkimatlar yapılmış, fakat 667 Kasım, 668, 725, 740, 743, 1103 ve 1104 yıllarında da felaket tekrar yaşanmıştır. Ayrıca 679, 718, Mart 740 ve 1115 yıllarında bir de deprem felaketi yaşanmıştır (Segal, 2002: 156, 187, 188, 264, 293-294).

544 yılında, İran Hükümdarı Kubad'ın oğlu I. Hüsrev, Urfa'yı kuşatmıştır. Ordudaki paralı Hun askerleri şehrin kuzey surlarına saldırmışlardır. Ayrıca, şehrin güneyi ile doğusunda kuşatma aletleri yapmaya başlamışlardır. Özellikle de şehir surlarının Doğu Kapısı'na büyük bir saldırı gerçekleştirmişlerdir (Segal, 2002: 210). İranlılar ile Bizans arasında arabuluculuk yapmak üzere İstanbul'dan özel bir temsilci gelince, Hüsrev daha fazla sinirlenmiş ve şehre saldırmaları için askerlerine emir vermiştir. Bu saldırıda, her kapıya komutanlarından bazılarını ve ordusunun bir bölümünü yerleştirmiş, şehri çevreleyen suru çember altına almış, surların üzerine çıkabilmek için merdivenler ve savaş araçları getirmiş, şehri ağ içine almaya çalışmıştır. Halk savunmaya destek olmak için, kazanlara zeytinyağı doldurarak kızdırdıktan sonra, surlara saldıran İranlıların üzerine süpürgeyle serpmişlerdir. Kuzey Kapısı biraz daha zayıf korunduğundan, İranlılar bu kapıda geçici bir üstünlük elde etmişlerdir. Daha sonra da Güney Kapısı'na saldırmışlar ama başarılı olamamışlardır (Segal, 2002: 211).

6. yüzyılın başlarında Urfa'da yazılmış, yazarı bilinmeyen, *"İulianus'un Maceraları"* adını taşıyan eserde, sofu İmparator İovianus'un dönüşünden hemen sonra, şehrin süslenmesi tasvir edilmiştir. Bu esnada sokaklara ve şehir kapılarına çeşitli renklerde bezler bağlandığını ve portikolarda iplerin ucuna fenerlerin ve kandillerin asıldığını öğrenmekteyiz. Şehir kapısının dışında, altın ve gümüş başlıklı sütunlar üzerine, tepesine altın bir haç yerleştirilen, büyük bir sayvan kurularak, kutlama amacıyla şehir süslenmiştir (Segal, 2002: 215-216). Bu anlatı, bize sur kapılarının aynı zamanda kutlamaların yapıldığı bir yer olduğunu açıkça göstermektedir.

Abbasilerin şehre ve kaleye hâkim olduğu ilk yıllarda, bölgede sürekli isyanlar çıkmıştır. Bunun üzerine Halife Ebû Câfer (Öl. 775), Urfa'nın doğusundaki değirmenlere giden suyun içinden aktığı tek bir kule dışında tüm surları yıktırmıştır (Segal, 2002: 254). Şehrin yaklaşık olarak kırk yıl kadar tahkimatsız olduğu tahmin edilmektedir. Abbasi döneminde, 812-814 yılları arasında, kentte karışıklıkların sürmesi üzerine, Urfa Hıristiyanlarının[45] aralarında para toplayarak surları yeniden inşa ettirdikleri düşünülmektedir (Çal, 1993: 64; Segal, 2002: 254).

Abbasiler döneminde, 814 yılında, şehrin surları ve iç kale ciddi bir onarım geçirmiş ya da bazı yerleri yeniden inşa edilmiş olmalıdır (Kürkçüoğlu, 1997: 80). 1115 yılındaki bir depremde surların on üç kulesi ile Harran surunun bir kısmı yıkılmıştır (Abû'l Farac, 1999: 354). Nureddin Zengi'nin kenti ele geçirdiği saldırıda, kentin surları mancınıkla dövülmüş, bir kısım surlar bu esnada yıkılmıştır. Sur üzerindeki kapılardan, Bey Kapısı'ndaki 1122/1123 tarihli Ermenice kitabeden yola çıkarak, bu olaylardan sonra surların, Urfa Haçlı Kontu I. Joyslin tarafından tamir ettirildiği anlaşılmaktadır (Demirkent, 1994: 100). 28 Kasım 1144 Salı günü, Zengiler şehrin savunmasının gevşetilmiş olduğunu fark etmiş ve İmadeddin Zengi'ye (1127–1146) haber göndermiştir. Bunun üzerine İmâdeddin Zengi şehri kuşatmak üzere gelmiştir. Zengi, kuzeyde Saatler Kapısı'nın karşısına, sultanın oğlu doğuya, veziri Saatçiler Tepesi'nin daha kuzeyine, bir başkası şehrin batısında Su Pınarı Kapısı'nda [Sakıb'ın Kapısı], Aziz Efraim'in mezarının içinde bulunduğu mezarlıktaki tepede karargâh kurmuşlardır. Ayrıca bir birlik Kısas'a açılan Doğu Kapısı'nın doğusuna, bazı askerler güneyde Harran Kapısı'nın dışında, bir grupta iç kalenin karşısında konuşlanmıştır (Segal, 2002: 308-309). 1235 yılında Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad şehri Eyyûbiler'den alırken, surlar tekrar harap olmuştur. Eyyûbiler şehri aynı yıl tekrar ele geçirmişler ve çekilirken de surlara zarar vermişlerdir (Uçkun, 2002: 72). Ayrıca 14. yüzyıl başında, Timur'un şehrin surlarına zarar verdiği anlaşılmaktadır (Çal, 1993: 64).

Şehir surları ve iç kalesi Haçlılar, Selçuklular, Eyyûbiler, Memluklar, Akkoyunlular ve Osmanlılar dönemlerinde çeşitli onarımlar geçirmiştir. İç kalenin kuzey, doğu ve güney

[45] 814'te, Ebu Şeyh Ganava (Süryani kaynağında bu isim Vasil Bar Şumana Gunadiya şeklindedir) adında biri, parayı şehrin ileri gelenlerinden ve zenginlerinden sağlayarak, surları tekrar inşa ettirmiştir (Segal, 2002: 254, dn. 6).

cephelerindeki mevcut çeşitli kitabeler, bu dönemlere ait onarım ve eklemeleri gösteren somut delillerdir (Kürkçüoğlu,1997: 80).

Bu kitabelerden iç kalenin doğu duvarında yer alan kitabeye baktığımızda, kalenin H. 857 (M. 1462) tarihinde, Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan tarafından onarıldığı yazılıdır. Kitabede:

> *" Bismillahirrahmanirrahim. Ma emere bi'imareti'l-sultan el-melik el-azam Ebu'l-aser Hasan Bahadır Ali bin Osman Beğ (el-yabenler)Han halladallahü mülkehü ve Sultanuhu (buradan itibaren taşlar mevut değildir)" ,* yazılıdır (Uçkun, 2002: 92).

İç kalede aynı döneme ait fakat okunamaz durumda, başka bir kitabe daha bulunmaktadır. İç kaledeki diğer bir kitabe ise Osmanlı dönemine, H. 995 / M. 1540 yılına aittir. Kitabede:

" el-saltanatuhu illa tahrir fi şehri rebi el-ahir" H. 955 (Mart / Nisan 1587), yazılıdır (Uçkun, 2002: 93).

İç kalenin kuzey cephesindeki üç kitabeden, batı kesiminde bulunan iki adedi Karakoyunlu Sultanı Ebu'l Nasr Hasan Ali'nin (1467-69)onarımlarına aittir. Kitabede:

> *" Haza ma-emere bi'imiaretihi el-sultan el-melik el-a'zam Ebu'l Nasır Hasan el-Sultan'ul-müminin. Halladallahu saltanatuhu"*
>
> *" Haza bi'imareti (bir kelime) el-Sultan Ebu'l Nasr Hasan Bahadır Ali Han. Halladallahu mülkehu (bir kelime) Allah, Muhammed, sene hamse ve sitine ve semanemictin"*, yazılıdır (Uçkun, 2002: 93).

Doğu kesimdeki üçüncü kitabe ise okunamamıştır. Bu onarımların dışında kaynak gösterilmeden kalenin 921, 1048, 1462, 1548 ve 1588 yıllarında onarıldığı ifade edilmektedir (Karakaş, 1986: 74).

Diğer kitabeler okunamadığından, kalenin tarihi süreç içerisinde geçirmiş olduğu onarım ve ilavelerle alakalı bilgi edinilememiştir. Kent ve tabi ki kale, Karakoyunluların daha sonra Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın, Safevi Hükümdarı Şah İsmail'in, Şah İsmail'in Yavuz Sultan Selim'e yenilmesiyle de Osmanlı'nın hâkimiyetine geçmiştir. Okunamayan mevcut kitabelerden bazıları da bu dönemlerle alakalı olabilir (Karakaş, 1986: 75). Kent, Osmanlıların eline geçene kadar sık sık kuşatmalara maruz kalmış ve

zaman zaman tahrip edilmiştir. Fakat 1517'den sonra herhangi bir kuşatmaya ve yıkıma maruz kalmamıştır.

1575 yılında Urfa'ya gelen gezgin Leonhart Rauwolf, şehrin imar edilmiş ve iyi durumda olduğunu ifade etmiştir (Freely, 2002:380).

17. yüzyılda kente gelen Evliya Çelebi, Urfa İç Kalesi hakkında şu önemli bilgileri vermiştir:

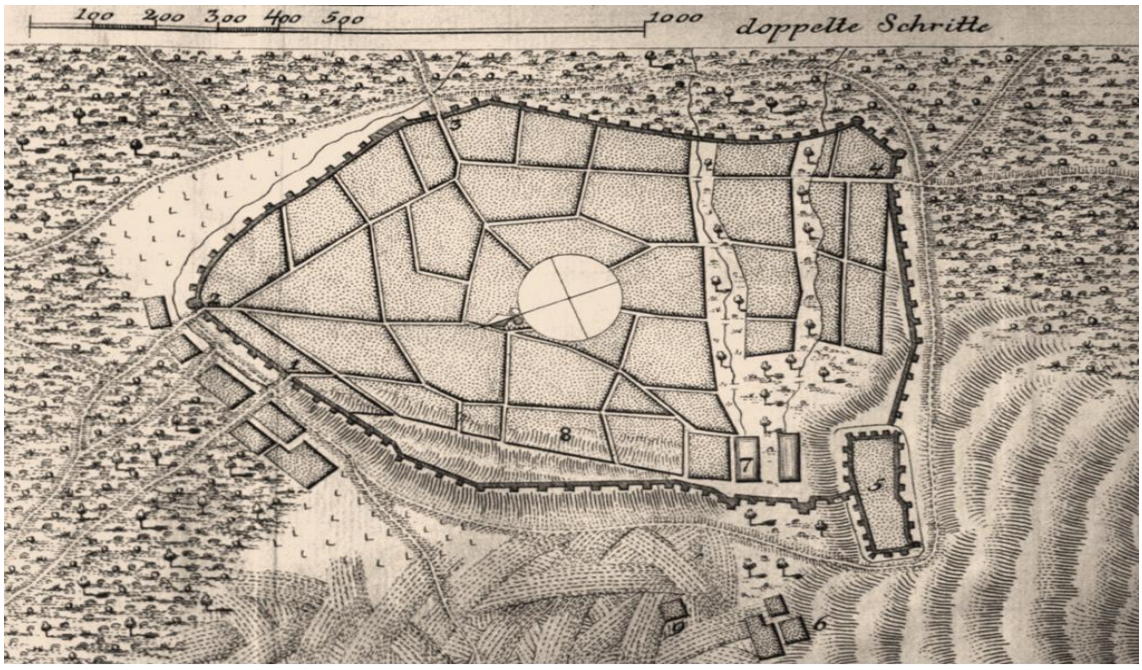
> *" Kalenin[İç kale] batıya açılan gayet sağlam ve kuvvetli bir demir kapısı vardır. Burada yirmi kadar ev vardır ki, Dizdar Ağa bu evlerde oturur. İki yüz kadar neferi, cephanesi, buğday ambarı ve sarnıçları vardır. Kale kapısının iç kısmında, minareli ve küçük bir mescidi vardır. Hz. İbrahim'i mel'un Nemrut'un ateşe attırdığı mancınık, bu kalenin içinde durur, iki tane sütundur* (Evliya Çelebi, 1999b: 91).

Evliya Çelebi ayrıca sur kapılarının isimlerine de değinmiştir. Surlar üzerinde üç kapının yer aldığını, bu kapılardan Bağdat tarafına yani doğuya açılanın Bey Kapısı, batıya açılanın Samsat Kapısı ve ayrıca bir diğer kapı olan Harran Kapısı'ndan bahsetmiştir ve bu kapının da batıya açıldığını aktarmıştır (Evliya Çelebi, 1999b: 91). Evliya Çelebi, kapıların yönleriyle ilgili bilgi verirken, Harran Kapısı'nın güneyde ve Samsat Kapısı'nın kuzeybatıda yer aldığını söylemesi gerekirken yanlışlık yapmıştır.

1745 tarihli seyahatnamesinde, şehrin topografyası ve bazı yapıları hakkında bilgi veren Pococke, şehri 1738'de ziyaret etmiş fakat ne yazık ki sur ve iç kale kapılarına değinmemiştir (Pococke, 1745: 158-161). 1766 yılında Urfa'yı ziyaret eden Alman Gezgin C. Niebuhr, sur kapılarından bahsettiği gibi şehrin bir planını da çizmiştir **(Çiz. 144)**. Niebuhr'da geçen sur kapılarının isimleri şunlardır: 1- Samsat Kapısı, 2- Yengi (Yeni) Kapısı, 3- Bey Kapısı, 4- Harran Kapısı'dır (Niebuhr, 1778: 407). Metinde bahsetmediği gibi planda da batı surları üzerinde, şehre girişi sağlayan bir kapının varlığına dair herhangi bir iz yoktur.

1852'de basılan eserinde, Nesturiler'den bahseden Amerikan Misyoneri H.G. Badger, Karakoyun Deresi üzerindeki üç köprüden bahsetmiş, bu köprülerden geçilerek sur kapılarına ulaşıldığını aktarmış ve sur kapıları olarak da Saray Kapı, Samsat Kapı, Yeni Kapı, kuzeydoğuda Bey Kapısı, güneye doğru Harran Kapısı'ndan ve demir kapılı iç kaleden, bu kapıya hâkim konumdaki burçtan bahsetmiştir (Freely, 2002: 383-384).

Alman Gezgin J.H. Petermann, 1855 yılında Urfa'ya gelmiş ve sur kapılarının isimleri hakkında bilgi vermiştir. Şehrin surları üzerindeki dört orijinal kapıdan bahsetmiştir. Bu kapılar: 1- Samsat Kapısı, 2- Bey Kapısı, 3- Harran Kapısı ve 4- Arslan Kapısı'dır. Bu kapıların dışında, Sakıb Efendi Kapısı isimli bir başka kapıdan bahsetmiştir. Petermann, Halepli Bahçesi'nde, bağı ve köşkü bulunan (1796-1874) Urfalı Şair ve Mutasavvıf Sakıb Efendi'nin, bu kapıyı, sur dışına rahat çıkıp girebilmek amacıyla sur duvarı üzerinde 1850 yılında açtırdığını ifade etmiştir (Petermann, 1865: 354-355). Segal, şehrin batısında, iç kaleye yakın olan bu küçük kapının sonraları *"Piskopos Kapısı (Süryanice Episkopa)"* ve günümüzde ise *"Sakıbın Kapısı"* adıyla anıldığını ifade etmiştir. Dolayısıyla, mevcut bir kapının zamanla isim değiştirdiğini düşünmektedir (Segal, 2002: 248, dn. 243). Aslanlı Kapı da, kapının isminden anlaşılacağı üzere, iki yanında taştan aslan heykelleri bulunan bir kapıydı. Petermann, Niebuhr'ın bahsettiği ve kuzeye açılan Yeni Kapı adına dair bir açıklama yapmamıştır (Petermann, 1865: 354-355; Niebuhr, 1778: 407).

Çiz. 144: Urfa Şehri Planı (Niebuhr, 1778 / II: Tab. LI, II. Th.)
1- Samsat Kapısı 2- Yengi (Yeni) Kapısı 3- Bey Kapısı 4- Harran Kapısı

Petermann'dan yirmi üç yıl sonra, 1883'te şehre gelen Eduard Sachau, sur kapılarını şu şekilde sıralamıştır: 1- Kuzeybatıda Samsat Kapısı, 2- Kuzeyde Saray Kapısı, 3- Doğuda

Yeni Kapı, 4- Doğuda Bey Kapısı, 5- Batıda Sakıb'ın Kapısı (Dağlılar Kapısı) ve 6- Güneydoğuda Harran Kapısı (Sachau, 1883: 193 ve dn. 1). Bu kapılardan Niebuhr'un bahsettiği fakat Petermann'ın atladığı Yeni Kapı adına, Sachau'da tekrar rastlamaktayız. Niebuhr ve Petermann'da olduğu gibi bu gezgin de Taklı/Kemerli/Tonozlu Kapı'dan bahsetmemiştir. Sadece Sakıb'ın Kapısı'na değinmiştir. Tüm bu gezginlerin atlaması mümkün olmadığına göre, bu kapı bahsi geçen tarihlerde çok büyük bir olasılıkla mevcut değildir.

1827 tarihli seyahatnamesinde Buchingham, kale ve kapıları hakkında bilgiler aktarmıştır. İç kale kapısına çıkışın kuzeydoğudan, oldukça dik ve dolambaçlı bir patikayla sağlandığını, kapının kemerli olduğunu ve taş döşeli bir yolu olduğunu anlatmıştır. Şehrin kuzeydoğusunda konakladıkları hana doğru (Han Khoolāb Oghlee) iki ana girişin olduğunu aktarmıştır. Bu girişler Saray Kapı (Bab'el- Seraia) ve Bey (Emir) Kapısı'dır. Handan kasabaya gitmek için her zaman yaptığı gibi Bey Kapısı'nı kullanmak yerine, doğu sur duvarının dış hattı boyunca yürüdüğünü, yürüyüş yolunun solunda derin bir hendeğin olduğunu, iki kemerli dar köprülerle birkaç yerden karşıya yani sur kapılarına geçildiğini, sağda ise kesintisiz bir şekilde şehir surunun devam ettiğini, surun kare, çokgen ve daire formlu burçlarla tahkim edilmiş olduğunu ve bu yürüyüşünün amacının Diyarbakır Kapısı'na ulaşmak olduğunu anlatmıştır. Bu kapının şehrin doğusunda olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Saray Kapı ile Bey Kapı arasındaki iki kitabeden bahsetmiştir. Bunun dışında Buchingham, Saray Kapı hakkında önemli bir bilgi vermiştir. Saray Kapı'nın üzerinde, iki yanında aslan heykellerinin olduğunu aktarmıştır. Bu heykellerin plastik bir görünüme sahip olduklarını aktardıklarından yola çıkarak anlamaktayız. Ziyareti esnasında bu heykellerden birinin tamamen yok olduğunu, diğerinin ise vücudu mevcut olmasına karşılık, kafasının kayıp olduğunu aktarmıştır. Kapıda bunların dışında, iki adet yuvarlak şekilli taşın yer aldığını öğreniyoruz. Kapının üzerinde ise Arapça çok uzun bir kitabe olduğunu, kitabenin harflerinin kabartmalarının iyi şekillendirilmiş olduğunu ve bu kitabenin, şehrin Türklerin eline geçtiği tarihten sonraki, surların yenileme çalışmalarına işaret ettiğini tahmin etmiştir (Buckingham, 1827: 155-156, 214, 216-219, 231).

Albert Gabriel, 1575, 1646, 1830 yıllarında ve 19. yüzyılda hazırlanan planlardan bahsederek, şehrin surlarının kendisinden yaklaşık elli yıl öncesine kadar sağlam

olduğunu ifade etmiş ve yıkımın Cumhuriyet döneminin başlarında gerçekleştiğine dikkati çekmiştir (Gabriel, 1940: 279, dn. 3 ve 4).

2. 23. 3. Kalenin Genel Mimari Tanımı

Urfa Kalesi, iç kale ve surlardan meydana gelmektedir **(Çiz. 145-148)**. İç kale, konum olarak surların güneybatı ucunda yer alır. Burası aynı zamanda, Selevkos ve Urfa krallarının sarayını içeren bir yönetici ikametgâhıydı. İç kale doğu-batı yönünde, ince bir dikdörtgen meydana getirecek şekilde uzanmaktadır. Oldukça düzgün bir taş işçiliği sergilemektedir. Yirmi beş adet burçla tahkim edilmiştir **(Fot. 470-471)**. Yaklaşık olarak 400 m.^{2} lik bir alanı kaplamaktadır. Selevkoslar döneminde, iç kalenin bulunduğu tepenin ancak bir bölümünün şehrin surları içinde kaldığı, Bizans döneminde, güvenlik nedeniyle surların tüm tepeyi içine alacak şekilde genişletildiği düşünülmektedir (Segal, 2002: 37). İç kale, Halil'ür-Rahman ve Ayn Zeliha Gölleri'nin güneyinde ve göle hâkim düzlük bir tepe üzerinde kurulmuştur. Doğu, batı ve güney tarafı kayadan oyularak meydana getirilmiş derin bir savunma hendeği ile çevrilidir. Kuzey yönü ise kaleye ulaşılmasında bir engel meydana getiren sarp kayalıklardan meydana gelmektedir. İç kaleye güneybatıya ve batıya açılan kapılarından girilmekteydi. Bu kapılardan günümüzde sadece batıdaki kullanılmaktadır. Balıklı Göl, kalenin kuzeyinde, aşağı mevkide yer almaktadır. Bu göller, *"Birket-i İbrahim" (İbrahim Peygamber'in Gölü)* ve diğeri Potifar'ın karısı Züleyha'ya atıfla *" Birket-i Zulha"* yani *" Züleyha'nın Gölü"* adını da taşımaktadır (Segal, 2002: 37).

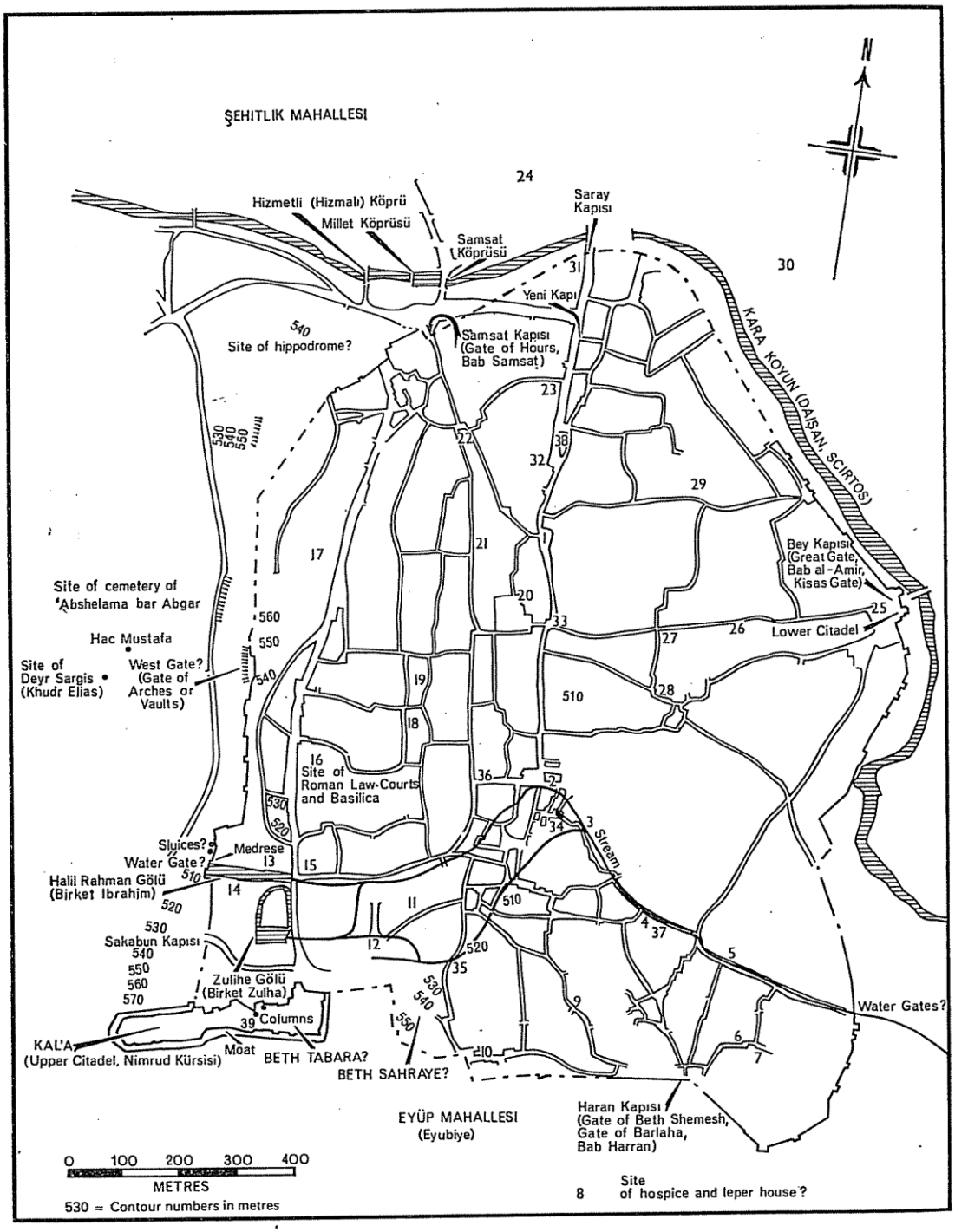
Kente girişler, kentin etrafını çevreleyen surların üzerindeki kapılardan sağlanmaktaydı. Araştırmacı Segal, 525'ten önce şehrin, pusulanın dört ana yönüne işaret eden, dört şehir kapısına sahip olduğunu ifade etmektedir **(Çiz. 145-146)**. Bu kapılardan üçünün adları bilinmektedir. Bu kapılardan batıya açılan *Takılı Kapı [Kemerli Kapı]*, doğuya bakan *Büyük Kapı [Türk-İslam döneminde Bey Kapısı]* ve güneyde *Beth Şemeş Kapısı*'dır (Segal, 2002: 241-242). Zengiler döneminde ise dört kapıdan söz edilmektedir. Bunlar kuzeyde *Soys [Saatler]Kapısı*, batıda *Asılı Kaya (Sakıb'ın) Kapısı*, güneyde *Na'm [Harran] Kapısı* ve *Doğu Kapısı*'dır (Segal, 2002: 313-318). Bu kapıların hepsi ayrıca kente dört yönden bağlanan yollarla bağlantılı anıtsal kapılardır. Ayrıca çeşitli kaynaklarda, surlar üzerindeki kapılara değinilmekte ve şu kapı isimlerine rastlanmaktadır: Batıda *Sakıb'ın Kapısı, Su Kapısı, Batı Kapısı*; kuzeybatıda *Samsat Kapısı;* kuzeyde *Saray Kapısı*; doğuda *Bey Kapısı, Su Kapısı*; güneyde ise *Harran Kapısı* olmak üzere sekiz kapı adı geçmektedir (Uçkun, 2002: 73).

Fakat bu sur kapılarından yalnızca Harran Kapısı ile Bey Kapısı'na ait Mahmutoğlu Kulesi, bir takım sur parçaları ve surları tahkim eden bazı burçlar yıkıntı halinde günümüze ulaşabilmiştir.

Yol kapılarının dışında, farklı bir grup meydana getiren, surları delen derelerle alakalı su kapıları, şehrin su baskınlarından kurtulabilmesi için düşünülmüş kapılar olmalıdır. Kuzey ve batıdaki surlar ancak dere boyunca uzanabilmektedir. Güneydeki surlar, şehrin su ihtiyacının karşılanması düşünülerek, zorunlu olarak pınarları ve gölleri içine alacak şekilde planlanmıştır. Dere, batıdaki su kanalları ve kapaklardan şehrin içine giriyor (Batı Su Kapısı) ve doğudaki su kanalları ve kapaklardan (Doğu Su Kapısı) ovaya akmak üzere şehri terk ediyordu. Batıda yer alan ve Karakoyun Deresi'nin içinden geçerek şehre giren su kanallarına yakın olan kapıyla (Batı Su Kapısı) şehri kat ettikten sonra doğu surunda yer alan (Doğu Su Kapısı) kapıya gelmeden önce, balıklı gölün yakınında yeryüzüne çıkan pınarların suyuyla büyümüş olan derenin içinden geçerek şehri terk ettiği Doğu Su Kapısı'ndan, sekiz kanallı kapılar olarak da bahsedilmektedir (Segal, 2002: 242).

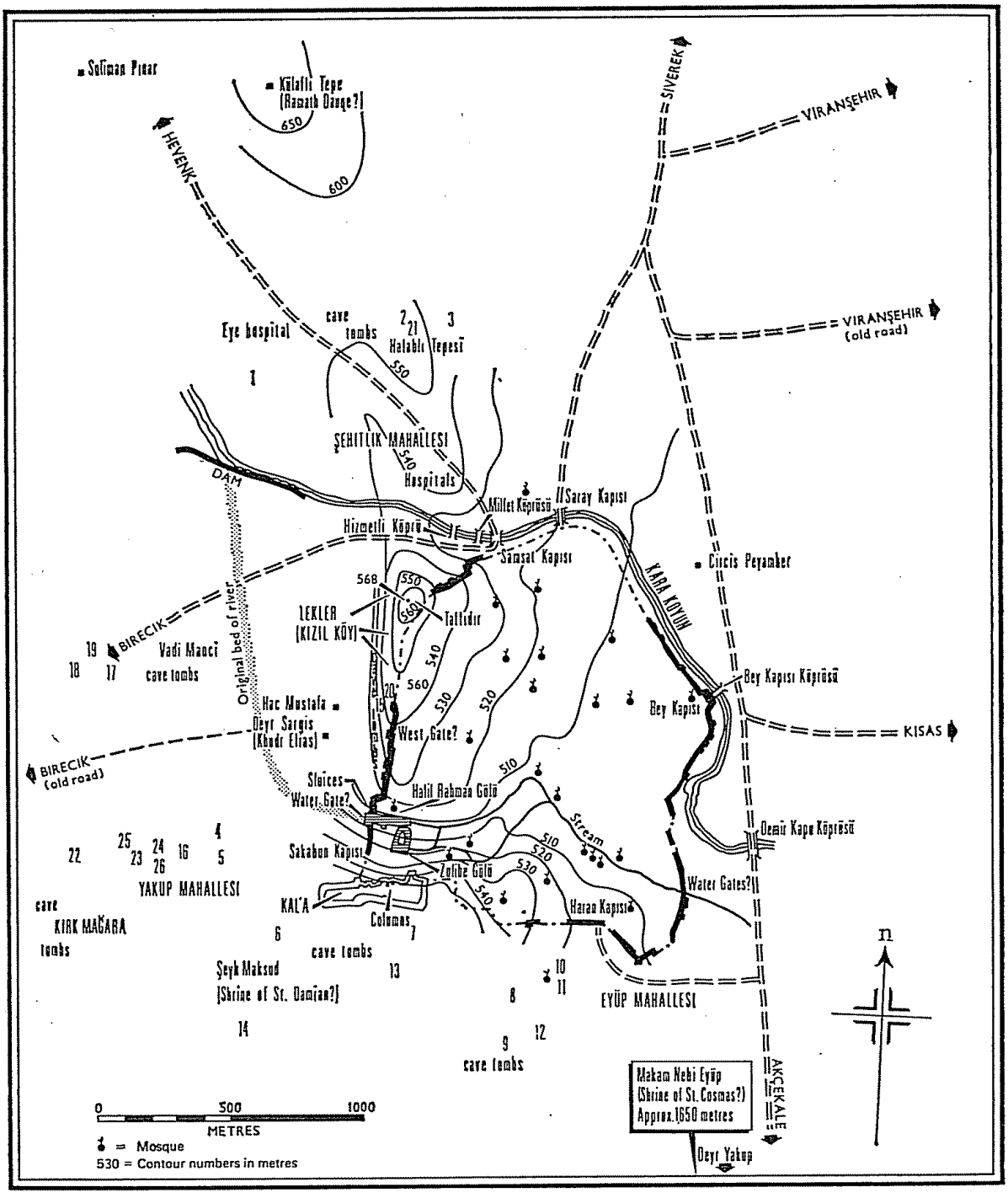
Bizans döneminde, bu iki sur arasında yani iç kale ve sur arasında üstü örtülmüş sütunlu (colannade) bir caddenin inşa edilmiş olduğu düşünülmektedir (Segal, 2002: 36). Ayrıca daha önce, Selevkoslar döneminde, ana caddelerin doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusunda, dik olarak birbirini kestiği tahmin edilmektedir (Segal, 2002: 37).

Albert Gabriel, Urfa iç kalesi ve surlarını 1934 yılında incelemiştir. Gabriel, sur duvarları üzerinde kuzeybatıda Samsat Kapısı, kuzeyde Eski Kapı, doğuda Bey Kapısı ve güneyde Harran Kapısı olmak üzere dört kapıdan bahsetmiştir. Ayrıca çalışmasına şehrin ölçekli bir planını eklemiş, planda kapıların yerlerini de göstermiştir (Gabriel, 1940: 277-279, fig. 202). İnceleme tarihinde batı surları tamamı yıkık durumda olduğundan bu hat üzerindeki kapının tespiti mümkün olamamıştır.

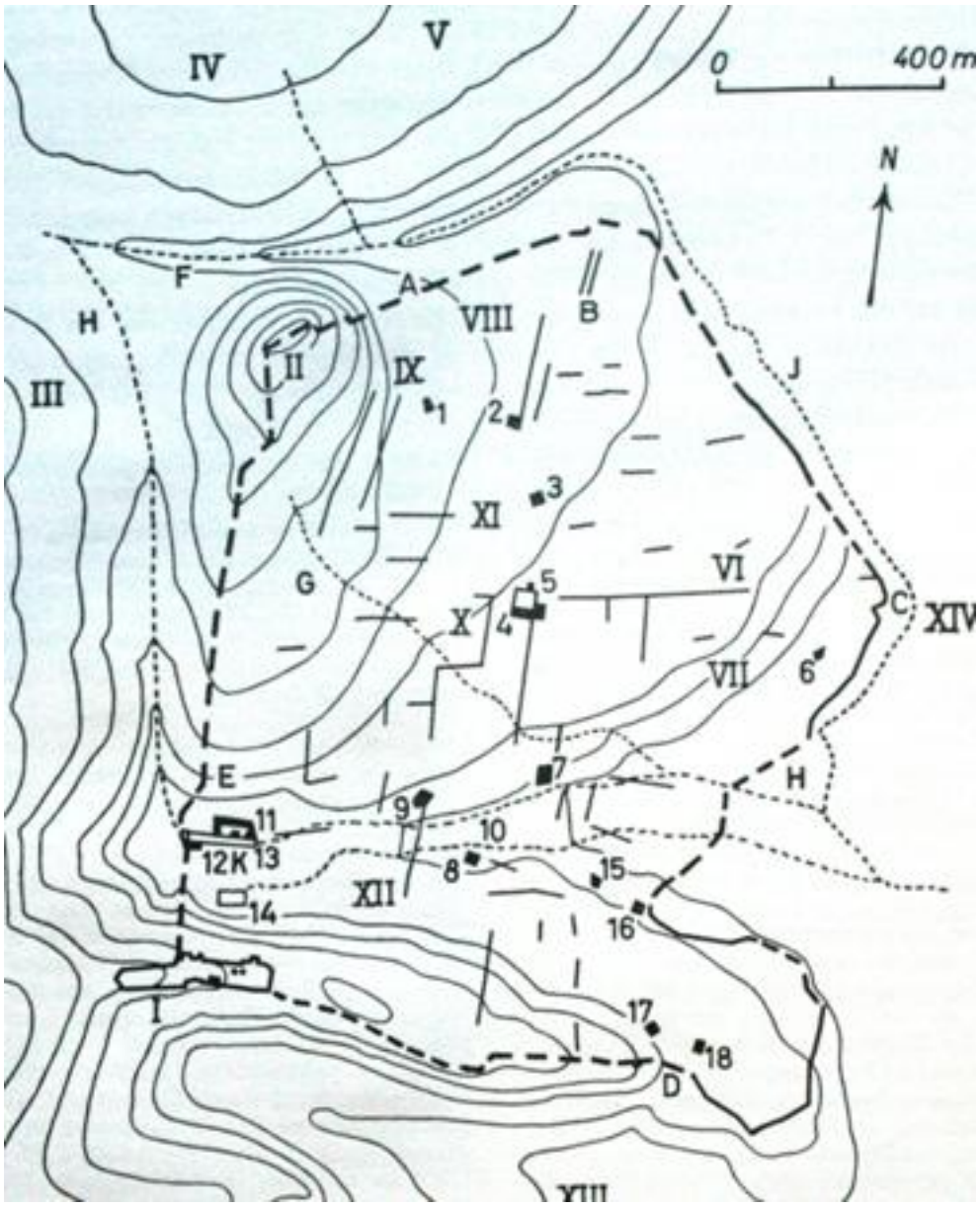

Çiz. 145: Urfa şehir planı ve sur kapıları (Segal, 1970: pl. I)

[Kuzeybatıda Samsat Kapısı (Saatler Kapısı); kuzeyde Saray Kapı (Yeni Kapı); Doğuda Bey Kapısı (Büyük Kapı, Kısas Kapı); güneyde Harran Kapısı (Beth Şemeş / Beth Shemesh, Barlaha Kapısı); güneybatıda Su Kapısı ile Sakıb'ın Kapısı ve ayrıca üçüncü bir batı kapısı olan Kemerli veya Tonozlu Kapı (Batı Kapısı)]

Çiz. 146: Urfa sur kapıları ile kapıların açıldığı şehirler (Segal, 1970: plan II)

Çiz. 147: Urfa surları, sur kapıları ile güneybatıdaki iç kale (Kirsten, 1963:148, şek. 23)

A Samsat Kapısı (Kuzey Kapı); **B** Barlaha Kapısı (Eski Kapı, Saray Kapısı); **C** Kısas Kapısı (Bey Kapısı ve Doğu Kapısı); **D** Harran Kapısı (Beth Şemeş / Beth Shemesh, Güney Kapı); **E** Pınar (Su) Kapısı (Batı Kapısı)

Çiz. 148: H.V. Moltke'ye ait Urfa surlarını, sur kapıları ve iç kaleyi gösteren plan (Kirsten, 1963: şek. b)

Fot. 470: İç Kale – kuzey cephe

Fot. 471: İç Kale – kuzey cephe

2. 23. 4. İç Kale ve Sur Kapıları

2. 23. 4. 1. Sur Kapıları

Batı Kapısı [Tar'o-d Kâfe/Taklı Kapı/Kemerli Kapı]

Batı Kapısı'yla ilgili edinilen en erken tarihli bilgi, 309'da Hıristiyanlara yapılan eziyetler hakkındadır. Bu tarihte kiliseler yıkılmakta, Hıristiyan ibadetleri yasaklanmakta, halka Zeus ve ayrıca Bel ve Nabu gibi yerel tanrılara tapmaları emredilmekteydi (Segal, 2002: 126). 15 Kasım 309'da, Edessa (Urfa) valisi bu emirleri reddeden Gurya ve Şmona (Shamona) adlı kişileri zindandan yanına getirterek, güneşe tapmalarını ve böylece serbest kalacaklarını ifade etmişti. Her ikisi de bunu reddetmiş ve ölüm cezasına çarptırılmıştır. Vali, şehir halkının idamı görmelerini istemediğinden, cellâda yanlarına on asker almalarını, şehirden çıkmalarını ve idamı uzak bir yerde gerçekleştirmelerini emretmişti. Cellât, validen aldığı emri gerçekleştirmek için geceleyin Batı Kapısı'ndan çıkarken, şehrin dışına bir yük arabasının çıktığını görmüş, Gurya ve Şmona (Shamona)'yı arabaya bindirerek, Urfa'nın kuzeyinde / kuzeybatısında *"Belt Alah Kikla"* denen tepede (şehre gelen pınarın güneybatısına düşen bir tepe) başlarını keserek idam etmişti (Segal, 2002: 126-127). Bu olaydan mimari açıdan çıkarılan en somut bilgi, şehrin batısında kalan bu kapının, yük arabalarının (tekerlekli arabaların) geçebileceği genişlikte olması gerektiğidir. Kemerli/Taklı Kapı olarak kaynaklarda adı geçen bu kapının, zafer takı şeklinde tek ya da üç kemerli, tonoz örtülü bir açıklığa/açıklıklara sahip bir kapı olma ihtimali oldukça yüksektir.

Aynı yıllarda Hıristiyanlara yapılan eziyetlerle alakalı olarak Hıristiyanlıktan dönmeyen Habib'in hikâyesi aktarılmaktadır (Segal, 2002: 128). Valinin, Habib'e yaptığı acı dolu işkencelere değinilmekte ve Kral Abgar'ın oğlu Abşelama tarafından yaptırılmış olan Batı Kapısı'ndan bu esnada Habib'in (Taklı/Kemerli Kapı) şehrin dışına çıkartılması anlatılmaktadır (Segal, 2002: 129, ayrıca dn. 107). Bu anlatıdan da kapının yaptırıcısının kesin olmamakla birlikte Kral Abgar'ın oğlu Abşelama olduğunu öğrenmekteyiz.

5. yüzyılın ortalarında şehri ziyaret ettiği düşünülen Aquitania'lı Rahibe Egeria'nın günlüğünde, Urfa'da bulunan Kral Abgar heykellerinden bahsedilmektedir. Rivayete

göre bu heykellerden bazıları, Hz. İsa'nın mektubunun[46] Kral Abgar'a (Abgar Ukama) getirildiği düşünülen Batı Kapısı'ndaydı (Segal, 2002: 67). Kral Abgar'ın Hz. İsa'nın mektubunu[47] almasından kısa bir süre sonra şehir Perslilerin saldırılarına uğramıştır. Bunun üzerine kral mektubu almış ve bütün ordusu ile birlikte herkesin önünde dua etmiştir. Duada, Hz. İsa'nın hiçbir düşmanın şehre giremeyeceği vaadini yinelemiştir (Mar-Yeşua, 1958: 4). Bu esnada şehre bir karanlık çöktüğü ve Perslilerin surlara yaklaşamadığı ifade edilmektedir (Segal, 2002: 115). Piskopos ayrıca Egeria'yı, Hz. İsa'nın mektubunun içinden geçirilerek şehre getirildiği düşünülen kapıya götürmüştür. Piskopos mektubu burada tekrar okumuş ve dua etmiştir. Rahibe Egeria da tüm bu olanlarla ilgili olarak mektubun Urfa'ya getirildiği günden beri hiçbir kirli insanın, hiçbir kederli insanın bu kapıdan geçmediğini, hiçbir cenazenin bu kapıdan dışarı çıkarılmadığını ifade etmekte (Segal, 2002: 115, 232, 242-243) ve bir anlamda belki de kendi ziyaretine kadar sürdürülen bir geleneği yani cenazelerin bu kapıdan dışarı çıkarılmadığını aktarmaktadır. Aquitania'lı Rahibe Egeria, piskopostan Abgar-Hz.İsa mektuplaşmasının bir kopyasını almıştır (Segal, 2002: 116). 6. yüzyılda, Procopius'da bu mektuptan bahsetmekte ve Urfalıların savunma tedbiri olarak mektubu şehrin kapıları üzerine kazıttıklarını aktarmaktadır (Procopius, 1971: II. XII. 26; Segal, 2002: 116). Hz. İsa'nın vaatlerinin mektuptan yola çıkarak ne zaman kapıya kazınmış olduğu sorusuna J.B. Segal, Aziz Efraim zamanından yani 378'den önce kapıya kazınmış olamayacağını dönem kaynaklarından yola çıkarak ifade etmektedir (Segal, 2002: 117). Ayrıca Segal, *"İulianus'un Romanı"* adlı eserin yazarının, Urfa'nın topografyasını çok iyi bilen biri olduğunu ifade etmekte, Büyük Constantin tarafından şehre gönderilen ancak 378'de ölmüş olan Ariusçu İmparator Valens tarafından kaldırılmış olan, kutsanmaya ilişkin ilginç bir rivayet sunmaktadır. Yazar, şehir kapısı üzerindeki bu mektuptan söz

---

[46] Hz. İsa'nın, Edessa Kralı V. Abgar Ukhama'ya gönderdiği mektupta şunların yazdığı ifade edilmektedir:

> *"Ne mutlu sana Abgar ve Edessa adındaki kentine! Ne mutlu beni görmeden bana inanmış olan sana! Çünkü sana devamlı sağlıklılık bahşedilecektir. Senin yanına gelmem hususunda bana yazdıklarına gelince; bilesin ki, görevlendirilmiş olduğum her şeyi burada tamamlamak ve bu işi bitirdikten sonra beni göndermiş olana, Baba'ya dönmem gereklidir. Sana ızdıraplarını (hastalıklarını) iyileştirmek; sana ve seninle beraber olanlara ebedi yaşam ve barış bahşetmek, ayrıca senin kentine dünyanın sonuna kadar düşmanlar tarafından boyun eğdirilmemeyi sağlamak üzere havarilerimden birisini, Thomas da denilen Adday'ı göndereceğim. Amin. Efendimiz Christo'nun mektubu"* (Güler, 2002: 21).

[47] Edessa'nın güneybatısında, *Kırk Mağara* denilen yerde taş üstüne, Hz. İsa'nın Kral Abgar'a yazdığı düşünülen mektubun bir kopyası yazılı olarak bulunmuştur (Segal, 2002: 243; Güler, 2002: 21).

etmemektedir. Yazıtın, Rahibe Egeria'nın Urfa'yı ziyareti esnasında yani muhtemelen 5. yüzyılın ortalarında yerinde olmadığı kabul edilmektedir. Yazıtın bu kapı üzerinde görülmeye başladığı tarih olarak, 5. yüzyılın ikinci yarısı düşünülmektedir (Segal, 2002: 117-118). Procopius, mektubun şehir halkı tarafından, şehrin kapılarına yazılmasını istediklerini anlatır (Procopius, 1971: II. XII. 26; Freely, 2002: 376). Ayrıca bu uygulama mendilden yola çıkarak kapıya kazınmış bir yazıttan ibaret miydi, yoksa bazı minyatürlerde görüldüğü ve erken dönem kaynaklarında bahsedildiği üzere, Hz. İsa'nın yüzünün betimlendiği bir ikona içermekte miydi, bilemiyoruz. M.S. 400'den daha önceki bir tarihte kaleme alınmış olması mümkün görülmeyen *"Addai'nin Öğretisi"* anlamına gelen Süryanice kaynakta, saraya mensup iki önder ve saygın kişinin, Abgar'ın sekreteri ve saray ressamı olan Hannan'la birlikte Suriye'deki Roma valisini ve Kudüs'ü ziyaretleri anlatılmaktadır (Segal, 2002: 118). Hannan'ın, Hz. İsa'yı görmesi, Urfa'ya dönüşünde şahit olduğu her şeyi krala aktarması, bunun üzerine tekrar Kudüs'e gönderilişi, Hz. İsa'yla tekrar görüşmesi ve Ressam Hannan'ın, Hz. İsa'nın bir portesini yapması aktarılmaktadır. Urfa'ya döndüğünde, Kral Abgar'ın buna çok sevinmesi ve resmi, saray odalarından birine koyduğu anlatılmıştır. Başlangıçta bu resmin henüz bazı roller üstlenmediği anlaşılmaktadır. Fakat zamanla, başlangıçta Hannan'ın eseri olan portre daha sonraları Hz. İsa'nın yardımıyla hatta daha da sonra tamamen onun eseri haline gelerek kutsallık kazanmıştır[48] (Segal, 2002: 118-119). Procopius, I. Hüsrev'in başarısız kuşatmasını şehri savunanların başarılarına bağlarken, Procopius'tan elli yıl sonra Tarihçi Evagrius, İranlıların yenilgisini kutsal portreye (ikona) bağlamaktadır (Whitby, 2000: 323-327). Her şeyin kaybedileceği bir anda piskoposa, şehir surundaki tuğlalar arasına gizlenmiş olan portreyi ortaya çıkarması talimatını veren bir illüzyon görünür. Anlatının devamında Urfalılar portrenin üzerine su serperler, bu suyu alıp düşmana doğru serperler ve düşmanın kuşatma araçları yanmaya başlar (Segal, 2002: 118-119). Böylece mektuptan yola çıkarak şehir kapısına kazınmış olan yazıtın kutsallığının yerini bu portre almıştır. Bu olayı konu alan minyatürlerde ikonanın yer aldığı nokta şehir kapısının üzeridir **(Fot. 472-473)**. Rivayetlerden ve minyatürlerden yola çıkarak böyle bir uygulamanın olup olmadığına dair bir şeyler söylemek mümkün değildir. Ayrıca yazıttan yola çıkarak eğer böyle bir uygulama söz konusu olmuşsa bunun hangi kapı olabileceğini söylemek de pek mümkün gözükmemektedir. Burada sadece yazıtın Batı Kapısı'nda

[48] İlk kez 569 yılına ait bir cümlede, *"ölümlü ellerin eseri"* değildir, şeklinde yorumlanmıştır (Segal, 2002: 119)

olduğundan bahsedildiği için, bu rivayetin bir devamı olarak ele alındığından, kutsal resim konusunun da Batı Kapısı başlığı altında ele alınması daha uygun görülmüştür.

5. yüzyılın sonunda putperestler bir bahar şenliği düzenlemişlerdir. Mayıs 496'da Cuma gecesi gerçekleşen bu şenlikte, dansçıların dans ettiğini, fenerlerin yakıldığını, özellikle de fenerlerin dere boyunca doğudaki Tiyatro(nun) Kapısı'ndan Taklı (Kemerli) Kapı'ya kadar yerlere dizildiği aktarılmaktadır (Segal, 2002: 153). Tiyatro Kapısı'nın doğuda[49], Taklı Kapı'nın ise şehrin batı yönünde yer aldığı ve her iki anıtsal kapının, anıtsal bir caddeyle bağlantılı olabilecekleri düşünülebilir. Aynı zamanda dansçıların dans ettiği tiyatro dışında, kapı ve caddeyle bağlantılı bir şehir meydanının da olabileceği düşünülebilir. Mar Yeşua'ya ait eserde, şehrin kuzeybatısında bir hipodromdan (at meydanından) bahsedilmektedir (Mar Yeşua, 1958: 71). Segal ise hipodromu şehrin kuzeybatısında, küçük bir tepenin hemen güneyinde ve surların dışında tarif eder (Segal, 1970: pl. I). Fakat Segal, bu konuda kararsız kalmış ve daha sonra spor sahası (amfitiyatro) veya arena (stadyum) diye adlandırılan yerle aynı yer olduğunu veya yakınında olabileceğini ifade etmiştir (Segal, 2002: 216).

Kielli G. Hoffmann, Kemerler Kapısı'nı İnler Kapısı veya Türeler Kapısı diye okumuştur (Mar-Yeşua, 1958: 16, dn. 7). Batı surunda, kayadan oyularak yapılmış, kemerli girişi olan bir mağara bulunmaktadır **(Fot. 474)**. Hoffmann'ın okumuş olduğu İnler Kapısı ifadesi de bu konuyla alakalı olabilir (Mar-Yeşua, 1958: 16, dn. 7). Segal, Süryanice *"kappe"* kelimesinin batı surunun altında bulunan kayalıktaki mağaraların kemerlerine mi veya batı suru dışındaki derenin kontrol sistemindeki bir özelliğe mi işaret ettiğinin belirsiz olduğunu aktarmaktadır (Segal, 2002: 241-242, dn. 213).

Valiler aynı zamanda şehrin imarından da sorumluydular. 496-97'de, Urfa valisi olan Aleksander, Batı Kapısı'nın yanına üstü kapalı yürüyüş yolu (örtülü geçit) ve halk hamamı yaptırmıştır (Mar Yeşua, 1958: 17, dn. 15). 499-500 yılında, Urfa'da büyük bir kıtlık baş göstermiştir. Şehrin valisi, imparatora bilgi vermek üzere İstanbul'a gelmiş, imparator da valiye yoksullara dağıtması için yüklüce para vermiştir. Vali yardımcısı devletin zahire ambarından hububat çıkararak halka yardım etmiş, bir sonraki yıl kış hamamına bitişik olan sütunlu caddenin kapılarını yani Batı Kapısı'nı kapattırmış,

[49] Tiyatronun V. yüzyıl sonlarında, şehrin doğu kısmında dere kenarında yükseldiği ifade edilmektedir (Segal, 2002: 216).

yoksulların ve evsizlerin uyumaları için muhtemelen üzeri örtülü, Batı Kapısı'na kadar uzanan sütunlu bu caddeye saman ve hasır serdirmiştir (Mar Yeşua, 1958: 17, dn. 15; Segal, 2002: 172-173, 243). Bu kapı yanında Havariler Kilise'nin bulunduğunu, kilisenin aşağısındaki hamamın da, 500-501 yılındaki kıtlık ve salgın hastalıklardan dolayı hastalar için kullanılmış olduğunu öğrenmekteyiz (Segal, 2002: 199).

Selevkoslar döneminde ana caddelerin doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusunda, dik olarak birbirini kestiği tahmin edilmektedir (Segal, 2002: 37). Batı Kapısı'nın sütunlu ve üzeri örtülü bir cadde ile bağlantılı olduğunu, Batı Kapısı'nın karşına denk gelen Doğu Kapısı'nın benzer şekilde daha önceleri zafer takı modeline sahip bir kapı olduğu fikri üzerinde ilgili başlık altında durulacaktır.

1090'lı yıllarda, iç kalede bulunan Selçukluların, yabancı birlikleri içeri alabileceğinden ve böylece şehrin kontrolünü ele geçirebileceğinden korkan idareci Toros'un, şehrin kuzeyinde dere boyunca, batıdaki dere (su) kapısından Aziz Theodor Kilisesi'ne kadar uzanan, yirmi beş kuleli bir iç sur inşa ettirdiği anlatılmaktadır (Segal, 2002: 286). Tutuş'un generallerinden olan Alpbilek'e (Alp Yaruk) iç kaleyi ele geçirme talimatı verilmişti. Alpbilek iç kaleye yerleşmiş ve askerleri şehrin batısındaki Vaftizci Yahya Kilisesi'nin etrafında ordugâhlarını kurmuştur (Segal, 2002: 286). Bu anlatıda *"Dere Kapısı"* diye bahsedilen bir kapı ismine rastlanmaktadır. Muhtemelen bu kapı, batıdaki *"Su Kapısı"* olmalıdır. Olayın devamında Alpilek kenti ve iç kaleyi ele geçirmiştir. Başarısından kaynaklanan mutluluğu, Gali adlı Hıristiyan bir kadın tarafından öldürülmesiyle sona ermiştir. Urfa halkı planlı davranarak Türklere karşı silahlanmış, halkın üstünlüğünün farkında olan Selçuklu askerlerine, Batı Kapısı'ndan çıkıp gitmeleri için izin verilmiştir. İç kaledeki Türkler ise, Toros'un yaptırdığı iç sur nedeniyle şehirle temasları kesildiğinden oldukça güç bir duruma düşmüştür (Segal, 2002: 287).

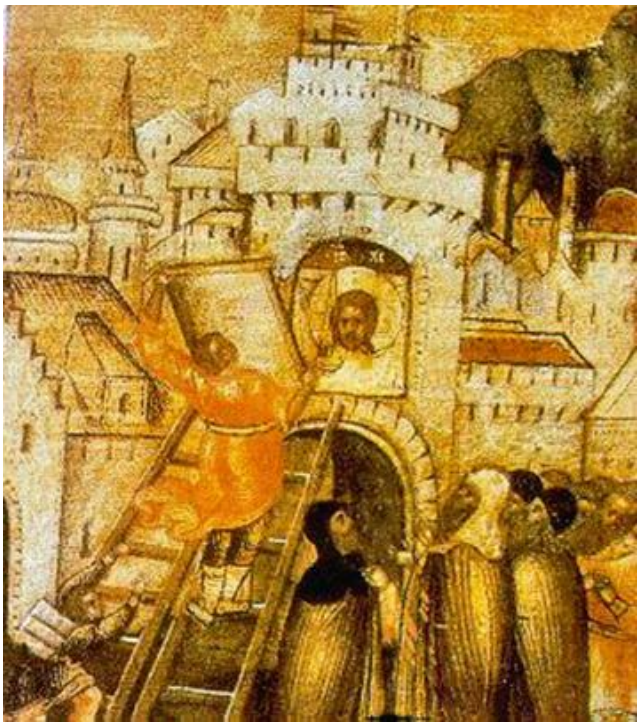
1145 yılında Zengi'nin kuşatmasına yenik düşmüş kentin Batı Kapısı'nın artık kapalı olduğu ve kullanılmadığı bilinmektedir (Segal, 2002: 313, dn. 148). J.B. Segal, 1961 yılında kapının kemerinin ayakta olduğundan bahsetmektedir (Segal, 2002: 313-314, dn. 148). 1966 yılında Dr. Feza Gehervari ile birlikte kapıyı tekrar incelemiştir. Kapının yanındaki yapının İslami döneme ait olduğunu ve bir muhafız odası olabileceğini aktarmıştır. Bu odanın 1145'te, Zengi adına yapılan hisarın bir parçası olabileceğini de ifade eder. (Segal, 2002: 313-314, dn. 148). Segal'in kitabında Batı Kapısı'nın bir

fotoğrafına yer verilmiştir **(Fot. 475)**. Bu fotoğrafta muhafız odası görülmemekte fakat kapıya ait olması kuvvetle muhtemel tek bir yuvarlak kemer açıklığı seçilmekte, kapının örülerek kapatılmış olduğu gözlenmektedir. 1145 yılında Zengi'nin kenti ziyareti esnasında kapının örülü olduğu ve bundan sonra kullanılmadığı anlaşılmaktadır (Segal, 2002: 313-314, dn. 148). Zengi, şehre, ele geçirdiği Kuzey Kapısı'ndan girmiştir. Batı Kapısı kapalı olduğundan bu yönden gelen yolcular şehre ya Kuzey Kapısı'ndan ya da güneybatıdaki Su Pınarı Kapısı'ndan girmekteydiler. Nitekim 1766'da şehri ziyaret eden Niebuhr'a ait şehir planında, batı suru üzerinde herhangi bir kapı gösterilmemiştir **(Çiz. 144)**, (Niebuhr, 1788: 407 ve Tab. LI).

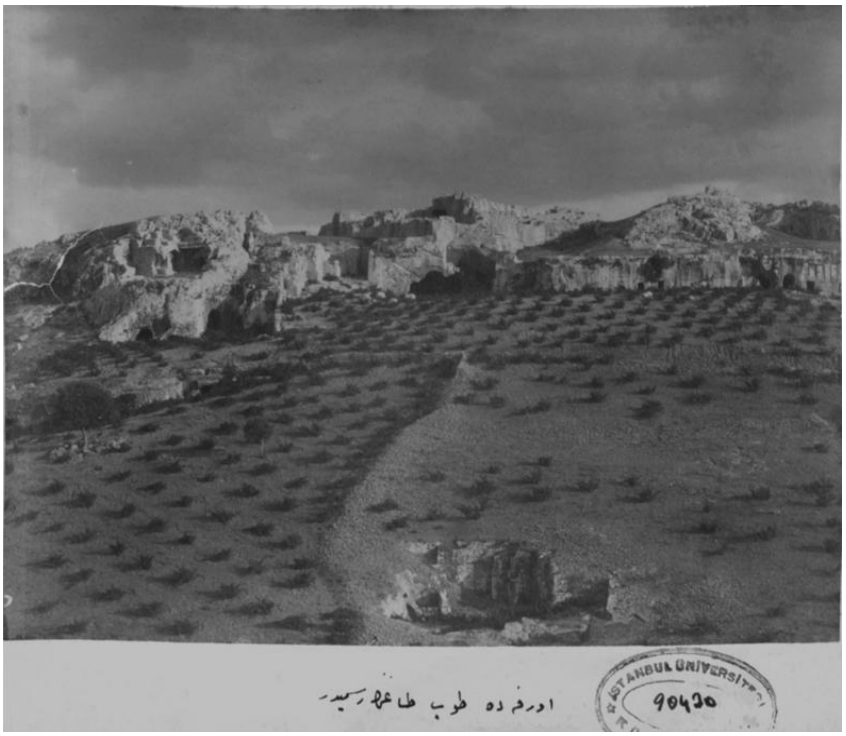
Kapı günümüze ulaşamadığından dönem kaynaklarından edinilen bilgiler dışında mimarisi hakkında detaylı bir şey söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Segal'e ait fotoğraftaki duvar örgüsünden, kemer biçiminden, kapının yaptırıcısı olarak kesin olmamakla birlikte Kral Abgar'ın oğlu Abşelama'nın adının geçmesinden yola çıkarak günümüze ulaşamayan kapının Roma dönemine ait olduğunu düşünmekteyiz **(Fot. 475)**. Ayrıca bu kapının mevcut fotoğraftan yola çıkarak güvenlik nedeniyle örülerek kapatıldığı ve Türk döneminde yenilenmediği ve kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Belki de kapının kapatıldığı tarih, Alpbilek'in kente saldırdığı sırada kenti Selçuklulardan korumak amacıyla idareci Toros'un, şehrin kuzeyinde dere boyunca, batıdaki dere (su) kapısından Aziz Theodor Kilisesi'ne kadar uzanan, yirmi beş kuleli iç suru inşa ettirdiği sıralar (1094) olabilir.

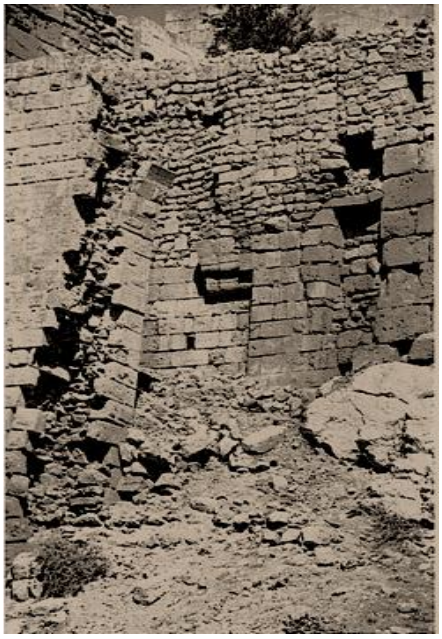
Fot. 472: Kral Abgar Ukkama (Abgar V) mandylionu tutarken – 10. yy. – Sina Dağı, Saint Catherine Manastırı'ndan (Markwardt, 2008: 6, fig. 2)

Fot. 473: Batı Kapısı'nın üzerine yerleştirildiği düşünülen Hz. İsa ikonasının üzeri örtülürken (Markwardt, 2008: 6, fig. 3)

Fot. 474: Güneybatıdaki tepelerde yer alan kaya mezarları (Urfa Top Dağı resmidir), (İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü, Env. No: 90430 /23)

Fot. 475: Batı Kapısı (Segal, 1970: pl. 6a)

Su Kapıları [Batı Su Kapısı: Sakıb'ın Kapısı/Piskopos (Episkopa) Kapısı/Su Pınarı Kapısı/Asılı Kaya Kapısı[50]/Lentolu Kapı ve Doğu Su Kapısı]

Urfa'da Melkit Piskoposu olan Severus, derenin kenarında kendisi için bir saray ve portiko inşa ettirmiştir. Severus'un, Narseh'in askerleri tarafından küçük bir kapıdan dışarı çıkarıldığını, neler olup bittiğinden habersiz olan Urfalıların, Marinus'un evinin yakınında beklerken, piskoposun 604 yılında, at meydanında (hipodrom) taşa tutularak öldürüldüğünü öğrenmekteyiz. Bu küçük kapının bugün Sakıb'ın Kapısı olarak bilinen muhtemelen önceleri Piskopos Kapısı (Süryanice Episkopa) denen, Balıklı Göl'ün hemen yakınındaki küçük bir şehir kapısı olması mümkündür (Segal, 2002: 248, dn. 243). Segal bu yöndeki kapının, bahsi geçen küçük kapının genişletilmiş hali olabileceğini düşünmektedir (Segal, 2002: 313-314, dn. 148).

Batıdaki Su Kapısı dışında doğu sur duvarı üzerindeki Su Kapısı'nın da varlığını tartışmak gerekmektedir. Segal, dönem kaynaklarındaki anlatılara başvurarak şehrin geçirmiş olduğu felaketlere ayrıntılı bir şekilde değinmiştir. Bu felaketlerden en sıklıkla karşılaşılanı, sur içinde yer alan ve kentin su ihtiyacını gideren derelerin ve göllerin

[50] Röhricht yazmasından yola çıkarak Segal, Asılı Kaya Kapısı'nın Sakıb'ın Kapısı'yla aynı kapı olup olmadığı sorusunun, problemli bir konu olduğunu ifade etmektedir (Segal, 2002: 315, s. 153).

taşmasıdır. Bu su kaynakları, *" Birket-i Zulha"* yani Potifar'ın eşi *"Züleyha'nın Gölü"* ile *"Birket-i İbrahim"* yani *"İbrahim Peygamber'*in Gölü" dür (Segal, 2002: 37). Balıklı Göl de bu su kaynaklarından kaynağını almaktadır. Şehri doğu-batı doğrultusunda kat eden bu derelerin surlara denk geldiği noktalarda kapıların yer aldığı, bu kapıların büyük olasılıkla metalden sürgülü (kilitli) kanatlarla örtülü olduğu ancak su baskını riski olduğunda açıldığını öğrenmekteyiz. Bu kapılardan doğudaki hakkında bazı bilgiler söz konusudur. 201 ve 303 yılındaki su baskınlarından sonra Nisan 413'te de ciddi bir su baskını yaşanmıştır. Daysan [Yunancası Skirtos (zıplayan/sıçrayan)] Deresi taşmış, şehrin doğusundaki çıkış kapalı olduğundan, sular şehrin içinde ve sokaklarda birikmiştir. Pek çok insan bu baskın sonucu boğulmuştur. Şehir surlarının çeşitli bölümleri, evler, ağaçlar, cesetler ve eşyalar önce ovaya sonra da Cullap Deresi ile Belih'e ve Fırat Nehri'ne sürüklenmişlerdir. Nisan 525'te ise sel felaketi daha büyük boyutlardadır ve yaklaşık otuz bin insan boğulmuştur. Bu olay üzerine, İmparator İustinianus tarafından bir set inşa ettirmek, derenin yatağını değiştirmek üzere mühendisler gönderilmiş ve ayrıca zarar gören şehir surları da tamir geçirmiştir. Halkın imparatora duyduğu şükranı ve saygıyı ifade etmek amacıyla inşa faaliyetlerinden sonra şehre *"Justinopolis"* adını verilmiştir (Segal, 2002: 207).

502 yılının Kasım ayında, şehir İran istilasının tehdidi altındadır. Bunun üzerine Mar Yeşua, Urfa'da şu tedbirlerin alındığını anlatmıştır:

> *" Edessa kapatıldı ve koruma altına alındı, hendekler kazıldı ve surlar onarıldı. Şehrin kapıları harap hale gelmiş olduğu için taş bloklarla barikatlar yapıldı. Edessa'lılar yeni kapılar inşa ettiler ve kimsenin oralardan girmemesi için derenin kanallarına kol demirleri taktılar. Ancak bu iş için yeterli miktarda demir bulamadılar. Bunun üzerine Edessa'daki her evin 5 kilo demir temin etmesi konusunda bir emir çıkarıldı. Bu emir yerine getirilince iş tamamlandı* (Segal, 2002: 208-209; Mar Yeşua, 1958: 31)."

Mart 740'ta meydana gelen su baskını, Doğu Su Kapısı'nın zamanında açılmış olması sayesinde can kaybına yol açmadan önlenmiştir. Bu olaya göre:

> *" Sular Edessa'nın surlarının dışında toplandılar ve bu surları yıktılar, büyük bir hızla şehrin içine girdiler ve şehir suyla doldu. Evler ve avlular yıkıldı, sokaklar (veya pazar yerleri)ve derenin kenarında bulunan değirmenleri su bastı. Eski kilise ve onun avluları (suyla)doldu. Halk acele edip doğudaki (su) kapılarını açmamış olsaydı bir anda bütün şehir sular altında kalacaktı"* (Segal, 2002: 264).

Abbasilerin şehre ve kaleye hâkim olduğu ilk yıllarda bölgede sürekli isyanlar çıkmıştır. Bunun üzerine Halife Ebû Câfer'in (Öl. 775), Urfa'nın doğusundaki değirmenlere giden

suyun içinden aktığı tek bir kule dışında tüm surları yıktırdığı rivayet edilir (Segal, 2002: 254).

Zengiler döneminde surlar üzerinde mevcut dört kapıdan söz edilmektedir. Bunlar kuzeyde *Soys [Saatler]Kapısı*, güneyde *Na'm [Harran] Kapısı, Doğu Kapısı* ve batıda *Asılı Kaya (Sakıb'ın) Kapısı*'dır (Segal, 2002: 308–315, dn. 153).

1144 yılında Zengi kenti kuşatarak ele geçirmiş, 1145 yılı civarında da ziyaret etmiştir. Kente, ele geçirdiği Kuzey Kapısı'ndan girmiştir. Bu tarihlerde Batı Kapısı'nın (Taklı/Kemerli Kapı) kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Batıdan gelen yolcular şehre ya Kuzey Kapısı'ndan ya da güneybatıdaki Su Pınarı Kapısı'ndan girmekteydiler. Su Pınarı Kapısı'nın su kanallarının güneyinde, Birket-i İbrahim'in (Hz. İbrahim Peygamber'in gölü) batısında ve iç kalenin bulunduğu tepenin hemen aşağısında bulunan Sakıb'ın Kapısı olduğu ifade edilmektedir (Segal, 2002: 313-314, dn. 148).

Zengi, Eylül 1146'da Caber Kalesi kuşatması esnasında katledilince, Haçlı Kontu Joscelin bu vefattan sadece kırk gün sonra tekrar Urfa'yı ele geçirmek üzere harekete geçmiştir. Ekim'in 27'sinde Pazar günü şehre ulaşmış ve su kaynağının yanındaki kapıdan yani güneybatıda yer alan bu kapıdan şehre girmiştir. Fakat başarısız olacaklarını anlayınca, Kuzey Kapısı, Saatler Kapısı açılarak Frank ordusu geri çekilmeye başlamıştır (Segal, 2002: 316-317). Kapı günümüze ulaşamadığından mimarisini tanımlamak mümkün olamamıştır.

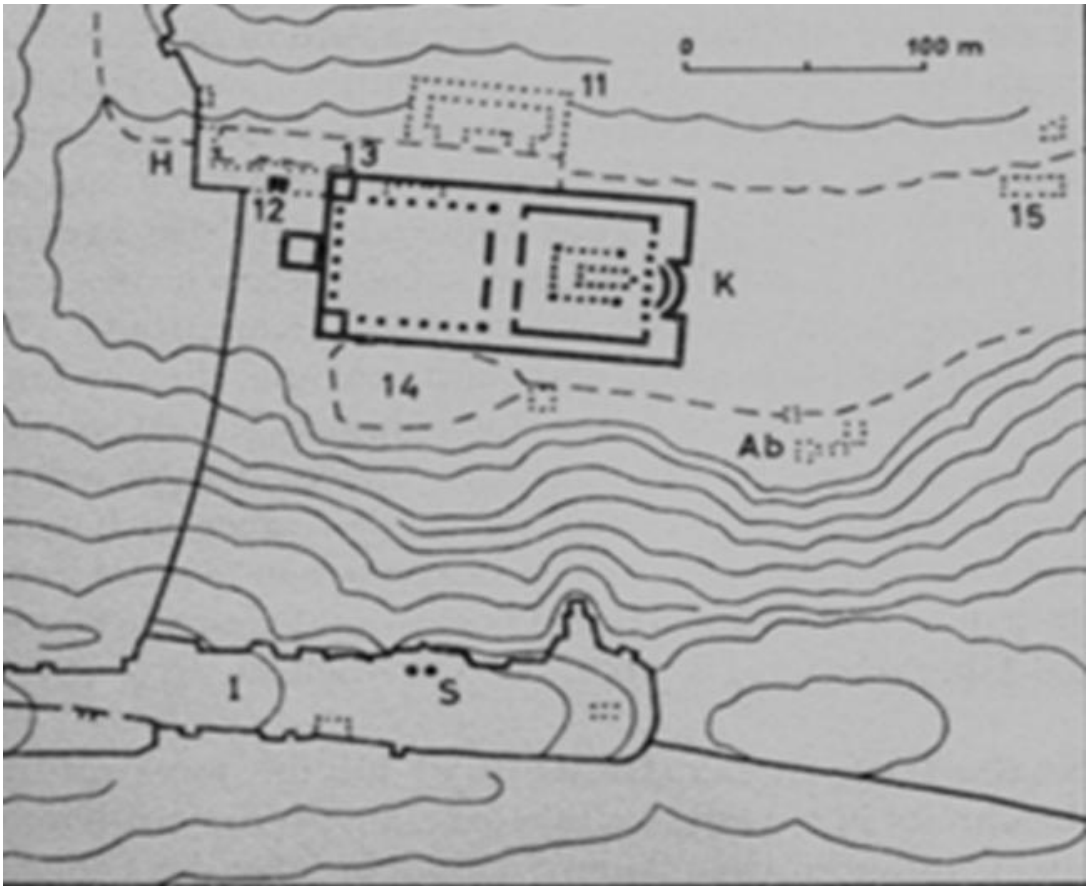
Kirsten, Ortaçağ'da Su Kaynağı Kapısı olarak anılan kapının aynı zamanda Lentolu Kapı diye de anıldığını ifade etmiştir **(Çiz. 149)**, (Kirsten, 1963: 156).

Alman Gezgin J.H. Petermann, 1855 yılında Urfa'ya gelmiş ve sur kapılarının isimleri hakkında bilgi vermiştir. Bu kapılar içerisinde Sakıb Efendi Kapısı isimli bir kapıdan bahsetmiştir. Petermann, Halepli Bahçesi'nde bağı ve köşkü bulunan (1796-1874) Urfalı Şair ve Mutasavvıf Sakıb Efendi'nin bu kapıyı sur dışına rahat girip çıkabilmek amacıyla sur duvarı üzerinde 1850 yılında açtırdığını ifade etmiştir (Petermann, 1865: 354-355). Segal, şehrin batısında, iç kaleye yakın olan bu küçük kapının önceleri *"Piskopos Kapısı (Süryanice Episkopa)"* ve günümüzde ise *"Sakıbın Kapısı"* adıyla anıldığını ifade eder. Dolayısıyla mevcut bir kapının zamanla isim değiştirdiğini düşündürmektedir (Segal, 2002: 248, dn. 243).

Petermann'dan yirmi üç yıl sonra 1883'te şehre gelen Eduard Sachau, batıdaki Sakıb'ın Kapısı'na değinmekte bu kapının diğer adının *"Dağlılar Kapısı"* olduğunu ifade etmektedir (Sachau, 1883: 193 ve dn. 1). Niebuhr ve Petermann'da olduğu gibi bu gezgin de Taklı/Kemerli/Tonozlu Kapı'dan bahsetmez. Sadece Sakıb'ın Kapısı'na değinmiştir. Tüm bu gezginlerin atlaması mümkün olmadığına göre bu tarihlerde Taklı/Kemerli Kapı'nın kapalı olması neredeyse kesindir. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'ndeki II. Abdülhamid Albümü'nde, 90430/47 envanter numarasıyla kayıtlı fotoğrafın altında *"Urfa Dağ Kapısı"* ifadesi geçmektedir **(Fot. 476)**. Fotoğraftaki kapı incelendiğinde bu kapının Türk dönemi öncesine ait olamayacağı hatta Osmanlı dönemine ait olma olasılığının çok güçlü olduğu açıktır. *"Dağ Kapısı"* olarak adlandırılan kapının Batı Su Kapısı olması mümkün değildir. Fotoğrafı görülen bu kapının Urfa sur kapıları arasındaki konumu tespit edilememiştir. C. Kürkçüoğlu'na ait *"Ruha'dan Urfa'ya"* adlı kitaptan, 1971-72 yılında, Halül-ür Rahman Gölü'nün kuzeyindeki Molla Ali Tetirbesi'nin (Çıkmaz Sokağı) ve buradaki tarihi evlerin yol yapımı amacıyla yıktırılması esnasında *"Su Kapısı"* ve aynı zamanda *"IV. Murad Kapısı"* adıyla geçen bir kapının ortaya çıkarıldığını ve aynı tarihte yok edildiğini öğrenmekteyiz. Kürkçüoğlu'nun kitabındaki fotoğrafta görülen kapıya, Hellenkemper'in kitabında *"Batı Kapısı"* adıyla yer verilmiştir **(Fot. 477)**, (Kürkçüoğlu, 1990: 30, res. 53; Hellenkemper, 1976: 33). Hellenkemper bu kapının, Birket el İbrahim Pınarı ile kuzeye doğru topografyanın yükseldiği nokta arasında yer aldığını ifade etmiştir. Batı Su Kapısı'nın Batı Kapısı ile aynı kapı olduğunu ileri sürmüştür. Kapıdaki örgü, Justinyanus dönemine ait Su Kemeri'nde görülen duvar örgüsüne benzetmektedir. Kemer şeklinin de 9.-10. yüzyıl Erken İslam dönemine işaret ettiğini söylemektedir (Hellenkemper, 1976: 33). Bu tip bir kemer örgüsünün Erken İslam dönemine ait olması pek mümkün değildir. Kapının örgüsünden yola çıkarak kapının 5.- 6. yüzyıllara ait olabileceğini düşünmek daha uygundur. II. Abdülhamid Albümü'ndeki *"Urfa Dağ Kapısı"* isimli fotoğrafta yer alan kapının yeri ve yönü ise tespit edilememiştir. Fakat basık kemerli bu kapının Osmanlı dönemine ait bir kapı olması kuvvetle muhtemeldir. Büyük bir olasılıkla da ihtiyaca bağlı olarak sonradan açılmış olmalıdır.

Yol kapılarının dışında farklı bir grup meydana getiren, surları delen derelerle alakalı su kapıları, şehrin su baskınlarından kurtulabilmesi için düşünülmüş kapılar olmalıdır. Kuzey ve batıdaki surlar ancak dere boyunca uzanabilmektedir. Güneydeki surlar, şehrin

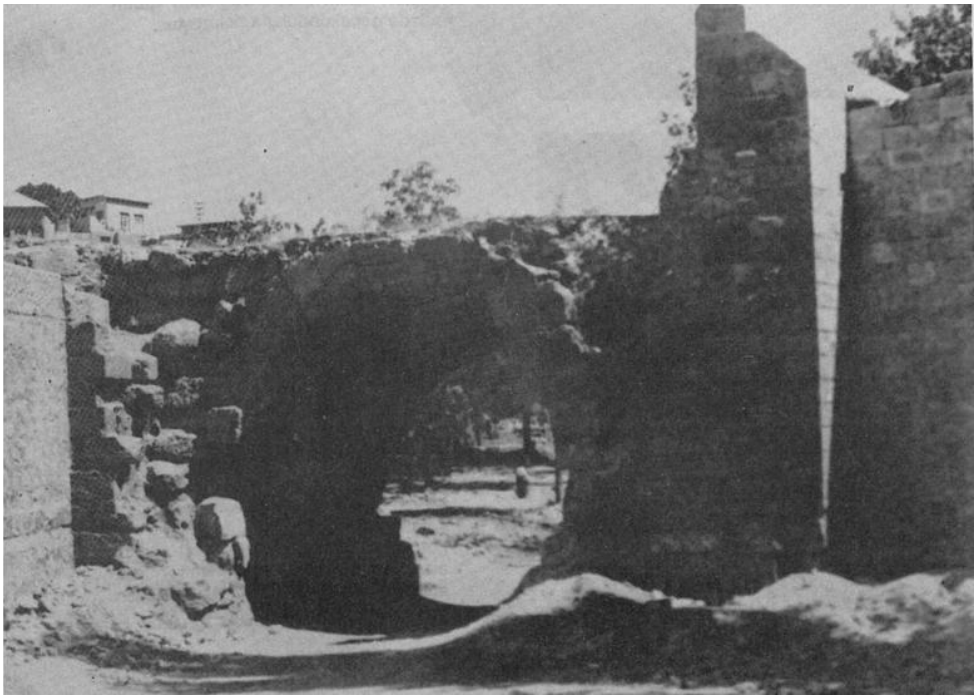
su ihtiyacının karşılanması düşünülerek, zorunlu olarak pınarları ve gölleri içine alacak şekilde planlanmıştır. Dere, batıdaki su kanalları ve kapaklarından şehrin içine giriyor (Batı Su Kapısı) ve doğudaki su kanalları ve kapaklarından (Doğu Su Kapısı) ovaya akmak üzere şehri terk ediyordu. Batıda yer alan ve Karakoyun Deresi'nin içinden geçerek şehre giren su kanallarına yakın olan kapıyla (Batı Su Kapısı) şehri kat ettikten sonra doğu surunda yer alan (Doğu Su Kapısı) kapıya gelmeden önce, balıklı gölün yakınında yeryüzüne çıkan pınarların suyuyla büyümüş olan derenin içinden geçerek şehri terk ettiği Doğu Su Kapısı'ndan, *"Sekiz Kanallı Kapılar"* olarak bahsedilmektedir (Segal, 2002: 242).

Çiz. 149: Batı sur duvarı üzerindeki kapıdan suyun kente girişi (Kirsten, 1963: s. 170, Abb. 26)

Fot. 476: Urfa Surları, Dağ Kapı
(İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, Env. No: 90430/47)

Fot. 477: C. Kürkçüoğlu tarafından IV. Murad Kapısı veya Su Kapısı olarak tanımlanan günümüze gelememiş kapı (Kürkçüoğlu, 1990: 30, res. 53)

Su Pınarı Kapısı'nın su kanallarının güneyinde, Birket-i İbrahim'in (Hz. İbrahim Peygamber'in gölü) batısında ve iç kalenin bulunduğu tepenin hemen aşağısında bulunan Sakıb'ın Kapısı olduğu ifade edilmektedir. Segal bu kapının, Melkit Piskoposu Severus'un, 604 yılında, Narseh'in askerleri tarafından öldürülmeye götürüldüğü ufak kapının genişletilmiş hali olabileceğini düşünmektedir (Segal, 2002: 313-314, dn. 148).

Harran Kapısı [Na'm Kapısı/Güney Kapısı/Barlaos Kapısı/Güneş Evi (Beth Şems) Kapısı/Tanrı('nın) Oğlu Kapısı

Kentin güneyinde yer alan kapı, Urfa sur kapıları arasında günümüze ulaşabilen tek örnektir **(Fot. 478)**. Sur kapıları arasında yer alan Bey Kapısı'nın burçları günümüze ulaşmış olsa da kapısı bugün mevcut değildir. 408 yılında, Piskopos Diogenus kapının hemen yakınına Şehit Barlaha anısına bir kilise inşa ettirmiştir. Güney Kapısı'na oldukça yakın olduğu düşünülen bu kiliseden sonra, kapının Barlaha'nın adına izafeten *"Barlaos Kapısı"* [Tanrı'nın Oğlu/Tanrıoğlu Kapısı (Tar'o-d Barloho)] adıyla anıldığı ifade edilmektedir (Segal, 2002: 238-239). Harran yolu üzerinde bulunması sebebiyle kapı daha çok *"Harran Kapısı (Bab'el-Harran)"*; baktığı yön nedeniyle *"Güney Kapısı"*, bunların dışında *"Beth Şems Kapısı (Güneş Evi Kapısı)"* adlarıyla adlandırılmıştır (Çelik, 2007a: 247). Mar Yeşua'ya göre ise *"Güneş Evi Kapısı (Tar'o-d Bet Ş'mes)"* kuzeyde, *"Tanrı Oğlu Kapısı (Tar'o-d Barloho)"* ise kuzeybatıda yer almaktadır (Mar Yeşua, 1958: 71). Kirshten ayrıca Hz. İsa'nın, Kral Abgar'a yazdığı mektubun getirildiği kapının, Harran Kapısı olduğunu düşünmektedir (Kirsten, 1963: 157).

Segal, 525'ten önce şehrin pusulanın dört ana yönüne işaret eden dört şehir kapısına sahip olduğunu ifade etmekte ve güneydeki kapının adının bu tarihten önce "*Beth Şemeş Kapısı"* olduğunu düşünmektedir (Segal, 2002: 241-242). Piskopos Nona, cüzzam hastalığının bulaşıcı olması nedeniyle *"Beth Şemş Kapısı"*nın yani Güney Kapısı'nın dışında, yoksul cüzzamlılar için bir hastane inşa ettirmiştir (Segal, 2002: 241).

Urfa'da Monofizitler'e yapılan saldırıların durdurulabilmesi için çeşitli çabalar sarf edilse bile genelde pek sonuç alınamamıştır. Mauricius'un hükümdarlığı zamanında (582-602) monofizitler tekrar zulümlere uğramışlardır. İmparator'un yeğeni olan Malatya Piskoposu Urfa'ya gelmiş ve doğuluların manastırının papazlarına Kadıköy toplantısını

kabul etmelerini emretmiş ve emirleri reddedilince yaklaşık dört yüz kişiyi Beth Şems Kapısı'nın dışındaki hendekte boğazlatmıştır (Segal, 2002: 143-144, 248).

Segal, Zengiler döneminde ise bu kapının adının "*Na'm Kapısı*"[51] olduğunu aktarmıştır (Segal, 2002: 184, 250, 262).

Evliya Çelebi, surlar üzerinde üç kapının yer aldığını, bu kapılardan Harran Kapısı'nın batıya açıldığını ifade ederken yanlışlık yapmıştır (Evliya Çelebi, 1999b: 91). Kapıların isimleri genelde baktıkları yönle alakalı olabilmektedir. Bu sebeple de Harran Kapısı batıda yer alamaz, güneye açılmak zorundadır. 1766 yılında Urfa'yı ziyaret eden Alman Gezgin C. Niebuhr, sur kapıları arasında Harran Kapısı'ndan güneyde diye bahsetmiş ve haritada da yerini doğru olarak göstermiştir (Niebuhr, 1778: 407). Niebuhr'un dışında 1855 yılında Urfa'ya gelen Alman Gezgin J.H. Petermann (Petermann, 1865: 354-355) ve Petermann'dan yirmi üç yıl sonra, 1883'te şehri gezen Eduard Sachau (güneydoğuda) Harran Kapısı'nın (Sachau, 1883: 193 ve dn. 1) güney yönde yer aldığını ifade etmişlerdir.

1090'lı yıllarda, iç kalede bulunan Selçukluların, yabancı birlikleri içeri alabileceğinden ve böylece şehrin kontrolünü ele geçirebileceğinden korkan idareci Thoros'un, şehrin kuzeyinde dere boyunca, batıdaki dere (su) kapısından Aziz Theodor Kilisesi'ne kadar uzanan, yirmi beş kuleli bir iç sur inşa ettirdiği anlatılmaktadır (Segal, 2000: 286). Alpbilek [Alp-İlig (Alph'ileg)] iç kaleye yerleşmiş ve askerleri şehrin batısındaki, Vaftizci Yahya Kilisesi'nin etrafında ordugâhlarını kurmuştur (Segal, 2000: 286). Bu anlatıda, *"Dere Kapısı"* diye bahsedilen bir kapı ismine rastlanmaktadır. Bu kapı, batıdaki *"Su Kapısı"* olmalıdır. Alpilek'in [Alp-İlig (Alph'ileg)] başarısından kaynaklanan mutluluğu, Gali adlı Hıristiyan bir kadın tarafından öldürülmesiyle sona ermiştir. Urfa halkı planlı davranarak Türklere karşı silahlanmıştır. Halkın üstünlüğünün farkında olan Selçuklu askerlerine, Batı Kapısı'ndan çıkıp gitmeleri için izin verilmiştir. İç kaledeki Türklerin de, Thoros'un yaptırdığı iç sur nedeniyle şehirle temasları kesilmiş ve oldukça güç bir duruma düşmüşlerdir (Segal, 2002: 287). Harran Kapısı kitabelerinden Grekçe kitabenin, 1090'lı yıllarda, Urfalıların Selçukluları başarısızlığa uğratmaları üzerine yazılmış olabileceği düşünülmektedir (Segal, 2002: 287, dn. 96). Kitabede İmparator Aleksius

[51] Röhricht yazmasından yola çıkarak Segal, Na'm Kapısı'nın Güney Kapısı olma ihtimalinin dışında, iç kalenin içindeki bir kapı da olabileceğini düşünmektedir (Segal, 2002: 315, dn. 153).

Komnenus'un (1048-1118) adının yer aldığı ve şehrin Türklerin egemenliğinden kurtarılışının *(tēs tôn Tourkôn epikrateias)* yazılı olduğu aktarılmaktadır (Segal, 2002: 287, dn. 96). 1956 yılında Dr. M. Balance[52] tarafından incelenmiştir. Segal, Balance'ın yazıtı şu şekilde okuduğunu aktarır:

> *" esôthe tē Rhomaike eksousia…ma kirôtata….vēl…n…sy….aitou autokrates basileas…inou en etei" . " …kratoras basileas…"* (Segal, 2002: 287, dn. 96).

J.B.Segal, bu yazıtta birçok imparatora yapılan göndermeyle Aleksius ve onun oğlu İoannes'in[53] kastedilmiş olabileceğini ifade etmektedir (Segal, 2002: 287, dn. 96).

Kapının sur içine bakan yüzünde, nesih yazıyla yazılmış şerit halindeki kitabede, kapının Meyyafarikin Eyyubileri'nden, 1220-1230 yılları arasında başta olan Eyyubi Sultanı El-Melik El-Adil Ebubekir'in oğlu Şahabettin Abû'l Fath Şah-Gazi tarafından yenilendiği yazılıdır. Kitabede:

> *" Bismillah, Mimma emere bi'imaretihi Mevlana es-Sultan el-melik el-Mu'azzam el-Alim el-Adil, el-Müeyyid el-Mansur, Şahabeddünya ve'd-din ebi'l-feth Şahgazi ibni Sultan el-Melik el-Adil Ebubekir ibni Eyyub bi-vilayeti li-fakir ilâ rahmetullah. Kafûr el-adili şible'l-devleti'l-muzaffer. El-Mülkü lillah Vahid el-kahhar* (Karakaş, 2001: 224)*" .*

Harran Kapısı, sur içine geçişi sağlayan geçiti barındıran kapı burcu ile her iki yanında kapıyı tahkim eden birer burçtan meydana gelmektedir **(Fot. 478-480)**. Sivri beşik tonozla örtülü kapı geçiti sur içine sivri, sur dışına ise basık bir kemerle açılmaktadır **(Fot. 481-483)**. Tonozlu geçite her iki yanından üçer mekân açılmaktadır. Günümüzde dükkân olarak kullanılan bu mekânlar kapının güvenliğinden sorumlu muhafızlara ait olmalıdır. Mekânlar özgünlüğünü yitirmesine sebep olan uygulamalara maruz kalmıştır.

Kapının sur içine bakan kuzey yüzünde, sivri kemerli kapı kemerinin üzerinde, Eyyûbi dönemine ait nesih hatla yazılmış kitabe kuşağı yer alır **(Fot. 481)** (Karakaş, 2001: 224; Kürkçüoğlu, 1998: 220). Kitabenin hemen altında, kemer kilit taşında, çift başlı bir kartal figürü görülmektedir **(Fot. 484)**, **(Çiz. 150)**. Kartal figürünün başlarından sağdaki tamamen kırıktır. Mevcut olan soldakinin kıvrık şekilli bir gagaya ve sivri kulaklara sahip olduğu görülmektedir. Kanatları açık şekilde betimlenmiş kartalın kanat yüzeyleri

[52] Segal, dn. ve bibliyografyada bu kaynağa yer vermediğinden gerekli bilgi Segal'den alınmıştır (Segal, 2002: 287, dn. 96).
[53] İoannes 1088'de doğmuş, 1092'de babasıyla birlikte tahta oturmuştur (Segal, 2002: 287, dn. 96).

birbirine paralel ince çizgilerle bezenmiştir (Öney, 1993: 149). Kuyruk kısmı ise orta kısmından düğüm yaparak sağa ve sola yelpaze şeklinde açılır. Özellikle kuyruk şekli bakımından bu kartal figürü Selçuklu örneklerine benzemektedir (Gündoğdu, 1979: 126). Kartal figürünün dışında aynı cephede kitabenin altında, kemer açıklığının iki yanında birer aslan ve insan figürü yer almaktadır **(Fot. 485-488)**. Alçak kabartma olarak işlenmiş olan figürlerin her ikisi birbirinin aynısıdır. Kaftan giymiş ve başlarında külah şeklinde şapkaları olan her iki yandaki birer insan figürü, zincirinden birer aslanı tutmaktadır **(Çiz. 151-152)**. Aslanların vücudu yandan, başı cepheden tasvir edilmiştir. İnsan figürü aslana göre küçük kalmaktadır ve aslan kadar detaylı işlenmemiştir. Üzerindeki kitabeden ve duvar dokusunun homojenliğinden yola çıkarak kitabeyle aynı tarihe ait olduğu kesin olan Eyyûbi dönemine ait bu betimleme, kartal da olduğu gibi Selçuklu etkisini ortaya koymaktadır (Öney, 1993: 149).

Kapının kuzey cephesinde, yazı ve figürlü bezeme dışında ayrıca daire, çok kollu yıldız, mühr-ü Süleyman ve çark-ı felek gibi geometrik bezemeler de görülmektedir **(Çiz. 153-158)**.

Kapının kuzeye bakan cephesinin üzerinde güneş kursu şeklinde 18 kollu dairesel çark-ı felek rozeti yer almaktadır **(Çiz. 153)**. Aynı cephede, dairesel rozetin içinde, sekiz kollu yıldız bezeme görülür **(Çiz. 154)**. Benzer motifin ayrıca dokuz kollu yıldızlı örneği de kapının aynı yüzünde görülmektedir **(Çiz. 155)**. Rozette, büyük bir dairenin dışında birbirine teğet birleşen dokuz adet yarım çemberin uçları birleştirilerek elde edilen üç adet eşit kenar üçgenin uçları dokuz kollu bir yıldız oluşturmuş ve bu yıldızın ortasına altı kollu bir yıldız yerleştirilmiştir (Kürkçüoğlu, 1998: 160). Diğer bir yıldız motifi ise yine aynı cephedeki madalyon içerisindeki on iki kollu yıldız motifidir **(Çiz. 156)**. Ortasında ise altı kollu yıldız motifi yer alır. Son olarak kapıdaki yıldız geçmeli diğer bezemeler ise dairevi rozet içerisindeki on altı kollu ve on sekiz kollu yıldızlardan meydana gelen dairevi iki rozet motifidir **(Çiz. 157-158)**, (Kürkçüoğlu, 1998: 161).

Eyyûbi dönemi sikkelerinde oldukça sık görülen, merkezleri ayrı olan iki eşkenar üçgenin karşılıklı olarak birbirine geçmesiyle meydana gelen mühr-ü Süleyman motifine kapının güneye bakan cephesinin iç tarafında rastlanmaktadır. Özellikle iç tarafında kullanılmış olması, tılsım v.b. anlamları akla getirmektedir. C. Kürkçüoğlu, bu geometrik motifin, Selahâddin Eyyûbi'nin arması olabileceğini düşünmektedir (Kürkçüoğlu, 1998: 156).

K. A. C. Creswell Arşivi'ne ait EA.CA.6614 numarasıyla kayıtlı fotoğrafta, kapının neredeyse kemerine kadar toprağa gömülü olduğu görülmektedir **(Fot. 489)**.

Kapının sur dışına bakan yüzü (güney) çok fazla tahribata maruz kalmıştır. İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi'ndeki, 90430/22 envanter numaralı fotoğraf bu durumu açıkça gözler önüne sermektedir **(Fot. 490)**. Fotoğrafta kapıyı iki yandan tahkim eden kare planlı burçların cephesinde dışa açılan kapı, pencere v.b. açıklıklar görülmez. Bunun dışında, kapı geçitini barındıran burcun güney cephesinde, kapı kemerinin üzerindeki iki dikdörtgen açıklıklı pencere yer almaz. Bunların hepsi II. Abdülhamid döneminden (1842-1918) sonrasına aittir. Mimari özelliklerinin geç tarihlere işaret etmesinin yanı sıra zaten kapının güvenliği açısından, gerek kapı burcundaki bu pencereler gerekse kapıyı tahkim eden burçlardaki kapı açıklıkları, bir askeri tahkimat için uygun bir tasarım değildir. Kapı geçitini barındıran burç ile her iki yanındaki kapı güvenliğini sağlayan burçların cephelerindeki duvar örgüleri büyük ölçüde özgünlüğünü yitirmiştir. II. Abdülhamid albümüne ait fotoğraftaki duvar örgüsüne dikkat edildiğinde, kapının iki yanındaki burçlardan batıdaki burçta, bosajlı duvar tekniği görülmektedir **(Fot. 491)**. Mazgal diş ve açıklıklarına dair olarak, kapının doğusundaki burçta bir örnek ve kapı geçitini barındıran burcun üzerindekilerin ise tamamı mevcuttur. Günümüzde ise bu öğelerin hepsi ortadan kalkmıştır. Kapı geçitini barındıran burcun cephesi bu fotoğrafta da gözüktüğü şekliyle daha II. Abdülhamid döneminde bile oldukça kötü durumdadır. Basık kemerli kapı açıklığının sağında, Türk dönemi öncesine ait (Roma/Bizans) bir mimari plastik parça görülmektedir **(Fot. 492)**. Ayrıca beden duvarının üst seviyesine doğru iki adet yine aynı dönemlere ait olması muhtemel korniş parçaları göze çarpar. Kapı kemerinin üzerindeki, açılı olarak kesilmiş düzgün kesme taşlar önceki kapı kemerinin taşları olmalıdır. Aynı fotoğrafta görülen önemli bir detay, kapının önünden geçen hendeğin alçak duvarıdır. Günümüzde bu detayların hiçbiri görülememektedir. Bu fotoğrafa hiçbir yayında rastlanmamaktadır. Bu bağlamda Harran Kapısı'nın önceki durumunu ve geçirdiği aşamaları göstermesi açısından önemlidir. Harran Kapısı'nın sur içine bakan tarafının doğu köşesinin gözüktüğü Harran Kapısı Karakolu adlı, 90430/41 envanter numaralı fotoğraf, İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü'nde yer almaktadır **(Fot. 493)**. Fotoğrafta, zeminde kapıyı doğru devam eden bir kanal gözükmektedir. Muhtemel bu kanal da sel zamanlarında suyun tahliyesi için

düşünülmüş bir kanal olabilir. Kapının iç tarafında, solda, bu tarihte muhtemelen karakol binası olarak kullanılan revaklı binanın önünde bir Osmanlı askeri beklemektedir.

Kapıyı doğudan tahkim eden burcun günümüzde güney cephesinde biri basık kemerli, diğeri dışta yüksek sivri kemerli ve içte basık kemerli olmak üzere iki kapı açıklığı mevcuttur. Birinci katın bitiminde senkendazların oturduğu konsol parçaları görülmektedir. Oysaki bu öğelere, II. Abdülhamid Albümü'ne ait fotoğrafta rastlamamaktayız. Bu tarihten sonra geçirdiği onarımlar esnasında bu mimari elemanlar, surların başka bir noktasından buraya taşınmış olmalıdır. Burcun ikinci katı çok daha kötü durumdadır. İki modern pencere ile dışarı açılmakta ve her şeyiyle özgünlüğünü yitirmiştir. Albümde gördüğümüz mazgal dişine burada rastlamamaktayız. Üzeri beton ile kaplanmış ve duvar örülmüştür. Ayrıca güney burcun cephesine baraka tarzı ufak bir mekân eklenmiştir. Benzer şekilde kapının batısındaki burca da bazı mekânlar bitişmektedir. Bunlar da sonraki dönem ilaveleridir. Batıdaki burcun alt ve üst katlarındaki cephelerine de pencereler açılmıştır.

T. A. Sinclair kapının 1660/61 yılında tamir edildiğini düşünmektedir (Sinclair, 1990: 12). Özellikle de basık kemerin bu onarıma işaret ettiğini savunur. Ayrıca kapıyı iki yandan tahkim eden burçların ilk inşa dönemine ait olamayacağını düşünmektedir. Surlar ve surlar üzerindeki kapılar defalarca onarım görmüştür. Abbasiler döneminde Halife Ebû Câfer (Öl. 775) neredeyse tüm surları yıktırmıştır (Segal, 2002: 254). 814 yılı civarında Urfa Hıristiyanlarının[54] surları yeniden yaptıkları düşünülmektedir (Segal, 2002: 254, dn. 6). 1115 yılındaki bir depremde surların on üç kulesi ile Harran surunun bir kısmı yıkılmıştır (Abul Farac, 1999: 354). Nureddin Zengi'nin kente ele geçirdiği saldırıda, kentin surları mancınıkla dövülmüş, bir kısım surlar bu esnada yıkılmıştır. Bu olaydan sonra surların Urfa Haçlı Kontu I. Joyslin (1122 / 23 civarı) tarafından tamir ettirildiği anlaşılmaktadır (Demirkent, 1994: 100). Kapının şehre bakan yüzünde, nesih yazıyla yazılmış şerit halindeki kitabede, kapının Meyyafarikin Eyyûbileri'nden, 1220-1230 yılları arasında başta olan Eyyubi Sultanı El-Melik El-Adil Ebubekir'in oğlu Şahâbettin Ebû'l Feth Şah Gâzi tarafından yenilendiği yazılıdır (Karakaş, 2001: 224). 1235 yılında Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad şehri Eyyûbiler'den alırken, surlar tekrar harap olmuştur.

[54] 814'te, Ebu Şeyh Ganava (Süryani kaynağında bu isim Vasil Bar Şumana Gunadiya şeklindedir) adında biri, parayı şehrin ileri gelenlerinden ve zenginlerinden sağlayarak surları tekrar inşa ettirmiştir (Segal, 2002: 254, dn. 6).

Eyyûbiler şehri aynı yıl bir defa daha ele geçirmişler ve çekilirken de surlara zarar vermişlerdir. Ayrıca 14. yüzyıl başında, Timur'un şehrin surlarına zarar verdiği anlaşılmaktadır (Uçkun, 2002: 72). Dolayısıyla surların ve bu kapının Osmanlı döneminde tamir geçirmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Fakat iki burçla tahkim edilen planın Osmanlı onarımına ait değil, daha önceki dönemlere ait olması gerekir. Türk dönemi öncesinde buradaki kapının planına dair herhangi bir bilgimiz bulunmamaktadır. Yalnızca günümüzde kapı burcunun cephesinde görülen bazı mimari plastik öğelerin, ortadan kalkmış önceki kapıya ait olabileceği varsayılabilir. Kapının planının ise Eyyûbi döneminde şekillenmiş olabileceği düşünülebilir. Nitekim Abdülhâmid Albümü'ndeki fotoğrafta, kapının duvar örgüsünde gözlenen bosajlı tekniğin Osmanlı öncesine ait olması gerekir.

Fot. 478: Harran Kapısı'nın sur dışına (güneye) bakan yüzü (Thomas Lorain, 2006)

Fot. 479: Harran Kapısı'nın sur dışına (güneye) bakan yüzü (Thomas Lorain, 2006)

Fot. 480: Harran Kapısı'nı batıdan tahkim eden burcun sur dışına bakan cephesi (Thomas Lorain, 2006)

Fot. 481: Harran Kapısı'nın sur içine (kuzeye) bakan yüzü (Thomas Lorain, 2006)

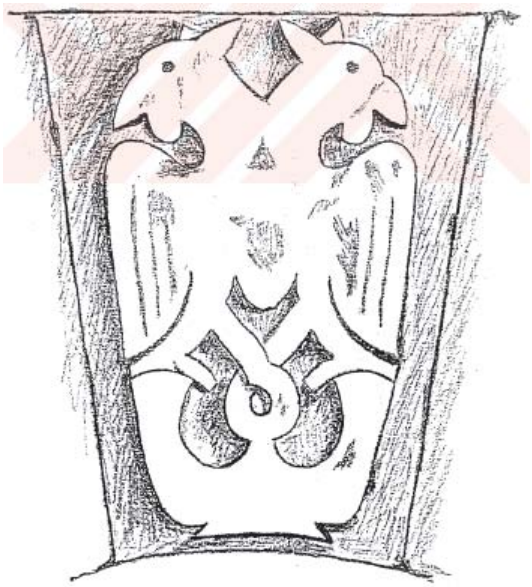
Fot. 482: Harran Kapısı'nın tonoz örtülü kapı geçiti- sur dışına doğru bakış (Thomas Lorain, 2006)

Fot. 483: Harran Kapısı'nın tonoz örtülü geçiti- sur içine doğru bakış (Thomas Lorain, 2006)

Fot. 484: Harran Kapısı'nın, kapı kemerinin üzerindeki çift başlıklı kartal (Thomas Lorain, 2006)

Çiz. 150: Harran Kapısı, kapı kemerinin üzerindeki çift başlı kartal (Kürkçüoğlu, 1998: şek. 326)

Fot. 485: Harran Kapısı'nın sur içine bakan yüzündeki kitabe ile kapı kemerinin sağındaki aslan figürü (Thomas Lorain, 2006)

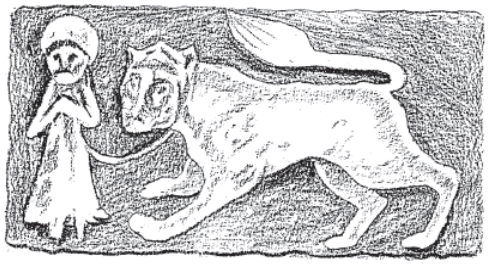
Fot. 486: Harran Kapısı'nın, kapı kemerinin sağındaki aslan figürü (Thomas Lorain, 2006)

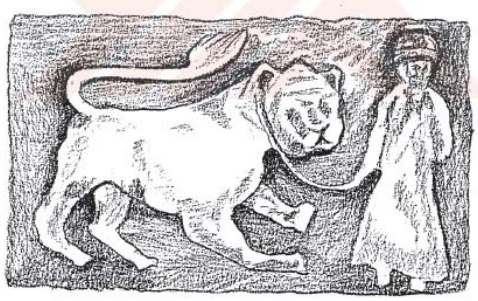
Fot. 487: Harran Kapısı'nın, kapı kemerinin solundaki aslan figürü (Thomas Lorain, 2006)

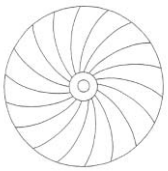
Fot. 488: Harran Kapısı'nın, kapı kemerinin üzerindeki kitabeden ve rozetlerden detay (Thomas Lorain, 2006)

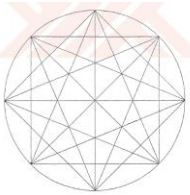
Çiz. 151: Harran Kapısı'nın, kapı kemerinin sağındaki aslan figürü (Kürkçüoğlu, 1998: şek. 330)

Çiz. 152: Harran Kapısı'nın, kapı kemerinin solundaki aslan figürü (Kürkçüoğlu, 1998: şek. 331)

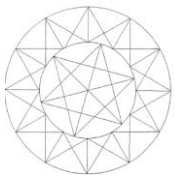
Çiz. 153: Harran Kapısı'nın kuzey cephesindeki çark-ı felek motifi (Kürkçüoğlu, 1998: şek. 260)

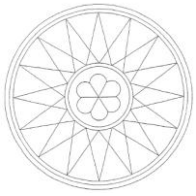
Çiz. 154: Harran Kapısı'nın kuzey cephesindeki sekiz kollu yıldız (Kürkçüoğlu, 1998: şek. 285)

Çiz. 155: Harran Kapısı'nın cephesindeki dokuz kollu yıldız geçme (Kürkçüoğlu, 1998: şek. 305)

Çiz. 156: Harran Kapısı'nın cephesindeki 12 kollu ve 6 kollu yıldız süslemeli rozet (Kürkçüoğlu, 1998: şek. 308)

Çiz. 157: Harran Kapısı'nın cephesindeki 16 kollu yıldız süslemeli rozet (Kürkçüoğlu, 1998: şek. 310)

Çiz. 158: Harran Kapısı'nın kuzey cephesindeki güneş kursu şeklindeki 18 kollu yıldız süslemeli rozet (Kürkçüoğlu, 1998: şek. 315)

Fot. 489: Harran Kapısı'nın sur içine (kuzey) bakan yüzü [K. A. C. Creswell Arşivi'nden (EA.CA.6614)]

Fot. 490: Harran Kapısı'nın sur dışından (güneyden) görünümü (İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü, Env. No: 90430/22)

Fot. 491: Harran Kapısı'nın sur dışına bakan güney yüzünde, batıdaki burcun duvar örgüsü (İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü, Env. No: 90430/22)

Fot. 492: Harran Kapısı'nın kapı kemerinin sağındaki mimari plastik parça (Thomas Lorain, 2006)

Fot. 493: Harran Kapısı Karakolhânesi (İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü, Env. No: 90430/41)

Doğu Kapısı [Büyük Kapı/Kısas Kapısı/Bey Kapısı (Bab'el-Emir)]

Şehri çevreleyen surlar üzerindeki kapılardan doğu yönüne açılanıdır. Kapı, *"Kısas Kapısı"* (Segal, 1970: pl. I; Kirsten, 1963:148, şek. 23), *"Bab'el-Emir (Bey/Emir Kapısı)"* (Evliya Çelebi, 1999b: 91; Niebuhr, 1778: 407; Petermann, 1865: 354; Sachau, 1883: 193 ve dn. 1; Buckingham, 1827: 214, 216) ve *"Büyük Kapı"*[55] adlarıyla adlandırılmıştır (Segal, 2002: 242, 328, pl. I).

Kapının burçları günümüze ulaşabilmiş fakat burçlar arasında yer alması gereken kapısı mevcut değildir **(Fot. 494-505)**. Burçlarından biri *"Mahmutoğlu Kulesi"* diye bilinmektedir (Maden, 2001: 19; Uçkun, 2002: 75). Bu şekilde adlandırılmasının sebebi Osmanlı döneminde kapı ağalığı görevini Mahmutoğlu ailesinin yerine getirmiş olmasıdır (Uçkun, 2002: 75). Kapıyı güney yönden silindirik bir burç, kuzeyden ise beş köşeli, yükseltisi silindirik burca göre daha az olan başka bir burç tahkim etmektedir **(Fot. 495)**. Osmanlı döneminde, Mahmutoğlu ailesinin kullanımına tahsis edilmiş olduğu zaman kuzeydeki burcun batı tarafı haremlik, güneydeki burcun batı tarafı ise selamlık olarak düzenlenmiş ve kullanılmıştır (Uçkun, 2002: 75). Mahmutoğlu ailesinin tarihi geçmişi hakkında kesin bir bilgi edinilememiştir.

544 yılında İran hükümdarı Kubad'ın oğlu I. Hüsrev, Urfa'yı kuşatmıştır (Segal, 2002: 210). Ordudaki paralı Hun askerleri, şehrin kuzey surlarına saldırmışlardır. Şehrin güneyi ile doğusunda kuşatma aletleri yapmışlardır. Bu esnada özellikle de Doğu Kapısı'na saldırılar gerçekleştirilmiş gerek halka gerekse surlara ağır zararlar verilmiştir (Segal, 2002: 210).

Haçlı Kontu Baudouin de Boulogne'den (1098-1100) sonra Urfa'nın yönetiminden sorumlu Richard [de Salerna/Richard du Princ(z)ipat]'ın yönetimi esnasında, 1105/1106'da Çekermiş (Çökürmüş) tarafından şehir bir kez daha kuşatılmıştır **(Çiz. 159)**, (Urfalı Mateos, 2000: 227; Demirkent, 1990: 107). Urfa birlikleri Doğu Kapısı'ndan ovaya doğru hücum etmişlerdir (Segal, 2002: 295). Geri çekilir gibi yapan Türkler, Hıristiyanları üzerlerine çekmişler ve aniden dönerek, surlara doğru halkı önlerine katarak saldırmışlardır. Tam bu sırada şehirdeki halk sur kapısını kapatmıştır. Bunun

[55] Mar Yeşua'da, *"Tar'o-d Rabo"* olarak geçen *"Büyük Kapı"* güneydedir. Doğuya açılan kapının adı ise *"Tiyatro Kapısı'*dır *(Tar'o-d Edevatrun)",* (Mar Yeşua, 1958: 71).

üzerine Türkler surları geçmek üzere hendek üzerinde bulunan köprüye ulaşamamışlar ve surların önündeki hendeğe düşerek telef olmuşlardır (Segal, 2002: 295). Bu anlatıdan dolayı, Doğu Kapısı'nın karşısındaki hendeğin üzerindeki köprünün, kaldırılabilen seyyar bir köprü ya da kapıyla bağlantılı hareketli (vinç sistemiyle indirilip-kaldırılan) bir köprü olup olamayacağı sorusu akla gelmektedir. K. A. C. Creswell Arşivi'ndeki, E.A. C.A. 6615 numaralı fotoğraf ile Gertrude Bell Arşivi'ndeki, Mayıs 1911 tarihli T 207 numarasıyla kayıtlı fotoğrafta dolmuş durumdaki hendeğin üzerinde, kâgir malzemeden inşa edilmiş köprünün iki kemer açıklığı görülmektedir **(Fot. 506-507)**. Yukarıdaki olayda belki de ifade edilmek istenen, kapıyla ilişkili hareketli köprünün kaldırılmasıyla, karşıya geçmek üzere hamle yapmış olan Türklerin hendeğe düşmüş olabilecekleridir. Aksi takdirde kapıya ulaşmak üzere köprüyü geçmek isteyen Türklerin hendeğe düşmeleri anlamsız gelmektedir. Ortaçağ kalelerinin bazılarında hendek üzerinden geçişi sağlayan köprülerin bir bölümünün kâgir malzemeyle inşa edildiği, kapı tarafındaki kısmın ise kapıyla bağlantılı, kapı arkasındaki vinç sistemiyle indirilip-kaldırılan, kâgir köprüyle birleşen ahşap bir köprüyle geçildiği anlaşılmaktadır. Anadolu'daki bu sisteme sahip kale kapılarının büyük bir bölümü çok fazla müdahaleye maruz kaldığından bu özelliğini kaybetmiştir.

Kapıyı gösteren 1935 tarihli fotoğrafta, köprünün beton müdahalelere maruz kalmadan önceki hali görülmektedir **(Fot. 508)**. 1975 yılında, ön cepheye ve köprüye dükkânlar yaptırılmış (Kürkçüoğlu, 1990; 30, res. 52) ve maalesef 1990 yılında DSİ'nin Karakoyun Deresi'ni ıslah çalışmaları esnasında köprü tamamen yok edilmiştir (Çelik, 2007b: 448).

Evliya Çelebi şehrin sur kapılarının isimlerine değinmiştir. Surlar üzerindeki üç kapıdan biri olarak Bağdat tarafına yani doğuya açılan kapının adının, *"Bey Kapısı"* olduğunu ifade etmiştir (Evliya Çelebi, 1999b: 91). Evliya Çelebi'den yaklaşık yüz yıl sonra, 1766 yılında şehri ziyaret eden Alman Gezgin C. Niebuhr, doğu kapısından *"Bey Kapısı"* adıyla bahsetmiştir (Niebuhr, 1778: 407). Kapının bu adı Arap veya Türk fethinden sonra aldığı çok açıksa da tam olarak ne zamandan itibaren bu adın kullanılmaya başlandığı kesin olarak tespit edilememektedir. Bu adın, kapının güvenliğinden sorumlu Mahmutoğlu Beyi ile ilgisi var mıdır, bilemiyoruz. Alman Gezgin C. Niebuhr, metinde bahsettiği gibi planda da doğu surları üzerindeki bu kapıya yer vermiştir. 1827 tarihli seyahatnamesinde Buchingham, kale ve kapıları hakkında bilgiler aktarmıştır. Seyhhan şehrin

kuzeydoğusundaki bir handa konaklamıştır. Hana doğru (Han Khoolāb Oghlee) iki ana girişin (sur kapılarının) olduğunu anlatmıştır. Bu girişler, *"Saray Kapı (Bab'el- Seraia)"* ve *"Bey (Emir) Kapısı"*dır *(Bab'el-Ameer)*. Handan kasabaya gitmek için her zaman yaptığı gibi Bey Kapısı'nı (Bab'el-Emir) kullanmak yerine, doğu sur duvarının dış hattı boyunca yürümüş, yürüyüş yolunun solunda derin bir hendek görmüş, iki kemerli dar köprülerle birkaç yerden karşıya yani sur kapılarına geçildiğini aktarmış, sağda ise kesintisiz bir şekilde şehir surunun devam ettiğini, surun kare, çokgen ve daire formlu burçlarla tahkim edilmiş olduğunu ve bu yürüyüşünün amacının *"Diyarbakır Kapısı"*na ulaşmak olduğunu anlatmıştır (Buckingham, 1827: 155-156, 214, 216-219, 231). Diyarbakır, Urfa'nın kuzeydoğusunda yer almaktadır. Bu sebeple Diyarbakır Kapısı olarak bahsettiği kapı, surların bu yönünde aranmalıdır. Bu yönde Yeni Kapı ve Saray Kapısı yer almaktaydı. Diyarbakır Kapısı bu kapılardan biri olabilir. Fakat Buckingham dışında hiç kimse şehrin surları üzerinde böyle bir kapıdan bahsetmemiştir. Alman Gezgin J.H. Petermann, 1855 yılında şehre gelmiş ve sur kapılarının isimleri hakkında bilgi vermiştir. Şehrin surları üzerindeki dört orijinal kapıdan bahsetmiştir. Bu kapılar arasında doğuya açılan kapının adı, "*Bey Kapısı"*dır (Petermann, 1865: 354-355). Petermann'dan yirmi üç yıl sonra, 1883'te şehre gelmiş olan Eduard Sachau, doğudaki kapının adının "*Bey Kapısı"* olduğunu yinelemiştir (Sachau, 1883: 193 ve dn. 1).

Kapıyı güney yönden tahkim eden silindirik burcun doğu cephesindeki Ermenice kitabede, Haçlı Kontluğu döneminde, 19 Şubat 1122'nin başında, Kont Joscelin ve Prens Vasil tarafından tamir ettirildiği yazmaktadır **(Fot. 509)**, (Dowsett, 1971: 200). Nitekim bu tarihten sadece bir iki yıl önce, [20 Şubat 1120 -18 Şubat 1121], Artuk oğlu Emir Necmeddin İlgazi şehri harabeye çevirmiştir (Urfalı Mateos, 2000: 267; Demirkent, 1994: 21). Bunun üzerine şehrin savunması güçlendirilmiştir (Segal, 2002: 300). Bu kitabenin bu onarımla ilgili olması gerekmektedir. Yazıtın üzerine kazındığı üç taş, burç duvar örgüsündeki diğer taşlardan daha iricedir. Kitabeden ilk olarak E. Sachau bahsetmiş, kitabeyi ilk kez ise C.A. Dowsett okumuştur (Sachau, 1882: 144; Dowsett, 1971: 200-201). Kitabede şunlar yazmaktadır:

> *"Büyük Ermeni takviminin 571. yılında (19 Şubat 1122'nin başı) dindar, mükemmel ve değerli Hıristiyan askeri, büyük Kont Joscelin'in zamanında ve büyük Edessa şehri dükünün vekili görevini yapan Tanrı aşığı Prens Vasil'in idaresi döneminde bu müstahkem kale büyük çaba ve büyük masrafla (çok gayretli masraflarla) tamamlandı.*

Bundan dolayı Tanrı'da onu inşa edenleri muzaffer ve yenilmez kılsın ve (ikinci) gelişinde onları şerefle taçlandırsın. Amin" (Dowsett, 1971:200-201; Segal, 2002: 300, dn. 121).

K. A. C. Creswell Arşivi'ndeki, E.A. C.A. 6615 numaralı fotoğrafta **(Fot. 506)**, İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü'ndeki 90567/83 envanter numaralı fotoğrafta **(Fot. 510)** ve Gertrude Bell Arşivi'ndeki Mayıs 1911 tarihli ve T 206 numaralı fotoğrafta bazı önemli noktalar göze çarpmaktadır **(Fot. 511-512)**. Tüm bu fotoğraflarda dikkati çeken özellik, silindirik planlı burcun solunda (güneyinde), burcun hizasından daha içeride kalan, sur dışına ve içine basık bir kemerle açılan kapı geçitidir. Ne yazık ki fotoğrafın boyutu nedeniyle kapının detayları çok fazla seçilememektedir. Kapının kuzey tarafında, kapıyla kuzeydeki silindirik burç arasında, bir takım duvarlar yer almaktadır. Kapıya kuzeyden bitişen duvarın doğu yüzünde, bir senkendazın konsol izlerine rastlanmaktadır. II. Abdülhamid Albümü'nde, senkendazın daha iyi durumda olduğu ve henüz yan duvarlarının ortadan kalkmadığı görülmektedir **(Fot. 510)**. Buna karşılık Mayıs 1911 tarihli, Gertrude Bell Arşivi'ne ait fotoğrafta senkendazın kısmen yıkıldığı **(Fot. 511-512)** ve Creswell'in arşivine ait fotoğrafta ise tamamen ortadan kalktığı **(Fot. 506)** ve hatta senkendeza sahip mekânın kapı tarafına açılan duvarında bir kapı, bir pencere ve doğu duvarında ise bir pencere açılmış olduğu ve mekânın yenilendiği gözlenmektedir. Kapının hemen yakınındaki bu mekânın duvarının, güvenlik nedeniyle bu kadar alçak olması beklenemez. En azından kuzeyden kendisine bitişen duvarla aynı seviyede olmalıdır. Günümüzde bu kapının kesme taştan örülmüş sövesinin sadece kemer başlangıcına kadar olan kısmı mevcuttur. Aynı fotoğrafta, kapıya kuzeyden bitişen mekânın yıkık olduğu da görülmektedir. Kapıyı barındıran duvar da bu kadar alçak olamaz. Tüm bu fotoğraflardaki kapı, asıl kapı olmamalıdır. Kapının kuzeyindeki burç, Mahmutoğlu Kulesi olarak anılmaktadır (Maden, 2001: 19; Uçkun, 2002: 75). Silindirik burç ile kuzeyindeki çokgen burç, kapı ağalığı görevini yerine getiren Mahmutoğlu ailesinin haremlik ve selamlıktan meydana gelen özel konutudur (Uçkun, 2002: 75). Muhtemelen bu durumda, kâgir köprünün hizasındaki asıl sur kapısının, arkasının haremlik ve selamlığa dönüştürülmesinden dolayı kapatıldığı, fakat bu kısımdan sur içine ve aynı zamanda haremlik ve selamlıktan meydana gelen özel konutun bulunduğu alana geçişi sağlayan bir kapıya ihtiyaç duyulduğundan, fotoğraflarda görülen basık kemerli, alçak duvarlı kapının açılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Bu konuya daha fazla açıklık getirebilecek bir fotoğrafa ya da bilgiye ihtiyaç duyulmaktadır. Kapıdan bahseden pek

çok araştırmacı, kapının yeri konusuna değinmemekte veya üzerinde detaylı olarak durmamaktadır (Uçkun, 2002: 75; Sevgen, 1959: 324-328; Hellenkemper, 1976: 31-37; Kirsten, 1963: 144-172). Fotoğraftaki, senkendazı barındıran mekânın konumu da bir kapı burcu için pek uygun değildir. Mekânın güney duvarı kapıya çok fazla yakındır. Ayrıca doğrudan silindirik burca bitişik olan L planlı duvarın da üst seviyesinde, güney cephesinde, konsolu hatırlatan bazı izler mevcuttur. Burada da bir senkendazın olabileceği düşünülebilir. Bu durumda, bu duvardaki senkendazın ikinci katın tavanında yer aldığı, kapıya bitişik durumda olduğu görülen diğer duvarın doğu cephesindekinin ise ikinci kat zemininden ulaşılan senkendaz olabileceği söylenebilir. Dolayısıyla bu duvarların geç tarihli duvarlar olamayacakları tahmin edilmekte, fakat fotoğraflarda görülen kapının Osmanlı dönemi ilavesi olduğunu düşünmekteyiz. Muhtemelen senkendazlar ve altındaki duvarlar, Haçlı Kontu Joscelin ve Prens Vasil'in 19 Şubat 1122'de yaptırdığı tamirat ve değişiklik öncesine ait, Arap veya Türk Askeri Mimarisi'ne özgü, buradaki kapıyı savunan burç birimleriyle ilişkili uygulamalardır.

T. A. Sinclair'e göre, 4. veya daha büyük olasılıkla 6. yüzyılda, Doğu Kapısı'nın yerinde büyük bir kapı burcu mevcuttur (Sinclar, 2002: 13). Sinclair, buradaki ilk kapının, iki adet "U" planlı burçlarla tahkim edilmiş, burçların aralarında, beden duvarında, iki veya üç adet kapı geçitine sahip bir kapı olduğunu düşünmektedir. Kapı geçitlerinin arkasında, onarımlarla haremlik ve selamlığa dönüştürülmüş kısımda, iç avlu olduğunu ifade eder **(Fot. 502-505)**. Bu tip bir avlunun amacı, düşmanı etkisiz kılmak için boğma alanı yaratmak ve böylece ikinci bir güvenlik koridoru oluşturmaktır. Benzer planlara sahip kapıların, Diyarbakır surlarında Mardin Kapı, Urfa Kapı ve muhtemelen Harput Kapı da uygulandığını düşünmekteyiz. Selevkoslar döneminde (M.Ö. 301-M.S. 3.yüzyıl başı), ana caddelerin doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusunda, dik olarak birbirini kestiği tahmin edilmektedir (Segal, 2002: 37). Batı Kapısı'nın sütunlu ve üzeri örtülü bir cadde ile bağlantılı olduğunu, Batı Kapısı'nın karşına denk gelen Doğu Kapısı'nın da benzer şekilde Türk-İslam dönemi öncesinde, zafer takı modeline sahip bir kapı olabileceğini düşünmekteyiz. Nitekim iki burç arasındaki mesafe bir tek kapı açıklığı için oldukça fazla ve savunma açısından uzun bir mesafedir **(Fot. 496)**.

T. A. Sinclair, kapıya ait burçların formlarının genel olarak korunduğunu fakat duvar örgüsünün yenilendiğini düşünmektedir (Sinclair, 1990: 13). 814'te şehir surlarının genel

bir tamiri söz konusu olmuştur (Segal, 2002: 254, dn. 6). Sinclair, bu esnada kapının küçük bir iç kaleye dönüştürülmüş olduğunu ve 11. yüzyılın başlangıcında adeta burada küçük bir kale bulunduğunu ifade eder (Sinclair, 1990: 13). Muhtemelen bu küçük iç kalenin sınırları, büyük boyutlu iki burcun arkasında, dikdörtgen bir alanı çevreleyen avludan meydana gelmekteydi. Kuzeydeki burç, ikinci kez inşası esnasında çokgen formlu olarak tasarlanmış olmalıdır **(Fot. 499)**. Urfa hâkimi Ermeni Thoros'un iç kalenin inşasını başlattığı fakat bitiremediği anlaşılmaktadır (Sinclair, 1990: 13). Hellenkemper, Georgios Maniakes ile bağlantılı Maniakes Şatosu (İç Kale) olarak geçen bir askeri yapıdan bahsetmiştir (Hellenkemper, 1976: 34). Sinclair bu kapıda 11. yüzyılda küçük bir iç kale bulunduğunu ifade etmiştir (Sinclair, 1990: 13). Fakat dönem kaynağı olan Urfalı Mateos'un vekayinâmesi aslında bu iç kalenin tam yerine dair net bir bilgi sunmamaktadır (Urfalı Mateos, 2000: 184, 186, 297). Osmanlı döneminde bu kapı ve bağlantılı birimleri onarım geçirmiştir. Çokgen planlı burcun duvarlarıyla iki burç arasındaki beden duvarı tekrar inşa edilmiştir. Hatta burçlar arasındaki duvarın 19. yüzyıl sonlarında inşa edildiği ifade edilmektedir (Sinclair, 1990: 13).

Fot. 494: Doğu Kapısı (http://earth.google.com)

Fot. 495: Doğu Kapısı'nı tahkim eden burçlar (Thomas Lorain, 2006)

Fot. 496: Doğu Kapısı'nı tahkim eden burçlar (Thomas Lorain, 2006)

Fot. 497: Doğu Kapısı'nı tahkim eden burçlardan silindirik olanın güney yüzü ve en sağda yıkılan kapı kemerinin kesme taştan örülmüş sövesi (Thomas Lorain, 2006)

Fot. 498: Doğu Kapısı'nı tahkim eden burçlardan silindirik olanın güney yüzü (Thomas Lorain, 2006)

Fot. 499: Doğu Kapısı'nı tahkim eden çokgen (beş köşeli) planlı burç (Thomas Lorain, 2006)

Fot. 500: Doğu Kapısı'nı tahkim eden çokgen (beş köşeli) planlı burç (Thomas Lorain, 2006)

Fot. 501: Doğu Kapısı'nı tahkim eden çokgen (beş köşeli) planlı burç (Thomas Lorain, 2006)

Fot. 502: Doğu Kapısı'nı tahkim eden burçların sur içine bakan (batı) yüzü (Thomas Lorain, 2006)

Fot. 503: Doğu Kapısı'nı tahkim eden burçların sur içine bakan (batı) yüzü (Thomas Lorain, 2006)

Fot. 504: Doğu Kapısı'nı tahkim eden burçların arasındaki beden duvarının sur içine bakan iç yüzü (Thomas Lorain, 2006)

Fot. 505: Doğu Kapısı'nı tahkim eden silindirik burcun arkasındaki selamlık bölümüne ait kalıntılar (Thomas Lorain, 2006)

Çiz. 159: Urfa Kontu Baudouin de Boulogne, Urfa halkını huzuruna kabul ederken (Demirkent, 2004b: 73)

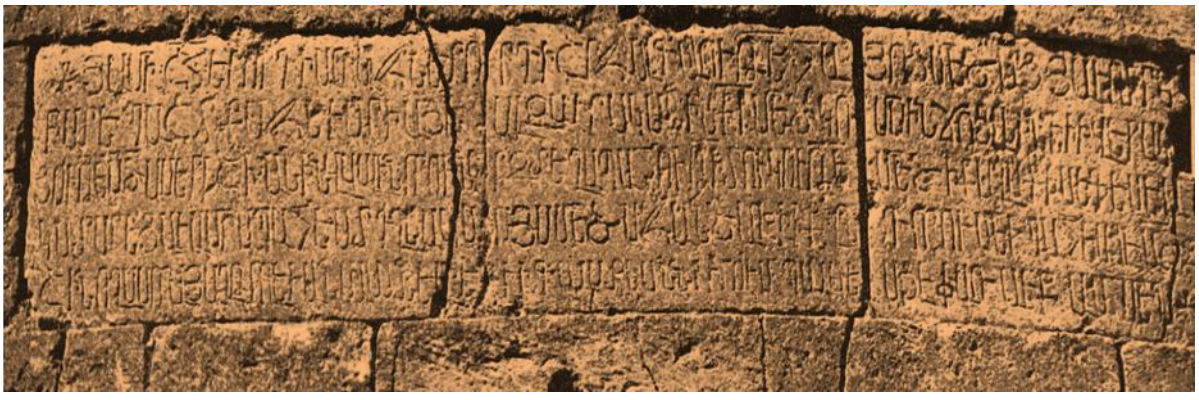
Fot. 506: Urfa Surları, Doğu Kapısı civarı
[K. A. C. Creswell Arşivi, E.A. C.A. 6615 numaralı fot.]

Fot. 507: Doğu Kapısı önündeki dolmuş durumdaki hendek ile üzerindeki kâgir köprü
[Gertrude Bell Arşivi, Mayıs 1911, En. No: T 207]

Fot. 508: Doğu Kapısı'nın önündeki kâgir köprü ve dolmuş olan hendek (Kürkçüoğlu, 1990: 30, res. 52)

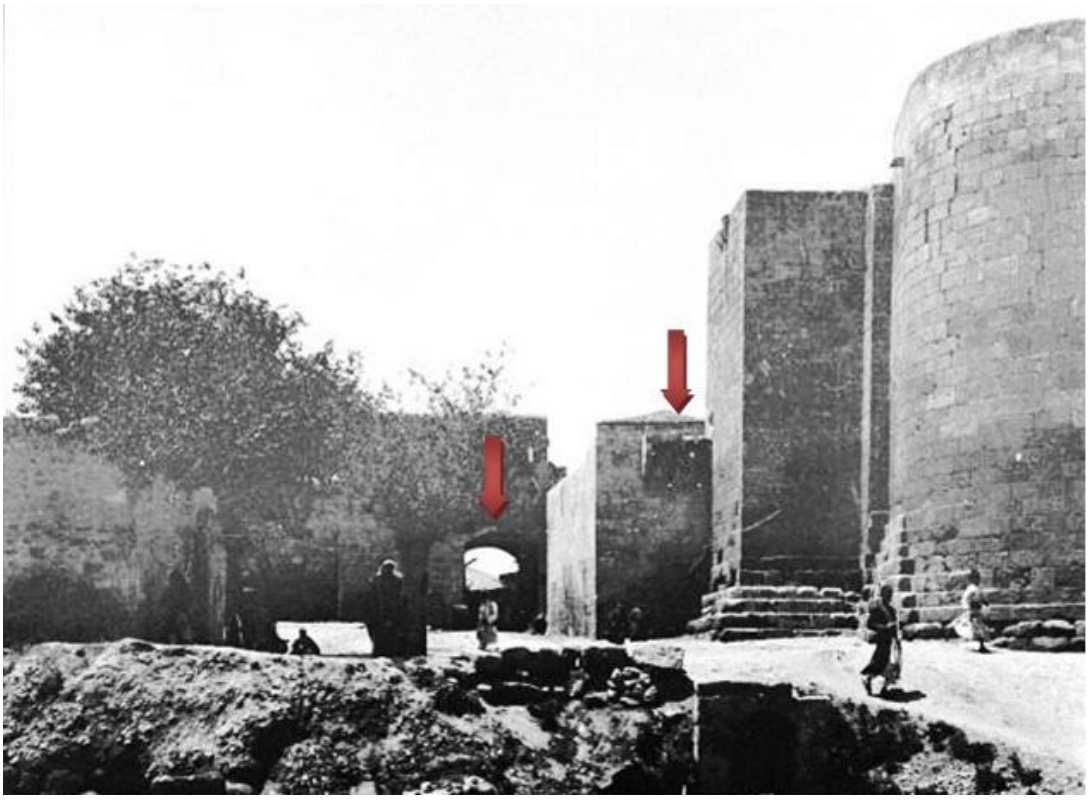
Fot. 509: Bey Kapısı'ndaki Ermenice kitabe
(Dowsett, 1971: plate I, fot. G. Fehérvári)

Fot. 510: Doğu Kapısı'nı tahkim eden burç ile güneyindeki basık kemerli kapı (İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü, Env. No: 90567/83)

Fot. 511: Doğu Kapısı yakınındaki silindirik burç ile solda kapı açıklığı [Gertrude Bell Arşivi, Mayıs 1911, En. No. T 206]

Fot. 512: Doğu Kapısı yakınındaki silindirik burcun solunda okla işaret edilen senkendaz ile solda kapı açıklığı [Gertrude Bell Arşivi, Mayıs 1911, Env. No. T 206'dan detay]

Kuzeybatı Kapısı/Soys Kapısı/Sa'e (Saatler) Kapısı/Samsat Kapısı

Kuzeydeki surlar, bu yönden şehri çevreleyen Karakoyun Deresi'ni dışarıda bırakarak dere boyunca uzanmaktaydı **(Fot. 513)**. Bu yönden yerleşimi çevreleyen surlardan ve surlar üzerindeki kapılardan günümüze hiçbir iz gelememiştir. Kaynaklarda bu yönde yer aldığı belirtilen üç kapı ismine rastlanmaktadır. Bu kapılardan ilki kuzeybatı ve Samsat yönüne açılan kapıdır. İkinci varlığı tespit edilebilen kapı, kuzeydeki Saray Kapısı'dır. Aynı zamanda bu kapı ile ilişkili olduğunu düşündüğümüz onun hizasında ama sur içi tarafında, Saray Kapısı'ndan sonra ikinci bir engel teşkil etmesi için düşünülmüş Yeni (Yengi) Kapı bulunmaktaydı.

Mar Yeşua'nın verdiği plana göre kuzeybatıdaki kapının adı Tanrıoğlu Kapısı'dır (Tar'o-d Barloho). Mar Yeşua, kuzeybatıda olduğunu düşündüğümüz Saatler Kapısı'nı (Tar'o-d Şoe) ise güneybatıda göstermiştir (Mar Yeşua, 1958: 71). Procopius, Süryanice Sa'e'yi (Saatler) Yunanca karşılamaya çalışarak, *"Soinian (Soinian Kapısı)"* diye adlandırmıştır. Propcopius'a göre de bu kapı kuzeyde yer almaktadır. Ayrıca Saatler Kapısı'nın

yakınında bulunan üç kuleli bir binadan, *"Tripurgia"* dan söz etmektedir (Procopius, 1971: II. XXVII.41, s. 118). Bu kapı, 13. yüzyılda dahi *Sa'e Kapısı* adıyla anılmaktaydı(Segal, 2002: 248, dn. 241; Kirsten, 1963: 158).

544 yılında, Sasani Hükümdarı Kubad'ın oğlu I. Hüsrev (hük. yılları 531-539) Urfa'yı kuşatmıştır (Segal, 2002: 210). Ordudaki paralı Hun askerleri, şehrin kuzey surlarına saldırmışlardır. Ayrıca, şehrin güneyi ile doğusunda kuşatma aletleri yapmışlar ve özellikle de şehir surlarının Doğu Kapısı'na büyük bir saldırı gerçekleştirmişlerdir (Segal, 2002: 210). Sasaniler ile Bizans arasında arabuluculuk yapmak üzere İstanbul'dan özel bir temsilci gelmiş, I. Hüsrev bu duruma daha da fazla sinirlenmiş ve şehre saldırmaları için askerlerine emir vermiştir. Bu saldırıda, her kapıya komutanlarından bazılarını ve ordusunun bir bölümünü yerleştirmiş, şehri çevreleyen suru çember altına almış, surların üzerine çıkabilmek için merdivenler ve savaş araçları getirmiş ve şehri bir çeşit ağ içine almaya çalışmıştır. Halk savunmaya destek olmak için, kazanlara zeytinyağı doldurarak kızdırdıktan sonra, surlara saldıran Sasanilerin üzerine kızgın yağı serpmişlerdir. Kuzey Kapısı biraz daha zayıf korunduğundan, Sasaniler bu kapıda geçici bir üstünlük elde etmişlerdir (Segal, 2002: 211).

Zengiler döneminde surlar üzerinde dört kapı olduğu düşülmektedir. Bunlardan kuzeydeki *Soys[Saatler]Kapısı'dır* (Demirkent, 1994: 145, dn. 633)[56]. 28 Kasım 1144 Salı günü, Zengiler şehrin savunmasının gevşetilmiş olduğunu fark etmiş ve I. İmadeddin Zengi'ye (hük. yılları 1127-1146) haber göndermiştir. 1144'ten sonra İmâdeddin Zengi şehri kuşatmıştır. Zengi, kuzeyde Saatler Kapısı'nın karşısına, sultanın oğlu doğuya, veziri Saatçiler Tepesi'nin daha kuzeyine, bir başkası şehrin batısında, Su Pınarı Kapısı'nda [Sakıb'ın Kapısı], Aziz Efraim'in mezarının içinde bulunduğu mezarlıktaki tepede karargâh kurmuşlardır. Ayrıca bir birlik Kısas'a açılan Doğu Kapısı'nın doğusuna, bazı askerler güneyde Harran Kapısı'nın dışında, bir grupta iç kalenin karşısında konuşlanmıştır (Segal, 2002: 308-309). Zengi ve ordusu kuşatmayı şansa bırakmamak için tümsekler hazırlamış, kuşatma araçlarını tümseklerin üzerine yerleştirmiş, duvarları mancınıkla yoğun olarak dövmüş, ok saldırılarına tutmuş ve Kuzey Kapısı'nın dışındaki köprünün altına siperler kazmıştır (Demirkent, 1994: 145; Segal, 2002: 309). Aynı yılın Aralık ayının 23/24'ünde, Zengi birlikleri Kuzey Kapısı'nın yanındaki direkleri ateşe

[56] Işın Demirkent, bu bilgiyi Anonim Süryâni'den aktarmıştır (Demirkent, 1994: 145, dn. 633; Anonim Süryani, 1933: 281 v.d). Aynı kapıyı Grousset şehrin güneybatısında göstermiştir (Grousset, 1935: 179).

vermiştir (Demirkent, 1994: 147; Segal, 2002: 310). Süryani Mihail, şehir halkının Türkleri durduramayınca, Türklerin altını kazdıkları[57] surların karşısına ikinci bir kuzey suru ördüklerini anlatmıştır (Süryani Mihail, 1944: 126; Demirkent, 1994: 145, 147). Zengi'nin şehri bu kapıdan ele geçirdiği anlaşılmakta ve daha sonra şehri ziyareti esnasında, bu kapıdan şehre girmeyi tercih ettiği aktarılmaktadır (Segal, 2002: 313). Ayrıca kuşatmadan sonra zarar gören sur duvarlarındaki delikler onarılmış, yedi burç temellerinden başlayarak daha sağlam bir şekilde yeniden inşa edilmiş ve üzerine Arapça olarak şehrin zapt edilmesi ve Zengi'nin adı yazılmıştır. Ayrıca Zengi'nin oturması için, Aziz Yahya Kilisesi'nin yanına bir hisar inşa edilmeye başlanmıştır (Segal, 2002: 313).

Zengi, Eylül 1146'da, Caber Kalesi kuşatması esnasında katledilince (Süryani Mihail, 1944: 131), Haçlı Kontu Joscelin, Ekim ayının 27'sinde, Pazar günü şehri tekrar ele geçirmek üzere harekete geçmiştir. Başarısızlığa uğrayınca şehri Kuzey Kapısı'ndan terk etmiştir (Demirkent, 1994: 153-154; Süryani Mihail, 1944: 134-137). Olayın detayları şöyledir:

> *" Binlerce insan, at, yük hayvanının farkına varılmaksızın kapıdan çıkması nasıl mümkün olabilirdi? Edessa'lılar …. Frankların kendilerini dinsiz zalimlerin ellerine terk ederek şehri terk ettiklerini anladılar… Şehirde büyük bir korku ortaya çıktı ve kadınlar ve çocukların acı feryadı göğe yükseldi. Gece karanlıktı, hiç ışık yoktu. Herkes, Saatler Kapısı'na giden yolda aşağı doğru koşuyordu. Askerler, zırhlı erkekler, atlar, yük hayvanları, oğlanlar, kadınlar ve kızlara karışmıştı ve herkes acımasızca birbirini ezip çiğniyordu…….ışıkları yanık ve yatakları yapılmış olarak bırakıp gittiler"* (Segal, 2002: 317).

Evliya Çelebi surlar üzerinde üç kapının yer aldığını, bu kapılardan batıya açılan sur kapısının adının Samsat Kapısı olduğunu aktarmıştır (Evliya Çelebi, 1999b: 91). Samsat Kapısı kuzeybatıdadır. Evliya Çelebi kapının yönünü verirken yanlışlık yapmıştır.

1766 yılında Urfa'yı ziyaret eden Alman Gezgin C. Niebuhr, sur kapılarından bahsettiği gibi şehrin bir planını da çizmiştir **(Çiz. 144)**, (Niebuhr, 1778 / II: Tab. LI, II. Th.). Niebuhr kuzey suru üzerinde Samsat Kapısı ile Yengi (Yeni) Kapısı'nın yer aldığını ifade etmiştir (Niebuhr, 1778: 407). Alman Gezgin J.H. Petermann, 1855 yılında Urfa'ya gelmiş ve sur kapılarına değinmiştir. Şehir surları üzerindeki dört orijinal kapıdan kuzeye açılanları, Samsat Kapısı ile Arslan Kapısı'dır (Petermann, 1865: 354-355).

[57] Lağım kazma yönteminde nakkablar (lağımcılar) surların altını oyarak boşaltırlar ve surlar böylece çöker ya da bazen de açılan tünellere yanıcı malzemeler konularak patlama ile sur duvarları yıktırılır veya delikler açılması sağlanarak, sur içine sızılırdı.

Albert Gabriel, 1934 yılında Urfa iç kalesi ve surlarını incelemiştir. Gabriel, sur duvarları üzerinde kuzeybatıda Samsat Kapısı'nın, kuzeyde ise Eski Kapı'nın yer aldığını ifade etmiştir (Gabriel, 1940: 277-279, fig. 202). Kirsten ve Segal'de kuzeybatıdaki kapının adının Samsat Kapısı olduğunu ileri sürmüşlerdir **(Çiz. 145-147)**, (Segal, 1970: pl. I; Kirsten, 1963:148, şek. 23).

Kapı günümüze ulaşamamıştır. Kaynaklarda ne mimarisi ne de kitabesinin bulunup bulunmadığına dair bir bilgi mevcut değildir. Kapılarla alakalı olan tek veri, gerek bu kapı gerekse kuzey surları üzerindeki diğer kapılara geçişte kullanılan, su dolu hendek işlevini yerine getirmiş olan derenin üzerindeki köprülerdir **(Fot. 514)**. Bu köprülerin isimleri batıdan doğuya doğru Hizmetli (Hızmalı) Köprüsü **(Fot. 515)**, Millet Köprüsü **(Fot. 516)** ve Samsat Kapı'ya geçişte kullanılan Samsat Köprüsü'dür. Samsat Köprüsü, Samsat Kapısı çıkışında yer alan ve Samsat yoluna açılan köprüdür. 1926 yılı Urfa salnamesinde adı *"Eski Köprü"* olarak geçmektedir (Nabi, 1927: 14). Samsat Köprüsü'nün altından geçen dere su dolu hendek görevini yerine getirmiştir. Bu köprü, Karakoyun Deresi üzerindeki Justinyen Su Kemeri **(Fot. 517)**, (6. yüzyıl ilk yarısı) dışında bu yöndeki köprüler arasında en erken tarihli köprü olmalıdır. C. Kürkçüoğlu bu kemerin Bizans İmparatoru Justinyen zamanında açılan su kanalı (Karakoyun Deresi) ile birlikte yaptırılmış olduğunu düşünmektedir (Kürkçüoğlu, 1992: 18).

Kapının mimarisine ve tipolojisine katkı sağlayacak herhangi bir somut veri bulunmamaktadır.

Fot. 513: Urfa Surlarının kuzey tarafı ve dere üzerindeki köprüler

Hizmetli (Hızmalı) Köprüsü'nün yerini göstermektedir.

Millet Köprüsü (Ali Saip Köprüsü)'nün yerini göstermektedir.

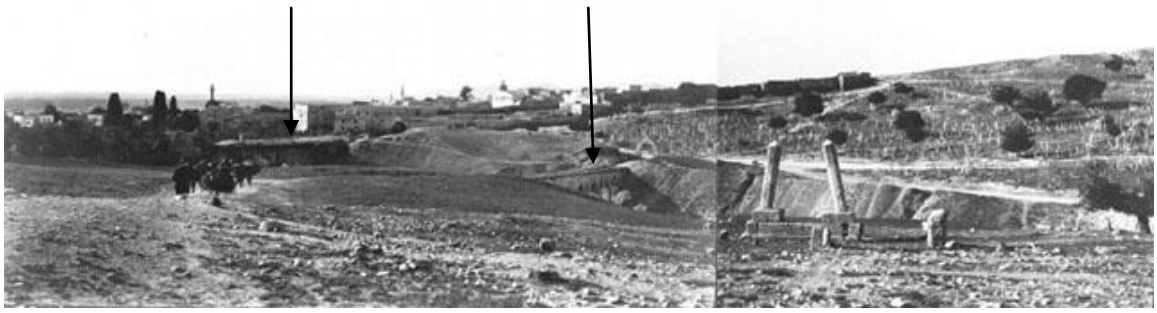
Karakoyun Su Kemeri (Justinyen Su Kemeri)'nin yerini göstermektedir.

Samsat (Eski) Köprüsü'nün yerini göstermektedir.

Samsat Kapısı'nın tahmin edilen yeri

Yeni Kapı'nın tahmin edilen yeri

Saray Kapı'nın tahmin edilen yeri

Fot. 514: Kalenin kuzey tarafı ve köprüler
(Gertrude Bell Fot. Arşivi, Mayıs 1911, T 204)

Fot. 515: Hızmalı (Hizmetli) Köprü

Fot. 516: Millet (Ali Saip) Köprüsü

Fot. 517: Karakoyun Deresi üzerindeki Karakoyun (Justinyen)Su Kemeri

Kuzey Kapısı/Saray Kapı/Aslanlı Kapı/Eski Kapı

Mar Yeşua'nın verdiği plana göre kuzeydeki kapının adı Güneşevi Kapısı'dır (Tar'o-d Beth Ş'mes), (Mar Yeşua, 1958: 71). Mar Yeşua'nın bahsettiği bu adı taşıyan kapının muhtemelen güneydeki Harran Kapısı olduğunu düşünmekteyiz.

Kapıyla ilgili somut bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. 503'te Sasaniler tarafından şehir kuşatılmış, Urfalılar şehrin dışındaki bütün şehitlerin kemiklerini Kuzey Kapısı'nın yanında yer alan İtirafçılar Kilisesi'ne taşımışlardır (Segal, 2002: 229 ve ayrıca dn. 229).

1144 yılı Aralık ayının 23/24'ünde, I. İmadeddin Zengi (hük. yılları 1127-1146) birlikleri Kuzey Kapısı'nın yanındaki direkleri ateşe vermişlerdir (Segal, 2002: 310). Süryani Mihail, şehir halkının Türkleri durduramayınca, Türklerin altını kazdıkları[58] surların karşısına ikinci bir kuzey suru ördüklerini anlatmaktadır (Süryani Mihail, 1944: 126; Demirkent, 1994: 145, 147). Zengi'nin şehri bu kapıdan ele geçirdiği anlaşılmakta ve daha sonra şehri ziyareti esnasında, bu kapıdan şehre girmeyi tercih ettiği aktarılmaktadır (Segal, 2002: 313)[59]. Ayrıca kuşatmadan zarar gören sur duvarlarındaki delikler onarılmış, yedi burç temellerinden başlayarak daha sağlam bir şekilde yeniden inşa edilmiş ve üzerine Arapça olarak şehrin zapt edilmesi ve Zengi'nin adı yazılmıştır. Ayrıca Zengi'nin oturması için, Aziz Yahya Kilisesi'nin yanına bir hisar inşa edilmeye başlanmıştır (Segal, 2002: 313).

1766 yılında Urfa'yı ziyaret eden Alman Gezgin C. Niebuhr'ın bu yönde gösterdiği kapının adı Yengi (Yeni) Kapısı'dır (Niebuhr, 1778 / II: Tab. LI, II. Th.). Buchingham 1827 tarihli seyahatnamesinde, kale ve kapıları hakkında bilgiler aktarmıştır. Şehrin kuzeydoğusunda konakladıkları hana doğru (Han Khoolāb Oghlee) iki ana girişin olduğunu aktarır. Bu girişler Saray Kapı (Bab'el- Seraia) ve Bey (Emir) Kapısı'dır (Bab'el-Ameer). Handan kasabaya gitmek için her zaman yaptığı gibi Bey Kapısı'nı (Bab'el-Emir) kullanmak yerine, doğu sur duvarının dış hattı boyunca yürüdüğünü, yürüyüş yolunun solunda derin bir hendeğin olduğunu, iki kemerli dar köprülerle birkaç yerden karşıya yani sur kapılarına geçildiğini, sağda ise kesintisiz bir şekilde şehir surunun devam

[58] Lağım kazma yönteminde nakkablar surların altını oyarak boşaltırlar ve surlar böylece çöker ya da bazen de açılan tünellere yanıcı malzemeler konularak patlama ile sur duvarları yıktırılır veya delikler açılması sağlanarak, sur içine sızılırdı.

[59] Grousset ise Zengi'nin çadırını Kuzey Kapısı'nın karşısında değil şehrin güneybatısında kurduğunu ifade eder (Grousset, 1934-36: 179).

ettiğini, surun kare, çokgen ve daire formlu burçlarla tahkim edilmiş olduğunu ve bu yürüyüşünün amacının Diyarbakır Kapısı'na ulaşmak olduğunu anlatmıştır. Bu kapının şehrin doğusunda olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Saray Kapı ile Bey Kapı arasındaki iki kitabeden bahsetmiştir. Bunun dışında Buchingham, Saray Kapı hakkında önemli bir bilgi vermiştir. Saray Kapı'nın üzerinde, iki yanında aslan heykellerinin olduğunu aktarmıştır. Bu heykellerin plastik bir görünüme sahip olduklarını anlamaktayız. Ziyareti esnasında bu heykellerden birinin tamamen yok olduğunu, diğerinin ise vücudu mevcut olmasına karşılık kafasının kayıp olduğunu anlatmıştır. Kapıda bunların dışında, iki adet yuvarlak şekilli taşın yer aldığını öğreniyoruz. Kapının üzerinde ise Arapça çok uzun bir kitabe olduğunu, kitabenin harflerinin kabartmalarının iyi şekillendirilmiş olduğunu ve bu kitabenin, şehrin Türklerin eline geçtiği tarihten sonraki, surların yenileme çalışmalarına işaret ettiğini tahmin etmektedir (Buckingham, 1827: 155-156, 214, 216-219, 231). Alman Gezgin J.H. Petermann, 1855 yılında Urfa'ya gelmiş ve sur kapılarının isimleri hakkında bilgi vermiştir. Şehrin surları üzerindeki dört orijinal kapıdan bahsetmiştir. Bu kapılar arasında Arslan Kapısı'nın adı geçmektedir (Petermann, 1865: 354-355). Petermann'dan yirmi üç yıl sonra, 1883'te şehre gelen Eduard Sachau, sur kapıları içerisinde kuzeydeki kapının Saray Kapısı ve doğuda iki kapının ise Yeni Kapı ve Bey Kapısı olduğunu aktarmıştır (Sachau, 1883: 193 ve dn. 1).

Araştırmacılardan Gabriel 1934 yılında Urfa iç kalesi ve surlarını incelemiştir. Gabriel, sur duvarları üzerindeki kuzeydeki kapının adının Eski Kapı olduğunu ifade etmiştir (Gabriel, 1940: 277-279, fig. 202). Kirsten, kuzeye bakan kapının adının Barlaha Kapısı (Eski Kapı ve Saray Kapısı) olduğunu aktarmıştır (Kirsten, 1963:148, şek. 23). Segal ise Saray Kapı ile Yeni Kapı'nın kuzey yöne baktığını düşünmektedir (Segal, 1970: pl. I).

Yeni Kapı

Kuzeydeki diğer kapılar gibi günümüze ulaşan bir iz olmadığından mimarisi hakkında hiç bir şey söylenememektedir. Ayrıca kaynaklarda adına en az değinilen kapıdır. Anadolu'daki kalelerin pek çoğunda bu adı taşıyan bir sur kapısına rastlanmaktadır[60].

1144 yılı Aralık ayının 23'ünde, I. İmadeddin Zengi'nin birlikleri Kuzey Kapısı'nın yanındaki direkleri ateşe vermiş, surların altını kazmaya başlamıştır (Segal, 2002: 310).

[60] Örneğin Diyarbakır Surları üzerindeki Yeni Kapı ve Kayseri Surları üzerindeki Yeni Kapı.

Süryani Mihail bunun üzerine şehir halkının Türklerin altını kazdıkları surların karşısına ikinci bir kuzey suru ördüklerini anlatmaktadır (Süryani Mihail, 1944: 126; Demirkent, 1994: 145, 147). Bu durumda üzerinde Samsat Kapısı ile Saray Kapısı olan ilk sur geçildikten sonra ikinci bir surun aşılarak şehre girilmesi gerekmektedir. Ayrıca bu ikinci sur üzerinde, şehrin içine girişi-çıkışı sağlayan bir kapıya ihtiyaç duyulmaktadır. Zengi, şehri muhtemelen Kuzey Kapısı'ndan ele geçirmiştir (Segal, 2002: 313). Kuşatmadan sonra zarar gören sur duvarlarındaki delikler onartılmış, yedi burç temellerinden başlayarak daha sağlam bir şekilde yeniden inşa edilmiş ve üzerine Arapça olarak şehrin zapt edilmesi ve I. İmadeddin Zengi'nin adı yazılmıştır (Segal, 2002: 313). İlk kez Yengi (Yeni) Kapı ismine 1766 yılında rastlamaktayız. 1766 yılında Urfa'yı ziyaret eden Alman Gezgin C. Niebuhr, bu kapının sadece ismine değinmiştir (Niebuhr, 1778: 407). Bu kapının Zengi Kuşatması'na tedbir olsun diye Hıristiyan halkın inşa etmesi mümkün olabileceği gibi kuşatma sonrası Zengi'nin yaptırdığı onarımın bir parçası da olabilir. Fakat bu soru kesin olarak yanıtlanamaz. 1883'te şehre gelen Eduard Sachau, sur kapıları arasında doğuda yer alan kapının adının Yeni Kapı olduğunu aktarmıştır. Doğudan kastettiği kuzeydoğu olmalıdır (Sachau, 1883: 193 ve dn. 1).

Yılmaz Can, İslâm şehirlerinin 6-9. yüzyıllar arasındaki fiziksel yapısını konu aldığı çalışmasında, şehir kapıları konusuna açıklık getirmeye çalışmıştır. Kitabında, *"Yeni Kapı"* olarak adlandırılan şehir kapılarıyla ilgili bazı yorumlara yer vermiştir. Can, fetihle birlikte ele geçirilmiş ve İslam şehri haline dönüştürülmeye çalışılan şehirlerde yapılan uygulamalara dair, fethin bir simgesi olarak mevcut sur kapılarının dışında şehir surlarının üzerinde yeni bir kapı açıldığına değinmektedir. İlave edilen bu kapıya da *"Bab'ı Cedid"* yani *"Yeni Kapı"* adının verildiğini anlatmaktadır (Can, 1995: 102). Bu geleneğin 9. yüzyıldan sonra da devam ettiği düşünülebilir. Kapı günümüzde ayakta olmadığından mimarisi incelenememekte ve kentin, Zengi'nin eline geçmesinden sonra mı yoksa önce mi bu kapının surlara ilave edildiği bilgisi tespit edilememektedir. Ayrıca Niebuhr'dan önce Yeni Kapı ifadesine rastlanmamaktadır (Evliya Çelebi, 1999b: 91). Bu durumda kapının geç tarihli bir kapı olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.

2. 23. 4. 2. İç Kale Kapıları

İç kalenin biri kuzeybatıya diğeri güneybatıya açılan iki kapısı bulunmaktadır. Bu kapılardan kuzeybatıdakine günümüzde basamaklarla çıkılmaktadır.

Kuzeybatı Kapısı (Aslanlı Kapı)

Urfa'da, yaklaşık 1030'lu yıllarda, Bizans Generali Georgios Maniakes (998-1043) ile Mervanoğlu devletinin hükümdarı Nasrüddevle'nin Türk vekili Salman (veya bazı kaynaklara göre sadece Uteyr'in oğlu) arasında Urfa üzerine bazı müzakereler yapılmıştır. Urfa iç kalesi yıllık bir gelir ve imparatordan bir soyluluk beratı karşılığında Maniakes'e teslim edilmiştir **(Çiz. 160)**, (Urfalı Mateos, 2000: 54). Araştırmacı J. B. Segal, bu konu ve iç kale kapısıyla alakalı olarak bir Süryani kroniğinden elde ettiği şu bilgileri aktarmıştır:

> *"Maniakes'in Selman[Salman]'la görüşmek üzere gizlice gelmesi üzerinde anlaşılmıştı. Onun tepedeki kalenin (İç Kale)batı kapısından geleceği bir gece tespit edilmişti. Bu aralarında karara bağlanmış olduğu için Maniakes az sayıda askerle geldi ve on (beş) yirmi kişi tepelerde saklandılar. Anlaşmaya uygun olarak Maniakes kendisine eşlik eden iki kişiyle birlikte kapıya yaklaştı. Kapıya vurdu. Selman [Salman]kapının arkasında bekliyordu. Kapıyı açtı ve ikisi kapıda buluştular. Maniakes dışarıda, Selman[Salman] içeride gece vakti alçak sesle kimsenin haberi olmaksızın birbiriyle konuştular. Maniakes daha önceden askerleriyle bir işaret üzerinde anlaşmıştı. Askerler bu işareti duyduklarında kapıya yaklaşacaklardı. O kendisine eşlik edenlere vadiden küçük taşlar toplamalarını emretmişti. Selman[Salman]'la Maniakes aralarında yaptıkları konuşmada meseleyi henüz bir çözüme vardıramamışlardı. Selman[Salman] Maniakes'e …" Barış içinde git ve bu sırla dostluğumuz aramızda gizli kalsın, dedi" . Kapıyı kapatmak için yaklaştığında Maniakes'e eşlik edenler iç kalenin kapısına küçük taşlar attılar ve orada gizlenmiş olan askerlere haber verdiler. Askerler kapıya yaklaştılar. Selman[Salman] İç Kale'nin kapısını kapatmak istedi, ancak kapatamadı. Maniakes ve onunla birlikte bulunan diğerleri ileri atıldılar, iç kaleyi ele geçirdiler, muhafızları kılıçtan geçirdiler. Selman[Salman]'ı, ailesini, servetini ve mallarını ona bir zarar vermeksizin dışarı çıkardılar"* (Segal, 2002: 280).

Çiz. 160: Bizans-Arap mücadelesi ve Georgios Maniakes'in Urfa'yı fethi (John Skylitzes, 11. yy.)

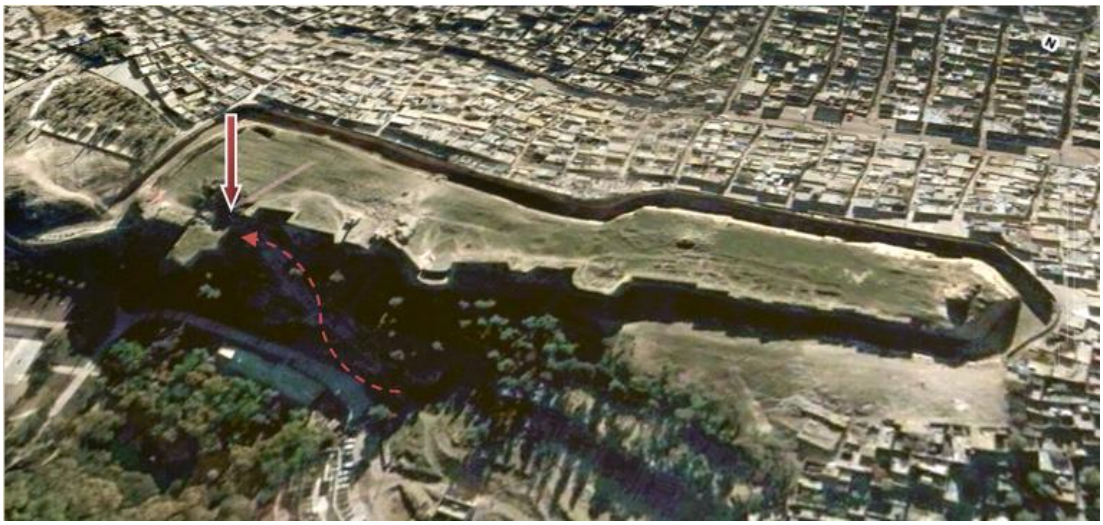
İç kalenin kuzeybatısına bakan kapıya günümüzde basamaklarla çıkılmaktadır **(Fot. 518-530)**. Daha önceleri bu merdivenin yerinde patika bir yol bulunmaktaydı. İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi II. Abdülhamid Albümü'ne ait 90798/91 numaralı, iç kaleyi gösteren fotoğrafta **(Fot. 531)** ve K. A. C. Creswell Arşivi'ndeki, E.A. C.A. 6604 **(Fot. 532)** ve 6609 numaralı fotoğraflarda **(Fot. 533)** bu durum açık bir şekilde görülmektedir.

Günümüzde basık kemerli bir kapıdan iç kaleye girilmektedir. K. A. C. Creswell Arşivi'ndeki ve ayrıca C. Kürkçüoğlu'nun Urfa'nın eski fotoğraflarından derlediği albümünde yer alan 1890'lı yıllara ait fotoğrafta günümüze ulaşamamış orijinal kapının kale içine bakan doğu yüzü görülmektedir **(Fot. 534-535)**. Bu fotoğraftan anlaşıldığı üzere kapı burcu şeklinde düzenlenmiş giriş, kalenin dışına basık bir kemerle, iç tarafa ise sivri bir kemerle açılmaktadır. Düzgün bir kesme taş işçiliği sergileyen kemerin iki yanında ise birer aslan kabartması gözlemlenmektedir **(Çiz. 161-162)**. C. Kürkçüoğlu, bu aslan figürlerini Memluk Sultanı Baybars (1260-1271) dönemi pars figürlerine benzetmekte ve aynı zamanda Osmanlı döneminde de buna benzer örneklerin kullanıldığını ifade etmektedir (Kürkçüoğlu, 1998: 163). İki kapı arasındaki tonoz örtülü kapı geçitinin iç tarafında kale kapısını bekleyen görevliler görülmektedir. Günümüze ulaşamamış kapı burcunun üst kısmı daha 1890'lı yıllarda yıkık durumdaydı **(Fot. 534)**.

Fotoğraf dikkatlice incelendiğinde kapının üstünde kale içine doğru taşma yapan kapı burcunun konsol izlerine rastlamaktayız.

Fot. 518: Oklarla yerleri gösterilen iç kale kapıları (Google Earth)

Fot. 519: İç kalenin kuzeybatı kapısına çıkışı sağlayan patika ve kuzeybatı kapısının yeri (Google Earth)

Fot. 520: İç kale, kuzey cephe

Fot. 521: İç kalenin kuzeybatı cephesindeki kapısına çıkışı sağlayan yol ve kapının yeri

Fot. 522: İç kalenin kuzeybatı kapısını savunan burcun kuzey cephesi

Fot. 523: Burcun cephesindeki iki aslan figürü

Fot. 524: İç kalenin kuzeybatı cephesindeki kapısına çıkışı sağlayan yol

Fot. 525: İç kalenin kuzeybatı kapısı (Thomas Lorain, 2006)

Fot. 526: İç kalenin kuzeybatı kapısı (Thomas Lorain, 2006)

Fot. 527: İç kalenin kuzeybatı kapısından detay (Thomas Lorain, 2006)

Fot. 528: İç kalenin kuzeybatı kapısının kuzeyindeki burç (Thomas Lorain, 2006)

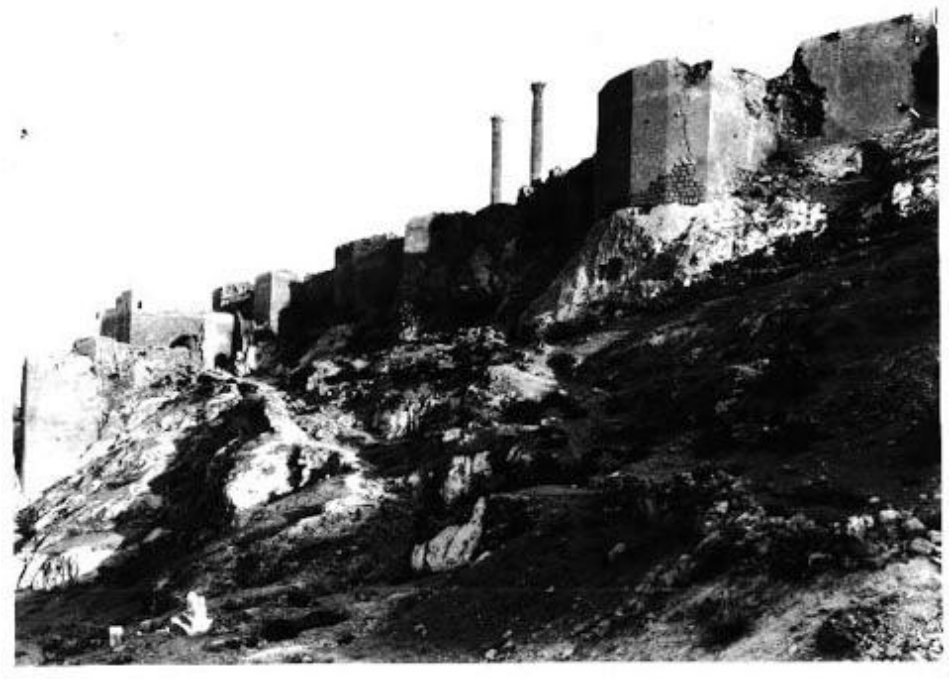
Fot. 529: İç kalenin kuzeybatı kapısını güneyden tahkim eden burç (Thomas Lorain, 2006)

Fot. 530: İç kalenin kuzey cephesi (İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü, Env. No: 90430/14)

Fot. 531: Urfa iç kalesinin kuzeybatı kapısına çıkış (İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü, Env. No: 90798/91)

Fot. 532: İç kalenin kuzeybatı kapısına çıkış [K. A. C. Creswell Arşivi'nden, E.A. C.A. 6604 numaralı fot.]

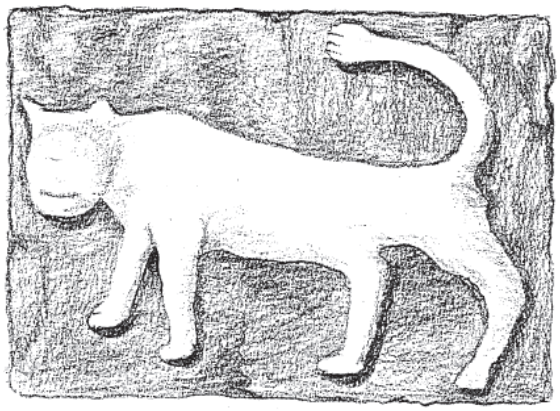
Fot. 533: İç kalenin kuzeybatı kapısı [K.A. C. Creswell Arşivi'nden, E.A. C.A. 6609 numaralı fot.]

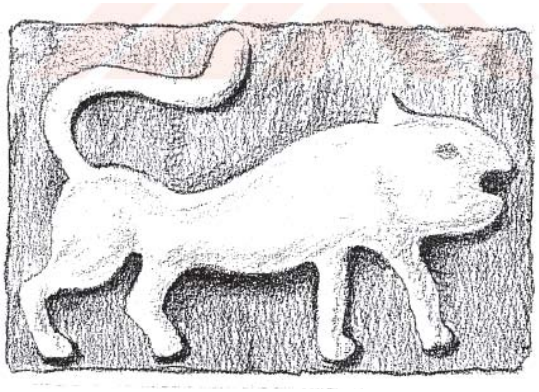
Fot. 534: İç kalenin kuzeybatı kapısının 1890 yılında içeriden görünümü (Kürkçüoğlu, 1990: 28, res. 48)

Fot. 535: İç kalenin kuzeybatı kapısının kale içerisinden görünümü (K. A. C. Creswell Arşivi'nden, E.A. C.A. 6606 numaralı fot.)

Çiz. 161: Urfa iç kalesinin kuzeybatı kapısının iç yüzündeki aslan kabartması (sağdaki) (Kürkçüoğlu, 1998: şek. 335)

Çiz. 162: Urfa iç kalesinin kuzeybatı kapısının iç yüzündeki aslan kabartması (soldaki)(Kürkçüoğlu, 1998: şek. 336)

Güneybatı Kapısı (Köprülü Kapı)

Kapıyla ilgili bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. 1071 yılının ilkbaharında Büyük Selçuklu Hükümdarı (1063-1072) Alp Arslan Urfa'ya saldırmış, Bulgar Prensi Vasil'in komutası altında kent kendini savunmuştur. Selçuklular korulukları ve bostanlardaki ağaçları devirerek, şehrin güney tarafındaki hendekleri bunlarla doldurmuş ve Urfa'ya güneyden saldırmıştır (Segal, 2002: 283; Merçil, 1988: 465). Bu sırada bu kapı da saldırılara maruz kalmış olmalıdır.

İç kalenin güneybatı ucunda yer alan ikinci kapısı günümüzde oldukça kötü durumdadır **(Fot. 536)**. Kapı geçitinin üst örtüsüyle kapıyı iki yandan tahkim eden burçlar çok fazla tahrip olmuştur. Bu burçların formlarını Sinclair gemi burnuna benzetmiştir (Sinclair, 1990: 11). Kapıya nasıl ulaşıldığı konusu da sorunlu bir konudur. Kapıyı iki yandan

tahkim eden çokgen formlu burçların arasında sivri kemerli, beşik tonozla örtülü kapı geçiti yer almaktadır **(Fot. 537-540)**. Geçitin bir kısım örtüsü ayaktayken bir kısmı yıkılmıştır. Dolayısıyla kapının uzun bir kapı geçitine (tüneli) sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kapıyı tahkim eden burçlardan kuzeydekinin duvar örgüsünde Roma ve Bizans dönemine ait birbiriyle ilişkisi olmayan parçaların devşirilerek kullanıldığı gözlenmektedir **(Fot. 541-544)**. Bu parçalar iç kaledeki Roma ve Bizans döneminde kullanılan saraya ait parçalar olabilir. Sinclair bu burç şekillerinin Memluk askeri mimarisine yabancı olduğunu fakat alttaki temellerden yararlanılarak yapıldığı için Türk dönemi öncesine ait formun muhafaza edilmiş olduğunu düşünmektedir. Duvar işçiliği olarak da kapıyı Memluk dönemine tarihlendirmektedir (Sinclair, 1990: 11). İç kaleyi doğu, batı, güney ve kısmen kuzeyden çeviren kayadan oyma kuru hendeğin güneybatı ucunda, kapı hizasına yakın, bilinçli olarak oyulmuş iri bir payanda bulunmaktadır **(Fot. 545)**. Bazı araştırmacılar bu payandanın güneybatıdaki kapıya geçişi sağlayan bir köprüyü taşıması amacıyla yapıldığını düşünmektedir (Hellenkemper, 1976: 26; Sinclair, 1990: 11). Nitekim bunun bir dayanak veya taşıyıcı işlevi dışında bir faydası olamayacağı açıktır. Güneybatıdaki kapının hizasında olması da buna uygun düşmektedir. Ayrıca bu kapıya geçiş için burada bir köprüye ihtiyaç bulunmaktadır. Urfa Kalesi'ni gösteren Charles Texier'e ait gravürün kalenin bu kapısına ait olması en uygun ihtimaldir **(Çiz. 163)**, (Anonim, 1997b: 197). Gravürde kalenin kayalık üzerinde yer aldığı ve bu nokta ile önündeki tepe arasında bir hendeğin olduğu çizimden yola çıkarak söylenebilir. Kalenin kapısı iki yandan birer burçla tahkim edilmiştir. Kapı kemerinin üzerinde ve burçların batı cephelerinde mazgal açıklıkları gözlenmektedir. Bu çizim hayali bir çizimden ziyade gerçekçi bir çizimdir. Kalenin güneybatı kapısını göstermesi açısından önemlidir. Kapının sur kapılarından biri olma ihtimali gözükmemektedir. Sur kapılarının hiçbirisi böyle yüksek kayalık bir zemin üzerinde yer almamaktaydı. Ayrıca gravürün tamamı incelendiğinde yüksek duvarların daha dar bir alanı çevrelediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla *"Urfa Kale Kapısı"* olarak geçen gravürün iç kalenin güneybatı kapısı olma ihtimali oldukça yüksektir.

Fot. 536: Urfa iç kalesinin güneybatı ucunda yer alan kapısının doğu cephesi (Thomas Lorain, 2006)

Fot. 537: Urfa iç kalesinin güneybatı ucunda yer alan kapısının batı cephesi (Thomas Lorain, 2006)

Fot. 538: Urfa iç kalesinin güneybatı ucunda yer alan kapısının batı cephesi (Thomas Lorain, 2006)

Fot. 539: Urfa iç kalesinin güneybatı ucunda yer alan kapısının tonozlu geçiti (Thomas Lorain, 2006)

Fot. 540: Urfa iç kalesinin güneybatı ucunda yer alan kapısının geçit kısmının yıkık durumdaki tonozu (Thomas Lorain, 2006)

Fot. 541: Urfa iç kalesinin güneybatı kapısının önündeki iç kale duvarları (Thomas Lorain, 2006)

Fot. 542: Duvardaki devşirme parça (Thomas Lorain, 2006)

Fot. 543: Urfa iç kalesinin güneybatı ucunda yer alan kapısını kuzey yönden tahkim eden burcun doğu cephesindeki devşirme parça (Thomas Lorain, 2006)

Fot. 544: Urfa iç kalesinin güneybatı ucunda yer alan kapısını kuzey yönden tahkim eden burcun cephesindeki devşirme parça (Thomas Lorain, 2006)

Fot. 545: Urfa iç kalesinin güneybatı ucunda yer alan kapısının köprüsünü taşıdığı düşünülen kayadan oyma payanda (Thomas Lorain, 2006)

Çiz. 163: Urfa kalesinin kapısı (Anonim, 1997b: 197)

3. DEĞERLENDİRME

3. 1. Ortaçağda Kale Kapıları

Kale kapısı, en basit ve genel bir tanımlamayla kalenin sınırlarını belirleyen duvarlar üzerinde açılmış, girişi ve çıkışı sağlayan bir geçittir.

Kale kapısı plan şemalarına göre biçimsel tipoloji oluşturmak amacıyla gruplandırılabileceği gibi işlevlerine göre de ele alınıp incelenebilir. Yerleşime girişi sağlayan ve kimi zaman Antik döneme ve Erken Ortaçağ'a ait örneklerde, surlarla çevrili yerleşimin ana arterini meydana getiren caddeleriyle bağlantılı düşünülerek planlanmış anıtsal (ana) kapıların dışında, bir kısmı kaçış için kullanılan bu sebeple de genellikle sur duvarlarıyla veya bir burçla gizlenmeye çalışılmış ya da değinileceği üzere başka işlevleri de olabilen ikincil kapılar söz konusudur. Bu ayrım, kapıların anıtsallıklarına göre yapılmış oldukça genel bir tasniftir. Kapıların boyutlarıyla bağlantılı olarak yapılan bu genellemeden başka, kapıların geçit verdiği alanla alakalı bir ayrıma da gidilebilir. Aşkıdil Akarca, benzer bir şekilde Eski Yunan dönemine ait kalelerin kapılarını üç başlık altında toplamaktadır. Kentin ana kapıları olarak adlandırdığı kapılar, kente ulaşan anıtsal yolların sonundaki kapılardır ve bu kapılardan sonra kentin içine girilmektedir. Anıtsal bir görünüme sahip bu kapıların, bağlantılı olduğu yollardan gelen tekerlekli araçların geçebileceği genişliğe sahip olması gerekmektedir. A. Akarca, bu kapıların ortalama genişliğinin 3-4 m. den az olmadığını ve hatta daha geniş olanların söz konusu olduğunu ifade etmiştir (Akarca, 1998: 151). İkinci grubu askeri işlevi ön planda olan, kırlara ve kır yollarına açılan kapılar meydana getirmektedir. Bu tip kapılar genellikle ufak boyutludur. Bazen bir sur duvarıyla ya da burçla gizlenmeye çalışılmıştır. Kapının gizlenmeye çalışılmasının sebebi, kale kuşatıldığında çaresiz kalan içeridekiler, bu kapıyı kaçmak amacıyla kullanmaktadırlar. Ya da bazı yerleşim yerlerinde, halkın sur dışında yaşadığı durumlarda, güvenlik tehlikesi olduğunda, kıymetli eşyaları ve hatta hayvanları ile bu kapılardan sur içine giriş yapmakta ve kaleye sığınmaktaydılar. Bunun dışında bu tip kapılar, ani çıkış yaparak şehri kuşatan düşmanı püskürtmek ve imha etmek amacıyla planlanmıştır. Dolayısıyla da bu tip kapıların gizlenilmesi kapının planlanmasında temel esastır. Kapının görülmesi istenmediğinden bezeme unsuru içermesi de gerekmediğinden nitekim bu tip kapılarda bezeme unsuruna rastlanmamıştır. A. Akarca bu tip işlevleri

yerine getiren kapıların yaklaşık 1 m. eninde olduğunu ifade etmiştir (Akarca, 1998: 151). Değineceğimiz üzere bu tip kapıların ufak boyutlu oldukları anlaşılmaktadır.

Üçüncü bir grubu ise surlarla çevrilmiş yerleşimlerde, çeşitli sebeplerle yerleşimin duvarlarla ayrılmış ara bölümleri arasında bağlantıyı sağlayan kapılar meydana getirmektedir. Bu tip kapıların Antalya Kalesi'nde daha önceden örneklerinin olduğu bilinmektedir.

A. Akarca'nın Eski Yunan dönemi kale kapıları için yapmış olduğu bu üçlü ayrım, aslında farklı bölgelerdeki kale kapıları için de genel bir toparlama ve özet sunmaktadır. Kapıların bazıları şehre veya kaleye girişi sağlayan anıtsal kapılardır. Bunun dışında anıtsal yollarla veya törensel yollarla ilişkili anıtsal kapılar da söz konusudur. Diğer bir kısmı askeri amaçlar için düşünülmüştür. Veya gizlice kaleye sığınmak ya da kaleden gizlice kaçmak için de kapılar tasarlanmıştır. Kapıların bazıları su kaynağına inişi sağlamaktadır. Anadolu dışından bir örnek olan Halep İç Kalesi'nde, sadece saraya girişi sağlayan gizli bir tünelin varlığı istisnai bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Zamanla yapılan ilavelerle iç içe surlar şeklinde teşkilatlanmış sarmal bir yapıdaki kalelerde, mahalleler arasında bağlantıyı sağlayan kapılar da bu özete dâhil edilebilir.

Anadolu'daki Ortaçağ dönemine ait kale kapıları için plan tiplerine göre bir tipoloji denemesi yapmaya çalışırken, gruplandırmamıza dayanak olarak seçtiğimiz ana etmen, *"kapının nereden ve nasıl savunulduğu"* düşüncesi olmuştur. Bu amaçla öncelikle gerek Anadolu gerekse yakın çevresindeki kale kapılarının İlkçağ'ın erken örneklerinden başlayarak, Ortaçağ boyunca nasıl bir gelişim ve değişim şeması sergilediğini takip etmenin, ayrıca bölgelere ve uygarlıklara göre kapılarda gözlenen bazı özel uygulamaların farklı bölgeler arasındaki dolaşımını ve oluşan etkileşimin yol ve yöntemlerini anlamanın faydalı olacağı düşüncesine varılmış ve buna uygun bir çalışma metodu takip edilmiştir. Tüm bunların sonucunda ise Anadolu Ortaçağ Askeri Mimarisi'nin çevre bölgelerle birlikte düşünüldüğünde yeri ve önemi belirlenmeye çalışılmıştır.

3. 2. Ortaçağ Sonuna Kadar Anadolu ve Yakın Çevresindeki Farklı Kültür Çevrelerinde Kale Kapıları

Ortaçağ'da, Anadolu'daki kalelerde karşılaşılan farklı kapı planlarını anlayabilmek, bu planların kaynağını, ortaya çıkış ve gelişim çizgisini takip edebilmek, tezimizde

incelediğimiz örneklerin çağdaşları içerisindeki yerini ve önemini anlayabilmek için, erken tarihli kale örneklerindeki kapıları incelemek ve Anadolu'yu yakın çevresiyle birlikte ele almak, çağdaşları ile karşılaştırmak ve karşılıkları etkileşimleri tarihsel zemine oturtabilmek gerekmektedir.

Kale kapılarının planları üzerinden yapmaya çalıştığımız tipoloji çalışmasında, plan şemalarını aydınlatmaya ve tanımlamaya çalışırken, kapılarda savunma açısından önemli bir diğer planlamanın, kapı geçitlerinde ve kapıya ulaşan kale yolunda görüldüğüne incelediğimiz örneklerde değinmiştik. *"Düz doğrultulu"* veya *"L", "U"* planlı ayrıca *"yılankavi"* ya da *"labirentvari"* gibi çok fazla dönüşler yaptıran kapı geçitleri ile kapılara ulaşan yollar, bilinçli ve birlikte bir planlamanın sonucu olarak ortaya çıkmış tasarımlardır. Amaç kalenin içindekiler için savunmayı kolaylaştırmak, içeri girmeye çalışan düşmanı yavaşlatmak ve hatta şaşırtmak, bundan yararlanarak da pusuya düşürerek zarar vermek ve imha etmektir. Bu sebeple de tezimizde kale kapılarını incelerken konuya kapıların geçit planları dışında, kaleye ulaşan yolun planı da dâhil edilmiş, kapıları yorumlayabilmek adına, kale yolunun başlangıcından kapı geçitinden kale içine girişe kadar planlamadaki sürekliliğin bir giriş ünitesi bağlamında bütüncül bir bakış açısıyla ele alınması gerektiği anlaşılmış ve konuya bu perspektiften bakılmıştır. Ayrıca tezin katalog kısmında ele alınmayan benzer plan şemalarına sahip örnekler de değerlendirmeye dâhil edilerek sağlıklı bir tipoloji oluşturmaya çalışılmıştır.

Kale kapılarında karşılaşılan düz doğrultulu bir plan semasına sahip geçitlerin en erken tarihli örneklerine, Anadolu'daki ve Kuzey Suriye'deki Hitit yerleşimlerini çevreleyen surlarda rastlamaktayız. Bu yerleşimlerin en önemlilerinden biri, Çorum ili Boğazkale ilçesi yakınındaki Boğazköy (Hattuşaş) surlu yerleşimidir **(Çiz. 164)**. Hattuşaş, Anadolu'nun büyük bir bölümü ile Kuzey Suriye'de egemen olan Hitit İmparatorluğu'nun başkenti idi. Yerleşimi çevreleyen surlar üzerindeki kapıların geçitleri düz doğrultuluydu. Kapıların üzerinde bulunduğu sur, M.Ö.14.-13. yüzyıllarda mevcuttu (Seeher, 2006: 6). Bu kapı geçitlerinden yürüdüğünde hiçbir dönüşe gerek kalmadan doğrudan sur içine girilebilmekteydi. Güneybatıdaki *"Aslanlı Kapı"*, güneydeki *"Yer Kapı"* ile *"Sfenksli Kapı"* ve güneydoğudaki *"Kral Kapı"*yı bu tip geçit planına sahip kapılara erken tarihli örnekler olarak verebiliriz.

Bu kapılardan biri olan Aslanlı Kapı'nın araba girişleri için yapıldığı anlaşılmaktadır **(Fot. 546-547), (Çiz. 165)**. Kapının içindeki basamaklar sonradan ilave edilmiştir. Diğer sur kapılarında olduğu gibi bu kapıyı da, asıl kapı odasının iki yanından, 15 x 10 m. boyutlarında, dikdörtgen planlı iki burç tahkim etmektedir. Sur içine ve dışına bakan yüzleri sivri kemere yakın bir görünüme sahiptir. Karşılıklı iki kapı açıklığı, bir başka ifadeyle kapı geçiti, düz doğrultulu bir plana sahiptir. Geçitler, dışı bronz kaplı ve büyük boyutlu ahşap kapılarla kapatılıyor ayrıca sürgülerle kilitleniyordu. Bugün dahi bu sürgü izleri mevcuttur (Seeher, 2006: 49-51). Hitit çivi yazılı tabletlerde kapıların nasıl açılıp kapandığına dair detaylı bilgiler bulunmaktadır[61].

Sfenksli Kapı, surların güneyinde, bir potern (gizli geçit) olan Yer Kapı'ya ait setin üzerinde ve orta noktada yer almaktadır **(Fot. 548)**. Bu kapının iki yanında, surlar üzerindeki diğer kapılarda görüldüğü gibi büyük boyutlu burçlar yer almamaktaydı **(Çiz. 166)**. Kapı, bir kulenin içinden geçilerek, sur içine geçit veren bir planlama sergilemekteydi. Kapıya adını veren dört adet sfenks, kapı pervazlarında yer almaktaydı. Günümüzde sadece kapının dış yüzündeki batı sfenksi orijinal yerindedir. Kule içine geçit veren ve sur dışına bakan yüzdeki kapısının, diğer kapılarda olduğu gibi sivri kemere yakın görünümlü değil dikdörtgen açıklıklı bir kapı olduğu tahmin edilmektedir. Dış yüzdeki kapı açıklığı, iki kanatlı bir kapıyla kapatılmaktaydı. Sur içine bakan yüzde ise kapı geçiti açıktı. Ayrıca bir kapıyla kapatılmıyordu. 1907 yılında, sur içine bakan yüzde yer alan, daha önce yangın geçirmiş ve kötü durumdaki sfenksler koruma ve onarım amacıyla yerlerinden sökülmüştür. Batıdaki sfenks, İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde, doğudaki ise Berlin Ön Asya Müzesi'ndedir (Seeher, 2006: 70-75). Sfenksli Kapı'nın, tipolojik açıdan kapı burcu şeklinde planlanmış, düz doğrultulu kapı geçitine sahip bir planlama sergilediği özetle söylenebilir. Bu planlama anlayışının benzerlerine, Anadolu'daki Ortaçağa ait kale kapılarında sıkça rastlamaktayız. Tezimizde bu plan şemasının tek katlı, hem kapı geçiti hem de muhafızların beklediği mekândan ibaret olanlarına, kapı burcu (gate tower) şeklinde planlanmış kale kapıları adı verilmiştir.

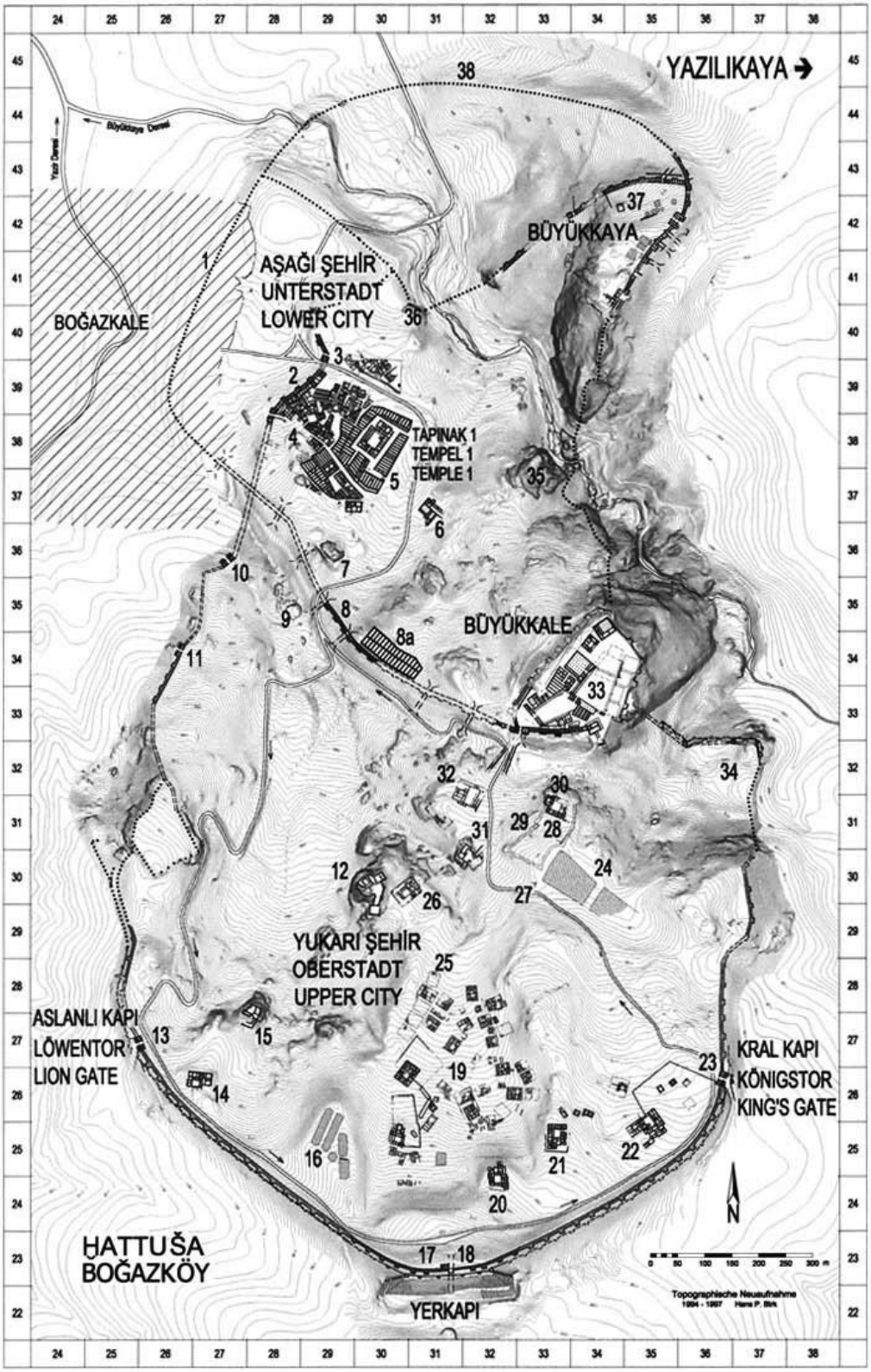
---

[61] *"…Sabahları şehir kapısının bakır sürgülerini açmaya gönderdiğin oğlun ya da hizmetkârın, kapıdaki mührü çevirdiğinde, Hatti'nin bir beyi veya bir komuta subayı ya da bu işle görevlendirilmiş herhangi bir bey birlikte kapının mührünü kontrol etsinler ve kapı öyle açılsın. Bakır sürgüleri senin evine geri götürüp yerine yerleştirsinler…"*, (Seeher, 2006: 51). Aktarılan tüm bu bilgilerden şehrin kapılarının geceleri kapalı tutulduğu ve hatta kapattıktan sonra mühürlendiği, sabahları kapıları açmak için gidildiğinde ise mühürler üzerinde bir oynama yapılmış mı diye sıkı sıkı kontrol edildiği anlaşılmaktadır.

Surların güneydoğu köşesine yakın noktasında yer alan Kral Kapı, plan özellikleri itibariyle batıdaki Aslanlı Kapı'ya benzemektedir **(Fot. 549)**. Kapı iki yandan kulelerle (burçlarla) tahkim edilmişti **(Çiz. 167)**. Kule boyutları Aslanlı Kapı ile aynıydı. Kuleler mevcut izlerden anlaşıldığı üzere 10 x 15 m. ölçülerindedir. Kapı geçiti düz doğrultuludur. Geçitin içe ve dışa bakan yüzü, iki kanatlı ahşap kapılarla örtülmekteydi. Kapı sürgülerle kapatılmaktaydı. Sürgülerin duvardaki izleri, kapı direklerinin içinde döndüğü kapı söve taşları ve kapı eşiğinde kanatların sürtünerek meydana getirdiği izler bugün de görülebilmektedir (Seeher, 2006: 95). Kapı geçitinin sur içine ve dışına bakan yüzlerindeki açıklıklar, sivri kemere yakın bir görünüm sergilemektedir. Kapıya adını veren kral kabartmaları sadece sur içine bakan yüzde yer almaktadır **(Fot. 550)**. Kapının mevcut bilgilerden yola çıkarak bir restitüsyonu yapılmıştır **(Çiz. 168)**. Buna göre ön surun dışında, kapı kulesine bağlanan ve kapı önünde ayrıca ek bir tahkimat meydana getiren bir başka surun varlığı ortaya çıkmaktadır. Kuleli bu duvar sayesinde, düşman kale yoluna gelmeden önce bu duvarın arkasından açık hedef haline gelmekte ve böylece imha edilebilmekteydi.

Boğazköy surlu yerleşiminin doğusunda kalan Büyük Kale (Kral Sarayı), 250 x 140 m. boyutlarında, ayrı bir surla çevrilmiş bir yerleşimdi. Bir çeşit iç kale durumundaki bu bölümün oturduğu alandaki sarp kayalıklar adeta doğal bir savunma imkânı sağlamaktaydı. İlk yerleşimin M.Ö. 3000'in sonlarında, İlk Tunç Çağı'nda gerçekleştiği düşünülmektedir. Hititler de zamanla yerleşimin etrafını çevrelemiş ve surlu bir yerleşime dönüştürmüşlerdir (Seeher, 2006: 115). Büyük Kale'nin ana kapısı güneydedir[62] **(Çiz. 169)**. İki yandan kulelerle tahkim edilmiş kapının yalnızca doğu tarafı günümüze gelebilmiştir **(Çiz. 170)**. Kapı geçiti düz eksenlidir. Geçitin dışı aslan kabartmalarıyla bezenmiştir. Bu kapıdan geçilerek üçgen planlı kale avlusuna girilmekteydi.

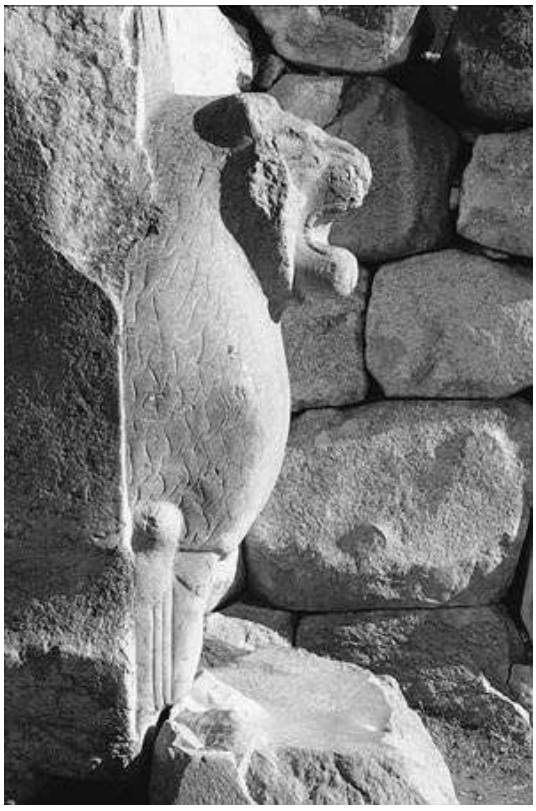
[62] planda 2 ile gösterilen yer.

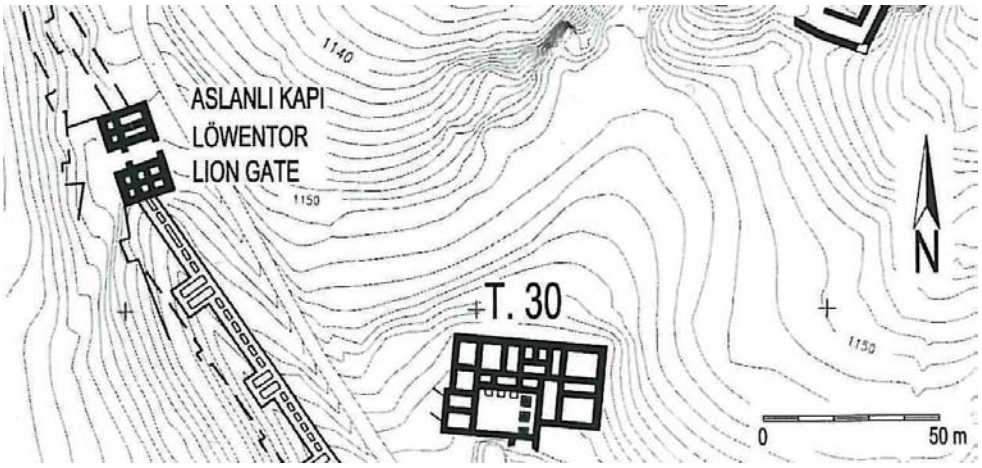
Çiz. 164: Boğazköy (Hattuşaş) yerleşiminin planı (Seeher, 2007: 16)

Fot. 546: Aslanlı Kapı (http://www.hattusas.com/hat16.jpg)

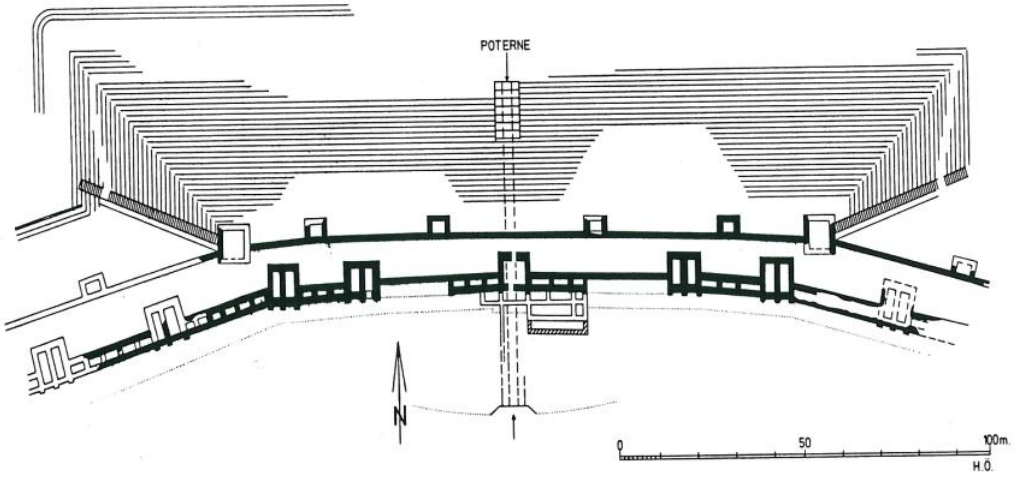
Fot. 547: Aslanlı Kapı'dan detay (Seeher, 2006: 53, res. 51)

Çiz. 165: Aslanlı Kapı'nın planı (Seeher, 2006: 48, res. 47)

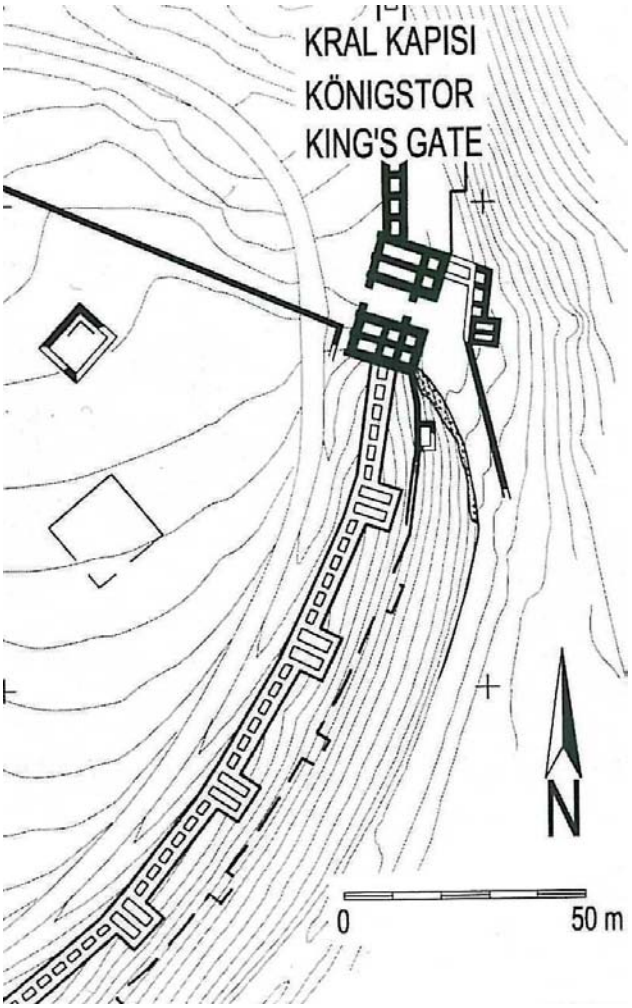
Fot. 548: Altta Yer Kapı'nın çıkışı, üstte aynı hizada Sfenksli Kapı (http://www.hattuscha.de/English/yerkapi.htm)

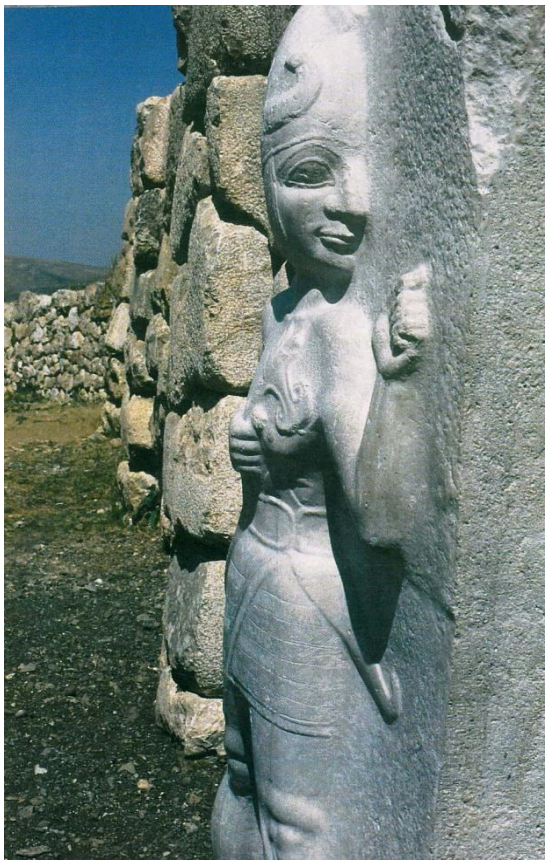
Çiz. 166: Üste Yer Kapı'nın çıkışı (potern), altta aynı hizada Sfenksli Kapı (Schirmer, 2002: 206 ve çiz. 2)

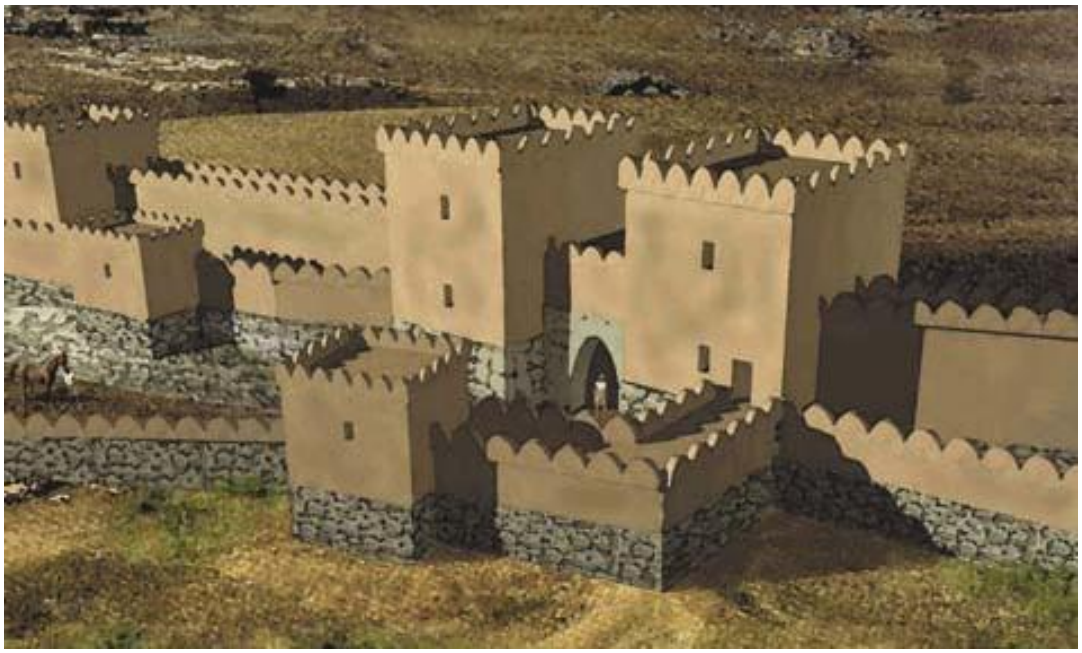
Fot. 549: Kral Kapı'nın hava fotoğrafı
(http://www.altarmodeling.com/hititsavastanrisi.html)

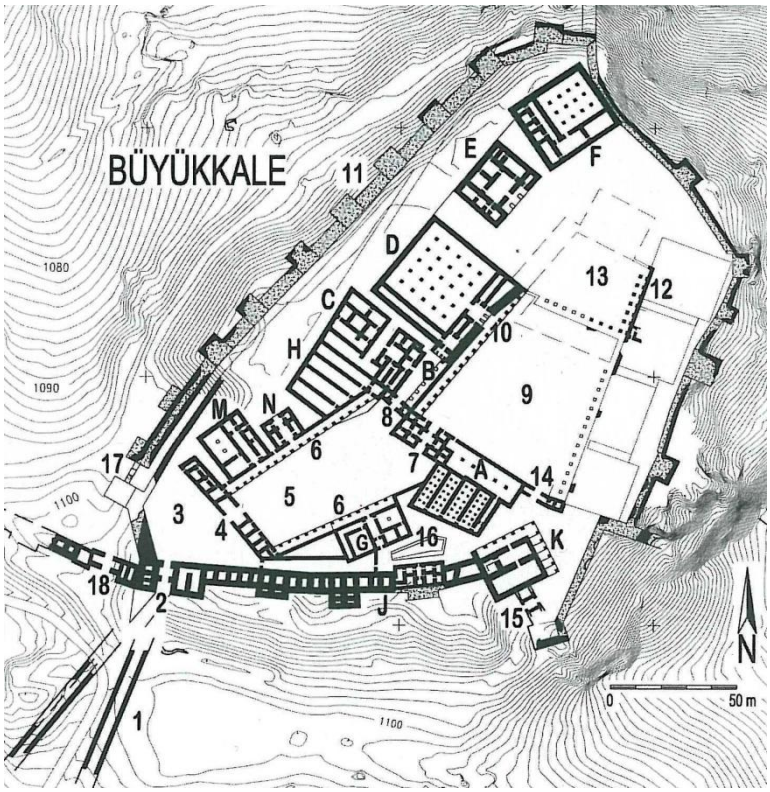
Çiz. 167: Kral Kapı'nın planı (Seeher, 2006: 86, res.91)

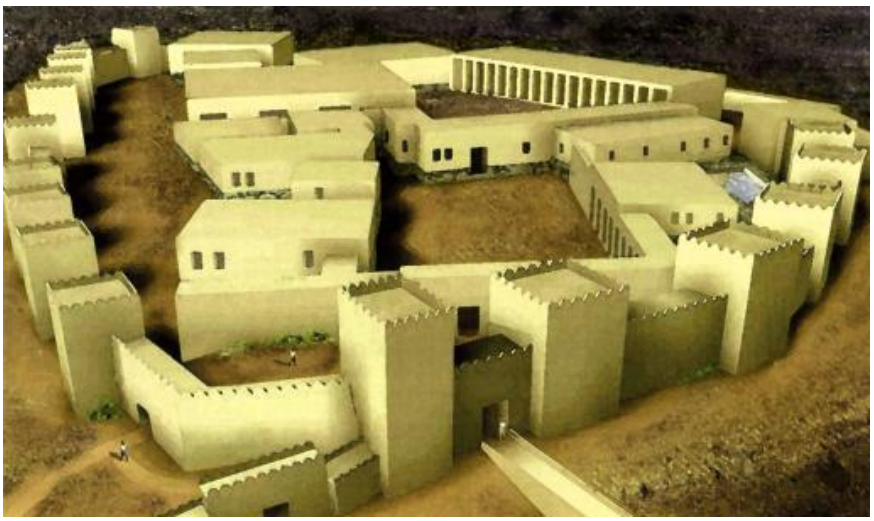
Fot. 550: Kral Kapı'ya adını veren kabartma (Seeher, 2006: 91, res. 96)

Çiz. 168: Kral Kapı'nın restitüsyonu (Seeher, 2006: 94, res. 101)

Çiz. 169: Büyükkale'nin planı (Seeher, 2006: 116, res. 121)

Çiz. 170: Büyük Kale'nin restitüsyonu (Seeher, 2006: 118, res.122)

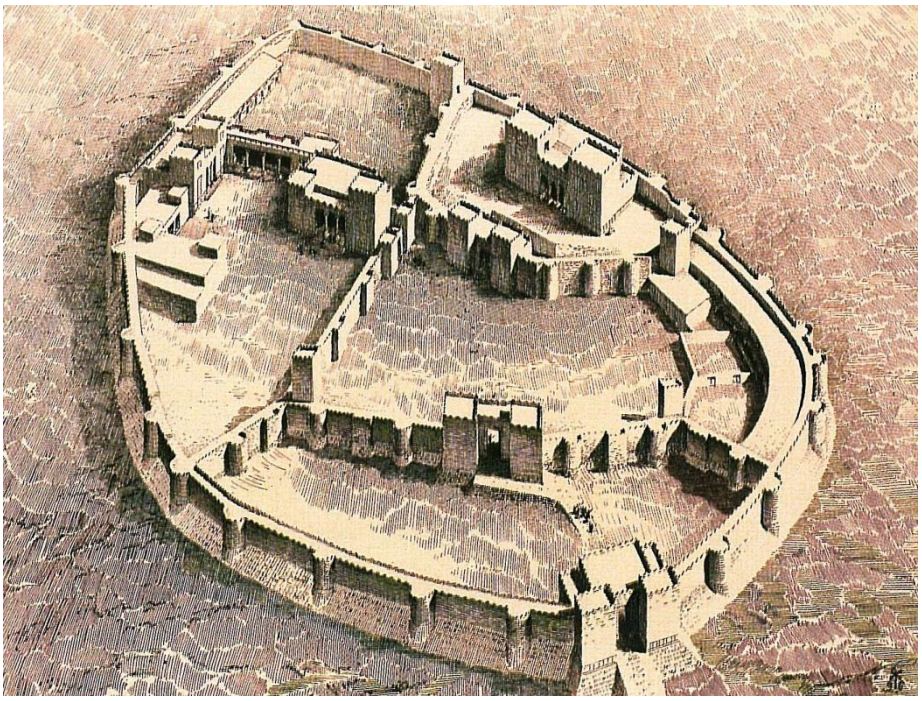
Adana'nın 125 km. kuzeydoğusunda, Osmaniye'nin yaklaşık 40 km. kuzeyinde ve Kadirli'nin 21 km. doğusunda kalan Karatepe Arslantaş'ta yapılan kazılar, M.Ö. 8/7 yüzyıla tarihlenen, düzenli aralıklarla yerleştirilmiş masif kulelerle desteklenen, poligonal bir çevre duvarı ile korunan, yaklaşık 195 x 375 m. lik bir alanı kaplayan Geç Hitit

Kalesi'ni ortaya çıkarmıştır. Kaleye biri kuzeydoğuda (Kuzey Kapısı), diğeri güneybatıda (Güney Kapısı) bulunan iki kapı binasından girilmekteydi. Kapılar yanlardan kulelerle desteklenmiş, önlerine yerleştirilen kulelerle ek tahkimat yapılarak güçlendirilmişti. Kapıların çevre ve temel duvarları ortostatlarla kaplanmıştı. Ayrıca kapılar aslan ve sfenkslerle bezenmişti (Çambel, 2001: 128-129), **(Fot. 551)**.

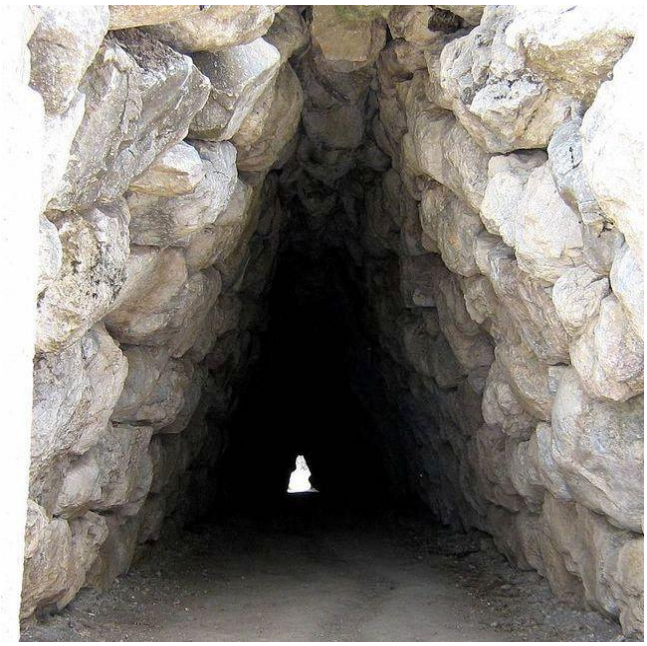
Fot. 551: Karatepe'nin Kuzey Kapısı'ndaki sfenks figürü (Çambel, 2001: 132)

Hitit merkezlerinden biri olan Kargamış yerleşimi de surla çevriliydi. Sur kapısı düz geçitli, iki yandan kulelerle tahkim edilmiş bir plan şeması sergilemekteydi (Çambel, 2001: 178), **(Çiz. 171)**. Bir diğer Hitit şehri olan Gaziantep yakınındaki Zincirli yerleşiminde de, dış kapı kare burçlarla tahkim edilmişti. Bir avlu ve ilki gibi düz doğrultulu ikinci bir kapı geçitinden sonra sur içine girilebilmekteydi (Creswell, 1952: 100).

Çiz. 171: Kargamış surlarının ve sur kapılarının restitüsyonu (Jean, 2001: 178)

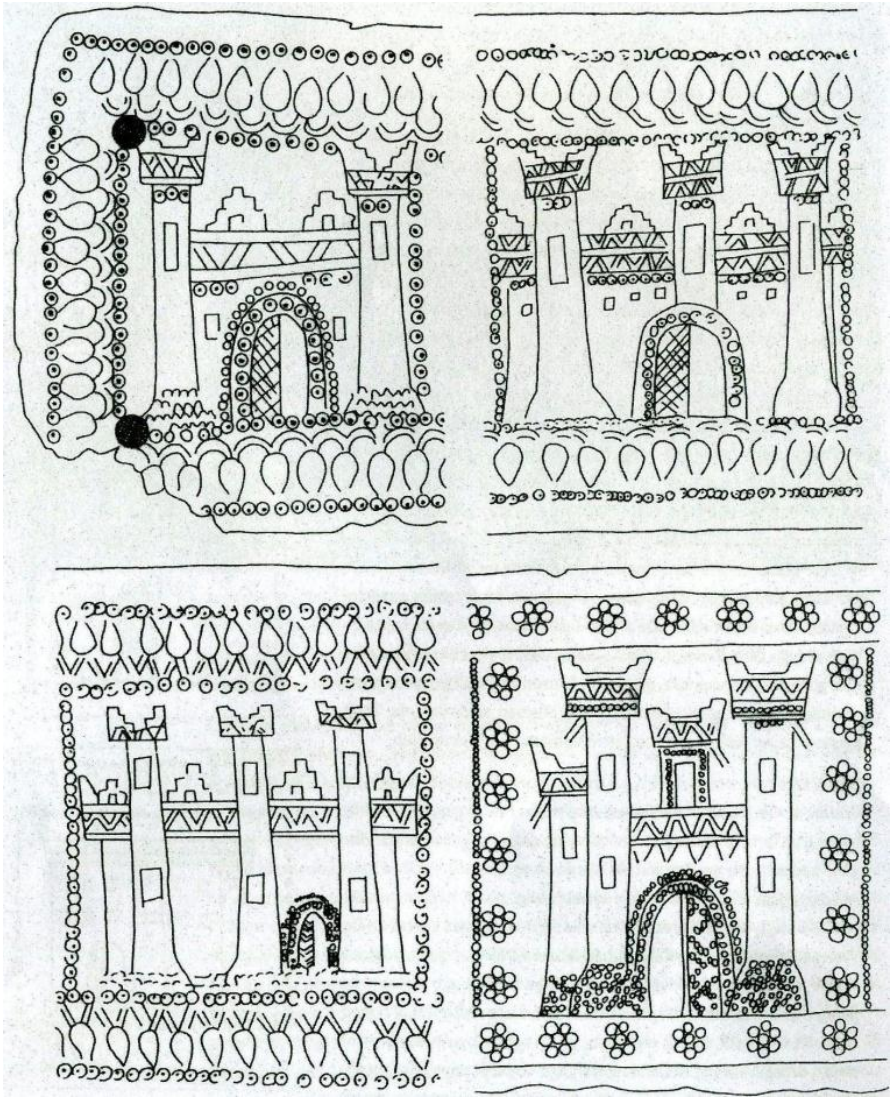
Hitit yerleşimlerini çevreleyen sur kapılarında düz doğrultu geçit planı ile karşılaşılmaktadır. Plan şeması olarak ise kapı burcu (kulesi) şeklinde ya da daha sıklıkla çift kuleyle tahkim edilmiş kapı tasarımlarının kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Asur kalelerinde de düz doğrultulu geçite sahip, yanlardan birer kuleyle tahkim edilmiş kapı tasarımı kullanılmıştı (Creswell, 1952: 100). Kapılarda koruyucu amaçlı ve aynı zamanda düşmanı korkutmak için aslan, sfenks, asker, tanrı v.b. figürlerin kabartmalarına veya heykellerine yer verilmiştir. Ortaçağ kalelerinde görmeye alıştığımız yer altı geçiti tarzı gizli tünellerin (potern) şu anki bilgilerimize göre Anadolu'daki en erken tarihli örneklerine yine Hitit yerleşimlerinde rastlamaktayız. Bunlardan birini Hattuşaş'ın (Boğazköy) güneyindeki sur üzerinde görmekteyiz. Yer Kapı olarak adlandırılan bu kapı, güneyde oluşturulan yapay toprak setin altında kalmaktadır. Setin üzerinde, ortada Sfenksli Kapı yer alır. Potern olarak adlandırılan yer altı geçiti, üzerine toprak yığılmadan önce bindirme tekniğiyle inşa edilmiştir **(Fot. 552)**. Poternin üst örtüsünün görünümü, üçgen biçimli sivri bir tonozu hatırlatmaktadır. Potern 3.0-3.3 m. yüksekliğinde ve 71 m. uzunluğundadır. Yüzde on beşlik bir eğime sahiptir. Poternin her iki ağzı çift kanatlı kapılarla örtülmekteydi. Poternin içe bakan ağzı, açıldığı yamaca uydurulmuşken, dışa bakan yüzü dikdörtgen bir kapı açıklığı şeklindedir (Seeher, 2006: 62, 67).

Fot. 552: Yer Kapı poterni (www.flickr.com)

Urartu kalelerine ait kapıları gözden geçirdiğimizde, bugüne kadar yapılan kazılarda, bu döneme ait en eski kale kapısının, Kral Işpuini döneminde yaptırılan Aşağı Anzaf Kalesi'nde ortaya çıkarıldığı düşünülmektedir. 5 m. genişliğinde ve 7 m. derinliğinde olan kapının, çift kanatlı olduğu tahmin edilmektedir. Kapının her iki yanında, kapıyı tahkim eden kulelere rastlanmamıştır. Kral Menua tarafından yaptırılan Yukarı Anzaf Kalesi'nin kapılarına fazla dik olmayan bir rampadan çıkıldıktan sonra ulaşılmaktadır. Kapıları koruyan büyük bir kule bulunmaktaydı. Kapılardan Güney Kapı tapınağa ve saraya, Kuzey Kapı depo yapılarına geçit vermekteydi. Kuzey Kapı çift kanatlıydı. Her iki kapının en önemli özelliği ise cepheden bakıldığında görülmeyen gizli kapı tarzında planlanmış olmalarıydı. M.Ö. 8. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bu durumun değiştiği, kapıların artık cepheden bakıldığında görülebilecek şekilde tasarlandığı düşünülmektedir (Belli, 2005: 161-165). Bu konuya en iyi açıklık getiren veriler, tunç levha ve kemerler üzerinde görülen ayrıntılı betimlemelerdir **(Çiz. 172)**. Bu betimlemelerden yola çıkarak kapıların her iki yandan birer kuleyle tahkim edilmiş bir planlama sergiledikleri ileri sürülmektedir (Belli, 2005: 161-165). Çift kanatla kapalı kapı geçitlerinin üst kısımları yarım ay şeklindedir, yani kemerli girişlere sahip kapıları hatırlatmaktadır. Kapıyı tahkim eden burçların dışında, kapı beden duvarının üzerinde ayrıca dendanlar göze

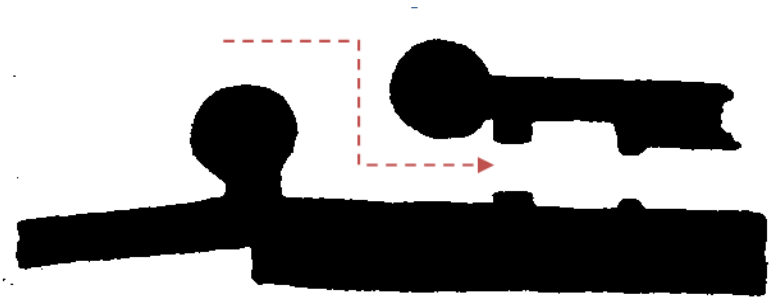
çarpmaktadır. Tüm bu veriler, kesin olmamakla birlikte çift kule ile tahkim edilmiş kapı sisteminin Urartular tarafından da kullanılmış olduğuna birer delil olarak kabul edilebilir.

Çiz. 172: Bronz kemerler üzerinde betimlenmiş, M.Ö. 8. yüzyıla ait kale kapıları ve kurtinler (Belli, 2005: 163, çiz. 1)

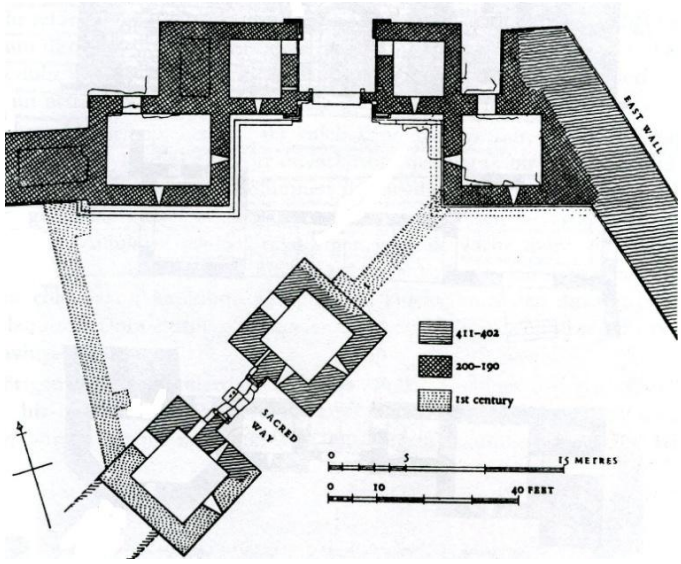
Eski Yunan dönemi, Hellenistik Çağı da (M.Ö. 4.-1. yüzyıllar) içine alarak M.Ö. 1100-30 yılları arasını kaplamaktadır (Akarca, 1998: 5). Sur duvarları üzerindeki kapıları, anıtsal ve anıtsal olmayan şeklinde iki gruba ayırarak ele aldığımızda, bu döneme ait kapılarda farklı plan şemaları ile karşılaşmaktayız. Aşkıdil Akarca'nın yaptığı gruplandırmada, sur duvarlarının birbirlerini aşarcasına inşa edilmesiyle iki duvar arasında kalan aralığın farklı şekillerde kapatılmaya çalışıldığı plan tipi *"bindirmeli kapı"* olarak isimlendirilmiştir (Akarca, 1998: 151-152). Bu iki sur duvarı arasında yer alması gereken kapının kulesiz ve

kuleli örnekleri dışında ayrıca kapının kule ile gizlendiği örnekler ve avlulu olan uygulamaları da söz konusudur (Akarca, 1998: 149, şek. 94). Bu plan şemasının en güvenli savunma imkânlarına sahip olanı, avlulu tiptir. Bu planda, iki sur duvarı arasındaki alanda yer alan kapı yanlardan burçlarla tahkim edilmiş, kapı aşamalı bir güvenlik sağlamak amacıyla iki kere tekrar edilen kapılar arasında, bir çeşit sınırlı bir alan yani bir avlu meydana getirilmiştir. Bunun dışında kapıların alt geçitli, çift kule ile tahkim edilenleri, çift kuleli ve avlulu olanları da bulunmaktadır (Akarca, 1998: 150, şek. 95). Ayrıca iki sur duvarının karşılıklı kavuşma biçimlerine ve kapıların yerleştirildikleri noktalara göre de kapılar gruplandırılabilirler (Akarca, 1998: 150, şek. 95, IV. a, b, c). Sur duvarının birbirine eğimli olarak yaklaştırıldığı ve kavuştuğu noktaya bir kapı yerleştirilebilir. Bu grupta kapı bazı örneklerde burçla müdafaa edilmiştir, bazılarında ise burçlara sahip değildir. Sur duvarlarının çeşitli açılarda kırılma yaparak birbirine kavuştuğu noktaya da kimi kalelerde kapı yerleştirilmiştir. Bir başka versiyonu ise sur duvarları açı veya kırılma yerine kavisler yaparak birbirine kavuşturulmuştur ve bu noktaya bir kapı planlanmıştır. Son bir grup olarak da kapılar, sur duvarları dirsek yaptırılarak ya da kulelerle/burçlarla gizlenerek bu noktalarda tasarlanmıştır (Akarca, 1998: 150, şek. 95, V). Ana kapılarda bunlara dair örnekler bulunmakla birlikte, Eski Yunan askeri mimarisinde kale kapılarında bindirmeli tip sıklıkla tercih edilmiş ve kullanılmıştır Aslında bu plan şeması Miken sur kapılarında görülen uygulamanın bir devamı olarak yorumlanmaktadır. Bu plan şemasına sahip kale kapılarının savunması da genellikle tek bir kuleden yapılmaktaydı. Bu kule de kapıya saldıracak düşmanın sağ tarafına gelecek şekilde, dış taraftaki surun ucunda planlanmaktaydı (Akarca, 1998: 151). Bu tipin gelişmiş örneklerinde ise avlu da plan şemasına dâhil edilerek yeni bir düzenleme yapılmıştır. Avlunun arasındaki iki sur duvarı ne kadar uzatılabilirse avlu ve kapı sayısı o kadar arttırabilmekte ve kapı daha güvenli bir hal almaktaydı. M.Ö. 4. yüzyılda Peloponnesos'ta, Mantineia **(Çiz. 173)** ve Stimfalos'ta bu plan şemasına giren kapılar mevcuttur (Akarca, 1998: 152).

Çiz. 173: Mantineia'daki bindirmeli tipe giren şehir kapısının planı (Winter, 1971: 216, şek. 216)

Eski Yunan döneminde kapılarda en fazla karşılaşılan ve bindirmeli tipten daha fazla kullanılmış olan kapı tipi, daha önce değindiğimiz gibi kökeni Yakın Doğu ve Mısır olan iki kuleli (burçlu) tiptir. Bu tipte kale kapısı, sur duvarından ileriye doğru taşırılan kuleler (burçlar) arasına alınarak tahkim edilmiştir **(Çiz. 174)**. Kapının yanındaki kuleler bazı örneklerde eşit büyüklükte iken bazılarında ise farklı ölçülerde ve hatta şekillerdedir (Akarca, 1998: 153).

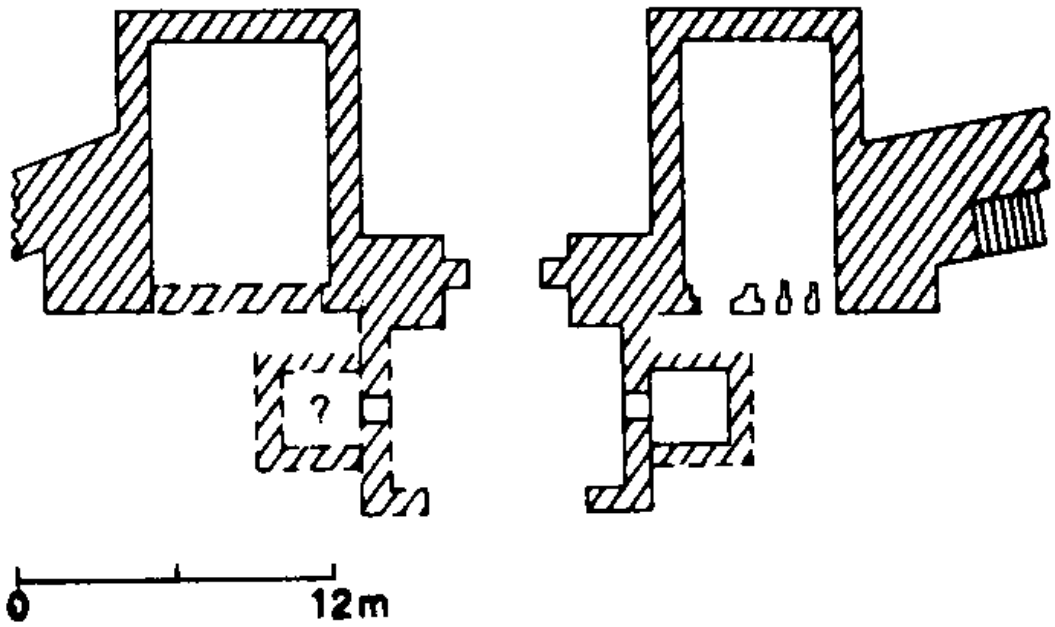

Çiz. 174: Miletos'taki yanlardan birer burçla tahkim edilmiş iki kuleli kapı (Akarca, 1998: 153, şek. 99)

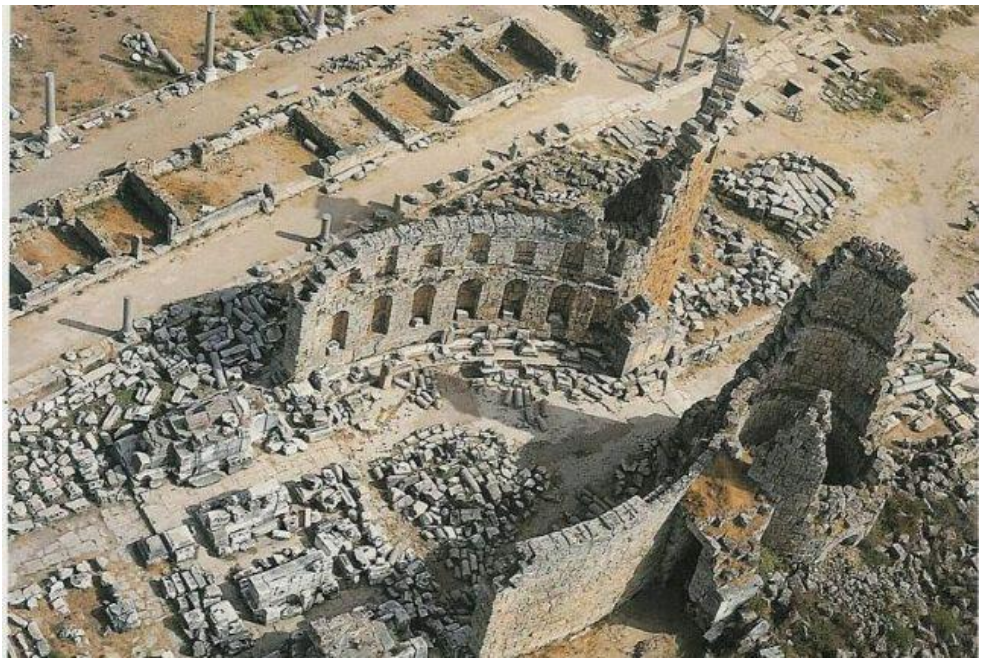
Üçüncü bir grup olarak ise *"alt geçitli kuleli kapılar"* gelmektedir. Bu tip, bindirmeli tipe ve iki kule ile müdafaa edilen örneklere göre daha az kullanılmıştır. Bu tip kapılar, geçit görevi gören kapı açıklığı üzerine bir kulenin inşa edilmesiyle meydana gelmiştir. Bu

tipte, kulenin biri sur içine, diğeri dışına açılan iki kapısı bulunmaktadır. Bu gruba giren Hellenistik döneme ait birkaç örnek bulunmaktadır. Silyon'daki aşağı şehrin batı kapısı, bu tipin en iyi durumdaki tek temsilcisidir (Akarca, 1998: 153).

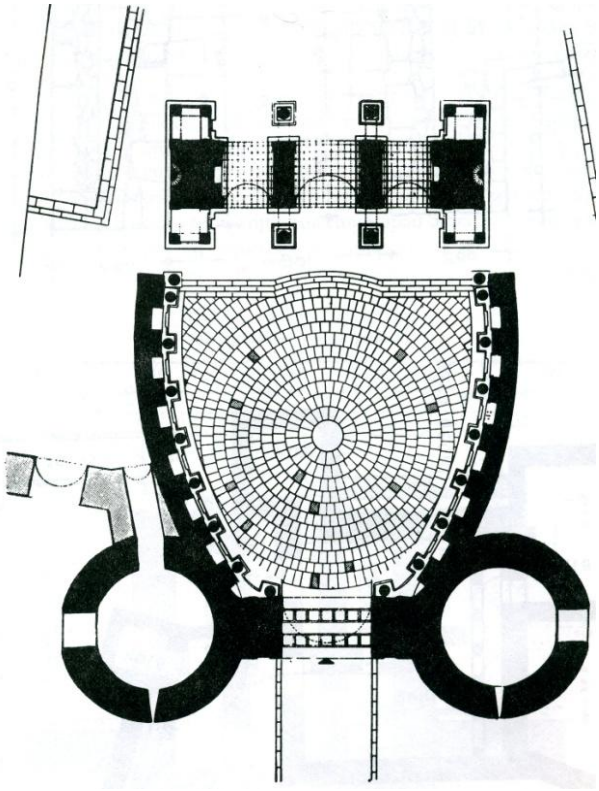
M.Ö. 4. yüzyılın başlarından itibaren Yunan yerleşimlerindeki büyük şehir kapıları genellikle bir meydan veya avluyla ilişkilendirilmiştir. Bu planlamanın en önemli iki faydası, şehrin girişine anıtsal bir görünüm kazandırmak ayrıca düşman avluya girdiğinde, sınırları daraltılmış belirli bir alanda düşmanı imha etmek kapıyı savunanlar için daha kolay olmaktaydı. Avlular genellikle tek olmasına karşılık daha fazla avluya sahip örnekler de bulunmaktaydı. Aslında avlu hem bindirmeli tipte hem de iki kuleli tipte tercih edilerek uygulanmıştır. Avlular kare, dikdörtgen, yamuk, yarım daire, tam daire, oval veya "U" planlı olabilirdi **(Çiz. 175)**. Perge Kapısı plan şeması kesin olarak tespit edilebilen avlulu bir kapıdır **(Fot. 553)**. Kapı, Roma döneminde değişikliğe uğramış ve avlunun arkasına üç gözlü bir zafer takı eklenmiştir **(Çiz. 176)**, (Akarca, 1998: 155).

Çiz. 175: Dikdörtgen planlı iç avlulu kapılara örnek olarak:
Assos surları üzerindeki batı kapısı (Winter, 1971: 227, şek. 234)

Fot. 553: İki kuleli ve iç avlulu kapılara örnek olarak Perge şehir kapısı (http://site.mynet.com/avgg/mynet_resimlerim/perge-kap_.jpg)

Çiz. 176: İki kuleli ve iç avlulu kapılara örnek olarak Perge şehir kapısının planı (Akarca, 1998: 159, şek. 110)

Assos ve Perge örneğinden farklı olarak, avlular kapının dış tarafına da eklenebiliyordu (Akarca, 1998: 161-162). Bu tip uygulamalarda, kapının dışında bir avlunun oluşturulabilmesi için sur duvarları kırılarak veya kavislendirilerek bir avlu oluşturulmaya çalışılıyordu.

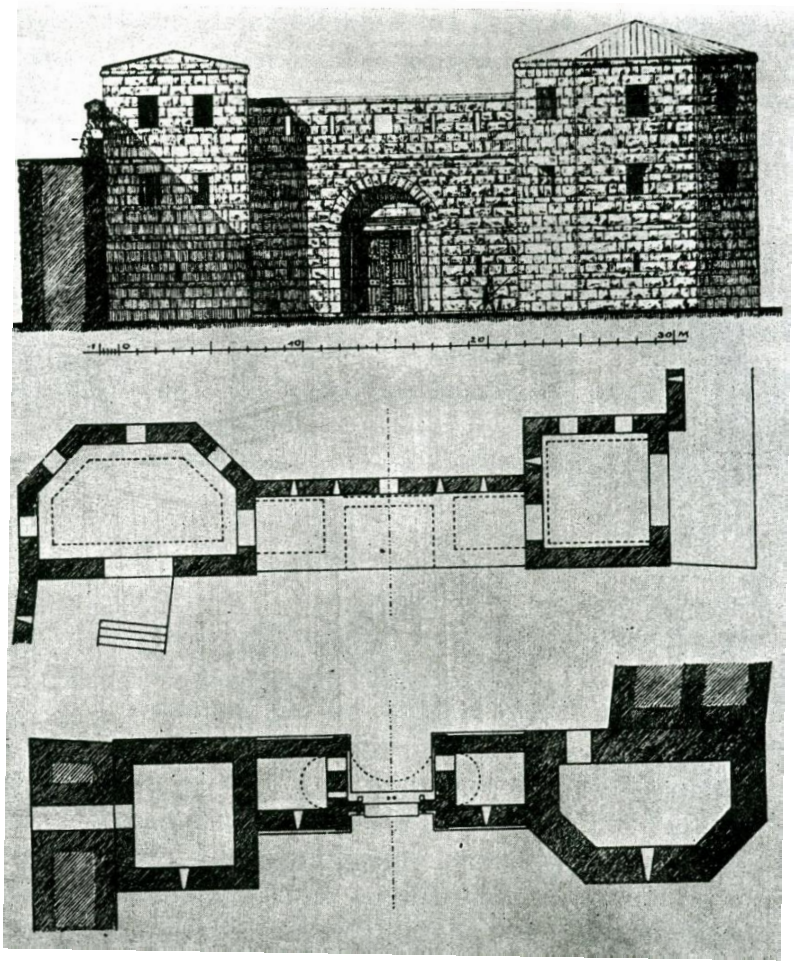
Yunan çağına ait ana kapılar dışındaki anıtsal olmayan kapılar incelendiğinde, çeşitli amaçlar (kuşatma, kaçış, su kaynağına iniş v.b) için kullanılan ikincil kapılara sur duvarları ve burçların cephelerinde rastlanmaktadır. Bizantion'lu Philon'a göre, kuşatma amaçlı kapılar planlanırken, çıkış yapan veya geri çekilen askerin kalkansız sağ tarafı daima surlar tarafından korunacak şekilde düşünülürdü. Asker bu planlamada hiçbir zaman sola dönmek zorunda bırakılmazdı. Çoğu zaman kapılar dışarıdan görülemesin diye bir kuleyle de gizlenmeye çalışılırdı. Çıkış kapıları klasik çağda az kullanılmış, buna karşılık Hellenistik dönemde düşman üzerine saldırı yapmak için bu tip kapılara sıkça başvurulmuştur. Pamfilya'da ana kapıyı korumak için, Perge ve Silyon'da kulelerin üzerinde yer alan çıkış kapıları, ana kapıya saldıran düşmanı yandan çevirmek için kullanılmaktaydı (Akarca, 1998: 167-168).

Kanatlı kapıların kullanımı dışında, kepenk şeklinde yukarıdan aşağıya doğru indirilen ve Ortaçağ'da *"porticullis"* denilen kapı örtü şekli de M.Ö. 4. yüzyılda bilinmekte ve kullanılmaktaydı (Akarca, 1998: 172).

M.Ö. 280-220 yılları arasında yaşayan Romalı Philon, askeri mimar ve mühendistir. *"Mekanika (Mechanike Syntaxis)"* isimli bir kitap serisi kaleme almış fakat yalnız üçüncü kitabı günümüze gelebilmiştir. Kitabın konusu kuşatma ve savunma üzerinedir. A.W.Mcnicoll'un, Hellenistik dönem askeri mimarlık örnekleri üzerine kaleme aldığı eserinde, Philon'un düz doğrultulu veya kale içine dolaylı yani dönüşler yaptırarak geçit veren girişler hakkında bir öneride bulunmadığını, bu konuda daha çok Vitruvius'un bazı bilgiler aktardığını ifade etmiştir. A.W.Mcnicoll, Roma Cumhuriyet döneminde yaşamış olan ve önemli bir mimar ve mühendis olan Vitruvius'un (M.Ö. 90-20), Hellenistik dönem boyunca düz eksenli geçitlere sahip kapıların çok fazla popüler olduğunu dile getirdiğini aktarmıştır. Bu yaygınlığın nedeni olarak ise özellikle barış zamanında bu tip kapıların pratik bir kullanıma sahip olması ve daha estetik bir görünüm sergilemeleri gösterilmektedir. Düz doğrultulu ve doğrudan kale içine girişe imkân veren, yanlardan burçlarla tahkim edilmiş dolambaçsız kapıların, Yunan dünyasında, M.Ö. 4. yüzyılın

sonlarından erkene ait bir örneğinin olmadığını aktarmıştır. Anadolu'daki yuvarlak veya sur dışına bakan yüzleri yarım daire planlı burçlarla tahkim edilmiş, düz doğrultulu geçitlere sahip kapıların, Geç Hellenistik döneme ait oldukları da anlaşılmaktadır (Mcnicoll, 1997: 6-7).

Romalı mimar ve mühendis Philon, kapılarda yarım daire ve daire planlı burçlar gibi geniş bir atış alanına sahip altıgen burçların kapılarda kullanılmasını tavsiye etmiştir. Örneğin Miletos'ta Aslanlı Kapı'da çok köşeli burç tercih edilmiştir **(Çiz. 177)**. Geç Hellenistik döneme tarihlidir. Kapının bu ismi almasının sebebi önünde bir aslan heykelinin bulunmasıdır (Mcnicoll, 1997: 7; Akarca, 1998: 153-154).

Çiz. 177: Miletos'taki Aslanlı Kapı'nın planı (Akarca, 1998: 154, şek. 100)

Gizli geçitler ve çıkış-kuşatma amaçlı kullanılan kapılar (İng. sally port, postern) iki işlev sunmaktaydılar. Savaş zamanında, kuşatmaya karşı gizlice çıkış yapmak ve düşmana

saldırmak amacıyla kullanılıyorlardı. Barış zamanında ise kırsalı şehre bağlamaktaydılar. Bu tip kapılar küçüktü ve bu sebeple de savunmasızdı fakat genellikle ya bir burçla ya da oluşturulan bir girintiden, avludan korunmaktaydılar. Bu tip kapılarda iki tip savunma tercih edilmiştir. Bu tercih, bu tip kapıların plan şemalarından çıkartılabilmektedir. Miletos'ta her iki yanından birer burçla korunan ufak boyutlu kapının aktif savunma amaçlı planlandığı anlaşılmaktadır. *"Postern"* adı verilen gizli geçitler, kuşatma esnasında giriş veya çıkış yapılırken, askerlerin kalkanla korunmayan taraflarının da korunmasını sağlamaktadır. Bu sebeple de kuşatmalarda bu tip kapılar da kullanılmaktaydı. Iasus'ta ise gizli geçit tarzı giriş (postern) ayrıca yanlardan burçlarla tahkim edilmişti. Dura Europus surları üzerinde ayrıca halatlarla hareket ettirilen porticullis tarzı bir kapı (postern) mevcuttu (Mcnicoll, 1997: 7-8).

Roma'nın hâkim olduğu coğrafyalardaki kaleler incelendiğinde, tek veya çift kapılı, düz doğrultulu kapı geçitine sahip ve her iki yandan kare veya dikdörtgen planlı burçlarla korunan plan şemasının ağırlıklı olarak tercih edildiği gözlenmektedir. Burçların alt katlarındaki odalar muhafız odası olarak kullanılmaktaydı. Kapı geçiti bazen tek bir geçitten ibaret olabileceği gibi iki burç arasındaki kısım duvarlarla ikiye veya üçe bölünebilirdi. Almanya ve İngiltere'de, M.S. 1.-2. yüzyıllarda inşa edilen Roma kalelerini inceleyen Anne Johnson, İmparator Antoninus Pius (M.S. 138-161) hâkimiyetinde ve bu tarihten sonra kapılarda başlayan bir farklılıktan bahsetmektedir. Bu imparatorun yönetimine kadar kapıyı iki yandan müdafaa eden burçlar sur beden duvarı ile aynı hizada iken, bu tarihten sonra burçların sur dışına doğru taşma yapmaya başladığı aktarılmaktadır **(Çiz. 178)**. Böylece kapı geçiti biraz içeride kalmakta ve kapının savunması güçlenmektedir. Bu tarz uygulamanın 3. yüzyılın başlarında İngiliz kıyı kalelerinde, kapıyı tahkim eden yarım daire ve yuvarlak burçlarla denenerek geliştirildiği anlaşılmaktadır. Antonine Pius (M.S. 138-161)döneminde, bazı kalelere dikdörtgen, beden duvarından sur dışına doğru taşma yapan burçlar eklenmiştir. Yarım daire planlı çıkıntı yapan burçlarınsa genellikle 3. yüzyılın başından itibaren görülmeye başlandığı ve yüzyılın ikinci yarısının ortalarında bu uygulamaya Kuzey Afrika'daki Lambaesis Kalesi ile Wales'teki Collen Kalesi'nde yer verildiği görülmektedir. İki burçla korunan kapılarda bir başka uygulama ise kapıyı tahkim eden burçların sur dışına bakan yüzleri düz bir hat sergilerken, burcun kapıya bakan köşelerinin iç bükey bir hat çizecek şekilde

eğriselleştirildiği örneklerdir. Raetia'daki Theilenhofen Kalesi, bu uygulamaya örnek olarak verilebilir (Johnson, 1983: 87- 93).

Anne Johnson'a göre silindirik burçlarla yanlardan tahkim edilmiş, tek girişli kapılar Geç Roma'da (4. yüzyıl sonuna kadar) batı dünyasında en yaygın formdur (Johnson, 1983: 45).

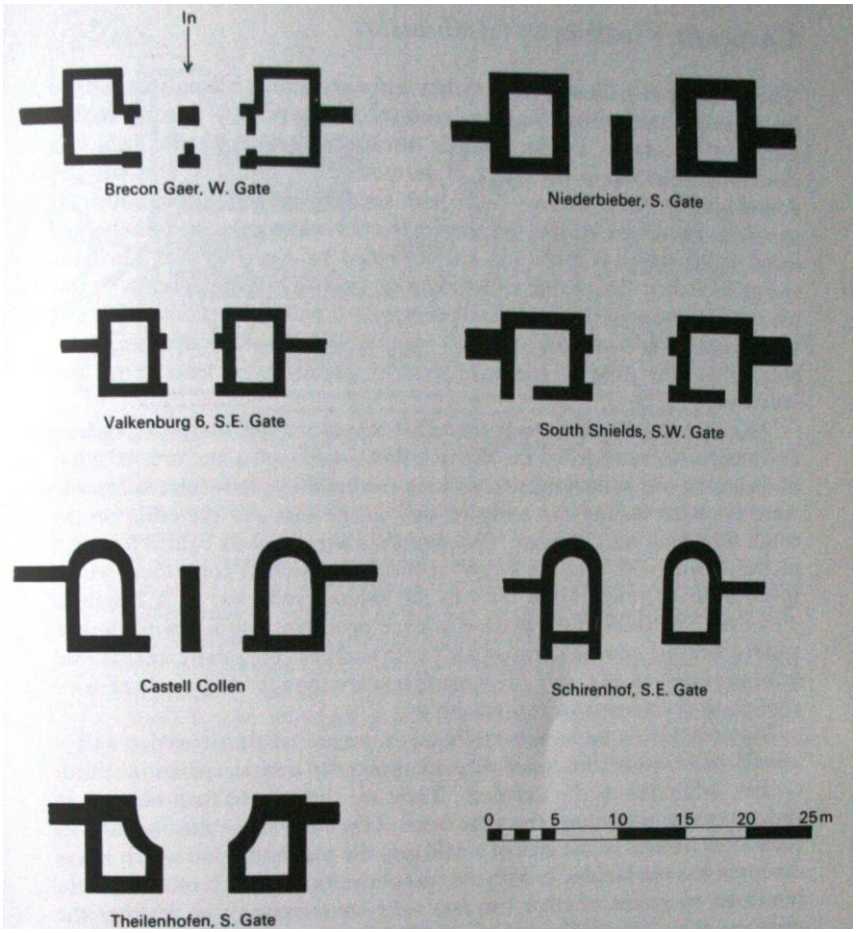
Küçük boyutlu Roma kaleleri dışında genellikle kale kapılarında iki yandan burçlarla korunan kapı tipi tercih edilmekteydi. Bir başka kapı tipi ise zafer takı şeklindeki şehir kapılarıdır. Bunlar tek, iki veya üç açıklıklı olabilmektedir. Bunlara alternatif olarak anıtsal kapılarda tercih edilen bir başka kapı tipi ise *"gate tower/gate-house"* olarak isimlendirilen kapı burcu şeklinde planlanmış kapılardır. Bu tipte burcun alt katı, kapı geçiti olarak düzenlenmekteydi. Bu plan şemasının örneklerinde zamanla kapı burcu gerek içeri gerekse dışarı doğru taşırılmış ve savunma güçlendirilmeye çalışılmıştır. Cresswell'in iddiasına göre, Ortaçağ'da karşılaştığımız ve *"bent entrance"* olarak isimlendirilen, kapı geçitinin içeriye girecekler için dönüşleri mecbur kıldığı tipteki uygulamalara Roma kapılarında yer verilmemişti (Creswell, 1952: 100). A.Gregory ise Roma kale kapılarında, küçük boyutlu özellikle de geçit tarzı kapılarda, bu tip geçit planlarına *(bent entrance)* sahip kapılara rastlanmakla birlikte ana kapılarda görülmediğini ifade etmektedir (Gregory, 1995: 137-138). Anıtsal kapılarda dönüşleri mecbur kılan bir planlamanın *(bent entrance)* tercih edilmemesinin en önemli sebebi ise yayalar için bir sıkıntı yaratmazken, özellikle tekerli araçların bu kapılardan geçmesinin mümkün olamamasıdır. Bu sebeple de bu tip kapılar Roma'nın anıtsal şehir kapılarında tercih edilmemiştir.

Roma dönemine ait kapı geçitlerini incelediğimizde genellikle tek, iki ve üç geçite sahiptirler. Örneğin Diyarbakır sur kapılarında, Rusafa'da sadece iç taraftaki kuzey kapısında, Palmira'da tören yoluna girişte **(Fot. 554)** ve Lejjun'da sadece kuzey ve doğu kapılarında üç geçit bulunmaktadır. Beden duvarları üzerindeki bu geçitler tonozla örtülüydü ve pek çoğunda geçitler kemerlerle sur içine ve dışına (kale içine ve dışına) açılmaktaydı. Bazı örneklerde ise tonozla örtülü geçitler, dikdörtgen kesitli kapı açıklıkları ile sur içine ve dışına açılmaktaydılar (Gregory, 1995: 135-136).

Zafer takları veya bu izlenimdeki kent kapıları zafer törenleri nedeniyle yapılmışlardır. Romalılarda zafer töreni yapmak için *"askeri imperium"* hakkına sahip olmak gerekiyordu.

Romalılar barışta ve savaşta Tanrı'nın iznini almadan hiçbir iş yapmazlardı. Bu nedenle, bir savaş öncesinde, Kapitol'de tapınılır ve sonuçta da zaferi kazanan komutan kentin dışında ordugâh kurarak, senatonun zaferi tanımasını ve kente giriş gününü saptamasını beklerdi. Zafer Takı'nın altından geçen zafer alayı burada günahlarından arınır (purification), Kapitol'e çıkar ve Tanrı'ya minnet duygularını belirtirdi. Takların bu dinsel yönü nedeniyle, M.Ö. 2. yüzyılın başlarında takların cephesinde, zaferi kazananın değil tanrıların heykelleri yer almaktaydı. Zafer Takları'nın inşa edilmelerinin sebebi sadece bir zaferin kazanılması değildir. Diğer sebepler arasında önemli siyasal olaylar, ülke sınırlarının genişlemesi, barışın tesisi, uzun süre dışarıda olan imparatorun dönmesi, daha çok eyaletlerde ise kentin Roma egemenliğine girmesi, imparatorun kenti ziyareti, imparator ile tanrıların kutlanması, imparatorun unvan alması yatmakta, bunun dışında estetik nedenlerle de kenti süslemek amacıyla bu tip kapıların veya takların inşa edildiği anlaşılmaktadır (İdil, 1989a: 354).

M.S. 3. yüzyıla değin zafer kapılarından *"porta triumphalis"* olarak söz edilmektedir. M.S. 3. yüzyıldan başlayarak zafer takı için *"arcus triumphalis"* ifadesi kullanılmıştır. Bu ifade de Roma İmparatorluğu'nda kent kapıları ile zafer takları arasında mimari yönden kesin bir fark bulunmadığını göstermektedir (İdil, 1989a: 351). Zafer ve onur takları genelde kent içi ana cadde üzerinde veya forum gibi kent meydanlarıyla bağlantılıdır. Anadolu'daki bazı örneklerde, örneğin Ephesos'daki Mazaeus ve Mithridates Kapısı'nda olduğu gibi takların halk yapılarına veya özelleşmiş bölgelere giriş amacı üstlendiği de görülür **(Fot. 555)**, (İdil, 1989a: 355-356). Ya da Hierapolis'in kuzey kapısında olduğu gibi sütunlu caddelerin uçlarında tak şeklinde kapılara rastlanmaktadır **(Fot. 556)**. Perge kentindeki tak ise kentin girişindeki oval avlunun hemen kuzeyinde yer almaktadır. Bu tak, sur içinde ve sura yakın inşa edilmiş taklara örnek olarak verilebilir (İdil, 1989b: 150, res. 169). M.Ö. 100 civarında inşa edilen Patara'daki tak ise önce bağımsız bir zafer takı iken daha sonra surla birleştirilmiştir (Okatan, 2004: 48).

Çiz. 178: Almanya ve İngiltere'den Roma dönemine ait bazı kale kapıları (Johnson, 1983: 93, res. 70)

Fot. 554: Palmira'daki tören yoluyla bağlantılı üç açıklıklı kent kapısı (Tufan Sağnak, Nisan 2009)

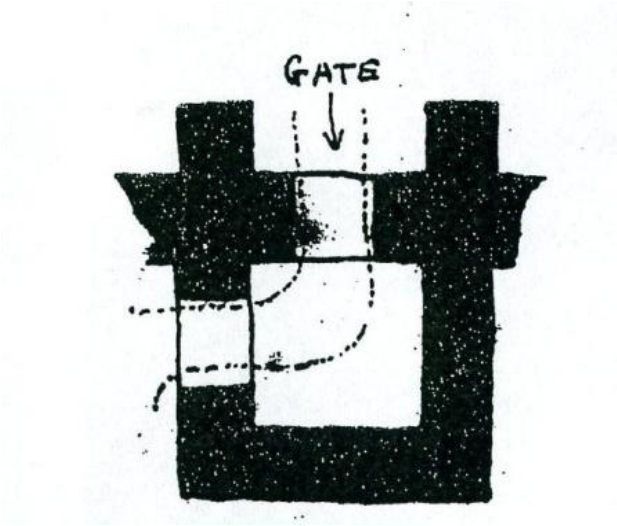
Fot. 555: Ephesos'daki Mazaeus ve Mithridates Kapısı (İdil, 1989b: res. 9)

Fot. 556: Hierapolis'in Kuzey Kapısı (İdil, 1989b: res. 11)

T.E.Lawrence, Bizans kalelerindeki kapı sistemleriyle ilgili olarak Bizans'ın porticullis tipi kapıyı fazla beğenmediğini ve dolayısıyla tercih etmediğini ifade etmektedir. Kapıları genelde dar yaptıklarını, eğer mümkünse iki yandan burçlarla tahkim edilmiş kapı planını tercih ettiklerini aktarmaktadır. Bazı örneklerde ise kapının bir burcun üzerine yerleştirildiğini ve genellikle de bu burcun içinde sağa dönüşe zorlandığını ifade eder. Bu

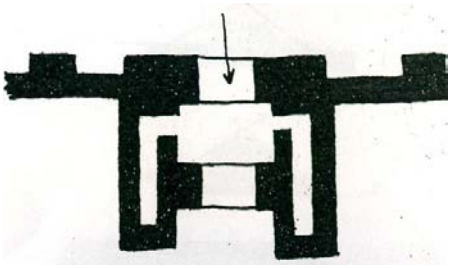
uygulama, Anadolu'da sıkça karşılaştığımız *"L"* planlı geçit şemasına sahip kale kapılarıyla benzerdir. Bizans eseri olan, 6. yüzyıla tarihli Tunus'taki Ain Tounga Kalesi'nin kapısı buna örnek olarak verilebilir (Lawrence, 1988: 30), **(Çiz. 179)**.

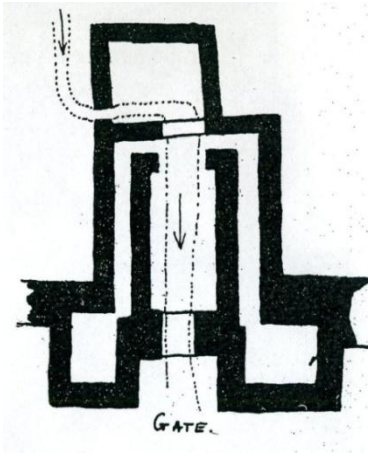
Çiz. 179: Ain Tounga Kalesi'nin kapısı (Lawrence, 1988: şek. 15)

Bizans dönemine ait farklı bir kapı örneği Cezayir'deki Mdaourouch (Madauros) Kalesi'nin kapısında görülmektedir **(Çiz. 180)**. Kapı geçiti düz doğrultuludur fakat iki kapıdan ilkinden geçilince, sağa ve sola dönüşler yapıldığında dar dehlizlerle karşılaşılmaktadır. T.E.Lawrence, bu yan dehlizlere düşmana saldırı düzenlemek üzere bekleyen askerlerin yerleştirilebileceğini fakat bu koridorların daha çok barış zamanında, kapı muhafızlarının beklediği alanlar olabileceğini ileri sürmüştür. Dışarı ve içeriye açılan iki kapının ise biri kapanmadan diğerinin açılmayarak güvenlikli bir kullanım sağlandığını düşünmektedir (Lawrence, 1988: 30).

Cezayir'deki Bizans dönemine ait Timgad Kalesi'nde ise bu iki kale kapısındaki özellikler birleştirilerek uygulanmış, oldukça emniyetli bir kapı planı tasarlanmıştır **(Çiz. 181)**. Kale içine girebilmek için üç kapının geçilmesi gerekmektedir. İki kapı düz doğrultuluyken, üçüncü kapı sola dönüş yapıldığında kale içine girişe imkân tanımaktadır. Ayrıca Ain Tounga Kalesi'nde olduğu gibi bu kalenin kapı geçitinin sağında ve solunda eni dar dehlizler görülmektedir (Lawrence, 1988: 30).

Çiz. 180: Mdaourouch (Madauros) Kalesi'nin kapısı (Lawrence, 1988: şek. 16)

Çiz. 181: Timgad Kalesi'nin kapısı (Lawrence, 1988: şek. 17)

Ayrıca T.E. Lawrence de kale kapılarında sıklıkla karşılaştığımız senkendazın, 13. yüzyıla kadar Bizans askeri mimarisinde bilinmediğini ve hiçbir örneğine rastlanmadığını aktarmıştır (Lawrence, 1988: 34). K. A. C. Creswell, kale kapılarında sıkça karşılaşılan ve kapıya yaklaşan düşmana bir şeyler atmak ve kızgın yağ v.b. bir şeyler dökerek etkisiz hale getirmek amacıyla kullanılan senkendazların, İslamiyet'ten önce Suriye'de bilinmesine ve kalelerde kullanılmasına karşılık, Batı Avrupa'da 12. yüzyılın sonuna kadar bilinmediğini ifade etmektedir (Creswell, 1952: 91). Dolayısıyla her iki araştırmacı da bu askeri mimarlık öğesinin kaynağının doğu olduğu konusunda hem fikirdir.

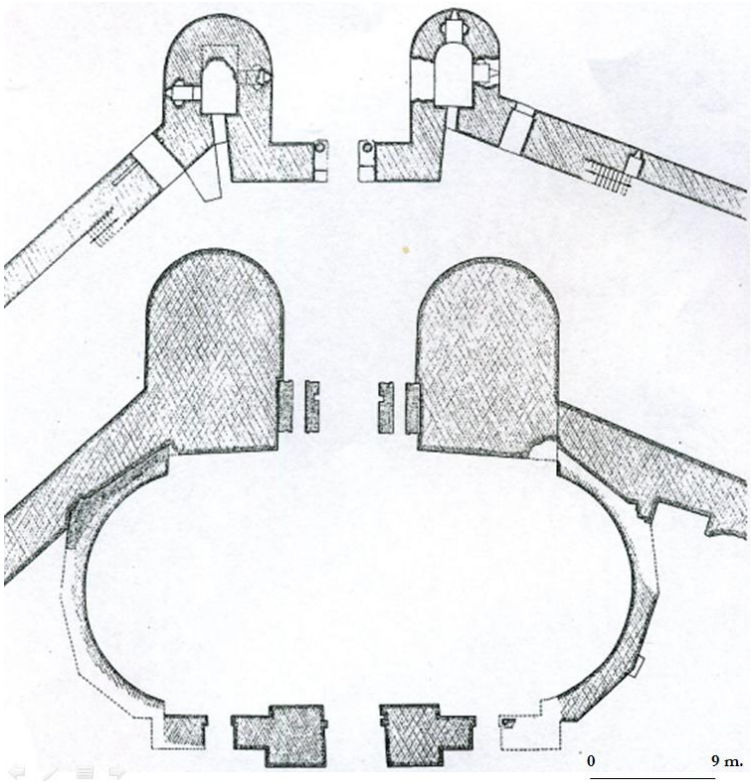
İznik'i çevreleyen surların ilk inşası Hellenistik döneme tarihlenmekle birlikte, surlar bu dönem izlerini ortaya koyan bir görünüm sergilememekte, buna karşılık kapıları, burçları ve sur duvarlarıyla Roma ve Bizans dönemine ait uygulamaları açıkça ortaya koymaktadır. Surlar M.S. 258'den M.S. 1222 yılına kadar geçen süre zarfında inşa edilmiştir. Bu geniş zaman aralığında onarımlar görmüş, bazı bölümler yeni baştan inşa edilmiş veya surlara yeni ilaveler yapılmıştır. Surların toplam uzunluğu 4970 m.yi

bulmaktadır. Yerleşimi çevreleyen tahkimat ana sur, ön sur ve hendek şeklinde, aşamalı bir düzene sahiptir (Bodur, 2000: 33 -35).

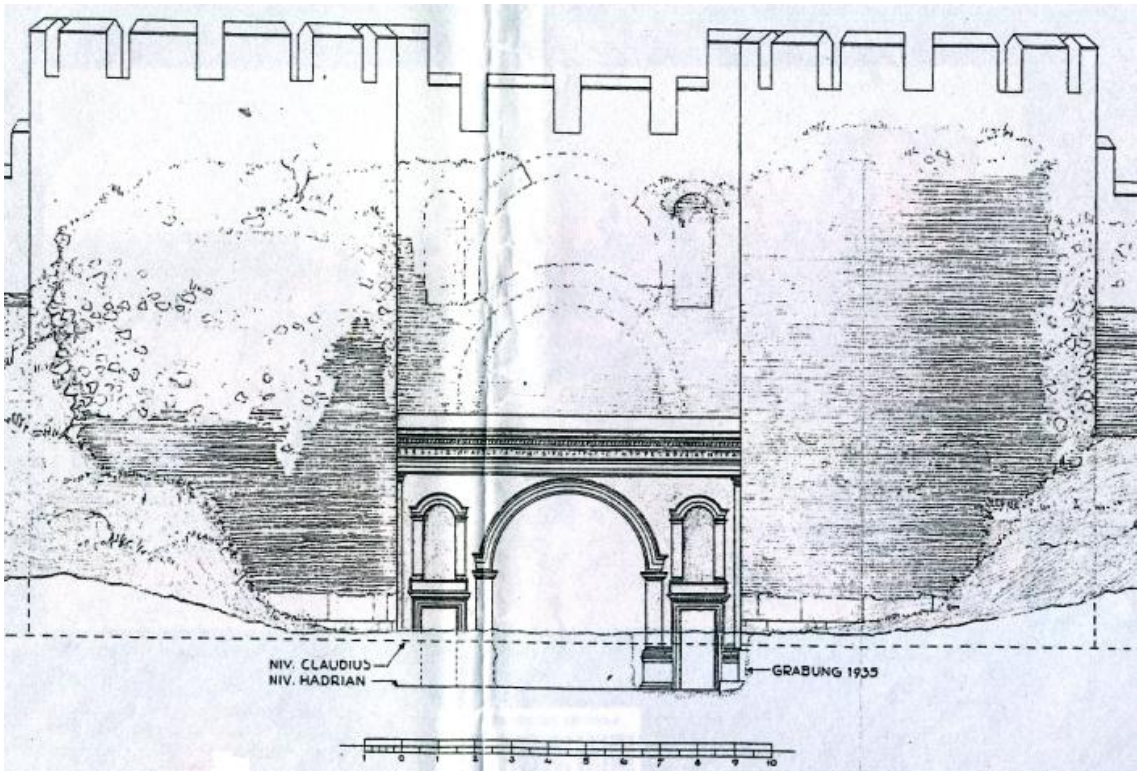
Surlar üzerinden kente girişi sağlayan dört ana kapı bulunmaktadır. Kuzeydeki İstanbul Kapı, güneyde Yenişehir Kapısı, doğuda Lefke Kapısı ve batıda Göl Kapısı yer alır. Bu ana kapıların dışında, şehrin güneybatı köşesinde bataklık olan bölgede ikinci bir Göl Kapısı daha vardır. Bunların dışında, surlar üzerinden şehre girişi sağlayan çok sayıda ufak boyutlu kapılar da bulunmaktadır.

İstanbul ve Lefke Kapıları, Roma İmparatoru Vespasianus (M.S. 39-81- İmp. dön. 79-81) devrinde yapılmış, depremde zarar gördüğünden İmparator Hadrianus (M.S. 76-138/İmp. dön. 117-138) tarafından tamir ettirilmiştir. Yenişehir ve Göl Kapıları, İmparator II. Claudius zamanında (268-270) yapılmıştır. Göl Kapısı, iskele görevi görmüştür. Hendeklere su transfer eden sistem bu kapıda bulunmaktaydı (Bodur, 2000: 35-37). Ayrıca tali kapılarda söz konusu idi. Bu kapılar Göl Kapı ile Lefke Kapı ve İstanbul Kapı arasındaki surlar üzerinde yer almaktadır.

Kapılardan İstanbul Kapı, iç içe üç kapıya sahiptir **(Çiz. 182-183)**, **(Fot. 557)**. Yerleşimin en anıtsal kapısıdır. Kapılardan dıştaki, sur dışına bakan yüzü silindirik olarak biçimlendirilmiş, mazgal tipi pencereleriyle dışarı bakan iki burç arasındaki tek kemer açıklığından ibarettir.

Çiz. 182: İstanbul Kapı'nın planı (Schneider-Karnapp, 1938: taf. 13)

Çiz. 183: İstanbul Kapı (Schneider-Karnapp, 1938: taf. 15)

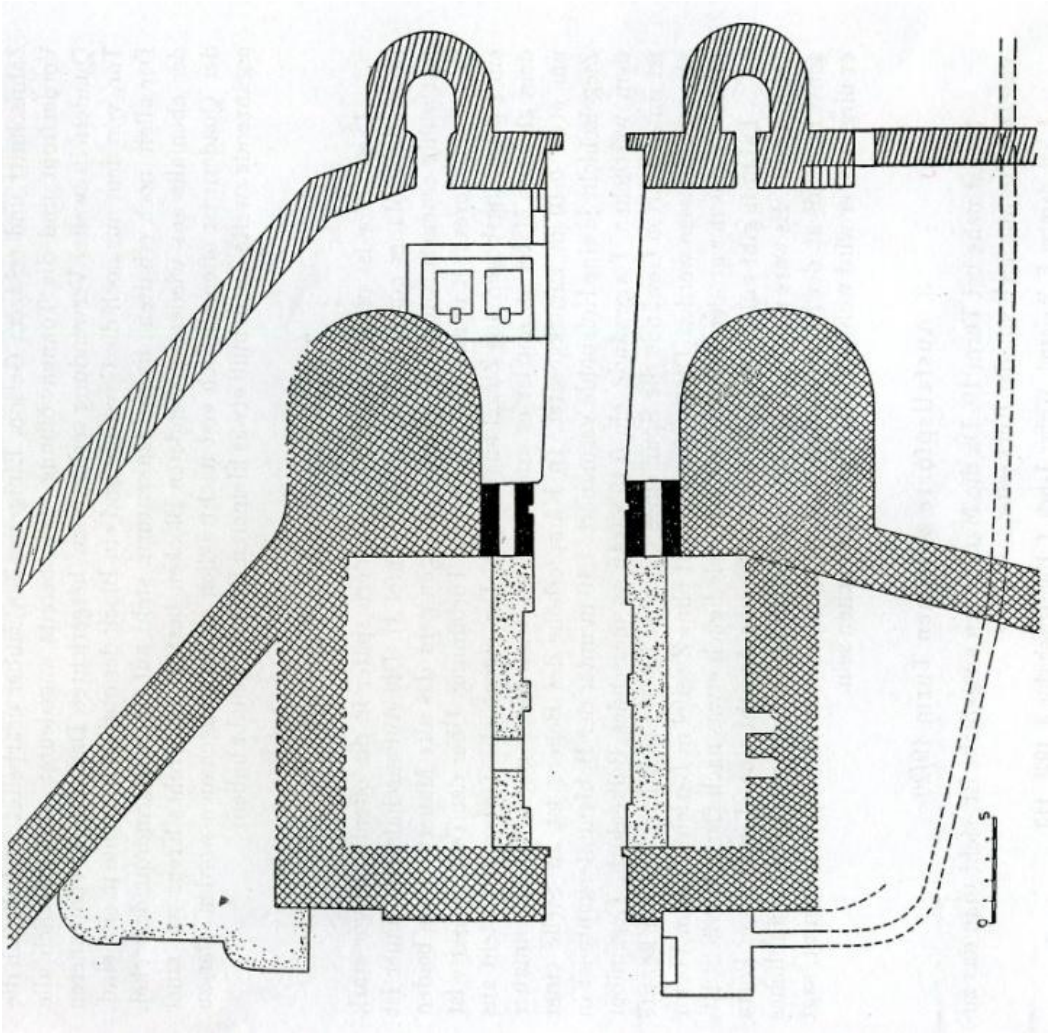

Fot. 557: İstanbul Kapı (Ermiş, 2009: 280, f. 184); [fot. N. Yazıcı 2006]

Bu kapının gerisinde, her iki yandan dış yüzleri yarım daire şeklinde biçimlendirilmiş anıtsal burçlar arasında bir zafer takı tasarımı yer almaktadır. Takın ortadaki kemeri geniştir. Kemerin iki yanında, altta oldukça dar dikdörtgen kapılar, bu kapıların üzerinde ise plastırlar arasında kalan nişler bulunmaktadır. Kapı, arkasındaki enine basık planlı oval meydanla bağlantılıdır. Ayrıca bu oval meydanın sur içine bakan tarafında ise yine zafer takı şeklinde üç açıklıklı bir kapı düzeni karşımıza çıkmaktadır. Roma İmparatorluğu döneminde, İmparator Hadrianus (M.S. 117-138) zamanında, oval meydanın genel hatları ile zafer takı görünümüne sahip hücreli kapı onarılmış ve iç kapıda bu arada yeniden kurulmuştur. Bizans dönemi sonlarında, 13. yüzyılda, iki yanında yarım daire planlı burçlar bulunan ön kapı yapılmış ve bu kapı yapılırken etraftaki İlkçağa ait bezemeli parçalar kullanılmıştır (Bodur, 2000: 42-43). İstanbul kapının, en içteki kapısının iki yanındaki payeler üzerine ise şehri kötülüklerden korumak ve düşmanı korkutmak amacıyla medusa başları yerleştirilmiştir.

Lefke Kapı'da da dışta iki burç arasına alınmış düz doğrultulu bir giriş mevcuttur **(Çiz. 184)**, **(Fot. 558-559)**. Kapının iç tarafında, iç kapının kuzey burcunun hemen önünde,

dikdörtgen planlı, dönemi henüz tespit edilememiş bir şapel bulunmaktadır (Melda, 2009: 188-189). İç kapı, İstanbul Kapı'nın iç kapısıyla aynı görünüme sahiptir. Yalnız kapıdan içeri girildiğinde burada dikdörtgen bir avlu ile karşılaşılmaktadır. Avlunun batısında ise tek bir açıklıktan sur içi yerleşime geçilir. İstanbul Kapı ile Lefke Kapı'nın arasındaki farklardan ikisi, avlunun plan şemasıdır diğeri ise bu kapıda avlu, geçit koridorunu vurgulayacak şekilde duvarlarla ayrılmıştır ve bu duvarların arkasında, sağda ve solda bazı mekânlar bulunmaktadır. Bu kapıda, Romalıların Germenlere karşı kazandığı zaferleri kabartmalar halinde anlatan görkemli bir anıtın şehri süslediği anlaşılmaktadır **(Fot. 560)**. Bu anıtın kabartmaları, sonraları kapının yanına monte edilmiştir. Bu parçalar kapının yakınında temelleri bulunan zafer anıtına ait olmalıdır (Eyice, 1987: 69).

Çiz. 184: Lefke Kapı'nın planı (Schneider-Karnapp, 1938: 22, abb. 13)

Fot. 558: Lefke Kapı - ön sur üzerindeki kapının dış yüzü (2007)

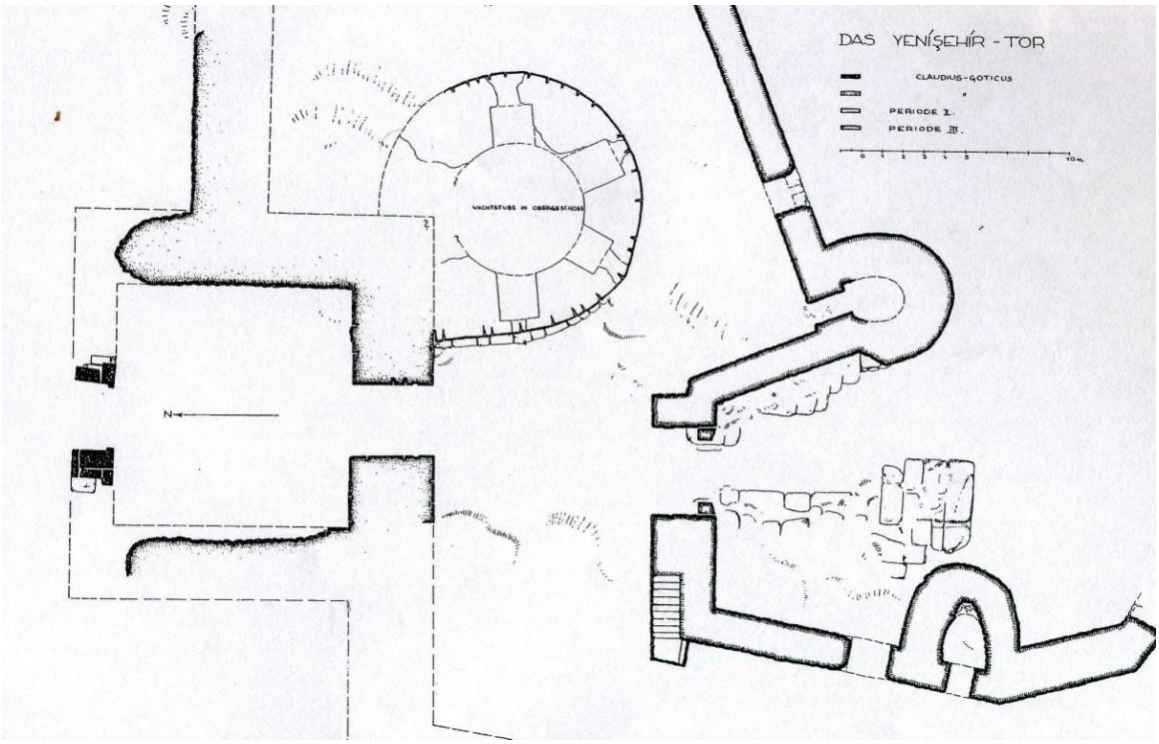

Fot. 559: Lefke Kapı - iç sur üzerindeki kapının sur dışına dönük yüzünün kazı sonrası görünümü-2008 (Melda Ermiş, 2009: 280, fot. 183)

Fot. 560: Lefke Kapı - ön sur üzerindeki kapının sağındaki rölyef (Melda Ermiş, 2007)

Surlar etrafındaki diğer kapılardan Göl Kapıları da iki burç arasına alınmış, düz doğrultulu geçite sahip kapılardır. Bu kapılar içerisinde planı daha farklı olan örnek Yenişehir Kapısı'dır **(Çiz. 185)**, **(Fot. 561-562)**. Bu noktada da çift sur sistemi görülmektedir. Dıştaki sur üzerinde yer alan kapı açıklığı, düz doğrultulu tek bir geçite sahiptir. Kapının önündeki sur duvarları biraz öne uzatılmış ve bu duvar sağlı sollu birer silindirik burçla tahkim edilmiş, burada bir çeşit sınırları duvar ve burçlarla belirlenmiş bir dış alan meydana getirilmiştir, denilebilir. İçteki kapı kare bir burç üzerindeki karşılıklı, düz doğrultulu birer kemer açıklığından ibarettir. Bu kısım tek kemer açıklıklı zafer taklarını anımsatmaktadır. Bu burcun iki yanında ise silindirik burçlar bulunmaktaydı.

Çiz. 185: Yenişehir Kapısı (Schneider-Karnapp, 1938: taf. 7)

Fot. 561: Yenişehir Kapısı'nın ön sur üzerindeki kapısının sur dışına bakan yüzü (2007)

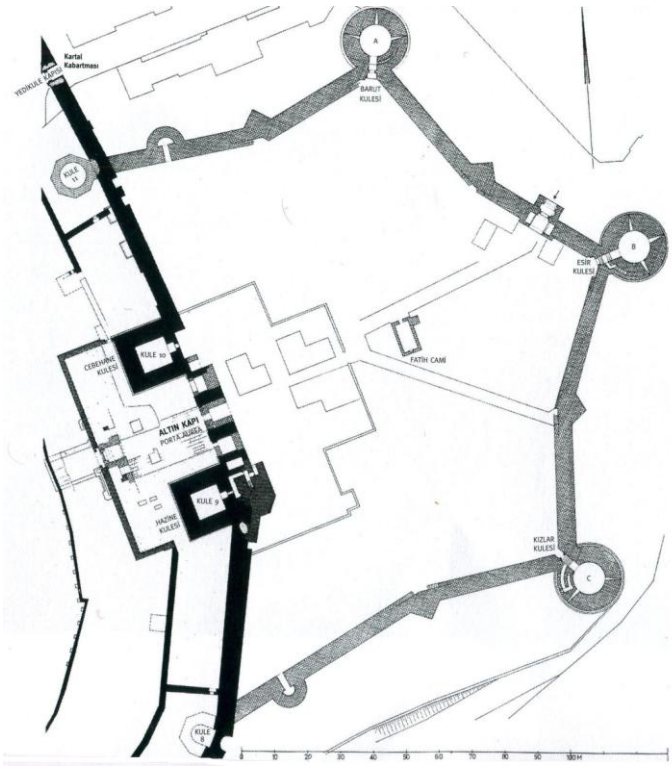

Fot. 562: Yenişehir Kapısı'nın iç sur üzerindeki kapısı (2007)

Tüm bu örneklerden yola çıkarak, İznik Surları üzerindeki kapıların, Bizans döneminde tamirler görse de Roma imparatorluk dönemi mimarisinin teknik ve üslup özelliklerine sahip olduğu görülmektedir (Bodur, 2000: 43). Özellikle, kapıların her iki yandan birer burçla tahkim edilmiş olması, düz doğrultulu geçitlere sahip oluşu, zafer takı modeline zaman zaman başvurulması (tek veya üç açıklıklı) ve kapalı avlu düzeninin uygulanması buna bir delildir. Ana kapıların dışındaki tali kapılara burçların cephelerinde rastlamaktayız. Bu kapılar sadece yaya girişi içindir. Anıtsal kapılar gibi tekerlekli araçlar için uygun değildir. Bu sebeple de kapı açıklıkları dardır ayrıca ana kapılarda rastlanmayan bir durum olarak, tali kapılarda L planlı geçit şeması zaman zaman görülmektedir (Schneider-Karnapp, 1938: taf., turm (burç)10; taf. 46, turm (burç)101; taf. 41, turm (burç) 91).

İmparator I. Konstantinos'un (324-337) yeni başkenti kurmasından yedi yıl sonrasına kadar, sadece Sarayburnu'ndan ibaret surlu yerleşimin sınırları genişletilmiştir. Kara tarafından gelebilecek tehlikelere karşı Haliç'ten Marmara'ya kadar uzanan yeni bir sur inşa edilmiştir. Bu surdan pek bir iz mevcut değildir. II. Theodosius (408-450)

döneminde, şehir bir kez daha batıya doğru büyütülmüş ve kara tarafından yeni bir sur çekilmiştir. Bu surların inşasına 413'te başlanılmıştır. Üç kademeli bir tasarıma sahip surların en dışında, muhtemelen kuru bir hendek yer almaktaydı. Daha içte ise ön sur ve asıl sur bulunuyordu. Kara tarafı surları üzerine çok sayıda kapı açılmıştır. Bu kapılardan Edirnekapı ile Yedikule'nin küçük kapısı, Osmanlı döneminde yenilenmiş ve bu sebeple de tamamen Türk mimarisine özgü bir görünüm kazanmıştır. Anıtsal kapıların hepsi yanlardan birer burç ile tahkim edilmiş iki kuleli bir plan şemasına sahiptir. Yedikule'deki Altın Kapı (Yaldızlı Kapı) diğerlerinden daha özel bir tasarım sergiler **(Çiz. 186)**. Zafer Takı şeklindeki kapı, ortada daha anıtsal olmak üzere üç açıklığa sahiptir. Bu kapının bulunduğu nokta, Balkanlar'dan İstanbul'a gelen *"Via Egnatia"* denilen anayolun bitim noktası idi. Bu noktadan itibaren zafer yolunun *(Via Triumphalis)* başlangıcı temsil ediliyordu. Bu kapı da iki yandan kare planlı burçlarla tahkim edilmiş, düz doğrultulu kapı geçitlerine sahiptir. En üstte ise imparatorun simgeleri olan kartal ve imparator heykelleri bulunmaktaydı. Kapının dış yüzünde, İmparator Theodosios'a ait bir kitabe bulunuyordu. Daha sonradan arkasına eklenen duvarlarla burası Türk döneminde bir hisara dönüştürülmüştür (Eyice, 2003: 21-24).

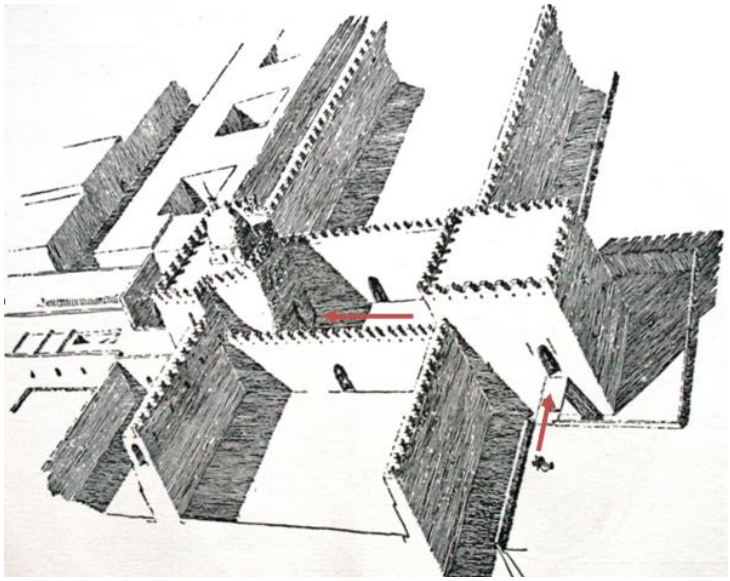

Çiz. 186: Yedikule ve Altın Kapı'nın planı (Başgelen, 2010: 20)

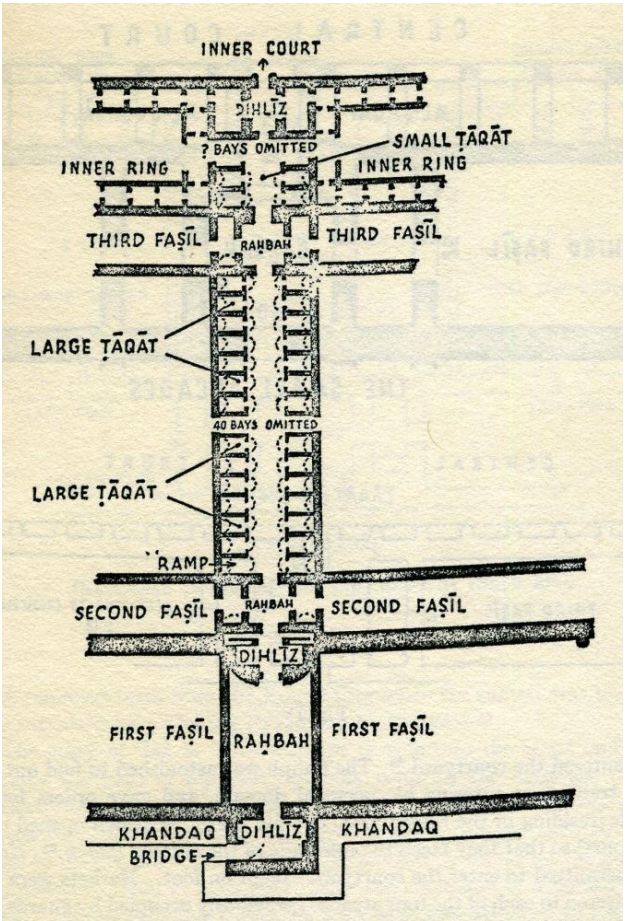
Kara surları üzerindeki kapılardan Belgrad Kapısı, Silivri Kapısı, Mevlevihane Kapı ve Sulukule Kapısı, burç planları değişse de (kar, çokgen v.b.) iki yandan birer anıtsal burçla tahkim edilmiş, iki kuleli, düz doğrultulu geçit planına sahip, hendek üzerinden birer köprüyle ulaşılan kapılardır. Bizans dönemi için önemleri büyüktür.

K. A. C. Creswell, Anadolu'daki Ortaçağ kalelerinin kapılarında sıklıkla gördüğümüz, aynı eksende olmayıp, dönüşleri mecbur kılan *(bent entrance)* geçit planına sahip kapıların, Roma askeri mimarisi için tanıdık bir uygulama olmadığını ifade etmiştir. Roma uygarlığına ait kale kapılarında, düz doğrultulu girişlerin egemen olduğunu hatta bu durumun Roma Afrika'sında bile geçerli olduğunu aktarmıştır (Creswell, 1952: 100). Creswell ayrıca burç formunda planlanmış, düz doğrultulu olmayıp dönüşleri mecbur kılan kapı biçiminin Bizans İmparatorluğu'nda, ne Kuzey Afrika'da ne de başka bir yerde, İmparator Justinianus'tan önce hatta onun döneminde inşa edilmiş kalelerde bulunmadığını ifade etmiştir (Creswell, 1952: 101). Bu durumla alakalı şu örnekleri vermiştir. Rakka'nın 50 mil aşağısında Halabiya ve Zalubiya isimli iki kaleden bahsetmiştir. Bu iki kale, Bizans İmparatoru Justiniaunus dönemine atfedilmekte ve Bizans'ın doğu sınırında yer almaktadır. Her iki kalede de düz eksenli kapı geçiti modeli uygulanmıştır. Rakka'nın yaklaşık 30 mil güneybatısındaki Rusafa surlu yerleşimi de aynı imparatora atfedilmektedir. Surlu yerleşimin dört kapısı bulunmaktadır. Kapılardan birisi tek kapıya sahipken diğer ikisi iki kapıya sahiptir. Bu iki kapı aynı doğrultudadır. İki kapı arasında da bir avlu oluşmuştur. Palmira, Antakya ve biri hariç Ankara Kalesi'nin kapılarında da bu şema uygulanmıştır. Hatta imparatorluğun merkezi İstanbul'da da *"bent entrance"* olarak isimlendirilen tarzda dönüşleri mecbur kılan bir geçit anlayışına sahip kapı bulunmamaktadır. Kuzey Afrika'daki kaleler için de aynı durum söz konusudur. Creswell, bu tip geçit planına sahip bir kapı planının Roma'da ve Bizans döneminde, Kuzey Afrika'da bir örneğinin olmadığını ifade etmiştir. Mısır'daki Shunet az Zabib'ten[63] sonra bu plan anlayışına sahip, bilinen ilk kapı örneğinin ise Bağdat'ta, Abbasi Halifesi El-Mansur tarafından 762-767 tarihleri arasında inşa ettirilen, surlarla çevrili daire planlı şehrin dört kapısında görüldüğü anlaşılmaktadır **(Çiz. 187-188)**, (Creswell, 1952: 100-105).

[63] Günümüzde mevcut, mastabalara benzeyen eski anıt mezarın yerinde daha önce kare planlı bir kalenin olduğu düşünülmektedir.

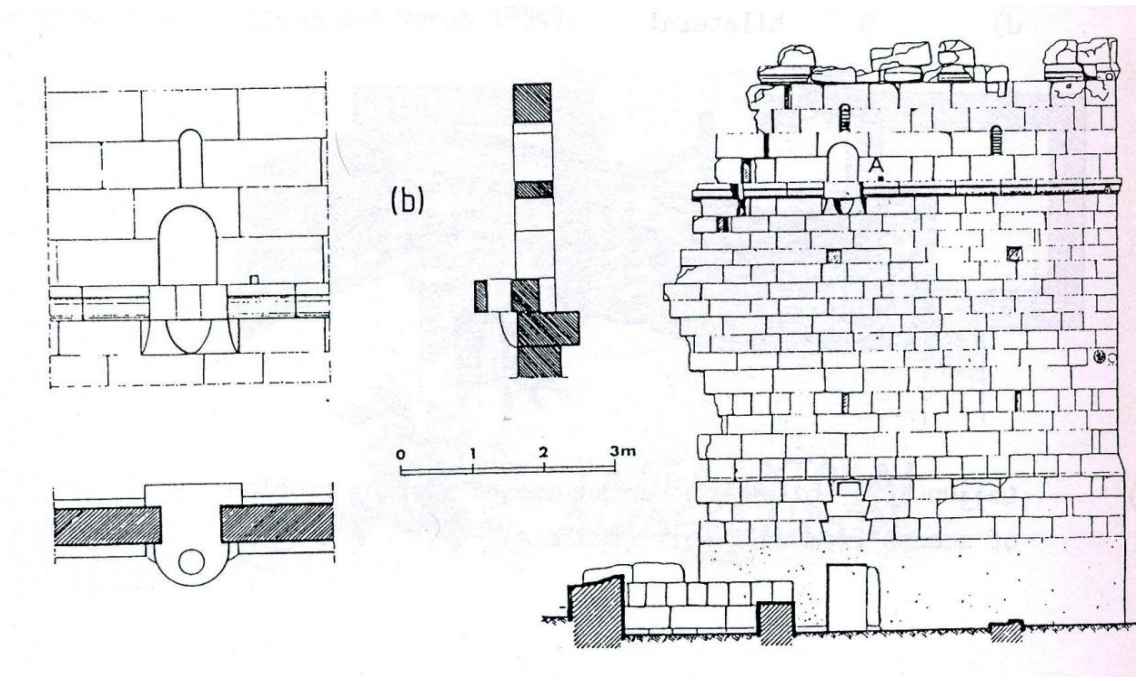

Çiz. 187: El Mansur'un kurduğu yuvarlak planlı Bağdat şehrinin iç ve dış kapıları (Creswell, 1952: fig. 4)

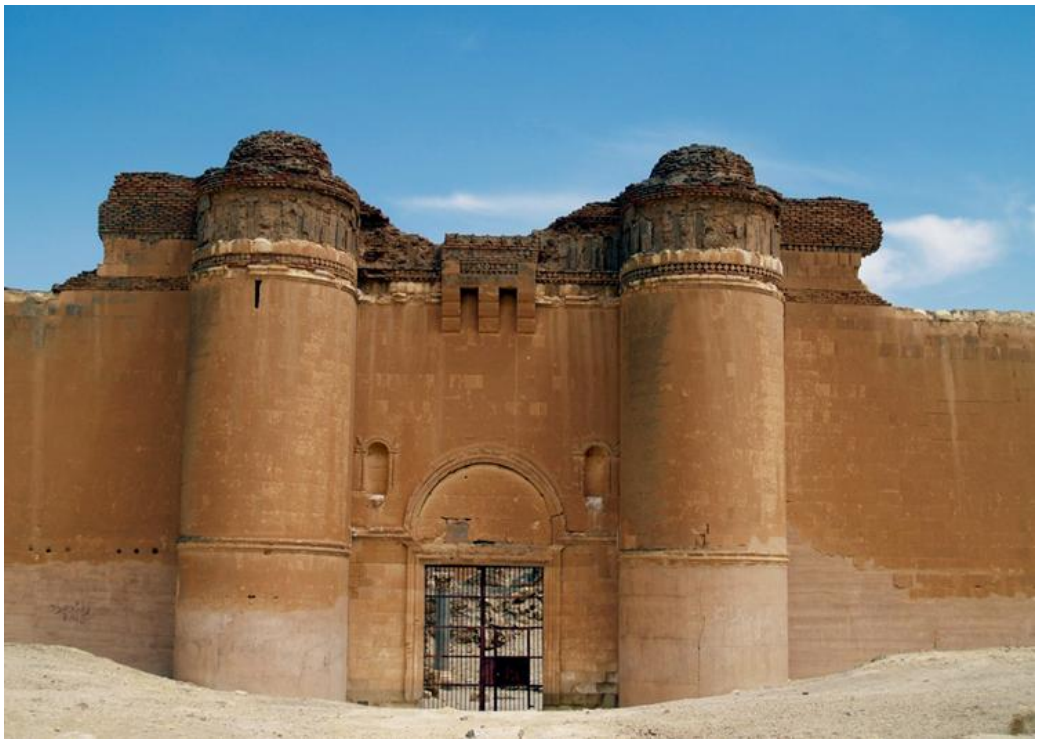

Çiz. 188: El Mansur'un kurduğu Bağdat şehrinin giriş planı (Lassner, 1970: 111, fig. III)

K. A. C. Creswell, kale kapılarında sıkça karşılaşılan ve kapıya yaklaşan düşmana kızgın yağ v.b. bir şeyler dökerek etkisiz hale getirmek amacıyla kullanılan senkendazların, İslamiyet'ten önce Suriye'de bilinmesine ve kalelerde kullanılmasına karşılık, Batı Avrupa'da 12. yüzyılın sonuna kadar bilinmediğini ileri sürmüştür (Creswell, 1952: 91). Palmira'nın batısına yaklaşık 40 mil mesafede, küçük bir tepe üzerinde, Bizans İmparatoru Justinianus tarafından inşa ettirilen bir manastırın bulunduğu noktaya, 728 yılında, Emevî Halifesi Hişam b. Abdülmelik zamanında, Kasru'l Hayri'l Garbî isimli bir kasır inşa ettirilmiştir. Manastıra ait, kuleye bu esnada senkendazlar ilave edilerek, kulenin bu şekilde tahkimi sağlanmıştır **(Çiz. 189)**, (Creswell, 1952: pl. 3a). Hişam b. Abdülmelik, yaklaşık bir yıl sonra, 729'da, Palmira'nın 40 mil doğusunda, Kasru'l Hayri'l Şarkî isimli kasrı inşa ettirmiştir (Creswell, 1952: 91). Kasrın kapısı iki yandan dışa taşkın, yarım daire planlı burçlarla tahkim edilmiştir. Kapı açıklığının hizasına gelecek şekilde, üstte iki açıklıklı senkendaz göze çarpmaktadır **(Fot. 563)**. Kasrın girişi adeta bir kale kapısı gibidir.

Çiz. 189: Justinianus'un inşa ettirdiği manastıra ait kuleye eklenen senkendaz ve solda senkendazdan detay (Gregory, 1995: 6. 13b)

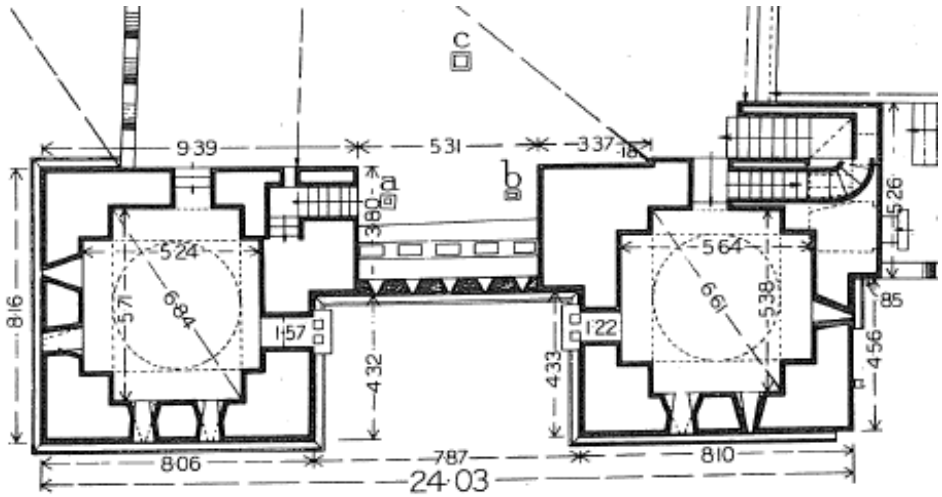

Fot. 563: Kasru'l Hayri'l Şarkî'nin girişi ile girişin hemen üzerindeki senkendaz (http://farm4.static.flickr.com/3263/3138709825_0e47205e24_o.jpg)

K.A.C. Creswell, kale kapılarında görülen ve yukarıdan aşağıya doğru, kapı sövesinde bırakılan yuvadan kayarak açılıp kapatılan *"porticullis"* tipi kapıların Romalılar tarafından bilindiğini ve kale kapılarında kullanıldığını aktarmıştır (Creswell, 1952: 111). Shelagh Gregory'de Roma dönemi boyunca şehir kapılarında porticullis tipi kale kapılarının sıklıkla kullanıldığını ifade etmiştir. Erken örnekler olarak da Cosa, Aosta ve Trier Kaleleri'ndeki uygulamaları örnek göstermiştir (Gregory, 1995: 136).

Kahire ilk kez 969 yılında surlarla çevrilmiştir. Bu surdan günümüze hiçbir şey kalmamıştır. Daha sonraki yıllarda tahkimat yenilenmiş ve kent tekrar surla çevrilmiştir. Surlar üzerinde *"Bâb-el Nasr (Nasr)"*, *"Bâb-el-Fütuh"* ve *"Bâb-ı Züveyle"* isimli, günümüze kadar iyi bir şekilde korunabilmiş, Fatımi dönemine ait üç anıtsal kapı yer almaktadır. Doris Behrens-Abouseif, bu kapıların, Makrizi'nin anlattıklarından dolayı Urfa'dan Kahire'ye gelen Hıristiyan din adamları tarafından yaptırıldığını aktarmaktadır (Behrens-Abouseif, 1989: 72).

Bâb-el-Nasr, Fatımi dönemine ait surlu yerleşimin kuzeydoğu köşesinde yer alan bir kapıdır **(Çiz. 190)**, **(Fot. 564)**. 1087 tarihlidir. Kemerli bir geçite sahiptir. Kapı geçiti çapraz tonozla örtülmüştür. Burçlar üç katlıdır. Bedr el- Cemâli tarafından genişletilmiş olan kapı, yanlardan eşit boyut ve aynı plana sahip iki burçla tahkim edilmiştir (Creswell, 1978a: 164: Behrens-Abouseif, 1989: 68).

Çiz. 190: Kahire, Bâb el-Nasr'ın planı (Creswell, 1978a: fig. 83)

Fot. 564: Kahire, Bâb el-Nasr [K.A.C. Creswell arşivinden EA.CA.3430 nolu fotoğraf] (http://creswell.ashmolean.museum/php/am-search1.php?&db=creswell)

Bâb el-Fütuh, bir önceki kapı gibi yanlardan büyük burçlarla tahkim edilmiş anıtsal bir kapıdır **(Fot. 565)**. 1087 tarihlidir. Bab el-Nasr'dan farklı olarak burçların dış yüzü oval planlıdır ve kapı geçiti kubbeyle örtülmüştür (Creswell, 1978a: 176-177: Behrens-Abouseif, 1989: 69). Bâb-ı Züveyle de burçlarla tahkim edilmiş bir kapıdır **(Çiz. 191)**, **(Fot. 566)**. 1091-92 tarihlidir. Burçların sur dışına bakan yüzleri ovalleştirilmiştir. Alt kattaki kapı geçiti kubbeyle üst kat ise çapraz tonoz ile örtülüdür. Burçların üzerindeki minareler Şeyh Melik Müeyyed Camii'nin (1420) inşası esnasında kapıyı tahkim eden burçların üzerine eklenmiştir. Bu minareler askerler tarafından gözetleme kulesi gibi kullanılmaktaydı. Ayrıca bu kapının diğerlerinden farklı bir özelliği de kapı geçitinin üzerinde bir galeriye sahip olmasıdır. Bu bölümün orkestranın bulunduğu bir galeri olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır (Creswell, 1978a: 197-200, 203-204; Behrens-Abouseif, 1989: 69).

Yanlardan burçlarla tahkim edilmiş Fatımi dönemi kapılarından başka, bu dönemin veziri olan Selâhaddin Eyyubi, ülkenin başına geçtiği zaman Kahire surlarına ilaveler yapmıştır. El Mansur'un Bağdat'ta inşa ettirdiği *"bent entrance"* olarak tanımlanan ve dönüşleri mecbur kılan, *"L"* planlı kapı geçitlerine, Eyyubi dönemine ait sur ve iç kale kapılarında da rastlanmaktadır (Creswell, 1952: 121; Creswell, 1978b; fig. 15, 21, 28).

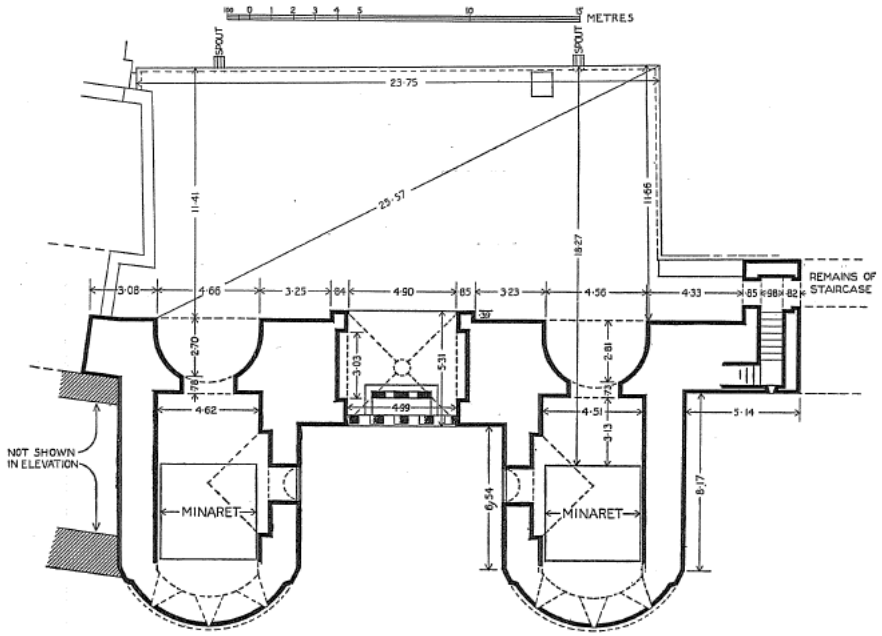
Kahire İç Kalesi, Selahaddin Eyyubi tarafından 1176-1183/84 yılları arasında inşa ettirilmiştir. Fakat Selaheddin Eyyubi'in vefatı üzerine oğlu El-Adil tarafından tamamlanmıştır (1207/1208), (Creswell, 1952: 121). İç kaleye girişi sağlayan kapılar, dönüşleri mecbur kılan bir planlama anlayışı sunmaktadırlar. Bir başka ifadeyle kapılar düz doğrultulu değildir ve dolaylı bir geçit şeması sergiler. Selahaddin Eyyubi dönemine işaret eden, iki yandan yarım daire planlı burçlar arasına alınmış, Matar Burcu Kapısı (Burg al-Matâr) ile Selahaddin Eyyubi ve El-Adil dönemlerinin izlerini taşıyan, yanlardan birer burçla tahkim edilmiş İmâm Burcu Kapısı'nda (Burg al-Imâm/Bâb el Qarâfa) "L" planlı kapı geçiti şemasıyla karşılaşılmaktadır **(Çiz. 192-193)**. Mudarrag Kapısı'nda da (Bâb al Mudarrag) aynı tasarım görülmektedir (Creswell, 1978b: fig. 1).

Creswell, Kahire surlarıyla iç kalesinin Selâhaddin Eyyubi tarafından inşa edilen kısımlarında, bu döneme ait senkendaza rastlanmadığını, yalnız oğlu Adil dönemindeki inşa faaliyetleri esnasında, bu askeri mimarlık öğesinin kullanılmış olduğunu ifade etmiştir (Creswell, 1952: 123). İç kale duvarlarında, ufak boyutlu çıkış kapılarına da

(postern) rastlamaktayız. Bu kapılardan biri Haddâd Burcu'na (Burg al Haddâd) yakındır, hemen batısındadır ve kuzey tarafa çıkışı sağlamaktadır. 1. 55 m. genişlik ve 2 m. yüksekliğindedir (Creswell, 1978b: fig.1).

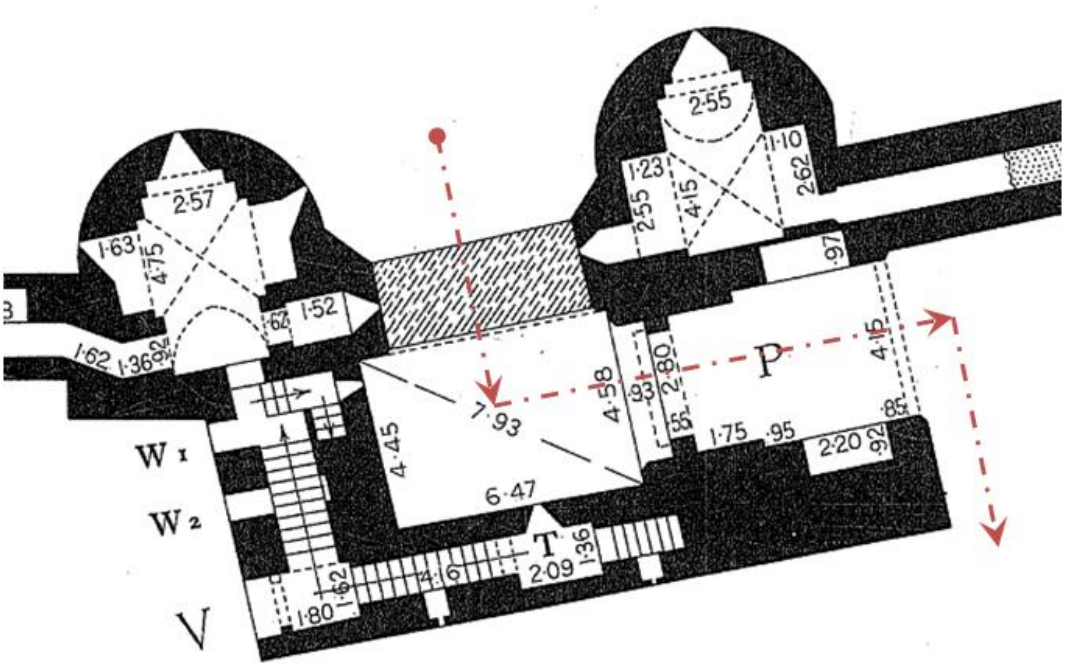
Fot. 565: Kahire, Bâb el-Fütuh [K.A.C. Creswell arşivinden EA.CA.1674 nolu fotoğraf] (http://creswell.ashmolean.museum/php/am-search1.php?&db=creswell)

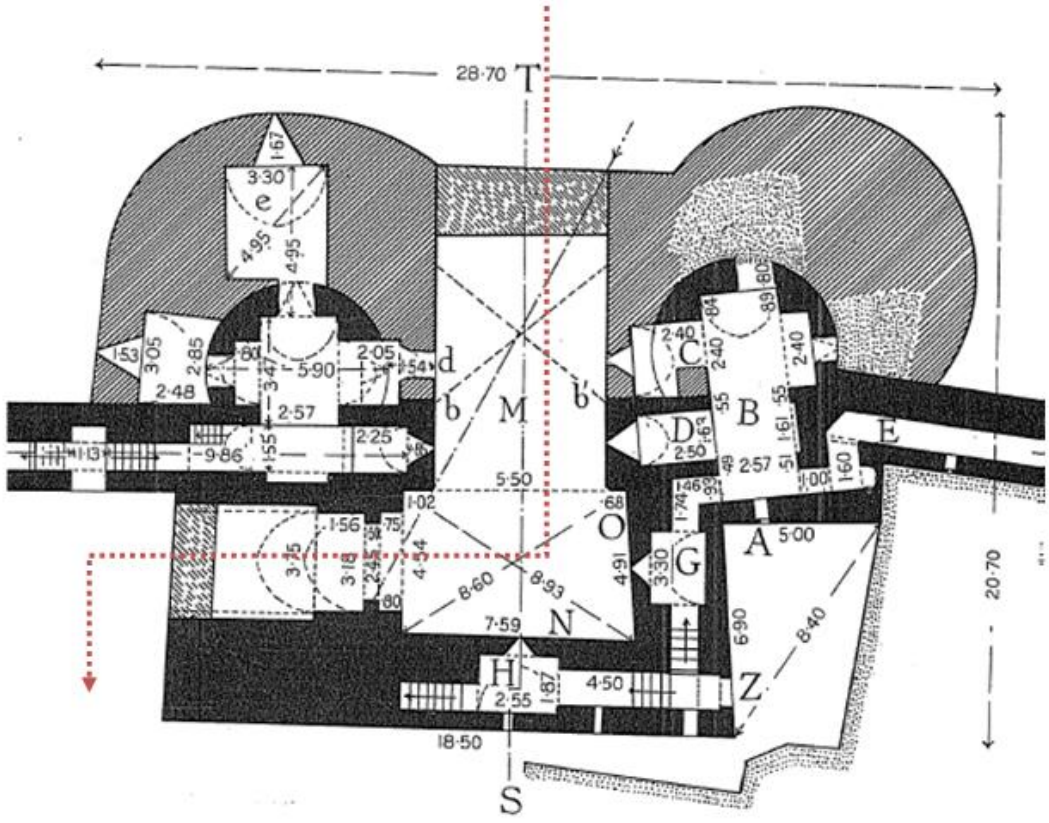
Çiz. 191: Kahire surlarının güneye açılan kapısı: Züveyle Kapısı'nın (Bâb-ı Züveyle) üst kat planı (Creswell, 1978a: fig. 96)

Fot. 566: Kahire surlarının güneye açılan kapısı: Züveyle Kapısı (Bab-ı Züveyle)
[K.A.C. Creswell arşivinden EA.CA.167 nolu fotoğraf]
(http://creswell.ashmolean.museum/php/am-search1.php?&db=creswell)

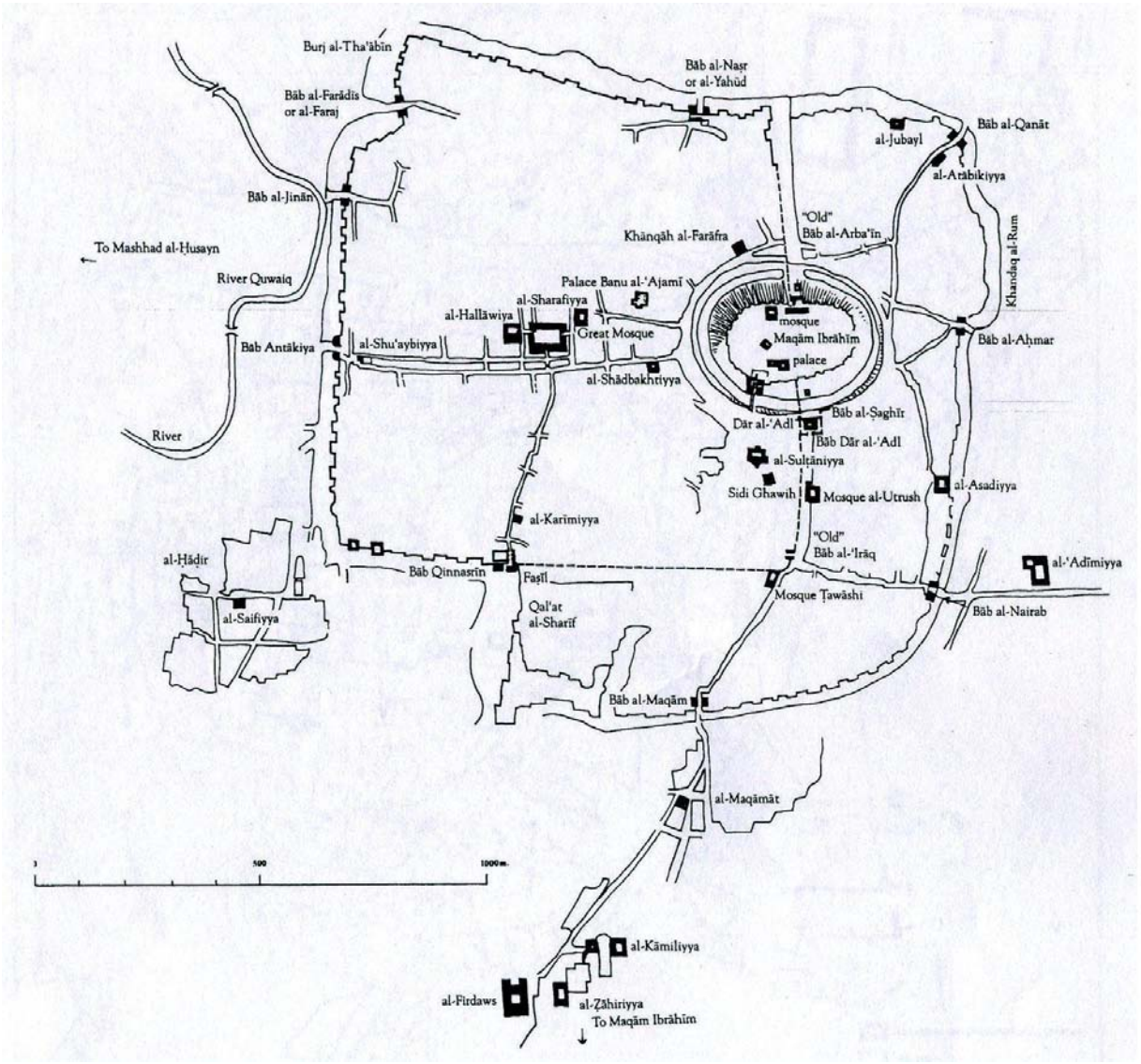

Çiz. 192: Kahire, Matâr Burcu (Burg al-Matâr) Kapısı (Creswell, 1978b: fig. 6)

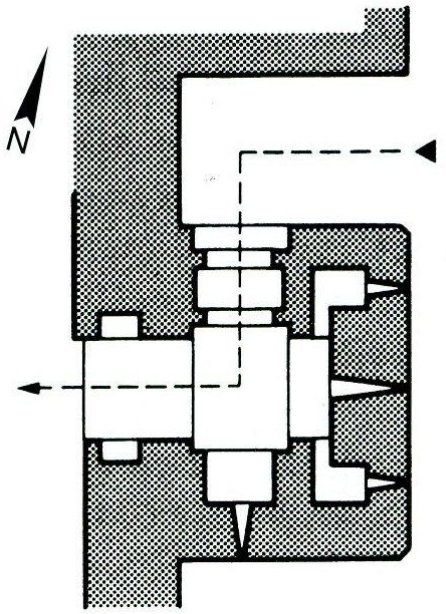
Çiz. 193: Kahire, İmam Burcu Kapısı (Burg al İmâm / Bâb al Qarâfa)
(Creswell, 1978b: fig. 8)

Halep şehrini çevreleyen surlar ve iç kale üzerindeki kapılar, Ortaçağ askeri mimarisi için önemli örneklerdir. 13. yüzyılda kenti çevreleyen surlar üzerinde, kuzeydoğudan kuzeybatıya doğru sırasıyla Bâb el-Kanât (Bâb el-Hadid), Bâb el-Nasr (Bâb el-Yahûd); kuzeybatıdan güneybatıya doğru uzanan sur hattında sırasıyla Bâb el-Farac (Farâdîs), Bâb el-Cinân, Bâb-ı Antâkya; güneybatıdan güneydoğuya doğru uzanan sur hattında sırasıyla Bâb-ı Kinnesrîn, Bâb el-Makâm, Bâb el-Nairab; güneydoğudan kuzeydoğuya doğru uzanan sur hattında ise Bâb el-Ahmar adlı bir kapı yer almaktadır **(Çiz. 194)**.

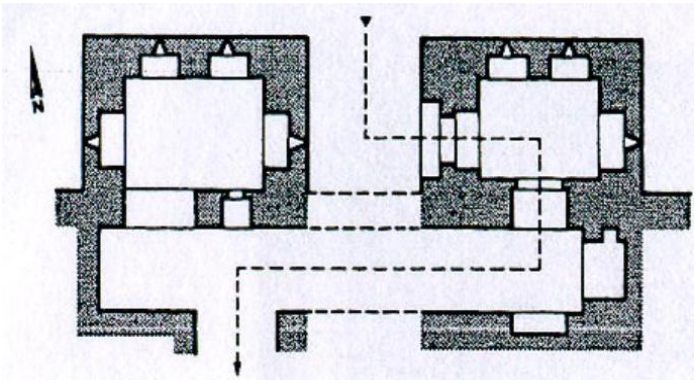
Çiz. 194: 13. yy. da Halep şehrinin surları ve sur kapıları (Tabbaa, 1997: fig. 4)

Bu kapılardan Bâb el-Hadid, Zahir Gâzi tarafından inşa ettirilmiştir. Kapı, Demir Kapı ve Bab el-Kanat isimleriyle de bilinmektedir. 1501 yılında onarım görmüştür. Kapıdan içeri girebilmek için iki kez doksan derecelik dönüş yapmak gerekmektedir (Hadjar, 2006: 69), **(Çiz. 195)**. Bu bağlamda kapı, *"bent entrance"* olarak adlandırılan, *"L"* geçit planlı tipin daha ileri bir şeklidir. Kapı burcu iki katlıdır ve cephelerinde senkendazlar yer almaktadır.

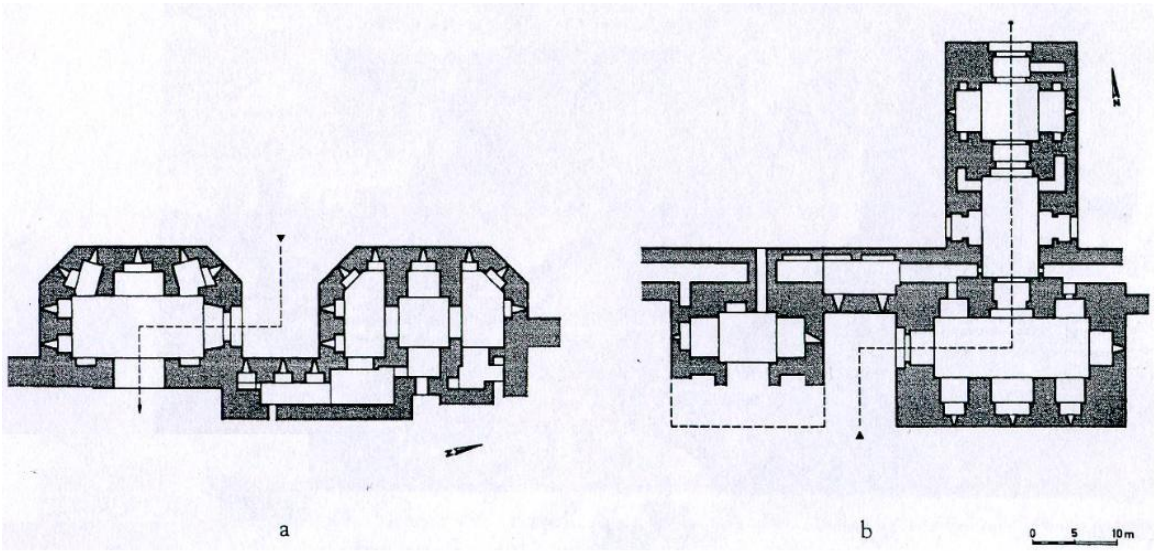

Çiz. 195: Halep, Bâb el-Kanât'ın (Bâb el-Hadid) giriş krokisi (Hadjar, 2006: 69)

Bâb el-Nasr (Zafer Kapısı) geçmişte Bâb el-Yahûd (Yahudilerin Kapısı) adını taşımaktaydı. Bunun sebebi ise kapının Yahudi mezarlığına bakmasıdır. 1212 yılında onarım geçirmiş, Zahir Gâzi kapıya Bâb el-Nasr adını vermiştir (Hadjar, 2006: 89). Kuzey surları üzerinde yer alan kapının planı ilginçtir **(Çiz. 196)**. Kapıyı kullanarak sur içine girebilmek için dört defa doksan derecelik dönüş yapmak gerekmektedir. İlk kapı, kapı burcunun batıya açılan cephesindedir. Kareye yakın bu burcun güney cephesindeki ikinci kapıdan tonoz örtülü bir koridora geçilir. Bu kapıdan sonra batıya dönüş yapılır ve tekrar üçüncü bir açıklıktan sur içine geçiş sağlanır. Kapının bulunduğu burca oldukça yakın konumda, hemen batısında ikinci bir burç yer almaktadır. Bâb el-Nasr, bu burca doğru açılmaktadır. Bu kapıya tanımlanan plan özellikleri nedeniyle koçbaşlarıyla saldırmak mümkün değildir. Ayrıca düşmanın içeriye girişte hızlı hareket etmesi, sürekli yapılan dönüşler nedeniyle olanak dışıdır. Bu bağlamda plan şemaları farklı da olsa kapı geçitleri üzerinden değerlendirdiğimizde Bâb-ı Antâkya (1016-1018, 1246 ve sonrası) ve Bab-ı Kinnesrîn (985, 1256 ve sonrası) dirsekli dönüşleri mecbur kılan plan şemasının 13. yüzyılda vardığı noktayı ortaya koymaları sebebiyle ileri örnekler olarak yorumlanmalıdırlar (Hadjar, 2006: 109, 113-114), **(Çiz. 197)**.

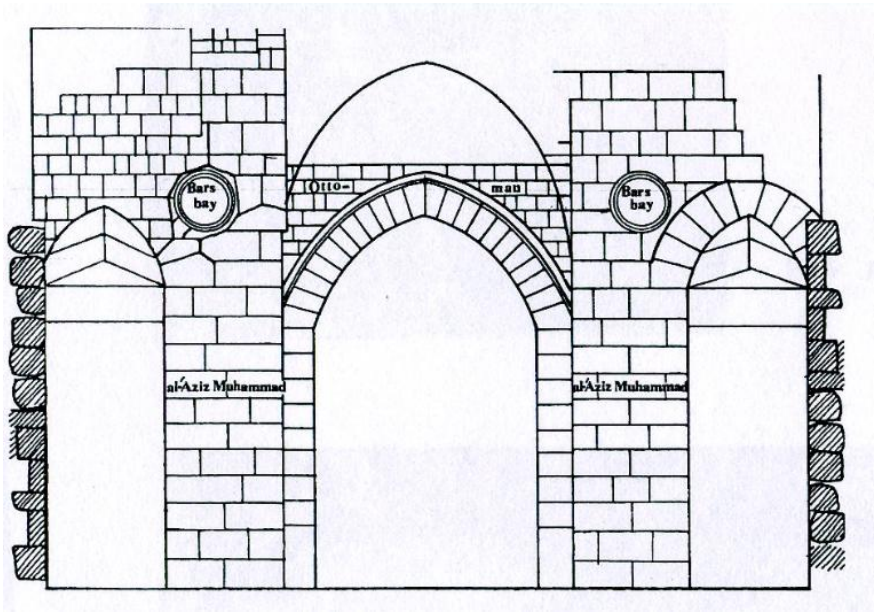

Çiz. 196: Halep, Bâb el-Nasr'ın giriş krokisi (Tabbaa, 1997: fig. 5a)

Çiz. 197: Halep, Bâb-ı Antâkya (a) ve Bab-ı Kinnesrîn'in (b) planı
(Tabbaa, 1997: fig. 7a ve 7b)

Halep surları üzerindeki kapılarda, dönüşleri mecbur kılan bir planlama anlayışına sahip kapılar görülürken, Bâb el-Makam diğer kapılardan farklıdır ve daha savunmasız, üç açıklıklı bir planlama anlayışı sergilemektedir **(Çiz. 198)**, **(Fot. 567)**. Kapı üzerindeki yazıtlardan inşaat sürecinin Ebu el-Nasr Barsibay zamanında başladığı ve 1493 tarihinde, Kayıtbay zamanında tamamlandığı anlaşılmaktadır. Kapı her şeyden önemlisi, düz doğrultulu bir geçit planına sahip olması ile diğerlerinden farklıdır. Ortadaki kemer 4 m. genişliğinde, yanlardakiler ise 2 m. genişliğindedir. Ortadakinin atlılar, yandakilerin ise yayalar için planlandığı ifade edilmektedir (Hadjar, 2006: 119).

Çiz. 198: Halep, Bâb el-Makam'ın cephesinin görünüşü (Tabbaa, 1997: fig. 6)

Fot. 567: Halep, Bâb el-Makam (Nisan 2008)

Halep, 1139 ve 1157 yıllarında iki büyük deprem yaşamıştır. Yapıların büyük bir bölümü yıkılmıştır. Nureddin surları tekrar inşa ettirmiştir. Eyyubi Sultanı Selahaddin'in oğlu Zahir Gâzi, şehri çevreleyen surları yenilemiş, bazı kapılar inşa ettirmiş, iç kalenin bir takım bölümlerini onartmış, etrafına hendek kazdırmış, iç kalenin girişini tahkim etmiş

ve anıtsal boyutlu üç demir kapı yaptırmıştır **(Fot. 568-569)**. 1260 yılında Moğolları mağlup eden Melik Zahir Baybars sultan olmuştur. Melik Zahir Baybars da Melik Eşref Halil bin Kalavun gibi iç kaleyi yeniletmiştir. Taht odasının aşağısındaki iki ana kapı burcunun üzerindeki kitabelerde Haçlılar, Ermeniler ve Moğollar üzerindeki gücüne ve kazandığı zaferlere vurgu yapılmaktadır. Moğollar 1401'de kente ve iç kaleye tekrar zarar vermişler, Memluklar bunun üzerine iç kaleyi bir kez daha yeniletmişlerdir (Hadjar, 2006: 5-6).

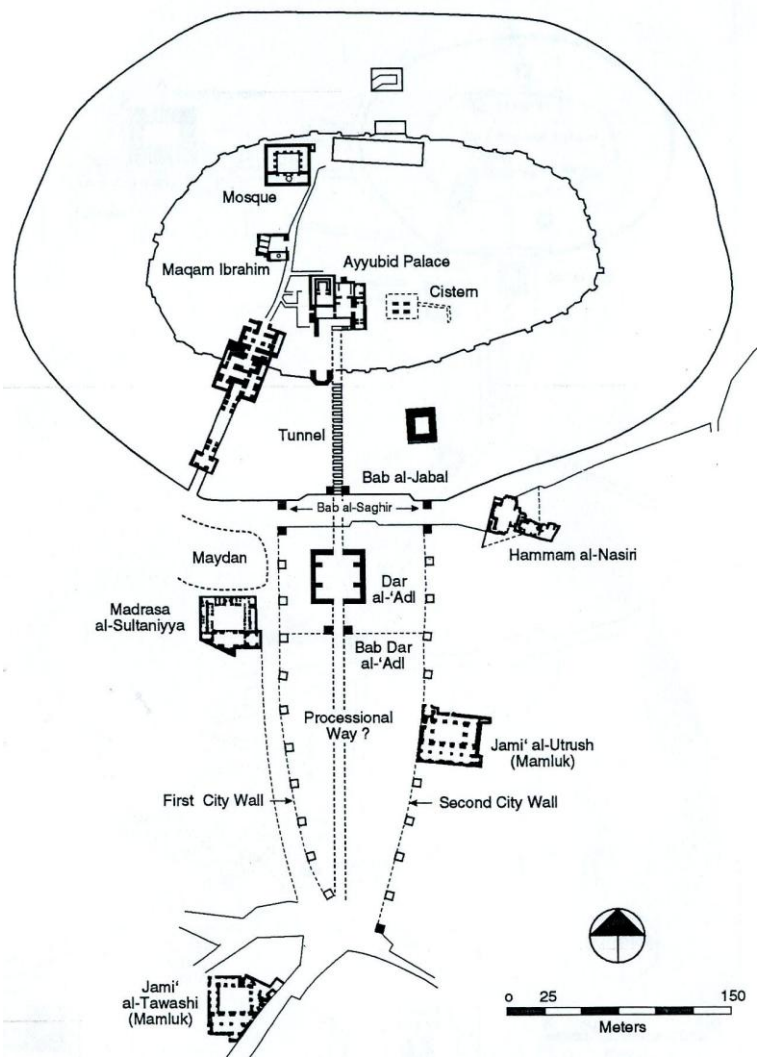
İç kale oval bir şekle sahiptir **(Çiz. 199)**. 28 m. yüksekte ve deniz seviyesinden 340 m. yukarıdadır. Hendeği 22 m. derinliğe, 30 m. genişliğe sahiptir. Su ile doldurulabilen bir hendektir. Hendek, Melik Zahir Gazi tarafından kazdırılmıştır. Girişin yakınındaki hendek bölümü, atlar ve iç kalede ihtiyaç duyulan diğer hayvanların getirilmesi için kullanılmıştır (Hadjar, 2006: 7).

Fot. 568: Halep İç Kalesi'ne giriş ve hendek (Nisan 2008

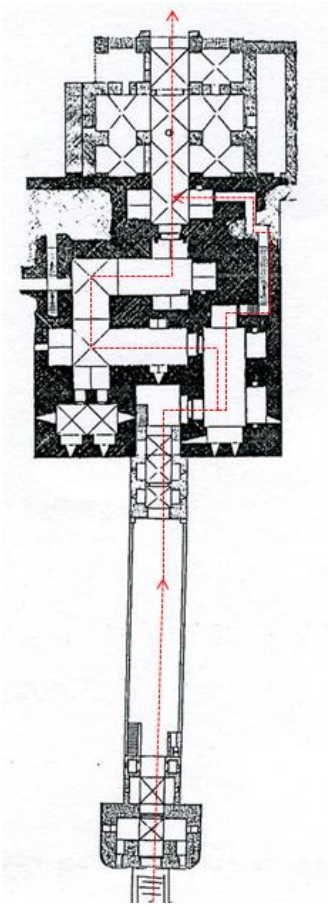

Fot. 569: Halep İç Kalesi'ne giriş (Nisan 2008)

Çiz. 199: Halep iç kalesinin ve yakın çevresinin restiitüsyon planı (Tabbaa,1995: fig. 15)

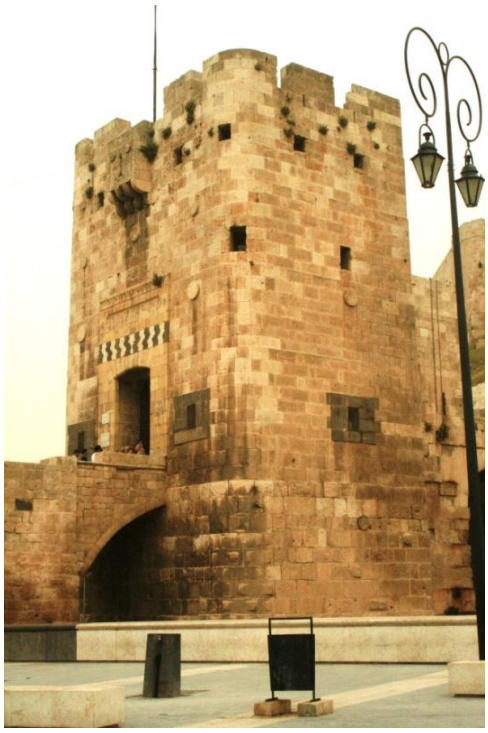
İç kaleye girişte geçilen ilk kapı, dikdörtgen planlı, 20 m. yüksekliğindeki bir burcun üzerinde yer alır **(Çiz. 200)**, **(Fot. 570-572)**. Girişin üzerindeki kitabede, kapı burcunun Kansu Gavri tarafından 1507'de onarıldığı yazılıdır. Bu kapı burcu hendek üzerindeki bir köprünün üzerinde yer almaktadır. İlk kapı burcunun iki ağır kapısı, kitabelerinde belirtildiği gibi 1211'de Zahir Gazi döneminde yapılmıştır. Bundan sonra köprü üzerindeki basamaklı yoldan ana kapıya gelinmektedir. Bu anıtsal kapı burcunun alt kısmı 13. yüzyıl, üst kısmı ise genel olarak 15. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Kapı burcuna giriş tam karşıda değil, bu açıklık köprüden sonra sağa dönüşte görülür **(Fot. 573)**. Kapının üzerinde, uçları ejder başı şeklinde nihayetlenen bir yılan figürü göze çarpar. Ayrıca bu kapıda Sultan Melik Eşref Halil bin Kalavun'un, 1291/1292 (H. 691) tarihli kitabesi bulunmaktadır **(Fot. 574)**. Kapı burcunun dış yüzünde ise bol sayıda senkendaza yer verilmiştir. Ayrıca Ejderli Kapı'nın hemen önündeki kısma da üsten senkendazlar açılmaktadır **(Fot. 575)**. Kapının üzerinde bırakılan aralık kızgın yağ v.b. sıvılar dökmek için tasarlanmıştır (Hadjar, 2006: 7-9).

Çiz. 200: İç kaleye giriş planı (Tabbaa, 1997: fig. 23)

Fot. 570: İç kaleye girişte ilk kapı burcu (Nisan 2008)

Fot. 571: İç kaleye girişte ilk kapı burcu (Nisan 2008)

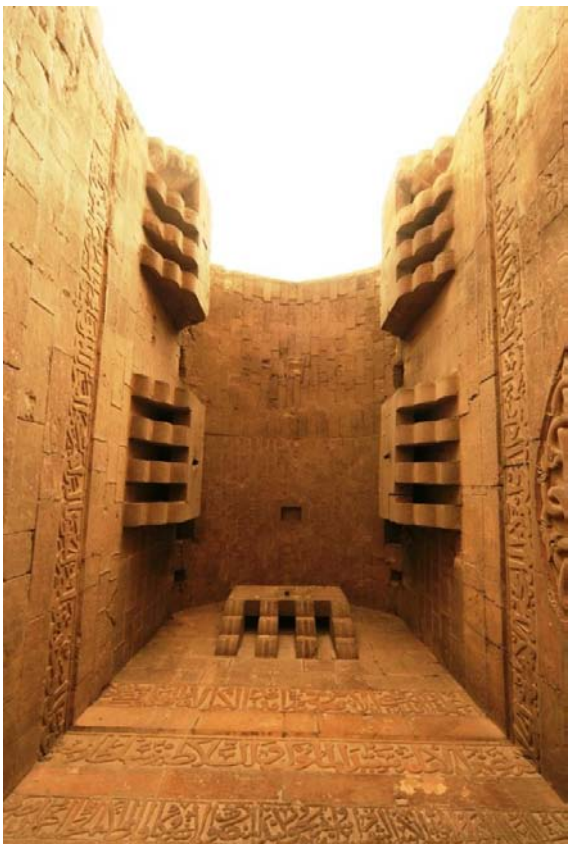
Fot. 572: İç kaleye girişte kapı burcu (Nisan 2008)

Fot. 573: İç kaleye girişi sağlayan Ejderli Kapı (Nisan 2008)

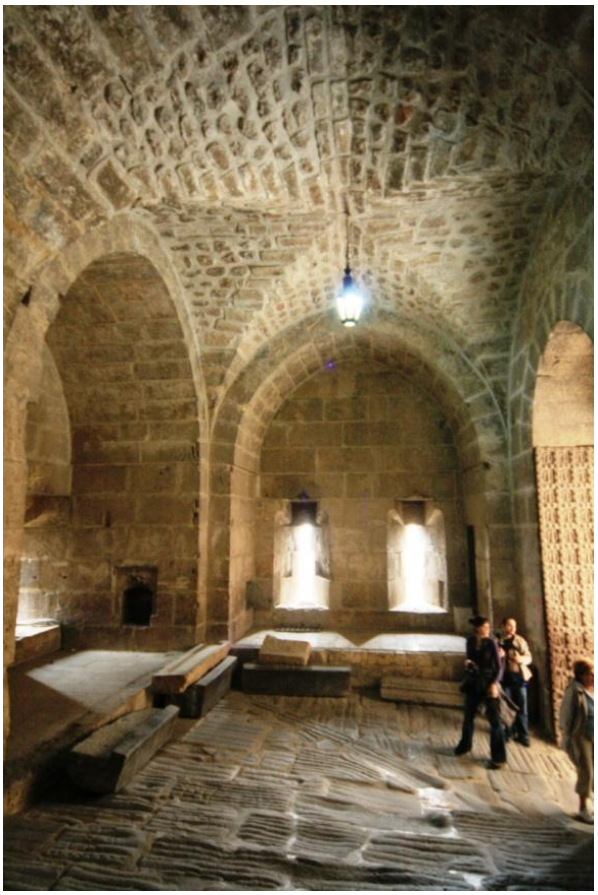

Fot. 574: Ejderli Kapı (Nisan 2008)

Fot. 575: İç kaleye girişi sağlayan kapının bulunduğu noktadaki senkendazlar (Nisan 2008)

Ejderli Kapı'nın arkasında büyük bir vestibül bulunmaktadır. Çapraz tonozla örtülü dikdörtgenimsi koridorun kuzeye ve batıya açılan iki kapısı vardır **(Fot. 576)**. Bu kapılardan batıdakinin üzerinde, alınlık içinde, karşılıklı iki aslan rölyefi bulunmaktadır **(Fot. 577)**. Bu kapı da üst kısmından kızgın yağ v.b. sıvıların dökülebilmesine uygun tasarlanmıştır. Kuzeydeki kapı ise merdivenlerle doğrudan kale içine açılan koridora bağlanan kestirme bir giriştir. Aslanlı kapıdan beşik ve çapraz tonozlarla örtülü rampalı bir koridora geçilir **(Fot. 578)**. Bu kısımda derin bir kuyu bulunmaktadır. Kuyu, Helan Kanalı'ndan iç kaleye su sağlamaktadır. Koridorun sonundan sağa dönüş yapılmaktadır. İkinci sağa dönüşten sonra ise kale içine geçişi sağlayan, çapraz tonoz örtülü olduğu anlaşılan yıkılmış bölüme geçilmektedir. Bu bölüme geçişi sağlayan son kapının iç yüzünde, iki yanında, gayet plastik görünümlü aslan başları bulunmaktadır **(Fot. 579)**. Bu aslanlar Melik Zahir Gâzi tarafından 1209 (H. 606) tarihinde yaptırılmıştır (Hadjar, 2006: 8-10). Özellikleri sebebiyle iç kalenin bu girişini *"yılankavi"* bir giriş veya şaşırtmalı tasarımı sebebiyle *"labirentvari"* bir giriş olarak tanımlayabiliriz. Tüm bu kapıların dışında, iç kale girişinin doğusunda, doğrudan Eyyubi dönemi sarayına geçişi sağlayan bir tünelden bahsedilmektedir. Bu yöndeki bir burcun cephesindeki açıklıktan sonra tahrip olmuş basamak izleri, iç kaleye geçişi sağlayan bir başka kapının (Bâb el-Cebel) varlığına işaret etmektedir **(Fot. 580)**. Bu merdivenlerin yanında, iç kale eteğinde, hendeğin başlangıç noktasında, Eyyubi Sarayı'na geçişi sağlayan tünelle bağlantılı bir kapı da göze çarpmaktadır **(Fot. 581-582)**.

Fot. 576: Ejderli Kapı'dan sonra geçilen ve iç kaleye geçit veren tonozlu koridorlardan ilki (Nisan 2008)

Fot. 577: Batıdaki kapının üzerinde yer alan karşılıklı iki aslan figürü (Nisan 2008)

Fot. 578: Rampalı geçit (Nisan 2008)

Fot. 579: İç kaleye geçit veren günümüze gelebilmiş son kapının iç yüzünde, sağ tarafta yer alan aslan figürü (Nisan 2008**)**

Fot. 580: İç kaleye geçişi sağlayan basamaklar, burcun cephesindeki kapı ve iç kale eteğindeki tünel kapısı (Nisan 2008)

Fot. 581: İç kale eteğindeki tünel kapısı (Nisan 2008)

Fot. 582: İç kale eteğindeki tünel kapısı (Nisan 2008)

Haçlılar kale mimarisinde, kale içine doğrudan giriş sağlayan, düz doğrultulu, Bizans'ın basit planlı kapı tasarımını erken tarihli bazı örneklerde kullanmışlardır. Fakat kısa bir süre sonra kapı planlarında değişikliğe gidilmiştir. Kapılar bir burcun korunaklı ve en iyi şekilde müdafaa edilebilecek cephesine konulmaya başlanmıştır. Bazı erken tarihli Haçlı kalelerinin kapılarında ise bu plan şeması uygulanmıştır. Fakat daha sonra bu şema da değiştirilmiş kapı, burcun içerisine yerleştirilmiştir. Bu kapılardan kaleye girmek isteyen kişi, iki defa sağa dönüşe mecbur bırakılmıştır. Bu dönüşlerden biri kapının dışında ve beden duvarının aşağısında diğeri ise burcun içerisinde gerçekleşmekteydi. Bu tip kurnazlık içeren bir planlama anlayışı henüz Avrupa'daki çağdaşı örneklerde görülmemekteydi. Haçlı kaleleri konulu kitabın yazarı Robin Fedden ve John Thomson, *"bent entrance"* olarak bahsettikleri, daha önce tanımlamış olduğumuz, kapılarda görülen bu geçit planının eskiye dayanan geçmişine değinmekte, Bizans'ın bu şemaya arada bir başvurduğunu, Haçlılar ile Müslümanların ise yaygınlaştırdıklarını ifade etmektedir. Haçlıların kale mimarisinde, Ermenilerden çok daha önce düz doğrultulu kale girişlerini terk ettiklerini aktarmışlardır. Ayrıca *"porticullis"* denilen kapı tipinin Romalılar tarafından bilinmesine karşılık, Haçlılardan önce Bizanslıların ve Arapların bu tip bir kapı örtüsü kullanmadıklarını ve bu uygulamayı da Haçlıların yaygınlaştırdığını ileri sürmektedirler. Buna ilaveten şaşırtmalı kapı modelinin Kilikya bölgesinde geliştirildiğini ifade etmişlerdir (Fedden – Thomson, 1957: 51).

İçeriye girebilmek için dönüşlere mecbur bırakan kapı tasarımının amacı sadece düşmanı şaşırtmak veya ilk bakışta kapının yerini tespitte zorlanmasını sağlamak değildir. Aynı zamanda bu tip bir kapı tasarımı, koçbaşlarıyla kapıya saldırılmasını da engellemektir. Ermeni mimar ve mühendisler, bu tip kapı planını Sis ve Ilan'da uygulamışlar, kapıya uzunluğu kısa olan koçbaşlarıyla bile saldırılmasını engellemişlerdir. 13. yüzyıla gelindiğinde, Haçlı mimarları bu plan şemasını daha da geliştirmişlerdir. Kale alanının etrafına üzeri tonozlarla örtülü bir geçit eklemişlerdir. Bu şemayı temsil eden en iyi örnek, Krak Des Chevaliers'tır. En az bir porticullis ve senkendaz ile donatılmış dört kapıda, garnizondan bu geçite bakan ve bu kısmı ateş altında tutabilmek için planlanmış mazgal delikleri bulunmaktadır. Kalenin kapı savunmasında oldukça ileri bir örnek olduğu tüm bu özellikleri sebebiyle söylenebilir. Halep, Antep ve Ajlun Kaleleri'nde de benzer uygulamalar görülmektedir (Fedden –Thomson, 1957: 51-52).

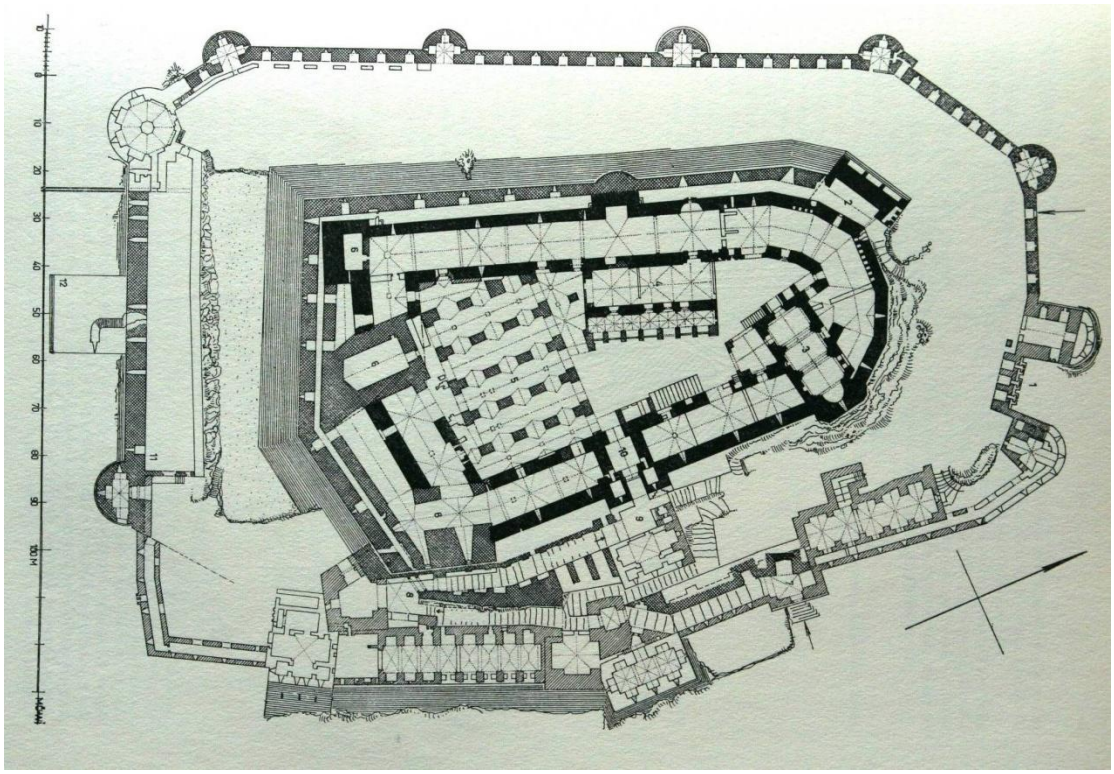
Robin Fedden ve John Thomson, I. Haçlı Seferi esnasında Doğu Akdeniz'de en yetenekli askeri mimarların Ermeniler olduğunu ifade etmektedir. 11. yüzyıldan sonra Kilikya Ermenileri, Akdeniz'de hâkim İslam ülkelerinin bazı yapılarının inşasında görev almışlardır. Yukarıda da değinildiği üzere Kahire surlarında çalışmışlar ve Fatımi döneminde, surların üç kapısını Urfa'da yaşayan üç Ermeni kardeş inşa etmiştir. Bu kale, I. Haçlı Seferi başlangıç aşamasındayken inşa edilmiştir. Henüz hiçbir Haçlı kalesi inşa edilmiş değildir. 1124 yılında, Tyre'nın Haçlılar tarafından kuşatılmasında kullanılan kuşatma aletlerini de yine bir Ermeni mühendis yapmıştır. Bu sebeple de Robin Fedden ve John Thomson Haçlıların, Ermenilerden bu alanlarda çok fazla etkilendiklerini ve çok şey öğrendiklerini, Ermenilerin Bizans geleneklerini Haçlılara aktarmakta önemli bir rol oynadıklarını ileri sürmüştür (Fedden –Thomson, 1957: 55-56).

Suriye'deki Krak Des Chevaliers, Haçlı kaleleri içerisinde tahkimatı en güçlü kalelerden birisidir **(Fot. 583)**. Kalenin büyük bir bölümü 12. yüzyıl sonlarına tarihlendirilmektedir. Kalenin ana girişi doğudadır **(Çiz. 201-202)**. Dıştaki ilk kapıdan girince "L" şeklinde sola dönüş yapılmakta eni dar, rampa şeklinde tonozlu bir geçitin içerisinde yürünmektedir. Bu geçit bir noktadan sonra aksi yöne doğru yönelmekte ve kale içine geçit verecek iç kapıya ulaşılmaktadır. Bu kapıya ulaşıncaya kadar üç dirsek (dönüş) yapılması gerekmektedir. Kale kapısına geçit veren bir köprü bulunmaktadır. Kalenin hendeği bulunmaktadır. Kale içine gelinceye kadar dört kapı geçilmektedir. Bunlardan

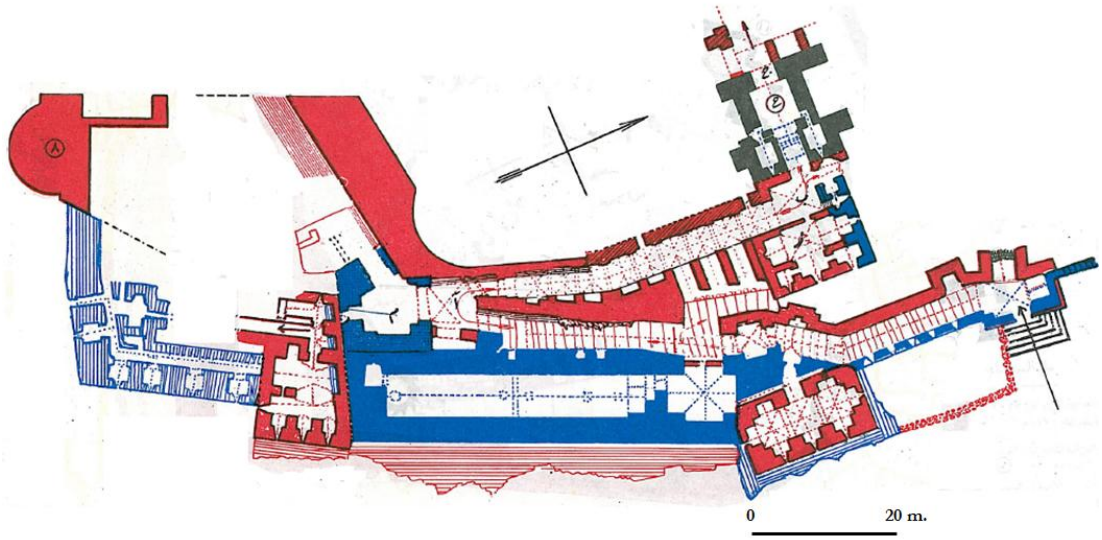
birisi porticullis tarzı bir kapıdır. Ayrıca savunmada önemli rol oynayan senkendazlara bu kalede sıkça rastlanmaktadır.

Fot. 583: Krak Des Chevaliers'ın batıdan görünümü (Tufan Sağnak, Nisan 2009)

Çiz. 201: Krak Des Chevaliers'ın genel planı (Müller-Wiener, 1966: 63, abb. 14)

Çiz. 202: Krak Des Chevaliers'ın giriş planından ayrıntı (Talas-Cellad, 1990: 137)

Anadolu'nun güneyindeki Kilikya bölgesi önce Roma'nın daha sonra da Bizans İmparatorluğu'nun egemenliğinde kalmıştır. Burada Ermeni Krallığı'nın kurulması, Bizans İmparatorluğu'nun yapmış olduğu uygulamaların bir sonucudur. 10. yüzyılda Bagratid hanedanı yönetiminde yaşayan Ermeniler, 11. yüzyılda Ermenistan'ın Bizanslılar tarafından işgal edilmesi ve 1045 yılında, II. Gagik'in Ermeni Krallığı'na son verilmesi gibi nedenlerden dolayı Ortaçağ'da Ermenistan olarak tanımlanan bölgeden Kayseri, Sivas, Tarsus, Antakya, Urfa ve Maraş şehirlerine göçe zorlanmışlardır (Edwards, 1987: 4). 11. yüzyılda, Kilikya bölgesinde, Bizans'a bağımlı birçok yeni yerleşim yeri tesis edilmiştir. Bizanslılar bu bölgedeki kaleleri Ermenilerle birlikte takviye etmişler, hatta bazı Ermeni yerel beylerini de söz sahibi yapıp, yerleşimin yönetimine getirmişlerdir. Böylelikle 12. yüzyılın ilk yarısında, burada bir krallık kurulmuştur. Zamanla krallığın sınırları genişleyerek Toros Dağları'na, doğuda Amanos Dağları'na kadar uzanmıştır. Zaman zaman Bizans, Antakya Haçlı Prensliği, Selçuklular ve Memluklularla mücadele etmek zorunda kalınmıştır. Ermeniler, Moğollar ve batılı devletlerin desteği ile 14. yüzyıl sonuna kadar varlığını bu bölgede sürdürmüş ve bu tarihten sonra krallıkları sona ermiştir (Akpolat, 2008: 3-4).

Ermenilerin bu bölgeye gelmeden önce Ermenistan devleti sınırları içerisinde inşa ettikleri anıtsal kaleler de söz konusudur. Bunlardan en anıtsalı, Kars'ın 42 km. doğusundaki Ani yerleşiminde yer almaktadır. Kale, iç kale ve surlardan meydana

gelmektedir **(Çiz. 203)**. Deniz seviyesinden 1500 m. yüksektedir. İpek Yolu üzerinde yer alması nedeniyle önemlidir. Kenti doğu ve güneydoğudan Arpaçay sınırlamakta, batı ile güneybatısından Bostanlar (Tatarcık) Deresi akmaktadır (Gündoğdu, 2006: 229). Bugünkü surlar 11.-12. yüzyıllar arasında takviye görmüştür ve oldukça geniş bir alanı kaplamakta, zamanında 80 bin ile 160 bin arasında insanın burada yaşamış olduğu tahmin edilmektedir (Gündoğdu, 2006: 229).

Günümüzde sur içine girişi sağlayan kapılar, kuzeydeki çift sur sistemi üzerinde yer almaktadır. Bu kapılardan biri olan *"Kars Kapısı",* açıldığı yönden dolayı bu adı almıştır **(Fot. 584-585)**. Aynı hat üzerindeki diğer kapı, sur beden duvarı üzerinde bir aslan figürüne sahip olması nedeniyle *"Aslanlı Kapı"* olarak geçmektedir **(Fot. 586-589)**. Bugün de giriş kapısı olarak bu kapı kullanılmaktadır. İki yanda Arpaçay ve Bostanlar Dereleri'ne doğru uzanan surların Kamsarakanlar döneminden M.S. 10 yüzyıl kadar mevcut şehri koruyan kuzey sur duvarları olduğu düşünülmektedir. Kuzeydeki surların Bağratlı Kralı Sımbat zamanında (977-989) yapıldığı ifade edilmektedir. Surları genişletme faaliyetleri ise Bağratlı Kralı II. Aşot'un (961-977), başkentini Kars'tan Ani'ye taşımasından sonra gerçekleşmiştir (Gündoğdu, 2006: 236).

Surlar üzerindeki kapılar gözden geçirildiğinde, şehrin doğu sınırlarını belirleyen Arpaçay üzerindeki tek gözlü köprünün eksi İpek Yolu'nun şehre giriş yaptığı nokta olduğu kabul edilmektedir. Köprü günümüzde harap bir durumdadır. Köprünün surlara denk geldiği noktada ise şehre açılan, *"Divin Kapısı"* olarak geçen bir kapıdan bahsedilmektedir. Bu kapının dışında Arpaçay ile Bostanlar Deresi'ni (Alaca Çay) birbirine bağlayan sur duvarları üzerinde, doğudan batıya doğru Tigran Honents (Şirli) Kilisesi yakınında *"Bağsekisi Kapısı"*, bunun batısında *"Mığmığ Deresi Kapısı", "Acemağılı Kapısı", "Satrançlı (Hıdrellez: Ejderha Burcu) Kapı",* daha batıda ise esas giriş olan *"Aslanlı Kapı"* ve *"Oğrun (Uğrun –Gizli) Kapı"* bulunmaktadır. Surların önünde ayrıca derin ve geniş bir savunma hendeğinin olduğu kesindir (Gündoğdu, 2006: 236-237). Çift sur sistemiyle müdafaa edilmiş yerleşimin iç suru yüksek, dış suru daha alçaktır. Yanlardan birer burçla tahkim edilmiş iç sur ve dış sur üzerindeki iki kuleli kapılar aynı eksende değildir. Bu bilerek yapılmış bir planlamadır. Kapılara saldıran ve koçbaşları kullanan düşmanın gücünü ve hareket kabiliyetini azaltmak buradaki temel amaçtır.

Sur kapılarından biri olan *"Aslanlı Kapı"*, iki yandan anıtsal, silindirik planlı burçlarla takviye edilmiştir. Bu burçlardan sağdakinin cephesinde, orta noktaya yakın bir yerde Selçuklu sülüsü ile yazılmış bir kitabe bulunmaktadır. Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan, Ani'yi fethettikten sonra (1064) şehrin yönetimini Şeddadiler'den Emir Manuçehr'e bırakmıştır. Bu kitabede bu döneme işaret etmektedir. Kitabenin en geç 1066 tarihinde buraya konulmuş olduğu düşünülmektedir. Satrançlı, Hıdırellez ve Ejderha Burcu olarak geçen kapı da Şeddatoğulları döneminde (1164-1199) onarılmıştır. Kapıyı tahkim eden batı burcunun orta kısmında, gövdeyi saran halat biçimli bir silmenin dışa bakan orta kısmı, iki ejder başı arasında boğa başı şeklinde sonuçlanır. İki figür birbirini tehdit eder bir görünümde tasvir edilmiştir. Orta Asya Türk Sanatı çevrelerinde bu iki figüre sıkça rastlanmaktadır (Gündoğdu, 2006: 238-239).

Çiz. 203: Ani surlu yerleşiminin genel planı (Hewsen, 2001: 114, şek. 89)

40: **Kars Kapısı -** 41: **Aslanlı Kapı -** 16: **İç kale ve saray;** 46: **Gizli geçit**

Fot. 584: Kars Kapı – İç kapının sur içine bakan yüzü ve surlar (Eylül 2008)

Fot. 585: Kars Kapı – İç kapının sur içine bakan yüzü (Eylül 2008)

Fot. 586: Ani yerleşimini çevreleyen çift sur sistemi üzerindeki Aslanlı Kapı – İç ve dış kapılar (Eylül 2008)

Fot. 587: Aslanlı Kapı – İç kapının sur dışına bakan yüzü (Eylül 2008)

Fot. 588: Aslanlı Kapı – İç kapının sur içine bakan yüzü (Eylül 2008)

Fot. 589: Aslanlı Kapı – iç kapının sur dışına bakan yüzündeki aslan rölyefi (Eylül 2008)

Ortaçağ'da Kilikya bölgesi Araplar, Bizans, Ermeniler, Haçlılar ve Türkler için stratejik öneme sahipti. Bu bölgenin kaleleri, Ortaçağ askeri mimarisinin gelişim çizgisinin vardığı en uç noktanın genel bir özetini sunmaktadır. Bu çevredeki Ortaçağ kalelerinin büyük çoğunluğu Kilikya Ermeni Krallığı'na aittir. Yaklaşık 1080 yıllarında burada kurulan Ermeni Krallığı'nın merkezi önce Tarsus sonra ise Sis'ti. Anavarza, Babaoğlan, Geben, Gökvelioğlu, Lampron[64], Savranda ve Vahga Kaleleri, bu krallığın daha çok erken dönemine ait örneklerdir. Alakakılar, Amuda, Ayas, Başnalar, Çalan, Çardak, Dibi, Evciler, Haçtırın, Haruniye, Hasanbeyli, Kalası, Karafrenk, Kozcağız, Korykos, Kum, Kütülkü, Lamas, Mansurlu, Milvan, Mitisin, Payas, Rifatiye II, Silifke, Toprak, Trapesak, Tumil ve Yaka'da Arap, Bizans ve Haçlı inşa faaliyetlerine rastlamak mümkün olmakla birlikte daha sonra tüm bu yerleşimler Ermeni Haçlı Krallığı'nın kontrolüne geçmiştir. Çardak, Kozcağız, Korykos, Milvan, Toprak ve Trapesak, Ermeni mimarlar tarafından tekrar elden geçirilmiş ve tamirler görmüştür. Bu kalelerde Ermeni mimarisine özgü görünümler azdır. Özellikle tüm bu kalelerin planları ve taş işçiliği, Ermeni mimarisi için yabancıdır. Bu kaleler içerisinde Dibi Kalesi, Ermeni mimarisine özgü özellikleri en yoğun yansıtan kaledir. Memluklar, 14. yüzyılda bu çevreyi ele geçirdiklerinde yeni bir kale inşasına gerek duymamış sadece mevcut olanlardan bazılarını onarmışlardır (Edwards, 1983: 12-14).

Bölge Arap istilasına uğramadan önce, Anavarza ve Sis yerleşimleri sur duvarlarına sahiptiler. Bu kaleler Roma dönemine, 4. yüzyıla aittir. Bu iki yerleşimde, Arap istilasından önce garnizon tipi kalelerin olduğuna dair hiçbir bilgi mevcut değildir. Bu tip kaleler daha çok ana yollarla ilişkili noktalarda, sınır boylarında ya da kırsal noktalarda yer alıyorlardı. 7. yüzyılın ikinci çeyreğinde Araplar, Suriye'nin kuzeyini ele geçirdiler ve Kilikya'ya saldırılar düzenlemeye başladılar. İmparator Heraclius, bu bölgeleri savunamayacaklarını anladığından terk edilmesini istemiştir. Bölge böylece Arapların kontrolüne geçmiştir. 650-963 tarihleri arasında Kilikya Arap işgali altındadır. Bu tarihler arasında, şehirlerin etrafındaki duvarlar tamir edilmiş ve bölgede ilk kez garnizon tipi kaleler inşa edilmiştir. Yüzyılın ikinci yarısında, Eyyubiler bu bölgeyi, savunmasız Grek yerleşimlerini yağmalarken geçit olarak kullanmışlardır. Bu tarihlerde Araplar, Suriye'den bu bölgeye kaymaya ve burada yerleşmeye başlamışlardır. Abbasi Halifesi Harun Reşid, sekizinci yüzyılın son yirmi yılında Tarsus surlarını tamir ettirmiş, sekiz bin askerlik bir

[64] Bu kale hakkında bkz. (Robinson-Hughes, 1969: 183-207)

garnizonu buraya yerleştirmiştir. Adana, Emevi Halifesi Velid (743) ve Abbasi Halifesi Mansur'un (758) inşa faaliyetleri altında en az iki dönem yaşamıştır. Surlarda Eyyubi ve Arap izleri görülmektedir. Sis ve Anazarbus, Müslümanlar tarafından işgal edilmiş, Abbasi Halifesi Mütevekkil ve büyük oğlu Harun Reşid, mevcut küçük boyutlu surlu akropolise bitişik Sis kasabasını tamir ettirmiştir. Harun Reşid, Anazarbus iç kalesini ve sur duvarlarını onartmış ve sınır savunmasına uygun hale getirmiştir. Fakat bu döneme ait izleri kalelerde takip etmek oldukça zordur. Bu izleri en iyi muhafaza edebilmiş olan iki kale Tarsus ve Anazarbus'tur. Bölgedeki Arap egemenliği dönemine ait çok az şey bilinmesine karşılık, Bizans dönemine ait kaleler hakkındaki bilgiler çok daha yetersizdir. Bizans dönemiyle ilgili olarak bilinen en somut ve en önemli örnek Lamas Kalesi'dir. Bu kale, 8. yüzyılda, Müslüman ve Grek esirlerin değiş-tokuş edildiği bir kaledir. Kale, Geç Antik dönem ve 7. - 8. yüzyıllar Bizans inşa izlerini taşımaktadır. Bir başka kale ise Korykos'tur ve Bizans dönemine aittir (Edwards, 1983: 14-17).

964 yılında Nicephorus Phocas, Kilikya bölgesindeki Arap istilasına son vermiştir. Buradaki bazı kaleler örneğin Anavarza, Savranda, Lampron ve Vahga Kaleleri bu olay sonrasında tamir edilmiştir. Fakat Ermeniler tarafından bu kaleler daha sonra tekrar tamir geçirdiğinden, Bizans döneminin izlerini görebilmek bugün pek mümkün değildir (Edwards, 1983: 18).

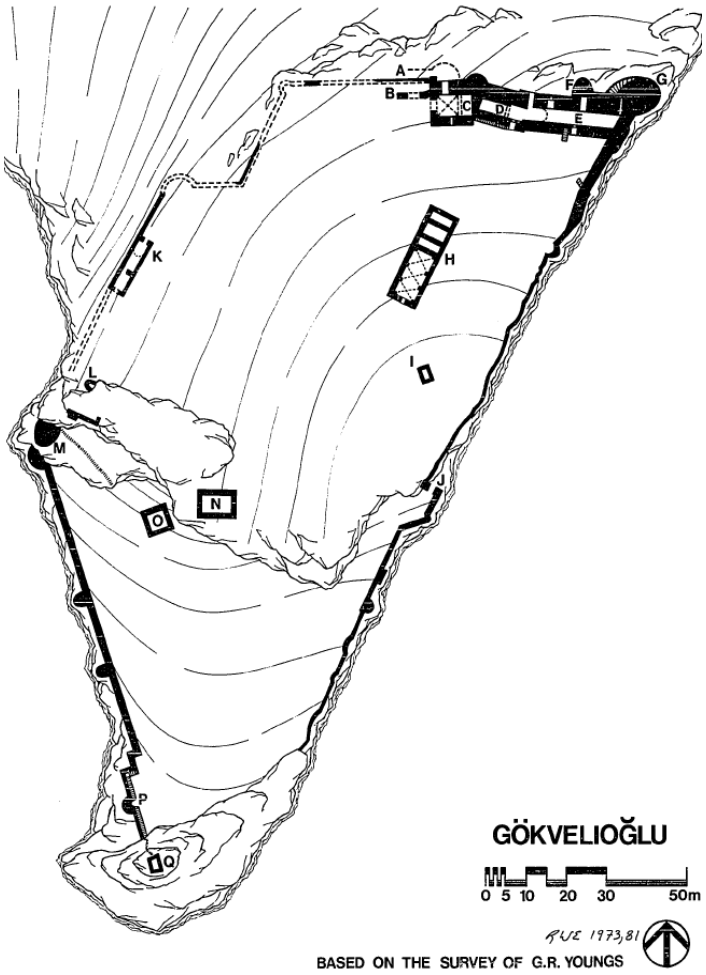
R. W. Edwards, Kilikya bölgesi Ermeni kaleleri üzerine yaptığı incelemeler sonucunda, bu kalelere özgü on dokuz özellik belirlemiştir. Yaptığı incelemelerin sonucu olarak kale kapılarıyla ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: Bu döneme ait Ermeni kalelerine girişi sağlayan ana kapı, bir kapı binası (gate-house/tower-gate) şeklindedir. En yaygın kapı tipi ise *"bent entrance"* adı verilen, etrafı çevrilmiş burç gibi bir alan içerisinde, doksan derecelik dönüşleri mecbur kılan kapı modelidir. Savranda, Anavarza, Yılan, Tamrut, Lampron ve Gökvelioğlu gibi önemli Ermeni kalelerinin ana girişleri bu tiptedir **(Çiz. 204-206), (Fot. 590-591)**. Savranda Kalesi, Amanus geçitinin güney yönündedir ve stratejik bir konuma sahiptir. 1069 yılı civarında kalede Bizans askerleri mevcuttu. 1135'te Rubenid Boran I. Levon, kaleyi ele geçirmiştir. Ermenilerin elinde bulunan kale bu dönemde onarım görmüştür. Kalenin ana giriş kapısı, kalenin kuzeydoğu tarafındadır. Kapı, "L" planlı bir geçit tasarımına sahiptir. Geçiti saran kapı burcu kare planlıdır ve güneydoğusuna bir burç bitişmektedir. Güney duvarındaki kapısında senkendaz

bulunmaktadır. İç içe iki kapı kemeri mevcuttur. Her iki kemer de sivri kemerdir. Kapıda hafifletme kemeri kullanılmıştır. Kemerlerden alçak olanı iki renkli taşla örülmüştür. Bu tip kapılar Kilikya Ermeni kalelerinde sıkça görülmektedir. Kapının güneyinde, planda "C" ile gösterilen burcun üst katı ise bir şapeldir (Edwards, 1983: 487-498)

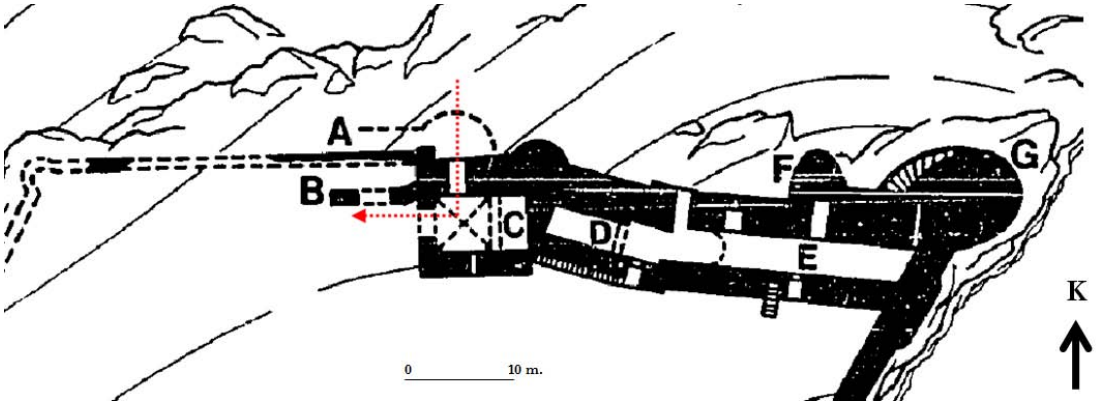
Çandır ve Vahga Kaleleri'nde ise bunun daha ileri bir aşaması olan basamaklı, tonoz örtülü, *"yılankavi (snake-like)"* koridor, *"bent entrance"* adı verilen doksan derecelik dönüşü mecbur kılan bir geçit tasarımına sahip kapı binasının sonuna eklenmiş ve böylece kale içine ulaşım daha da güç bir hale getirilmiştir. Bu gruba göre daha az kullanım alanı bulmuş bir başka kapı tipi ise kapı binasının tonozlu, dikdörtgen formlu dar bir koridor şeklinde olduğu örneklerdir. Koridorun her iki ucunda, giriş ve çıkış için birer kapı bulunmaktadır. Bu plan şemasında içeriye girmek için dönüş yapmak gerekmez. Düşman, bu kapı binasının tonozlu tavanındaki açıklıklardan ateşe maruz tutularak engellenmeye çalışılmıştır. Kapı burcunun (kapı binasının) dış kapısı genellikle kademeli (iç içe) bir kemer tipine sahiptir. Burçlar ya bu kapı burcuna bitişik ya da beraber inşa ediliyorlardı. Küçük boyutlu, garnizon tipi kalelerin birçoğunda, kale kapısı, bir burcun korunaklı cephesindeki kademeli bir kemer açıklığından meydana gelen basit bir giriş şeklindeydi. Fakat daha dikkatli gözden geçirildiğinde, kemerli kapı her zaman düz eksenli değildi. Bazen kapıya yaklaşan kişi, dönüşler yapmak mecburiyetinde bırakılmaktaydı (Edwards, 1983: 63).

Garnizon tipi Ermeni kalelerindeki kademeli kemerlerin büyük bir bölümü tepe mazgallarıyla birlikte kullanılmıştır. Buradaki tepe mazgallarının kullanımı alışkın olduğumuz senkendazlardan biraz daha farklıdır. İçeriye girişi sağlayan kademeli kemerin, alçak kemeri ile yüksek kemeri arasında yaklaşık 40 cm.lik bir boşluk bulunmaktadır. Tepe mazgalı bu araya denk getirilmektedir. Tepe mazgalının altındaki açıklık, kapının üstündeki mekânın içinden kullanılmakta, bu sayede aşağıya kızgın yağ. v.b. şeyler dökülerek düşman etkisiz hale getirilmeye çalışılmaktaydı (Edwards, 1983: 64).

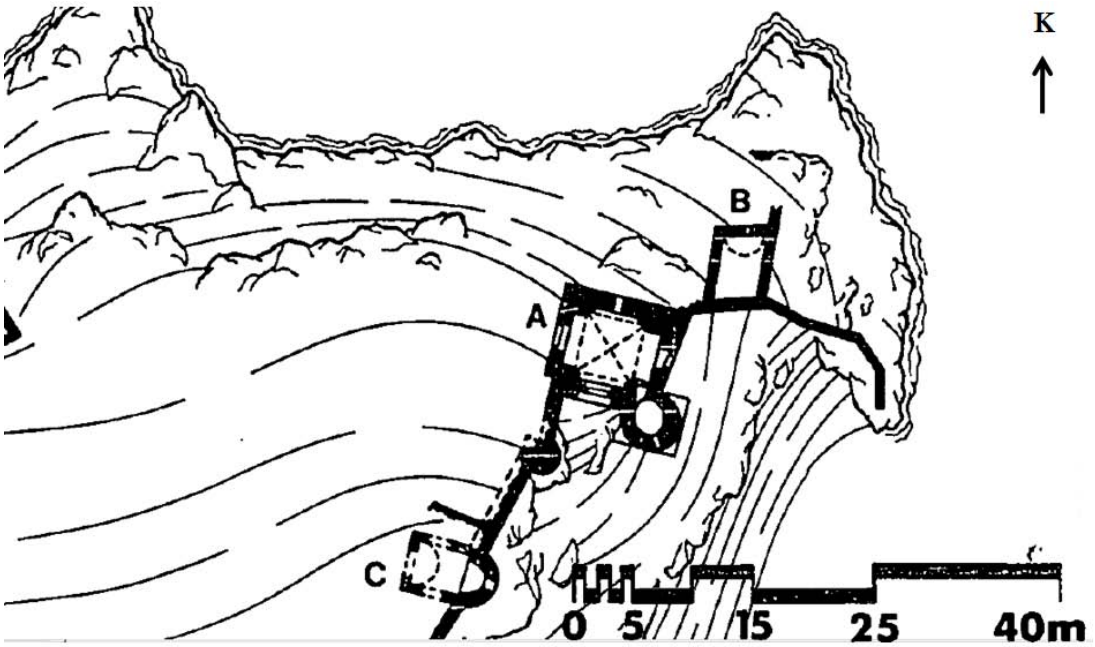
Kilikya bölgesi Ermeni Kaleleri'nde kuru veya yaş hendeğe rastlanmamaktadır. Bunun temel sebebi, kalelerin tırmanılması güç tepelerde inşa edilmeleri ve yokuşun düşmanın hızını kesmesinden dolayı böyle bir engele ayrıca gereksinimin olmamasıdır (Edwards, 1983: 63).

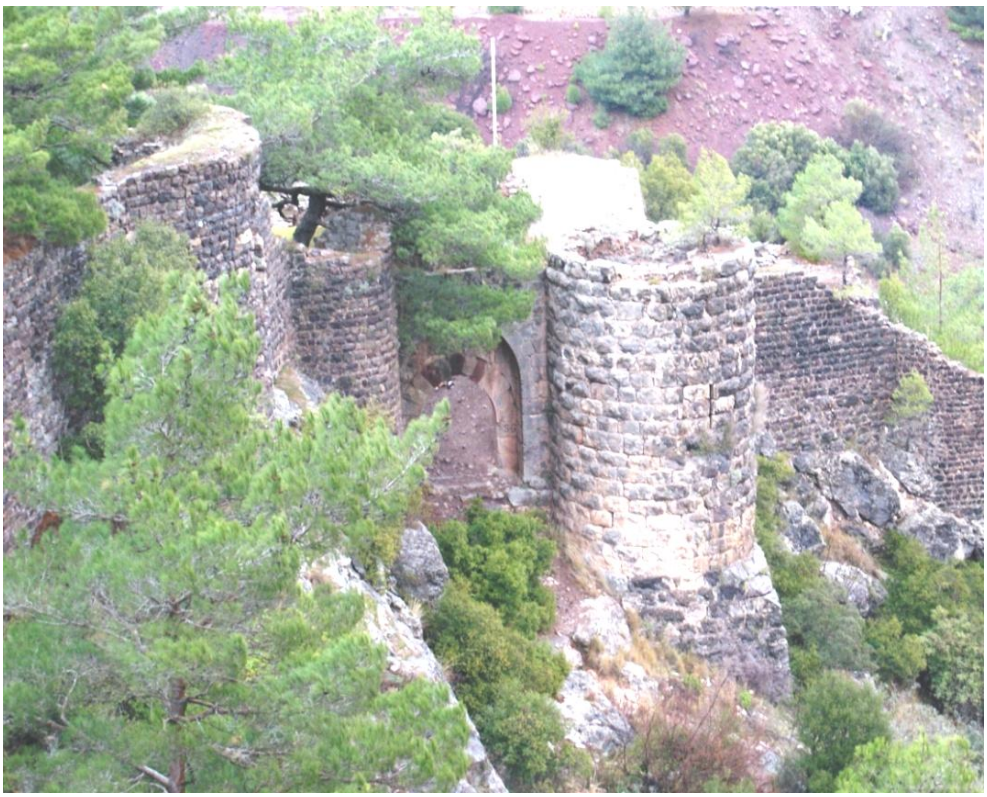
Çiz. 204: Gökvelioğlu Kalesi'nin planı (Edwards, 1983: 289a)

Çiz. 205: Gökvelioğlu Kalesi'nin kapı planından detay (Edwards, 1983: 289a)

Çiz. 206: Savranda (Kaypak) Kalesi'nin kapı planından detay (Edwards, 1983: 486)

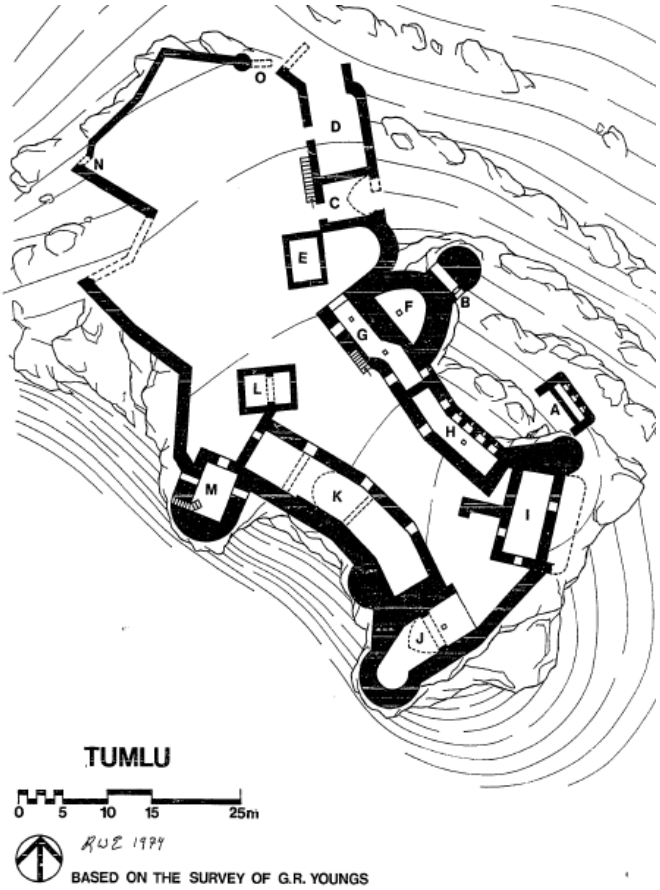

Fot. 590: Savranda Kalesi'nin girişinin dış yüzü (http://commondatastorage.googleapis.com/static.panoramio.com/photos/original/18387678.jpg)

Fot. 591: Savranda Kalesi'nin girişindeki iki kapı arasındaki tepe mazgalının görünümü (http://www.kenthaber.com/Resimler/2006/04/07/00148553.jpg)

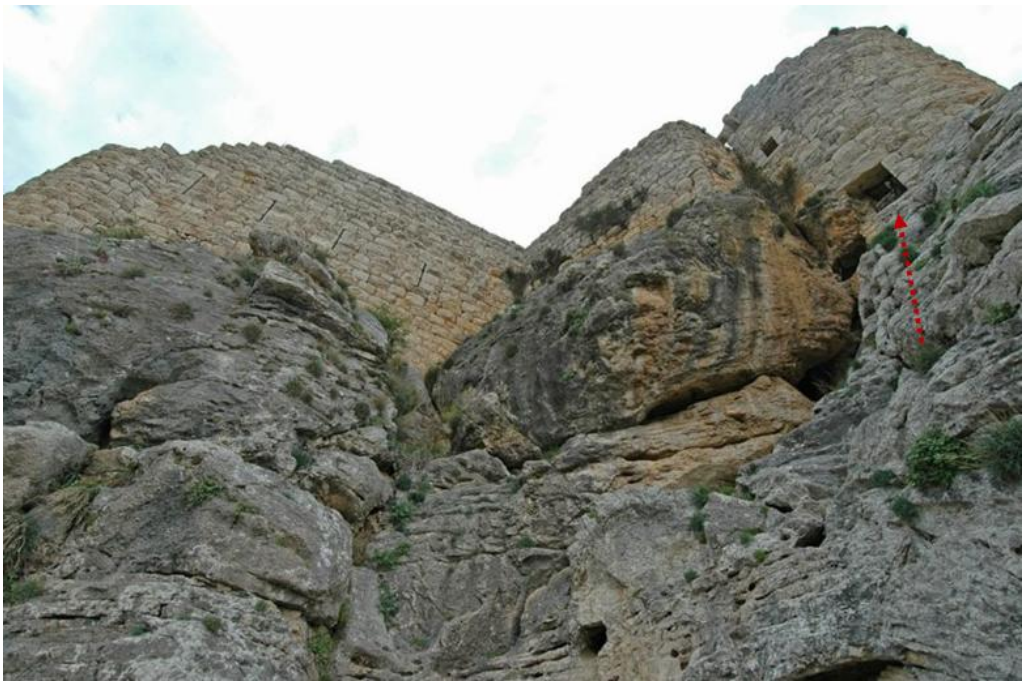
Tumlu Kalesi, Kilikya Ermeni kalelerinden bir diğeridir **(Çiz. 207), (Fot. 592-593)**. Kale, Gökvelioğlu ve Yılan Kalesi'nin kuzeyinde, Anavarza Kalesi'nin ise güneyinde yer almaktadır. Kale modern Tumlu Köyü'nün yakınında, Ceyhan kasabasının 16 km. kuzeybatısındadır. Planda "C" ile gösterilen kalenin kapısı doğu yöne açılmaktadır. Kapı geçiti çift kemere sahiptir, iki kemer arasında ise tepe mazgalı yer alır *(slot maschicolation)*. Ermeni kalelerinde bu tip tepe mazgallarına sıkça rastlanmaktadır ve bu mimariye özgü bir uygulama olması kuvvetle muhtemeldir. Batıdaki dışı silindirik burcun kuzeybatıya bakan cephesindeki açıklık, kalenin arka kapısıdır (potern: planda "M" ile gösterilen burç). Bu kapıya basamaklarla çıkılmaktadır (Youngs, 1965: 113,115-118).

Çiz. 207: Tumlu Kalesi'nin planı (Edwards, 1983: 590)

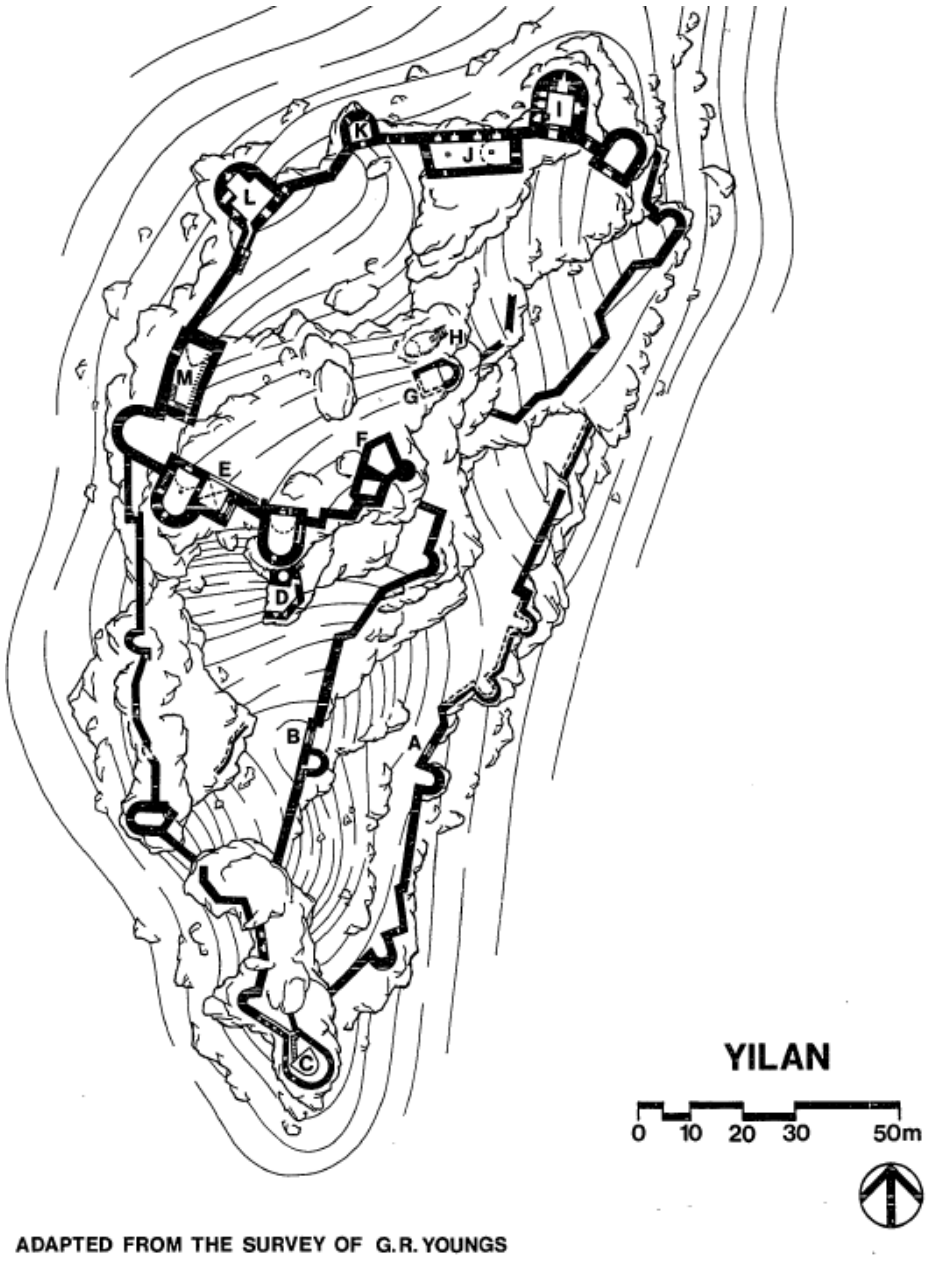
Fot. 592: Tumlu Kalesi'nin giriş cephesinin dış yüzü
(http://www.pbase.com/dosseman/image/96209531TumluKalesi)

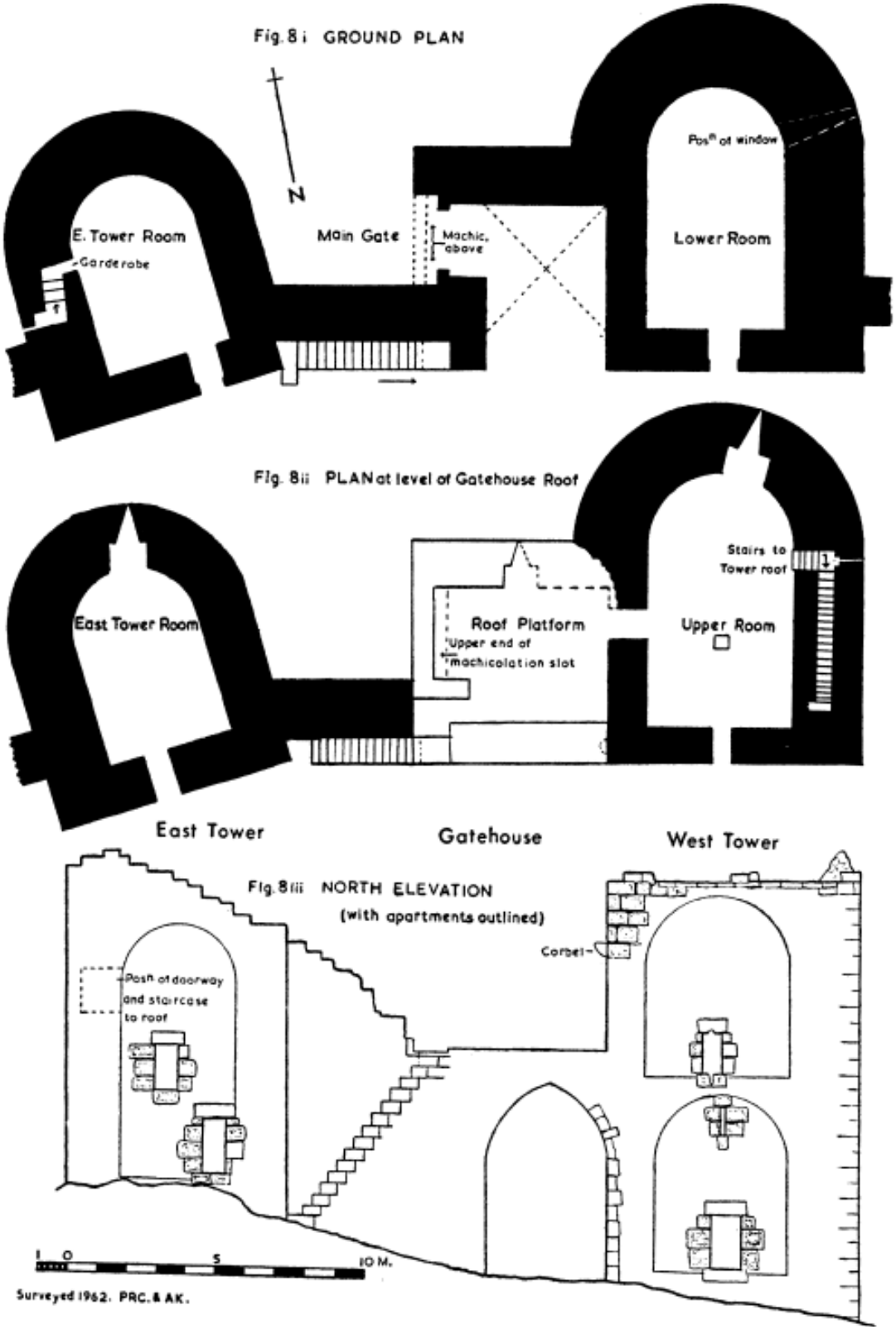
Fot. 593: Tumlu Kalesi'nin planda "M" harfi ile gösterilen noktada yer alan kapısı (potern/gizli kapı),(http://www.pbase.com/dosseman/image/96209522)

Yılan Kalesi, Ceyhan'ın 6 km. batısında yer almaktadır **(Çiz. 208)**. Cebelidağ'ın çıkıntısı üzerine inşa edilmiştir. Bu bölgedeki Kilikya Ermeni Krallığı'na ait önemli ve anıtsal kalelerden biridir. Kaleye giriş için önce kaleyi doğudan kuşatan iki sur duvarı üzerindeki kapılardan geçilmesi gerekmektedir. Her iki kapı düz doğrultulu bir geçit planına sahiptir ve güneyden at nalı formlu birer burçla tahkim edilmiştir **(Çiz. 209), (Fot. 594-597)**. Arda arda iki sur üzerindeki bu kapılar geçildikten sonra yerleşimin en yüksek noktasında yer alan ve iç kale olarak tanımlayabileceğimiz kale kısmına geçiş için aynı formlara sahip iki silindirik burç arasına alınmış, "L" planlı kapı geçitinden *(bent entrance)* sağa doksan derece dönüş yapılarak kale içine geçilmektedir **(Fot. 594)**. Bu bölgedeki kalelerde sıkça karşılaşılan, iki kemer arasında alınmış tepe mazgalına, kale içine geçit veren çift burçla tahkim edilmiş kapının doğuya açılan yüzünde de rastlamaktayız. Bu ana kapıda koçbaşlarını kullanmak mümkün değildir. Kapının açıldığı doğu cephesinde, kapının hemen önünde, kapıyı doğudan tahkim eden burç denk gelmektedir. Dolayısıyla düşmanın kapının önünde rahat hareket etmesi olanaklı değildir. Tepe mazgalını kullanmak için kapı burcunun üzerine çıkış, kale avlusundan, doğu burcuna bitişik merdivenlerle sağlanmaktaydı **(Fot. 595)**. Ayrıca kapıyı iki yandan tahkim eden

burçlardan da buraya geçilebilmekteydi. Bu anıtsal kapıların dışında, sur duvarlarının kuzey ucunda yine iki burç arasına alınarak gizlenmiş bir arka çıkış kapısı *(postern gate)* bulunmaktadır. Buradaki her iki burcun dış yüzleri at nalı formundadır. Bir başka önemli özellik de yine kapıya yakın noktada bir sarnıcın yer almasıdır. Ufak boyutlu kapıyı batıdan tahkim eden burcun içi bir sarnıçtır. Bu sarnıcın varlığı, kapıların bilinçli olarak sarnıçlarla yakın mesafede planlandıklarının tesadüf olmadığının bir diğer örneği ve göstergesidir. (Youngs, 1965: 125-133).

Çiz. 208: Yılan Kalesi'nin planı (Edwards, 1983: 627)

Çiz. 209: Yılan Kalesi'nin iç kale bölümüne geçişi sağlayan kapısının planı (Youngs, 1965: 129, fig. 8)

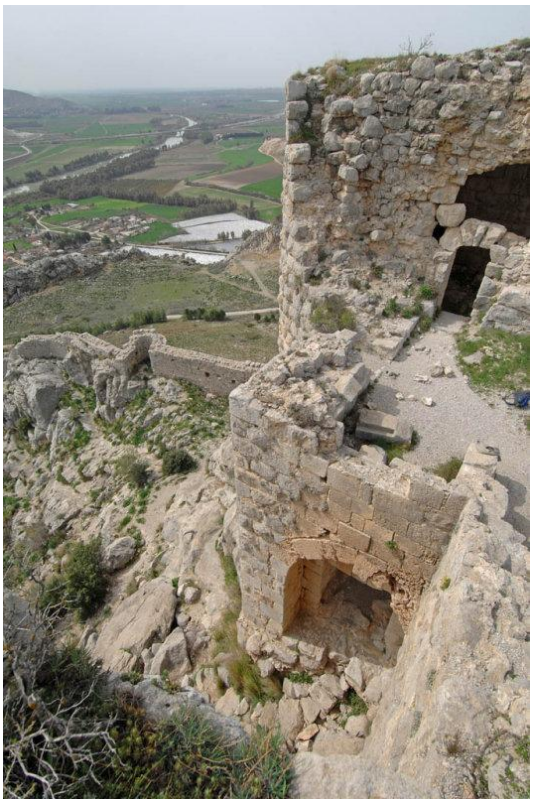
Fot. 594: Yılan Kalesi'nin çift burçla tahkim edilmiş kapısının sur içine bakan cephesi (http://www.pbase.com/dosseman/image/94621718)

Fot. 595: Yılan Kalesi'nin kapısının sur içine bakan yüzü ve kapı üzerine çıkışı sağlayan merdivenleri (http://www.pbase.com/dosseman/image/94621834)

Fot. 596: Yılan Kalesi'nin iç kale bölümüne geçişi sağlayan kapısının dış yüzü (http://www.pbase.com/dosseman/image/94621920)

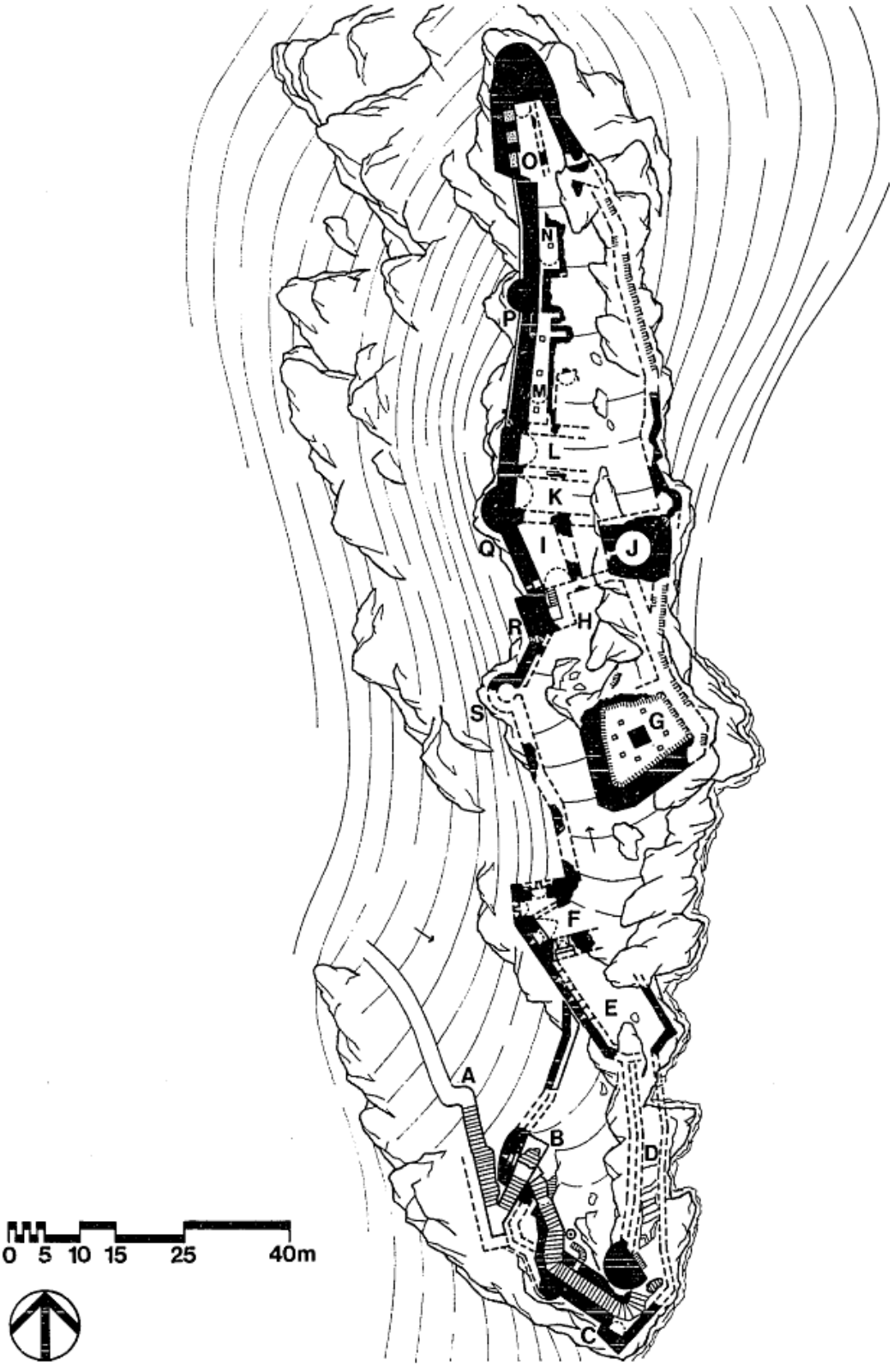

Fot. 597: İç kaleye girişi sağlayan kapının üstten görünümü (http://www.pbase.com/dosseman/image/94621893)

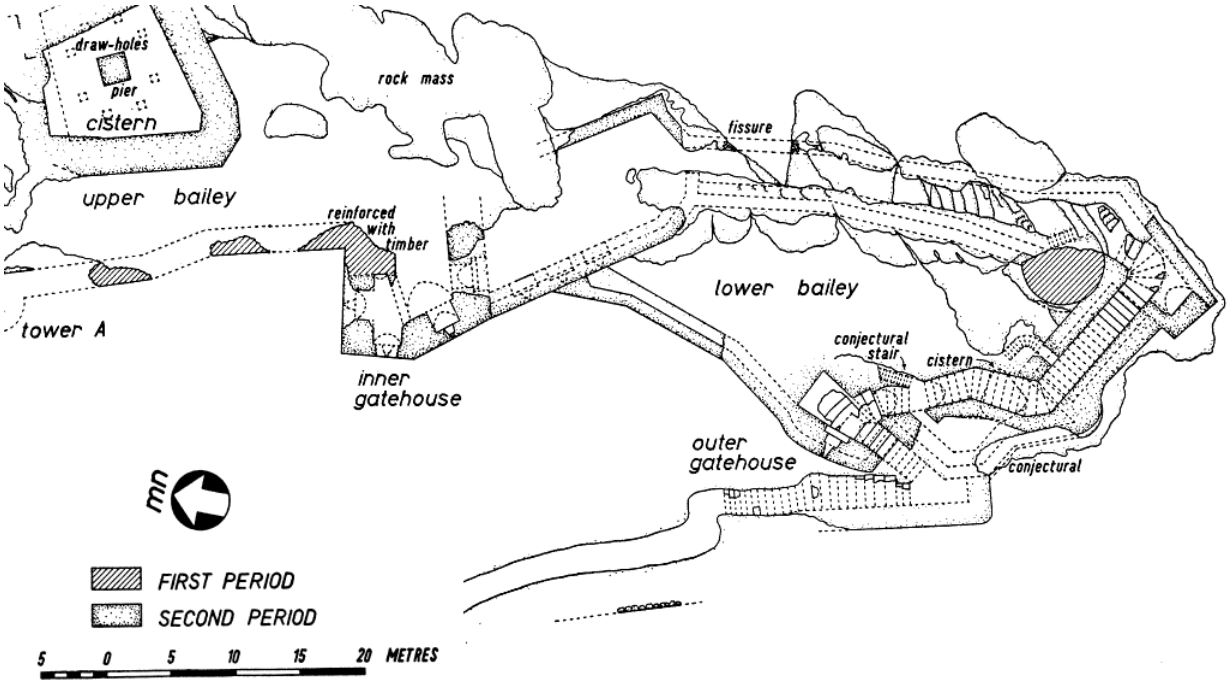
Feke (Vahga, Vakha) Kalesi, Kilikya Ermeni Krallığı'nın en erken tarihli kalelerinden birisidir. Kale, Feke ilçe merkezinin 6 km. kuzeydoğusunda yer almaktadır. 190 x 25 m.lik bir alanı kaplamaktadır. Kuzey-güney doğrultulu kale, 1270 m. yüksekliktedir. Kalenin en önemli özelliği giriş kapısından başlayıp kalenin içine ulaşıncaya kadar dönüşler yaparak *"yılankavi"* bir hat çizen, tonozlu, basamaklı giriş tünelidir **(Fot. 598), (Çiz. 210-213)**. Buna benzer bir uygulama Çandır Kalesi'nde de görülmektedir (Akpolat, 2008: 1; Dunbar-Boal, 1964: 177-180).

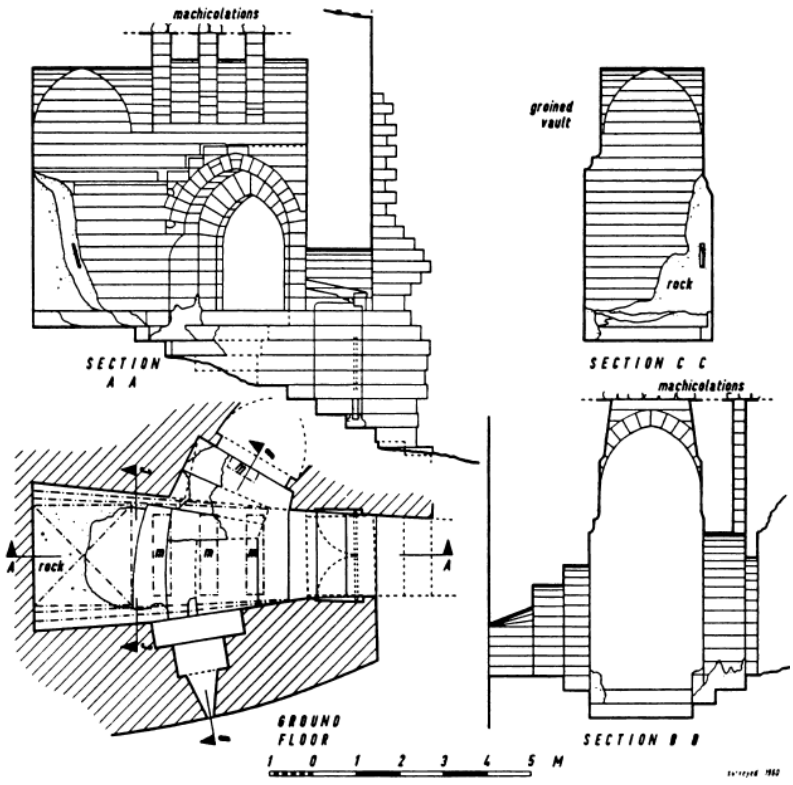
Fot. 598: Feke Kalesi'nin tonozlu, basamaklı giriş tüneli (Akpolat, 2008: 7, şek. 6)

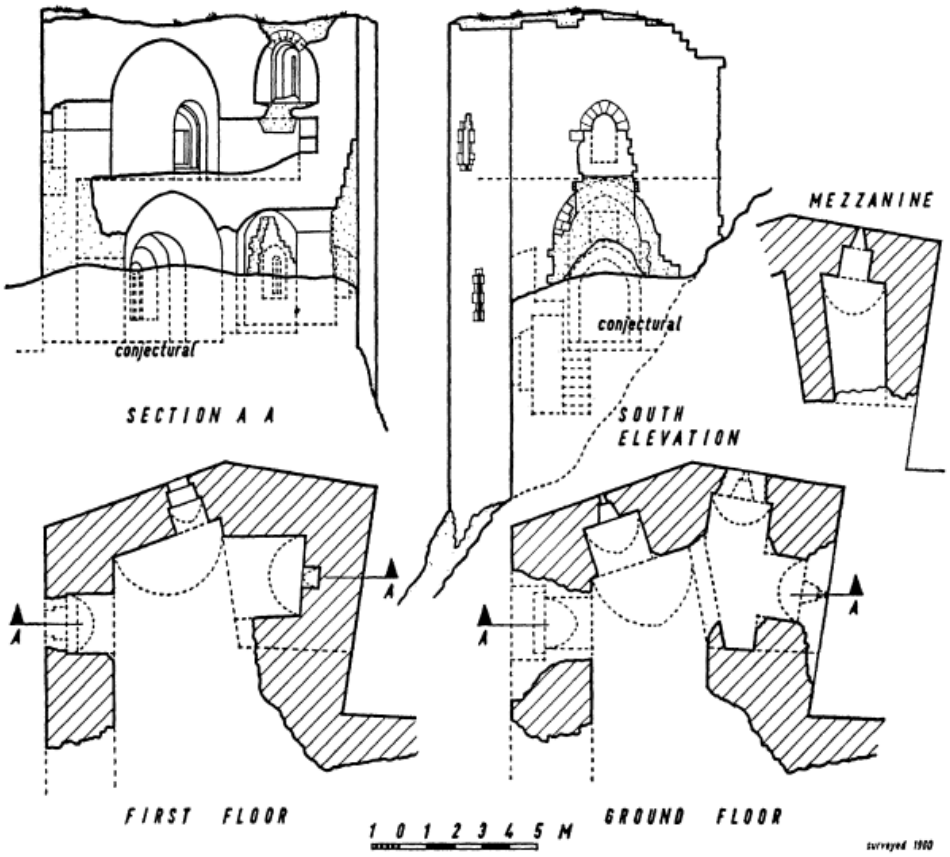
Çiz. 210: Feke Kalesi'nin planı (Edwards, 1983: 631)

Çiz. 211: Feke Kalesi'nin giriş planı (Dunbar, Boal,1964:fig. 1)

Çiz. 212: Feke Kalesi'nin dış kapısının plan, kesit ve görünüş çizimleri (Dunbar, Boal,1964: 178, fig. 2)

Çiz. 213: Feke Kalesi'nin iç kapısının plan, kesit ve görünüş çizimleri (Dunbar, Boal,1964: 180, fig. 3)

Orta Asya Türk şehri genellikle dörtgen planlı bir tasarıma sahiptir **(Çiz. 214)**. Bazen kare bazense dikdörtgen planlıdır. Bunun en temel sebebi, en iyi müdafaa edilebilen form olduğunun düşünülmesidir. Çin'de de şehir kare ya da dörtgen bir plan şemasına sahipti. Batı da Roma şehir ve askeri kampları da aynı planı sergilemekteydi. Ön Asya'daki Roma askeri kolonileri üzerinde kurulan ilk İslam ordugâh şehirleri de bu planı tekrarlamaktaydı. Tüm bunlardan yola çıkarak özellikle Erken Ortaçağ şehirlerinin ideal planının istisnalar olsa da dörtgen olduğu söylenebilir. Ayrıca Türklerde dört yön vurgusunu aktarabilecek en iyi şema bu plan şemasıysı. Dörtgen şeklinin ilk örneklerinin ve hatta kökeninin Türk kurganları (mezar) olduğu da ifade edilmektedir. Bu kurganların girişleri bulunmakta ve en önemlisi mezar yapısı olan kurganlarda hendekle çevrilmekteydi. Örneğin Kültigin'in mezar anıtında hendek olduğu gibi, hendekten sonra iç tarafta sıkıştırılmış topraktan bir duvar yer almaktaydı. Kurganların kapıları genellikle

kutsal yön olarak kabul edilen doğuya açılmaktaydı. Dörtgen şehirler kadar bol sayıda olmasa da bu dönemde dairevi plana sahip şehirlerde mevcuttu (Baykara, 1970: 129-135).

Türk şehirleri genellikle dere kenarlarında, nehirlerin kıyısında kurulmuştur. Şehir yaşamı için suyun varlığı, tüm medeniyetlerde olduğu gibi çok mühimdir. Kırgız beylerine ait ilk yerleşimlerin nehir kıyılarında olduğu, Çinlilere ait kayıtlardan öğrenilmektedir. İbn Haldun, Arap şehirlerinin daha ziyade göçebelik esaslarına göre kurulduğu için pek devamlı olmadığını ifade etmiştir. Bu durum Türkler içinde söylenebilir. Az da olsa bir kısım şehirler, yüksek düzlüklerde tesis edilmiştir. Bunlara örnek olarak *"karargâh-şehir"* olan Şirdakbek ve Bulgar şehirleri zikredilebilir. Ayrıca yamaçlarda kurulmuş Türk şehirleri de mevcuttur. Doğu ve Batı Türkistan'da Türk şehir ve köyleri yazın yaylaya çıkmaya müsait yerlerde, yüksek dağların hemen eteklerinde kurulmuştur. Fakat Türk şehirlerine en fazla düz arazilerde rastlanmaktadır. Ürk şehri genellikle çevre suru içinde tek parça bir bütündür. Fakat bazen farklı uygulamalara da rastlanmaktadır. Hükümdar ya da beyler için ayrı tahkimli bir yer yapıldığı da görülmektedir. İli vadisindeki şehirlerde bu özellikler görülmez. Türklerin sonradan katıldığı veya çekirdeğini Soğd yerleşmelerinin teşkil ettiği şehirlerde, Orta Asya şehrinin üç temel unsuru olan iç kale, rabad ve şehristan bulunmaktadır (Baykara, 1970: 128-129).

Türk şehirlerinde sur inşasında çevrenin tabi koşullarından yararlanılmıştır. Bu bölgede bu sebeple genellikle sıkıştırılmış toprak ya da kerpiç malzeme tercih edilmiştir. Taş çok nadiren kullanılmıştır. Bulgar tipi ormanlık alanlarda da ağaçtan duvarlar tercih edilmiştir. Bazı tarihi kaynaklarda, Türk surlarının menşei hakkında bilgiler mevcuttur. Tuncer Baykara, Gerdizi'ye göre Hazar hakanının öncü kuvvetlerine mensup her muharibin yanında kazıklar ve kalın ipler taşıdıklarını, bir yerde gecelemek gerektiğinde ordugâhın etrafını çevrelemek için ipleri ve kazıkları kullandıklarını ve kalkanlarını da oluşturdukları bu çitin etrafına bağlayarak bir çeşit sur meydana getirdiklerini aktarmıştır. Doğu Türkistan'da genellikle surlar topraktan inşa edilmiştir. Bu surların içine bazen ahşap iskeletler de yerleştirilmiştir (Baykara, 1970: 146-148). Kullanılan malzeme sebebiyle en az bilgiye bu bölgenin kaleleri hakkında sahibiz. Şehri çevreleyen sur ve hendekte, giriş-çıkış için bazı açıklıklar bırakılmıştır. Türk şehirlerinde kapılar mümkün olduğunca az bırakılmaya çalışılmıştır. Genellikle dörtgen şehirlerde dört kapı bile

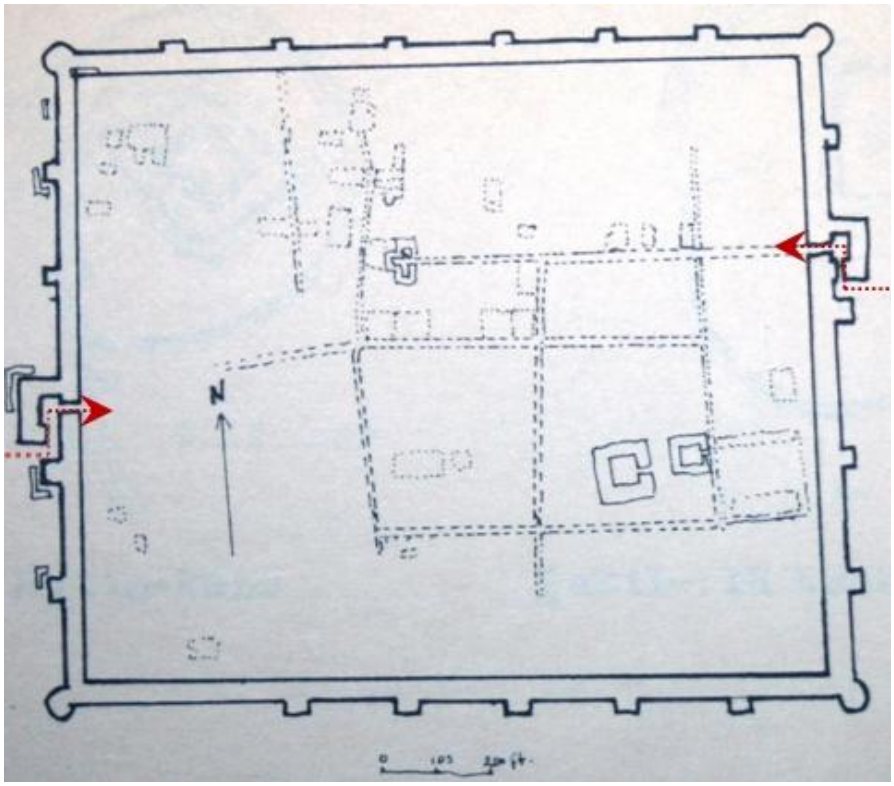
bulunmamaktadır. Kaşgarlı Mahmud'da kapı anlamında *"kapuğ"* kelimesi kullanılmıştır (Kâşgarlı Mahmud, 2006: 375). Kapılarda demir ve ahşabın kullanılmış olduğundan bahsedilmektedir. Kapılar güneye ve batıya doğru ayrı bir tahkimatla korunmaktadır. Örneğin Beşbalık ve Hatunsını'da durum böyledir. Bernştam Talas-Çu havzası şehir kapılarında *"L"* şeklinde bir ek tahkimat bulunmaktadır. Talas, Atbaşı ve Yenikent'te de böyledir. Bu ek düzeneğin üzerinde kuleler mevcuttur. Buradaki amaç düşman kapılara saldırmak isterse ancak küçük birlikler halinde kapılara hücum edebilecektir. Ayrıca bu *"L"* zikzağını aşarken iç taraftan ateş altına alınabilmekteydi. Bazı şehirlerde, Bernştam'a göre Balasagun olan Akbeşim ve Talgar'da kapılar boyunca ayrı bir duvar mevcuttu (hisarpeçe duvarı ?) ve bu ek duvar da kulelerle tahkim edilmişti. Böylelikle düşman şehre girmek için önce dar bir koridor içine sokulmak mecburiyetinde kalmakta, böylece çok kolay bir şekilde püskürtülmekte yamda imha edilebilmekteydi. Şehrin ve kalenin asıl kapısının hangi yönde olduğu meselesi önemlidir. Türklerde kutsal yön doğudur. Bu İslamiyet'e kadar devam eden bir inanıştır. Bu sebeple de Türk kalelerinde ana giriş kapısı genelde doğuda yer alır. Özellikle de Göktürk ve Uygur kentlerinde bu kurala genellikle bağlı kalınmıştır. Ama bazı istisnalar da söz konusudur (Baykara, 1970: 143-145).

Hun şehirleri ana yönlere göre genellikle çapraz bir konum sergilemektedirler. Asya Hunları'nda kutsal yönün daha çok güney olduğu ifade edilmektedir. Uygur devrinde ise tam bir yön istikameti arayışı göze çarpmaktadır. Bu uygulamanın kaynağı olarak Soğdlar gösterilmektedir. Harezm şehirleri içinde, 10. yüzyıla kadar olanlarda yön istikametine pek dikkat edilmediği, buna karşılık 10. yüzyıldan itibaren tam yön istikametine önem verildiği anlaşılmaktadır. Bazı örneklerde, dış surlarda dikkat edilemese bile, iç kalede dikkat edilmiştir. Çin şehirleri de genellikle tam yön istikametinde inşa edilmişlerdir. Bu durum batıda Roma hatta ilk İslam ordugâh şehirlerinde de böyledir (Baykara, 1970:136-137).

Hendeğe, Türk kurganlarında da rastlanmaktadır. Sur yapılırken lazım olan toprak hendekten çıkan topraktan sağlanmaktaydı. Hendek bazen suyla doluydu. Hemen bütün Türk şehirlerinde hendeğe rastlanmaktadır. Hendeğin derinliği örneklere göre değişmektedir. Derinlik Kültigin Anıtı'nda 2 m. kadardı. Şirdakbek Kalesi'nin hendeğinin

genişliği 20 m., Bulgar şehrinin hendeğinin genişliği 10-12 m. ve derinliği 2.5 m.ydi (Baykara, 1970: 149-150).

Ribatlar İslam dünyasının uzak müdafaa karakolları olarak işlev görmekteydi. Özellikle de İslamiyet'in korunması açısından bu yapı tipi önem kazanmıştır. Ribatlar sadece müdafaa kaleleri değil aynı zamanda birer yerleşme yeriydiler. Bu yapılarda kendilerini cihada adayan gönüllüler bulunmaktaydı. Aynı zamanda kervanlara ve yolculara, bozkır veya dağ mıntıkalarında ve tehlikeli yerlerde inşa edilerek barınma ve korunma imkânı sunmaktaydılar. Bu özellikleri nedeniyle sonradan *"kervansaray, han, menzil"* gibi isimlerle de anılmıştır (Baykara, 1970: 152). Anadolu'daki kervansaraylarda benzer işlevi yerine getirmiştir. Aynı zamanda bu tip yapıların sorunlu dönemlerde hem sultanın hem de çevre halkın ve kervanın sığındığı yapılar olmaları nedeniyle tıpkı bir kale gibi yüksek duvarlı olarak inşa edilmiş, duvarlar burçlarla, dendanlarla tahkim edilmiştir. Bu tip yapıların girişlerine de önem verilmiştir. Kervanların içeri rahat girip çıkabilmesi düşünüldüğünden, ribatların ve kervansarayların kapılarında düz doğrultulu geçit şeması tercih edilmiştir.

Çiz. 214: Kara-Hoto (Hatunsını) şehri surları (Baykara, 1970: VIII, şek. 15)

3. 3. Plan Şemalarına Göre Kale Kapıları (Tipoloji Denemesi)

3. 3. 1. Ana Kapılar (Anıtsal Kapılar)

Bu tip kale kapılarına, yerleşimi çevreleyen sur duvarları üzerinde, sur duvarları içinde kalan iç kalelerde, suru olmayan ve sadece tek bir bölümden meydana gelen ve *"kale"* olarak genel bir ifadeyle adlandırabileceğimiz örneklerde rastlamaktayız. Ana kapılar çok farklı plan tipleri sergilemektedir. Ayrıca kitabelerin ve bezemelerin (özellikle de figürlü bezeme) en yoğun görüldüğü kapılar, kentin ana kapılarıdır. Amaç düşmana güç sergilemek olduğundan, ikincil derecedeki ufak kapılardan tamamen farklı olarak, kapının çok uzaklardan dahi görülebilmesi önemlidir. Bu tip anıtsal kapılarda amaç, hem içeride yaşayan ve o topraklara hâkim olan uygarlığın veya yöneticinin gücünü göstermek hem de düşmanı ürkütmek olduğundan Ortaçağa özgü simgesel figür dünyasının zenginliğinden fazlasıyla yararlanılmıştır. Bu durum aslında Anadolu merkezli bir çıkarım değildir. Ortaçağ dünyasına ait özellikle de askeri mimari için rahatlıkla söylenebilecek genel bir yorumdur ve Doğu-Batı dünyaları için ortak bir hafızadır.

Kapıların plan şemalarını değerlendirmeye ve kale kapıları tipolojisi adı altında sınıflandırmaya çalışırken ana belirleyici unsur, *"kapının nasıl ve nereden savunulduğu"* düşüncesidir. İlkçağ ve Ortaçağ'daki savunma ve kuşatma tekniklerine bağlı olarak, askeri mimarlık örneklerinde gelişmeler ve farklılaşmalar olmuştur. Bu sürekli gelişimin en yoğun olarak gözlendiği yer, sur duvarı üzerinde zayıf bir nokta meydana getiren, kuşatmalarda en fazla saldırıya uğrayan kale kapılarıdır. Bu sebeple de Ortaçağ kuşatma ve savunma teknikleriyle birlikte sürekli gelişmeler göstermiş olan kale kapılarının incelenmesi önemli bir konudur.

Anadolu kalelerindeki anıtsal kapılar, tipolojik açıdan aşağıdaki şu başlıklara ayrılmış ve incelenmiştir. Bu tipolojik deneme, yeni örneklerin incelenmesi veya tespitiyle geliştirilmeye açıktır.

3. 3. 1. 1. Kapı Burcu Şeklinde Planlanmış Kale Kapıları

Bu plan şeması, Anadolu'daki Ortaçağ dönemine ait kale kapılarında sıklıkla tercih edilmiş bir kapı planıdır. En yalın ifadeyle sur duvarını tahkim eden tek katlı bir burcun, sur içine ve dışına bakan cephelerinde birer kapı açılarak, bu tip bir kapı tasarımı

meydana getirilmiştir. Burcun cephesinde açılan ve sur içine girişi sağlayan iki kapının karşılıklı aynı eksende yerleştirildiği örnekler olduğu gibi geçit doğrultuları, düşmanının içeri sızmasını zorlaştırmak için bilinçli olarak farklı şekillerde tasarlanmış örnekler de mevcuttur.

Bu tip kapılar, en genel ifadeyle kale içine geçit veren kapı burcunun üzerindeki iki kapının birbiriyle ilişkili doğrultularına göre birbirinden farklı şemalar ortaya koymaktadırlar. Bu şemalar şu başlıklar altında toplanabilir ve kapı burcu şeklinde planlanmış kale kapıları, kendi içerisinde aşağıdaki gibi ayrıca gruplandırılabilir.

İncelenen örneklerde, kapı geçitlerinde *"düz doğrultulu"* ve *"L planlı"* (doksan derecelik kırılmalar yapan ve İng. de *"bent entrance"* olarak adlandırılan geçit planı) geçit planlarına rastlanmıştır. Buna karşılık kapı burcuna ve nihayetinde kale içine geçit veren kale yollarında, daha karmaşık plan şemaları tercih edilmiştir. *"Yılankavi"* olarak isimlendirebileceğimiz kale yolları buna örnek olarak verilebilir. Bu tipin daha karmaşık ve çıkmaz yolu olanları için *"labirentvari"* ifadesi kullanılabilir. Anadolu dışında buna dair örnekler söz konusudur. Fakat Anadolu'daki kaleler ve özellikle de kale yolları, orijinalliğini büyük ölçüde yitirdiğinden tam bir çözümleme yapılamamaktadır. *"U"* harfi şeklinde tek bir dönüş yaptırılarak aksi yöne yönelen kale yollarındaki temel amaç ise şaşırtmak, yormak ve bu yollara hâkim olarak tasarlanan mazgallı ve hatta senkezdazlı sur duvarlarından veya tonozlu galerilerden düşmanı imha etmektir.

Kapı burcu bazı örneklerde düz bir hat sergileyen sur duvarı üzerindedir. Sadece sur dışına doğru taşma yapmaktadır. Sur içinden ise sur duvarı ile aynı hizadadır. Bazı örneklerde ise kapı burcu hem sur içine hem de sur dışına taşma yapmaktadır. Üçüncü bir grubu ise, çok nadir olmakla birlikte sur dışında, sur duvarı ile aynı hizada yer alırken sur içine doğru taşma yapan örnekler meydana getirmektedir.

"Kapı burcu" şeklinde tasarlanmış olan kapıları, *"alt geçitli kapı burcu"* grubuna giren kale kapılarından farklı tutarak, ayrı bir grup oluşturmamızın temel sebebi, tek katlı oluşlarıdır. Burcun tek katlı oluşu şu açıdan fark yaratmaktadır. Kapı burcu şeklinde tasarlanmış kapılarda, burcun içi aynı zamanda kapı geçitidir. Alt geçitli, kapı burcu şeklinde tasarlanmış ve ayrı başlık altında değerlendirdiğimiz diğer grupta ise burcun sadece alt katı geçittir. Kapının güvenliğinden sorumlu askerler ise burcun üst katındaki

(veya katlarındaki) mekânlarda bulunmakta, kapının güvenliği ve savunması bu katlardan sağlanmaktaydı. Ayrıca burcun en tepesindeki dendanlı teras kısmı da bu amaçla kullanılmaktaydı. Zaman içerisinde üst katı yıkılmış bu tipteki bazı kale kapılarında yapılan yenileme çalışmaları esnasında, üst kat (veya katlar) yeni baştan inşa edilmediğinden, orijinalinde alt geçitli kapı burcu şeklinde tasarlanmış kapıların özgünlüklerini kaybettikleri ve tek katlı, kapı burcu şeklinde tasarlanmış kapılara dönüştürüldükleri anlaşılmaktadır. Kapı burcu şeklinde tasarlanmış kale kapılarında ise burç tek katlı olduğundan, bu kat hem kapının güvenliğinden sorumlu askerlerin beklediği mekân hem de kapı geçitidir. Bunun dışında askerler için düşünülmüş ayrı mekânlara da rastlanmaktadır. Alanya Kalesi'nin Er Kapı adlı sur kapısı çok fazla onarım ve ilave görmüş olsa da muhtemelen kapı burcu tipinde tasarlanmış bir kapıydı. Burcun içinden geçilince, hemen solda, tonozlu muhafız odaları görülmektedir. Gaziantep Kalesi'ne girişi sağlayan kale yolunda, kapının üzerinde yer aldığı burca gelirken, iki yanda tonozlu muhafız odalarının bulunduğunu düşünmekteyiz. Bu iki kale kapısında, muhafızların bulunacağı mekân sorunu bu şekildeki bir tasarımla çözümlenmiştir.

Kapı burcu şeklinde planlanmış kale kapılarında savunma daha çok bu burca bağlanan sur duvarı üzerindeki seğirdim yerlerinden, kapı burcunun cephesindeki mazgallardan, dendanlardan ve senkendazlardan sağlanmaktaydı. Savunma kapı burcunun üst katından yapılacağı zaman, burcun üzerine çıkışı sağlayan merdivenler, burcun sur içine bakan cephesine bitişik olarak inşa edilmiştir. Bazense kapı burcunun üst katına, burca yanlardan bitişik sur duvarının seyirdim yerinden de geçilebilmektedir. İkinci bir kata sahip olmasalar da cephelerinin üst seviyelerinde, mazgalların dışında, kapının savunmasında oldukça etkin olan konsollu senkendazlara ve kapı açıklığı hizasına gelecek şekilde, kızgın yağ v.b. şeyler dökmek için kullanılan, burcun terasından kapı kemerinin merkezine kadar inen haşlama bacalarına rastlamaktayız.

Anadolu'daki Ortaçağ dönemine ait kale kapılarında *"kapı burcu şeklinde planlanmış"* kale kapılarına dair örnekler çoktur. Kapı burcu şeklinde tasarlanmış kale kapıları incelenirken ayrıca bir alt başlık meydana getiren, geçit planlarına göre kale kapıları ve yolları da kendi içinde sınıflandırılmıştır. Kapı geçitinde ve hatta kale içine veya kapı burcuna ulaşan kale yolunda, yukarıda gruplandırılarak değinilen geçit planlarının farklı tiplerine dair örnekler bulmak söz konudur. Anadolu'daki kaleler, kapı burcunun geçitinde ayrı, kale yolunda

ayrı planlar da sergileyebilmektedir. Bu ayrıma kale kapılarından bahsedilirken değinilmiştir.

Tezin ikinci bölümünü teşkil eden kısmında detaylı olarak ele alınan kale kapıları dışında, bu bölümde yer almayan, arazi çalışmaları esnasında incelenen, bu döneme ait kale kapılarına da yer verilmiştir. Bu bölümde sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek için imkânlar ve süre dâhilinde mümkün olduğunca fazla örnek incelenmeye çalışılmıştır.

3. 3. 1. 1. 1. "L" Planlı Geçit Şemasına Sahip Kapı Burçları

Kahramanmaraş Kalesi: Kahramanmaraş Kalesi'nin ana kapısı, doğu sur duvarının güneye yakın köşesinde yer almaktadır **(Çiz. 92)**. Güneydoğu köşede yer alan kapıya çıkışı sağlayan rampa şeklindeki yol, kuzey-güney doğrultusunda uzanmakta ve kapı burcunun önüne ulaşmaktadır **(Fot. 227-229)**. Kareye yakın dikdörtgen planlı kapı burcunun güney cephesindeki sivri kemerli bir açıklıktan burcun içine girilmekte ve kale avlusuna geçiş için doksan derece sola dönülmesi gerekmektedir **(Fot. 227-233)**. Dolayısıyla kapı geçiti *"L"* şeklinde bir plan sergilemektedir.

Bu kapının dışında kalenin kuzey cephesinde ikinci bir kapının yer aldığından bahsedilmektedir (Sevgen, 1959: 258). Kapının 1960'lı yıllara kadar mevcut olduğu ve bu tarihten sonra ortadan kalktığı anlaşılmaktadır (Özkarcı, 2007: 528). Planda *"F"* ile gösterilen burç günümüzde ayakta değildir. Kapının plan şemasının güneydoğu köşedeki kapı gibi kapı burcu şeklinde planlanmış, ayrıca *"L"* planlı bir geçit planına sahip bir kapı olduğu tahmin edilmektedir **(Çiz. 92)**.

Antalya Kalesi: Antalya Surları üzerindeki kapılardan Büyük Liman Kapısı veya Merdivenli Kapı başlığı altında incelediğimiz günümüze gelememiş kapının, kapı burcu şeklinde planlanmış bir kapı olduğunu mevcut verilerden yola çıkarak tahmin etmekteyiz **(Fot. 38-39)**, **(Çiz. 34)**. Merdivenlerden çıkılarak kapı burcu önüne gelindiğinde, tonozla örtülü olduğu kaynaklardan anlaşılan kapı geçitinin, doksan derecelik dönüşler yaptırarak sur içine geçit verdiği anlaşılmaktadır. Fakat kapının üzerinde bulunduğu burcu tek mi yoksa iki katlı mı olduğuna dair bazı belirsizlikler olduğunu söylemek gerekmektedir.

Amasya Kalesi[65]**:** Yeşilırmak'tan köprüyle karşıya, saray tarafına geçildiğinde, bazı kapıların bu noktada yer aldığı isimlerinden dolayı bilinmekle birlikte mimarileri hakkında bir bilgi bulunmamaktadır **(Fot. 599)**, (Evliya Çelebi, 1999a; 95-96). Onarımlar geçirmiş olsa da genel hatlarını koruyabilmiş, yukarı kale bölümüne ait kale kapısı, plan şeması bakımından kapı burcu şeklinde planlanmış iki burç ve bu burçlar arasındaki yılankavi kıvrımlı bir kapı geçitinden ibarettir **(Fot. 600)**, **(Çiz. 215)**. Doğuya açılan rampalı yolla bağlanılan ilk burcun günümüzde üzeri örtülü değildir **(Fot. 601)**. Aslında bu bölüm, iki sur duvarı arasında kalan tahkimatlı bir bölüm olarak da değerlendirilebilir. Bu bölümü kuzeyden çokgen bir burç tahkim etmektedir. Bu bölümün güneyinde yer alan açıklıktan sonra doğuya dönüldüğünde, üzeri açık, iki yanı duvarlarla sınırlandırılmış koridordan ikinci kapı burcuna geçilir **(Fot. 602-603)**. Kapı burcunun batıya bakan cephesinde, yuvarlak bir kemer ve lento taşı üzerinde Latince bir yazıt yer almaktadır. Yazıtta, *"EGICTWDHMARCIKHEZ"* yazılıdır ve anlamı henüz çözülememiştir (Özdemir, 2001: 76), **(Fot. 604)**. Tonozla örtülü tek katlı kapı burcunun içine girilerek ve doksan derecelik bir dönüş yapılarak (L planlı) yine iki yandan duvarlarla sınırlı fakat duvarların bir kısmı günümüze gelememiş bir bölüme çıkılmakta ve buradan kalenin içine geçilmektedir **(Fot. 605)**. Özetlenen kaleye giriş tasarımını, kapı burcu şeklinde tasarlanmış kapılar başlığı altında değerlendirirken, iki kapı arasındaki kapı yolunun, sürekli dönüşler yaptırarak içeriye geçit verecek şekilde planlanmış olması sebebiyle *"yılankavi bir kapı yolu tasarımına sahip"* bir örnek olarak değerlendirebiliriz. Kapı burçlarının geçit planları ise *"L"* şeklinde bir tasarım sergilemektedir. Kapıların

[65] Amasya Kalesi'nin ilk inşası Hellenistik dönem içinde Pontus Krallığı'na kadar geriye götürülmektedir. I. Mithridates döneminde (M.Ö. 301-266) kent başkent olmuş ve yaklaşık iki yüzyıl bu durumunu muhafaza etmiştir (Arslan, 1992: 122). V. Mithridates döneminde krallığın merkezi Sinop (Sinope) olunca, Amasya Romalılarla yapılan savaşlarda bir askeri üs olarak kullanılmaya devam etmiştir (Sevgen, 1959: 43; Anonim, 1983: 199). M.Ö. 70 yılında, Romalı komutan Lucullus döneminde kentte Roma egemenliği başlamış ve varlığı bu tarihten öncesine giden kalede onarımlar ve ilaveler yapılmıştır (Arslan, 1992: 122-123). 395'ten sonra Bizans hâkimiyetinde olan kalede, 602-610 yılları arasında, Prefektas döneminde, kilise ve saray inşa edilmiştir (Sevgen, 1959: 43; Anonim, 1983: 199). Kentte kısa süreliğine Sasani ve Arap egemenlikleri de görülmüştür (Darkot ve Yınanç, 1940: 394). 1075'ten itibaren de kentte Türk hâkimiyeti başlamıştır. Özellikle de Alâeddin Keykubad döneminde, kent ve kalenin dışında özellikle iç kale, askeri amaçlı olarak kullanılmaya devam edilebilmesi için tahkim edilmiştir (Tuğlacı, 1985: 17). Bunun dışında Eretna Beyliği, Kadı Burhaneddin Devleti (Esterebadi, 1990: 137-139, 169, 173, 261, 273, 277, 291, 344, 347, 380-382) ve nihayetinde Osmanlı İmparatorluğu, kaleye ve kente hâkim olmuş, kale el değiştirirken sıkça tahrip edilmiş ve bu esnada da defalarca onarım geçirmiştir (Sevgen, 1959: 44; Anonim, 1983: 200).

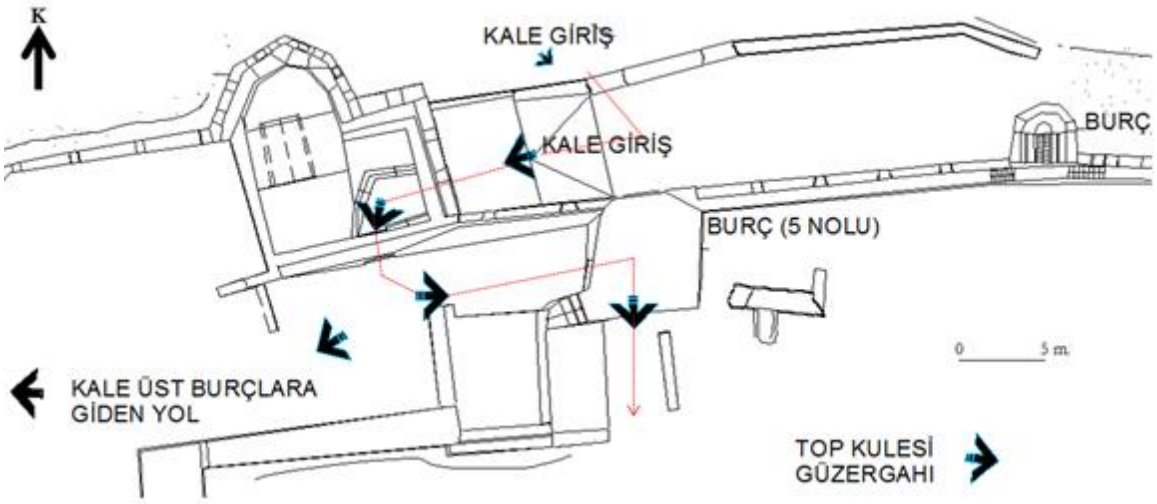
planlarının Hellenistik veya Roma döneminde şekillendiği, Ortaçağ'da ilave ve onarımlarla kullanılmaya devam edildiği tahmin edilmektedir.

Fot. 599: Amasya Kalesi'nin Yeşilırmak tarafından görünümü (Ağustos 2009)

Fot. 600: Amasya Kalesi'ne girişi sağlayan sağda dış ve solda iç kapı burçları (Ağustos 2007)

Çiz. 215: Amasya Kalesi'nin giriş planı (Sevgi PARLAK, 2009)
(Amasya İl Özel İdaresi Müdürlüğü Arşivi'nden - Gür&Ya İnşaat 2005 Yılı, Rölöve planından düzeltilerek)

Fot. 601: Amasya Kalesi'nin dış kapısı ve kapı burcu (Ağustos 2009)

Fot. 602: Amasya Kalesi'nin dış kapısının iç yüzü (solda) ve iç kapı burcuna giden yola geçit veren kapı (sağda), (Ağustos 2009)

Fot. 603: İç kapı burcu (Ağustos 2007)

Fot. 604: İç kapı burcunun yazıtlı yüzü (Ağustos 2009)

Fot. 605: İç kapı burcunun kale içine bakan yüzü (Ağustos 2009)

Alanya Kalesi [66]**:** Geniş bir alana yayılmış olan Alanya Kalesi, S. Llyod, D. S. Rice ve İ.H.Konyalı gibi araştırmacılar tarafından incelemeyi kolaylaştırmak amacıyla altı bölüme ayrılmıştır **(Çiz. 216)**, (Llyod-Rice, 1989; Konyalı, 1946). Bu bölümlerden ilki, Kızıl Kule ile güney istikametteki Tophane arasında yer alan hilal şekline benzeyen kısımdır. Bu kısımdan, batıda kalan ikinci bölüme geçiş *"Meyyit Kapısı"* veya *"Ölü Kapısı"* adlarıyla anılmış olan kapıdan sağlanmaktadır **(Fot. 606)**. Kapıya gelmeden önce tuğladan örülü, sivri kemerli bir açıklıktan geçilir **(Fot. 607)**. Kapıya dış yüzden bakıldığında sol tarafında kalan ve kapı önünü gözleme imkânı sağlayan bir adet mazgal pencere bulunmaktadır. Bu kısım asıl kapıya gelmeden bir ön engel meydana getirmektedir. Fakat dönemi konusunda net bir şey söylemek pek mümkün değildir. Alanya surlarına ait Er Kapı'nın önünde de benzer bir uygulamaya rastlamaktayız. Bu kemerden sonra yokuş yukarı devam edildiğinde, Meyyit Kapısı'na ulaşılmaktadır. Meyyit Kapısı'na girilince sağda büyük bir su kanalı mevcuttur. Bu kanal, yukarıdaki yerleşimin

[66] Kale, Alanya'nın içinde, denize uzanan Kandeleri Burnu üzerinde inşa edilmiştir. Dış surlar Kızıl Kule'den başlayarak arazinin yüzey şekilleri ve savunma durumu göz önüne alınarak planlı bir şekilde Ehmedek, İç Kale, Adam Atacağı, Cilvarda Burnu Üstü, Deniz Feneri Altı, Arap Evliyası Burcu ve Esat Burcu'na inerek kuzey istikametinde, tophane ve tersaneyi geçerek başladığı yer olan Kızıl Kule'de son bulmaktadır. Surların toplam uzunluğu yaklaşık olarak 7 km.ye ulaşmaktadır (Riefstahl, 1941: 44).

Alanya, Antik Çağ'da Pamphylia bölgesi sınırları içinde yer almaktaydı (Sevgen, 1959: 34). Günümüzde Antalya körfezinin doğu ucunda kalan, Bergama Kralı II. Attalus Philadelpheus (M.Ö. 158–138) zamanında kurulmuş olan şehir, III. Attalus'un varis bırakmadan vefat etmesi sonucu Romalıların eline geçmiştir. M.Ö. 2. yüzyılda ise korsanların istilasına uğramış, bir korsan limanı ve üssü haline gelmiştir. (Sevgen, 1959: 34). Korsanlar, Roma ve Bizans devirlerinde faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. M.Ö. 64–65 yıllarında, Roma generali Pompeus, korsanların üzerine yürümüş ve büyük bir donanma ile hem karadan hem de denizden kuşatılan Korakesium adıyla bilinen Alanya teslim olmak zorunda kalmış ve surları yıktırılmıştır (Lloyd-Rice, 1989: 1-2; Erten, 1940: 95; Çimrin, 1974: 119). Romalılar zamanında şehir, surları genişletilmek ve yeni binalar ilave edilmek suretiyle büyütülmüştür. Korakesium'un ilk Hıristiyan ve Bizans dönemindeki tarihi karanlık olmasına karşılık, çevrede bu döneme ait eserlerin yer alması, kalenin eklemelerle kullanılmaya devam ettiğinin bir kanıtıdır. Alanya Kalesi'nin Türkler tarafından alınması ancak Alâeddin Keykubad zamanında (1221-1222) gerçekleşmiştir (Konyalı, 1946: 148; Piri Reis, 1973: 272-273; Turan, 1984: 335-337; Cahen, 1979: 133, 138). Bu esnada kalenin sahibi Rupenid soyundan gelme Kir Fard adlı bir Ermeni beyidir (Sevgen, 1959: 35). Fetihten sonra kale, 1226-1231 tarihleri arasında yeni baştan inşa edilmiştir (Konyalı, 1946: 149; İbni Bibi, 1941: 95; İbni Bibi1996a: 253-267). Muhtelif kitabelerden yola çıkarak, Türk fethi sonrasındaki Selçuklu dönemi inşa faaliyetlerinin, 623'te (1226) başladığı 629'da (1231) tamamlandığı düşünülebilir. Kale, Selçuklu egemenliğinden sonra, 1293'te, Karamanoğulları'nın eline geçmiştir. 1333'te kenti ziyaret eden İbni Battuta, şehrin Karaman beylerinden Yusuf Bey'in idaresinde olduğunu anlatmaktadır (Merçil, 1989: 332; İbni Battuta, 1993: 193; Uzunçarşılı, 1984: 8). 1427'de ise Memluk devletinin egemenliğine girmiştir. Nitekim Markizi, 1427'de şehrin emiri Karamanoğulları'ndan Savcı bin Şemseddin'in kenti Mısırlılara sattığını ve Mısır Sultanı Parabay'ın buraya Ayas'ı vali olarak tayin ettiğini anlatmaktadır (Merçil, 1989: 332-333). 1471'de ise Gedik Ahmet Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, savaşmadan kaleyi almış, bu tarihten sonra yerleşim yeri Osmanlı topraklarına katılmıştır (Tekindağ, 1963: 61-63).

su drenajı için düşünülmüştür. Kapının açıldığı kule tarafında ise bir çeşmeyle hamam bulunmaktadır. Meyyit Kapısı burcunun üzerindeki kitabe, dikdörtgen şekilli tuğla bir çerçeve içine alınmıştır **(Fot. 608)**. Bu çerçevenin içinde tuğladan sivri bir kemer kitabeyi ayrıca çevrelemektedir. Kitabede tarih ibaresi yer almamakta, sadece "*Sultan Ala'üd-dünya ve'd-din"* yazmakta yani Selçuk Sultanı Alâeddin Keykubad'ın adı geçmektedir (Llyod-Rice, 1989: 63). Bir anlamda bu kitabe, mühürün gördüğü işleve benzer bir işlevi görmüştür. Meyyit Kapısı, kare planlı bir burcun üzerinde yer alır. Burç, beşik tonozla örtülmüştür. Denize dönük cephesinde, mazgal tipi iki adet pencere görülmektedir **(Fot. 609)**. Kapı geçiti *"L"* şeklinde yani doksan derecelik dönüşü mecbur kılacak şekilde bir plan sergiler. Kapının Kızıl Kule'ye dönük yüzündeki açıklığı, dikdörtgen şeklindedir. İçte ise sivri kemerlidir **(Fot. 610)**. Benzer şekilde, kalenin ikinci bölümüne geçişi sağlayan diğer kapısı da sivri kemerli bir kapıdır **(Fot. 611)**. Kapının savunması, kapı burcunun üzerinden ve kapı burcuna bağlanan sur hattından yapılmaktaydı.

Alanya Surları üzerindeki girişlerden, *"kapı burcu"* şeklinde planlanmış ve *"L"* şeklinde kapı geçitine sahip diğer bir örnek, *"Esas Kapı"* adıyla anılan ön sur kapısının gerisinde kalan kapıdır **(Fot. 612)**, **(Çiz. 217)**, (Konyalı, 1946: 181). Bu isimlerle anılan ön sur üzerindeki kapı, güvenliği arttırmak amacıyla kapı burcunun önüne, kitabelerinden anlaşıldığı üzere kuru hendekle birlikte beş yıl sonra ilave edilmiştir. İçteki kapı, kapı burcu şeklindedir. Diğeri ise kapı burcu önündeki ön sur üzerinde yer alan, doğrudan sur duvarı üzerinde planlanmış bir kapıdır **(Fot. 613)**.

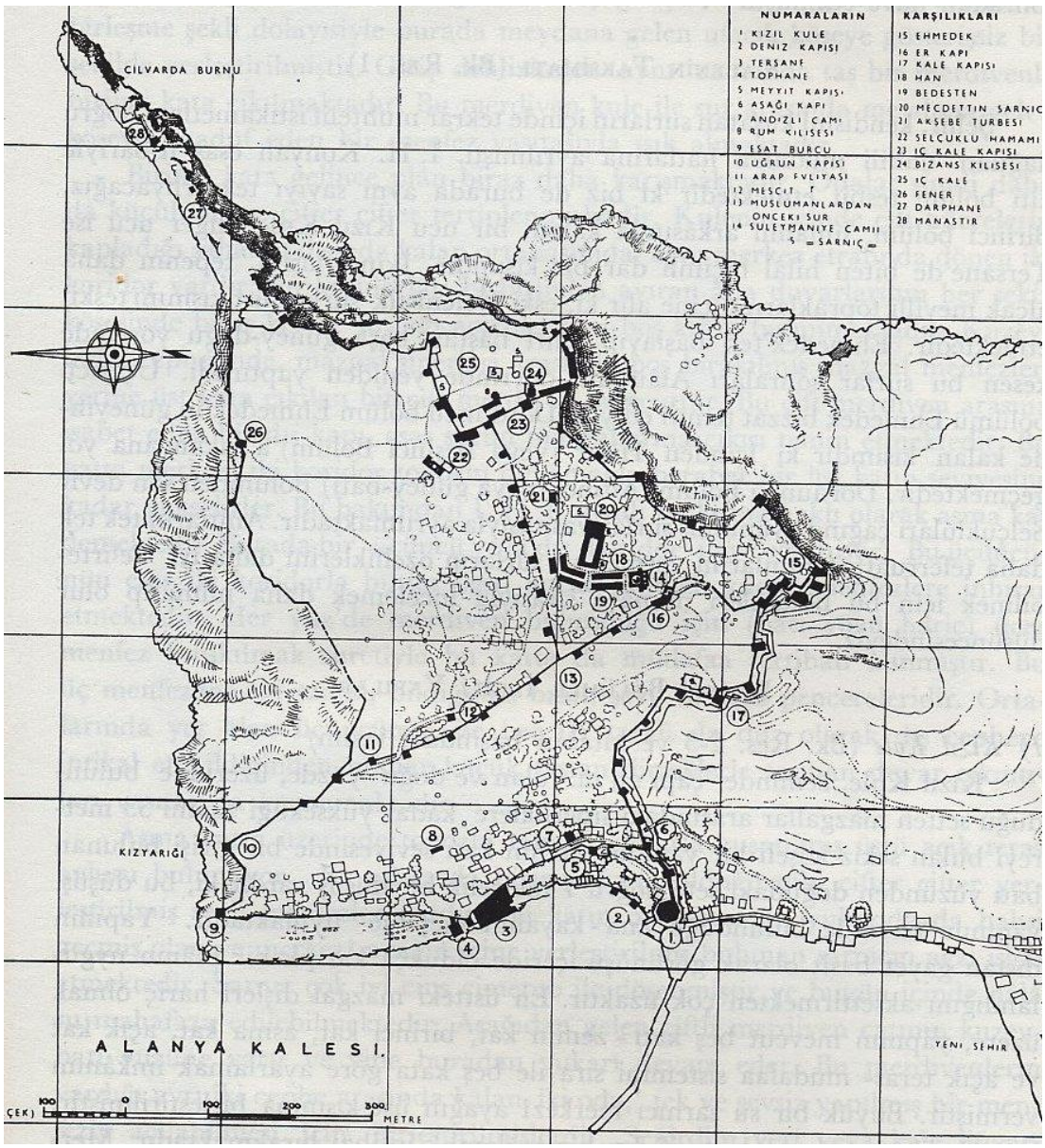
Kare planlı kapı burcunun girişi doğu cephesindedir **(Fot. 614-615)**. Burcun kuzeyinde, ön sur üzerindeki iki mazgal açıklığından aynı zamanda kapı önü gözlenebilmektedir. Kapı burcu beşik tonozla örtülüdür. Kuzey ve doğu cephelerinde birer adet mazgal penceresi bulunmaktadır. Ön sur üzerindeki kapıyla bu kapı burcu arasında kalan yamuk dikdörtgen planlı avlu, bir çeşit boğma alanı meydana getirmektedir. Bu avlunun güney duvarında da bir adet mazgal pencere bulunmaktadır. Kapı burcunun devamı durumundaki sur duvarları üzerinde yer alan seyirdim yerlerinden hem boğma alanındaki hem de ön sur üzerindeki kapı önünde yer alan düşman açık hedef haline getirilmiştir. Kapı burcuna girildikten sonra, Alanya kalesi ve surlarının ikinci alanına geçişi sağlayan diğer kapı doksan derecelik *(L planlı geçit)* dönüşten sonra görülmektedir. Bu kapıda bazı devşirme parçalar ve Selçuklu dönemi kitabesi yer almaktadır **(Fot. 616-617)**. Kitabesine

göre kapı burcunu 1226 (H. 623) yılında Otakbaşı (Utakbaşı)Yakut yaptırmıştır (Llyod-Rice, 1989: 66). Bu kapının önünde, az ileride 20x20 m. boyutlarında bir sarnıç bulunmaktadır **(Fot. 618)**. Ayrıca kapının hemen önünde bir mescitin var olduğu fakat yıkıldığı ifade edilmektedir (Konyalı, 1946: 181-188). Kale kapıları yakınında sarnıçlara ve çeşmelere başka kale örneklerinde de rastlanmaktadır. Ayrıca bazı örneklerde kapı yakınında veya kapının hemen üzerinde mescitte bulunmaktadır. Buna dair örneklere yeri geldikçe değinilmiştir.

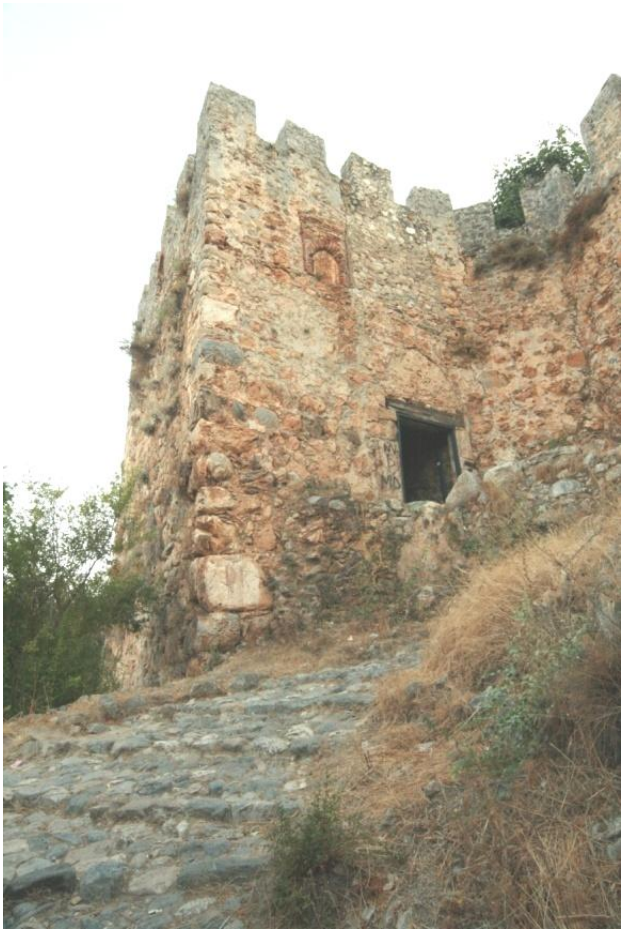
Alanya Kalesi'nin Ehmedek (Ahmedek) bölümü özel bir önem taşımaktadır **(Fot. 619)**, **(Çiz. 218)**. Hamamı, sarnıcı, sivil işleve sahip izlenimi veren üst odaları ile ehmedek ismiyle anılan bu birimin kalelerdeki işlevi konusu tartışmalıdır. Alanya kalesindeki bu bölüm, iç kaleye ve kentin Selçuklu dönemindeki ticari, dini ve sosyal yapılarının yoğunlaştığı bir bölgeye geçişte ön engel meydana getiriyor olmalıdır. Dolayısıyla bu kısmın bir grup özel askerin belki de kale komutanının bulunduğu nokta olması muhtemeldir. Ehmedek birimine ait girişlerin güvenliğine de özel bir önem verilmiştir. Girişlerden biri batıdan diğeri doğudandır. Beşik tonoz örtülü her iki kapıda, kapı burcu şeklindedir ve kapı geçiti doksan derecelik dönüşü mecbur kılmakta yani *"L"* planlı bir geçit şeması sergilemektedir. Her iki kapıda da kapı burçlarının güvenliği için ön engeller meydana getirilmiştir. Bunlardan batıdakinin önünde bir ön sur vardır **(Fot. 620-621)**. Ön sur üzerindeki kapı, basık yuvarlak kemerli bir kapıdır. Kapının üzerinde yer aldığı duvarın üst kısmı yıkıktır. Kapının iç tarafında, sağdaki merdivenlerden kapının üzerindeki seğirdim yerine çıkılmakta ve böylece kapı savunulmaktaydı. Savunmaya ayrıca her iki kapıya hâkim durumdaki diğer seğirdim yerlerinden de istenildiğinde destek verilebilmekteydi. Doğudaki kapıda da kapı burcuna gelmeden, kapıya ulaşımı sağlayan eğimli yolun üzerinde, iki yandan duvarlarla sınırlandırılmış dar bir geçit meydana getirilmiştir **(Fot. 622-623)**. Kapı basık kemerli bir açıklığa sahiptir. İçte, kapı önündeki çok az bir bölümün üzeri sivri beşik tonozla örtülmüştür. İçeriye sızmaya çalışan düşman için bu geçit sorunlu ve dar bir alan yaratmaktadır.

İç kaleye girişi sağlayan Selçuklu dönemine ait doğudaki kapı, kapı burcu şeklinde planlanmıştır **(Çiz. 219)**, **(Fot. 624)**. Kapı burcu, kare planlıdır ve çapraz tonozla örtülmüştür. Kapının girişleri batı ve kuzey cephelerindedir dolayısıyla bu kapı burcunda da hem kapının dışarıdan görülebilmesini engellemek hem de içeriye sızmaya çalışan

düşmana dönüşler yaptırarak yavaşlatmak ve şaşırtmak için *"L"* planlı bir geçit tasarımı uygulanmıştır. Kapı burcunun doğu ve güney cephelerinde ikişer adet mazgal tipi pencere bulunmaktadır **(Fot. 625)**. Mazgallar burcun içinde, tuğladan iki adet iç içe örülmüş sivri kemerin içerisine alınmıştır. İç kale avlusunun dışına ve içine geçit veren kapılar sivri kemerli açıklıklardır.

Çiz. 216: Alanya surları ve iç kalesinin genel planı (Lloyd ve Rice, 1989: 11, res. 1)

Fot. 606: Meyyit Kapısı'nın girişi (Ağustos 2008)

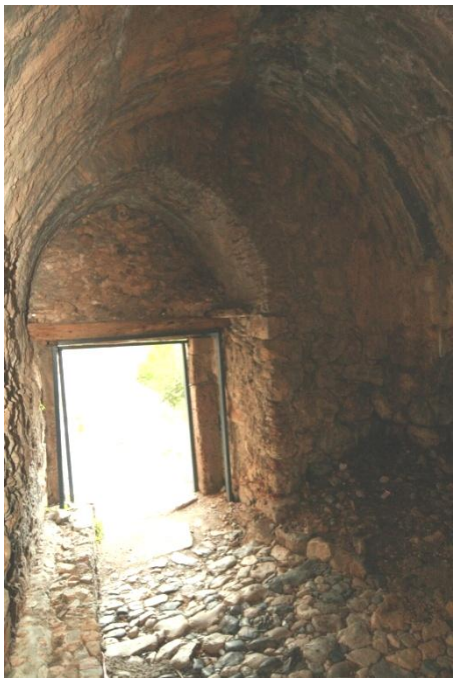
Fot. 607: Meyyit Kapısı'na geçişte ön engel meydana getiren kapı ve kale yolu (Ağustos 2008)

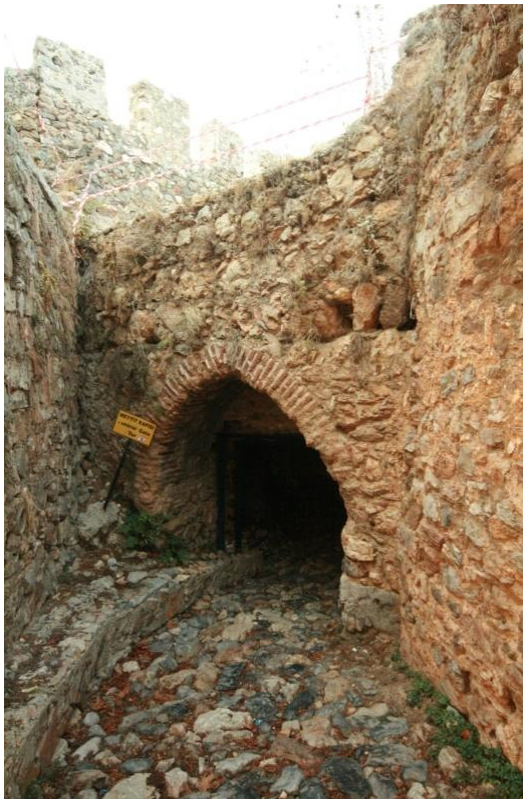
Fot. 608: Meyyit Kapısı'nın girişinin üzerindeki kitabe (Ağustos 2008)

Fot. 609: Meyyit Kapısı'nın deniz tarafına bakan cephesindeki mazgal açıklıklarının kapı burcunun içinden görünümü (Ağustos 2008)

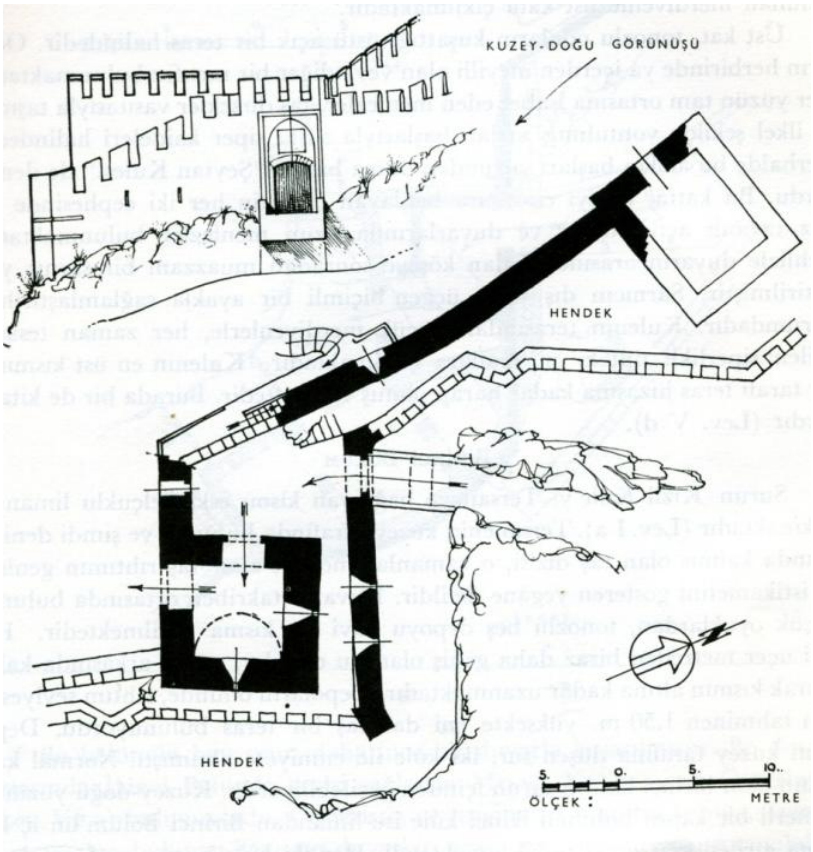
Fot. 610: Meyyit Kapısı'nın iç görünüşü (Ağustos 2008)

Fot. 611: Meyyit Kapısı'ndan kalenin ikinci bölümüne geçişte sivri kemerli kapı (Ağustos 2008)

Fot. 612: Esas Kapı ismiyle anılan ön sur üzerindeki ilk kapı ile arkasındaki kapı burcu şeklinde planlanmış ikinci kapının yeri (Ağustos 2008)

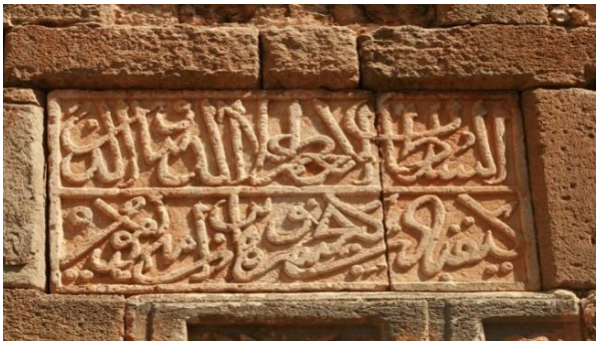
Çiz. 217: Ön sur üzerindeki kapı (Esas Kapı) ile arkasındaki "L" geçit planına sahip kapı burcu (Lloyd ve Rice, 1989: 21, res. 7)

Fot. 613: Esas Kapı'nın görünümü ve hendek üzerindeki köprü (2008)

Fot. 614: Kapı burcunun avlu yönüne açılan kapısı ve üzerindeki kitabesi (2008)

Fot. 615: Kitabeden detay (Ağustos 2008)

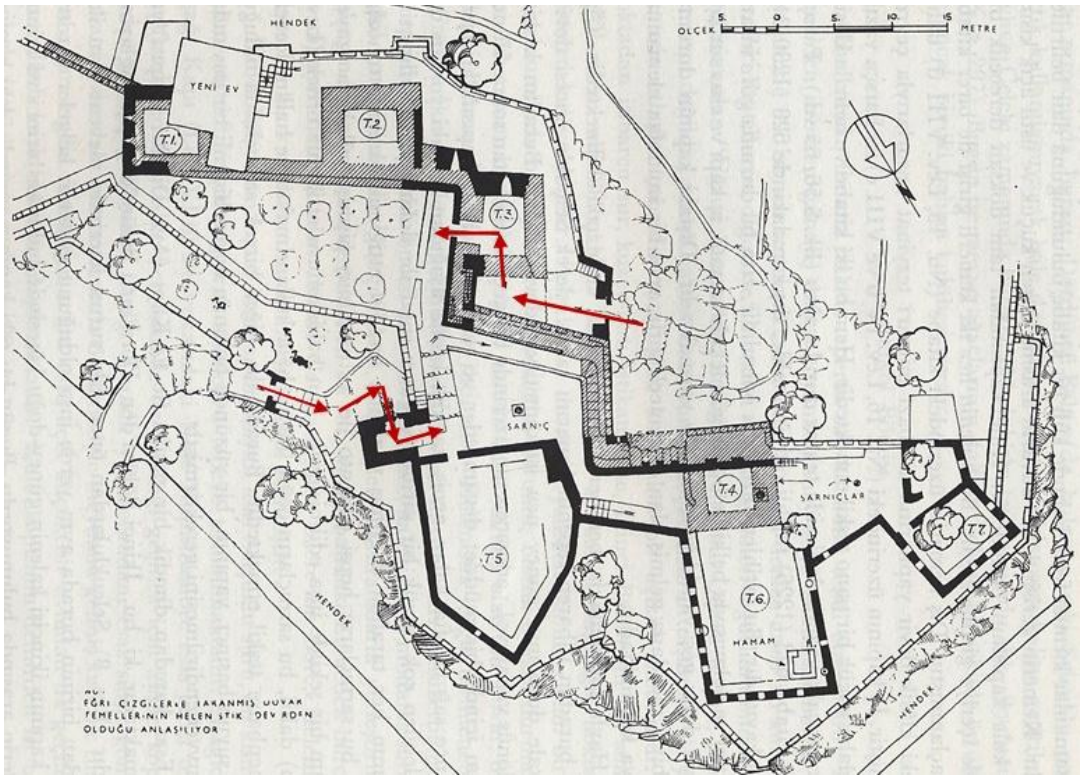
Fot. 616: Kapı burcunun kalenin ikinci bölümüne açılan kapısı ve üzerindeki kitabesi (Ağustos 2008)

Fot. 617: Kitabeden detay (Ağustos 2008)

Fot. 618: Alanya Kalesi'nin kapısı (sağda) ile önündeki sarnıç (Ağustos 2008)

Çiz. 218: Ehmedek'in (Ahmedek) planı ve kapıları (Lloyd ve Rice, 1989: 26, res. 9)

Fot. 619: Alanya İç Kalesi'nden Ehmedek (Ahmedek) bölümüne bakış (Ağustos 2008)

Fot. 620: Ehmedek'in (Ahmedek) batıdaki girişinin ilk kapısı (Ağustos 2008)

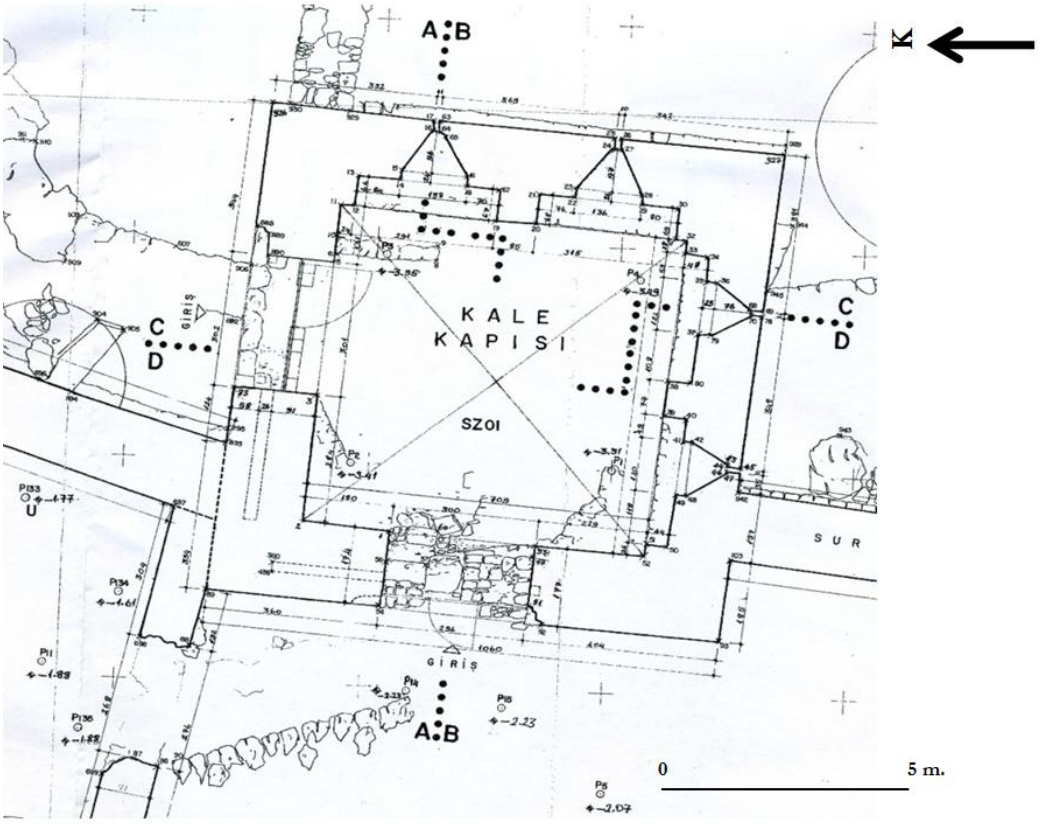
Fot. 621: Ehmedek'in (Ahmedek) batıdaki girişinin ikinci kapısı (L geçit planlı kapı) (Ağustos 2008)

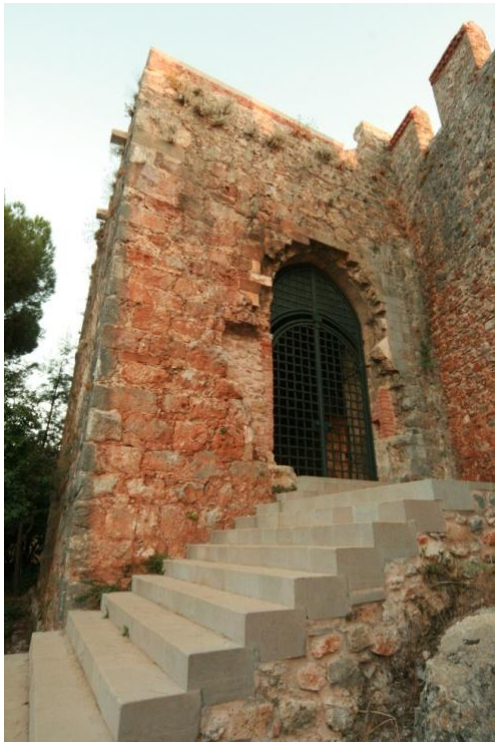
Fot. 622: Ehmedek'in doğudaki "L" geçit planlı kapısına geçişi sağlayan ilk kapı ile kapı yolu (Ağustos 2008)

Fot. 623: Ehmedek'in doğudaki "L" geçit planlı kapısının dış yüzü (Ağustos 2008)

Çiz. 219: Alanya İç Kalesi'ne girişi sağlayan "L" geçit planına sahip kapı burcu (Antalya Rölöve Anıtlar Müd. Arşivi, Ka-Ba Eski Eserler Koruma ve Değ. Mim. Ltd. Şti, 2001)

Fot. 624: Kapı burcunun iç kale dışına bakan yüzü (Ağustos 2008)

Fot. 625: Kapı burcunun içi ve sağda iç kaleye açılan kapısı (Ağustos 2008)

Sinop Kalesi: Sinop iç kalesinin Lonca Kapısı, iç kalenin doğu yönündedir **(Çiz. 140)**, **(Fot. 420, 424-427)**. Kapıda Selçuklu dönemine ait izler ve plan tasarımı görülmektedir. Özellikle iç kalenin kuzeydoğu köşesinden güneye doğru inen sur hattındaki görünüm, Anadolu Selçuklu dönemiyle ilişkilidir. Kalenin geneliyle karşılaştırdığımızda, Selçuklu dönemi kitabelerinin büyük bir bölümü bu hattadır. Bu sebeple Selçuklu fethinden sonra, buraya daha güçlü bir doğu sur duvarı çekildiğini ve akropolise geçişi sağlayan kapının değiştirildiğini düşünmekteyiz.

Lonca Kapısı, iç kalenin kuzeydoğu yönünde ve iç sur üzerindedir. Kapı, iç kaleyi doğu yönden tahkim eden iç surun, kuzeyden güneye doğru uzanan hattındaki ikinci burçtur. Selçuklu dönemine ait kapı, *"kapı burcu tipinde"* tasarlanmış kapılar adı altında değerlendirilmektedir. Burcun güneye bakan kapısından sivri bir beşik tonozla örtülü iç mekânına girilmekte ve burcun batı duvarındaki kapıdan iç kaleye geçilmektedir **(Fot. 424-427)**. Dolayısıyla da kapı geçiti *"L"* şeklinde bir plan sergilemektedir. Fakat iç kalenin bu kapısının planını sadece bu şekilde tanımlamak yeterli olmayacaktır. 17. yüzyılda kenti ziyaret eden Kâtip Çelebi, iç kaleye asma bir köprü ile geçildiğini aktarmıştır (Kâtip Çelebi, 1145: 649). *"Geçmişin Fotoğraflarıyla Sinop Tarihi"* adlı fotoğraf albümünde, Sinop'u ziyaret eden seyyahların resim ve gravürlerine yer verilmiştir (Özcanoğlu ve diğ., 2007: 123). Bu kitapta 1855 tarihli fakat ressamı belirtilmemiş bir çizim yer almaktadır **(Çiz. 138)**. Çizimde, Lonca Kapısı'nın doğusunda (sağında), kemerli ve üzerinde çatı örtülü bir mekân bulunan köprülü bir kapı mevcuttur. Altta basık bir kemer, üstte ise yüksekçe bir sivri kemere sahip kapıyı barındıran burcun üzeri yıkıktır. Üstteki kemer Lonca Kapısı'nda ve doğu surunu tahkim eden Selçuklu dönemine ait burçların bazılarında görüldüğü gibi kornişler üzerine oturmaktadır. Kapı burcunun üzeri yıkıktır, burcun üzerine geç döneme ait ve burcun gövdesindeki mimariyle uyum göstermeyen üzeri çatıyla örtülü ve güneye açılan tek pencereli bir mekân eklenmiştir. Kapının hemen batısında, iç kaleyi doğudan tahkim eden ikinci surun yıkılmış parçaları görülür. Kapıya geçit veren köprü doğu yöne doğru kıvrılmaktadır. Hendek üzerindeki köprü, iç kalenin doğusunda yer alan ve iç kaleden bir hendekle ayrılan doğudaki sur içi yerleşimini Lonca Kapısı'na bağlıyor olmalıdır. Dolayısıyla köprünün sonundaki kapı burcundan girildikten sonra, Lonca Kapı'ya geçmek için doksan derecelik bir dönüş yaparak, kapı burcunun batısındaki kapıdan iç kalenin doğu kapısının yani Lonca Kapısı'nın önüne geçiliyor olmalıdır. D. Esemenli, belge

numarasını vermeden kalenin geçirdiği tamiratlara değinirken, iç kalede hendek köprüsü inşasından bahsetmektedir (Esemenli, 1990: 71). Bryer-Winfield, iç kalenin güneybatı-kuzeybatı burçları arasındaki hendek dışında, iç kalenin doğu surunun dışında, kuzeydoğu köşeye yakın noktasında da bir hendeğin olduğuna değinmektedir (Bryer-Winfield, 1985a: 76, 88 ve fig. 4). Günümüzde dolmuş durumdaki bu hendeğin, yerleşimin dışından getirilen suyla doldurulmuş olması deniz suyu imkânı nedeniyle muhtemeldir. Fakat bunu doğrulayacak bir bilgi mevcut değildir. 16. yüzyılda yazılmış bir hükme göre, hendeğin zamanla toprakla dolmuş olduğu ve burada bağ ve bahçeler oluştuğu ifade edilmektedir. Divân'a bu durum hakkında bilgi verilmekte, bunun kaleye zararının olup olmadığının tahkik edilmesi istenmekte ve eğer ki bir zarar teşkil etmiyorsa, hendeğin yerinde meydana gelen bu bahçelerin tapu ettirilip, kanun üzerine resmi tapusunun alınması emredilmektedir[67] (Ünal, 2008: 293, dn. 689).

İç kalenin Lonca Kapısı'nın önünden önce doğudan iç kaleyi tahkim eden dış sura (ikinci) geçilmektedir. Dolayısıyla muhtemelen dış surun doğusunda kalan hendeğin üzerinde burç tipi ve ahşap bir köprüyle bağlantılı bir kapıdan geçilerek Lonca Kapısı'nın önüne gelinmekte ve böylece iç kale ile doğudaki sur içi yerleşimi arasında bağlantı bu şekilde kuruluyor olmalıydı. Bu tasarımın Selçuklu dönemine ait olduğunu düşünmekteyiz. İlgili belgelerden de anlaşıldığı üzere Osmanlı döneminde ise köprülü kapı onarımlar geçirmiş ve 19. yüzyıl ortalarına kadar varlığını sürdürmüştür.

3. 3. 1. 1. 2. Düz Doğrultulu Geçit Şemasına Sahip Kapı Burçları

Kâhta Kalesi[68]: Kale, üzerinde kurulduğu tabanın şekline göre formunu belirlemiş ve mümkün olduğunca topografyanın sunmuş olduğu imkânlardan

---

[67] *"…kal'anın handakında ihdâs olan bağları ve bağçeleri dahi göresin ne mikdâr bağ ve bağçe ve ne zamandan beri ihdâs olunmuşdur ve ihdâs olunan bağların ve bağçelerün kal'aya zararı var mıdır necedir ma'lûm edinüp zararı olmaduğı takdirce kanun üzere resm-i tapusun alındıkda ne kadar akça hâsıl olur…"* (Ünal, 2008: 293, dn. 689).

[68] Kâhta Kalesi, Adıyaman il merkezine 60 km. uzaklıkta bulunan Kocahisar Köyü yakınındaki tepenin üzerinde, Eski Kâhta'nın içinde inşa edilmiştir. Kalenin ilk inşa tarihi bilinmemekle birlikte, M.Ö. 11. yüzyılda Hititler tarafından kurulduğu tahmin edilmektedir. Kale, Roma ve Bizans dönemlerinde kullanılmış, 1071'den sonra Türklerin eline geçmiş, Danişmentliler, Artuklular ve Anadolu Selçuklular kaleye hâkim olmuş, 12. yüzyıl başından itibaren Haçlı Seferleri nedeniyle önemli bir sınır kalesi konumuna yükselmiş, 1231'de Alâeddin Keykubad kaleyi tamir ettirmiş, Haçlılar, Ermeniler, 1283'ten sonra da Bahri Memlukluları adına Maraş Dulkadiroğulları kaleye hâkim olmuştur. 1389-1390'da Yıldırım Beyâzıt tarafından Osmanlı toprağına katılmışsa da Ankara Savaşı'ndan sonra tekrar Bahri Memlukluları'nın eline geçmiştir. Ortaçağ'da Kâhta Kalesi, Samsat-Malatya arasındaki şark yolunu kontrol altında tutan önemli bir sınır kalesiydi. Yavuz Sultan Selim tarafından (1516-17) tekrar Osmanlı topraklarına katılmıştır. Kâhta iç kalesi ve muhtemelen surlar, Bahri Memlukluları zamanında (1283-1341) köklü bir tamirat geçirmiştir

faydalanılarak inşa edilmiştir **(Fot. 626-628)**, **(Çiz. 220)**. Kale, doğu-batı doğrultusunda gelişen bir görünüm sergilemektedir. Güneydoğu uçtaki yerleşim dışında asıl yapılaşma, batı uçta ve en yüksek mevkideki iç kale ile iç kalenin eteğinin hemen doğusunda gözlenmektedir. Bu bölümün özellikle kuzey cephesi çok sarp bir araziye sahip olmadığından iç içe birkaç duvarla tahkim edilmiştir. Kaleye girişi sağlayan kapı da bu cephede yer almaktadır. Tahkimatın yoğunluğunun bir diğer sebebi de kapının bu cephede yer alıyor olmasıdır. Özellikle bu yöne çok sayıda mazgal ile senkendaz yerleştirilmiş ve böylece siper duvarları meydana getirilmiştir.

Kaleye girişi sağlayan kapı kuzeydedir[69]. Kapıların üzerinde yer aldığı burç, doğu-batı doğrultuludur ve beşik tonozla örtülmüştür **(Fot. 629-631)**. Kapı burcu tek katlıdır. Burcun kuzey cephesinde bir adet mazgal pencere yer alır. Kapılar burcun doğu ve batı cephelerine, aynı eksende yerleştirilmiştir. Burcun önünde dikdörtgen bir alan vardır **(Fot. 632)**. Kapının doğrudan kuzey cepheye açılır şekilde yerleştirilmemesinin sebebi, kapının dışarıdan görülmesini engellemek, koçbaşlarıyla kapıya saldırılmasına mani olmak, düşmanı doksan derecelik dönüş yapmak mecburiyetinde bırakarak yavaşlatmaktır. Ayrıca kapı burcunun doğusunda, kapı önündeki dikdörtgen alana bitişen bir burç yer almaktadır. Dikdörtgen planlı bu burç da, kapının güvenliğinde etkin rol oynaması amaçlanarak planlanmıştır.

Kapı burcu ile kapının savunması için düşünülmüş doğusundaki burçta bosajlı örgü tekniği tercih edilmiştir. Kapıya giden yoldaki merdivenler kesme taşlarla inşa edilmiştir. Kapı burcunun kuzey duvarındaki mazgal dışında herhangi bir açıklık veya dekoratif öğe gözlenmez. Burcun üst seviyesindeki duvar örgüsü kısmen günümüze gelememiştir. Kapı burcu üzerindeki dış kapı, burcun doğu duvarı üzerindedir ve sivri kemerli bir

---

(Tuğlacı, 1985: 187; (Mordtmann, 1977: 89; Sevgen, 1959: 176-181; Demir, 2004: 229-231). Bugünkü kale ve kaledeki yapı kalıntılarının büyük bir bölümü de bu döneme aittir.

Kâhta Kalesi, iç ve dış olmak üzere iki bölümden meydana gelmektedir. İç kale, Kâhta Çayı'na hâkim bir yükseklikte ve Kocahisar Çayı'nın kenarında inşa edilmiştir. Dış kale çayın sol tarafındadır. İç kale, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgene yakın bir plan sergilemektedir. İç kaleye kuzeybatı tarafındaki bir kapıdan girilmektedir. Kale mescidi, iç kalenin batısındaki burçlardan dördüncüsünün üzerinde kurulmuştur. Mescidin penceresindeki kitabede Bahri Memlukluları Sultanı Melik el-Eşref Selahâddin Halil'in ismi ve 1291 (H. 690) tarihi geçmektedir (Boran, 1997: 89). Melik el-Mansur adlı kişi kaleyi yeniden tamire memur edilmiştir. Kâhta Kalesi'ndeki 1130-1131 tarihli kitabeyse bu onarıma işaret etmektedir. 1283-1284'teyse Mısırlıların Halep Valisi Kara-Sungur, Kâhta Kalesi'ni zapt etmiş ve daha sonra da tahkim etmiştir (Sevgen, 1959: 178-179).

[69] Kapı, planda dört rakamıyla gösterilmektedir.

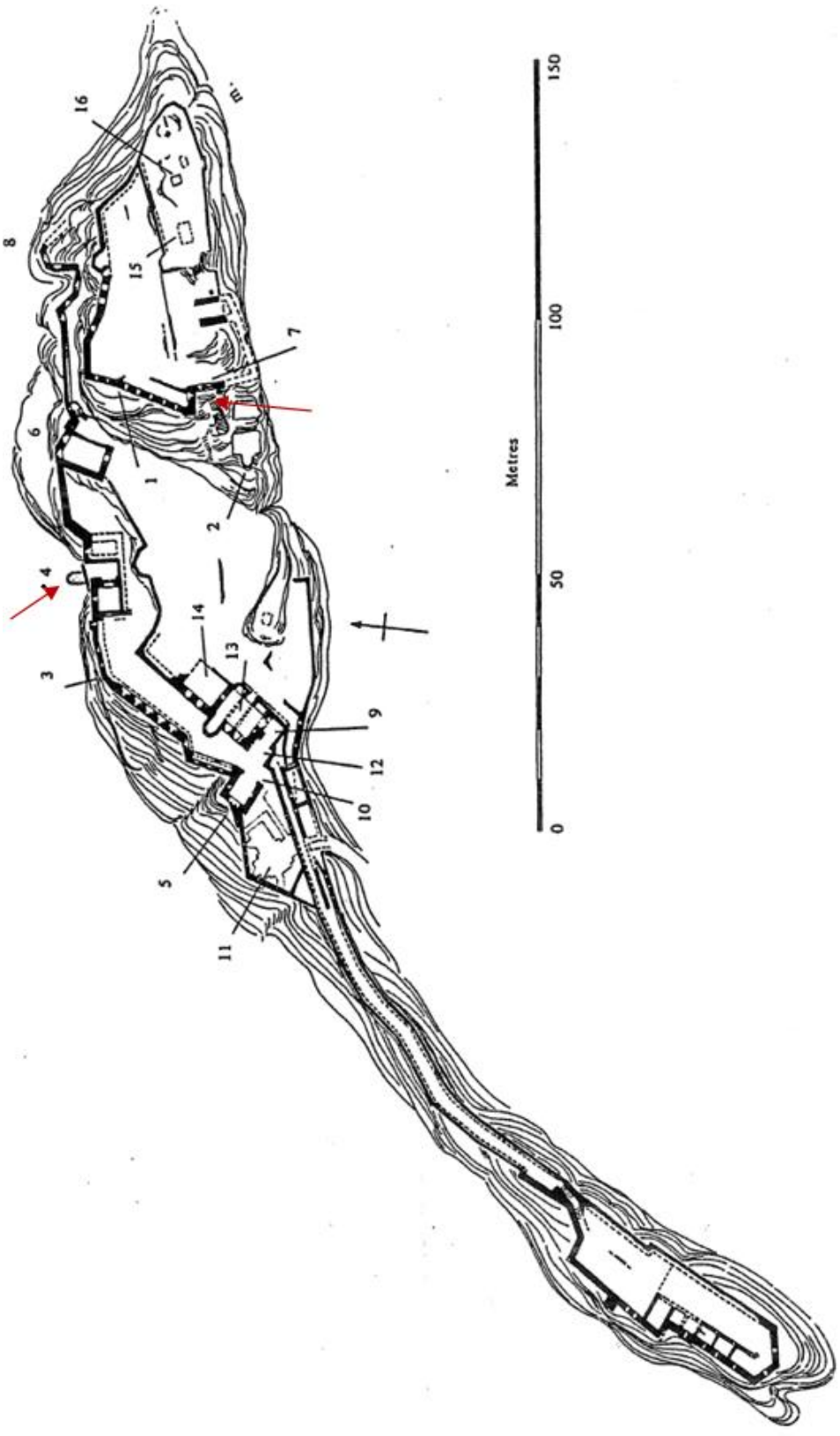
açıklığa sahiptir. Oldukça düzgün kesme taş işçiliğine sahip bu cephede, bosajlı örgüye sadece kapı kemerinin üzerindeki seviyede, birkaç sırada rastlanmaktadır. Kemerin yaklaşık kilit taşına denk gelen kısmında, dikdörtgenimsi bir boşluk göze çarpar **(Fot. 633-634)**. Baca şeklindeki bu boşluk, kapı hizasına gelen düşmana kızgın yağ v.b. şeyler dökmek için bırakılmış bir haşlama bacasıdır. Kapının üst seviyesindeki duvar sıraları yıkılmıştır. Kapı burcunun üzerinde kullanılan bu bacanın varlığı, pek çok kalede olduğu gibi bu kalede de kapının üzerinden bir savunmanın yapıldığını göstermektedir. Dolayısıyla buradaki askerlerin korunabilmesi için kapı burcu üzerindeki duvarın daha yüksek olması hatta mazgallara sahip olması beklenmelidir.

Kapı açıklığının üzerindeki lento taşında bir kitabe yer almaktadır. Kapı açıklığından içeri girildiğinde, kapının üzerinde yer aldığı beden duvarının yan duvarlarında bir takım yuvalar söz konusudur **(Fot. 635)**. Bu yuvalar, kapıyı arkadan destekleyen aksamların yerleştirildiği yuvalardır. Kapı burcunun batı cephesindeki içten dikdörtgen söveli, dıştan sivri kemerli açıklıktan kale alanına girilmektedir. Bu kapı burcunun doğusunda kalan dikdörtgen formlu burcun kuzeyindeki mazgal açıklığından da kapıya gelebilecek saldırılar püskürtülmeye çalışılmıştır. Kapı burcunun batısındaki kapıdan kale alanına geçilince, kuzey yüzde yani dışa bakan sur duvarının cephelerinde bir takım mazgal açıklıklarına ve hatta kapı burcundan çıkılır çıkılmaz bir senkendaza rastlamaktayız **(Fot. 636-638)**. Korunaklı bu senkendazın zemininden ve ayrıca dışa bakan cephesindeki oval delikten, kapının savunulmasına destek verilmekteydi. Bu senkendazdan sonra kuzey duvarı güneybatıya doğru uzanmakta ve köşe yaparak devam etmektedir. Bu duvar üzerinde de kapı burcunun kuzey cephesindeki ile aynı karakterde üçü çok fazla tahrip olmuş mazgallar yer almaktadır **(Fot. 639)**. Güneybatıya uzanan bu mazgal siperlikli duvar daha sonra, aslında bir burç olan iki katlı mescide bağlanır. Mazgallı bu duvar, gerek kaleye gerekse de bu yöndeki kale kapısına gelebilecek saldırılarda etkili olabilecek şekilde planlanmış ve inşa edilmiştir.

Özetle, Kâhta Kalesi'nin bu kapısı, düz doğrultulu geçit planına sahip bir kapı burcu şeklinde planlanmıştır. Kapının dıştaki kemerine gelişte ise kapıyı gizlemek amacıyla kale yolunda *"L"* şeklinde bir tasarım göze çarpmaktadır.

Fot. 626: Kahta Kalesi'ne kuzeydoğudan bakış (Thomas Lorain, Nisan 2007)

Çiz. 220: Kâhta Kalesi'nin planı ve kapıların yerleri (Sinclair, 1990: 56)

Fot. 627: Kahta Kalesi'nin kuzeybatı cephesi (Thomas Lorain, Nisan 2007)

Fot. 628: Kahta Kalesi'nin kuzeydoğu cephesi (Thomas Lorain, Nisan 2007)

Fot. 629: Kahta Kalesi'nin ilk kapısı (Thomas Lorain, Nisan 2007)

Fot. 630: Kapı burcuna giden yol ve burcun dış yüzü (Thomas Lorain, Nisan 2007)

Fot. 631: Kapı burcuna bağlanan senkendazlı ve mazgallı siper duvarı (Thomas Lorain, Nisan 2007)

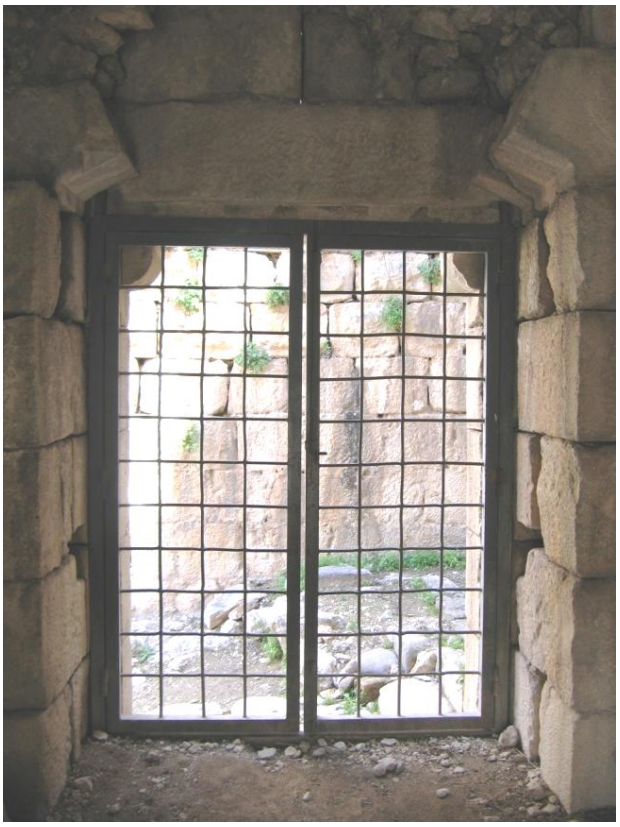
Fot. 632: Kapı burcunun önündeki alan (Thomas Lorain, Nisan 2007)

Fot. 633: Kapı kemerine denk gelen haşlama bacası (Thomas Lorain, Nisan 2007)

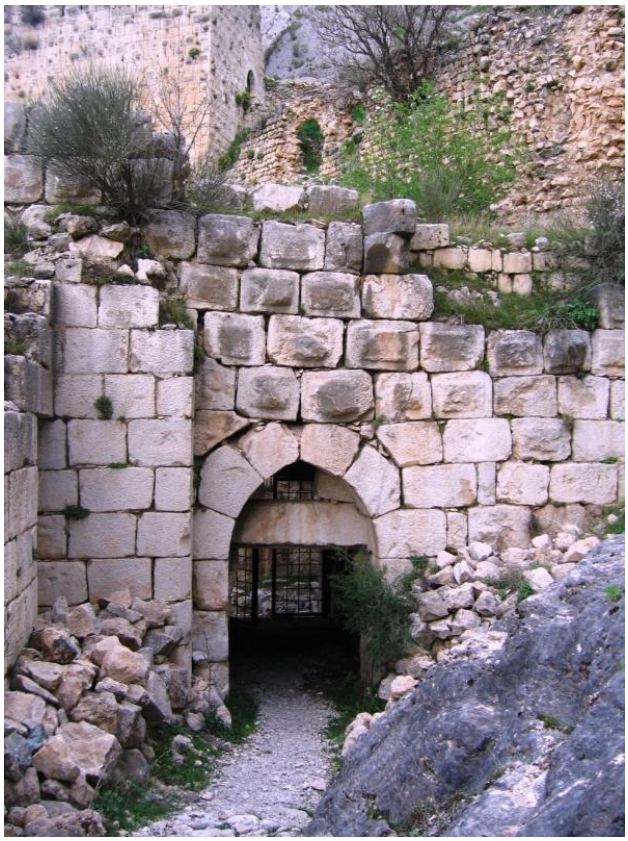
Fot. 634: Haşlama bacasına burcun üstünden bakış (Thomas Lorain, Nisan 2007)

Fot. 635: Kapı burcunun sur dışına açılan kapısının iç yüzü (Thomas Lorain, Nisan 2007)

Fot. 636: Kapı burcunun dışa açılan mazgalı (Thomas Lorain, Nisan 2007)

Fot. 637: Kapı burcunun sur içine bakan yüzü (Thomas Lorain, Nisan 2007)

Fot. 638: Senkendazın içeriden görünümü (Thomas Lorain, Nisan 2007)

 ,

Fot. 639: Mazgallı kuzey siper duvarı (Thomas Lorain, Nisan 2007)

İspir Kalesi: Erzurum'un İspir ilçesindeki kalede kapılara ulaşımı sağlayan kale yolu, Amasya Kalesi'nde olduğu gibi dönüşler yaptıran yılankavi bir plan şeması sergilemektedir **(Fot. 216, 221-222)**, **(Çiz. 85-86, 89)**. Tepede kurulu İspir Kalesi'ne güneydoğu yönünden basamaklı bir yolla ulaşılmaktadır **(Fot. 222-223)**. Bu yönde yer alan asıl surun izleri tamamen yok olacak şekilde onarılmıştır. Kale yerleşiminin güneydoğusundan, kaba yontu taşlarla inşa edilmiş merdivenlerle önce batıya doğru, daha sonra aksi yöne yani doğuya doğru yönelerek kaleye çıkılmaktadır. Bu iki zıt yöne yönelmiş merdivenlerin aralarında, mevcut izlerden dolayı sur duvarlarının olduğu, böylece duvarlar arasında kalan bir geçitin meydana geldiği söylenebilir. Kale girişinin başladığı noktadan başlayan ve batıya doğru uzanan ve daha sonra kuzeye yönelen sur hattı, kale camiinin yer aldığı güney sur duvarına bağlanmakta ve bu yöndeki en dış savunma hattını oluşturmaktadır. Burçların mevcut kalıntılarından, bu sur duvarının bir dikdörtgen ve iki silindirik planlı burçla tahkim edildiği söylenebilir. Güneydoğudan başlayıp batıya doğru uzanan merdivenli yolun kuzeyinde de bir surun izi tespit

edilmektedir. Merdiven bu noktadan aksi yöne yani doğuya döneceği noktada, sur duvarı bir kapı burcu ile tahkim edilmiştir **(Fot. 223)**. Bu merdivenli rampanın bittiği noktada dikdörtgen planlı bir burç ve burçla ilişkili sur duvarı ayrıca bu burca kuzeyden bağlandığı mevcut izlerden anlaşılan ikinci bir sur duvarı daha tespit edilmektedir. Bu durumda iki sur duvarı arasında kalan, kaleye geçit veren ilk kapının, kapı burcu şeklinde planlandığını tahmin etmekteyiz. Bu burcun günümüzde güney duvarı tam olmak üzere, doğu ve batı duvarlarının bir kısmı onarılarak gelmiştir. Kale yolunun yılankavi dönüşlü plandan farklı olarak, kapı burcu üzerindeki her iki kapının aynı eksende yer aldığını düşündüğümüzden geçit planı düz doğrultulu olmalıdır. Kalenin ilk kapısının yer aldığını düşündüğümüz bu noktasından sonra, iç kaleye geçit veren yol tekrar bir dönüş yaparak batıya yönelmektedir. Böylece iç kale sur duvarının güneydoğu köşesinde yer aldığını düşündüğümüz kapıya ulaşılmakta ve buradan kale içine girilmekteydi **(Çiz. 87)**. Bu ikinci kapının sur duvarı üzerinde, bir kemer açıklığından ibaret basit bir kapı olduğunu tahmin etmekteyiz. Kaleye geçit veren kale yolu oldukça dolambaçlı ve zikzaklar çizen bir plan sergilemektedir **(Çiz. 89)**. Rampalı kale yolu üzerinde dönüşler yaptırmak amacıyla tasarlanan kale yolu planının temel amacı, kaleye hücum eden düşmanı yavaşlatmaktır. Dönüşlerde yer alan burçlar kale yolunun güvenliğini sağlamakta ve burçlardan yapılacak savunmalarda düşman etkisiz hale getirilmeye çalışılmaktaydı.

Rumkale[70]: Kaleye geçit veren kapılardan biri kalenin doğu cephesinde, diğer kapılar ise batı cephede yer almaktadır **(Fot. 640-659)**, **(Çiz. 221)**. Özellikle batıdaki kapılar ardı ardına dizilerek kaleye geçit veren yol sıkı bir denetim altına alınmıştır. Ayrıca bu cepheye hâkim batı sur duvarı üzerindeki tonoz örtülü mazgallı veya senkendazlı koridorlar, kapı yolunun denetiminde ve savunmasında etkin bir rol üstlenmiştir.

[70] Rumkale, Birecik Ovası'nın kuzeyinde, Fırat Nehri'nin kıyı kesiminin doğusunda, Şanlıurfa yoluna bakan tepe üzerindedir (Acara, 1999c: 334). Kazanın merkezi Halfeti kasabasıdır. Kazanın ortasından ve kuzeyden güneye doğru, Marzeman ve Kara suyun karıştığı Fırat Nehri akmaktadır (Acara, 1999b: 329). Kalenin varlığı çok erken tarihlere gitse de kaledeki ve kale eteğindeki yapılar ağırlıklı olarak 12.-14. yüzyıllar arasına yerleştirilmektedir (Hellenkemper, 1976: 60-61; Acara, 1999b: 336). 1838 yılında kaleyi ziyaret eden Mareşal Von Moltke, kale hakkında bilgi verirken altı adet kale kapısından bahsetmiştir (Moltke, 1960: 175). Kuzey güney doğrultusunda uzanan kalenin doğu ve batı cephelerinde kaleye geçit veren kapılar, kuzey cephesinde senkendazlı ve tonozlu galeriler, güney cephesinde ise kayalardan oyularak yapılmış hendek yer alır. Hendeğin varlığı sebebiyle güney cephedeki tahkimatın zayıf olduğu göze çarpmaktadır.

Aşamalı engeller teşkil eden batıdaki dört kapıdan üçü, kapı burcu şeklinde planlanmıştır **(Fot. 641-642, 646-655)**. Kaleye girişte üçüncü sırada yer alan kapı **(Fot. 643-645)**, kayalar arasında kalan alanın değerlendirilmesi ile meydana getirilmiş tonozlu bir geçittir fakat aynı zamanda yan duvarlarda kayalık alanlardan yararlanılmış olsa da kapı burcuna benzer bir planlama anlayışı görülmektedir.

Batıdaki dört kapıdan ilkinden başlayarak sonuncuya doğru ele aldığımızda, en kuzeydeki ilk kapı günümüzde sadece tek bir sivri kemer açıklığından ve iki yanındaki duvarlardan ibaret bir görünüme sahiptir **(Fot. 651-652)**. Kapının kuzey hariç diğer duvarları ayakta değilse de kapının tek katlı bir burç planına sahip olduğu ve kapı geçitinin düz doğrultulu olduğu yani diğer kapının güney cephede yer alması gerektiği anlaşılmaktadır. Kapı geçiti düz doğrultu burç şeklinde tasarlanmış bu kapıdan sonra, aynı hatta yer alan ikinci kale kapısına gelinmektedir.

Batı yöndeki ikinci kale kapısı, tek katlı kapı burcu şeklinde planlanmış, kapı geçiti kuzey-güney yani düz doğrultulu bir tasarım sergilemektedir **(Çiz. 221)**, **(Fot. 653-654)**. Kale kapıları içerisinde en iyi durumdaki bu kapı, doğu cephesinden yarım daire planlı şekilde dışarıya doğru taşma yapmaktadır. Bunun sebebi, kapı burcu bu yönden genişletilmiş ve dış yüze açılan mazgallar yerleştirilmiştir. Kapı burcu, iki serbest ayak ile duvarlara oturtulmuş iki haç tonozla örtülmüştür. Burcun güney cephesindeki kapı sivri kemerlidir **(Fot. 655)**. Kuzeye açılan kapısı basık kemerlidir. Basık kemerin altında ayrıca düz bir kapı lentosu kullanılmış, onunda altında yer alan dikdörtgen kapı açıklığına iki yandan konsol taşlarıyla estetik bir görünüm kazandırılmıştır. Kapı açıklığının tam hizasında, yukarıda bir senkendaza ait konsolun parçaları göze çarpmaktadır. İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Fotoğraf Albümü'nde yer alan 90434-46 numaralı fotoğrafta kapının bu cephesi görülmektedir **(Fot. 654)**. Kapının üzerindeki senkendaz bu fotoğrafta daha iyi durumdadır, bunun dışında iki yanında da daha ufak ölçekli senkezdazlara ait izler görülmektedir. Kapının savunmasında etkin olan senkenkazlı kapı üstüne, büyük olasılıkla mevcut izlerden de anlaşıldığı üzere, kapının güney cephesinden, kapıların batısından, kale yolu boyunca yukarı doğru uzanan yıkılmış sur duvarına dayanan merdivenlerden çıkılmaktaydı. Bosajlı bir duvar örgüsüne sahip kapı, senkendazlı ve tonozlu koridorlarıyla birlikte aynı döneme yani Memluk dönemine ait olmalıdır. Kapının güney cephesinde Ermenice yazılmış bir kitabesi, altında Selçuklu

üslubunda aslan tasvirleri ve ayrıca Arapça bir kitabesi bulunduğu aktarılmaktadır (Hellenkemper, 1976: 56, dn. 1).

Kale yolu üzerinde üçüncü aşamayı meydana getiren kapı, büyük ölçüde kayalık alan değerlendirilerek meydana getirilmiş, geçiti düz doğrultulu (kuzey-güney doğrultulu) kapı burcu şeklinde tasarlanmış tek katlı bir kapıdır. Üst örtüsü yıkık bu kapının, Hellenkemper'ın planına göre haç tonozlu iki birimden meydana geldiği anlaşılmaktadır **(Çiz. 221)**, **(Fot. 642-645)**. İki yan duvarları ve kuzey cephesi kayalardan oyulma kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen burcun, güney cephesindeki kemer hala görülebilmektedir.

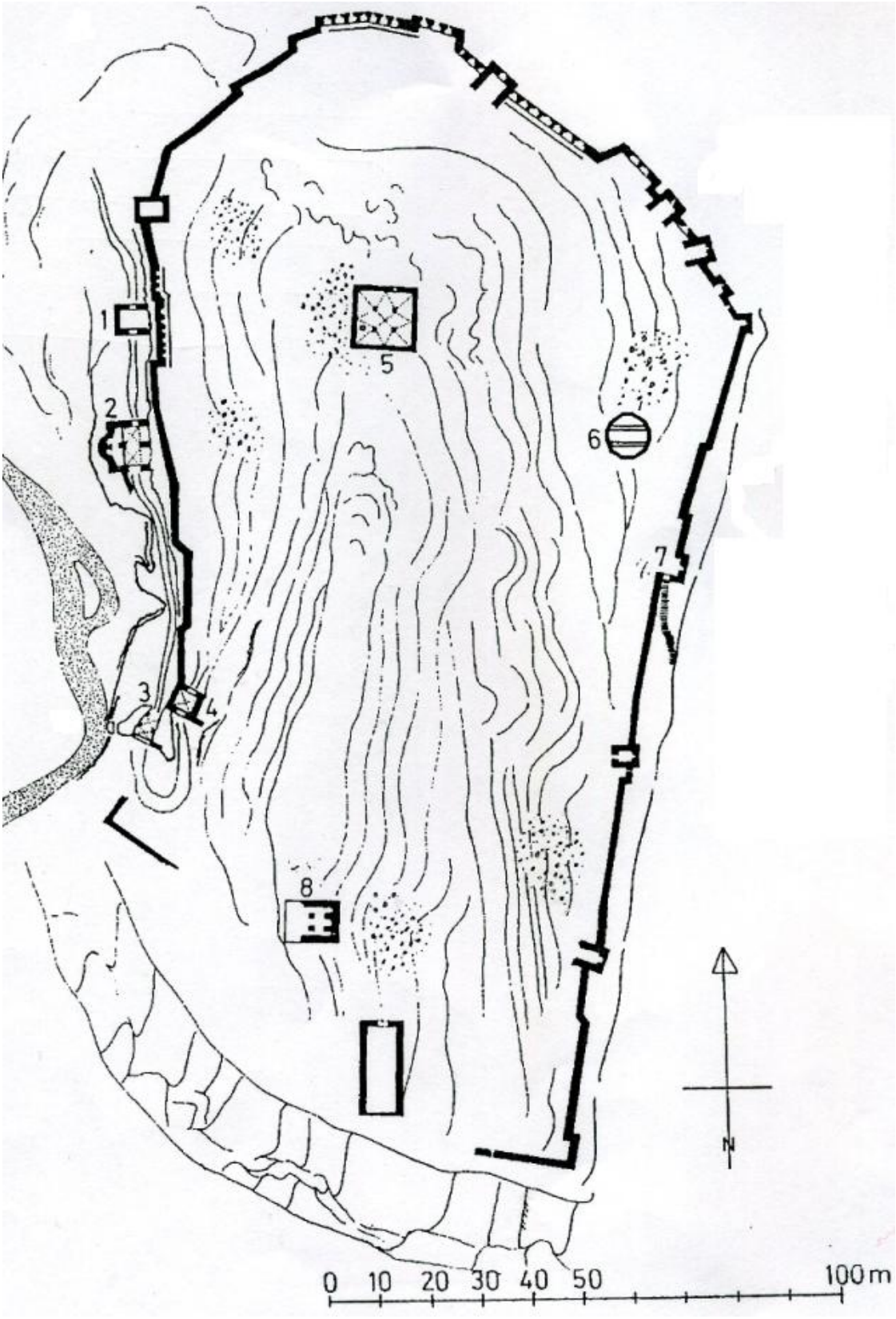
Üçüncü kapıdan sonra kale yolu ters yöne dönüş yapmakta ve kaleye girişi sağlayan son kapıya ulaşılmaktadır. Bu kapı da düz doğrultulu bir geçide sahiptir. Kapı burcu, tek katlı, kare planlı, merkezinde yıldız motifi bulunan haç tonozla örtülü bir plana sahiptir **(Fot. 646-649)**. Kuzey cephesinde sivri kemerli bir açıklık bulunmaktadır. Kapı burcunun batı cephesinde mazgal tipi bir pencere göze çarpar. Güney cephesi oldukça fazla tahrip olmuştur. İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Fotoğraf Albümü'nde yer alan 90434-45 numaralı fotoğrafın, kalenin bu kapısının güney cephesini gösterdiğini düşünmekteyiz **(Fot. 650)**. Bu fotoğrafta kapının yüksek bir sivri kemer altında basık bir kemere, onun altında düz lentolu dikdörtgen bir kapı açıklığına sahip olduğu görülmektedir. Kapının iki yanındaki cephelerin öne taşırıldığı gözlenmektedir. Kapının iç yüzünde, solda görülen kayadan oyma mekânlar kale muhafızlarının beklediği alanlar olabilir **(Fot. 646)**.

Rumkale'ye doğudan tek bir kapı ile girilmektedir **(Fot. 656-657)**, **(Çiz. 221)**. Kapıya, güneyden kuzeye doğru uzanan, kayadan oyma merdivenli bir yolla ulaşılmaktadır **(Fot. 658)**. Merdivenlerin bitiminde, merdivenlere paralel olarak güneyden kuzeye doğru uzanan sur duvarı, doksan derecelik kırılma yaparak doğuya dönmekte ve köşe oluşturduğu güney cephede kalenin doğu kapısı yer almaktadır. Aslında doğu kapısı da batıdakiler gibi kapı burcu şeklinde planlanmıştır. Burcun doğu cephesi yıkılmıştır. Batı cephesi kayalık alanla birleşmekte ve burada kale muhafızlarının beklemesi için kendisi ve merdivenleri kayadan oyma ufak bir mekânla beşik tonoz örtülü, doğu-batı doğrultulu ve güney duvarında mihrap bulunan daha özenli ikinci bir mekân bulunmaktadır **(Fot. 659)**. İkinci mekân hem muhafız odası hem de muhafızlar için düşünülmüş ufak bir

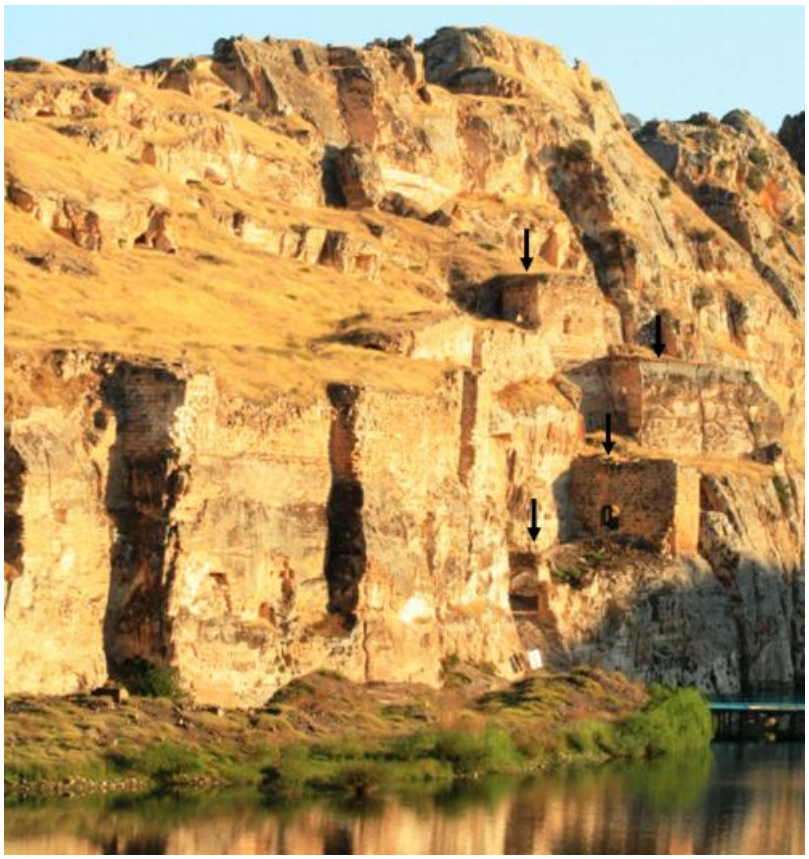
mescittir. Bu kapı burcu da tonoz başlangıç izlerinden tahmin edildiği üzere haç tonozla örtülü olmalıdır. Güney cephesindeki kapı düz lentoludur. İçte, lentonun üzerindeki sivri kemerin ancak bir kısmı mevcuttur.

Fot. 640: Rumkale'ye batıdan bakış (Eylül 2007)

Çiz. 221: Rumkale'nin planı (Hellenkemper, 1976)

Fot. 641: Rumkale'nin batı yönündeki 1., 2., 3. ve 4. kapıların batı yönden görünümleri (Eylül 2007)

Fot. 642: Rumkale'nin batı yönündeki 3. ve 4. kapıların batı yönden görünümleri (Eylül 2007)

Fot. 643: Rumkale'nin batı yönündeki 3. kapının kuzey cephesi (Eylül 2007)

Fot. 644: Rumkale'nin batı yönündeki 3. kapının kuzey cephesinin içeriden görünümü (Eylül 2007)

Fot. 645: Rumkale'nin batı yönündeki 3. kapının üstten görünümü (Eylül 2007)

Fot. 646: Rumkale'nin batı yönündeki 4. kapının iç yüzünde, solunda kayadan oyma mekânlar (Eylül 2007)

Fot. 647: Rumkale'nin batı yönündeki 4. kapının üst örtüsü (Eylül 2007)

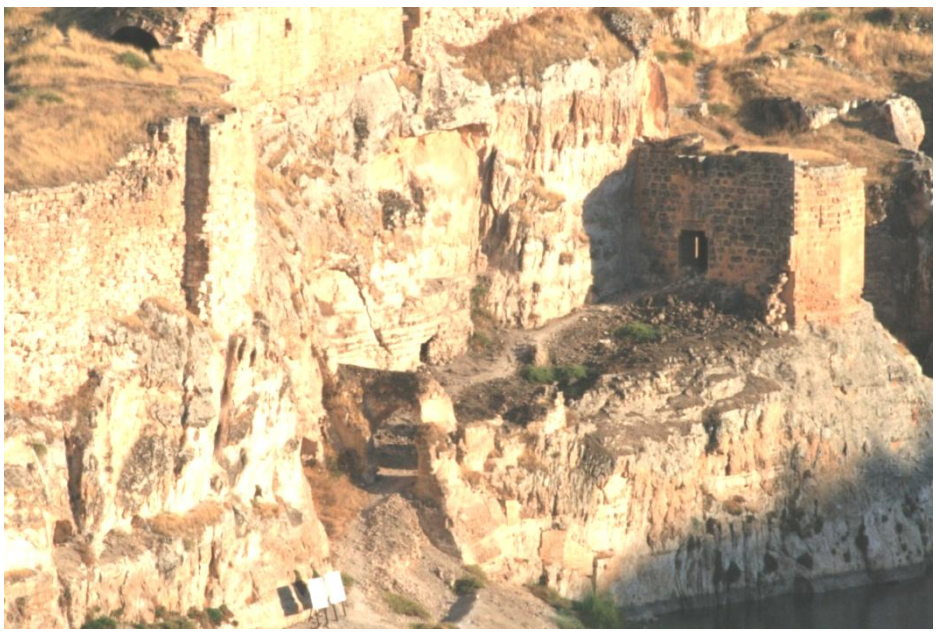
Fot. 648: Rumkale'nin batı yönündeki 4. kapısının kuzey cephesinin içeriden görünümü (Eylül 2007)

Fot. 649: Rumkale'nin batı yönündeki 4. kapısının güney cephesi (Eylül 2007)

Fot. 650: Rumkale'nin batı yönündeki 4. kapısının güney cephesi (İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Fotoğraf Albümü'nde yer alan 90434-45 numaralı fotoğraf)

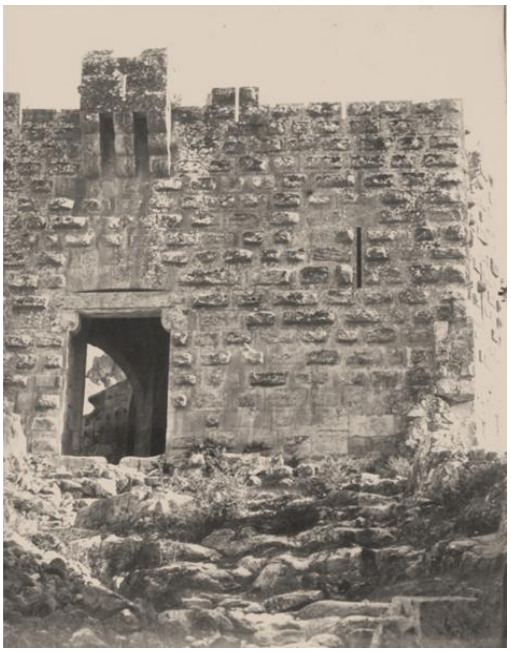
Fot. 651: Rumkale'nin batı yönündeki 1. ve 2. kapıların batı yönden görünümleri (Eylül 2007)

Fot. 652: Rumkale'nin batı yönündeki 1. ve 2. kapıların kale içinden görünümleri (Eylül 2007)

Fot. 653: Batı yöndeki 2. kapının kuzey cephesi (Eylül 2007)

Fot. 654: Batı yöndeki 2. kapının kuzey cephesi (İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Fotoğraf Albümü'nde yer alan 90434-46 numaralı fotoğraf)

Fot. 655: Batı yöndeki 2. kapının güney cephesi (Eylül 2007)

Fot. 656: Rumkale'nin doğu cephesindeki kapı (Eylül 2007)

Fot. 657: Rumkale'nin doğu cephesindeki kapı (Eylül 2007)

Fot. 658: Rumkale'nin doğu cephesindeki kapınn dış yüzü ve merdivenleri (Eylül 2007)

Fot. 659: Rumkale'nin doğu cephesindeki kapı ile kapının batısındaki (sağdaki) mekânlar (Eylül 2007)

Urfa Kalesi: Urfa İç Kalesi'nin kuzeybatısına bakan kapıya basamaklarla çıkılmaktadır **(Fot. 526-527)**. Günümüzde basık kemerli bir kapıdan iç kaleye girilmektedir. K. A. Creswell Arşivi'ndeki ve ayrıca C. Kürkçüoğlu'nun Urfa'nın eski fotoğraflarından derlediği albümde yer alan 1890'lı yıllara ait fotoğrafta, günümüze ulaşamamış orijinal kapının kale içine bakan doğu yüzü görülmektedir **(Fot. 534-535)**. Bu fotoğraftan anlaşıldığı üzere, kapı burcu şeklinde düzenlenmiş giriş, kalenin dışına basık bir kemerle, iç tarafa ise sivri bir kemerle açılmaktadır. Düzgün bir kesme taş işçiliği sergileyen kemerin iki yanında ise birer aslan kabartması görülmektedir **(Çiz. 161-162)**. C. Kürkçüoğlu, bu aslan figürlerini Memluk Sultanı Baybars (1260-1271) dönemi pars figürlerine benzetmekte ve aynı zamanda Osmanlı döneminde de buna benzer örneklerin kullanıldığını ifade etmektedir (Kürkçüoğlu, 1998: 163). İki kapı arasındaki tonoz örtülü kapı geçitinin iç tarafında kale kapısını bekleyen görevliler görülmektedir. Günümüze ulaşamamış kapı burcunun üst kısmı daha 1890'lı yıllarda yıkık durumdaydı **(Fot. 534)**. Fotoğraf dikkatlice incelendiğinde, kapının üstünde kale içine doğru taşma yapan kapı burcunun konsol izlerine rastlamaktayız. Kapı geçiti düz doğrultulu bir hat çizmekte ve kapı burcunun iki yüzündeki kapıların aynı eksende yer aldıkları anlaşılmaktadır.

Diyarbakır Kalesi[71]**:** Diyarbakır Surları'nın doğusunda kalan Yeni Kapı'ya topografik durumundan dolayı, doğusundan bir duvarla desteklenen, güneyindeki taş

[71] Diyarbakır çok erken tarihlerden başlayarak bir sur içi yerleşimi ve kale kent özelliği taşımıştır. Sönmüş bir volkan olan Karacadağ'dan Dicle Nehri'ne uzanan bazalt platonun doğu kenarında, Dicle vadisinden yaklaşık 100 m. yükseklikteki kayalık zemin üzerindedir. Platonun deniz seviyesinden yüksekliği 650 m.yi bulmaktadır (Chaput, 1936: 146). Arazi, doğu ve güneydoğuya doğru sarp ve kayalıktır; güneyde hafif bir eğimle alçalır; güneybatıda platoyu *"Ben-u Sen"* denilen ve derinliği az olan bir sel yatağı yarar; batı ve kuzey yönünde ise bazalt arazide dışa doğru hafif bir eğim vardır. Bu doğal topografik yapı, kenti kuşatan sur duvarının biçimini de belirlemiştir (Beysanoğlu, 1996a: 1). Tarihi boyunca konumlandığı arazi yapısı özellikle bazalt taşının rengi ve zengin bakır yatakları nedeniyle, *"Amedî"* (Beysanoğlu, 1996a: 3; Kınal, 1987: 233; Kınal, 1954: 86), *"Amidi", "Amida*[71]*"* (Ritter, 1844: 22; Ammianus Marcellinus, 1963: 463-511), *"Amid", "Kara Amid"* (Kırzıoğlu, 1953b: 5) *"Kara Kale", "Karaca Kale"* (Nizamüddin Şâmî,1987:184), *"Diyar-ı Bekr" ve "Diyarbekir",* (Beysanoğlu, 1996a: 3, 7) adlarıyla belgelere geçen kent, tarih boyunca stratejik bir nokta ve önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Anadolu ile Mezopotamya arasındaki karayolların üzerindeki kent, Dicle su yolunun da uğrak noktalarından biridir. Anadolu ve Suriye'den gelip Bağdat'a giden, Karadeniz'in önemli ticaret limanı Samsun'dan Sivas, Elazığ doğrultusunda dağları aşarak gelen yolların kavşak noktasındadır.

Kentin ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bugün surlarla tanımlanan kale kentin ilk yerleşim çekirdeğinin iç kalenin konumlandığı yerde, *"Fis Kayası"* denilen sarp kayalığın üzerinde olduğu, küçük çapta bir kalenin M.Ö. 3000'lerde bölgeye egemen olan Hurriler zamanında kurulduğu düşünülmektedir (Beysanoğlu, 1996a: 133-134). Diyarbakır surlarının yapımı Roma dönemi ile başlamıştır. M.S. 349 yılında, Roma İmparatoru II. Constantius (337-361) zamanında şehrin etrafı surlarla çevrilmiş, kalesi yeniden onarılıp güçlendirilmiştir (Beysanoğlu, 1999: 45). Bu surlar bugünkü surun – Mardin Kapısı,

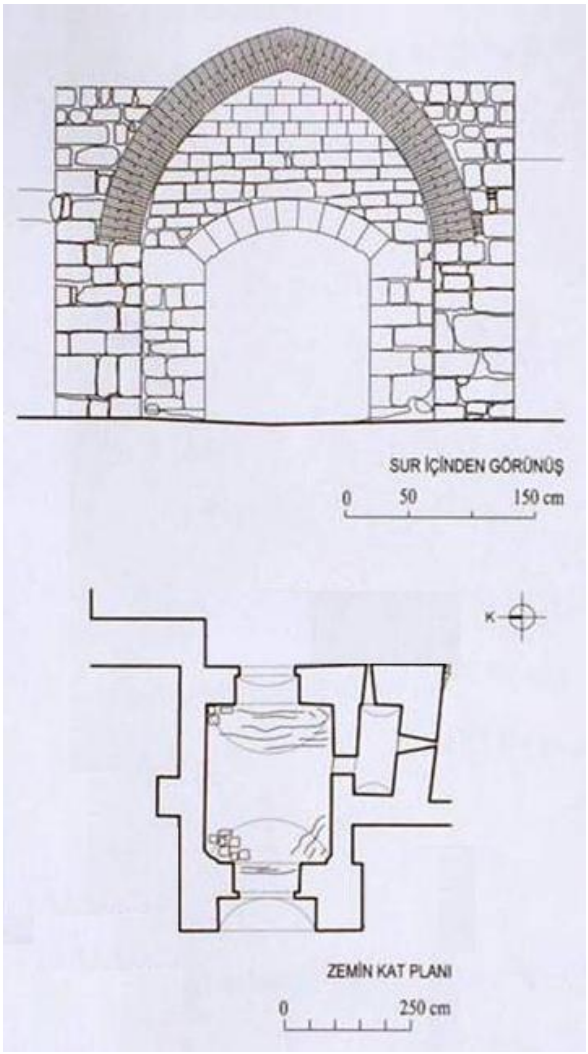
Yeni Kapı ve Harput Kapısı arasında uzanan- doğu kısmıdır. Aynı surun batı parçası ise bugünkü Gazi Caddesi'nin yerine rastlamaktaydı. Roma surlarıyla genişleyen kentte, ilk inşası Hurri döneminde gerçekleştiği düşünülen kale böylece iç kale konumuna geçmiştir. 363 yılında Romalılar ile Sasaniler arasında yapılan *"Joviyanus Barışı"* sonucunda, Zerdüşt inancına mensup İran'a geçen Nisibis'in (Nusaybin) Hıristiyan halkının, bu yönetimi istemeyip Diyarbakır'a göç ederek şehrin batı kesimine yerleşmeleri üzerine, 367-375 yılları arasında batı suru yıktırılarak Harput Kapı-Urfa Kapı-Mardin Kapı hattı inşa ettirilmek suretiyle Nisibis (Nusaybin) halkı da kale içine alınmış olur (Beysanoğlu, 1996a: 115-116). Böylece son sınırlarına ulaşan savunma sistemi, süreç içinde kente egemen olan güçler tarafından onarılıp güçlendirilerek günümüze ulaşmış, kent dokusu gelişimini sur duvarları içinde sürdürmüştür. Diyarbakır Surları üzerindeki köklü değişimlerden en önemlisi de dış surun 1 Ekim 1232'de, şehri ele geçiren Eyyubi hükümdarı Melik Kâmil tarafından yıktırılması ve taşlarıyla esas surun tamirinin yapılmasıdır (Beysanoğlu, 1996a: 140). Diyarbakır tarihinin önemli bir dönemini oluşturan Artuklular (13. yüzyıl başı) döneminde de *"Yedi Kardeş"* ve *"Ulu Beden"* gibi önemli burçlar surlara eklenmiş, kapıların bazıları tamir edilmiş ve iç kalede bir saray yaptırılmıştır. Surlar ayrıca Akkoyunlu egemenliğinde, 1449 tarihinde Cihangir; 1456-1460 tarihleri arasında ise Uzun Hasan tarafından onartılmıştır (Beysanoğlu, 1996b: 440-442). 1449-1450 yılları arasında Akkoyunlular, Harput ve Urfa Kapıları'nı onartmıştır. 1815'te Harput Kapı ve Urfa Kapıları tekrar tamir geçirmiştir. 1930 yılında, surların kent içindeki hava akımını engellediği gerekçesi ile yıktırılması gündeme gelmiş, 1931'de yer yer dinamitle bazı yıkımlar yapılmıştır. Bu yok olma süreci 1932 yılında, Prof. Dr. Albert Gabriel'in girişimleri ile önlenmiştir. Cumhuriyet döneminde, 1940'lı yıllarda Urfa Kapı'nın orta kapısı tam olarak açılmış, yine o yıllarda *"Çift Kapı"* bugünkü haliyle kullanılmaya başlanmıştır. 1950'lerde Urfa Kapı'nın her iki yanındaki büyük burç ve Urfa Kapı girişi de onarılmıştır. 1959'da ise *"Tek Kapı"* şimdiki şekli ile trafiğe açılmıştır. 1989-1998 yılları arasında ise Kültür Bakanlığı ödenekleri ile Harput Kapı'nın doğu burcu, Tek Kapı ve Mardin Kapı, Mardin Kapı-Urfa Kapı arasındaki surların onarımı, Yeni Kapı ve Urfa Kapı karpuz hali çevresindeki onarımlar yapılmıştır (Değertekin, 1999: 185). 1997 yılına kadar da Mardin Kapısı'nın kapı kanatları onarılmış ve yaya trafiğine açılmıştır.

Diyarbakır kentinin uzun tarihsel geçmişini en iyi tanımlayan anıtsal kalıntılar surlarıdır. Doğal bir savunma noktasında yer almayan Diyarbakır, etrafını kuşatan sur duvarları sayesinde tarihi boyunca en iyi korunan kale kentlerden biri olmuştur. Diyarbakır Kalesi, Dış Kale [Surlar] ve İç Kale olmak üzere iki ana bölümden oluşur. 82 adet burçla güçlendirilmiş surların uzunluğu yaklaşık 5400 m.dir. Bu uzunluğun çevrelediği alan doğu-batı yönünde 1700 m., kuzey-güney yönünde ise 1300 m. civarındadır. Surların dört yöne açılan ve dört ana aksa işaret eden dört kapısı bulunmaktadır. Kuzeydeki Harput Kapısı, batıdaki Urfa Kapısı, güneydeki Mardin Kapısı, doğudaki Yeni Kapı'dır. Şehir surları üzerindeki bu dört ana kapıya bağlanan ve asal servisleri karşılayan iki ana yol aksı, merkezde kesişerek Helenistik kökenli Roma kent planını oluşturmuştur (Arslan, 1999: 83-84). Helenistik ve Roma şehircilik anlayışında şekillenmiş, birbirine dik kolonadlı anıtsal yollar, Bizans döneminde pek değişime uğramamıştır. Bu şehir strüktürüne, Ortaçağ kentinin genel karakteri olan spontane gelişim ilavelerde bulunmuş ve kent yerleşiminin genel karakteri bu dönemde büyük ölçüde ortaya çıkmıştır (Arslan, 1999: 86). Hindibaba Kapısı 1940-50, Tek Kapı ise 1959 yılında açılmış tarihi bir değeri olmayan yeni kapılardır.

Kentin Hurrilere dayandırılan ilk yerleşim çekirdeğini de içeren iç kalenin etrafı Roma çağında (349) surlarla çevrilmiş, Artuklular döneminde iç kalede bir saray yaptırılmış ve daha sonra Osmanlı yönetiminde, 1524-26 yılları arasında bu sur genişletilmiş ve son şeklini almıştır. Kanuni Sultan Süleyman'ın, Hüsrev Paşa'ya verdiği ilk emirlerden biri iç kalenin genişletilmesidir. İç kaleye 16 burçlu ve iki kapılı (Saray ve Küpeli Kapıları) bir bölüm daha eklenmiş, iç kalenin kapladığı alan iki katına çıkarılmıştır (Beysanoğlu, 1999: 69). Surların kuzeydoğu köşesinde konumlanan iç kale, ikinci bir sur ile çevrilmek suretiyle böylece surlardan ayrılmıştır. Dış surun 5 burcu aynı zamanda iç kale sınırlarını çevreleyen burçlardır. İç kalenin sur içine bakan duvarlarında 17 burç bulunmaktadır. Bunlardan on üç tanesi silindiriktir arada dörtgen ve üç tane de beşgen burç bulunmaktadır.

Surlarda olduğu gibi iç kalenin de dört kapısı vardır. Bunlar Dicle Vadisi'ne /kent dışına açılan kapı Uğrun [Oğrun Kapısı / Potern / Gizli Geçit] Kapısı'dır. Kent içine açılanlarsa Küpeli Kapı, Fetih Kapısı ve Saray Kapısı'dır. 19. yüzyıla ait belgelerde Uğrun Kapısı, Oğrun Kapısı, Aşağı Kale Kapısı veya İç Kale Kapısı; Küpeli Kapısı, Yeni Çarşı Kapısı; Saray Kapısı, Fettah Kapısı adıyla geçmekte olup, Fetih Kapısı ise aynı adla anılıyordu (Polonyalı Simeon, 1964: 181).

döşeli bir rampadan çıkılmaktadır **(Çiz. 222)**. Kapı kuruluşunun kuzeyinde, doğuya doğru taşma yapan, dikdörtgen planlı iki katlı bir burç yer almakta ve aynı zamanda bu burç kapıyı kuzey yönden tahkim etmektedir. Sur içine girişi sağlayan kapı kuruluşu tuğladan beşik tonoz örtülü bir kapı burcudur, düz eksenli kapı geçitinin iki ucunda kapı açıklıkları bulunmaktadır **(Fot. 660)**. Ayrıca kapının güneyinde oldukça küçük boyutlu, güney ve doğu cephelerindeki birer mazgal açıklığından ışık alan, dar bir kapıyla tonozlu kapı geçitine açılan, muhtemelen kapı muhafızı için düşünülmüş bir hücresi bulunmaktadır. Gabriel, bu kapının Bizans karakterine sahip olduğunu ifade etmektedir (Gabriel, 1940: 150).

Çiz. 222: Yeni Kapı'nın planı (Mehmet Alper, 2003)

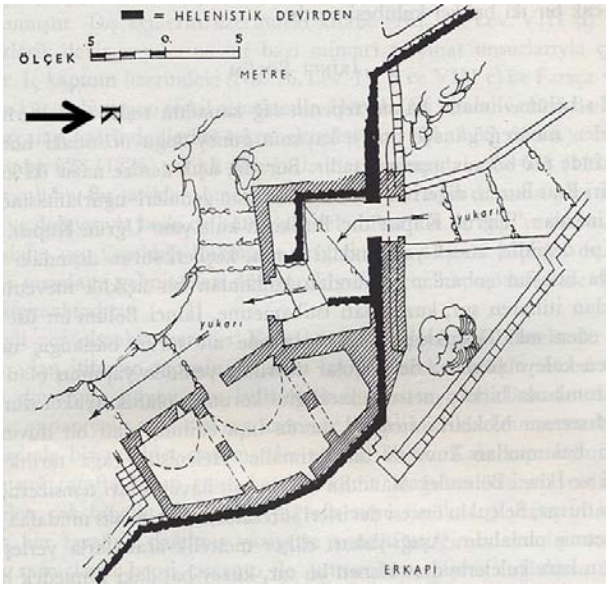

Fot. 660: Yeni Kapı'nın ve kapıya ulaşımı sağlayan rampanın sur dışından görünümü (Eylül 2007)

Alanya Kalesi: Alanya Surları üzerindeki Er Kapısı (Aya Dimitri Kapısı), kapı burcu şeklinde planlanmış bir kapıdır **(Çiz. 223)**. Fakat bu tip kale kapılarında temel sorun olan, muhafızların bulunacağı mekân sorununa çözüm üretmiş bir tasarıma sahip olması sebebiyle Selçuklu dönemine ait farklı bir kapıdır.

Kapı, Selçuklulardan önce mevcut olduğu kesin olan eski surun üzerindeki iki kapıdan biridir ve aynı zamanda eski (muhtemelen Hellenistik dönem) kapının da yerini gösterir (Lloyd-Rice, 1989: 23, res. 8 ve 25). Bu kapının yerinde, daha önceki kapıya ait eşik ile söve izleri görülmektedir. Selçuklu suru eski surla birleştirilmiş, eski kapıya ait bazı izler muhafaza edilerek yeni bir kapı tasarlanmıştır. Hellenistik devirden kalan surlara ve kapıya, Selçuklu döneminde yeni duvarlar ve en önemlisi tonozlu mekânlar eklenmiş ve kalenin ikinci bölümünden dördüncü bölümüne geçiş daha emniyetli hale getirilmiştir. Ayrıca Meyyit Kapı da olduğu gibi bu kapıya da gelmeden önce tuğla malzemeden kemerli bir ön engel meydana getirilmeye çalışılmıştır **(Fot. 661)**. Muhtemelen bu uygulama Er Kapısı ile aynı dönemden değildir. Aşağı kaleden Er Kapı'ya gelindiğinde,

dışta tuğladan bir kemere sahip kapı açıklığı yer alır **(Fot. 662)**. Bu kapının iç tarafa bakan yüzü incelendiğinde, kapının lentosunda iri bir blok taşın kullanılmış olduğu ve benzer şekilde bu bölümün yan duvarlarında da duvar örgüsünde, bağlantılı olduğu diğer duvarlardan farklı olarak iri blok taşlar göze çarpar **(Fot. 663)**. İç yüzdeki kapının Helenistik devirden kaldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu kapıyla bağlantılı yan duvarlar, kapının iç tarafında adeta bir burç meydana getirmektedir. Hellenistik döneme ait kapının plan şemasını kesin olarak aydınlatmak mümkün değilse de kapının bir burca açılmış olduğu bellidir. Burç veya kapı burcu olduğundan şüphelendiğimiz bu kısmı, kalenin iç yüzünden Selçuklu dönemine ait ikinci bir duvar burç gibi sarmakta ve bunun da üzerinde ikinci bir kapı yer almaktadır **(Fot. 664)**. Selçuklu dönemine ait olan dıştaki ve bu kapıyı ele aldığımızda aynı eksende yer almayan iki kapıdan geçilerek içeri girildiği anlaşılmaktadır. Yukarıdaki kaleye geçit veren kapı, basık yuvarlak kemerli bir giriş açıklığına sahiptir. Kapı açıklığından sonra yukarı doğru çıkarken solda, beşik tonozla örtülü, paye ve kemerlerle birbirinden ayrılan, üç adet dikdörtgen planlı, kapı güvenliğinden sorumlu muhafızlara ait odalar bulunmaktadır **(Fot. 665-666)**. Bu mekânlar üst örtülerindeki ufak açıklıklardan, ortadaki diğerlerine göre daha geniş olan mekân, kapısının karşı duvarındaki mazgaldan, bu odanın sağındaki diğer mekânda önünden geçen ve yukarıya doğru devam eden yola, iki adet mazgal pencereyle açılmakta ve buralardan ışık ve hava almaktadır. Orta mekânın solundaki mekânın penceresi bulunmamaktadır.

Çiz. 223: Er Kapı'nın planı (Lloyd-Rice, 1989: 23, res. 8)

Fot. 661: Er Kapı'ya gelmeden önce geçilen ve ön engel teşkil eden kapı açıklığı (Eylül 2008)

Fot. 662: Er Kapı'nın dış yüzü (Eylül 2008)

Fot. 663: Er Kapı'nın iç yüzü (Eylül 2008)

Fot. 664: Er Kapı'nın tonozlu hücrelere bakan yöndeki iç kapısı (Eylül 2008)

Fot. 665: Kapı muhafızlarına ait tonozlu mekanların girişi (Eylül 2008)

Fot. 666: Kapı muhafızlarına ait tonozlu mekanların içinden giriş kapısına doğru bakış (Eylül 2008)

3. 3. 1. 2. Alt Geçitli, Kapı Burcu Şeklinde Planlanmış Kale Kapıları

"Alt geçitli, kapı burcu" şeklinde planlanmış kale kapıları, *"kapı burcu"* şeklinde planlanmış kapılardan farklı olarak tek katlı değildir. Bu gruptakilerde alt kat, kapı geçitidir. Aynı zamanda bu katta kapının güvenliğinden sorumlu muhafızlar bulanabileceği gibi mazgal düzenlemelerinden anlaşıldığı üzere genellikle kapının savunması, kapı burcunun üst kat(lar)ından yapılmaktaydı.

Kapı burcu şeklinde planlanmış kale kapılarında olduğu gibi bu tipte de farklı şekilde planlanmış kapı geçitlerine rastlamaktayız. Bunları *"düz doğrultulu", "L" planlı (doksan derecelik kırılmalar yapan/dirsekli)* ve *"U"* harfi şeklinde dönüşlü geçit planına sahip kapılar olarak gruplandırabiliriz.

Kapı burcunda olduğu gibi bu tipte de burcun cephelerinde yer alan mazgallardan ve senkendazlardan kapının savunması yapılmaktaydı.

3. 3. 1. 2. 1. Düz Doğrultulu Geçit Şemasına Sahip Alt Geçitli Kapı Burçları

Birecik Kalesi: Birecik surlarının günümüze ulaşamamış kuzey kapısının, K.A. Creswell'e ait fotoğraf arşivinde yer alan, sur içinden ve dışından çekilmiş fotoğraflarında iki katlı, alt geçitli kapı burcu şeklinde bir plan şemasına sahip olduğu anlaşılmaktadır **(Fot. 79-80)**. Kapı burcu üzerinde, sur dışına bakan cephesinde, sivri kemerli geniş bir açıklık yer almaktadır. Bu açıklıktan sonra, fotoğrafta üst kısmı yıkık olduğu görülen dikdörtgen açıklıktan kapı geçitine girilmektedir. Bu kapı ile aynı eksende sivri kemerli bir açıklık sur içine geçişi sağlamaktadır. İki kapıda aynı doğrultuda yer almaktadır. Sur dışına bakan yüzünde, kapının hemen üzerinde, konsollu bir senkendaz göze çarpar. Ayrıca kapı burcunun en tepesinde yer alan dendanlar da sağlam olarak görülmektedir. Kapının savunmasının alt geçitin hemen üzerinde yer alan senkendazlı üst kattan, burcun üzerindeki dendanların arasından yapıldığı anlaşılmaktadır.

Hasankeyf Kalesi: Hasankeyf Kalesi'nin *"Orta Kapı"* olarak bilinen üçüncü kale kapısı, dükkân sıraları önünden yukarı doğru çıkan, zikzaklar yapan yolun kuzey yönündeki kıvrımı üzerindedir **(Fot. 206)**, **(Çiz. 84)**. Kapının giriş kısmı, atkı taşı, alınlık ve cephe süslemeleriyle dikkati çekmektedir**.** Atkıyı oluşturan taşlar *"S"* biçimlidir.

Alınlığın üzerinde, tek bir satırdan oluşan ve üstten bir silmeyle sınırlanmış, nesih hatla yazılmış 1423 tarihli kitabesi yer almaktadır. Kapı açıklığının üzerinde yer aldığı beden duvarının üst seviyesinde bir senkendaz görülür. Senkendazın arka hizasında, kapının güvenliğini sağlamaya çalışan askerlerin bulunduğu bir seğirdim platformunun yer alması kuvvetle muhtemeldir **(Fot. 208-209)**.

Bu kapı batıdan ana kaya kütlesine dayanmakta, doğusundan ise bugüne ulaşamadığından göremediğimiz surlarla birleşmekteydi. Kapının doğu kenarının dış yüzlerinin köşeleri minare pabuçlarını hatırlatır şekilde ovalleştirilerek yumuşatılmıştır. Plan şeması olarak da alt kısmı düz eksenli kapı geçiti olan burç tipi bir kapıdır. İki sur duvarının birbirini aşarcasına ya da bir başka ifadeyle bu örnekte olduğu gibi birbirine paralel uzatılarak ve iki sur arasına kapı yerleştirilerek planlanmış örneklere, *"Yunan Arkeolojisi'nin Ana Çizgileri, Şehir ve Savunma"* adlı kitabın yazarı Aşkıdil Akarca, *"Bindirmeli Tip"* adını vermiştir (Akarca, 1998: 149-152). Buna dair bir uygulama Harput Kalesi'nin kapılarında karşımıza çıkmaktadır. Fakat Harput Kalesi'nde kale kapıları, alt geçitli kapı burcu şeklinde değildir. İki sur duvarı arasında duvarlar örülmüş ve bu duvarların üzerinde basit kemerli açıklıklar şeklinde kapılar planlanmış, güvenliği arttırmak için de bu durum arka arkaya tekrar edilmiştir **(Fot. 667-669)**. Hasankeyf Kalesi'ne ait bu kapıyı bindirmeli tipten ayrılan tasarımı sebebiyle alt geçitli, kapı burcu şeklinde planlanmış bir kapı olarak değerlendirmeyi uygun bulmaktayız.

Hasankeyf Kalesi'nin doğu yolu üzerindeki son yani dördüncü kapısı Orta Kapı'ya göre daha kötü durumdadır ve kapının batı kısmı yıkılmıştır **(Fot. 212-214)**. Kapının doğu tarafı Orta Kapı'ya benzer şekilde, minare şeklinde ovalleştirilmiştir **(Fot. 215)**. İki kapı çağdaştır ve Eyyubi dönemine aittir (Yurttaş, 199: 243-244). Plan şeması itibariyle çok büyük oranda yıkılmış olsa da mevcut kısımların üslupsal özelliği, benzer bir topografyada inşa edilmiş olması ve her ikisinin de Eyyubi dönemine ait oluşu nedeniyle bu son kapının Orta Kapı gibi alt geçitli, burç tipi bir kapı olduğunu düşünmekteyiz. Kapı geçiti de düz doğrultuludur.

Fot. 667: Harput İç Kalesi'nin görünümü (Ağustos 2008)

Fot. 668: Harput İç Kalesi'nin girişi (Ağustos 2008)

Fot. 669: Harput İç Kalesi'nin girişinin daha yakından görünümü (Ağustos 2008)

Gaziantep Kalesi: Gaziantep Kalesi'ne giriş, kale yerleşiminin batısından ve arka arkaya düzenlenmiş kapılardan sağlanmaktadır **(Çiz. 69)**, **(Fot. 156)**. Kapılardan ilki günümüze gelememiştir. Üst katı yıkılmış olsa da ikinci kapının iki katlı, alt katı kapı geçiti, üst katı kapı savunması için düşünülmüş bir burç olduğunu tahmin etmekteyiz. Üst kata geçiş, hendek üzerindeki asma köprü tarafına bakan merdivenlerdendir **(Fot. 159-160, 162, 165-167)**. Evliya Çelebi bu kapıdan *"ana kale kapısı"* olarak bahsetmiştir (Evliya Çelebi: 2005b: 180). Kapının dışa bakan yüzünde geniş sivri kemerli bir açıklık, yüzeysel bir niş şeklindeki sivri kemerli açıklığın altında, köşeleri konsollarla yumuşatılmış dikdörtgen bir kapı açıklığı mevcuttur. Bu cephede 1461/1462 (H. 866) tarihli, Memluk Sultanı Ebû Nasr Kayıtbay dönemine ait bir kitabe yer almaktadır **(Fot. 161)**. Alt geçitli kapı burcunun kuzey cephesindeki açıklıktan ahşap köprüye gelmeden önce iki yanda duvarlar ve sekiler bulunmaktadır **(Fot. 168-169, 171-172)**. Sekilerin üzerindeki duvarın zamanla biraz yıkılmış olabileceği düşünülebilir. Muhtemelen bu duvarda da seğirdim yeri işlevini yerine getiren sekiler üzerindeki tirendazları korumak maksatlı mazgallı siper duvarlarının bulunması gerekir. Bu kısım kapı hizasındaki hendeğe hâkim konumdadır **(Fot. 172-174)**.

Kastamonu Kalesi: Kastamonu iç kalesine girişi sağlayan ilk ve ikinci kapı, kalenin kuzeydoğu tarafındandır **(Fot. 234)**, **(Çiz. 94)**. İki kapı aynı doğrultuda

sıralanarak aşamalı bir güvenlik sistemi meydana getirilmiştir **(Fot. 236, 238-252)**. Kapıya uzanan rampa üzerindeki birinci kapı ile ikinci kapının, birinci kapıya bakan taraftaki birinci bölümü, alt geçitli kapı burcu şeklinde düzenlenmiştir. Birinci kapı işlevini sunan kapı burcunun alt katı, yarım daire kesitli bir beşik tonozla örtülerek geçit olarak düzenlenmiştir. Bu geçitin burca denk gelen iki ucunda aynı eksende birer kemer açıklığı yer alır. Burcun üst katlarına iç kale avlusundan ve ayrıca kapı burcunun yan tarafındaki merdivenlerden çıkılmaktadır. Bu kapının savunması ise kapı burcunun üst katlarından sağlanmaktaydı. İkinci kale kapısı da birinci ile benzer özelliklere sahiptir **(Fot. 247-252)**. Kapının birinci kapıya bakan tarafındaki bölümü, alt geçitli kapı burcu şeklindedir **(Fot. 247)**. Nitekim beşik tonozla örtülü alt katın üstünde, başka katların olduğuna dair izler mevcuttur. Bu bölümün sadece alt geçitli kapı burcuna iç kale yönünden bitişik durumdaki, üzeri açık bölüme bitişen kısmında duvar yer almaz. Alttan geçitli kapı burcu şeklinde inşa edilmiş iç kale kapısına bitiştirilmiş ikinci bölümün üzeri açık bırakılmış ve buraya burcun ara duvarı örülmemiştir **(Fot. 250-252)**. Amaç, üzeri açık bu burcun altından geçmeye çalışan düşmanı, bu kısımda imha etmek olmalıdır. İkinci kale kapısı işlevini sunan bu kapı geçitinin aynı eksendeki her iki kapısı kapatıldığında, üzeri açık bu bölümden düşmana saldırarak imha etmek oldukça kolaydır. Bu plan şeması ile Kastamonu İç Kalesi'nin özellikle ikinci kapısı, alt geçitli kapı burcu şeklindeki kapılardan daha ileri bir tasarım sergilemektedir. Fakat bu tasarımın bir kerede planlanmış ve inşa edilmiş olabileceğini söylemek oldukça zordur. Güneydeki kısım muhtemelen alt geçitli kapı burcuna daha sonradan eklenmiş olmalıdır **(Fot. 253)**. Niğde İç Kalesi'nin ikinci kapısı bu plana yakın bir özellik sergilemektedir **(Fot. 305, 311-313)**. Niğde İç Kalesi'nde, alt geçitli kapı burcundan ve dar avludan geçildikten sonra karşılaşılan ikinci kapı, *"L"* planlı bir geçit planına sahiptir. Fakat kapının asıl önemli özelliği, bu burcun üzeri örtülü değildir ve onarım geçirdiğinden özgün halinin tek mi, iki mi katlı olduğunu anlamak mümkün değildir. Bugünkü görünümüyle Kastamonu İç Kalesi'nin ikinci kapısına iç kale tarafından eklenmiş bölüme benzemektedir. Bu iki örneğin üzerinin, düşmana bu kısımdan saldırmak amacıyla bilinçli olarak açık bırakılmış farklı bir uygulama mı yoksa restorasyon hatası mı olduğunu söylemek oldukça zordur.

Niğde Kalesi: Niğde İç Kalesi'nin iki kapısının tasarımının Kastamonu İç Kalesi'nin kapılarına benzediği anlaşılmaktadır. Aralarındaki en temel fark ise Niğde İç Kalesi'nin düz bir arazide, Kastamonu İç Kalesi'nin ise eğimli bir arazide kurulmuş

olmasıdır **(Fot. 287)**. Her iki kale, giriş üniteleri açısından karşılaştırıldığında, bu tip kapıları eğimli bir topografyada uygulamanın savunma açısından çok daha avantajlı olduğu açıktır.

Niğde İç Kalesi'ne giriş, güneydoğu köşede yer alan alt geçitli kapı burcundandır **(Çiz. 109-110), (Fot. 303)**. Giriş beşik tonozla örtülüdür, kapı burcunun kuzey ve güney cephelerine açılan, aynı doğrultudaki kemer açıklıklarından kale içine girilmektedir **(Fot. 304-306)**. Kapı burcunun güneye açılan cephesi basık kemerli, burcun içeriye geçit veren kapısı sivri kemerlidir. Kapı burcunun üst katından güneye iki, bu burca bitişik beden duvarından olmak üzere kapı önünü gözetleme imkânı veren üç açıklık bulunmaktadır. Bu burcun doğu ve kuzey cephelerinde de iki adet benzer tipte pencere bulunmaktadır. Böylece kapının içe, dışa bakan yüzlerinin dışında, doğu cephesinin de güvenliği bu burca yerleştirilen okçulardan sağlanmaktaydı **(Çiz. 110-111), (Fot. 303, 306, 309)**.

Kapı geçitinden geçilince, doğusundan ve batısından duvarlarla sınırlandırılmış çarpık planlı, kuzey-güney doğrultulu, zemini düz, dar bir avluya geçilir **(Fot. 305-306)**. Bu bölümü doğudan sınırlayan duvar, avlunun batısındaki duvara göre daha alçaktır ve bu duvarın üzerine çıkışı sağlayan bir merdiven bulunmaktadır. Muhtemelen bu duvar daha yüksekti ve kaleye bu yönden yanaşacakları durdurmak için, bu merdivenle duvar üzerindeki seyirdim yerine çıkılmaktaydı **(Fot. 309, 311)**. Avluyu batıdan sınırlayan duvar daha yüksektir. Bu duvarın kapı geçiti işlevini gören ikinci kapıya yakın noktasında, iki adet taş konsol izi bulunmaktadır **(Fot. 310)**. Bu konsolların yerinin orijinal olup olmadığı konusunda kesin bir şey söylemek pek mümkün değildir. Alt kısımlarından kızgın yağ v.b. sıvılar dökülen veya ok atılabilen konsollu senkendazlar, özgünlüğünü koruyabilmiş Ortaçağ kalelerinin özellikle kapılarında veya kapıyla ilişkili yerlerinde (kapıyı tahkim eden burçlarda) sıkça karşımıza çıkmaktadır. Konsolların bir senkendaza ve kaleye ait olduklarını kesin olarak söyleyebilsek de yeri konusunda bir yargıda bulunmak pek mümkün değildir. Fakat ikinci kapıya ait olması daha mantıklıdır. Kapı geçitinden ve doğu-batı doğrultulu dar avludan sonra kale içini girişi sağlayan ikinci kapıya gelinmektedir. İkinci kapı, geçitinin doğrultusu nedeniyle *"L"* planlıdır ve bu yönüyle ilk kapıdan farklıdır. İkinci kapı burcunun, güney ve batı duvarlarında yuvarlak kemerli birer kapı yer almaktadır **(Fot. 312-313)**. Kapılardan güneye bakanın taştan

yapılmış sövelerinde, buradaki kapı sistemiyle alakalı bir takım izler söz konusudur **(Fot. 314)**.

Niğde İç Kalesi'nin her iki girişinin geçit doğrultuları farklıdır. Bu tip kapılarda kaleye giriş, kapı burçlarının içindeki mekânlardan açılan mazgallardan, burcun üzerinden, kapı burçlarının oluşturduğu geçite uzanan yol üzerindeki sur duvarının üzerinden yapılan savunma ile önlenmeye çalışılmakta, birinci kapıdan sızılması halinde, ardı ardına sıralanmış kapılar arasında oluşturulan dar avlularda düşman imha edilmeye çalışılmakta, eğimli arazide inşa edilen örneklerde ayrıca topografyanın yarattığı zorluk da işin içine dâhil olmaktadır.

3. 3. 1. 2. 2. "L" Planlı Geçit Şemasına Sahip Alt Geçitli Kapı Burçları

Birecik Kalesi: Birecik Surları üzerindeki büyük ölçüde günümüze gelememiş Meçan Kapısı, doğu sur duvarı üzerinde açılmış bir kapıdır **(Fot. 95-97), (Çiz. 56-57)**. Memluk Sultanı Melik Eşref Kayıtbay'a ait kitabesi bulunan kapının, İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü'nde yer alan 90434/20 numaralı fotoğrafı ile K. A. Creswell fotoğraf arşivine ait EA-CA 6563 numaralı fotoğrafı, kapının plan şeması hakkındaki sorulara yanıt vermektedir **(Fot. 96)**. Bu fotoğraftan kapının alt geçitli bir kapı burcu şeklinde planlanmış olduğu tespit edilmektedir. Burcun cephesindeki kapıdan içeri girildiğinde, sola doğru dönüş yapılmakta ve sur içine girilmekteydi. Kapının açıldığı yönde, solda bir burç göze çarpmaktadır. Sur duvarını tahkim eden bu kapının burç üzerindeki yeri tayin edilirken, doğrudan sur dışından görülecek şekilde değil de bu burca bakacak şekilde yerleştirilmiş olması, hem kapının doğrudan dışarıdan görülebilmesini engellemiş, hem de doksan derecelik dönüşler yapılarak sur içine girilmesini sağlayan bir planlamanın yapılabilmesine imkân tanımıştır. Aksi takdirde kapıda ancak düz doğrultulu bir planlama uygulanabilirdi ve bu tarz bir kapı geçiti daha az güvenli olurdu. Kapı açıklığını barındıran beden duvarında, kapının tam üzerinde, kapıyla aynı eksende konsollu bir senkendaz yer alır. Bunun dışında, beden duvarının köşesinde, kapı burcuna bağlanan sur duvarında, kapının tam karşısına denk gelen burcun köşelerinde, üst seviyede bu tip konsollu senkendazlar görülmektedir.

Antalya Kalesi: Kalenin iç sur kapılarından biri olan Balık Pazarı Kapısı, kale içi yerleşiminde, batıdan gelen Balık Pazarı Sokak, güneyden gelen Hıdırlık Sokak, doğudan gelen Zafer Sokak ve kuzeyden gelen Paşa Camii Sokağı'nın kesişme noktasında yer almaktadır **(Fot. 44-47)**. İnşa tarihinden beri oldukça yoğun bir yol ağının toplandığı noktada yer aldığı, surla çevrili kale içi yerleşimleri arasında bağlantıyı sağladığı, bu kapıya bağlanan bugünkü yol dokusundan da anlaşılmaktadır. Bir vakitler burcun güney cephesindeki kapısı üzerinde yer aldığı düşünülen Antalya Müzesi'ndeki kitabesine göre 1225 (H. 622) tarihli kitabesinden dolayı Alâeddin Keykubad dönemi eseri olduğu tahmin edilen kapı (Yılmaz, 2002: 111, 141), alttan geçitli kapı burcu şeklinde tasarlanmış bir sur kapısıdır. Burç, iki katlıdır. Tek bir bölümden ibaret alt kat, kuzey-güney doğrultulu tek bir tonozla örtülüdür **(Çiz. 36-37)**. Üst katın ara duvarı günümüze gelememiş olsa da, iki bölümden meydana geldiği mevcut izlerden anlaşılmaktadır. Üst katın doğudaki bölümü kuzey-güney, batıdaki bölümü ise doğu-batı doğrultulu birer tonozla örtülmüştür. Burcun kapıları batı ve güney cephelerindedir.

C. C. Sönmez, Balık Pazarı Kapısı'na doğusundan üzerinde kapı açıklıkları bulunan bir surun bitiştiğini ifade etmektedir (Sönmez, 2008: 171). Bugün Balık Pazarı Kapısı'nı barındıran kapı burcu ayakta olmasına karşılık, bu kapı burcuna doğudan bağlanan sur ve üzerindeki kapılar ayakta değildir. C. C. Sönmez, Balık Pazarı Kapısı Burcu'nun güney cephesinin batı ucuna bağlandığını düşündüğü ve üzerinde iki kapılı bir tasarımın olduğu bir restitüsyon önermektedir **(Çiz. 36)**. C. C. Sönmez, bu restitüsyona, zemin altında kalan bir duvarın halihazır haritalarda yer almasını dayanak göstermektedir (Sönmez, 2008: 171). Ortasından ikiye ayrılmış bu kapı restitüsyonunda, iki açıklıktan güneydeki daha dar, kuzeydeki ise daha geniştir. Bunun sebebi ise güneydekinin yaya girişi, kuzeydekinin ise Varoş (Kale) Kapısı'na, güney yöndeki Mermerli Kapısı'na ve anıtsal bir kapı olan Hadrianus Kapısı'na bağlanan, tekerlekli araçlar için düşünülmüş bir kapı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu restitüsyona dair toprak üstünde herhangi bir iz yer almadığından mevcut kapı dışında, buradaki ikinci kapıyla ilgili açıklamalarımız C. C. Sönmez'in yorumlarını yinelemekten ibaret olacaktır. Bu soruyu ancak yapılacak bir sondaj veya kazı çalışması cevaplandırabilir. Yalnız Hadrianus Kapısı'ndan sur içine giriş yapan kapıların takip ettiği direkli bir caddenin varlığından şüphelenmek gerekmektedir. Bu durumda bu caddenin sonunda ulaştığı nokta olan Balık Pazarı Kapısı'nın yakınında, surlarla çevrili şehrin merkezine geçişi sağlamak için tekerlekli araçların geçişine imkân

tanıyan bir kapının burada tasarlanmış olma ihtimalinin oldukça yüksek olduğu söylenebilir. Özetle, Balık Pazarı Kapısı alt geçitli kapı burcu şeklinde bir tasarıma sahiptir. Kapı geçiti ise doksan derecelik kırılmalarla sur içine geçişe müsaade etmektedir. Ayrıca Hadrianus Kapısı ile bağlantılı araç trafiğine uygun bir başka kapı tasarımının hemen bitişiğinde olması imkânlar dâhilinde düşünülebilir.

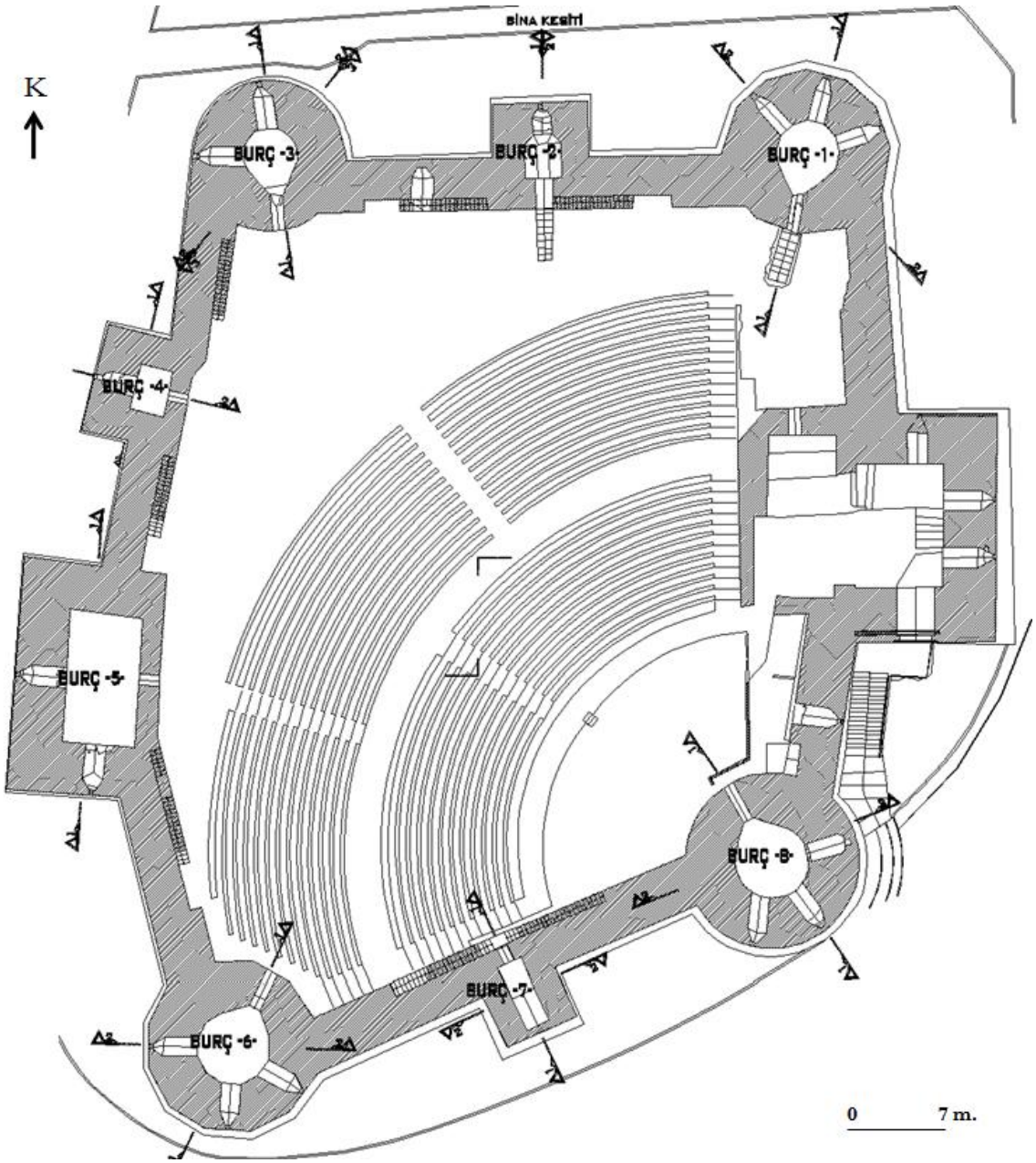
Karaman Kalesi[72]**:** İç kalenin güneyinde yer alan dikdörtgen planlı iki katlı burç, iç kaleye geçit veren kapıyı barındıran asıl burçtur **(Çiz. 224-226)**, **(Fot. 670-673)**. Burcun batıya açılan basık kemerli kapısından kalenin içine girilmektedir. Basık kemerli kapı açıklığı, dikdörtgen bir çerçevenin içerisine alınmıştır. Kapının üzerinde sivri kemerli bir alınlık bulunmaktadır. Burcun dış ve iç yüzünde, çeşitli yapılardan devşirilmiş kitabe ve bezeme parçaları göze çarpar. Burcun içerisine girildiğinde ve özellikle de burcun güney, doğu ve batı cepheleri incelendiğinde, ikinci kat döşemesine ait ahşapların yuva izleri görülmektedir **(Fot. 673)**. Güney cephede alt katta iki adet mazgal tipi pencerenin tuğla kemerleri, aynı cephede üstte özgünlüğünü kaybetmiş dikdörtgen planlı iki pencere ve bir mihrap göze çarpar. Dolayısıyla kapının alt katının kale içine giriş için kullanılan kapı geçiti, üst katın ise özellikle kapının güvenliğinden sorumlu muhafızlar için düşünülmüş bir mekân ve mescid olduğu anlaşılmaktadır. Kapı burcunun doğu cephesinde de bir adet mazgal pencere yer almaktadır.

Alt geçitli kapı burcunun kuzeyde nasıl bittiği konusu biraz problemlidir. Mevcut izlerden yola çıkarak kapı burcunun doğu-batı doğrultusunda uzanan iki dikdörtgen mekândan meydana geldiği söylenebilir. İkinci kale kapısının sadece alt sıra taşlarının varlığı bilinmekte ve bu sebeple kale avlusuna girişi sağlayan ikinci kapı, Karamanoğlu dönemine (14. yüzyıl) tarihlendirilmektedir (Önge, 1969: 8). Sonuç olarak dikdörtgen planlı, iki katlı kale kapısının alt katı geçit, üst katı savunma ve mescid amaçlı kullanılmış

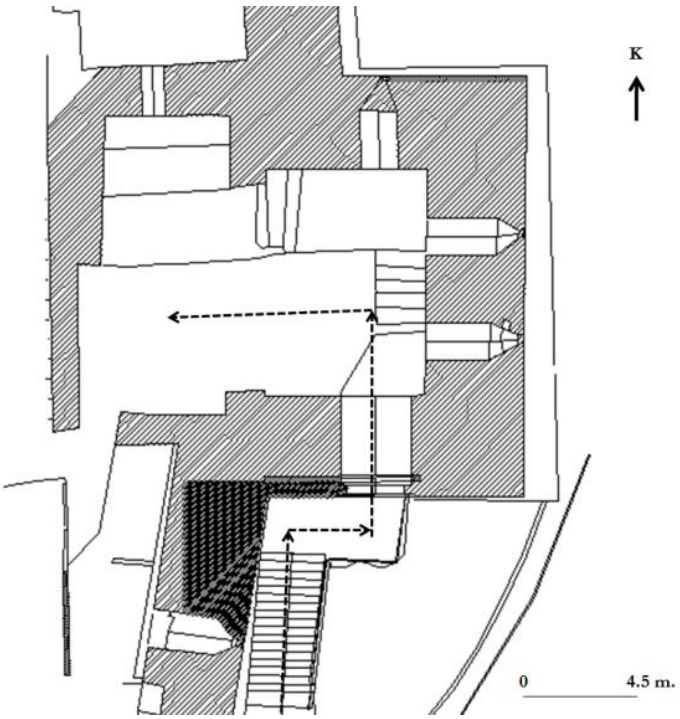
[72] Kale, iç kale, orta hisar ve dış kale yani surlardan meydana gelmekteydi (Konyalı, 1967: 165). Bunlardan iç kale günümüze gelebilmiştir ve iyi durumdadır. Orta Hisar'a ait kapılardan sadece güneydeki Pazar Kapısı ayaktadır. Fakat bu kapı da çok fazla yenilenmiştir.

Karaman Kalesi'nin varlığı, yerleşimin tarihi gibi erken dönemlere gitmektedir. İç kale, II. Kılıç Arslan döneminde, surlar ise I. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde yenilenmiştir. Asıl büyük yenileme çalışması Karamanoğulları döneminde gerçekleşmiştir (Dülgerler, 2006: 247). Şikari, Gedik Ahmed Paşa tarafından kalenin Osmanlı döneminde yenilendiğini aktarmıştır (Şikari, 1946: 112). İç kale, alt sıra duvar örgüsüne bakılarak 13. yüzyıl sonlarıyla 14. yüzyıl başlarına, üst bölümleri itibariyle de 15. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Önge, 1969: 8).

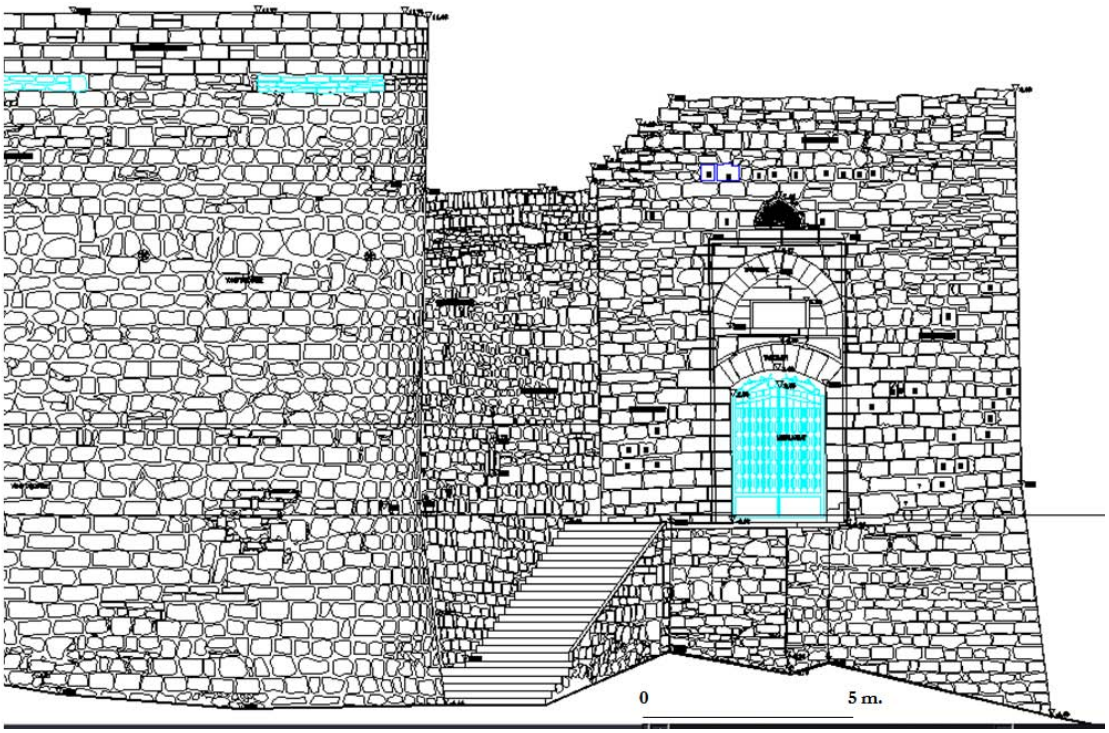
iki bölümlü bir şemaya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kapının savunması, kapı burcunun üst katından yapıldığı gibi burca bağlanan seğirdim yerlerinden ve iki uçtaki biri silindirik diğeri çokgen planlı burçtan da yapılabilmekteydi.

Çiz. 224: Karaman Kalesi'nin rölöve planı (Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü Arşivi'nden, Işık Proje İnş. San. ve Tic. Ltd. Şti.)

Çiz. 225: Kale Kapısı'nın planı (Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü Arşivi'nden, Işık Proje İnş. San. ve Tic. Ltd. Şti.)

Çiz. 226: Karaman İç Kalesi'nin giriş cephesi ve kapısının görünüş çizimi (Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü Arşivi'nden, Işık Proje İnş. San. ve Tic. Ltd. Şti.)

Fot. 670: Karaman İç Kalesi'ne girişi sağlayan kapı (Eylül 2008)

Fot. 671: Karaman İç Kalesi'nin içinden kapı burcuna doğru bakış (Eylül 2008)

Fot. 672: İç kalenin kapı burcuna üstten bakış (Eylül 2008)

Fot. 673: Kapı burcunun içi - karşıda, üst katta mihrap, altta sağda kapı (Eylül 2008)

Anamur Kalesi[73]**:** Kale, Antalya-Mersin karayolunun güneyinde, bugünkü Anamur'un yaklaşık 5 km. güneybatısında, Eski Anamur (Anamorium) harabelerinin ve Anamur Burnu'nun doğusunda, Akdeniz'e açılan önemli limanlardan birini kontrol etmek amacıyla düz arazide ve kıyıda inşa edilmiş, stratejik konuma sahip bir kaledir **(Çiz. 227)**, **(Fot. 674)**.

Anamur Kalesi üç farklı avludan meydana gelmektedir. Bu avlulardan ilkine günümüzde kaleye girişi sağlayan doğudaki kapıdan geçilmekteydi. Avlu planda *"A"* avlusu olarak isimlendirilmiştir. A avlusunun kuzeyindeki Osmanlı dönemine ait olduğunu düşündüğümüz kapıdan *"B"* avlusuna geçilir **(Fot. 675-676)**. B avlusunun, güneybatı köşesinde yer alan ve iç kale işlevine sahip *"C"* avlusu ile ortak bir duvarı söz konusudur. C avlusuna da, ortak olan bu duvar üzerindeki kapıdan geçilmektedir **(Fot. 677-678)**. Alt geçitli kapı burcunda, C avlusuna geçiş için doksan derecelik dönüş yapmak gerekmektedir. B avlusunun kuzey ve batı sınırlarını belirleyen bazı kulelerin, karadan saldırıların yoğunlaştığı bir dönemde eklenmiş olması muhtemeldir (Anonim, 2001-2002:

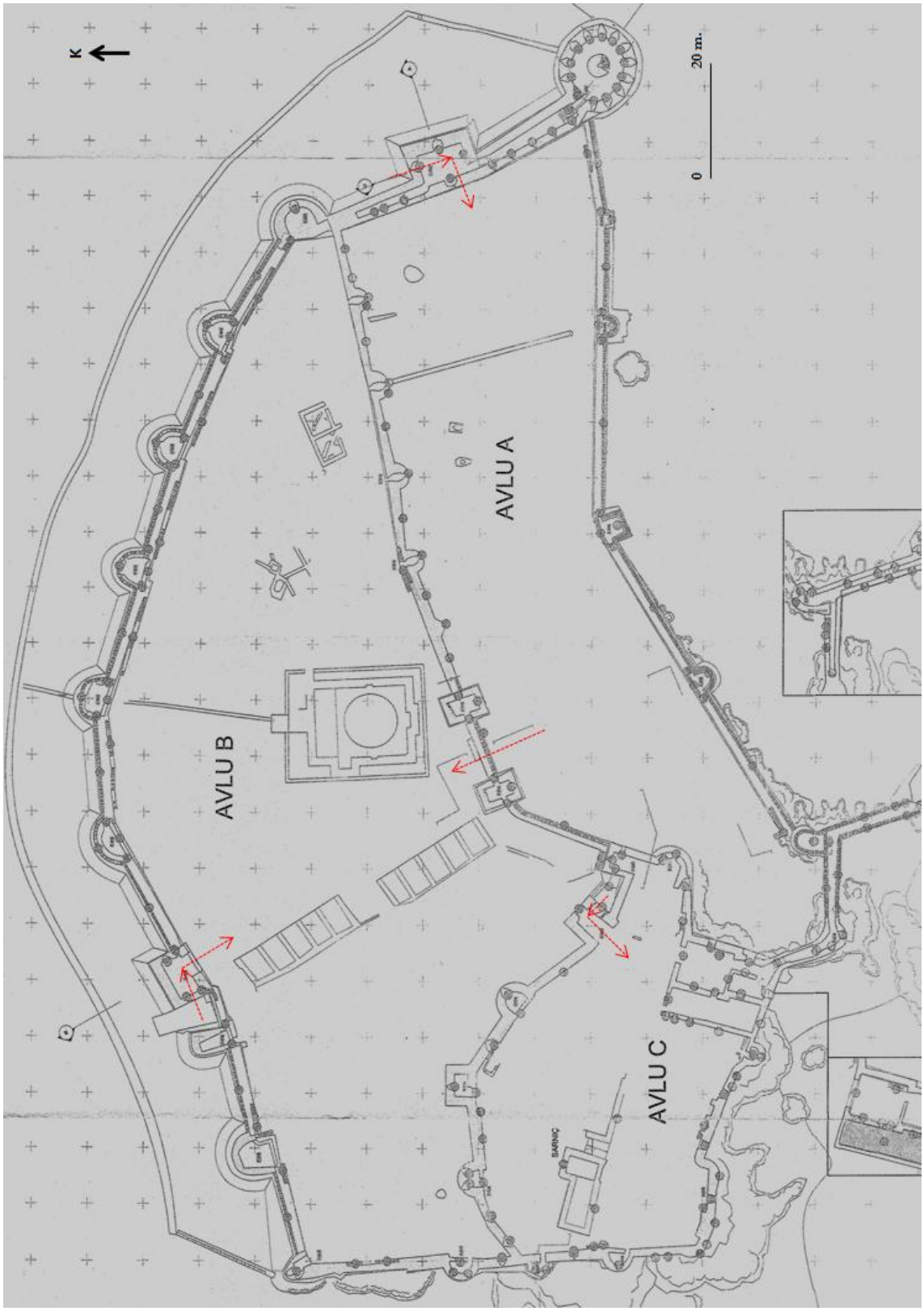
---

[73] Kale, M.Ö. 8. yüzyılda Asurluların ve M.Ö. 6. yüzyılda Perslerin, M.Ö. 333'te Büyük İskender'in, M.Ö. 322'de Selevkosların, M.Ö. 1. yüzyıldan sonra da Roma'nın egemenliğine girmiştir. Roma İmparatoru Galigula, Doğu Akdeniz kıyısındaki kimi kıyı kentleriyle birlikte Anemurium'u da Kommagene Krallığı sınırlarına dâhil etmiştir. Kalenin yaşadığı üç önemli dönemin ilki 3.-4. yüzyıllar yani Roma dönemidir. 1988 yılında Anamur Müzesi Müdürlüğü tarafından kalede gerçekleştirilen kurtarma kazıları esnasında, M.S. 3.-4. yüzyıllara ait *"Ryg Monai"* adlı Geç Roma kentine ait tabanları mozaik döşeli yapı kalıntıları ortaya çıkarılmıştır (Gürbüz-Uysal, 2003: 3-4, 15). Kalenin Geç Roma dönemine ait izlerinin, yükseltisi ve kayalık zemine sahip olması nedeniyle savunmaya çok daha elverişli olan ve günümüzde iç kalenin yer aldığı noktada aranması akla daha uygun gelmektedir. 395'ten itibaren Bizans'ın parçası olan kale, 6.-8. yüzyıllarda sıkça Müslüman Arapların saldırılarına uğramıştır. Bizans döneminde özellikle de 7. yüzyıla kadar kalenin bugünkü mevcut sınırlarına ulaşmış olduğu tahmin edilmektedir (Rosenbaum-Huber-Onurkan, 1967: VIII-IX). Anamur ve kale, Alâeddin Keykubad'ın görevlendirdiği Mübârizüddin Er-Tokuş tarafından 1225'te Anadolu Selçuklu topraklarına katılmış (İbni Bibi, 1941: 131; Turan, 1993b: 343-344), 1230'dan sonra da Karamanoğulları'nın egemenliğine girmiştir. Kalenin kitabesine göre H. 850/1450 tarihinde Karamanoğlu İbrahim Bey tarafından ciddi bir onarım geçirmiştir (Diez-Aslanapa-Koman, 1950: 32). Bu tarihten sonra kale *"Mamuriye Kalesi"* adıyla anılmaya başlamıştır. Karamanoğlu Beyliği'nin tarihi için önemli bir kaynak olan bu eserde, Mahmud Şah'ın kalenin kapısını yıktığından bahsedilmektedir. Fakat bu kapının hangi kapı olduğu belli değildir. Ayrıca kale içindeki kilise de yıktırılmış yerine cami inşa edilmiştir (Şikari, 1946: 53).

Osmanlı Denizcisi Piri Reis (1465/70- 1554), kaleden *"Yeni Anamur"* adıyla bahsetmiştir. Yeni Anamur'un denizden bir miktar karada ve harap durumda olduğunu, kalenin önünden bir ırmağın aktığını, ırmağın karşısında denizde demir atmak için uygun yerlerin olduğunu ifade etmekte daha sonra da daha batıda yer alan Eski Anamur'a değinmektedir (Piri Reis, 1988: 1595-1597).

Evliya Çelebi'ye göre kale, II. Selim zamanında, Lala Mustafa Paşa tarafından Osmanlı topraklarına dâhil edilmiştir (Evliya Çelebi, 2005b: 153) Ayrıca Osmanlı egemenliğindeyken, 16. ve 18. yüzyılda iki kez daha tamir edilmiştir (Tuğlacı, 1985: 21) . 1966-67, 1970-73 yılları arasında ve son olarak da 2002 yılında kale tekrar onarım geçirmiştir.

3). Özellikle de zemin seviyesinde bazı kulelerin üç yerine tek mazgal açıklıklarına sahip olması bu farkı en iyi ortaya koyan izlerdir. Bu burçlar kalenin mamur edilme döneminde yani Karamanoğulları döneminde eklenmiş olmalıdır. Nitekim bu esnada buraya sadece burç takviyesi yapılmamış aynı zamanda mevcut olanlar da tahminen yükseltilmiştir. Giriş işlevini sağlayan, hendek üzerindeki alt geçitli kapı burcu şeklindeki kapı da bu onarıma işaret eden 1450 (H. 850 Şevval) tarihli bir kitabe yer alır (Boran, 2004: 215; Dülgerler, 2006: 250; Önge, 1968: 17), **(Fot. 679-682)**. Kapının önünde su dolu bir hendek mevcuttur **(Fot. 683)**. Hendeğin batıda Dragon Çayı ve/veya deniz suyu ile beslendiği doğuda ise tekrar denizle birleşerek güney hariç kalenin etrafını kesintisiz olarak çevrelediği tahmin edilmektedir. Doğu yöndeki üç gözlü kargir köprü ile bu yöne açılan ve günümüzde kullanılan dikdörtgen planlı burç üzerindeki kapı, 15. yüzyıldan sonrasına ait olmalıdır. Kapının üzerinde yer aldığı dikdörtgen planlı birim, normalde bir burçtur. Muhtemelen kalenin asıl girişi hendek tarafındaki, kuzey yöndeki (B7 burcu) kapıdan sağlanmaktaydı. Hendeğin sınırlarındaki duvarlar kısmen de olsa bugün de görülebilmektedir. Muhtemelen hendeği sınırlayan duvarlar üzerindeki bir kapıyla bağlantılı hareketli (indirilip/kaldırılan) ya da taşınabilen ahşap bir köprü ile kalenin alt kısmı, doksan derecelik bir dönüşle içeriye geçişi sağlayan geçit, üst kısmı ise savunma amaçlı kullanılmaktaydı. Ayrıca kapı burcuna batıdan bakan yarım daire planlı burç da kale kapısının savunmasına destek olmaktaydı. Kalenin C avlusuna geçişi sağlayan kapısı da aynı tiptedir. Tek farkı B avlusuna geçişi sağlayan kapının önünde bir hendeğin oluşu ve buna bağlı olarak hareketli veya taşınabilen bir köprüsünün olması gerektiğidir.

Çiz. 227: Anamur Kalesi'nin kapı yerleri (Kültür Bak., Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Arşivi'nden)

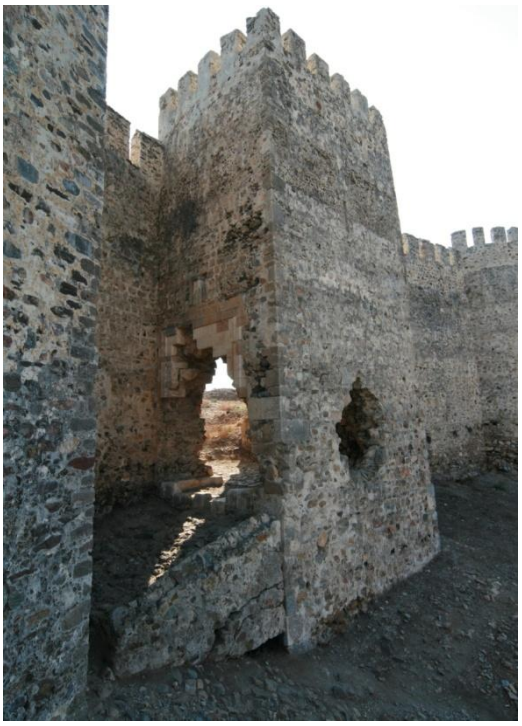
Fot. 674: Anamur Kalesi (Fot. Bünyad Dinç)

Fot. 675: A avlusundan (1. avludan) B avlusuna (2. avluya) geçiş (S.Parlak, 2008)

Fot. 676: A avlusundan (1. avludan) B avlusuna (2. avluya) geçişi sağlayan kapının B avlusu yönünden görünümü (2008)

Fot. 677: İç kaleye (C avlusuna) geçişi sağlayan kapı (2008)

Fot. 678: İç kaleye (C avlusuna) geçişi kapının iç yüzü (2008)

Fot. 679: Kuzeyde, hendek tarafındaki Karamanoğlu dönemine ait kapı (2008)

Fot. 680: Kapı burcunun yakından görünümü (2008)

Fot. 681: Kapının kitabesinin yakından görünümü (2008)

Fot. 682: Kapı burcuna geçiş (2008)

Fot. 683: Kapı önündeki su dolu hendek (2008)

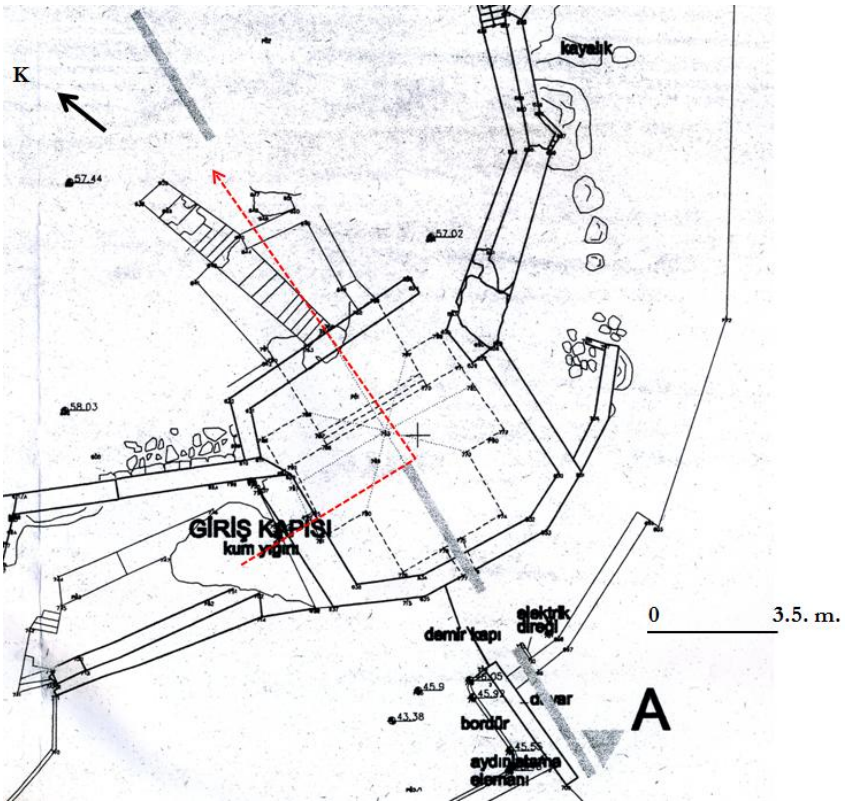
Bayburt Kalesi[74]: Bayburt Kalesi kayalıklar üzerinde kurulu ve hendeği bulunmayan bir kaledir. Evliya Çelebi doğuya açılan kapının *"Demir Kapı"*, batıya açılan kapının ise *"Nöbethane Kapısı"* olduğunu belirtmiştir (Evliya Çelebi, 1999a: 174). Bugün de bu kapılar aynı isimlerle bilinmektedir. Kale 2002 yılında restorasyon projesinin onaylanmasından sonra onarım geçirmiştir. Kale kapılarından Demir Kapı'nın yeri konusunda problemler söz konusudur. Bugünkü kapı, kapı burcu şeklindedir **(Çiz. 228)**, **(Fot. 684-685)**. Kapı geçiti *"L"* planlıdır. Burcun içinde, orta alan çapraz tonozla örtülmüştür. Bu alana dört bir yönden sivri beşik tonozlarla örtülü sığ eyvanlar bağlanmaktadır **(Fot. 686-688)**. Üst

[74] Bayburt Kalesi'nin geçmişi Urartulara kadar geriye gitmektedir (Ünsal, 2006: 148). Bizans İmparatoru I. Justinianos devrinde kale tahkim edilmiştir (Miroğlu, 1975: 120). Türklerin Anadolu'da ilk fethettikleri ve yerleştikleri yerlerden biri olan Bayburt ve civarı, 1054-55'te Büyük Selçukluların, Malazgirt Savaşı'ndan sonra da Saltukluların eline geçmiş, bir ara Danişmendlilerin hâkimiyetinde kalmıştır. Bu dönemlerde de onarılan kalenin en geniş ve esaslı bir şekilde Selçuklular tarafından tamir edildiği kitabelerinden anlaşılmaktadır. Buna göre Selçuklu hükümdarı II. Kılıçarslan'ın oğlu ve Erzurum meliki olan Tuğrul Şah 1225 yılında (H. 622) özellikle Trabzon İmparatorluğu'ndan gelecek saldırılara karşı müstahkem bir mevki olan bu kaleyi adeta yeni baştan inşa ettirmiştir. Bir müddet Akkoyunluların elinde kalan kale, 1514'te Osmanlıların eline geçmiştir. Kanuni Sultan Süleyman ve III. Murad dönemlerinde de büyük onarımlar görmüştür (Artuk, 1992: 228-229; Sevgen, 1959: 71-72).

katındaki *"Burc-u Sarı Mescidi"* olarak bilinen mescit yıkılmıştır **(Fot. 689)**, (Çöteli, 2005: 89). Ayrıca Demir Kapı olarak bilinen kapının bu burcun sağında kaldığı ileri sürülmektedir (Beygu, 1936: 241). Bugün burada kapıya dair hiçbir iz yoktur. Bu noktadan yukarıya doğru, soldaki sur duvarına paralel yürüdüğünde, sur duvarlarında ve sur duvarını tahkim eden burçların cephelerinde, zamanla kaybolmuş çinilerin yuvalarına ve kitabelerine rastlanmaktadır. Eğer önerilen kapı yeri doğru ise güneydoğuya doğru hâkim beş cepheli burcun bulunduğu noktada, ikinci bir kapının bulunması beklenebilir. Dolayısıyla üzerinde durulan alt geçitli kapı burcunun dönemi belli değildir. Başlangıçta burç iken sonradan mı kapıya dönüştürüldüğü ve eğer bu şekilde ise bu dönüşümün ne zaman gerçekleştiği, Demir Kapı olarak adlandırılan günümüze gelememiş bir kapı varsa da plan şeması bilinmemekte bu sebeple de Ortaçağ Türk Askeri Mimarisi için önemli bir örnek olan Bayburt Kalesi'nin bu isimle anılan kapısı hakkında net bir fikir ve tipoloji ileri sürülememekte, sadece tahminler üzerinde durulabilmektedir.

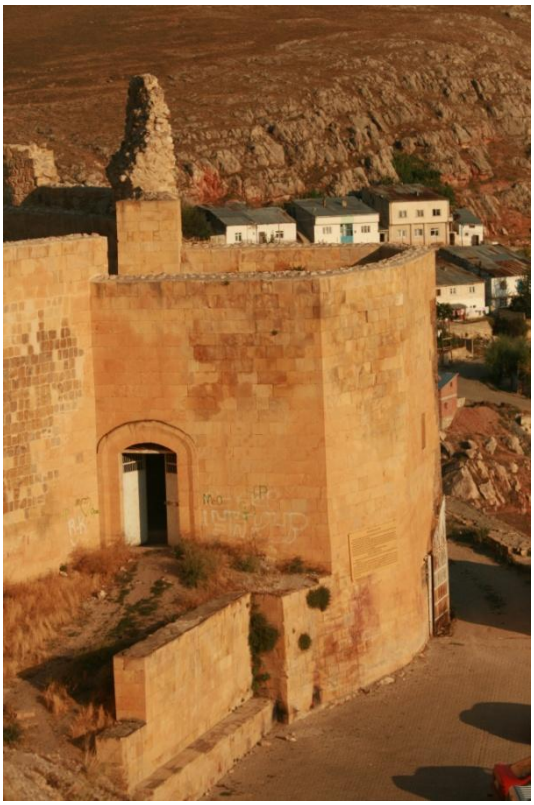
Fot. 684: Bayburt Kalesi'ne bakış (Ağustos 2008)

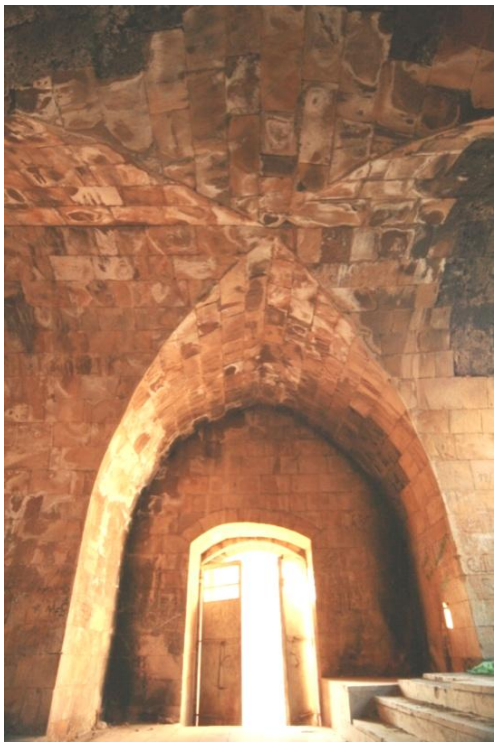
Çiz. 228: Bayburt Kalesi'nin giriş kapısının planı
(Erzurum Rölöve Anıtlar Müdürlüğü Arşivi'nden, Sayka İnşaat Mim.-Müh. Ltd. Şti.)

Fot. 685: Bayburt Kalesi'ne girişi sağlayan kapının görünümü (Ağustos 2008)

Fot. 686: Kale kapısının dış yüzü (Ağustos 2008)

Fot. 687: Kapı burcunun içi (Ağustos 2008)

Fot. 688: Kapı burcunun üstten görünümü (Ağustos 2008)

Fot. 689: Kaleye girişi sağlayan iki katlı kapı burcunun onarım öncesi durumu (Çöteli, 2005: 350, fot. 247)

3. 3. 1. 2. 3. "U" Şeklinde Geçit Şemasına Sahip Kapı Burçları

Ravendan Kalesi: Kale, Afrin Vadisi'ne ve batısından akan Afrin Çayı'na hâkim bir konumda ve yüksekçe bir tepenin üzerindeki düzlükte inşa edilmiştir **(Fot. 344-345)**, **(Çiz. 124)**. Ravendan Kalesi'ne girişi sağlayan kapıya ve girişle ilgili mekânlara günümüzde betondan inşa edilmiş merdivenlerle çıkılmaktadır **(Çiz. 127)**. Kaleye girişi sağlayan ilk kapı, dıştaki surun güneydoğu cephesindedir **(Fot. 351-354)**. Yuvarlak kemerli basit bir kapı açıklığından ibaret kapı, kaleye geçit veren alt geçitli kapı burcu şeklindeki asıl kapının güvenliğini artırmak amacıyla kapı önüne çekilmiş ek bir güvenlik duvarı gibidir. Kapının kitabesi kayıp olmasına karşılık, 1176-1181 yılları arasına tarihlendirilmektedir **(Fot. 355)**, (Demirkent, 1992: 384-385). Kale, 1176 yılında Selâhaddin Eyyûbi'nin yönetimine geçmiştir. Bu esnada tahkim ve tamir edilmiştir. Hellenkemper, C. Cahen'in bilgilerine dayanarak, kalenin doğu bölümünün bu dönemde inşa edildiğini ileri sürmüştür (Hellenkemper, 1976: 45). Asıl kapı ise bu kapıdan geçildikten sonra görülmektedir **(Fot. 359)**. Adeta iki kapı arasında, buraya hâkim sur beden duvarı üzerindeki mazgallar ve senkendazlarla savunulan çarpık planlı bir avlu meydana getirilmiştir **(Fot. 354)**. İkinci kapının yer aldığı alt geçitli kapı burcu, doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır ve iki mekândan meydana gelmektedir **(Fot. 361-365)**. Burç iki katlıdır ve üst katı çok fazla tahrip olmuştur. Alt kat kapı geçiti, üst kat ise kapının savunulduğu mekân ve muhafız odası olmalıdır. İki bölümlü giriş mekânına güneyindeki açıklıktan girilir **(Fot. 359)**. Kare planlı ilk mekân çapraz tonozla örtülmüştür **(Fot. 361)**. Batı duvarındaki açıklıktan batısındaki ikinci mekâna geçilir. Bu mekânın örtüsü beşik tonozdur **(Fot. 362)**. İkinci kale kapısından ulaşılan, birbirine bir kapıyla açılan, biri çapraz diğeri kayadan oyma beşik tonoz örtülü giriş ünitesinden kale içine girebilmek için açılı dönüşler yapmak gerekmektedir. İlk kapıdan sonra doksan derece sola dönülmekte, ikinci kez aynı derecede tekrar sola dönüş yapılarak, *"U"* şeklinde bir hat izlenerek, kale avlusuna geçilmektedir. İncelenen örnekler içerisinde, bu örnek tekil bir konuma sahiptir. Muhtemelen benzer başka örnekler de olmalıdır.

3. 3. 1. 3. Burç(lar)la Tahkim Edilmiş Kapılar

En yalın ifadeyle bu plan tipinde kale kapısı, tek bir yönden ya da her iki tarafından burç(lar)la tahkim edilmiştir.

Tek bir burçla tahkim edilmiş kapı tasarımında, tahkimatsız taraftaki güvenlik boşluğu çeşitli şekillerde çözülmeye çalışılmıştır. Burcun kapının sağında mı yoksa solunda mı olacağını belirleyen temel etken, kimi zaman Ortaçağ savunma tekniği, kimi zaman da kapının yerleştirildiği noktadaki fiziki koşullardır. Ortaçağ savunma tekniğinde, kale kuşatmalarında saldıran düşman kaleye hücum ettiğinde, eğer solak değilse sol elinde kalkan veya yay, sağ elinde ise balta, topuz, sapan veya ok tutmaktadır (Keeley-Fontana-Quick, 2007: 64),**(Çiz. 229)**. Kale kapılarındaki tasarım genellikle düşmanı sola dönüşe mecbur bırakmaktadır. Bir başka ifadeyle sol taraf genellikle kalkanla korunduğundan, korunaksız sağ tarafın ok yağmuruna, ateşe v.s. ye maruz kalması, kale girişlerinin planlamasında temel amaçtır. Sola dönüşü gerektiren girişlerde, eğer kaleye saldıran askerler solak değilse savunan taraf avantajlı durumdadır. Fakat kale kapılarının tasarımında, antik kaynaklarda bu tip tavsiyeler bulunmasına karşılık, sağa dönüş gerektiren kale girişleri de diğerleri gibi yaygındır (Keeley-Fontana-Quick, 2007: 64). Bunun temel sebebi ise topografik koşulların her zaman sola dönüşlü giriş tasarımlarına imkân tanımaması olmalıdır. Burçlarla tahkim edilmiş kale kapıları ile Ortaçağ savunma tekniği arasında kurduğumuz bu ilişki, farklı plan şemalarına sahip kale kapıları için de geçerlidir. Fakat kale yolunun veya kapı geçitinin tasarımıyla bu alanlarda yaptırılmaya çalışılan dönüşler, her zaman anlamlı değildir. Bazı örneklerde şaşırtmak amacıyla bilinçli olarak yanlış dönüşler mecbur kılınmaktaydı. Buna en iyi örnek olarak, Suriye'deki Krak Des Chevalliers (1110-1151) verilebilir. Oldukça karmaşık hatta *"labirentvari"* şekilde adlandırılması uygun olan giriş planında, kale yolunda bilinçli olarak kör noktalara giden koridorlar planlanmış ve içeri sızmaya çalışan düşman, şaşırtılmaya ve böylece imha edilmeye çalışılmıştır.

Tek veya iki burçla müdafaa edilen kapı tasarımında, kapı geçitleri her zaman düz eksenlidir. Girişler sur beden duvarı üzerinde yer alır. Çift burçla tahkim edilmiş örneklerde, burçlar arasında bir veya birden fazla kapı geçitine rastlanabilmektedir. Bunlar genellikle plan şeması Roma veya Bizans dönemlerinde şekillenmiş, birçoğu sütunlu caddelerle ilişkili zafer taklarından geliştirilen kapılardır. Kemerli oluşu nedeniyle güvenliksiz olan bu tip anıtsal kapılar, Türk-İslam fethi ile kapatılmış, kimi zaman mescit kimi zamansa muhafız odası olarak işlevlendirilmiştir. Kimi örneklerde iki burç arasında, düz eksenli kapı geçitine sahip bir başka burç yer alır. Ya da en genel, basit ve yaygın

şekliyle kapı açıklığı doğrudan sur beden duvarı üzerindeki kemerli bir açıklıktan meydana gelmektedir. Bu tipin farklı uygulamalarına bu başlık altında değinilmiştir.

"Burç tipi" ve ayrıca *"alt geçitli burç tipi"* kapılarda, düz eksenli kapılar dışında *"L"* planlı ve *"U"* planlı kapı geçitlerine rastlanırken, yanlardan *"tek" veya "iki burçla"* tahkim edilmiş kapı tipinde rastlanmaz. Bu nedenle, bu plan şemasına sahip kale kapılarının çoğu, *"L"* ve *"U"* planlı kapı geçitlerine sahip örneklerden farklı olarak, yoğun giriş-çıkışa ve özellikle de tekerlekli araç trafiğine uygundur. Kapıların arkasında meydana getirilen kapalı avlulu örneklerin bazıları ise bu uygulamanın dışında tutulmalıdır. Bu kapıların kullanım kolaylığı sebebiyle, şehrin yoğun giriş-çıkış yaşanan noktalarında tercih edildiği söylenebilir.

Kale kapısının yanlarındaki burçlar, kapının savunmasında etkin rol oynamıştır. Burçlar tek veya çok katlı (iki veya üç) olabilmektedir. Bazılarına ise burç görünümü verilmesine karşılık bir kısmı veya tamamının içi dolguludur. İçerisine girilememektedir. Genellikle bu burçların içi ve bazen kapının üzerindeki kapalı mekân veya seğirdim yeri, kapının güvenliğini sağlayanlar tarafından kullanılmaktadır. Kapalı olan mekânların muhafız odası olarak kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bazen, özellikle de güvenlik sorununun kalmadığı bazı örneklerde, bu mekânlardan birisine mescit işlevi kazandırıldığı dikkati çekmektedir.

Bu grupta yer alan kale kapılarından bazılarında, kapıyı tek bir yönden tek ya da birkaç katlı, formları değişebilen burçlar tahkim etmektedir. Tahkimat burçların gövdelerindeki mazgallardan sağlanmaktadır. Bu ana başlığa giren fakat tahkimatın burçtan sağlandığı örneklerle benzer olmasına karşılık, burç yerine *"minare işlevine sahip"* veya *"minare görünümlü gözetleme kuleleri",* bazı Anadolu kalelerinde, kapının veya kapıya ulaşan kale yolunun tahkimatında tercih edilmiş farklı uygulamalardır. Divriği Kalesi'nin ve Erzurum Kalesi'nin güneybatı kapısı ile İspir Kalesi'nin kapısına ulaşan kale yolunu gözleyen minare-kule, bu tip gözetleme kulelerine örnek olarak verilebilir.

Yanlardan birer burçla tahkim edilmiş plan şemasının kaynağı, Mısır ve Yakın Doğu'dur. Bu plan tipi, Anadolu'daki kale kapılarında en fazla uygulanmış şemadır. Çok erken tarihlerden başlayarak örneklerine rastladığımız plan şeması, Anadolu'da Osmanlı döneminde dahi en fazla tercih edilen şema olmuştur. Bu plan şemasında sur duvarı

üzerinde açılmış olan kapı açıklığı, her iki yandan sur dışına doğru taşma yapacak şekilde birer burçtan savunulmuştur. Burçlara sur içinden bakıldığında, burçlar sur duvarı ile aynı hizada olabileceği gibi içeri doğru da hafif bir taşma yapan örnekler de mevcuttur. Fakat asıl önemli olan, saldırının beklendiği tarafa doğru burçların hâkim olabilmesi, bu sebeple de bu yöne doğru taşma yapması ve kapıyı yanlardan muhafaza etmesidir.

Kapıyı iki yandan tahkim eden burçlar birbiriyle aynı boyuta ve plana sahip olabileceği gibi farklı da olabilir. Bir tarafta çok anıtsal bir burç olabileceği gibi diğer tarafta hem farklı boyutta hem de farklı plan şemasında inşa edilmiş örnekler mevcuttur. Bazen burç boyutları aynı olmasına karşılık, güvenlik nedeniyle saldırı beklenen taraftaki burç diğerine göre öne taşırılabilir veya düşmanın beklenen geliş yönüne göre burç öne çıkarılarak kapı gizlenebilir. Bazen her iki taraftaki burçların birbirinden farklı plan şemasına sahip olmalarının sebebi, kale kapısının bulunduğu arazinin topografik koşulları, konumu ve arazinin şekli olabilir. Köşe bir noktaya yerleştirilecek kale kapısının bir tarafında kare veya dikdörtgen bir şema uygulanmışken, köşede yer alan ve saldırıya açık olan bu noktada, bu tip bir burcun saldırı halinde köşeli olmasından dolayı daha çabuk yıkılacağından çokgen veya silindirik bir form tercih edilmiş olabilir. Ayrıca silindirik veya çokgen formlu bir burcun cephesinde açılan mazgallar sayesinde daha geniş bir alana hâkimiyet sağlanabileceğinden, böyle bir noktada bu tip burçlar tercih edilerek kapı tasarımında asimetri yaratılmış olabilir.

Çift burçla tahkim edilmiş kale kapılarında karşılaşılan bir başka uygulama, kapıyı her iki yandan tahkim eden burçlara iki yandan bağlanan sur duvarlarının, sur dışına doğru düzgün veya açılı taşmalar yaparak kapıyı tahkim eden burçlara ek olarak ikinci bir savunma hattı meydana getirmesidir. Ayrıca böylece kapı önünde biraz daha sınırları belirli ve kale kapısını savunanlar içinde daha savunması kolay bir dış avlu yaratılmaya çalışılmıştır.

Kale kapısını savunan burçların cephelerinde görülen ok mazgallarının dışında, bazı örneklerde konsollu senkendazlara rastlanmaktadır. Bu çeşit tepe mazgalları sadece ok atmak için değil, aynı zamanda özellikle kızgın yağ v.b. sıvılar dökmek için de kullanılmıştır. Kapıya yaklaşanları etkisiz hale getirmede oldukça etkili olan bu çeşit mimari öğeler, aynı zamanda burcun içinden saldırıyı gerçekleştirenler için oldukça güvenlidir. Bu tip tepe mazgallarının farklı biçimlerine, Anadolu'daki kalelerde

rastlamaktayız. Ayrıca burçların köşelerinde ve cephelerinde gördüğümüz konsollu senkendazlara, kapı açıklığının hemen üzerinde veya kapıyı barındıran bedenin tamamında da rastlanabilmektedir

Bu grup içerisinde ele alınan kale kapılarının bazılarının önünde hendek yer almaktadır. Hendeğin üzerindeki köprü kısmen kâgir, kısmen ahşap veya tamamen ahşap olabilmektedir. Bazı örneklerdeyse köprü, ahşaptan taşınabilen seyyar bir köprü olmalıdır. Ayrıca, ahşaptan makaralı bir sistemle inen-kalkan tarzda inşa edilmiş hareketli köprülerin de kullanıldığı dönem kaynaklarından anlaşılmaktadır.

Tek burçla korunan kale kapıları, kendi içerisinde şu başlıklar altında gruplandırılabilir.

- Minare-kule formunda tek bir kuleyle tahkim edilmiş kale kapıları
- Tek burçla(kuleyle)tahkim edilmiş kale kapıları

Çift burçla korunan kale kapıları, kendi içerisinde şu başlıklar altında gruplandırılabilir.

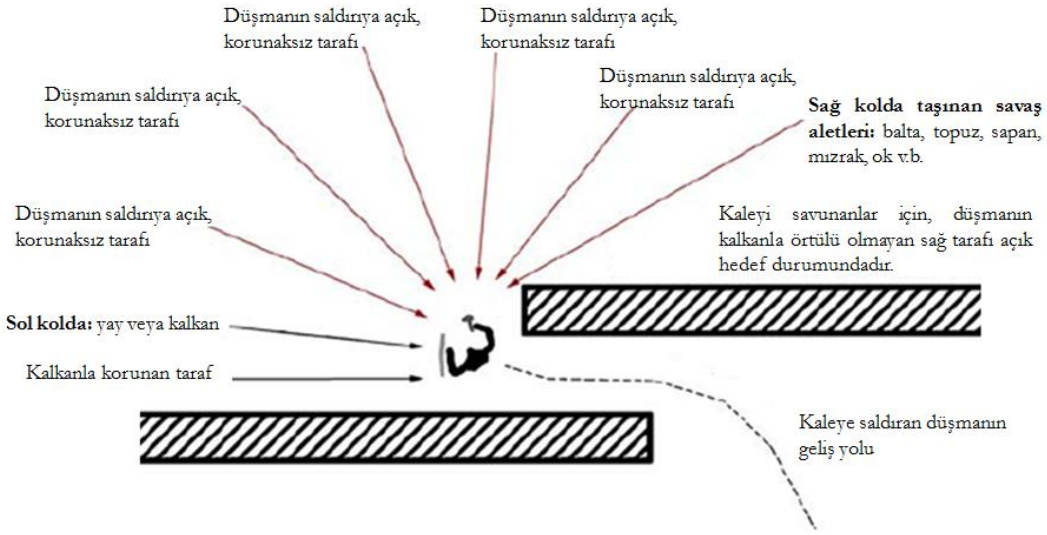
Kapıyı tahkim eden burçların özelliklerine göre:

- Boyut ve plan açısından benzer burçlara sahip kale kapıları
- Boyut ve (veya) plan açısından birbirinden farklı burçlara sahip kale kapıları
- Burçları dolgulu kapılar
- Burçlarının içi mekân olarak kullanılan kapılar

Kapı açıklığını barındıran birimin özelliklerine göre:

- Kapı açıklığı doğrudan sur duvarı üzerinde bulunanlar
- Kapı açıklığı, kapıyı tahkim eden iki yandaki burçlar arasındaki burç üzerinde bulunanlar (kapı açıklığını ihtiva eden burç, tek veya iki katlı olabilir),

gibi farklı açılardan ele alınarak kale kapıları sınıflandırılabilir.

Çiz. 229: Savunma tekniğini gösteren çizim (Keeley-Fontana-Quick, 2007: 64, fig. 4)

3. 3. 1. 3. 1. Tek Burçla Tahkim Edilmiş Kapılar

3. 3. 1. 3. 1. 1. Minare Formunda Tek Bir Kuleyle Tahkim Edilmiş Kale Kapıları

Divriği Kalesi: Kalenin güneybatı kapısı, kapıyı tahkim eden sağdaki kulesi sebebiyle farklı bir örnektir **(Fot. 117-118)**. Kapıyı sağdan destekleyen kule, form ve duvar örgüsüyle klasik burç tasarımından farklı bir görünüm sergilemektedir. Bu burç aslında bir kuleyi, hatta alttaki kare planlı kaideden üstte silindirik forma geçişiyle bir minareyi andırmaktadır **(Fot. 120)**. Bu kulenin güney ve batı cephelerindeki durumu dikkatlice incelendiğinde, sur duvarıyla birleşme noktalarındaki uyumsuzluk, birlikte inşa edilmediklerini ortaya koymaktadır. Silindirik kulenin duvar örgüsünde bosajlı örgü tekniği tercih edilmiştir. Örgü tekniği sur duvarındaki örgüden ayrılmakta ve çağdaş olmadıklarını göstermektedir. Aynı problem kapının sol tarafındaki dışa doğru çıkıntı yapacak şekilde kırılma yapan sur duvarında da gözlenir. Fakat buradaki uyumsuzluk sadece duvarların bağlantı noktalarıyla alakalıdır. Kapıyı soldan tahkim eden çıkıntı bir burç değildir **(Fot. 118)**. Köşeli cephelere sahip bu sur duvarının hemen solunda, sur hattından dışarı doğru taşma yapacak şekilde, tahrip edilmiş anıtsal bir burç yer

almaktadır. Bu burcun kapıya bu yönden hâkimiyeti sebebiyle kapının savunmasında etkin bir rol oynamış olduğu tahmin edilmektedir.

Kalenin güneybatı köşesini ve kapısını sağdan tahkim eden silindirik kule, bağımsız bir gövdeye sahip değildir ve arka tarafından, kapının bulunduğu beden duvarına bitişiktir. Üst kısmı yıkıldığı anlaşılan kulenin daha yüksek bir gövdeye sahip olduğu tahmin edilmektedir. Alt tarafı içi dolgulu olarak inşa edilmiştir. Adeta kalenin güneybatı köşesini pahlamak için düşünülmüş gibi duran bu kulenin üst tarafının tek kişilik bir gözetleme kulesine dönüştüğünü tahmin etmekteyiz. Aksi takdirde amaç sadece kalenin bu köşesini darbelere karşı korumak olsa, kulenin bu kadar yüksek inşa edilmesine gerek yoktur. Duvar örgüsünden dolayı, iç kalenin sur hattı hizasında kalan Aslanlı Burç ile bu kulenin çağdaş olması kuvvetle muhtemeldir. Güneybatı köşedeki bu kulede, tıpkı Aslanlı Burç'ta olduğu gibi figürlü bezemeye yer verilmiştir **(Fot. 122), (Çiz. 59)**.

M. Van Berchem, sivri kemerle taçlandırılan bu kapının arkasında özel bir düzeneğin olduğunu ve bununla kapı önündeki köprünün indirilip kaldırıldığını ileri sürmüştür (Berchem-Halil Edhem, 1910: 88). Bahsedilen bu özel kapı düzeneğine dair günümüzde bir iz bulmak, bu kısmın molozla dolu olmasından dolayı mümkün değildir.

Erzurum Kalesi: Erzurum İç Kalesi'nin güney cephesindeki Ortaçağ sonrasına ait kapısının dışında, güneybatı köşede *"Tepsi Minare"* ve *"Saat Kulesi"* gibi isimlerle bilinen tuğla minare-kulenin bitişinde, iç kaleye girişi sağlayan bir başka kapısı daha bulunmaktadır **(Fot. 142-144)**. Minare-kulenin girişi kalenin avlusundan, kuzey cephesindendir. 12. yüzyıl Saltuklu dönemine ait minare-kulenin, iç kalenin ortaya yakın noktasında, güney duvarına bitişik camiye değil de iç kalenin güneybatı köşesine yerleştirilmiş olması, minare işlevinin yanı sıra bir gözetleme kulesi olabileceği fikrini ön plana çıkarmaktadır. T. A. Sinclair de oldukça geniş bir alanı takip etme olanağı veren yüksek tuğla minareyi, *"gözetleme kulesi"* olarak tanımlamaktadır (Sinclair, 1989: 200). 1843 yılında saat kulesi işlevi kazandırılmış (Acun, 1994: 16) olan minare-kule, bu köşeden oldukça geniş bir alanı gözleme ve bütün noktalara rahatça hâkim olabilme imkânı tanımaktadır. Minare-kulenin hemen doğusunda, kale dışına yani güneye doğru taşma yapan, tonozla örtülü bir açıklık ve önünde iki mezar bulunmaktadır. Kapının arkasında, üste, batıdaki minare-kuleden dolayı devam edemeden yarım kalan, kapının güvenliği için düşünülmüş bir seyirdim yeri mevcuttur **(Fot. 143)**. Bu yürüme yolu ayrıca doğuya

doğru da devam edememekte ve yarım kalmaktadır. Bu kısmın üstündeki, büyük olasılıkla mazgal açıklıkları içeren duvar zamanla ortadan kalkmıştır. Sivri kemerli, tonoz örtülü açıklıkta güvenlik nedeniyle kapatılmış olmalıdır. Bu açıklığın duvar işçiliğinin pek müdahale görmediği anlaşılmakta ve Ortaçağ kimliğini muhafaza edebilmiş bir görünüm sergilediği düşünülmektedir. Muhtemelen Saltuklu veya en geç Selçuklu dönemine ait olmalıdır. İç kalenin yine güney duvarındaki, daha doğuda yer alan kapı çok daha yenidir. Güneybatı köşedeki Ortaçağ dönemine işaret eden kapı, Osmanlı döneminde aynı yönde diğer bir kapının inşasıyla güvenlik nedeniyle kapatılmış olmalıdır. Kapının güvenliği, batısında kalan ve oldukça geniş bir alana hâkim olan minare-kuleden, kapının arkasında kısmen günümüzde de mevcut seyirdim yerinden sağlanmış olmalıdır.

3. 3. 1. 3. 1. 2. Tek Burçla Tahkim Edilmiş Kale Kapıları

Kov Kalesi: Gümüşhane ilinin 15 km. güneydoğusunda, Pir Ahmet Köyü'nün 6 km. güneyinde yer alan kaleye giriş, batıdaki kapısındandır **(Çiz. 106)**, **(Fot. 281-282)**. Kale kapısından kalenin içine geçiş basit, düz doğrultulu ve dolambaçsız bir planlama anlayışı ile sağlanmıştır. Kapının yeri seçilirken, surlarla çevrili alanın dar bir cephe teşkil eden batı cephesi tercih edilmiştir. Bunun temel sebebi, kalenin bu noktasında sınırlı ve ufak boyutlu bir alanın güvenliğinin sağlanmasının daha kolay olmasıdır. Topografik konumu sebebiyle bu kaleyi hareketli kuşatma kulelerini kullanılarak ele geçirmek pek mümkün değildir. Bundan dolayı da dağlık veya yüksek noktalarda inşa edilmiş kalelerin çoğunda olduğu gibi bu kalede de zahmetli bir hendek inşasına ihtiyaç duyulmamıştır. Ana kapı işlevi sunan batıdaki kapı, doğrudan sur duvarı üzerinde açılmış yuvarlak kemerli bir kapıdır **(Fot. 284-285)**. Kapının üzerinde ve kapıya iki yandan bağlanan sur duvarı üzerinde dendanlar ve seyirdim yerleri mevcuttur. Kapının hemen solunda (kuzeybatı köşesinde) silindirik formlu anıtsal bir burç yer almaktadır. Bu plan şemasıyla kapı tek bir yönden (soldan) silindirik bir burçla tahkim edilmiş, kapı açıklığı doğrudan sur duvarı üzerinde yer alan bir plan şeması sergilemektedir. Silindirik burcun cephesindeki beş adet mazgal açıklığından kapının güvenliği sağlanmıştır.

Sinop Kalesi: Kalenin doğu suru üzerinde, dönemi tespit edilemeyen ve hakkında çok fazla bilgi sahibi olamadığımız bir kapı mevcuttur. Kapı, güneydoğu köşedeki burçtan başlayıp kuzeye doğru devam eden doğu suru üzerinde, birinci burçtan hemen sonra görülmektedir **(Fot. 384, 387-388)**. Sur duvarı üzerinde açılmış, dikdörtgen şekilli

ve önemli bir mimari özelliği olmayan basit bir kapıdır. Kapı, kuzeyindeki burç ile sur duvarı üzerindeki seyirdim yerinden savunulacak şekilde planlanmıştır. Surların üzerindeki seyirdim yerleri, kapıyı koruyan burcun güneye açılan yuvarlak kemerli, hafif taşıntılı cephesi incelendiğinde, bu sur duvarının Bizans dönemine ait bir karakter sergilediğini düşünmekteyiz **(Fot. 385)**. Kapıda bu döneme ait olmalıdır. Kapının kuzeyinde kalan burcun, kapıyı daha iyi koruyabilsin diye doğuya doğru uzatıldığı ve kapıya olan hâkimiyetinin bu şekilde arttırıldığı gözlenmektedir. Kapı öne doğru taşırılan bu burçla hem korunmaya hem de bir nebze gizlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca önemli bir detay da, bu burcun bu köşede sur duvarına daha sonradan eklenmiş olabileceğidir **(Fot. 386)**. Nitekim özellikle üstteki yuvarlak kemerli pencere açıklığının, bu burçla birleşme noktaları incelendiğinde durum anlaşılmaktadır. Bunun dışında, burcun doğu cephesinde eklerin olduğu görülmektedir. Bu sebeple gerek bu burçta ve gerekse de bağlantılı olduğu sur duvarında değişiklikler yapıldığı kesin olarak söylenebilir. Yapıldığını düşündüğümüz bu değişiklik, Ortaçağ dönemi sınırları içerisinde kaldığından, kapıyı tek burçla tahkim edilmiş kapılar başlığı altında değerlendirmek uygundur.

Kâhta Kalesi: Kale yerleşiminin en yüksek noktasında yer alan iç kaleye giriş, soldan bir burçla tahkim edilmiş, güneye doğru uzananı sur hattı üzerindedir ve batıya açılmaktadır **(Çiz. 220)**, **(Fot. 690-692)**. İç kale kapısının üzerinde yer aldığı beden duvarı arkasında görülen merdiven izleri, kapının üzerindeki, kapı önü savunmasında etkin seğirdim yerine ve belki de siperlikli duvara çıkış sağlamaktaydı. Ayrıca bu duvar üzerindeki, günümüzde çökmeler nedeniyle molozla dolmuş olan mazgallar da savunmada etkin rol oynamış askeri mimarlık öğeleridir.

Sivri kemerli açıklığın altındaki dikdörtgen kapı açıklığına kayalardan oyma merdivenlerle çıkılmaktadır. Kapının hemen solunda, beden duvarı üzerinde, kapıyı yine bu yönden tahkim eden burcun kapıya bakan cephesinde, birer adet mazgal tipi pencere göze çarpmaktadır. Tek kanatlı örtülü bir kapı olduğu anlaşılan dikdörtgen kapı açıklığına, iç kale avlusundan bakıldığında, kapıyı arkadan destekleyen düzeneğin yerleştirildiği yuva izleri göze çarpmaktadır. Kapı, tek burçla müdafaa edilen bir plan şeması sergilemektedir.

Fot. 690: İç kale kapısı (Thomas Lorain, Nisan 2007)

Fot. 691: İç kale kapısının dış yüzü (Thomas Lorain, Nisan 2007)

Fot. 692: İç kale kapısının iç yüzü (Thomas Lorain, Nisan 2007)

3. 3. 1. 3. 2. Çift Burçla Tahkim Edilmiş Kapılar

3. 3. 1. 3. 2. 1. Boyut ve Plan Açısından Benzer Burçlara Sahip Kale Kapıları

Harran Kalesi: Urfa İli, Harran ilçesindeki iç kale ve surlardan meydana gelen kalenin kapılarından bazıları, anıldıkları isimler, mimari tasarımları ve bezemeleri açısından özgün ve önemli birer örnektirler. Fakat surlar gibi kapılar da çok fazla tahrip olduğundan, sur kapılarından bazıları ve iç kale kapısı hakkındaki bilgilerimiz arkeolojik verilere, tarihi kaynaklara, eski gravür ve fotoğraflara dayanmaktadır.

Harran İç Kalesi'ne girişi sağlayan kapı güneydoğuda yer almaktaydı **(Çiz. 81, 83)**, **(Fot. 197-202)**. Kapı iki yandan dikdörtgen planlı birer burçla tahkim edilmişti. Kapıyı batıdan tahkim eden burcun beşik tonoz örtülü olduğu tespit edilmiştir. Ortadan kalkmadan önce içine girilememiş olan doğu burcu, benzer bir plan sergilemesi sebebiyle muhtemelen batıdaki gibi tonozla örtülü olmalıydı. İki dikdörtgen burç arasındaki kapı açıklığı yine bir burcun karşılıklı cephelerinde yer almaktaydı. Bir başka ifadeyle kapı geçiti düz eksenliydi. Kapı üstte at nalı, altta ise sivri kemerli açıklıklara sahipti **(Fot. 98), (Çiz. 82)**. At nalı kemer iki yanda duvar payelerine yaslanmaktaydı.

İbn Cübeyr, iç kalenin kent surundan hendekle ayrıldığı bilgisini vermektedir (İbni Cübeyr, 2003: 181). Yapılan sondaj çalışması da bunu göstermiştir. Katalog bölümünde nedenlerine değinilerek 10. ve 11. yüzyıllara ait olduğu anlaşılan bu kapının önünde yapılan çalışmalar sonucu, hendeğin 1.3 m. eninde ve yaklaşık 6.5 m. derinliğinde olduğu tespit edilmiştir (Rice, 1952: 48-63). İç kalenin güneydoğusunda yer alan bu kapının hendekli ve her iki yanında eşit boyut ve aynı plan şemasına sahip birer burçla müdafaa edilen bir tasarıma sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Harran Kalesi'nin surları üzerinde yer alan altı adet kapıdan sadece batıdaki Halep Kapısı ayaktadır **(Fot. 194-196)**. Kapı iki yandan kareye yakın bir plana sahip birer burçla tahkim edilmiştir. Kapı açıklığını barındıran cephede, kapı kemerinin hemen üzerinde iki adet düzgün hatlara sahip olmayan açıklıklar mevcuttur. Kapının cephesinde gözlenen dekoratif öğelerden dolayı, 11. yüzyıl ortalarından itibaren kalenin savunma fonksiyonunun ortadan kalktığı tahmin edilmektedir (Llyod-Brice, 1951: 78). Kapının üzerinde yer aldığı beden duvarı önce iki yandan duvar payeleriyle desteklenmiş, daha sonra da her iki yandan eşit boyuta ve aynı plan şemasına sahip birer burçla tahkim edilmiştir.

Yerleşim yerinde ve kalenin çeşitli noktalarında kazı çalışmaları gerçekleştirmiş olan N. Yardımcı, Halep Kapısı'nın kapı geçitinin solunda ve kuzeybatısında, sur içinde yaptığı kazılarda, Eyyubi dönemine tarihlendirilen büyük bir askeri kışlanın kalıntılarını tespit etmiştir. Tonozlu yapılardan meydana gelen kışlanın içerisinde yatakhane, hayvanların bağlanmasına yarayan duvarlara gömülü bağlama taşlarının bulunduğu büyük boyutlu ahırlar, erzak depoları ve büyük taşlardan yapılmış ocaklara sahip bir mutfak ortaya çıkarılmıştır. Bu sebeple de bu mekânların kapının güvenliğinden sorumlu muhafızlara ait olduğu düşünülmektedir (Yardımcı, 2007: 42-43). Dolayısıyla kapının her iki yandan burçlarla tahkim edilmiş bir plan şeması sergilemesinin yanı sıra muhafız odalı bir kapı olduğunu da ilave etmek gerekmektedir. Ayrıca kapıyı destekleyen burçlar da bu amaçla kullanılmış olmalıdır.

Beyşehir Kalesi: Kalenin günümüze gelebilen tek kapısı olan kuzey kapısının kemer açıklığı doğrudan sur duvarı üzerinde yer almaktadır **(Çiz. 44)**. Kapı basık kemerli bir açıklığa sahiptir **(Çiz. 46-47), (Fot. 63, 65)**. En üstte 80 cm. aralıklarla yerleştirilmiş iki dendan bulunmaktadır. Kapının iki yanındaki dikdörtgen planlı burçlardan sadece

batıdaki kısmen ayaktadır **(Çiz. 49)**, **(Fot. 67)**. Friedrich Sarre'nin 1895 yılı yazındaki Anadolu seyahatini konu alan çalışmasında görülen fotoğrafta bu burcun da sağdaki burç gibi dikdörtgen planlı bir burç olduğu ve böylece simetrik bir planın kapıda uygulanmış olduğu anlaşılmaktadır **(Fot. 62)**, (Sarre, 1998: fot. IL).

Birecik Kalesi: Birecik'in doğu surları üzerinde yer alan Urfa Kapısı'nın plan şemasının asıl şeklini çözümlemek, zaman içerisinde geçirdiği müdahaleler sonucu güçleşmiştir **(Çiz. 51-52)**. Kapıya günümüzde kuzeyden *"Kule Mescidi"* ve mescidin hemen batısında yer alan bir çeşme bitişmektedir **(Çiz. 55), (Fot. 82-84)**. Sol taraftan ise kare planlı, çapraz tonoz örtülü bir burç tahkim etmektedir **(Fot. 83)**. Kapının tipolojik durumunu tanımlayabilmek için kuzeyindeki mescidin ve çeşmenin, kapının ilk inşasından beri burada olup olmadıkları sorusunu yanıtlamak gerekmektedir. Bu konu, ilgili kalenin kapıları başlığı altında, tezin katalog bölümünde tartışılmıştır. Kapının kuzeyinde kalan Kule Mescidi'nin, kapıya bakan cephesindeki Melik Eşref Kayıtbay ismini ve 1483 tarihini veren kitabesinin cephede aksamaya uğramadan kesintisiz devam etmesi, yine kapının kuzeyinde, güneydeki burçla aynı ölçüde doğuya yani kapı önüne taşma yapan bölümün güney cephesinde, sivri kemerin hizasında, üstte ve ayrıca köşesinde senkendazların varlığı, bu mekânın bir mescid değil, başlangıçta askeri amaçla kullanılmış, daha doğrusu planlanmış bir birim olduğunun delilidir. Kapıyı kuzeyden tahkim ettiğini düşündüğümüz kuzey burcunun, sur içine bakan taraftaki duvarları, sur duvarının bu köşesinin mescide çevrilmesi esnasında tahrip edilmiş ve bu esnada ortadan kalkmış olmalıdır. Mescidin bu yöndeki duvarları incelendiğinde de sur duvarıyla çağdaş olmadıkları, duvar örgüsündeki farklılıktan dolayı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Urfa Kapısı'nın kuzeyindeki burç, üst örtüsü ve bütün duvarları ile günümüze gelememiş olsa da mevcut mimari verilerden yola çıkarak, kapının iki yandan aynı boyuta ve plana sahip birer burçla tahkim edilmiş bir kapı olduğunu tahmin etmekteyiz. Kapı geçitini barındıran birim ise çapraz ve beşik tonozlarla örtülerek birkaç mekâna ayrılmış bir çeşit tek katlı kapı burcu planındadır **(Fot. 92-93)**. Kapıyı iki yandan tahkim eden burçlara buradan geçilmekteydi. Kuzey burcuna bağlanan kitabeli sur duvarıyla kapı önü kuzeyden sınırlandırılmış ve senkendazlarla tahkimat daha da güçlendirilmiştir.

Kapıyı iki yandan sınırlayan ve tahkim eden burçlarda ve sur duvarında görülen senkendazların yanı sıra kapının üst kısmında, dekoratif konsollar görülmektedir **(Fot.**

82, 84). Konsolların üzerine oturan kapının beden duvarı öne doğru çıkma yapmakta, kapının üstünde yükselen duvarla konsolların üzerindeki duvar arasında bir boşluk gözlenmektedir. Bu konsollu düzenleme dekoratif yönünün yanında işlevsel bir nedenle tasarlanmıştır. Gerek bu kısımdan, gerekse bu kısmın üzerinde yükselen dendanlı ve mazgallı siper duvarından kapı önü sıkı bir şekilde korunabilmekteydi. Bu tür dekoratif ve işlevsel tepe mazgalları, daha çok kızgın yağ v.b. sıvı bir şeyler dökmek amaçlı kullanılmaktaydı **(Fot. 83, 86)**.

Kapı açıklığının üst köşelerindeki konsolların arkasında, iki yanda, kapının oturduğu yuva izleri görülmektedir. Orijinal kapı kanatlarının tasarımının nasıl olduğunu ve ne zaman ortadan kalktığını bilemiyoruz. Yalnızca yuva izlerinden, kapının iki yana doğru açılan, çift kanatlı bir kapıyla örtüldüğü anlaşılmaktadır **(Fot. 94)**.

Erzurum Kalesi: Erzurum kentini çevreleyen ve günümüze çok azı gelebilmiş surların yıkılmış olan doğu kapısı, tarihi kaynaklarda *"Tebriz Kapısı"* adı ile geçmektedir. İ. H. Konyalı, Çifte Minareli Medrese'nin 30 m. doğusunda bulunan yere *"kale kapısı"* denildiğini, yalnızca harap kulesinin mevcut olduğunu ve fırın olarak kullanıldığını aktarmıştır (Konyalı, 1960: 92). Evliya Çelebi, doğu yöne açılan kapının, hendek üzerinden köprü ile geçilen, iki kat demirden yapılmış bir kapı olduğunu aktarmıştır (Evliya Çelebi, 1999a: 106). Bir diğer seyyah Britanyalı Diplomat James Justinian Morrier (1780-1849), 15 Haziran 1809'da Erzurum'a gelmiştir. Seyyah, Doğu Kapısı'nın, İslami tarzda bir kemere ve kûfi hatlı bir kitabeye sahip bir kapı olduğunu ifade etmiştir (Morrier, 1816: 314). İngiliz Diplomat Robert Curzon, 1843 yılında Erzurum'da kalmış, şehrin ana girişinin doğuda olduğunu belirttikten sonra, bu girişin hemen solunda Çifte Minareli Medrese'nin yer aldığını aktarmış, Tebriz Kapısı'nı ve doğu surlarını gösteren bir de gravür yapmıştır **(Çiz. 64)**, (Curzon, 1854: 37-39). 1843 tarihli bu gravürde, Çifte Minareli Medrese'nin hemen önünde, iki kare planlı burç arasına alınmış, doğu suru üzerindeki iç kapı görülmektedir. Burçlar ve kapının üzerinde yer aldığı beden duvarı dendanlara sahiptir. Kapıyı barındıran beden duvarında iç içe iki sivri kemer gözlenmektedir. İçteki kemerin üzerinde ise iki mazgal açıklığı bulunmaktadır. Bu mazgallardan dolayı, üst katta, kapının güvenliğini sağlayan muhafızların yer aldığı bir odanın var olması gerektiği düşünülebilir. Olası bu mekâna geçiş kapıyı iki yandan tahkim eden burçlardan veya sur içinden, merdivenlerden sağlanıyor olmalıdır. Kapıyı

barındıran cephedeki bu mazgal açıklıkları, bu bölümün kapı burcu şeklinde planlanmış olduğunun delilidir. Bu kapının önünde dış sur bulunmaktadır. Dış surun üzerinde, iç surdaki kapının ekseninde olmayan ikinci bir kapı yer alır. Bu kapı da iç kapıyla mazgal açıklıkları dışında, görünüm itibariyle aynı özellikleri sergilemektedir. Dış kapının önünde, hendeğin üzerindeki köprü, çizimin aşağıdan bir bakış açısıyla verilmesi nedeniyle görünmemekte, yalnız bu gravürde hendeğin varlığı, bu kısımda düşen kottan fark edilmekte ayrıca hendeğin dışında daha alçakta kalan ve hendeğin başlangıcını ifade eden dendansız bir duvarın (hendek duvarı) varlığı anlaşılmaktadır. Curzon'un dışında 1701 yılında Erzurum'a gelen J. Pitton de Tournefort'un kenti kuzeydoğudan, yüksek bir tepe üzerinden gözleyerek yaptığı gravürde de surlar üzerindeki doğu kapısı görülebilmektedir **(Çiz. 61)**. Tournefort ile Curzon'un gravürleri arasındaki en önemli fark, Tebriz Kapısı olduğunu düşündüğümüz kapıyı tahkim eden burçların Tournefort'ta çokgen, Curzon da kare planlı gösterilmesidir. Bu durumda şehirde daha uzun süre kalması sebebiyle kaleyi daha detaylı inceleme şansı bulmuş, kapıyı daha yakından ve detaylı resmetmiş Curzon'un çizimini, Tournefort'un çizimine göre daha doğru kabul edebiliriz. Sonuç itibariyle Tebriz Kapısı'nın iki yandan burçlarla tahkim edilen bir kapı olduğunu söylemek tipoloji için yeterli bir bilgi olacaktır. Uğur Tanyeli, kentin ticaret noktalarına değinirken, kent kapılarının birçoğunun dışında han, kervansaray, dükkân v.b. ticaret alanlarının yer aldığını ifade etmekle birlikte özellikle de Tebriz Kapısı civarında daha aktif bir ticaret nüvesinin oluştuğunu ileri sürmüştür Ayrıca doğu ticaret yolunun bu kapıya bağlandığını aktarmıştır (Tanyeli, 1987: 74-75). Nitekim F. R. Chesney'e ait 1836 tarihli gravürde ve Théople Deyrolle'ye ait 1869 tarihli gravürde, Çifte Minareli Medrese'ye uzanan yolun bir ticaret alanı olduğu rahatlıkla görülmektedir (Kılıç, 1998: res. 7, 22). Şehrin doğu yönünden geçen çift sur üzerinde yer alan doğu kapısının, her iki yandan muhtemelen aynı boyutta ve planda birer burçla tahkim edilmiş, hendek üzerindeki köprüden geçilerek ulaşılan bir kapı olduğunu, eldeki görsel veriler ve tarihi kaynakların verdiği bilgiler sayesinde tahmin etmekteyiz.

Niğde Kalesi: Alâeddin Tepesi'ni çevreleyen surlar üzerindeki kapılardan güneybatıya doğru bakan ve Sungur Bey Camii'ne yakın olan sur kapısı ayaktadır **(Fot. 287, 301-302)**. Kapı günümüzde konutlarla çevrili sıkışık bir alanda yer almaktadır. Doğusundan ve batısından silindirik formlu birer burçlarla tahkim edilmiş bir plan

şeması sergilemektedir. Kapı açıklığı ise doğrudan sur beden duvarı üzerindedir. **(Çiz. 107)**.

Şebinkarahisar Kalesi: Şebinkarahisar surlarının kuzeybatı yönünde yer alan iki sur kapısından güney yöndeki, surlardan kale içine girişi sağlayan anıtsal bir kapıdır **(Fot. 432, 442-444)**. Kapı sağından ve solundan daire planlı, yüksek cepheli burçlarla desteklenmiştir. Giriş kapısının üzerindeki seyirdim yerinin kazamatlarından, burçların içinden ve üzerinden kapı önü savunması yapılabilmekteydi **(Fot. 446)**. Her iki burcun gövdesinde mazgal açıklıklarına rastlanmamış olması ve yaptığımız inceleme, burçların içlerinin, en azından alt katlarının dolgulu olarak inşa edilmiş olduğundan şüphelenmemize neden olmuştur [75]. Kapının üzerine yerleştirildiği cephenin dışı, düzgün iri kesme taşlarla örülmüştür. Kapı açıklığı doğrudan sur beden duvarı üzerindedir. Kapı, iç içe iki sivri kemer içine alınmıştır. Kapının enine kesitine bakıldığında, her iki tarafta, kemer kalınlığının (70 cm.) bitiminde içeriye doğru giden kare yuvalar görülmektedir. Bu yuvalar, kapı arkasına sürülen demir ya da ahşaptan bir sürgüye ait yatak izleri olmalıdır.

Şebinkarahisar İç Kalesi'ne girişi sağlayan kapı, dıştan basık kemerli bir açıklığa sahiptir **(Fot. 449)**. Dışa açılan yüzünde, kapı kemerinde, sövelerinde ve kapının çevresindeki duvarda düzgün kesme taş işçiliği görülmektedir. İç kale kapısı, avlu yönünden sivri bir kemer açıklığı içine alınmıştır **(Fot. 451)**. Kapı her iki yandan eşit boyut ve simetrik plan sergileyen birer silindirik kuleyle tahkim edilmiştir. Kapı açıklığı ise doğrudan sur duvarı üzerinde yer almaktadır.

Pasinler (Hasankale) Kalesi: İç kaleye batıdan girişi sağlayan kapı, her iki yandan birer kare burçla tahkim edilmiş bir plan şeması sergilemektedir **(Fot. 327-329)**. İ. H. Konyalı'nın Erzurum hakkındaki kitabında yer alan kapının onarım öncesi durumu gösteren fotoğraftan kapıyı tahkim eden burçların içine, iç kale avlusundan geçildiği anlaşılmaktadır **(Fot. 326)**. İki burç arasındaki kapı geçiti ise dikdörtgen planlıdır ve tonozla örtülüdür **(Fot. 329)**. Kale içine ve dışına kemerlerle açılmaktadır. Bu tip kapılar,

[75] Burç üzerine ağır bir mancınık yerleştirilecekse, bu ağırlığı taşıyabilmesi için burçlar genellikle içi dolgulu olarak inşa edilirdi. Mancınıktan etkili bir sonuç alabilmek ve mümkün olduğu kadar atış menzilini arttırmak için de mancınıklar mümkün olduğu kadar yüksek noktalara yerleştirilirdi (Akarca, 1998:145–146).

hem yaya hem de tekerlekli araçların geçişi için uygundur. Bu nedenle de kalelerin ana kapılarında sıklıkla tercih edilmişlerdir.

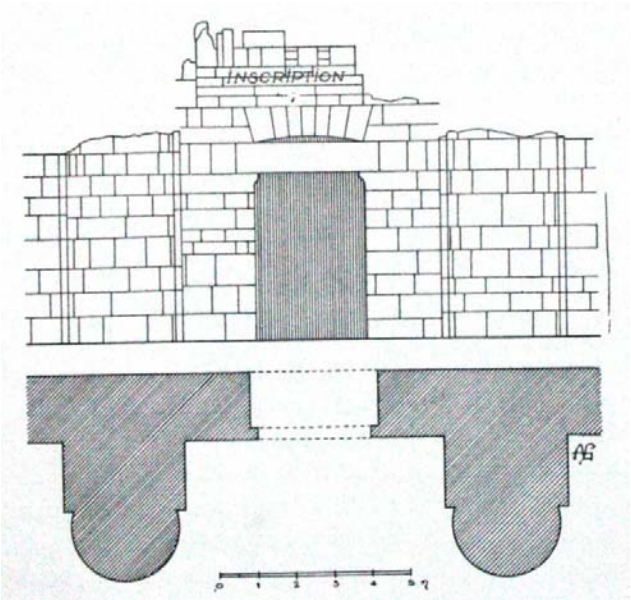
Silvan (Meyyafarikin) Kalesi [76]: Kulfa Kapısı, dış surun doğu cephesinde yer almaktadır ve kuzey cepheye yakın bir konumdadır **(Çiz. 230)**, **(Fot. 693-694)**. Gerek dış durun gerekse iç surun önünde hendek bulunmaktaydı. Evliya Çelebi hendeğin varlığına değinmiştir (Evliya Çelebi, 2001a: 55). Kulfa Kapısı'nın sur beden duvarı üzerinde yer alan dikdörtgen kapı açıklığının hemen yukarısındaki kitabeye göre kapı, Eyyubi Sultanı Melik Eşref dönemine aittir. Dört satırlık nesih yazı ile yazılmış kitabesinin çok azı günümüze gelebilmiştir. Kitabenin yarısı mevcutken, kitabede kapıdan önceleri, *"Babu'l Mar'a"*, kitabenin yazıldığı tarihte ise *"Babu'l Farac"* olarak yani *"yeni ve mutlu kapı"* olarak bahis edildiği ifade edilmektedir (Perihanoğlu, 2004: 17-18). Kapı, 1210 (H. 607) ile 1218 (H. 615) yılları arasına tarihlenmektedir (Sauvaget, 1940: 341-342). Kapı açıklığı dikdörtgen bir açıklıktan ibarettir. Kapı lentosunun üzerinde, kesme taşlarla meydana getirilmiş, oldukça basık bir hat çizen, kesme taşların dikine yerleştirildiği bölümdeki örgü biçimi, Harran Kalesi'nin surları üzerindeki dış kapılardan Eyyubi dönemine ait 1192 tarihli Halep Kapısı'nı hatırlatmaktadır **(Fot. 194-196, 691-693)**. Her iki kapıda Eyyubi dönemine aittir ve benzerlik göstermektedir. Kapı açıklığının üst köşelerinde, kapı kanatlarının oturduğu yuvalar ile kapının yan duvarlarında, kapalı durumdaki kapının arkasına sürülen sürgünün yerleştirildiği yuva izi göze çarpmaktadır. Kapının hemen üzerinde, oldukça özenli ve estetik bir görünüm sergileyen kitabesinin bir bölümü görülmektedir. Gertrude Bell'e ait fotoğraf arşivindeki Mayıs 1911 tarihli fotoğrafta, kapının kitabesi biraz daha iyi durumdadır **(Fot. 695-696)**.

---

[76] Kalenin geçmişi Asurlulara kadar dayandırılmış olsa da günümüze gelebilmiş burç, kapı ve sur duvarlarından, kalenin İslâmi bir karakter sergilediği anlaşılmaktadır. Bizans İmparatoru I. Justinianus zamanında, 532'de esaslı bir şekilde onarılmıştır (Sevgen, 1959: 305). Hamdanilerden Seyfüddevle döneminde ve Mervaniler yönetiminde kaleye eklemeler yapılmış ve tahkimatı kuvvetlendirilmiştir (Parlak, 2007: 23).

Albert Gabriel'in hazırlamış olduğu plana ve mevcut izlere göre, kareye yakın dörtgen bir alanı kaplayan kale, çift surla çevrili, doğu-batı doğrultusunda 600 m., kuzey-güney doğrultusunda ise 500 m. boyutlarındadır (Gabriel, 1940: 211; Sevgen, 1959: 305). Sur içinden dışarı çıkabilmek için toplam dokuz kapı mevcuttu. Bugün sadece kuzeybatı köşede yer alan Boşat Kapısı'nın, batı surlarının ortalarına doğru Meyhane Kapısı'nın, güneybatı köşedeki Diyarbakır Kapısı'nın, güneyde Aşağı Mahalle Kapısı'nın, Azizoğlu Kapısı ve üzerinde durduğumuz doğudaki Kulfa Kapısı'nın isimleri bilinmektedir (Parlak, 2007: 145-146).

Bu iki fotoğrafta, kitabenin üstündeki senkendaza ait konsol izleri de rahatlıkla seçilebilmektedir. Silvan Kalesi'nin doğu yönünde yer alan Kulfa Kapısı, tipolojik açıdan, her iki yandan içleri dolgulu birer silindirik kule ile desteklenen, kapı açıklığı doğrudan sur duvarı üzerinde yer alan bir tasarım şeması sergilemektedir.

Çiz. 230: Kulfa Kapısı'nın planı ile dış cephesinin görünüş çizimi (Gabriel, 1941: 216, fig. 164)

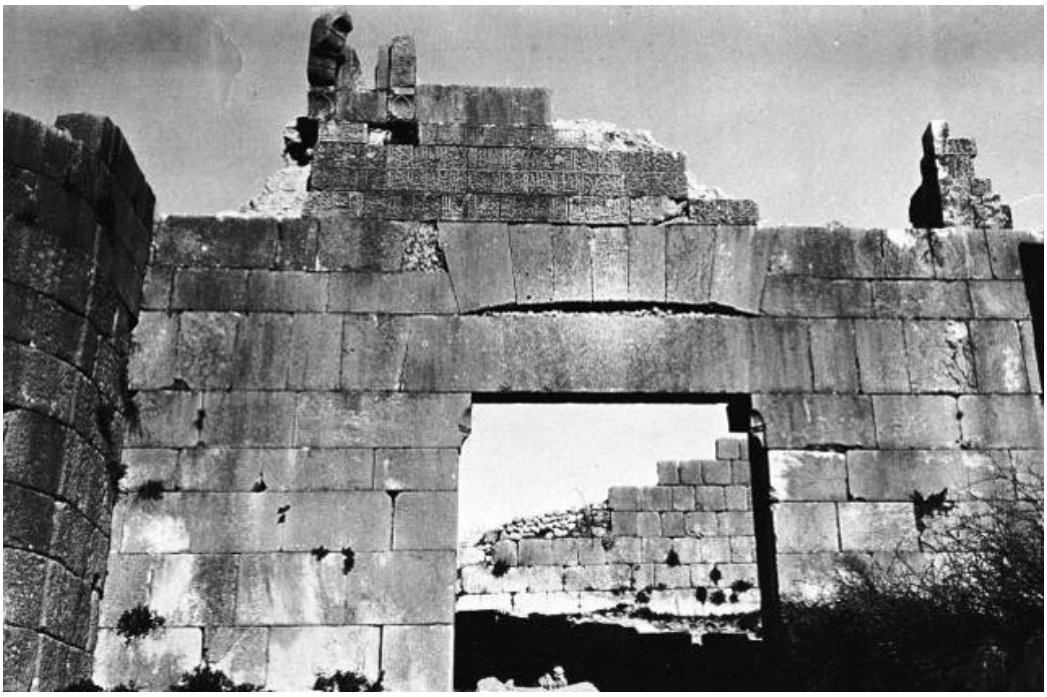
Fot. 693: Kulfa Kapısı'nın dış yüzünün görünümü (Thomas Lorain, Mart 2007)

Fot. 694: Kapının iç yüzü (Thomas Lorain, Mart 2007)

Fot. 695: Kulfa Kapısı (Gertrude Bell Fot. Arşivi, Mayıs 1910)

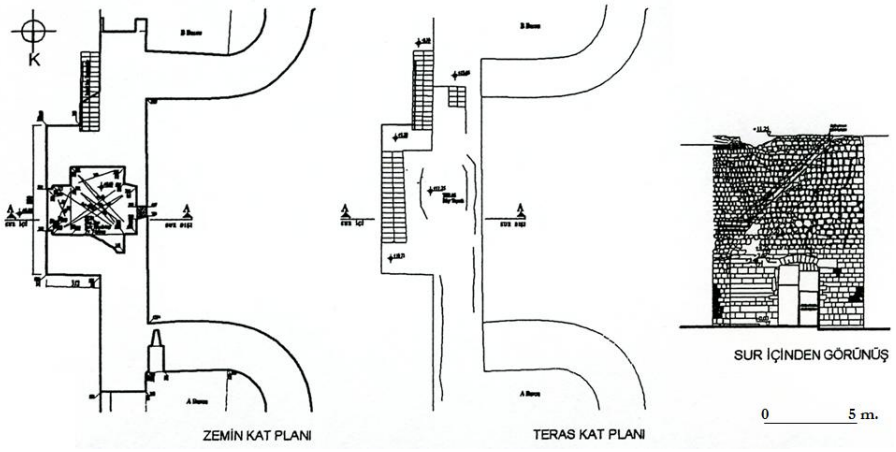

Fot. 696: Kulfa Kapısı (Gertrude Bell Fot. Arşivi, Mayıs 1910)

Urfa Kalesi: Harran Kapısı, Urfa kentini çevreleyen surların güneyinde yer almaktadır. Harran Kapısı, sur içine geçişi sağlayan geçiti barındıran kapı burcu ile her iki yanında kapıyı tahkim eden eşit büyüklüğe ve aynı plana sahip birer burçla tahkim edilmiş bir plan şemasına sahiptir **(Fot. 478-480)**. Tonozlu geçitine her iki yanından üçer mekân açılmaktadır. İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi'ndeki, 90430/22 envanter numaralı fotoğrafta, günümüzden farklı olarak, kapıyı iki yandan tahkim eden kare planlı burçların cephesinde dışa açılan kapı, pencere v.b. açıklıklar görülmemektedir **(Fot. 490)**. Bunun dışında, kapı geçitini barındıran burcun güney cephesinde, kapı kemerinin üzerindeki iki dikdörtgen açıklıklı pencere de yer almamaktadır. Bu uygulamaların hepsinin II. Abdülhamid döneminden (1842-1918) sonrasına ait olduğu anlaşılmaktadır. Mimari özelliklerinin geç tarihlere işaret etmesinin yanı sıra kapının güvenliği açısından, gerek kapı burcundaki bu pencereler, gerekse kapıyı tahkim eden burçlardaki kapı açıklıkları, bir askeri tahkimat için uygun bir tasarım değildir. Aynı fotoğrafta görülen önemli bir detay, kapının önünden geçen hendeğin alçak duvarıdır. Günümüzde bu detayların hiçbiri görülememektedir. Bu fotoğrafa hiçbir yayında rastlanmamaktadır. Bu bağlamda Harran Kapısı'nın önceki durumunu ve geçirdiği aşamaları göstermesi açısından önemlidir.

Urfa iç kalesinin güneybatısında yer alan kapı oldukça kötü durumdadır **(Fot. 536-538)**. Kapı geçitinin üst örtüsüyle kapıyı iki yandan tahkim eden burçlar çok fazla tahrip olmuştur **(Fot. 539-540)**. Bu burçların formlarını Sinclair, gemi burnuna benzetmektedir (Sinclair, 1990: 11). Kapıya nasıl ulaşıldığı konusu önemli bir sorundur. Kapıyı iki yandan tahkim eden çokgen formlu burçların arasında, sivri kemerli, beşik tonozla örtülü, başka bir örnekte rastlamadığımız uzunlukta bir kapı geçiti yer almaktadır. Kapıyı tahkim eden burçlardan kuzeydekinin duvar örgüsünde Roma dönemine ait birbiriyle alakası olmayan parçaların devşirilerek kullanılmış olduğu gözlenmektedir **(Fot. 522-544)**. Sinclair, gemi burnu şeklindeki burçların Memluk askeri mimarisine yabancı olduğunu fakat alttaki temellerden yararlanılarak yapıldığı için Türk-İslam dönemi öncesine ait formun muhafaza edilmiş olabileceğini düşünmektedir. Duvar işçiliği olarak da kapıyı Memluk dönemine tarihlendirmektedir (Sinclair, 1990: 11). İç kaleyi doğu, batı, güney ve kısmen kuzeyden, kayadan oyma kuru bir hendek çevrelemektedir **(Fot. 545)**. Dolayısıyla bu kapıya geçiş için burada bir köprüye ihtiyaç bulunmaktadır.

Diyarbakır Kalesi: Diyarbakır iç kalesinin kuzeybatı yönünde yer alan Fetih Kapısı, sur duvarı üzerinden iç kale yönüne doğru taşma yapan, tek katlı bir düzenlemeye sahiptir **(Çiz. 231)**. Sağdan ve soldan iki katlı, yarım daire planlı burçlar arasına alınmıştır. Beden duvarı üzerindeki kapı, gerek iç kalenin içine gerekse sur içine basık kemerli birer kapıyla açılmaktadır. İki kapı arasında kalan kapı geçiti de tonozla örtülü kapı burcu şeklindedir.

Çiz. 231: Fetih Kapısı'nın zemin ve teras kat planları (Mehmet Alper, 2003)

3. 3. 1. 3. 2. 2. Boyut ve (veya) Plan Açısından Farklı Burçlara Sahip Kale Kapıları

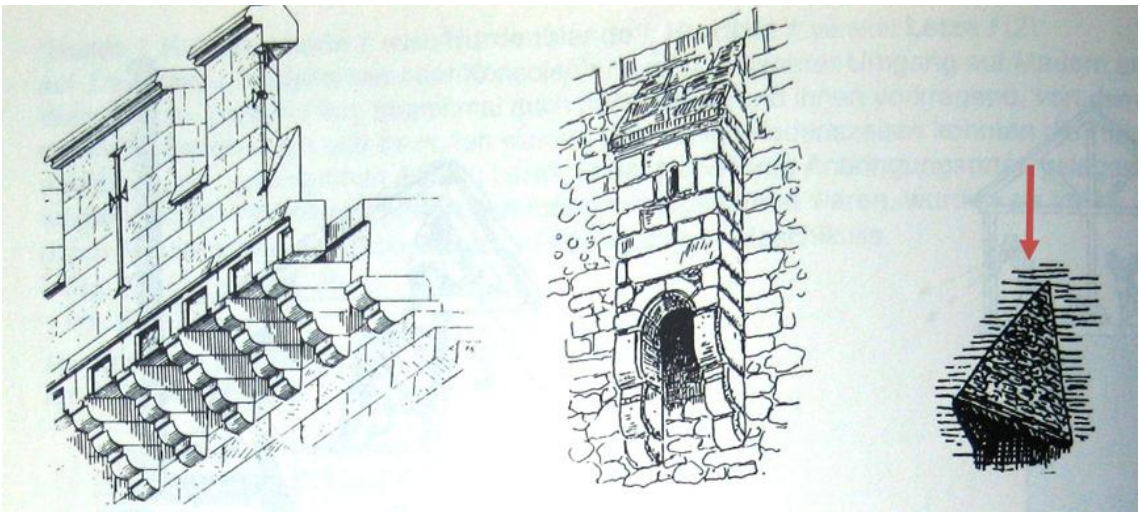
Divriği Kalesi: Divriği Kalesi'nin günümüzde mevcut olmayan fakat 1910'da varlığı ve üzerinde ne yazdığı bilinen kitabesinden dolayı, 1237 yılında Mengücekoğlu Süleymanşah oğlu Ahmed Şah tarafından inşa ettirildiği anlaşılan Batı Kapısı'nı, dışa taşan planına göre sağdan üç cepheli, soldan ise dört cepheli birer burç desteklemektedir **(Fot. 124-125)**. Kapıyı soldan tahkim eden burç üzerindeki Memluk Sultanı Zahir Çakmak'a (1438-1453) ait kitabeden dolayı, kalenin 15. yüzyılda tamir edildiği anlaşılmaktadır (Sakaoğlu, 2005: 204; Mahiroğlu, 2001: 227), **(Fot. 127)**. Üst kesimde iki burcu birbirine bağlayan sivri kemer, yan burçlara konsolsuz olarak oturmaktadır **(Fot. 125)**.

Kapı sövesinde görülen yuva izi, önce porticullis (ızgaralı) tipi bir kapıyı akla getirmekte fakat dikkatlice incelendiğinde, kapı lentosunun hemen altındaki köşeye yakın olması gereken bu söve taşının aşağısına doğru yuva izinin devam etmemesi bu ihtimali zayıflatmaktadır **(Fot. 128)**. Muhtemelen kapının sağındaki sövede görülen bu yuva izi, kapıyı kilitleyen aksamların yerleştirildiği bir yuvaya ait olabilir. Bu yuvayla ilgili durumu kesinleştirmek için, sövenin toprak altında kalan devamını incelemek gerekmektedir.

Tortum Kalesi: Kalenin dış suru yıkılmış olduğundan, bu sur üzerindeki kapının plan şeması hakkında bilgi sahibi olunamamaktadır. En tepedeki iç kaleye çıkan yol üzerindeki ikinci kapı da günümüze gelememiştir **(Fot. 467-469)**. Buna karşılık arazinin sunduğu imkânlar ve günümüze ulaşabilmiş izler sayesinde, kapının plan şeması hakkında bir tahminde bulunmak mümkündür. Kaleye çıkan yol üzerinde, solda oldukça büyük boyutlu ve kareye yakın bir planı olan bir burç bulunmaktadır **(Fot. 457)**. Kuzeybatı duvarı ovalleştirilerek yumuşatılmış bu burçtan güneye doğru uzanan bir duvarın bulunması gerekmektedir **(Fot. 458)**. Nitekim, burcun güneydoğu köşesindeki yıkılmış duvar izleri bu duruma işaret etmektedir. Buradan güneye doğru uzanan duvarların, günümüze kısmen gelebilmiş, daire planlı güneydeki burca bağlanması gerekmektedir **(Fot. 468-469)**. Daire planlı burca bağlanan duvarların çoğu ayaktadır. Anıtsal burç ile daire planlı burcu birbirine bağlayan duvarda, kaleye girişi sağlayan ikinci kapının bulunduğunu düşünmekteyiz. Oldukça eğimli bir noktaya yerleştirildiğini

düşündüğümüz kapı, batısındaki anıtsal burçtan ve doğusundaki silindirik burçtan müdafaa edilmekteydi. Kapı açıklığı ise güçlü bir olasılıkla doğrudan sur beden duvarı üzerinde açılmış bir kapıydı. Kaleye çıkışa imkân veren tek yol burasıdır. Bu sebeple de kalenin kapısının bir başka yerde olması beklenemez. Kapının kemer şekli, bezemeye ve kitabeye sahip olup olmadığı soruları cevaplanamamakla birlikte, kapının her iki yandan birer burçla tahkim edilmiş kapı tipolojisine girdiği anlaşılmakta ve bu grup içerisinde, kapının eşit boyutta ve simetrik planda burçlara sahip olmadığı anlaşıldığından, bu alt grup içinde değerlendirilmesi uygun gözükmektedir. Kapının planında, batıdaki anıtsal ve oldukça büyük boyutlu burç, kapıya ve kapı yoluna tam bir hâkimiyet sağlamakta ve böylece yol üzerinde hiçbir kör nokta kalmamaktadır. Bu amaçla da burcun özellikle de güney ve doğu duvarlarında yer alan mazgallardan kapı savunması rahatlıkla yapılabilmekteydi. İngiliz Diplomat Robert Curzon, anıtsal burcun güney cephesindeki günümüze gelememiş tepe mazgallarını resmetmiştir **(Çiz. 142)**, (Curzon, 1854: 154-155). Bu tip tepe mazgalları özelikle Türk-İslam dönemi izlerine sahip kalelerde görülen klasik konsollu senkendazlardan farklıdır ve daha çok bu tip mazgallara Ortaçağ dönemine ait Gürcü kalelerinde rastlanmaktadır **(Çiz. 232)**.

Evliya Çelebi, Tortum Kalesi'nin demirden yapılmış bir kapısı olduğundan bahsetmiştir (Evliya Çelebi, 1999a: 175-176). Fakat bu kapının yerine dair açıklayıcı bir bilgi vermediğinden, üzerinde durduğumuz kapıya ait olup olmadığı hakkında bir yorum yapmak mümkün değildir.

Çiz. 232: Kalelerde görülen farklı tepe mazgalları ile en sağda Tortum Kalesi'ndeki tepe mazgalına benzeyen mazgal biçimi (Saur, 1996: fig. 73-75)

Oltu Kalesi: İç kaleye geçit veren kapı, kalenin güneyindedir **(Çiz. 113-114), (Fot. 317)**. İç kalenin dış kapısı güneydoğu yöne açılmaktadır. Bu kapıyı doğudan tahkim eden anıtsal burcun gerek kuzeyindeki duvarla gerekse dış kapının doğusundaki duvarla bağlantılarında sorunlar söz konusudur **(Fot. 318)**. Özellikle de dış kapıyı çerçeveleyen duvardaki taş boyutları ile anıtsal burçtaki duvar örgüsü birbirinden farklıdır. Bu kapının ve kapıyla bağlantılı duvarın, buraya ilave edilmiş olabileceği sorusu üzerinde durmak gerekmektedir. Dış kapıyı batıdan tahkim eden duvar kuzeye doğru devam etmekte ve silindirik bir burca bağlanmaktadır. Bu burcun doğusunda oldukça ufak boyutlu, dikdörtgen şekilli ikinci kapı yer almaktadır **(Fot. 319-321)**. İki kapı arasında, üzeri örtülü olmayan dar bir kapı geçiti meydana getirilmiştir. Doğudaki anıtsal burç ise gerek bu kapıların bulunduğu noktalara gerekse iki kapı arasındaki geçide hâkim durumdadır. Bu bölümün günümüze ulaşamamış üst kısımlarında, kapıyı gözetleyen okçuların yer aldığı mazgallı açıklıkların bulunması gerekmektedir. Robert W. Edwards, anıtsal burcun güneydoğusunda ahşap direk izlerine rastladığını, muhtemelen bu ahşap direklerin okçular tarafından kapının savunması için kullanılan, taşınabilir konsollu tepe mazgallarına ait olabileceğini ifade etmiştir (Edwards, 1985a: 18).

Oltu İç Kalesi'ne iki aşamalı bir kapı tasarımı yapılmıştır. İki kapı arasında, üzeri açık bir kapı geçiti oluşturulmuştur. Bu geçitin iki ucunda yer alan iki kapıyı sağdan anıtsal burç tahkim etmekte ve soldan iki silindirik kule, batıdan gelebilecek tehlikelere karşı kapıyı müdafaa etmektedir. Kapıları tahkim eden burçlar aynı plan şemasında ve boyutta değillerdir. Ardı ardına geçilen iki kapının dışında, içte üçüncü bir kapı aralığının olduğu da tahmin edilmektedir.

Sinop Kalesi: Kapı, Sinop surlarının kuzeybatı köşesinde yer almaktadır **(Fot. 369)**. Yerleşimin kuzey sınırını tahkim eden surlar, bu kapıya bağlanmakta ayrıca bu sur duvarı kapıyı deniz yönünden savunacak ikinci bir hat oluşturmak amacıyla kuzeybatıya doğru hisarpeçe duvarı olarak uzanmaktadır **(Fot. 367-371, 373-374)**, **(Çiz. 133-136)**. Kapı, kuzey ve batı surlarının birleştiği noktada yer alan iki burç arasına alınarak tahkim edilmiştir. Kapıyı kuzeyden tahkim eden burç, batıya ve kuzeye birer pencereyle açılır **(Fot. 373-374, 377)**. Kapıyı güneyden tahkim eden burç, kuzey burcuna göre batı yönde daha fazla öne doğru taşmakta ve böylece kapı, güney burcu tarafından hem tahkim edilmekte ve aynı zamanda bu sayede gizlenmektedir **(Fot. 375-376)**. Bu yönden gelen

bir saldırıda, sağ taraf bu burçtan saldıracaklar için açık hedef durumundadır. Ayrıca gerek kuzey burcuna batıdan bağlanan duvarlar, gerekse güney burcuna bağlanan yıkılmış duvarlar arasında, kapı önünde dar bir avlu meydana getirilmiş ve böylece bir boğma alanı oluşturulmuştur **(Fot. 369), (Çiz. 133)**. İki burç arasındaki kapı, doğrudan beden duvarı üzerinde yer almakta ve Osmanlı dönemi onarımının izlerini de yansıtmaktadır **(Fot. 372)**. Kapı içte basık bir kemer ve bu kemerin üzerinde ise yuvarlak bir kemer açıklığına sahiptir.

Kapıyı kuzeyden ve güneyden tahkim eden burçların, alt sıra duvar örgülerinden dolayı çok erken tarihlerden beri orijinal yerini ve hatta şeklini muhafaza ettiğini, kale el değiştirdikçe farklı tarihlerde ihtiyaca bağlı olarak onarılarak kapının kullanılmaya devam ettiğini söyleyebiliriz.

3. 3. 1. 4. Doğrudan Sur Beden Duvarı Üzerinde Yer Alan Kale Kapıları

Bu tipolojiye giren kale kapıları, yerleşimin sınırlarını belirleyen sur duvarının, iç kalenin veya sadece kale olarak genelleyebileceğimiz suru olmayan askeri yerleşimlerin sınırlarını belirleyen beden duvarı üzerinde yer alırlar. En genel ifadeyle bu kapılar, basit bir kemer açıklığından ibarettir. Bu tip kale kapılarının olumsuz tarafı, kemer açıklığından girildiğinde doğrudan kale alanına geçişin sağlanmasıdır. Bir başka ifadeyle kapı geçitleri, düz eksenlidir ve karmaşık bir plan sergilemez. Bu sebeple de bu tip kale kapılarından içeri sızmak oldukça kolaydır. Kapının yanında veya yakınında kule veya burç tipi bir uygulama görülmez. Bu tip kapıların çok fazla saldırının beklenmediği kalelerde veya topografyanın sağladığı imkânlar sayesinde, ulaşılması oldukça zor olan noktalarda inşa edilmiş kalelerde tercih edildiğini genel olarak söyleyebiliriz. Ayrıca bu tip kapıların bazıları, Osmanlı'nın hâkimiyetini kurduğu ve artık saldırının pek beklenmediği bir dönemde ve yerleşimde yer alan kalelerde, en basit ve en kolay uygulanabilen kapı planı olarak tercih edilerek inşa edildiğini söyleyebiliriz.

Yukarıda değindiğimiz tüm bu olumsuz özelliklerin yanı sıra bu tip kapılarda da farklı mimari şemalar denenerek kale kapısının güvenliği sağlanmaya çalışılmıştır. Doğrudan sur duvarı üzerinde açılmış bu kapılarda buna bağlı olarak kendi içerisinde gruplara ayrılarak incelenebilir. Sur duvarı genellikle kalenin inşa edildiği topografyaya göre

planını belirlemektedir. Düz bir arazide inşa edilen bir kalede istenilen düzgün geometrik forma (kare, dikdörtgen, çokgen, yuvarlak v.b) sahip plan şeması uygulanabilirken, zorlu bir topografyada plan şemasını büyük ölçüde arazi koşulları belirlemektedir. Bu durumda da kale kapısının nereye konulması gerektiğinin rastgele bir seçim olmadığı anlaşılmaktadır. Kapının yerinin tespitinde belirleyici olan temel nokta ise kapının güvenlikte yaratacağı bu zafiyetin en iyi nerede ve hangi plan şemasıyla telafi edilebileceğidir. Nitekim her kapı açıklığı, bir güvelik sıkıntısını da beraberinde getirmektedir.

Doğrudan sur duvarı üzerinde yer alan kapıların, genellikle topografyası daha zorlu olan kalelerde tercih edildiklerini istisna yaratan örnekler olmakla birlikte söyleyebiliriz. Özellikle sur duvarının hiçbir girinti, çıkıntı, kırılma, kavislenme yapmadığı örneklerde yani dümdüz uzanan bir sur duvarında kapı açmak oldukça tehlikelidir. Kapı böyle bir uygulamada sadece kapının üzerindeki seyirdim yerinin dendanlarından, mazgallarından ve kapıya bağlanan sur duvarı üzerinden tahkim edilebilmektedir. Bu durum savunma açısından oldukça güçtür. Oysaki sur duvarına çeşitli açılarla kırılmalar yaptırarak köşeler, dirsekler, kavisli yüzeyler, eğimli iç bükey ya da dış bükey alanlar oluşturmak ve kapıyı oluşturulan bu yüzeylerden en güvenli noktaya yerleştirerek gizlemek, savunma açısından daha fazla avantaj sunmaktadır. Böylece düşman, kapıya yaklaştığında daha sınırlı bir kapı önü alanında toplanmak mecburiyetinde kalmaktadır. Kaledekiler de kapıya hâkimiyet açısından daha elverişli durumda olacaklardır. Fakat dümdüz uzanan bir sur duvarında bu hâkimiyeti sağlayabilmek neredeyse mümkün değildir.

Doğrudan sur duvarı üzerinde yer alsa da ve plan şemasını belirleyen en etkili unsur arazi koşulları olsa da Ortaçağa ait kale kapılarında güvenliğin arttırılabilesi için farklı denemeler yapılmış ve böylece değişik tipler ortaya çıkmıştır. Bu tipler şu başlıklar altında toparlanabilir[77]:

a) Sur duvarının doksan derecelik dirsek (L) yaptığı hat üzerinde yer alan kale kapıları
b) Sur duvarlarının karşılıklı doksan derecelik kırılmalar yaparak birleştiği hat üzerinde yer alan kale kapıları
c) Sur duvarlarının kavisli bir hat çizerek birleştiği hat üzerinde yer alan kale kapıları

[77] Bu konuda bkz. (Akarca, 1998: 150)

d) Sur duvarlarının eğimli olarak birleştiği hat üzerinde yer alan kale kapıları
e) Sur duvarlarının açılı kırılmalar yaparak birleştiği hat üzerinde yer alan kale kapıları

Sur duvarı arazi koşullarına uygun olarak düz veya girinti-çıkıntı yaparak uzanırken, içe veya dışa doğru kırılma yapmış, dirsek veya dirsekler meydana getirmiştir. Kale kapısı da dirsek veya kırılma meydana getiren bu hat üzerine yerleştirilmiştir. Bu planlamada güvenlik tedbiri olarak meydana getirilmek istenen şema, kapının yerleştirildiği sur duvarına ve kapının önüne hâkim olabilecek ve bu hatta karşıdan veya yandan bakabilecek bir ikinci sur hattının denk getirilmeye çalışılmasıdır. Böylece de kapı ve kapı önü rahatlıkla savunulabilecektir. Bu plan şemasında aynı zamanda kapı önünde bir çeşit iki tarafı duvarlarla çevrilmiş sınırlı bir alan meydana getirilmektedir. Özellikle sur hattı doksan derece veya bu açıdan daha küçük bir açıyla birbirine kavuşturulur ve dirsek oluşturulursa, kapı önüne olan hâkimiyet daha da artmaktadır. Tersi durumda ise kapı önü savunması daha güç bir hale gelmektedir.

Afyonkarahisar Kalesi: Oldukça zorlu bir topografyada yer alan tepedeki kaleye ulaşımın, günümüze gelememiş olsalar da, dönem kaynaklarından, seyahatnamelerin verdiği bilgilerden ve gravürlerden yola çıkarak ardı ardına geçilen kapılardan dolayı aşamalı bir plan anlayışında olduğu anlaşılmaktadır **(Çiz. 23), (Fot.5)**. Günümüze gelememiş aşağı ve orta kaleye ait kalelerin kapıları hakkındaki bilgilerimiz çok yetersizdir. Bu sebeple de plan şemaları açısından, bu kalelere ait ve aynı zamanda iç kaleye ulaşımda ardı ardına engeller meydana getiren kapıları sağlıklı bir şekilde değerlendirmek güçleşmektedir.

İç kale kapısı günümüze ulaşabilmiştir ve iyi durumdadır **(Fot. 6-9, 11, 15)**. Kapı, batıdan doğuya doğru oturduğu zemine uygun olarak zigzaglar yaparak uzanan sur hattının, kırılma yaparak güneye yöneldiği ve dirsek oluşturduğu kuzey-güney doğrultulu sur hattı üzerine yerleştirilmiştir. Kapının ve kapıya ulaşan kale yolunun güvenliği için, kapının üzerinde yer aldığı sur hattına önem verilmiştir. Bu hatta mazgal tipi pencereler ve güney uca doğru yuvarlak kemerli ve tonoz örtülü bir geçit yer almaktadır **(Fot. 9-10, 12-14).** Bunun dışında seyirdim yerinin dendanlı siper duvarından da kale yolu ve kapısı savunulmuştur. Kapının bulunduğu sur duvarına adeta doksan derece dik çıkarak dirsek meydana getiren sur hattından da gerek iç kaleye ulaşan kale yolu, gerekse de kapı önü savunulabilmekteydi. Bu sebeple de Afyonkarahisar Kalesi'nin topografyasının yarattığı

zorluklara ilaveten, planlanan bu şema ile kapının güvenliği arttırılmaya çalışılmıştır. Kale kapısının yerinin tespitinde, arazinin dirsekli bir sur duvarı inşasına imkân tanıyan bu noktası, tüm bu sebeplerden dolayı da rastgele değil, bilinçli ve planlı bir tercihtir.

Pertek Kalesi: Sur duvarının dirsek yaptığı hat üzerinde kale kapısına sahip bir diğer önemli örnek, Pertek Kalesi'nin giriş kapısıdır **(Fot. 337-338, 340-341)**, **(Çiz. 117, 119-120)**.

İç kale olarak tanımladığımız bölümün batı surlarının kuzeye doğru yöneldiği köşede yer alan kuzeybatı burcundan sonra kısa bir boşluk görülen iç kale duvarları, 20 m. kadar sonra başlayarak, çeşitli açılarda kırılmalar ve dirsek yaparak ve belirli oranda alçalarak doğuya doğru devam ettirilmiştir. Kuzeybatı burçtan sonra başlayıp, giriş kapısına kadar olan ve düzenli kesme taş arası dolgu tekniğinde inşa edilmiş sur duvarları, iki noktada geniş payanda çıkıntısı yapmaktadır. Kapı, kuzey duvarı doğuya doğru devam ederken, doksan dereceye yakın bir kırılma yaparak dirsek oluşturan dar cepheli sur hattı üzerinde açılmıştır. Kapının bulunduğu dar cepheden sonra doğuya doğru devam eden iç kale duvarı, önce kuzeydoğu köşeyi meydana getiren ve burç işlevi sunan üç cepheli sur duvarına kadar ilerlemekte ve daha sonra güneye doğru dönmektedir. İç kale kapısının batısındaki duvarda olduğu gibi, doğuya doğru devam eden sur duvarında yer alan mazgal pencereler, gerek bu cephenin gerekse kapıya yönelen tehlikenin önlenmesinde önemli rol üstlenmiştir **(Fot. 343)**, **(Çiz. 123)**. Kapının bulunduğu cephenin üst bitiminde tek bir örneği kalmış konsol parçası, günümüze ulaşamamış senkendazın varlığına işaret etmektedir. Sur duvarında yapılan bu kırılma sayesinde ise kapı önünde, kapı üzerinden ve kapıya bağlanan surlardan savunulabilen ufak bir iç bölge meydana getirilmiştir. Kale içine geçit veren kale kapısı, tuğladan örülmüş basık bir kemere sahiptir. Kapıya döneminde hareketli yani kaldırılıp-indirilebilen bir köprüyle ulaşıldığı tahmin edilmekle birlikte, bu yoruma dayanak oluşturabilecek hiçbir iz bugün görülmemekte ve bu yorum tahminden öteye gidememektedir. Ayrıca yakın tarihte gerçekleştirilen restorasyon çalışması ile kapıya ulaşılan yolda zikzaklı bir hat sergileyen merdivenli bir kale yolu inşa edilmiştir. Bu düzenlemenin döneminde de böyle olduğuna dair herhangi bir veri bulunmamaktadır.

Gerek Afyonkarahisar Kalesi gerekse Pertek Kalesi'nde görülen ortak bir özellik, kale içine girmeye çalışan düşmanın, kale yolunu takip ederken sağ taraflarının iç kale sur

duvarından gelecek saldırılara açık olmasıdır. Normal şartlar dâhilinde düşünüldüğünde, Ortaçağ savaş tekniklerine göre sağ elini kullanan bir askerin sağ elinde oku/baltası/mızrağı, sol elinde ise kendisini korumak için kalkanı bulunmaktadır. Bu durumda kaleye saldıran düşmanın sol tarafı kalkanla korunabilirken, sağ tarafı açık hedef haline gelmektedir (Keeley-Fontana-Quick, 2007: 64). Ortaçağ savaş metotlarını göz önüne alarak yapılan bazı planlamalarda, topografyanın da el verdiği durumlarda, düşmanın sağ tarafına müdahale edilebilecek şekilde bir tasarımın yapıldığı, özellikle de kapıların tasarımında buna dikkat edilen örneklerin olduğu gözlenmektedir.

Keçi Kalesi: Gümüşhane il sınırlarındaki Kale bucağından geçen transit yol üzerindeki Keçi Kalesi'nin *(diğer isimleriyle Konâs Kalesi, Kokânes Kalesi, Koans Kalesi)* doğu cephesinde yer alan kapısına, kuzey-güney doğrultulu merdivenli bir kale yolu ile ulaşılmaktadır (Uslu, 1980: 17), **(Fot. 697-698)**. Kalenin avlusuna geçit veren kapı açıklığı, sur duvarı üzerindedir. Kuzey-güney doğrultulu doğu sur duvarı, doksan derecelik dirsek yaparak önce doğuya doğru yönelmekte ve tekrar doksan derecelik kırılma yaparak güneye dönmektedir. Kaleye ait doğu girişi de kuzeye açılan, dirsek yapan bu sur duvarı üzerine yerleştirilmiştir. Yakın dönemde kalede yapılan onarımlar sonucunda, bazı mekânların orijinal durumları hakkında fikir edinmemizi sağlayabilecek izler ortadan kalkmıştır. Doğudaki bu girişin üzerinin örtülü olduğuna dair bir bilgi mevcut değildir. Kale yolunun savunmasında, özellikle de kuzeydoğu köşeyi tahkim eden burç ile bu burcun doğu cephesine doğru köşeleri yuvarlatılmış bir taşma yapan kuzeydoğu köşe aktif durumdadır. Ayrıca doğu sur duvarı ile bu cephedeki kale girişinden de kapı ve kale yolu savunulmuştur.

Fot. 697: Keçi Kalesi (Temmuz 2008)

Fot. 698: Kapıya çıkan merdivenli yol (Temmuz 2008)

Alanya Kalesi: Alanya Surları üzerindeki girişlerden Esas Kapı *(diğer isimleriyle Kale Kapısı, Orta Kapı, Koca Kapı, Yukarı Kapı, Eski Pazar Kapısı ve Otak Başı Kapısı)* adıyla bilinen sur kapısı, Alâeddin Keykubad'ın mühendisleri tarafından Kızıl Kule'den başlayarak Ehmedek kısmına kadar ki bölümün saldırılara fazlaca açık olması ve güvenlik sorunları sebebiyle örülen ön sur üzerindedir (Llyod-Rice, 1989: 64-66, Konyalı, 1946: 182-186), **(Fot. 699-700)**. Ön surun hemen önünde ise kayalardan oyularak meydana getirmiş kuru hendek bugün dahi görülebilmektedir. Ön sur üzerindeki kapı, sur duvarının birinin düz hat, diğerinin ise açılı kırılma yaparak birleştiği noktada yer almaktadır **(Çiz. 217)**.

Llyod ve Rice, ön sur üzerindeki kapının önündeki hendeği geçebilmek için muhtemelen ahşap bir köprüden yararlanılmış olduğunu ifade ederler (Lloyd-Rice, 1989: 24). Bugün bu kapıya ulaşım kâgir bir rampa ile sağlanmaktadır. Dıştaki kale kapısı kesme taştandır **(Fot. 700)**. Üste sivri kemerli bir açıklığın altında basık kemerli asıl kapı açıklığı yer alır. İki kemer arasında ise kapının kitabesi bulunmaktadır **(Fot. 701-703)**. Kapının dıştan sol tarafında duvarda iki adet mazgal tipi pencere göze çarpar. Bu kapı açıklığından içeri girildiğinde doksan derecelik bir dönüş yapıldıktan sonra ikinci kapıya ulaşılmaktadır.

İ.H. Konyalı, portalin kemerinin tam ortasında gizli bir baca olduğuna değinmiştir (Konyalı, 1946: 181-182). Baca açıklığı bugün de görülebilmektedir **(Fot. 701)**. Bu tipte bir haşlama bacasına Kâhta Kalesi'nin dış kapısında da rastlamaktayız **(Fot. 633-634)**. Kapıdaki kitabelerden, ön surun içteki kapıyla birlikte planlanmadığını ve içteki kapıdan sonra güvenlik sıkıntısı nedeniyle beş yıl sonra bu ön surun ve hendeğin yapıldığını anlamaktayız. Ayrıca bu kapının dış yüzünde, her iki tarafta, kırmızı-beyaz tonlarda yapılmış, satranç tahtasını hatırlatan fresk izleri görülmektedir.

Alanya Kalesi'nin Ehmedek (Ahmedek) bölümüne girişi sağlayan batıdaki ilk kapısı, hendek bölümünün arkasında inşa edilmiş ön sura benzer bir işlev sunan, alçak seviyeli dış duvar üzerinde yer almaktadır **(Fot. 704)**. Bu kapı, temelleri Hellenistik döneme ait ve Selçuklu döneminde yeniden inşa edilen, *"L"* planlı geçit şemasına sahip kapı burcunun önünde bir ön engel teşkil etmektedir. Ön sur üzerindeki kapı, basık yuvarlak kemerli bir kapıdır. Kapının üzerinde yer aldığı duvarın üst kısmı yıkıktır. Kapının iç tarafında, sağdaki merdivenlerden kapının üzerindeki seğirdim yerine çıkılmakta ve kapı savunulmaktaydı **(Fot. 705)**. Kapı, sur duvarının doksan derecelik dirsek yaptığı hat

üzerinde yer alan kale kapılarına benzer bir planlama sergilemektedir. Bu sayede, kırılma yapılarak oluşturulan köşeden de hem kapıya hem de kapı yoluna olan hâkimiyet arttırılmıştır.

Fot. 699: Kapının dış yüzü ve kuru hendek üzerindeki kâgir köprü (Ağustos 2008)

Fot. 700: Kapının dış yüzü (Ağustos 2008)

Fot. 701: Kapı kemerinin ortasındaki haşlama bacasının yuvası (Ağustos 2008)

Fot. 702: Kapının kitabesi (Ağustos 2008)

Fot. 703: Kapının iç yüzü ve solda seğirdim yerine çıkış (Ağustos 2008)

Fot. 704: Ehmedek'e girişi sağlayan batıdaki dış kapı (Ağustos 2008)

Fot. 705: Kapının iç yüzüne üstten bakış (Ağustos 2008)

Gaziantep Kalesi: Doğrudan kalenin beden duvarı üzerinde yer alması sebebiyle bu başlık altında değerlendirilen fakat bazı mimari özelliklerinden dolayı bu tipolojik gruptan da farklı olan Gaziantep Kalesi'nin kapısı, özel bir plan şeması sergilemektedir **(Fot. 177)**. İç içe iki basık kemerli açıklığa sahip kapıya günümüzde basamaklarla çıkılmaktadır. Kalenin bu son kapısının, kalenin beden duvarının açılı bir kırılma yaptığı noktaya yerleştirilmiş olması, savunma açısından kapı önündeki alana

hâkimiyeti arttırmıştır. Ayrıca kapının kuzeyindeki, İmam Gazâli Türbesi olarak da bilinen çokgen planlı burç, kapının savunmasında etkin bir rol oynamıştır **(Fot. 179-180)**. Burcun bu ismi almasının sebebi Evliya Çelebi'nin aktardıklarından kaynaklanmıştır (Evliya Çelebi, 2005b: 180). Fakat bugüne kadar burcun bir türbe olduğuna dair somut bir veri tespit edilememiştir. Burcun, kalenin son kapısının bulunduğu yöne açılan yuvarlak kemerli bir kapısı bulunmaktadır **(Fot. 180)**. Burcun, kapı önü savunmasına destek verilmesi için düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Kalenin son kapısından içeri girildiğinde haç tonozla örtülü bir koridora geçilir **(Fot. 181)**. Haç tonozlu bu bölümün hemen üzerinde, kareye yakın dikdörtgen planlı, sivri beşik tonozla örtülü bir üst kat yer almaktadır. Mekânın, kapının hemen üzerinde, kapı önünü denetlemeye imkân tanıyan küçük, dikdörtgen bir pencere açıklığı mevcuttur. Bu pencerenin üzerinde, beden duvarının üst seviyesinde, kapının müdafaası için düşünülmüş anahtar deliğini hatırlatan iki adet mazgal pencere mevcuttur **(Fot. 177)**. Haç tonozla örtülü koridordan içeri girildiğinde, 7-8 m. güneye doğru yürüdükten sonra, biri hafif güneydoğuya doğru, diğeri ise kuzeydoğuya yönlenen tonozla örtülü iki dar dehliz yer almaktadır. Bu dehlizler, kalenin duvarlarının oldukça önemli bir kısmını içeriden çevrelemektedir. Bu dehlizlerden güneydoğuya yönlenen diğerine göre oldukça uzundur (180-190 m. civarı) ve zindanlarla bağlantıyı kurmaktadır. Diğer dehliz oldukça kısadır (23.30 m.) ve dehlizin sonundaki sivri kemerli kapı açıklığından, kalenin kuzeybatı ucuna yakın bir konumdaki hamamın önüne ve kalenin avlusuna çıkılmaktadır. Kalenin açılı kırılmalar yapan beden duvarı üzerine yerleştirilen kapısı, içten kapı üstünde yer alan mekândan savunulmuştur. Takviye güce ihtiyaç duyulduğu zaman kapının solundaki çokgen burcun cephesindeki kapı kullanılmıştır. Ayrıca kale kapısından içeri sızılsa dahi, dar dehlizlerde düşman şaşırtılmaya ve imha edilmeye çalışılmıştır. Tüm bu kompleks kapı tasarımı ile Gaziantep Kalesi'nin kalenin avlusuna geçişi sağlayan bu son kapısı özel bir örnektir.

3. 3. 1. 5. Zafer Taklarından Dönüştürülmüş Kale Kapıları

Roma ve Bizans döneminde imparator adına yapılmış, imparatorun zaferlerini taçlandıran, surlarla ilişkili veya daha sonradan ilişkilendirilmiş zafer takları, sur üzerinde güvenlik sorunu teşkil ettiğinden, Ortaçağ'da ilave ve onarımlarla değişikliklere uğratılmış ve daha güvenli, savunulabilen kent kapılarına dönüştürülmüşlerdir. Buna dair

verilebilecek en iyi örnek, Diyarbakır Surları üzerindeki Harput, Urfa ve Mardin Kapıları'dır. İki yandan burçlarla tahkim edilmiş bu kapıların kemer açıklıkları kapatılmış, geçitli ve/veya muhafız odalı kapılara dönüştürülmüşlerdir. Bu değişim yolunda, Antalya Kalesi'nin Hadrianus Kapısı özgünlüğünü günümüze kadar iyi bir şekilde muhafaza edebilmiş önemli bir örnektir. Kayseri Kalesi'nin Boyacı Kapısı'nın da bu tip bir kapı olduğu tahmin edilmektedir. Zafer Takları'ndan eklemelerle meydana getirilen bu tip kapılar için net bir tipoloji yapmak pek mümkün değildir. Bunun temel sebebi, her şeyden önce bu tip kapılar bir kerede planlanmadıklarından, ihtiyaca göre güvenli hale getirilmek için onarılmış ve farklı görünümler almışlardır. Bu sebeple de Zafer Takları'ndan geliştirilen kapıları:

- Tek bir burçla tahkim edilmiş zafer takı şeklinde olanlar

- İki burç arasına alınmış zafer takı şeklinde olanlar

- Tek bir burçla tahkim edilmiş ve zafer takının kemerleri örülerek kapıya veya kapı geçitine dönüştürülmüş olanlar

-İki burç arasına alınmış ve zafer takının kemerleri örülerek kapıya veya kapı geçitine dönüştürülmüş olanlar

-iki burç arasına alınmış zafer takının kemerleri örülerek, sur içine bakan yüzüne kapı geçiti, muhafız odası, kapalı veya açık avlu (veya avlular) eklenmiş olanlar,

gibi farklı alt gruplara ayrılabilirler.

Diyarbakır Kalesi: Diyarbakır Surları üzerindeki ana kapılardan üçü yani Harput Kapı, Mardin Kapı ve Urfa Kapı anıtsal bir yapı sergilemektedir. Her üç kapıda iki yandan benzer boyut ve plan şemasına sahip burçlarla tahkim edilmiştir. Harput Kapısı'nın burçları arasında kalan kapı geçitinin yer aldığı beden duvarı **(Çiz. 233-236), (Fot. 706)** Urfa **(Çiz. 240-242), (Fot. 207)** ve Mardin Kapıları'na göre çok daha kısadır **(Çiz. 237-239)**. Ölçüleri dışında, Harput Kapısı'nın tasarım özellikleri, birbirine benzer olan Urfa ve Mardin Kapıları'ndan farklıdır. Harput Kapısı'nın beden duvarı üzerinde, inşasından sonraki bir tarihte müdahale gördüğüne dair ipuçları veren yarım kalmış bazı izler söz konusudur **(Fot. 706), (Çiz. 235-236)**. Tüm bu izlerden yola çıkılarak cephenin bütünü düşünüldüğünde, kapının beden duvarının ortasındaki daha geniş ve yüksek kemerin iki yanında birer adet daha alçak ve belki de daha dar birer adet kapı açıklığının

olması yani zafer taklarını hatırlatan üçlü bir kemer düzeninin hâkim olması tahmin edilmektedir[78]. Normal düzende bu tasarımı sergileyen kapılarda ortadakinin zafer kutlamalarında imparatora, diğer iki kapının askerlere ve halka; normal hayatta ise ortadakinin daha geniş olması sebebiyle tekerlekli arabalara ve yük hayvanlarına, dar olan yanlardakilerinse yayalara ait olduğu tahmin edilmektedir. Bu planı sergileyen ve zafer takları şeklinde tasarlanmış kapıların genelde surların iki uç noktasındaki kapıları birleştiren, bir kolonatlı cadde düzenine sahip oldukları bilinmektedir. Diyarbakır kapılarında da bu düzenin uygulanıp uygulanmadığı şu anki bilgilerimizle henüz kesin yanıtlanamazken sadece tahmin olarak ifade edilebilir.

Harput Kapısı'nı iki yandan savunan burçların birbirine çok yakın olmaları hatta beden duvarı üzerindeki girişin iki yanında yer aldığını düşündüğümüz kapılar için sıkışık bir düzen sergilemeleri sebebiyle muhtemelen yıkılmış olan asıl kapının onarımı esnasında, kapıyı destekleyen ve yıkılan eski burçların yerine günümüzdeki silindirik burçlar eklenirken, kapının beden duvarı da çeşitli müdahalelere maruz kalmış ve yan kapılar bu esnada ortadan kalkmış olmalıdır.

Harput Kapısı çift geçitlidir **(Çiz. 233-234)**. Geçitlerden biri sur dışına, diğeri sur içine geçişi sağlayan ikinci geçite açılan iki kapılı, beşik tonoz örtülü bir koridordur **(Çiz. 235)**. Geçite sağdan ve soldan kemerli birer kapı açılmaktadır. Bu mekânlar, kapıyı korumakla görevli kale muhafızlarına ait odalardır (Gabriel, 1940: fig. 99). Geçitin sonundaki ikinci kapı, doğrudan dışarıya değil, beşik tonozla örtülü, enine dikdörtgen planlı ikinci bir geçite daha doğrusu portiğe açılmaktadır. Bugün kapalı bir mekâna dönüştürülmüş portiğin özgün şeklinin, duvar parçalarına benzer dikdörtgen ayaklar ve arasındaki üç yönde kemerli açıklıklarla daha dışa açık ve şeffaf bir tasarıma sahip olduğu düşülmektedir (Gabriel, 1940: fig. 101). Portiğin güney yönündeki sivri kemerli bir açıklıktan sur içine geçiş sağlanmaktadır **(Çiz. 235)**.

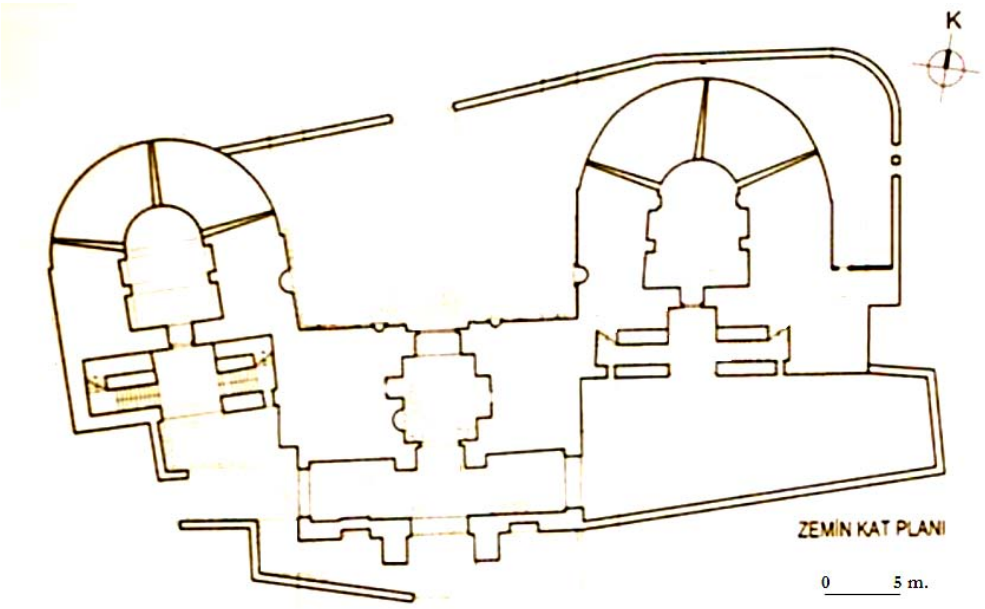
Urfa Kapı ve Mardin Kapı'yı, Harput Kapı'yla karşılaştırdığımızda, çok daha az inşaat evresi geçirmiş olduklarını ve daha az müdahaleye maruz kaldıklarını genel olarak söyleyebiliriz **(Çiz. 237-242), (Fot. 707)**. Her ikisinde ayrıca bazı önemli benzerlikler söz konusudur. Bunlardan en önemlisi, mevcut izlerden anlaşılacağı üzere, her iki kapıda da dikdörtgen kesitli, mermer söveli ve lentolu üçlü giriş düzeninin görülmesidir. Bu

[78] Üçlü giriş tasarımını savunan A. Gabriel'in restitüsyonu için bkz. (Gabriel, 1940: 133, fig. 101)

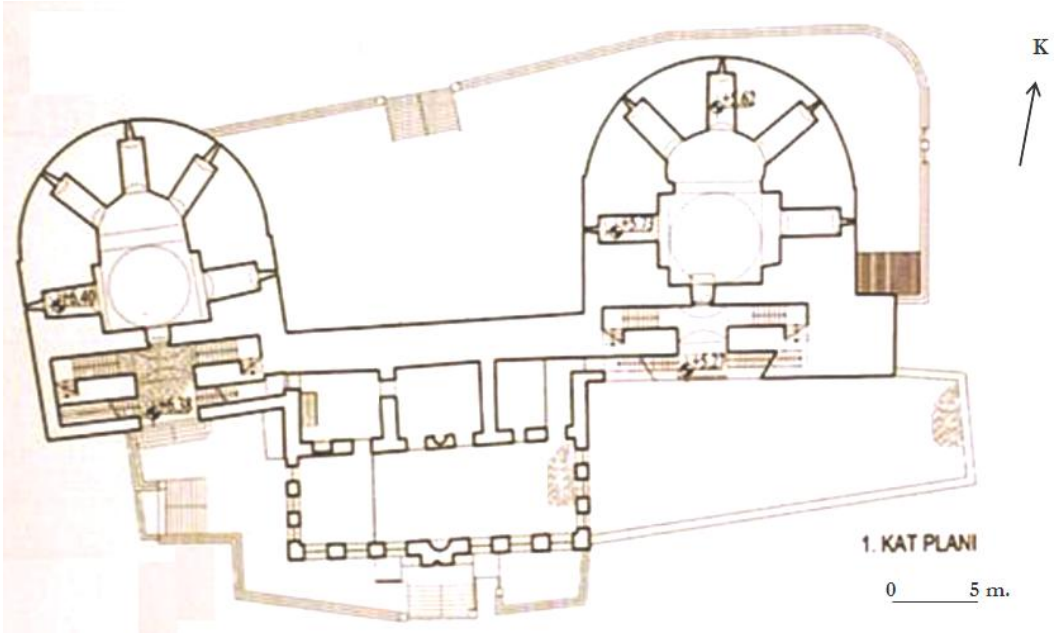
kapıların her ikisinin cephesinde de Harput Kapı'da olduğu gibi ne bir nişe, plastırlara, sütuna ya da kemere rastlanmaz. Her iki kapının da burçlar arasında kalan beden duvarları, Harput Kapı'ya göre oldukça uzundur. Urfa Kapı'nın sur içine bakan yüzünde, beden duvarında, kemerlerle oluşturulmuş, tuğladan tonozla örtülü ve mazgallı seyirdim galerisi mevcuttur. Bu mazgallı koridor, kapının savunulmasında büyük bir önem arz etmekteydi **(Çiz. 241)**.

Urfa Kapı'yla Mardin Kapı'da sur içine bakan yönde, stratejik işlevi olan avluların ve mekânların varlığı, günümüze ulaşan bölümlerden anlaşılmaktadır. Urfa Kapı'da bu avlunun yalnızca kuzey kısmı günümüze gelebilmiştir **(Çiz. 240)**. Urfa Kapısı'ndaki mekânlar muhafızlara ait odalar olmalıdır. Her iki kapı özellikle Roma imparatorluk dönemi kapılarıyla örneğin Rusafa'nın kuzey kapısıyla benzerlik sergilemektedir. Her iki kapıda tüm bu tasarım özelliklerinin temeli, genel hatlarıyla 5. yüzyıl sonu ve 6. yüzyıl başında şekillenmiştir. Ortaçağ Türk -İslâm dönemlerinde de bugünkü görünümünü almışlardır. Muhtemelen her iki kapıda tıpkı Harput Kapı'da olduğu gibi uzun ana caddenin üçlü ayrımını vurgulayan bir düzene sahip ve kolonatlı bir caddeyle birleşen bir planlama sergiliyor olmalıdır.

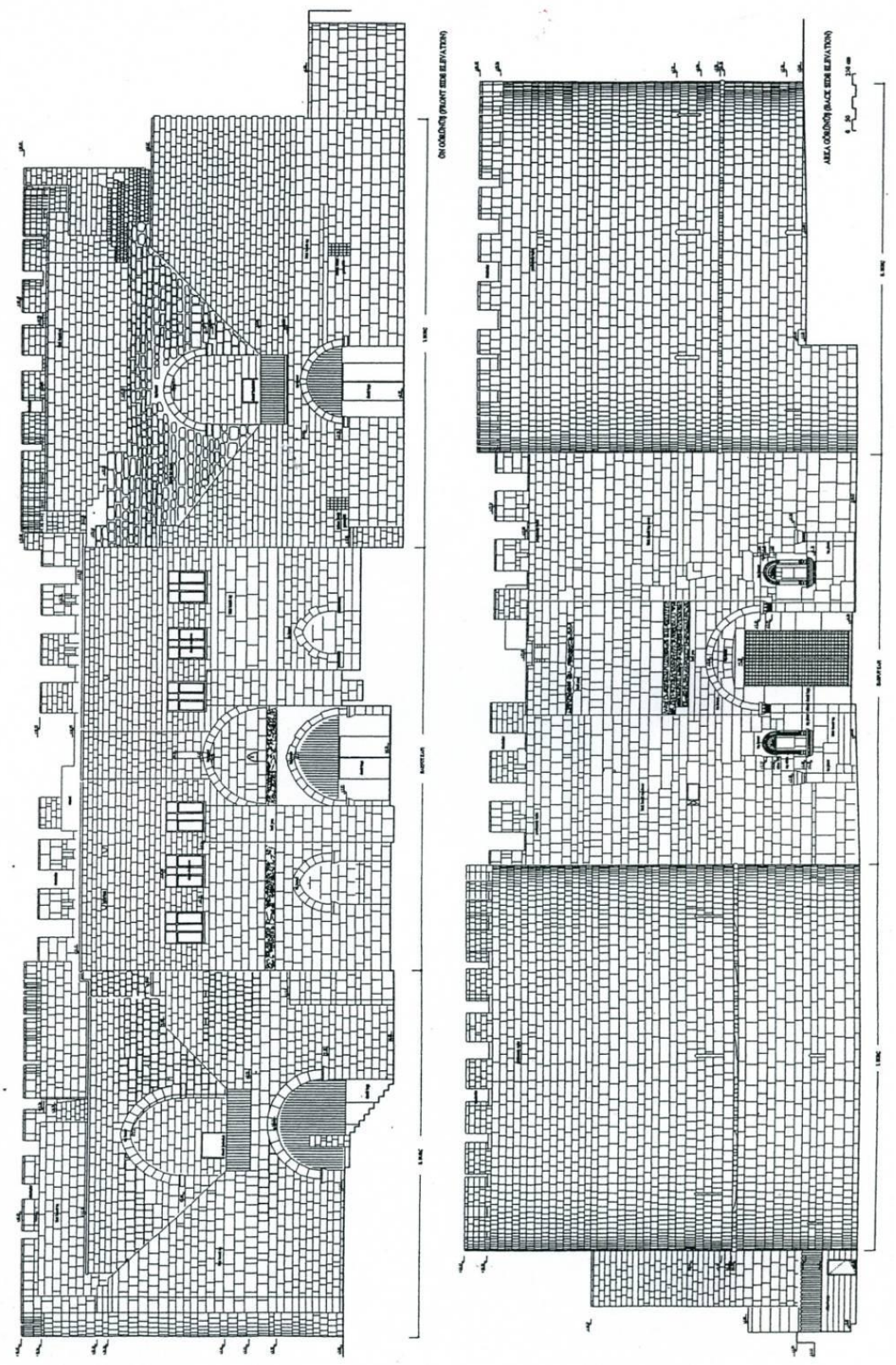
Urfa Surları üzerindeki kapılardan Harput Kapı'ya 11. yüzyılda, Mardin Kapı'ya da 12. yüzyılda birer mescit eklenmiştir. Bu sebeple kapıların bu tarihlerde, savunma işlevlerinin biraz önemini kaybettiği ileri sürülebilir. C. Parla bu değişimin sebebinin bir takım siyasi etmenlerle alakalı olabileceğini düşünmek gerektiğini ifade etmiştir (Parla, 2004: 283). Benzer tipte uygulamalara Anadolu'daki başka kalelerde de rastlanmaktadır. Üç kapının ortak ve en önemli özelliği, zafer taklarından eklemelerle ve onarımlarla zamanla geliştirilmiş olmalarıdır.

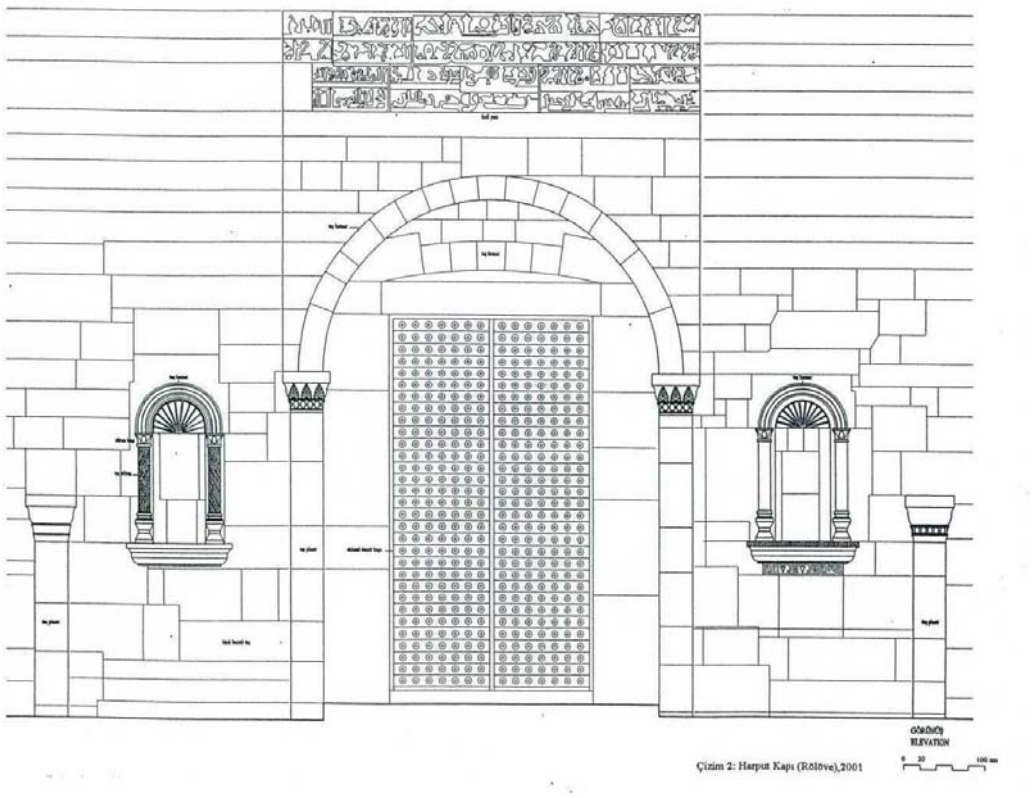
Çiz. 233: Harput Kapısı'nın alt kat planı (Mehmet Alper, 2003)

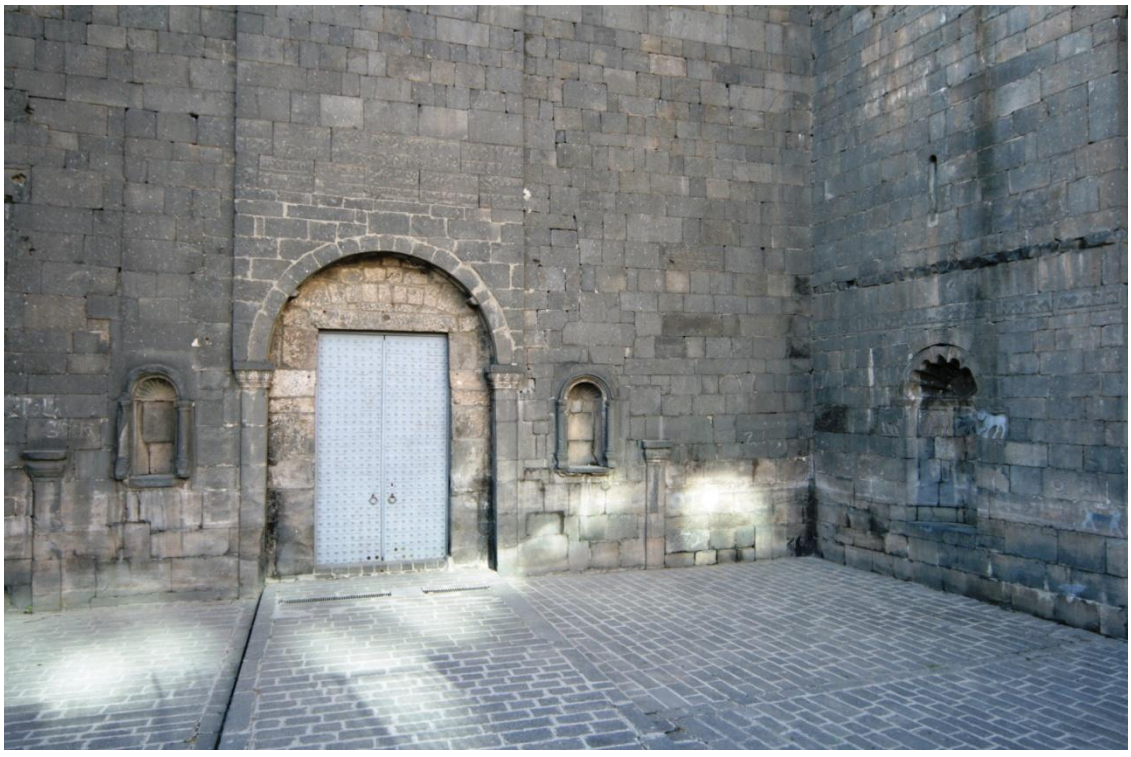
Çiz. 234: Harput Kapısı'nın üst kat planı (Mehmet Alper, 2003)

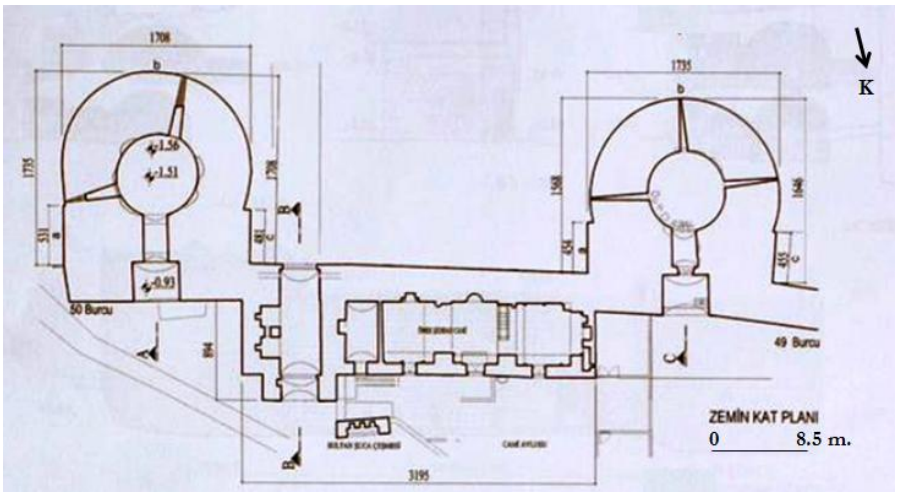
Çiz. 235: Harput Kapısı'nın sur içine ve sur dışına bakan cepheleri (Mehmet Alper, 2003)

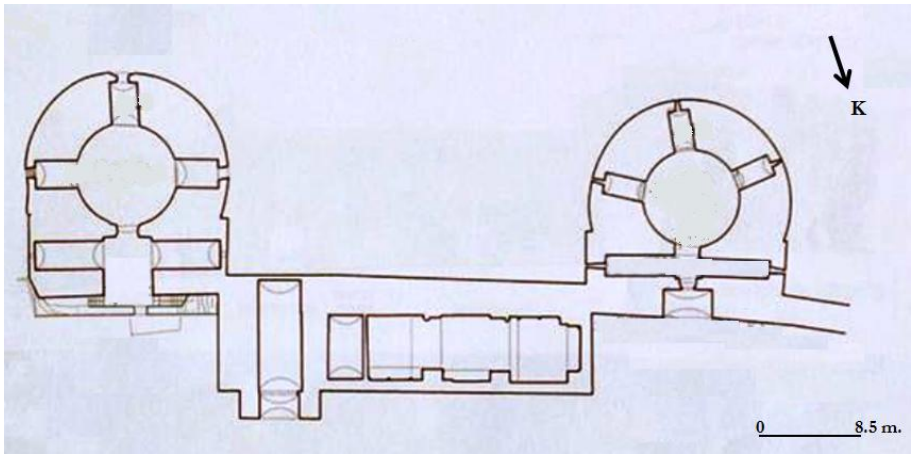
Çiz. 236: Harput Kapısı'nın sur dışına bakan yüzü (Mehmet Alper, 2001)

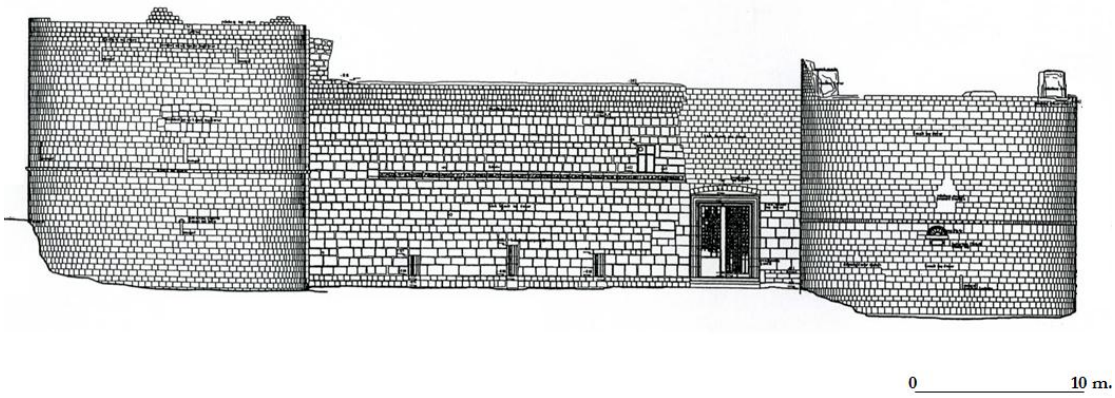
Fot. 706: Harput Kapısı'nın sur dışına bakan yüzü (Eylül 2007)

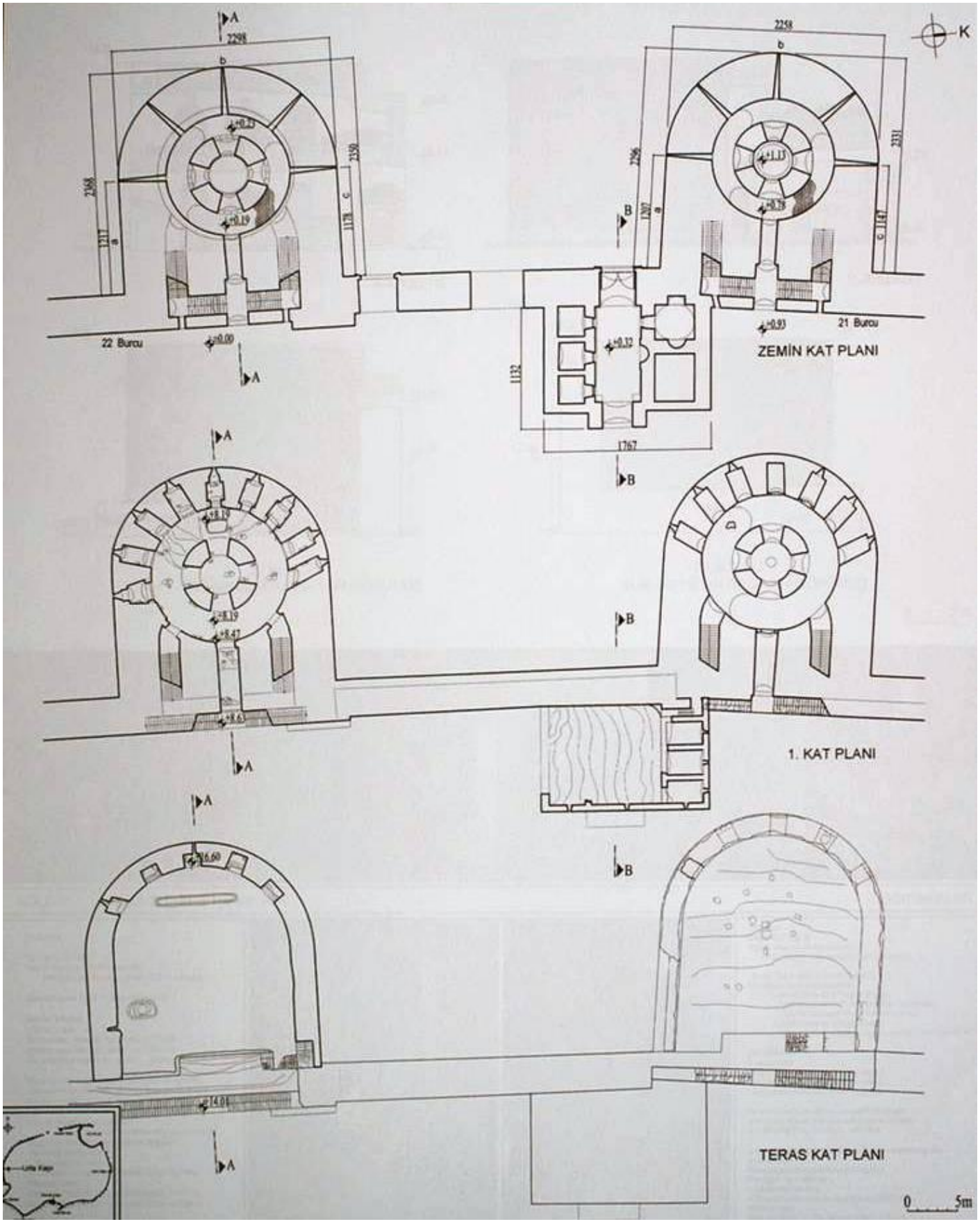
Çiz. 237: Mardin Kapısı'nın alt kat planı (Mehmet Alper, 2003)

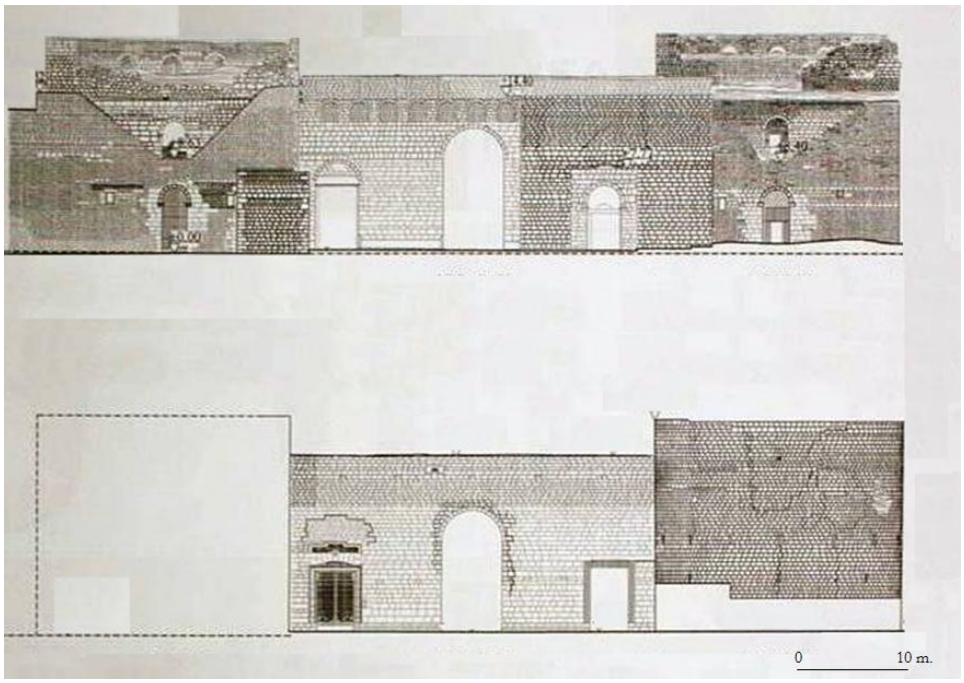
Çiz. 238: Mardin Kapısı'nın üst kat planı (Mehmet Alper, 2003)

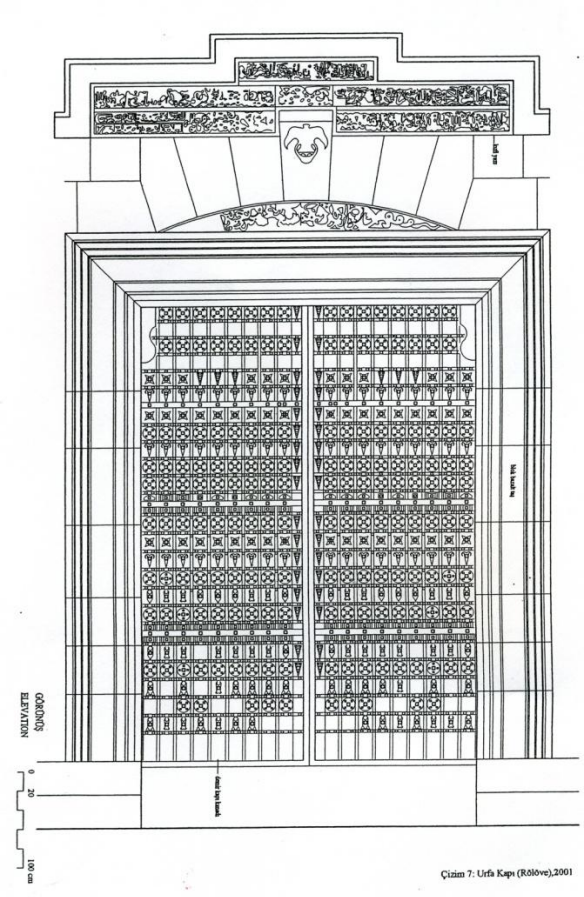
Çiz. 239: Mardin Kapısı'nın sur dışına açılan cephesi (Mehmet Alper, 2003)

Çiz. 240: Urfa Kapısı'nın alt, üst ve teras kat planları (Mehmet Alper, 2000)

Çiz. 241: Urfa Kapısı'nın sur içinden ve dışından görünümü(Mehmet Alper, 2000)

Çiz. 242: Urfa Kapısı'ndan detay (Mehmet Alper, 2001)

Fot. 707: Urfa Kapısı'nın sur dışına bakan yüzü (Mehmet Alper, 2003)

Antalya Kalesi: Antalya dış surlarının doğusunda yer alan ve bu yönden kente geçit veren Hadrianus Kapısı *(Üç Kapılar, Doğu Kapısı)*, Roma Çağı'nda imparatorluğun birçok eyaletinde görülen ve kenti taçlandırılan zafer takı planından geliştirilmiş bir kapıdır **(Fot. 48, 50), (Çiz. 39-40)**. Bu örneğimiz Roma dönemine ait bir eserdir. Ortaçağa ait kale kapıları ile birlikte ele alınmasının sebebi, bu tip kapıların sonraki yıllarda geçirdiği müdahaleler sonucu farklı bir görünüme sahip olduklarını vurgulamak içindir. Roma'da genellikle sütunlu caddeler üzerinde inşa edilen benzer birçok örnekte olduğu gibi, aynı zamanda bir zafer takı olan kent kapısı, Attaliea (Antalya) ile Perge arasında, Asya eyaletinin kurulduğu yıllardan (İ.Ö. 129) beri mevcut olduğu bilinen yol üzerindedir ve kente bu yönden giriş için tasarlanmıştır (Okatan, 2004: 40). Hadrianus Kapısı, imparatorun kenti ziyareti sebebiyle onun şerefine simgesel bir güç sembolü olarak inşa edilmiştir. Kapı, bezemeleri nedeniyle M.S. 130 yılına; İmparator Hadrianus'un kenti ziyarete gelişi nedeniyle de bazı araştırmacılar tarafından M. S. 120'li yıllara tarihlenmektedir (İdil, 1989a: 357; Okatan, 2004: 43). Kapı, kentin Bizans egemenliğine girmesinden sonra da kullanılmaya devam etmiştir. Kapının planı üzerinde durulurken değinileceği üzere, etrafında yapılan kazı çalışmaları sonucunda, takın açıklığı doğu cephesinde, ayakların hemen ön hizasından orta açıklıkta tonoza doğru genişleyen bir duvar ile kapatılmış ve tonozların sınırladığı alanlar, Bizans döneminde kutsal mekân

olarak kullanılmıştır. Bu kapatılma işine sebep olan şey ise 5. ve 6. yüzyılda bir Bizans eyaleti olarak önemli bir kent olan Pamphylia'nın, 7. yüzyıl ortalarından itibaren başlayan Arap akınlarından korunma amacından kaynaklanmış olmalıdır (Okatan, 2004: 44). Böyle bir tehditten dolayı sur duvarını kuvvetlendirmek adına, açıklığın her iki cepheden kapatılması tercih edilmiş olabilir. F. Okatan kapının kapatılma sebebinin aynı yüzyılda meydana gelen bir depremden dolayı kullanılamaz hale gelmesi olabileceğini de ifade eder (Okatan, 2004: 45).

F. Okatan, kapının özellikle iki yanında yer alan burçlarla bağlantıları üzerinde durmuştur. Eski kapının yerine bu yeni kapı inşa edilirken, sur sisteminde düzenlemeye gidildiğini ve güneydeki kulenin kapıyı bu yönden tahkim etmek ve desteklemek için inşa edildiğini aktarmıştır (Okatan, 2004: 41). Bu kulenin aristokrat bir kişi olan Julia Sacta tarafından inşa ettirildiği ve masraflarının bu kişi tarafından karşılandığı, burcun doğu yüzündeki yazıttan dolayı kesin olarak bilinmektedir (Bosch-Atlan, 1947: 123). Bu kişinin ayrıca İmparator Hadrianus'un birlikte yolculuk ettiği kardeşi Paulina'ya da bir heykel adadığı bilinmekte, bu sebeple de Julia Sacta'nın İmparator Hadrianus döneminde yaşadığı kesin olarak anlaşılmaktadır (Okatan, 2004: 41; Bosch-Atlan, 1947: 123). Yazılı kaynaklar yanında, takın ayakları ve üst döşemesinin kule ile olan fiziksel bağlantısı da kapının güneyindeki kulenin sonradan yapılmış olduğunu göstermektedir. Kapıya kuzeyden bitişen ve alt yapısı Roma dönemine ait olan burcun üst kesiminde yer alan onarım kitabesi, 1220 (H. 617) tarihini vermekte, Alâeddin Keykubad dönemine işaret etmektedir (Yılmaz, 2002: 112, 143). Güneydeki kulenin taka dönük kuzey cephesinde, takın üst kısmına açılan bir kapının bulunduğu görülmektedir. Güney kuleye ait kapı, takın üzerine açılmaktadır. Güvenlik nedeniyle kapının üzeri gerektiğinde bir seyirdim yeri gibi kullanılmış olmalıdır. Aksi takdirde, sadece kapının iki yanında yer alan burçların, üç adet açıklığa sahip, sur üzerinde bütün sur kapıları gibi zayıf bir nokta meydana getiren bir planlamanın kapının savunulabilmesi için yeterli olmadığı açıktır. Bu sebeple de güneydeki burç gibi kuzeydekinde de takın üzerine çıkışı sağlayan bir kapısının bulunması beklenmelidir.

C. C. Sönmez, kapıda yapılan çalışmalar sonucunda, kapının sur içine bakan tarafında, kapının hemen önünde, yanlardan kapalı bir avlu bulunduğunu ifade etmiştir **(Çiz. 39)**, (Sönmez, 2008: 147-148). Hazırlamış olduğu restitüsyona göre de bu iç avlunun orta

kısmı yine sur içine doğru taşma yapmaktadır. Buradan ise avlunun sütunlu caddeye bağlandığını düşünmektedir **(Çiz. 38)**. Sütunlu caddenin sonunda Balık Pazarı Kapısı'na ulaşılmaktadır. Hadrianus Kapısı'nın orta açıklığındaki tekerlek izlerinden yola çıkarak, kapıdan tekerlekli araçların da geçebildiğini ve buradan Balık Pazarı Kapısı'na ulaşıldığını tahmin etmekteyiz **(Fot. 51)**. Fakat bugünkü Balık Pazarı Kapısı burç tipi bir kapıdır **(Fot. 44-47)**. Bu planıyla tekerlekli araçlar için uygun değildir. Bu durumda Selçuklu kitabesine sahip olduğunu bildiğimiz bu kapı burcu şeklindeki kapının yerinde, araç trafiğine uygun Selçuklu öncesine ait başka bir kapının olduğunu ve Hadrianus Kapısı'ndan sonra sütunlu cadde boyunca ilerleyen tekerlekli araçların buradan şehrin içine girdiğini düşünebiliriz **(Çiz. 38)**. C. C. Sönmez, halihazır haritalarda Balık Pazarı Kapısı'na bağlanan fakat günümüze gelememiş sur duvarı üzerinde kemer açıklıklı bir kapının bulunmasının kuvvetle muhtemel olduğunu ifade etmekte ve buna uygun bir restitüsyon sunmaktadır (Sönmez, 2008: 171).

M.S. 3. yüzyıla değin zafer kapılarından *"porta triumphalis"* olarak söz edilmektedir. M.S. 3. yüzyıldan başlayarak zafer takı için *"arcus triumphalis"* ifadesi kullanılmıştır. Bu ifade de Roma imparatorluğunda kent kapıları ile zafer takları arasında mimari yönden kesin bir fark bulunmadığını göstermektedir (İdil, 1989a: 351). Hadrianus Takı yapılış amacı gereği bir onur takıdır, öte yandan da iki yanındaki savunma amaçlı burçlarla birlikte oluşturduğu birliktelik, sur sistemi üzerinde savunulabilen bir kent kapısı meydana getirmektedir. Zafer ve onur takları genelde kent içindeki ana cadde üzerindedir veya forum gibi kent meydanlarıyla bağlantılıdır. M.S.129'daki ziyareti nedeniyle İmparator Hadrianus'a ve Sabina'ya adanmıştır. Kapı kent girişinde olup, doğu ve batısından kent surları ile bağlantılıdır. Ayrıca kapı, kentin batı suru yanından kent içine açılarak, doğu-batı doğrultusundaki cadde ile birleşir. Bu örnekte anıtsallığı ve simgesel yönü ile zafer taklarına, sur üzerinden sağladığı giriş işlevi sebebiyle de bir şehir kapısına benzetilebilir. Fakat zafer taklarının cephesini hareketlendirmek maksadıyla kullanılan sütunlar cepheye yapışıktır ve pilastır tarzındadır. Bu kapıda ise cephedeki sütunlar cepheden taşmaktadır. Bu yönüyle zafer taklarından ayrılan kapı tasarımı kütüphane, tiyatro ve çeşme binalarında rastlanan bir tasarıma yakın bir anlayış sergilemektedir. Buna ilaveten taklardan ayrılan diğer bir yönü de üç açıklığa sahip zafer taklarında, orta açıklığın diğerlerinden geniş olduğu gibi yüksek olması gerekir. Hadrianus Kapısı'nda tüm

açıklıklar birbirine yakın ölçülerdedir. F. Okatan'a göre bu daraltmanın sebebi, kentin bu stratejik noktasını daha iyi koruyabilmektir (Okatan, 2004: 50).

Kapının inşasının sebebi, Pax Romana döneminde imparatora övgü yazıtları taşıyan görkemli tak inşa etmek, sistemli ve bilinçli bir propaganda yapmaktır. Bu dönemde bu uygulama, kentler arasında rekabetin neticesi ve amacı haline gelmiştir. Bu sebeple de İmparator Hadrianus'un ziyaret güzergâhı üzerindeki bir kentin, ondan gelecek yardımlar için daha çok şansa sahip olduğu gereğini kullanarak kentler, imparatorluk ziyaretinden umut ettikleri yardım ve ayrıcalıklara sahip olmak adına, bağlılıklarının bir göstergesi olarak girdikleri yapılanma sürecinde, Roma için oldukça anlamlı taklar inşa etmişlerdir. Phaselis ve Perge komşu kentlerinde olduğu gibi Attaleia da böyle bir ziyaret karşısında kayıtsız kalmamış ve simgesel işlevinin yanı sıra sur kapısı işlevini de yerine getiren bu takı inşa etmişlerdir (Okatan, 2004: 43-44).

Kayseri Kalesi: Kayseri Surları üzerindeki kapılardan *"Boyacı Kapısı"* hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır **(Fot. 257)**. A. Gabriel'in, Kayseri hakkındaki kitabında, *"Bizans harabeleri"* adlı bir fotoğraf yer almaktadır (Gabriel, 1954: pl. XXVII ve res. 1). Gabriel, fotoğraftaki mimari yapı hakkında bilgi vermemiştir. M. Çayırdağ bu fotoğraftaki mimariyi *"Boyacı Kapısı"* olarak tanımlamıştır (Çayırdağ, 2001: 387). Kapının arkasında, sağ tarafta, burca benzer bir mimari söz konusudur. Eğer bu fotoğraftaki gerçekten *"Boyacı Kapısı"* ise M. Çayırdağ, 1574'te tamir edildiğine dair bir kayıttan bahsetse de (Çayırda, 1985: 16-17), kapının mimari özelliklerinin kentin Türklerin eline geçmesinden önceki dönemlerine işaret ettiği çok açıktır. Fotoğrafta yuvarlak kemerli sonradan doldurulmuş iki açıklık görülmekte ve bu cephede, üç kemer açıklığına sahip zafer taklarını hatırlatan bir giriş düzeninin olabileceği akla gelmektedir. Cephede oldukça düzgün kesme taş işçiliğine, yuvarlak kemerli bir düzene rastlanmaktadır. Bu cephenin özellikle Geç Roma (III. Gordianus dönemi) veya en geç Erken Bizans dönemine (İmparator Jüstinyanus dön./6. yüzyıl) ait olabileceği düşünülebilir. Kapı, 1960 yılında Kayseri Belediyesi tarafından yıktırılmıştır (Akşit, 2000: 5; Çayırdağ, 2001: 7).

Urfa Kalesi: Urfa kentini kuşatan surların batı yönünde bulunan günümüze gelememiş kapısı, hakkındaki bilgilerden dolayı büyük olasılıkla tek bir kemer açıklığından meydana gelen bir zafer takı şeklindeydi. Nitekim bu durum kapının ismine de yansımıştır. Kapı, *"Takla Kapı (Tar'o-d Kâfe)"* ve *"Kemerli Kapı"* gibi isimlerle anılmıştır.

Katalog bölümünde detaylı olarak tartışılan hakkındaki bilgilerden yola çıkarak, kapının ayrıca sütunlu bir cadde ile ilişkili olması kuvvetle muhtemeldir. Kapı, Bizans döneminde de kullanılmaya devam etmiştir. 1145 yılında ise Zengi kuşatmasına yenik düşmüş kentin Batı Kapısı'nın artık kapalı olduğu ve kullanılmadığı bilinmektedir (Segal, 2002: 313, dn. 148). J.B. Segal, 1961 yılında, kapının kemerinin ayakta olduğundan bahsetmektedir (Segal, 2002: 313-314, dn. 148). 1966 yılında Dr. Feza Gehervari ile birlikte kapıyı tekrar incelemiştir **(Fot. 475)**. Kapının yanındaki yapının İslami döneme ait olduğunu ve bir muhafız odası olabileceğini aktarmıştır. (Segal, 2002: 313-314, dn. 148). 1766'da, şehri ziyaret eden Niebuhr'a ait şehir planında, batı suru üzerinde herhangi bir kapı gösterilmemiştir **(Çiz. 144)**, (Niebuhr, 1788: 407 ve Tab. LI). Kapıya dair yeterli görsel dokümanın olmayışından dolayı aslı Roma dönemine ait kapının planı hakkında detaylı bilgi verilememektedir.

Urfa şehrini çevreleyen surlar üzerindeki kapılardan doğu yöne açılan Bey Kapısı'nın *(Bab'el-Emir, Kısas Kapısı, Büyük Kapı)* burçları günümüze ulaşabilmiş fakat burçlar arasında yer alması gereken kale kapısı mevcut değildir **(Fot. 494-505)**, (Segal, 2002: 242, 328, pl. I; Kirsten, 1963:148, şek. 23; Evliya Çelebi, 1999b: 91; Niebuhr, 1778: 407; Petermann, 1865: 354; Sachau, 1883: 193 ve dn. 1; Buckingham, 1827: 214, 216). Kapının üzerinde yer alması gereken beden duvarını tahkim eden burçlardan biri *"Mahmutoğlu Kulesi"* diye bilinmektedir (Maden, 2001: 19; Uçkun, 2002: 75). Günümüzde mevcut olmayan kapıyı güney yönden silindirik bir burç, kuzeyden ise beş köşeli, yükseltisi silindirik burca göre daha az olan başka bir burç tahkim etmektedir.

Kapının bulunduğu noktada, 1105/1106'da, Haçlı kuvvetleri ile Musul'un hâkimi Çekermiş (Çökürmüş) arasında yaşanan olaylardan, kapının önünde bir hendeğin olduğunu ve hendeğin üzerinden bir köprüyle kapıya geçildiğini öğrenmekteyiz (Urfalı Mateos, 2000: 227; Demirkent, 1990: 107; Segal, 2002: 295). Hatta yaşanan olayların detayları dikkatlice incelendiğinde, hendek üzerindeki köprünün kaldırılabilen yani hareketli veya taşınabilen ahşap bir köprü olma ihtimali de oldukça yüksektir. K. A. Creswell Arşivi'ndeki, E.A. C.A. 6615 numaralı fotoğraf **(Fot. 506)** ile Gertrude Bell Arşivi'ndeki, Mayıs 1911 tarihli T 207 numarasıyla kayıtlı fotoğrafta **(Fot. 507)**, dolmuş durumdaki hendeğin üzerinde, kâgir malzemeden inşa edilmiş köprünün iki kemer açıklığı görülmektedir. Ortaçağ kalelerinin bazılarında hendek üzerinden geçişi sağlayan

köprülerin bir bölümünün kâgir malzemeyle inşa edildiği, kapı tarafındaki kısmın ise kapıyla bağlantılı, kapı arkasındaki vinç sistemiyle indirilip-kaldırılan, kâgir köprüyle birleşen ahşap bir köprüyle geçildiği anlaşılmaktadır. Kapıyı gösteren 1935 tarihli fotoğrafta, köprünün beton müdahalelere maruz kalmadan önceki hali görülmektedir **(Fot. 508)**. 1975 yılında, ön cepheye ve köprüye dükkânlar yaptırılmış (Kürkçüoğlu, 1990; 30, res. 52) ve maalesef 1990 yılında, DSİ'nin Karakoyun Deresi'ni ıslah çalışmaları esnasında köprü tamamen yok edilmiştir (Çelik, 2007b: 448).

Kapıyı güney yönden tahkim eden silindirik burcun doğu cephesindeki Ermenice kitabede, Haçlı Kontluğu döneminde, 19 Şubat 1122'nin başında, Kont Joscelin ve Prens Vasil tarafından tamir ettirildiği yazmaktadır **(Fot. 509)**, (Dowsett, 1971: 200).

T. A. Sinclair'e göre, 4. veya daha büyük olasılıkla 6. yüzyılda, Doğu Kapısı'nın yerinde büyük bir kapı burcu mevcuttu. Sinclair, buradaki ilk kapının, iki adet "U" planlı burçla tahkim edilmiş, burçların aralarında, beden duvarında, iki veya üç adet kapı geçitine sahip bir kapı olduğunu düşünmektedir (Sinclar, 2002: 13). Kapı geçitlerinin arkasında, onarımlarla haremlik ve selamlığa dönüştürülmüş bölümün de, iç avlu olduğunu ifade eder. Bu tip bir avlunun amacı, düşmanı etkisiz kılmak için boğma alanı yaratmak ve böylece ikinci bir güvenlik koridoru oluşturmaktır. Benzer planlara sahip kapıların, Diyarbakır surlarında Mardin Kapısı'nda, Urfa Kapısı'nda ve Harput Kapısı'nda da uygulandığını düşünmekteyiz. Selevkoslar döneminde (M.Ö. 301-M.S. 3. yüzyıl başı), ana caddelerin doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusunda, dik olarak birbirini kestiği tahmin edilmektedir (Segal, 2002: 37). Batı Kapısı'nın sütunlu ve üzeri örtülü bir cadde ile bağlantılı olduğunu, Batı Kapısı'nın karşına denk gelen Doğu Kapısı'nın da benzer şekilde Türk-İslam dönemi öncesinde, zafer takı modeline sahip bir kapı olabileceğini düşünmekteyiz. Nitekim iki burç arasındaki mesafe bir tek kapı açıklığı için oldukça fazla ve savunma açısından uzun bir mesafedir. T. A. Sinclair, kapıya ait burçların formlarının genel olarak korunduğunu fakat duvar örgüsünün yenilendiğini düşünmektedir (Sinclair, 1990: 13). 814'te şehir surlarının genel bir tamiri söz konusu olmuştur (Segal, 2002: 254, dn. 6). Sinclair, 11. yüzyılın başlangıcında adeta burada küçük bir kale bulunduğunu ifade eder (Sinclair, 1990: 13). Muhtemelen bu küçük iç kalenin sınırları, büyük boyutlu iki burcun arkasında, dikdörtgen bir alanı çevreleyen avludan meydana gelmekteydi. Kuzeydeki burç, ikinci kez inşası esnasında çokgen formlu olarak tasarlanmış olmalıdır.

Urfa hâkimi Ermeni Thoros'un iç kalenin inşasını başlattığı fakat bitiremediği anlaşılmaktadır (Sinclair, 1990: 13). Dönem kaynağı olan Urfalı Mateos'un vekayinâmesi aslında bu iç kalenin tam yerine dair net bir bilgi sunmamaktadır (Urfalı Mateos, 2000: 184, 186, 297). Osmanlı döneminde bu kapı ve bağlantılı birimleri onarım geçirmiştir. Çokgen planlı burcun duvarlarıyla iki burç arasındaki beden duvarı tekrar inşa edilmiştir. Hatta burçlar arasındaki duvarın 19. yüzyıl sonlarında inşa edildiği ifade edilmektedir (Sinclair, 1990: 13).

3. 3. 1. 6. Kayadan Oyularak Tünel (veya Geçit) Şeklinde Planlanmış Kale Kapıları

Birecik Kalesi: Birecik iç kalesine girişi sağlayan sadece bir kapı tespit edilebilmiştir. Kapı, iç kalenin batı yani Fırat Nehri'ne bakan yüzünde yer almaktadır **(Fot. 75)**. Kapıya çıkışı sağlayan bugünkü merdivenlerin yerinde daha önceden dolambaçlı bir rampanın olduğu tahmin edilmektedir **(Fot. 76)**. İç kale kapısı ve kapının açıldığı geçit, doğal kayadan oyularak meydana getirilmiştir **(Fot. 77-78)**. Geçitin kuzey ucu iç kaleye, güney ucu ise iç kalenin alt mekânlarına inişi sağlamaktadır. Kapının kuzeyinde yer alan kayalara bitiştirilmiş burç izlerinden anlaşılacağı üzere, kapının savunması eğimli bir alanda olması nedeniyle rahatlıkla bu kısımdan ve iç kale avlusundan ulaşılan surların üzerinden yapılabilmekteydi. Kapının önünde, günümüze gelememiş kapıyla bağlantılı, bir kapı önü savunma yapısına (burç v.b.) dair bir iz mevcut değildir. Sadece kapıya ulaşan yolun kale tarafına bitişik kısmında, kısmen düzgün kesme taş örgüleri görülen, büyük ölçüde özgün duvar örgüsü dökülmüş veya yenilenmiş bir takım duvar izleri mevcuttur. Bu mekânların mazgallı pencereleri ile kale yoluna bakan ve kapıya ulaşan yolu denetleyen ve aynı zamanda savunan askerlerin bulunduğu mekânlar olabileceği akla gelmekle birlikte, tahribatın büyüklüğü bu sorunun cevabını vermemizi sıkıntıya sokmaktadır.

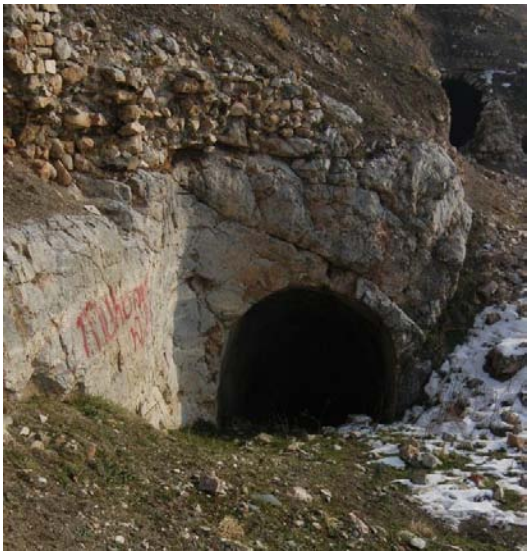
Bu tip bir kale kapısını ve kapının üzerinde açıldığı sur duvarını, kaya olması nedeniyle ne yıkmak ne de bu tip kalelerde lağım tekniğini kullanarak içeri sızmak mümkün olamadığından, moloz veya kesme taşlarla örülmüş kale kapılarına göre, kayadan oyularak inşa edilmiş kapılar ve geçitler çok daha sağlamdırlar.

Tokat Kalesi [79]**:** Kent merkezindeki kalenin bulunduğu arazi, kuzeyden güneye doğru çok dik bir eğime sahip olmasından dolayı, arazinin moloz taş duvarlarla teraslanması gerekmiştir **(Fot. 708)**. Bu şekilde düzleştirilen arazinin güney tarafındaki bölümünde, batı uçta iki adet, doğu uçta da tonozla örtülü oldukları anlaşılan altı mekânın varlığı tespit edilmiştir. Kale içindeki yapıların dışında, Evliya Çelebi, üç yüz altmış iki adet kesme taştan yapılmış basamakla nehre inildiğini belirtmiştir (Evliya Çelebi, 2001b: 33-34). Kale içindeki tünelin yeri tespit edilmiş, ancak tünelin ağzı toprakla dolu olduğundan görülememiştir **(Fot. 709)**. Kalenin biri kuzeydoğu, diğeri kuzeybatı ucunda olmak üzere iki büyük burcu, kısmen yıkılmış da olsa günümüze ulaşmıştır. Kaleye girişi sağlayan ana kapı, kuzeydoğudaki kaya kütlesinin oyulmasıyla oluşturulmuş tünel biçimindeki bir kapıdır **(Fot. 710)**.

Fot. 708: Tokat Kalesi'nin görünümü (Bünyad Dinç, Haziran 2007)

[79] Şehir sırasıyla M.Ö. 65- M.S. 395 yıllarında Roma, 395-1000 yılları arasında Bizans ve Arap, tekrar Bizans, 1071-1150 tarihleri arasında ise Danişmendlilerin, 1150-1308 tarihlerinde Selçukluların eline geçmiştir. Daha sonra şehir İlhanlılar (1308-1335) ve Kadı Burhaneddin (1380-1392) devletinin yönetimine girmiş ve 1392 yılında I. Beyazid tarafından Osmanlı topraklarına dâhil edilmiştir (Tuğlacı, 1985: 287).

Fot. 709: Toprakla dolmuş tünelin ağzı (Ağustos 2007)

Fot. 710: Kayadan oyma giriş tüneli (Ağustos 2007)

Mardin Kalesi[80]: Kalenin günümüze oldukça az bir bölümü gelebilmiş tek bir girişi mevcuttur **(Çiz. 243)**, **(Fot. 711-712)**. Güneydeki bu giriş hakkındaki en önemli ve

[80] Mardin İç Kalesi, denizden yüksekliği ortalama olarak 1180-1200 m. arasında değişen kayalık bir zemin üzerinde yer almaktadır (Sevgen, 1959: 262). Kalenin bazı noktalarında kayalar doğal sur vazifesi görmektedir. Kalenin şeklini arazinin topografyası ve kayalık zeminin biçimi belirlediğinden, pek çok kalede olduğu gibi düzgün bir plan şeması değil, araziye göre şekillendirilmiş bir plan gözlenmektedir.

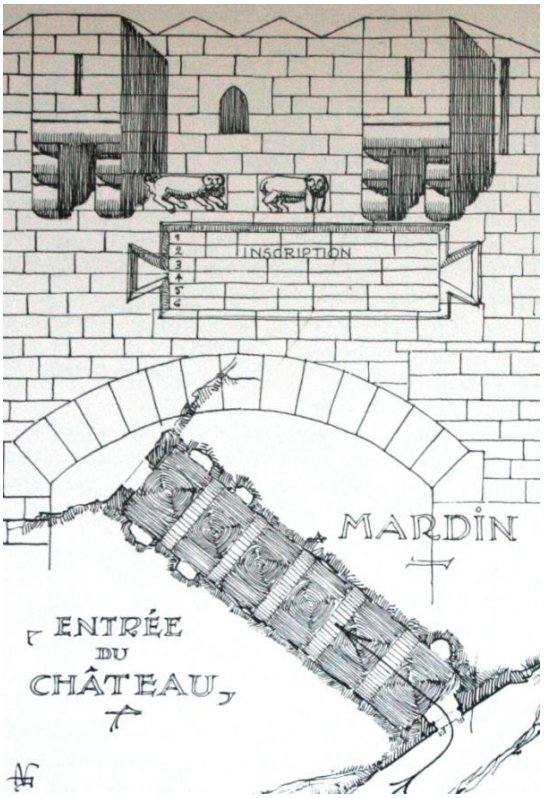
Kalenin 10. yüzyılda Hamdaniler tarafından yaptırıldığı ileri sürülmektedir (Sevgen, 1959: 262). Varlığı büyük olasılıkla Türk dönemi öncesine gitse de günümüze gelebilmiş kısımlarından hareketle İslami devir sonrasına ait olduğu anlaşılmaktadır. Tarihlendirme konusunda Mervani, Akkoyunlu dönemlerinden de bahsedilmektedir (Altun, 1971: 21; Gabriel, 1940: 13: Sözen, 1981: 188-191). Ayrıca aşağıda üzerinde

güvenilir bilgileri Albert Gabriel ile Ara Altun'un çalışmalarından öğrenmekteyiz (Gabriel, 1940; Altun, 1971). Kaleyi ziyaretimiz esnasında askeri tören nedeniyle izin alınamadığından kapı ancak dışarıdan incelenebilmiştir. Kale kapısına çıkışta, batıdan doğuya doğru yükselerek uzanan bu yolda, kalenin oturduğu kayalık zemine yaslanan iki sivri kemerle bu yola açılan küçük mekânların Ara Altun'un bahsettiği gibi kapının ve özellikle kapıya ulaşan kale yolunun güvenliğinden sorumlu muhafızların bulunduğu mekânlar olması kuvvetle muhtemel gözükmektedir (Altun, 1971: 19). Benzer şekilde bir kale yoluna Gaziantep Kalesi'nin en dıştaki kapısının solunda rastlamaktayız. Bu tip sivri kemerli ve beşik tonozlu mekânların Gaziantep Kalesi'nde ayrıca sağda da yani yolun iki tarafında yer aldığını tahmin etmekteyiz. Bunlardan günümüzde sadece soldaki mekânlardan biri mevcuttur.

Mardin İç Kalesi'ne girişi sağlayan kapı, kayalıklar arasına yerleştirilmiştir (Beyazıt, 2006: 118-119). Dikdörtgen bir geçit şeklindedir. Girişin iki yan duvarında ve üst örtüsünde, kısmen kayalardan faydalanılmıştır. Kapının kale dışına ve içine bakan yüzü ise kesmetaş örgülüdür. Kapının iç kalenin dışına bakan yüzü basık kemerlidir. Albert Gabriel'in aktardıklarından ve kale kapısını betimleyen çiziminden, Gertrude Bell'in 20. yüzyıl başında çekmiş olduğu fotoğraftan, kapı kemerinin hemen üzerinde altı satırlık bir kitabenin bulunduğunu öğrenmekteyiz **(Fot. 713)**. Kitabenin hemen üzerinde ise birbirini takip eden iki küçük aslan rölyefi görülmekte, bu figürlerin üzerinde de iki konsoldan ibaret ufak boyutlu senkendazlar göze çarpmaktadır. Ara Altun, Mardin Müzesi'nde yaptığı incelemeler esnasında, kaleden müzeye taşınmış bazı figürlü rölyefler ve okunamamış iki kitabe tespit etmiştir. Bu figürlü parçalardan ikisi aslan, diğeri geyik başı betimidir. Ara Altun, aslan figürlerinden birinin kale kapısındaki, soldaki aslana benzerliğine dikkati çekmiştir (Altun, 1971: 22). Ayrıca bu iki senkendazın arasında, sivri kemerli ufak boyutlu küçük bir açıklık bulunur. Ara Altun'un 1971 tarihli çalışmasında, kapının bahsedilen bu detaylarının inceleme tarihinde ayakta olmadığını öğrenmekteyiz (Altun, 1971: 19). Kapının iç kale yönüne bakan yüzü basit, sivri kemerli bir açıklıktan ibarettir (Alioğlu, 2003: 28). Kapı geçiti ise altı eşit parçaya bölünerek, sivri kemerlerle

durulan kapı geçitinin tonoz örgüsü, Artuklu yapısı olan Kızıltepe Ulu Camii'nin tonozlarının teknik ve malzemesini hatırlattığından, Artuklu dönemiyle de ilişki kurulmaktadır (Gabriel, 1940: 14, dn. 2). 17. yüzyılda kenti ziyaret eden Evliya Çelebi'nin, kale hakkında verdiği en önemli bilgi, hendeğinin olmayışıdır (Evliya Çelebi, 2001a: 44).

tonozlu örtüsü desteklenmiştir. Kısmen kayaya oyulmuş bu koridor, kale içine girişi sağlayan bir geçit işlevi sunmaktadır.

Çiz. 243: Mardin Kalesi'nin girişi (Gabriel, 1940: 14, fig. 6)

Fot. 711: Mardin Kalesi'nin girişi (Ekim 2007)

Fot. 712: Mardin Kalesi'nin girişi (Ekim 2007)

Fot. 713: Mardin Kalesi'nin tepe mazgallı kapısı (Gertrude Bell Fotoğraf Arşivi, R. 145)

3. 3. 1. 7. Hendek Sistemine Sahip Kale Kapıları

Farklı plan şemalarına sahip, anıtsal ölçekli kapılarda hendek uygulamalarına rastlamaktayız. Hendek üzerinden kapıya ulaşmak için kapı hizasında, kâgir malzemeden, ahşaptan veya iki malzeme bir arada kullanılarak köprüler inşa edilmiştir. Köprülerin bazıları kapıyla bağlantılı olabilmekte, çarklı (makaralı) bir sistemle çalışan inen-kalkan yani hareketli ahşap köprülerde hendeği aşmak için kullanılmaktadır. Anadolu'daki kalelerin en fazla tahrip olan ve müdahale gören kısımları kapı bölümleridir. Bu genelleme aslında farklı coğrafyalardaki bütün kaleler için geçerlidir. Bunun temel sebebi, saldırı anında en fazla tahribata uğrayan yer, kalenin içerisine girilebilmek için zorlanan ilk yer olan kale kapısıdır. Bu sebeple de bahsettiğimiz bu uygulamanın eksiksiz olarak günümüze gelebilmiş Anadolu'dan bir örneği mevcut değildir. Fakat buna dair bilgiler, tarihi kaynaklardan (gravür, seyahatname, arşiv belgeleri v.s.) elde edilebilmektedir. Bazı örneklerde ise hendek üzerindeki köprünün ahşaptan tamamen seyyar (taşınabilen) veya sabit bir köprü olduğunu düşünebiliriz. Sabit olan örneklerde, problem anında köprü ateşe verilerek düşmanın hendek üzerinden karşıya geçmesi engellenmektedir. Seyyar olan ahşap köprüler tercih edildiğinde, taşınacağından ya da inen-kalkan hareketli bir köprü olacağından, böyle bir durumda hendek üzerinden aşılması gereken mesafenin çok fazla uzun olmaması gerekmektedir.

Hendeğin kuru mu, sulu mu oldukları sorusunu yanıtlamak kimi zaman güçleşmektedir. Topografyanın zorlu olduğu eğimli arazilerde kurulmuş kalelerde genellikle hendeğe ihtiyaç duyulmamaktadır. Fakat Alanya Kalesi'nin Orta Kapısı'nda eğimli bir noktada yer almasına karşılık hendek bulunmaktadır **(Çiz. 217), (Fot. 699)**. Yalnız bu tip yerleşimlerde inşa edilen kalelerde, eğimli arazide su tutma şansı olmadığından Alanya Kalesi'nde olduğu gibi kuru hendek tercih edilmektedir. Eğer kalenin inşa edildiği nokta, bir su kenarı ise su dolu bir hendek inşa etmek en kolay yöntemdir. Fakat bu durumda da hendeğin suyu tutabilmesi için bir havuz sisteminin yapılması, yani iki yanına duvar örülmesi ve hatta zemine de taş döşenmesi gerekebilir. Havuzlama sistemine sahip en iyi örnek, Gaziantep Kalesi'nin, müzenin yaptığı kazı sonucu tespit edilen hendeğidir **(Fot. 170, 173-174)**. Eğer kale su kenarında değilse künklerle de hendeğe su aktarılabilmektedir. Fakat bu oldukça zahmetli bir iştir.

Hendeklerin kesitleri, derinlik ve genişlikleri değişkendir. Bunlarda çeşitli araştırmalarda kesitlerine göre farklı adlarla gruplandırılmışlardır. Bunlar, "V" kesitli hendek *(fossa fastigata)*, " ◹ " yani asimetrik V kesitli hendek *(fossa punica)*, "⊔" dikdörtgen *(rectangular)* kesitli hendek , "∪" yarım daire *(semi circular)* kesitli hendek ve " ▽ " ikizkenar yamuk (trapezoidal) kesitli hendek olarak sayılabilir (Keeley-Fontana-Quick, 2007: 59). Anadolu'daki kalelerin hendeklerinin birçoğu zamanla dolmuştur. Bugün Kayseri İç Kalesi'nin önünden geçen hendeği, eski fotoğrafları olmasa anlamak ve tespit etmek mümkün değildir. Bu sebeple, hendeklerin kesitleri hakkındaki bilgiyi Gaziantep Kalesi'nde olduğu gibi yapılacak kazı çalışmaları aydınlatabilir. Ancak tarihi kaynaklardan (seyahatnameler, eski gravür veya fotoğraflardan) çoğu hakkında bilgi edinilmektedir. Katalog kısmında buna dair açıklamalara detaylı olarak değinilmiştir.

İncelenen örnekler arasında Anamur Kalesi'nde **(Fot. 683)**, Sinop İç Kalesi'nin Lonca Kapısı'nın doğusunda **(Çiz. 138)**, Urfa Kalesi'nde **(Fot. 545)**, Erzurum Kalesi'nde, Gaziantep Kalesi'nde **(Fot. 170, 173-174)**, Harran Kalesi'nde, Kayseri Kalesi'nde **(Fot. 269-271)**, Alanya Kalesi'nde, Beyşehir Kalesi'nde, Antalya Kalesi'nde, Ani Kalesi'nde, Diyarbakır Kalesi'nde, Silvan (Meyyafarikin) Kalesi'nde, Rumkale'de, günümüze ulaşamamış Konya Kalesi'nde ve Karaman Kalesi'nde kesin olarak hendeğin varlığı bilinmektedir. Bu örneklerden de anlaşıldığı üzere, hendeğe daha çok düz arazide kurulmuş kalelerde veya kale kapısının düz bir noktaya isabet ettiği, güvenlik sıkıntısı olan durumlarda sıkça başvurulmuştur.

3. 3. 2. Tali (Anıtsal Olmayan) Kapılar

İkinci derecede öneme sahip bu kapılar, çeşitli işlevler için planlanmışlardır. Aslında bu kapıları anıtsal olmayan kapılar şeklinde adlandırmamızın asıl sebebi, kapının görülebilmesiyle ilgilidir. Her kapı gibi geçit işlevini sunan, kimi zaman bir su kaynağına, kimi zaman zindana inişi sağlayan, hatta kaleden kaçış için düşünülmüş metrelerce uzunluktaki dehlizler tabi ki anıtsal yapılardır. Fakat burada anıtsal olmayandan kastedilmeye çalışılan, kapının düşman tarafından görülmesinin istenmemesidir. Temel amaç, kapının veya tonozlu geçitin gizlenmiş olmasıdır. Ana kapılarda ise temel amaç, şehre yaklaşanların kapıyı çok uzaklardan görebilmesidir. Ana kapılarda da, kapı güvenliği için girişin gizlenmeye çalışıldığı ve farklı denemeler yapıldığı görülmektedir.

Fakat yine de amaç tamamen görülmemesi değildir. Ana kapılar başlığı altında yer alan alt başlıklara dair örneklere değinilirken bu konu üzerinde durulmuştur. Oysaki kuşatma, kaçış ve gizlice su kaynağına inmek v.b. işlevler için yapılmış olan kapılar, özellikle gizlenmeye çalışılan kapılardır. Bu gruba giren kapılarda, arazinin topografik koşullarının yanı sıra plan şemasını, kale içindeki konumunu ve yerini de temelde bu düşünce belirlemektedir.

3. 3. 2. 1.Yer Altı Geçitleri ve Tüneller

Beyşehir Kalesi: Günümüze tek bir kapısı dışında gelememiş kalede yapılan düzenleme ve temizlik çalışmaları esnasında, bedestenin 35 m. kuzeyinde bir yer altı geçitiyle karşılaşılmıştır **(Fot. 68)**. Eni oldukça dar olan bu dehlizin (eni 0.90 m, yük. 2.50 m.) üzeri sal taşları ile örtülmüştür. M. Yavuz'un biri göle, diğeri kalenin doğu kapısına bağlanan ve *"sıçan yolu"* olarak adlandırdığı yer altı geçitleri, bahsedilen bu geçitlerden biri olmalıdır (Yavuz, 1934: 40). Bu geçitte kapıya doğru yönelmiş bir geçittir. Muhtemelen kaçış amaçlı düşünülmüş olmalıdır. Sur duvarları ortadan kalkmış olan kalenin sınırları, Çemçem Çeşmesi'nin karşısından başlayarak, birbirini takip edecek şekilde önce kereste fabrikasının arkasından kuzey kapısına ulaşmakta, aynı güzergâhta dolaşıp gölün kıyısında son bulmaktaydı. Kalenin duvarlarının etrafında göl suyunun yer almasının dışında, diğer cephelerinde bir hendeğe sahip olduğu anlatılmaktadır. Memduh Yavuz'un şarampol olarak adlandırdığı bu hendeğe zaman zaman su verildiği ve düşmanın kaleye girişinin engellendiği aktarılır (Yavuz, 1934: 40).

Gaziantep Kalesi: Kalenin son kapısından içeri girildiğinde, haç tonozla örtülü bir koridora geçilir **(Fot. 181-182), (Çiz. 69)**. Haç tonozla örtülü koridordan içeri girildiğinde, 7-8 m. güneye doğru yürüdükten sonra, biri hafif güneydoğuya doğru diğeri ise kuzeydoğuya yönlenen tonozla örtülü iki dar dehliz yer almaktadır. Bu dehlizler, kalenin duvarlarının oldukça önemli bir kısmını içeriden çevrelemektedir. Bu dehlizlerden güneydoğuya yönlenen diğerine göre oldukça uzundur (yaklaşık olarak 180-190 m. civarı) ve zindanlarla bağlantıyı kurmaktadır. Diğer dehliz oldukça kısadır (yaklaşık olarak 23 m.) ve dehlizin sonundaki sivri kemerli kapı açıklığından, kalenin kuzeybatı ucuna yakın bir konumdaki hamamın önüne ve kalenin avlusuna çıkılmaktadır **(Fot. 183)**. N. Çam, güneydoğuya doğru yönlenip kaleyi batıdan, güneyden ve kısmen doğudan saran bu dehlizin eninin yaklaşık 7-8 m., yüksekliğinin 8 m. olduğunu ifade

eder. Mazgallara sahip kısmen yuvarlak kemerli ve büyük bir bölümü de sivri beşik tonozlarla örtülü bu dehlizden kale savunulmaktaydı. Ayrıca bu tünelin içinin Fransız Harbi öncesi, kalenin bu kısmını top güllelerine karşı güçlendirmek amacıyla toprak ve etrafta yıkılan binalardan getirilen enkazla doldurulmuş olduğunu öğrenmekteyiz. 1990 yılında, dehlizin bu durumdaki 180 m. lik kısmı temizlenmiştir. Günümüzde ise bu yükten tamamen kurtarılmıştır. N. Çam, bu dehlizin önce doğuya sonra kuzeye devam ederek kaleyi çepeçevre sardığını, buradan da kalenin su ihtiyacını sağlayan tatlı ve acı suya güvenli bir şekilde ulaşıldığını, herhangi bir tehlike anında gizli çıkışı ve girişi, ya da lojistik desteği sağlayan *"Uğrun Kapısı"*nın da kuzeydeki Alleben Deresi'ne açıldığını ifade etmiştir (Çam, 2006: 536).

Divriği Kalesi: Kalede batı surları kuzeye doğru devam ederek, daha sonra doğuya doğru dönüş yapmakta ve kuzey surlarını meydana getirmektedir **(Fot. 105-106)**. Kalenin bu cephesinde, dik bir burnun üstünde, düzgün bir taş işçiliği sergileyen, yaklaşık 20 m. uzunluğunda ve 6 m. yüksekliğinde hisarpeçe işlevini yerine getirmiş ve muhtemelen bu sebeple de *"parmaklık"* olarak adlandırılmış bir duvar yer almaktadır (Sakaoğlu, 2005: 192). Bu duvar büyük olasılıkla su kaynağına ulaşımı sağlayan kaya tünelinin girişinin görülmesini engellemek amacıyla inşa edilmiş olmalıdır. N. Sakaoğlu bu kaya tüneli nedeniyle burada hisarpeçe ve ayrıca tünele geçit veren bir kapının olması gerektiğini ifade etmektedir (Sakaoğlu, 2005: 198). Surlar, kuzey cepheden doğuya doğru devam ederek, doğu surları ile birleşmektedir. Kaledeki, Çaltı Çayı'na inen, Evliya Çelebi'nin de bahsettiği yaklaşık 200 m. uzunluğunda gizli bir su yolu bulunmaktadır. Fakat çöküntüler nedeniyle bütünselliğini kaybetmiş olan bu su yolu incelenememiştir (Sakaoğlu, 2005: 196, 198: Evliya Çelebi, 1999b: 131.).

Kemah Kalesi[81]: Kale içerisindeki çok sayıda gizli yol ve gizli bölmeler günümüzde de varlığını korumaktadır **(Fot. 714-715)**. Bu gizli yollardan biri, kaleden

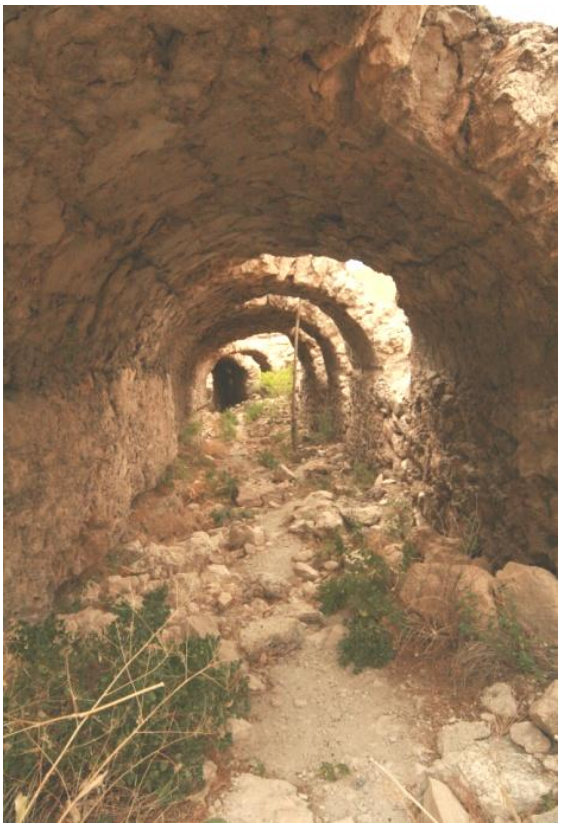
[81] Yukarı Fırat sınırları içerisinde kalan Kemah kasabasındaki kale, Fırat'ın ana kolu olan Karasu Irmağı ile güneyden, Tanasur Çayı ile doğudan ve kuzeyden sınırlanmış bir noktada inşa edilmiş, özel bir konuma sahiptir (Gündoğdu v.d., 2009: 3).

Kemah'ta yerleşme tarihinin başlangıcını kesin olarak cevaplayamamaktayız. Bölge tarihi Paleolitik Çağ'a kadar gitmekle birlikte, Asur ve Hititlere ait çivi yazılı kaynaklarda Kemah, M.Ö. 2000'li yıllarda Doğu Anadolu'da kurulmakta olan küçük feodal beyliklerden biridir. Bizanslılar dönemine kadar Kemah'ta Urartular, İskit ve Kimmerler, Medler, Persler, Partlar (İranlılar) ve Romalıların yaşadığı kaynaklardan

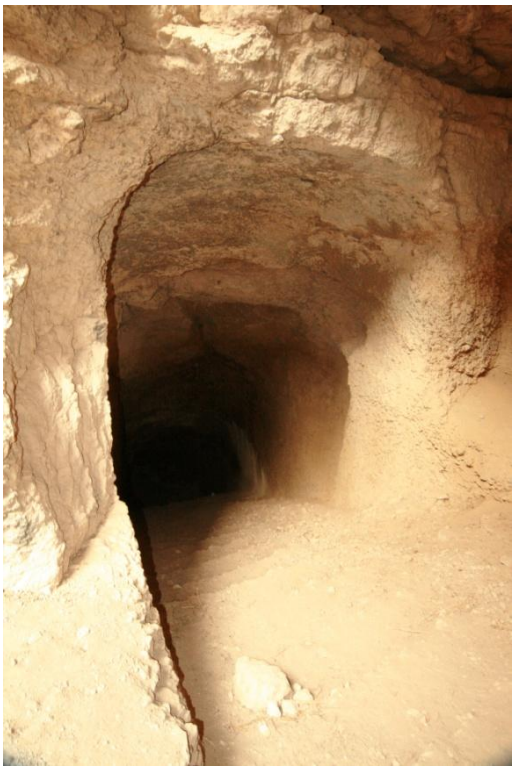
başlayarak vadi tabanına kadar devam eder. Bu yol takip edilmiş, vadi tabanına kadar inilmiş, fakat kayalardan oyma tünel kısmına varılınca güvenlik sıkıntısı nedeniyle daha fazla ilerlenemediğinden tünelin bittiği nokta ve nereye çıktığı sorusu cevaplanamamıştır. Kalenin uç kısımlarındaki surlar yer yer yıkıntı haline dönüşmüş olmakla birlikte, belirgin bir şekilde gözlenebilmektedir. Surlardan bir kısmı 2001 yılında Kültür Bakanlığı'nın katkıları ile onarılmış ancak itinasız inşa tarzı ile surların orijinalliği büyük ölçüde bozulmuştur.

anlaşılmaktadır (Gündoğdu v.d., 2009: 13-17). Roma imparatorluğunun parçalanmasından sonra Kemah, M.S. 10. yüzyıla kadar Arsak Devleti'nin önemli şehirlerinden biridir (Darkot, 1977: 559). Kemah, 379-678 arasında kalan devrede Bizanslıların egemenliğinde kalmıştır. İslamiyet'in ilk ortaya çıkışından bir müddet sonra bölge Arapların akınlarına uğramıştır. Kemah, Türklerin egemenliğine girinceye kadar, Araplar ve Bizanslılar arasında birkaç defa el değiştirmiştir (Gündoğdu v.d., 2009: 17-18). Malazgirt Zaferi'nden (1071) kısa bir süre sonra Türklerin eline geçmiştir. Alparslan, Malazgirt Zaferi'nin ardından Orta ve Doğu Anadolu'nun çeşitli kesimlerine komutanlar gönderirken, Erzincan Kemah-Şarkikarahisar (Şebinkarahisar) çevresini Emir Mengücek Gazi' ye iktâ ederek, bu bölgelerin fethedilmesini emretmiştir (Darkot, 1977: 559). Bunun üzerine Kemah-Erzincan bölgesini fetheden Emir Ahmet Mengücek Gazi, Mengücek Beyliği'ni kurarak (1072-1114) korunaklı ve sağlam bir kaleye sahip olması dolayısıyla Kemah'ı merkez yapmıştır. Mengücek Beyliği sınırları içerisinde 1228 yılına kadar kalmış olan Kemah, bu tarihten sonra Anadolu Selçuklu Devleti'nin himayesine girmiştir (Gündoğdu v.d., 2009: 20). Kösedağ Savaşı (1243) ile birlikte Moğol istilasına uğramış olan bölge, 1335 yılına kadar Selçuklu himayesindedir. Bu tarihten sonra 16. yüzyıl başlarına kadar Kemah, Eretna Beyliği, Karakoyunlular ve Akkoyunlular gibi Türkmen topluluklar arasında sık sık el değiştirmiştir. Son olarak 1503 yılından itibaren Kemah ve çevresi Safevilerin eline geçmiştir. Osmanlıların yükselme dönemlerinde Yavuz Sultan Selim, 1514 yılında Çaldıran Muharebesi'ni kazanmış ve Doğu Anadolu, Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Aynı yıllarda Kemah Kalesi'ni ele geçiren isyancı bir grup çevreyi tehdit etmiştir. Bunun üzerine Yavuz Sultan Selim, kuşatmaya bizzat katılarak 15 Mayıs 1515 tarihinde kaleyi dolayısıyla Kemah'ı Osmanlı topraklarına katmıştır (Gündoğdu v.d., 2009: 21-24).

Kalenin bugün kullanılan giriş kapısı, Osmanlı döneminde, Kanuni Sultan Süleyman zamanında yapılmıştır. Nitekim bu durumu açıklayan bir kitabe bulunmaktadır[81]. (Gündoğdu v.d., 2009: 21-24)

Fot. 714: Kemah Kalesi'nin vadi tabanına inen dehlizi (Ağustos 2008)

Fot. 715: Kemah Kalesi'nin vadi tabanına inen dehlizinin devamı (Ağustos 2008)

Diyarbakır Kalesi: İç kale kapılarından biri olan doğu kapısından *"Gizli Kapı (Oğrun Kapı/Uğrun Kapı)"* yani bir potern olarak bahsedilmektedir (Ammianus Marcellius, 1963: 511). Kapı, iç kaleden doğrudan dışarıya, Dicle Vadisi'ne açılmakta, hem bu yönüyle hem de anıtsal bir mimarisi olmayan ve gizli geçit konumundaki kapı sadece özel kişilerin bildiği, sorunlu dönemlerde saraydan doğrudan sur dışına kaçışı sağlayan bir kapı olmalıdır.

İç kalenin Dicle'ye bakan doğu duvarına açılmış bir kapısı olduğu tarihi kaynaklardan da öğrenilmektedir. Aslen Antakyalı olan Grek asıllı Ammianus Marcellius, 359 yılında Sasaniler Diyarbakır'ı kuşattığında kente hâkim olan Roma ordusunda görev yapmaktaydı. Marcellius, bizzat kuşatma içerisinde yer alan bir kişi olduğundan kitabında aktardığı gözlemler, şehrin savunma sistemi ve Sasani kuşatması hakkında çok önemli bilgiler sunmaktadır. Marcellius'un eserinde Diyarbakır surları, iç kalesi ve özellikle de kapıları hakkında şu önemli bilgiler yer almaktadır:

> *"(Surların) Şimdi güney kısmı Dicle Nehri tarafından yıkılmış durumdadır. Mezopotamya ovalarına bakan bölümü ise kuzey rüzgârlarına açıktır ve Nymphaeus Irmağı'na yakın olup, Toros zirvelerinin gölgesinde kalarak, Dicle ve Ermenistan arasında yaşayan toplulukları birbirinden ayırmaktadır.*
>
> *…. Bu şehirde V. Garnizon Parthica tarafından sürekli bir askeri birlik oluşturulmuştur. …. Buna ilave altı garnizon, ilerleyen Pers'ler nedeniyle çok güçlü duvarlar arasına çekilmiştir. .... Dört yönde kapılar mevcuttur. …. Amida bir taraftan surlardan, diğer taraftan da yer altı dehlizlerinden saldırıya uğramıştır. …. .Surların güney ucunda, Dicle'ye bakan bölümde, yüksek bir kule altında sarp kayalıklar yer alıyordu. Bu kayalara yer altı kemerleri açılmıştı ve çok akıllıca yapılmış merdivenler sayesinde buradan, nehir kanalından su taşımak mümkündü. Nehir kenarında kurulmuş bütün şehirlerde bu gizli imkân mevcuttur. …. İşte bu gizli geçitler çok dik oldukları için ve gizlilikleri nedeniyle korunmuyorlardı. Amida'dan kaçarak Perslerin tarafına geçen birkaç kişi, yetmiş Persli okçuya bu yolu göstererek şehre girmelerini sağladılar. …"* (Ammianus Marcellius, 1963: 463-511).

Olayın devamında, Sasani askerlerinin şehre girmeleri, Ziate (Citadel) Kalesi'ni yani İç Kale'yi ele geçirmeleri, Perslilerin şehre hâkim olmaları ve bunun üzerine Ammianus Marcellius'un gece şehirden, gizli geçit kapısından *[poternli kapı]* kaçtığı aktarılmaktadır (Ammianus Marcellius, 1963: 511).

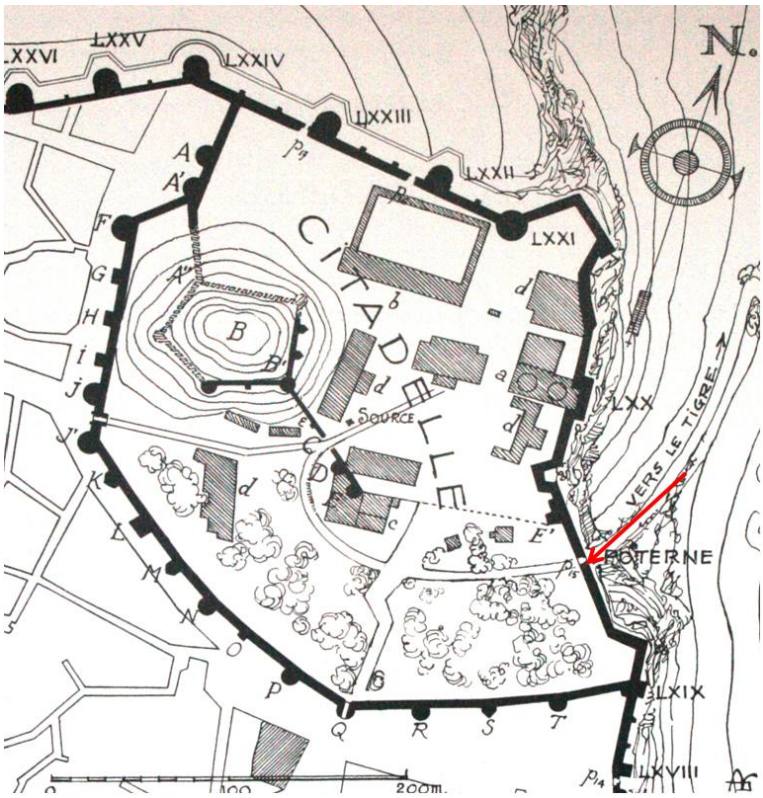
Evliya Çelebi de Diyarbakır'ı ziyaret eden ve önemli bilgiler veren seyyahlardan biridir. Çelebi bu kapıdan, *"…bir kapı da paşanın olduğu iç kale sarayında olup doğuya, Şatt Nehri'ne*

açılır. Uğrun Kapı'dır. Büyük bir kapı değildir…" şeklinde bahsetmekte ve kapının bu tarihlerde mevcut olduğu bilgisini bize aktarmaktadır (Evliya Çelebi, 2001a: 24–25).

A.Gabriel'e ait planda, Hz. Süleyman Camii'nden Dicle'ye inen eğimli yolun sonunda, iç kaleyi doğudan çevreleyen sur duvarı üzerinde, basit bir açıklık şeklinde poternin yeri gösterilmiştir (Gabriel, 1940: 152, fig. 123). Fakat bu yöndeki sur duvarları günümüzde ayakta değildir. Dolayısıyla kapının izi görülememektedir. Fakat Gabriel'in çiziminde de aktardığı gibi saray ile bu kapı arasındaki mesafe oldukça yakındır **(Çiz. 244)**. Ayrıca saraya ait Aslanlı Kapı'dan [genişliği 10 m.yi bulan kemer açıklığı] çıkıldığında, çok kısa bir süre içerisinde bu kapıdan iç kale terk edilebilecek durumdadır. İç kalenin sadece bu kısmında, kapının bulunduğu düşünülen alanı sur dışında, doğuda eğimli, düzgün bir yol beklemektedir. Bu yol Türk-İslam dönemi öncesinde de kullanılan poternle ilişkili eski bir yol olmalıdır.

Bu gizli (potern) geçitin dışında, iç kalenin sur duvarları üzerinde, çeşitli amaçlarla açılmış basit kapı açıklıkları yer almaktadır. Bu kapıların özellikle iç kaleyi, Dicle Vadisi yönünden çevreleyen doğu sur duvarlarında yoğunlaşması, bu kapıların çoğunun sorunlu zamanlarda saraydakilerin kaçışı için düşünülmüş olabileceğini düşündürdüğü gibi daha çok su kaynağına iniş için düşülmüş kapılar olabileceğini de akla getirmektedir.

İç kalede kabaca beşgen bir plan sergileyen sarayın yer aldığı noktadan (Viran Kale), Fetih Kapı'dan beri devam eden ve Uğrun Kapı'ya bağlanması gereken surların kısmen yok olduğu gözlenmektedir. Büyük ölçüde ortadan kalkmış bu sur duvarının, iç kaleyi de kendi içinde iki ayrı kısma böldüğü anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, iç kale sur duvarları üzerindeki Küpeli, Saray ve Fetih Kapıları'ndan sonra saraya geçebilmek için bir takım kapılardan geçilmesi gerçeği ortaya çıkmaktadır.

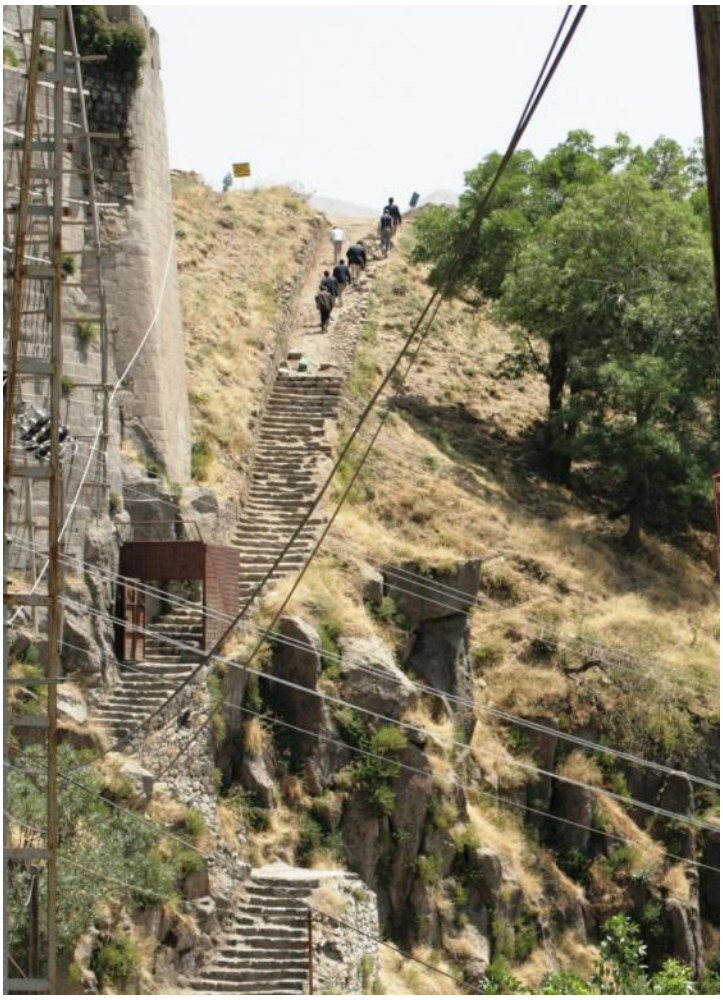

Çiz. 244: Diyarbakır iç kalesinin planı (Gabriel, 1940: 152, fig. 123)

Bitlis Kalesi[82]: Kaleye ait batıdaki anıtsal kapı günümüze gelememiştir **(Fot. 716)**. Sadece bu kapıya ulaşımı sağlayan merdivenler ayaktadır. Merdivenlerin bitiminde, kaleye ait duvarların geçtiği hatta bir kapının yer aldığı kesin olmakla birlikte ne kapı ne de kapının üzerinde yer alması gereken kale duvarları bu yönde (batı) mevcut değildir. Bu cephenin ve batıda yer alması gereken kapının yıkılmadan önceki durumunu ve en önemlisi plan şemasını aydınlatabilecek görsel veya yazınsal bir belgeye sahip değiliz. Bu sebeplerden dolayı da anıtsal kale kapısının tipolojisi hakkında bir yorumda bulunmak mümkün değildir. Kale duvarlarının doğusunda, kale duvarlarını tahkim eden kulelerden kare alt yapıdan silindirik forma dönüşen külahla örtülü bir kulenin eteğinde, hemen solunda yuvarlak kemerli ufak boyutlu bir açıklık bulunmaktadır **(Fot. 717-718).**

[82] Şehrin ilk kuruluş tarihi kesin olarak bilinemese de M.Ö. 700 yılında Urartuların bu çevrede yerleştikleri tespit edilmektedir. Roma ve Bizans da bu şehirde yerleşmiştir. Şehir 641 yılında Halife Ömer komutasındaki İyaz tarafından ele geçirilmiştir. Kısa bir süre içinde Bizans egemenliğine girmiş, Emeviler zamanında Muaviye, 10. yüzyılda Abbasiler tarafından feth edilmiştir. 11. yüzyılda Selçuklular, daha sonra sırasıyla Moğollar, Şerefoğulları, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safeviler şehirde yerleşmişlerdir. 1514 yılında ise Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı topraklarına dâhil edilmiştir (Tuğlacı, 1985: 57; Sevgen, 1959: 74-76).

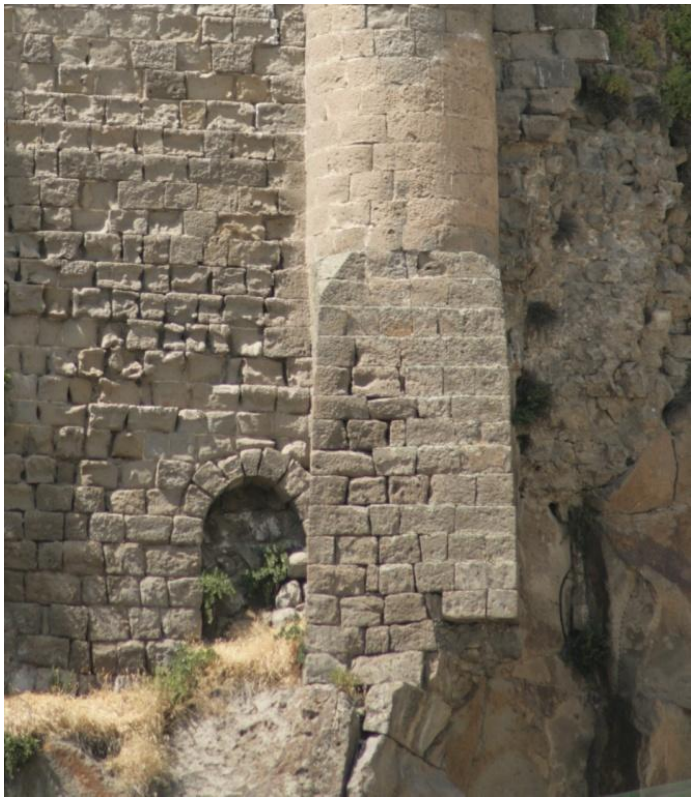
Günümüzde molozla dolmuş durumdaki bu açıklığın bir kapı olup olmadığı sorusu ancak yapılan kazı çalışmaları ile aydınlatılabilir. Yuvarlak kemerli bu açıklığın gizli bir dehlizle bağlantılı kaçış amaçlı kullanılmış bir kapı olma ihtimali göz ardı edilmemelidir. Kalenin eteğinde, güney yönde, yıkılmış bir burcun yola bakan cephesinde, kayadan oyulma bazı merdivenler göze çarpmaktadır **(Fot. 719-720)**. Burç bu merdivenleri gizlemek amaçlı planlanmış izlenimi vermektedir. Bu uygulamanın bir kapıyla bağlantılı olup olmadığı sorusuna yanıt verememekteyiz. Kaleden inişi sağlayan, kaçış için veya su kaynağına iniş için kullanılan kayadan oyma dehlizler söz konusudur. Fakat iç kaleye ait batıdaki kapının tipolojisi, bahsedilen son iki uygulamanın bir kapı olup olmadığı veya bir kapıyla bağlantısının mümkün olup olmadığı soruları, ayrıca iç kalenin etrafındaki surlara ait kapıların Ortaçağ'daki plan şemaları ve özellikleri hakkında net bir şey söylenememektedir.

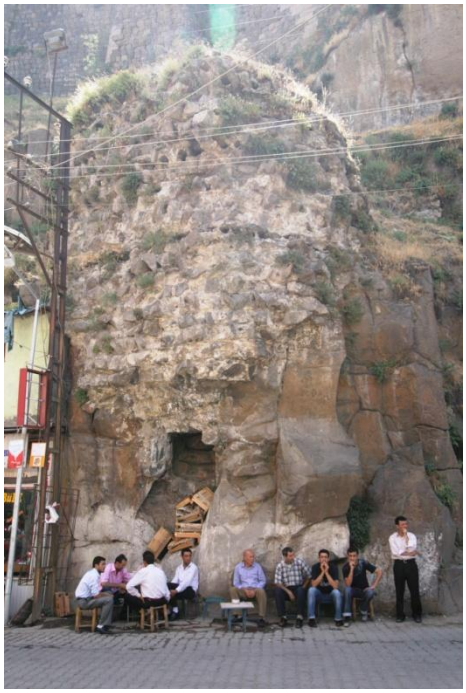
Fot. 716: Yıkılan kale kapısına çıkan merdivenler (Ağustos 2007)

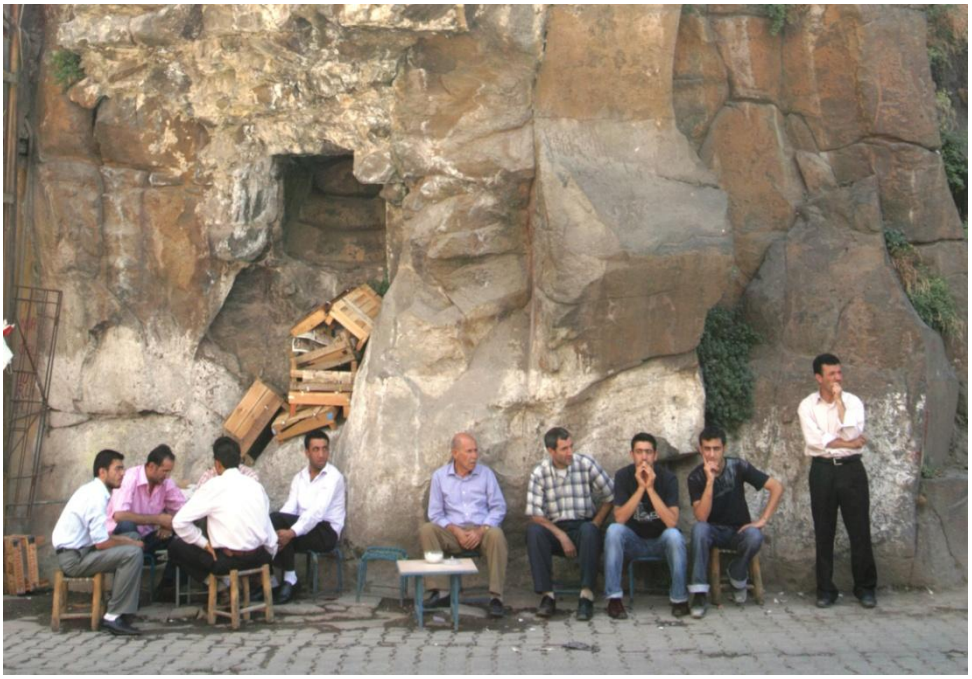
Fot. 717: Surların dibindeki kemer açıklığı (Ağustos 2007)

Fot. 718: Kemer açıklığının yakından görünümü (Ağustos 2007)

Fot. 719: Burcun içindeki kayadan oyma basamaklar (Ağustos 2000)

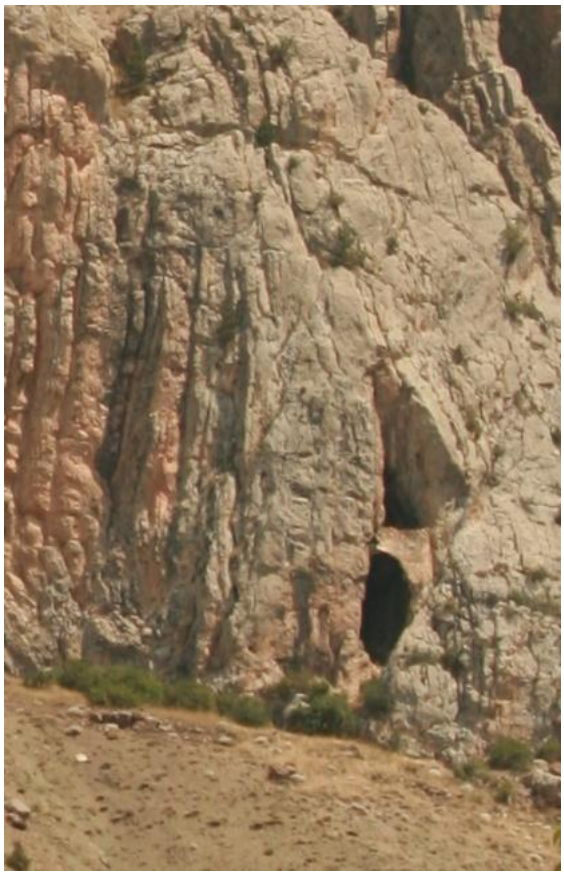
Fot. 720: Kalenin eteğindeki kayadan oyma merdivenler (Ağustos 2007)

Keçi Kalesi: Gümüşhane il sınırları içerinde yer alan Keçi Kalesi, Kale bucağından geçen transit yol üzerinde yer almaktadır. Kale, *"Konâs, Kokânes ve Koans"* isimleriyle de bilinmektedir (Uslu, 1980: 17). Özellikle doğu ve batı cephelerindeki

yüksek burçlarla tahkim edilmiş kale, arazinin topografyasına göre plan şemasını belirlemiştir **(Fot. 721)**. Kalenin eteğinde, vadi tabanına yakın noktasında, düzgün olmayan bir kapı kemeri göze çarpmaktadır **(Fot. 722)**. Kalenin batı eteğinde yer alan kayalar arasına bilinçli olarak gizlenilmiş bu geçitten, kalenin içine ulaşılmaktadır. Kalenin içinde, batıdaki burca yakın noktada yer alan gizlenmiş giriş kapısının, kalenin eteğindeki geçitle bağlantılı olması ihtimal dâhilindedir. Güvenlik nedeniyle içerisine girilemediğinden detayları üzerinde bilgi veremediğimiz bu geçitin, kayalardan oyularak yapıldığını tahmin etmekteyiz. Bu tip gizli dehlizler, kuşatma durumunda kalenin su ihtiyacını karşılamak amacıyla genellikle su kaynağına inişi sağlamaktadırlar. Ayrıca hiçbir çare kalmadığında kaçış amaçlı da kullanılmışlardır.

Fot. 721: Keçi Kalesi'nin eteğindeki, kayalar arasına gizlenmiş, okla gösterilmiş geçit (Ağustos 2008)

Fot. 722: Geçitin yakından görünümü (Ağustos 2008)

Hasankeyf Kalesi: Kalede basamaklı bir yol, Dicle Nehri'nden su almak amacıyla da kullanılmıştır. Kaledeki ikinci yol, daha sarp bir patikayla, batıdan dar bir geçitle Dicle'ye bağlanmaktadır. (Yurttaş, 2002: 100-101). Ayrıca kale yerleşiminin batısında ve kuzeyinde bir kısmı su kaynağına inişi sağlayan, genellikle kayadan oyularak meydana getirilmiş tüneller ve geçitler söz konusudur.

Bu kalelerin dışında ayrıca su kaynağına veya zindana inen ayrıca bir kısmı kaçış amaçlı da kullanılmış olan başka tüneller de mevcuttur. Bunların birçoğunda olduğu gibi bu kalelerin geçitlerinde de kısmen doğal kayadan oyma tünellerle, kimi zamanda tonozlarla örtülmüş dar koridor şeklindeki tünellerle karşılaşmaktayız.

İ.H. Konyalı, İspir Kalesi'nde de Çoruh Nehri'ne inen gizli bir su yolundan bahsetmiştir (Konyalı, 1960: 503). Erzurum Pasinler (Hasankale) İç Kalesi'ni dışarıdan saran ilk surun

güneybatısında, gizli geçit işlevine sahip, kayalardan oyma bir tünelden bahsedilmekte, bu tünelin Osmanlı döneminde önemini yitirdiği ve kullanılmaktan vazgeçildiği aktarılmaktadır (Sinclair, 1989: 230-231). Amasya Kalesi'nde de biri su kaynağına diğeri zindana inen iki adet uzun dehliz yer almaktadır. Bu tünellerden birinin içi 2009 yılında temizlenmiş ve içindeki atıklar boşaltılmıştır. Bayburt Kalesi'nin güneydoğusunda yer alan iki tünel, kayaya oyulmuş basamaklı bir yolla Çoruh Nehri'ne inişi sağlar **(Fot. 723)**. Boyabat Kalesi'nin altında 2005 yılında keşfedilen dehlizin, Gazidere Çayı'na indiği anlaşılmıştır. İlk defa 2007 yılında giriş kısmı tespit edilen, Harput Kalesi'nin altındaki zindana inişi sağlayan, kayadan oyularak inşa edilmiş 98 basamaklı tünel de temizlenerek ortaya çıkarılmış bir başka örnektir. Aslında zindanın daha önceleri Urartu döneminde bir sarnıç olduğu, Ortaçağ'da da zindana çevrildiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu kale, özellikle de zindanıyla meşhurdur. Evliya Çelebi'nin varlığından bahsettiği ve nehre kadar indiğini belirttiği 362 kesme taş basamaklı Tokat Kalesi'ndeki tünel de tespit edilmiş olmasına karşılık temizlenmeyi beklemektedir (Evliya Çelebi, 2001a: 33-34). Şebinkarahisar Kalesi'nde, güneybatıda yer alan, işlevi tartışmalı kayadan oyma basamaklı tünelin *(Kırk Badal)*, su sarnıcına mı yoksa zindana mı inişi sağladığı konusu henüz problemlidir **(Fot. 435)**.

Fot. 723: Bayburt Kalesi'nden Çoruh Nehri'ne inişi sağlayan kayaya oyulmuş basamaklı tünel (2008)

3. 3. 2. 2. Sur Duvarı Üzerinde Açılmış Kapılar

Bu tür kapılar, sur beden duvarı üzerinde yer alırlar. Boyut olarak ufak ölçeklidirler. Görülmeleri istenmediklerinden genellikle gizlenmeye çalışılmışlardır. Bunun için farklı planlamalara başvurulmuştur. Bu tür kapıların bir kısmı, kalenin ana kapısıyla ilişki kurabilecek konumdadır. Bunu sebebi ise bu tür küçük kapıların, ana kapıya saldıran düşmanı arkadan kuşatabilmek amacıyla kullanılmalarıdır. Bir diğer işlevleri ise kaçış için kullanılmalarıdır. Bazıları ise su kaynağına iniş için planlanmıştır.

3. 3. 2. 2. 1. Tek Burçla Savunulan ve Gizlenenler

Kov Kalesi: Gümüşhane ilindeki Kov Kalesi'nde, batıdaki anıtsal kapı dışında planda *"J"* ile gösterilen noktada, ufak boyutlu bir kapı görülmektedir **(Çiz. 106), (Fot. 273, 275, 286)**. Bu kapı çok büyük olasılıkla kale halkının, özellikle savaş halindeyken, sessizce kaleye sığınabilmesi veya düşmana belli etmeden kaleyi terk edebilmesi için düşünülmüş; dikkat çekmemesi düşünüldüğünden kalenin kır tarafına ve düşmanın beklenmeyeceği arka cepheye yerleştirilmiş ufak boyutlu bir kapıdır. Bazen bu tip kapılar *(ing. sally port),* kaleyi kuşatan düşmana arkadan baskın yaparak imha etmek amacıyla da kullanılmaktaydı. Bu kapı, her iki amaç için de uygundur. Kapıdan oldukça sarp bir noktaya çıkılmaktadır. Robert W. Edwards, bu kapının bir el merdiveni ile kullanılmış olabileceğini düşünmektedir. Ayrıca bu noktadan aşağıya doğru inen basamaklı bir bölümden söz etmektedir. Dolayısıyla buranın bir pencere değil, bir kapı olduğu kesindir. Bryer-Winfield dikdörtgen planlı bu kapı açıklığının ölçülerini 1.5 x 3 m. olarak vermektedir (Bryer-Winfield, 1985a: 310). Kapı, kalenin saldırı beklenmeyen sarp noktasında ve görülmesi neredeyse mümkün olamayacak bir noktasına yerleştirilmiştir. Batı kapısının önünden dolaşarak kuzeydoğuya doğru yürünürse bu kapıya ulaşılabilir. Kapının yapılış amacı da artık hiçbir çare kalmadığında, kalenin kuzey duvarına bitiştirilmiş anıtsal burçtan çıkarak, hemen bitişiğindeki bu kapıyı kullanarak kaçmak olmalıdır. Ayrıca bu kapıdan çıkarak ve batı kapısına yönelerek, kalenin asıl kapısına (batı kapısına) saldırı durumunda olan düşmanı arkadan kuşatmak da mümkündür. Tipolojik açıdan ele alındığında, anıtsal olmayan ikincil kapılar adı altında değerlendirilen bu kapıyı,

sur duvarı üzerinde yer alan, solundaki silindirik planlı tek bir burçtan müdafaa edilen bir kapı olarak tanımlayabiliriz.

3. 3. 2. 2. 2. Doğrudan Sur Duvarı Üzerindeki Savunmasız Kapılar

Şebinkarahisar Kalesi: Yerleşimin anıtsal sur kapısının kuzeyinde kalan ufak boyutlu kapı ve kapının çevresindeki duvar örgüsü, oldukça düzgün bir kesme taş işçiliğine sahiptir **(Fot. 432-433, 448)**. İki yuvarlak kemer içerisine alınmış kapı, özellikleri itibariyle Türk dönemi öncesine büyük olasılıkla da Bizans dönemine, kalede onarımın yapıldığı Justinianus zamanına ait olabilir (Darkot, 1955: 280; Danık, 2004: 60; Anonim, 1982: 3127; Karpuz, 1989: 5). Bu kapı boyutları itibariyle sur duvarları üzerinden yoğun bir giriş çıkış için düşünülmediğini ortaya koymaktadır. Ayrıca bulunduğu nokta, ulaşım açısından pek rahat bir nokta değildir. Boyutu ve konumu sebebiyle de ilgi çekmemesi istenerek planlanmış olduğu söylenebilir. Bu kapı, güneydeki anıtsal kapıya yakındır. Bulunduğu nokta, sur duvarının içe doğru yaklaşık doksan derece kırılma yaptığı bir yerdir. Bu sebeple de karşıdan dikkati çekmeyecek ve görülmeyecek bir konumdadır. Tüm bu özelliklerinden dolayı kapının bir ana giriş kapısı olmadığını, bir kaçış kapısı ve ayrıca güneyindeki ana kapıya saldırı durumunda olan düşmanı yandan ve arkadan kuşatmak amaçlı planlanmış bir kapı olması gerektiği anlaşılmaktadır.

Pasinler (Hasankale) Kalesi: İç kalenin güneydoğu köşesinde yer alan yuvarlak kemerli kapısından oldukça kayalık ve topografyası zor bir noktaya çıkış sağlanmaktadır **(Fot. 331-333)**. T. A. Sinclair, bu kapının *(postern)* özellikle şüphe çekmeyecek ve pek görülmeyecek bir noktada planlandığını ifade etmiştir (Sinclair, 1989: 230). Kapının bulunduğu cephenin dışa ve içe bakan yüzlerinde bazı yuva izleri mevcuttur. Kapının bulunduğu bu noktada, içte kayalık bir zemin söz konusudur. Kanatlı bir kapının kullanımı burada pek uygun değildir. Bu yuva izleri, kapıyı yukarıya doğru kapaklı bir sistemle açıp kapatan aksamlarla alakalı yuvaların izleri olabilir. Kapının iç tarafında, daha üstte ise ahşap kirişlere ait yuva izleri görülmektedir. Kapının üzerine gelen bu kısım çok fazla tahrip olmuştur. Bu kapı güneye yani Hasankale Çayı'nın ve kervanların geçtiği yola doğru iniş sağlamaktadır. Yayaların rahat bir şekilde girişi ve çıkışı için oldukça sıkıntılı bir noktadadır. Topografya zorlayıcıdır. Kapı dikkat çekmesi istenmeyecek boyutta ve konumdadır. Kapının, iç kalenin tekrar ikinci bir duvarla ayrılmış ana bölümünde yer alması aynı zamanda problemli bir anda kaçış amaçlı da

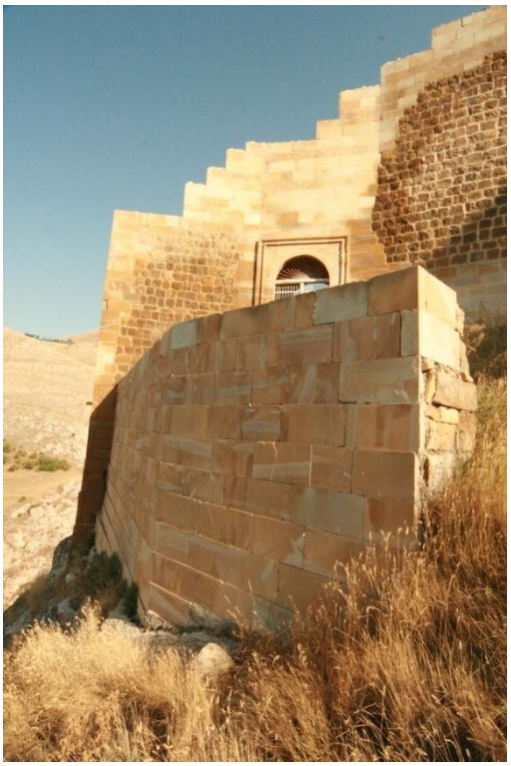
kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir. İ. H. Konyalı, halkın batıdaki ana kapıya Uğrun Kapı *(Gizli Kapı)* adını verdiğini ifade etse de Evliya Çelebi'nin bahsettiği şekliyle *"Ilıca Kapusu ve Uğrun Kapusu mesdûd, cânib-i şarkda cânib-i Kars'a açılır"* sözlerinden hareketle uğrun yani gizli kapının bu kapı olabileceğini düşünmekteyiz (Evliya Çelebi, 1999a: 112). Evliya Çelebi, Uğrun Kapısı'nın doğuda olduğunu aktarmıştır. Bu kapı iç kalenin doğu cephesinin güneye yakın bir noktasında olduğundan yönü de Evliya Çelebi'nin aktardıklarıyla tutarlılık göstermektedir. Bu kapıdan çıkıldığında karşılaşılan ilk surun güneybatısındaki kayalık noktada, kayadan oyulmuş bir tünel bulunmaktaydı. Bu tünelin, Evliya Çelebi'nin bahsettiği kapatılmış geçitlerden biri olabileceği akla gelmekle birlikte, bu konuda somut bir bilgi mevcut değildir. İç kaleyi çevreleyen surlar üzerindeki diğer kapıların yerleri ve planları hakkında somut bir bilgi edinilememiştir.

Alanya Kalesi: Alanya İç Kalesi'nin kuzeydoğu köşesine doğru, kalenin köşesinden iç kalenin dışına çıkışı sağlayan bir kapı bulunmaktadır **(Fot. 724)**. Bu kapı tonoz örtülü askeri koğuşun hemen yanındadır. Kapı, surun dışına geçit vermektedir. Alanya Kalesi'ni kuzeyden kuşatan ve aşağıdaki ehmedeke bağlanan bu suru tahkim eden burçlardan birinde bir kapı yer almaktadır. Bu kapı, kalenin han ve bedesten gibi yapıların bulunduğu bölgeye geçit vermektedir. İç kalenin köşesindeki kapının askeri koğuşa yakın oluşu nedeniyle iç kale kapısına saldıran düşmanı arkadan kuşatmak amacıyla düşünülmüş bir kapı ve ayrıca problemli bir anda kaleyi boşaltmak maksatlı düşünülmüş bir kaçış kapısı olabileceği akla gelmektedir. Bulunduğu nokta sebebiyle düşman için böyle bir kapının yerini tespit etmek ve buraya ulaşmak imkânsızdır. Kapının bu sebeple, hem kuşatma hem de kaçış için düşünülmüş bir kapı olabileceğini düşünmekteyiz.

Fot. 724: Alanya iç kalesinin kuzeydoğu köşesindeki ufak boyutlu kapı (Eylül 2008)

Bayburt Kalesi: Kuruluşu Urartulara kadar geriye gitmesine karşılık Ortaçağ Türk Askeri Mimarisi için önemli bir örnek olan Bayburt Kalesi'nin bilinen iki kapısından Nöbethane Kapısı, sur duvarı üzerindeki basit bir kemer açıklığından ibaret bir kapıdır (Ünsal, 2006: 148). Kuzey yöne hâkim bir köşede yer alan bu kapının önünde sur duvarına bağlanan ve kapıyı gizlemek amacıyla düşünülmüş izlenimi veren kısa bir duvar uzanmaktadır **(Fot. 725)**. Kapıya yakın bir noktada, kale içinde, beşik tonozla örtülü dikdörtgen bir mekân kalıntısı yer almakta ve askeri koğuş olup olamayacağı sorusu akla gelmektedir. Kapı, 2002 yılında restorasyon projesinin onaylanması sonrasında onarım görmüştür. Bulunduğu nokta kıra açıldığından, kapının kuşatma amaçlı veya hiçbir çare kalmadığında kaleyi terk etmek amacıyla düşünülmüş bir kapı olabileceği akla gelmektedir.

Fot. 725: Nöbethane Kapısı (Ağustos 2008)

3. 3. 2. 2. 3. Burçların Cephelerinde Yer Alan Çıkış Kapıları

Burçların cephelerinde açılan ve anıtsal kale kapısı işlevini sunan kapıların dışında, ufak boyutlu ve sur içine girişi-çıkışı saplayan küçük ölçekli kapılar da söz konusudur. Küçük ölçekli kapılara en fazla, surları ve iç kaleyi tahkim eden burçların gövdelerinde rastlanılmaktadır. Bu tip kapılar, özellikle oldukça geniş bir alanı kaplayan surlarla çevrili yerleşimlerde, anıtsal kapılara ek olarak sur içine girişi-çıkışı sağlamak ve anıtsal kapıların yükünü hafifletmek amacıyla açılmışlardır. Benzer tipte kapılara doğrudan sur duvarı üzerinde de rastlanmakla birlikte, bu tip kapıların burçların yan cephelerinde yer alması, dışarıdan görülebilmesini zorlaştırdığından daha avantajlıdır. Diyarbakır ve İznik Surları gibi geniş bir alanı çevreleyen surlu yerleşimlerde, ana eksenlerde yer alan kapıların birbirine uzak olduğu örneklerde, surları tahkim eden burçlarda bu tip çok sayıda kapı yer almaktadır. Bu sayede ana kapılara gitmeye gerek kalmadan sur içine girilebilmektedir. Doğrudan sur duvarı üzerindeki veya suru tahkim eden burç üzerindeki kapıları, surlu yerleşimi bölen iç duvarlarda da görmek mümkündür. Bu

işlevinin yanı sıra ana kapılarla ilişki olarak kuşatma kapıları olarak da planlandıkları veya kaçış için de kullanıldıkları görülmektedir.

Erzurum Kalesi: İç kalenin kuzeybatı köşesini tahkim eden sekizgen planlı burcun cephesinde bir kapı yer almaktadır **(Fot. 145-146)**. Bu kapı daha sonradan güvenlik nedeniyle kapatılmıştır. Buradaki uygulama ana kapıların yükünü hafifletmeye çalışan kapılardan veya iç bölme duvarlarında görülen kapılardan farklıdır. İç kalenin güneybatı köşesinde, minare-kuleyle tahkim edilmiş bir kapı yer alır. Burcun cephesindeki yuvarlak kemerli bu kapı, arkadan dolaşarak güneybatı kapısına saldıran düşmana aniden baskın yapmak ya da hiçbir çare kalmadığında kale içindekilerin kaçış için kullandığı bir kapı olmalıdır.

Gaziantep Kalesi: Kaleye girişi sağlayan son kapının kuzeyinde, İmam Gazâli Türbesi olarak bilinen çokgen planlı bir burç bulunmaktadır **(Fot. 180)**. Bu burcun kalenin anıtsal kapısına bakan cephesinde yuvarlak kemerli bir kapısı bulunmaktadır. Bu burcun aldığı ismin kaynağı, Evliya Çelebi'dir (Evliya Çelebi, 2005b: 180). Fakat bugüne kadar yapılan çalışmalar, burcun bir türbe olduğunu kanıtlayacak bilgi sunmamıştır. Burcun kapı önü savunmasına destek verilmesi için düşünüldüğü, özellikle asker sayısı yeterli gelmediğinde asker takviyesi yapmak ve hücum etmek maksadıyla kullanılmış bir kapı olduğunu düşünmekteyiz.

SONUÇ

Kale kapısı, en yalın ve genel ifadeyle güvenli bir yerleşim yeri veya stratejik bir nokta oluşturmak amacıyla sur duvarlarıyla çevrilmiş bir alana girişi ve çıkışı sağlayan bir açıklıktır. Bu basit genellememiz, işlevlerine göre kale kapılarının çeşitlenmesi ve buna bağlı olarak formlarının ve tasarımlarının değişmesiyle zenginleşmektedir.

Yerleşimin ana arterleri durumundaki anıtsal yollarla bağlantılı, şehir kapısı işlevini sunan sur kapılarıyla kale kapılarının, kuşatma ve kaçış amaçlı planlanmış kapılardan farklı olarak *"görünebilmeleri"* amacıyla planlandıkları anlaşılmaktadır. Bu tür kapılar, yerleşimi çevreleyen duvarlar üzerinde, özellikle şehre dışarıdan yaklaşanların rahatlıkla görebilecekleri noktalara açılmışlardır. Anadolu'da incelediğimiz Ortaçağ örneklerinden yola çıkarak da bu tip kapıların anıtsal ölçekte inşa edildikleri söylenebilir. Ayrıca bu tip kapıların, tali kapılardan farklı olarak yazıtlara ve bezemelere sahip oldukları tespit edilmektedir. Bu uygulamanın tersine kuşatma, kaçış v.b. amaçlarla kullanılan kapıların planlanmasında temel amaç ise düşmana görünmeden kale dışına çıkabilmek veya içeri girebilmektir. Bu sebeple de bu ikinci tipteki kapıların yerlerinin tespitinde temel amacın, kalenin işlek olmayan noktasına kapıyı açmak ve mümkün olduğu ölçüde kapıyı gizlemek olduğu incelediğimiz örneklerde görülmektedir. Çoğu zaman bu uygulamada bu tip kapılar kıra, işlek olmayan bir patikaya veya yola açılmaktadırlar. Bu kapıların daha ileri bir aşaması olarak değerlendirebileceğimiz poternler yani gizli geçitler, tonozlu veya kayadan oyma dehlizler olarak Ortaçağ kalelerinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Bu tip dehlizler kaleden gizlice kaçmak amacıyla kullanıldığı gibi birçoğu su kaynağına veya zindana inişi sağlamaktadır. Son yıllarda yapılan çalışmalarla da Amasya ve Harput Kaleleri'ne ait dehlizler temizlenerek gün ışığına çıkarılmıştır. Benzer şekilde Bayburt'ta, Divriği'de, Kemah'ta, Şebinkarahisar'da, Hasankeyf'te ve Tokat'ta da bu tip dehlizler mevcuttur. Ayrıca bazı kalelerde de kaleye girişin kayalardan oyularak bir geçit şeklinde tasarlandığı gözlenmektedir. Buna en iyi örnek Tokat Kalesi'nin giriş dehlizidir. Anadolu'daki Ortaçağ kalelerinin kapılarının işlevleri konusuna eklenebilecek bir başka kapı tipi, ana kapıya saldıran düşmanı arkadan gizlice çevirmek amaçlı planlanmış kuşatma kapılarıdır. Kov Kalesi'ndeki kapı, buna verilebilecek en çarpıcı uygulamadır.

Kale kapılarının aldıkları isimlerin birçoğu, kapıların baktıkları yönde yer alan şehrin ismiyle ilgilidir. Bazense kapının açıldığı yöndeki alanın işleviyle alakalı olarak

isimlendirildikleri gözlenmektedir. Ayrıca kale kapılarının bir kısmının önlerine aynı zamanda pazarlar kurulmuş olduğundan, kapılarda buna uygun bir adlandırma yapılmıştır. Anadolu'da incelediğimiz Ortaçağ kalelerinin kapılarında sıklıkla *"Pazar Kapısı, At Pazarı Kapısı, Odun Pazarı Kapısı"* v.b. isimlere rastlanmıştır. Rastladığımız bir başka uygulama ise kale kapısı bir meydanla alakalı olabilmektedir. Bu sebeple de *"Meydan Kapısı"* ismine de ortak bir ad olarak dönem kaynaklarında rastlamaktayız. Kale kapılarının isimleri arasında, denize kıyısı olan kalelerde *"İskele Kapısı"* ve ayrıca *"Tersane Kapısı"* adlarını, ticaretle bağlantılı olanlarda *"Gümrük Kapısı"* adını tespit etmekteyiz. Genel bir isim olarak ifade edebileceğimiz bir başka kapı adı ise sonradan açıldığı anlaşılan kale kapılarına verilen ortak bir isim olan *"Yeni Kapı"* adıdır. Yılmaz Can, İslâm şehirlerinin 6.-9. yüzyıllar arasındaki fiziksel yapısını konu aldığı çalışmasında şehir kapıları konusuna açıklık getirmeye çalışmıştır. Can, fetihle birlikte ele geçirilmiş ve İslâm şehri haline dönüştürülmeye çalışılan şehirlerde yapılan uygulamalara dair, fethin bir simgesi olarak mevcut sur kapılarının dışında şehir surlarının üzerinde yeni bir kapı açıldığına değinmektedir (Can, 1995: 102). Bu kapı ismine pek çok kalede rastlamaktayız. Bu tip kapıların mevcut surlara kalenin Türkler tarafından ele geçirildikten sonraki bir tarihte ilave edilmiş olması kuvvetle muhtemel olmakla birlikte, bazılarının Osmanlı ilavesi olabileceği hatta mevcut bir kapının sadece bu dönemde yenilendiği için bu ismi almış olabileceği gerçeği de akılda tutulmalıdır. Bu duruma ışık tutacak tek şey kapının mimari üslubudur. Fakat bu adı taşıdığını dönem kaynaklarından tespit ettiğimiz pek çok kapı günümüze gelemediğinden, bu soru kesin olarak yanıtlanamamaktadır. Kapılar ayrıca sağlamlığını ve güçlülüğünü vurgulamak adına *"Demir Kapı", "Aslan/Aslanlı Kapı"* gibi isimler de almıştır. Bazı figüratif adlandırmalar yani *"Ejderli Kapı/Aslanlı Kapı/Yılanlı Kapı"* gibi ifadeler, kapıda görülen figüratif bezeme ile ilişkilidir. Bu bezemelerin kullanılış amacı, Ortaçağ'ın gerek Batı gerekse Doğu dünyasında birbirinin aynısı olmamakla birlikte, Ortaçağ insanı için ortak bir hafıza oluşturan simgelerin dünyasından yararlanmak ve bu figüratif dünyanın sunacağı sembolik anlamlardan faydalanarak düşmana güç gösterisi yapmak, onu ürkütmek ve bir anlamda kaleyi ve kale halkını kötülüklere karşı tılsımlamaktır. Bazı örneklerde bu figür dünyasına sultanın, derebeyinin veya kaleye sahip beyin egemenliğini göstermek adına da başvurulmuştur. Figür dünyasının sunacağı dilden yararlanılabilecek en uygun mimari, askeri mimari ve yine bir çeşit savunma yapısı durumunda olan kervansaraylar olsa gerektir. Özellikle de askeri

mimarinin en göze çarpacak noktası olan kale kapısı da bu bezeme tipi için en uygun yerdir.

Kapıların işlevi konusuna eklenmesi gereken önemli bir bilgi de kapıların şehre girişin ve çıkışın denetlendiği, ayrıca tüccarlardan vergilerin toplandığı noktalar olmalarıdır. Kapıların Divriği Kalesi'nin batı kapısında olduğu gibi, halka duyuruların yapıldığı noktalar olarak da kullanıldıkları istisnai bu örnekten anlaşılmaktadır. Batı Kapısı'ndaki Memluk dönemine ait kitabe, Sultan Zahir Çakmak'a (1438-1453) aittir. Memluk sultanı, kapıyı kullananlara bu yerleşim yerinde artık onun emirlerinin geçerli olacağını ve hukuka uymayan uygulamaların da iptal edildiği bilgisini, taş üzerine nesih yazıyla yazılmış bu kitabeyle duyurmuştur.

Anadolu'da Ortaçağ dönemine ait kale kapılarında kullanılan plan şemalarının, incelediğimiz örneklerden çıkan sonuca göre, oldukça çeşitli oldukları tespit edilmektedir **(Tab. 1)**. İncelediğimiz plan şemaları içerisinde, geçmişi en erken tarihlere giden uygulamanın *"yanlardan birer burçla tahkim edilmiş iki kuleli (burçlu) kale kapıları"* olduğu anlaşılmaktadır. Hitit yerleşimlerinden biri olan Boğazköy surlu yerleşiminin Kral Kapısı, Aslanlı Kapı ve Büyükkale Kapısı'ndan beri takip edebildiğimiz bu tasarımın kesintisiz olarak devam ettiği ve hatta Osmanlı döneminde dahi varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Kapılarda sıklıkla uygulanmış bu plan şemasının yaygınlığının temelinde yatan asıl sebep, pratik bir neden olmalıdır. Bu tipte kapı, diğer plan şemalarına göre her iki yandan eşit ölçüde ve daha sıkı bir şekilde tahkim edilebilmektedir. Bu şema yaygın bir şekilde, Yunan, Roma ve Bizans döneminde de kullanılmıştır. Benzer şekilde Türk-İslam devletlerine ait yerleşimlerde, gerek Anadolu'da gerekse Anadolu dışında buna dair çok sayıda uygulama tespit edilmektedir.

Yanlardan burçlarla tahkim edilmiş kale kapılarının çeşitlemelerinden biri olan *"tek burçla tahkim edilmiş kapılarda"*, burcun kapının ne tarafında yer alacağını belirleyen faktör önemlidir. İlkçağ'dan beri süregelen gelenekleri devam ettiren Ortaçağ savunma tekniğinde, kale kuşatmalarında saldıran düşman kaleye hücum ettiğinde, eğer solak değilse sol elinde kalkan veya yay, sağ elinde ise balta, topuz, sapan veya ok tutmaktadır. Burcun yerinin tespitinde, saldırıya açık ve korunaksız tarafın yani sağ tarafa saldırmanın göz önüne alınarak burcun da bu yöne yapılmasının tercih edileceği düşünülebilir. Nitekim daha önce değindiğimiz bazı dönem kaynakları bu uygulamada ısrar

etmektedirler. Ortaçağda da bazı uygulamaların kesintisiz devam etmesinden hareketle, bu uygulamanın da devam etmiş olabileceği düşünülebilir. Osmanlı döneminde bu duruma *"solaklar"* adı verilen bir grupla çare bulunduğu bilinmektedir. Kalelere ilk saldırıya geçen öncü birlikleri, bu dönemden itibaren solak askerlerden seçilmiştir. Fakat şunu vurgulamakta yarar söz konusudur. Bazı uygulamalarda kapı ve kapıyı savunacak burcun tasarımında, belirleyici unsurun tek başına savunma yöntemi olmadığı anlaşılmaktadır. İşin içine çoğu zaman topografya, kalenin bulunduğu noktanın konumu v.b. arazi koşulları girmiş ve kapıyı tahkim eden burcun yeri buna göre de belirlenmiştir.

Yanlardan burçlarla tahkim edilmiş kale kapılarına, Ortaçağ Anadolu Türk askeri mimarisinin en önemli katkısı, birkaç yapı ölçeğinde kalan, istisnai olarak değerlendirebileceğimiz bir kısım uygulamalardır. Bunlardan biri Erzurum İç Kalesi'nde diğeri ise Divriği Kalesi'nin güneybatı kapısında karşımıza çıkmaktadır. Her iki kapıda da kapıyı yandan tahkim eden kuleler ilginçtir. Erzurum İç Kalesi'nin güneybatı ucunda yer alan kapısını soldan bir minare tahkim etmektedir. Kalede bir mescid bulunmasına karşılık, minare mescidin yakınına değil, iç kalenin ve kapının köşesine yerleştirilmiştir. Dolayısıyla minare olmasının yanı sıra oldukça geniş bir alanı gözetleme imkânı sunması sebebiyle bu kulenin, gözetleme amacıyla da düşünülmüş olduğu anlaşılmaktadır. Divriği Kalesi'nde de çapının darlığından dolayı burç olarak tanımlanması imkânsız hale gelen bir kule bulunmaktadır. Bu kule de bir minare formunu hatırlatmaktadır. Fakat kuleyi bu şekilde tanımlamak mümkün değildir. Bir kapının yanında yer almasa da İspir Kalesi'nde de kale mescidine ait minarenin yüksekliği ve yerinin seçimi sebebiyle sadece bir minare olmadığı ve gözetleme işlevine de sahip olduğu çok açıktır. Bu uygulamalar, Ortaçağ Anadolu Türk Askeri Mimarisi'ne mal edebileceğimiz yeniliklerdir. Günümüze ulaşamamış başka örneklerin olabileceği de düşünülebilir. Kahire sur kapılarından biri olan, 1091-92 tarihli Bâb-ı Züveyle de iki yandan birer burçla tahkim edilmiş bir kapıdır. Burçların üzerine ilave edilmiş 15. yüzyıl ortalarına ait minareler, askerler tarafından gözetleme kulesi gibi kullanılmıştı. Ayrıca bu kapının ilginç bir özelliği de kapı geçitinin üzerinde orkestranın bulunabilmesi için bir galerinin tasarlanmış olmasıdır.

Anadolu'daki Ortaçağ'a ait kalelerde karşılaştığımız bir diğer kapı tasarımı, tek katlı bir burcun giriş için seçildiği ve buna uygun düzenlemelerin yapıldığı örneklerdir. *"Kapı burcu"* olarak adlandırdığımız bu tasarımda, burcun içinden geçilerek giriş-çıkış

sağlanmaktadır. Burç tek katlı olduğundan, kale muhafızlarının kapının savunmasını ya burcun üst katından veya burca bağlanan sur duvarlarının üzerindeki seğirdim yerlerinden yaptıkları anlaşılmaktadır. Bu plan şemasının, yanlardan birer burçla tahkim edilmiş örneklere göre daha korunaksız ve savunması daha güç bir kapı tasarımı olduğunu söyleyebiliriz. Tüm bu olumsuz durumuna karşılık, tasarımın pratik bir yönü bulunmaktadır. Sorunlu bir anda, yıkılmış ve yeri kapatılmış bir kapının yerini alacak yeni bir kapıya ihtiyaç duyulduğunda, bir burcu kapıya çevirmek oldukça pratik bir uygulamadır. Bu plan tasarımındaki güvenlik sorununu çözmek amacıyla farklı uygulamaların denendiği anlaşılmaktadır. Bu uygulamaların ana teması, burcun içindeki geçitin plan şemasına yönelik olarak karşımıza çıkmaktadır. Geçit planında *"düz eksenli"* giriş yerine *"L doğrultulu"*, dönüşleri mecbur kılan tasarım daha güvenlidir ve sıklıkla tercih edilmiştir. Benzer geçit planı ve ayrıca bu planın daha ileri bir aşaması olarak yorumlayabileceğimiz *"U"* planlı geçit tasarımı, kapı burcu şeklinde tasarlanmış kale kapılarının daha gelişmiş bir örneği olan, çok katlı olması sebebiyle en alt katı kapı geçiti, üst katları ise muhafız odası ve kapıyı savunma noktaları olan *"alt geçitli, kapı burcu"* şeklinde tasarlanmış kapılarda da karşımıza çıkmaktadır.

Dıştan burç şeklindeki bu kapılarda, güvenliği arttıran ana etmen kapı geçitinin planıdır. *"L"* şeklindeki bir geçitte, geçiti kullanacak kişi kale içine girebilmek için dönüş yapmak mecburiyetindedir. *"U"* şeklindeki geçitte ise iki kere dönüş yapmak zorundadır. Bu geçit tasarımlarının amacı, içeriye sızmaya çalışan düşmanı yavaşlatmak ve bazen şaşırtmaktır. Bu plan şemasında, sur dışına bakan ilk kapı koçbaşları ile kırılsa bile *"L"* veya *"U"* şeklindeki bir geçit tasarımının sonunda yer alan iç kapıya koçbaşlarıyla bu dönüşleri yapmak imkânsız olduğundan saldırmak mümkün değildir. Fakat bu tip geçit planlarına sahip kapıların da bazı dezavantajları söz konusudur. Örneğin, anıtsal yolların sonunda bu tip kapılara yer verilmesi pek pratik değildir. Çünkü bu yolları kullanarak şehre kapıdan giriş yapmak isteyen tekerlekli araçlar, manevra yapamayacağı için bu tip kapıları kullanarak şehre giremezler. Dolayısıyla bu kapılar yaya trafiği için veya binek hayvanlarıyla yolculuk edenlerin sonunda ulaşacağı kale kapıları için uygundur.

"L" geçit planına sahip ilk kapı örneklerinin kaynağının Doğu dünyası olduğu anlaşılmaktadır. Bağdat'ta, Abbasi Halifesi El-Mansur tarafından 762-767 tarihleri arasında inşa ettirilen surlarla çevrili daire planlı şehrin kapılarında, günümüze

ulaşabilenler içerisinde en erken tarihli örneklerin görüldüğünü söyleyebiliriz. Bizans'ın aksine Ortaçağ Türk-İslam devletlerine ait kalelerde ve ayrıca Anadolu ve yakın çevresindeki Haçlı Kaleleri'nde bu plan şemasına sıklıkla rastlandığı örneklerden tespit edilmektedir. Batı dünyasına baktığımızda, Doğu'ya özgü askeri mimariye ait bazı uygulamalar gibi bu tarz kapıların da Avrupa'ya aktarıldığını, fakat çok nadir olarak bu tip geçit planına sahip kale kapılarına rastlandığını görmekteyiz. Bunun en temel sebebi ise bu tip kapıların kullanış şekliyle alakalı olmalıdır. Ortaçağ'da, Batı'da tekerlekli araçların kullanımı Doğu ülkelerine göre çok daha yaygındır. Bu durum bazı Batı ülkelerinde konutların giriş şemalarını dahi etkilemiştir. Pratik olarak da dolambaçlı geçit şemalarına sahip bu tip kapılar, tekerlekli araçların geçişi için uygun olmadığından, Batı'da daha çok uzun bir koridor meydana getiren düz geçitlerin tercih edildiği, bu geçite açılan, İngilizce *"murder-holes"* ve Fransızca *"meurtrière"* denilen *"katil delikler"* olarak Türkçeleştirebileceğimiz tavan deliklerinden, genellikle sıcak sıvı v.b. bir şeyler dökülerek, kapı geçitini aşmaya çalışan düşmanın imha edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Doğu'da ise bunun tersine ulaşım için yaygın olarak binek hayvanları tercih edildiğinden, kapıları bu şekilde tasarlamak bir sorun teşkil etmemiştir. Haçlılar, Anadolu'da ve Yakın Doğu'da bu tip kapıları kullanırken, Avrupa'daki kalelerde bu tip kapıları pek tercih etmemişlerdir.

Doğu'ya özgü ve Anadolu'daki Ortaçağ kalelerinin kapılarında veya kapıyı tahkim eden burçlarda sıklıkla karşılaşılan mimari bir öğe, *"senkendaz"* olarak adlandırılan tepe mazgallarıdır. Kale kapılarında sıkça karşılaşılan ve kapıya yaklaşan düşmana kızgın yağ v.b. bir şeyler dökerek veya ok ve taş atarak etkisiz hale getirmek amacıyla kullanılan tepe mazgallarının, İslamiyet'ten önce Suriye'de bilinmesine ve kalelerde kullanılmasına karşılık, Batı Avrupa'da 12. yüzyılın sonuna kadar bilinmediği anlaşılmaktadır. Palmira'nın batısına yaklaşık 40 mil mesafede, küçük bir tepe üzerinde, Bizans İmparatoru Justinianus tarafından inşa ettirilen bir manastırın bulunduğu noktaya, 728 yılında, Emevî Halifesi Hişam b. Abdülmelik zamanında, Kasru'l Hayri'l Garbî isimli bir kasır inşa ettirilmiştir. Manastıra ait kuleye tam bu esnada senkendazlar ilave edilerek, kulenin bu şekilde tahkimi sağlanmıştır. Hişam b. Abdülmelik, yaklaşık bir yıl sonra, 729'da, Palmira'nın 40 mil doğusunda, Kasru'l Hayri'l Şarkî isimli bir başka kasır inşa ettirmiştir. Kasrın kapısı iki yandan dışa taşkın, yarım daire planlı burçlarla tahkim edilmiştir. Kapı açıklığının hizasına gelecek şekilde, üstte iki açıklıklı senkendaz göze

çarpmaktadır. Kasrın girişi bir kale kapısı gibidir. Bilinen en erken tarihli örnek olarak 8. yüzyıldan başlayarak, Doğu'da kale kapılarında bu tip tepe mazgallarına sıkça rastlamaktayız. Avrupa'nın 12. yüzyıl sonunda bu tip mazgallarıyla tanışması ise Haçlı Seferleri'nden sonrasına rastladığına göre, bu geçişin Haçlı Seferleri aracılığıyla gerçekleşmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Anadolu'da Ortaçağ dönemine ait Ermeni kalelerinin kapılarında ise farklı tipte bir tepe mazgalına rastlamaktayız. Bu mazgalın bir Ermeni buluşu olduğunu söylemek, sadece bu kalelerde karşımıza çıkması sebebiyle mümkün gözükmektedir. Bu uygulamada, kalenin giriş kapısında, aralarında yaklaşık 40-50 cm. boşluk bırakılan kemerli iki kapı açıklığı inşa edilmiş ve tepe mazgalı bu aralığın üzerine yerleştirilmiştir. Anadolu'daki Ortaçağ kalelerinde, Türk dönemine ait kale kapılarında buna dair bir örnek tespit edilememiştir. Benzer işlevi yerine getirebilecek fakat uygulama olarak farklı bir örnek olarak, Kâhta Kalesi'nin ilk giriş kapısıyla Alanya Kalesi'nde Esas Kapı adıyla bilinen kapıları üzerinde durmak gerekmektedir. Bu iki kalenin bahsi geçen kapılarının kemerinin merkezinde bacalara rastlanmaktadır. Formu itibariyle bu tip bacaların daha çok kızgın yağ v.b. sıvıları dökerek düşmanı etkisiz hale getirmek maksatlı tasarlandıkları ve kullanıldıkları anlaşılmaktadır.

İncelediğimiz bazı örneklerde ise kale kapılarının *"doğrudan beden duvarı üzerine"* yerleştirildiği ve burç v.b. bir mimari elemanla tahkim edilmediği tespit edilmektedir. Bu durumda, kapının güvenliğini sağlayabilmek amacıyla sur duvarı üzerinde çeşitli açılı kırılmalar yapıldığı, kapının bu yüzeylere yerleştirildiği ve kapıya karşılık açılı yüzeylerin denk getirilmeye çalışılarak böylece kapının tahkiminin sağlanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Tespit edilen ve ayrı gruplar meydana getiren bir başka kapı tipi ise Roma dönemine ait *"zafer taklarından geliştirilmiş"*, daha doğrusu bu tip kapılar üzerinde yapılan ekleme ve değişikliklerle meydana getirilmiş kapılardır. Bazı örneklerde kapıların yan kemerlerinin örüldüğü, aralarının duvarlarla örülerek yanlarda muhafız odalarının meydana getirildiği veya takların sur içi tarafındaki avlularının giderek kapalı mekânlara dönüştürüldüğü görülmektedir. Buna dair en zengin örnekler, Diyarbakır sur kapılarında karşımıza çıkmaktadır. Bu değişimin temelinde, atlı arabalar yerine binek hayvanlarının Ortaçağ Anadolu'sunda, Türk-İslâm döneminde daha fazla tercih edilmesi yatıyor olabilir. Ayrıca bunun dışında, Roma döneminde bu kapılarda törensel uygulamalar cereyan ettiğinden,

sur içinde ve dışında bekleyen kalabalık halkın zafer törenini ve alayını rahatlıkla görebilmesi için izleyiciye şeffaf bir görüş imkânı sunan bir kapı tasarımına ihtiyaç varken, artık bu gereksinimin ortadan kalkmış olması sebep olarak gösterilebilir. Bir başka önemli nokta, değişen temel ihtiyaç yani güvenlik sorunudur. Bu sebeple de Ortaçağ Anadolu'sunda, Türk-İslâm dönemi askeri mimari planlamasında, zafer takları üzerinde yapılan değişikliklerle daha dışa kapalı ve güvenli kapılar tasarlanmıştır.

Kalelerin inşasında topografyadan elverdiği ölçüde en iyi şekilde faydalanılmıştır. Buna en iyi örnek olarak, *"kayadan oyma tünel şeklindeki kapı geçitlerini"* ve hatta bunların daha anıtsal ölçekli, *"potern"* olarak adlandırılan *"yer altı geçitlerini"* örnek olarak verebiliriz. Bu tip uygulamalar bazen sadece kale içine geçit veren kısa bir koridor şeklinde, bazense kaçış veya su kaynağına, zindana inişi sağlayan metrelerce uzunlukta olmak üzere karşımıza çıkmaktadır.

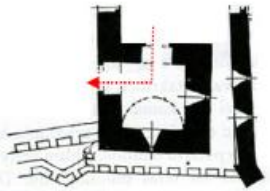
Hendek sistemi, Anadolu'daki Ortaçağ kalelerinde sıklıkla karşılaştığımız bir uygulamadır. Bu sisteme özellikle daha düz arazilerde inşa edilmiş kalelerde ve kapılarının önlerinde rastlamaktayız. Plan şeması hangi tipte olursa olsun bu uygulamaya kapıların önünde yer verilmiştir. Hendeklerin kesitlerinin şekli konusuna açıklık getirebilmek kazı çalışmalarına bağlı olduğundan, birkaç istisnai örnek dışında tezimizde bu soruya değinmek pek mümkün olamamıştır. Problemli ve tartıştığımız sorunlardan bir diğeri de hendeğin nasıl bir köprü ve sistemle geçildiği sorusu olmuştur. Bazı kale kapılarında hareketli (müteharrik) köprülerin kullanıldığı çeşitli tarihi kaynaklardan tespit edilmiştir. Kayseri İç Kalesi, bu uygulamaya iyi bir örnektir.

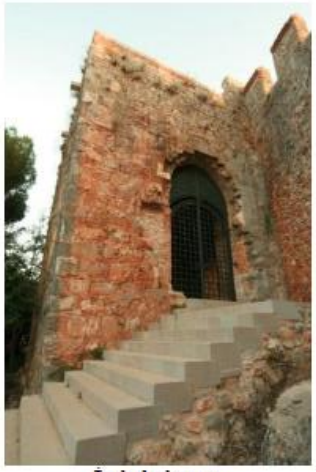
Çalışmada kapıların nasıl örtüldüğü sorusu üzerinde de durulmuştur. En fazla sıkıntı yaşadığımız ve cevaplanmakta zorlandığımız sorulardan biri de bu konu olmuştur. Bunun en temel sebebi, kapıların kalelerde en fazla müdahaleye ve saldırıya maruz kalan yerleri olmalarıdır. Bu durum tarihlendirme problemi yarattığı gibi ayrıca kapılara ait bu önemli detayların çok ciddi bir bölümünün ortadan kalkmasına da neden olmuştur. *"Giyotin"* veya bir başka ismiyle *"porticullis"* tarzı kapı kullanılıp kullanılmadığı sorusu cevaplanmaya çalışılmıştır. İncelenen örneklerde en sık rastlanılan kapı biçiminin iki kanatla örtülen ve arkasından sürgüyle kilitlenen kapılar oldukları anlaşılmakta, fakat bunların birçoğunun Osmanlı dönemi onarımı olabilecekleri de tahmin edilmektedir.

Yapılan tez çalışması sonucunda, Ortaçağ dönemine ait Anadolu kalelerinin kapıları bir sınıflandırmaya tabi tutulmuş ve çeşitli tipolojiler oluşturmanın mümkün olduğu görülmüştür. Şunu belirtmekte fayda vardır ki, bu tipolojik çalışmada kapılara dair yaptığımız isimlendirmeler geliştirilmeye açıktır. Ayrıca yeni plan tiplerinin bu plan şemasına ilavesi de yapılan çalışmalarla mümkün olabilir. Ortaçağ savunma-kuşatma teknikleriyle araç ve gereçlerin dışında, incelenen örneklerden anlaşıldığı üzere askeri mimarlık öğelerinin de savaşlar aracılığıyla farklı coğrafyalara aktarıldığının izleri somut olarak sürebilmektedir. Buna ilaveten bölgelere veya medeniyetlere göre de kale kapılarında farklı askeri mimarlık öğeleri tespit edilmektedir.

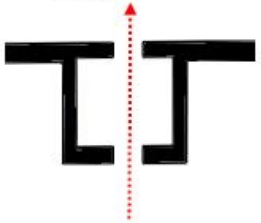
KALE KAPILARI ÜZERİNE TİPOLOJİ DENEMESİ

TABLO-1

<table>
<tr>
<td rowspan="2">1. Ana Kapılar (Anıtsal Kapıları)</td>
<td rowspan="2">1.1.
Kapı Burcu (Kapı Kulesi) Şeklinde Planlanmış Kale Kapıları</td>
<td rowspan="2">a- “L” Planlı Geçit Şemasına Sahip Kapı Burçları

(Plan örneği: Alanya Surları üzerindeki Esas Kapı’nın arkasında yer alan kapı burcunun planı)</td>
<td>Kahramanmaraş Kalesi

Kalenin güneydoğu köşesindeki kapı burcu</td>
<td rowspan="2">Amasya İç Kalesi

Dış kapı burcu

İç kapı burcu</td>
<td rowspan="2">Alanya Surları

Meyyit Kapısı Ehmedek’in doğu kapısı

Esas Kapı’nın gerisindeki kapı burcu</td>
</tr>
<tr>
<td>Sinop İç Kalesi

Lonca Kapısı</td>
</tr>
</table>

					Alanya Surları Ehmedek'in batıdaki girişinin ikinci kapısı İç kale kapısı

a- Düz Doğrultulu Geçit Şemasına Sahip Kapı Burçları

Kâhta Kalesi

Kuzeydeki dış Kapı

Urfa İç Kalesi

Urfa iç kalesinin kuzeybatı yüzdeki kapısı

Diyarbakır Surları

Yeni Kapı

İspir Kalesi

Kale kapısı

Alanya Surları

Erkapı

Rumkale

Kalenin batı yönündeki 1. ve 2. kale kapıları

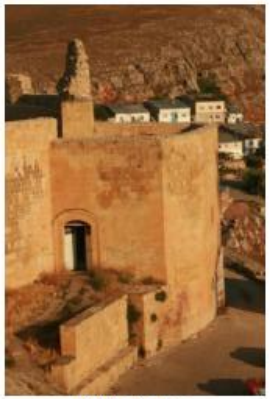

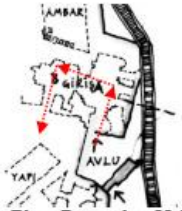
Kalenin batı yönündeki 3. ve 4. kale kapıları

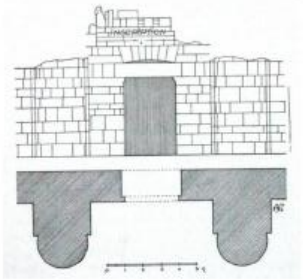
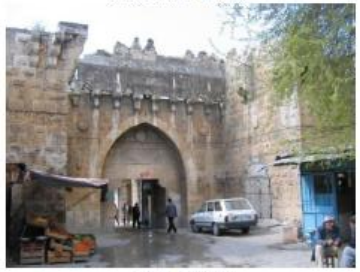
Kalenin batı yönündeki kapısı

	1.2. Alt Geçitli Kapı Burcu (Kapı Kulesi) Şeklinde Planlanmış Kale Kapıları	a- Düz Doğrultulu Geçit Şemasına Sahip Alt Geçitli Kapı Burçları (Kapı Kuleleri)	**Birecik Surları** Kuzey Kapısı **Niğde İç Kalesi** İç kalenin 1. kapısı	**Hasankeyf Kalesi** Orta kapı ve alta son kapı 	**Gaziantep Kalesi** **Kastamonu İç Kalesi** 1. kapı 2. kapı

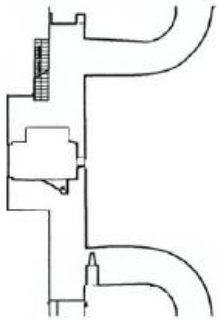
		b- "L" Planlı Geçit Şemasına Sahip Alt Geçitli Kapı Burçları	**Birecik Surları** Meçan Kapısı (Vadi-i Ceng K.)	**Antalya Surları** Balık Pazarı Kapısı	**Anamur Kalesi** İç kaleye (c avlısına) geçişi sağlayan kapı Kuzeyde, hendek yönündeki kapı
			Karaman İç Kalesi İç kale kapısı	**Bayburt Kalesi** Giriş kapısı	

		c- "U" Şeklinde Geçit Şemasına Sahip Alt Geçitli Kapı Burçları Ör. Plan: Ravendan Kalesi	**Ravendan Kalesi** Kapının içeriden görünümü		
	1. 3. Burç(lar)la Tahkim Edilmiş Kapılar	1.3.1.Tek Burçla Tahkim Edilmiş Kapıla	a- Minare Formunda Tek Bir Kuleyle Tahkim Edilmiş Kale Kapıları	**Divriği Kalesi** Güneybatı kapısı	**Erzurum İç Kalesi** Güneybatıdaki kapıyı tahkim eden Tepsi Minar

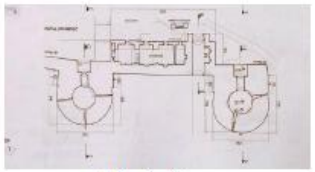
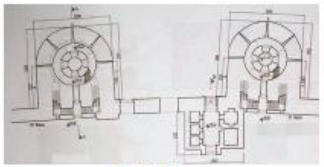
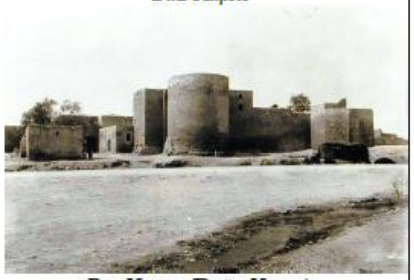
			b-Tek Burçla Tahkim Edilmiş Kale Kapıları	Sinop Surları Doğu surları üzerindeki 2.kapı	Kov Kalesi Batı cephesindeki giriş kapısı Kâhta İç Kalesi İç kale kapısı

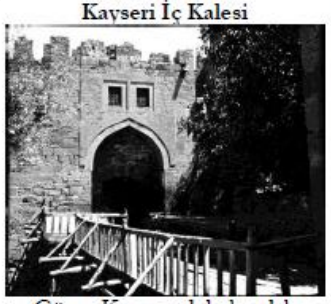
		1.3.2. Çift Burçla Tahkim Edilmiş Kapılar	a- Boyut ve Plan Açısından Benzer Burçlara Sahip Kale Kapıları Ör. Kulfa Kapısı – Silvan Surları	Harran Surları Halep Kapısı Harran İç Kalesi Yıkılmış olan iç kale kapısı	Beyşehir Kalesi Kuzey Kapısı Birecik Surları Urfa Kapısı Niğde Surları Güneydeki sur kapısı

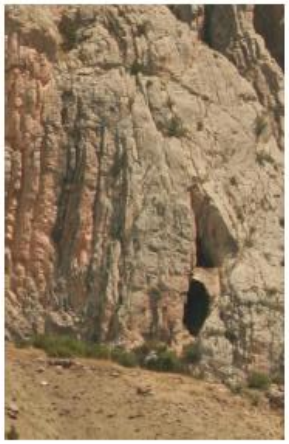
				Erzurum Surları Tebriz Kapı (Doğu Kapısı) **Şebinkarahisar Kalesi** Sur Kapısı **Şebinkarahisar İç Kalesi** İç kale kapısı	**Pasinler (Hasankale) İç Kalesi** İç kalenin batı kapısı **Silvan (Meyyafarikin) Surları** Kulfa Kapısı

				Urfa Surları Harran Kapısı **Urfa İç Kalesi** Güneybatı Kapısı	**Diyarbakır İç Kalesi** Fetih Kapı
			b-Boyut ve/veya Plan Açısından Farklı Burçlara Sahip Kale Kapıları Ör. Plan: Oltu Kalesi	**Divriği Kalesi** Batı Kapısı	**Tortum Kalesi** Kale Kapısı

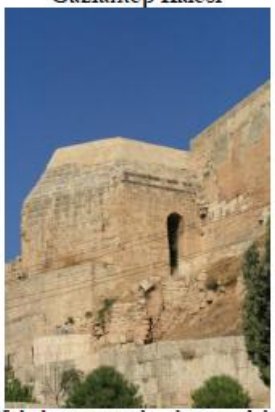
				Oltu İç Kalesi Kalenin giriş kapısı	**Sinop Surları** Kumkapı
	1.4. Doğrudan Sur Beden Duvarı Üzerinde Yer Alan Kale Kapıları	**Afyonkarahisar Kalesi** Yukarı kale kapısı **Gaziantep İç Kalesi** İç kale kapısı	**Pertek Kalesi** Kale kapısı	**Keçi Kalesi** Kale kapısı	**Alanya Surları** Esas Kapı adıyla bilinen kapı Ehmedek'e girişi sağlayan batıdaki dış kap

	1.5. Zafer Taklarından Dönüştürülmüş Kale Kapıları		**Diyarbakır Surları** Harput Kapı Mardin Kapı Urfa Kapı	**Antalya Surları** Hadrianus Kapısı	**Kayseri Surları** Boyacı Kapısı **Urfa Surları** Batı Kapısı Bey Kapısı (Doğu Kapısı)

	1.6. Kayadan Oyularak Tünel (veya Geçit) Şeklinde Planlanmış Kale Kapıları	**Birecik İç Kalesi** İç kale kapısı	**Tokat Kalesi** Kalenin girişi	**Mardin İç Kalesi** Kalenin girişi	
	1.7. Hendek Sistemine Sahip Kale Kapıları	**Anamur Kalesi** Su dolu hendek	**Gaziantep Kalesi** Su dolu hendek **Kayseri İç Kalesi** Güney Kapı, su dolu hendek	**Alanya Surları** Esas Kapı önündeki kuru hendek ve üzerinde kagir köprü	**Hendek sistemine sahip diğer kaleler** - Urfa Surları - Erzurum Surları - Harran Surları - Beyşehir Kalesi - Antalya Surları - Ani Surları - Diyarbakır Surları - Silvan (Meyyafarikin)Surları - Sinop, Lonca Kapısı önü

			Kayseri İç Kalesi Doğu Kapısı, su dolu hendek		
2. Tali (Anıtsal Olmayan) Kapılar	2.1. Yer Altı Geçitleri ve Tüneller	**Gaziantep Kalesi** Kale içindeki tünellere örnek	**Kemah Kalesi** Vadi tabanına inen dehliz	**Keçi Kalesi** Geçitin başlangıcı	**Yer altı geçitlerine ve tünellere sahip diğer kaleler** Beyşehir Kalesi Divriği Kalesi Diyarbakır Kalesi Bitlis Kalesi Hasankeyf Kalesi

<table>
<tr><td rowspan="2"></td><td rowspan="2">2.2. Sur Duvarı Üzerinde Açılmış Kapılar</td><td>a-Tek Burçla Savunulan ve Gizlenenler Kapılar</td><td>Kov Kalesi

Kuzeydoğu köşedeki kapı</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>b-Doğrudan Sur Duvarı Üzerindeki Savunmasız Kapılar</td><td>Şebinkarahisar Surları

Bayburt Kalesi

Nöbethane Kapısı</td><td>Pasinler (Hasankale) İç Kalesi

İç kalenin güneydoğusundaki kapı</td><td>Alanya İç Kalesi

İç kalenin kuzeydoğu köşesinde yer alan kapı</td></tr>
</table>

	2.3.Burçların Cephelerinde Yer Alan Çıkış Kapıları (çok sayıda örneğe sahiptir)	**Erzurum İç Kalesi** İç kalenin kuzeybatı yönünde yer alan burç üzerindeki kapı	**Gaziantep Kalesi** Kale kapısına yakın konumdaki burç ve üzerindeki kapı		

ASKERİ MİMARİ TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ

Ahmedek (Ehmedek) Aslında tanımı konusunda problemler söz konusu olan bu kelime, S. Eyice tarafından kale düşman eline geçtiği takdirde, son savunmayı yapabilmek için sığınılan yüksek ve kapalı bir kısım olarak açıklanmıştır. Kelime Fr. *citadelle*, Al. *zitadelle* olarak çevrilmiştir. Bazı araştırmacılar *ahmedek* veya *ehmedek* denilen kalelerdeki bu bölümü, *"iç kale"* olarak tanımlarlar. Bir kısım metinlerde ise özel bir garnizonun yer aldığı ufak boyutlu bir kale olarak ifade edilmektedir. Alanya kalesinde bu isimle anılan bir birim bulunmaktadır. Konya kalesine ait ahmedekte son yıllarda yapılan kazılarda tespit edilmiştir.

Balâhisar (baş kule, donjon) Kalenin en büyük, en güçlü ve yüksek kulesidir. Türkçede daha çok Balâhisar, erk veya baş kule olarak bilinir. [İng. dongeon; Al. burgverlies; Fr. donjon].

Barbata Kale ve istihkâm duvarlarının üzerindeki mazgallı korkuluk duvarına denilmektedir. Kale korkuluğu, parapet, mazgal siperi dizisi, dendan, kale siperi, kale kalkanı olarak da ifade edilir [İng. parapet, barbette; Fr. parepet, barbette; Al. brustwehr].

Bent entrance (İng.) Kale kapılarında uygulanmış, farklı doğrultuda bir veya birden fazla dönüşü mecbur kılan giriş planıdır. Kaleye sızmaya çalışan düşman, kale kapısında uygulanan bu plan şeması ile dönüşlere mecbur edilerek yavaşlatılmakta, şaşırtılmaktadır. Ayrıca kapıda düşmanın korunaksız (kalkansız) tarafına saldırılacak şekilde bir plan tasarımı yapılarak, düşman etkisiz hale getirilmektedir. Tez metninde, İngilizce *"bent entrance"* ifadesi yerine, L planlı kapı veya dirsekli kapı planı gibi Türkçe ifadeler kullanılmıştır.

Burç (Kule) Kesişen iki kale duvarını birleştiren, kale duvarı üzerine birtakım ateş prensipleri hesaplanılarak aralıklarla yerleştirilmiş, dışarı çıkma yapan kulelerdir [İng. tower, bastion, dungeon; Fr. tour, bastion; Al. turm, bastion].

Çıkış(huruç/uğrun)kapıları Kalelere gizlice girişi çıkışı sağlayan, yer altı tünelleri veya geçitler, ufak boyutlu kapılar bulunmaktadır. Bu kapılar tezimizde tali kapılar başlığı altında ele alınmış ve incelenmiştir [İng. sally-port, postern; Fr. poternes, Alm. Poternen, ausfallpforte]. Tehlike anında bu tip kapılar örülerek battal edilirlerdi. Ayrıca, düşmanı arkadan

çevirebilmek veya dışarı haberci gönderebilmek için çok ufak boyutlu uğrun kapıları veya huruç kapıları inşa edilirdi. [İng. sally-port; Fr. poterne de secours; Al. schlüpftüre].

Dervaze Farsça bir kelime olan dervaze kent veya kale kapısı anlamına gelmektedir.

Giyotin (kepenkli kapı) Kalelerin kapılarında birdenbire beliren bir tehlike anında kapı kanatlarını kapatmaya veya iner-kalkar köprüyü kaldırmaya vakit bulunamadığında, kaleye geçiş imkânını acele bir şekilde yok etmek amacıyla, yukarıdan aşağıya doğru indirilen, ağır, kafesli giyotin şeklinde yapılmış kapılardır. Özellikle de Ortaçağ dönemi kalelerinde sıkça kullanılmıştır. [İng. portcullis; herse; Fr. herse, porte-coulisse; Al. fallgatter]. Dikenli parmaklık, asma kapı da denilen bu mânialar, iki yan duvardaki yivler içinde işler ve özel bir mekanizma ile kaldırılırdı.

Hareketli köprü Kalenin girişini korumak ve hendek üzerinden kaleye geçişi sağlamak için kullanılan iner-kalkar yani hareketli köprü biçimidir. Osmanlıca metinlerde *"cisr-i müteharrik"* şeklinde geçmektedir. Ahşap olan bu köprü, zincirlere bağlı olarak hendeğin karşı kenarına iner ve gerektiğinde yukarı kaldırılarak kaleye dışarıdan giriş imkânını ortadan kaldırırdı. [İng. drawridge; Fr. pont-levis; Al. zugbrücke, fallbrücke, aufziehbrücke].

Hendek Kalenin etrafında tamamen veya kısmen oyulmak suretiyle yapılan derin çukurlarına verilen isimdir. Hendek kuru olabileceği gibi su ile de dolu olabilir. [İng. ditch, fosse, moat; Fr. fossé, douve fossé, motte; Al. graben].

Hisar Bir mesken olarak düşünülmüş, tahkim edilmiş, tek bir kitle halindeki yapıdır. Hisar kelimesinin Batı dillerindeki karşılığı şatodur. [Fr. château fort; Al. burg; İng. castle].

Hisarpeçe Kalelerde, esas girişi sağlayan köprünün üzerine yapılmış ve geçişi kontrol eden, köprüyü ve kapıyı koruyan büyük kuleye *"siperli kale önü"* veya sıklıkla olduğu gibi hisarpeçe denilmektedir. Hisarpeçe kelimesi ayrıca kalelerde alçak ve koruyucu amaçla yapılmış ek duvarlara da denilmektedir. [Eğer kapıyı ve köprüyü korumak amaçlı yapılmışsa İng. barbican; Fr. barbacane, ravelin; Al. barbigan; Fr.], [Eğer alçak koruyucu duvar olarak inşa edilmişse İng. outer curtain, outer wall, outworks; Fr. avant-mur, barriére, enceinte extérieure, ortaçağda fausse-brave; Al. zwingemauer, vorwerk].

İç kale Surlarla çevrili alan içerisinde bazense surlara bir köşeden bitişik, sınırları duvarlarla belirlenmiş ikinci bir kale. Genellikle askeri tahkimatın en yüksek ve korunaklı noktasına inşa edilmiştir. (İng. citadel)

Kale Stratejik bir yeri, bir geçiti korumak ve gerekli askeri kuvveti barındırmak üzere yapılmış, tahkim edilmiş yapıdır. [İng. citadel, castle, fortress; Fr. citadelle, château fort, forteresse; Al. festung, burg, kastel].

Kale avlusu Sur duvarlarının çevrelediği alan. [İng. bailey].

Kastrum Roma döneminde, içerlerdeki topraklarda kalelere lüzum olmamış, sadece sınırlara yakın veya barbar akınlarının tehdit ettiği bölgelerde, garnizonları barındırmak üzere ahşaptan veya kârgir malzemeden köşeleri burçlu dikdörtgen ve kare biçimli çevre duvarları olan avlulu kaleler inşa etmişlerdir. Bunlar özellikle de K. Afrika'da, İngiltere, Fransa, Almanya'da inşa edilmiştir. Bunun dışında Mezopotamya bölgesinde İran'dan gelebilecek saldırılara karşı inşa edilmişlerdir. [İng. Castrum, Fr. Camp, Castrum, Al. Kastell].

Katil delik Batı'da uzun bir koridor meydana getiren düz geçitlerde veya kapı geçitinin üst örtüsünde açılmış, genellikle kızgın yağ v.b. sıvılar dökmek amacıyla kullanılan deliklere verilen isimdir. İ. H. Konyalı, Alanya surlarından bahsederken Esas Kapı'da görülen buna benzer bir deliğe "haşlama bacası" adını vermiştir. Benzer şekilde bir deliğe de Kahta Kalesi'nin kapısında da rastlanmaktadır [İng. murder-holes*;* Fr. meurtrière].

Kazamat Kalın kale duvarı üzerinde bırakılan mazgal deliğinin arkasında, duvar kalınlığı içinde kalan geniş mekân. Dikdörtgen veya yarım daire olabilir, üstü ise tonozla örtülüdür. Duvarların iç tarafında kemerli gözler veya nişler şeklinde de tanımlanabilir [İng. casemate; Fr. casemate; Al. kasematte, casemate].

Mazgal Dışarı atış yapabilmek için barbata üzerinde bırakılan boşluk. Mazgal deliği yatayda içeri doğru, düşeyde ise dışa doğru genişlemektedir [İng. embrassure; Fr. embrasure, créneau; Al. zinne].

Mazgal açıklığı İki duvar içindeki dar uzun pencere; [İng. loop-hole, arrow-slit, slit window; Fr. meurtriére, archére; Al. schliesscharte].

Mazgal siperi İki mazgal arasında askerleri koruyan duvar parçasıdır. Kalelerde toplar kullanılmaya başladıktan sonra bu

	kısımlara topların ağızları yerleştirilmeye başlanmıştır. [İng. merlon; Fr. merlon, créneau; Al. zinnenzahn, mauerzacke]. Bazen ahşap kapaklı olan bu delikler lumbar veya lumbar ağzı olarak adlandırılmıştır.[İng. gun-port, gun-hole; Fr. embrasure, cannonniére; Al. geschützscharte].
Senkendaz (Küluhendaz)	Duvarların dibine yaklaşan düşmana ateş edebilmek, ok atabilmek veya kaynar su v.b. sıvılar dökebilmek için, dışarı taşkın, altı delikli şahnişinler yapılmıştır. Bunlara Türkçe'de çıkma mazgal, tepe mazgalı, çıkma senkendaz denilmektedir. [İng. machicolation, machicoulis; Al. maschikulis; Fr. machicoulis].
Seyirdim yolu (yeri)	Barbata veya dendan arkasındaki dar yürüyüş (devriye) yoludur [İng. walk-walk, allure, rampart walk, foot way; Fr. chemin de ronde; Al. wehrgang, rondedgang].
Sur	Kalelerin sınırlarını belirleyen kalın duvarlarını tanımlarken *"sur, baru ve beden"* kelimeleri kullanılmaktadır. [İng. city wall, rampart, ring wall, wall circuit; Fr. rempart, murs, muraille, enceinte; Al. mauer, stadtmauer, ringmmauer]. Sur duvarı ise İng. curtain wall; Fr. courtine; Al. kurtine olarak çevrilmektedir.
Şiv/Şev	Kalelerde arazi durumu gerektirdiğinde beden duvarlarının etekleri, düşmanın yaklaşmasını engellemek amacıyla meyilli olarak inşa edilirdi. [İng. batter; Fr. talus; Al. mauerböschung].
Tarassut (gözetleme) kulesi	Kalenin ilerisinde uzak bir mesafeye görüşü olan ve gözetleme amacıyla inşa edilen kuledir. [İng. watch-tower; Al. wacht-turm; Fr. tour de guest].
Zindan	Esirlerin veya tutsak durumundaki beylerin, komutanların, kralların tutulduğu yerlerdir. Zindanlar kale yerleşimi içerisinde, kayadan oyma veya kâgir malzemeden inşa edilmiş metrelerce uzunluktaki dehlizlerle ulaşılan yer altı mekânlarıdır. Bazen ise bir burç zindan olarak kullanılmıştır.

KAYNAKÇA

ABÛ'L-FARAC (GREGORY ABÛ'L-FARAC). 1999; **Abû'l Farac Tarihi**, çev. Ömer Riza Doğrul, C.II, 3. Baskı, T.T.K. Yay., Ankara.

ACARA, Meryem. 1999a; "Kent Surları ve Sur Kapıları", **Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ve Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları**, Ed. Prof. Dr. Aynur Durukan, Ankara, s. 195-209.

ACARA, Meryem. 1999b; "Rumkale ve Çevresi Tarihçesi", **Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları**, Ed. Prof. Dr. Aynur Durukan, Ankara, s. 329-333.

ACARA, Meryem. 1999c; "Rumkale'deki Eserler", **Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları**, Ed. Prof. Dr. Aynur Durukan, Ankara, s. 334-342.

ACARA, Meryem. 1999d; "İç Kale", **Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları**, Ed. Prof. Dr. Aynur Durukan, Ankara, s. 209-217.

ACARA, Meryem-Ceren EREL. 1999; "Ortaçağ'da Birecik ve Çevresi", **Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ve Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları**, Ed. Prof. Dr. Aynur Durukan, Ankara, s. 34-44.

ACUN, Hakkı. 1994; **Anadolu Saat Kuleleri**, Ankara.

AHMED EFLÂKÎ. 2006; **Ariflerin Menkıbeleri (Menâkıbul'l Ârifîn)**, Çev. Tahsin Yazıcı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

AINSWORTH, William Francis. 1842; **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia,** C. II, London.

AKARCA, Aşkıdil. 1998; **Şehir ve Savunması: Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I**, 3. Baskı, T.T.K. Yay., Ankara.

AKOK, Mahmut. 1970; "Antalya Şehri İçindeki Hadriyan Kapısı'nın Mimari Kuruluşu ve Restorasyonu", **Türk Arkeoloji Dergisi**, S. XIX-1, Ankara 1972, s. 37-54.

AKOK, Mahmut. 1976; "Kayseri Şehri Tarihi İç Kalesi", **Türk Arkeoloji Dergisi,** S. XXIII-2, Ankara 1976, s. 5-38.

AKOK, Mahmut. Temmuz 1945; "Kastamonu Şehri Tarihi İç Kalesi", **Belleten**, C. IX, S. 35, s. 401-404.

AKPOLAT, Mustafa S. Aralık 2008; "Kilikya Bölgesinde Bir Ortaçağ Askeri Mimari Örneği: Feke Kalesi", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 25, S. 2, s. 1-14.

AKPOLAT, Mustafa S. ve diğerleri (Hacettepe Üni. Proje Çalışma Grubu). 1994; **Gaziantep Kalesi: Tarihsel Araştırma, Belgeleme ve Değerlendirme Raporu**, Ankara, (basılmamış rapor).

AKPOLAT, Mustafa S. Aralık 2009a; "Haçlı Seferleri Sırasında Önem Kazanan Bir Ortaçağ Kalesi: Ravanda", **Hacettepe Üni. Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 26, S. 2, s. 17-32.

AKPOLAT, Mustafa S. 2009b; "Gaziantep Kentinin Kalesi", **Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ 3**, Ed. Mine Kadiroğlu, AKVAD Yay., Ankara, s. 199-215.

AKSARAYÎ (Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî). 2000; **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, Çev. Prof. Dr. Mürsel Öztürk, T.T.K. Yay., Ankara.

AKŞİT, Ahmet. 1997; "Selçuklular Devrinde Kayseri Şehrinin Nüfus ve Etnik Durumu", **I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu (11-12 Nisan 1996)**, Yay. Haz. Ali Aktan-Abdülkadir Yuvalı-Ramazan Tosun, Kayseri, s. 3-12.

AKŞİT, Ahmet. 1998; "Selçuklular Devrinde Kayseri Şehrinin Fiziki Yapısı", **II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998)**, Yay. Haz. Prof. Dr. Ali AKTAN - Yrd. Doç. Dr. Ayhan ÖZTÜRK, Kayseri, s. 35-45.

AKŞİT, Ahmet. 2000; "Kayseri'de Sur Dışı İskân: Külük/Gülük Mahallesi", **III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu (6-7 Nisan 2000)**, Kayseri, s.1-5.

AKŞİT, Ahmet. 2005; "Selçuklular Devrinde Niğde'nin Fiziki Yapısı", **Niğde Tarihi Üzerine**, Ed. Prof. Dr. Musa Şaşmaz, Kitabevi Yay., İstanbul, s. 25-33.

AKTEMUR, A. Murat. 2002; "İspir'de İki Selçuklu Eseri: Kale Mescidi ve Çarşı Camii", **Ortaçağ'da Anadolu-Prof. Dr. Aynur DURUKAN'a Armağan**, Hacettepe Üni. Ed. Fak. Sanat Tarihi Böl., Ankara, s. 39-53.

AKTEMUR, A. Murat-İ.Umut KUKARACI. 2002; "İspir ve Çevresi Kiliseleri", **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Atatürk Üni. Güzel Sanatlar Müd. Yay., S. 8, Erzurum, s. 7-31.

AKTÜRE, Sevgi. 1978; **19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekânsal Yapı Çözümlemesi**, ODTÜ Mim. Fak. Yay., Ankara.

ALİ BEY (Ali Bey el-Abbasi). 1816; **Travels of Ali Bey: in Morocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria, And Turkey Between The Years 1803 and 1807**, London [Travels of Aly Bey (Domingo Badia y Leblich) in Morocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria, And Turkey, Vol. II, Ed. Fuat Sezgin, Frankfurt am Main : Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, The Islamic World in Foreign Travel Accounts: 48, 1995/London 1816 basımının tıpkıbasımı].

ALİOĞLU, E. Füsun. 2003; **Mardin Şehir Dokusu ve Evler**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., İstanbul.

AL-MUQADDASİ. 1994; **The Best Divisions For Knowledge of the Regions: Ahsan al-Taqāsīm fī Ma'rifat al-Aqālīm**, Trans. Basil Anthony Collins-Reviewed Mohammad Hamid Alta'i, Garnet Publishing Ltd., Lebanon.

ALPARGU, Mehmet. 1999; "XV. yy. da Antep'in Tarihine Umûmi Bir Bakış", **Cumhuriyet'in 75. Yılına Armağan: Gaziantep**, Ed. Yusuf Küçükdağ, Gaziantep Üni. Vakfi Kültür Yay., Gaziantep, s. 83-88.

ALPEREN, Bilâl Bülent. 2001; **Beyşehir ve Tarihi**, Konya.

ALTUĞ, Zafer-Temiray ÇELİK. (t.y.); **Tarihte ve Günümüzde Hasankale (Pasinler)**, Nil Yayınları, İzmir.

ALTUN, Ara. 1971; **Mardin'de Türk Devri Mimarisi**, İstanbul.

AMMIANUS MARCELLINUS. 1936-1964; **Rerum Gestarum**, Ed. J.C. Rolfe (Loeb), London.

AMMIANUS MARCELLINUS. 1963. **Rerum Gestarum Libri,** C. I, With an English translation by. John C. Rolfe, Hard University Press, London.

ANNA KOMNENA. 1996; **Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi – Malazgirt'in Sonrası**, Çev. Bilge UMAR, İnkilap Kitabevi, İstanbul.

ANONİM SÜRYANİ. 1933; **Anonim Süryani Vekayinâmesi (Anonymous Chronicle)**, (İng. Trc. A. S. Tritton), "The First and Second Crusades From an Anonimous Syriac Chronicle", **Journal of the Royal Asiatic Society**, s. (I. Kısım 69-101; II. Kısım 273-305).

ANONİM. 1973; **Cumhuriyetin 50. yılında Giresun İl Yıllığı**, Giresun.

ANONİM. 1982; "Giresun"; **Yurt Ansiklopedisi**, C. V, İstanbul, s. 3099–3198.

ANONİM. 1982-83; "Sinop", **Yurt Ansiklopedisi**, C. IX, İstanbul, s. 6747-6834.

ANONİM. 1997a; **Gravürlerle Türkiye: Anadolu 1 (Türkiye in Gravures: Antolia 1)**, Yay. Haz. Mustafa Sevim, C. IV, Kültür Bak. Yay., Ankara.

ANONİM. 1997b; **Gravürlerle Türkiye: Anadolu 2: (Türkiye in Gravures: Anatolia II)**, Yay. Haz. M. Sevim, C. V, Kültür Bakanlığı, Ankara.

ANONİM. 2001-2002; **Mamure Kalesi Rölöve, Restorasyon Kıyı Dolgusu Rehabilitasyon ve Çevre Düzenleme Projesi, Restitüsyon ve Restorasyon Raporu**, Promet Ltd. Şti., Adana Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivi'ndeki 31.01.2002 gün 4581 sayılı ve onaylı rapor.

ANONİM. 1983; **Türkiye'de Vakıf Eserler ve Eski Eserler**, C.I, Ankara.

ANONİM. 1984; "Urfa", **Yurt Ansiklopedisi**, C. 10, İstanbul, s. 7354-7457.

ANONİM. 1996; "Birecik", **Ana Britannica**, C.4, İstanbul, s.190.

ARIK, M. Oluş. 2003; **Hasankeyf: Üç Dünyanın Buluştuğu Kent**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul.

ARIK, R. 1969; "Erzurum'da İki Camii", **Vakıflar Dergisi**, S. VIII, Ankara, s. 149-152.

ARSLAN, Melih. 1992; "Pontus Bölgesi Şehir Sikkeleri ve Zela Definesi", **Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1991 Yıllığı**, Ankara, s. 121-142.

ARSLAN, Rıfkı. 1999; "Diyarbekir Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu", **Diyarbakır: Müze Şehir**, (Haz. Ş. Beysanoğlu, M.S. Koz ve E. N. İşli), İstanbul, s. 80-108.

ARTUK, İbrahim. 1992; "Bayburt Kalesi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul, s. 228-229.

AŞIKPAŞAZÂDE. 1970; **Âşıkpaşaoğlu Tarihi**, Yay. Hüseyin Nihal Atsız, M.E.B.Yay., İstanbul.

AŞIROĞLU, Tahsin. 1973: "Erzurum İlinin Tarihçesi", **50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi**, C. I, Atatürk Üni. Yay., Erzurum, s. 65-115

ATALAY, Besim. 2008; **Maraş Târihi ve Coğrafyası**, Yay. Haz. İlyas Gökhan-Mehmet Karataş, Kahramanmaraş.

AYDIN, Dündar. 1998; **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı (Kuruluş ve Genişleme Devri: 1535-1566)**, T.T.K. Yay., Ankara.

BALGALMIŞ, Abdülkadir. 1994; "Divriği", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C.9, İstanbul, s. 452-454.

BAŞGELEN, Nezih. 2009; **Kaleli Kentleriyle Türkiye (Türkiye Country of Walled Cities)**, Çev. Maggie Pınar, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul.

BAŞGELEN, Nezih. 2006; **Birgi'den Gevaş'a Anadolu Gezi Notları**, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul.

BAŞGELEN, Nezih. 2010; **Tarihi Fotoğraflarla Mermer Kule'den Ayvansaray'a İstanbul'un Karasurları: Surlar/Kapılar/Bitişik Anıtlar**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

BAŞOĞLU, Bekir. 1978; **Sinop İli Tarihi**, Ankara.

BAYDUR, Nezahat. 1970; **Kültepe (Kaneš) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar,** İst. Üni. Ed. Fak. Yay., İstanbul.

BAYKARA, Tuncer. 2000; "Bir Selçuklu Devri Türk Şehri Olarak Karahisar-ı Şarkî veya Şebinkarahisar", **Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu (30 Haziran–1 Temmuz 2000)**, İstanbul, s. 1–4.

BAYKARA, Tuncer. 2004; **Kız Kulesi (Efsaneden Tarihi Gerçeğe)**, T.T.K. Yay., Ankara.

BAYKARA, Tuncer. 1970; **XI. Yüzyıla Kadar Türk Şehri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Doktora Tezi, Dan. (Danışman adı yok), İstanbul.

BAYRAKTAR, Nedret. 1998 (Haziran); "Antalya Müzesi'ndeki Gabriel Kabartması", **Sanatsal Mozaik**, s. 44-47.

BAYRAM, Mikail. 2005; **Şeyh Evhadü'd-Din Hâmid El-Kirmânî ve Menâkıb-nâmesi,** Kardelen Yay., Konya.

BEAUFORT, Francis. 1818; **Karamania or A Brief Description of the South Coast of Asia Minor and of the Remains of Antiquity with Plans, Views**, 2. Baskı, London.

BEES, A. Nikos. 1922; **Die Inschriftenaufzeichnung des Kodex Sinaiticus Graecus 508 (976) und die Maria-Spiläotissa-Klosterkirche bei Sille (Lykaonien)**, Berlin.

BEHRENS-ABOUSEIF, Doris. 1989; **Islamic Architecture In Cairo**, E.J. Brill.

BELLİ, Oktay. 2005; "Doğu Anadolu Bölgesinde Urartu Krallığı'nın Kale, Saray, Kent ve Konut Mimarlığı", **Sinan Genim'e 60. Yaşına Armağan-Makaleler**, Ed. Oktay Belli-Belma Barış Kurtel, Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı, İstanbul, s. 155-171.

BERCHEM, Max Van-HALİL EDHEM (ELDEM). 1910; **Matériaux Pour des Corpus Inscriptionum Arabicarum**, Troisieme Partie-Asie Mineure/Par M.M. Max Van Berchem et Halil Edhem Premier Fascicule (Ministere de L'Instruction publique et des Beaux-Arts: Mémoires Publiés par les L'Insitut Francais D'Archéologie Orientale du Caire, sous La direction de M.E. Chassinot, Tome vingt-Neuviéme), La Caire.

BEYAZIT, Deniz. 2006, **Albert Gabriel (1883-1972) Mimar, Arkeolog, Ressam, Gezgin [Albert Gabriel (1883-1972) Architecte, Archéologue, Artiste, Voyageur]**, Y.K.Y., İstanbul.

BEYGU, A. Ş. 1936; **Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri**, İstanbul.

BEYSANOĞLU, Şevket. 1996a; **Anıtları ve Kitâbeleriyle Diyarbakır Tarihi (Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar)**, C. I, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara.

BEYSANOĞLU, Şevket. 1996b; **Anıtları ve Kitâbeleriyle Diyarbakır Tarihi (Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar)**, C. II, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara.

BEYSANOĞLU, Şevket. 1999; "Kuruluşundan Günümüze Kadar Diyarbakır Tarihi", **Diyarbakır: Müze Şehir,** Haz. Ş. Beysanoğlu, M.S. Koz ve E. N. İşli, İstanbul, s. 39–80.

BIJIŞKYAN, P. Minas. 1969; **Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası (1817-1819)**, Çev. Hrand D. Andreasyan, İst. Üni. Ed. Fak. Yay., İstanbul.

BİLGİN, Mehmet. 1997; "Giresun Bölgesinde Türkmen Beylikleri ve İskân Hareketleri", **Giresun Tarihi Sempozyumu,** İstanbul, s. 77-109.

BİLİCİ, Z. Kenan. 1991; **Kastamonu'da Türk Devri Mimarisi ve Şehir Dokusunun Gelişimi (18. Yüzyıl Sonuna Kadar)**, Ankara Üni. Sos. Bil. Enst. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Böl. Sanat Tarihi ABD., Doktora Tezi, Dan. Prof. Dr. M.Oluş Arık, Ankara.

BİLİCİ, Z. Kenan. 2007; "Selçuklu ve Beylikler Çağında Kastamonu (Ortaçağ Kent Fiziği Üzerine Belirlemeler", **Sanat Tarihi Araştırmaları-Prof. Dr. Haşim Karpuz'a Armağan**, Ed. Dr. Mustafa Denktaş-Dr. Osman Eravşar, Konya, s. 93-106.

BODUR, Sibel. 2000; **Antik Dönemde İznik**, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Dan. Yrd. Doç. Dr. Özkan Ertuğrul, Edirne.

BORAN, Ali. 2001; **Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri**, T.T.K. Yay., Ankara.

BORAN, Ali. 1997; **Anadolu'daki İç Kale Camii ve Mecidleri**, C. I, Yüzüncü Yıl Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Sanat Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Dan. Prof. Dr. Abdüsselâm Uluçam, Van.

BORAN, Ali. 2004; "Anamur (Mamuriye) Kalesi, Kale Kitabesi ve İç Kale Camii", **Vakıflar Dergisi**, C. XXVIII, Ankara, s. 213-224.

BOSCH, E.-S. ATLAN. Ocak 1947; "Antalya Bölgesinde Araştırmalar I: Antalya Kitabeleri", **Belleten**, C. XI, S. 41, s. 87-125.

BOSTAN, İdris. 1992; "Birecik", T**ürkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul, s. 187-189.

BRUYEN, C. Le. 1728; **Voyage au Levant L'Asie Mineure**, C. II, Paris.

BRUYN, Cornelis de. 1974; **Cornelis De Bruyn'ün Yakın-Doğu Gezisi (Le Voyage Au Levant de Cornelis de Bruyn)**, Hollanda Tarih-Arkeoloji Enst., İstanbul.

BRYER Anthony-David WINFIELD. 1985b; "Koloneia", **The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos**, C. I, S. XVI, Dumbortan Oaks Paper, Washington, s. 145-151.

BRYER, A.-D. WINFIELD. 1985a; **The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos**, C. I (Text), Dumbarton Oaks Research Library and Colection, Washington.

BUCKINGHAM, J.S. 1827; **Travels in Mesopotamia**, C. I, London.

BURNABY, Fred. 1999; **At Sırtında Anadolu (On Horseback Through Asia Minor)**, Çev. Fatma Taşkent, İletişim Yay., İstanbul.

BUZAND, P'awstos. 1933; **Patmut'iwn Hayoc'**, Venice.

CAFEROĞLU, A. 1968; **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yay., İstanbul.

CAHEN, C. 1979; **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler,** Çev. Yıldız Moran, İstanbul.

CAHEN, C. 2000; **Osmanlılardan Önce Anadolu**, Çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.

CAN, Yılmaz. 1995; **İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı (H. I-III/M. VII-IX. Yüzyıl)**, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara.

CANTAY, Tanju. 1985; "Kayseri'de Talas yolu üzerindeki bazı kalıntıların değerlendirilmesi", **Tarih ve Toplum**, s. 19-23.

CELAL-ZÂDE (Koca Nişancı Celal-zâde Mustafa). 1981; **Tabakatü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik**, Petra Kappert, Geschichte Sultan Süleyman Kanunis von 1520 Bis 1557, Weisbaden.

CHALMETA, Pedro. 1992; "Pazarlar", **İslâm Şehri**, Ed. R. B. Serjeant, Çev. Elif Topçugil, İstanbul, s. 141-157.

CHESNEY, General Francis Rawdon. 1868; **Narrative of the Euphrates Expedition: Carried on by order of the Briish Goverment during the years 1835, 1836 and 1837**, London.

CHESNEY. General Francis Rawdon. 1850; **The Expedition for the Survey of Rivers Euphrates and Tigris in the years 1835, 1836 and 1837**, C. 1, London.

CİRTİL, Saim. 2001; **Eretna Beyliği Mimarisi,** Selçuk Üni. Sosyal Bil. Enst. Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Dan. Prof. Dr. Haşim Karpuz, Konya.

CLAVIJO, Ruy Gonzales de. 2007; **Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat**, Çev. Ö. R. Doğrul, Kesit Yay., İstanbul.

CRESWELL, K. A. C. 1952; **Fortification in Islam before A.D. 1250**, Aspects of Art Lecture, Henriette Hertz Trust, British Academy, Proceedings of the British Academy, XXXVIII.

CRESWELL, K. A. C. 1978a; **The Muslim Architecture of Egypt: Ikhshīds and Fāţımids (939-1171)**, C.I, New York.

CRESWELL, K. A. C. 1978b; **The Muslim Architecture of Egypt: Ayyūbids and Early Bahrite Mamlūks (1171-1326)**, C. II, New York.

CUINET, Vital. 1892; **La Turqui d'Asie, Géographie Administrative Statistique Descriptive Et Raisonnée De Chaque Province De L'Asie-Mineure**, C. I, Paris.

CURZON, Robert. 1854; **Armenia: A Year at Erzeroom and on the Frontiers of Russia, Turkey, and Persia**, Third Edition, London.

ÇADIRCI, Musa. 1991; **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, T.T.K. Yay., Ankara.

ÇAL, Halit. 1993; "Urfa'daki Taşınmaz Eski Eserler Hakkında Bir Ön Araştırma", **Yeni Harran Çevresi Dergisi**, S. 4, İstanbul, s. 49- 70.

ÇAM, Nusret. 2006; **Türk Kültür Varlıklar Envanteri: Gaziantep**, T.T.K. Yay., Ankara.

ÇAMBEL, Halet. 2001; "Karatepe-Aslantaş Öyküsü", **Boğazköy'den Karatepe'ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, s. 122-143.

ÇAYCI, Ahmet. 2008; **Eşrefoğlu Beyliği Dönemi Mimari Eserleri**, T.T.K. Yay., Ankara.

ÇAYIRDAĞ, M. 1981; "Kayseri'de Kitabelerinden XV. ve XVI. Yüzyıllarda Yapıldığı Anlaşılan İlk Osmanlı Yapıları", **Vakıflar Dergisi**, XIII, Ankara, s. 531-581.

ÇAYIRDAĞ, M. 1982; "Kayseri'de Selçuklu ve Beylikler Devri Binalarında Bulunan Taşçı İşaretleri", **Türk Etnografya Dergisi,** VII, Ankara, s. 84-92.

ÇAYIRDAĞ, M. 1997; "Kayseri'de Pervane Bey Medresesi", **Vakıflar Dergisi,** XXVI, Ankara, s. 225-236.

ÇAYIRDAĞ, M. 2001; **Kayseri Tarihi Araştırmaları,** Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kayseri.

ÇAYIRDAĞ, M. 2003; "Kayseri'nin En Eski İslâmi Kitabesi ve Şehirdeki Selçuklu Sarayı Devlethânesinin Yeri Meselesi", **IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (10-11 Nisan 2003)**, Kayseri, s. 125-137.

ÇAYIRDAĞ, M. Temmuz 1985; "17. Asır Ortalarına Ait Kayseri ile İlgili Bazı Kayıtlar", **Erciyes Dergisi,** Kayseri, Y. 8, S. 91, s. 16-18.

ÇELİK, Mehmet. 2007a; **Edessa'dan Urfa'ya**, I. Cilt, Ankara.

ÇELİK, Mehmet. 2007b; **Edessa'dan Urfa'ya**, II. Cilt, Ankara.

ÇİMRİN, H. 1974; **Antalya**, İstanbul.

ÇÖTELİ, Methiye Gül. 2005; **Bayburt Kent Dokusunun Gelişimi**, Erciyes Üni. Sos. Bil. Enst., Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Dan. Yrd. Doç. Dr. Celil Arslan, Kayseri.

DANIK, Ertuğrul. 2002; **Tunceli Pertek Kalesi Röleve, Restitüsyon ve Restorasyon Projeleri (Raporu ve Çizimleri)**, Gür&Ya İnş., Ankara.

DANIK, Ertuğrul. Ekim 2004; "Şebinkarahisar Kalesi", **Sanat Tarihi Dergisi**, S. XIII/2, s. 51-78.

DANIK, Ertuğrul. 2005; "Pertek Kalesi", **Vakıflar Dergisi**, XXIX, Ankara, s. 399-428.

DARKOT, B. ve M. H. YINANÇ. 1940; "Amasya", **İslâm Ansiklopedisi**, C. I, İstanbul, Milli Eğ. Basımevi, s. 392-396.

DARKOT, Besim. 1955; "Karahisar", **İslâm Ansiklopedisi,** C. VI, İstanbul, s. 276–284.

DARKOT, Besim. 1967a; "Karahisar", **İslâm Ansiklopedisi: İslam Âlemi Tarih**, **Coğrafya**, **Etnografya ve Biyografya Lugati**, Milli Eğ. Bak., Ankara, s. 276-284.

DARKOT, Besim. 1967b; "Kayseri", **İslâm Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul, M.E.B. Yay., s. 484-491.

DARKOT, Besim. 1988b, "Sinop", **İslâm Ansiklopedisi**, C. 10, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 683-689.

DARKOT, Besim. 1977; "Kemah", **İslâm Ansiklopedisi**, C. 6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 559-561.

DARKOT, Besim. 1979; "Beyşehir", **İslâm Ansiklopedisi**, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 589.

DARKOT, Besim. 1988a; "Niğde", **İslâm Ansiklopedesi**, C. IX, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 253-256.

DARKOT, Besim. 1970; "Kahramanmaraş", **İslâm Ansiklopedisi**, C.VII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 310-312.

DAŞ, Abdurrrahman. 2005; "Hicri 1210 Maraş Depremi İlgili Manzum El Yazması Tarihler", **I. Kahramanmaraş Sempozyumu (6-8 Mayıs 2004)**, Kahramanmaraş, s. 355-365.

DEĞERTEKİN, Halil. 1999; "Diyarbakır Surlarının Bugünkü Durumu", **Diyarbakır: Müze Şehir**, (Haz. Ş. Beysanoğlu, M.S. Koz ve E. N. İşli), İstanbul, s. 178-194.

DEMİR, Ekrem. 2004; "Kâhta'nın Kuruluşu, Gelişmesi ve Bugünkü Fonksiyonel Özellikleri", **Gazi Üni. Gazi Eğitim Fak. Dergisi**, C. 24, S. 1, s. 227-247.

DEMİREL, Muammer. 2000; "1915 Şebinkarahisar Ermeni İsyanı", **Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu,** İstanbul, s. 81-88.

DEMİRKENT, Işın. 2004a; "Rāvendān: A Castle of the Crusader Era", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Tarih Dergisi**, S. 40, İstanbul, s. 141-159.

DEMİRKENT, Işın. 2004b; **Haçlı Seferleri**, Dünya Yay., İstanbul.

DEMİRKENT, Işın. 1990; **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)**, C. I, T.T.K. Yay., Ankara.

DEMİRKENT, Işın. 1992; "Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Râvendân", **Belleten**, C. 56, S. 216, s. 371-389.

DEMİRKENT, Işın. 1994; **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)**, C.II, T.T.K. Yay., Ankara.

DEVELİ, Özgür. 2009; **Antik Çağda Kuşatmalar**, Ed. Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul.

DIEZ, E.-O. ASLANAPA-M.M. KOMAN. 1950; **Karaman Devri Sanatı**, İstanbul.

DOWSETT, C. A. 1971; "A Twelfth-Century Armenian Inscriptions at Edessa", **Iran and Islam - In Memoriam Vladimir Minorsky,** (Ed. C. E. Boswort), Edinburg, s. 197-227.

DUGGAN, T. M. P. 2004; "A Short Account of Recorded Calamities (Earthquakes and Plagues) in Antalya Province and Adjacent and Related Areas Over the Past 2300 Years- an Incomplete List, Comments and Observations", **Adalya**, C. VII, Antalya, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Med. Araş. Enst., s. 123-160.

DUNBAR, J.G.-W.W. M. BOAL. 1964; "The Castle of Vahga", **Anatolian Studies**, C. 14, s. 175-184.

DÜLGERLER, Osman Nuri. 2006; **Karamanoğulları Dönemi Mimarisi**, T.T.K. Yay. , Ankara.

EBÜ'L-FİDA (İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali Ebü'l-Fida). 1985; **Geographie d'Aboulfeda (Takvimü'l-Büldan–732/1331)**, Çev. Joseph-Toussaint REINAUD, C. 2/Part II, Frankfurt.

EDWARDS, Robert W. 1985a; "Medieval Architecture in the Oltu-Penek Valley: A Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey", **Dumborton Oaks Papers**, Vol. 39, s. 15-37.

EDWARDS, Robert W. 1985b; "The Garrison Forts of the Pontos: A Case Fort he Diffusion of The Armenian Paradigm", **Revue Des Etudes Armeniennes**, C. XIX, Paris, 181-284.

EDWARDS, Robert W. 1985c; "The Fortress of Şebin Karahisar (Koloneia)", **XXXII. Corso Di Cultura Sull'Arte Ravennate e Bizantina (23-30 Marzo 1985)**, Ravenna, s. 23-61.

EDWARDS, Robert W. 1983; **The Fortification of Medieval Cilicia**, University of California, Doctor of Philosophy, Ancient History and Archaeology, Berkeley-California.

EĞİLMEZ, Savaş. 2004; **Erzurum ve Çevresinin Ortaçağ Boyunca Tarihi Coğrafyası**, Atatürk Üni. Sos. Bil. Ens. Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dan. Prof. Dr. Enver Konukçu, Erzurum.

EMECEN, Feridun. 1991; "Antalya", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. III, İstanbul, s. 232-236.

EMECEN, Ferudun. 1988; "Afyonkarahisar", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. I, İstanbul, s. 443-446.

ENGİN, Atilla. 1999; "Paleolitik Çağdan Roma Dönemi Sonlarına Kadar Birecik ve Çevresi", **Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ve Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları**, Ed. Prof. Dr. Aynur Durukan, Ankara, s. 16-34.

ERAVŞAR, Osman. 1998; **Ortaçağ'da Kayseri'de Kent Dokusunun Gelişimi,** Selçuk Üni. Sosyal Bil. Enst. Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Dan. Prof. Dr. Haşim Karpuz, Konya.

ERAVŞAR, Osman. 2000; **Seyahatnamelerde Kayseri**, Kayseri.

ERDOĞRU, Akif. 2004; "Murad Çelebi Defteri: 1483 Yılında Karaman Vilayetinde Vakıflar III", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XIX/1, Ege Üni. Basımevi, İzmir, s. 119-154.

ERGEÇ, Rifat. 1999; "Gaziantep Kalesi", **Cumhuriyet'in 75. Yılına Armağan: Gaziantep**, Ed. Yusuf KÜÇÜKDAĞ, Gaziantep Üni. Vakfı Kültür Yay., Gaziantep, s. 295-310.

ERGEÇ, Rifat. 2000; "Gaziantep Kalesi ve Hamamı", **Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu (22 Ekim 1999)**, Ed. Yusuf Küçükdağ, Gaziantep Valiliği Yay., Gaziantep, s. 269-293.

ERGİN, Gürkan. 2008; "Antik Çağ'ın Savaş Makineleri", **Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular (Oluşum, Teşkilât ve İşlev)**, Ed. Feridun M. Emecen, Kitabevi Yay., İstanbul, s.1-14.

ERKİLETLİOĞLU, Halit. 1993; **Kayseri Tarihi (En Eski Zamanlardan Osmanlılara Kadar)**, Kayseri.

ERKİLETLİOĞLU, Halit. 2001; **Kayseri Kitabeleri**, Kayseri.

ERMİŞ, Ü. Melda. 2009; **İznik ve Çevresi Bizans Devri Mimari Faaliyetinin Değerlendirilmesi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Dan. Prof. Dr. Ara Altun, İstanbul.

ERTEN, Fikri. (1919-1921/H. 1338-1340); **Antalya Livası Tarihi**, Matbaa-i Âmire, İstanbul.

ERTEN, S. Fikri. 1940; **Antalya Vilayeti Tarihi**, İstanbul.

ERTEN, S. Fikri. 1948; **Antalya Tarihi**, III. Kısım, Antalya.

ERZEN, Afif. 1956; "Sinop Kazısı 1953 Yılı Çalışmaları", **Türk Arkeoloji Dergisi**, S. VI-1, Ankara, s. 69-72.

ESEMENLİ, Deniz. 1990; **Sinop İli Türk Dönemi Mimarisi**, İst. Üni. Sos. Bil. Enst. Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Dan. Prof. Dr. Şerare Yetkin, İstanbul.

ESER, Erdal. Mayıs 2009; "Divriği Kalesi 2007", **Cumhuriyet Üni. Sosyal Bil. Dergisi**, C. 34, S. 1, s. 38-42.

ESTERÂBADÎ (Aziz B. Erdeşir-i Esterâbadî). 1990; **Bezm u Rezm (Eğlence ve Savaş)**, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bak. Yay., Ankara.

EVLİYÂ ÇELEBİ. 1999a; **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Yay. Haz. Z. Kurşun-S. A Kahraman-Y. Dağlı, C. 2, İstanbul.

EVLİYA ÇELEBİ. 1999b; **Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu – Dizini)**, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, C. 3, Yapı Kredi Yay., İstanbul.

EVLİYA ÇELEBİ. 2001a; **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, C. 4, Y.K.Y., İstanbul.

EVLİYA ÇELEBİ. 2001b; **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, C. 5, Y.K.Y., İstanbul.

EVLİYÂ ÇELEBİ. 2005a; **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit**, Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, C. 2-1. Kitap, Y.K.Y., İstanbul.

EVLİYA ÇELEBİ. 2005b; **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Haz. Y. Dağlı - S. A. Kahraman - R. Dankoff, C. 9, Y.K.Y., İstanbul.

EYİCE, S. 1973; "La Fontaine et les Ciernes Byzantines de la Citadelle D'Afyon Karahisari", **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 27, s. 303-307.

EYİCE, S. 1974; "Kale", **Türk Ansiklopedisi**, C. XXI, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, s. 137-148.

EYİCE, S. 1987; "İznik", **Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 1/1, s. 65-116.

EYİCE, S. 2001; "Kale", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 24, İstanbul, s. 234-242.

EYİCE, S. 2003; "İstanbul'un Fethinde Bizans'ın Mimari Mirası", **Eyüpsultan Sempozyumu-Tebliğler**, C. 7, Eyüp Belediyesi Kültür Yay., İstanbul, s. 20-47.

EYÜBOĞLU, Bilâl. 1979; **Dünden Bugüne Beyşehir**, Beyşehir.

FEDDEN, Robin-Jonh THOMSON. 1957; **Crusader Castles**, Pub. John Murray, Great Britain.

FERİDUN BEY. 1274; **Mecmua-i Münşeâtü's-Selâtîn**, C. I, İstanbul.

FONTENIER, Victor. 1829; **Voyages en Orient, Entrepis Par Ordre du Gouvernement Français de l'Année 1829**, Paris.

FOSS, Clive-David WINFIELD. 1986; **Byzantine Fortifications: An Introduction**, Pretoria-University of South Africa.

FREELY, John. 2002; "Urfa ve Harran Seyyahları", **Uygarlıklar Kapısı Urfa**, Ed. Filiz Özdem, Y.K.Y., İstanbul, s. 375-391.

GABRIEL, Albert. 1934; **Monuments Turcs D'Anatolie: Amasya-Tokat-Sivas**, C. 2, Paris.

GABRIEL, Albert. 1940; **Voyages Archéologiques Dans La Turquie Orientale**, C. I, Paris.

GABRIEL, Albert. 1954; **Kayseri Türk Anıtları**, Çev. Ahmed Akif Tütenk, Ankara.

GABRIEL, Albert. 1962; **Niğde Türk Anıtları**, Çev. A. Akif Tütenk, Ankara.

GARSTANG, J. 1910; **The Land of the Hittites**, London.

GÖKBİLGİN, M. Tayyip. 1950-55; "XVI. Asır Başlarında Kayseri Şehri ve Livası", **60. Doğum Yılı Münasebetiyle Z.V. Togan'a Armağan**, İstanbul, s. 93-108.

GÖKHAN, İlyas. 2000; "Gaziantep ve Yöresinin Osmanlı Hâkimiyetine Geçmesi", **Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu (22 Ekim 1999)**, Ed. Doç. Dr. Yusuf Küçükdağ, Gaziantep Valiliği, Gaziantep, s. 59-65.

GÖKHAN, İlyas. 2003; "Kayseri ve Yöresinde Dulkadir Beyliği Hâkimiyeti ve Eserleri", **IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu (10-11 Nisan 2003)**, Haz. Ali Aktan - Ayhan Öztürk-Hasan Ali Şahin, Kayseri, s. 223-231.

GÖKHAN, İlyas. 2008a; "İlkçağ'dan Müslümanların Fethine Kadar Maraş", **İlkçağdan Dulkadirlilere Kadar Maraş**, Ed. Serdar Yakar, Kahramanmaraş, s. 11-67.

GÖKHAN, İlyas. 2008b; "Müslümanların Fethinden Selçuklular Zamanına Kadar Maraş", **İlkçağdan Dulkadirlilere Kadar Maraş**, Ed. Serdar Yakar, Kahramanmaraş, s. 67-107.

GÖKHAN, İlyas. 2008c; "Ortaçağ Kaynaklarına Göre 1114 Maraş Depremi", **İlkçağdan Dulkadirlilere Kadar Maraş**, Ed. Serdar Yakar, Kahramanmaraş, s. 143-156.

GÖKOĞLU, Ahmet. 1952; **Paphlagonia (Paflagonya)**, C. I, Kastamonu.

GÖNÇER, Süleyman. 1971; **Afyon İli Tarihi**, İzmir.

GÖRÜR, Muhammet. 1999; "Ortaçağ Sonrasında Birecik ve Çevresi", **Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ve Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları**, Ed. Prof. Dr. Aynur Durukan, Ankara, s. 44-57.

GREGORY, Shelagh. 1995; **Roman Military Architecture on the Eastern Frontier**, C. I, Amsterdam.

GROUSSET, René. 1935; **Histoire des croisades et du royaume franc de Jerusalem**, C. II, Paris.

GROUSSET, René. 1936; **Histoire des Croisades et du Royaume Franc de Jérusalem**, C. III, Paris.

GROUSSET, René. 2005; **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi (Histoire de l'Arménie)**, Çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yay., İstanbul.

GÜLDAL, Fatih. 2003; **Fetihten Osmanlılara Kadar Sinop Şehri Tarihi**, Marmara Üni. Türkiyat Araş. Ens. Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Dan. Yrd. Doç. Dr. Sadi S. Kucur, İstanbul.

GÜLER, Oğuz. 1995; **Antik Çağ İkonografisinde Erciyes,** Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

GÜLER, Selâheddin E. 2002; "Eskiçağdan Kurtuluş Savaşına (1920) Kadar Urfa'nın Tarihi", **Şanlıurfa: Uygarlığın Doğduğu Şehir**, Yay. Haz. A. C. Kürkçüoğlu ve diğerleri, Şurkav Yay., Şanlıurfa, s. 11-36.

GÜMÜŞ, Nebi. 2000, **XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri**, Marmara Üni. Sos. Bil. Enst., İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dan. Prof. Dr. Ziya KAZICI, İstanbul.

GÜNDOĞDU, Hamza. 1979; **Türk Mimarisinde Figürlü Plastik**, İst. Üni. Ed. Fak. Sanat Tarihi Böl., Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

GÜNDOĞDU, Hamza. 1986; **Dulkadırlı Beyliği Mimarisi**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

GÜNDOĞDU, Hamza. 2006; "Ani Ören Yerindeki Kültür Varlıkları", **Kars**, Haz. Filiz Özdem-Fot. Akgün Akova, Y.K.Y., İstanbul, s. 229-273.

GÜNDOĞDU, Hamza v.d. 2009; **Kültür Varlıkları ile Kemah**, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara.

GÜNDÜZ, Ahmet. 1994; **27/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1035-1036/M. 1625-26)**, Erciyes Üni. Sos. Bil. Enst. Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Dan. Doç. Dr. Abdulkadir Yuvalı, Kayseri.

GÜNDÜZ, Tufan. 2001; "Kahramanmaraş", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 24, İstanbul, s. 192-196.

GÜRBÜZ, H. -Ö. F. UYSAL. 2003; **Anamur ve Çevresi (Anamur and Its Vicinity)**, I. Baskı, Anamur.

GÜZELHAN, Mustafa. 1959; **Ayıntap Tarihinden Notlar (Dülük - Aynî Bedrettin –Ayıntabın Tarihte Uğradığı İstilalar)**, Gaziantep.

GÜZELHAN, Mustafa. 1966; "Kale Kasteli-Kale Kapısı", **Gaziantep Kültür Dergisi**, C.9, S. 99, Gaziantep, s. 5.

HADJAR, Abdallah. 2006; **Historical Monuments of Aleppo**, Trans. Khaled al-Jbaili, Ed. And Pub. Automobile and Tpuring Club of Syria, Aleppo-Syria.

HALAÇOĞLU, Yusuf. 1991; **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, T.T.K. Yay., Ankara.

HALİL EDHEM (ELDEM). 1982; **Kayseri Şehri (Selçuklu Tarihi'nden Bir Bölüm)**, Haz. Kemal Göde, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara.

HALİL ETEM. 1936; **Niğde Kılavuzu**, Kültür Bak., İstanbul.

HAMILTON, William John. 1842; **Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia with Some Account of their Antiquities and Geology**, C. I, London.

HELL, Xavier Hommaire de. 1860; **Voyage en Turquie et en Perse (1846-1848)**, C. IV, Paris.

HELLENKEMPER, Hansgerd. 1976; **Burgen Der Kreuzritterzeit In Der Grafschaft Edessa Und Im Konigreich Kleinarmenien**, Geographica Historica 1, Bonn.

HEWSEN, Robert H. 2001; **Armenia: A Historical Atlas**, Cartographer Christopher C. Salvatico, The University of Chicago Press.

HOLT, P.M. 1986; **The Age of the Crusades [The Near East from the eleventh century to 1517]**, London-New-York: Longman.

HONIGMANN, Ernst. 1970; **Bizans Devletinin Doğu Sınırı,** Çev. Fikret IŞILTAN, İst. Üni. Ed. Fak. Yayınları, İstanbul.

HORVATH, Béla. 1996; **Anadolu 1913**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.

ILICALI, R. Haluk. 1999; **Anadolu Türk Sanatında Danişmendli Eserlerinin Yeri ve Önemi**, Atatürk Üni. Sosyal Bil. Enst. Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Dan.Yrd. Doç. Dr. Hüseyin YURTTAŞ, Erzurum.

IOANNES KINNAMOS. 2001; **Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)**, Haz. Prof. Dr. Işın Demirkent, T.T.K. Yay., Ankara.

IRWIN, Robert. 1986; **The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate 1250-1382**, Great Britain: Southern Illinois University Press.

IŞIK, Adem. 2001; **Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi**, T.T.K. Yay., Ankara

IŞILTAN, Fikret. 1960; **Urfa Bölgesi Tarihi [Başlangıçtan H. 210/M. 825'e kadar]**, İstanbul Üni. Ed. Fak. Yay., İstanbul.

İBN BîBî. 2007; **Selçuknâme**, Çev. Mükrimin Halil Yinanç, Kitabevi Yay., İstanbul.

İBNİ BATTUTA. 1993; **Seyahatnâme**, Çev. M. Çevik, C. I-II, İstanbul.

İBNİ BATTÛTA. 2004; **İbn Battûta Seyahatnâmesi**, Çev. A. Sait Aykut, C. I, Y.K.Y., İstanbul.

İBNİ BİBİ. 1996a; **El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Ala'iye (Selçukname)**, (Çev. Mürsel Öztürk), C. 1, Ankara.

İBNİ BİBİ. 1996b; **El Evamirü'l-Ala'iyye Fi'l-Umuri'l-Ala'iyye (Selçuk-name)**, Çev. Mürsel Öztürk, C. 2, Kültür Bak. Yay., Ankara.

İBNİ BİBİ. 1941; **Anadolu Selçukî Devleti Tarihi (İbn Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknâmesinden)**, Çev. M. Nuri Gençosman, Ankara.

İBNİ CÜBEYR. 2003; **Endülüsten Kutsal Topraklara**, Çev. İsmail Güler, Selenge Yay., İstanbul.

İDİL, Vedat. 1989a; "Anadolu'da Roma İmparatorluk Devri Zafer Takları", **Jale İnan Armağanı (Festschrift Für Jale İnan)**, Ed. N. Başgelen ve M. Lugal, C. I, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, s. 351-362.

İDİL, Vedat. 1989b; "Anadolu'da Roma İmparatorluk Devri Zafer Takları", **Jale İnan Armağanı (Festschrift Für Jale İnan)**, Ed. N. Başgelen ve M. Lugal, C. II, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, s. 142-155.

İLASLI, A.- M. UYAN. 2001; "Türk Öncesi Eserler", **Afyonkarahisar Kütüğü**, C. I, Afyon Kocatepe Üni., Afyon, s. 275-297.

İLGÜREL, Mücteba. 1988; "Rus Donanmasının Sinop Baskını", **I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)**, Yay. Haz. M. Sağlam ve diğer., Samsun, s. 163-177.

İNBAŞI, Mehmet. 2008; **Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549-1650)**, Yeditepe Yay., İstanbul.

İPEK, Ali. 2007; "İslâm Coğrafyacılarının Gözüyle Artuklu Merkezleri", **I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-26-27 Ekim 2007)**, Ed. İbrahim Özyaşar, C. II, Mardin Valiliği, s. 179-192.

İPŞİRLİ, Mehmet. 2002; "Kayseri", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 25, Ankara, s. 96-101.

İREÇEK, Konstantin Yosif. 1990; **Belgrad-İstanbul Roma Askeri Yolu**, Çev. A. K. Balkanlı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

JEAN, Eric. 2001; "Bir Yeniden Doğuşun Tarihçesi: Hitit Uygarlığı", **Boğazköy'den Karatepe'ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi**, Y.K.Y., İstanbul, s. 148-189.

JOHNSON, Anne. 1983; **Roman Forts of the 1st and 2nd Centuries AD in Britain and the German Provinces**, London.

JONES, A.H.M. 1971; **Cities of the Eastern Roman Provinces**, Oxford: Clarendon Press.

KARADENİZ, H. Basri. 2008; "Dulkadirli Beyliği Tarihine Kısa Bir Bakış", **Maraş Tarihinden Bir Kesit: Dulkadir Beyliği Araştırmaları**, C. II, Ed. Y. Alparslan-M. Karataş-S.Yakar, Kahramanmaraş, s. 19-43.

KARAKAŞ, Mahmut. 1986; **Şanlıurfa Kitabeleri**, Şanlıurfa.

KARAKAŞ, Mahmut. 2001; **Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler**, Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Eğitim Müd. Yay., Şanlıurfa.

KARAL, E. Z. 1956; **Osmanlı Tarihi (Islahat Fermanı Devri 1861-1876)**, C. VII, T.T.K. Yay., Ankara.

KARAZEYBEK, M. 2001; "Osmanlı Döneminde İdari Yapı", **Afyonkarahisar Kütüğü**, C. I, Ankara, s. 185-211.

KARPUZ, Haşim. 1988; "Şebinkarahisar'daki Türk Devri Yapıları", **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)**, Samsun, s. 325- 334.

KARPUZ, Haşim. 1989; **Şebinkarahisar**, Ankara.

KARPUZ, Haşim. 1993; "Erzurum ve Çevresindeki Bazı Selçuklu Kaleleri", **I-II. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri (20-21 Mayıs 1991)**, Selçuk Üni. Selçuklu Araştırma Merkezi, Konya, s. 157-171.

KÂŞGARLI MAHMUD. 2006; **Divanü Lûgat-it-Türk**, Çev. Besim ATALAY, C. I, 5. Baskı, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.

KÂŞGARLI MAHMUD. 1986; **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi**, Çev. Besim ATALAY, C. III, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.

KÂTİP ÇELEBİ (Mustafa b. Abdullah Hacı Halife, 1609-1657). 1145 [1732]; **Cihannüma**, Dârü't-tıbâati'l-âmire, İstanbul (Süleymaniye Kitaplığı Çelebi Abdullah Efendi, No: 259 nüshası).

KAYA, Selim. 2008; "Selçuklular Döneminde Maraş", **İlkçağdan Dulkadirlilere Kadar Maraş**, Ed. Serdar Yakar, Kahramanmaraş, s. 107-143.

KAYMAZ, N. 1970; **Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleyman**, Ankara Üni. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yay., Ankara.

KESİK, Muharrem. 2008; "Türkiye Selçukluları'nda Savaş Geleneği Hile ve Taktikleri", **Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular (Oluşum, Teşkilât ve İşlev)**, Ed. Feridun M. Emecen, Kitabevi Yay., İstanbul, s. 243-266.

KILIÇ, Erol. 1998; **Gravür ve Eski Fotoğraflarla Erzurum (In Gravures and Old Photographs)**, İstanbul.

KILIÇ, Ümit. 2010; "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Pasinler ve Köylerinin Demografik ve İskân Yapısı", **Atatürk Üni. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 42, Erzurum, s. 241-257.

KINAL, Firuzan. 1987; **Eski Anadolu Tarihi**, T.T.K. Yay., Ankara.

KINAL, Füruzan. 1954 (Mart-Haziran); "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Tetkik Gezisi Raporu", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,** C. XII, S. 1-2, s. 77-89.

KINNEIR, John Macdonald. 1818; **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan, In the Years of 1813 and 1814; With Remarks on the Marches of Alexander, and Retreat of the Ten Thousand**, London.

KIRSTEN, Ernst. 1963; "Edessa Eine Römische Grenzstadt des 4. Bis 6. Jahrhunderts im Orient", **Jahrbuch für Antike und Christentum, Sonderdrück**, Jahrgang 6, Münster Westfalen, s. 144-172.

KIRZIĞLU, M. F. 1953a; **Kars Tarihi: Taş Çağları'ndan Osmanlı İmparatorluğu'na değin ve ekleme 1534-1921 yılları kronolojisi**, C. I, İstanbul.

KIRZIOĞLU, M. F. 1984; "Selçuklu Fetihlerinden (1064-1071) Önce Doğu Anadolu'da Türk Boy ve Oymaklardan Kalma Dağ ve Su Adları", **Türk Yer Adları Sempozyum Bildirileri (11-13 Eylül 1984)**, Ankara, s. 75-96.

KIRZIOĞLU, M. F. 1992; **Yukarı-Kür ve Çoruh Boyları'nda Kıpçaklar, İlk Kıpçaklar (M.Ö. VIII.-M.S. VI. yy.) ve Son Kıpçaklar (1118-1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578), (Ahıska/Çıldır Eyâleti Tarihi'nden)**, T.T.K. Yay., Ankara.

KIRZIOĞLU, M. F. 1993; **Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)**, T.T.K. Yay., Ankara.

KIRZIOĞLU, M. F. 1953b; "Amid, Kara-Amid, Kara-Hamid Şehri Adı", **Kara-Amid**, I/1: 5, 16; II/2: 15.

KİLİSLİ KADRİ. 1933; **Kilis Tarihi**, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul.

KOÇAK, Özdemir. 1993; **Eskiçağ Tarihinde Sinope (Başlangıçtan M.S. 395 Yılına Kadar)**, İst. Üni. Sos. Bil. Enst. Eskiçağ Tarihi A.B.D., Yüksek Lisan Tezi, Dan. Prof. Dr. M. Özsait, İstanbul.

KOÇAK, Özdemir. 1995; "Sinope'nin Karadeniz Ticaretindeki Yeri ve Ticaret Ürünleri", **Selçuk Üni. Fen-Edebiyat Fak. Edebiyat Dergisi**, Yıl 1994-95, S. 9-10, Konya, s. 247-265.

KONUKÇU, Enver. 1992; **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, Ankara.

KONUKÇU, Enver. 2006; "Moğol Noyanları Kayılar ve Sivas", **Selçuklular Döneminde Sivas/Sempozyum Bildirileri (29 Eylül-1 Ekim 2005)**, Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Sivas, s. 52-65.

KONYALI İ.H.1946; **Alanya (Alâîyye)**, İstanbul.

KONYALI, İ. H. 1974; **Âbideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi**, C. I, İstanbul.

KONYALI, İ. H. 1960; **Âbideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi**, İstanbul.

KONYALI, İ. H. 1967; **Âbideleri ve Kitâbeleri ile Karaman Tarihi (Ermenek ve Mut Âbideleri)**, İstanbul.

KRICKL, Ernst. 2005; **1892 Lykia Günlüğü**, Yay. Haz. Nezih Başgelen, Suna ve İnan Kıraç Vakfı ile Arkeoloji ve Sanat Yay. Ortak Yayını, İstanbul.

KUKARACI, İ.Umut-A. Murat AKTEMUR. 2003; "İspir ve Çevresinden Birkaç Ortaçağ Kalesi", **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Atatürk Üni. Güzel Sanatlar Müd. Yay., S. 11, Erzurum, s. 63-77.

KURU, Alev Çakmakoğlu. 2001; "Ortaçağ'da Sinop Şehri ve Tersanesi", **V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (19-10 Nisan 2001)**, Ankara, s. 161-179.

KURU, Alev Çakmakoğlu. 2004. **Sinop Hapishanesi**, Ankara.

KURUCA, Nazan. 2000; "93 Harbinden Sonra Şebinkarahisar ve Havalisinde Ermeni Olayları", **Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu**, İstanbul, s.139-151.

KURUCU, Muhammet. 2006; **XIII-XX. Yüzyıllar Arasındaki Birecik'teki Mimari Eserler**, Yüzüncü Yıl Üni. Sosyal Bil. Enst. Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Dan. Yrd. Doç. Dr. Şahabettin Öztürk, Van.

KÜÇÜK, Cevdet. 1995; "Erzurum", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 11, İstanbul, s. 321-329.

KÜRKÇOĞLU, A. Cihat. 1992; **Şanlıurfa Su Mimarisi**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

KÜRKÇÜOĞLU, A. Cihat. 1990; **Ruha'dan Urfa'ya 1780-1980**, Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Eğitim Müd. Yay., Şanlıurfa.

KÜRKÇÜOĞLU, A. Cihat. 1996; **Birecik Monografisi**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

KÜRKÇÜOĞLU, A. Cihat. 1998; **Şanlıurfa İslam Mimarisinde Taş Süsleme**, Selçuk Üni. Sos. Bil. Ens. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Dan. Yrd. Doç. Dr. Yaşar Erdemir, Konya.

KÜRKÇÜOĞLU, A. Cihat. 1997; "Şanlıurfa Mimari Eserleri", **Şanlıurfa**, Ed. Seyfi Başkan, Kültür Bak., Ankara, s. 55-99.

KÜRKÇÜOĞLU, Erol. 2007; **Ortaçağ'da Erzurum (V-XV. yüzyıllar)**, Güneş Vakfı Yay., Erzurum.

LANCKORONSKİ, Karl Graf Von. 2005; **Pamphylia ve Pisidia Kentleri: Pamphylia (G. Niemann ve E. Petersen'in katkılarıyla)**, C. I, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araş. Enst., İstanbul. [Eserin aslı için: K. G. Lanckoronski, **Stadte Pamphyliens und Pisidiens I.Pamphylien**, 1890]

LASSNER, J. 1970; "The Caliph's Personal Domain: The City Plan of Baghdad Re-Examined", **Papers on Islamic History I: The Islamic City**, Ed. A. H. Hourani – S.M. Stern, Bruno Cassirer Oxford ve University of Pennsylvania Press, Glasgow, s. 103-119.

LAWRENCE, H. Keeley-M. FONTANA-R. QUICK. 2007; "Baffle and Bastions: The Universal Features of Fortifications", **J Archaeol Res**, 15, s. 55-95.

LAWRENCE, T.E. 1988; **Crusader Castles**, Ed. Denys Pringle, Oxford University Press, Oxford.

LLOYD, S.- D.S. RICE. 1989; **Alanya ('Alā'iyya)**, Çev. Nermin Sinemoğlu, T.T.K. Yay., Ankara.

LLOYD, S.-W.BRICE. 1951; "Harran", **Anatolian Studies**, Vol. 1, Ankara, s. 77-111.

LUCAS, PAUL. 1714; **Voyage Du Sieur Paul Lucas Fai Par Ordre Duroi Dans La Grece, L'Asie Mineure, La Macedoine et L'Afrique**, C. I, Amsterdam.

LYNCH, H. F. B. 1967; **Armenia: Travels and Studies**, C. II, Beirut.

MADEN, A. Mümtaz. 2001; **Olivier'ye Göre Anadolu (Birecik, Şanlıurfa, Mardin, Nusaybin)**, İstanbul Üni. Sos. Bil. Enst. Coğrafya Anabilim Dalı, Y. Lisans Tezi, Dan. Yrd. Doç. Dr. İlhan Yaşar Hacısalihoğlu, İstanbul.

MAHİROĞLU, Adnan. 2001; **Seyyahların Gözüyle Sivas**, İstanbul.

MAKRİZİ. 1972; **Kitabü-s-Sülük,** Yay. Said Abdülfettah Aşur, C. IV, Cüz I, Kahire.
MARKWARDT, Jack. 2008; **Ancient Edessa and the Shroud: History Concealed by the Discipline of the Secret**.

MARRINER, John. 1970; **Journey into the Sunrise**, London.

MARTIN, M. E. 1998; "Some Miscellaneous Notes on the Town ans Antiquities of Sinop, Mainly from Travellers Account", **Anatolian Studies**, C. 48, s. 175-180.

MAR-YEŞUA. 1958; **Vakaayi'nâme**, (Türkçeye Terc. Muallâ Yanmaz), İstanbul.

MATRAKÇI NASUH (Nasuh b. Abdullah Matrakçı Nasuh). 1976; **Beyân-ı Menazil-i Sefer-i Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân (H. 971/1564)**, Yay. Haz. Hüseyin G. Yurdaydın, T.T.K. Yay., Ankara.

MAUNDRELL, Henry. 1836; **A Journey From Aleppo or Jerusalem, at Easter, A.D. 1697: to which is Added an Account of the Author's Journey to the Banks of the Euphrates at Beer, and to the Country of Mesopoamia**, 1. Ed., Boston.

McNICOLL, A.W. 1997; **Hellenistic Fortifications from the Aegean to the Euphrates,** Ed. Martin Robertson, John Boardman, J.J.Coulton, Donna Kurtz, R.R.R. Smith, Margareta Steinby, Clarendon Press, Oxford.

MEHMET BEHÇET. 1930 (Mart-Mayıs); "Sinop Kitabeleri", **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, C. 1, S. 4, İstanbul, s. 43-49.

MERÇİL, Erdoğan. 1988; "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durunu", **Belleten**, C. 52, S. 203, s. 461-474.

MERÇİL, Erdoğan. 1989; "Alâiye Beyliği", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,** C. II, İstanbul 1989, s. 332-333.

MİROĞLU, İsmet. 1975; **XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı**, İstanbul.

MOLTKE, Helmuth Von. 1960; **Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)**, Çev. Hayrullah Örs, T.T.K. Yay., Ankara.

MOLTKE, Helmuth Von. 1995; **Moltke'nin Türkiye Mektupları**, Çev. Hayrullah Örs, 2. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul.

MORDTMANN, J.H.-X.De PLANHOL. 1978; "Karâ Hisâr", **The Encyclopaedia of Islam,** C. IV, Leiden-E. J. Brill, s. 578-580.

MORRIER, James Justinian. 1816; **A Journey Through Persia, Armenia, And Asia Minor to Constantinople In the Years 1808 and 1809**, Philadelphia.

MORTDTMANN, J.H. 1977; "Kâhta", **İslâm Ansiklopedisi**, C. 6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 89-91.

MOVSĒS XORENAC. 1865; **Matenagrut'iwnk**, Venice.

MULLER-WIENER, Wolfgang. 1966; **Burgen der Kreuzritter im Heiligen Land: auf Zypern und in der Ägäis**, Berlin.

MÜLAYİM, Selçuk. 1997; "Konya Taş Eserler Müzesi'ndeki 883 ve 884 Envanter Numaralı Melek Figürleri", **VI. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri (16-17 Mayıs 1996)**, Konya, s. 83-103.

NABİ, Rasim ve Nureddin NABİ. 1927; **Urfa Hakkında Salnâme (1927)**, İlhami Fevzi Matbaası, İstanbul.

NARİN, Hakan. 1997; **Kayseri'de Yerleşmenin Evrimi,** Marmara Üni. Sos. Bil. Enst. Coğrafya Eğitimi Anabilim Dalı, Y. Lisans Tezi, Dan. Doç. Dr. Ramazan Özey, İstanbul.

NAZİF, Ahmed. 1987; **Kayseri Tarihi** (**Mir'at-i Kayseriyye)**, Yay. Mehmet Palamutoğlu, Kayseri.

NIEBUHR, C. 1994; **Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliengenden Laendern**, Ed. Fuat Sezgin, C. 3, Frankfurt am Main : Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, [Hamburg 1778 basımlı eserin tıpkıbasımıdır].

NIEBUHR, Carsten. 1778; **Reisebeschreibung nach Arabien und Umliegenden Ländern,** C. II, Kopenhagen.

NİZAMÜDDİN ŞÂMÎ, 1987; **Zafernâme**, Çev. Necati Lugal, 2. Baskı, T.T.K. Yay., Ankara.

NOSSOV, Konstantin. 2006; **Ancient and Medieval Siege Weapons: A Fully Illustrated Guide to Siege Weapons and Tactics**, America.

OFLAZ, Mustafa. 2007; "Niğde", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 33, İstanbul, s. 92-95.

OĞUZOĞLU, Yusuf. 1997; "Hasankeyf", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 16, İstanbul, s. 364- 368.

OKATAN, Fulya. 2004; **Attaleia Kent Kapıları**, Akdeniz Üni. Sos. Bil. Enst., Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Dan. Doç. Dr. Burhan VARKIVANÇ, Antalya.

OKUTAN, Hasan Tahsin. 1949; **Şebinkarahisar ve Civarı (Tarih, Coğrafya, Folklor)**, Giresun.

OPPENHEIM, Max Freiherrn von. 1913; **Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien Gesammelt im Jahre 1899**, Leipzig, J.C. Hinrichs.

OSTROGORSKY, George. 1981; **Bizans Devleri Tarihi**, Çev. Fikret IŞILTAN, T.T.K. Yay., Ankara.

OSTROGORSKY, George. 1959; "Byzantine Cities in the Early Middle Ages", **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 13, s. 45-66.

ÖNAL, Sami. Haziran 1970; "17. yy. da Oltu", **Türk Kültürü**, Sayı 92, Yıl VIII, s. 546-548.

ÖNEY, Gönül. 1993; "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal", **Malazgirt Armağanı**, 2. Baskı, T.T. K. Yay., Ankara, s. 139-172.

ÖNGE, Yılmaz. 1968; "Anamur-Mamuriye Kalesi", **Önasya**, Y. 3, C. 3, S. 36, Ankara, s. 16-18.

ÖNGE, Yılmaz. 1969; "Karaman Kalesi", **Önasya**, Y. 4, C. 4, S. 46, s. 8-9, Ankara.

ÖZ, Mehmet. 2009; "Sinop", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 37, İstanbul, s. 252-256.

ÖZAV, Lütfu. 1996; **Oltu'nun Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası**, Taş Medrese Yay., Erzurum.

ÖZCAN, K. 2008, "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri II: Karahisarlar", **Milli Folklor**, Y. 20, S. 77, s. 89-101.

ÖZCANOĞLU, Zeynel Zeki ve diğerleri. 2007; **Geçmişin Fotoğraflarıyla Sinop Tarihi**, Sinop Bel. Kültür Yay., 4. Baskı, Ankara.

ÖZDAL, Ahmet Nurullah. 2005; **Selçuklu Coğrafyasında Türklerin Savaş Sanatı (XI-XIV. yy.)**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Dan. Yrd. Doç. Dr. Mustafa S. Küçükaşçı, İstanbul.

ÖZDEĞER, Hüseyin. 1988; **Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livâsı**, C. I, İstanbul.

ÖZDEĞER, Hüseyin. 1996; "Gaziantep", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C.13, İstanbul, s. 466-469.

ÖZDEMİR, Ali-Hasan ÖZHAN. 1983; **İlçe Oluşunun 50. Yılında Şebinkarahisar**, Ankara.

ÖZDEMİR, Celal. 2001; **Amasya Kalesi ve Kral Kaya Mezarları**, Amasya.

ÖZDEMİR, Rıfat. 1994; "Osmanlı Döneminde Antalya'nın Fiziki ve Demografik Yapısı (1800-1867)", **XI. Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül 1990)-Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. 4, T.T.K. Yay., Ankara, s. 1369-1405.

ÖZDOĞAN, Kazım. 1948; **Kayseri Tarihi**, C. I, Kayseri.

ÖZFIRAT, Aynur. 1994; **Eskiçağ'da Harran**, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul.

ÖZGÜVEN, H. Burcu. 1997; **Barut ve Tabya: Rönesans Mimarisi Bağlamında Fatih Sultan Mehmed Kaleleri**, İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Dan. Prof. Dr. Semra Ögel, İstanbul.

ÖZKARCI, Mehmet. 2001; **Niğde'de Türk Mimarisi**, T.T.K. Yay., Ankara.

ÖZKARCI, Mehmet. 2007; **Türk Kültür Varlıkları Envanteri: Kahramanmaraş 46**, C. II, T.T.K.Yay., Ankara.

ÖZTÜRK, Yücel. 2009; "Fatih Zamanında Osmanlı Karadeniz Politikasının Oluşması ve Sonuçları", **Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildirileri (9-11 Ekim 2008)**, C. I, Ed. Gazanfer İltar, Giresun Bel., Ankara, s. 138-161.

PARLA, Canan. 2004; "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hâkim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler", **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri (20-22 Mayıs 2004)**, Diyarbakır, s. 247-281.

PARLAK, Ferhat. 2007; **Çeşitli Yönleri ile Silvan**, Silvan.

PASİNLİ, Alpay. 2001; **İstanbul Archaeological Museums**, A Turizm Yay., İstanbul.

PERİHANOĞLU, Hatice. 2004; **Silvan ve Hazro'daki Mimari Eserler**, Yüzüncü Yıl Üni. Sos. Bil. Enst., Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Genel Sanat Tarihi Bilim Dalı, Dan. Prof. Dr. Abdüsselam Uluçam, Van.

PETERMANN, H. 1865; **Reisen im Orient**, C. II, Leipzig.

PİRİ REİS. 1973; **Kitab-ı Bahriye-Denizcilik Kitabı**, Haz. Y. Senemoğlu, C. 2, İstanbul.

PİRİ REİS. 1988; **Kitab-ı Bahriye**, C. 4, Kültür ve Turizm Bak., Ankara.

PİRÎ REİS. 2002; **Kitab-ı Bahriye**, Proje Koor. N. Güz, Yay. Dan. H. İnalcık, Ed. B. Arı, Denizcilik Müsteşarlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Dairesi Başkanlığı, Ankara.

POCOCKE, Richard. 1745; **A Description of the East and Some Other Countries**, C. II, London.

POLONYALI SIMEON. 1964; **Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619),** Çev. Hrand D. Andreasyan, İst. Üni. Ed. Fak. Yay., İstanbul.

PROCOPIUS. 1954. **Buildings**, Eng. Trans. H.B. Dewing, C. VII, Harvard Uni. Press.

PROCOPIUS. 1954; **Buildings (With An English Translations By H.B. Dewing and With The Collaboration of Glanville Downey)**, London.

PROCOPIUS. 1961; **De Aedificiis**, Ed. H.B. Deving (Loeb), London.

PROCOPIUS. 1971; **History of the Wars: Books I and II**, (İng. Çev. H. B. Dewing), London.

PROCOPIUS. 1996; **Buildings**, V, Ed. and Tr. H. B. Dewing, Harvard Uni. Press, Cambridge.

RAMSAY, W. M. 1960; **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, Çev. M. PEKTAŞ, Milli Eğ. Basımevi, İstanbul.

REDFORD, Scott. 1993; The Seljuqs of Rum and the Antique", **Muqarnas – Essays in Honor of Oleg Grabar**, C. 10, Leiden-Brill, s. 148-157.

REDFORD, Scott. Güz 2001; "Anadolu Selçukluları ve Antik Çağ", **Cogito (Selçuklular Sayısı)**, S. 29, Y. K. Y., İstanbul, s. 48-59.

REDFORD, Scott ve Gary LEISER. 2008; **Taşa Yazılan Zafer: Antalya İç Kale Surlarındaki Selçuklu Fetihnâmesi (Victory Inscribed: The Seljuk Fetihnāme on the Citadel Walls of Antalya, Turkey)**, Adalya Ekyayın Dizisi 7- Suna-İnan Kıraç Akd. Med. Araş. Enst., Antalya.

RICE, D. S. 1952; "Medieval Harran: Studies on Its Topography and Monuments, I", **Anatolian Studies**, Vol. 2, s. 36-84, Ankara.

RIEFSTAHL, Rudolf M. 1941; **Cenubu Garbî Anadolu'da Türk Mimarisi**, Maarif Matbası, İstanbul.

RITTER, Carl. 1844; **Die Erdkunde des Halbinsellandes Klein-Asien**, Berlin.

ROBINSON, David M. 1906; "Ancient Sinope", **American Journal of Philology**, C. XXVII, No. 2, s. 125-153.

ROBINSON, F.C.R.-P.C. HUGHES. 1969; "Lampron: Castle of Armenian Cilicia", **Anatolian Studies**, C. 19, s. 183-207.

ROSENBAUM, E.-G.HUBER-S.A.ONURSAN. 1967; **Survey of Coastal Cities in Western Cilicia**, Ankara.

SACHAU, Eduard. 1883; **Reise in Syrien und Mesopotamien**, Leipzig.

SAKAOĞLU, Necdet. 2005; **Türk Anadolu'da Mengücekoğulları**, Y.K.Y., İstanbul.

SARISAMAN, Sadık. 1997; "Birinci Dünya Savaşı'nda Şebinkarahisar Ermeni İsyanı", **Giresun Tarihi Sempozyumu**, İstanbul, s. 203-208.

SARRE, Friedrich. 1989; **Konya Köşkü**, Türk. Çev. Şahabeddin Uzluk, T.T.K. Yay., Ankara.

SARRE, Friedrich. 1998; **Küçükasya Seyahati: 1895 Yazı (Selçuklu Sanatı ve Ülkenin Coğrafyası Üzerine Araştırmalar)**, Çev. Dârâ Çolakoğlu, Pera Turizm ve Tic., İstanbul.

SAUR, K.G. 1996; **Glossarium Artis 1: Burgen-Chateaux-Castles**, München.

SAUVAGET, Jean. 1940; "Inscriptions Arabes-Cınquiéme Partie", **Voyages Archéologiques Dans La Turquie Orientale**, C. I, Albert GABRIEL, Paris.

SCHIRMER, Wulf. 2002; "Stadt, Palast, Tempel", **Die Hethiter das volk der 1000 götter = Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı halk [Die Hethiter das Volk der 1000 Götter (18 Januar - 28 April 2002)**, Bonn, s. 204-217.

SCHNEIDER, Alfons Maria-Walter KARNAPP. 1938; **Die Stadtmauer Von İznik (Nicaea)**, İstanbuler Forschungen, Band 9, Berlin.

SEEHER, Jürgen. 2006; **Hattuşa Rehberi: Hitit Başkentinde Bir Gün**, 3. Baskı, Ege Yay., İstanbul.

SEEHER, Jürgen. 2007; **Hattuşa Kerpiç Kent Suru: Bir Rekonstrüksiyon Çalışması**, Çev. Işıl Işıklıkaya, Ege Yay., İstanbul.

SEGAL, Judah Benzion. 1970; **The Blessed City**, Oxford University Press.

SEGAL, Judah Benzion. 2002; **Edessa/Urfa: "Kutsanmış Şehir"**, Çev. Prof. Dr. Ahmet Arslan, İletişim Yay., İstanbul.

SEVGEN, Nazmi. 1959; **Anadolu Kaleleri**, C. I, Doğuş Matbaası, Ankara.

SEYİRCİ, Musa. Eylül 1995; "Antalya Surları", **Türkiyemiz**, Y. 25, S. 76, s. 48-61.

SEZER, Hamiyet. 2003; "Şer'iyye Sicillerine Göre III. Selim Dönemi Kayseri Şehri", **IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu (10-11 Nisan 2003)**, Yay. Haz. Ali Aktan-Ayhan Öztürk-Hasan Ali Şahin, Kayseri, s. 463-472.

SEZGİN, Fuat. 2004; **Science et technique en Islam : catalogue de la collection d'instruments de l'institut d'histoire des sciences Arabo-Islamiques**, C. 5, Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe Universitat.

SINCLAIR, T.A. 1989; **Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey**, C.II, The Pindar Press, London.

SINCLAIR, T.A. 1990; **Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey**, C. IV, The Pindar Press, London.

SOLMAZ, Gürsoy. 2000; **Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri**, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., Erzurum.

SÖNMEZ, C. C. 2008; **Antalya Kenti Kalesi'nin Tarihi**, Mimarlar Odası Antalya Şubesi Yay., Antalya.

SÖZEN, Metin. 1981. ; **Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi**, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yay., İstanbul.

STRABON. 2000, **Geographika (Antik Anadolu Coğrafyası / Kitap XII, XIII, XIV)**, Çev. Adnan PEKMAN, Arkeoloji-Sanat Yayınları, İstanbul.

STRECK, Maximilian. 1979; "Birecik", **İslâm Ansiklopedisi,** C.II, Milli Eğitim Basımevi, 5. Baskı, İstanbul, s. 629-632.

SÜMER, Faruk. 1967; **Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)**, C. I, T.T.K. Yay., Ankara.

SÜMER, Faruk. 1972; **Oğuzlar (Türkmenler)Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları**, 2. Baskı, Ankara Üni. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yay., Ankara.

SÜRYANİ MİHAİL. 1944; **Süryani Patrik Mihail'in Vakainamesi: II. Kısım 1042-1195**, Türkçeye Çev. H. A. Andreasyan.

ŞAHİN, İlhan. 2001; "Kastamonu", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 24, İstanbul, s. 585-588.

ŞEŞEN, Ramazan. 1993; **Harran Tarihi**, Türk Diyanet Vakfı Yay., Ankara.

ŞEŞEN, Ramazan. 1997; "Harran", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 16, İstanbul, s. 237-240.

ŞİKÂRÎ. 1946; **Şikârî'nin Karaman Oğulları Tarihi**, Çev. M. Mesud Koman, Konya Halkevi Tarih ve Müze Komitesi Yay., Konya.

TABBAA, Yaser. 1997; **Constuctions of Power and Piety in Medieval Aleppo**, Pennsylvania.

TALAS, Mustafa-Muhammed Velid CELLAD. 1990; **Kal'atü'l-hısn: hısnü'l-ekrad**, C. II, Dâru Tlasdar, Dımaşk.

TANMAN, M. Baha. 1993; "Dânişmendliler (Mimari)", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. VIII, İstanbul, s. 474-477.

TANYELİ, Uğur. 1987; **Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15. yy.)**, İ.T.Ü. Fen Bil. Enst. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dan. Prof. Dr. Metin Sözen, İTÜ. Mim. Fak. Baskı Atölyesi, İstanbul.

TAŞAĞIL, Ahmet. 2008; "İslam Öncesi Devirde Türk Ordusu", **Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular (Oluşum, Teşkilât ve İşlev)**, Ed. Feridun M. Emecen, Kitabevi Yay., İstanbul, s. 153-181.

TAVERNIER, J. B. 1678; **The Six Voyages of John Baptista Tavernier, Baron of Auobonne through Turkey into Persia and the East Indies for the space of forty years**, London.

TAVERNIER, J. B. 1679; **Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier Ecuyer Baron d'Aubonne, en Turquie, en Perse, et Aux Indes**, Paris.

TEKİN, Ömer ve Recep BİLGİNER. 1945; **Beyşehir ve Eşrefoğulları**, Eskişehir.

TEKİNDAĞ, M. C. Ş. 1961; **Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı (XIV. yy. Mısır Tarihine Dair Araştırmalar)**, İstanbul.

TEKİNDAĞ, M. C. Ş. 1962-1963; "Son Osmanlı-Karaman Münasebetleri Hakkında Araştırmalar", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,** C. XIII, S. XVII-XVIII, s. 43-76.

TEKİNDAĞ, Ş. 1977; "Teke-eli ve Teke-oğulları", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 7-8, İstanbul, s. 55-94.

TEXIER, C. 1862; **Asie Mineure: Description Géographique, Historique et Archéologique Des Provinces et des Villes de la Chersonnése D'Asie**, Paris.

TEXIER, C. 2002a; **Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi (Asie Mineure; Description Géographique, Historique et Archéologique des Provinces et des Villes de la Chersonnése D'Asie)**, Çev. Ali Suat, C. II, Enforasyon ve Dökümanasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara.

TEXIER, C. 2002b; **Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi (Asie Mineure; Description Géographique, Historique et Archéologique des Provinces et des Villes de la Chersonnése D'Asie)**, Çev. Ali Suat, C. III, Enforasyon ve Dökümanasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara.

THEOPHANES. 1982; **The Chronicle of Theophanes**, English Translation of Anni Mundi 6095-6305 (A.D. 602-813), with introduction and notes by Harry Turtledove, Philadelphia: University of Pennsylvania.

TOKGÖZ, Dündar. 1973; **Sinop Tarihi Turizmi ve Eski Eserler Rehberi**, Ankara.

TOPAL, Nevzat. 2005; "Tyana ve Çevresinde Yapılan Arap Akınları", **Niğde Tarihi Üzerine**, Kitabevi Yay., İstanbul, s. 17-25.

TOPALOĞLU, Yasin. Aralık 2008; "Oltu'nun İlkçağ Tarihine Bir Bakış", **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 8, S. 41, s. 153-171.

TOURNEFORT, Joseph Pitton de. 1741; **A Voyage into the Levant**, C. III, London.

TOURNEFORT, M. Pitton de. 1718b; **Relation d'un Voyage du Levant**, C. II, Amsterdam.

TOZER, Henry Fanshawe. 1881; **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, London.

TUFANTOZ, Abdurrahim. 2003; "Selçuklular Zamanında Kayseri'nin Askeri ve Ticari Önemi", **IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (10-11 Nisan 2003),** Kayseri, s. 511-520.

TUĞLACI, Pars. 1985; **Osmanlı Şehirleri**, Milliyet Gazetesi Yay., İstanbul.

TUPEV, Mustafa. 2009; "Evliya Çelebi'nin Anlatımıyla Ayıntâb (Antep)", **Çağının Sıradışı Yazarı Evliyâ Çelebi**, Haz. Nuran Tezcan, Y.K.Y., İstanbul, 391-395.

TURAN, O. 1984; **Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi**, 2. Baskı, İstanbul.

TURAN, O. 2004; **Selçuklular Zamanında Türkiye (Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gâzi'ye [1071-1318])**, 8. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul.

TURAN, O. Ocak 1948; "Selçuk Devri Vakfiyeleri III. Celaleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri", **Belleten,** C. XII, S. 45, s. 109-128.

TURAN, O. 1993b; **Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyâsi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)**, 3. Baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul.

TURAN, O. 1993a; **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Boğaziçi Yay., 3. Baskı, İstanbul.

TUULSE, Armin. 1956; **Castles of the Western World**, Viyana.

UÇKUN, Murat. 2002; **Ortaçağ Urfası'nda Mimari Eserler (476-1517)**, Celal Bayar Üni. Sos. Bil. Enst. Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Programı, Yüksek Lisans Tezi, Dan. Doç.Dr. Ali ÖNGÜL, Manisa.

URFALI MATEOS. 2000; **Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, Türk. Çev. Hrant D. Andreasyan, 3. Baskı, T.T.K.Yay., Ankara.

USLU, Gülyüz (AKAGÜN). 1980; **Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi ve Sanat Eserleri (1969-1971)**, İstanbul.

USLU, Gülyüz. 1991; "Gümüşhane'nin Tarihçesi ve Turistik Yerleri", **Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990)**, Haz. Prof. Dr. Nasuhi Ünal Karaarslan, Ankara, s. 141-153.

UZUNÇARŞILI, İ. H. 1933; "13. ve 14. Asırlarda Anadolu'da Ticaret", **Ülkü Mecmuası**, C.I, S. 4, Ankara, s.287-291.

UZUNÇARŞILI, İ.H., 1949; **Osmanlı Tarihi,** C.II, T.T.K. Yay., Ankara.

UZUNÇARŞILI, İ.H. 1969; **Anadolu Beylikleri**, Ankara.

UZUNÇARŞILI, İ.H. 1970; **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, Ankara.

UZUNÇARŞILI, İ.H. 1984; **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri,** 3. Baskı, Ankara.

ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir. 1949; "Sinop'ta Selçukiler Zamanına Ait Tarihi Eserler", **TTAED**, V, İstanbul, s. 112-151.

ÜNAL, Ayhan Afşin. 1995; **92 Numaralı Kayseri Şer'iye Sicili H. 1095 (M. 1683-84) Transkripsiyon ve Değerlendirme**, Erciyes Üni. S.B.E. Basılmamış Y.Lisans Tezi, Kayseri.

ÜNAL, Çiğdem. 1994; **Pasinler İlçesinin Coğrafi Etüdü**, Atatürk Üni. Sosyal Bilimler Enst. Coğrafya Eğitimi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dan. Prof. Dr. Hayati Doğanay, Erzurum.

ÜNAL, Mehmet Ali. 1999; "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Sinop Kazası", **XII. Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994)**, C. III, T.T.K. Yay., Ankara, s. 795- 805.

ÜNAL, Mehmet Ali. 2008; **Osmanlı Devrinde Sinop (XV. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Sinop Kazâsı)**, Isparta.

ÜNSAL, Veli. 2006; **Eskiçağda Çoruh Havzası**, Atatürk Üni. Sos. Bil. Ens. Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Dan. Doç. Dr. Alparslan Ceylan, Erzurum.

VITRUVIUS. 2005; **Mimarlık Üzerine On Kitap**, Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yay., 4. Baskı, İstanbul.

WHITBY, Michael (Çev.). 2000; **The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus**, Liverpool Uni. Press.

WINTER, F.E. 1971; **Greek Fortifications**, University of Toronto Press, Canada.

WOODS, John E. 1993; **Akkoyunlular: Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk (15. yy. Türk-İran Siyaseti Üzerine Bir İnceleme)**, Çev. S. Özbudun-Ek Yazılar ve Açıklamalar Necdet Sakaoğlu, Milliyet Yay., İstanbul.

YAMAN, Talat Mümtaz. 1938. "200 Sene Evvel Konya, Uluslu İbrahim Hamdi Efendiye Göre", **Konya Dergisi**, S. 22-23, Konya, s. 1208-1219.

YAMAN, Talât Mümtaz. 1935; **Kastamonu Tarihi (XV inci Asrın Sonlarına Kadar)**, C. I, Kastamonu.

YARDIMCI, Nurettin. 2007; **Mezopotamya'ya Açılan Kapı: Harran**, Ege Yayınları, İstanbul.

YAVUZ, Memduh. 1934; **Eşref Oğulları Tarihi Beyşehir Klavuzu**, Konya.

YENER, Şakir Sabri. 1958; **Gaziantep Kitabeleri**, Gaziantep.

YILMAZ, Derya ve Seda Karaöz ARIHAN, 2006; "Antik Yazarlar ve Seyyahların Gözüyle Kayseri", **IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri (24-27 Mayıs 2006)**, Ed. Esin KAHYA ve diğerleri, Ankara, s. 53-63.

YILMAZ, Kurt. 1996; **Kemah Kitabı**, Ankara.

YILMAZ, Leyla. 2002; **Antalya: Bir Ortaçağ Türk Şehrinin Mimarlık Mirası ve Şehir Dokusunun Gelişimi (16. Yüzyılın Sonuna Kadar)**, T.T.K.Yay., Ankara.

YINANÇ, Mükrimin Halil. 1988, "Erzurum- Tarih", **İslâm Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul, s. 345-353.

YORKE, Vincent W. (November 1896); "A Journey in the Valley of the Upper Euphrates", **The Geographical Journal**, Vol. 8, No. 5, s. 453-472.

YOUNGS, G.R. 1965; "Three Cilician Castles", **Anatolian Studies**, C. 15, s. 113-134.

YURDAKUL, Erol. 1996; **Kayseri Külük Camii ve Medresesi**, Ankara.

YURTTAŞ, Hüseyin. 1991; **Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihimizdeki Yeri**, C. I, Atatürk Üni. Sos. Bil. Enst. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Dan. Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu, Erzurum.

YURTTAŞ, Hüseyin. 2000; "Fuad Bey'in Erzurum Haritası", **Atatürk Üni. Türkiyat Araştırmaları Ens. Dergisi**, S. 15, s. 49-71.

YURTTAŞ, Hüseyin. 2002; "Hasankeyf'te Artuklu, Eyyûbî, Akkoyunlu ve Osmanlı Dönemi Mimarî Eserleri", **Türkler**, C.8, Ed. H. C. Güzel ve diğerleri, Yeni Türkiye Yay., Ankara, s. 100-113.

YUVALI, Abdülkadir. 1998; "Tarih-i İbn Bibi'de Kayseri Şehri", **II. Kayseri ve Yöresi Tarihi Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998),** Yay. Haz. Ali Aktan-Ayhan Öztürk, Erciyes Üni. Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayınları, Kayseri, s.471-476.

YÜKSEL, İ. 2004; "Şehrin Adı (Afyon Değil, Afyonkarahisar)", **Anadolu'nun Kilidi Afyon**, Afyon Valiliği, Afyon, s. 45-75.

ZENGİN, Burhan. 1994; **Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri**, Ankara

ZENO, Caterino - Ambrogio CONTARINI. 2006; **Uzun Hasan ve Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri: Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyhatnâmeleri**, Çev. Tufan GÜNDÜZ, Yeditepe Yay., İstanbul.

83 Numaralı Mühimme Defteri (1036-1037/1626-1628) Özet-Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkıbasım, Yay. Haz. Hacı Osman Yıldırım ve diğerleri, Devlet Arşivleri Genel Müd., Ankara 2001.

İNTERNET KAYNAKLARI

http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f7/Greekfiremadridskylitzes1.jpg

(http://www.inha.fr/spip.php?article356&id_document=622)

http://creswell.ashmolean.museum

http://www.erzurumlu.net/ErzurumFotografi-302-erzurum-kalesi-ve-cevresi.html

http://www.erzurumlu.net/ErzurumFotografi-394-tebrizkapi.html

http://www.nps.gov/history/seac/pulaski/0-introduction/index.htm

http://www.erzurumweb.com/erzurum_resimleri/index.html

http://monsterrebellion.files.wordpress.com/2009/05/drawbridge1.jpg

http://content.answers.com/main/content/img/McGrawHill/atchitecture/f0335-01.png

http://drzoot.se/dom12/prev7.html

http://www.ux1.eiu.edu/~cfadd/1350/Hmwk/Ch12/Images/P12.20d.gif

http://www.loadr.com/483906-eski_ni%C4%9Fde_resimi.htm.

http://www.gerty.ncl.ac.uk

(http://www.pbase.com/dosseman/image/94621893)

(http://www.pbase.com/dosseman/image/94621920)

(http://www.pbase.com/dosseman/image/94621834)

(http://www.pbase.com/dosseman/image/94621718)

[http://www.pbase.com/dosseman/image/96209522]

(http://www.pbase.com/dosseman/image/96209531Tumlu Kale)s

http://www.kenthaber.com/Resimler/2006/04/07/00148553.jpg

http://commondatastorage.googleapis.com/static.panoramio.com/photos/original/18387678.jpg

(http://www.altarmodeling.com/hititsavastanrisi.html)

(http://www.hattusas.com/hat16.jpg)

(http://www.hattuscha.de/English/yerkapi.htm)

(www.flickr.com)

http://site.mynet.com/avgg/mynet_resimlerim/perge-kap_.jpg

(http://farm4.static.flickr.com/3263/3138709825_0e47205e24_o.jpg)

(http://creswell.ashmolean.museum/php/am-search1.php?&db=creswell)

(http://creswell.ashmolean.museum/php/am-search1.php?&db=creswell)

(http://creswell.ashmolean.museum/php/am-search1.php?&db=creswell)

http://www.edebiyatdergisi.hacettepe.edu.tr/2008252MustafaSAkpolat.pdf

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı: Sevgi PARLAK

Doğum Tarihi ve Yeri: 05 Ağustos 1977/İstanbul

Adres: İstanbul Üniversitesi Güzel Sanatlar Bölümü

E-mail: sevgiparlak@yahoo.com

EĞİTİM

- **Lise:** İstanbul Yapı Meslek Lisesi, Yapı Ressamlığı Bölümü.
- **Lisans Eğitimi:** İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.
- **Yüksek Lisans Eğitimi:** İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Bölümü.
- **Doktora Eğitimi:** İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Bölümü.

TEZ ÇALIŞMALARI

Doktora:

- İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalında, Prof. Dr. M. Baha TANMAN danışmanlığında, *"Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar"* konulu tez çalışmasına devam etmekteyim.

Yüksek Lisans:

- İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalında, Prof. Dr. Metin SÖZEN danışmanlığında, *"Merkezi Kubbe-Eyvan İlişkisinin Esas Olduğu Anadolu Selçuklu Dönemi Tarikat Yapıları"* konulu tez çalışması (Ocak 2004).

MAKALELERİ

- "Emre Sultan Köyü ve Zaviyesi", **Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Prof. Dr. Hüsamettin Aksu'ya Armağan (Baskıda).

- "Merkezi Kubbe-Eyvan İlişkisinin Esas Olduğu Anadolu Selçuklu Dönemi Tarikat Yapıları", **Bilim Eşiği 2: Sanat Tarihinde Gençler 2004 Semineri-Bildiriler**, Arkeoloji Sanat Yayınları, Yay. Haz. Nezih BAŞGELEN, s. 235–263.

- "İstanbul Boğazı'ndaki Riva (İrva / Revancık) Kalesi", **XIV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu** (20-22 Ekim 210), Selçuk Üniversitesi / Konya, (Baskıda).

KAZI

- 1998– 2003, Prof. Dr. Ara ALTUN başkanlığında "İznik Çini Fırınları Kazısı".

- 2009, Yrd. Doç. Dr. E. Naza DÖNMEZ başkanlığında "Amasya (Harşena) Kalesi ve Kızlar Sarayı Kazısı".

BİLDİRİ

- "Merkezi Kubbe-Eyvan İlişkisinin Esas Olduğu Anadolu Selçuklu Dönemi Tarikat Yapıları" İstanbul Teknik Üniversitesi- Sosyal Bilimler Enstitüsü-Sanat Tarihi Anabilim Dalı, **Sanat Tarihinde Gençler 2004 Semineri**, 16-18 Aralık 2004.

- "Emre Sultan Köyü ve Zâviyesi", **13. Uluslararası Türk Sanatları Kongresi (2-8 Eylül 2007)**, Budapeşte.

- "İstanbul Boğazı'ndaki Riva (İrva / Revancık) Kalesi", **XIV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu** (20-22 Ekim 210), Selçuk Üniversitesi/Konya.

ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

a) Ortak Olanlar:

(M. BAHA TANMAN ile birlikte), "Tekke", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,** (Baskıda).

(Barihüda TANRIKORUR ile birlikte), "Kütahya Mevlevihanesi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Ankara 2003, C. 27, s.1-3.

b) Müstakil Olanlar:

"Gaziantep Şeyh Fethullah Külliyesi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,** İstanbul 2010, C. 39, s. 52-54.

"Eyüp Şah Sultan Külliyesi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,** İstanbul 2010, C. 38, 258-260.

"Eyüp Mihrişâh Valide Sultan Külliyesi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 30, İstanbul 2005, s. 42-44.

"Aydın Nasuh Paşa Külliyesi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 32, İstanbul 2006, s. 428-429.

"Konya Sahip Ata Külliyesi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 35, İstanbul 2008, s. 516-518.

"Eyüp Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 37, İstanbul 2009, s. 358-359.

KİTAP İÇİNDE BÖLÜM YAZARLIĞI

(Prof. Dr. M.Baha TANMAN ile), "Tarikat Yapıları", **Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı**, Cilt 2, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 2006, s. 391-419.

KONFERANS

Konu: Ortaçağ Anadolu Kaleleri (11.-15. yy.lar) Semineri'nin, Anadolu sınırları içerisinde yer alan kaleler dizisi adı altında, *"Ortaçağ Anadolu Kalelerinde Giriş Üniteleri"* başlıklı konferans.

Yer: İstanbul- Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü

Tarih: 6 Mayıs 2009

POSTER

"Merkezi-Kubbe Eyvan İlişkisinin Esas Olduğu Anadolu Selçuklu Dönemi Tarikat Yapıları", **Arkeolojik Kazı ve Araştırmaları Toplantısı 5,** (18-10 Nisan 2005), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

VERDİĞİ DERSLER

Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin Uluslararası İlişkiler, Kamu Yönetimi ve İşletme Bölümü lisans öğrencilerine *"Güzel Sanatlar"* dersi vermekte.